DE BETOVERDE WEERELD,

Zynde een

GRONDIG ONDERSOEK

Van 't gemeen gevoelen aangaande de GEESTEN, deſelver Aart en Vermogen, Bewind en Bedrijf: als ook 't gene de Menſchen door derſelver kraght en gemeenſchap doen.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER S. T. D.
Predikant tot Amſterdam.

t'AMSTERDAM,
By DANIEL VAN DEN DALEN,
Boekverkoper op 't Rockin / beſyden de Beurs. 1691.

BALTHASAR BEKKER, S.T.D. en Predikant te Amsterdam:

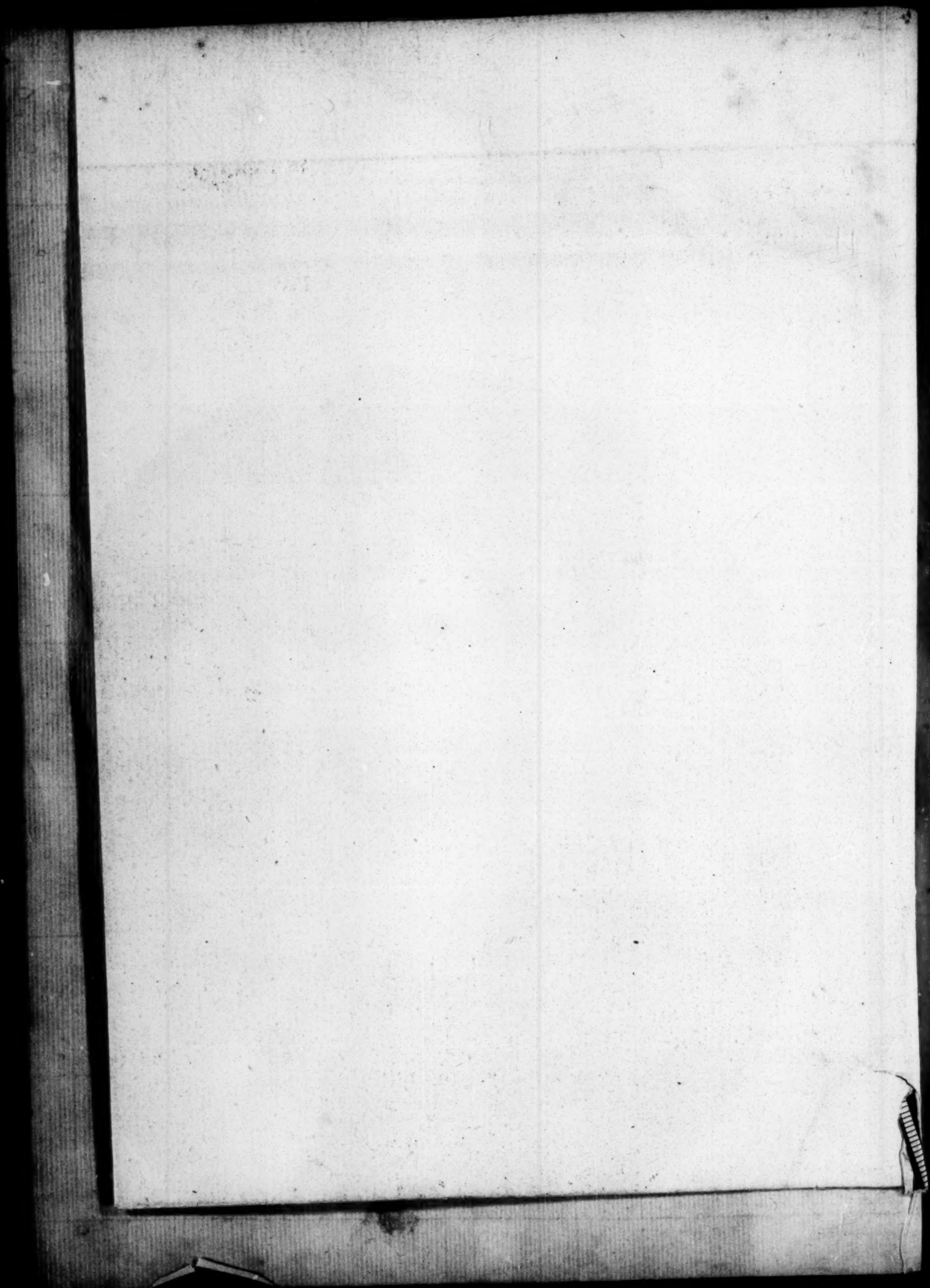

Gebooren 20 Maart 1634, en Gestorven 11 Juny 1698.

Dit 's BEKKER, hier voor 't oog natuur'lyk afgemaalt;
Die 't snoode bygeloof, het Christendom bekroopen,
En diep verpest, bestond ten gronde toe te sloopen;
De Duivel, dwaas gevreest, aan ketens heeft bepaalt.
Schoon smaad geworpen op zyn Godgewyde veder,
Hy gaf aan God zyn eer, te stout geschonden, weder.

Tandem bona causa triumphat.

Zach. Webber pinxit. *Daniel van den Dalen excudit.* *P. van Gunst sculpsit.*

Der

BETOVERDE WEERELD,

Het

EERSTE BOEK,

Waar in de Gevoelens en Gewoonten van alle Volkeren, die sy t'allen tyden ontrent God en de Geesten gehad hebben, ende als noch zijn hebbende, aangewesen staan.

BERICHT.

ALso voor den eersten druk der twee eerste boeken deses werks in 8°. by Hero Nauta tot Leeuwaarden een Acte van Privilegie staat / op den naam van BAREND BEEK, Boekverkoper in den Hage / ende daar in gemeld word / dat hy besig was met dat *Boek* te drukken; so verklaart den Auteur hier met sijne eigene hand / dat hy Barend Beek niet en kent / ende hem directelik noch indirectelik nooit iets te drukken gegeven heeft; maar desen druk van alle de vier boeken in 4°. aan niemant anders dan aan DANIEL vanden DALEN toegestaan. Derhalven kent hy voortaan geen exemplaren voor de sijne / dan die by dese wijse van hem self onderschreven zijn.

Bekker

TOE-EIGEN-BRIEF,

Aan de HEEREN:

BERNHARDUS FULLENIUS, *U. J. D. Professor Mathematicus in de Hoge School tot Franeker*,

En

FRANCISCUS FULLENIUS, *U. J. D. Burgermeester ende Raad der stad Franeker, en jegenwoordig Monster-Commissaris der Ed. Mog. Heeren Staten van Friesland.*

HOOGWAARDE BROEDERS,

Ie d'eerste geweest zijn om hunne boeken voor 't gemeene nutt geschreven, aan besondere personen op te dragen; kosen daar toe, so veel als ik verneemen kan, die hen wel de naaste waren; en der eere waardig, om een nuttig werk met hunne namen te versieren. Ende moet elk een bekennen, dat het buiten opspraak is, so men sijne dankbaarheid daar in bewijst, datmen iemant, wienmen niet vergelden kan, ten minsten so veel eere geeft, als het is de weldaad en de vriendschap opentlik belijden. Dit wel bedenkende, so heb ik niemant nader dan U beiden, waarde en geliefde Broeders: om dat weldadigheid en vriendschap in de grootste maat hier tsamen gaan. Want U beider Vader, de Heer BERNHARDUS FULLENIUS, lofliker en saliger gedachtenisse, eerst nevens den mijnen een leerling, daar na de nasaat des beroemden mans *Sixtinus Amama*, en tsedert van den wijdvermaarden *Metius* geweest: heeft het my meer dan eens met eerbiedigheid horen verklaren, dat ik sijne Ed. beneffens den Heere *Iacob Alting*, voor mijne grootste en getrouwste Meesters kende, welken ik voor al mijn leven moest verschuldigd

zijn. Ik gedenk'er noch so dikmaals aan, als my de Hebreeusche text te stade komt, wat ik den naam van *Alting* schuldig ben: maar aan die van *Fullenius* heb ik noch veel groter deel. Want behalven dat ik door een grondig onderwijs, met besonder blijk van toegenegentheit, mijn deel der Meet-en Telkonst aan den selven schuldig ben; so heeft het God voorsien, my noch aan hem, die by sijn leven my ten Vader was geweest, door 't reght van trouwe onderwijsinge; bykans tien jaren na 't verhuisen sijner edele siele, door een gewenschte Echt noch eens tot sijnen Soon te maken. De tijd van 24. jaren, die ik tsedert onder Gods genade met Uwer Ed. enigste Suster, als mijne dierbare Huisvrouw, en met uwe Ed. als veel waarde Broeders hebt geleefd; braght onsen huise geen kleene veranderinge toe: waaraf des weerelds ongestadigheid, en besondere ontsteltenis in 't gemeene Vaderland, de oorsaak was. Na 't overlijden onser Waarde Moeder, Juffr. EBEL van HINKENA, in 't 14. jaars haars kristeliken weduwsstands, pas 18 maanden voor den hoogsten nood, (so word de rechtveerdige wech gerukt voor 't quaad!) saghmen hare 3 Sonen, als *pylen van de hand eens helds* ('t zijn Salomons woorden in den 127. Psalm) den oudsten dies tijds eersten Borgermeester ende Raad der Stad; den tweden reeds veroorlofd tot den Predikstoel, den derden noch in de oeffening der hoge Letterschool, voor ene bende Keurlingen van 120 koppen, als Hooftman, Stedehouder, Vaandrig, d'eersten uit alle Friesche steden, den vyand moedig tegen trekken: den wegh neemende door de Kerk, om uit mijn onderright de Bybelwetten van den Oorlog mee te dragen. Twee jaren later, een byster onweer tegen onse Kerk, en my bysonder, al te voren opgeborsten, en doe aan 't kalmen; daarna als 't Vaderland tot rust geraakt noch feller uitgeborsten: deed my hier over zee geruster haven soeken, die ik voor eerst tot Loenen vond. Daar begaf sich uwe Suster so gewillig heen, alsse haren Man getrouw was, om soet en suur met hem te meugen. De Zee en scheide nochtans 't herte van so lieve Broeders niet: dan wel de Dood; die SETHUS den middelsten, tot *Riedt*, de twede plaats van sijne Kerk-bedieninge, beliep. Dat was wanneer den Oudsten 's Vaders ampt in d'Opperschool, pas 28. jaren na dessels verlijden, wierd bestemd: waar voor hy Stads Regeeringe verliet. Die van self gevallen op den Jongsten; en met een, by uitgedienden tijd, het Ouderlingschap

gaf

gaf Stad en Kerk getuigenis van der FULLENII getrouwigheid. So aan 't gemeen, soo ook aan my, hoogwaarde en geliefde Broeders; en aan de mijnen, die ook met een de uwen zijn. Ik heb de dure panden uwer trouwe en opreghte vriendschap in besit: uwe eenigste en hertelik beminde Suster, die u beiden wederom so tederlik bemint, met drie geliefde Kinderen, die so veel blijken van hunder Omen gunst genieten; welken sy ook, by vroeger sterven hunder Ouders, als Vaders te gemoete sien. Wat Vaders soek ik dan ook nu voor dit papiere-kind, dan die het van mijn vleesch en been noch wesen sullen, en al lange geweest zijn? Neemt dan, veelwaarde Broeders, dit op den hoop noch toe: al word het niet met sulken maat van liefde, als d'anderen, ontvangen, dat gy daar aan geen leed soud zien; ik houde my te vreden, so 't uwer Edd. sleghs behagen magh: wien ik noch langer leven, vrede, geluksaligheid uit den grond mijns herten wensche.

Amsterdam 11/21 van Wintermaand.

Met deselfde woorden, meer noch min, *Veelwaarde Broeders*, als by den eersten druk van Leowarden, heb ik U w Edd. daar boven aangesproken: op dat een ieder sie, hoe verre 't van de waarheid zy, 't gene anderen, als daar in van my geseid, al willens ongelesen daar uit verteld hebben; meinende dat het ik en weet niet wat voor reden was, waarom ik dien Opdraght brief van den tweden druk had afgelaten. Waarlik was die anders geene, dan dat elk deel besonder uitgegeven, en de Toeëigening op beiden t'saam gepast is; en derhalven geen bequame plaats hebben konde so lang als het tweede niet daar by was. Doch daar af ging de druk en 't vertier so spoedig voort, dat het my, door ongemeene besigheid belet, als voorby liep. Des kom ik enigsins achterna, by 't herdrukken van de beide boeken, den voorschreven brief met uwe namen wederom daar voor te stellen. Wil ook met uw verlof (daar ik niet aan twijfele, by sulke twee Voogden van mijn Boek, als ik U we Edd. daar in erkenne, uwe eigene Suster tot Voogdesse kiesen: ende aan haar, terwijle sy tot uitspanninge van geprangde sinnen, met beide dochters u geselschap houd, mijne hertelike groetenis met dese veerssen doen.

Aan

Aan FROUK FULLENIA.

Hertlieve seer getrouwe,

Vernoegde deelgenot in voorspoed als in rouwe;
Veelwaarde Moeder van twee Dochters, *eenen Soon*;
En paerel aan het goud van ons driedobble kroon.
Magh dit Papiere-kind U mee voor moeder groeten;
Ik geef 't u in den arm. En 't moet mijn leed versoeten;
Dat, schoon dit herssen-kroost van 's lichaams vrught verscheelt;
Als niet na d'huwlix wett met uw behulp geteeld;
Maar door afscheidentheid van uren en van dagen,
Ja nachten voor een deel: gy echter neemt behagen;
Die selt, door vrese noch door vrienden raad bekoord,
't Verlaken my ontried. En 't was uw laatste woord.
Op 't scheiden. Dat is trow! Nu seg ik daar beneven,
Dat dit, mijn kind alleen, de drie sal overleven.
Die God ons tsamen gaf. Want, so ik 't wel voorsie,
't Groeit tegen d'onlust op. En wat belangt de drie:
't Sal hen door broederschap in 't dagelijx verkeeren;
Als wijser, 't Kristendom uit vaster gronden leeren;
En bygelovigheid, deugds hinderpaal, en schrik
Verbannen, door de vrees des groten Gods. Dies ik,
Wat seg ik? Gy en ik, Beminde, ('k magh 't geloven)
Al wierd myn Letterkind van ieder een verschoven;
Wy bergen 't gaarn in huis tot dienst van U en my;
Daar houd het goed en bloed van Spook en Duivel vry.
Wie vreest, dien God bewaart? wiens hemelryke segen.
Door kinderlike vrees gesocht word en verkregen.
Die God der Vaderen en onser Kindren God
Geleide die met ons in 't eewig salig lot!

6/16 van Oogstmaand. 1691.

B. BEKKER.

VOORREDE

Op 't geheele Werk, en bysonderlik het eerste Boek.

Den Bescheidenen en opmerkenden Leser Saligheid!

INdien ooit schryver nodig vond, enig bericht vooraf te doen over een werk dat hy aan 't licht gaf: so dunkt my, dat ik, in sulk ene gelegentheid als dese is, niet anders soude mogen doen. Want ik daar toe boven anderen twee besondere redenen hebbe; waar van d'eene de omstandigheden, by 't uitgeven des werx voorgevallen, en d'andere den inhoud desselfs betreft. Beide vreemd en ongewoon, en 't laatste noch voor vreemder aangesien door middel van het eerste. Dies wil ik hier den gunstigen en waarheid lievenden Leeser bericht afdoen; eerst van 't een, daar na van 't ander.

Hoe ik dan allereerst tot die gedachten quam, dat ik iets ter sake dienende, daar dit boek van spreekt, in 't licht geven soude: heb ik over acht jaren, op 't einde mijner Voorrede over 't werk van de Kometen, met weinig woorden aangewesen; 't gene ik nu, tot bericht des Lesers, wat omstandigliker sal verklaren. Besig zijnde in 't verhandelen van den Profeet Daniel op den Predikstoel; en gekomen tot het 11. vers des 2. hoofdstuks, daar de *Toveraars*, also genaamd, hen selfs belijden niet bequaam te zijn, om des Konings droom te melden: so besloot ik daar uit, wat men van des Duivels kennisse, hem gemeenlik toegeschreven, volgens desen te geloven heeft. Ende want my dochte, dat het niet ondienstig wesen soude, sijn vermogen insgelijx te ondersoecken; of dat so groot wel moghte zijn alsmen van hem seit: so trad ik eens ter syden, ende nam ter naast volgende gelegentheid tot mijnen text voor het gene men Ex. 8: 18. leest; de reden soeckende, waarom die Toveraars niet so wel luisen als vorschen of slangen voortbrengen konden. De Heer Tamminga, lofliker en saliger gedachtenisse, Heere van Bellingweer ens. een geleerd en godvruchtig edelman, was dies tyds in de kerk; en had in die verhandelinge groten smaak. Ende also sijne Hoogh Ed. oordeelde, dat daar iets in was, 't welk gelesen zijnde, gelijk het nu gehoord was, by geoefende verstanden

 toe-

toestemminge verdienen, en den ongeoefenden onderrightinge geven konde: heeft my deselve dikmaals, so door anderen als in eigener persoon, aangemaand, om het te doen drukken. Ondertusschen nooit sonder werk zijnde, (waar af ook gedrukte boeken, so van andere die ik hielp in de weereld brengen, als van mijne eigene hand, getuigen moeten) schoon ik 't niet afsloeg; so ging dat noch so haast niet voort. Zedert evenwel noch tweemaal over sulke stoffe gepredikt hebbende, van Sauls Waarsegster in de Niewe, en van Jobs Duivel in de Wester Kerk: gaf dat niewe gelegentheid aan meer anderen, om my tot het uitgeven van enige mijne betragtingen over die stoffe aan te porren. Noch eens is het te pas gekomen, dat ik tegen 't einde des jaars 1689. den text Gal. 5: 19. in enige lessen vervolgens verhandelende; in de Gasthuis kerke iets van dese stoffe te melden hadde over 't Grieksche woort φαρμακεία, 't welk onse Oversetters *venijngevinge* vertaald hebben. Om my echter niet ten breedsten daar op uit te laten, berep ik my op 't gene daar af in korten stond aan 't licht te komen; alsо dit werk doe al onder handen was. Waarom niet eerder, dat heb ik reeds geseid: maar hoe 't by komt, dat het dus lang onderwege blyft, heb ik mijne Leser verder te berigten. Wanneer ik over sestien jaren uit Friesland, met mijn beroep van Franeker na Loenen trok; deed ik mijnen Drukker H. Nauta tot afscheid dese belofte, dat hy 't eerste werk, groot of klein, dat ik, nu in Holland komende, mogte komen uit te geven, tot onderhoudinge der oude kennis hem te drukken geven soude. Daar toe quam ik eerder niet, dan wanneer de Komeet, die 't jaar 1680. en 1681. scheen, my stof tot schryven gaf: welke ik in een boexken, *Ondersoek over de Kometen* genaamd, begreep, dat in 't jaar 1683. in 't licht quam. Doch mitsdien dat hy 't gaarn wat groter hadde, ende het my ongelegen was veel over zee, en verre van de hand te laten drukken: so beloofde ik hem nader, dat ik 't selfde werksken by 't herdrukken vergroten, of met een aanhangsel van enig ander werk vermeerderen soude. Tot het eerste vond ik geene reden: also my niemant, mondeling noch schriftelik, enige niewe stoffe, 't zy tot nadere verklaringe, 't zy tot bevestinge, 't zy ook tot verbeteringe, heeft toegebragt, of voorgeworpen. Des heb ik mijne belofte willen quyten, door iets anders by het voorige te voegen, datter niet qualik by passen mogte, en al lange by my ernstig overwogen was. So

had

had ik dan een *Onderſoek over 't ſtuk der Tovery en Spokery* gereed gemaakt, dat ontrent ſoo veel bladen beſloeg, als dat van de Kometen: ende liet hem dit in den herfſt des voorledenen jaars herdrukken, in meininge 't ander daar dan by te voegen. Doch hebbende (als geſeid is) al eenigen tijd te voren, ende noch jongſt den 27. van Slaghtmaand 1689. 't gemeen gevoelen opentlik op ſtoel weerſproken; ſoo quam my effen twee dagen daar na een *Verhaal van ontdekte Tovery* (ſo men 't noemde) uit Engeland ter handen; ſo als het daar, als wat beſonders, in druk uitgegeven was. 't Welk bevindende van ſulken inhoud te zijn, dat het nadrukken deſſelfs in onſe tale, vermits de niewsgierigheid der menſchen, eerlang onvermijdelik te verwachten ſtond, ende mijn gevoelen echter regelreght ſtrijdig was met het gene daar in wierd geacht beweſen te zijn: ſo ſagh ik te gemoete, dat lichtelik daar door enig vooroordeel tegen mijne gedachten, noch ſo verſch ter preke verklaard, en ſo vryborſtig uitgeſproken, daar uit ſoude gevat worden; met onvermogen, om de kraght van 't bewys, 't welk ſich hier in dat werk ſcheen op te doen, te wederſtaan. Dies wierd ik te rade, het liever ſelf in onſe taal aan 't licht te brengen, eer het een ander dede: mits daar byvoegende enige mijne Aanmerkingen, dienſtig om den Leſer de oge te openen; waar mede hy alle diergelijke vertellingen ten gronden toe beſchouwende, geenen nood meer hebben mochte, om daar door in de gemeene dolinge verſterkt te worden. Met dat Berigt verſocht ik doe den Leſer, ſich voor eerſt te willen behelpen; tot dat de druk van 't voorſchreven werk, belangende de Tovery, geëindigd ware; waar toe ik meinde dat ik geen langer tijd als tot in d' andere maand behoeven ſoude. Maar 't ongemak des winter-tijds en der plaatſe over zee, mitſgaders 't werk van Ainsworth, op deſelfde pers gedrukt, bragt daar enigen hinder aan: waar mede de tijd vaſt lengende, mijn werk, gedurig voor ogen zijnde, onder de hand aanwies; en dat van de Kometen verre over 't hoofd. Met een quamen middelertijd door 't verbreiden van 't vooruitgeſonden Engelſch Verhaal verſcheidene brieven van geoefende verſtanden; en wierd ik overal daar 't pas gaf, ook mondeling door geleerde luiden over dit ſtuk aangeſproken, ſo die tegen als die met my hielden. Daar door wierd my ſo veel ſtoffe, 't zy tot nader onderſoek, het zy tot beveſtiging of verklaringe, ook tot verdere uitſtrekkinge mijns gevoelens, aan

de

de hand gegeven; dat ik 't werk noch eens vermeerde, en in andere orde schikte; so verre dat het gene nauwelix een boexken was tot een volslagen boek gegroeid is. Ondertusschen ging my de druk tot Leeuwaarden niet alleen te langsaam voort: maar ook te lastig, om de verbeteringe der drukfouten, die noch maar te veel in 't eerste deel gebleven zijn. Om die beide oorsaken bragt ik 't werk met het begin des tweden deels hier t'Amsterdam over; daar ook al enige tijd doorliep eer 't aan den gang raakte; echter, uit voorseide reden, beter ging na mijnen sin. Middelertijd wist een ander niet, waarom 't werk so lang achter bleef; en meinden enigen al (ja seiden 't ook volmondig uit) dat my de moed in de hielen sonk, om tegen den Duyvel in 't veld te treden. Daarom, en om dat gedurig vragen en schrijven, wanneer dat eindelijk mijn boek aan 't licht te komen stonde: so gaf ik de twe eerste boeken vast aan 't licht, achter uit de twe laaste noch wat aangevuld; op dat het als een werk op sich selve moght bestaan, ende dat, om den Leser des te eerder te voldoen. Hopende ondertusschen, dat ons God de dagen, ende my so veel genade geven soude, dat ik moght vervullen 't gene noch ontbrak, ende buiten twijfel uit het lesen van dit werk nadere overdenkinge vereischen soude. Doch meinende dit werk voor 't uiteinde des voorledenen jaars, mede tot gerief des Boek verkopers af te doen; so heeft de vorst, doe schielik invallende, dien toeleg verhinderd, niet sonder merkelik ongemak. Want eer de drie laaste bladen van hier na Leewaarden afgaan konde, was de schipvaart door het ys belett; en ik met eene van gelegentheid versteken, om aan mijn naaste vrienden enig exemplaar dat vol was te leveren. Waar op echter noch al hopende, terwijl de vorst aan hield, so raakt mijn Boek, dat ik self hier missen moeste, dus onvoltooid buiten mijne kennis uitgegeven, door Friesland heen in veelerhande. En stukswijse hier en daar, gelijk 't gebeurt, slegs ingesien, gaf dat dan gelegentheid, so door 't lesen als door 't horen seggen, dat sich d'een en d'ander uitliet om daar qualik van te spreken. So veel als my daaraf is voorgekomen, waren sommiger gedachten weerdig, om my daar op nader te verklaren, had ik het in 't Boek niet al gedaan. Want so sy alles lasen, soudense van alles het bescheid wel vinden: het zy van mijn oogmerk en de reden die my tot dit schrijven braght; waar af ik in dese Voorrede en 't eerste hoofdstuk van het Boek ten klaarsten spreke; het zy van d'uiterste noodwendigheid en nuttigheid, in 't eerste, en op een na 't laatste hoofd-

stuk

ſtuk kortelik beweſen. En dit zijn de ſtukken die ſy dan noch niet en hadden, wanneer ſy 't ander laſen. Dies ik, om 't voorgaande misgevall, buyten mijne ſchuld, en tot mijn groot ongenoegen bygekomen, door mijne voorſorge te verſetten; den Leeuwaarder Boekverkoper ſchreef, dat ik hem verbood, een eenig exemplaar, ſo lang als 't boek noch niet volkomen was, meer te verkopen. Daar by dien tusſchentijd waarneemende, dat het water noch beſloten bleef: ſo voegd ik noch twe hoofdſtukken achter in het twede boek, en verlengde de Voorrede: om den Leſer dies te beter te berighten, wat mijn eigentlijk gevoelen en mijn ſuiver oogwit was. Sulx hebben ook degenen (volgens 't gene my is voorgekomen) die eerſt de Voorrede, en daarna vervolgens 't ganſche werk doorleſen hadden, duidelik geſien; en ſo wel tegens ieder een, als aan my ſelf by gelegentheid dankelijk verklaard. Maar die der qualik af ſpraken, hadden 't ſleghs hier en daar, ſonder vervolg van reden, of ganſch niet geleſen, of niet willen leſen. Dit bleef alſo, en met een 't vragen, waar mijn Boek toch bleef, dat ik ſelf niet maghtig was, ende nochtans in Frieſland al lange geleſen: tot dat de zee wederom ontdooid zijnde, meer menſchen met alſulke tijdingen van mijn Boek; maar noch geen boeken overquamen: als maar ter ſluik. Het was naawlijx iemand te beduiden, dat een boek in de weereld was, ende nochtans in ganſch Holland niet te vinden, noch te koop in de ſtad daar de ſchrijver ſelf woonachtig is: ende noch wonderlijker, dat niet alleenlik mijn eerwaarde Amtgenoten in de ſtad het niet en hadden, maar dat het ook by my niet was om hen te geven. Van 26. ſtux in alles, voor en na, van Leeuwarden aan my geſonden, heb ik ter naauwer nood een voor mijn ſelf konnen maghtig blyven; gevende deſelve, ſo haaſt als eenige met haaſte waren ingenaaid, voor de vuiſt wegh, aan vrienden dieſe my uit de handen haalden. Raakten iemant den tijd dat ik 'er hadde, die kreeg; ſo niet, hy ging henen ſonder boek. So graag is nieuwe waar, meeſt wanneerſe qualik te bekomen is.

Nitimur in vetitum, ſemper cupimusque negata.

Want het boek is allereerſt op den 11. van Lentemaand alhier te koop geweeſt, lange na den tijd dat de laatſtgedrukte bladen van hier na Leeuwarden geſonden zijn, ende alſo 't boek geheel volkomen in handen van H. Nauta geweeſt is. Een boekverkoper van hier hadde hem om 50. ſtux geſchreven; en die ook op ſijn wederſchryven verwacht; doch niet bekomen. Wat doe ik ondertusſchen?

ſchen? Zijnde daar en boven, net 8. weken nu geleden, door ſeer waarde vriende, die 't boek nooit geſien, ende nochtans veel daar af gehoord hadden, over desſelfs in houd ganſch minnelik aangeſproken, in overleg wat hier beſt te doen zijn ſoude: ſo ſchrijf ik aan den Drukker Nauta, dat ik hem alle d'Exemplaren ſelf afkopen, en gereed met goede winſt betalen wil; om deſelve dus in mijne maght te krijgen. Dan was mijn voornemen, ter wijl ik d'overige twee boeken hier liet drukken, middelerwijle met deſelfde vrienden neffens anderen my te beraden, of ik 't openbaar uitgeven deſer twee eerſte boeken ſoude laten voortgaan, na dat het nu toch al in Frieſland, en van daar geheel of ſtuxwijſe verkocht, en weereldruchtig was: dan of ik 't liever onder my beruſten liete, tot dat het geheele werk ſoude gedaan zijn. Het eerſte ſcheen wel beſt, om den ſchijn te ontgaan, als oft ik ſelfs ſchroomde met mijn werk aan 't licht te komen; of berow van 't ſchrijven hadde, daar ſo veel af te ſeggen was. Het ander nochtans quam met mijn eerſte oogmerk over een, ſo als in 't begin geſeid is: dat was, om 't geheele werk, eerſt ſo klein begrepen, ſchoon daar breder uitgewerkt, teffens uit te geven; op dat een ieder hadde mogen ſien, hoe het zamenhing, en inſonderheid uit het laatſte deel, wat vrugt het in de weereld konde doen. Maar gelijk my dit, uit oorſaaken flus verhaald, ontſchoten is: ſo is 't hier ook gegaan. Want na wiſſelinge van brieven klaarlik ſiende, dat ik met den boekverkoper Nauta over den voorſeiden uitkoop nooit eens worden ſoude: wierd ik genootſaakt, de boeken, uit mijne maght zijnde, in de ſijne te laten; ende mijn wettig oogmerk op ene andere wijſe, onder Godes ſegen voor te ſetten. Dies van hem door enen volgende brief eindelik afſcheid genomen hebbende, ſo ben ik naderhand, nu maar 4. weken geleden, met mijnen vorigen Boekverkoper alhier, Daniel van den Dalen, eens geworden, om het geheele werk wederom uit den grond op te halen: en overſien, hier en daar nader verklaad, of beveſtigd, in deſe vorm als de Leſer hier ſiet, op verſcheidene perſſen teffens te doen drukken; en 't een boek na 't ander uit te geven, om den Leſer dies te eerder te voldoen. Want de 750. exemplaren die Nauta op de twee eerſte boeken gedrukt heeft, konnen niet veel ſtrekken, ende zijn, ſo men magh bemerken, al meeſt onder den man. Ook heeft het uitgeven van dat werk voor den tijd, als 't noch niet volmaakt was, oorſaak en aanleidinge tot ſulk ene nieuwe ſchikkinge gegeven. Nu geef ik hier den Leſer 't eerſte boek,

boek, met een Hoofdstuk op 't einde vermeerderd: dat ik nodig vond daar by te doen. De drie anderen hoop ik (met de hulpe van God) van maad tot maand te laten volgen. So sal een grager weet-lust, (wil ik hopen) van 't een gelesen stuk tot het ander ontsteken, mijn werk bedachtsamer doen overwegen; en den godvrughtigen Leser bequamer maken, om bescheideliker oordeel, dan het in dat eerste misverstand heeft konnen zijn, daar af uit te spreken. Dit was het al dat ik te seggen hadde van die ongewone, ende niet min vreemde wijse op welke dit boek buiten mijn vermoeden in de weereld komt.

Nu heb ik van mijn oogmerk noch te spreken, en wat my tot sulk een gevoelen braght als ik in dit gansche werk beweere. Eensdeels was het eigene genegentheid, om alles wat ik weten moeste, niet na waarschijnlikheid, maar grondig te verstaan, anderdeels de vreemde bejegeningen die ik in Friesland over mijne eerste schriften hadde: 't gene my door ondervindinge dede sien, hoe weinig staats op menschen oordeel is te maken, in 't gene sy gemeenderhand eens hebben aangenomen of te leeren of te doen. Want mijn boek over den Catechismus eerst eenparig by de Friesen veroordeeld, sonder dat van ontrent 200. Predikanten een de reden wist, waarom het veroordeeld was; daarna wel tweemaal wederom eenpariglik voor goed gekeurd, sonder dat het minst in de stukken die bet wist waren, so veel de leer aangaat, daar in veranderd was: ('t zijn wonderen, die ik verhalen) so gaf my dat te meerder oorsaak om te denken, dat een oprecht kristen leerling, en voor al een leeraar moest betraghten sulken sekerheid, als hy buiten menschen oordeel uit den grond der saken halen magh. Dies heb ik my tsederd ook daar op gelegd, dat ik onder Gods genade, van alsulke dingen als ik voor my self moest weten en aan anderen leeren, niet den trant; maar de Schrift, en Reden, daar die by de Schrift te pas quam, volgende, moght versekerd zijn. Volgens dien, geen oogmerk hebbende iets aan 't licht te geven, dan daar my dochte dat der weereld aangelegen was: so nam ik nooit de pen in de handen om te schrijven 't gene wel geschreven was. Maar om de dolingen in leer en leven, die 't meeste deel der menschen ingenomen hebben, so veel in my was wech te schuimen: of ten minsten d'order te verbeteren: 't zy dat ik daar in d'eerste was, of dat ik noch iet naders hadde dan 't gene my van andere was voorgekomen. Ik heb daar boven andere ook noch besondere reden toe. 't Is niet veel min dan 26. jaren, dat ik my in d'Hoge School tot Franeker verplicht hebbe, *om de ware leere der Gere-*

formeerde Kerken, so by monde als met schriften, daar 't de saken en de gelegentheid vereischt, getrouwelik voor te staan en te verdedigen. Nu magh ik als Prudentius wel spreken, het gene net op mijne jaren past.

Per quinquennia jam decem,
Ni fallor, fuimus: septimus in supe
Annum cardo rotat, dum fruimur sole volubili.
Vicinum senio jam Deus applicat.
Quid nos utile tanti spatio temporis egimus?

Dat is:

Der jaren vyfmaal tien, en 't einde schier van seven,
Genoot ik 'tsonnenlicht in 't wisselvallig leven.
God roept den ouderdom, die my vast tegen treed.
Waarin is al mijn tijd, dien hy my gaf, besteed?

Soud ik die rekening opmaken, dat werk viel hier te lang. Maar wat den tijd betreft, dien my God noch verder gunnen sal, so lang of kort als die dan wesen mag: wat my daar af tot ernstige oefening bequaam, buiten 't gene mijn gesette kerkendienst vereischt, in dese stad vol besigheids mag overschieten, dat hoop ik tot een neerstig ondersoek van sulke dingen, die al de weereld op het algemeen, gedurig en sterk seggen valschelik gelooft, of verkeerdelik beleeft, door Gods genade aan te leggen. Want gaarn had ik de menschen wijser ende beter dan sy zijn: hoewel men weinig vind die 't wesen willen. En dat komt daar by toe, dat de meeste hoop gerust is te geloven 't gene men gelooft, en te doen so als men doet. Maar hoe gevaarlijk dat sulk schrijven zy, heeft men my in Friesland al geleerd, wanneer ik met mijn eerste boek voor 't licht quam: en met een, dat wien 't om gunst of voordeel is te doen, so niet moet schrijven als ik doe; die alle vooroordeel of aanhang van beroemder mannen sinlikheid heb afgeleid, om blotelik niet als de Reden of Schriftuur te volgen, na dat de saak op Reden of Schriftuur berust. De dank van sulken arbeid magh my volgen als ik dood ben: maar by mijn leven so verwacht ik des niet veel. Nochtans wil ik liever wagen iets aan 't licht te geven, terwijl ik self noch in de weereld ben: om haar oordeel eerst te horen, en mijn werk te verdedigen, of te verbeteren, daar 't nodig is: om dat my dunkt dat sulx van anderen, die billiker gedachten van my hebben moghten, na mijnen dood niet

so bequamelik geschieden soude; alsso elk self de beste uitlegger sijner meininge en woorden is. Hoewel de Leser uit den aanleg van het werk in't I. Hoofdstuk lichtelik sal konnen sien, wat ik eigentlik daar in beöge. In sulx ben ik hier ten vollen af versekerd, dat sich nooit iemant kraghtiger tegen d'Atheisterye stelde, noch de godlikheid der heiliger Schrifture bet beveiligde, noch de waarheid van den kristeliken Godsdienst meer versekerde, noch des Allerhoogsten eere beter voorstond: dan de gene die sich op alsulke wijse als ik doe tegen't algemeen gevoelen stelt, dat de weereld van de maght en kragt des Duivels heeft. So wie ditBoek met een opmerkend en onsydig hert doorlesen wil, hy sal derdat in sien. Hoewel ik des gerust ben: so weet ik echter, dat so veel't gebruyk der Reden hier belangt, ik den genen minst voldoen sal, die Des Cartes gronden gansch verwerpen, of te breed betimmeren; waar na ik Geest en Lichaam van malkander, en beide van den Schepper onderscheide: sonder van der selver werkingen dat gene vast te stellen, daar ik geen gevolg af sie. Invoegen dat met een de dulle doling van Spinosa, die God en Weereld onder een vermengt, ten krachtigsten weersproken word. En ik wil wel dat my iemant tone, wie ooit d'oneindigheid des onderscheids tusschen God en Schepsel, of d'onvermenglikheid der eigenschappen van Geest en Lichaam vaster hield, dan ik hier doe. Ook moet ik wel, sal mijn werk bestaan, dat (so veel als hier de Reden in te seggen heeft) daar alleen op rust. En 't geeft my onder anderen ook dat genoegen voor my self, dat ik onser Kerken leere voor die bekende proef ook veylig stelle, dat de ware Godsdienst meest hier aan te kennen zy; so sy God de meeste, en het Schepsel des te minder eere geeft. Daarom sal my ook dit Boek tot een getuigenis verstrekken, dat ik den Allerhoogsten so veel meer van d'eere sijner Maght en Wijsheid wedergeve, als sy hem benomen hadden die het aan den Duivel gaven. Ik ban hem uit de Weereld en bind hem in de Hel: op dat de Koning Jesus des te vryer heersche; hoewel tot op den laatsten dagh in 't midden der vyanden, die sich hier verhouden, van des Duivels volk, in welken noch sijn beeld, door 't werk der sonde speelt. Met sulken gemoede heb ik dan ook niet geschroomd, in het tweede boek Gods heilig Woord op verscheide plaatsen anders te verklaren, dan men wel tot noch toe heeft gedaan: Die daar in niet so wel en siet, dat het is om Gods eere te vergroten, als de sijne diese anders heeft verklaard daar mede word verkleind: die toont so, welk van beiden dat hem meest ter herten gaat, Gods of sijn eigen lof. Ik wederom, die ook in hun gevoelen ben geweest, geef de mijne geern

 ten

ten besten, op dat Godt verheerlikt werde, en de waarheid in het licht gesteld. 't Is derhalven myne schuld niet, dat ik my aan hunne, dat is de gemeene uitlegginge, die ook in 't eerst de mijne was, niet meer en houde: maar der genen die so niet gedaan hebben, als ik nu genoodsaakt ben te doen. Nochtans ben ik het niet alleen; maar volge fleghs daar in seer veelen, ook die lange na my quamen, ende buiten nood het selfde onderstonden: so datse self niet schreven dan om so te schrijven; en d' eerste proeven hunder jeugdelijke oefeninge in 't veranderen van geleerder luiden langbekende uitleggingen en vertalingen der Schrifture stelden. Des docht het my al volle tijd te zijn, nu ik so verre op mijne dagen ben, om ten laatsten eens met eigen ogen uit te sien, en uit de borst te spreken. Want of enigen van ons al te voorbarig zijn geweest, om 't getal der bewijsredenen tegens andersgesinden te vergroten, daar toe de Schriftuur op veele plaatsen te doen spreken 't gene in de woorden niet en leit, dat is voor hunne rekeninge; niet voor ons die van beter wapenen voorsien zijn, om de waarheid voor te staan, daar de gansche Kerk op rust. Maar dit is een gemeen gebrek, dat elk sijn verstand of dat van sijne meesters mede brengt, wanneer hy tot den Bybel komt; om den selven dan te schikken na den sin, welken hy, sonder grondig ondersoek, als hem aanvalligst, eerst verkoren hadden. Dat deksel van vooroordeel neem ik wech; en sie dan watter overblijft, om 't onsydig oordeel uit te vinden, dat den reghten sin der Schrift verklaart. En ik ben versekerd, dat nooit mensche van gesond verstand, eene van alle die Schriftuurplaatsen, die ik ondersoeke, op die wijse als men heeft gedaan verklaard hebben soude: had hem 't vooroordeel van de grote maght en kraght des Duivels, of 't voorneemen om dees of gene doling te weerlegen, daar toe niet gebraght. Hier af heb ik al bereids de proeve by my self vernomen, dat leersame en geleerde luyden na die tale luisterden, waar in ik my so na by aan den text des Bybels hield. De voornaamste hoofdstukken heb ik al voor desen (als ten deele flus geseid is) opentlik op stoel also geleerd: en daar door gelegentheid gehad om te verneemen, dat mijn preken meer verlangen baarde na mijn schrijven. Self ben ik dikmaal in gesprek geweest, met mannen die te reght geleerd en met een godvruchtig zijn: welke my de voornaamste stukken uit de Schrift in dit werk, (besonderlik het twede en derde) behandeld voorstellende, genoeg te kennen gaven, datse eensdeels voldaan waren, en anderdeels de vorige voldoeninge op 't overige van my verhoopten. Of dat nu met hunne verwachtinge over een komt, moet ik billik, ende

wil ik gaerne aan hun oordeel laten. En middelertijd dat ik 't ook van hunne vriendschap wachte, so houd ik my versekerd, datse, schoon in alles geen genoegen nemen; echter noch mijn oogmerk prysen sullen, en ten groten dele by springen, om my daar in voort te helpen. Niet temin stel ik mede buiten twijfel! dat het grootste deel der Lesers (daar het my nooit om te doen was, maar om 't beste) meinen sullen, dat ik my met sulken werk als dit in 't licht te brengen grotelikz besondige. Niet in aansien van dit eerste Boek; waar in ik mijn gevoelen niet verklare, nochte dat van anderen weerlegge; maar alleenlik een verhaal van allerlei gevoelens doe, die elk uit de getuigenissen die ik daar af by brenge bekend sal staan. Met de twee laatsten sie ik mede weinig swarigheid, so maar het tweede, daar 't wel meest op aan komt, aan den man sal willen. Want de meeste swarigheid die ik daar in te gemoet sie, sal wesen, om dat ik al te weinig, na hun oordeel, van den Duivel houde. Want het is alreeds so ver gekomen, datmen 't schier godvrughtigheid gelooft te zijn, veel wonders aan den Duivel toe te schryven; en voor ongelovigheid of reukeloosheid houd, somen niet geloven wil, dat de Duivel sulx kan doen als 'er duisenden getuigen dat hy doet. Te weten, dat is nu godsaligheid; so iemant God van herten vreest, dat die ook den Duivel vreese. Soo niet, men houd hem voor een *Atheist*, dat is die geenen God gelooft; om dat hy niet en kan geloven datter twee zijn; d'een goed en d'ander quaad. Maar desen mein ik datmen met veel groter reght den naam van *Ditheisten* geven moghte, (gelijk 'er oertijds *Tritheisten* waren) dat is, gene die twe, dese die drie Goden geloofden. Wil men my ter oorsaak mijns gevoelens enen nieuwen name geven: ik magh lyden dat het *Monotheist* magh zijn, dat is die maar eenen God gelove; eenen Heer en Zaligmaker Jesus, op wiens woorden ik my ganschelik verlate, wanneer hy seit: *vreest niet de genen die alleenlik 't lichaam doden konnen: maar Hem die lijf en ziel verderven kan.* Matt. 10: v. 28. Veel minder vrees ik dan, die over geen van beide maght heeft: noch ook het oordeel van die voor hem pleiten. Maar *indien hy* sulken *God is, hy twiste voor hem selven*, en dat tegen my *om dat ik sijnen altaar omgeworpen hebbe.* Right. 6: 13. *In den naam des Heeren der Heirscharen* heb ik desen Goliat dus aangegrepen; laat sien wie dat hem helpen sal. Doch so my iemand anders overtuigen kan, ende hy dat doen wil met sachtmoedigheid; ik sal 't van hem voor grote vriendschap nemen. Maar dan bid ik, dat hy nevens my hem self

van nodelosen arbeid doch verschonen wille: so verre, dat hy 't gansche werk van voren af ten einde toe doorlese: eer hy my, 't zy schriftelik 't zy mondeling, iets tegenwerpe; om te sien, of 't gene hem, hier en daar iets lesende, op houden of mishagen moghte, in den draad van 't werk self niet word opgelost. Want hy toch de moeite, die ik hem nu verge, noch eens soude moeten doen, om de plaatsen die ik hem in 't antwoord wijsen soude, nate sien. Des moetmen 't my te goede houden, so ik den genen dien 't so niet en lust, geen antwoord geve: welke doch onnut zijn soude, en ons wedersijds beletten, onsen tijd tot beter te besteden.

Tot den druk verveerdigd, nader oversien en vermeerderd

Den { 16 / 26 / 1 } van { Lente / Bloei / Oogst } maand 1691.

De Leser zy versekerd / dat van dit boek niets uitgelaten is / 't gene in den Leeuwarder druk gestaan heeft. Dan wel op weinig plaatsen tot uitbreidinge der beknopte stoffe iets ingevoegd: te weten so als hier vervolgens aangetekend staat. Daar benessens heb ik noch een geheel Hoofdstuk achter aan gevoegd / waar in het laatste van het twede Boek des Frieschen druks met een versmolten is: het gene my nodig scheen hier breder uitgebreid / nu by te stellen / om 't gebruik der veelerley gevoelens in dit eerste Boek verhaald wat nader aan te wijsen; ende also den reghten grond te tonen / waar op de vooroordeelen berusten / die ons dus lang gehinderd hebben / de reghte geschapenheid der saken / die in volgende deelen verhandeld staan / na behoren te ondersoeken.

Ingevoegd

VIII. Hoofdst. §. 6. en 10. geheel
X. ——— §. 2. in de twede regel beginnende / en dan voorts §. 3. en 4. geheel; mits de vierde en vijfde regel van den eersten druk daar tegen uytgelaten zijnde.
——— §. 7. beginnende in de vijfde regel.
——— §. 8. beginnende in de darde regel.
——— §. 9. beginnen in de vierde regel.
XXIV. Hoofdstuk geheel

NAAKTE UITBEELDINGE

Van den geheelen inhoud der vier Boeken, het oogmerk van den Schrijver, en 't beleid daar in van hem gebruikt.

Also de twee eerste Boeken van dit werk / voor af uitgegeven / seer veel allerhande oordeel hebben uitgestaan; uit oorsaken in de Voorrede aangewesen: so sal het niet ondienstig zijn / hier in 't kort den Leser klaar voor ogen te vertonen / wat het gene zy / dat ik eygentlijk in die vier boeken / die ik de Betoverde Weereld noeme / beoogd hebbe; op wat grond dat ik bouwe / en door welken wegh ik na de waarheid soeke. Want al is 't dat ik van dit alles duidelijk en onderscheidelijk gesproken hebbe / so in den ingang van het werk / als in de voorreden van het eerste deel: so sie ik evenwel / dat het niet genoegh geweest is / om de menigvuldige swaare vooroordeelen te verwinnen; aan welken niet so seer de gemeene man / als wel de geleerden sich betonen vast te zijn. Al dacht ik dat in 't eerste niet / so kan ik echter achter na de reden nu wel sien. Te weten / dat de genen die sich enkelik uit lust tot weetenschap en oefening der konst begeven om te leeren / al doorgaans vrye luiden zijn / wien 't niet en scheelt van wiense leeren / dan om het wel te leeren. Sy en bekreunen sich der mode niet / of die dan oud of niew is / want sy beminnen maar de deugdelikheid der stoffe en de kunst van 't werk. Doch maar om den kost te winnen die op winkels zijn geweest / houden sich meer aan den trant die daar gehouden wierd: by den eenen meester maakte men 't werk dus / by den anderen so; in d' eene stad werkte men op dese / in d' andere op die manier. Het is hem dan genoegh / dat hy het maken sal so als 't de wijse is / en na die wijse ook de proeve tot genoegen van de meesters heeft gedaan. Maar vind sich hier een onder die gelijk als d' eerste ook de konste self bemint / en ondersoekt / en daar wat aan verbeteren / sulk een raakt by de anderen terstond in 't oog. 't Is met de wetenschap al even eens gelegen. Die op de scholen gaan / gewennen aan den trant die daar

daar

daar van is; en schikken hunne oefeningen na die leest / waar op sy werken die den grootsten naam hebben / of hunder sinnelikheid wel meest behagen. Door desen is 't dan dat hy sich meest bloot stelt / die een vry man wil zijn / en geen zijde kiesen: maar noch meest / indien hy iet van voren wil ondersoeken / en ten einde van dien niet op een uitkomt met den gemeenen wegh. *Hinc illa lacryma*; daar komt het onheil van daan.

't Gemeen gevoelen dat men van den Duivel / sijne groote kennisse / en kraght en werkinge heeft / en van menschen die men houd dat met hem in gemeenschap staan: quam my allenxkens by dat licht dat ik met andere menschen van naturen hebbe / en door de Schrift versterkt en meer gesuiverd wierd / seer twijffelachtig voor; oft ik het / wel by 't licht bekeken / langer daar voor aansien moest of niet. En niet alleenlik was mijn twijfel of het waar was / maar ook of 't der godvrugtigheid betamelijk was. En mijn gemoed begon my self te dringen: ik moeste antwoorden aan de genen die my vraagden; ik moest weten hoe my by sulk volk / die so en so gesteld waren / te dragen: het was mijn amt / en het quam my dagelijx te huis. Daar van te spreken alsmen spreekt / en te doen gelijkmen doet; dat quam my meer en meer beswaarlijk voor: ende my daar tegen aan te stellen / of self in woord of doen van andere te verschillen; dat was eensdeels mijn medegaande aart niet / en daar by so had ik geenen grond. Des was my 't naaste / dat ik daar met ernst na socht / van waar dit algemeen gevoelen sijnen oorsprong heeft; daar na / wat van de waarheid zy. En overmits ik dus van voren, *à priore*, alles ondersoeke; ende niet van achteren, *à posteriore*, gelijkmen in de scholen spreekt: so kom ik eerder niet tot openinge van den Staat des Geschils / dan tegen 't einde van het I Boek / waar in ik uit so veelerley gevoelens als de menschen dien aangaande ooit ter weereld hadden; eindelik de gene die noch heden plaats genomen hebben by de Protestanten / in het 22. hoofdstuk open legge / deselve in het 23. met d' andere gevoelens vergelijke / en in het 24. betone / hoe wy aan het onse zijn gekomen / en wat ons daar nu noch by houd. Ik ondersoeke dus den reghten oorsprong van het hedendaags gevoelen onder ons / in 't I. Boek; waar af ik dan vervolgens de onsekerheid en ongerijmdheid in de drie anderen tot op den grond ontdekke / en voor ogen stelle. Want in het II. toon ik

dat belangende de Geesten; en in het III. voorts in't gene dat de Menschen aangaat / diemen acht dat met de Duivelen gemeinschap hebben. In 't IV. ondersoek ik d' Onderbindinge waar op men sich in beiden meest beroept.

Openinge van het I. Boek.

IN 't eerste ga ik dus te werk. Eerst hebbende den Leser ingeleid tot het geheele werk / waar toe het eerste hoofdstuk dient; so seek ik door de gansche weereld heen / waar dit gevoelen sijnen oorsprong uit genomen heeft: en om dat wel te weten / sla ik tijden nochte plaatsen over. Ik merke / dat de sake die ik ondersoeken wil tweeledig is: te weten / van den Duivel / wat hy aan hem selven weet of kan; en van de Menschen / watse door sijn toedoen weten of verrighten komen. Doch dewijle 't dingen zijn die de Natuur te boven gaan / of immers diemen daar voor houd; en die also tot God behoren: so moest ik mede weten / wat gevoelen dat de menschen van de Godheid hebben; en de Geesten in't gemein / het zy goeden of quaden; ook de Zielen van de menschen / (mede Geesten zijnde) afgescheiden van den lijve door den dood. Dit alles soek ik na / eerst in oude / en daar na in niewe boeken / van allerleye volkeren / godsdienst en gevoelen: die ik echter / so als nu de weereld is / in Heidenen / Joden / Mahometanen / en Kristenen onderscheiden wil.

Van de Heidenen beginnende / ga ik eerst tot de ouden / zijnde meest de Grieken en Romeinen / uit de grieksche en latijnsche boeken ons bekend; in 't 2. 3. en 4. hoofdstuk: want van andere volkeren en landen zijn seer weinig oude historien tot ons gekomen. Daar in vind ik / wat sy doe van God geloofden / en van de Geesten die geen God noch menschelijke Zielen zijn; als mede van den staat der Zielen na den dood: en wat voor middelen sy ook gebruikten / om door tusschen komen van de Geesten / te mogen weten en te mogen werken dingen die de Natuur te boven gaan.

Daar na tot dese tijden overgaande / doorsoek ik de geheele weereld in het Heidendom: eerst van Europa / in 't 6. daar na van Asien in 't 7. en 8. voorts in Africa in 't 9. en eindelijk in America in het 10. hoofdstuk van het self de boek.

 Hier

Hier uit bevind ik nu / en betoon in 't 11. hoofdstuk / dat die oude (so als ook de hedendaagsche) Heidenen / sonder de Schriftuur / gedachten hadden van een opperste Godheid / alles maghtig: doch met een van mindere Goden / by de Grieken meest al Daimones en Dæmonia, voorts ook Goden / ende Heden by de Heidenen mede dus / en anders ook genaamd; die de Weereld elk hun deel regeeren / der menschen-saken by en op den name van den Oppergod bestieren / ende als Middelaars tusschen beiden zijn. Die ook omgang met de menschen hebben: en dat dese daarom saken de Natuur te boven gaande door deselve weten en verrighten konnen; welker eerste Waarseggers / en de laatste Toveraars genaamd zijn. Over sulx word alles / daar men geene reden nochte oorsaak af en wist / aan die Dæmones of Ondergoden toegeschreven.

De Zielen van de doden worden by hen mede onder de Dæmones gerekend: en na dat sy wel of qualik op der aarden sich gedragen hadden / of na dat den menschen goed of quaad bejegent; aan den eenen dit / den anderen dat toegeschreven; en alsó die Dæmones of Ondergoden in goeden en quaden onderscheiden.

Van d' enkele Heidenen / die den waren God noch sijnen Dienst niet kennen / ga ik over tot de genen die de H. Schrift te bate hebben. Welker eerste zijn de Joden; die God langst gekend / en sijn Woord aldereerst in de schriften van 't Oud Testament ontvangen hebben: en daar uit geleerd / dat de Zielen van de menschen wel onsterflijk / maar alsulke Dæmones of Ondergoden niet in wesen zijn; dat God alleen de Weereld door hem self regeert; ende niemant iets kan doen / of weten / dat de kraghten der Natuur te boven gaat / dan door God alleen. Maar ik merke daar beneven aan / so als 't Jodendom tsedert Christus tijden is gesteld geweest / en op heden noch bestaat: dat het veelsins met het Heidendom vermengd / of ten minsten bevlekt is / en dat daar uit mede onder hen vele bygelovigheden / Waarseggeryen en Toverplegingen ommegaan. In 't 13. cap.

Daar op toon ik dat de Mahometanen / mede enen God gelovende / met geschapene Engelen / goeden en quaden / en den Duivel aller hoofd; doch voor Christus / en de boeken des niewen Testaments mede plaats makende / ende ondertusschen 't Heidendom daar onder mengende: oversulx mede met sodanige gevoelens ingenomen /

en

en tot diergelijke Wikkeryen en Toveroeffeningen genegen zijn. in 't 14. cap.

Van Joden en Mahometanen / als een tweederleije middelslagh tusschen 't Heidendom en Kristendom/overgaande: so onderscheid ik van de Kristenen / na dat de tijden waren; voor / en onder 't Pausdom / en daar na. Dus bevind ik / dat den eersten Kristenen / na der Apostelen tijd / noch al min of meer van 't Heidendom en Jodendom heeft aangehangen; 't welk allenxkens toenam/ en ten laatsten met het Pausdom op het hoogste rees: so verre / dat den Engelen en Zielen der verstorvene menschen; maar voornamelik den Duivel al die wonderlike dingen toegeschreven zijn / die de Heidenen den Daimones en Ondergoden eigen maakten. in 't 15--21. capp.

Doch tusschen beiden merk ik aan / dat in d' oude Kristenheid de Manicheen zijn ontstaan / die veel van 't heidensch weder invoerden/ en den Duivel bijna Gode gelijk maghtig maakten: en dat hun gevoelen ongevoelig enig zaad / tot op heden / onder 't Kristendom gelaten heeft. in 't 17. cap.

Maar nu dan komende tot onse tijden / en de leere van de Protestantsche Kerken; waar onder ik benessens d' onse / diemen Gereformeerde noemt / alle de genen die van 't Pausdom afgeweken zijn begrijpe: so bevind ik / dat hoe verder wy van 't Pausdom af wijken / hoe minder wy ook van die dingen houden / die hun opsight op den Duivel hebben. Doch dat sommige de gronden van de Protestantsche leer / en haar onderscheid van 't Pausdom / na behoren niet beseffende; met den Duivel veel gereeder zijn / dan andere die daar wat meer op letten: om hem lichtelik alsulke dingen toe te schrijven / (en desgelijx den genen die sy ook geloven dat met hem gemeinschap hebben) welke de Natuur te boven gaan. in 't 22. en 23. cap.

Daar uit besluit ik dan voor 't laatste / alles met een ander vergeleken hebbende/dat het gemeen gevoelē/'t welk noch heden onder ons in ſwange gaat/oorspronkelik afkomstig is van 't Heidendom. Niet dat hen de reghte Reden suiverlik te werk gesteld / tot die gedachten heeft gebraght: maar dat de Reden qualik gebruikt of misleid/en met schijn van godsdienstigheid beneveld en bemanteld / sonder 't licht der H. Schrifture / die gedachten heeft gebaard / onderhouden en gevoed. Dat het ook de Kristenen uit de Schriftuur niet eerst gehaald hebben/

toon ik door die reden: dat de gene die de Schrift wel minst verstaan/ van die dingen 't meest geloven; ende also reeds in dat gevoelen zijn/ dat de Duivel sulken grote maght heeft/ eer sy de Schrifture lesen; ten minsten/ e er sy die eens ondersoekn.

Dies geef ik ook daarna den Leser in bedenken: of wy vele dingen dien aangaande op die wijse in de Schrift wel souden opvatten/ indien wy niet alreeds te voren/en van kinds been af/met dat gevoelē ingenomen/ ende door gewoonte al bevestigd waren? Immers daar leit nu een vooroordeel; men gelooft dat het so is: en dan valt het ons gereed/ de Redenen of Schrifture tot behulp te nemen; en voorts te geloven/ dat die ook so leeren. Te meer/ also wy d' eerste uitleggingen der Schrifture/en verklaringe van saken daar in begrepen van die oude Leeraars hebben: van welken ik in 't 15. hoofdstuk aangewesen hebbe/ hoe sy d' een meer/ d' ander min/ met verscheidene heidensche lessen en gevoelens ingenomen waren; welke so ten eersten niet gemerkt zijn/ dat aanleidinge tot alsulke uitleggingen gegeven hadden. Dit is den inhoud van het 24. hoofdstuk en 't besluit des eersten Boeks.

Uit al 't voorseide is dan wel te sien/ datmen dit deel van mijn werk niet so onnut moet achten/ als het schijnt dat wel de meesten doen: mitsdien datse 't I. Boek niet eens of naawelijx en raken/ als historisch zijnde; ende nemen 't al ten eersten opsight tegen 't tweede. Want so ik my enigsins op de timmering mijns eigenen gebouws versta; het tweede is gegrond in 't eerste/ volgens dat bewijs/ dat ik by gevolg in 't 24. hoofdstuk daar uit wettelik (so ik wel meen) getrokken hebbe Is 't anders? dan magh ik met reden wel verwonderd staan/ hoe dat niemant van so veele die mijn tweede boek so vinnig lasteren/ en het eerste laten doorgaan/ tot op dese ure toe gemerkt heeft; immers weinige sich daar af ietwes hebbē laten blijken. 't Is al verloren werk watse doen/ om het tweede boek te wederleggen/ so sy 't eerste laten staan. Maar mijn oogmerk en mijne ordre niet beseffende/ 't welk den waren ondersoekers van de waarheid eerst betaamt; mits dien dat hen in 't tweede deel so veel dingen na de letter opgenomen tegen zijn: so tasten sy ten eersten daar op toe; als d' ongeoefende disputeerders/ die 't Besluit (als hen meest tegen zijnde) ontkennen/ en de Voorstellingen overslaan/ daar 't Besluit nochtans op rust. 't Is ook niet wel gedaan/ dat

dat over d'eene helft mijns werks geoordeeld is/ en niet gewacht tot dat het in 't geheel was uitgewroght. De tijd en hadde sulken haast niet eens: alsoo ik genen tijd verloren soude hebben laten gaan/ om d' andere twee deelen te doen volgen/ en haddemen door veel gemaakte moeilikheid mij daar in geen belet gedaan. Men kan so klaar niet sien/ waar iemand eindelik na toe wil/ so lang als hy noch maar ten halven wegen is. Nu sal de Leser alles by malkander/ en 't lichaam eerst in sijne volle leden sien.

Gemeen beright aangaande de tweē naastvolgende Boeken.

Ik heb hier over 't II. en III. Boek eerst iet voor af te seggen/ eer ik van ieders inhoud in 't besonder spreke. Dat is aangaande de maniere van verhandeling/ die ik in 't ondersoeken van de sekerheid en waarheid deser dingen achtervolgens plege. So iemand op dit alles dat voorschreven is behoorlik let/ die sal wel haast bemerken/ hoemen mij t' onreghte nageeft/ dat ik ene niewe stelling uit mijn hoofd versiere/ daar ik als dan de Reden en Schriftuur na buige; of dat ik self de Reden tot een rightsnoer neme/ om de Schrift daar na te schikken. Want de Leser siet wel/ dat ik noch niet eens op sulken grond of stelling ben bedacht geweest/ om daar op te bouwen: maar alleenlik ondersocht heb/ overal/ de gansche Weereld/ en den ganschen tijd des Weerelds door; waar de reghte grond van sulk gevoelen/ als ik noch eerst ondersoeken wil/ te vinden zy. Want dien moetmen weten salmen te reght oordeelen/ of een gevoelen of gebruik op goede reden rust of niet. Nu en heb ik ook die veelerhande Heidensche/ Joodsche/ Mahometaansche/ oude en niewe Kristelike/ Roomsche en Onroomsche gevoelens/ leeringen/ en gebruiken/ niet opgesocht; om die dus ofte so uit te leggen/ ofte verdedigen/ of te weerleggen: maar om die te besien en te vertonen sodanig alsse zijn; sonder daar mijn oordeel af te seggen/ of enig bewijs daar voor of tegen in te brengen. Welken ongemeenen arbeid niemant lichtelik sal ondernemen/ dien 't niet om de waarheid is te doen. Ik ben dus verre dan noch sonder grond/ die een Protestantsch Kristen ben; die noch Paapsch/ noch Joodsch/ noch Heidensch wesen wil: vind ik anders geene vastigheid/ so laat ik varen alles watmen van de Geesten in 't gemein/ of van den Duivel in 't besonder seit.

Maar

Maar schoon ik den besonderen grond noch niet gevonden hebbe; welken my het Pausdom / Jodendom noch Heidendom / als sodanig aangemerkt / niet geven konnen: so heb ik echter eenen vasten bodem met die alle / en noch enen tweden met een deel van hen gemeen. Het eerste is de Reden / die allen menschen tot een licht verstrekt; so verr' alsse suiver is / met vooroordeel noch hertstogten niet bekemmerd noch beneveld. Het ander is de Schrift / van God ingegeven: maar insgelijks suiver / in haar self; so van ons ingesien / als of wy nooit de Schrift gelesen hadden: ende alsoo buiten alle menschelijk vooroordeel / van vertalinge uit het Hebreewsch en Grieksch / daar die oorspronkelik in beschreven is / en van d' uitlegginge der Leeraars / oud of niew. Dese twee staan d' eene onder d' andere niet: maar eigentlik nevens malkanderen. Het is van Filo den Jode eerst bedacht / dat hy / genegen om de Schrift allegorisch uit te leggen; en met dat van Paulus / 't gene hy van Sara en van Hagar schrijft / Gal. 4: 22. niet te vreden zynde: dat onderscheid van Vrow en Dienstmaagd op de Schrift en Reden braght; seggende daar door betekend te zijn / dat de Filosofie en 't naturlijk vernuft onder de Schrifture buigen moet. Zedert is dat spreekwoord in de monden onser Schriftgeleerden als bestorven / en na dat het Filo eens geseid heeft / als een vaste regel in de Godgeleerdheid aangenomen.

Maar de waarheid is / dat de Reden voor de Schrift moet gaan; om dat de Schrift de Reden voor uit stelt: ik segge de gesonde Reden; aan welke sich de Schrift moet openbaren / en doen blijken datse is van God. Daar na staat de Reden nevens de Schrift; als van dingen sprekende daar de Schrift af swijgt: en de Schrift staat neffens de Reden; alsoo sy ons geheel wat anders leert / en dat het ondersoek van ons verstand niet onderworpen is. Eindelik so is 't nochtans / dat de Schrift boven de Reden is: niet als Vrow en Meesteresse / (want sy ieder hare onderscheidene huishoudinge hebben) maar als ene die van hoger adel / en van groter middelen is: alsoo ons God daarinne openbaart het gene nooit van menschelijk verstand begrepen was. 1 Kor. 2: 9. Nochtans gebeurter wel / dat sy malkander op den wegh ontmoeten / ofte in een huis te samen komen; en alsoo malkanderen de hand wat leenen: doch beyde als vrye luiden; alleenlik met dat onderscheid / dat de Reden als de minste / altijd eer-

eerbiedigheid aan de Schrifture bewijst. Wanneer dan word gezeid / dat een Kristen sijn verstand onder Gods Woord moet gevangen stellen: dan word het verstand aangemerkt so als het is / met die benebeling en besmetting die ons aankleeft; ende in aansien van die dingen welke boven ons begrijp zijnde / ons in Gods Woord geopenbaard worden / en te geloben zijn so als de Schrift dat seit / al begrijpen wy niet / hoe. Maar niet / dat wy het so geloben moeten als 't ons de menschen voorstellen; met hunne vertalingen en uitleggingen / die op vele plaatsen seer verscheiden zijn. Gods Woord dan oorspronkelik aangemerkt / so als 't van God is afgekomen / ende noch van genen mensche dus of so verklaard: en de Reden / niet so als ons die eerst aangekomen / en met vooroordeelen en herstoghten belemmerd is; maar daar af gesuiverd door den selfden Geest / die de Schrift heeft ingegeven. Dat zijn de beide grondbeginselen van opreghte kennisse in natuurlike en geestelike saken.

Doch daar in is echter noch dit onderscheid: dat de Reden is de grond en regel van de kennis der natuurlijke dingen: van welke de Schriftuur niet handelt om ons te leeren / maar daar af alleenlik spreekt / als van dingen ons in hunnen aart bekend; om daar af behalven 't burgerlijk / ook een goed gebruik in 't geestelijk te maken. Maar in saken van de saligheid is Gods Woord alleen de grond en regel van geloof en leven; sonder dat de Reden iets daar by kan doen / of daar af neemen of veranderen: dan sy heeft nochtans hier t'weederley gebruik. Het eerste is / dat sy de Schriften proeft / die men seit van God te zijn; offe uit de kennisse die de mensch natuurlik heeft van God / de merktekens van die godlikheid vertonen: en daar na / datse uit den sin der woorden moet verstaan / wat het zijn voor leeringen / die ons daar in ter saligheid beschreven staan.

Daar by komt dan noch / dat Schriftuur en Reden in malkanders saken onderlinge hulpe aan malkander bieden. Want so de Schrift op geen natuurlike wijse van natuurlike dingen spreekt; also sy echter nooit en liegt: so moet de Reden leeren / hoe men daar de Schrift / na bereisch van de natuur der saken / sal verstaan. So is 't met de beschrijvinge van den loop en 't licht der Sonne in den 19. Psalm; en diergelijke plaatsen zijnder veel. Of komt ons in de Natuur iets voor / daar ons eigene ondervindinge ontbreekt / om daar

af te oordeelen; en 't op de geloofweerdigheid van iemants beter weten aan komt: so kan ons de Schriftuur somwijlen ook van sulke saken iet berighten. Sodanig is de vroege en spade regen, in het Joodsche land; Jer. 5: 24. de seldsaamheid des regens ofte onweers in die landen in den oogst; 2 Sam. 12: 17. en de kraght van den oosten wind op de kusten van Asien en Palestina/ in de middellandsche Zee; Psal. 48: 8. en diergelijke meer. Doch 't voornaamste is; dat ons self de Schrift van saken de Natuur belangende onderright/ die te verre van de reden af zijn omse te bereiken. Sodanig is 't begin van alle dingen/ door Gods ommiddelijke scheppinge uit niet/ en besonder van den mensch: als mede d' oorspronk van de duisterheid/ en verkeertheid/ die de Reden of 't Verstand/ in so verre als het noch gesond is/ aan sich self bespeurt.

Dit zijn de algemeene gronden die ik onderstelle/ in dier voegen datse niemant/ van wat sonderling gevoelen hy magh zijn/ my ernstelik betwisten sal: waar op ik na de waarheid van die dingen ondersoeke/ daar ik in 't eerste Boek getrow verhaal van doe/ wat allerhande menschen daar van seggen en gevoelen. Maar geen besondere gronden heb ik voor my selven uitgedacht: veel weiniger dat ik de Reden of Filosofie boven de Schrifture stelle. Maar die slechs mijne schriften leest gelijk 't behoort/ sal daar het tegendeel so klaar bevinden als den dagh. Want ik bemerke dit geschill/ gelijk ook dat van de Kometen/ daar ik de self de ordre volge/ (wonder datmen 't daar niet heeft gesien) tweeledig aan; eendeels tot de Natuur/ anderdeels tot de Schriftuur behorende. Ik begin derhalven van de Reden/ als de minste; om in de Natuur te soeken/ als in de laegste schole/ wat ons die toch suiverlik van God/ van de Geesten/ en besonderlik den Duivel/ leert. Want mitsdien dat de Heidenen so veel met de Geesten op hebben; ende nochtans uit de Schrift/ die sy niet en kennen/ daar af niets te wete zijn gekomen: so had het reden/ dat ik ondersochte/ wat daar af op ware Reden is gegrond: en daaruit opgenomen/ of van elders aangenomen moeste zijn. Maar dewijl het weinig is/ het gene ik na een grondig ondersoek so diep als ik konde komen/ daaruit hebbe konnen halen: so ben ik (als in d' onderschool nu uitgeleerd) met het 8. hoofdstuk van het II. deel/ tot de Schrift/ den hoogsten Meester/ opgegaan. En gelijk ik in de 7. eerste kapittelen/ in de Natuur verkeerende/ de Schrift

ge-

geheel daar buiten late; om te beproeven/ hoe verre 't menschelijk verstand/ sijne kraghten inspannende/ door sich self alleen kan komen: also laat ik ook de Reden staan/ so haast als ik in 't heiligdom van Gods onfeilbaar Woord getreden ben.

Wel te weten: ik laat de Reden staan/ so verre als sy ten grond of regel strekken soude/ om de Schrift uit leggen: maar niet als een middel om 't verstand der Schriften na te speuren; want dat moght ik niet voorby. Sonder de Reden of 't Verstand mede te nemen/ soud ik maar een beest by God zijn; die tot geen beesten spreekt/ maar tot redelike menschen. De Reden kan alleen in hare saken voortgaan/ sonder de Schrifture: want de weetenschappen en de konsten worden uit de Reden/ ende door de Reden nagespeurd; dat is/ de mensche stelt daar in sijn eigen verstand te werk/ en heeft daar toe geen onderrighting uit Gods Woord/ en hy behoeftse niet. Maar tot hoger saken/ die Gods wille tot der menschen saligheid betreffen/ is de Schriftuur van noden/ als de grond waar op de sekerheid berust: Doch de Reden moet hier mede gaan/ om/ onder het geleide van Gods Geest/ den sin der Schriften te verstaan. En so moet ik dan mede/ in dat tweede ondersoek des tweeden deels/ daar de sekerheid der kennis op de Schriftuur alleen aan komt/ de Reden echter so ver mede nemen/ datse my helpt ondersoeken wat de Schrift ons seit. Niet so als ik begrijpe dat de saken zijn: maar ik moet nochtans begrijpen dat de Schrift seit/ dat het so is; al en begrijp ik niet/ hoe dat het is.

Maar hier ligt nu wel meest de knoop: elk roept vast dat de Schrift het seit/ om dat hy 't self also verstaat; en dan valt hem die sin gemakkelik toe/ (wanneer het meer als op eene wijse kan verstaan worden) die met sijne bevattinge best over een komt. Of hy heeft/ sonder genoegsaam ondersoek/ een gevoelen aangenomen/ waar af hy nader uit de Schrift wil onderwesen zijn: so helt hy dan reeds na die kant/ en kan die schrift met schijn daar heen getrokken worden/ waar over 't ondersoek dan valt/ hy doet daar toe sijn best. Dus meent hy dan/ dat hy nu self de Schrift al tot bewijs van sijn gevoelen heeft/ om dat die schijnt te seggen 't gene hy wil datse seggen sal. Gelijk wy sien/ dat ook de pleiters beidersyds de wetten so verklaren/ die sy achten dat voor hunne sake zijn; ende also oplossen die hen worden voorgeworpen/ dat sy altijd schijnen reght te hebben.

Maar nu is 't gemeen seggen / dat ik self so doe / als ieder een in anderen berispt. Maar de waarheid is / dat sy die my dit nageben daar aan selve schuldig zijn: en datse my so vele plaatsen anders siende uitleggen / dan sy door eigenhelligheid tot den gemeenen sin gewoon zijn te doen; terstond in de gedachten komen / dat die verandering in my uit gelijke oorsaak moet ontstaan. En dit is de ware reden / waarom datse seggen / dat ik de Schriftuur verdraaije. 't Is de Schrifture niet die ik verdraaije; maar hunne uitleggingen / daar ik niet aan gebonden ben. Neen: maar ik hebbe / seggense / ene onderstellinge die valsch is; en daar na schik ik dan de schriftuurplaatsen / om die so te doen verstaan / als met mijne valsche stellinge over een komt. Hoe behandel ik de H. Schrifture dan / dat ik die so daar na schikke? Van ieder stuk is 't nodig dat ik wat bescheideliker spreke.

Mijn grond dien sy seggen dat ik onderstelle / is / dat een geest op geen lichaam, of op andere geesten sonder lichaam werken kan. Dit is de gemeene sang / dat seit Bekker: en het word so sterk geseid / dat het vrienden self geloven: want het komt my nu noch alle dagen voor. Dit is al wederom een sterk vooroordeel / dat d'een van den anderen overneemt / en daar mede sich begeeft aan 't lesen van mijn Boek. Niet geheel / van voren tot achteren / gelijk 't behoort: maar hier wat en daar wat; insonderheid op sulke plaatsen / daar d'een den anderen op wijst / als zijnde de gene daar ik over de werkingen der Geesten disputeere. Maar van de genen die met opmerkinge mijn werk doorleesen hebben / heb ik seer weinige gevonden die'er dat van seiden; dan wel (gelijk het waar is) het tegendeel. Ik beroepe my op alle die 't doorlesen hebben / datse my eens tonen sullen / waar ik stelle / en dat als den grondslagh mijns gevoelens van den Duivel / dat een Geest op geen lichaam, noch op andere geesten werksaam is. Van waar komt my dan evenwel dat seggen / dat so sterk en algemeen is / en daar de meeste twistinge uit ontstaat? Uit het vast en algemeen vooroordeel / daar de gemeene uitlegginge der Schriftuurplaatsen in desen op berust: dat een Geest als geest; en daarom te meer dewijle hy een geest is, op alderhande Lichamen, en op andere Geesten sonder lighaam werken kan. Hier van eisch ik nu bewijs: en om dat hen die eisch seer onverwacht en ongewoon voorkomt / daar sy nooit seer op bedacht waren; so nemen sy

dat voor ontkennen. Maar eer ik mede sulken grond vast stelle / daar gemeenlik niet aan getwijfeld word ; so ondersoek ik eerst de reden / daar sy sulk gevoelen self op vestigen / of zouden moeten bouwen / na 't begrijp dat sy van de Geesten hebben.

Ik segge / na 't begryp dat sy van de Geesten hebben, te weten die van onse Zielen onderscheiden zijn. Want het zy datse den aart derselven / na den stijl van Des Cartes / netter dan wel andere van een Lichaam onderscheiden ; of datse grovelik iet lichamelijx aan deselve toepassen : beidegaar nochtans komense daar op uit / dat sy de werksaamheid na buiten / het zy op geesten of op lichamen / onder 't eigen wesen van de geestelike natuur begrijpen ; ende in het denkbeeld sluiten / datse daar af maken. Hoewel de eerste anders geenen grond dan Gods believen stellen / waar door sy op het een of 't ander lichaam werken ; self de ziel ook op haar eigen : niet dat God iets in het wesen van den Geest gesteld heeft / dat alsulke werkinge te wege brengt. Waar door sy ook het Lichaam / in plaats van het als een noodsakelijk / of ten minsten bequaam werktuig van den Geest aan te merken ; veel meer als tot hinder achten te verstrecken / aan de vrye en kraghtige werkinge van de geestelijke nature. Hier van is 't datse verscheidelik tegen my roepen : d' een dat de Cartesiaansche Filosofie my verleid heeft / en datter dit de vrught af is ; om so die Filosofie swart te maken : d' ander / die met dat self de vooroordeel / echter Cartesiaansch gesind is / segt dat ik de Filosofie van Descartes niet versta. Doch wat ik versta of niet / ik spreke tot verstandigen : laat die oordeelen wat ik leere.

En alhoewel ik meine in dit stuk wel vast gegrond te zijn / nochtans bestaat daar in de grond van mijn gevoelen niet. Ik heb alleenlik dit voor af so veel te dieper uitgehaald in 't II. boek / om aan te wijsen dat beneden desen grond die in de Schrift leit geen te vinden is in de Natuur der Geesten / die sy voor onder stelt / waar op 't gemeen gevoelen enigsins berusten kan. Derhalven ware 't so dat al het gene ik van den aart der Geesten seggen wil / weerleid kon worden ; mijn boek soude evenwel mijn boek en mijn gevoelen mijn gevoelen zijn.

Besondere Openinge van het II. Boek.

Ik houde dese order in mijn II. Boek / dat ik eerst met de uiterste sorgvuldigheid de reghte waarheid ondersoeke / en dan 't besluit op make /

make/ 't welk uit de vijf laatste hoofdstukken bestaat. Dat ondersoek begin ik met de Reden/ die my daar mede tot aan't achtste hoofdstuk besig houd; in d'overige 23. niet dan loutere Schrifture.

't Begin van alles stel ik in de onderscheidinge der namen/ voor af bepalende/ om misverstand te mijden/ wat door Geest en Lichaam te verstaan zy. Dit in't eerste hoofdstuk. Daarna in't tweede, daar spreek ik van GOD: niet alleen bewijsende/ dat het gene wy daar door verstaan niet meer dan een is; maar ook dat de minste gemeenschap des wesens tusschen hem en 't schepsel niet en is. Spinosa spreek ik reghtsdraads daar in tegen; en dat veel meer dan iemant ooit gedaan heeft: also men de manier en kraght van werkinge der Geesten die geschapen zijn/ uit Gods aldervolmaakst en onbegrijplijk wesen gewonelik beweeren wil. Dit snijd ik ganschelik af: als een stuk dat ons in desen meest doet dolen. En daarom hechten by my de bewijsredenen niet/ van Gods natuur genomen; om te betonen wat een Geest/ die sijn schepsel is/ en niet meer dan den naam met hem gemeen heeft/ werken kan. Uit Gods uiterste volmaaktheid bewijs ik dan vervolgens in het derde hoofdstuk/ datter altoos sulke Geesten/ als de Heidenen voor Goden ende Middelaars der menschen by de hoogste Godheid houden/ niet en zijn: om dat de redenen/ die sy tot dat geloof uit Gods volmaaktheid halen/ met Gods volmaaktheid strijdig zijn.

Die versierde Geesten aldus aan een kant gesteld/ so kom ik tot de genen die wy seker weten datter zijn: te weten onse Zielen/ zijnde een een deel van ons/ en also door eigene bewustheid best bekend. Hier van handel ik in't vierde hoofdstuk: en bewijse op het beste dat ik kan/ d'onsterflikheid der selve/ en datse binnen't Lichaam ook bestaan. En dit haal ik by my selven uit twee gronden op: uit de Reden en uit de Schrift; also de Ziel door beide wegen ons bekend moet zijn. Door den eersten uit bewustheid en bevindinge; en door den anderen/ dewijl het van den stand der Zielen na dit leven is/ daar ons Gods Woord voornamelik van onderright. Doch in dit deel mijner verhandeling/ daar ik alleen met de Nature te werke ga/ breng ik de Schrift niet by: in 't volgende en vond ik het niet nodigh; om dat het daar een stuk is/ daar een Kristen vast op gaat/ en dat voor onderstelt/ wanneer hy't stuk betwisten wil/ dat ik behandele. Maar wat daar buiten van de Menschen/ en allereerst in 't Heidendom versonnen is/ dat verwerp ik altemaal/

als bygelobig en verdicht: en sulx in 't vijfde hoofdstuk. Dus hebben wy dan sekerlik vernomen sulken Geest die waarlik is/ een Lichaam heeft / en met en sonder Lichaam leeft; so wel als d'andere verworpen / die al de weereld valschelik gelooft.

Maar buiten die gevoelens van het Heidendom / so horen wy nochtans van Engelen vermanen; waar aan sich niet alleen de Kristenenen / maar ook de Joden en Mahometanen houden. De vraag is / of men door de blote Reden weten kan / dat alsulke Geesten / geen eigen lichaam hebbende / in wesen zijn. Daar af betoon ik nu in 't sesde hoofdstuk / dat wy met ons verstand / sonder behulp der godlike Schrifture niet verder komen konnen / als om de mogelikheid daar af te sien; maar niet / datser sekerlik zijn. Om die reden vond ik ook in 't eerste niet nodigh / na de werkingen sulker Geesten op lighamen / of op andere geesten/ ondersoek te doen; dewijle 't spottelijk schijnt / met het doen van sulke schepselen sich te bemoeyen / die men niet eens weet of wel in de weereld zijn. Waarom ik ook by den eersten druk maar alleenlijk met een veers / dat het §. 7. in 't 6. hoofdstuk was/ iets daar van als in 't voorbygaan hebbe aangemeld. Siet so verre is 't van daar / 't geene nochtans alle man vast so opneemt / dat ik mijn werk soude gemaakt hebben om de werkingen der Geesten, op de lichamen en andere Geesten te looghenen: en noch verder / dat ik op die ontkenning alle mijne uitleggingen der Schriftuurplaatsen gronden soude. Maar na datmen my gedurighlijk daar over so gequeld heeft: wierd ik eindelijk te rade/ by 't herdrukken een geheel capittel tusschen 't 6. en 7. in te voegen: dat nu dan het sevende, en het sebende het achtste is/ en so voort aan. Daar in so mein ik dan te tonen / dat het bewijs datmen daar van geeft / niet te passe komt / en dat het hier aan waar bewijs ontbreekt. Doch dit al / so veel als de Natuur betreft / en de menschelijke Reden / sonder hulpe van Gods Woord / begrijpen kan.

Daar ga ik dan na toe: en bemoeye my vervolgens met de Reden niet / maar enkel met de Schrift. Eerst soek ik dan na sulke Geesten / als geseid is / in de Schrift: en vinde dat die ons deselve onder desen Naam van ENGELEN betekent/ die hunnen dienst van Gods wege ontrent d' andere schepselen / maar niet hun wesen te verstaan geeft. Des verhaalt ons ook de Schrift der selver Oorsprong in de schepping niet / noch hoe die af val zy geschied / waar door een deel derselver al in 't begin van God verstoten zijn: Nochtans stelt sy

het

het beide vast. Dit verklaar ik in 't achtste en negende kapittel.

Ik soek dan verder uit de Eigenschappen en Werkingen, hen in de Schrifture toegeschreven / te vernemen / hoedanig hunne eigentlike natuur / en vermogen ontrent andere Schepselen / het zy geesten of lichamen / zy. Doch daar in komen my de schriftuurplaatsen / die daar van meldinge doen / niet anders voor / dan de gene die aan sommige menschen / als Profeten en Apostelen / toeschrijven 't werk dat sy gedaan hebben / in de bedieninge van Gods Wonderwerken: waar uit / als deselver eigene kraghten te boven gaande / men van hunne eigentlijke nature geen besluit wil maken. Also ook mijns erachtens uit die andere van de Engelen niet. Dit is in 't tiende en elfde hoofdstuk.

't Gene uit den Naam of Oorsprong / noch uit de Eigenschappen en Werkingen niet kan vernomen worden / dat soek ik verder in de Ordeningen, die der veel in 't 12/15/ en 19. hoofdstuk des I. Boeks vermeld zijn. Doch bevinde daar van anders niet / dan dat goede en quade Engelen elk hun hoofd hebben: en dat de Prince der goede Engelen MICHAEL, en der bosen DIABOLOS, ('t welk wy seggen / DUIVEL) genaamd is. Dit in 't 12. cap.

Doch daar mede geef ik 't noch niet op: maar overmits de Schrift op verscheidene plaatsen enig besonder Bewind aan d' Engelen toeschrijft; so ondersoek ik die alle / hoe 't sich daar mede toedraagt. En dat eerst van de goede Engelen in 't gemein / in 't dertiende hoofdstuk die de Schrift verscheidemaal ten voorschijn brenght; en dat altijd in goddelijke openbaringen aan sijn gelovig volk / of in d' uitvoeringe van ongewone wonderwerken en Gods oordeelen aan de menschen; om die te straffen of te verlossen. Doch die alle komen my / na gedaan ondersoek niet anders voor / als de heilige mannen in Gods dienst en wonderwerken / die sy door geen eigen kraght en deden; en oversulx en vind ik mede daar in niet / waar uit men van de eigene kraght en werkinge der Engelen verseekerd onderright kan zijn.

Vervolgens ga ik de voornaamste plaatsen wat besonderlijker ondersoeken; en so van die mannen spreken / die met hun drie aan Abraham / en twee daar van aan Lot verschenen zijn: Gen 18. en 19. en die historie naauwkeurig overwegende / en met andere leerstukken uit de H. Schriften vergelijkende; so bevind ik / dat die Engelen, dat is Gesanten / mannen waren / gelijk se hieten. Niets evenwel vaststellende wat door den Engel van Gods aangesighte, die

die Israël door de woestijne heeft geleid / Exod. 23. en d' Engelen door welken God de Wett op Sinai bestelde / te verstaan zy: so geef ik enige bedenkingen op / uit vergelykinge van de plaatsen der Schrifture / die de maniere van die godlyke leidinge des volx in de woestijne melden. in 't vijftiende kapittel.

Ik ga dan verder in 't sestiende; ondersoekende het gene in de Schrift van Engelen gesproken word / als opsight hebbende over sekere Personen / Volkeren en Landen; ende alles ondersocht hebbende / besluit ik het gene vele veelsins daar af ooit of ooit geschreven hebben / in de Schriften niet gegrond is; om datse op die plaatsen / daar men sulk gevoelen uit beweeren wil / niet anders dan figuurlyk spreekt.

Van de goede Engelen overgaande tot den Duivel, en de vordere bose Engelen: also die naam so wel aan bose menschen als aan dien bosen Geest gegeven word / ja den menschen alder eerst gegeven is: als zijnde anders niet te seggen dan een lasteraar: so ondersoek ik / op wat plaatsen men gevoegelijk dat hoofd der bose geesten / of wel bose menschen kan verstaan / in 't seventiende, achtiende, en negentiende kapittel. Maar in 't ondersoeken van de plaatsen die die men doorgaans op den Duivel past bevind ik / dat in sommige van die 't woord Satan of Diabolos, in andere het meergenoemde *Daimoon* of *Daimonion* staat: en dan noch verscheidene benamingen voorkomen / op verscheidene plaatsen der Schrifture / die men gewoon is op den Duivel toe te passen. Des ondersoek ik dan met alle neerstigheid / wat daar van wesen magh. Besonderlik den Val des eersten / en de Versoekinge des tweeden Adams; van welke beiden ik in 't twintigste en een en twintigste hoofdstuk spreke. Andere plaatsen / daar de Satan in genoemd word komen my wat anders voor; van welken ik in 't 23. 24. 25. hoofdstuk handele. Daarna ook van *Daemonia*, en die men noemt Besetenen, in 't 26---30. hoofdstuk: en eindelik de plaatsen daar noch Duivel noch *Daimonion*, maar geheel andere namen staan in 't een en dertigste kapittel.

Also dan het voornaamste werk / den Duivel in de Schriftuur toegeschreven / in den Val der eerste menschen / en den strijd des Saligmakers in de Woestijne word gesteld: so maak ik daar myn werk wat nader af; om te sien / of daar uit de kraght en wijse van des Duivels werking ontrent den Mensch kan worden nagespeurd. Doch bevind het verhaal van 's menschen val by Moses / so door

 een

een gesprek met ene Slange uitgebeeld: dat daar in niets geseid word/ waar uit men magh besluiten/ dat de Duivel self onmiddelik op 's menschen Ziel en Lichaam werken kan. Daar laat ik het dan by. Want die hier seggen/ ja: en hoe hy andersins den mensche tot den val gebraght kan hebbē: die maken sich dan schuldig aan dat gene dat sy my te laste leggen: als datse reden willen hebben/ en ook geven/ hoe 't geschied zy; of die hen dat weigert/ niet geloven dat hy het gelooft.

De Versoekinge des Heeren door den Duivel ondersoekende/ so sta ik toe/ dat die Versoeker is de bose Geest: hoewel gelovende/ datmen den letterliken sin magh houden/ indien men stelt dat een boosaardig mensche daar so word genaamd. Maar van den bosen Geest verstaan/ betoon ik/ dat d'historie na de letter genomen zijnde/ verre van bewijsen 't gene daar in word gesocht/ veel eer het tegendeel daar uit te halen is. Maar aangesien datmen dan wil/ datik sal seggen/ hoe ik 't self versta: so neem ik het voor een Gesight.

Men heeft geen reght/ van my te eischen dat ik op dese en andere plaatsen van de Schrift/ daarmen gemeenlik groot bewijs uit meent te halen/ voor dat gevoelen dat ik hier in twijfel trekke; deselve juist in alle deelen sal verklaren/ hoe ikse self versta/ insonderheid dat van den Val der eerste menschen in het Paradijs/ en dit van de Versoekinge des Heeren inde Wildernisse. Want mijn oogmerk en was daar anders niet/ dan sleghs te ondersoeken/ of daar in/ so als het na de letter word verhaald/ de kraght lagh van 't bewijs/ tot sulx als men daar uit besluiten wil; dat is/ de list en kraght des Duivels/ om te werken op den mensch. De saken self uitvoerlik te verhandelen/ vereischt wel een besonder boek/ 't welk ik daar af ook niet beschroomd ben uit te geven/ wanneer my God daar toe den tijd verleenen wil.

Op andere plaatsen der Schrifture/ toon ik door een grondig ondersoek/ dat daar geen bose Geest/ maar bose menschen; of Gods werk ende niet des Duivels in betekend zy/ hoewelmen die gemeenlik sonder twijfelinge op den Duivel past. Besonderlik dat het een mensche was die David porde om het volk te tellen/ in 't twee en twintigste kapittel: en in het drie en twintigste dat het verstand van Michaël en van den Duivel daar hy mede twistede/ op heden ongewis en duister is/ sulx alle Schriftgeleerden hier bekennen; en dat het daarom mede niet bewijst: insonderheid/ indien men stelt/ als sommige geleer-

leerden toestaan / dat die Duivel maar een mensche was. Den waarseggenden Geest Hand. 16. betoon ik dat met geenderleye reden op den Duivel word gepast; in 't vier en twintigste hoofdstuk. Self die beroemde plaats van Job / die elk gereed heeft om de maght des Duivels te bewijsen / omstandiglik ontleed / betoon ik / dat den Duivel 't allerminste werk niet toeschrijft in de plagen / die den vromen man door Gods besondere voorsienigheid getroffen hebben. Des Satans vuistslagen aan Paulus stell ik / gelijk den twist met Michaël / dat als onseker geen bewijs en geven. En dit in 't vijf en twintigste kapittel.

Nu aangesien dat doorgaans de Beseetenen tot een bewijs van 's Duivels groot vermogen op den mensch genomen worden; en datmen in de Euangelien so veel van bose Geesten / door den Heere Jesus uitgeworpen leest: so breng ik vijf hoofdstukken toe met sulx ten grondigsten te ondersoeken. Bevinde dus / dat nergens 't woord *Diabolos*, waar van wy seggen Duivel, maar altijd *Daimoon* in sodanige gevallen word gebruikt: in 't ses en twintigste hoofdstuk. En dat het de gewoonte was / de swaarste siekten / sonderlinge die van 't hoofd / den Daimons toe te schrijven / of die so te noemen / in 't seven en twintigste dat Christus de gewoonte sprake nooit veranderde / noch alle dolingen terstond weerleide / in 't acht en twintigste en dat also 't uitwerpen van dæmonia (niet eigentlik van Duivelen) was ene wonderkraghtige geneesinge van ongeneeselike qualen. In 't negen en twintigste en dertigste kapittel.

Daarna gekomen tot die plaatsen der Schrifture / daar de naam van Duivel, ofte Satan, noch van Dæmon self niet staat; maar Overste der weereld, en der maght des luchts, Vorst deser eewe, Overheden, Maghten, Geweldhebbers, en so voorts: ik toone datter niet de minste reden is / om die den Duivel toe te passen; maar dat de stijl van spreken in de Schrift ons leid / om seker slagh van menschen by die namen te verstaan.

Uit alles dat my door dit ondersoek gebleken is / bevind ik my genoodsaakt te besluiten: dat de Schrifture / sonder vooroordeel in den grond besien / aan den Duivel sulken maght en werkinge niet toeschrijft / als Oversetters en Uitleggers / voor af met dat gevoelen ingenomen / in hem erkennen. Dit werk is my in waarheid hard

en moeijelijk gevallen / also ik seer ongaerne mannen van beroemde gaven tegenspreke / of d' Oversetters berispe ; daar by wetende / dat de menschen doch altijd meest achten die sy niet gekend hebben / en dat een Profeet also weinig geacht is in sijnen tijd als in sijn land. Hadde derhalven in 't begin ook voorgenomen / de meeste Schriftuurplaatsen voor by te gaan / daar ik my genoodsaakt vonde van de gemeene uitlegging af te wijken. Maar siende dat mijn werk dan kreupel voor den dagh komen soude / ende my die so bekende plaatsen namaals tegengeworpen worden ; daar ik dan evenwel op antwoorden moeste : so heb ik my self daar in verwonnen / dat ik / reght door zee gaande geenen slagh ontweken ben. Ondertusschen sal my niemant aanwijsen / dat ik enige der schriftuurplaatsen uit den grond der Reden of des natuurliken verstands / of van enige mijne onderstellinge / (so als men seit) dat een Geest op een Lichaam of op andere geesten niet en werkt / heb opgelost. Ik hebbe daar in geen andere dan gewone middelen gebruikt / die de taalkunde leert: oversulks is geen beschuldiging onreghtmatiger / dan de gene die men my in desen doet.

In gevolge van dit alles : die dingen / welke voorgaans van des Duivels gevoelt verstand / en maght en werkinge / van sijn spoken door de weereld / van sijn meesterschap / en van sijn Koningrijk / als tegen dat van Christus aangesteld ; met den ganschen draad der H. Schriftuur / de gronden onser Godgeleerdheid / en de regelen van een godsalig leven vergelijkende : so besluit ik verder / dat sulks alles niet alleenlijk daar in niet gegrond ; maar ook wel duidelik (wanneer men wel op de gevolgen let) daar tegen strijdig is. En hier is 't dat ik eerst begin te disputeeren / ende voorts uit redenen / so van Schriftuur als Reden tets te sluiten : na dat al het voorgaande / so van Schriftuur als Reden / heeft gediend tot ondersoek van sulke middelen en wegen / waar door men aan het reght verstand der saken / die den Duivel eigentlik betreffen / soude moeten komen. Het is dan niet te doen met dit of dat geschill over 's menschen val / de Engelen die Abraham verschenen zijn / die met Jakob worstelde / de versoekinge des Heeren in de wildernisse / den Satanas die David porde / en die Job so plaagde / of diergelijk het gene maar ter zyden by komt : maar dit is de hoofdsake / hier moeten wy op aanleggen ; en sien dan / waar de Duivel op het laatste blijven sal.

Dit

Dit betoon ik in de vijf laatste kapittelẽ: ende schroom ook in drie eerste van die / te werk in het 32/33/ en 34. hoofdstuk niet / de Redẽ mede tot behulp te nemen; na dat ik van te voren al hadde aangewesen / dat de Schriftuur van dese dingen swijgt: Te weten / ik betone eerst in 't twee en dertigste, dat de verschijningen der bose geesten tegen de gesonde Reden strijdig / en uit Gods Woord gansch niet bewijslijk zijn. Daarna in 't drie en dertigste, dat des Duivels Kennisse, het zy in natuurlike / het zy in borgerlike / het zy voornamelik in geestelike saken / onse saligheid betreffende / niet met allen is van 't gene men daar af gelooft. Op deselfde beide gronden van Schriftuur en Reden ga ik verder dan bewijsen / dat des Duivels Koningryke niet dan een verdichtsel is: en dat hy sulken grote maght en bewind als men hem gemeenlik toeschrijft / niet en heeft. En dit in het vier en dertigste kapittel.

Dit alles na mijn beste weten en begrijp / met veel en ernstig ondersoek verhandeld hebbende / so sluit ik eindelik mijn II. Boek; betoonende 't gewighte van dit ondersoek; in aansien van so groten werk als van den Duivel word gemaakt / en van 't bedrijf dat hy in dese weereld heeft. Mijn seggen is / dat sulken spraak de gronden van de Leere onser saligheid onseker maakt / en datse de Godsaligheid in vele dingen hinder doet. Het eerste toon ik in het vijf en dertigste, het ander in het ses en dertigste kapittel. De Leer aangaande / so bewijs ik daar / het gene ik in het I. hoofdstuk van mijn I. Boek versekerd hadde: te weten / dat het algemeen gevoelen van den Duivel wegneemt ons bewijs / dat Jehova God is / dat Jesus de Messias is / en de boeken der Profeten en Apostelen Gods Woord. En wat belangt de plighten der Godsaligheid: dat God door dat gevoelen word verkort / in sijnen Dienst de kinderlike vreese door de vreese voor den Duivel seer geminderderd / aan d'achtinge der heilige Engelen te kort gedaan; den Heere Jesus / den Profeten en Apostelen de eere en kraght van hunne Wonder werken seer verkleind. Dat ook daar door des menschen hoge moed word opgeblasen; of wel de troost der nederige kristenen belemmerd en belett. Dus verre gaat het tweede Boek.

Openinge van het III. Boek.

GElijk ik dan dus verre blotelik de Geesten / en besonderlik den Duivel hebbe aangemerkt / na 't gene dat daar van door de ge-

 sonde

sonde Reden kan begrepen werden; en daar die stil staat / verder uit Gods Woord te halen is: so ga ik / volgens d' eens gestelde order en gedurige onderscheidinge in 't eerste boek gemaakt / nu tot de Menschen over / die met den Geesten / en besonderlik den Duivel enige gemeinschap souden hebben / so als 't gemeen gevoelen mede brengt. Ik houde daar in ook deselfde order als in 't II. Boek; so dat ik eerst na alles soeke/en op het laatst dan tone/hoe veel 't uitbrengt dat ik dus gevonden hebbe. Het eene word in de 18. eerste kapittelen/en 't ander in de 5 laatste voorgedragen.

Ik opene voor af den reghten Staat van dit Geschil: te kennen gevende / dat hier de vrage niet so seer en is/of daar wel Toverp zp. het welk ik toesta: maar of daar zp alsulke Toverpe / die op den grond van een verdragh der menschen met den Duivel / dingen kan doen seggen en te wege brengen / die de Natuur te boven gaan. Dit verklare ik in het eerste hoofdstuk.

Navolgens de gemelde onderscheidinge besoek ik 't met de Reden eerst in 't 2. en 3. hoofdstuk; aldus verdeeld in twee / dat ik eerst ga besien / of 't kan begrepen worden / dat menschen met de Geesten omgang hebben / om op of door malkanderen te werken: also dat eerst moest vast staan / somen wil geloven datter tusschen beiden een uitdrukkelijk Verbond kan zijn / en alles over ende weder gaan. Het eerste word op sulken grond als ik in 't 2. hoofdst. van het II. boek gelegd hebbe / hier ontkend; en 't gene daar geseid is noch wat nader uit geleid / en tegen Glanvill enen Engelsman verdedigd in het tweede hoofdstuk. Daar 't derde dan op bouwt / om dat Verbond der toverhandelaars met den Duivel als ongerijmd en ongelooflijk te verwerpen: waar in deselve Glanvill op verscheidene uitvlughten beantwoord word / en uit sijne eigene redenen genoegsaam overtuigd.

Voortgaande tot de Schrift / als hoger School / besta ik die van voor tot achter door te sien / gelijk ik doe van 't 4. tot het 17. hoofdst. om daar ten alderuaawsten op te soeken / wat ons deselve van dit werk met al het gene daar aan vast is / met woorden of exempelen te kennen geeft: van daar af dan het werk opmakende / so alsmen volgende de Schrift daar van geloven moet.

Het Ondersoek heeft in het vierde tot inleidinge een opstel van de Namen / die daar in aan sulke menschen of derselver konsten ende han-

handelingen worden toegeschreven: en de verscheidenheid van de vertalinge derselven so by onse Oversetters onder sich / als ook van anderen / daar met deselve vergeleken.

Dat so voor eerst maar in 't gemein: daar na word dan besonderliker ondersocht / eerst / of de Schrift van sulke menschen / konsten / handelingen spreekt / alsmen gemeenlik daar voor houd / in 't 5--12 hoofdstuk. So niet / wat het voor luiden waren / en watter eigentlik de Schrift van seit in 't 13--17. hoofdstuk.

Het eerste handel ik gelijkerwijse uit de Schrift als uit de Reden; in voegen dat ik trapswijse voortga: eerst ondersoekende / of dese luiden daar sy ons van spreekt / besonder omgang met den Duivel hadden / door wiens behulp en kraght sy wicchelden en toverden; en dan / het gene meer is / of daar ook zy een Verbond. De plaatsen der Schrifture die ik nopende dat eerste ondersoeke zijn driederhande. Sommige / die ons Historien vertonen / waar in sodanige personen met derselver toverhandelingen zijn vermeld / in 't 5/6/7. hoofdstuk: te weten al de toveryen van Egypten in het vijfde van Bileam / de Filistijnsche priesters en de toveres tot Endor / in het sesde; en noch verscheiden andere / daar afgodsdienstige koningen in Israël sich aan besondigden; de gene die aan 't hof te Babel waren; van Simon en Elymas / beide toveraars genaamd; de Dienstmaagd tot Filippi met haren waarseggenden Geest / en van de seven Broeders die Besweerders waren. En dit alsote samen in het sevende kapittel. Het ondersoek der namen / woorden / daden en omstandigheden / door vergelijkinge der Oversettingen in verscheiden talen / en ook van verscheidene vertaalders met de Nederduitsche; alsmede der verklaringen die d' een en d' ander geven / met den text: dit alles brengt uit alle die verhaalde plaatsen meer niet in / dan dat het een quaad slagh van volk geweest zy / of in leer of ook in leven; maar niets in 't allerminste dat daar na gelijkt / dat sy besondere gemeenschap met den Duivel hadden.

De twede ordening van plaatsen der Schrifture is van uitgedrukte Wetten / by de welken al dat slagh van volk veroordeeld en hun doen verboden was; die ik in 't achtste en negende hoofdstuk ondersoeke. Doch vinde anders geen reden / dan d' Afgoderye en 't Bedrogh dat in hun doen bestond / het een so wel als 't ander zijnde onbetamelijk voor Gods besonder volk.

De

De derde Ordening bestaat in allerhande redenen en spreuken/ hier ende daar verspreid/ op dese saken/ 't zy personen ofte handelingen slaande; waarin ik soeke of daar ook iets onder ligge/ daarmen 't gunt voorschreven is uit merken komme: maar 't gansche tiende hoofdstuk hebbende daar aan besteed/ en vinde anders niet dan 't gene ik in de vorigen gevonden hadde.

Gelijk ik uu in 't derde hoofdstuk van besondere gemeenschap met den Duivel tot een uitgedrukt Verbond/ so veel de Reden daar van kennis geeft/ ben voortgegaan: so doe ik hier ook met de Schrift. Want in de twee naastvolgende kapittelen ga ik deselve door en door; en sta op al die plaatsen still/ daar ik maar 't allerminste woord verneeme van een Verbond/ dat niet met God/ of tegen God/ of met de sonde/ of ten quade zy. Doch vinde niets dat een Verbond meld met den Duivel/ of dat ook daar na gelijkt. Dit word in 't elfde hoofdstuk afgemaakt. Het twaalfde vat den draad der H. Schrifturen by het end; en gaat daar mede Gods Verbond van Abraham tot Christus door/ besiende of daar by den wegh wel plaats is voor den Duivel/om sulk een bloekverbond daar nevens op te righten. En so bevinde en betoon ik dan/ dat het gevoelen van sulk een Verbond der menschen met den Duivel/ door kraght van welken alle toverplegingen geschieden souden/ noch met den inhoud van de Leere/ noch met de bestieringe van Gods Verbond/ so voor als onder de Wett/ en minst noch onder 't Euangelium op geenerhande wijse kan bestaan.

Dus verre is dan getoond/ dat het gemeen gevoelen van de Tovery en 't gene daar aan kleeft geheel en al is buiten/ en wat meer is/ tegen de Schrifture: nu staat ons vorder te besien/ wat dan dat gene zy/ dat ons de Schrift van sulke luiden seit; en wat sy van hun doen getuigt. Dit wijs ik aan in 5. kapittelen/ en dat op tweederhande wijse: eerst datse levendig met humne verven worden afgeschilderd/ waarmede hen de Schrift doorgaans ten toone stelt/ in 't dertiende en veertiende hoofdstuk; en dan/ wat oversulx navolgens die beschrijvinge daar van te houden zy.

Doch 't eerste doe ik noch den Leser met dat onderscheid bemerken/ dat ik eerst de Personen wederom ten voorschijn brenge; om te betonen wat van sulke luiden te verwachten was/ wat oogmerk datse hadden/ waar toe sy by de groten en 't gemeene volk gebraagd zijn

en

en te werk gesteld; daarna in 't veertiende, hen also hunne handelingen en kunsten assie/ waar mede sy te werke gingen; daar by vertonende de redenen/ die 't volk/ en sonderling de koningen/ self ook in Israël/ bewogen/ om sich aan dese menschen te verhangen.

Het ander gaat nu op het oordeel aan/ wat eigentlik nu na de Schrift van al dat volk te houden zy. Dat toon ik in drie volgende kapittelen; en eerst in het vijftiende, dat hun doen van geen vermogen was/ dat sy niet wisten 't gene zy voorseiden/ of als een sonderling geheimenis openbaarden; en datse waarlik niets met allen deden van 't gene sy sich onderwonden of vermaten/ maar alleenlik wisten sulken schijn te maken/ en dat daar in alle hunne kunst bestond. Doch aangesien dat de Schrifture schijnt op ettelike plaatsen so te spreken/ dat sy in de Besweringen der Toveraars ook self geen kleine kraght en stelt: so ondersoek ik in 't sestiende hoofdstuk/ wat daar mede eigentlik te kennen word gegeven; en sluite/ dat de Schrift het gene sy daar schijnt te seggen niet en seit.

Dit alles dus verhandeld moet my eindelik verplighten om te seggen/ (gelijk ik in het seventiende hoofdstuk doe) waar in dat eigentlik het quaad besta/ waarom die menschẽ met derselver kunsten/ en wel met namen die van Israël dewelke sich met hen verselden/ op sulken quaden woord staan in den Bybel/ en tsedert ook noch by het eerste Kristendom verhaat geweest zijn/ en gestraft: en wat de reden van de wetten was/ waar by deselve onder 't Oud en Niewe Testament verboden zijn.

Nu is tot hier toe maar gesproken van de genen die gemeenschap souden hebben met den Duivel/ ende met hem eens zijn: daar doe ik noch een hoofdstuk by ('t welk het achtiende is) van sulke diemen acht dat hem meest tegen hebben/ en na den geest met hem in 't waren strijd/ of aan den lijve jammerlik gequeld/ dat is beseten zijn. Dit laatste hier maar kortelik; also daar van in 't II. Boek/ daar 't pas gaf/ in 't 26--30. hoofdstuk op het breedst gehandeld is.

Het 1. deel mijns III. Boex hier mede afgehandeld zijnde: so ga ik tonen van nu eindelik van al die dingen watmen maken sal. Ik neem dit werk tweeledig op: eerst om te tonen wat hier ons oordeel behoort te zijn/ sulx doende in het 19. 20. 22. hoofdstuk; en in het laatste hoe een Kristen daar ontrent sich te gedragen heeft.

Ons oordeel komt hier tweesins in te pas: aangaande dat gemeen gevoelen/ dat het geheel als ongegrond verworpen werde/ in 't 19. 20. en 21. hoofdstuk; en in de twee naastvolgende/ wat daar dan van te houden zy.

En wat besonderlik het eerste aanbelangt/ mitsdien dat my de Formulieren over 't II. Boek zijn voorgeworpen; so toon ik in het negentiende, op hoe swakke gronden de voornaamste Leeraars bouwen/ van welker meiningen een kort begrijp by Voetius te vinden is; en dat de Schrift niet grondig ondersocht/ alleenlik op den klank der woorden/ na gewoonte/ en op blote aanwijsinge/ tot een bewijs word ingebraght. Daar tegen wijse ik aan hoe dat de Formulieren/ na den inhoud der verhandelde Schrifturen/ moeten zijn verstaan; in alles wat deselve van d' aanvechtingen des Duivels/ van verleidinge des Duivels/ van den geesteliken strijd/ van Toverye/ Waarseggingen/ en Belesingen vermelden; en dat derselver welgevoegde stijl dat ook so mede brengt. Dat meer is/ ik betone verder in het twintigste, dat dese doling van 't gemeen/ ontrent voorschreven werken van den Duivel en sijn volk/ met onse Formulieren strijdig is; en dat geen andere dan die in mijn gevoelen staan/ bequaam zijn/ d' ondertekening die alle Leeraars der Gereformeerde Kerken voor 't aanvaarden hunder diensten doen/ in desen deele goed te maken. En dit so veel als maar de leere en de waarheid hier betreft: in 't een en twintigste betoon ik van gelijken/ datter de Godsaligheid des leevens merkelik door ingebroken/ Gods eere grotelijx verkort/ 't Gelove en de Liefde seer gekrenkt/ het Kristendom voor d' ongelovigen ten toon gesteld/ en uw gebed ontheiligd en belemmerd word.

Dan ga ik over om 't besluit te maken; daar in bestaande/ wat ons van die dingen te geloven/ en daar nevens te betraghten staat: Het eerste in het twee en twintigste, en 't ander in het drie en twintigste kapittel. Van Spoken in 't gemein gehandeld zijnde in 't XXXII. hoofdstuk van het II. boek; so spreek ik hier besonderlik van Voorspook en Voorspellinge; hoe verre mogelijk of niet/ en aan wat oorsaak toe te schrijven is/ dat hier niet geheel swaar is/ moet blijven.

Sy ook dan van Besetenheid die van de menschen door verbond des Duivels zy gewroght: en voorts wat Toverye datter in de Wee-

reld is of niet en is. In 't laatste hoofdstuk leer ik dan / hoe wy ons nopende dit alles ons na behoren dragen moeten; met veel eerbiedinge en godvrughtigheid tot God / met liefde en bescheidenheid tot onsen Naasten / en voor ons self tot oefeninge van Godsaligheid. Dit van het III. Boek.

Openinge van het IV. Boek.

MEn hadde reden om te denken / dat de saak hier mede soude zijn genoegh gedaan: maar d' Ondervindinge / de meesteresse aller dingen / op ene menigte exempelen berustende / schijnt ons hier in den wegh te zijn; alsomen sich daar op beroept / en dat met sulken kraght / dat d' ooren doof staan voor de redenen tot hier toe bygebraght. Uit dese oorsaak voeg ik by de drie voorgaande boeken noch het vierde / om dese Ondervindinge ten gronde toe te ondersoekē: op datmen niet en segge / dat ik met mijne niewe leer de gansche weereld tegenspreke / die vol zy van klaarblijkelike proeven sulker werkingen des Duivels / als ik ontkenne dat er zijn. Ik onderscheide die in eigene ondervindinge / en die ons word van anderē gemeld. Self gaat voor al: maar om niet mis te gaan / so toon ik eerst / hoe verre dat een mensch op eigen ondervindinge vertrouwen / en dan hoe verre dat hy anderen daar in geloven magh. De elf voorste kapittelen behoren tot het eerste / de 22. volgende tot het tweede deel / en de twee laatsten tot besluit.

Nu is een ieder deel in desen wederom op eenerleye wijs in tweēn onderscheiden: also ik beider zijds het onderright / dat ik daar nodig achte om wel toe te sien / dat niemant lichtelik bedrogen werde / met veel exempelen bekleede. Het Onderright van 't eerste deel is van 't begin af tot aan 't vijfde hoofdstuk; d' exempelen van daar af tot in 't elfde. Doch heb ik 't een van 't ander so niet konnen scheiden / of hebbe 't Onderright self met exempelen doormengd; en ook d' Exempelen met enig onderright / daar 't nodig / of ten minsten dienstig scheen.

Ik geve dan tot Onderright in 't eerste Deel te kennen / dat weinige van ons bequaam zijn / om behoorlijk oordeel van die dingen op te maken; of ook wel dat ons de gelegentheid ontbreekt / om alles wat tot volle kennisse vereischt word te vernemen. Het eerste stelle

ik in 't voorvoordeel / daar wy mede ingenomen zijn / als ook de vreese en den schrik / die ons op sulk een voorval overvalt; in 't eerste hoofdstuk: alsmede in gebrek van kennis / wat de kraghten der Natuur vermogen; het zy om iets te werken / in het twede, het zy om iets alleenlik te doen schijnen dat so niet en is / in 't derde hoofdstuk; het zy ook om 't bedrogh te merken van de menschen / en de kraght der konst en oefeninge / die ons sulke dingen die sy maar natuurlik doen / voor tovery doen aansien en geloven. Hier van geef ik verscheiden proeven in het vierde hoofdstuk: en dan belangende het ander lid / te weten de Gelegentheid dikmaals ontbreeliende / om achter het geheim der konst of der Natuur te komen / in het vijfde.

D'Exempelen beginne ik in het selfde vijfde hoofdstuk van de Spokery; in 't sesde spreek ik van Beseten en van Betoverden / die my bejegend zijn. Ik oordeel daar uit van dien seer vermaarden Papegaay / dien men geloofde dat betoverd was; dat voorval met ene andere ondervindinge my self bekend daar mede vergelijkende / in 't sevende kapittel. Ik ga van die betoverdheid des Lichaams tot de Ziel: en meld in 't achtste hoofdstuk eigene ondervindinge aan meer dan een persoon / en op verscheide plaatsen / en voornamelik tot Franeker. In 't negende vertoon ik een aanmerkens waardige historie / ter selfde stede voorgevallen / en die my aller meest geoefend heeft. Daar by acht ik dan aldernaast te passen het bedrogh van Tovery / onlangs te Kampē klaar ontdekt / en my na mondeling berigt ook in geschrifte toegesonden / van seer verstandige personen / die self den ganschen handel wel doorkeken hadden. Dat schrift heb ik van woord tot woord in 't tiende hoofdstuk ingevoegd. En zijnde ondertusschen aan den dagh gekomen 't ontdekt bedrogh van die vermaarde Toverplegingen / by d'Urselijnen tot Lodun in Vrankrijk aangesteld / die den onschuldigen Grandier sijn leven in het vuur verliesen deden: so geef ik die historie de naaste plaats die sy in 't elfde hoofdstuk vind.

Het Onderzight van 't II. deel nu licht gevallen uit het eerste: geef ik geheel in 't twaalfde hoofdstuk / sonder meer: en ga daar mede / volgens alle regelen in beiden voorgesteld / en die ik achte dat ene algemeene toestemminge verdienen; om geen berighten of versekeringen sonder wettig ondersoek voor waarheid aan te nemen / de proeve self in 't werk stellen / op alle sulke voorvallen en exempelen / als men voor onweerspreekelijk heeft opgegeven.

Hier in maak ik dit onderscheid / dat ik / om in mijn eigen werk geen duisterheid te laten / eerst alle die exempelen/in't I. Boek so hier en daar van my gemeld / tot opening van saken die ik daar verklare/ in 4 hoofdstukken voorgaan late: en eerst die de oude Heidenen betreffen / gemeld in't 3. hoofdstuk van mijn eerste boek / alhier in't dertiende kapittel; daarna die van de hedendaagsche Heidenen in't 6. 8. 9. en 10. hoofdstuk aldaar aangetrokken / in het veertiende; dan die der Joden en Mahometanen / daar in't 13. en 14. hoofdstuk van verhaald is / in't vijftiende; en eindelik die van het Pausdom in't 19. 20. en 21. gemeld / alhier in't sestiende kapittel van my wederleid.

Daar na ga ik dan met mijn Boek de weereld door / en handel in 16. kapittelen 17--32. anders niet dan alderhande exempelen / die meest beroemd / en ook de kraghtigste geacht zijn / om 't gemeen gevoelen te bewijsen: eerst in't gemein / van Spokery en Tovery / die voor gewoon en ordinaris word geacht; gelijk de witte Wijven daarmen in ons land van spreekt / de witte Vrow van Rosenberg / en meer diergelijke dingen / in't seventiende hoofdstuk onder een. 't Achtiende spreekt van sulke diemen seit dat schoot en steekvry zijn; bewijsende dat alles valsch is wat men daar van seit.

Daarna begeef ik my / om veel besondere vertellingen te ondersoeken: en eerst van sulke / dienmen geenen sekeren naam kan geven/ of't Spokery / of Wichlery / of Tovery en ook Beseetenheid voor 't meerder deel te noemen zy; om dat in een verhaal verscheidene soorteringen te samen komen: in't 19. en 20. daarna van Spokery in't 21. en 22. van Wicchelary in't 23. en voorts van Tovery in't 24-32. kap.

Der eerste soort verhandel ik maar drie exempelen: het eerste van der kinderen uitgang van Hamelen / in den jare 1284. Het ander van den Duivel Zacharias / verhaald by Regenvolscius in sijn Historie der Slavoensche kerken; die ik ten spiegel van meer andere verdichtselen ten toon stelle in het negentiende hoofdstuk; daarna het gene voor 12 jaren is gebeurd tot Bolsward / en waar over dies tijd veel te seggen is geweest / in't twintigste.

Voortgaande tot sodanige die tot de Spokery of Tovery besonderlik behooren / sose waar zijn; belangende die van de eerste soort / so doe ik voorgaan den beroemden Duivel van Mascon; en dien ontmaskerd hebbende / so handel ik gelijkerwijse met den geest van Tedworth/

woꝛch / diemmen onlangs wederom ten vooꝛschijn heeft gebꝛaght / om my verbaard te maken. Doch met hoe weinig vꝛught / dat sal de Leser uit het een en twintigste kapittel sien. Het twee en twintigste voegt daar nu by het breed beschꝛeven Spook / eerst over jaar verschenen tot St. Anneberg: daar nu so even wel te pas is bygekomen / het gene nu in den jongstleden Somer by Losanna is gebeurd / uit enen bꝛief geschꝛeven met de hand des Predikants dien dat weervaren is. Dus veel van Spooks genoegh.

In 't stuk van Wichelarye komt my noch 't bedenkelikste dat ik ooit gelesen hebbe onder 't schꝛyven vooꝛ: bestaande in de historie / noch maar een jaar geleden te Lyons begonnen / en op heden durende / van eenen ofte anderen / die dooꝛ 't bewegen van een stokken in de hand / verboꝛgen wateren / of goud en silver; en wat meer is / dieven ende mooꝛdenaars geseid woꝛd op te soeken. Ik stelle dan in 't drie en twintigste den inhoud der verscheidene vertellingen / het ongelijk en strijdig ooꝛdeel der geleerden; en ondersoeke / wat van 't eene en 't ander wel het naaste magh te denken zijn.

Doch eer ik tot de Toveryen overga / maak ik mijn werk in 't vier en twintigste kapittel van 't bewijs dat uit de eigene bekentenis der genen die om tovery gevangen sitten genomen woꝛd; en tone / datter geen so weinig te geloven is als dat. Waarmede dan ook 't ondersoek der Toverreghters in 't geheel woꝛd ondersocht / de nietigheid en onreghtveerdigheid daar af getoond.

Daar na dan komende tot de vooꝛnaamste pꝛoeven die van over-lang en onlang / en van verren of naby / belangende de Tovery zijn opgegeven: begin ik dicht by huys / en van de kinderen in 't Weeshuis / eerst tot Amsterdam / noch in den paapschen tijd / omtrent den jare 1570. en nu een eewe later 1670. binnen Hooꝛn: waarby ik voege dat van Antoinette Bourignon / van haar vermeld / dat onder haar gesight tot Rijssel in het Gasthuis zy gebeurd van diemen seide dat betoverd waren; en toon in 't vier en twintigste, hoe veel van al dat werk te houden zy. In 't ses en twintigste spꝛeek ik van dat beroemde wijf tot Abbekerk; 't welk seide datse dꝛiemaal wonderbaarlik was bevꝛught geweest / en vooꝛ een Toveres wierd uitgekreten / nu onlangs in den jare 1658. en 1659.

Ik kome van sodanige die daar vooꝛ slechts gehouden zijn geweest / tot sulke die by vonnis van de Reghters vooꝛ sodanig zijn geooꝛdeeld

en

en gestraft. Voorby gegaan de gene die by Schott en anderen reeds aangetogen of verhandeld zijn: so breng ik meest al versche voor den dagh/om geenen uitvlught toe te laten/als oft ik iet vers wege daar ik geenen raad toe sie. Ik neeme daar om ook de proeven al by huis/van den tijd af na het begin der Reformatie/van menschen die in dese landen noch om Toverye zijn verbrand: een tot Schoonhoven/vier tot Utrecht; en daar tegen eene by het Hof van Holland tot den pijnbank al verwesen/ende van den hogen Rade vry verklaard: dit alles in de jaren 1591. 1592. en 1593. Dit in het seven en twintigste kapittel. Ik ga van daar na Denemarken/en ondersoek in 't acht en twintigste, de Tovery van over 80. jaren daar te Koge op Zeeland so geoordeeld; ook als wat besonders en merkwaardigs lang daarna/en meer dan eens in 't Deensch gedrukt/seer onlangs in 't Latijn/en aanstonds ook in 't Nederduitsch vertaald. Daar voeg ik noch iet by van noch ene andere nu in dit jaar gestraft. Van voorts in Sweden komende/verneem ik in het negen en twintigste wat van al die vermaarde Toveryen is/daar het koninglike Protokoll van spreekt/en in de jaren 1669. en 1670. eerst aan den gang geraakt/in 1674. noch eens opgeborsten is. Waar dan noch by komt seker vonnis my ter hand gesteld van iemant die d' uitvoeringe daar af gesien heeft/tot Golnauw in Pomeren/des selven jaars.

Hier achter voeg ik noch d' Ontdekte Tovery in 't west van Engelland/van my ontdekt/en voor af uitgegeven/daar 't dertigste kapittel in bestaat: en 't een en dertigste behelst gereghtelike informatien van tweederley betovering tot Halingen/benessens enen Brief daar over mede noch van andere betoveringe meldende/uit Leewarden aan my gesonden/gevallen in de jaren 1667. en 1668. en daar ontrent: besloten met noch een besonder voorval/eerst voor seven maanden hier tot Amsterdam ontstaan/ende my nu onder 't schrijven van dit IV. deel noch eerst ontdekt.

Geringer saken hier noch achter aan voegen/moght iemant overtollig schijnen; na dat de swaarsten al zijn opgelost. Maar om d' eenvowdige gemeente te voldoen/knoop ik hier noch een hoofdstuk aan/(het twee en dertigste te weten) dat seker kind in Friesland/vast gehouden voor betoverd/ten voorschijn brengt; door wisselling van brieven tusschen my en d' ouders ofte vrienden: op dat al 't ander van gelijken slagh (hoedanig 't meerendeel is dat by den gemeenen man voor tovery gehouden word) aan dese toets te proeven zy. Maar

Maar soud ik meer exempelen/ die tot bewijs van 's Duivels werken worden bygebraght/ gaan ondersoeken; ik soude nimmer einde vinden. Doch achte de verhandelde genoegh te zijn: alsó die boven andere bekend / onlangs gelceden en naby / of immers een van beiden zijnde/ gewisser ondersocht; en op de plaats en by de levenden bevraagd / tot dies te klaarder overtuiginge des Lesers dienen moeten. Derhalven scheid ik eindelijk van 't werk / en sluite met een tsamen stell van al 't bewijs tot een / dat ik in alle de vier Boeken ergens t' sijnder plaatse heb aangewesen: 't welk so veel uitbrengt/ als/ dat daar geen reden is in de Natuur/ noch bewijs in de Schriftuur / noch blijk uit de Bevindinge; om aan de bose Geesten toe te schrijven de werkingen/ die doorgaans van den Duivel/ of alsulke menschen die met hem in verbondgenootschap souden staan/ geacht zijn voort te komen. Hier mede werd het drie en dertigste kapittel doorgebraght. En dit so veel de leere en 't gemeen gevoelen aanbelangt: waar uit ik verder tone/ hoe qualik datmen doet: die bygelovigheid noch meer te voeden/ in de plaats van uit te tuchtigen; en sonderling dat veel meer schuld is by de Kerkeliken en de Schoolgeleerden / dan by Overheden ende Reghters; gevolgelik dan ook verplight / om op geneesinge van 't ingekankerd quaad bedacht te zijn: in 't vier en dertigste kapittel.

Doch overmits dit langsaam te verhopen staat; so maak ik ondertusschen mijnen Leser en my self te nutte des Apostels lesse: Verwerp d' ongoddelike en oudwijfsche fabelen, u selven oefenende tot godzaligheid. 1 Tim. 4: 7. Die toon ik in het vijf en dertigste en laatste hoofdstuk/ dat my in dit geheele werk ter herten gaat / en dat door 't selve na behooren ingesien / bevorderd word: my self verseekerd houdende/ dat die het dus of so misbruiken / tot een dexsel van de doling of van ongebondenheid; deself de luiden zijn / van welken self Gods woord niet ongeschonden blijft. En sulx betoon ik onder anderen met so veel vrughts/ als ik bereids door Gods genade van mijn werk vernomen hebbe / wanneer 't noch maar ten halven was: 't welk my doet hopen en God bidden / dat het voleindigd zijnde / ik so veel rijker oogst met vreugde maaijen sal / als 't veler tranen heeft gekost / terwijl het wierd gezaaid.

EERSTE BOEK,

Waar in de Gevoelens en Gewoonten van alle Volkeren, die sy t'allen tyden ontrent God en de Geesten gehad hebben, ende als noch zijn hebbende, aangewesen staan.

I. HOOFDSTUK.

Tot Inleidinge van alles dient, de betraghtinge van de Gewightigheid deser stoffe, de Noodsakelikheid en Nuttigheid derselve, ende d'order die daar in te houden zy.

§. I.

Ik onderneem een werk / al voor lange beloofd / en noch langer bedacht: maar nu eerst tot rijpigheid gebraght / ende nochtans sorgelik om te wagen. Verscheidene bejegeningen / die my stoffe gaven tot eigene ondervindinge / de redenen daar over dikmaal gewisseld met luiden van geoeffende herssenen / en eigene oefeninge daar mede vermengd: braghten my meer en meer in overleg van gedachten / of 't so wel wesen moghte / alsmen doorgaans by geletterden en leken van die dingen spreekt / die gemeenlik den Duivel toegeschreven worden. Echter soud ik my noch al niet so seer tot een ernstig ondersoek van dat stuk onledigd hebben; had ik niet gesien / dat vele / en misschien de meeste gevoelens / by alleman / ook by geleerden aangenomen / op seer losse gronden blotten. Dat gesighte gaf my een onspoedigh ondersoek van verscheidene dingen / die my deels in mijn beroep / deels in dagelikschen ommegang ontmoetten; en te werk gesteld / mijn gemoed tot toestemminge verplighten. Waar door het noodsakelyk geweest is / dat ik seer veele saken / eerst uit het gemeen gevoelen / en door onbeproefde redenen aangenomen; daar na in den grond ondersocht / verworpen hebbe: ende alsso nu veel minder wete dan ik te voren geloofde. In geen stuk is my dat meer gebeurd dan daar ik nu af schrijven wil. Niet dat ik hier in voor hebbe / ander luiden schriften in dien dele te berispen / of onnut te maken: maar mijne gedachten by de hunne te voegen / om den waarheid-lievenden leser noch wat nader te berighten.

§. 2. Want ik meine niet te dolen / indien ik segge / dat noch alles niet geseid is wat ter sake dient: de vorige schrijvers noch al eenigsins weerhouden zijnde door overgeblevene voorordeelen; schoon al vele by hen waren afgelegd. Dat is / mijns oordeel / so veel / als datse des Duivels werken ten groten dele hebben afgebroken; om de menschen van bygelovigheid en onnutte vrese te bevrijden: maar ik soude hem den eenen steen op den anderen niet laten / moght ik na mijnen sin begaan. Tot het self de gevoelen wil ik sien of ik mijne landgenoten / en insonderheid die van ene selfde belijdenisse zijn / overreden kan: hen biddende / datse mijn schrift met so vrye gedachten lesen willen / als 't van my geschreven is; om geen andere reden aan te nemen / dan die op 't natuurlik ingeschapen licht / op den klaren sin der H. Schriften / of op welbeproefde onderbindinge gegrond zy. Ik hebbe groot gelijk / mijnen Leser tot dese voorwaarden te verplighten: niet alleen om datse by niemand konnen gewraakt worden / maar ook / om dat ik my self vrywillig onder dese wetten geve; ende noch allermeest / om dat de sake self zijnde van 't uiterste gewighte / sulx boven andere vereischt.

§. 3. Want ik houde my selven ten vollen verseekerd / en 't sal den Leser / hoop ik in 't verbolg wel klaarlik blijken; dat geen hoofdstuk des kristeliken Geloofs so swaar weegt als dit; en datse alle los en onbewijslik zijn / so men 't gemeen gevoelen / dat het volk van den list en de maght des Duivels heeft / niet en verwerpt. Of isser / dunkt ons / weinig aan gelegen / dat wy wel verseekerd zijn / of de Duivel ook een Koningryk op Aarden heeft; en hoe dat dan de grenspalen sijner heerschappye van Gods eigen Rijk te scheiden zijn? Of is 't onnodigh ondersocht / hoe veel groter wonderwerken een verwaten schepsel doet / dan God self ooit heeft gedaan? en vervolgens / of God self op sulke gronden wel so veel te betrouwen / als de Duivel wel te vresen is? Dezre moeten die gedachten van een Kristen herte zijn? Nochtans heeftet my altijd so toegeschenen; en hoe dieper ik mi in dit werk gerake / hoe het my noch klaarder schijnt: dat die sulke dingen ernstelik gelooft / die men doorgaans aan den Duivel en sijn volk pleeg toe te schrijven / en so als men gemeenlik by geleerden en by leken daar van spreekt; niet en kan bewijsen / dat Jesus is de Christus / of datter geen meer Goden zijn dan een. By aldien ik dit den Leser niet op 't klaarste doe begrijpen / over 't gene daar ik nu van schrijven wil; so is al dit werk / dat ik hier beginne / te vergeefs bedacht.

§. 4. Maar indien niet te vergeefs / so sal men ook met ene sien / dat het hooglik nodig is: dewijle 't volk noch self door luiden van geleerdheid en van naam in de dolinge versterkt word; welke met deself de voorordeelen ingenomen / hunne geleerdheid / stem en stijl te werk stellen / om hen in dien doolhof om te leyden. Hier toe worden verscheidene spreuken en vertellingen uit de H. Schrift misbruikt: welke niet wel ondersocht / noch met andere vergeleken / seer veel schijns geven aan dat gevoe-

voelen? 't welk de weereld van den Duivel heeft. Maar gemerkt dat de selve, in dien sin verstaan, tegen klare uitspraken, die ons de H. Schrift over de grondregelen onses Geloofs heeft nagelaten, op 't kennelikste strydig is, so gaat vast, datse behoudens den grondslagh onser Saligheid niet en konnen bestaan. En 't heeft my al van overlang onduldelik geschenen, dat onse Schriftgeleerdheid in saken van weinig gewighte, of immers van de minste sekerheid, so tederlyk gehandelt word; datmen daar aan op 't minst niet peuteren magh, of men is aanstonds van onregtsinnigheid verdacht: en datmen ondertusschen over saken van 't uiterste belang noch niet eens, of in die eenigheid gansch ongegrond is. Dewijle 't dan nooit iemand qualik afgenomen word, dat hy tot verklaringe of beweeringe van enig hoofdstuk des Geloofs, iet naders dan van anderen gedaan was aan 't licht brengt; so magh ik by my selve wel verseekerd zijn, dat ik een goed werk doe, wanneer ik over dat gene, waarmede 't gansch gebouw der saligmakende leere staan of vallen moet, so veel berights geve; dat elk een, die het onpartydig en met ernst betraght, daar uit wijser worden moet.

§. 5. Wat nu dan het tegenwoordig werk betreft, so wil ik den Leser hier voor af van den inhoud kortelik berighten. Het sal eigentlijk daar op sien, dat wy grondig weten mogen, wat de Duivel vermagh, en wat hy doet. Dat is, hoe verre dat sijne kennisse streckt, het zy in natuurlike of boven-natuurlike dingen: tegenwoordige, die voor de menschen verborgen; of toekomende, die gebeurlik, dat is mogelik, ende nochtans niet noodsakelijk zijn. Daar beneffens, wat bestuur van saken en wat kraghten dat hy heeft, om in de Natuur, of boven of tegen Nature te werken. Wat gemeinschap dat de Duivel met den Mensche, met des menschen Ziel en allerhande Lichamen heeft: om deselve of derselver gedaanten aan te doen, op Ziel of Lichaam te werken, hunne gedachten, daden, woorden en gebeerden te bestieren. Wat hy vorders op 't vee, op 't gewas des velds, op weer en wind vermagh; hoe verr een mensch door sijn behulp iet weten ofte werken kan. En dit isset al waar in de Wiechelary en Tovery, de Spokery en Dromery berust; welk alles in dit boek het een met het ander op eenen voet verhandelt word.

§. 6. Maar mitsdien dat de grondige kennisse deser dingen aan ene andere hanght; te weten, waar in dat de nature van een Geest besta, en hoe deselve van een lichaam onderscheiden zy; also de Duivelen buiten alle tegen seggen geesten zijn, en de mensche geest en lichaam t'samen is: so moest dit werk so veel dieper uitgehaald; en de nature der Geesten, goed en quaad, beneffens die van den Mensche voor af ondersocht zijn. Vorder, nademaal God self een Geest, ende nochtans oneindig en onafhangelik is: so moet ons de gelykheid der benaminge niet beletten; maar het bekend onderscheid tusschen den Schepper en het schepsel veel eer verplighten, tot een nader ondersoek, hoe veel de onge-

schapene Geest van de geschapenen verschilt. En dese wederom met of sonder lichaam zijnde / moeten nodelik na behoren onderscheiden zijn.

§. 7. Tot sulk een moeijelik werk sal sich echter niemant geern begeven / die niet en weet of bemerkt / hoe veelerley gevoelen en gebruik dien aangaande in de weereld is. Dan die eens by hem selven overleit / wat men overal daar God land heeft van die dingen spreekt / en wat men doet; hoe drok dat het de menschen met de Geesten hebben / en wat al weer daarom te doen is: sal wel haast begeerig worden om daar over grondig onderreght te zijn: op dat hy wete / wat met waarheid ofte valschelik geloofd / ende wat daar neffens na behoren ofte onbehoorlijk word gepleegd. Om deser oorsaken wille doe ik een vertoog vooraf / van al sodanige gevoelens / als de menschen ooit of ooit / overal waar 't zijn moghte / van God en de Geesten hadden; en wat middel sy gebruikten om deselven aan te halen ofte af te keeren: als mede van de werkingen / die sy vermogens zijn door kraght derselven te verrighten. Daar uit moet dan de stoffe ontstaan tot nader ondersoek / wat ons de gesonde Reden of de goddelike Schrift van alsulke dingen leert / ende d'Ondervindinge daar van getuigt.

§. 8. Sulx in goede orde te verhandelen / so ist dat ik dit geheele werk in vier Boeken onderscheiden hebbe. In 't eerste sal ik stellen de Gevoelens en 't Bedrijf der volkeren van alle tyden / landen / godsdiensten / nopende de Godheid en de Geesten / goed of quaad. Gevoelens seg ik en Bedrijf: wantmen in 't betraghten aller saken beiden moet voor ogen hebben / de kennis en de Daad; dewijle niemant iets met vrught geleerd sal hebben om te weten / indien hy niet in 't werk wil stellen 't gene hy geleerd heeft. Wederom so salmen doorgaans sien / dat de menschen in hun doen en spreken sich aanstellen na datse geleerd zijn. Dien volgende heb ik 't Ondersoek / van 't gene in dit eerste Boek verhaald word / wederom in twee verdeeld. Het eene / in het tweede Boek / daar ik dese weetenschap betrachte / diemen van de Geesten / deselver kraght en werkingen / na aanleidinge der Reden of Schrifture hebben kan: en 't ander in het derde Boek / dat de Konsten toetst / diemen houd dat daar op gegrondvest zijn / als Tovery / Waarseggery en diergelijke. Voorders dan gemerkt / dat de menschen niet alleen sich veel op d'Ondervindinge beroepen / daar de Reden stil staat / en de Schrift af swijgt; maar insonderheid in desen self de Reden word geschikt / en de Schrift geduid / na datmen sich versekerd houd dat ons d'ondervindinge leert: so volght een vierde Deel / dat dit alles proeft wat menschen ooit getuigden datse self bevonden hadden / of beleden dat het van hen was gedaan.

II. HOOFD-

II. HOOFDSTUK.

't Gevoelen dat d'oude Heidenen van de Goden en de Geesten hadden, is uit grieksche en latynsche boeken te verstaan.

§. 1. 't SAl mijns oordeels niet ondienstigh zijn / om hier na uit den grond op van al dit werk te mogen spreken / dat wy eerst de verschillende gevoelens van anderen / en daar na de genen die onder ons omgaan / kortelik ondersoeken. Buiten ons hebbenwe na Onkristenen en Basterd-Kristenen te sien. D'eersten zijn Heidenen / die noch nooit; of Mahometanen / die tusschen beide; of Joden / die aleer boven 't Heidendom verlicht / en tot den dienst des eenigen Gods gericht zijn geweest: d'anderen / die onder kristeliken name / in geloof en dienst beidegaar veelsins verbysterd en verbasterd zijn ; gelijkmen heden in de Roomsche Kerke siet. So wy nu eerst verneemen / hoe 't by die allen leit; sullenwe daarna al 't gene onder ons daar af geloofd of gepleegd word / des te voegeliker overwegen. Van 't Heidendom beginnende / so maken wy ten eersten onderscheid / tusschen 't gene dat voor desen was in de landen daar nu 't Kristendom heerscht; en 't gene dat noch heden is / by die volkeren welke nooit door 't licht des Euangeliums zijn bestraald geweest. Die ordre eens gesteld zijnde / so laat ons nu vast werk beginnen.

§. 2. Geheel Europa nu kristen zijnde / en dat deel van Asien en Africa dat de groote Turk nu heeft / en ontrent half kristensch is; lagh voor desen mede / gelijk nu noch bykans al 't overige / onder 't aaklig Heidendom. Eerst de Grieken / daar de Turk nu heerscht; daarna de Romeinen / en die landen die nu onder 't Pausdom zijn / min of meer: waren hunner wetenschap en godsdienst wege in voortijden meest geacht. Want by hen voor en na de heerschappye zijnde: so stelden sy den volkeren onder hen gehorig ook de wet / in 't gene God en sijnen dienst betreft; so verre datse ook de leeringen hunner wijsen overal gangbaar en ontsaghlik maakten. Aan desen salmen dan verneemen moeten / wat in tijde van het Heidendom by onse voorouderen heeft omgegaan. Doch 't gene sy van de Geesten geloofden / kan qualik ter dege verstaan worden; somen niet en weet / ten minsten in het gros / hun gevoelen en bedrijf in 't gene God en Goden raakt.

§. 3. Maar in desen zijn wy heden so onseker / als sy dies tijds wel verscheiden waren / en te bijster verdeeld. Des mogen wy 't naast overeen komen / daar so veel verschil is / voor eenparigheid nemen. En so vind men reden om te geloven / dat het Heidendom van ouds af eenpariglik geloofd heeft / datter maar eene opperste Godheid / eerste en algemeene oorsprong aller dingen is. Want sulx hebben de hoofdleeraars hunner voornaamste scholen en sekten doorgaans aan hun volk geleerd. Het gevoelen van Pytagoras / dien oudvader der heidensche godsdiensten / is hier

over by Lactantius te lesen; die tegen de Heidenen schrijvende / hen buiten twijfel niet gesocht heeft te verschonen. Hy seit dan / dat Pytagoras eenen God belyd, die een onlichamelike geest is, door de geheele nature verspreit en gestrekt, en dat hy aan al watter is het leven en gevoelen geeft. Plato / die van ouds den naam van wys verdiende / stemt hem duidelik toe; so als uit sijne aanspraak aan de burgers van Athenen / in 't 4. boek van de Wetten klaarlijk blijkt. Mannen, seit hy / God so als 't oude woord mede getuigt) in wien 't begin, midden en einde aller dingen is, gaat reght door tot alles ens. En Aristoteles / sijn grote leerling / nu 2000 jaren lang voor den prinsse der filosofen geacht / seit wel bescheidelik: *lib. 1. Met. c. 7.* dat God eewig levende, en volmaaktelik goed is: in voegen dat ook een gedurig en eewig leven in God bestaat. Uit dien hoofde geloof den se mede / dat goed en quaad den menschen van die eerste algemeene Godheid overkomt: so als Plato verder op de selfde plaatse schrijft. Hem volgt, seit hy / geduriglik de gereghtigheid achter aan, wreekster der genen die Gods wet verlaten: maar wel geluksalig zal hy zyn, die deselve standvastig aan kleeft en achtervolgt.

§. 4. Doch hoe breed sy ook van die opperste Godheid spreken / so schijnt echter/datse 't onmiddelik bestuur/ en d'afhankelikheid van alle dingen aan deselve niet vertrouwen: mitsdien datse 's weerelds regeeringe onder velen verdeeld / en aan elken God sijn bewind hebben toegeschreven. De Chaldeen en Persianen / bemerkende / so 't schijnt / dat den menschelijken saken hier op aarde dikmaals merkelike veranderinge uit den hemel overquam: wisten daar uit twee opperste Goden te versinnen / beide uit dat eerste wesen voortgekomen; welker een / dien sy Oromasdes noemden / den Hemel; en d'ander / Arimanius genaamd / d'Aarde besielden. Den eersten hebben de Romeinen namaals Jupiter, en den anderen in 't grieksch Pluto genoemd; die eerst voor aardschen God / en voorts als onderaardsch is aangesien. En gelijk als het by alle oude weereldwijsen vast stond / dat de Hemel d'Aarde in volmaaktheid overtreft: so hebbense ook d'opperste en eerste Godheid in den hemel geplaatst; d'anderen vervolgens na hunne weerdigheid / nederwaarts. Nademaal sy ook begrepen / dat die Oppergod nooit anders dan goed is; so kreeg Jupiter, den Hemel beheerschende / enen goeden; maar Pluto, als God van de Helle / enen quaden naam.

§. 5. Doch hier is de plaatse / so my dunkt om der Heidenen leeringen in Natuurkundige en Godsdienstige te onderscheiden. Wanneerse buiten insighte van Godsdienst / na d'eerste en voordere oorsaken aller dingen / bewegingen en veranderingen sochten; so quam Plato met sijne Ideën, Aristoteles met sijne Intelligentien ter baan. *Ideas*, dat is Denkbeelden, noemde Plato / sodanige Beginsselen uit de godlike nature voortvloejende / en met deselve bestaande / waar uit alle dingen bestaan: ieder derselve als een afdruksel zijnde / van 't gene daar het af gekomen is; so dat het sulken nature is als het is / om dat het Beginssel daar het uit bestaat sodanig is.

Wan-

Wanneer ik 't gevoelen van Pytagoras in sijnen Parmenis. als met de woorden van Socrates verhaald/met Plutarchus in sijn 1. boek 10. c. van de Gevoelens der Filosofen; en Laërtius/ sijn leven beschrijvende/ en Cicero op d'58. vr. *l.* 1. *Tusc. Qu. &c.* sijne meininge verklarende/ met malkanderen vergelijke; so en weet ik 't niet beknopter noch beduidliker te seggen. Wat Aristoteles belangt: sijn gevoelen was/ datter Selfstandigheden zijn/ van de Stoffe afgescheiden, die de bewegingen der benedenste hemelen veroorsaken; gesteld zijnde/ dat de Hemel self ἀΐδιον ϗ ἄπαυλον σῶμα, een lichaam van gedurige en rustelose beweginge, de Sterren van eewigdurenden aart, en 't gene beweegt geduurſaam en eerder moet zijn dan 't gene beweegd word: waar uit hy dan zo veel gedurige en onbeweeglike Selfstandigheden besluit. Dus leert hy *Met* 14. *c.* 8. en dat hebben sijne latijnsche uitleggers *Intelligentas* Verstandigheden genoemd.

§. 6. Doch wanneer het tot den Godsdienst komt/ so hoortmen 't onderscheid een weinig anders melden. Plutarchus in sijn eerste boek 7. cap. van 't Goedbedunken der Filosofen en elders; insgelijx Apulejus/ uit de sekte van Plato/ noch veel ouder dan Plutarchus/ geeft ons in sijn boek daar hy 't Leven van Socrates beschrijft/ daar af wel het duidelijxt bericht. De sin is: dat de Godheid sich als trapswijse van boven af in vieren onderscheid; en de drie laasten onder velen verdeelt/ die by hem θεοὶ, δαίμονες en ἥρωες, *Dij*, *Dæmones*, *Heroës*, Goden, Middelgeesten en Helden genaamd zijn. Plato, seit hy/ heeft de gansche natuur, soo veel als insonderheid het geestelik betreft, driesins verdeeld, achtende datter Goden in aansien van de hoogste, middelste en onderste deelen zyn. Op elk van die drie moet ik hier een weinig seggen.

§. 7. Van de bovenste/ dat is van de Hemelgoden/ seit hy; datse hun verblijf in den Hemel hebbende/ van naturen onlichamelik en eewig zijn. Sommigen nochtans eenigsins sightbaar in de sterren: anderen geensins kennelik voor ogen/ maar alleenlik door 't verstand. Deser Goden en Godinnen (hen even eens als menschen door tweederley kunnen onderscheidende) noemt hy dese twaalf: Jupiter, Apollo, Vulcanus, Mars, Neptunus, Mercurius; ses Goden: Juno, Diana, Venus, Ceres, Vesta, Minerva; ses Godinnen daar by. Die hemelsche godheden/ schoonder de Poëten anders/ en veelsins af spreken; wierden al te weerdig geacht om met menschen om te gaan/ schoon derselver saken elk in sijnen bedrijve van boven bestierende. Doch de Sterren acht hy dat oneigentlijk Goden genaamd worden/ in opsighte van 't onveranderd godlijk bestier/ dat de mensch daar in bespeurt. Der vasten Sterren/ dienmen onder de sightbare Goden telt/ noemt hy enige met dit versje.

Arcturum, pluviasque Hyadas, geminosque Triones.

So noemdemen

De Noordsteert, Sevenster, en beide noorder Beiren.

Doch

Doch die moetmen Plato voor hem selve laten. Van de gene die van ons door onkunde Planeten, dat is dwaalsterren genaamd zijn / wierden gemeenlik onder de Goden geteld: de Son Apollo, de maan Diana genoemd; daar by dan noch dese vijf als gemeene sterren sich vertonende / Saturnus, Jupiter, Mars, Venus, (die de Morgen-en Avondsterre heet) en Mercurius. Dat onder dese enige namen zijn / met die van d'onsightbare Goden overeenkomende / sulx heeftmen de verbijsterdheid der Heidenen / omtrent de kennis hunner eigene Goden toe te schrijven. Sy geloofden dan / dat de Goden in de Sterren / en door deselve werksaam; of gelijk Alkmeon / dat de Sterren self God waren: welke in sich levende / aan d'andere dingen 't leven mededeelen; so als Clemens van Alexandrien desselfs gevoelen meld.

§. 8. Men siet ook heden noch een overblijffel sulker gevoelens / in de namen diemen so wel by ons / als in 't Latijn / aan de dagen der weke geeft. Want die zijn alle van de seven Planeten / als hoofden en bestierders van elken dagh in ieder weke genoemd: Sondagh van de Son / Maandagh van de Maan; Dingsdagh (by verkortinge in 't Zeewsch en Brabandsch Dyssendagh) van Dyssen, dat is Mars; Woensdagh of Woonsdagh, dat is Wodensdagh, van Woden (als ofmen seide Boden) welken naam onse voorouders aan Mercurius gaven / om dat hy by ouds der kooplieden God / en der Goden bode was. Donderdagh word van den Donder also genoemt / gelijk als *dies Jovis*, dat is de dagh van Jupiter; om datmen geloofde dat by hem de maght van Donder en Blixem was. Freda was de naam van Venus; waar af de Vrydagh, als ofmen seide Vredesdaagh, (in 't Friesch noch heden Freed, sonder dagh daar by te seggen) genaamd is. Saterdagh geeft met eigen geluid te kennen / datse desen name van Saturnus heeft.

§. 9. Van de Goden laat ons nu toe de *Dæmons*, dat is Middelgeesten nederdalen. Tales van Mileten / so Plutarchus meld / leerde eertijds *κόσμον δαιμόνων πλήρη*, dat de weereld vol van geesten was. Te weten / in de Lucht / daar sy hunne woonstede stelden; ende voorts over de gansche Aarde / daar sy onder de menschen verkeeren Het grieksch woord *δαίμων Daimoon* heeft sijne afleidinge van *δαίω dajo*, dat is weten, als ofmen weteveel seide: om reden / dat dese Dæmones geacht wierden alles te weten / wat der menschen geluk of ongeluk betrof; ende als middelaars der menschen by de Goden te zijn: waarom sy ook tusschen Hemel en Aarde / te weten / als geseid / in de Lucht / en also tusschen de hemelsche Goden en d'aarsche menschen geplaatst zijn.

§. 10. Van hunne Nature geen eenerley gevoelen hebbende / quamen echter daar in meest overeen / datse geesten / en daar by onsterflik / maar nochtans geen Goden waren; gelijk Plato in sijnen Timæus daar af schrijft. Ende in sijn Gastmaal sich breder verklarende / seit hy / dat de nature der Dæmones middelbaar tusschen God en mensch is. *πᾶν τὸ δαι-*

μόνιον

μόνιον μεταξύ ἐστι θεοῦ τε καὶ θνητοῦ. En / wat kraght heeftse ? de saken der Goden aan de menschen, en der menschen aan de Goden te verklaren en over te brengen: te weten, van hier de gebeden en offerhanden; van ginder de geboden en instellingen van den offerdienst. Dus in 't midden staande vervangt beider nature, het geheel Al t'samen gelyk als verbindende.

§. 11. Aangaande hun Bewind / seit deselfde Plato aldus. Door de selve komt alle voorseggingе en wicchelarye, de priesterlyke offerdienst, besweeringen, raadvragingen, en allerhande konstgebaar ter baan. De Godheid self en mengt sich wel met de menschen niet: echter word door desen alle gemeenschap en t'samenspraak der Goden met de menschen, het zy in den slaap, het zy wakende, verright. Dese dan / volgens hunne eygene nature / middelaars tusschen Goden en menschen zijnde / ende nochtans Geesten / en by na Goden: weet ik niet beter dan Middelgeesten, uit hunnen aart; of Middelgoden, volgens hun amt en doen te benamen. Maar nu seit Plato noch ter selfder plaatse / ὅτι οἱ δαίμονες οὗτοι πολλοὶ καὶ παντοδαποί εἰσιν, dat dese Weteveelen (of Middelgeesten) veele en veelerhande zijn: waar af 't niet nodigh is meer woorden by te halen / dewijl het slechs dienen soude om ons te verbijsteren; so ongewis / so verscheiden en so strijdig als hy en andere daar van schrijven.

§. 12. Van de *Heroes*, dat is Helden, vindmen d'ouden in hunne Schriften doorgaans in vergelijkinge der voorseide Dæmones spreken. Tales, Pytagoras, Plato, en de Stoici, seit Plutarchus / waren van gevoelen, dat de *Daimones* geestelike selfstandigheden zijn; de *Heroes* zielen van de lichamen gescheiden; der goeden goed, en der quaden quaad. In 't eerste boek van 't Goedbedunken der Wijsen / 8. cap. Ende was besonderlik de leere van Pytagoras / die in 't godsdienstige meer aanhanghs dan iemand anders onder de oude Heidenen gehad / ende als noch onder d'Onkristenen heeft: dat dese Dæmones en Heroës den menschen dromen, siekten en genesingen toebrengen; self tot het vee en de lastbeesten toe / volgens 't gene Diogenes Laertius daar af getuigt. Deselfde is daar na van Plato self bevestigd / daar Aristoteles mede niet veel tegen heeft.

§. 13. Apulejus in 't voorseide boek toont noch nader / dat de kraghten die 's menschen natuurlike drijften en hertstoghten gaande maken / onderhouden en regeeren / beneffens de afgescheidene zielen der verstorvenen / ook *Dii & Dæmones* Goden en Geesten genaamd zijn. Dat d'eerste met den mensch geboren / nochtans met hem niet en sterft; welken hy den name van *Genius* geeft. Dese weet ik / na die meininge / in Duitsch niet beter dan Bygeesten, Self-en Eigengeesten te noemen; nadien elk mensche sulk eenen self als eigen by sich heeft. De andere / zijnde 's menschen Zielen / die uit den lichame gescheiden met gemeenen name *Manes* (dat is so veel als Blyvers, om datse na het lichaam over blijven) genoemd zijn. Om die reden wil ikse den name van Nageesten geven. Doch sommige van desen bleven vast in huis / tot hoede van de nakomelingen des overledenen; en wierden *Lares*, Huisgoden, genoemd.

§. 14. Desen / of misschien de voorseide *Genii* zijn 't / welken Macrobius 3. Saturn. 4 *Penates*, dat is ontrent so veel als bygeborenen noemt / *quasi penes nos natos*, als by ons geboren zijnde en gelijk hy vorder spreekt; door welken wy adem halen, door welken wy 't lichaam hebben, door welken onse ziele bestaat. Maar anderen / door quaad leven sulx verdiend hebbende / moesten als ballingen op 't onseker omswerven: den menschen van goed leven niet dan ydele vreese; maar den bosen reghtvaardigen schrik en allerhande leed aanbrengende. Dese wierden *Larvæ*, Nachtschaduwen en Spoken genaamd. In de school van Plato wierd / na 't schrijven van Diogenes / meest al 't self de geleerd: gelijk sulx mede uit sijn eigen boek / dat hy Phædo noemt / genoegsaam blijkt. Men noemde se ook *Lemures*: 't welk men meint dat so veel als *Remures* was / van Remus, den broeder van Romulus; die sich van schrik liet voorstaan dat hy noch sijne schaduwe voor hem sagh / na dat hy hem gedood hadde. Die vertellinge waar zijnde / moght ons reden geven om de sodanige Schrikgeesten te noemen. Ovidius seit ons duidelijk wat daar door te verstaan zy. 5. Fast.

Mox etiam Lemures animas dixere silentum.

wanneer den stervenden de kraght en spraak ontvielen,
Wierd Lemures de naam der nagebleve zielen.

§. 15. Het zy dan Genij, of Manes en Penates, of Lemures: het schijnt ondertusschen / datse met een d'onsterflijkheid der Zielen geloofd hebben; en dat dit gevoelen met dat van de Dæmones vermengd / gelegentheid gegeven heeft om op sodanige Geesten te denken. Plato in sijn boek van de Ziele dat hy Phædo noemt / doet Socrates / na by sijn sterven zijnde / onder anderen met dese woorden spreken: De Ziele moet boven al iet onsterflijk zyn, en onvergankelyk, en volgens dien ἐν ᾅδῃ en hadou, dat is / in 't onsienlijk of (so als anderen des woords ontspronk gissen) in 't vermakelijk zijn. Marcilius Ficinus heeft 'et hier in 't Latijn / *apud Manes*, by de Nageesten; (so ik dat woord flus verduitscht hebbe) en een weinig hier na *apud inferos*, by de onderaarschen vertaald. Dese laatste benaminge schijnt daar van ontstaan te zijn / dat men de Zielen der verstorvenen onder de aarde geplaatst heeft. Cicero *Tusc. Qu.* l. 1. §. 36. doet het een en 't ander met dese woorden blijken. Wy achten dat de Zielen nablijven, om dat alle de redenen daar toe t'samen stemmen. De reden moet ons mede leeren, waar, en in wat staat sy sich bevinden: waar af d'onkunde Onderaardschen enz. verdicht heeft. Want de Lichamen ter aarden vallende, en met aarde (*humo*) bedekt; waar door men ook seit *humari* geaard (dat is ter aarde besteld) worden: so meindemen dat de dooden dan voorts onder d'aarde leefden. Dan ᾅδης hadees is het selfde woord dat onse Oversetters in 't niew Testament somtijds helle, somtijds graf vertaald hebben; welker beteekenisse geen van beiden op de meininge van Socrates noch van Plato past. Want op 't einde des voorseiden

seiden boeks belacht hy Crito / die hem vraagde hoe hy wouden begraven zijn. Hy meint, seit hy / dat ik ben 't gene hy so terstond een lijk sal sien: willende seggen / datse sijn dood lichaam begraven moghten / maar hem niet. Want hy self / te weten sijne Ziele / soude overgaan *εἰς μακάρων τινὰς δὴ εὐδαιμονίας*, tot sekere saligheden der gelukkigen; dat beide veel van 't Graf en van de Helle verscheelt. Het hebben dan Socrates die dit sprak / en Plato die dit schreef / buiten twijfel geloofd / dat de Zielen onsterflik zyn.

§. 16. Doch anderen nevens hen in 't selfde verstand zijnde / ende nochtans met de Zielen buiten de Lichamen niet veel wegs wetende / hebben de Zielverhuisinge en Zielsuiveringen bedacht. De Druides, by d'aloude Franschen hoogh vermaard / hebben de *μετεμψύχωσις Metempsychosis*, dat is Zielverhuisinge, aan d'onsterflikheid gehecht: want sy leerden tessens / so als Cæsar l. 6. c. 18. getuigt / *non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios*; dat de zielen niet en sterven maar na den dood van den eenen tot den anderen overgaan. D'oude Egiptenaars waren mede van dat verstand: en d'eersten die geleerd hebben dat der Menschen Zielen onsterflijk zijn; so als Herodotus daar van schrijft. Want by aflijvigheid, seit hy / gaanse, na hun gevoelen / in enig ander dier over, dat dan geboren word: doch so, dat de ziel aldus allerleye lichamen, op Aarde, in de Zee en in de Lucht doorwandeld hebbende, dan eindelik in eens Menschen lichaam wederkeert. Hier van daan heeft Pytagoras die leer over Griekenland in Italien gebracht. Lactantius geeft ons desselfs gevoelen *lib.* 7. *te præm cap.* 8. met dese woorden te verstaan. Pytagoras beweerde dat de Zielen in andere lichamen overgingen: maar gekkelik, van de menschen in beesten, van de beesten in menschen; en dat de sijne eerst die van Euforbus geweest was. Plato heeft dit mede voor een deel gevolgd / en seer veel anderen; waar door ons 't selfde in 't vervolgh noch al dikmaals voorkomen sal.

§. 17. Doch Socrates wederom / so als Plato ter gemelde plaatse desselfs uiterste belijdenis verhaalt / brengt de Zielen ergens heen / daar se buiten de lichamen salig of gepijnigd zijn. Die wel gedaan hebben / seind hy aanstonds na boven toe / hoger dan de Lucht; daar hy meint dat de suiverste aarde is / en de Ziele eeuwiglik in onuitsprekelike saligheid buiten 't lichaam leeft. De godlosen verwijst hy na Tartarus, enen vreesliken hollen poel; om daar onophoudelik na verdiensten gepijnigd te worden. Uit dien akeligen pijnigpoel leid hy vier rivieren af; die hy voordachtelik namen geeft / dat gene betekenende dat hy daar mede verbeelden wil. *Oceanus* Snelvloed, *Acheron* Pynvloed, *Pyriflegeton* Vuur-blaker, en *Cocytus* Gekerm. In desen moeten verbeterlike sondaars / meer of min / lang of kort / na datse veel of weinig verdiend hebben / door veel ongemaks en pijniging gesuiverd worden. Siet daar den oorsprong van het Vagevuur, dat men hedendaags in 't Pausdom *ignem purgatorium* het vuur van suiveringe noemt. Echter geeft ons deselve Socrates dat verhaal niet hoger dan voor een verdichtsel op. Want eer hy begint so noemt hy 't *μῦθον*

καλὸν, ἄξιον ἀκοῦσαι, ene schone sinspellinge, weerdig om te horen. En na 't einde seit hy verder: Doch 't betaamt geenen man van gesonden verstande, dit so staande te houden, als ik 't daar nu verhaald hebbe: hoewel ik 't betamelik en waardig achte, soo eens ter proeve voor te stellen, dat het deser of diergelijker wijse met onse Zielen en derselver woonsteden gesteld zy; nademaal het blijkt dat de Ziel onsterflijk is. Sulk ene wijse van spreken/ en dat van enen man die op sijn sterven is/ en sijne omstaanders tot welsterven vermaant; doet my noch eens geloven/ 't gene ik boven geseid hebbe/ dat de Heidenen van deself de saken anders waren sprekende/ wanneerse die godsdienstiger wijse aanmerkten/ dan wanneerse deselve natuurkundig begrepen. Doch hier mede gavense dan ook te kennen/ datse weinig sekerheids hadden van 't gene sy seiden of geloofden.

III. HOOFDSTUK.

Daaruit zyn hunne veelerhande Waarseggerijen ontstaan.

§. 1. Der ouder Heidenen gevoelens van de Geesten dus in 't kort begrepen/ doen ons nu gemakkelik verstaan/ al watmen van hunne seden en gewoonten/ benessens de kunsten daar toe dienende in hunne boeken leest. Dese waren tot tweederley einde gericht/ daar de menschelike genegentheid altijd van self toe strekt; om veel te weten en veel te doen. Tot overmatige wetenschap was de Divinatio, en de Magia tot verwonderens weerdige werkingen geschikt. Nu dient het tot mijn voornemen/ dat ik hier wat bescheidelik/ eerst van 't een/ en daar na van 't ander spreke.

§. Wat het eerste betreft: by deself de schrijvers die gemeld zijn/ en veel anderen meer/ vindmen/ dat sy elk om 't seerste yverden/ om de gunste der Goden/ groot en klein/ te winnen; en de geesten/ zijnse goed/ te believen: zijnse quaad/ van den halse te weeren. Daar toe wierden kerken gesticht/ beelden opgericht/ priesteren gewijd/ offerhanden geslaght/ feesten ingesteld/ allerhande spelen aangesteld. Daar by veelerleije middelen aangewend/ om der Goden meininge of neiginge/ en der menschen geluk of ongeluk/ door de kennisse der Dæmons, door de gemeenschap der Penates, door de verschijninge der Lemures: by wege van Orakelen/ van Besweeringen/ en allerhande konst-oeffeningen; uit den invloed der Sterren/ uit de Droomen der slapenden/ uit de lichamen der Dooden/ uit het drijven van de Lucht/ uit den dagh van 't jaar/ uit de ure van den dagh/ uit allerhande ontmoetingen van menschen en van beesten waar te nemen. Al watmen ooit dien aangaande te werk stelde/ wierd by de Romeinen *Divinatio*, dat is eigentlik als ofmen seide Begodinge of Godsplegingе, genoemd; van welken men een besonder boek by Cicero beschreven vind. Den inhoud daar af maghmen by Polydorus

lydorus Virgilius in zyn eerste boek op 't 24. hoofdstuk lesen. Ik sal daar uit en van elders bybrengen / so veel als ter deser saken dienen kan.

§. 3. Tweederleije Wicchelarije, (want dien name plegen wy daar aan te geven) was van ouds by de Grieken en Romeinen in 't gebruik: d'eene word met reght Natuurlik / d'andere konstig genaamd. Voor natuurlik hielden sy / 't gene noch door reden / noch by gissinge / of uit enig teken van voorbeduidinge; maar uit sonderlingen drift en vrye beweeginge van 's menschen gemoed / als toekomende vernomen wierd: gelijk menigmaal in den droom gebeurt / somtijds ook buiten slaap in de stuipen van gemaakte rasernije. Hier van hadde de Goddinnen *Furiæ*, dat in duitsch so veel als Raadskallers heet / dien name: en de Sibylla Erythræa, als ook eenige priesters / hadden 't woord / dat hunne godspraken op die wijse geboren waren. Apollo te Delfos en Jupiter Hammon, so derselver priesters voorgaven / plaghten hunne geheimenissen door sulk slagh van menschen / en op die wyse te openbaren. Deselve dan voor opreght en natuurlik houdende / schreven sy dien konsten toe / 't gene door langwylige waarneeminge en veelvoudige oefeningen verborgens wierd uit gehaald / of voorgespeld. De voornaamste deser konst-oeffeningen waren by hen Astrologia, Haruspicina, d'Auguria en Sortilegia geacht.

§. 4. *Astrologia* noemden de Grieken de gissinge die men uit de Sterren maakt / waar af d'*Astrologi* Sterrengissers te noemen zijn. De gemeinschap der Goden met deselve (gelijk boven verhaald is) hun invloed en werkinge op de benedenste deelen des weerelds / op de menschen / op malkanderen gaven: hen stoffe tot geloven / dat daar uit veel tot 's menschen nutt was voor te spellen. Van deselve sal ik echter hier niet verder spreken: also ik dat in mijn Ondersoek over de Kometen in 't VIII. hoofdstuk / so veel als hier mede nodig is / berright hebbe. Alwaar met een te sien is / wat plaatse dat daar in souden moeten hebben / die van ouds *Genethliaci*, dat is Geboorte-lesers, of anders *Planetarii* by ons Planeetlesers, genaamd zijn. Degenen namelik / die uit den stand der sterren / en besonderlik der planeten / ter tijd van 's menschen geboorte / sijnen inborst / levenswijse / wedervaren / en levens einde spellen. Dit bedrijf is tot op desen dagh noch uit de weereld niet; weshalven ook hier na daar af iets wil te seggen vallen: doch over de drie anderen sal ik den Leser hier met weinig woorden spreken.

§. 5. *Haruspicina*, of *Extispicina* word / na 't seggen van Donatus / van *Haruga* offerhande en *exta* ingewand also genaamd; als ene konst zijnde om uit d'ingewande der beesten / die ten afgods offer geslacht waren / het toekomende te voorspellen: waarom d'*Aruspices* of *Extispices*, dese konst hanteerende / in duitsch wel Outerkijkers of Geweid-en Ingewandwikkers moghten genoemd zijn. Even eens oft hunne Goden enig teken op d'ingewande wroghten / van de beesten die aan hen geofferd zijn. Sulx hielden sy te zijn / 't gene Appianus in sijn 2. boek der oorlogen van Alexandrien nevens Cicero verhaalt: van enen Osse / welken Julius Cæsar offerde / op den dagh wanneer hy d'eerstemaal

 op

op den gulden stoel ging sitten / dat daar geen hert in te vinden was. Daar uit wisten hem de wicchelaars te seggen / dat hy daar tot sijn ongeluk te sitten quam.

§. 6. Onder dese konste heeft er Marcus Tullius noch twee / aangaande de Ostenta en Fulgura begrepen. *Ostenta* noemdemen *ab ostendendo* van 't vertonen: mitsdien dat sich iet ongemeens in de natuur liet sien; gelijk was / 't gene Herodotus in 't 7. boek verhaalt / dat ene merrie / Xerxes overtoght in Griekenland / enen haas ter weereld braght: voorspellende / (so sy dat pasten) dat sijn overmaghtig heir voor de Grieken self noch vlughtē / en 't hasepad kiesen soude. Sulke toevalligheden wierden mede *portenta, monstra, prodigia*, voortekens, monsters, dat is vertoningen, en voorspellingen genaamd Dusdanig waren ook de *Fulgura* en *Fulmina*, de Blixemen en Donderslagen, volgens 't welke Virgilius seit;

De cælo tactas memini prædicere quercus.

Een eike kon vooraf van 't ongeluk gewagen,
Door swaren donderkloot geplet of neergeslagen.

§. 7. *Auspicium*, vogelschouwinge, of *Augurium* Vogelkakeling, *ab avium garrieu*, van 't vogelgeschreew also genaamd / was het bedrijf der *Auspices*, Vogelkykers, en *Augurus* Vogeluitleraars, by ouds vermaard. Want dit slagh van wicchelarye was te Romen boven andere geacht; en daar door het *Augurum Collegium*, de Maatschappy der Wichelaars in grootster eere. Men plagh byna niet gewightigs te ondernemen / sonder aldaar om raad geweest te zijn / of een aanklagh gelukken soude of niet. Die konst so seer beroemd / nam driesins de Vogelen in acht: ten aansiene van derselver vlught / gesang / en smaak. Op 't eerste namen sy hun gemerk ontrent de *præpetes*, dat is snelle; in 't ander over de *oscines* singende vogelkens; en het derde sagh op de kiekens. Van den eersten slagh sal 't wesen dat een Arend den keiser Augustus / noch een kind zijnde / het brood schielik uit de hand rukte; en daar mede in de hoogte gevlogen / daar na sachtjes gedaald / wederom vallen liet. Waar uit men sijn aanstaande geluk / dat hy beleefde / voorspelt heeft; so 't waar gebeurd is 't gene Suetonius daar af verhaalt. Op de twede wijse wil Virgilius verstaan zijn / wanneer hy seit.

Saepe sinistra cava prædixit ab ilice cornix.

Vaak deed een bonte kraaj, op eik of esch geseten,
Den wicchelaar voor af het ongeluk te weten.

Tot de derde soort hebben de *tripudia solistima* gedient: welke waren reijen, diemen maakte / soo wanneer 't hoenderkuiken 't voer so gratig insfokte / dat het daar af uit sijnen bek op de aarde vallen liet; also de vloer

of

of bodem dienmen betreed / in 't Latijn *solum* heet. Dit wierd voor een goed voorteken gehouden: maar so 't kuiken 't voer liet liggen / dan was een quaden uitslagh te vreesen. Dus was / meindemen / de neerlage / die Hostilius Mancinus van de Numantiërs kreeg / al voor af gegist; uit dien dat de kuikens 't eten geweigerd hadden / en uit hunne kow gevlogen waren.

§. 8. *Sortilegium* Geluklesse, was eene schikkinge van letteren / by geval / door 't eene of ander kind dus of so getrokken / en door malkanderen gemengd: gelijk men sulk gebruik van oude letters maakte / gesneden op enen eikenboom; welke dan op verscheidene wijsen geschikt / na 't viel / of desen of genen sin te samen braghten / waar uit geluk of ongeluk te lesen was. Op een andere wijse kreeg Tiberius, na Dalmatien reisende, ende by Pavijen door 't lot aan 't orakel van Gerijon vragende, tot antwoord: dat hy gulde koten in de bron van Aponus werpen soude: 't welk gedaan zynde, wesen die hem 't hoogst getal. Ende worden noch die koten heden daar onder water gesien; so Suetonius in 't leven van Tiberius verhaalt.

§. 9. Noch een andere maniere van wicchelarije was in 't uitleggen der Dromen gelegen / die self in de heilige Schriften so bekend is / van welken ik noch wel eens wat breeder spreken sal: alsoo de *oneirocritici* droombedieders, noch niet uit de weereld zijn; en heden dese konste self in 't kristendom / immers aan het hof des Franschen konings / onlangs heeft begonnen te herleven. Wat die oude Heidenen betreft / wanneer sich de Dæmones de Genij de Larvæ. in de Dromen mengden / braghten die telken male wat besonders voort: waar uit men van de toekomstige saken / volgende sekere regelen deser konste by hen in 't gebruik / iet goeds of quaads bedieden moghte.

§. 10. Onse Voorouders waren in der Heidenen tijd by hen selfs ook vele sulker wicchelarijen gewoon: van welker seden Tacitus dit onder anderen verhaalt. De wicchelarye en Lotgissinge gaat by hen so drok als ergens in swang. Met het lot gaanse eenvoudig te werk. Enen telg van enen vrughtdragenden boom gesneden, korten sy tot lootjes; welkense dan elk een besonder merk geven, en so rompslomp door malkander op een wit kleed heen werpen. Waar op de Priester, indien 't staatsaken zyn, of de huishouder so 't hem en sijn huis is rakende, met opgeslagen ogen na den Hemel de Goden bid, ieder lootje driemaal opneemt, en na elk teken datter opgesneden was, verklaart. Is 't dat sy 't afslaan, so en valter op dien dagh over dat stuk niet meer te beraden. Maar so sy 't hem toestaan, moetmen 't verder bescheid by de wicchelaars soeken. Ende is desen volke noch besonder eigen, datse mede uit de peerden voorspellinge maken; die daar toe op gemene kosten by malkanderen in een bosch gehouden worden; wit, en van niemands handen ooit geraakt: welken de priester en de koning of oppervoogd met enen gewyden wagen byhouden, na datse gejaagd zijn; en op hun gebriesch en gesnuif achtinge geven. Geen wicchelarye daarse meer staat op maken dan dese; niet alleen 't volk, maar ook de groten en de priesters self.

Want

Want sy d'eene voor dienaars, d'andere voor naaste kennis van de Goden houden.

§. 11. Doch met dese drie of vierderhande godspraakoefeninge / op zijn heidensch dus te noemen / heb ik 't noch niet al geseid. Want ik bevinde / datter behalven dese / die de voornaamste waren / noch al veelerhande is gepleegd geweest. Deselve wierden in 't Grieksch Necromantia, Pyromantia, Aëromantia, Hydromantia, Geomantia, Chiromantia genoemd. D'eerste bekijkt de Doden / de tweede siet na 't Vuur / de derde beschouwt de Lucht / de vierde 't Water / de vijfde slaat sijne ogen op de Aarde / de seste besiet de Handen. Polydorus Virgilius sal ons uit het 23. Cap. sijnes eersten boeks van elks een proefstuk geven.

§. 12. *Necromantia* Lijkgissinge is / datmen iet aan een dood lichaam siet/ daarmen voorspellinge uit maken wil. D'onkunde der grieksche tale heeft de menschen doen meinen / dat *necros*, 't welk dood is te seggen / uit het Latijn was afgeleid; gelijk *negros* van *niger*, swart: waar door de swarte konst by misverstand den naam gekregen heeft; die nu gemeenlik voor duivelsch/ en toverkonstig vermaard is. 't Was een groot bewijs deser konste / so 't waar is/ 't gene Lucanus in 't 6. boek van enen doden meld / die opgewekt/ den uitslagh des Farsalischen krijgs voorseid heeft.

§. 13. *Pyromantia*, Vuurgissinge noemdemen (seit Polydorus) wanneer „ men uit het vuur iet meint te sien; mits datmen in acht neemt / wat de „ Blixem / of ander kraghtigh vuur beduiden magh. Dus leestmen by „ Livius en Dionysius in 't 4. b. dat Tanaquil / d'huisvrouwe van den „ ouden Tarquinius / ene vlam siende 't hoofd van Servius Tullius be„ strijken; daar uit voorseide / dat hy koning over Romen worden soude.

§. 14. *Aëromantia*, Luchtschouwinge was de gene / die in 't waar„ nemen van ongewone buyen bestond. Gelijk wanneer Plinius in sijn „ 2. boek verhaalt / dat het in Lucanien yser regende: 't welk sijns achtens „ de neerlage van Crassus in den slag tegens de Parters betekend heeft. Van „ gelijken vertelt hy in 't 1. boek van den tweeden oorlog van Kartago / „ dat het by de Piceners steenen geregend hadde: tot voorspellinge/ meent hy/ „ van de nederlagen/ die Italien van Hannibal noch te lijden hadde. Sulken wiechelaar word in den Hebreewschen Bybel ידעני *Jid-oni*, Wolkengisser genaamd.

§. 15. *Hydromantia*, Waterschouwinge is / datmen iet in 't water „ meint te sien. Dese aangaande heeft Varro verhaald: dat een jon„ ge 't beeld van Mercurius in 't water sagh / 't welk in 150. veerssen „ het geheel beloop des oorlogs tegen Mitridates verkondigde. Augustinus in 't 7. boek de C. D. seit dat Numa / twede koning der Romeinen d'eerste geweest is / die sich met dese konste behielp: om de beeltenissen der Goden door bedriegerye der Dæmons op 't water te vertonen: die hem quansuys de Wetten gaven / na welke hy 't volk liesst regeeren wilde.

§. 16. *Geomantia* Aardbeschouwinge is ene voorspellinge uit scheuren

ten door aardbevinge gemaakt. Hier af heb ik / schoon neerstelik soekende / geen nadere beschrijvinge gevonden: dan denke / dat het gene Livius decad. 1. lib 7. §. 6. van Marcus Curtius verhaalt / hier toe behoort. In 't selfde jaar, ('t was na de rekeninge van Calvisius het 357ste voor Christus) of 't was door aardbevinge of enige ander kraght, viel bykans de halve merkt (te Romen) in: vermits een byster groot en diep hol op borst, 't welk met geenerhande moeite, schoon elk sijn best dede, door 't aandragen van aarde te vullen was; of men moest eerst op der Goden uitspraak ondersoek doen, waarin de meeste kraght der Romeinen bestonde. Want de waarseggers verklaarden, datmen dat selve den Goden te wijen hadde, so sy den Roomschen staat bestendigen souden. Daar over in twijfel staande, hadde hen Marcus Curtius, een jongman dapper ten oorloge, berispt; vast stellende dat de meeste kraght des Roomschen volks in de dapperheid van wapenen bestond. Sulx hy dan willende met de daad bevestigen / heldhaftig te peerd geseten / van bove neder in die klove sprong.

§. 17. *Chiromantia*, handkijkerije siet uit de trekken der handen / wat „ den mensche overkomen sal. Waar op Juvenalis seit Sat. 6.

——*Frontemque manumque*
Præbebit Vati.——

Hy toont sijn voorhoofd en fijne hand;
En vraagt den wicchelaar 't verstand.

Waar uit met eene blijkt / dat *Physiognomia*, dat is / na 't woord / Natuurkunde, maar na de sake self Natuurkiesinge, of Gedaanteschouwinge, hier toe mede behoort: zijnde ene kunst van wikken uit de trekken van 't aangesight / of den opslagh der ogen; waar in sich 's menschen Genius of eigen geest natuurlik openbaart.

IV. HOOFDSTUK.

Hunne Toverijen, veelsins gepleegd, resen uit den selfden grond.

§. 1. Dus veel van alsulke konsten die op weetenschap sien / door gemeenschap met de Goden ofte Geesten / op allerleije wijse te bekomen. Nu sal ik ingelijx van de Magia spreken / die het doen beoogt: De Grieken gevense dien naam / hoewel ongriex; dan alle man gelooft schier dat het persisch is. Die taal echter heeft in stijl en oorsprong met d'Hebreeuwsche veel gemeen; waarin הגה *haga* overdenken, bepeinsen en מגה *Magé*, een bepeinser of uitspreker van verborgentheden is. Ik heb in mijne Uitlegginge over Daniel. §. 62. daar het pas gaf / verklaard / wat de Magi geweest zijn. Eerst eerlijke luiden / die door behoorlijke middelen de geheimenissen der Nature door sochten / en daar door

dingen deden die de gemeene geloofbaarheid te boven gingen. Doch daar na in de konste/ so 't schijnt/ te kort komende/ wanneer sy reeds in aansien van 't volk/ en ten hove/ geklommen waren; sloegen aan 't bedriegen: en de quaadaardigheid van sommigen onder de konste gemengd/ braght de selve in misbruik/ en menigen mensch om goed en bloed. So verre dat de Heidenen dit slagh van volk aan d'eene kant ontsiende en eerende/ om hunner geestigheid wille aan d'andere wederom schuwden en versmaadden. Hier van is 't dat enigen van ouds af so wel in 't goed als in 't quade van die konste zijn vermaard geweest. Apollonius Tyanæus/ wiens leven door Filostratus beschreven is/ en Elymas/ die sich tegen Paulus stelde/ Hand. 13: 6. ens. en de wijsen in Egypten en Babylonien/ tot uitlegginge van hunner koningen dromen beroepen; Gen. 41. Dan. 2. en 4. ja Moses self/ en Daniel en die uit het Oosten om den niew-geboren joodschen Koning sochten: Matt 2. schoon allegaar door de Magia beroemd/ staan nochtans verscheidelik daar voor te boek. So veel verschilt het wie iet weet of doet; en of de konst en weetenschap behoorlik gebruikt of misbruikt word.

§. 2. Ondertusschen is dit eigentlik de kunst/ diemen heden onder ons den naam van Toverye geeft. Agrippa van Nettenheim heeftse in twe soorten onderscheiden: waar af d'eene Natuurlik/ d'andere Konstig heten magh; also d'eerste natuurlike oorsaken hebbende ook natuurlike werkingen doet; maar de twede is door konst also gemaakt/ ende heeft geene gemeenschap in de nature met de werkingen diese doet. Ik wil seggen/ dat gelijk een handwerk mede vereischt/ dat de Natuur hem de stoffe geve/ en de kraght om te konnen werken; maar dat hy de stoffe dus of so werke/ dat doet hy door de kunst alleen: also dese Konstenaars ook. Niet gelijk een akkerman/ die maar d'aarde bereiden/ en 't saad daar in werpen/ of den boom planten kan; maar de vrught self uit de Natuur/ aldus door kunst geholpen/ verwachten moet.

§ 3. De natuurlike Magia, seit Agrippa/ meenense dat niet anders „ dan 't opperste vermogen der natuurlike weetenschappen is: waarom „ sy deselve den top en uiterste volvoeringe der Natuurkunde noemen; seg- „ gende dat het een werkelik gedeelte der natuurlike wijsheid is/ die door „ 't behulp der natuurlike kraghten/ uit derselver onderlinge reght tydige „ toepassinge dingen te wege brengt/ die elx verwondering te boven „ gaan. Meest gebruikten de Moren en Indianen dese Magia, door „ so veel als sy 't vermogen der kruiden en steenen/ en andere dingen „ van gelijken aart/ uitwroghten. Daarna seit hy verder. De natuur- „ like Magia is derhalven dese/ die de kraghten aller natuurliker en he- „ melscher dingen doorsichtigd/ en derselver medeneiginge met ene naau- „ keurige schranderheid doorkropen hebbende; de verborgene en achter- „ houdende vermogentheden also ten voorschijn brengt; dat daar door „ wonderen/ die 's menschen vernuft verbysteren/ worden uitgewerkt „ En dit alles niet so seer door de konst als de Natuur; aan welke als

„ werk-

werkmeesterschhe sich de konste selfs als dienaresse onderwerpt. Dus konnense natuurliker wijse binnen tijds kruiden en rijpe vrughten / self ook ongedierte/doen voortkomen; alleenlik datse door natuurlike middelen/ anderen onbekend / het gebrek des tijds weten te vervullen : gelijkmen in minderen trap van volmaaktheid aan de hoveniers bevind / dat elk yverende om de eerste te wesen / niewe vrughten levert / en de natuur door konst te hulpe komt ; sonder nochtans andere middelen / dan die in de nature self zijn / te gebruiken. Het onderscheid bestaat sleghs daar in / dat een Magus, die daar geheel sijn werk af maakt / door grondiger kennisse van de kraghten der Nature / den gemeenen man / ja self den geleerden / welker weinige sich bemoeiden om sich so diep in de Natuur te begeven / merkelik te boven gaat. Doch mitsdien dat dit alles dus verre buiten 't besondere behulp der Goden en der Geesten is : so en dientet sonderling tot onse sake niet. Dan alleenlik / om ons wel te leeren onderscheiden 't gene buiten 't geschil is dat wy verhandelen willen / en 't gene daar toe behoort.

§. 4. Dus verre hebben wy dan der Heidenen Magia binnen de palen der Natuurkunde gesien: maar nu wil ik den Leser gebeden hebben / dat hy sich erinnere 't gene ik in mijne Uitl. over Daniel §. 25. uit Diodorus en Plinius aangetekend hebbe; dat de Magia, so alsse doorgaans van ouds her in 't gebruik was / de Wiskonst / de Geneeskonst / en den Godsdienst tot behulp nam; d'een op dese / d'andere op die wijse meest daar in besig zijnde. Daaruit is dan ook een ander onderscheid in d'oefeninge deser konst ontstaan: waar af sommige der genen die daar mede omgingen / *Mathematici*, Wiskonstige; andere Geneeskundige, en hateliker *Venefici*, Vergiftigers genaamd zijn. De eersten waren meest om wonderen / d'anderen om boosheid te doen. Onder sulke wonderen maghmen tellen de houtene duive van Archytas / welke vloogh ; en / de beelden van Mercurius die spraken. Maar de Vergiftigers doen dit : datse door ongewone / en dikmaals onbekende dingen / doch waar van sy die het doen de kennis hebben / datter die kraght in steekt ; ende voorts op d'allerheimelikste wijse / so weinig te merken / dat het naaulix geloofd kan worden geschied te zijn / de menschen of hun vee / of saak of fuivel beschadigen en bederven. Dit is 't gene sy waarlik deden : maar 't gene sy daarenboven noch voorgaven / of self misschien ook geloofden te doen; was datse ook wel door kraght van kruiden / en andere stoffen / op allerleije wijse gemengd / menschen en beesten in malkanderen veranderden / en doden uit de graven trokken.

§. 5. Nu ook iets van de gemaakte Magia te seggen / die magh met reden alsogenaamd zijn; om datter niets in is van de Nature ; maar dat de Kunst alleen werkt / de Natuur vooronderstellende. Dese kan gevoegelik / schoon op veelerhande wijse in 't werk gesteld / onder den gemeenen name van Tovery, Besweeringe, of Beleezinge begreepen worden. Want wy noemen Tovery, al watmen houd dat door Duivels

C 2 kraght

kraght en gemeenschap van de menschen word uitgeregt: 't welk nooit sonder d'eene of d'andere wijse van beleesingen geschied. Dese bestond altijd in 't gebruik van sekere woorden of tekens / gesproken of geschreven; benessens sonderlinge gebaren / en ene wijse van leven: door welk alles de Dæmons hen te wille wierden / geheime dingen te openbaren / en wonderen / de Natuur te boven gaande / uit te werken. Alsso was der Heidenen gevoelen / datse buiten de voorseide natuurlike Magia, de grootste wonderen door de kraght der Dæmones te wege braghten; welke sy door die Beleesingen aan sich verplight hielden / om alsulke dingen te doen als sy begeerden gedaan te hebben.

§. 7. Hier staat ons wel op te letten: want gemeenlik by ouds ende noch de natuurlike Magia of Toverije van de konstige niet behoorlik onderscheiden word; alsomen d'eene dikmaals toeschryft het gene d'andere eigen is. Self is van de genen die met dese kunsten omgaan sulken misverstand veel begaan / of in anderen geboed. Want sommigen derselven / seit Agrippa / zijn tot sulken uitsinnigheid voorgeslagen / dat ,, se meinen uit verscheidene t'samenvloejinge der sterren / door tusschen-,, posinge der tijden / en sekere mate van evenbedeelinge, (in 't Latijn ,, *proportio* geseid) pleghtig in acht genomen: op enen stip des tijds / ene ,, voeglike afbeeldingen der hemelsche dingen / en enen geest des leevens ,, en verstands te konnen verkrygen; die dan van hen gevraagd zijnde ,, antwoord geve / en geheimenissen ontdekke. Aan d'andere syde souden se der Nature toeschryven 't gene de kraghten der Nature te boven gaat: 't welk ik wederom niet beter dan met Agrippas woorden / daar ,, voorgaande / seggen sal. Dit wil ik / seit hy / dat gy voorder weet: dat ,, dese Magi niet alleenlik de natuurlike dingen doordelven; maar ook ,, enigerwijse de Natuur uitbijten / en sich selven in de plaatse stellen; ,, als de beweegingen, de getallen, de gestalten, de geluiden, de stemmen, ,, de t'samenkomsten, de lichten, de neigingen des gemoeds, en de woor-,, den. So beswoeren de Psylli en Marsi de Serpenten en dedense vlugh-,, ten: so stilde Orpheus met een gesang den zeestorm der Argonauten; ,, en vertelt Homerus / dat aan Ulysses het bloeden / door sekere woor-,, den gestremd wierd; ende is de Wet der twaalf tafelen ene straffe ,, gesteld / op de genen die het koorn alsso betoverden.

§. 8. Dit laatste moet ons niet vreemd dunken / self in heidensche tijden alsso genomen te zijn. Want de Magia of Toverkunst in 't gemeen en in haar selven aangemerkt / wierd om hare diepgrondigheid geacht / om hare godlikheid (so als der Heidenen Goden hier voor beschreven zijn) geëerd / om hare kraghtigheid ontsien / om hare nuttigheid (wel gebruikt zijnde) bemind: maar misbruikt / om harer boosheid en schadelikheid wille gehaat en gevloekt. Welk nu der verstandiger Heidenen gevoelen van dit gansche werk geweest zy / dat sal ons Agrippa wederom uit den monde van Porsyrius / met dese woorden seggen. Porfyrius van dese Beleesing of Magia der godliker dingen redewegende, besluit eindelik,

lik, dat door deselve de siele des menschen wel kan bequaam gemaakt worden, om de Geesten en Engelen te ontfangen, en de Goden te sien: maar datmen door dese konste tot God naderen kan, dat onkent hy styf en sterk.

V. HOOFDSTUK.

By de hedendaagsche Heidenen zijn diergelijke leeringen en seden ook te sien.

§. I. VAn 't oud Heidendom dan onder ons / of ontrent ons / en die volkeren die de konsten en weetenschappen meest herwaarts aan gebraght hebben / is dus verre tot noodrust gesproken. Nu staat ons toe / dat wy 't hedendaasch Heidendom met een besien: om te mogen weten / hoe verre hun gevoelen en bedrijf ontrent de Geesten / buiten behulp van het schriftuurlik licht / dat hen nooit bescheenen heeft / sich strekken kan. En dat daarom te meer / dewijle de genen / van welken dus verre gesproken is / en die door 't Kristendom verdreven zijn / maar een deel van de weereld besloegen: en dat wy van weinig anderen / sleghs door hun aangeven / uit nagelatene schriften enige geringe kennis hebben; doch van verre 't grootste deel het allerminste niet. Want de geheele weereld by menschen bewoond / word uit hedendaagsche onderbindinge niet beter dan in drie grote Eilanden verdeeld: waar van d' eene maar by d' oude Grieken en Romeinen / (en dat noch niet geheel) d' andere by ons / noch nauwelikx 200. jaren lang bekend geweest / en het derde als noch ten grootsten deele onbekend is. D' eerste word om voorseide reden gemeenlik d' oude weereld genaamd; in Europa / Asia en Africa verdeeld. Van Europa / pas half so groot als een van d' andere twee / zijn d' inwoonders aan de noordkant meest noch al in 't Heidendom. In Asien magh vast het tiende deel van Kristenen bewoond zijn; al 't andere sal misschien wel voor een derdendeel onder de wett van Mahomet staan; so dat verre de grootste helft noch t' eenemaal heidensch is. Africa in 't noorden van Mahometanen / in 't oosten beneffens die ook van halve Kristenen bewoond / moet noch wel op twee derdedeelen heidensch zijn. De nieuwe weereld / van den eersten vinder America / en by ons in 't gemeen West Indien genaamd / waar van het zuider deel bykans so groot als Africa / en het noorden (noch niet in alles bekend) misschien niet kleinder dan Asia is / light noch geheel in 't Heidendom; ende weet weinig van Kristenen anders dan die daar uit Europa komen. Dese zijn de Spanjaarden / Portugysen / Engelschen / Franschen / Nederlanders: die hier en daar enige dier Heidenen tot het Kristendom brengen; immers d' Engelschen leggen daar heden neerstig op toe. Ondertusschen komen dese Europers ons van den toestand deser vol-

 keren /

keren / wat Geloof en Godsdienst betreft / door ommegang met deselve / ten groten deele onderrighten. Maar van 't onbekende Suidland / dat na den ommetrek te gissen / (so daar geen binne-zeën zyn / misschien so groot als Europa en Asien is) maghmen wel vastelik vermoeden / dat het (van Kristus leer of volk tot noch toe onbesocht) door en door heidensch is.

§. 2. Maar tot wat einde / meugt gy seggen / dient nu dit verhaal ? 't Is / mijn Leeser / my alleen daarom te doen / dat gy / siende hoe noch heden wel drie vijf de deelen der bekende weereld heidensch zijn ; daaruit oorsaak neemen soud / om te denken / dat wy van der Heidenen gevoelens en gebruik ontrent de Geesten niet genoegsaam onderreght zijn / uit alsulker volkeren boeken die niet meer in wesen zijn ; en doese waren / nauwelix een tiende deel der bewoonde weereld maken konden. Daarom sal d'eenparigheid van gevoelens der Onkristenen / onder so veel verscheidenheid der selve / en afgescheidenheid van plaatsen / waar door 't eene volk met het ander geen gemeenschap heeft / ja die 't meerderdeel van malkanderen nooit en wisten : die sal ons / seg ik / tot bewijs moeten dienen / van 't gene 't algemeen licht des verstands / na den val in den mensch overgebleven / goeds bewaard ; en wat d' algemeene verdorventheid quaads heeft ingebracht. Dit sal ons dan te passe komen / wanneer wy / tot der Kristenen gevoelens gekomen zijnde / hier uit het onderscheid sien sullen / van 't gene in den grond met de gemeene waarheid bestaat / en 't gene uit d'algemeene verdorventheid daar onder vermengd is. Nu sal ik dan van 't gevoelen en 't gebruik der huidendaagsche Heidenen spreken.

§. 3. Doch dit en is niet nodig dat ik hier wijdlopig doe : want daar soude mijn boek veel te klein toe vallen : noch 't en is ook mijn voorneemen niet een historie te beschryven ; maar alleen exempelen te verhalen / om te tonen wat de meest bekende volkeren van dit maaksel in hunnen schild voeren. En dit behoef ik ook al verder niet te doen : dan om te doen blyken / dat deselve / schoon van geheel anderen tijd / land en sprake ; nochtans in den grond so wel met d' ouden als met malkanderen t' samen stemmen. Hier toe is my de wegh door een groot deel gebaand van den neerstigen Carolijn ; die in sijn Hedendaagsch Heidendom uit meer dan 50. schryvers heeft by een gebracht / al wat de Heidenen van onsen tyd / over gansch Asien / Afriken / en een deel van Europa / in 't stuk des Godsdienstes geloven of bedrijven : jammer ! dat hy niet beleefd heeft / ons insgelyx van des nieuwen weerelds inwoonderen te berichten. Dat hadde my de meeste moeite wel gespaard / sulx uit verscheidene schriften by een te soeken.

§. 4. Ondertusschen word het dienstig hier geseid / dat vast alle degenen / met welker schriften d'eerwaarde Corolinus sich beholpen heeft / en so ook daar ik my self mede sal behelpen moeten / Kristenen zijn ; die der Heidenen geloof en godsdienst meest uit der selver stuksgewijse vertellingen / en 't aanschouwen hunder dienstpleginge / aangetekend hebben : en datse dienvolgens aan ons sulken naakte noch nette kennisse van 't gene sy verhalen niet en

geven /

geven/als van d'oude Heidenen uit menigte hunder eigene schriften te halen is. Die hebben ons van hunne eigene saken in eigener tale gesproken: maar het hedendaagsch Heidendom word ons / als oneigen / door de Kristenen beschreven. Dus bevind ik datse vast alle in een self de vooroordeel zijn/ aangaande 't gene sy verhalen / dat verscheidene volkeren den Duivel self aanbidden / en sich boven mate quellen / of laten pijnigen / om Duivels martelaars te zijn. Want ik meine dat het misverstand sich self ontdekt in 't gene de voorseide schrijver in 't 7. Cap. van 't 1 deel pag. 56. met dese woorden seit. Trigautius getuigt van de Sinesen, dat velen onder haar den *Duivel* om raad vragen, of de gemeinsame geesten, so syse noemen, welke vele onder haar zijn. En dese saak word meer goddelijk dan duivelsch onder haar gehouden. So meen ik dat het ook by alle d'anderen is / wienmen sulx nageeft / datse reghtstreex den Duivel aanbidden. Want ik achte/dat die menschen ten gronde toe ondersocht zijnde / te kennen sullen geven/datse niet en weten wat wy door den Duivel verstaan.

§. 5. 't Is ook licht te begrijpen: dat sy die geen eenerley verstand met ons van God hebben / ook dat begrijp van den Duivel niet maken konnen/ datter de Kristenen af hebben: want die God op sijn kristens niet en kent/ die kent ook den Duivel niet. Of het is onmogelik / dat iemant den Duivel kennende voor 't gene dat hy is / den selven aanbidden sal. Want dat d'Apostel van de Heidenen seit / datse hunne offerhanden aan de Duivelen doen / 1 Kor. 10: 20. dat en is niet van den Duivel als hoofd der bosen Engelen; (gelijk Matt. 25: 41.) maar van de Daimones, daar wy flus af spraken / uitdrukkelik geseid: also Paulus te dier plaatse in 't Grieksch niet het woord *Diabolos*, Duivel, maar *Daimonia*, gebruikt; waar mede de Heidenen / als voorseid is / seker slagh van ondergoden benoemden. Dit vooraf aangemerkt hebbende / so laat ons nu besien / wat overeenkomste wy tusschen 't oud en hedendaagsch Heidendom / aangaande hun gevoelen van de Geesten vinden mogen. Ik beginne van Europa; van waar ik door Asien / en voorts na Africa omtrekkende / eindelik na America overstieken wil.

VI. HOOFDSTUK.

Sulks blijkt voor eerst aan d'overblijfselen des heidendoms diemen noch heden meest in 't Noorden van Europa vind.

§. 1. EUropa is geseid dat buiten om / en meest in 't Noorden noch enige Heidenen heeft: doch soo raaw en onbeschaafd / dat het lichteliker te sien is watse doen / dan te raden watse geloven. Men heeft van de Lappen en Finnen 't meeste bescheid; ende met name van de genen / die onder 't gebied van Sweden staan: waar te neffens ook Scheffers Beschrijvinge van 't Sweedsch Lapland / uit de voornaamste schriften getrokken/

ken / ons den meesten dienst sal doen. Daarom sal ik eerst van desen; en daar na van d'anderen / so veel my voorstaat / berighten. Sonder alles te geloven datter van verhaald word / waar van ik de helft niet achte waar te zijn: so is 't nochtans gewis / dat het Heidendom by die volkeren / schoon onder kristen koningen staande / te weten den Deen of Sweed of Moskovijt: echter onder den duim noch so veel hunder oude nukken plegen / alsse weinig lust of kennis tonen in het Kristendom. De heer Scheffer heeft het Sweeds Lapland onlanghs met so veel neerstigheids / en op so sekere berightingen beschreven / datmen op sijn seggen staat magh maken. En mitsdien dat hy d'andere Lappen beneffens de Finnen dikmaals daar mede in betrekt; so maghmen waarschijnelik besluiten / dat het by hen allen vast eenerley werk is: te meer om dat het gene anderen in hunne schriften hebben aangeroerd / die volkeren aangaande / met het gene Scheffer van de Sweedsche Lappen schrijft / op een uitkomt. Ik sal my derhalven aan hem alleen houden; hoewel niet alleen / dewijl hy alle d'anderen / die voor hem geschreven hebben / in sijn boek mede begrijpt: Hunne gevoelens laat ons eerst vernemen / en daar na van hunnen Toverhandel spreken.

§. 2. De voorwerpselen hunder heidensche godsplegingen zijn in driederley slagh / trapswijse onderscheiden. De hoogsten van allen zijn Thordæn of Thoar, de Donder / Stourjunkare, en Baiwe de Son. D'eerste by de Laplanders ook Tietemes geheeten; welken naam sy mede aan 't geluid des Donders geven / dien sy geloven dat in sijn geweld is. Hy is dan hun Jupiter, by hen mede *Aÿcke*, dat is Bestevaar genaamd. Leven en gesondheid schrijvense toe aan sijn bestuur; en stellen self de bose Geesten onder sijn bedwang: ook so verre dat hy hen door den slagh sijns donders dood / so sy de Lappen te veel plagen; even gelijk d'oude Romeinen die wraak aan Jupiter verlieten. Op den Regenboog / *aÿckedange*, dat is bestevaars boge genaamd / als op sijnen troon geseten / schiet hy sijne donderpijlen op de duivels af / en kan hen somtijds met *aÿekenedschera*, bestevaars hamer den hals en kop te pletteren slaan. Dieshalven word hy ook van hen boven alle d'anderen geëerd. *Stourjunkare*, dat so veel als heilige Landvoogd te seggen is / anders ook *Stourapasse*, dat is / groten Heilig genaamd; is by hen de grote Pan, of in plaats van Diana, god van vee en veld / van bosch en wild / en voornamelik van de jaght: Ajekes algemeen stedehouder in dat bewind. Hy is dikmaals verschenen / seggense / aan de genen die ter jaght / of uit visschen gingen / en jonkerachtig toegetakeld / met een muskett in de hand / hebbende vogels voeten. *Baiwe* of *Beiwe* de Son, (gelijk *paive* den dagh betekend) word by hen om 't goed dat hy op der aarde werkt / ende daarom ook des somers meest geëerd.

§. 3. De Manes der Romeinen / hier voor. 2. §. 15. gedacht / zijn der Lappen ondergoden / ende by hen *Sitte* genoemd. De Zielen der doden worden by hen als maght hebbende door offerhande vereerd: hoe wel ik niet gemeld vinde / watse eigentlijk daar af houden. De laasten zijn de *Juhlen*, omswer-

swerbende geesten / die sich by hopen hier en daar versamelen / so sy wanen / in de lucht over bosch en berg sweebende. Maar ik en vinde hier ook niet aangetekend / wat goed en quaad hen van dese geesten / na hunne meeninge komen kan. Dan sy houden hen in minder waarde dan de eerst genoemden; doende echter offerhande / waar in sy hen iet om te eten geven. Maar geen Beeld word aan een van allen opgereght / ofte vereerd; self aan Baiwe niet / om dat hy uit hem selve sienbaar is: maar aan Aijeke en Stourjunkare alleen; den eersten van hout / den anderen van steen.

§. 4. Op sulken Gelove der Heidensche Lappen is ook hunnen Waarseggery en Tovery gegrond. Waar van ik echter dit moet seggen / dat ik Scheffer leesende / en 't gene hy uit andere schryvers aantrekt met sijn eigen vergelykende / lichtelijk bemerken kan / dat het niet der Noordscher volkeren toverye op verre na so breed niet is als men daaraf roept. Maar 't gene Scheffer bevonden heeft / daarin is hy wel te geloven. Ende moet ik dan voorts met sijne eigene woorden uit het 11. cap. seggen. Dat hoewel de Laplanders te deser tijd de Magia niet so drok noch openbaarlik plegen als hunne voorouders deden, die meer aan dese bygelovigheden hingen daar nu de meesten vry af zijn, 't land van dese wichelarijen gesuiverd zijnde, t'sedert dat de koning van Sweden op moeijelike straffe verboden heeft, enige besweeringen te gebruiken: niet te min isser noch al een groot getal der genen die sich daar in oefenen, en daar aan houden. En so iemant na de reden vraagt: het is om dat sich de Laplanders allegaar inbeelden, dat de Toverye voor hen van onvermijdelike noodsakelikheid is, om de lagen en quellingen hunder vyanden te vermijden. Hy seit verder / datse self scholen daar toe houden / daar sy hunne kinderen de Toverkunst doen leeren: en 't gene noch wonderliker schijnt / denselven hunne bose geesten / daar sy dienst van hadden / op hun sterven by testamente overlaten / om die van hunne vyanden door deselve te verwinnen.

§. 5. Hunne kunsten diese door middel hunner Goden en Geesten wanen te doen / zijn of om door Wichelarije iet te weten / of om door Toverije iet te doen. Het eerste word door een ding dat sy kannus noemen / ende na eenen trommel gelijk / in 't werk gesteld. Die moet van seker hout / en wel meer van birken gemaakt zijn. Het vel daar over gespannen / veelsins met karacters geschilderd / met ene verwe uit de schors van elsenhout gemaakt. Met enen hamer van enen vinger lang daar op geklopt / letmen op een bosch blikken ringen daar op geplaatst / dat na de reghter of slinker zyde verspringt: het eerste belooft geluk / het ander dreigt ongeluk. Of de tovertrommel / anders gebruikt / geeft den staat en het doen des afwesenden te verstaan / al ware 't ook honderden van mijlen verre. De wichelaar valt / na 't roeren van de trommel / in onmaght / ende light voor dood onroerelik ter aarde: kort of lang / na dat hy verre van daar is / na wien gevraagd word. Opstaande seit hy dan / 't gene men gelooft also te zijn.

§. 6. Hunne Toverplegingen worden door geen enerhande middelen verrigt. Het eerste is een riem met drie knopen / aan 't zeevarend volk te koop / om wind te maken. D'eerste knoop los gemaakt / sal weinig / de tweede veel / de derde al te veel winds uitgeven. De Deensche Lappen in Finmark drijven dese neering meest: also sy aan de Zee palende / daar toe de gelegentheid gereeder hebben. Het ander verhaalt Scheffer op die wijse / dat hy met een te verstaan geeft / hoe weinig dat hy self daar van gelooft. Te weten / lodene pookjes ontrent eenen vinger lang: welke met het punt voor uitgesteken na de plaats daar hy is dien se quaad doen willen / denselven sware siekten en pijnlike quellingen toebrengen. Een sak vol vliegen / door duivels gehouden / en telken dagh een daaruit gelaten / om den vyand te plagen / is een ander gebruik / dat niet al te wel bekend is. Eindelik de tyre een kleine bol / als ene neut op sekere wijse gemaakt / heeft het self de gebruik.

§. 7. Genoegh van de Lappen: nu sal ik van d'anderen ook een weinig melden. Van de wilde Yren is by Litgow te vinden / datse / ter behoudenisse van hen self en van hun vee / de Maan aanbidden; gebruikende onder anderen dese woorden / Laat ons so gesond als gy ons vind. Waar uit ik besluite / datse iet van 't Heidendom hebben / 't welk enige kragt der Godheid in den invloed van de Sterren stelt: so nochtans / dat dese de volle maght van dat bewind aan deselve niet toeschrijven; als uit sulken stijl van bidden blijkt.

§. 8. Van een heidensch overblijfsel by de Samogyten / tusschen Littouwen en Lijfland geseten / word mede getuigd / darse grote eere aan de Son en Maan / Vuur / Donder / Bosschen / en seer hoge Bomen doen: een bewijs / datse boven dien sulke Dæmons in de lucht en op der aarde geloven. Maar hoe weinig staats by sulk volk op die Dondergoden / of Luchtgeesten gemaakt word / geeft Olaus Magnus te kennen / wanneer hy van enige Noordsche volkeren getuigt: hoe sy niet alleenlijk hunne Goden helpen strijden tegens hunne vyanden / den donder met grote hamers nabootsende; maar self ook wel bestrijden / door pijlen en ander krijgstuigh in de lucht op te schieten. In Littouwen vindmen plaatsen / daar 't volk enen huisgod / *Dinstipan*, dat is / Rook- of Schoorsteen voogd, aanbid.

§. 9. De Kerremissische Tarters geloven datter Plaaggeesten zijn / so Olearius bevonden heeft; die de menschen in dit leven / (want het ander leven gelovense niet) veelsins beanstigen en beledigen konnen / sose willen: 't welk voor te komen of af te weeren / sy deselve met offerhande aan de rivieren vereeren. Sy aanbidden ook / seit hy / de Son en Maan: dewijle sy bemerken dat door derselver werkinge het land veel goeds geniet. Maar van deser volkeren tovergebaar vind ik niet merkwaardigs aangetekend.

§. 10. D'Yslanders komen met de Lappen en Finnen nader over een. 't Meeste dat wy daar af weten is 't gene Blefkenius daar van schrijft. Sy erkennen mede sulke huisgeesten / die hen 's nachts wekken om te gaan

gaan visschen: achtende dat niemand goede vangst sal hebben / die van sulk enen niet gewekt / evenwel soude bestaan te visschen. Ditmarus Blefkenius in den jare 1663. van daar na Portugal gevaren / hadde self van enen Jonas / so hy schrijft / enen neusdoek met drie knopen ontfangen / om by gebrek van wind op zee los te maken. Die knopen plegen sy onder 't prevelen van enige woorden daarin te doen. Voorts geven sy mede voor / datse maghtig zijn / schoon aan land blijvende / de schepen in zee te doen voortgaan of te beletten. Doch ik sal dien doek met de knopen noch wat by my houden / om hierna te sien / hoese los te maken zijn: ik sal ook die schepen so lang in zee laten / tot dat ik sie / wie deselve / wanneer se stil liggen / sal doen voortgaan; of wanneerse voortgaan / te rugge houden sal. Thans valt dan in Europa voor ons niet meer te doen.

VII. HOOFDSTUK.

By de meeste volkeren van Asien vindmen al de selfde gevoelens.

§. 1. Door geheel Asiën / so verre als 't ons bekend is / vindmen beschaaf der volkeren dan de noorder Europeërs zijn. De Sinesen en Japanders / de Siammers en Peguanen / mitsgaders de volkeren in dat Indien dat van ouds bekend was / en van Bengale westwaart tot aan Gusuratte strekt / gaan d'anderen te boven; en die van Sina aldermeest. Sulke moeten 't zijn / die ons in 't verstand van hun gevoelen brengen sullen / en eenigsins reden geven van hun bedrijf. Men salse allegaar / wanneer ter op aan komt / als uit eenen monde horen belijden / datter eigentlik maar een opperst godlik wesen is / welx kraght sich over alles is uitstrekkende. Ondertusschen / de verscheidene voorwerpselen en uitwerkselen der godlike bestieringe bemerkende; hebben sy (gelijk voor van d'ouden gemeld is) 't bewind des weerelds / tusschen twee Hoofdgoden / en veel meer Ondergoden / hemelsche en aardsche Geesten / verdeeld.

§. 2. Dus sietmen de Japanders aan Chaka en Amida het opperbewind van alles; maar 't besonder bestuur des Hemel aan Tankonida, Benjamonda, Homokanda, Zojola, Pipi en Jisus vertrouwen; welke laatste de zielen der verstorvenen na den hemel voert. Onder de Sinesen is de voornaamste secte der genen die den groten heilig Konfut volgen. Dese (seit Carolyn met de woorden van Trigaut) erkend en aanbid maar eenen God; van welken sy gelooft, dat hy alle dese benedenste dingen onderhoud en regeert. Sy eeren ook enige Geesten; maar met minder eere, ende schryven hen so groten heerschappye niet toe. Sy dalen doorgaans in hunne gedachten van God tot de Ondergoden / en van dese tot de Geesten; mitsdien dat d'opperste God den Hemel door *Laocon Trautei*, dat is den Bevelhebber des groten Gods; en de onderste weereld door Cansay regeert.

regeert. Voorts dat dese Cansay drie Geesten/ Tanquam, Teiquam en Tsuiquam, onder sich heeft: welker eerste in de Lucht/ de tweede op der Aarde/ de derde op de Zee regeert. Onder de mindere Goden/ een groot getal uitmakende/ tellen sy mede de vinders der konsten; ende besonderlik Sichia, Quanina en Neoma; eenen god/ en twee godinnen. Onder de Tartes zijn die van Samarkand/ die de rijken van den Mogol besluiten/ de wett van Mahomet toegedaan. Maar by d'anderen/ en besonder die van Niuche (welk ryk nu over dat van Sina heerscht) word insgelijks geloofd/ dat de Godheid onder twee verdeeld is; den eenen des Hemels/ en den anderen der Aarde: maar setten den eersten so hoog/ en den tweeden so laeg/ datse in der daad maar eenen God erkennen.

§. 3. De Peguanen stellen eenen oppersten God/ Duma, die goed is/ en enen tweeden die quaad is: en daarom by de Kristenen voor den Duivel gehouden word. Voorts gelovense mede: dat van vele goden elk het sijne waarneemt: onder welken de voornaamsten zijn/ Korko Vitas, de oudste/ van wien alle d'anderen afhangen; Oisima, die de beweeger van alles is; Apalita, die de heilige reisigers geleid; en Fotoko, die by Duma hun voorbidder/ en meest voor der verstorvenen sielen is/ die in 't duister hol van 't Rookhuis verwesen zijn. De Siammers erkennen eenen God/ die met vele mindere Goden in den Hemel woont; onder welken sy mede d'overledenen stellen/ die hunne wetgevers geweest zijn.

§. 4. Onder de Javanen/ op welker bodem de hoofdplaatse der Nederlandsche Maatschappy van Indien/ de stad Batavia leit/ zijnder die de verhuisinge der zielen geloven. Insgelijks de Zingalers op Zeilon/ eeren beneffens de 4. Goden/ onder welke 't geheel bestier des weerelds verdeeld zy/ ook de sielen der verstorvenen/ die op aarde loffelik geleefd hebben. Beide geven sy also te kennen/ datse mede Daimonas erkennen. De Javaansche komen goed of quaad; maar de Zingaalsche niet dan quaad zijn.

§. 5. De volkeren in de landen benoorden de kaap van Komoryn gelegen/ en sich tot aan 't gebied van den Mogol toe strekkende/ schoon byster verscheiden/ komen echter daarin mede overeen/ datter een opperste Godheid is; het zy datse hem Wistnow of Eswara noemen: doch die de weereld niet dan door Ondergoden regeert/ daar Bramma, schepper en bestierder van alles/ 't hoofd van zy. Of dat dese drie van Tschekti, den eenigsten en allerhoogsten God af hangen: want alles ondersocht salmen bevinden/ dat dit onderscheid niet so seer in de saak als in de namen leit. Maar Bramma meinense dat aan Indre of Dewendre 't hoogst gesagh over de acht oppervoogden van de boven-weereld geeft: welke hoger dan de Aarde/ ende nochtans beneden Brammalocon, de woonplaats van Bramma/ geplaatst zijn; in welker seven de zielen der menschen die wel geleefd hebben/ en in d'achtste die van de verdoemden/ na den dood ontfangen werden. Van die Goden gelovense/ datse enigsins mede menschelike wijse geteeld/ en getrowd zijn; ende wel in lichamelike gedaante op der Aarde verschijnen; en dat sich Wistnow self wel

op

op tienerleije wijse vertoond heeft: gelijk Rogerius uit den mond van enen der Bramines selve verhaalt.

§. 6. Komtmen verder noordwaarts aan / in de koningrijken van Gusuratte of Cambaje / Decan en Bengale / onder den Mogol: schoonmen onder hen vier voorname sekten vind / (anders wordender meer dan 80. geteld) welker eene Cheuravak genaamd nawelix enigen God geloofst; nochtans sullense alle eenen boven al belijden / van wien al 't ander hangt. Self dese en laten niet enen Tiel Tenker, hunnen groten heilig / aan te bidden: also te kennen gevende / dat de mensche lichter God met den monde lochenen / als met sijn hert ontkennen kan. De sekte Samaraët, stelt drie Goden onder den oppersten / Permiseër: welker elk sijn deel in 't bestuur des weerelds heeft. Brama seggense dat de maght over alle Zielen heeft; en deselve aan menschen en beesten uitdeelt / so als hy wil. Baffiuna leert den menschen Permiseërs geboden; en versorgt den gehoorsamen alles in dit leven. Mais heeft de maght over den dood / en om de menschen na afsterfvigheid voor Permiseërs gericht te stellen; die hunne sielen na verdienste in de lichamen van Mensch en Beest doet varen / om in seker Vagevuur ontsondigd te werden. De Jentiven in 't Koningrijk Golconda geloven mede eenen God / die van ouds af geweest zy; doch naderhand enige Halfgoden (gelijk de Oudroomsche *Semidei*) uit de menschen tot sich genomen hebbe.

§. 7. De oude Persianen / sedert de Mahometische overheersching noch overgebleven / moeten hier mede niet vergeten zijn. Enigen derselven zijn in Persien gebleven / welker sich een goed deel opentlik in de hoofdstad Ispahan verhoud. Andere zijn na Indien geweken / en maken insonderheid in 't koningrijk van Gusuratte een groot getal. 't Gelove deser menschen sal ik hier met de woorden van Carolyn / so als hy 't uit De Laat / Varenius en Twist getrokken heeft / beschrijven. „ Sy geloven / datter een God is / die over al tegenwoordig is / en alles na sijn „ welbehagen regeert; sonder dat hy iemants hulpe van noden heeft: „ maar dat hy seven dienaars benessens hem heeft / alle byna van gelij„ ke waardigheid / die ieder ene bediening in den hemel hebben / daar sy „ rekenschap van geven moeten. D'eerste Hamalda, die de menschen re„ geert / en tot goed doen houd; de twede Baman, die de voogdy over „ de beesten heeft / en de wateren van de Zee. De derde / Ardi Beſt, be„ waart het vuur / en verhindert mede / dat het niet en werde uitgebluscht. „ Sariwaar, de vierde / heeft de metalen en bergwerken onder sijn ge„ weld. De vijfde / Espendaar siet op het land toe / dat het niet vuil noch „ wild en ligge. Arendaar sorgt voor 't water / datter genen vuiligheid „ ingeworpen werde. De laatste is Ammadaat, die 't gebied over bo„ men / vrughten en kruiden heeft. Dese zijn altemaal maar opsien„ ders en regeerders: sonder dat het in hun vermogen staat iet te doden; „ veel min het leven daaraan te geven. Want sy zijn alleenlik gesteld / „ om aan den oppersten God rekenschap te geven / en den genen die iet onder „ sijne bewaringe staande verongelijkt of geschonden heeft te verklagen.

„ §. 8. Behalven dese 7. zijnder noch 26. mindere dienaars / die elk „ hunne besondere bedieninge hebben. Sorach is van desen d'eerste ge„naamd: die de zielen uit den lichame gescheiden ten eersten voor de „Reghters brengt / welke Meër, Resna en Saros zijn. De vierde is Be„ram Carrasedaats; die d'oorlogen na sijnen wenk bestiert. De vijfde is „de Son. Anoa de seste / die over 't water gebied. Ader de sevende / „over 't vuur. Mabo de achtste / is en regeert in de Maan. Tiera de „negende / dat is de regen. Gos regeert en bewaart het vee / maar en „is niet in het vee. Tarwardy sorgt voor de zielen die in den hemel zijn. „Åram geeft der weereld vreugde / verdrijvende allen druk en ongeneugd. „Goada bestiert den wind; maar en is de wind selve niet. Dien onder„wijst hen in de wetten/ende geeft genegentheid om deselve te onderhouden. „Appersonk geeft rijkdom: Astaat verstand en memorie. Assaman staat „over de koopmanschap. Gymninaat regeert de Aarde. Marisipant is de „Goedheid / welke hy allen mededeelt die hunne ogen op hem slaan. Ar„mira is voogd van 't geld. Hoëm is oorsaak dat de vrouwe swanger word / „en die ook de vrught het leven geeft? Dimnia en Base zijn in 't algemeen „gesteld tot hulpe van die hen van noden heeft. De drie laatsten / Befad„deer, Defemeer en Defyn staan ten dienste van God / en zijn dadelik gereed „om te doen wat hy gebied. Dit zijn de namen van die 26. Onderdie„naars / die sy met enen tytel van *Gestio*, dat is Heilig, verceren. Van dese „heilige dienaars geloven de Persiaansche Heidenen / datse maght hebben „over al 't gene waar over zy als gebieders gesteld zijn: waarom sy desel„ook aanbidden / met betrouwen / datse als hunne voorspraken by God / „alles van hem tot hunnen goede verwerven sullen.

§. 9. Dus verre van de Goden: nu volgt dat wy van de Geesten spreken. Doch desen aangaande is uit de schriften / buiten Sina en de landen van Indien herwaarts aan gelegen/niet veel te vernemen. Van de Japanders vind ik alleenlik gemeld / dat sy niet verre van Ozakka enen God of Geest Tiedebaik eeren/ op dat hy hen geen quaad en doe. Van enen anderen / Gokis genaamd/ gelovense/ dat hy somtijds in menschelike gestalte verschijnt / om hunne sonden te straffen. Voor de stad Meaco word een ander Geest / welken de Kristenen den Koning der Duivelen noemen / in een verbaarlik beeld geëerd. Geen godshuis, seit de schrijver / word in Japan gevonden, dat so veel besocht word, noch met so veel geschenken verrijkt, waarmede sy hunne sonden meinen af te kopen.

§. 10. Van de Sinesen hebben Martinius / Kircher en Trigaut / alle drie Jesuwyten / breed genoeg geschreven; ende nochtans van dese stoffe weinig aangetekend. Echter kanmen uit de dienstplegingen / die sy in dat volk bemerkt hebben / genoegsaam besluiten / dat sy mede Geesten geloven. Doch daar van hier na. De Siammers vereeren mede / (hoewel tegen veeler leeraren gevoelen) den eenen en anderen bosen God: om 't quaad waar af sy God geen oorsaak maken willen / daar door af te weeren. Ook word hen nagegeven / datse elken mensche twee Geesten / enen goeden en quaden /

quaden / toepassen: welker eerste hen ten goede / d'ander ten quade leid.

§. 11. Maar 't meeste datmen ons uit die landen van de Geesten berigt/ komt ons van de kust van Coromandel. Dat heeft ons Carolijn uit Rogerius dus by een steld. ,, Sy geloven / datter goede en quade Geesten dat is / ,, Engelen en Duivelen zijn. D' Engelen noemense Deweta, en de Dui- ,, velen Ratsjasja: zijnde beide na hun gevoelen van menschen voortgebragt. ,, Kassiopa, der beider vader / is hun eerste Bramine, dat is Priester en Leeraar geweest. Van twee vrouwen / die hy hadde / word Diti voor de ,, Moeder der Dewetaas, en Aditi der Ratsjasjaas geacht.

,, §. 12. De Dewetaas worden in twee soorten onderscheiden; want de ,, menschen die na hun overlijden na eene der onderhemelsche gelukfalige ,, weerelden gaan / worden mede Dewetaas genoemd. Doch hun verblijf ,, is daar voor eewig niet; maar moeten na verloop van eenigen tijd wederom ter weereld komen / en andermaal geboren worden. Maar andere ,, Dewetaas in groten getale scheiden nimmer daar van daan. Onder desen ,, zijn de Sonne/ Maan en Sterren/ welken sy alle ziel en leven toeschryven.

,, §. 13. De Ratsjasjaas zijn mede tweederley. Sommige der selven zijn ,, bose menschen geweest; ende om hunner sonden wille verwesen om door ,, de weereld te swerven. Dese lijden groten honger en dorst/ niet konnende anders iet genieten dan hen de menschen geven; by welken sy ook wel ,, in menschelike gedaante aalmissen komen bidden. Doch dese en konnen geen quaad doen. Maar behalven hen isser noch een ander slagh van ,, Duivels en Ratsjasjaas, eigentlik so genaamd / die kinderen van Aditi, en ,, seer boosaardig zijn. Dese hebben maght om den menschen quaad te doen; ,, ja doen ook wel den Engelen of Dewetaas groten onlust aan. Deselve ,, zijn op alle plaatsen te vinden / behalven in de plaats van Brama, en in ,, den Hemel. Sy schryven hen grote / lelike en stinkende lichamen toe; ,, seggen mede / datse mannen en wijven zijn / kinderen teelen en sterven.

§. 14. Dit van de Dæmones der Asiaansche Heidenen; wy sullender ook Heroës vinden. En dat so veel te lichter / alsso de meesten Pytagoristen zijn / die de μετεμψύχωσις, Ziel-wisseling geloven. ,, Want de tegenwoordige Heidenen (seit Baldeus in sijn boek van d' Afgoderije der Oost- ,, indische Heidenen) daar in het leven der Menschen gelukkiger achten dan ,, der Beesten; dat den Mensch een Lichaam is gegeven / waar door de ,, Ziele hare werkinge uiten kan. Maar sy en sullen niet toestaan / dat een ,, Mensch edelder zy dan een Beest; of dat hy voortreffeliker Ziele hebbe. ,, En somen de reden vraagt / waarom dan de Beesten geen reden voeren; ,, so antwoorden se / om datse geen lichamen en hebben / die bequaam zijn ,, om de hoedanigheden der Ziele voort te brengen. By voorbeeld: een stom ,, mensche kan seer wijs zijn: evenwel een bequaam spraak-lid ontbreekt ,, hem: iemant kan veel weten en grote kennis hebben; ondertusschen kan ,, hy deselve niet uiten / gelijk ook de kinderen. Die dit leest sal sich over 't volgende min verwonderen.

§. 15. Van

§. 15. Van de Japanders valt in desen niet veel sekers te seggen: also de Jesuwyten ons der selver gevoelens meldende / geen enerleye ondervindinge daar van hebben. Het blijkt evenwel datter by dat volk driederhande gevoelen van des menschen Ziel / en van haar wesen is. Het eerste / dat de mensche geene Ziel / anders dan de Beesten heeft: het ander / dat hy ene heeft; maar sterflik: het derde / dat de Ziel onsterflik is. Dese geloven dan met een de Metempsychosis, in dier voege / dat de Ziel uit het een lichaam in 't ander / 't zy van Man of Vrouw / varende; door de t'samenvoeginge der Sonne met de Maan en andere Sterren / als dan zijnde / daar toe bepaald word.

§ 16. De Sinesen zijn al mede Pytagoristen. Sulx getuigt Martinius van ene sekte duidelik / wanneer hy seit. *Cheikiao* is ene secte, welke d'onsen houden dat de eerste na Christus geboorte in Sina is ingevoerd. Sy gelove van de Ziel wisseling; welke tweederley is, inwendig en uitwendig. Dese eeren de Beelden, en geloven dat de Ziele na den dood, tot straffe der sonden, van 't een in 't ander lichaam verhuist. Derhalven onthouden sy sich in 't eten van al wat leven heeft. Het self de word van Trigaut bevestigd: verhalende / hoe d'ouders sich van hunne kinderen / 't getal derselven hen te overlastig werdende / ontslaan / door hen te doden: niet voorgeven / datse dus doende deselven in beteren staat overbrengen; dewijle sy armelik gehouden / daar door gelegentheid krijgen / om in een ander lichaam / dat beter behuisd zy / over te gaan. 't Self de gevoelen bewesen de Peguanen / wanneerse by de begravenisse van den Rolym, dat is Oppermeester (so Pinto verhaalt) vele vogels en visschen / te voren opgesloten / los lieten; om datse geloofden / dat daar zielen van menschen in waren / die den Rolym hun geselschap op den wegh na 't ander leven leenen moesten.

§. 17. Vorder lees ik by Carolijn / 't gene hy uit Artus in de Wereldspiegel aangetekend heeft / ,, dat hunne wysen voor de genen die uit ,, dit leven scheiden driederleye plaatsen versierd hebben. Nachak ene ,, plaatse der pyniginge: Scuum ene plaatse van vermaak / gelijk ,, Mahomets Paradijs: en Miba of Nibam; welk woord betekend ,, ene gansche berovinge van 't wesen / en ene volle vernietinge van ,, lijf en Ziele. In de twee eerste plaatsen verblyven de lichamen so ,, lange / of sy komen so dikwijls daar uit in de weereld / door verscheidene nieuwe geboorten en verhuisingen in andere lichamen; tot datse ,, verdiend hebben in Nibam te komen / dat is / t'eenemaal vernietigd te worden. Anders luid de orden / die Le Blanq uit den mond van enen Franciscaner Monnik verhaalt: seggende / datse geloofden / dat de menschen ,, in 't einde Goden wierden; na datse door de lichamen van allerhande beesten / vogelen en visschen doorgegaan waren: en dat de sielen / na ,, verloop van vele eeuwen in sekere plaatsen daar toegeschikt / wel gesuiverd / en tot verscheidene malen in de nieuwe weerelden wedergekeerd ,, zijnde / eindelik ten deele in 't Paradys / ten deele in de Helle geplaatst / ,, en d'andere tot niet gebraght werden.

§. 18. Wat

§. 18. Wat die van Siam desen aangaande geloven / wil ik liefst met de woorden der Fransche Jesuwijten seggen / uit hunne reise na Siam / in de jaren 1685. en 1686. gedaan: also hun bericht het allerjongste / en by ieder een voor geloof weerdig aangenomen is. Dit is 't dan datter Tachard af schrijft. pag. 290/291. Amsterdamschen druks. De Metempsychosis (Siel-
„ wisseling) is een van de Hoofdstukken huns geloofs: invoegen dat des
„ menschen leven met gedurige zielverhuisingen word doorgebraght / tot dat
„ hy sich geheiligd hebbe / of verdiend een God te wesen. Sy staan toe dat-
„ ter Geesten zijn: maar dese Geesten zijn niet anders dan Sielen / die altijd
„ enig lichaam besielen / ter tijd toe datse tot de Heiligheid of Godheid gera-
„ ken. D'Engelen zijn lichamelik / en als man en wijf onderscheiden / be-
„ quaam om sonen en dochters te gewinnen. Dese Engelen worden nooit
„ Heiligen of Goden: dan sy hebben sleghs geduriglik voor de behoudenisse
„ der menschen / en 't bestuur des weerelds te waken. Sy verdeelense in se-
„ ven ordens of heilige heerschappyen: welker eene volmaakter en voortref-
„ feliker is dan d'andere / ende elk in enen sonderlingen Hemel geplaatst
„ zijn. Ieder deel des weerelds heeft eenen deser Engelen / die opsigt heeft
„ over 't gene dat daarin geschied. Sy eigenen se ook aan de Gesternten toe/
„ aan de Aarde / aan Steden / Bergen / Bosschen; self aan den Wind en
„ Regen en mitsdien datse geloven / dat dese Engelen der menschen wijse
„ van leven onophoudelik in acht nemen; en also getuigen van hunne daden
„ zijn / om de genen te beloonen die lof verdiend hebben / na vereisch der ver-
„ diensten van hunnen God: so begeven sy sich in tyde van nood en swarig-
„ heid / niet tot hunnen God / maar tot dese Engelen / deselve ook danken-
„ de voor de genade die sy geloven van hen ontfangen te hebben.
„ §. 19. Sy en weten van geen andere Duivelen dan de Zielen der bose
„ menschen: welke uit de helle komende / daar se gehouden wierden; enen
„ tijd lang door de weereld dolen / en den menschen alle quaad doen datse kon-
„ nen. Sy stellen de kinderkens / die dood ter weereld komen / mede onder
„ dese ongelukkige Geesten: als ook de vrouwen die in de kraam sterven /
„ die in enen kamp gestorven / of aan enig ander misbedrijf van desen aart
„ schuldig zijn.

§. 20. By de Heidensche Javanen word de Metempsychosis mede geloofd. Die van Sumatra zijn van 't self de verstand. De Malabaren / en die aan de kust van Koromandel wonen / beneffens alle de Benjanen in de landen van Indien herwaarts aan komen in geen stuk huns geloofs beter over een. So is 't gevoelen van de meeste Bramines, te weten die tot geen der beide sekten / Schäärwakka of Pasenda behoren / dat de Zielen der menschen onsterflik zijn: welker sommige na afstijvigheid / om hunner sonden wille / Duivelen worden: en ten einde des tijds hunner straffinge door de lucht sweven moeten / en daar by so groten honger lijden / datse niet een eenig grasjen uit der aarde trekken mogen; noch iet anders genieten / dan sy van de menschen ten aalmis ontfangë. Doch daar af is flus aangaande de Ratsjatsjaas al iet geseid

§. 21. En als 't al / wat ons van deser Heidenen gevoelens voor als noch

E tot

tot beright is toe gekomen/by malkanderen gebraght word so bevindmen de gronden en oorsaken hunner bygelovigheden seer verscheiden. Dit kan ik/als een besluit uit al't voorseide getrokken/alderbest met Carolyns woorden ver-
„ tonen. Enigen houden de zielen voor sterflik/anderen onsterflik. Sommige
„ stellen de verhuisinge der zielen vast/sommige niet. En diese vast stellen/hoe
„ verschillense van malkanderen? Dese gelooft/dat de ziele verhuist in 't
„ eerste lichaam dat haer ontmoet/als de Javanen: gene gelooft/datse
„ in sulken lichaam verhuist alsse door goed of quaad doen verdiend heeft;
„ gelyk de Benjanen. Enige willen/datse maar eens verhuisen; andere seg-
„ gen/driemaal; andere meermaals. Sommige drijven de verhuisinge al-
„ leenlik in menschen/ook selfs vreemdelingen; andere/in menschen en
„ beesten; anderen alleenlik in de wijfjes van menschen en beesten/gelyk de
„ Chearawachs. Andere geloven noch anders. Kort/het is hier byna: so
„ veel hoofden/so veel sinnen: so veel menschen/so veel gevoelens.

VIII. HOOFDSTUK.

De verscheidene Toverplegingen by die volkeren gebruikelik zijn daar uit ook ontstaan.

§. 1. DEwijlmen doorgaans Toverye noemt/het gene men gelooft dat door Duivels hulp word uitgewerkt: so en kan ik niet anders oordeelen/of het is aan 't self de vooroordeel/dat ik hier voor ontrent den so genaamden Duivel-dienst heb aangemerkt/toe te schrijven, datmen enige menschen Toveraars en Toveressen noemt/die het misschien niet en zijn: want watse waarlik zijn/is het gene dat hier na eerst ondersocht sal worden. Ik wil hier nu sleghs seggen/datmen die Heidenen aan geen Toverye schuldig houden moet/uit dien hoofde dat de schrijvers/derselven seden meldende/dikmaals Toveraars en Toveressen daar in benoemen: waar voor ik bemerke datse doorgaans de gene zijn houdende/die als Priesters en Priesterinnen/of mindere amptenaren/ontrent hunne offerplegingen besig zijn. Maar wat ons van hun doen self voorkomt/het gene hunne gemeenschap met de mindere Goden of Geesten/goeden en quaden/betreft; dat maghmen alles tot dit eene hoofdstuk wel betrekken.

§. 2. De eerbiedigheid/die 't volk doorgaans tot de Sonne/Maan en Sterren heeft/is maghtig om de Daghverkiesinge onder hen te vestigen. Want ook Pieter van den Broek heeft aan gemerkt/van de Benjanen in Narsinga sprekende/dat/ so veel als de quade en goede uren aangaat, sy deselve uit den loop der Sterren oordeelen waar op sy seer naaw achtinge geven. In Sina (seit Trigaut lib 1. cap. 9.) is geen bygelovig gebruik so gemeen, als 't waarnemen der Feest-en Werkedagen, om al hun doen na regels van den tijd te schikken. Tot dien einde word jaarlix twederley Almanak gedrukt, die uit 's Konings naam van sijne sterrekykers gemaakt is. Daar van word dit bedrogh te meer voor waarheid aangenomen. Daar in teikenen sy, wat hen op elken dagh te doen of te laten; of tot wat ure 't gene tusschen beiden voorvalt te verschuiven zy.

§. 3. Die

§. 3. Dit schrijvende bevinde ik / dat Carolyn het verhaal van Trigaut in 't vervolg bequamelik aldus verkort heeft. ,, Behalven dese zijnder noch ,, andere boeken / hier noch nauwer af handelende / en sodanige meesters / ,, die nergens anders hun onderhoud af trekken / als met voorschrijven van ,, goede dagen en uren / aan de genen die hen daarom raad vragen; waar- ,, in sy den luiden voor een klein geld dienen. En aan dese voorseggingen uit ,, dagen en uren houdense sich so vast / datse den aanvang van een gewigh- ,, tig werk / of swaare reise dikwils langen tijd uitstellen; om immers dien ,, gelukkigen dagh of ure daar toe waar te nemen. En hoewel het dikwyls ,, geschied / dat op den gelukkigen dagh of ure een swaare regen valt / of de ,, wind fell en tegen is: so sullense evenwel niet laten / hun werk of ,, reise op dien tijd te beginnen; al soudense maar vier treden doen / of om ,, een huis te grondvesten / maar twee korven aarde graven. So dedense / als geseid / die by ouds Astrologi Mathematici genaamd zijn.

,, §. 4. Geen minderen vlijt plegense in 't waarnemen en aantekenen van ,, den tijd der geboorte: om daar uit den ganschen loop huns levens te voor- ,, seggen. Dit zijn de *Genethliaci* dat is Geboortelesers der ouden / van wel- ,, ken hier voor 3. §. 4. al enige meldinge is gedaan. Ook zijnder veel an- ,, dere Waarseggers / die sich vermete / uit de sterren / uit de aangesigh- ,, ten / uit de handen / uit dromen / woorden; ja uit iemants sitten en staan ,, iets toekomende te voorseggen: en in grote achtinge by de menschen zijn.

§. 5. 't Gene van der Sinesen Daghverkiesinge geseid is / verklaart Ro- ,, gerius / dat ook nevens andere volkeren insonderheid plaats heeft op de ,, kust van Coromandel. Want daar zijn diergelijke Almanakken mede in ,, gebruik / die sy Paniangam noemen. Dese seit hy ook tweederley te zijn: ,, waar van hy eenen ten vollen stelt; met alles wat op ieder uur van elken ,, dagh in de weke te laten of te doen / gelukkig of ongelukkig zy. Tot een ,, proefje zy dit van den Sondagh van ure op ure gesteld; welker dertig tus- ,, schen Sonnen op- en ondergang by hen gesteld worden.

1. Goed tot alle saken van praat en raad,
2. Iets om voordeel by der hand genomen, sal seer wel gelukken.
3. Sal niet gelukken.
4. Die iet goeds meint te bekomen, 't sal hem missen en voor den vyand zijn.
5. Koopmanschap met voordeel te doen.
6. Goed feest houden; of iet ter hand genomen, dat vreugd of leeringe raakt.
7. Handel met vrouwen sal na wensch uitvallen.
8. Koopmanschap sonder winst.
9. Even eens als op de seste ure.
10. Geen voornemen sal wel gelukken.
11. Geneesdrank, of iet voor vermaak ingenomen, sal niet wel bestaan,
12. Die overwinninge beoogt, sal geluk hebben.
13. Goed koeijen en andere beesten te kopen.
14. Goed iemant in dienst te nemen.
15. Kwaad in een nieuw huis te trekken, of iemant te besoeken.

16. Goed, huisen, dorpen of steden te beginnen.
17. Geen goed reisen.
18. Goed grote te besoeken.
19. Goed beelden ter eere van Pagoden te maken.
20. Kwaad iet by der hand te nemen.
21. Niets te winnen.
22. Die enen slagh ter hand neemt, sal dien verliesen.
23. Goed vriendschap te soeken.
24. Goed vechten.
25. Goed met iemant raad te plegen.
26. Koopmanschap sonder winst.
27. Die ene vrouwe bekent sal een kind gewinnen.
28. Al wat iemant ter hand neemt, sal gelukken.
29. Sal niet gelukken.
30. Goed planten.

„ 's Nachts wil 't mede so gaan / van uur tot uur.
„ En op dese wyse zijn voorts alle de dagen en nachten door de gansche
„ week verdeeld.

§. 6. Dese Bygelovigheid gaat so verre / datse de konste self / in sich vry en deugdelijk / bevlekt. Want so als D'Aviti uit Osorius verhaalt / vindmen by de Malbaaren in 't gebruikt / dat sy 't jaar beginnen in September; maar den eersten dagh en ure door bygelovige waaarneminge betekenen. Die boven den ouderdom van 15. jaren zijn, bedekken op dien dagh hun aangesight en ogen, om geen ding te konnen sien. Daarop geleid door kinderen in d'Afgodstempelen, sullen sich aanstonds ontdekken, en op 't gene reght tegen over staat schielik hunne ogen werpen. Vallen die ten eersten op 't beeld van den Afgod, die by hen besonderlik geërd word, so makense staat dat hen 't jaar wel sal vergaan.

„ §. 7. Die op Vogelgeschrey acht geven / komen aldernaast aan desen
„ te pas / en byna met deselven overeen. Want sy letten daar sonderling op
„ (seit Carolyn noch verder uit Rogerius) welke vogelen / en aan wat syde
„ hen voorby vliegen oordeelde daar uit van hun geluk of ongeluk. Sy
„ seggen / so iemant in 't vliegen van een bontekraay (die aan de voorseide
„ kust seer veele zijn) geraakt word; dat sulx een kwaad teken is: te weten /
„ dat de gene die geraakt is / of iemant van sijne vrienden binnen ses weken
„ sterven sal. Dus verhaal Linschoten van de Decanyns en Gusuratters /
datse / 's morgen ten eersten ene bontekraay siende / dien dagh om geen goed ter weereld uit den huise sullen gaan.

§. 8. By D'Aviti vind ik mede uit Mendoza aangetekend / dat de Heidenen in de eilanden by de Spanjaarden genaamd Philippynen, sekere Wichelaarsters Holaoy genaamd / voor priesterinnen eeren; en verhaalt / datse (na sijn verstand) dagelix met de Dæmons spraak houden, ende dikmaals in 't openbaar voor 't volk veelerhande gebaar maken; waar door hen de waarseggende Geest komt in te nemen, ende door hen antwoord te geven op al watmen vraagt. Daar voegt hy dan noch by / dat by hen dit besonder

slagh

ſlagh van Mechelarpe in 't gebruik is / datſe op reiſe enen Cayman ontmoetende / wederom t'huiswaart keeren: alſo ſy ſulx / na 't ſchijnt / voor een quaad voorſpel houden.

§. 9. Vorder ſietmen de Waarſeggery uit allerhande voortekenen onder die volkeren in ſwang. So ſy ſtaan om uit een huis te gaan / ende iemant nieſt / ſo ſullenſe wederom na binnen keeren; want ſy ſulx voor een quaad voorteken houden. 't Self de word door Pieter van den Broek aangaande die van Narſinga beveſtigd: die daar by voegt / dat ſoſe 's morgens uitgaande enig quaad voorteken ontmoeten; ſy te rugge keeren / of ſo lange blijven ſtaan / tot dat een ander hen zy voorgegaan. Vorder Teikenen die ſy goed of quaad / gelukkig of ongelukkig achten / worden by Carolyn / uit Twiſk en van den Broek aldus beſcheven. ,, Quaad en ongelukkig ,, zijn / behalven het voorſeide nieſen en vogelvliegen: een ledige of ongela-,, den karre; een hond / die geen eten in den mond heeft; een buffel / ezel / ,, geitenbok / aap / en ongebonden hert; een goudſmid / timmerman ,, barbier / kleermaker / kattoenkoper / ſmid of wever; ene weduwe; een ,, dode / of die van ene begraffeniſſe komen ſonder ſich gewaſſchen of gekleed ,, te hebben. Ook houdenſe voor ongelukkig / ſo hen iemant / die boter / ,, oli / ſoete melk / ſwarte ſuiker / of al wat ſuur is / als appelen en limoe-,, nen / ook yſer en al wat tot den oorlog dient / dragende / ontmoet. Maar ,, voor een goed teken houdenſe enen oliſant; een kameel / geladen of onge-,, laden; een peerd / ſonder laſt beter dan geladen; ene koe; enen oſſe of ,, buffel met water geladen / want ongeladen is niet goed; enen bok / enen ,, hond met eten in den mond; ene katt aan de reghterhand. Desgelijx / ſo ,, hen iemant ontmoet met vleeeſch / geſtremde melk of witte ſuiker geladen. ,, Ook een haan / of een haas die voor uit loopt; en honderd diergelijke din-,, gen meer welke als gelukkige teikenen hen ontmoetende / ſullenſe onbe-,, ſchroomd hunne wegh volgen / als verſekerd van hun aanſtaande geluk. ,, Texeira voegter by / datſe 't quaad achten / na Sonne ondergang te ee-,, ten; ja datſe 't ook voor ſonde houden.

§. 10. Dus veel van Waarſeggery: van welke / ende beſonderlik Tovery / ik verwonderd ben dat ſo weinig aangetekend vinde / by ſo vele ſchrijvers als ik daar over met neerſtigheid hebbe nageſien. Selfs en heugt my mede niet / dat ik veel beſonderlijx daar af gehoord hebbe / uit mondelinge t'ſamen-ſpraak met luiden die in d'ooſterſche landen lang en veel bereiſd zijn. En 't gene my aldermeeſt vreemd dunkt / ſo en maakt Baldeus / die voordachtelik over d'Afgoderye der Ooſt-indiſche Heidenſche ſchrijft / daar van nauwelijks gewagh. Dit is 't eennigſte / dat ik by hem vinde 't gene hy van de beſweringe der Slangen ſchrijft. D'inwoonders, ſeit hy / van Choromandel weten, neffens ſommige Cingaleſen en Malabaren, de Slangen te beleſen ſo dat ſy op hun ſingen ſtaan danſſen, tot verwonderinge. Als ſy iemant laten ſweeren, doen ſy hem de hand in enen pot ſteken, daar ene ſlange in is: ende indien de ſweerder niet beſchadigd word, ſo heeft hy wel ſwooren; maar word hy geſteken, ſo verklaart men hem meineedig. Py-

tard

rard doet 'er by / (gelijk deselve Baldeus ook te kennen geeft) dat sy de grootste en arglistigste slangen besweeren / om hen niet te beschadigen.

IX. HOOFDSTUK.

De gevoelens en plegingen der Afrikaansche Heidenen komen in de grond met d'anderen over een.

§. 1. DE Heidensche volkeren in Afrika / doorgaans min beschaafd dan de anderen / also luiden van letteren daar vast alle Mahometanen zijn; geven ons weinig kennisse hunner gevoelens / dan diemen uit hun doen bekomt. Daar aan is te sien / wat gedachten datse van de dingen hebben daar wy af spreken. Nochtans is 't seer weinig dat ons by de reisigers daaraf aangetekend is; 't welk ik echter / gelijk voren / in tweederleijen opsigt onderscheiden wil: door dien ik eerst sal opsoeken / wat slagh van schepselen by hen voor goddelik geacht en geërd zijn; en daar na / wat voor gebruik van Waarseggery of Tovery by hen bespeurd word. Onder verscheidene van de beste schrijvers vind ik hier niemant / die alleen so veel berights geeft / als de volneerstige Carolijn heeft by een gebraght. Dies wil ik van hem aanleidinge tot alles nemen; en wat ik van de selfde stoffe by anderen vinde / t'elkens op sijne plaatse tusschen voegen.

§. 2. D'Afrikanen die buiten de wet van Christus of Mahomet van God iets weten / deelen ook / gelijk d'andere Heidenen / de Godheid onder verscheidene schepselen uit. Die hen aansienlijkt voor ogen staan / zijn insgelijx de Lichten / die de Schepper / tot bewijs sijner ewige kraght en godlikheid / aan den Hemel gesteld heeft. Die van Damute ontrent de middellijn / onder den Negus / en van Balagata / in 't land van Monomotapa / aanbidden van ouds d'opgaande Son. So doen ook die van 't koningryke Mongibur / insgelijx den groten Negus onderdaan. Dese houden de Sonne voor den Schepper self. Van 't self de die van Suarim / eerste stad van 't koningrijk Morat / 't welk mede onder den Negus is. Maar seggende / (so als Le Blanq getuigt) dat de Hemel alleen voor de Goden is; so geevense te verstaan / datse noch meer Goden / en die ontwijfelik van mindere achtinge dan de Son / erkennen. Die van Songo in het koningrijk van Congo / houden Son en Maan als man en wijf / en voor den eersten en tweden God. ook word'er d'Aarde / als moeder van alles / aangebeden, beneffens enig gevleugeld gedierte / dien lande eigen; of iet anders / byna / so 't schijnt / na eigen believen.

§. 3. Die van Jaloffen / een koningrijk in Guinea / maken mede veel getiers met aanbiddinge / so wanneerse de Maan ontdekken. Insgelijx die van Mandimanca / mede onder Guinea; alwaarse de Mane *Bariamari*, dat is Nachtgod, noemen. By de Berbesyns in de koningrijken van Ale en Brokallo wonende / (so D'Aviti uit Jarrik verhaalt) word de niewe Maan aan sekere Bomen vereerd. D'andere volkeren van Guinea maken hunne *Fetissos*, dat is Goden, van hoge Bomen en Kruiden. Ende word by

by hen ook sekere Vogel / by ons volk de Stier of gesternde Reiger genaamd / voor wat godlik geëerd. Onder de Visschen zijn by hen de Tompoen al mede Fetissos, ende in hoger eere dan de Swaardvissen: die sy noch wel vangen / maar niet en eeten; ten zy datter 't swaard eerst afgesneden zy / 't welk gedroogd zijnde dan al mede een Fetisso word. Wanneer de Donder en Blixem op seer hoge Bergen valt; so leert hen de schrik / dat de Bergen mede Fetissos zijn. De Lybiers / in vier geslaghten verdeeld / komen alle in de Knoplook over een / dat die ene sonderlinge kraght en godheid besitt. De bewoonders van Cabo Verde eeren sommige de Maan / andere den god Kammuté, om sijner boosheid wille.

§. 4. D'Onsterflikheid der Zielen word by hunner weinigen / en met veel twijfelens geloofd: daarenboven met het gevoelen van de Zielwisseling vermengd. So langen tijd / en so breed regeert als noch de secte van Pytagoras. Die van Mongibir in Etiopiën bewijsen hunne vriendschap aan de vreemdelingen / geen Kristenen zijnde: (want die zijn hen so veel niet weerdig) om datse mogelik hunne naasagen / of bloedverwanten souden komen zijn / welker zielen door den dood uit hunne lichamen gescheiden / in die andere zijn overgegaan. Sy erkennen eenige straffe na dit leven; maar sonder duidelik bescheid. Doch die van Guinea gaven in 't jaar 1600. aan de Nederlanders te verstaan / dat de zielen der verstorvenen / na hunne meininge / wel wederom op Aarde quamen / ende iets van daar uit de huisen tot hunnen noodzust mede namen: sulx sy lichtelik waren vermoedende geschied te zijn / wanneerder iet gemist wierd. Aan Cabo Verde beeld sich 't volk in / datse na dit leven witte menschen worden / en hier op Aarde wederom verkeeren sullen.

§. 5. Meer als dit vind ik sonderlinge niet / van deser volkeren gevoelens ontrent dese saken aangetekend; en also weinig van hun Bedrijf. 't Gene men echter daar af bespeurd / meld sich self genoeg / dat het komt uit desen grond. Sulke Goden / sulke Godspraken; by hen daar voor geacht / en door Wicchelarije uitgehaald. In de niewe Historie van Abyssine van Job Ludolf / lees ik van 't koningrijk Zendero / hoe sich 't volk aldaar op 't verkiesen eens konings beraad. Te weten / de verkiesinge by de groten des rijks gedaan zijnde, so begevense sich mede in de bosschen; om hem te gaan soeken, volgens de vlught van sekeren vogel, die hen den niewen vorst door sijn geschreeuw ontdekt. Gelijkse alle kraghtig tot de Tovery genegen sijn, so geeft de niewe koning hier een proeve sijner kunst. Want so haast als hy door sijne besweeringen de keuse op hem gevallen vernomen heeft; trekt hy tot sich, door de selfde kraght, leewen, tygers, luipaarden en draken. En in dese schone toerustinge word hy van de heeren sijns rijks ontmoet. 't Zijn d'eigene woorden van dien schrijver / uit het Fransch vertaald; die de sake na waarheid / en echter na sijn oordeel verhaalt. Doch wat kraght by alsulke besweeringen is / sal hier na eerst ondersocht worden.

§. 9. Dien van Biafar / een koningrijk beoosten dat van Benin / word nagegeven / dat sy de grootste wicchelaars van alle zijn: als die zich be-

roemen /

roemen / dase konnen te wege brengen wat se begeeren / Regen / Donder / Blixem / en diergelijke. De Bramas in 't rijk van Loango / weten hunne boomvrughten en 't gesaaide dier mate te belesen / dat het geenen nood van dieven heeft. Want de diefachtige onder hen (daar 't stelen anders seer gemeen is) sal 't herte niet hebben iets daar af aan te raken ; so hy 'er enen korf met bokshoornen en papegaais veeren / beneffens andere dingen vind / die de merken van hunnen god Maguschi zijn ; by anderen Mokischo en Mohilo genoemd / welken D'Aviti t'onreghte voor den Duivel houd.

§. 7. Die van Guinea besweeren hunne Goden self / om hen de visschen in 't nett te jagen / by aldien de vangst niet goed is. En dit geschied / door gehuil en misgebaar van de Fetisferos, dat is Priesters vrouwen / door telgen der bomen om hunnen hals gehangen / (want de Bomen / als geseid / mede van godlike kraght zijn) door 't slaan op de trommel / door enige woorden van den Fetissero sijnen vrouwen toegegraawd / en enig koorn met andere dingen / verscheidelik geverf d / in Zee geworpen. Moet de koning geld hebben / en verlangt derhalven te weten / of 'er koopluiden op komende wege zijn / daar voor hem winst uit te hopen zy : de Fetissero met sijne wyven vraagt dat aan enen Boom ; na dat hy veelerhande gebaar met offerhande / met asch / met enen tak den Booms daarom gesteken / met water uit een bekken geslorpt / en op dien tak uitgespogen en met enige woorden tot sijne vrouwen gesproken / en ook eens gespogen heeft. Dat alles gedaan / en overluid gevraagd hebbende / horen sy ene stemme / sose seggen / sonder sien ; of ook wel vertoont sich daar by de gedaante van enen hond. En dit is so veel als dit leven / en besonderlik 's konings welvaart betreft.

§. 8. Maar om na dit leven wel te zijn / het sy koning of onderdaan / word een ander slagh van besweeringe gebruikt. Wanneer iemand gestorven
„ is / word aanstonds een nieuwe Fetisso verkoren ; en gebeden / dat hy den
„ overledenen na d'ander weereld geleiden wille. De naaste vrienden ver-
„ gaderen ; doden ene henne / om te koken. Daar op alle des overledenen
„ Fetissos, afgods beelden / op ene rije gesteld / worden met erten en bonen
„ aan een snoer geregen omgehangen ; voorts met het bloed van de henne be-
„ sprengd / en met kransjes van groene kruiden noch meer versierd. Dus
„ verre isset mannen werk : nu brengen de vrouwen de gekookte hen in ene
„ schotel / en settense in 't midden van de Fetissos. Een van de mannen stelt
„ daar op sijne besweeringen te werk / drinkt en spuwt enen dronk waters
„ of palmenwyn op die Fetissos : neemt twee of drie bladeren van die groe-
„ ne krans / die hy tot een rond balletje t'samen wrijft. Dat dan tus-
„ schen twee vingeren genomen / steekt hy over en weder door sijne voeten
„ of teenen ; den Fetisso ondertusschen dikmaals groetende. De voghtig-
„ heid uit dat groen balletje over sijn heiligdom uitgedrukt hebbende / maakt
„ hy wederom anderen / een achter een ; en doet 'er even eens mede / tot dat
„ de geheele krans verdaan is. Dan maakt hy alle die balletjes tot een /
„ en bestrykt daar mede sijn aangesight. En daar mede word dit ook voor

een

een Fetisso geacht; en derhalve bewaard / om in den oorlog / en anderfins tegen alle onheil verseekerd te zyn. Ondertusschen is de dode / so sy waanen / op voorseide manier in ruste gebracht.

§. 9. Hunne waarseggerye word ook met Gevogelte gepleegd. Te weten met dien gesternden Reiger, of Stier, also genoemd: om dat hy (seit Carolijn / uit welken ook 't voorgaande getrokken is) sijn sneb in de aarde stekende, byna als een osse loeit. Wanneer sy ene reis op handen hebben, en by geval sijne stemme horen: so verblijdense sich ten hoogsten, seggende, dat hen de Fetisso met sijne stem ene voorspoedige reise beloofr. Waarom sy ook enen bak of kruike waters met enig koorn op die plaatse stellen, daarse die stemme gehoord hebben; op dat de Fetisso aldaar te eten en te drinken vinde. Hier van daan komt het, datmen doorgaans in de bosschen en velden sodanige bakken staande vind; daar in enig mais, rys, of ander koorn, tot spys en drank voor den Fetisso gesmeten is. Wij hebben dus genoeg van 't Afrikaansch Heidendom gesien: des laat ons na Amerika oversteken.

X. HOOFDSTUK.

In Amerika salmen 't mede niet veel anders vinden.

§. 1. AL 't land in 't westen gelegen / en voor 200. jaren noch onbekend / in 't gemein Amerika en West-indien genaamd; word nu / so verre als 't bekend is / meest van Kristenen beheerd. Die verhinderen / so verre als hun gesagh strekt der inwoonders openbare Afgodsdiensten / en niet een hunne Toverplegingen: maar 't volk in den grond heidensch zijnde / en so verre alsse vrij zijn op heidensche wijse leevende; laat daarom niet na / sijne oude nukken te betonen. Derhalven wil ik in dier voege van hen spreken / alsse in haar selve zijn / om hun eigentlijk gevoelen en gebaar / so sy van ouds gewoon zijn / bescheidelik te doen verstaan. Hier in sal ik ook de jongste schrijver volgen; so veel het zuiderlijke deel betreft / al meest door Montanus by een gebraght: na 't noorden afsakkende / sullen ons noch verscher berighten ter hand komen / daarmen sich sekerlijk op verlaten magh.

§. 2. In 't Zuid-America / dat aan Africa naast is / leit Brasilien voor aan / in 't noordoost / en Peru daar tegen over in 't west. De Canibalen / oorspronkelik in 't noorden / van dat zuiderdeel geseten / verspreiden hunne afgodsdienstigheden mede over die eilanden heen / welke tusschen dat en 't noorderdeel gelegen zijn. Van 't zuiden / als mede van 't midden deses lands / tot noch toe van de Europeërs minst besocht / en daar door te weinig bekend / hebben wy t'hans niet te spreken. Dus begin ik van de Brasilianen.

§. 3. Van desen / hoewel meest bekend / valt echter in het stuk dat wy betrachten minst te seggen. Want de Brasilianen (seit D'Aviti / die het verhaal daaraf uit Pyrard / Leri en Abbeville bekort heeft) „ hebben God noch Godsdienst. De Toutinambers geloven echter d'on-

„ sterfelikheid der Zielen: en dat degene die welgedaan (dat is voornamelik / de meeste vyanden verslagen) hebben / na Ouaïoupia, ene plaats
„ achter de bergen/ varen / daar se in lustige velden danssen; maar die quaad
„ gedaan hebben / moeten met Jeropary, die een bose God is / om gepijnigd te worden. Des gelovense mede datter bose Geesten zijn: ende
„ maghmen seggen / datse anders ook noch enige kennis van God hebben /
„ diense met den name Toupan beduiden willen; also sy den Donder gewoon zijn te noemen / *Toupan remimognan*, dat Gods bedrijf te seggen is.

§. 4. Sy hebben mede hunne Caraïbes of Waarseggers die veeltijds aan hen de vrughtbaarheid of onvrughtbaarheid der jaren / regen of drooghte / en al wat den menschen op aarde goed doet voorseggen. En zijnde met een wondheelers / so maken sy 't volk wijs / dat sy de pijn aan 't lichaam al suigende / of blasende / en dat op staande voet / genesen: so verre dat hen ieder een / selfs de oudsten onder hen / in alles wat sy gebieden / veerdiglijk gehoorsaamt.

§. 5. De Capuyers / anders Maraquyten geheten / in ses en seventig soorten verdeeld / onthouden sich landwaard in. Sy erkennen twederhanden God, enen goeden en quaden. Den goeden bewijsen se geenen dienst; om dat hy uit sich self weldadig blijkt, en niemant beschadigt Daarentegen biddense den quade seer yverig aan, ter oorsake dat hy om hals helpt die hem niet eerbiedig onthalen. Sy verreisen, noch voeren geenen oorlog: ten zy datse eerst den bosen God raad vragen, niet sonder plightelike dienstpleging. Hierom schrijvense hen self ene wetenschap toe, van toekomstige saken te voorseggen. 't Zijn de woorden van Arnoldus Montanus in syne Beschr. van Amerika / pag. 373. Van hunne wiechelarijen / waar af te dier plaatse eene omstandig verhaald word / sullen wy hier na / uit de proef daar op te maken / het bescheid konnen weten.

§. 6. Der Peruanen opperste God is by hen Viracocha, en tot nadere beduidinge Pachacama, en *Pachayachakik*, Schepper van Hemel en Aarde, en daarom mede *Usopu* wonderlik genaamd. Dese vertoont sich / na hun gevoelen / sightbaar en werksaam in de Son. Sy eeren den Donder / als God van de Lucht. Pathamama is de Godinne der Aarde of d'Aarde self; en Mamacocha de Zee. Den Regenboge word by hen mede godsdienstige eere gedaan. Desgelijx *Colca* de Geitjes, boven al onder de Sterren. 't Gesternte *Vreuchillay* de Lier, is der schaapherders God. Tegen de slangen wanen sy door *Machacuay* 't Serpent (een gesternte so genaamd) bevrijd te zijn. Chuquichiachaj heeft de leewen / tygers en beiren onder syn vedwang. „ Voorts gelovense / (hier sal
„ ik wederom met Montanus spreken) dat geen levendig schepsel op
„ aarde sich beweegt / welx gelijk de Hemel mede niet vertoont. Dat
„ de aarschen onder de beschuttinge der hemelschen staan: doch ieder
„ onder syns gelijk / om deselve voort te setten en te behoeden. Hieruit
„ qua-

„quamen voort de benamingen der gesternten / Chacana, Topeatcha,
„ Mamana, Mirma, en andere.

§. 7. Sy geloven mede / dat de Fonteinen / Rivieren / Klippen / toppen van Heuvelen / sommige Kruiden en Wortelen / en besonderlik de „ wortel Papas, van vreemde gestalte / Goden zijn. Voorts isser byna „ niets van vreemde gedaante of besondere kragt / daar sy geenen God „ in sien. Sulx met de naastvoorgaande vergelijkende / so 't schijnt / dat die menschen Opper-en Ondergoden erkenen; zijnde de kragt der eersten werksaam door de laatsten: invoegen dat de lichten aan den Hemel op die aarsche dingen werkende / die van besonder gebruik voor 't menschelik geslaghte zijn; den selven hier beneden voor Goden verstrekken. Dus willen de Heidenen de Godheid boven in den hemel erkennen / en beneden op der Aarde vereeren.

§. 8. De Onsterflikheid der Zielen, straffe voor de quaden, en beloning voor de goeden na dit leven, is allenthalven in Peru aangenomen; maar geensins d'opstandinge der doden. seit Montanus pag. 307. 't Welk nochtans te verwonderen is / hoe de menschen met al dien lichamelikken Godsdienst / ja (magh ik seggen) met alle die lichamelike Goden; eerder van de Ziele / die sy na den dood des lichaams nergens meer vernemen / geloven dat se noch in wesen is / dan van 't Lichaam / dat noch / hoewel levenloos / enigen tijd blyft; dat het also wel sal wederkeeren / als de bomen kruiden / planten / sterven en herleven.

§. 9 De Beelden hunner afgoden / veelerlei / vreemd / en sommige verváarlijk van maaksel / worden in hunne Tempelen tot de godspraken gebruikt. Sommige geven antwoord. seit Montanus / gelijk als de Duivel-spraken te Delfos en Dodone. Hy heetse Duivelspraken, na 't gemeen gevoelen; dat de heidensche Orakelen, dat is / Godspraken niet van God / maar van den Duivel zijn. Dan het is te sien uit het boek des heeren Antonius van Dale / van d'Orakelen / hoe weinig gronds dat heeft; waar van echter hier na op sijne plaatse sal gesproken worden.

§. 10. Wat nu hun Bedrijf belangt; geen volk is Peru meer geacht / dan de genen die wy Duiveljagers of Waarseggers / beter Wichelaars noemen souden: en dat uit oorsake dat sy heimeliken diefstal / voorvallen in afgelegene landschappen / toekomstig geluk of ongeluk / openbaren ; „ uit t'samenspraak met enen bosen geest (so hy gelooft) in duistere plaat- „ sen. Sy wisten den Spanjaarden te seggen den zege of de neerlage / wel- „ ken hunne landsgenoten op den self den dagh in Nederland bevochten ofte „ leden. Men vind in Peru ook menigte van Waarsegsters / die sich „ in huis sluiten / smoordronken suipen aan Chica, met het kruid Vilca „ gemengd. Ontnuchterd geven antwoord op de voorgestelde vraag- „ stukken.

§. 11. De Canibalen / by hen self Caraibes genoemd / in 't Noorden van Zuid-America geseten / achten wel de Sonne voor den oppersten God: maar ondertusschen heeft elke Boye, dat is / Priester / den sijnen; wel-

ken hy door toversang, tusschen de smook van tabak, by nare nachten tot sich roept. Uit doodsbeenderen met kattoen bewonden geeft de Duivel (so spreekt Montanus; ik soude seggen / Geest / so sy geloven) antwoord. Veel onheils veroorsaken de *Piais* of Tovenaars, (na der heidenen verstand moght hy / mijns oordeels halve / liever Priesters seggen) bysonderlik by voorval van sterven. Want sy maken / gevraagd zijnde / 't volk wijs / dat dese of gene den doden heeft om hulp gevraagd / aan wien sich dan de naaste vrienden willen wreken.

§. 12. Belangende de ziel (dit zijn wederom Montanus eigene woorden) omhelsen de Caraibanen een vreemd gevoelen. Ieder meent so veel zielen te hebben als hy hertkloppingen heeft. De voornaamste ziel nochtans is 't hert, verhuisende in den dood met *Icheiri*, elx besonderen God, na 't gesel-schap der andere Goden: al waarse op gelijken voet leven als hier beneden. Weshalven dan ook de knechten geslaght worden boven de grafsteden der heeren, om hen te dienen in d'andere weereld. D'andere zielen, bestaande in hertkloppingen, nemen tweederhande woningen: de *Maboyas* dwalen door de wildernissen en bosschaadjen; *d'Ommekous* onthouden sich langs de Zee, en keeren de schepen 't onderste boven. De Zielen der strijdbare helden vertrekken na geluksalige eilanden, alwaar hen de *Arouages* slaavachtig dienen. Een bloodhertige verhuist uit dit leven, om 't juk der *Arouages*, na meldinge hunner vernieling / (een volk dat hen uit vorigen woonsteden verdreven heeft) achter een hoogh gebergte, in dorre woestyne eewig te dragen. Wanneer 't dondert / wanen sy / dat Maboya op hen vergramd is. Uit welk alles te sien is / dat dese menschen nauwlijx andere goden / als hunne eigene zielen / en alsoo gelijk als der ouder Grieken Daimonas en Heroas erkennen.

§. 13. Richard Blome Engelsman / heeft onlangs in sijne Beschrijvinge van 't Engelsch Amerika / van 't Eiland St. Vincent sprekende / 't gevoelen en 't bedrijf der Careibes breder beschreven. „ Sy hebben / seit hy / „ enig natuurlik begrijp van enen Godheid / of opperste vermogen; maar „ te seer verworgd met het gedurig genot der hoogste geluksaligheid / om „ sich over den bosen handel der menschen te quellen. Ook is sijne goed-„ heid / meinense / so groot / dat hy sich ontsiet / self aan sijne vyanden / die „ hem weigeren te eeren / enigsins te wreken. Doch sy geloven / datter goe-„ de en quade Geesten / en die goed zijn Goden zijn. Dat elk sijne schikkinge „ in 't besonder heeft: maar dat de Weereld echter door hem niet geschapen „ is; dan wel / dat elk mogelik de Schepper van dat land is / daar hy geëerd „ word en regeert.

„ §. 14. Sy en aanroepen hunne Goden niet / dan alleen om die by hen te „ doen komen: en dat door de Priesters; ende dan om dese vier oorsaken; 1. om wraak over geleden ongeluk; 2. om genesinge van krankheid / 3. om d'uitkomsten hunder oorlogen te weten / 4. om hunnen groten Duivel (of liever bosen God) *Maboya* te verdrijven; want dien aanbiddense nooit. Waaruitmen besluiten magh / datse goede en quade Geesten / dat is /

Dæ-

Dæmones, gelóven. Daar benessens erkennense d'onsterflikheid der Zielen / en de Dæmonas of Heroas daar door ontstaande: mitsdien datse seggen / dat het de Ziele eens verstorvenen is, die sy tot hulpe tegen hunne vyanden roepen.

§. 15. Hunne Toverplegingen worden daar met een aldus beschreven. Wanneer hunne Priesters veele hunder Goden teffens aanroepen / so wordense oneens en twistig onder malkanderen; ook tot slaans toe / so 't schijnt. Sy verbergen sich bywijlen in doodbeenderen / diese uit de graven halen / en met kattoen bewinden; waaruit sy hunne Orakelen geven. Deselve gebruikense om hunne vyanden te betoveren; mits dat de Toveressen iets om dese beenderen winden dat den vyand heeft toebehoord. Dese Geesten nemen ook dikmaals de lichamen der vrouwen in / uit welken sy bescheidelik antwoorden op 't gene hen gevraagd word. De jongen of priester vertrokken zijnde / so beweegt sich de schotel / en maakt de Duivel (so als het Blom verstaat / of de God / so sy self meinen) gerught met sijne kaken; als of hy op de spijse en drank self aasde / diemen daar bereid heeft: hoewel 's anderen daags bevonden word / dat hy niets van allen geraakt heeft.

§. 16. Ik sal noch wat nader verhaal van de Caraïbes doen / uit het omstandig beschrijven van De la Borde / die van wege des Franschen Konings / met den Jesuwyt Simon uit geweest is om dat volk te bekeeren. D'inhoud van sijn verhaal / so veel als ter sake dient / is dusdanig. Van hun gevoelen aangaande de Godheid en Geesten: Louque was d'eerste Caraibe: en also hunder alleen gemeene vader / van niemant geschapen / uit den Hemel ter Aarde gedaald / alwaar hy sich langen tyd verhield. Uit sijne groten navel en ene insnijdinge sijns beens quamen d'eerste menschen voort. Hy schiep de Visschen; herleefde op den derden dagh sijns doods / en voer wederom ten Hemel. Den Hemel is sonder begin: maar aan d'Aarde en de Zee heeft Louco d'eerste bewegingе gegeven: waarop de Mane gevolgd is. De verduisteringen van Son en Maan worden van den bosen God Maboya veroorsaakt / om hen te doen sterven. De Maan is by hen in groter eere dan de Son: des sy ook hunne dagen daar na tellen / of liever de nachten.

§. 17. Van de Dæmones, Ondergoden en Heroës kannen hun gevoelen lichtelik verstaan. Sy noemen enige Sterren / voor desen Caraibes geweest: welker eerste Racumon eerst in ene grote Slange met een menschen hoofd veranderd was. Savacon beschikt den donder en plasregen / Achinaon den stofregen en harden wind; Couroumon maakt ebbe en vloed / Chirities de Zevenster is het doel hunder jaar-rekeningen / Coualma 't hoofd der Zemeens; (hier na te noemen) Limacani een komeet / van hem gesonden om den menschen quaad te doen / wanneer hy vergramd is. Joulouca de Regenboog is self een Zemeen, die sich op Zee ten goede / op Aarde ten quade vertoont.

 §. 18. Sy

§. 18. Sy maken ook Zemeens van menige dingen / indien 't maar is dat syder verveerd af zijn: gelijkse den Vledermuis welken sy Boaliri noemen / voor hunne beschermgeest houden; en so iemant dat beest dood / dat het hem sijne gesondheid kost. Sy hebben, seit hy / so velerhande slagh van *boute-bonum*, dat is, quaad voorspook dat ik 'er niet toekomen kan, om alle hunne sotternijen en beuselingen te verhalen.

§. 19. Hun godsdienstig Bedrijf / in gevolge deser vreemde gevoelens / is meest al met Toverp en Wicchelarp afgemaakt. De minste quaal komt hen niet over / of sy denken terstond datse betoverd zijn; waar af 't vermoeden meest al op de vrouwen valt. Die by hen daar af verdacht is / word jammerlik mishandelt: tot datse iet voor den dagh hale / dat heimelik by haar verborgen / het werktuig harer boosheid geweest zy. Dus bevonden na hun oordeel Toveressen te zijn / worden op ene gansch jammerlike wijse om den hals gebraght. Sy hebben ook andere middelen tegen de betoverheid / sose meenen. Sy doen, seit De la Borde / de hoofdharen, of enige beenderen hunder overledene vrienden in een kalebas; 't welk sy bewaren en gebruiken 't om Wicchelary mede te plegen: seggende dat de Geest des verstorvenen daarin spreekt, ende hen van 't opsett hunder vyanden waarschouwinge doet.

§. 20. Hunne Waarseggerp word van de Zemeens, dat is de gemeensame Geesten der Piays of Papen gehaald. Sulk een doet sijn werk by nacht; en ten eersten al in 't vuur uitblusschen, wanmede ieder een die in 't oog is, na buiten moet. Daarop in enen hoek geweken, doet hy den kranken by sich komen; en een eindeken tabax gerookt hebbende, wryft dat in sijne handen, blaast het in de lucht, al heen en weer schuddende, en de vingers tegen malkander knappen. Op den geur van dit reukwerk minst de *Zemeen* niet aan te komen, door den dienst van desen *Piay*: en als dan gevraagd zijnde antwoort hy met heldere stemme, als van verre, op 't gene men vragen wil. Daarna tot den kranken komende, tast de Paap, drukt en handelt dikmaals de plaats des lichaams daar de quale sich gesett heeft, geduriglik daar op blasende: trek somwylen, so 't schijnt, enige doornen, of brokskens van *maniok*, van hout, of been, of vischgraat, die hem dese Duivel (so spreekt de schrijver na sijn gevoelen) in handen geeft; en maakt den kranken wys, dat hem daar 't quaad van daan komt. Hy suigt dikmaals het pijnlik deel, en gaat aanstonds uiter hutten, om 't vergif, so hy seit, uit te spuwen. Dus word de kranke gesond, meer by inbeeldinge dan na waarheid ende is wel aan te merken, dat hy geen koortsen noch quetsuren, als van pijlen, stok of mes, geneest. In dese vergaderinge magh men niet een woord spreken, nocht enig gerught maken, self van achteren niet; of de *Zemeen* vlucht aanstonds wech. Hy seit verder / dat het volk / terwijle de Geest daar is / den Pape waant om hoog te zijn / en te blijven / tot dat de Zemeen wederkeere. Tot dankbare beloninge word den Zemeen en Piay enige ververschinge pleghtelik voorgedischt. Blijft dat staan / onverminderd; so heeft er de Geest den

den geest uitgetrokken / en d'uitwendige grove stoffe maar gelaten: dan so 't al opgaat / (daar de Piay wel raad toe weet) so heeft de Zemeen 't een met het ander verteerd. Sy maken ook geen groot brengdemaal / ofte Zemeen krijgt daar af sijn deel.

§. 21. Na 't vaste land van 't Noord-America overgaande / komen ons de Mechikanen merkwaardigst voor. Thomas Gage geboren Engelsman / doch spaanschen Dominicaan / buiten paapsche bygelovigheid een geloof weerdig schrijver / doeter in 't 20. cap. des 1. boex dese meldinge af. Binnen de stad Mechico waren meer dan 2000. Goden: de twee voornaamsten wierden *Vitsilopuchli* en *Tezkatlipuca* genaamd. En daarna. Van dese twee Afgoden geloofdense, dat die gebroeders waren: dat *Tezcatlipuca* de God van de voorsienigheid was, en *Vitsilopuchli* die van den oorlogh; welken sy daarom boven alle anderen eerden en dienden. Hy maakt vervolgens gewagh van noch enen anderen God / welken sy grote eere bewesen; en in 't voorgaande cap. van Quetavatl, den God des Luchts. Of dit Quetsaalcoalt zy / welken Montanus den God der koopluiden noemt / weet ik niet.

§. 22. Komende daarna te Guatimale / en Amatitlam / alle onder 't spaansch gebied; so spreekt hy veel van der inwoonders Toverplegingen; die sy met d'uiterlike belijdenisse des Kristendoms noch niet verleerd hebben. Datse Wicchelaars zijn / geeft hy daar mede te kennen / datse acht nemen op de Beesten die voor hen op den wegh lopen / of die sy 't eerste sien; op 't vliegen der Vogelen / op 't singen der selven ontrent hunne huisen / in ongewone tijden. Sy geloven mede / dat hun leven hangt aan dat van enig beest: 't welk sy als hunnen gemeensamen Geest by sich bewaren: sich inbeeldende dat sy sterven moeten wanneer dat beest sterft; ook so verre / dat hun herte tsiddert en beeft / so wanneer dat beest van de jagers vervolgd word / en wanneer 't gevangen word / van hen selve vallen.

§. 23. Van Niew Spanjen in Niew Engeland overgaande / sal 't genoeg zijn Richard Blom te horen spreken. Die seit ons / dat daar 't ruwste volk ter weereld woond; hebbende nochtans hunne Goden / Priesters en Godsdienst. Hun voornaamste God is de gene die hem quaad doet / Okea genaamd: met wiense mondspraak houden / en die sich in hunne gedaante verschept. Doch sy aanbidden voorts al watse denken dat hen onvermijdelik schaden kan: 't Water en Vuur / Donder en / Blixem / groot en klein geschutt / Paarden / en 't Yser-verken of Engelsman: op welx eerste gesight / met d'Engelschen overgekomen / sy ysselik vervaard waren: gelovende dat het de God der verkens was / dien sy vergramd moesten hebben. By voornemen om te oorlogen / gaanse vooraf met hunne Priesters en Wicchelaars te rade.

§. 24. Van 't Niew York / dat Niew Nederland te wesen plagh / verhaalt deself de schrijver diergelijke dingen; en voornamelik hoe sy hunne besweeringen te werk stellen / daaraf hy 't bedrogh ontdekt. Waar

van

van hier na in 't laatste deel. Doch 't gene hy van de Marilanders verhaalt / magh hier wel gedacht worden. Een opperste God / die alles van eewigheid af gemaakt heeft ; self de mindere Goden / om die daarin te werk te stellen / van meer en mindere weerdigheid. Sodanige zijn de Sonne / Maan en Sterren. Alles is uit water gemaakt; doch de menschen zijn uit vier kinderen gesproten / die 'eerste Vrouw by eenen deser Goden ontving.

§. 25. Van de Zielen gelovense / dat de gene die wel gedaan hebben / by de Goden tot eewige geluksaligheid opgenomen : maar die qualik geleefd hebben / in Popogusso, aan 't einde van de weereld / daar de Son onder gaat / eewig branden sullen. Desen aangaande verhalense / dat men iemant des daags na dat hy begraven was, gesien heeft sich in 't graf bewegen, en sijn lichaam daaruit getrokken herleven. Dat hy doe verklaarde, hoe dat hy bykans in *Popogusso* geraakt was, had hem een hunder Goden niet bewaard ; welke hem toestond weer te keeren ; en sijne vrienden te waarschouwen, datse sich wachten moesten van dese schrikkelike plaatse. Een ander, wederom opgegraven, verhaalde, dat sijne Ziele, die in 't leven bleef, wanneer 't lichaam al ten grave was in ene ruime plaatse vervaren ; gesien hadde, dat deselfde aan beide syden met schone bomen beplant was, met uitneemende vrughten geladen. Dat de selve eindelik quam daar voortreffelike gebouwen stonden : nevens welken hem sijn Vader ontmoette, die voor henen gestorven was ; hem belastende om weerom te keeren, en sijnen vrienden 't geluk te melden, dat hen voor handen stonde, sose maakten daar te komen ; waarop deselve ook wedergekeerd was. Uit desen is duidelik te sien / wat gevoelen dat dit volk van den stand der afgescheidene Zielen heeft : en dat het selve by wat meer beschaafd is / dan der meesten die hier voor genoemd zijn.

§. 26. Die van Virginien houden Okea mede voor den hoogsten God : hoewel bekennende dat de God der Kristenen hem te boven gaat / uit dien datse veel meer gewelds doen met hun canon / dan sy self met de pijl en boog verrighten konnen. Want hunne geheele Godsdienst / gelijk der meeste volkeren daar ontrent / is op den oorlog aangelegd. Een der raden van eenen hunder koningen had in tijden van Jakob den eersten in Engeland verhaald / dat *Okea* menigmaal in sijnen Tempel verschijnt; waarop vier Priesters in hun huis komen, met vreemde woorden en gebaren. Datse daarop noch andere binnen tot sich roepen, aan welken hy verklaart het gene hy wil. Daar schikken sy sich na in all' hun doen, op reise en anders. Lustet hen eens op de jaght te gaan, so leert hy hen reghtstreex op het wild aan te setten, 't welk sy met groot vermaak aannemen, en sijne bestieringe volgen ; dat ook dikmaals wel uitvalt. Hy verschijnt als een schoon Indiaan met lang swart hair ; en na dat hy sich aan sijne twaalf bontgenoten enigen tijd lang vertoond heeft, trekt hy wederom op in de Lucht, van waar hy gekomen was.

§. 27. De gevoelens der inwoonders van Karolyne / een deel van Florida dat aan Virginien paalt / beschrijft hy vast even eens / als boven van d'Eilanders op St. Vincent verhaalt is. Okea is daar mede de opper-god; de goede en quade Geesten sijne ondergoden. Groot en klein worden door hunne offerhanden vereerd. Sy geloven insgelyx de verwandelinge der Zielen : en so wanneer iemand sterft : begraven de vrienden den voorraad en toerustinge des lichaams, tot sijn onderhoud by de schaduwen in de Eliseische velden (so noemt hyse in gelijkenisse / der grieksche by ouds alsø genaamd) welke sy sich verbeelden aan gene syde van de Indiaansche Zee.

XI. HOOFDSTUK.

Alle dese Gevoelens en Konstplegingen van so veelerhande Heidenen worden nuttelik t'samen vergeleken.

§. 1. TOt noch toe isser anders niet gedaan / dan allerlei gevoelen / en gebruik of ongebruik / van oude en nieuwe Heidenen / by een gehaald: sonder van mijn eigen iets te seggen / daar het noch geen tijd toe is. Want daarna salmen eerst sien / hoe groten nuttigheid dat het geeft / sulx alles voorat te weten. Daar toe sal 't ook dienstig zijn / dat wy al 't gene dat ons dus verre getoond is onderlinge vergelijken : om te sien / wat het zy dat ons daar uit blijkt. Sulx doende bevinden wy / dat de volkeren in gevoelens en dienstplegingen / omtrent hunne Goden en Geesten / aan d'eene syde seer verscheiden ; en aan d'andere nochtans wonderlik eendraghtig zijn. Verscheiden zynse in de namen : en dat is geen wonder; vermits de talen veelerhande / en d'eigenschappen / den geestelijken wesens toegeschreven / by so veele volkeren niet eenerhande zijn. Daar uit rijst dan ook het tweede verschil / datse die niet even veel tellen ; noch even eens na waardigheid / bewind en werkinge van malkander onderscheiden. Sulx is 7. §. 21. aangaande de volkeren van Asien in 't besondrr getoond; het welk dan ook met de self de reden op alle d'anderen gepast magh worden. Doch dat verschil en raakt ons niet so seer / als dat gene waarin sy echter allegaar / als of 't doorsteken werk ware / met malkanderen eens zijn.

§. 2. Alle de proeven / uit hunne schriften of geschiedenissen tot hier toe by een gebraght / sagen een deel op der Heidenen gevoelen / en een deel op hun bedrijf. In hun Gevoelen komense tweesins over een ; na dat hun verstand noch enigsins door 't natuurlik licht bestraald / of door de dolinge beneveld is. Beide sal ik aanwijsen : mits daar by tekenende / waar de proeven op ieder stuk hier voor te vinden zijn; want het al te lang en lastig vallen soude / deselve telkens hier weer op te halen. Daarom wil ik mijnen Leser liefst vertrouwen / dat hy sijne neerstigheid in 't nasien

sien van 't gene voorschreven is / te werk stellen; of door versche geheugenis mijnen arbeid ondersteunen sal / om my noodloos schrijven te besparen.

§. 3. Wat het eerste dan betreft / wanneer wy neerstelik letten op so veel exempelen en getuigenissen / in het 2. 5. 6. 8. en 9. Hoofdstuk aangehaald: so sullen we gewaar worden / dat de geenen die allerminst van de menschelike reden over hebben / nochtans met luiden van geoefenden verstande in de waarheid van de swaarste stukken t'samenstemmen; die ik kortelik noemen / ende (als geseid) ieder t'sijnerplaatse aanwijsen sal. Alle dese Heidenen dan / ouden; nieuwen / Europeers / Asianen / Africanen / Zuid en Noord Americanen / komen in vijf hoofdsaken over een / die van onbetwistelike waarheid zijn.

I. Datter maar een eerste wese of opperste Godheid is. 2. §. 3. en 7. §. 1/2/3/5/7. en 10. §. 6/11/16/24/27.

II. Datter Geesten zijn die een begin gehad hebben / van God en der menschen ziele verscheiden. 2. §. 2/9/10/11. en 7. §. 2. 9--12/18. en 10. §. 3/13.

III. Dat deselve goed en quaad / des menschen vrienden of vyanden zijn. 2. §. 11/15. en 7. §. 9/10. en 10. §. 5/13/24/27.

IV. Dat de Zielen der menschen met hunne lichamen niet vergaan. 2 §. 15/16/17. en 6. §. 3. en 7. §. 2/3/5/6. 12--20. en 9. §. 4. en 10. §. 8/12/14/22/25/27.

V. Dat goed en quaad na dit leven geloond sal worden. 2. §. 18. en 7. §. 2. 5/6/8/16/17/18/19/20. en 10. §. 3/11/25. Want het gene tegen dit laatste van Epicurus wege schijnt te strijden / daaraf sal ik een weinig verder spreken.

§. 4. Maar 't gene nu een groot bewijs van de verduisterheid hunder herte is / doet sich in al 't overige klaarlik op. Want uit alle hunne redenen / selfs daarse waarheid spreken / is te merken / datse sich hier tweesins vergrijpen: de godlike hoogheid van den hemel ter aarde nederduwende / en den geringen mensche van der aarde ten hemel verheffende: mitsdien datse van 't schepsel al te hoog gevoelen / en aan den Schepper al te laag. En siet / door dese misvattinge / en datse geen goed onderscheid maken / wat der nature van God of schepsel past of niet en past; so komense tot alsulke grove dolingen / daar hunne Afgodsdiensten en Toverpleginge uit ontstaan. Zijnde seer gemakkelik te bespeuren / dat geen derselven uit enig deel der waarheid / terstond gemeld; maar enkelik allegaar uit verkeerde bevattinge ontstaan zijn. Laat ons kortelik aantrekken 't gene daar af uit vorige aantekeningen blijkt / en wy sullen 't sien.

§. 5. Aangaande 't godlik Wesen; men siet

I. Datse de godlike uitnementheid al te menschelik begrijpen; den Goden / so wel groot als klein / menschelike afkomst / huwelik in kinderen toepassende VII. 5/6/17. 7. §. 5/6/17. en 10. §. 16.

II. Datse al te geringe geachten van Gods volmaaktheid hebben: door diense meinen / dat hy sich al te seer vermoeijen / en sijner heerlikste geluksaligheid te kort doen soude / indien / hy 't bestuur van alles self

ter

ter hand name 2. §. 4. en 10. §. 13. want daarom hebbense hem Ondergoden/ als stedehouders by gesteld. 2. §. 7--12 en 7. §. 2--8. en 10. §. 6/ 7. 12. 13.

III. Datse de Goedheid niet noodsakelik aan de Godheid vast maken: mitsdien datse sich doorgaans so gereed enen quaden als goeden God verbeelden. 2. §. 4/ 12. en 7. §. 3. en 10. §. 20.

IV. Datse den Schepper met het schepsel lichtelik vermengen. 2. §. 7. en 6. §. 2. en 9. §. 2/ 3. en 10. §. 6/ 7/ 17/ 23/ 24.

§. 6. Belangende de Geesten/ so is te merken.

I. Datse 't geestelijk wesen van 't lichamelijk niet behoorlik onderscheiden. 2. §. 1/ 6. Daar van komtet/ datse niet alleen den Geesten: maar de Godheid self mede lichamelike bewegingen/ eigenschappen/ vermaaklikheden; en bepaalde woningen/ in den Hemel/ in de Lucht/ op of onder d'Aarde toegeschreven hebben. 2. §. 14/ 16/ en 7. §. 6. 14/ 18. 7. §. 14.

II. Door dien se 't onderscheid tusschen de Zielen der Menschen en der Beesten niet wel begrypen: so vervallen sommigen tot die grovigheid/ datse Mensch en Beest eenerleije Ziel toepassen 7. §. 14. Sonder dat hadde t'onmogelik geweest/ dat sich 't gevoelen van Pytagoras/ van de verhuisinge der Zielen in andere Lichamen/ so wel der Beesten als der Menschen/ ooit so diep geworteld/ en de gansche weereld door verspreid hebben konde. 2. §. 17. en 7. §. 14/ 15/ 16/ 17/ 18.

III. Uit den selfden grond is 't gemeen gevoelen van 't omswerven der Geesten/ en der Menschen Zielen na den dood/ baarblijkelik ontstaan. 2. §. 15. en 6. §. 3. en 7. §. 19/ 20/ en 10. §. 12.

§. 7. 't Helpt mede tot verkleininge der Godheid/ datse de menschen self tot Goden maken; het zy by leevenden lijve/ het zy na den dood. Levendig: gelijk d'oude Grieken en Romeinen/ die 's menschen hertstoghten of gemoeds bewegingen tot Goden en Godinnen maakten: of als de hedendaagsche Canibalen/ die van sulke meininge niet veel verschillen/ gelijk 2. §. 14. en 7. §. 5/ 6. en 10. §. 14. getoond is. Na afsijvigheid/ en dat wel meest: sulx geeft der ouden *ἀποθέωσις* vergodinge te kennen: 2. §. 13. ende gaat nergens verder dan by deself de Caraibes of Canibalen; als wanende/ gelijk 10. §. 12/ 16. geseid is/ dat het geheel geslaght der Goden uit hunne voorouders gesproten/ ende sy self alsoo van godlike afkomste zijn. De Genij of Zemeëns, dat is bystaande Geesten/ zijn al mede uit den grond opgebor sten; so als uit der selver beschrijvinge op verscheidene plaatsen is te sien.

§. 8. Nu is lichtelik te vatten/ op wat grond der ouden *Divinatio* en *Magia*, dat is/ der hedendaagscher Heidenen Wicchelary en Tovery gebouwd zijn. Want wat hunne Wicchelarije betreft/ die moet enkelik hier op rusten.

I. Dat ieder God sijn volk heeft/ wien hy gunstig is/ en dat hy 't als sijn eigen beschermt: dies vraagt men hem wat sijnen volke wedervaren sal/ en wat raad.

II. Dat ieder God ook sijnen vyand heeft; derhalven soekt elk hulpe tegen Goden daar hy oordeelt dat hem 't quaad van komt;

by alsulken anderen / die hy denkt dat sijn hardste vyand is.

III. Dat elk mensche sijnen God of Geest besonder heeft. Daaruit is 't dat ieder een sijne eigene invallen en drifsten voor godlike ingevingen en bewegingen schatt; insonderheid so hem iet in den droom is voorgekomen/ waaraf hy d'oorsaak uit voorgaande besigheden of ontmoetingen niet so effen weet; of door suik vooroordeel belett / niet ten naawsten ondersoekt.

IV. De vermenginge der Godheid met de schepselen / heeft alle soorten van Wicchlarye voortgebraght: uit de Sterren/uit den Donder/uit de Vogelen / uit Bergen / Bosschen / Wateren; en uit alles waarin sy geloven dat sich enige Godheid openbaart.

V. Het omswerven der Geesten by hunne Lijken / doorgaans by de Heidenen geloofd / konde lichtelik voet geven om de doden te belesen.

§. 9. Hunne Tovery aangaande / laat ons dit slechs overwegen.

I. Dat het geen wonder is / so sy / die niet alleenlik de geschapene Geesten / maar self de onsterflike Goden / in goeden en quaden onderscheiden: deselven ook tegen malkanderen pogen aan te voeren; en sich door middel van den goeden / of wel van den eenen quaden / tegen den anderen te beschermen; of 't leed hen van den eenen God aangedaan / door hulp des anderen te wreken.

II. Die so veel en veelerhande / so Goden als Geesten / ook grote en kleine Goden versinnen: niet vreemd is 't / datse insgelijx meinen / door hulpe des maghtighsten den minderen te verkraghten.

III. Nadien sy ook so menschelike gedachten van de Goden hebben / dat die mede den hertstoghten / gelijk sy selve / onderworpen zijn; ja die menschelike drifsten self ook wel voor Goden houden: so moet het hen insgelijx gereed vallen / deselve / na dat hen 't hooft opgeeft / tot nadeel hunner vyanden aan te setten.

IV. Want ook uit dien / dat ettelijke hunder Goden so gering / en de Geesten met hen so gemeensaam zijn: so dunkt hen/ datse die self in hun bestier hebben / om derselver heimelijxte werkingen te gebruiken tot al datse willen. VI. 4.

§. 10. Noch iets / dat de Wichalary en Toverije t'saam betreft; waar van 't een deel op de saken / 't ander deel op de gebaren siet. De sake self komt hier op aan.

I. Dat hun gevoelen van de Lijf- en Lijkgeesten hen doet denken / dat omtrent de Lijken of de graven iets te doen is: waarom sy uit de Doodsbeenderen wicchelen / en met deselve toveren / door de Goden en Geesten / die sich daar by verhouden / of daar in werkende zijn. X. 21. 16.

II. Dit swerven en spelen van allerhande Geesten / meest quaden / maakt

dat

dat sy seer gereed zijn / so haast als hen onverwachte siekte / of sterfte / of ander ongemak overkomt; sulx op hunne haters en benyders te vermoeden / als van hen betoverd zynde. Want indien de kleine Goden / of Geesten / na 't believen van de menschen werken / welker Geesten sy zijn: so en kan 't niet missen / of sy sullen door derselver hulpe tot elkanders nadeel doen wat in hun vermogen is. Nu op dit vermoeden is die Wichelerije gegrond / waar doormen soekt te weten wie dat ons betoverd heeft. 10. §. 8. 16.

§. 11. Wat hun Tovergebaar betreft.

I. De lichamelike gedachten die se doorgaans van de Geesten / en selfs van de Goden hebben; brengen ook ontwijselik te wege dat se so veel uiterlik gebaar in hunne besweeringe gebruiken. 10. §. 16. Hoewel daar noch ene andere oorsake by komt; te weten de bedriegliikheid der papen / om 't eenvoudig volxken te misleiden.

II. My dunkt ook / dat ik uit die algemeenheid van Pytagoras gevoelen sie / hoe 't kan bygekomen zijn / dat de menschen kraght in letters en getallen / dus ofte so t'saamgevoegd / en vervolgens in d'uitspraak eniger woorden stellen. Want deselve Pytagoras heeft gemeind / dat de kraght der Godheid in d'everedigheid en t'samenstemming der getallen speelt. En gemerkt / dat de letters van 't ABC / niet alleenlik by de Grieken en Hebreen / maar by de meeste volkeren die letterkundig zijn / mede tot betekeninge der getallen strekken; so en kander geen woord bedacht worden / dat met sijne letters niet een getal uitmaakt. Hier by maghmen dan redelik gissen / dat het een woord uit dese / het ander uit sulke letteren / veel of weinige / dus ofte so t'saamgesteld / meer of minder kraght heeft / na hun gevoelen / in de besweeringen.

III. Buiten eigentlike leesletteren / komen hen de namen en teikens hunner Goden ook te pas: so alsmen heden besonderlik by de Lappen en Finnen siet / welker Tovertrommels met sodanige karacters over en over beklad zijn. 6. §. 5.

§. 12. Doch 't voornaamste dat ontrent alle die Belesingen / het zy tot Wiechelarye / het zy tot Toverije / te bemerken staat / heb ik hier noch niet geseid. Ende bestaat daar in / dat het een en 't ander by den Heidenen een deel van hunne Godsdienst is: ja dat die by sommige volkeren / boven al in West-Indien / by kans geheel daar in bestaat. 9. §. 6. en 10. §. 16. Het kan ook niet wel anders wesen / mitsdien dat alles op hun gevoelen van de Godheid berust / of daar uit ontstaat.

I. Over sulx is dit gansche werk en de bedieninge daar af by hen geensins voor iet quaads geacht: maar alleen voor so verre 't iemant ten quade gebruikt. Hier van is 't dat de Magi en Divini van ouds / gelijk de hedendaagsche Bramines der Indianen / de Fetisseros der Guineërs / de Baiwas of Piays der Peruanen en Caniballen / neffens diergelijke; sich aan der koningen hoven ende in hunne tempelen vonden: en dat een wijs man / een leeraar / of landraad / of priester of profeet daar voor niet erkend word; so hy geen Wiechelaar / of (in dien sin verstaan

als geseid is) geen Toveraar en zy. De H. Schrift geeft ons sulx in Jannes en Jambres / in Bileam / in Daniel en sijne metgesellen te verstaan. Hier van is hier voor 4. §. 1/4. ook al iets geseid. En is insgelijx uit de gemeene proeven / te voren bygebraght / wel te merken / dat de Heidenen school van sulke konsten houden ; en besonderlik de Priesters 't volk tot dat amt van jongs op onderwijsen / self tot de domme Laplanders toe 6. §. 4.

11. Met een kanmen hier de reden sien / waarom dat de ingewanden der geslaghte offerbeesten / en dese of geene kooksels van vleesch of kruiden / tot toverye of waarseggingen gebruikt worden ; te weeten / om dat na hun gevoelen iet godlijks daar in speelt.

§. 13. Het blijkt derhalven / dat alle de genoemde plegingen der Heidenen deels op gewisse kennisse / en deels op losse gissingen en bystere dolingen gegrond zijn. Datse de Godheid soeken of vreesen / word op de natuurlike kennisse / die de meest verbasterde menschen van God hebben / gebowd. Maar dat sy 't aan sulke / en aan so slechten slagh van allerhande Goden / en op so veelerleye wijsen doen : dat is henluider verdorbenen verstande toe te schryven. En dit al / so veel de genen betreft die enigen God of Geest erkennen / en d'onsterflikheid der Zielen geloven : waar tegens niet en strijd / datter Epicureën zijn / die 't een met het ander ontkennen / of ten minsten in twijfel trekken. Want Epicurus / en die hem heden volgen / lochenden so seer de Godheid noch de Geesten niet ; alsse wel werk deden / om de menschen die sulx alles geloven te overtuigen / dat hun doen met den toets van sulk verstand niet goed te maken was. Over sulx kan het geensins bestaan / dat iemant een Epicureër ende met eenen een Wichelaar of Toveraar zy. Daar tegen kan geen heiden Epicurus tegenspreken / sonder sich op die kunsten / en der selver uitwerkingen met een te beroepen.

§. 14. 't Sal goed zijn / dat wy / tot meerder sekerheid / de luiden van sijne gesindheid met hunne eigene woorden hooren spreken. Gassendus heeft een deel daar af *Sect.* 11. *Cap.* 6 aldus by een gesteld. Het is evenveel, of God de dingen door sich self bestiert, gelijk sommige willen; of, so als andere beweeren, door bedienaars, die by hen doorgaans *Genij* en *Dæmones* genaamd zijn. Want eensdeels de saken eveneens gebeuren, als offer geen sodanige bedienaars waren; en al stond men'er enigen toe, so konnense echter niet zijn so alsmense versint, te weten, van menschelike gestalte, ende met ons sprekende. Te geswygen, dat vele derselver boos en met gebreken zijnde, niet gelukkig noch langleevende wesen konnen: aangesien dat de boosheid met veel onverstands gevoegd, en tot den ondergang geneigd is. Dit van de Geesten: hoort men nu ook van 't bedrijf dat daar ontrent gebruikelik was. Sy plegen sich ook, seit hy / tot bewys, so van de voorsienigheid, als van datter Geesten zijn, op de *Divinatio* te beroepen. Maar ik sie met verdriet dese menschelijke swakheid aan; gemerkt datse ook uit de dromen Godspraak halen: (*Divinatio-*

nem

nem repetunt) niet anders dan of God op stelten ginge, om de menschen in diepen slaap door luinsche gesighten te vermanen, van 't gene te gebeuren staat: als of ook 't Geluk en 't Geval niet genoegsaam ware, om alle sulke uitkomsten te veroorsaken; sonder God, niet alleenlik met Son en maan, en veelerhande dieren, maar ook met allerley steen en koper te vermengen. Die so spreken / tonen klaarlik datse liever allen God en Geest ontkennen / dan voor sodanig erkennen willen / als by d'andere Heidenen geloofd word: of om die beide te geloven / wichelaars of Toveraars souden willen zijn. Dus verre van 't Heidendom: nu laat ons metter tijd enige treden verder gaan.

XII. HOOFDSTUK.

't Gevoelen der Joden word met reden mede ondersocht.

§. 1. Tot noch toe hebben wy niet als 't Heidendom gesien / dat geen ander licht dan van Naturen heeft: nu gaan wy dan vernemen / wat de genen die door de Schrifture verlicht zijn / desen aangaande geloven of bedrijven. Doch die en zijn niet eenerley; maar in Joden / Mahometanen / Kristenen onderscheiden. D'ongelyke maten der verlichtinge / die sy ontfangen hebben / of te werk stellen / heeft dit onderscheid gebaard. Ik sal van de genen beginnen / die verdst van 't Kristendom / ende also aan 't Heidendom de naaste zijn. Voor sodanig schijntet wel datmen 't volk van Mahomet behoort te houden; door dien wy een voorvoordeel ten goede van de Joden hebben / als Gods volk van ouds. Maar onaangesien watse by ouds geweest zijn / so als wy hen op heden veranderd sien / de Mahometanen komen ons veel nader by. Beide schuw van Afgodsdienst / erkennen sy maar eenen God / en sijn Woord voor den eenigsten regel huns Geloofs. Maar de Joden niet meer dan het oud Testament: de Mahometanen ook het Niewe; behalven datse den Alkoran, zijnde de Wett van Mahomet / by die van Moses en van Christus voegen / tot beider verbeteringe. Doch het self de bykans word by de Joden met den Talmud, houdende d'insettingen der Ouden / gepleegd. Als 't er op aan komt / so word d'onfeilbaarheid der boeken van de Wet en 't Evangelium misschien beter by 't volk van Mahomet dan die van de Wet alleen in 't Jodendom besorgd. Daar by komt / dat Jesus Christus / na Mahomets leere voor een groot Profeet / en boven Moses erkend en geëerd; maar van de Joden yselik vervloekt word. Om die reden seg ik / dat de Mahometanen wel de helfte nader zijn aan 't Kristendom / dan de Joden hedendaags. En wat behoev ik meer dan dit? In 't gene daar wy nu af handelen / gaan de Joden niet so verre af van 't Heidendom / als de Mahometanen doen. Dat moet blyken uit het gene ik daar af te verde brengen sal.

§. 2. Nu / so lang als wy niet dan met Heidenen te doen hadden / moe-

sten-

sten wy hun gevoelen van de Goden / Geesten en Zielen ondersoeken Maar hier valt van geen Goden iets te seggen. De Joden / schoon alleer te overdadigd tot Afgoderij geneigd / zijn 't seder de Babylonische gevangenisse / nu 2300. jaren lang / so vreemd van de veelheid der Goden / datse self maar eene persoon in d'allereenigste Godheid erkennen. Sy geloven uit de Schrift / dat die eene / almaghtige en algenoegsame God alles uit niet geschapen heeft / als noch alleen bestiert en in wesen houd. Onder sijne schepselen tellense Engelen en Menschen: en dese sodanig / datse ene Ziel hebben / uitneemender dan de beesten; hoewel van minder volmaaktheid dan d'Engelen selve zijn. Dit is van ouds af hun geloof / en dus verre komense dan ook beter dan de Mahometanen (gelijk hier na geseid sal worden) met de Kristenen over een.

§. 3. Doch men moet hen gelove / so als 't by ouds was / doe noch d'eerste Tempel stond / van 't gene daar se namaals allenxkens toe vervallen zijn / behoorlik onderscheiden. Sy waren doe reghtsinnig; (uitgesonderd veele die sich tot Afgodery verboeren lieten) ende hadden buiten twijfel van d'Engelen / Duivelen / Zielen der menschen / geen andere gedachten / dan ons de Schrift noch heden leert. Sullen wy hen dan aanmerken als die van ons verschillen / so moeten wy hen in latere tyden sien; te weten / van doe af dat hun staat sich neigde tot den val / en 't Kristendom 't hoofd op stak. Maar mitsdien datse heden tweederhande zijn; de Karraïm, die sich bloteliк aan de Schrift houden / en de Rabbanim, die d'Overleveringen hunder leeraars volgen: so vereischt het klein getal datmen heden van die eerste soorte vind / dat wy 't op de laatste nemen. Gene zijn een overblyfsel van de Sadduceën / in Europa naawelijks bekend; gelijk dese noch afsettelingen van de Fariseën zijn.

§. 4. Schoon wy ons nu aan de laatsten houden / so maghmen echter noch een nader onderscheid tusschen d'oude en hedendaagsche Joden merken. Door ouden versta ik sulke / die in des Heeren Jesus / of der Apostelen tijd / of niet veel later geleefd hebben. Filo / de geleerdste en bescheidenste der Joden / verscheelde van Plato niet seer veel: seggende, dat de Sterren besield zijn / en door eige„ ne verstandigheid in 't ronde beweegd worden. Dus verre stemt hem Ben - Maimon toe / die dat gevoelen kortelik aldus begrijpt. Alle de Sterren en Hemelkringen hebben Ziel en kennis en verstand, leven en geduursaamheid: hem kennende door wiens woord de Weereld gemaakt is. Elk derselven roemt en verheerlikt sijnen Maker na vermogens ieders weerdigheid en uitneementheid, gelijk als d'Engelen doen. En gelijkse God kennen, so verstaanse mede wat sy selve zijn; als ook d'Engelen, boven hen zijnde. Doch so is de kennisse der Sterren en Hemelronden minder dan der Engelen, en meerder dan der Menschen. Dus lees ik in sijn boek van de Gronden der wett / in 't 3. cap. §. 11.

§. 5. Nader komende tot de Geesten / 't zy Engelen of Zielen der menschen /

schen / so sienwe oude en nieuwe schrijvers niet so effen t'samenstemmen.
Wat d'eersten belangt: Filo was van dit verstand. De Lucht geloost
,, hy vol geesten te zijn / welker sommigen / als de volmaaktsten / nooit
,, lichamen aandoen; maar op en nederwaars gaan en keeren / ten
,, dienste van den groten God. Andere / van slechter maaxel / nemen
,, lichamen aan: tot welken / door den dood afgelegd zijnde / sommige
,, namaals wederkeeren; andere / verdrietig van dit leven / trekken ho-
,, ger op / en leven daar in rust. Dan zijnder noch andere, (nu begin
ik sijne eigene woorden te verhalen) de suiverste en beste van allen, van ho-
gen en godliken verstande, d'aardsche en nietige dingen versmadende, die-
naars van den Almaghtigen, ende als oren en ogen des groten Konings, die
alles horen en sien. Dese worden by de Filosofen *Genij*, in de H. Schrift seer
voegelik *Engelen*, dat is, Boden, genaamd. Want sy zyn tusschenboden;
die des Vaders bevelen aan de kinderen, en der kinderen gebeden aan den Va-
der overbrengen, daarom ook van hen geseid word, datse op en nederklim-
men. In sijn boek van de Dromen spreekt hy dese taal.

§. 6. Wilmen nu hier by de Joden van de latere tijden horen / en be-
sonderlik watse van de nature der Engelen gevoelen daar over seit W. Vor-
stius niet reght / in sijne Aantekeningen over Ben Maimons Gronden van
,, de Wett / dat sy 't onderlinge niet wel eens zijn. Sommige van gevoe-
,, len zijnde / datse uyt de fijnste elementen geschapen zijn; gelijk R. Juda in
,, sijn boek genaamd Cusri 4. §. 4. meld. Andere (gelijk de schrijver
,, van 't boek Jezira / so deself de R. Juda seit 4. §. 25.) houden d'En-
,, gelen uit den H. Geest te zijn. Ook word in 't boek Chagiga fol. 14.
,, gemeld / dat noch dagelijks dienstbare Engelen door Gods woord ge-
,, schapen worden. Maar Ben-Maimon self spreekter / (gelijk doorgaans
van andere dingen mede) veel wijsliker af. 2. §. 4. D'Engelen, seit hy /
hebben ene wesentheid (*thora*, *formam*) die sonder enige stoffe bestaat: de-
wyle sy geen lichamen zijn, maar wesentheden, (*thoros*, *formæ*) van mal-
kanderen onderscheiden.

§. 7. D'Onderscheidinge der Engelen / in den joodschen sin / wil ik
ook liefst uit den self den schrijver voorstellen; want niemant hunder allen
by hem in geleertheid of bescheidentheid te gelijken is: op dat ik immers
hen geen ongerijmder leere / dan de besten onder hen self erkennen willen /
toe en schrijve. Hy toont vervolgens sijn gevoelen dan op desen sin. ,, Wan-
,, neer de Profeten seggen / datse Engelen als vuur / en met vleugelen ge-
,, sien hebben: sulx word profeetscher wijse / en by gelijkenis geseid; om
,, te betekenen datse niet lichamelik noch swaarlijvig zyn. Gelijkerwijse
,, word God self een verteerend vuur genoemd / te weten oneigentlik: en
,, so is mede te verstaan / hy maakt sijne Engelen winden. (In onsen By-
,, bel / Geesten: 't Hebreewsche woord רוח *ruah* word op beiderleije wijse
,, vertaald.) D'Engelen dan / sonder lichaam zynde / worden wesentlik /
,, ende met een trapswijse / in waardigheid van malkanderen onderscheiden;
,, waar in d'een den anderen overtreft. Daar past hy dese woorden op /

„ die hoger is dan de hoge neemter acht op. Pred. 5. 7. Niet echter / dat
„ des eenen plaats boven den anderen verheven is / gelijk 't wel met de
„ menschen gaat: maar gelijkmen spreekt / dat van twee wijsen d'een wij-
„ ser is als d'ander; alsmede dat d'oorsake 't veroorsaakte te boven gaat.
„ So wil hy dan hebben / dat God self die van d'eerste waardigheid; doch
„ dese van die van de tweede / en de tweede die van de derde / ende so ver-
„ volgens hebben voortgebraght.

§. 8. Deser Trappen of Ordeningen worden gemeenlijk by de Joodsche schrijvers tien gesteld; ende by den self den Ben-Majmon / gelijk mede in 't boek Midrasch Bereschyt, aldus van boven af tot beneden toe / met hunne namen onderscheiden / 1. *Chajos hakkodesch*, 2. *Ofanim*, 3. *Oralim*, 4. *Chasmalim*, 5. *Serafim*, 6. *Malachim* of Engelen, 7. *Elohim*, 8. *Bene Elohin*, 9. *Cherubim*, 10. *Yschim*. Gemerkt dat de betekenisse deser namen meestendeel onseker / en verre te halen is: so sal ikse ten kortsten vertalen; so als ik uit de verklaringen / daar af te lesen / ten allernaasten raden magh. 1. Heiliglevende, 2. Raderen, 3. Sterk van kraghten, 4. Vuurvlammen, 5. Brand-vonken, 6. Boden, 7. Goden, 8. Godessonen. 9. Tempelbeelden, 10. Mannen. D'eersten meintmen so genaamd te zijn / om datse op uitneemender wyse dan de mensch / oorspronkelik heilig / en door hunnen invloed oorsake des levens van de volgende schepselen zijn. De laatsten mogen daarom de naam van Mannen dragen / om dat sy de genen zijn / diemen leest dat bywijlen / van Gods wege in mans gedaante plegen te verschijnen. Dese zijn 't ook (seit Ben-Majmon wederom §. 9.) die alleen met de Profeten spraken, ende op den naasten trap der menschelijke wetenschap staan.

§. 9. Dus verre / hoe sy onderling verschillen: nu sal ik denselfden met sijne eigene woorden laten seggen / wat dese 10. Ordeningen t'samen van God en menschen onderscheid. Alle dese levendige wesentheden kennen den Schepper met een seer uitneemende wetenschap: ieder na eisch sijner ordre, niet na vereisch sijner uitnementheid. Dienvolgens kan d'eerste trap de waarheid des Scheppers niet begrijpen, sodanig als hy in hemselven is; also zijn verstand al te bekrompen is, om hem te bereiken. Nochtans komt hyder verder mede, dan eene der wesentheden die van lager ordeninge zijn. Ende kent noch ieder van deselve, tot de tiende toe, den Schepper volkomeliker dan de menschen, uit stoffe en vorm (of wesentheid) bestaande.

§. 10. De Kabalisten / naaste weghwijsers tot de Joodsche Toverkunde / zijn mede met die tien Ordeningen niet te vreden: maar al 't geschapene word by hen eerst in vier kringen verdeeld. D'eerste is der Uitwasemingen, *Avilos*; anders *Sefiros*, Lichten genaamd / by de Joodsche meesters van ouds beroemd. Dese willen hen noch Schepselen, noch 't wesen van den Schepper, maar desselfs onderscheidelike volmaaktheden geheten zijn so het Manasse ben Israël op 't naaste verklaart; deselve met d'Ideën van Plato vergelijkende / die hy voor hoofdsaken aller din-

dingen hield: Ende wordender sodanige tien by hem geteld: de Kroon, de Wetenschap, de Voorsightigheid, de Hoogstatelikheid, de Dapperheid, de Schoonheid, de Overwinning, de Heerlikheid, de Grondslagh, het Koningrijk. Den tweden ring noemense der Scheppinge; waar in d'Engelen zijn/ van alle lichamelikheid afgescheiden/ ende in tien ordeningen/ die te voren §. 8. genoemd zijn/ verdeeld. In den derden hebbense *Jetsira*, het Formsel of 't Formeersel gesteld. Daar toe brengense d'Engelen die enige gemeenschap met een lichaam hebben. De vierde ring besluit al 't overige schepsel/ 't welk by hen *Aschya*, 't Maaksel genoemd word.

§. 11. So ik meer uit der Joden schriften van d'Engelen by eenbraghte/ wat dese en gene hunder leeraars in 't besonder daar af gevoelen: het soude misschien met het voorseide niet veel gemeenschaps hebben; so verscheiden alsse hier en elders van gevoelen zijn. Dan dit is echter van 't voornaamste noch. Sy weten ons van driederhande Engelen te spreken. D'eerste soort is t'eenemaal van alle stoffe onbelemmerd; ende staan met hun vieren elk aan enen hoek van Godes troon: Michaël ter reghter/ Gabriël ter slinker/ Uriël ter voorste/ en Rafaël ter achterste zyde. Dit leert ons R. Eliëser in 't 4. sijner Hoofdstukken. Hunne namen hebben vry wat te beduiden: *Michaël*, wie is als God? *Gabriël*, God myne kraght, *Uriël*, God mijn licht, en *Rafaël*, God mijn Geneesmeester. Dese worden nooit aan menschelijke oge/ noch in menschelike gedaante/ dan alleenlik aan Profeten in gesighten vertoond. Van het tweede slagh zijn de goede Engelen/ door welken God de Weereld regeert: die dikmaals in menschelike gestalte aan de Profeten verschenen zijnde/ ende boven 's Hemels rond woonachtig/ het heir des Hemels genaamd zijn. Maar beneden de Maan onthouden sich de *Schedym*, of Kakodaimones, gelijk l. 2. §. 12. zijnde bose Engelen/ door welken God sijne gramschap en oordeelen uitvoert. Dit is het derde slagh/ waar af wy nu het joodsch gevoelen ook wat nader horen moeten.

§. 12. De Duivelen worden by den Joden Engelen des verderfs of des doods, als mede *Satanim*, Satans, dat is Tegenstanders genaamd. Men kan hunne meininge hier over best uit Filo verstaan/ die in der Apostelen tijd geweest is. Dit is 't dat hy daar af in 't boek van de Reusen schrijft. 't Gene andere Filosofen den naam van *Genius* geven, dat is Moses gewoon Engelen te noemen. 't Woord Genius neemt hy hier te breed/ (of hy moest van d'Engelen smalder spreken) volgens 't gene hier voor 2. §. 13. 14. aangetekend staat. Dit zijn (seit hy verder) De Zielen die door de Luchtvliegen; 't gene niemant voor een verdichtsel houden moet. Daarom verklaart hy 't nader aldus. Gelijk in 't gemeen geseid word, datter goede en quade Geesten zijn, insgelijks ook Zielen: so mede de Engelen. Sommige diemen goeden noemt; zijnde sekere gesanten, tusschen God en de Menschen heen en wedergaande, volherdig door sulken onberispeliken en overschonen dienst: andere daar tegen onheilig, verfoeijelik; die gy self ook sonder liegen verdoemelijk noemen soud.

§. 13. De herkomst der bose Geesten word by den Joden verscheidelik verhaald. Manasse Ben Israël derf seggen / datse op den tweeden dagh der scheppinge van God self zijn voortgebracht. *probl.* 23. R. Eliëser sal ons hunnen afval melden / daar hy in 't 13. hoofdstuk dit van schrijft. De dienstbare Engelen seiden tot den Heiligen Gesegenden God: Heere der gansche Weereld, wat is de mensche, dat gy so veel werks van hem maakt? Wat is hy meer dan ydelheid? want hy sleghts op der Aarde iets te seggen heeft. Sijn antwoord was; wat meint gy my alleenlik in der hoogte te roemen? Deselfde die ik hier ben, die ben ik beneden ook. Siet toe, wie van u dat alle schepselen by hunne namen noemen kan. Maar sy en konden geen van allen. Terstond staat Adam op, en noemt alle schepselen by name. Sulx de dienstbare Engelen siende, seiden tot malkanderen: laat ons t' samen raad sluiten; hoe wy Adam sullen doen sondigen tegen den Schepper; of hy sal ons meester worden. Daar was doe Sammaël, een groot Vorst in den Hemel, met de Heiliglevenden, hier voor 12. §. 8. ook genoemd) en de Serafynen uit ses benden; ende Sammaël nam sijn geselschap uit twaalf, en gaf sich na beneden, om alle schepselen te sien, die de heilige gesegende God geschapen hadde. Maar hy en vond geen listiger om quaad te doen dan de Slang. Daar op komt hy dan tot de verleidinge en den val des menschen; daar hy even sterk over fabelt als 't gene daar nu verhaald is. Doch dese verleidinge des menschen was des Duivels val. Daar van seit hy; hoe God Adam / Eva / en de Slang elk hunne straffe opleide. Hy braghtse alle drie voor hem, en besloot het vonnis tegen Adam en Eva / uit negen vloeken en den dood. Doch Sammaël en sijne bende plotsten hy van boven neer uit den Hemel, de plaatse sijner heiligheid, hiew de Slang de voeten af, (want daar te voren hadse de gedaante eens kameels / daar Sammaël op reed) en vervloektese boven alle beesten en gedierten. Siet daar den val des Duivels op sijn Joods. Want men magh dit verhaal op Eliësers rekening alleen niet stellen: de Targums, gebruikelijke en gemeene uitleggingen hunder grootste leeraars / melden 't self de menigmaal / en Mose Majmons soon in sijn More Nebochym 2. deel 30. cap.

§. 14. Een tweede afkomst van Duivelen word aan Lilis toegeschreven. Dit is de naam, seit Manasse / van een Duivels wijf, dat na sommiger gevoelen Adams vrouw geweest is, eer hem God met Eva dede trouwen. Het woord is in de Schrift Jesa. 24: 14. te vinden; ende aldaar / volgens wijser luiden kennisse / van onse Oversetters in ruime betekenis / om der onsekerheid wille Nachtgedierte verduitscht. Doch hun Rabbi Elias sal ons de geheele legende in sijn Thisbi dus vertellen. Men vind beschreven, dat in de 130. jaren, in welken sich Adam van sijn wijf onthield, Duivelinnen tot hem quamen, die van hem beswangerd wierden; waar door hy Duivels, Geesten, Nachtspoken en Schrikgeesten teelde. En op een andere plaatse vind ik, dat de Duivels

van vier moeders zijn; *Lilis*, *Naome*, *Ogeres* en *Machalas*. Ook leest men in 't boek van Ben-Sira, op de 60. Vrage, dat Nebucadnetsar hem vraagde, waarom dat kinderen sterven op den achsten dagh? Waarop hy tot antwoorde gaf, om datse Lilis om den hals brengt. Van welke sake hy ter selfde plaatse veel in 't breede verhandelt; dat my verdriet alhier te schrijven, vermits ik'er gansch geen geloof aan sla. Men siet derhalven de grovigheid der joodsche verdichtselen; so seer/ datse aan hun eigen volk/ hoe lichtgelovig 't anders is/ ook wel ongeloofliik schijnen.

§. 15. Doch of die vier voorseide duivelinnen niet genoegsaam waren/ om de weereld met bose Geesten te vervullen: so isser noch een derde geslaght uitgevonden/ volgens 't gene men leest; dat Gods Sonen der menschen kinderen aansiende, datse schoon waren, uit deselve wyven namen diese begeerden. Gen. 6: 2. Door die Sonen Gods hebben de Joden al van ouds af Engelen verstaan: ende seit derhalve Josefus/ in 't 1. b. van de Oudheid. 4. cap. dat veele van Gods Engelen sich met de vrouwen vermengende, een baldadig geslaght hebben voortgebraght. De namen der Engelen die sich in dit hoerdom verliepen/ zijn hen mede bekend. Aza en Azaël warender de hoofden af; en wierden beide op Naëma, Kajins dochter/ die schoon was/ verliefd. Hier van zijn de Reusen voortgekomen/ daar de Schrift ter gemelde plaatse af spreekt: doch die/ na dit verslagh/ half Duivel half Mensche moeten geweest zijn. Asmodi, de bose Geest van Sara Raguëls/ in d'historie van Tobias cap. 3: 8. gemeld/ was mede uit dit huwelijk gesproten. Andere meinen dat hy Sammaël self is. Vraagt iemant/ hoe de Geesten tot de kinderteeeling deugen? Eliëser salder in 't 22. Hoofdstuk dit bescheid op geven. Ten tijde alsse vielen uit de plaatse hunder heiligheid, so wierd hunne kraght en gestalte als der menschen. En daarmede is het uit.

§. 16. Doch om niet benodigd te zijn/ sich met verdichte geschiedenissen te behelpen/ so gaanse liever (gelijk sommigen der heidensche wijsen 2. §. 12.) versinnen/ dat die bose Geesten halfslaght Engelen en Menschen zijn. Daar toe brengt G. Vorstius in sijne Aantekeningen op R. Elieser/ uit R. Scheen Toob de navolgende woorden by. Uit den invloed van desen Oversten ('t is daar R. Nitron van de voorseide Lilis spreekt) zijn alle de vermogens der Duivelen, Nachtspooken en bose Geesten voortgekomen, die in menschen gedaante gesien worden. Ende is desen aangaande 't seggen der geleerden, datse so wel de gelijkenisse der menschen als der Engelen hebben: dewijlse aan d'eene kant niet so fyn van maaksel zijn, (als d'andere Geesten) noch aan d'andere zyde van so groven stoffe t'saamgesteld als de menschen. Wilmen nu de reden weten/ waarom dat dese wanschepsels den eenen tijd Geesten/ den anderen tijd als menschen/ dan Mans dan Vrouwen by de Joodsche meesters genoemd zijn; dat sal ons deself de Scheem Toob in 't 5. hoofdstuk seggen/

gen / gelijk het Vorſtius op 't 22. cap. van R. Elieſer verhaalt. Uit deſe ordeninge ('t is van 10. de tweede daar hy af ſpreekt) komen tweederley ſlagh van dwale Geeſten (Satyrs) in de weereld; ſpeelende gelijk menſchen: en verſchijnen denſelven in den droom; als ſchone vrouwen; ſomtijds in mannen, ſomtijds in vrouwen ſich verſcheppende.

§. 17. Nu moeten wy noch hun gevoelen van der menſchen Zielen verſtaan; ſo ſy 't ſelf maar weten. Want uit het gene ſlus §. 12. van Filo geſeid wierd / blijkt alreeds / dat hunne geleerdſten op 't onderſcheid der Engelen en der Zielen niet ſeer naaw en ſien. Hunne meeſte meeninge nochtans / aangaande der Zielen aart en oorſprong / heeft de geleerde Hoornbeek in ſijn boek tegen de ſelven dus in 't kort begrepen. Hun gevoelen is, ſeit hy / pag. 319. dat alle Zielen teffens geſchapen zijn; en dat op den eerſten dagh, met het Licht. Ende niet alleenlik dat; maar ook by paren, van man en wijf: ſo dat hier uit, wel te weten, gelukkige en vreedſame huweliken ontſtaan, wanneer iemant ſijne eigene Ziel, of die met de ſijne geſchapen is, ten huwelike krijgt; maar ongelukkig en tot ſtraffe van den menſche zyn ſodanige huweliken, daar iemend een lichaam bekomt, waar van de Ziel in de ſcheppinge met de ſijne niet en is gepaard geweeſt. Daarmede heeft hy te worſtelen, tot dat hy ſich betere: als wanneer hy in de twede echt met de reghte Ziel, ſijn wederpaar, vereenigd, een gelukkiger leven leid. Manaſſe Ben Iſrael heeft dit op verſcheidene plaatſen / als in ſijnen Conciliador de 6. vr. p. 12. in ſijn twede boek van d' Opſtandinge 13. cap. en 3. b. 9. cap. *de Termino Vitæ, Sect.* 8. *p.* 207. verder uitgebreid / en in ſijner Vraagſtukken het 15de op joodſche wijſe ten breedſten beveſtigd.

§. 18. Belangende den ſtaat der Zielen na dit leven: de μετεμψύχωσις van Pytagoras word by hen meede gemenelik geloofd; en deſe Zielverhuiſinge *Gilgul*, dat is / Wentelinge genaamd. Dit meinenſe dat drie maal gebeurt. So ſtaat in Tisbi op 't woord Gilgul aangeteekend. Het gevoelen der der Kabaliſten is, dat ieder Ziele driewerf geſchapen word: willende te kennen geven, datſe ſich wentelt door de lichamen van drie menſchen kinderen. (dit word quanſwijs uit Job. 33: 29. beveſtigd) Waaruit ſy ſeggen, dat de Ziele van den eerſten menſche ſich gewenteld heeft in 't lichaam van koning David, en van David ſich in 't lichaam van den Meſſias overwentelen ſal. (Die verborgentheid is in drie hebreewſche letteren van Adams naam beſloten; אדם א A. Adam, ד D. David, en מ M. Meſſias.) So is mede by hen geleerd, dat de Zielen der boosdadigen in de lichamen der beeſten overgaan, elk na den aart der ſonden dieſe begaan hebben. So ſal de Ziele des genen die eens anderen mans vrouwe beſlapen heeft / in enen Kameel verhuiſen. Daarom ſeit David: Ik ſal den Heere ſingen, כי גמל עלי *ki gamal alaÿ* om dat hy my welgedaan heeft. Dat vertalen ſy / om dat hy my van den kameel verloſt heeft: ſich daar mede behelpende / dat het Hebreewſch woord גמל, anders geſtipt

stipt en gelesen / *gamaal* een kameel te seggen is.

§. 19. Enige zijn echter van gevoelen / dat de Zielen der godlosen met de lichamen vergaan. Josefus geeft sulx den Fariseën te sijnen tijde na / datse de Zielwentelinge alleenlik den godvrughtigen toepassen; maar den Godlosen ene eewige pijniginge bescheiden. In sijn 2. b. van de J. Oorl. 7. cap: De Sadduceën / so ons Gods Woord selve Getuigt / geloofden Opstandinge noch Engel / noch Geest. Matt. 22: 23. Hand. 23: 8. Maar nu hebben de Joden enen anderen vond / die hunne Toverkonst en besweeringe kraghtig stijft. De Ziel van 't lichaam gescheiden / moet noch een geheel jaar of 12 maanden lang rondom 't lijk swerven: in welken tijd de Bose geesten die sich in de Lucht verhouden / מלאכי חבלה *Malachej chabbala*, dat is pynigduivels, en andersins genaamd / gelegentheid vinden en vermogens zijn / deselve wederom in hunne lichamen te brengen; en daar uit op de besweeringen antwoord te geven. En dus quam 't / meinense / dat de toveresse tot endor de ziel van Samuël (als binnen 't jaar na sijnen dood geschied) in sijn eigen lichaam wederom verwekken konde. Manasse ben Israël steekt ons dit so in de hand: en seit dat het der ouden gevoelen is / 't welk hy meest uit de Gemara Sjabbas gehaald heeft. Sommigen nochtans zijn van veel gesonder oordeel geweest; gelijk wy hier na noch sullen sien / wanneer ons dat exempel in het twede boek ter hand sal komen.

XIII. HOOFDSTUK.

Der selver Toverplegingen, by ouds ende noch heden in 't gebruik, zijn uit sulke gevoelens ontstaan.

§. 1. Wy hebbben 't joodsch gevoelen aangaande dese stoffe ondersocht / so verr als 't buiten de Schrift is / daar wy met hen eens in zijn: nu laat ons dan ook sien / wat sy houden van 't gene datmen Toverye noemt. Hoe seer dat volk van ouden tijden af daar toe is geneigd geweest / kan ons de H. Schrift overvloedelik getuigen. Eerst uit dien / dat sy sulk bedrijf in Egypten veel gewoon te sien / en veel licht ook self daar af niet vry; daarna in hun land wonende / van so veel toverplightige volkeren omringd en doormengd: oversulx so menigmaal daartegen in de Wet gewaarschoud zijn. Exod. 22: 18. Lev. 19: 31. en 20. 6/ 27. Deut. 18: 9/ 14. Jes. 8:. 19/ 20. Daarna swaarder gedreigd / also sy 't evenwel so qualik laten konden; als aan Manasse koning van Juda in 't besonder was te sien. 2 Kon. 21: 6. 2. Kron. 33: 6. Doch in Israël / dat is 't rijk der 10. stammen / onder Jerobeam van Davids erfgenamen afgescheurd / was dat een gemeen gebrek: daar de Schrift af seit / datse Waarseggeryen gebruikten, ende op Vogelgeschrey acht gaven. enf. 2 Kron. 17: 17. Ende waren

ten

ten tijde der Apostelen wel seven overpriesters sonen , van eenen vader / die met besweeringen omgingen. Hand. 19: 13 / 14. Doch also sulx alles niet uit den inhoud hunder Wet / maar uit afvalligheid sproot: so en maghmen 't eigentlik op rekening van 't Jodendom niet stellen / so lang als het by de Rabynen selve niet geleerd / ende als een deel van hunnen Godsdienst metter tijd is ingevoerd. Sodanig isset echter 't gene ik in 't voorgaande hoofdstuk vertoond hebbe / ende komt hun hedendaagsch gebruik met alsulke leeringen beter over een.

§. 2. De neerstige Lichtfoot heeft ons met veele blijken aangewesen / hoe seer de Joden na de Babylonische gevangenisse / d'Afgoderye verlaten hebbende / en van de Profeteye verlaten zijnde ; henselven allenx / ontrent den tijd van de Messias / tot Toverye en Waarseggery overgegeven hebben. Hunne talmudische schriften daar vol af zijnde / ende noch heden by hen in weerde gehouden / moeten dat tot hun nadeel ook getuigen. Insonderheid dewijle sy sich met alsulke konsten in volgenden tijde tegen 't Kristendom mede behielpen. ,, Hy verseekert ons / dat menig bedrieger on- ,, der hen / na de verwoestinge van Stad en Tempel / sich neer- ,, stig in de Toverkunst geoefend heeft ; en dat alsulke menschen ,, metter tijd in grote achtinge quamen. Ende wat de Droombedie- ,, dinge betreft / dat onder dien dekmantel ontelbare bedriegeryen ,, gepleegd zijn. In 't boek Maarsar Sheni fol. 45. col. 2 / 3. word ,, verhaald / dat R. Jose ben Chalpata / R. Ismaël ben Jo- ,, se / R. Lazarus en Akiba gedurig daarin besig waren. Ver- ,, scheidene hunder uitleggingen worden ter aangetogener plaatse ,, verhaald ; ende is uit verscheidene dingen aldaar geseid te ,, merken / datser self hunne leerlingen in onderwesen. In 't boek ,, Schabbas fol. 3. col. 2. word van een Spook gemeld / dat ,, eenen hunder godsdienstplightigen in 't bepeinsen van de Wet ,, verscheen. Voorts word fol. 8. col. 2/ 3. en fol. 14. col. 3. ,, van allerhande Besweeringen gehandeld : als / om ene wonde te ,, genesen / tegen de beten der slangen / tegen dievery / tegen be- ,, toverdheid. Dit heb ik uit het tweede deel sijner werken pag. 147. getrokken ; daar hy meer alsulke dingen heeft / niet nodig alle te verhalen / ende noch min uit der Joden eigene schriften op te soeken.

§. 3. Men magh hier by voegen / 't gene deselfde Lichtfoot van de *Bath kool*, dat is Dochter der stemme , so de Joden den Echo of Weerklank noemen / uit hunne schriften / en voornamelik het boek Sanhedrin vergaderd heeft. Het gene sy voorgeven / dat het selve een Godspraak is / die in den tweden Tempel 't gebrek van de Urim en Tummim en den Geest der Profeteye vervulde / met welken d'eerste Tempel verheerlikt was : sulx is gemeene-

meenelik by de genen die iets van de joodsche saken weten/ uit hunne schrif-
ten bekent. Maar nu blijkt/ dat hen dese Bath Kool ook tot Wiechelarye
dient „ R. Jochanan en R. Simeon gingen op 't geluid van Bath Kool,
„ om R. Samuel den Babylonier op te soeken. Gaande voorby de school/
„ hoorden enen jongen lesen 't gene staat 1 Sam. 25: 1. Samuel is gestorven.
„ Sy namen hier acht op / en bevonden / dat de Samuel dien sy sochten ge-
„ storven was. Noch een. R. Jona en R. Josa gingen om R. Acha in sijne
krankheid te besoeken: en seiden, laat ons op 't gehoor van *Bath Kool* aan-
gaan. Sy hoorde daar op de stemme ener vrouwe, die tot haar gebuur sei-
de, de keers gaat uit. Waarop d'andere wederom: laatse toch niet uitgaan,
noch het licht van Israël uitgebluscht worden. *Lichtf. Tom.* II. *pag.* 276.
So seker als dit gehoor gaat van Bath Kool; so gewis mogen sy sich ook
op de tegenwoordigheid van Elias by de besnijdenis hunder kinderen verla-
ten; 't welk echter hun gemeen gevoelen is / en genoegsaam onder ons be-
kend.

§. 4. Doch buiten dese seldsaamheden so bespeurtmen dat sy hunne
wilkeryen op tweederlijen grond; den invloed van de Sterren / en
't verschijnen van de geesten gevestigd hebben. Het eerste heeft die re-
den / datse den hemelschen lichten (schoon voor geen Goden geacht)
sonderlinge kraght toepassen / om op der menschen bedrijf / uit- en inwen-
dige sinnen besondere werkingen / te doen. Wy hebben daar over 12. §. 4.
Filo en Ben Majmon gehoord. Ende is by hen gemeen te seggen: De
Planeten maken iemant wys, en maken hem ryk, so als Buxtorf in sijn
lex Talm. uit het boek Sabbath verhaalt. En dan is 't *Mazzal
toob*, ende goede invloejinge of gesternte: maar anders *Mazzal râ*, ene
quade sterr, waar onder iemant geboren is / of welx kraght by sijn leven
op hem valt. Doch (seit hy verder uit het self de boek) de planeet van
den dagh (der geboorte) werkt niet met al, maar de planeet van de ure.
Daarin is mede geschreven de natuur van ieder mensche die onder elken
planeet geboren is. Die onder de Son geboren is, moet schoon en luch-
tig worden; daar by openhertig, en die van geen veinsen weet: onder
Venus ryk en dertel, onder Mercurius gaaw en goed van geheugenisse;
onder de Mane siekelik en ongestadig: onder Saturnus ongelukkig; on-
der Jupiter reghtveerdig; onder Mars gelukkig: en so voorts van ander
gesternten. Evenwel word geseid; darter geen planeet voor Israël is.
Reden: om datse van eenen selfden planeet zijn, van eenerleyen aart en staat.
Derhalven moetmen besluiten / dat dit onderscheid alleen de vreemden
raakt / en dat Israël de wijsheid heeft / derselver geluk of ongeluk uit
de Sterren te voorspellen. Niettemin zijnse met de Maan verlegen /
wanner die verduisterd is; alsose sulx voor hen self een ongelukkig
teken achten. Siet my daar dan d'ongestadigheid des joodschen
volks!

§. 5. Nopende de Geesten / so sal ons Manasse ben Israël den regh-

ten grond der joodsche Voorwikkingen ontdekken ; en so doet hy ons wederom tot de bose Geesten keeren. Derselven seit hy dat sommigen loos en listig zijn; anderen dom en dwaas. De gaawsten, van 't een einde des weerelds tot het ander vliegende, horen somtijds wat gebeuren sal. Bekent derhalven / pag. 18. dattet vele zijn die sodanige geesten besweeren, en veel wonders door behulp der swarte konst bedryven. Ook zijn in sommige boeken der Kabalisten, gelijk *Pirke Chalor*, *Ratsiel*, en anderen, derselver namen en besweeringen te lesen. Daar toe vinden sy sich bevoegd na 't voorvalt. Want so sulken geest eenen mensche alleen verschijnt, 't sal een ongelukkig voorteken zijn; indien aan twee teffens, dan so magh 't geen quaad: maar nooit is 't gebeurd datse aan drie personen te gelijk verschenen zijn.

§. 6. De middelen en wijsen van doen / waarmede sy hunne Tovery en Wicchelary verrighten / maghmen terstond by hunne geboorte / ende voorts in hunne feestplegingen / en vorderen levenstreek bemerken. Jeder weet dat het huwelik de wettelike wegh tot de kinderteeling is. Daar komt alreeds te pas / datmen wete hoemen sich tegen de bose geesten sal voorsien. Ende is boven al uit het boek van Tobias bekend / hoe hy door ingeven van den Engel Rafaël den duivel Asmodi verdreef. Sy hadden t'samen euen visch gevangen: (sommige weten ons te seggen / dat het een snoek was (het hert en de lever van dien seide Rafaël / indien iemant gequelt word van enen duivel ofte bosen geest, moet gy roken voor dien man ofte vrouwe: en hy en sal niet meer gequeld worden cap. 6: 9. Wanneer hy nu met Sara getrouwd was / dacht hy aan de woorden van Rafaël: nam derhalven de assche der reukofferen, ende leide het herte en de lever des visches daarop, en maakte rook. De Duivel nu, dien rook riekende, vlood na 't bovendeel van Egypten, daar hem d'Engel bond. cap. 8: 2/3.

§. 7. Doch hier mede is alle swarigheid noch niet over. Want wanneerder al een kint ter weereld komt / so is terstond de vreese dan voor Lilis, die de knechjes op den achtsten / de meiskens op den 21. dagh huns levens om den hals wil brengen. Daar tegen gebruiken de hoogduitsche Joden desen raad: datse aan alle de vier muren van de kraamkamer enen kring met kryt of houtkool trekken, ende in ieder van deselve schryven; *Adam*, *Eva*; *Lilis moeter uit*. En aan de binnedeur schryvense de namen der drie Engelen die over de Medezynen staan; *Senoj*, *Sansenoj*, en *Sanmangelof*: gelijk hen Lilis self geleerd heeft, wanneerse haar in de Zee meende te verdrinken. Dit schrijft Elias in sijn boek dat hy Tisbi noemt: maar getuigt met een / dat hy 'er weinig van gelooft. Hier geef ik noch op toe 't gene Burtorf in 't voorf. Lex Talm. van hunne wapeninge tegen de Spoken men meld. „ Een dek op 't aangesight „ geleid / maakt de verbaarden onkenbaar voor het spook. Maar acht „ God dat het sijne sonden verdiend hebben; so licht hy hem dat mas-

ker

„ ker af / op dat de schim hem sien en byten magh.

§. 8. Doch hoe seer hen ook de Duivel vreesen doet / so meinen sy hem echter ter bequame tijd met weinig moeiten af te keeren. En daarin komt hen de Daghverkiesinge te pas. Want sy stellen sich in desen aan / als ofse nu't verwijt niet meer verdienden / datse de tekenen der tijden niet verstaan. Daaraf sal ons deselfde Buxtorf uit sijne Schole der Joden enige staaltjes leveren. Sy stellen Sammaël op den groten versoendagh met een geschenk te vreden / om hen geen quaad te doen: want het hem op dien enen dagh van 't gansche jaar by verdragh van God is toegelaten / Israël over wanbedrijf te beschuldigen. Anders menen sy ook loos genoeg te zijn / om den Duivel te bedriegen. Het eerste middel is / op den selfden feestdagh met stype kaken op het hoorn te blasen; om hem verbaard te maken / en also dien dagh door verbaasdheid te doen vergeten. Een twede bedrogh komt hen op den eersten dagh van 't jaar te pas. Want mitsdien dat God als dan over hunne sonden ten oordeel sitt: ten einde Sammaël dan geen beklaghte tegen hen inbrenge / so pogense hem in den dagh te verbijsteren. Ende sulx door dien se 't lesen van de Wett alsdan niet beginnen / noch eindigen / gelijk hy meint datse doen. Sy hoeden sich ook van uit te gaan / tusschen den 17. van de Tammus, die in onsen Junius valt / en den 9. daar aan volgende / wanneer hun tweede vasten is; of van 4 tot 5 mijlen te reisen / of voor reght te gaan; om dat een boosaardige geest alsdan regeert; welken sy uit Deut. 32: 24. *keteb meriri* bitter verderf noemen / hoewel Moses daar ter plaatse van geheel wat anders spreekt.

§. 9. De Kabbala, der Joden Tell-en Letter-toverkunst / komt in desen allermeest te pas. Want die leert hen / evenveel hoe / met Gods naam / of met Duivels naam te toveren. De vermaarde naam יהוה / dien wy / na dat de letters in 't hebreeuwsch gestipt staan / gemeenlik JEHOVA lesen / door 12. door 42. en door 72. andere letters by de joodsche leeraars uitgelegd / en daar af *scheem hamforasch*, verklaarde of verdeelde naam geheten; die is by hen van grote kraght. Want door denselven heeft Moses den Egyptenaar gedood / is Israël in de woestijne voor den Engel des doods bewaard geweest / heeft Christus self (dus lasteren sy 't genese niet lochenen konnen) bose geesten uitgedreven. Uit verscheidene hunner schriften en uit mondelinge bekentenissen is dit alles lichtelik te weten. Des Duivels naam is ook van grote kraght: maar tot sijn leed. Want so hy eens versuimt den dagh des jaars / dat hem 't beschuldigen of beschadigen vry staat / waar te nemen; so blijvender noch 364 / een minder dan 't jaar lang is. Doch dat getal is in de 5. Hebreeuwsche letteren des naams השטן ô Satan, begrepen: een bewijs / dat hy 364. dagen / een min dan 't gansche jaar van dat reght versteken is; om datter staat Zach. 3: 2. De Heere schelde u, ô Satan.

§. 10. In 't stellen en tellen van de letters / na dese of gene orden/ sien se mede grote kraght. Door vreemde namen met karakters/ van heilige Engelen / die over de Peste gesteld zijn / aan de gevels der huisen en de wanden der kameren geschreven ; wanen sy sich tegen de vurige schichten van dat verwoestend quaad genoeg bewaard te zijn. Het woord דירירון *diriroon* so 24. maal geschreven / dat is / so veel letters als er in hun A B C zijn / mits ieder letter vervolgens daar voor stellende / is by hen insgelijx een gereed middel tegen de Pest. Tot de koortse weten sy mede sulken goeden raad. Dit woord אברקלן uit ses letteren bestaande / sesmaal 't een onder 't ander gesteld / mits telkens eene letter ter slinkerhand af kortende ; dit geneest / na hun gevoelen / de derdendaagsche koortse / die anders boven al *ludibrium medicorum* , een spot der geneesmeesters om harer ongeneeslikheid wille genaamd word. Siet hier uit / hoe groten kraght het joodsche volk in letters / tekens / namen stelt. Noch een andere kunst / die uit het boek Avoda Zara te leeren is. 's Nachts te drinken is gevaarlik. Hoe so? Datmen licht blind word. Doch so iemand dorst heeft, en hy drinkt, wat raad is daar voor? Siet hier dan raad. Het Hebreewsch woord שברירי *Schebriri* , 't welk so veel als gebroken gesight, of schielijke blindheid te seggen is / dus geschreven / ende om den hals gehangen ; sal de blindheid elken dagh so afnemen / als men de letters van voren siet minderen / tot dat het een en het ander geheel tot niet lope. Buxtorf in Lexico Talmudico wijst ons dat so aan.

א ב ר ק ל ן
א ב ר ק ל
א ב ר ק
א ב ר
א ב
א

ש ב ר י ר י
ב ר י ר י
ר י ר י
י ר י
ר י
י

§. 11. Uit dese weinig staaltjes hunder verscheidene toverplegingen is te sien / datse met de leeringen hunder Rabbijnen / in 't voorgaande hoofdstuk verhaald / seer wel t'samenstemmen / ende gevolgelik uit deselve mede ontstaan zijn. Want

1. Hun gevoelen van de lichamelikheid der goede en quade Geesten 12. §. 8/ 10/ 14/ 15. heeft hen tot d'uitwendigheden gebraght die terstond verhaald zijn. §. 6/ 8. Want lichamelike dingen lichamelik te bewerken zijn : maar geestelike met geestelike t'saam te voegen. 1 Kor. 2: 13.

2. Hunne vreemde gedachten van den opperduivel Sammaël, en sijne moeder Lilis, (so sy by sommigen gehouden word) 12. §. 12/ 13. hadden hen gemakkelik tot de bes weeringen te brengen ; beneffens andere plegingen / waarmede sy hen beide meinen te verdrijven / of ten minsten te weeren. §. 9/ 7/ §. Die in 't eene lichtgelovig is sal ook tot het ander lichtelik genegen zijn.

3. Hunne algemeene en grote achtinge der Kabbala, die sulken kraght in letters / namen en getallen stelt ; heeft alle die belesingen met letters / tekens / en getallen voortgebraght. §. 7/ 9/ 10. Ende is geen wonder/

der / dat een volk / den geest der letteren van 't H. Woord verloren hebbende / sich nu so konstig en so moeijelik met de letter / sonder Geest behelpt.

4. Ook is te merken / dat sy van ouds tot Profezijen / tot Gesighten / tot Urim en Tummim gewend; nu by gebrek derselve tot de magere Bath Kool, en tot den invloed van de Sterren hunnen toevlugt nemen. §. 3/4.

§. 12. Wanneer men nu dit alles wel besiet / so is lichtelik te merken / dat de Joden / in al 't gene buiten de Schrift is / schoon 't met d'Afgoden der Heidenen geene gemeenschap heeft / denselven echter seer gelijk zijn. Ja so verre / dat sy 't noch wel verder brengen / of de gronden hunder leere eerder quetsen / dan de Heidenen selve doen. Want mitsdien datse d'algenoegsaamheid van den enigen Schepper en Bestierder aller dingen veel klaarder begrijpen; en so grotelix tegen alle verdichte Goden / en wat na afgodsdienst gelijkt / ingenomen zijn: so is 't hen beswaarliker te vergeven / datse so veel aan de Sterren hangen; so seer den hoofd-duivel Sammaël vresen; so grote kraght in woorden / letters / tekens en getallen stellen / daar de Heidenen niet toe quamen / dan door 't weinig begrip of vertrouwen datse op de hoogste Godheid hadden / en van de schepselen by hen vergodet al te veel. Maar men sal sich minder hier over verwonderen moeten / so men bemerkt / dat die leeringen uit het Heidendom gehaald; en sonder overleg / of se met de regelen hunder Wett over een quamen / uit aangeborene genegentheid tot alsulke vindingen / aangenomen zijn: en dat nu te meer / na dat hen God reghtveerdiglik verstoten / en onder alle Heidenen verdreven heeft. Mijn Leser zy dan hier op maar verdacht / dat wy tot noch niets van Tovery / of Spokery / of al wat duivelsch heet / gevonden hebben / dat niet heidensch is.

XIV. HOOFDSTUK.

By den Mahometanen word de leere van de Geesten en 't gebruik der Toverkunde niet vergeten.

§. 1. Van der Mahometanen leere over 't stuk dat wy behandelen valt met sekerheid niet veel te seggen. Went het zy dat wy 't uit den Alkoran, 't Wetboek hen van Mahomet gelaten / het zy uit hunner leeraars lessen halen willen; men vind die beide seer verscheiden. Wat den Alkoran betreft / ik hebbe dien self / om met eens anders ogen niet te sien / van 't begin ten einde toe doorbladerd; en daar mede meer niet sonderlings vergaderd dat ter sake dient / dan het weinige dat hier na te melden staat. Der Mahometanen verdere schriften zijn my weinig

nig ter hand; waar wel van geloof weerdige kristenen / die van derselver saken meldinge maken. Dese mein ik veilig te gebruiken: om datse van saken by hen self ten naawsten ondersocht / wanneerse onder dat volk verkeerden / onpartijdig verhaal doen. Doch de leser magh wel weten / dat deser luiden leer en doen / so in den Alkoran als daar buiten / met veel verdichtselen bewonden is: welke wel van 't gemeen volk / gelijk overal / voor waarheid aangenomen; maar by de wijsen in enen redeliken sin uitgeleid / en daarom niet so onverdraaglik / als ongegrond en onwaarachtig zijn. Ons betaamt nochtans so veel bescheidenheids / dat wy die menschen kennende / nevens andere van gesonde herssenen te zijn: de fabelen self niet anders en verstaan / dan na eisch der saken / elders duidliker verklaard / en des oogmerks dat sy tonen voor te hebben in 't gene dus van hen geseid is.

§. 2. 't Gene ik dan uit den Alkoran self bybrengen kan / word billik eerst geseid; daar na 't een en 't ander uit dese en gene schrijvers bygevoegd: beide wat der Musulmannen, (so sy liefst genoemd zijn) dat is Gelovigen / meeste leere van de Geesten / ende hun bedrijf in 't stuk van Toverp en Wichlerp betreft. Maar mitsdien dat hun Wetboek uit Mahomets nagelatene lessen / door sijne leerlingen / der Musulmannen grootste meesters by een gesteld / niet in alle talen even eens gedrukt is: so sal ik my / tot behulp des duitschen lesers / aan De Ryers verdeelinge houden / die het in 't Fransch vertaald heeft / en van Glasemaker in 't nederlandsch gevolgd is; daar het geheel werk in 113. hoofddeelen geschikt word.

§. 3. Voor eerst is dan by hen een vaste regel / wel honderdmaal in 't Wetboek wederhaald / dat God maar een is, en dat hy geenen metgeselle heeft: waarin sy met den Joden / ook self der Drieenheid halve / volkomelik t'samenstemmen / so als hier voor 12. §. 1. al eens gemeld is. De Morabyten echter / sonderlinge sekte der Mahometanen by d'Arabiërs / geloven / (seit Marmol) dat de Hemelen, de Sterren en d'Elementen t'samen eenen God uitmaken. in 't 1. deel sijner beschrijvinge van Africa / pag. 128. Parysschen druks. De Sahi, mede een besonder slagh / diemen onder de Turken vind / geloven uit oorsake der invloejinge, die de Son en Maan op alle schepselen hier beneden hebben, dat enige Godheid in die twe grote weerelds Lichten is. Rykaut in sijner beschryvinge des Turkendoms het 2. boek 12. kapittel. Van de Persianen verhaalt Della Valle in sijner Reisen 't 4. boek 17. hoofdstuk / datter velen onder zijn / (Mahometanen evenwel) die aan de Sonne / Maan en Sterren bystaande Volstandigheden, *Formas assistentes, Intelligentias* toeschrijven: van welken deselven / even eens als onse lichamen van de ziele / bestierd / en levende zijn.

§. 4. Van Gods heilige Engelen en den bosen Duivel spreken byna alle bladen van den Alkoran: en van den oorsprong der Duivelen veel

ge-

gesonder dan de Joden doen. Wat sy d'Engelen voor onlichamelijk houden; schoon gelovende / datse wel lichamelik verschijnen / so ergens uit het 5. hoofdstuk blijkt. D'Engelen, seggense / zijn alleen die vaste en bestendige schepselen; en daar zijn geen andere welken derselver eigenschap past; gelijk het Levyn Warnerius in sijne Miscellaneis uit seker boek verhaalt. Doch dit is nu op 't best / en op sijn Filosoofs geseid: want Mahomet self en wist niet beter / of d'Engelen zijn uit sekere stoffe / te weten uit vuur geschapen; gelijk hy ons in sekere fabel / terstond te verhalen / wil te kennen geven. Ook spreekt hy der dikmaals al te vleeschelik af: ende geeft ons reden om te twijfelen / of hy niet wel eigentlik verstaat / het gene hy so menigmaal van hun gaan en komen / van 't horen der Wett / van hunne vleugelen; en dat meer is / van hun onderscheid als manneken en wijfken spreekt. Want dat meint hy dat in alle dingen is: gelijk men in het 52. hoofdstuk pag. 594. daar af leest. Niet weiniger verkleint hy de waardigheid der Engelen / wanneer hy d'oorsake van sommiger verstotinge daar in stelt / datse d'allergrootste eer aan Adam weigerden; die ook wijser was dan sy / en gemeensamer met God verkeerde: want God leerde aan Adam de namen aller dingen, die deselven aan d'Engelen openbaarde, 1. hoofdstuk pag. 5. Eindelik / het groot getal der Bescherm-Engelen / dat hy aan de menschen geeft / doet ons mede geloven / dat hy de waarde van eenen Musulman tegen veele Engelen schatt. Van dit alles salmen nader bescheid vinden in 't gene ik nu verder uit den Alkoran verhalen sal.

§. 5. Van der Duivelen aart en herkomst heeft hy sijn gevoelen op verscheidene plaatsen van sijn Wetboek voor al duidelik genoeg verklaard. Te weten / datse onder d'Engelen in 't begin van God geschapen / door ydigheid gevallen / en van God verstoten zijn. In 't 6. Hoofddeel pag. 169. word dit by hem dus verhaald. Wy hebben u, (dit soude God tot Mahomet gesproken hebben) geschapen en gemaakt: en aan d'Engelen geboden, Adam aan te bidden. Sy deden 't ook, alleen den Duivel uitgesonderd. Dit versta ik volgens d'onderscheidinge die Levinus Warnerius in een van hunne boeken vond. D'aanbiddinge behoort den grootsten God, soo veel den dienst betreft: maar anderen in aansien van eere; gelijk Adam van d'Engelen, en Josef van sijnen vader en broeders aangebeden wierd. Mahomet gaat voort / en verhaalt / dat God doe tot den Duivel seide: Wat lett u, dat gy Adam niet aanbid, so als wy 't u geboden hebben? Hy antwoordde: om dat ik meer ben dan hy; dewyle gy my van vuur, en den mensche van 't slijk der aarde geschapen hebt. Daar op hebben wy hem geseid, vertrekt uit het Paradys; dat is geen woninge der verwaanden. Gy sult in 't getal dergenen zijn die vol schande steken. De Duivel antwoordde: Laat my tot aan den dagh der opstandinge. Waarom hebt gy my versocht? Nu sal ik den mensche

sche van den reghten wegh afleiden; ende hem ter reghter, ter slinker, en van alle zijden beletten in uwe Wet te geloven: en' t grootste deel van hen sal ondankbaar zijn. Wy seiden tot hem: vertrek uit het paradys: gy sult van al de weereld verworpen zijn, en van mijne barmhertigheid beroofd. Ik sal de Helle vervullen met de genen die u vervolgen. 't Self de word in 't 14. 16. en 37. hoofdstuk pag. 293/318/511. weerhaald. En schoon dat hier nu sleghs van eenen Duivel / als 't hoofd gemeld word: nochtans is sijne meininge mede geweest / dat 'er groot getal van goede en quade Engelen is. Want in 't 7. hoofdstuk maakt hy wel van duisend goede Engelen gewagh / die hem God eens in sijn gebed tot bystand uit den Hemel sond. En so spreekt hy mede van de Duivelen als van veelen / in 't 6. hoofdstuk seggende: wy hebben de Helle geschapen, om de Duivelen en menschen te straffen.

§. 6. Den staat der Engelen en Duivelen heeft hy mede niet in alles qualik onderscheiden. So als die met God ende gelovigen zijn / so zijn dese tegen alle beiden. In 't 7. hoofdstuk seit hy. God heeft tot sijne Engelen geseid, ik sal met u zijn: versekert de treden der ware gelovigen. pag, 198. In 't 11. D'Engelen tsidderen in Gods tegenwoordigheid. pag. 278. In 't 20. Sy schamen sich niet hem te aanbidden. pag. 360. Voorder: God doet sijne Engelen nederdalen, en send sijne ingevinge aan de genen die hy wil 15. p. 296. Sulx meint hy dat in sekere nacht voornamelik geschied. D'Engelen dalen, door toelatinge huns Heeren, in dese nacht op de Aarde, en groeten de ware gelovigen, tot aan den dageraad. 96. p, 684. Sy sullen de gelovigen in den hof van Eden besoeken, hen groeten, en tot hen seggen; Siet daar de vergeldinge uwer volstandigheid! Siet daar de eeuwige genade! 12 p. 280.

§. 7. Nu / so gereed als hy d'Engelen houd te zijn om God te dienen / tot nut der Gelovigen; so zynse 't ook na zijn gevoelen / tot verderf der godlosen. Wanneer de bosen (seit hy) in hun uiterste liggen, so sullen d'Engelen hunne hand uitstrekken, om hunne zielen te grypen 5. p. 155. En voorder: Die lasteringen tegen God en sijne geboden spreken, d'Engelen des doods sullen hen doden. p. 172. Dus seide God tot Mahomet: Gy hebt d'Engelen gesien, d'ongelovigen deden sterven; Sy hebbense van voren en van achteren geslagen. 7. p. 203, 204. Om dese oordeelen uit te voeren word hen grote kraght toegeschreve: want een Engel genoeg is, om alle 's weerelds inwoonders te verderven; so als Levyn Warnerius dat mede in een van hunne boeken las.

§. 8. Het quaad dat de Duivel doet / tot verleidinge der menschen / word mede by hen niet verswegen. 't eerste was / dat hy 't Paradijs ontseid / Adam en sijn wyf sondigen dede, en uit de genade, daarse in waren, vervallen. 1. p. 7. In het 2. hoofdstuk waarschowt God Mahomet / dat hem de Duivel voor d'ongelovigen sal doen vreesen p. 81. en daarna: de Duivel wil u mijne geboden doen vergeten. p. 150. Noch eens: Gedenk aan den dagh

dagh in welken wy 't volk vergaderen sullen, en tot de Duivelen seggen, ô Oversten der Duivelen, waarom zyt gy tegen den mensch opgestaan? p. 160, Want de Duivel heeft den mensch opgeblasen, en tegen de geboden der Godlike Majesteit doen opstaan. 56. p. 608. Self is sijn gevoelen / dat sich de boosheid der Duivelen tot aan de Sterren verheft: met welken God den Hemel versierd heeft, en bewaartse, seit hy / voor de boosheid der Duivelen 40. p. 534.

§. 9. Dit van d'Engelen in 't gemein: wat nu hunnen besonderen dienst belangt: de Turken, seit Thevenot / erkennen mede Bewaar-Engelen, maar in veel groter getal dan wy. (Hy meent die van 't Pausdom daar hy onder was) Want sy seggen, dat God 70. Engelen tot bewaringe van elken Musulman verordend heeft: schoon onsightbaar; ende komt niemant iets over of sy schryven 't hem toe. Ieder heeft sijn amt, d'een om dit, d'ander om dat lid te bewaren; d'een om hem in dese, d'ander in die gelegentheid te dienen. Onder alle dese Engelen zijnder twee, die 't bestuur over d'anderen hebben, en sich d'een ter reghter, d'ander ter slinker zijde vlyen: ende worden *Kerym kiatyb*, dat is Barmhertige Schryvers genaamd. Die aan de reghter zyde schryft sijns menschen goede daden op; die ter slinker de quade. Sy zijn so barmhertig, datse hem sparen, so hy enige sonde begaat eer hy sich te slapen legt; hopende dat hy sich bekeeren sal. So niet, sy tekenen 't aan: maar bekeert hy sich, so schryvense, *Estigfourillah*, dat is, God vergeve 't hem Sy gaan over al met hem, behalven na de plaatse daarmen de natuur ontlast: daarse hem alleen ingaan laten, en wachten hem aan de deure, tot dat hy uitkome; dan nemense hem wederom in hunne acht. Hierom sullen de Turken, gaande om hun gevoeg te doen, in 't ingaan de slinker, en in 't uitgaan de reghter voet voor setten: op dat hen de Engel die de sonden opschryft eerst verlaten; en die hunne goede werken aantekent, hen eerst wederom by komen magh. Mahomet selve bevestigt dit verdichtsel / door dien hy in 't 52. hoofdstuk p. 594. seit: O mensche! gedenk aan den dagh, in welken gy uwen goeden en quaden Engel ter reghter en ter slinker hand by u sult sien: sy hebben alles aangemerkt en geschreven wat gy gedaan hebt.

§. 10. Ondertusschen heeft alsulken fabel desen grond / datse der Zielen onsterflikheid en d'Opstandinge geloven. Die word door de voorseide woorden, en elders duidelijk geleerd. De gelovigen, seit hun Profeet / sullen in den Hof van Eden gaan: 12. p. 280. maar tot den ongelovigen seit hy; de Hell is de plaatse daar gy bescheiden zijt. p. 288. Om daar of hier te komen / so neemt God den mensche de Ziel als 't hem goed dunkt. 52. p. 594. Doch sy keert weder in 't Lichaam na de begraffenisse / om een streng ondersoek van twee verbaarlike Engelen / Munkir en Guanekir te ondergaan. De fabel daar af by Thevenot verhaald / als ook van de Beesten die mede in hun vleeschlijk Paradijs komen sullen / is so groffelik verdicht / dat ik my 't verhalen schaam.

§. 11. Niettemin dient hier by / 't gene iets naders van den staat der overledenen te kennen geeft / so sy dat geloven. Van sijn vleeschelijk

Paradijs meen ik niet te spreken: also 't hier niet te pas komt / alle stukken van 't Mahomets Geloof te melden; maar alleenlik 't gene de Geesten betreft. De verdoemde hebben dan / na hun gevoelen / tweederley lot: of / wil 't iemant anders nemen / de saligen. Dat is sommigen hebben 't so wel gemaakt / datse aanstonds in des Hemels vreugde komen: anderen moeten noch enigen tijd / by gebrek van genoegsaam gelove / voor hunne sonde lijden / tot datse alle uitgewasschen zijn: daar na staat hen in 't Paradijs even grote vreugd voorhanden / als den genen dieder ten eersten in gekomen zijn. Maar die geheel ongelovig en ondeugende geweest zijn / moeten eewig in de Helle branden: so dat ook hunne lichamen steeds tot assche vergaan / telkens van God herschapen worden / om hun lijden te vereewigen. So schrijft Thevenot / in 't 30. en 31. hoofdstuk van sijn Reisverhaal / en Rykaut in 't 2. 6. 12. cap. spreekter niet veel anders af.

§. 12. De Zielverhuisinge van 't een en 't ander lichaam / niet alleen der Menschen / maar ook der Beesten / heeft mede by Mahometanen plaats. Eene hunder gesindheden / diemen Munasihi noemt / getuigt Rykaut in 't 12. hoofdstuk sijns tweden boex / dat voor dat gevoelen staat. Hy verhaalter by / wat hier uit aan sekere Roboroski enen Pool / van enen drogist bejegend zy / die qualik nam / dat hy sijnen hond met de voet schopte: also hy van gevoelen was / dat de zielen der menschen na den dood in de lichamen van sodanige beesten traden, als met den aart en gematigdheid der genen best over een quamen, diese te voren besield hadden: en dat also de Ziele van een vraat in 't lichaam van een verken, die van een geil en ontuchtig man in dat van enen bok, van een edelmoedig man in een peerd, van een wakker man in enen hond overging / met meer omstandigheden aldaar breder te lesen. Van de secte *eschrakim*, dat is verlichte genaamd / versekert hy / datse volslagene Pytagoristen zijn; maar niet seer Alkorans gesind: ende nochtans de meesten van hen *Scheichs*, dat is Predikers, en voornaamste leeraars; hebbende ook redeliker gedachten van d'onlichamelikheid der Geesten / en hemelsche geluksaligheid.

§. 13. De Sahins evenwel / hier voor gedacht / geloven swaarlik dat de Ziel onsterflik zy. En sodanig als dese by de Turken zijn / worden by Della Valle in sijn 4. b. 23. cap. enigen in Persien beschreven / diemen daar *ebl el tabquid*, dat is luidende van waarheid of van sekerheid noemt. So als hy hun gevoelen verklaart / bemerk ik datse 't wesen der Ziel in de t'samenschikkinge der vier hoofdstoffen stellen: en datse dienvolgens na den dood op sulken wijse tot God wederkeert / alsse van God gekomen is: te weten / sy komt wanneer hy de hoofdstoffen t'samen voegt / en sy gaat wanneer hyse wederom scheid. Dese / hoewel by andere Persianen verketterd / maken echter een seer groot getal.

§. 14. Die van sulken gevoelens zijn / als ik daar verscheidene gemeld hebbe / tonen dat dan ook hier en daar met hun bedrijf. Della Valle verhaalt. b. 17. van de Bomen / dat de Persianen aan de grootsten en oudsten eerbiedigheid bewijsen; vermits sy geloven / datse 't vertrek der salige

sielen

stelen zijn; waarom sy hen ook den naam van *Pir*, 't welk een oud man te seggen is / of *Scheich*, Oudste, of van *Iman*, Priester geven; wiens ziel sy wanen dat in sulken boom gehuisvest is. Anderen / hebbende mede van Pytagoras geleerd / kraght en verborgentheid in de Getallen te soeken: zyn daar door tot betekeninge van gelukkige of ongelukkige uren van dagh en nacht / gelyk die van Coromandel; 8. §. 5. als mede tot allerleye besweeringen geneigd. Sy geven voor (seit Marmol p. 1 l. 2. c. 3. (dat de hemelsche Geesten aan hen verschynen, ende hen volkomene kennisse van 's weerelds saken geven. Sy worden seer gevreesd en ontsien in Africa, om datse grote Wicchelaars zyn. De regel dien se houden, is van enen Boni t'saamgesteld, welken d'Arabiers den vader der besweeringen en Wicchelaryen noemen enſ. Van dzie boeken die hy voornamelik gemaakt heeft / is het derde 't Geheim der godlike eigenschappen genaamd / handelende van de kraght der 't negentig namen Gods. Daarna: (want van dese past het best alhier te melden) By anderen is de Kabbala in 't gebruik, hebbende iet van 't joodsch; behalven dat sy se uit de Schrift niet halen. Want sy seggen dat het een natuurlike weetenschap is; doch datmen, om deselve reght in 't werk te stellen, een groot sterrekundig wesen moet.

§. 15. Hy seit verder / dat binnen Alkair, en in de steden van Barbarijen een oneindig getal van menschen is, die sich onderwinden op driederleije wyse te wicchelen. D'eersten doen het door Toverkunst, met enige figuren diese trekken. D'andere vullen een glas met water, daarse enen drop olie in doen, die seer klaar word: daar in siense dan, na hun seggen, benden van Duivels, krygswyse voorstappende, een deel te water, en een deel te lande. So haast alsse blyven staan, vrage sy hen 't gene sy weten willen: die dan door tekens uit ogen en handen antwoorde geven. Maar om dese Wicchlerijen te doen, moetmen kleine kinderen hebben; want de groten seggen datse niet met allen sien. Deselven dan doende in d'olie kyken, so vragense, offe de teikens wel sien die de Duivels maken: waaropse seggen ja. Dit geeft hen groot gelove, en jaagt hen veel geld in de beurs. Men noemtse in Mauritanien *Motolcimi* Besweerders, om datse sich beroemen den Duivel met woorden te belesen. De derde soorte deser Belesers zyn sekere vrouwen, die 't volk wysmaken, datse met de Duivelen omgaan; welker een deel witt, anderen rood zyn, of swart. En wanneerse wicchelen willen, berokense haarselven met swavel en anderen stank: waarop de Duivel hen bevangt, sose seggen; mits veranderende hunne stem, als of hy sprak uit haren mond. Daar op naderen de raadvragers, en vrage met grote vernederheid het gene sy begeeren te weten. 't Antwoord ontvangen hebbende, gaanse heen: mits latende in 't huis van de waarsegster een geschenkt.

§. 16. Men vind ook *Bumicili*, die buitentwyfel grote Wicchelaars zyn. Dese slaan sich (sose seggen) met de Duivels, en gaan geheel gekneusd en geslagen in grote schrik. Dikmaal sullense op den klaren middagh voor allemans ogen sich gelaten te vechten, twee of drie uren lang, met javelyns en asegaijen, tot datse geheel afgemat zyn. Maar enen ogenblik gerust

hebbende, herneemense hunne kraghten, en gaan wandelen. Ik hebbe hunnen regel noch niet konnen vernemen, maar men houdse. voor Godsdienstpligtigen. Anderen zynder in Barbarijen, die men *Muhacini*, Besweerders of Duiveljagers noemt: alsosy sich beroemen de Duivels te verdryven: en wanneer 't hen niet en gelukt, so wyten sy 't der menschen ongelovigheid, of seggen dat het een hemelsche geest is. Dese trekken enige kringen, daarse sekere teikens in schryven; ende maken enige indruksels aan de handen of op 't aangesighte des besetenen: daar na berokense hem met vuilen stank, en doen hunne besweeringen. Sy vragen den geest, hoe hy in dat lichaam gekomen is, en hoe sijn naam is: mits gebiedense hem daar uit te vertrekken.

§. 17. Nu moet ik noch enige staaltjes uit Rykaut verhalen / die hy van de Turken meld. Dat slagh van Dervis dlemen Mevelevi noemt / draaijen sich kunstiglik met grote geswindigheid op 't spelen van de fleuit: seggende datse dit uit godvrughtigheid doen, na 't voorbeeld huns eersten stichters *Mevelava*; die sich dus veertien dagen lang om draaide, sonder voedsel te nuttigen, terwyl syn vriend *Haraze* op de fleuit speelde: in voegen dat hy buiten sig self nedervallende, wonderlike openbaringen, en uit den hemel alle de regelen van syne ordening ontving. Siet nu hoe sy dit exempel verder volgen. Tot ledigheid genegen / ende nochtans niet konnende ledig zijn / so leeren sommige kunsten en grepen met de hand doen, om 't volk op te houden: en anderen begeven sich door gemeenzame Geesten, ('t schynt dat de schryver / op synen eigenen name sprekende / sulke Geesten mede erkent) tot tovery en besweeringe. waar op hy iets ter proeve uit Busbeek verhaalt / het gene ons hier noch eerst te passe komen sal.

§. 18. In Egypten / seit hy voorder / is een klooster / aan enen Heilig Kederlei gewijd. De Dervis aldaar geven voor, datse door de kraght, die Kederlei aan hen medegedeeld heeft, d'adderen en slangen betoveren konnen: ende handelese so ombeschroomd, als wy de beesten doen die sonder vergif zyn. Daar zyn ook anderen die de beten der adderen noch slangen niet en vresen; maar deselve metterhand uitsakken trekken, daar syse in besloten houden, gelijkmen wormen uiter aarde haalt. Anderen wederom, die de slangen met enig woord besweeren, ende hen kort doen stille staan, wanneerse langs de platen des Nyls zyn kruipende. Enige deser luiden geven voor, dat dit erflik in hun geslaght is, en van vader tot soon overgaat; anderen wederom, dat hen dit van God is toegestaan, uit insight hunder deugd en heiligheid. Op dit stuk hy ik by monde wel gehoord verhalen / dat in Persien en Indien menschen zyn / by d'onsen voor Toveraars vermaard / die de slangen in ene dose konnen doen danssen / 't hoofd daar boven uitsteekende / op 't geluit van hun gesang / 't of fleuit of snarenspel: 't welk ons hier na ook noch te ondersoeken staat.

§. 19. Dus veel dan ook van de Mahometanen geseid / geeft genoegsaam te verstaan / dat sy al mede / gelijk d'anderen / doen so alsse geleerd zijn. Want hunne Toverijen en Besweeringen / sose al uit hun bygelove niet ontstaan / konnen echter met het selve wel bestaan. Die aan 's he-

hemels Lichten siel en leven passen / hunne kraght in 't stuur van 's menschen doen erkennen / en geheimenis in de Namen / Letters en Getallen stellen: wat wonder is 't dat sulke menschen Toverp en Wichlerij / en dat noch wel op hunne wijse als een deel van Gods dienstplegen? So ook / mitsdien datse d'Engelen niet geheel als sonder lichaam bemerken: so en is 't niet vreemd / datse insgelyx derselver verschijningen / het zy in droom / het zy wakende / geloven. En als schepselen van mindere waarde dan sy selve zijn / en die elken Musulman by menighte ten dienste staan: so schijntet ook niet vreemd / datse door belessingen / met sodanige karacters van geheime kraght / tot ieders dienst geroepen worden. Niet weiniger sal het dan ook helpen moeten / datse de bose Engelen / hunne gesworene vyanden / door de self de kraght en middelen verbannen. Nu word het tijd / dat wy tot het Kristendom overgaan / om te sien hoe 't daar gehalteud is.

XI. HOOFDSTUK.

Het eerste Kristendom heeft metter tijd enige der heidensche gevoelens ontrent dit stuk wederom aangenomen en voortgeset.

§. 1. Indien wy nu bevinden / dat een groot deel der voorseide leeringen door 't licht des Evangeliums tot noch toe niet verdreven zijn; dat en moet ons gansch geen wonder doen. Want het eensdeel al geen duisternisse is / wat de mensch naturelik begrijpt en anderdeels de verlichtinge / die 't verstand door de H. Schrift ontvangt / niet aller wegewerk saam is; so dat een Kristen niet meer weet het gene hy behoort te weten / dan hy doet het gene hy behoort te doen. Dit laatste openbaart sich noch wel meest: mitsdien den mensch altijd noch veel gereeder en gemakkeliker is / de waarheid blootlijk door verstand te soeken / dan door deugd werkstellig te maken. Oorsake? Onse aan geborene nieuwsgierigheid / die ook tot den val der eerste ouders heeft geholpen / is daar door so 't blijkt / noch meer versterkt. Des drijftse ons noch so veel meer om veel te weten / alsse min bequaam is om iets wel te vatten: maar het doen van 't gene reght / en door de waarheid ontdekt is / wil niet den verdorvenen mensche so niet voort. Men moet derhalven niet denken / dat al wat dese of gene volkeren / sonderlinge in 't stuk van den Godsdienst / plegen / altijd en enkelik uit hun geloof en leere spruit. Dit sal ons wel haast voorkomen / willen wy sleghs de Kristenheid / so als die eertyds was / en so die heden is / eens gaan besien.

§. 2. Het oud Kristendom stel ik in de ses eerste hondert jaren / voor dat sich de Paus of Mahomet verhief: niet so als het van den Heere Jesus en d'Apostelen gesticht is; (want ons dat in 't volgende te pas moet komen) maar so als 't na hunnen tijd allenx verlopen is. Doch hier heeft een ieder die voorsightigheid van node / dat hy 't eigentlijk gevoelen van de kerk / of voornaamste leeraars / die in hare gemeinschap waren / van de dolingen der genen die by haar veroordeeld zijn ten eersten onderscheide.

Daarna / dat hy toesie wat sekerheid hy hebben kan / van den eigentliken sin en 't bedrijf der genen/die voor ketters aangetekend zijn. Want wy willen den Kristenen geensins toeschrijven 't gene by 't algemeen Kristendom verworpen is ; noch den Ketteren al watmen van hen seit. Maar 't gene by voorname Kerkenleeraars self beleden / en by andere niet weer sproken / ofte iet daar tegen strijdende beschreven is : dat maghmen vrpelik / mijns oordeels / voor 't gevoelen van de Kerk ; hoewel daarom voor geen hoofdstuk des geloofs erkennen. So mede ; schoon sy den Ketteren iets in 't stuk der leere toeschrijven moghten / 't gene die self voor hun gevoelen niet erkennen: so en heeft men daarom echter niet te denken / dat sy hen enige toverwerken (al ware 't valschelik) nageven sullen / die sy selve niet geloven mogelik te zijn. Dit voor af aangemerkt zijnde / so laat ons nu dan sien / wat de voornaamste Kristenen in den ouden tijd van de Geesten en derselver werkingen geloofde : alsmede wat sy van het doen der anderen verhalen.

§. 3. Derselve order volgende als voorheen / soo heb ik eerst van de Engelen / daarna van d'afgescheidene Zielen verhaal te doen. D'eerste honderd jaren waarin d'Apostelen selve geleefd hebben / sal ik over slaan; om dat wy hunne schriften / als den regel des Geloofs / in het twede boek voor ogen nemen / en daar uit de reghte waarheid leeren moeten. Doch die hen gevolgd zijn / laat ons van eew tot eewe sien / wat van 't een en 't ander hun gevoelen was. Niet uit enige regelen of verklaringen / by kerkelike vergaderingen vast gesteld ; die ik daar af niet en vinde : alsomen ontrent dese dingen / schoon van 't uiterste gewighte / en van 't swaarste gevolg / altijd grote vryheid gehad heeft / om elk syn gevoelen te seggen. Ondertusschen lietmen niet / elkander om kleinigheden te verketteren / en dikmaals / om tot besluit te komen / de gansche kristen weereld by een te halen. Doch wy sullen ons in desen met de verklaringen der voornaamste leeraars behelpen ; die ik met eigene ogen nasien/ ende met hunne eigene woorden behoudens getrouwe vertalinge) stellen wil.

§. 4. In de tweede Eewe dan laat ons Tatianus / Clemens en Justinus horen. Van de nature der Engelen te spreken : Tatianus schrijft den Geesten wel geen vleeschelijk ; maar echter / so 't schijnt / een lichamelijk wesen toe. Want dus wonderlijk valt sijne spraak : alle *Dæmones* zijn sodanig datse wel niet vleeschelijks hebben , maar sijn geestelik t'saamgesteld , gelijk vuur en licht. Doch so en is de natuur huns lichaams door niemant anders in te sien , dan die voorsien is door Gods geest. Dit volgende komt beter by / daar hy seit / dat de *Dæmones* de zielen der menschen niet en zijn. Dese nochtans gelooft hy / dat niet enkeler nature, maar uit deelen toegesteld zijn. Ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων πολυμερής ἐστι, καὶ οὐ μονομερής. En dit meint hy daarom / datse als lichamelik sonder lichaam niet vernomen worden ; en 't vleesch sonder ziele niet weer opstaan sal. D'andere leeraars van dien tijd / schoon sy niet uitdrukkelik hier over sich verklaren / spreken mede nochtans diergelijken tale ; so datmen hen doorgaans niet vreemd van dat gevoelen houden moet. Sulx sal terstont / wanneer se van den val der Engelen meldinge doen / genoegsaam blijken.

§. 5

§. 5. Clemens van Alexandrien / in 't VI. boek Stromatum der Mengelschriften geeft genoegh te kennen / dat hy d'Engelen voor opsienders der menschen, en ingevers van de wijsheid houd: en dat elk land, en misschien ook elk mensche, den synen heeft. Een weinig verder seyt hy: κατὰ τὰ ἔθνη καὶ πόλεις νενέμηνται τῶν ἀγγέλων αἱ προστασίαι. De voorsorge der Engelen is by verdeelinge aan ieder volk en stad van Gode toegevoegd. καὶ δι' ἀγγέλων ἡ θεία δύναμις παρέχει τὰ ἀγαθὰ εἴτ' οὖν ὁρωμένων, εἴτε καὶ μή. En door Engelen deelt de godlike kragt het goed, het zy datse sienlijk of onsienlijk zyn. Die sienlikheid der Engelen magh Justinus ook verdragen: mitsdien dat hy in syn eerste Verantwoordschrift voorgeeft / dat God het bestuur van der menschen vordere saken onder den Hemel den Engelen heeft aanbesteld: waar van sommige vervielen, door verliefdheid op de vrouwen; en dat uit die vermenginge de *δαίμονες Daimones* gesproten zyn. *pag. mihi* 44. Athenagoras / in het self de gevoelen zijnde / verklaart dit beide breder in sijn Gesandschap. Van 't eerste seit hy / God heeft de Engelen geschapen, om op de saken onder hen toe te sien. So dat God wel syn oog op alles in 't gemein is houdende: maar de besondere toesight den Engelen van hem besteld, bevolen heeft. Op het ander singt hy mede al den ouden deun / dat sommige van hen door liefde tot de vrouwen vervallen zijn; en daar uit een slagh van Dæmones ontstaan.

§. 6. Justinus / nader van de Dæmones te spreken / verklaart / dat hy geenen der selven maghtig kent / om gelyk God / de genen die hem gehoorsaam zijn te behoeden / of te belonen. Also weinig dan ook / (gelijk hy verder daar uit inbrengt) om sich aan de ongehoorsamen te wreken. Dit leert hy op de XLII. sijner vragen: en te voren had hy op de XL. geseid / dat een bose geest (eens uitgedreven zijnde / den mensche te voren van hem beseten geweest niet meer quellen kan. En op de XLII. wanneer de besetene banden en ketenen schijnt te breken / dat het dan de Dæmon doet: die self (meint hy) sulken kraght wel heeft; maar aan geens menschen lichaam geven kan. Dit is iet besonders / dat ik hier na noch eens te passe brengen sal; waarom ik mijnen Leser bidde / dat hy 't voor eerst by hem self onthouden wille.

§. 7. Van den staat der Zielen na dit leven seit Ireneus duisterlijk / op 't einde des vijf den boeks / datse sich na ene onsightbare plaats, hen van God bestemd, vertrekken. Maar Justinus in sijn twede Verantwoordschrift pag. mihi 56. sich breder verklarende / treed ook so veel te verder van 't gemeene spoor. Want hy mompelt / dat de zielen der doden op de levenden iets vermogen: dewyle hy seit dat menschen, van de sielen der verstorvenen bevangen en ter nedergesmeten, gemeenlik besetenen en rasenden genoemd worden. Daar hy onmiddelik te voren van de zielen der menschen / so als die uit den lichame gescheiden zijn / gesproken hadde: so gebruikt hy hier terstond het self de woord ψυχαί; hoewel by den latijnschen vertaalder twee verscheidene woorden / eerst *anima* zielen, en daar na *manes*, (waar van siet 2. §. 14.) gebruikt zijn. Doch het kan / mijns oordeels / niet bestaan /

dat

dat een self de woord / het een deel der rede eindigende / en het ander wederom beginnende / sonder iet anders dan twee hulpwoordekens καὶ οἱ tusschen beiden te hebben / niet in eenen self den sin soude te verstaan zyn. Want dus staater: αἱ ψυχαί. καὶ οἱ ψυχαῖς ἀποθανόντων ens. Moet derhalven zyn / dat hy den Zielen des verstorvenen (van welken in 't eerste deel der rede uitdrukkelik gesproken is) alsulke werkingen ontrent de levenden toeschrijft / als de Heidenen / die hy daar voor heeft / den anderen geesten / die sy Dæmones noemden / plegen toe te passen.

§. 8. Origenes leefde in de derde Eeuw; en hadde van d'Engelen al veel vreemde gedachten. Somtyds stelt hy hunne nature met de menschelik evenwaardig: wanneer hy over 't Licht schrijvende / dat aan Christus Joh. 1. toegeschreven word; het selve / soo 't schijnt / aan Menschen en Engelen even eens acht mede gedeeld te zijn: gelijk daar af in 't brede in sijn III. stuk over Joannes te lesen is. Doch elders maakt hy sulken onderscheid / dat hy van de eerste tot de laatsten der redelike schepselen nederdalende / d'Engelen als tusschen God en menschen stelt. Want hy leert over 1 Sam. 28. dat d'eersten de genen zyn / die de Schrift Goden noemt / d'andere Tronen, de derde Overheden. Daar na wil hy twijfelen / of de Mensch het laatste der redenmaghtige schepselen zy: dan of het de onderaarschen zijn: daar hy de Dæmones, het zy alle of ten minsten sommigen / onder telt / gelijk hy sich over Joannes in 't 1. stuk verklaart.

§. 9. Elders wederom geeft hy te bedenken; dat gelijk de menschen die God in dit leven gevreesd hebben / hier na Engelen worden / volgens Mat. 22: 30. (daarmen nochtans niet blotelik Engelen, maar gelyk d'Engelen leest) desgelijx die nu Engelen zyn / voor desen wel menschen mogen geweest zyn. Wat meer is; hy meint / dat d'Engelen en Menschen malkanderen in volmaaktheid voorby streven konnen; tusschen die beide naturen mede stellende 't onderscheid / dat Christus tusschen de eersten en laatsten maakt. Matt. 19: 30. en 20: 16. Niet alleenlik schrijft hy den Engelen 't onderbestier des Weerelds toe? *Homil X in Jer.* uit dien hoofde insgelijx als d'anderen mede Bewaar-engelen stellende: maar meint ook / dat sy so wel als de menschen / ende met deselven / wien sy ter beschermінge gegeven zijn / in deugd en godsvrught toenemen konnen. Daarop past hy / dat sommige van hen op de kinderen / sommige op de volwassenen toesien: Wanneer hy op Matt. 18: 10. van d'Engelen der kinderkens spreekt / die 't aangesight des hemelschen Vaders sien.

§. 10. Van de Sterren heeft hy dit besonder gevoelen / datse leven en verstand maghtig zijn. Al en hoor ik 't hem niet so duidelik seggen / so en magh hy 't echter niet voorby: mitsdien dat hy over de woorden Heb. 2: 9. dat Christus den dood voor allen gesmaakt heeft / eerst seit / dat daar door niet blotelik alle menschen, maar met eenen al wat redenmaghtig is (ὑπὲρ παντὸς λογικοῦ, seit hy) te verstaan zy. Onder die λογικὰ, redenmaghtige dingen telt hy een weinig daarna de Sterren ook. Des verhaalt hy ook met een so verre / dat hy Christus ten verlosser / niet alleenlik der men-

schen

schen / maar ook der Sterren schikt, als mede gesondigd hebbende: om datter staat / de Sterren zijn niet suiver in sijn ogen Job. 25: 5. Dit vind ik so in sijn twede stuk over Johannes tegen 't einde. Niet te min ontkent hy / datse door hunnen invloed enig quaad aan de Menschen doen; al is 't datmen ook van Maansieken by Mattheus leest. Mat. 17: 14/ 15. Dus verwerpt hy met een / over Genesis schryvende / de Sterrengissinge; die hy meint dat sommige Engelen / sich hier in te buiten gaande / den menschen hebben wijs gemaakt.

§. 11. Van den oorsprong des Duivels seit Tertullianus / in sijn 2. boek tegen Marcion. Hy heeft de Engelen geesten gemaakt. Derhalven dat hy (de Duivel) van God gemaakt is, dat is een Engel, 't selve komt het toe die hem gemaakt heeft: Maar in so verre als hy van God niet gemaakt is, te weten, de Duivel, dat is, een verklikker; daaruit volgt, dat hy hem self gemaakt heeft, God verlatende; ende dat, bedrogen zijnde. Duistere taal! Origines wederom niet beter / want die schrijft ons over Johannes in 't eerste deel / als oft hy een raadsel vertelde / van den Draak; als een van d'eersten zijnde welke God in den lichame, en al voor den mensche geschapen hebbe: waar toe hy den woorden van God tot Job gesproken / cap. 40: 14. enen wonderliken draaj geest. Want hy neemtet (gelijkmen ook noch heden in den griekschen Bybel leest) als ofter stonde: dit is (of dese draak / daar in 't hebreewsch *behemos* staat / 't welk een groot beest te seggen is) 't begin van Gods formeersel, gemaakt om van sijne Engelen bespot te worden.

§. 12. Van derselver kennisse doet Tertullianus ene ronde belijdenis / wanneer hy sich in 't 5. boek tegen Marcion aldus verklaart. De knechts mogen de raadslagen der heeren niet weten: veel weiniger die afvallige Engelen, en 't hoofd huns afvals, de Duivel. Waar uit ik soude will'en beweeren, dat sy, hunder misdaad halven, so veel meer van alle bewustheid ontrent de schikkingen des Scheppers vervreemd zijn moeten. Doch dit gaat so verre als die godlike geheimenissen betreft: maar als het tot de menschen komt / so hoortmen de leeraars van dien tijd den Dæmones enig vermogen op 's menschen Ziel en Lichaam geven. Het een en 't ander stelt Cyprianus / van de Afgodery schryvende. Dese geesten, seit hy / bedriegen ons: beroeren ons leven, ontrusten onsen slaap: en de lichamen bekruipende, verschrikken onse binnenste gedachten, verrukken de leden, krenken de gesondheid, veroorsaken de siekten, ens. So ook Tertullianus in 't boek van de Lijdsaamheid. Die hardnekkige vyand rust nooit van boosheid: maar woed dan meest, wanneer hy verneemt, dat de mensche volkomelik verlost is. In sijn Verantwoordschrift cap. 20. doet hy nader verklaringe / hoe hy meint dat het toegaat / wanneer de Dæmons dẽ mensche aan ziel of lichaam schade doen. Hem dunkt / dat de fynigheid en dunnigheid huns geesteliken wesens te kraghtiger zy / om onsigtbaarliker en ongevoeliger wijse te werken: maar door hy te kennen geeft / dat hy 't geestelik wesen even eens als een der fijnste en dunste lichamen begrijpt. Daarom is dat hy ook sijne reden met dese gelijkenis verklaart. So ergens een verborgen vlammetje het ooft of 't koorn in sijn bloeisel

verstikt, in syne botte verslenst, of in 't spenen bederft; of gelyk een pestige lucht sich verborgener wyse verspreid: also kan ook d'aanblasinge der Duivelen de verdorventheden des menscheliken verstands, door heimlike besmettinge vervoeren.

§. 13. De Zielen der menschen meint Origenes dat al in wesen zijn/eer se in de lichamen komen. Sulx geeft hy over Matt. 20:1/16. en in 't 16. stuk over Johannes te verstaan; na dat hy 't in 't 5. voor 't gemeen gevoelen der Kristenen van zijnen tijd had opgegeven. 't Wesen der Ziele wil hy / so de Schrift hem voorkomt / van den Geest des menschen onderscheiden ende desen wederom van den H. Geest. Daar af seit hy dan / dat de Ziel tot deugd en ondeugd beide, maar de Geest des menschen tot het quaad sich niet begeven kan. Over 't afscheid van de Ziel in 't sterven is hy in 't 19. van gedachten/ dat deselve uit haar lichaam word geligt door enigen die daar toe verordend zijn: en die dit doen / acht hy edelder te zijn dan de Zielen diese halen. Daar toe weet hy 's Heilands woorden Luc. 12: 20. en Joh. 10: 18. met enen geestigen swenk te buigen.

§. 14. Van den staat der Zielen na dit leven tot den dagh der Opstandinge toe / is de meininge van Tertullianus; datse in sekere plaatse zijn / die door Abrahams schoot bekend word / ende tusschen Hell en Hemel is: also hy in 't 4. boek tegen Marcion daar van schrijft / *esse aliquam localom determinationem*, datter sekere bepalinge van plaats is, die Abrahams schoot genaamd word. Vraagt gy / waar die plaats is / en voor hoe lange tot der Zielen verblijf bestemd? Op 't eerste sal hy seggen; *Sinum dico Abrahæ regionem, etsi non cælestem; superiorem tamen inferis.* Ik noem Abrahams schoot ene contreije, die wel niet in den Hemel, ende nochtans hoger dan der onderaardschen is. Op 't ander: *refrigerium præbiturum animabus justorum, donec consummatio rerum resurrectionem omnium plenitudine mercedis expungat.* De t'samenstellinge der latynsche woorden is op 't einde wat duister: doch niet daar 't meest op aan komt; de sin sal wesen / dat de plaatse den Zielen der reghtveerdigen tot verkoelinge dienen sal, ter tyd toe dat de volle beloninge met de vervullinge van alles in d'opstandinge te volgen staat.

§. 15. Dat hy daar effen *Inferos* de Onderaardschen noemde/was om dat hy de plaatse der verdoemden waarlik onder d'aarde / of van binnen in een groot ruim hol gesteld; en de straffe des lichameliken vuurs geloofd heeft. Want op 't einde sijns boex van de boete noemt hy de Hell *thesaurum ignis æterni*, den schatt, of liever de schatkamer des eewigen vuurs, waar van de rookgaten by de aardbevinge so verbaarlike vlammen uitschieten. Terstond daar na noemt hy dese vuurkolken *magni alicujus & inæstimabilis foci scintillas, missilia & exercitoria jacula.* De vonken en sprankelen eens onschatbare groten heerds. Cyprianus tegen Demetrianus in 't einde des briefs van dese saak handelende/spreekt so duisterlik/ datmen twijfelen mag/ of hy de Ziele ook lichamelike straffe dreigt. Want dus hangt het een aan 't ander: De Helle sal de genen die daar toe verwesen zyn gedurig branden: ende ene verslindende straffe der heetste vlammen sal geen einde noch rust aan de pyniginge laten,

laten. De Zielen worden met hunne lichamen tot oneindige quellingen en pynen bewaard. Waar mede hy schijnt te willen seggen / dat de ziel en 't lichaam eenerlei deel hebben sullen: of hy most ons nader verklaard hebben / wat de ziel besonderlik sal te lyden hebben.

§. 16. In de vierde Eewe laat ons voor af Athanasius horen. D'Engelen meint hy mede dat niet alle even weerdig zijn: waaraf hy / na sijn verstand/op d'31. vrage aan Antiochus syne bescheidelike verklaringe geeft. Van d'Ordeningen der Engelen iets geseid hebbende / so vervolgt hy dus. Dewyle dese Ordeningen ook Heirscharen genoemd worden: so moetmen daar onder verstaan, de ordeningen der Leeringe, der Beschermiinge, der Voorsorge, der Bedieninge, der Behulpsaamheid; mitsgaders de ordeninge om de Zielen te ontfangen, en eene om deselve by te blijven. Gelijk ons de verscheidenheid der ordeninge in de bovenste maghten kennelik is, so moeten wy ook weten, welke derselver staat en kennisse zy. Te weten, Tronen. Cherubim en Serafim leeren onmiddelik van God self; als hem de naaste, en boven alle d'andere verheven zynde. Dese nu onderwysen de lage ordeningen; en so vervolgens, die hoger zyn leeren de leegsten. D'onderstten van allen zyn d'Engelen, (in 't besonder also genaamd) en die onderwysen de menschen. Dese man brengtet Filo / en den anderen Joden / volgens 't gene boven 12. §. 4/5/8/9/10. verhaald is / al vry na. Ende nochtans is dit die voortreffelike Athanasius/wiens Geloofs bekentenisse/by onse kerken so hogelik geacht / ende als een voorschrift van reghtsinnigheid in den 9. artikel der Nederlandsche Belijdenis aangetekend is. Ondertusschen dat hy nu van God af / door alle dese Engelrijen / tot den Mensche toe gedaald is: so wil ons Basilius verder seggen / hoemen Gods heilige Engelen in die verscheidene ordeningen en bedieningen aanmerken sal. Alle d'Engelen (seit hy in 't 3. boek tegen Eunomius voor aan) hebben wel eenen naam, ende zyn alle van eenerleye nature; doch sommige van hen staan over geheele volkeren; andere sien op elken gelovigen toe. Nu, so veel als een geheel volk eenen man te boven gaat: so veel meer moet de weerdigheid eens Engels zyn, die de voogdij over een volk heeft, dan dergenen dien maar een mensch aan bevolen is.

§. 17. Augustinus echter / die wel 50. jaren later schreef/ toont sich hier so vrymoedig niet: want hy in sijn handboekxken cap. 58. sich op dese wijse verklaart. Wy souden niet konnen seggen, hoe 't met dat aldergeluksaligste en hoogste gesellschap gesteld zy: wat onderscheid van personen. enſ. en der betekenisse deser vier woorden, waar mede schynt dat d'Apostel de geheele hemelsche maatschappy begrepen heeft, seggende, het zy Tronen, het zy Heerschappyen, het zy Overheden, het zy Maghten. Konnen sy hun seggen slechts bewysen; voor my, ik wil geerne bekennen, dat ik die dingen niet en wete. Hieronymus syn tydgenoot (want beide hebbense tusschen de vierde en vyf de eewe geleefd) toont sich hier in so beschroomd niet eens: maar wil 't gene die twee seggen / en de derde twyfelt / ook noch bewijsen. Want vele schriften leeren ons,(seit hy over Jes.66.) dat ieder van ons zyne Engelen

 heeft:

heeft: als onder anderen dit; Siet dat gy geenen van dese kleinsten versmaad; want hunne Engelen ens. (Matt. 18: 10.) die van besondere personen: insgelijx noemt hy op Ezech. 47. pag. mihi 476. tom. V. *Angelos præsides Judæorum*, d'Engelen die over 't Joodsche volk gesteld zijn. En op Dan. 7. 2. de vier winden des Hemels, seit hy / houd ik voor d'Engelsche Maghten, welken de voornaamste koningrijken toebetrouwd zijn; volgens 't gene in Deuter. staat. (cap. 32: 8.) Want de woorden / God heeft de landpalen der volken gesteld, na 't getal der kinderen van Israël; vertaalt hy in 't laatste / na 't getal van Gods Engelen; om dien sin toch goed te maken.

§. 18. Augustinus wederom / die sich daar terstond ontrent het onderscheid der Engelen so bescheiden toonde / is het mogelik vervolgens al te veel: mitsdien hy in eenen aassem daar aan voegt van de Sterren. Hier in ben ik ook noch niet versekerd, of de Sonne, Maan en alle Sterren mede tot deselfde maatschappy behoren: hoewel by sommigen voor lichtende lichamen gehouden, die sonder kennis of gevoelen zijn. 't Schijnt dat hy dit laatste niet geerne toestemmen soude: maar liefst de gesternten mede voor een slagh van Engelen / of immers van levendige en verstandige schepselen erkennen; behoudelik dat hy niet verseekeren derf / datse onder die vier ordeningen / die hy daar uit Paulus noemt / mede behoren geteld te zijn. Volgens dien so sietmen / dat hem d'Intelligentien van Aristoteles noch in 't hoofd gelegen hebben.

§. 19. Van het amt der Engelen spreekt Hieronymus wederom volmondig uit / over Dan. 7. *Angelorum duplex officium est: aliorum qui justis præmia tribuunt: aliorum qui singulis præsunt cruciatibus.* Het amt der Engelen is twederley: sommige zijn om den rechtveerdigen den prijs te vergelden; anderen, om over elke straffinge te staan. Het blijkt uit den draad sijner rede / en uit de schrift die hy voor heeft / dat hy 't beide van de goede Engelen verstaat: volgens dien / dat niemant goed noch quaad / buiten dienst van Gods Engelen over komt.

§. 20. Lactantius sal ons te kennen geven / wat gedachten datmen dies tijds van den Duivel hadde. Hy beschrijfter ons in 't 11. boek sijner Onderwijsingen de geheele gelegentheid af: weerdig / so als hy 't daar in 't brede verklaart / dat ik den korten inhoud hier verhale. God bragt eerst, seit hy / §. 8. enen Geest voort die hem gelijk, en met de deughden van God sijnen vader begaafd was. ('t Schijnt dat hy dus van Christus spreekt.) Daar na maakt hy den anderen, (*alterum* seit hy / ende niet *alium* enen anderen) die den aart der godlike afkomste niet behiel. Dat was / meint hy / uit nydigheid / tegen dien eersten Geest / die Gode sijnen vader lief en gehoorsaam bleef. Daar af heeft hy den naam van Διάβολος. *Criminator*, dat is / Aanklager of Lasteraar gekregen. Sonder te dier plaatse meer daar van te spreken / so seit hy daarom §. 14. dat God den Duivel de maght over de Aarde / en dat *ab initio*, van 't begin af, gegeven heeft: en willende voorsien / dat hy de menschen niet en misleide / so sond hy Engelen om hen te beschermen; met waarschouwinge / om sich met derselver ommegang niet te besmetten. Maar de

Duivel heeft hen so veere verleid / datse sich met de vrouwen verliepen; en daar over uit den Hemel ter Aarde verstoten wierden. Al wederom dat oude seggen: warender aleer geen schone vrouwen geweest / daar souden geen Duivelen zijn.

§. 21. Een ding staat ons hier nu tusschen beiden aan te merken / dat ik allereerst by Athanasius vinde / 't gene men in sijn 1. en 2. boek tegen d'Arrianen leest / daar hem anderen t'sedert in gevolgd zijn: hoe hy den val des Duivels uit Jesa. 14: 12. meint te halen. Hoe zijt gy uit den Hemel gevallen, o Morgensterre. Dese woorden / schoon den koning van Babel kennelik toegesproken / voor so veere hy uiterlik so verheven scheen / hebben sy op den Duivel gepast. En gemerkt dat de Morgensterre in 't grieksch φωσφόρος, in 't latijn *Lucifer*, dat is / lichtbrenger of keersdrager heet; gelijkmen daar ook in den griekschen en latynschen Bybel leest: so sietmen waar 't van daan komt / datmen noch op heden den naam Lucifer aan den oppersten Duivel geeft. Wisten degenen / die der latynsche taal onkundig zijn / dat dit de naam der Morgensterre is; sy souden dien niet aan Bestal / maar aan Christus geven / die hem selfs de blinkende Morgensterre noemt: Openb. 22: 16. Waar op Petrus mede sagh / wanneer hy schreef / dat de Morgenster in onse herten opgaan moest. 2 Pet. 1: 19. Want in enen anderen sin sal ons de Heere Jesus de Morgensterre geven. Openb. 2: 28. So dat Lucifer geensins een opperduivelsche; maar d'allerkristelikste naam is diemen in den Bijbel leest.

§. 22. Doch wederkerende tot Lactantius; mitsdien dat de gedroghten / uit dese so schandelike vermenginge voortgeteeld / half Engel; of liever half Dæmon half Mensche zijn / na sijn seggen: so brengt hy daar uit in / datter *duo genera Dæmonum*, twederley slagh van Geesten zijn; *unum cæleste, alterum terrenum*, 't een hemelsch en ander aardsch. Door den Hemel schijnt dat hy de Lucht alhier verstaat. Maar na het woord *terrenum* aardsch volgt onmiddelik: *Hi sunt immundi spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores; quorum idem Diabolus est princeps*, Dit zijn d'onreine geesten, oorsaken van 't quaad, datter omgaat, waar van de selfden Duivel 't hoofd is. Met eene geeft hy klaarlik te verstaan / dat hy dese geesten voor die Daimones houd / welken de Heidenen voor Goden hielden: so als hier voor 2. §. 9------13. is aangewesen. Ende bevestigt sulx noch nader mijn voorgaande seggen / 5. §. 4 / 5. dat de Heidenen nooit enigen Duivel aanbaden / dan voor so veel alsse die voor Goden hielden.

§. 23. Deselfde Lactantius wil ons mede seggen / dat de Dæmones wel geesten, maar echter *spiritus tenues* van seer fijne stoffe, & *incomprehensibiles* niet vatbaar zijn: 't welke deself de taal is / die wy hier voren Tertullianus en Origenes hoorden spreken. Wat vermogen dat hy hun verstand toeschrijft; geeft hy klaar genoeg te kennen / wanneer hy seit: datse wel veel toekomende dingen weten, maar niet alle; also 't hen niet beuren magh Gods raad grondig te weten: zijnde 't self de dat Tertullianus flus met reden ook bevestigt heeft. Echter meint hy / §. 16. dat de Sterrengisserije / Geweidkijkery / en Vogelschouwinge / boven 3. §. 4 / 5 / 7. gedacht / altemaal inge-

ingevingen der Dæmons zijn: so dat hy die Geesten altoos bequaam acht / om den menschen sulx te leeren.

§. 25. Hieronymus / so veel als ik bespeuren kan / onderscheid de Geesten wel ten aansien hunner plaatsen op die wijse niet: maar meint nochtan *ex Pauli dictis* (Ephes. 2: 2 en 6: 12.) *colligi, diabolos in aëre vagari ac dominari*' dat de Duivelen in de lucht swerven en heerschen. En breder over Efes. 6: 12. schryvende / geeft hy ons dit voor 't gemeen gevoelen op. Dit is de meining van alle leeraars, dat die Lucht, welke den Hemel en d'Aarde, als tusschen beiden zynde, van malkanderen scheid, en het ledige genaamd word, vol tegen strydige kraghten zy. Hierna staat wederom te verhandelen, van wien dat de Overheden en Maghten en Geweldhebbers deser eewe ens. hunne maght ontfangen hebben. Over welk laatste syn gevoelen verklarende / so dunkt hem / dat het van God self moet zijn: min of meer gelijker wijse als men de mitsdaders te werk stelt; den eenen dit / en den anderen dat opleggende / om hen 't leven suur te maken. Hy wil ook dat die onreine geesten / so wel als de heilige Engelen / in sekere ordeningen onderscheiden zijn; so als hy over Hab. 3. is schrijvende. Gelyk Christus 't hoofd is der gemeinte ende eens iegelijken mans: so is Beelzebub 't hoofd aller Daimones, die in dese weereld sulken moedwil plegen; so datse onder hen, elke rott of bende hun besonder hoofd en oversten hebben.

§. 26. Nu moet ons Lactantius noch seggen / wat hy meint datse den menschen doen. In 't gemein is syn gevoelen / §. 14. dat dese besmette en verdorvene geesten door de gansche weereld sweven, ende troost soeken tegen hun verderf, in 't verderven van de menschen. En terstond verklaart hy in 't besonder / hoese quaad aan Ziel en Lichaam doen. De Ziel: in dier voegen datse alles met listen en lagen, met bedrogh en dolinge besetten, den menschen in 't besonder achter aan hangen; en van deur tot deur in de huisen kruipen. En wat de Lichamen betreft: dewyle dese geesten selve / na syn gevoelen / eensdeels lichamelik / en anderdeels evenwel seer fijn, ende daar door niet vatbaar zyn: so bekruipense ongemerkt de Lichamen der menschen; en op derselver ingewanden bedektelik werkende; krenken de gesondheid, verwekken siekten, verschrikken 't gemoed met dromen, slaan 't verstand met dulligheid; en dwingen met so veel quellens de menschen, datse tot hen om hulpe komen lopen. 't Schynt evenwel / dat hy dit alles maar van de Heidenen verstaat / daar de Duivel sulken maght op heeft: want daar heeft hy mede te doen / en die zijn 't eigentlik die de Dæmones om hulpe aan lope / hen voor goden houdende. Maar in 't Kristendom stonden hen de vaders lang so veel gesaghs niet toe.

§. 27. Van d'afgescheidene Ziele maghmen 't gevoelen deser Eewe uit Athanasius vernemen. Onder syne Vragen / slus gemeld / is dit de 32. Of de Zielen na hun verscheiden ook gedachtenisse van ons hebben, gelyk de H. Engelen doen? Daarop antwoord hy: Ja: so veel als de Ziel der Heiligen betreft: maar die van de sondaars niet. Want de gedurigste straffe gevoelende, hebben so veel met hen self te doen, datse op anderen weinig denken. De

33. vrage. Wat is daar 't werk der verhuisde Zielen? Antw. De Ziele van 't lichaam gescheiden is niet bequaam om iets, het zy goed of quaad, te werken. De Zielen der heiligen nochtans / (seit hy een weinig verder) van den H. Geest verwekt, loven en prysen God, met de H. Engelen in den lande der levendigen. Op de 35. vr. vast stellende „ dat de Zielen nooit na den dood „ wederkeeren / om van den staat der doden verhaal te doen: so geeft hy in „ 't antwoord dit voor reden; dat sulx oorsake van veelerley bedrogh kon „ zyn / wanneer sich de bose geesten veinsen moghten / Zielen der verstorve-„ nen te wesen / die den levenden 't een of 't ander quamen openbaren. Hier op bid ik nu den Leser / goede acht te geven / of 't ons hierna te pas moght komen.

§. 28. Augustinus geeft in desen meerder bod. Want is 't dat hy doorgaans het Vagevuur uitdrukkelik verwerpt en weerleit; sulx uit verscheidene sijner schriften blijkt / die by enen mijnder waarde voorsaten / D. Andr. Langsman in sijnen Roomschen Afval aangetekend zijn: nochtans laat hy sich in 't 69. cap. van zijn Handboek in deser voegen horen. 't Is niet ongelooflijk, dat ook iet diergelyk na dit leven geschied: ende maghmen wel vragen of 't so zy. En hoe 't blyken magh of niet, dat enige gelovigen door seker vuur van suiveringe, (na datse de vergankelike goederen meer of min bemind hebben) so veel later of vroeger tot de saligheid komen; uitgenomen nochtans de sodanigen van welken geseid is, datse Gods Koningrijke niet besitten sullen; ten zy dat hen de sonden, op behoorlike boete, vergeven werden.

§. 29. Wy gaan over in de vijf de eeuw / daar my Theodoretus ontmoet / die 't gevoelen der leeraars in sijnen tijd / so van de quade als van de goede Engelen / genoegsaam t'onsen behoeve verklaart. Van d'Engelen / besonderlik also genoemd / geeft hy ons sijne meininge driesins te verstaan: aangaande hunnen aart / hun verstand / en bewind. Over 't eerste is hy van gevoelen / datse / hoewel onlichamelik / nochtans door sekere bepalinge van plaats omschreven zijn; gelijk hy sulx op de 3 vrage over Genesis beweeren wil. Ende dat uit die reden: dewijle sijn verstand over het twede is / dat ieder Engel sijn besonder bewind heeft / en de sorge eens iegeliken volx of persoons enen besonderen Engel aanbevolen is. In sijn 10. Vertoog over Daniel onderscheid hy dit noch so veel nader / dat hy gemeenen Engelen elk sijnen mensche in 't besonder; maar aan iegeliken Opperengel een geheel volk te bewaren geeft. Over het derde drukt hy sijn gevoelen kortelik met dese woorden uit. Niemant verwondere sich over 't gene ik van d'onkunde der hemelsche geesten schryve. Want sy en weten het toekomende, noch ook alle dingen niet; also sulx alleen tot de godlike nature behoort. Maar d'Engelen en Eerstengelen, met d'andere hemelgeesten weten so veel alsse leeren: daarom ook de heilige Apostel, van hen sprekende, seit, dat den Overheden en Maghten in den hemel enz. Efes. 3: 10. dit schrijft hy over den 24. Psalm.

§. 30. So spreekt hy gevolgelik van de Dæmones ook; welken hy geen ware voorseggingen maghtig kent: seggende over Ezech. §. 8. dat de Dæmones geen ding voor af weten, maar sleehs daar na slaan; ende nochtans

voor

voor seggen. In sijn 10. boek van d'Orakelen bekent hy echter/dat de Geesten wel waarlik iet voorseid hebben; maar uit de Sterren. Want seit hy/ al wat de Goden (by de Heidenen so genoemd) spreken, indien 't is datse so spreken, als die self weten 't gene by de Noodschikkinge gebeuren moet: dat moeten sy eigentlik uit den loop der Sterren betekenen; en dat hebben vast alle die goden so gemeld, die iets voortbraghten dat geen leugen was. Men siet dat hy doorgaans door Dæmones de bose geesten verstaat/ die sich voor Goden eeren lieten; en om die eere te handhaven/sich met bedrieglijke orakelen behielpen. Sulx is insgelijx 't gemeen gevoelen van den ouden tijd geweest/ ende houd (gelijk wy noch hier na bespeuren sullen) toe op heden stand.

§. 30. So was 't mede met den oorspRong van dat boos bedroght gelegen. De gemeinschap der Engelen met de vrouwen hadde (somen noch al geloofde, het geslaghte der Dæmones in de weereld gebraght. Severus Sulpicius heeft sulx niet als een besonder gevoelen/ 't zy van hem self/ of van anderen; maar als ene ware geschiedenisse verhaald. Want hy en schroomt niet/ uit den joodschen schrijver Josefus/ als ofter die by geweest hadde/ in 't begin sijner kerkel. historien dus te schrijven. In welken tijd (wanneer Noach in de weereld was) het menschelik geslaghte grotelix vermeerderende; so hebben d'Engelen, die den Hemel tot hunne woonplaats hadden, door maagdelike schoonheid bevangen, sich tot ongeoorlofde lusten begeven: ende van hunnen aart en oorsprong verbasterd, de bovenste delen verlatende, welker inwoonders sy waren, sich met sterflike huweliken vermengd. Dese allenx schadelike seden saayende, hebben 't menschelijk geslaghte bedorven, uit welker vleeschelijke paringe men seit dat reusen voortgekomen zijn; mitsdien dat de vermenginge der verscheidene naturen wanschepsels geteeld heeft.

§. 31. Wat den staat der afgescheidene Zielen betreft/ komt my ontrent desen tijd niet besonders voor/ dat in de vorige eewen niet al gemeld is. So ook van d'Engelen noch van de bose Geesten niet/ in al den tijd der sesde eewe/ tot op den groten Gregorius toe/ die sijne besondere gevoelens/ beneffens de voorgaande/ tot in de sevende overbraght. Dese/ hoewel hy van Jan den vaster/doe bisschop tot Constantinopel/ gelijk hy was tot Romen/ ten hoogsten eubel nam/ dat hy sich 't hoofd van alle bisschoppen noemen wilde: word nochtans heden by 't roomsch kristendom ten hoogsten geroemd. En daar hebben sy wel goede reden toe; gemerkt dat hy hen veel fabelwerk op voorraad versomen/ en op woeker gelaten heeft. Want hy was met de verdichtselen van Origenes/ en anderen tot hier toe gemeld/ noch op lang na niet vernoegd. Wasser iet met enige twijfeling/ of by voorslagh gesеid/ daar maakten hy wel enen regel af: en wasser te weinig/ hy deeder noch wat by. So datmen t'sedert sijnen tijd net negen ordeningen der Engelen te noemen wist/ van onder op aldus te tellen: Engelen, Eertsengelen, Kraghten, Maghten, Overheden, Heerschappyen. Tronen, Cherubynen, Serafynen. *Hom. 34. in Euang.* Over dese Ordeningen hebben t'sedert noch de Schoolgeleerden hunne hoofden veel gebroken/ 't gene ik echter niet wil doen.

§. 32. Om

§. 32. Om met de Zielen / na hun afscheid / plaats te weten / merkt hoe men in dien tijd allenx nader aan het Vagevuur quam; dat namaals in 't Pausdom voorts geheel ontdekt is / so dat het nu dagelix by duisenden bereisd word. Boëtius / die noch wel 63. jaren voor Gregorius tijd tot Romen burgermeester was / hoor ik 'er in 't 4. boek *prosâ* 4. dus af mompelen. Hy vraagt eerst. Blyfter na uw gevoelen geene straffe voor de Ziel, als die door den dood van 't lichaam gescheiden is? daar op antwoord hy dan: Ja trouwens; niet weinig: waar door ik houde, dat sommigen ten scherpsten gestraft; anderen genadelik gesuiverd worden. Maar Gregorius selfs / eerst soldaat en daarna Paus / verre van iets pauselik in desen te besluiten / blaast / so ongestadig als de wind / heet en koud uit eenen mond. Den sondaar waarschouwende seit hy eerst over 't 7. cap. van Job / dat geen menschen oog (dat is, geen genade des Verlossers) de Ziel van 't vleesch ontkleed zijnde meer aanschout. Want hy na den dood niet en verlost, die hy voor den dood door genade tot geen vergiffenisse herstelt. Verder. Wanneer een heilig of een bose geest. de Ziel, uit den kerker des lichaams scheidende, ten tijde des doods ontvangen heeft, sal hy deselve voor eewig, sonder enige veranderinge, behouden; so datse eens verheven zijnde, niet in de straffe vervallen; noch in d'eewige straffe versonken wederom tot verlossinge rysen sal. cap. 10. Noch meer. Die eens om sijner sonden wille ter straffe betrokken, en ter plaatse der straffinge geleverd is; die en heeft geene barmhertigheid meer te hopen, om vergiffenis op 't niew te verwerven. Maar hy blijft nochtans niet by sijn stuk / dewijl hy elders dese tale voert. *Sed tamen de quibusdam levibus culpis esse purgatorius ignis credendus est,* Nietemin is te geloven, datter een vuur van suiveringe voor enige kleine sonden is *lib. IV. Dialog. c.* 39. Over de Boetsalmen schrijvende / spreekt hy noch wat ruimer. *Post mortem carnis aliÿ æternis deputantur suppliciÿs; aliÿ ad vitam per ignem transeunt purgationis.* Na den dood des lichaams worden sommige ter eewige straffe verwesen; anderen gaan door 't Vagevuur ten leven.

XVI. HOOFDSTUK.

Het besweeren van de Geesten was by d'oude Kristenheid ten deele gelaakt, ten deele geloofd en gebruikt.

§. 1. NU volgt / dat wy hier vernemen / wat gebruik van Wichlary of Tovery in dien eersten tijd der kristen kerke zy bekend geweest. Beide wierd by de genen die sich *catholicos & orthodoxos*, dat is van d'algemeene en regtsinnige Kerk noemden / als onbetamelik verworpen: doch men dient te weten / op wat grond. Want het was niet so seer / om datse die konsten en 't gebruik daar af in waarheid onmogelik en in de daad bedrieglik achteden: maar dat hen 't een en 't ander onbehoorlik docht. Want anders dedense genoegsaam blijken / datse niet alleen enige

kraght der besweeringe erkenden; maar ook / datse 't gebruik daar af nie altyd verwierpen; self dat gene metter tyd by den Doop plegende / 't gene men noch heden *Exorcismus* Besweeringe noemt. In 't Pausdom is dat over al in vollen swang / en by sommige Protestanten noch niet af geschaft. Hoewel 't noch geen tyd is / om daar af te handelen; men siet echter dat het ouder herkomst is / so de schriften sommiger leeraars klaar getuigen. Doch eerst laat ons horen hoe de wetten in die eerste Kristenheid tegen dat volk donderden / die sich met Besweeringen bemoeiden.

§. 2. In 't 9. boek der keiserlike Reghten / onder 't 18. opschrift / *de Maleficis & Mathematicis*, was 't gebod van keiser Constantyn. l. 5. Niemant vervordere sig, enen Offerwichelaar of Wikker of Sterrengisser te vragen. Den Vogelwichelaars en Waarseggers sal men den mond snoeren. De Chaldeërs en Toveraars, en d'anderen diemen gemeenlik Kollen (*maleficos*) noemt, salmen om hunner veelvuldige misdaden wille niet toelaten iets te onderneemen. Men sal alle nieuwsgierigheid der Godsvraginge (*Divinatio*) voor eewig swygen. So iemant onsen bevelen niet gehoorsaamt, sal metten sweerde gereght worden, datter de dood na volge. Gedaan tot Milanen den 25. van Lowmaand des jaars 357. Wederom by de keiseren Valentyn / Theodosius en Arcadius. So wie iemant bevonden sal hebben met de sonde van Toverij besmet te syn; den zelven in hechtenis bekomen hebbende, sal hy hem aanstonds als enen vyand van des menscheliken geslaghts in 't openbaar voor de reghters stellen. enz. Romen den 17. van Oogstmaand 389. De vordere inhoud deser wetten / aldaar breeder te lesen / is den reghtsgeleerden genoeg bekend. Constantyn had al in 't begin syner regeeringe in 't jaar 312. de straffe des vuurs gesteld op degenen die sich sulker misdaad schuldig maken souden / en den aanbrenger prys beloofd; als uit de 3. wet aldaar te lesen staat.

§. 3. 't Was echter / als geseid / om 't bedrogh so seer niet dat die menschen pleegden: dewyle men hen te swaarder straffe weerdig oordeelde om de bose daden / waar mede men geloofde datse waarlik aan vee of menschen schade deden; mits de hoofdstoffen selfs door hunne besweeringen te beroeren. Sulx blykt klaarlik uit de 6. Wett / door Constantinus en Julianus 357. gemaakt. Veelen ontsien sich niet, de hoofdstoffen (*elementa*) door toverkonsten te beroeren, ende 't leven der onnosele menschen te krenken; de Geesten der doden tot sich te roepen (*Manibus accitis*), en sich stoutelik te beraden, om elk syne vyanden door quade konsten te vernielen. Waar uit klaarlik is te sien / dat den Toveraren ofte Besweerders tweederhande vermogen toegerekend werd. 1. De hoofdstoffen te bewegen en te ontstellen / en 2. de Geesten te verwekken of te doen opkomen / en met hen te spreken. Het quaad derhalven dat die menschen deden / heeft na hun oordeel daar in bestaan / datse gemeenschap met de geesten hadden / en den menschen door derselver kraght en boosheid allerhande leed aandeden. So datmen geensins twyfelen magh / of dit is in dien tyd het algemeen gevoelen in de Kristenheid geweest.

§. 4. Sulx geven de voornaamste leeraars van dien tyd insgelyx te kennen /

nen / welker ik sleghts weinige / doch genoeg ter proeve / hier benevens melden wil. Justinus Martyr heeft hier d'eerste plaats die in de tweede eew/ in sijn tweede Verantwoordschrift te kennen gaf / dat hy de kraght der heidenscher Wichlarpen erkende: nuitsdien dat hy daar pag. 65. na den niewen Keulschen druk aldus van schrijft. Self de voorwikkingen uit de doden, en 't spiegelkyken van onbesmette jongelingen, en 't uitroepen van de zielen der doden, en degenen die by de *Magi* Droombedieders en Bysitters genoemd zijn, en 't gene verright word door degenen die daar in bedreven zijn; sulx alles moet u doen geloven, (dus spreekt hy tot de Heidenen) dat de zielen na den dood noch gevoelig zijn. Hier af en verschilt niet veel / 't gene hy in de T'samenspraak met Trypson den Jode schrijft / pag. mihi. 311. ,, dat alle Dæmones door be-,, sweeringe in den naam van Jesus te verwinnen zijn: maar dat geen Jode ,, sulx met den naam van enigen Koning / Profeet noch Patriarch / dan mis-,, schien noch wel door dien van Abrahams / en Isaac / en Jacobs God / verrighten sal. Anders dunkt hem evenwel / dat de Dæmons uit dat slagh van waarseggers datmen Buikspreekers noemt / den besweerder waarlik antwoord geven: sulx uit de 81. vrage en 't antwoord dat hy daar op past / klaar genoegh te merken is.

§. 5. Verder gaande hebben wy nauwelix meer van node / dan der vaderen gevoelens van de kraght der Besweeringe / so wel der Heidenen als der Kristenen / te verneemen. Cyprianus komt my in de derde eewe voor: die / so veel den kristen dienst betreft / genoegsaam te verstaan geeft / dat het H. Doopsel kraghtig is / om den bosen geest (welken hy dan ook geloven moet dat den dopeling van eersten aan beseten heeft) door segening in Christus name te verjagen. Want hy schrijft in den 7. brief des 4. boex / dat gelijk Farao na langen tegenstand eindelik in 't water versmoord is; also de Duivel noch heden van de Besweerders, met menschen stemme, doch door Godes kraght, gegeesseld en gepynigd word. Want (seit hy een weinig verder) wanneer het tot het heilsaam water en de heiligmakinge des Doopsels komt, so moetmen weten en vertrouwen, dat de Duivel daar verdrukt word, en de mensch aan God geheiligd door sijne barmhertigheid verlost. En daar meent hy / gaatet mede / gelijkmen aan de schorpioenen en serpenten siet / datse tegen 't water niet en mogen: en dat desgelijx de helsche slange 't water des H. Doopsels niet verdragen kan.

§. 6. Deselfde kraght schijnt hy ook den name JESUS toe te schrijven / wanneer hy in sijn sermoen over den Doop van de gewinsoekende besweerders, *questuariis exorcistis* spreekt: *obediunt Dæmones exorcistis*, de Dæmons gehoorsamen de Besweerders: seggende, Christus weten wy, en Paulus kennen wy; en in Christus naam, welken Paulus predikt, besworen zijnde, gaan wy heen. Dit / schijnt hem toe / isser so mede gelegen / gelijk de Doop goed was / het zy dat Paulus of dat Judas doopte: sonder dat hy aanmerkt / of die eigenbatige Besweerders so wel tot sulx te doen van God gelast waren / als men sekerlik weet dat Judas was.

§. 7. In de vierde eewe sal ons Lactantius wederom wat seggen. Van

de Besweeringe eerst / om dat wy nu daar mede besig zijn. Hy meint dat daar vry wat kraghts in steekt. Want in 't 2. boek §. 15. schrijft hy / dat de Duivels voor de reghtveerdigen, dat is die God eeren, bevreesd zijn: alsso sy in sijnen name besworen, uit de lichamen vertrekken. Door welker woorden als met swepen geslagen, sy niet alleen bekennen Dæmons te zijn: maar ook hunne namen melden, degenen die in de tempelen aangebeden worden. Want hy meint dat de bose geest / hoe groten leugenaar hy anders is / op die besweeringe niet liegen kan; maar door godlike kraght geperst zijnde de waarheid spreekt.

§. 8. Dit niet alleen: maar hy staat ook toe / gelijk Cyprianus / dat de Magi of heidensche Tovenaars maghtig zijn / de bose geesten te belesen. Want daar mede poogt hy Epicurus en sijn volk te overtuigen / datter Geesten in de wereld / en der menschen Zielen onsterflijk zijn: tot welken einde hy in 't 7. b. §. 13. met dese woorden spreekt. Sekerlik Democritus, en Epicurius en Dicæarchus souden van den ondergang der Zielen niet derren reden kavelen, daar een Magus by stonde: die door sekere versen de Zielen van d'onderaardschen wist op te trekken en ten voorschijn te doen komen, en sich aan de menschen te vertonen, en te spreken, en toekomstige dingen te voorseggen: of, so sy sulx derden bestaan; sy souden door de sake self, en dadelik bewys verwonnen staan.

§. 9. Hier mede kan ik evenwel niet over een brengen / 't gene ik by hem in 't 2. boek. §. 14. lese: dat der Tovenaren (*Magorum*) konst en vermogen enkelik in de aanblasingen der geesten bestaat; van welken sy (de geesten meint hy) geroepen, de ogen der menschen door beguichelinge verdonkeren en afleiden; datse niet en sien het gene is en de meinen te sien het gene niet en is. Ginder schijnt hy te geloven dat de Dæmons waarlik iet doen: en hier geeft hy te verstaan / dat het maar bedrog is. Niettemin komt hy hier in met hem selven over een / dat de Besweerders met de bose geesten ommegaan / en dat hunne besweeringen kraghtig zijn / om hen te doen seggen en verrighten 't gene men van hen eischt: doch dat d'uitwerkinge der geheele beleeskonste aan de Geesten / en niet aan de Belesers toe te schrijven is.

§. 10. So meint hy / dat de bose Geesten / sich in alle die konsten mengden / welke hier voor in 't 3. hoofdstuk uit der ouden Heidenen seden verhaald zijn: ja dat het altemaal derselver vonden zijn. Dit zijn daar af sijne woorden *lib. 2. c. 16.* Derselver vindingen zijn, (hy spreekt daar van de Dæmones de Sterrenwikkerye; Offerschouwinge, Vogelkakelinge, en de Godspraken self, somense noemt, en de Lykgissinge, en de Toverkunde (*Magia*) en wat quaads dat meer by de menschen omgaat, het zy opentlik of bedekt. Welk altemaal in sich selve valsch is: maar die selfde stichters van dat werk doen met hunne tegenwoordigheid, dat het voor waarachtig aangenomen word. Dus wetense der menschen licht gelovigheit door ene gemaakte godlikheid te misleiden, dewyle sy met de waarheid te seggen geen voordeel sien te doen. Ik soude noch mede iet uit de twee volgende eewen bybrengen / maar nadien ik niet veranderlix daar in bespeure / dat weerdig is verhaald te wer-

den; ende alreeds misschien te lang ben opgehouden / daar het tijd word om ter sake self te komen: so en wil ik mijnen leser met geen overtollig werk verveelen.

XVII. HOOFDSTUK.

Alle die voorverhaalde leeringen en plegingen van Joden, Mahometanen, Kristenen, dientmen onderlingen wel te vergelyken, om derselver onderscheid of t'samenstemminge te sien.

§. 1. HEt XI. hoofdstuk heeft gediend / om velerhande Heidendom / in hun gevoelen en bedrijf ontrent de Geesten / onderling te vergelijken. Daar uit heeftmen konnen sien / op wat ware of valsche gronden 't een en 't ander / sonder behulp van 't goddelik Woord / alleenlik door 't natuurlik licht: so verr als dat noch doorschijnt of verdonkerd is / gevestigd zy. Nu hebben wy t'sedert deser taal gehoord / die / hoewel bijster verscheiden / de heilige Schrift / het zy ten deele of geheel / met een erkennen; en door dat behulp het licht der rede maghtig waren / daar 't noch suiver is te versterken / en daar 't bedorven is te verbeteren. Laat ons nu dan sien / hoe verre dat geschied magh zijn: eerst bemerkende waarin sy eenpariglik van de Heidenen verscheiden zijn / daarna wat sy van het Heidendom behouden hebben; ende eindelik / in wat stukken sy noch van malkanderen verschillen. Doch dit wederom met vorig onderscheid / van Leeringen en Oefeningen / of ('t gene even veel is) van Gevoelens en Konstplegingen / in acht te nemen.

§. 2. Daarmede / dat dese drie / Joden / Kristenen / Mahometanen de veelheid der Goden / by den Heidenen geloofd en geëerd / ontkennen; ende maar eenen God aanbidden of ontsien: so vervalt by hen al wat d'anderen van de Afgoden / Ondergoden / Middelgoden / of gemeensame Geesten / als met den mensche geboren / en na den mensche levende / versonnen hebben. Des valter ook geenerhande besweeringe of betoveringe / om door deselven iets te weten of te werken / uit dien hoofde meer te doen. By de Joden noch Mahometanen hebben wy sulx niet vernomen: want het gene van dien aart onder hen gevonden word / heeft (gelijk hierna getoond sal worden) een geheel ander bescheid. En wat de Kristenen aangaat; wy sien datse sulk gebruik vast eenparig tegenspreken / en als bedrieglik en ongoddelik verwerpen. Maar in 't gene sy neffens d'anderen in gevoelen of bedrijf met den Heidenen gemein hebben / dat is of uit derselver Filosofie geput / en in de H. Schriften overgestort / of by misduidinge uit de Schrift selve gehaald. Ik sal dit kortelik / aangaande de Geesten in 't gemein / en des menschen Zielen in 't besonder tonen.

§. 3. Wat de Geesten in 't gemein betreft.

1. De lichamelikheid voor een deel denselven toegeschreven / word by de Joden 12, §. 5 / 11------15. by den Mahometanen 14, §. 4 / 5. en

en by de Kristenen 15. §. 5/ 14/ 15/ 23/ 24/ 31. van ouds geloofd. Sulx is uit der heidenscher Filosofen bewuste leeringen ontstaan; gelijk hier voor 2. §. 14/ 16/ en 11. §. 6. is aangewesen.

2. Den Sterren/ gelijk Son en Maan mede; het zy ronduit gesproken/ gelijk de Joden 12. §. 3/ 13. of bedektelik / gelijk de Mahometanen doen/ 14. §. 3/ of met enige twijfeling / gelijk Origenes en Augustinus onder de Kristenen/ 15. §. 11/ 19. enig leven of verstand/ toe te schrijven: sulx riekt al mede na het Heidendom / en verschilt nauwelix iet van d'Intelligentien, waar af wy Aristoteles 2 §. 5. hoorden spreken; en d'achtinge der hedendaagsche Heidenen voor die hemelsche Lichten / is daar nevens uit 6. §. 2. en 11. §. 2. genoegsaam getoond.

§. 4. Aangaande nu des menschen Ziel/ sal de vergelijkinge ook lichtelik te vinden zijn.

1. De Zielverhuisinge by den Heidenen so gemeen 2. §. 17. 7. §. 8/ 10. word mede by de Joden niet verworpen / of met Zielwentelinge verwisseld. 12. § 19. en by sommige Mahometanen duidelik geleerd. 14. §. 12. By den Kristenen word die wel niet toegestaan; dan by Origenes nochtans iet gevonden / dat daar dicht aan grenst. 15. §. 13. Want ik kan niet sien / (in 't voorbygaan dit te seggen) hoe degenen die noch heden van gevoelen / zijn / dat der menschen Zielen / teffens in 't begin geschapen / ieder t'sijnder tijd den lichamen worden ingestort; souden konnen maghtig zijn / die Metempsychosis grondig te weer leggen.

2. De Zielverschijninge (om so te spreken) word ook by alle drie te licht geloofd. Van de Joden/ vermits 't jarig sweven van de ziel ontrent het lichaam daar se uit gescheiden is. 12. §. 20. By de Mahometanen magh dat ook niet ongeloofslik schijnen; die geloven dat de Ziel uit hoofdstoffen bestaat / 14. §. 13. of sich na 't afscheid uit den lichame in de bomen sien of horen laat. §. 14. Onder de Kristenen sal Justinus opstaan; die self een van d'eersten is / en seggen dat ene afgescheidene Ziel noch in enigen anderen levenden mensche werken kan 15. §. 7.

§. 5. Dit so veel als uit de Filosofie gehaald / of met het Heidendom vermengeld is: 't gene nu volgt / heeft d'eerste aanleidinge uit de H. Schrift gehad; wel of qualik verstaan / dat staat ons namaals t'ondersoeken.

1. De scheppinge der Engelen uit vuur of lucht / of immers uit de fijnste hoofdstoffen / by de Joden duisterlik gemeld / 12. §. 5. en by Mahomet volmondig geleerd / 14. §. 4. is ook by Kristenen geloofd geweest / 15. §. 4/ 5/ 24. Dat scheen hen uit de Schrift so toe / welke seit / dat God sijne Engelen maakt geesten, sijne dienaars een vlammende Vuur. Psal. 104:4. De vurige wagen en peerden, die Elias ten hemel voerden/ 2 Kon. 2:11. en Elisa beschermden cap. 6: 17. en de gelijkenisse van vier dieren by Ezechiël uit het midden des vuurs gesien/ Ezech. 1:4/ 5. en diergelijke niet wel van hen verstaan/ konden daar toe voedsel geven.

2. De Morgensterren t'samen vrolik singende, wanneer God de Weereld schiep / Job 38; 7. konden Filo des te kraghtiger doen meinen / (ge-

lijk

lyk 12. §. 4. by hem aangewesen is) dat de Sterren kennis hebben; so van d' anderen terstond mede getoond is.

§. 6. De vleeschelikheid der Geesten schynt mede uit de Schrift gehaald. Want

1. Op geen andere Gods kinderen bedacht / die op de dochteren der menschen verlief den / (so Gen. 6: verhaald word) dan die van de Menschen onderscheiden zijn: so haddense licht te meinen / (den reghten aart des geestelijken wesens niet beseffende) dat het Engelen waren / die de Reusen aldaar genoemd eerst ter weereld braghten. En van die *Nefilim*, by ons Reusen vertaald / eigentlik afvalligen geseid / haddense geen andere gedachten / als van Engelen die gevallen zijn / en om die reden so genaamd. Dit gevoelen hebben wy 12. §. 14. in de Joden / 14. §. 5. in de Mahometanen / en 15. §. 5/31. ook aan Kristenen bespeurd.

2. Hier uit wil mi lichtelik volgen / datter noch heden Incubi en Succubi, dat is / sodanige Duivelen zyn / die (gelyk 12. §. 16. na 't Joodsch gevoelen geseid is) dan als Mans / dan als Vrouwen sich met den menschen vleeschelik vermengen: want men siet dat sulk gevoelen heden by de Kristenen self noch ruimt van plaatse vind / so als hier na noch verder blyken sal.

§. 7. Dus veel van der Engelen aart en val. Aangaande d'Ordeningen daar die in verdeeld zyn/en 't bewind van saken datse ieder in de weereld hebben: de verscheidenheid der heidensche Goden en Geesten (waar van siet 11. §. 6.) ligt hen allen noch in 't hoofd / ende word door misverstand der Schrift noch meer versterkt.

1. De Joden 12. §. 4/7-11. uitdrukkelik en in 't brede; de Mahometanen 14. §. 8/9. verward en duisterlik; de Kristenen wederom volmondig uit / 15. §. 16/17/18/25/32. spreken van verscheiden Ordeningen der Engelen; als of de Schrift ons die so leerde / door de namen ten overvloed aldaar verhaald.

2. Gelyk de Heidenen de Lucht vol geesten maken; of deselven boven of beneden / of in 't midden van de weereld plaatsen: 2. §. 9. en 7. §. 2/5/18. alsoo hebben 't ook de Joden met Filo verstaan / 12. §. 5/12. en de Kristenen niet min. 15. §. 25. Dit meinense dat de Schrift bevestigt / Efes. 2: 2. en 6: 12. en dat ook Jobs historie sulx bewyst.

3. Sy komen mede daar in over een / datse so wel Bewaar-engelen over volkeren en menschen / als de Heidenen Beschermgoden erkennen. 't Gevoelen der voornaamste Joden dien aangaande is eenigsins te merken uit het gene 12. §. 4/10. is by gebraght. Uitdrukkeliker is dat van der Mahometanen wege 14. §. 9. getoond. Van de Kristenen hebben sich daar over 15. §. 6/17/18/29. allerduidelijkst verklaard. Daar op hebbense de Schriften / te dier plaatsen aangemeld / mede toegepast.

§. 8. So is 't ook met de leere van de Duivelen gelegen.

1. Van derselver vall en herkomst horen wy de Joden 12. §. 13-16. de Mahometanen 14. §. 5. en de Kristenen 15. §. 21/31. byhans enerleye

lepe tale spreken. De Schrift Gen 3. en 6. en Jesa. 14: 12. word gemeenelik by de laatsten daar toe aangehaald: en by deselve met eigene uitgevondene gedachten aangaande den aart en scheppinge der Geesten/ even eens als by de anderen met versierde vertellinge verrykt.

2. Van derselver boosheid / kraght en schadelikheid omtrent den mensche/ is 't gevoelen der Joden uit het voorseide 12. §. 12--15 18. 20. als van ter syden te sien: dat van de Mahometanen 14. §. 8. wel so duidelik uitgedrukt/ en de meininge der oude Kristenen 15. §. 7. 12/ 23/ 26. breedsprakelik verklaard. Echter vind ik by deselven niets geseid/ dat met der anderen gevoelen niet en kan bestaan.

§. 9. Van 't Vagevier / de bron van menigte der spokeryen en toverijen/ valt noch mede iets te seggen.

1. Joden/ Mahometanen/ en die oude Kristenen; het zy datse klaar/ of duister of met twyfelinge spreken; komen daar in echter over een/ datter so iets is. Der Joden Pynigduivels hebben daar/ ten tyde van de Gilgul of Zielenwenteling/ hunne reghte plaats 12. §. 20. De Mahometanen zijnder ook niet vreemd af: 14. §. 11. maar de Kristenen 15. §. 27/ 28/ 34. hebben 't sommige wat dieper uit der asschen opgehaald; schoon d'anderen/ en die noch wel de meesten/ sich in 't minste niet daar toe verstaan.

2. Die het echter enigsins geloven/zyn derhalven van 't verschynen en verscheidene werkingen der afgescheidene Ziel ook niet vreemd: waarhenen men Ireneus en Justinus/ by malkanderen gepaard/ ons den wegh siet wysen. 15. §. 7.

§. 10. Over 't stuk der Besweeringen hoortmen Joden of Mahometanen sich niet wel so breed verklaren/ als de Kristenen doen: echter komense in desen t'samen over een.

1. Dat deselve door middel van namen/ woorden/ tekenen/ op de Geesten werksaam zijn/ en kraghtigh om hen tot spraak te brengen/ uit te dryven/ of te weeren. Het gebruik der Joden. 13 §. 6---11. en der Mahometanen/ 14. §. 14---18. beneffens de brede verklaringe der Kristen Schrijvers op alsulken doen/ 16. §. 5---10. geeft genoegsaam te verstaan/ dat de laatsten even eens daar af gevoelen; schoonse 't echter niet en doen.

2. Van de eigentlike Magia die geacht word door der boser geesten kraght en werkinge der menschen hier op aarde leed te doen/ sal de Leser uit de stukken van my bygebraght geen sonderling bescheid bekomen: dan wel/ dat sy toestaande/ aan d'eene syde 't quaad dat de bose geesten doen/ aan d'andere de gehoorsaamheid die sy den besweerders bewysen: seer gemakkelik te besluiten is/ datse den Toveraars mede toeschryven sullen al het quaad/ dat door behulp des Duivels doen.

§. 11. Als het dan al by malkanderen komt/ so sietmen dat de Heidenen en Joden aan de Kristenen en Mahometanen hunne leeringen en gevoelens over handreikt hebben. In dier voegen bemerkt men/ dat Joden en Kristenen/ beide uit het Heidendom/ waarmede sy omringd/ of doormengd/

en waaruit de laatsten ook gesproten zijn; en de Kristenen uit het Jodendom/ van welken sy de H. Schrift met verscheidene hunder besondere uitleggingen ontfangen hadden: alsulke gedachten/ als 't ware/ ongevoeglik en ongemerkt aangetrokken hebben; daar sy 't sedert grof van swanger gingen. Wat de Mahometanen betreft: mitsdien dat hunne wette een mengsel van heidensche/ joodsche/ en kristelike leeringen is; meer der slechtsten dan der besten; ende also meer hunder dolingen dan waarheden bevatt: so en isset sulken wonder niet/ dat sy ontrent saken van dien aart als wy behandelen/ aldermeest met deselven t'samenstemmen. Vervolgens mogen wy vernemen/ hoe die gedachten metter tijd neffens 't Pausdom opgewassen zijn: niet alleenlik uit desen; maar uit noch enen anderen grond/ daar Mahomet self ook iets tot sijn gebouw af heeft. So als ik dan het XI. Hoofdstuk met d'Epicureën sloot/ so sal ik hier een besonder van de Manicheën stellen.

XVIII. HOOFDSTUK.

De leeringen aleer den Manicheën toegeschreven zijn ene mengelinge van die alle, en de bron der gemeenste gevoelens hedendaags.

§. 1. BY aldien dit nu ons werk moest zijn/ dat wy sekerlik weten moghten/ welk der ketteren/ by ouds also genoemd/ waarachtig gevoelen geweest zy; gelijk sich sommigen des geerne bemoeyen: wy soude moeten verlegen staan. Want nadien hunne eigene boeken/ so veroordeeld/ so verloren of te soek gebraght; nu niet meer voor handen zijn: so en maghmen degenen/die tegen hen wanneer se leefden in 't strydperk zyn geweest/ niet blindeling geloven. Hun geesteliken yver voor de waarheid was veeltyd met wat vleeschelijx vermengd: sulx sy den partyen wel iet opdichten konden/ dat so boos niet en was/ of qualik verstaan/ of niet wel verklaard. Niet wel ware 't anders mogelik geweest/ dat Augustyn al in synen tijd meer dan honderd ketteryen telde; om misschien Epifanius/ die (gelijk hy in de voorrede en in 't 57. capittel de Hæresibus meld) hem met de tsestig was voorgegaan/ voor al niet te verkleinen. Want Celsus/ van d'alleroudste tijden af datter boeken bekend waren/ noch maar honderd hoofdleeraars onder 't Heidendom wist aan te wijsen: welke ieder noch geen besondere sekte maakte; maar wel in hunder voorouderen schoenen traden. Wie sal nu denken/ dat het Kristendom/ 't welk Gods eigen woord ten regel heeft/ in veel korter tijd noch meer verdeeld geweest zy/ dan 't Heidendom was/ dat op so ongewisse gronden rustet?

§. 2. Wat nu der Manicheers leeringen betreft: na deselve soudemen Augustinus aldernaast moeten vragen/ die der self mede besmet geweest is; ende in 't 46. Hoofdstuk van de ketteryen daar af schrijft. Ik sal hem echter

ter met bescheid daar in volgen / om redenen terstond gemeld. Daarenbeven geeft hy my self ook noch quaad vermoeden: dewyle hy in sijne voorrede ad Quodvultdeum schrijft / dat hy in dit boexken van de ketteryen dat gene tonen wil / *unde possit omnis hæresis, & quæ nota est & quæ ignota, vitari*; waardoor men alle kettery, so bekend als onbekend, schuwen magh. Want dat onbekend was moest niet veel te beduiden hebben: ende derf ik seggen / dat het geen ketterye is die niet bekend is; also 't gene dien naam heeft / het dan eerst word wanneer 't bekend word: Doch daar af en geestet nu geen pas te spreken. Dan 't gene ter sake dient: deselfde vader Augustyn / in 't selfde boek van de Manicheën schrijvende / geeft hen wel iet na / *quamlibet negent ad se pertinere*, hoe seer sy ook lochenen dat het hen aangaat; gelijk hy self aldaar bekent. Nadien dat hy ook alles niet onderscheidentlik verhaalt / wat hun gevoelen zy / self in 't stuk dat wy behandelen: so wil ik Danaeus liever volgen / die uit het selfde en noch meer schriften / so van Augustinus als van anderen / de voornaamste stukken uitgetrokken heeft; waar af ik hier alleenlik so veel melden wil als dit werk betreft.

§. 3. Aangaande God en de Geesten / so word hen nagegeven. 1. Dat
,, sy twee eerste beginselen stelden / tegen malkanderen strijdig: 't een goed /
,, en oorspronng van al wat goed is; het ander quaad / zynde stichter van het
,, quaad / en de vorst der duisternisse: 't gene God / en dese de Duivel en Hy-
,, le, (dat is / de Stoffe) genaamd. Sommigen hunder onderscheiden den
,, Duivel van den Vorst der duisternisse / en vertalen de woorden Joh. 8:44.
,, op 't einde niet gelijk wy / Vader derselve, t: w. der leugen; maar Vader
,, desselven, t: w. des Duivels.

,, 2. Van den goeden God seggense dan / dat sijn wesen stux gewijs door
,, alle schepselen verspreid / en denselven inklevende is: 't welk sy met vele
,, wonderlike uitbreidingen verklaren. Dit van God en den Duivel / so veel
als beider wesen en bestaan betreft / de volgende stukken raken hun bedryf.

§. 4. 3. 't Volk der duisternisse raakten aleer in strijd met het volk des
,, lichts: mits dat de goede God selfs de duisternis op 't lyf viel / door sekere
,, syne voornaamste Geesten / uit sijn eigen wesen voortgebraght; die echter
,, te kort schietende gevangen wierden. Doch dat Christus quam / om dit
,, weer goed te maken: zijnde / uit sekeren eersten mensche geboren / die den
,, strijd allereerst begonnen hadde.

,, 4. Dat echter Christus self de slange zy / die Adam en Eva verleid
,, heeft.

,, 5. Dat deself de thans aan de Sterren verknocht / en besonder in den
,, luchtigen kloot der Sonne geplaast is: in welken sin sy sijnen Hemel-
,, vaart verstaan.

§. 5. 6. De μετεμψύχωσις of Zielverwisselinge wierd by hen in dier
,, voege geloofd / dat de Zielen in sodanige lichamen overgaan / als sy in dit
,, leven meest bemind of beledigd hebben. Die muis of vliegen gedood heeft /
,, sal tot straffe in sulk eens lichaam varen moeten. Ook sal iemants staat

,, na

„ na dit leven strijdig zijn met den genen die hier geweest is: te weten / daar
„ arm die rijk hier was / en daar rijk die hier arm was.

„ 7. Self stellense / dat ieder mensch twee Zielen heeft / welker eene al-
„ tijd tegen d'ander strijd. Dit zy hier genoeg. Met hunne vorder leeringen hen by den selven Danæus toegeschreven tot 21. toe in alles en waar van d'overige noch grover luiden / hebben wy te deser plaatse niet te doen.

§. 6. Ondertusschen of dit voorverhaalde ook so plomp van hem geleerd of geloofd zy / als 't hier wel word opgegeven; daar op wil ik mede also vast niet staan. Niet te min magh ik 't wel veilig stellen: gemerkt datter niets so grof onder loopt / of daar word diergelijk noch op heden wel geloofd. Het vervolg van dit werk sal ons dat wel haast doen sien: en 't gene meest daar omtrent omgaat / heeft ten minsten veel gemeinschap met het eerste en derde stuk. Het zy dat iemant als uit de Schrift; of / sonder daar op acht te slaan / uit sijn eigen gevoelen van den Duivel en de Geesten spreekt: het komt daar meest op uit: God en de Duivel / 't een rijk staat tegen 't ander; en hoewel men den Duivel stelt onder Gods bedwang; sijn rijk openbaart sich echter meest. Men gelooft niet dat God heden meer mirakel doet: maar den Duivel schrijft men wonderen toe / die alle Gods werken in de Schrift gemeld te boven gaan. Men gelooft datter Engelen zijn; en uit de Schrift / dat se ontrent de gelovigen hun gedurig leger slaan: dat de Duivel wel omloopt / om hen / (so hy ergens kan) leed te doen; maar dat sijne woonplaats in der helle is. Ondertusschen hoortmen selden iemant spreken / dat hem een Engel ontmoet is; maar de Duivel spookt gedurig om ons heen. Schijnt'er iets voorspeld of voorseid: men denkt nooit dat het van een Engel / maar wel van den Duivel is. D'een is beseten / d'ander betoverd; daar door spreekt hy vremde talen: seit en doet hy vremde dingen / en melt het gene dat verborgen was. Maar niemant heeft byna van enigen Engel so grote gedachten. Heeft hy enigen goeden inval gekregen / hoe gering 't ook zy; dat acht hy van den H. Geest te zijn: d'Engelen (schijnt wel) schat hy daar toe niet mans genoegh / daar denkt hy niet eens aan. Maar de Duivel doorwroet sijne innigste gedachten / stoort sijne heilsaamste voornemens / port hem geduriglijk ten quade: en somen hem van misdaad overtuigt / de verschoninge is terstond gereed / de Duivel heeftet gedaan.

§. 7. Nademaal dan noch Heidenen by ouds of hedendaags; noch Joden / noch Mahometanen / noch d'eerste Kristenen in alles ooit van dat gevoelen zijn geweest; 't welk nochtans met dat van Manes / alsmen siet / so veel gemeenschap heeft: so en weet ik anders niet te denken / of die leere / in de derde eew eerst opgekomen / en terstont van alle kanten door getrouwe leeraars aangevochten; heeft sich verder dan in Asien verspreid, ende in Europa langer opgehouden dannen meint. En dat is geen wonder; somen 't reght bemerkt. Want de menschen dikmaals met de letterlike tegenspraak te vreden zijn / om den naam te hebben / dat ene dolinge weerleid is: terwijle sy de sake self echter in hun herte voeden: en also wanner 't 'er

op aan komt met de genen eens zijn welker bastaardleeringen sy schijnen/ ja selfs ook meinen met hert en monde te versoepen.

XIX. HOOFDSTUK.

In 't Pausdom heeft men al 't voorseide by malkanderen gebraght, met niewe vonden vermeerdert en versterkt.

§. 1. NU word het tydig/ dat wy onsen tyden nader komen; en daarin eerst het Pausdom/ daar na ons eigen self besien. Want wy hebben nu bespeurd/ dat het gene heden te ondersoeken staat/ so veel als de hoofdsake betreft/ al van ouds/ by Heidenen/ Joden/ Mahometanen; en self in 't eerste Kristendom/ datmen ontrent voor suiver hield/ is geloofd geweest. Daarnevens was het nu op 't laatst aan de Manicheen wel te merken/ dat het later Kristendom een groot deel van de leeringen hen toegeschreven/ ongevoelig aangenomen heeft. Maar dat was voor 't Pausdom niet genoegh: waar toe Gregorius de groot/ terwijl hy 't Antichristendom by anderen te weeren scheen/ den wegh ten ruimsten gebaand heeft. Want hemselven groot gesagh verkregen/ en grote maght over 't westersch Kristendom bekomen hebbende: vond hy gemakkelik/ verscheidene sijner eigene vindingen en nodelose instellingen/ by de nakomelingschap in 't gebruik te brengen. Zedert wierd het ene gewoonte/ en ten laatsten als een reght en plight/ alles te geloven wat tot Romen geleerd wierd/ en te doen watmen van daar voor geboden aan de Kerken schreef. De H. Schrift noch de gesonde Reden hadmen sonderling niet meer van doen; na datmen in gewoonte was met het gesagh des Roomschen bisschops in saken des Geloofs vergenoegd te zijn. Dit was reden genoeg: en wasser schrift van node; de eerste leeraars van de kristen Kerke gaven daar toe stofs genoeg: en vondmer langer geen been in/ hoe vreemd het luiden moghte/ wanneer men 't sleghs in derselver eigen/ of al ware 't ook toegedichte en basterdschriften vond. So als 't met andere stukken ging/ die allenx in de leer of in den dienst veranderd/ of ter Kerken ingeschoven zijn; so is 't ook met dese gegaan: en dat so lang/ tot dat in 't begin der naast voorgaande eewe/ de kerken hier in 't westen veel hervormd/ en op den ouden voet verbeterd zijn.

§. 2. So vallen ons dan nu twe saken te overleggen: eerst/ hoe verre dat men metter tijd in 't Pausdom wel gekomen is; en daar na/ hoe veel dat het daar in/ door 't suiveren van leer en dienst/ by de genen die daar af geweken zijn/ besnoeid is. Des wil ik in dit hoofdstuk seggen/ watmen daar van 't gene wy verhandelen doorgaans gelooft; en in 't volgende/ watmen doet. Hun Gelove dien aangaande/ sal ik wederom/ gelijk der anderen tot hier aan toe gemeld/ uit geen pauselike instellingen/ of kerkelike besluitingen halen/ ten sy dat die van self te passe komen: maar uit hunner voornaamste schrijveren gevoelens/ klaarlik en duidelik genoeg aan den dagh gebraght; by weinigen in 't een of ander deel slegs wedersproken/ ende ge-

gemeenlik by alle man geloofd. Ik sal hen te minder ongelijk doen/wanneer ik in 't naaste hoofdstuk tone / dat hun algemeen bedryf de gevoelens/ hen in 't honderd toegeschreven / sterk bevestigt. Maar mitsdien dat het al te tysigen en langdragigen werk zijn soude / moest ik menigte hunder schryvers opsoeken / om hunne gevoelens daar uit aan te wijsen: so heb ik / tot mijn geluk / sleghs eenen uit den hoop getroffen / diese alle gelesen heeft; en uit allen met bequame order dat by een gebraght / sonder iets voorby te gaan / dat tot onse sake dient. Hy en is van gemeenschap onser Kerken niet / maar (om aan sijn volk noch te minder oorsaak van beklagh te laten) selfs een Papist; en wat dies meer is / een Jesuwyt. Gasper Schott is sijn naam / door verscheidene geleerde schriften/ onlangs uitgegeven / genoegsaam bekend. Ook en schroomt hy selve niet/sijne gevoelens t'onser kennisse te brengen: also hy sijn boek *Physica curiosa*, dat is Nawkeurige Natuurkunde genaamd / aan den Keurvorst Karel Ludwich hoogl. ged. die van ons gelove was/in den jare 1662.toegeëigend heeft. Nevens dit sal ik noch een ander van hem voegen / dat hy *Magia universalis*, Algemeene verborgen Natuurkunde noemt: en met die twee te vreden zijnde/ laat ik alle andere boeken / te voren by my daar toe by een gestapeld / liggen. Want met d'eere van een grote boekwolf geacht te zijn ben ik weinig gediend.

§. 3. Deselfde order houdende als voor heen / die ook bykans de sijne is; so stell ik eerst / wat de Roomsche leeraars van d'Engelen en Duivelen gevoelen; daar na van der menschen Sielen/in en na dit leven: niet al wat sy daar af seggen / maar wat onse opmerkinge in desen vereischt. Dit onderscheid ik wederom; in sulx als goede en quade Engelen in 't gemeen / ende 't gene d'een en ander in 't besonder raakt. In 't gemeen: van waar/hoeveel / en wiese zijn; en wat in hun vermogen is.

§. 4. Aangaande hunnen oorspong/en vervolgens welker nature dat de Geesten zijn: 't gemeen gevoelen veler kristen leeraars voor verhaald / die de Geesten enigsins lichamelik stellen / in 't gemeen verwerpende: (te meer also 't Concilie van Lateran *cap. Firmiter*, schijnt te seggen datse geheel onlichamelik zijn) so zijn sy daar in mede eens / datse van God geschapen / ende in enen staat van genade zijn gesteld geweest: *Physf. cur. l. 1. pag. 7.* Schoon dit laatste wat anders luid dan men in onse kerken spreekt; so wil ik echter daar op nu niet staan. Maar 't gene my hierna te pas kan komen/ sal ik in de volgende stellingen betrekken.

§. 5. De menigte der Engelen word by Thomas Aquinas ontelbaar, by anderen / volgende sommige oudvaders / tegen de menschen gerekend / als 99. tegen 1. gesteld. Onse schryver heeft hun getal op 't minste genomen tot 100.000.000,000.dat is duisendmaal duisend milioenen berekend: so nochtans / dat der goede Engelen veel meer dan der bosen zijn; schoon hy in 't gemein geen getal enkelik bepalen wil. p. 9/ 10.

Dese gansche menigte / so wel der bose als der goeden Engelen/achtmen in sekere ordeningen trapswijse verdeeld te zijn: waar af een weinig verder in 't besonder.

§. 6. Wat een Engel / goed of quaad / vermagh / word by hen aldus verstaan.

1. Schoon sy elkanders / noch der menschen heimelikte gedachten niet weten: echter konnense van toekomende dingen uit natuurlike oorsaken meer weten dan de menschen; gelijk als / wanneer 't een goed jaar sal zijn / hard vriesen / regenen of waajen wil. p. 12/ 13/ 14.

2. Is ook aan te merken / dat hy hen beweginge van plaats tot plaats; hoewel niet in eenen ogenblik / toeschrijft: en datse sich plaatselik uitbreiden of intrekken konnen. p. 17/ 18.

3. Uit Ignatius Oerkennis neemt hy aan / dat een Engel / om een lichaam te bewegen / geen lichaam behoeft. p. 20 ens.

4. Ende nochtans dat d'een Engel of Duivel den anderen niets kan doen / so sy niet beide t'eener plaatse tegenwoordig zijn. p. 21.

5. 't Gemeen gevoelen is mede / dat een Geest op sulken wyse een lichaam aannemen kan: dat hy met uiterlike en gesonde ogen / lijf hastig van den eenen gesien werde; en van den anderen / daar by staande / en van even goed gesighte zijnde / ganschelik niet. p. 24.

6. Insgelyx is by hen gemeen / dat ieder mensche sijnen eigenen Engel en besonderen Duivel heeft p. 37/ 38.

§. 7. Belangende nu Gods heilige Engelen / so is 't gevoelen van Lombardus / aangaande derselver ordeningen / en onderscheidene bedieningen / altijd by dien van 't Pausdom in weerde geweest. Die meint nu / dat hy met de Schrift spreekt / wanneer hy dese negen ordeningen stelt: Engelen, Eerste Engelen, Overheden, Maghten, Kraghten, Heerschappyen, Tronen, Cherubynen, Serafynen Dit seit hy dat van Dionysius Areopagita alsó is gesteld geweest. Maar ik heb het flus. 15. §. 32. ten self den getale / hoewel in alles in deself de ordre niet / uit Gregorius verhaald. Dese negen worden nu noch nader in driemaal drie verdeeld. De drie bovenste zijn de Serafim / Cherubim / Tronen; en so d'andere vervolgens te rugge tellende / so als de negen van onder op na boven toe genoemd zijn. Lombardus verklaart dit noch / seggende. Gelijk'er een ordening van Martelaren, en ene andere van Apostelen is; ende nochtans d'eene Apostel boven den anderen is, so wel als de Martelaren d'een boven den anderen staan: so gelooftmen ook met reden, dat het met d'Engelen even eens gelegen is.

§. 8. Van de bose Geesten in 't besonder.

1. Datse niet alle terstond na hunnen val ter Hellen neergesmeten: maar een deel daar buiten swervende zijn: en datse van daar somtijds wel ter Aarde keeren / of sich in de Lucht verhouden. p. 26/ 27.

2. Datter sesderhande plaatsen zyn / daar sich de Duivelen meest bevinden / hunne boosheid en kraght te werk stellen: ende in dien aansiene / 1 Vuur- of bovenluchtsche duivelen, 2 Luchtduivelen, 3 Veldduivelen, 4 Waterduivels, 5 Onderaarschen, en 6. die 't licht schuwen. D'Abt van Trithelm / Delrio en Agrippa worden hier toe van hem by gebraght. p. 28--31.

3. Dat-

3. Datse / insgelijx als d'Engel en / in sekere ordeningen onderscheiden zijn. Niet dat sich de Roomschgesinden over dit stuk onderling in alles verstaan; gelijk hen onse schryver / noch Agrippa die daar breed af schrijft / niet in alles toestemmen wil: maar dat het evenwel ten minsten voor waarschynlik opgenomen word; en 't gevoelen van Thyreus niet verworpen / die de Duivelen in drie geestelike heerschappijen / en negen *choros* verdeelt. p. 36/37.

§. 9. Van hun vermogen en bedrijf heeft men in 't Pausdom altijd een groot gevoelen gehad. Men gelooft daar vastelik / dat de bose geesten wonder uitreghten konnen; 't zy door hunne kennisse of door hunne kraght. *Mira hoc loco vocamus*, seit Schot / *quorum causas etiam sapientes ignorant, & digna admiratione censent: sive de cætero naturæ facultates transscendant, sive non.* Wonderen noem ik hier, waar af de wysen self d'oorsaak niet en weten, en die sy verwonderens weerdig achten: het zy datse andersins de kraghten der natuur te boven gaan, of niet p. 39/40. Sijn geloof is dan / dat de Duivelen doen konnen 't gene de kraghten der Natuur te boven gaat. Schoon hy in 't vervolg verklaart / hoe sommige dingen / Gode alleen eigen / niet na waarheid / maar in schijn door hen gedaan worden: so meint hy echter / dat sy dikmaals waarlik doen 't gene God alleen niet eigen; ende nochtans in geenes menschen maght / noch de Natuur / alleen gelaten / sonder bestuur van alsulke geesten doenlik is. Op desen sin brengt hy menighte sijner paapsche schryvers by; 't welk bewijst / datse 't alle met hem so verstaan. Ondertusschen onderscheid hy 't gene die menschen door hen self / of door den dienst der Tovenaars en Toveressen doen. p. 40--- 50.

§. 10. In gevolge van dit alles word beweerd / datse sommige dingen door beweginge / sommige door bewerkinge / sommige door beguchelinge doen

1. Van 't gene sy door Beweginge van plaats tot plaats te wege brengen / worden der wel veertienderhande proeven bygebraght / waar van de 5. eersten in wesentlike werkingen / de 9. laatsten in blote vertoningen bestaan. Van de eerste soort is / so sy geloven. 1. Datse vuur van den hemel doen vallen; gelykmen meint dat by Job. 1. verhaald word. 2. Datse / volgens de self de schrift / storm en onweer maken konnen. 3. Desgelyx ('t gene waarlik een en 't self de is) datse op zee weer en wind verwekken / en schepen doen stille staan / of t'onderste boven keeren. Voorts / 4. aardbevingen te wege brengen / 5. menschen / en allerhande lichamen door de lucht / en anders / vervoeren.

§. 11. Degenen die in blote vertoningen aan d'uit of inwendige sinnen bestaan / daar van geeft ons gemelde schryver dese proeven op.

1. Sichtbare dingen onsigtbaar maken / door deselve schielik uit 's menschen gesight te onttrekken. 2. Beelden en andere leeflose dingen / als menschen doen wandelen. 3. Deselve te doen spreken. 4. In de dode lichamen den menschen of beesten als levende verschijnen; of 5. Andere uit de lucht voor sich toestellen / en daar door verscheidene werkingen doen. 6. De gedaante

van

van allerhande dingen / goud / silver / edele gesteenten vertonen. 7. Des menschen levendige geesten so bestieren / dat hen voorledene / tegenwoordige en toekomende dingen in gedaante voorkomen; ende hen doen geloven / datse sien / horen ofte doen 't gene waarlik niet en is. 8. Sware siekten en quellingen in 's menschen lichaam doen ontstaan. 9. Den slapenden in den droom iets af wesende of toekomstig te vertonen. 10. Haat en liefde / gramschap en raserny in den mensche te verwekken p. 51--54.

§. 12. De twede wijse / in Bewerkinge der natuurlike dingen bestaande / word mede buiten allen schroom by hen geloofd: volgens welken sy verstaan / dat door Duivels kunst / 't zy dat hy 't door hem self / of door de heren doet / de kruiden / vrughten / wateren / en alles; in spys of drank / of geneesmiddelen / of diergelijke / also door malkanderen gemengd / en tot die gematigheid gebraght worden; dat den menschen of hun vee daar af groten hinder kome. En dit meinense dat wel natuurliker wijse / maar nochtans behendeliker gereeder en kraghtiger door des Duivels list en kraght geschied / dan de gaauwste mensch bemerken; ik wil swygen / self bewerken kan p. 55.

§. 13. Ten laasten komt 'et Bedrogh. En dit is so te verstaan: dat de Duivelen warelik iets doen; maar niet het gene sy schijnen te doen. Want sy en twijfelen geensins / of de Duivel kan alles doen wat natuurliker wyse geschied. Ende dat sulx alles / als terstond verhaald sal worden / wel buiten Duivels behulp of bestuur / by wijlen uit de natuur also gebeurt: maar dat de bose geesten maghtig zijn / (onder Gods toelatinge) de Natuur also te bewerken / dat het gene sy willen als dan gebeuren moet. Waar door het dan ook dikmaals so valt / dat de menschen door onkunde of ongewoonte iets geloven te zijn of te geschieden / dat so niet en is: of ook 't gene natuurlik is / door 's Duivels beschik wanen also geschied te zijn. Niettemin blijft dan / dat het de Duivel kan doen / en vervolgens dat hy 't doet; so 't gene voren verhaald is / als 't gene dat nu volgt.

§. 14. Nu is 't driesins dat onse man / met Delrio en Molina / dit bedrogh verklaart: door veranderinge des voorwerps / of der lucht / of des werktuigs van de sinnen.

1. Des Voorwerps veranderinge: 't een schielik en ongemerkt verbergende / en 't ander in de plaatse schikkende; of in dien stand ontrent het oge stellende / dat daar uit een valsch gesigt ontsta; of een niew voorwerp uit de lucht of andere hoofdstoffe tsaamgesteld / voor ogen brengende; of schichtig enig lichaaam van gemengde stoffe daarby stellende / waar door 't gene daar te voren was ene andere gedaante krygt.

2. De Luchtveranderinge dunkt hen dat hier in geschied. So de Duivel belett / datter de gedaante des voorwerps niet door spelen / en alsoo aan 't oog toereiken magh; of 't gene daar luchts tusschen beiden is also toestelt / dat het selve voorwerp daar door anders gelijkt: of de lucht verdikkende / om het te groter of als op ene andere plaatse te vertonen; of door het so te bewegen / dat de gedaanten door dat selve deel der lucht / van 't voorwerp

na 't oog toestrekkende / mede bewegd worden: of eindelik dat hy verschei-dene gedaanten onder een vermengt; waar door 't gene maar een ding is / veel en verscheiden schijnt te zyn. p. 55.

3. 't Werktuig van de sinnen word veranderd / wanneer 't verplaatst / of verdraaid; of de vochtigheden bedorven of verdikt worden / of enige schyn-selen voor d'ogen geschoven: so dat de mensch als wakende droomt. p. 55. 56.

§. 15. In gevolge van dit alles houdmen ook voor seker / dat de Duivel wonderlike dingen so aan andere schepselen / als besonderlik aan de men-schen doet. Te weten.

1. Dat hy 't verstorven ongedierte (volmaakte dieren / dat en staat hem Schott niet toe) wel wederom in 't leven brengt. p. 129.

2. En volgens dien ook wel waarachtige Vorschen en Slangen ten voor-schyn komen doet: en dat sulx by Moses tyd in Egypten geschied. p. 57. 58. 59.

3. Dat hy den mensche verborgene schatten wysen / brengen; en / als 't er by leit / self ook 't geld wel maken kan. p. 116. Ondertussch en seit Schott / dat hy 't gene hy kan / door boosheid echter selden doet. p. 117.

§. 16. Wat den Mensche self betreft: men gelooft

1 Dat d'onreine Geesten / als mans met vrouwen / en als vrouwen met mans gemeinschap hebben: ook so verre / datter wel een kind af komt. p. 61-----67.

2. Dat dan ook de Duivel / by ommekeer / de vrow in de gelykenisse des mans; en den man in die van de vrouwe / veranderen kan. p. 113.

3. Dat hy de gedaante der menschen in die van wolven / katten en ande-re beesten verschept. p. 94.

4. Dat hy des menschen geheugenis versterken / en syn verstand verlich-ten kan. p. 114.

5. Dat hy oude luiden wederom jeugdig maken / ende hunne kraght ver-frisschen kan. p. 103.

6. Dat hy 's menschen lichaam en sinnen besetten / ende hem als uit hem self verrukken kan. p. 125.

7. Dat hy de menschen in diepen slaap doen vallen / en jaren lang in gedu-rig vasten houden kan. p. 104. 107.

8. Dat hy iemant kan onquetsbaar maken. p 97.

9. Daar tegen hem allerhande siekten toebrengen / en waarom daar af verlossen kan. p. 102.

§. 17. 't Voornaamste heb ik noch op 't lest gespaard. Ende bestaat daar in: dat de Duivel syne Toveraars en Kollen) 's nachts / ter schoor-steen of ter venster uit / na hunne vergaderplaatsen voert. Schoon verschei-dene paapsche schryvers self ontkennen / dat sulx waarlik geschied: aangesien 't nochtans een gemeen gevoelen is / daar de Toverreghters seer veel staats op maken; so magh ik dit wel veilig op der Roomschgesinden rekeninge stel-len / gelyk het onse schryver op de syne neemd. p. 67. 80. Echter wil ik hen dit

ongelyk niet doen / dat ik 't alleenlik paapsch wil noemen; voor so veel alsser onder ons mede moghten zyn die daar aan gelove slaan / waar van hier na.

§. 18. So als dit van 't vermogen der bose geesten in 't gemein geseid is; insgelyx worden hen verscheidene plaatsen / daar sy meest werksaam zyn / aangewesen. Dien aangaande is 't gemeen gevoelen / datter gemeensame Geesten / Huisduivelen / Bergduivelen zyn.

1. Gemeensame geesten (*Spiritus familiares*) zyn / die van self, of voor een klein geld gehuurd, altijd by enige menschen zyn, self ook ongeroepen; welken sy getrouwelik, so 't schynt ten diensten staan; 't zy datmen hen roept of niet en roept: die sich ook in kristal, in ringen, dosen en andere dingen besluiten, omdragen laten. Dit zyn Schots eigene woorden. p. 134. Dese Glas- of Ringduivels (dus magh ikse dan noemen) worden met sekere omstandigheden daar by gebruikelik / sose meinen / binnen sulken ring of steen besloten: niet door bedwang des besweerders of des genen die hem draagt / na sommiger gevoele; maar vrijwillig / of door 't kragtig bevel des oversten Duivels; welke dat beide so belieft / om de menschen te misleiden. Daar zynde / en dus omgedragen / gevraagd / en by wylen geperst; sullense den menschen verborgene dingen ontdekken / en toekomstige voorseggen. Sulken geest houdmen dat seker groot en zeeghaftig vorst in onsen tyd in enen ring by sich droeg; die in enen veldslagh syn leven liet, na dat weinig tyds te voren de steen in stukken gesprongen was p. 143.

§. 19. Van de Huisduivelen is 't seggen / (gelyk Schot uit Delrio / en die uit Meletius verhaalt) datse sich in verborgene hoeken van 't huis, of in houtstapels onthouden. Dese worden lekkerlik met allerhande spyse gevoed; om datse hunnen meesters het koorn toebrengen, 't gene sy eerst uit ander lieden schuren gestolen hebben. Wanneer dese geesten ergens in een huis sich neersetten willen, so gevense sulx te kennen met een deel houtspaanderen op een te stapelen, en alderhande mest van beesten in de volle melkemmers te werpen. So de huisheer, sulx bemerkende, die spaanderen by malkanderen, en dien mest in de melk laat blyven; en dat hy dien ook noch drinkt: so vertoont sich die geest en blyfter wonen. Van sulken slagh zijnse welken de Franschen *des Gobelins*, de Duitschen Guldelkens en Kabautermannekens noemen; die sich klein als dwergskens Pygmeën (sommen van ouds verdicht heeft) in mans en vrouwen gedaante vertonen. Sulke plaghmen (seit Schott) aleer veel in de huisen te sien: en datse doorgaans alle huiswerk deden, de peerden oppasten, 't huis veegden, hout en water droegen, en diergelyke p. 146. Hy spreekt voorsightelik / men plagh: om ongehouden te zyn / 't selve van desen tyd te bewysen.

§. 20. 3. Bergduivelen beschryft hy uit Georg. Agricola / datse sich in de mynen onder 't bergwerk verhouden, wreed en schrikkelik aan te sien, den bergwerkers doorgaans moeijelik en lastig. Sommigen noemen hen Bergmannekens, om datse sich gemeenlik klein, en pas drie voet lang vertonen; siender uit als oude bestevaartjes, en even eens als de mynwerkers, met enen hemd-

hemdrok, schootvel, ens. gekleed. Doch dese doen/ na sijn seggen / so veel quaads niet / dan datse somtijds wat malle potsen maken; ende schijnt of sy 't meeste werk in de mynen doen. Altoos komtet daar op uit / datter van dit slagh tweederhande zyn; goede en quaden: dese die van het arbeids-volk geschroomd en gevreesd; en gene die van hen gaarne gesien/en voor goede voorboden geacht zyn. Doch wat goeds datse doen; onse Schott / die hen voor geen middelslagh tusschen mensch en Geest/maar voor bose geesten houd; gelooft / datse of door Gods bedwang of bedriegliker wijse goed doen / wanneer se het doen. p. 114/ 149.

§. 21. In opsight hunder gedaanten word beneffens 't voorseide noch meer onderscheids van spook gemaakt. Ik en wil nu niet van heirlegers seggen / diemen acht dat menigmaal sich in 't harnas laten sien; waar af Schott meest in 't aanhangsel syns 2. boex p. 336. gewaagt: maar van degenen diemen Witte wyven en Stalkeersen noemt. Daar af plagh in voortijden by ons volk veel praats te zijn. Schott schryfter dit af. p. 339. Delrius seit, datter seker slagh van spook is, dat in de bosschen en beemden, gelyk juffrouwen in 't witt verschynt. Somtyds ook in de stallingen, met brandende waskeersen, waar af de manen der peerden bedropen worden; die van hen nettekens gekemd en doorvlochten zyn. Sy worden ook Sibyllen en Nachtjoffers genaamd; en geseid dat Haband als koninginne over haar gebied. Het volk gelooft / dat de verschijningen gelukkig zijn: maar word sulks by dese leeraars als oudwyven praat verworpen / en nachtans de sake self voor waarachtig / of ten minsten gebeurlik erkend. Ende is by hem p. 215. uit Kornelis van Kempen verhaald / dat in tijde des keisers Lother (dit was ontrent het jaar 830.) veel van die witte wyven in Friesland waren; die sich in een hol boven op enen heuvel verhielden / en de herders des nachts van de kudden / de kinderen uit de wiege haalden / ende in hunne holen sleepten.

XX. HOOFDSTUK.

Derselver leere van de verschyningen der Geesten, en de quellingen die sy aan de menschen, ook door dienst van menschen doen.

§. 1. VAn dit slagh der Duivelen sprekende / zyn we allenx tot de Spoken gekomen: voor af aangemerkt zynde / datter van de Geesten noch tweederhande ding te seggen is; te weten hunne verschijningen aan de menschen / en hunne werkingen in deselven. Tot de verschijninge behoort dat ik van de Spoken spreke: zynde/ na 't gevoelen der Papisten/ Engelen / goeden en quaden; of Zielen der verstorvene menschen sightbaar verschynende; of die sich ongesien horen laten; het zy datse bescheidelike woorden spreken / of blotelik enig geluid slaan of gerught maken. Ook isser dit onderscheid in / dat sommige / het zy gesien of gehoord / met eenen

iets doen; en andere niet met al. Van deselven wil ons Schott verscheidene dingen leeren: op wat plaatsen dat het meest te spoken pleegt / 2. wat de spoken zijn / 3. watse doen / 4. wiensen meest verschijnen / en 5. wat middel om hen te verjagen.

§. 2. Wat de plaatsen betreft: daar isser qualik een in de weereld / daar 't na Schots vermoeden niet wel spookt nochtans meint hy datter sommigen meer noods af hebben dan d'anderen. Want het spookt meest.

1. In wildernis en eensame plaatsen: en dat meint hy dat ons de Schriftuur ook leert / Jes. 34: 14. Openb. 18: 2. Tob. 8: 3. en dat sulx door Christus eigen wedervaren / Matt. 4. en Luc. 4. ook bevestigd word. Dies was ook de goede St. Antonius in de woestijnen deerlik van allerhande spook geplaagd p. 226.

2. En by aldiemmen geloven wil / datter een besonder slagh van Waterduivels is: hy sal ons seggen / dat het vaak in poelen in moerassen kraghtig spookt. p. 227.

3. Wisten de Heidenen van overlange Boschgoden te noemen; Kristenen en sullen niet ontkennen / dat sich ook besonder spook in bosschen en in beemden meld. p. 229.

4. Daar een swaare veldslagh een groot bloedbad gemaakt heeft / salmen dikmaals of voor af / of achter na / veel spook verneemen. pag. 230.

5. In baden en stoven laat sich ook het spook wel sien. §. 232.

6. In sloten en burgten sietmen dat het mede wel gebeurt. 234.

7. In mijnen en spelonken / als terstond van de Berghgoden geseid is. p 235.

8. Daar moordenaars en struikrovers veel verkeeren / spooktet meer / seggense / dan het elders doet. p. 235.

9. Self de geheiligde kloosters / kerken / en andere godshuisen zijn daar af niet vry. p. 237. Wat my aangaat / ik gelove dat het nergens meer en spookt dan daar.

10. Geen wonder dat het self de menigen in sijn eigen huis gebeurt. p. 238.

§. 3. Vraagt gy nu / wie 't spook maakt / of wie de spoken zijn: men sal u seggen / dat het somtijds de goede Engelen / maar meest de bose Geesten / ende Zielen der verstorvene menschen zijn. Van de Engelen echter word in desen niet seer breed / ende met enige twyfelinge gesproken: (*fortassis etiam Angeli boni*, misschien ook wel de goede Engelen seit Schott. p. 247.) maar van de Duivelen wel bescheidelik / ende niet versekeringe; dat die niet alle even quaad zijn. Want men weetse in *mites & tetricos seu truculentos*, sachtsinnige en bystere spoken te onderscheiden. Dit vind ik daar uit Cassianus dus verklaard. Van sommigen der onreine geesten, (diemen gemeenlik *Faunos* Kabautermannekens noemt) is 't kennelik, datse de menschen speelswyse misleiden: mitsdien datse geduriglik op sekere plaatsen de wegen besetten, sonder enig vermaak te nemen in de voorbygangers te quellen; maar met lacchen en spotten sich te vreden houdende, deselven eer wat soeken moede te maken,

maken als datse hen enig leed souden doen. Maar men weet ook, datter wederom anderen so wreed en boosaardig zijn, dat het hen niet genoeg is, der menschen lichamen, die sy ingenomen hebben (dit past op de besetenen best) wredelik te scheuren en te quellen: maar datse ook degenen die van verre voorbygaan op 't lijfvallen, en verwoedelik plagen. Dewijl dese man seit, dat hy dit so wel weet, ja dat het alleman kennelik is: so willen wy hem voorerst in die gerustheid laten, tot dat het tijd werde hem daar in te storen.

§. 4. Der verstorvene Zielen zijn of salig of verdoemd. De Saligen houdmen voorseker dat dikmaals aan seer heilige luiden, ten goede, verschenen zijn ende als noch verschijnen. In de Legenden zijn daar af geen exempelen gebrek, uit de minst geloofweerdige historien by een gesinceerd, en met niewe vertellingen verrijkt. Maar besonderlik acht ik dit aanmerkens weerdig, dat hy sommige verschyningen der Zielen erkent, die by verdragh van heilige luiden geschieden: elkanderen by hun leven beloofd hebbende, dat die eerst storve, den anderen verschijnen, en van sijnen toestand na dit leven (in hemel of vagevuur) berighten soude. Aan de saken heeft hy geenen twijfel: maar wel of sulk verdragh geoorloofd zy; of 't moest door Gods besonder ingeven geschied zijn. p. 333.

§. 5. Van de zielen der verdoemden word mede niet getwijfeld, door gelijke sekerheid van bewijs. Een exempel boven al p. 251, 252. by Schott uit Benius en Delrius verhaald, dunkt hem so kraghtig, dat hy dus in 't einde daar van schrijft: Een verhaal dat door alle geloofbaarheid bekraghtigd, voorlange by alleman bekent, door veeler brieven en boeken overal verbreid, ende op sulken tijd en plaatse voorgevallen is; dat het niet valsch noch met valsch vermengd kan zijn; of het had al lang met mond en schrift weerleid geweest. 't Is te lang om hier te verhalen; ende sal hierna te passe komen. Ondertusschen soude 't, waarachtig zijnde, strekken tot bevestiging van het paapsch gevoelen: dat de zielen der verdoemden aan de levendigen hier verschijnen, om hen die helsche qualen op de vervaarlikste wijse te vertonen; en daar door te waarschouwen, datse van sonden afstand doen.

§. 6. Van 't Vagevuur toont sich onse Jesuwyt al te wijs om veel te spreken: hy laat dat anderen doen. Niettemin houd hy met al sijn volk noch staande, dat de Zielen der verstorvenen dikmaals van de levendigen begeeren 't behulp des gebeds, en der goede werken: en datter volgens dien noch andere zielen, behalven de genen die ten Hemel of ter Helle gevaren zijn; aan de menschen verschynen; sy zijn dan waarse zijn. p. 253. Gy siet, dat hy 't ons over het Vagevuur niet suur sal maken; en dat hy misschien aan de ruimte blijven wil, om alsulke Zielen liever *in loco dispensationis*, in ene plaats van bestellinge te bescheiden: gelijk de Schoolleeraars versonnen hebben, by weinigen onder ons mede niet verwerpelik geacht. Die Zielen zijn dan waarse zijn; het word by allen Roomschgesinden vastelik geloofd, datse dikmaals ten voorseiden einde aan de menschen verschijnen. Ook is 't gemeen gevoelen, dat het meest van dese Zielen zijn, die in Hemel noch Helle;

maar in 't Vagevuur / of tusschen beiden geplaatst/ op der Aarde spoken. Want van den Hemelingen soude die salige rust al te veel gebroken worden / moestense dikmaals na beneden toe; en de Hell houd haar volk al te naauw gevangen / om hen so veel vryheid toe te laten; ende soude doch aan der Papen beurs geen voordeel doen / (laat 'er my dit van 't mijne noch toe seggen) welker schoorsteen meer van 't Vagevuur / dan van Hell en Hemel rookt.

§. 7. Wat spel dat nu al dit spook in de weereld maakt: Schott geeft ons daar van p. 269. ens. veelerhande soorten op/ en gebruikter drie sijner vijf sinnen toe.

1. Wat het Gesight voor eerst betreft: Hy seit datse in veelerleye gedaante/ dan van menschen/ dan van beesten/ dan van schrikkelike monsters verschijnen. p. 269.

2. Het Gehoor word veelmaals / sonder iets te sien / wonderlik aangedaan / en te met bijster ontsteld. p. 271.

3. Het gevoel heefter mede deel aan: indien 't waar is 't gene hy seit/ datse somtijds Wel sonder seer doen, de menschen nochtans komen aan te raken; maar somtijds deselve stoten, voortstuwen, en van boven neer smyten; somtijds branden of slaan, somtijds ook den hals wel breken, somtijds goed en bloed beledigen; ja somwylen hen tot ontucht dryven en vervoeren. p. 273.

§. 8. Men dient mede te weten / 't gene hy van de gedaante der lichamen schrijft, in welken de spooksels verschijnen. Daar af seit hy p. 287. dat d'Abt van Tritheim, Thyreus, Delrius en andere (so dat dit een gemeen gevoelen is) enige kentekenen melden: waaraanmen weten magh, of de geesten die sich in lichamelike gedaante vertonen, Engelen of menschen; goede Engelen of Duivelen: Zielen der saligen of der verdoemden, of noch door 't Vagevuur te suiveren zijn? 't Bescheid is evenwel niet breed. Want het meeste dat hy seit is: dat de salige Zielen vrolik verschijnen; die noch gesuiverd worden / droeviger; maar der verdoemden met een bijster gelaat. En hoewel 't gemeen gevoelen is / dat aan 't lichaam / in welk gedaante dat de Duivel spookt / altijd iets mismaakt is of ontbreekt: echter wil sich onse Jesuwyt / benessens Delrius / daar op mede niet verlaten. Maar dit stelt hy p. 291. vast ende word doorgaans geloofd / dat de Duivel / wanneer hy spookt en spreekt/ doorgaans de tale van dat land gebruikt daar hy sich vertoont: so dat hy Mitridates in taalkunde moet te boven gaan; of elk Duivel moest sijn eigen land hebben / daar hy spoken magh. Maar de stem van 't spook is altijd stram / en struif en duff / en flaauw en babbelachtig; min noch meer dan offe uit een tonne quam/ of door de scheur van een geborsten aarden vat. Want de Duivel/ seit hy / kan niet beter; daar aan maghmen hem dan kennen / somen Schott en sijn volk geloven magh.

§. 9. Het is ook niet voorby te gaan / 't gene als een sekere sake word geseid/ dat het spook altijd koud is aan te raken. Cardanus en Alexander ab Alexandro moeten dat helpen getuigen: en Cajetanus geefter hem de reden van / uit den eigenen mond eens Duivels / die van ene hex daarna gevraagd was; seggende / dat hy 't niet beter konde. En de Cardinaal verklaart des

Dui-

Duivels meininge in dien sin: dat hy den lichamen / die hy aanneemt / die aangename luwte niet wil mededelen; of dat hem God sulx niet toelaat: en daar mede is het verder vragen uit.

§. 10. Volgt nu / wie degenen zyn die 't meeste spook sien: 't gene hy ons p. 292 en 293. bescheideliker seggen sal. Syne woorden zyn hier weerdig te verhalen. Zielen die in't Vagevuur gesuiverd worden sullen meer den gelovigen dan den ongelovigen verschynen; en onder de selven aan degenen die hen in bloede of maagschap of anders bestaan / meer dan aan de vreemden: dewyle sy van d'eene hulp te hope hebben / van d'anderen niet. De verdoemde Zielen verschijnen den genen meest / die oorsaak hunner helscher strassingen geweest zyn. Aangaande 't verschynen der Duivelen moetmen acht geven op de misdaden / waar over sy den mensch vervolgen; of op den bosen wille diense hebben om hem quaad te doen. In aansien van 't eerste so lydense 't meeste ongemak die meest met sonden beladen zyn: in opsicht van 't ander / degenen die deugdelik van leven zyn.

§. 11. Van de Spoken komen wy tot de Besetenen; De hulpmiddelen tegen beiden tot het volgende Hoofdstuk sparende. Want uit het gene den besetenen geschied / besluiten sy nu nader / wat de Duivel werken kan. Besetenheid seit Schot / is ene quellinge, den mensche onmiddelik door den Duivel aangedaan; die in sijn lichaam is en werkt, en het selve enen tyd lang houd in syn bedwang. p. 521. Om dit wat nader te verklaren so seit hy p. 533. ens.

1. Dat een mensche van allerhande bose geesten / van wat ordeninge sy sonden mogen zyn / kan beseeten worden. Want het is 19. §. 8. geseid / dat de Duivels in verscheidene ordeningen verdeeld zyn.

2. Dat ook allerhande menschen / even veel van wat kunne / jaren / gelegentheid / godsdienst / of maniere van leven / goed of quaad / van den Duivelen konnen beseeten zyn.

3. En hoewel de meesten tegens wil en dank van den bosen vyand ingenomen zijn: so word echter geloofd / dat het met sommiger goeden wille geschied / diemen Pythones noemt / en door den Duivel waar te seggen. p. 550.

§. 12. Dit alles word noch nader uitgeleid / van de wyse hoe de Duivel in den mensche komt / en hoe hy in hem werkt.

1. Gesteld zynde / dat hy allerhande lichaam / als 't hem belieft / en 't hem God toelaat / aannemen kan: so sal hy somtyds onsightbaar; maar by wylen ook in de gedaante van kleine beesties / als mieren / vliegen / spinnen / en kleine vogelkens / in en uit de menschen varen. Sulx is 't gemeen gevoelen hunder schryvers; hoewel onse man sich daar aan niet al te vast en maakt. p. 539.

2. Hy staat echter toe / dat de bose geesten den besetenen vreemde talen wel doen spreken / die sy nooit geleerd hadden; en verborgentheden seggen / die sy uit henselve niet en wisten. p. 540.

3. Hy seit elders / datse meest op 't Lichaam des besetenen werken; op de Ziele minst / of niet: over sulx den mensche van 't Geloof / of Hoop en Liefde niet beroven konnen. p. 534.

§. 13. Dus

§. 13. Dus verre is geseid / wat de Duivel / na der Roomschgesinden meininge kan doen / en wat hy veeltijds doet; het zy dat hy menschen dienst daar toe gebruikt of niet. Dese zijn 't echter / diemen Tovenaars en Duiveljagers noemt. Van de Tovenaars gelovense vastelik / dat het menschen zijn / die sich geheelik aan den Duivel overgegeven / ende een Verbond met hem gemaakt / en met hun eigen bloed getekend hebben: waar door hy sich verplight om hun begeeren te doen / so lang alsse in dit leven zijn; en sy haarselven / om ten einde huns levens / of van sekeren bestemden tijd / Duivels eigen te zijn. Dat dese menschen / uit kraght van dit verbond / veel vermaak van den bosen geest genieten; en veel leeds aan andere menschen / of hun vee en have doen. Dat hun vermaak in feestelijke by een komsten / 's nachts / ter plaatse daar de Duivel wil / en daar hy in allerhande gedaanten verschijnt / met dansse / brassen / vleeschelike vermenginge van mans en vrouwen; ook met den Duivel self / die dan man dan vrouw is / bestaat. In de vergaderingen worden Tovenaars en Heren / door kraght van sekere salve / ten schoorsteen of ter venster uit gevoerd / rijdende op den Duivel self; die verschapen in enen bok of ander dier / sijne bondgenoten derwaarts draagt.

§. 14. Het quaad dat dese menschen doen / is: vee of menschen beschadigen / onweer verwekken / het koorn op 't veld bederven / twist maken / en duisenderleije hinderingen in der menschen handelingen voorwerpen. Nochtans doense ook wel goed / maar tot voordeel van hen self. En dat is: voor een klein geld het verloren goed aanwijsen; te seggen of iemant van anderen betoverd is / en van wien; raad daar tegen geven / of self ook te doen. Van dit alles sal Bodyn / in sijn boek dat hy Dæmonomania noemt / den leser volkomelik bereghten: want daar is nevens Delrio geen schrijver die daar in breder gaat dan hy. Doch onse Schot sal ons hun gevoelen / beneffens dat van anderen wederom bescheideliker seggen.

§. 15. Hy beschrijft dan dese ongeoorlofde Toverije / (de Leser herdenke hier by 't gene 4 §. 2-7. van 't onderscheid geseid is) datse een vermogen is, waar door de menschen niet door eigene konst of vlyt, noch door toepassinge der natuurlike oorsaken: maar door Duivels hulp, uit kraght van een verdragh met hem gemaakt, enige wonderen, 't gemeen begrijp te boven gaande, te wege brengt. *Mag Univ. p. 1. l. 1. improleg. c. 7.* Dit Verbond stelt hy vast; maar onderscheid het in twederley: 't gene uitdrukkelik en met voorbedachtheid / of bedektelik gemaakt word. Hieraf sullenwe hier na Zeunertus breder horen spreken. Ondertusschen steltmen desen regel vast / ter gemelder plaatse by Schott mede geseid: *quod Magiæ hujus vis omnis nititur pacto, vel tacito vel expresso, cum Dæmone; ut probat Delrius, &c.* dat alle de kraght deser Tovery een stilswygens of uit gedrukt verdragh met den Duivel bestaat; gelijk Delrio bewyst, ens.

§. 16. Hy seit verder p. 28. dat uit aanmerkinge der einde die de Toveraars beogen, om wonderlike dingen door der Duivelen hulpe te verrighten, voornamelik drie soorten van Tovery ontstaan. Want somtijds beogen sy anders,

ders niet, dan de kunst en 't vermogen om ongewone en wonderlike werkingen, tot hun eigen of eens anders nutt of vermaak, uit te reghten. Somtijds soekense 't vermogen om toekomstige dingen te weten: ook voorledene of tegenwoordige; maar die geheim of verborgen, en door geenen menschelikcen vlijt in die omstandigheden te weten zijn. Somtijds is 't op de maght, konst en wyse om anderen leed te doen, aangeleid. Wat nu de Toveraars na hun gevoelen doen komen / en watse doen / behoeft hier niet geseid: also in 't naast voorgaande hoofdstuk is gemeld / wat maght sy den Duivelen toeschrijven / die dat alles / watse buiten dienst van menschen maghtig zyn te doen / ook door deselven / dat is door de Toveraars en Toveressen / so veel als in 't verbond bedongen is / verrigten.

§. 17. Nu sal 't niet ondienstig zijn / dat ik Bodyn eens bybrenge / die in 't 4. hoofdstuk sijns 2. boex met duidelike woorden seit / hoe de mensch een uitdrukkelik Verbond met den Duivel maakt. Hy seit eerst: (en so 't waar is datse 't doen / ben ik 't self verplight te seggen) dat het de versoeyelixte menschen van allen zijn, die God en sijnen dienst afgaan; of die (sose niet den waren God, maar enigen bygelovigen godsdienst hielden) hun geloof afsweeren, om sich door een uitgedrukt verdragh aan den Duivel te ergeven. Ende dicht daar aan. De uitdrukkelike verbintenisse geschied somtijds alleen by monde, sonder schrift: maar word ook wel schriftelik bevestigd. Want de Duivel, om sijn volk vast te maken, eer sy iet van hen bedingen: doet hen, sose schrijven konnen, een handschrift maken, en dat ondertekenen, by wylen met hun eigen bloed. Een weinig verder seit hy noch / dat die verbintenisse somtijts voor een of twee jaren is / somwylen voor langer tijd. En oft de Duivel vrese hadde datter de mensch uitscheiden moghte, die sich in 't geheel aan hem verbonden heeft: so is hy niet te vreden, datse God met uitgedrukte woorden versaken; maar drukken hen noch een Teken in.

XXI. HOOFDSTUK.

Tegen al dit werk zijn by hen verscheidene Middelen in 't gebruik.

§. 1. DOch ik weet niet of 't wel nodig is / meer van desen handel op rekeninge der Papisten te vertellen: dewyl 'er weinig overschiet of ons volk stemt 'et ook al mede toe. Dit sal ik in 't volgende hoofdstuk tonen: ende hier alleen verhalen wat middelen 't Pausdom ons ter hand geeft / om alle Duivelen / gespook / en betoverdheid te mijden / en te weeren. Een deel daar af raakt het Tegenweer / dat tegen sulken boosheid kraghtig zy; een ander 't Ondersoek / wie aan sulken grouwel schuldig is; en het derde is de Straffe diemen dese menschen weerdig acht. Van 't eerste sal ik wederom uit Schott / van het twede en derde uit andere schryvers / en uit d'ondervindinge spreken.

§. 2. Onse man / die by ons allen in staat / verwerpt verscheidene middelen / en stelt'er andere vast. Wy willense van beiden horen. Dit zijn degene die hy verwerpt.

1. Boosaardig schelden verdrijft geen spook: maar enige scheldwoorden in die besweeringen gemeld / welke de Kerk heeft ingesteld / helpen daar wel kraghtig toe. p. 304.

2. Door spies of degen oft enig ander geweer / en wykt geen spook. p. 305.

3. Vuur en licht / ongewyd / en heeft geen kraght. p. 308.

4. Ook en zijnse door't sluiten van deur en venster niet te keeren p. 308.

5. Schoon vele van gevoelen zijn / dat de geesten door rook of reuk / of kruiden/of door't werpen van stenen te verjagen zijn: so beweert hy echter/ dat geen natuurlike kraght van lichamelike dingen reghtstreex op de geesten werken kan; ende volgens dien geen gevoelige dingen (gelijk de voorseide) hen natuurliker wyse uit hunne plaats of van de menschen verdryven konnen. p. 308/312.

§. 3. Daartegen houdmen dat de volgende middelen met allen kraghtig zijn.

1. Twee / daar niemant iets tegen heeft / een vast Geloof en vurig Gebed. p. 214/215. Want dat is schriftmatig / also sulk een geslaghte niet uit en vaart dan door bidden en vasten. Matt. 17: 20/ 21.

2. Vijf andere die enkel paapsch zijn / 1. De Reliquien dat is Overblijfsels van de lichamen der Heiligen of die sy daar voor houden. 2. Het teken van't Kruis/ 3. Het Wywater/ 4. Agnus Dei, dat is het Lam Gods/ op een rond koeksken van was gedrukt en van den Paus selve gewyd. Dit heeft/ seit Schott / *virtutem præsentissimam* ene onfeilbare kraght om den Duivel wegh te jagen p. 322. 5. De naam Jesus genoemd / en syne moeder Maria aangeroepen p. 324. §. 4. Breder word dit by hem op ieder stuk aldaar verklaard / ende in't kort op den self den sin van Johannes David Jesuwyt / in syn boexken genaamd Schildwacht in den jare 1619. binnen 's Hertogenbosch gedrukt / beschreven. Ik sal 't derhalven / om den Roomschgesinden geen ongelijk te doen / met syne eigene woorden seggen. In het 10. cap. schrijft hy dit. Onder de gewyde dingen, kraghtig tegen des vyands optrel, zijn dese navolgende. Het gewyd water datmen alle Sondaghen in der Kerken is wydende, ende daar af wel den naam heeft, Wywater. Ook Vontewater, het welkmen Paaschavond en Sinxen (dat is Pinxter) avond is wydende. Item het gewyd water, het welkmen Gregorius water noemt: welke de Bisschoppen wyden, met sout, asschen ende wyn; om de autaren mede te wyden, ende tot andere sulke heilige usantien ende gebruik. Hier toe dienen ook die gewyde keerssen, diemen op H. Lichtmissen dagh pleegt te wyden. Item palmtakken, ofte andere meikens, die men op den Palmsondagh wyd. Ende elk dient bysonder so gebruikt, so't gewyd werd: het wywater, om te besproeijen; de gewyde keersse om te ontsteken; de palmtaxkens oft andere, om ergens te houden of te steken; als ook namentlijk het Agnus

nus Dei, om aan den hals te dragen, oft elders te voegen, so 't bequamelikst is met de reverentie. Het welke eigentlik van den Paus daar toe gewyd word, ook tegen al het quaad opstel des vyands bevryd ende beschermd te werden; ook te water ende te lande, in brand ende anderen nood. Hierby dient seer wel het teken van 't heilig Kruis, 't welk de Christenen altijd gereed moeten hebben, tegen alle aanvechtingen des Vyands, inwendig ende uitwendig. Het welk men in de H. Kerke niet alleen en gebruikt in alle wydingen, gebenedydingen, ende bedieningen der H. Sacramenten: maar ook sonderlinge in 't besweeren der bose geesten, in 't belesen der gequellene menschen; ende in als datmen is doende om de argheid en vyandschap des Duivels te wederstaan, te breken ende te niet te brengen.

§. 4. **De kraght van de** geestelike middelen, **(so hyse noemt) stelt hy blotelik in de maght der Roomsche Kerke: want dit is verder sijn seggen.** Al 't gene dat noch uit zich selven, oft uit enige kraght sijner nature, noch uit d'instellen ende maght Godts; (gelijk de H. Sacramenten werken) noch uit de ordinantie der H. Kerken (die ook met Gods woord ende kraght in alle hare saken te werk gaat) al 't gene, seg ik, dat uit geene van alle dese manieren, veur enig remedie iewers toe en dient, nocht kraght en heeft; ist sake datmen 't tot sulx nochtans vermeet te gebruiken, dat is al quaad, superstitieus, tegen God, sijn woord en wille. **Daarna op 't elf de kapittel begint hy aldus.** Aangaande de heilige woorden tegen den vyand kraghtig, zijn sonderlinge d'*Exorcismi*, dat is belesingen ende besweeringen van de H. Kerke daar toe geordineerd. Als zijn de Exorcismi diemen na 't Roomsch orden is gebruikende: ende namentlik ook die in 't Manuaal staan, gemaakt veur het Aarts-bisdom van Mechelen, gevisiteerd ende geapprobeerd, by de Doctoren in der Godheid der Universiteit van Leuven.

§. 5. **Met het ondersoeken gaanse doorgaans / en wel meest in Duitschland / dus te werk. Wien sleghs 't woord na gaat dat hy aan Toverye schuldig is / word ten eersten gevangen; en ondervraagd zijnde / so hy 't ontkent / gepynigd; tot d'eerste / twede en derde maal. Blijft hy ontkennen / men verdoemt hem als hardnekkig; bekent hy door de pyn / so heeft sijn eigen mond het oordeel self geveld. Het wierd ook van overlange voor bekennen aangenomen / so sy in 't gereght niet schreiden. En dewijle sy geloven / dat de Duivel sulken volk / als sijne bondgenoten / met allen list en kraght sal willen helpen: so word wel sorge gedragen / dat geenerhande gereedschap / waarmede sy sich souden konnen vry toveren / by hen heimelik magh verborgen zyn. Tot dien einde / en met een om te sien / of hun Lichaam ergens onder de kléderen van den Duivel geteekend is / so wordense moedernaakt uitgekleed; en so wel vrouwen als mans / over hun geheele lijf wel kaal geschoren. Doch om voor al niet mis te gaan / so heeftmen sonderlinge vier voorname proeven in gebruik gebraght / die vervolgens hier te melden staan: het gloeijend Yser / heet of kout Water / en de Waag.**

§. 6. **De drie eersten vind ik by A. Montanus in 't** 1. **boek sijner beschryv. van America / (so 't schijnt uit Boxhorn) aldus beschreven.**

Het *Ordal*, (ſo noemdemen dit) ging in Nederland aldus toe. Iemant aangeklaagd onroomſch (of aan Toverije vaſt) te weſen, vaſt drie dagen, onder opſicht van den Prieſter, met welken hy t'hans na de kerk ging. De Prieſter in geeſtelik gewaad, leide by 't autaar een yſere bout, meermaals met wywater beſproeid, op glimmende kolen: ſong 't lied der drie Jongelingen in den gloeijenden oven; deed Miſſe; ſtak den beſchuldigden 't ouweltje ten mond in; beſwoer hem: en bad, het beliefde God de ſchuld der verdachtte van Tovery te ontdekken, door 't verſeeren ſijnes hands, in welke een gloeijend yſer geleid ſoude worden, of des ſelfs onſchuld, wanneer hy niet beſchadigd wierd. So gebeden ſo gedaan. Negen voetſtappen verre moſt hy de gloeijende bout dragen. Dan omwond de Prieſter de geſchroeide hand, en ſegeldeſe. Ten derden dage beſchoudemen de hand. Indien die niet gaaf was, moeſt d' onderſochte, n iet ſonder papiergewaad met duivelen beſchilderd, levendig verbrand.

§. 7. Immers ſo pijnlik ging 't *Ketelvang* toe. Een ketel vol ſiedend water, door d'allerverſchriklikſte vervloekingen beſworen, ſtond in de kerk. Om tot kennis van misdryf of onnoſelheid te geraken, ſtak de betichte den bloten arm ten elleboog toe in 't borrelende natt. Dit gebruik moet al ſeer oud en van heidenſchen oorſprong ſijn; volgens 't gene nopende den ouden tijd voor. 3. §. 18. aangetekend is.

§. 8. De proeve met koud water is wat meer bekend / boven anderen gemeen / en noch onlangs in 't Weſt van Engeland (gelijk hier achter noch te paſſe komen ſal) in 't werk geſteld. Montanus heeft dit mede dus in 't kort beſchreven. Anderſins bleef ook gebruikelyk de proeve met koud water, in graghten, ſloten of ſtromen. De Prieſter dan beſwoer 't water; bond den aangeklaagden de duimen aan de grote teenen kruisgewys over malkander. Wanneer ſonk, ging vry: maar driftig ontfing 't vonnis des vuurs.

§. 9. Noch een beſondere proef is der genen / die hier in Holland / hoewel van geen Hollanders / maar van buitenluiden op de ſchaal gewogen worden: tot welk gebruik de ſtads wage tot Oudewater hier in Holland / by de inwoonders der paapſche landen / van de ſtichten Keulen / Munſter / Paderborn / en andere verder afgelegen / zedert Keiſer Karels tijd / tot op heden gebruikt word. Waar af ik 't naaſte beſcheid bybrengen ſal uit ſekeren brief / door eenen der Burgermeeſteren van Oudewater aan ſekeren ſijnen vriend geſchreven; die te leſen ſtaat voor 't boexken genaamd / Waarborg om geen quaad halsgereght te doen. Hy ſeit voor eerſt / op 't gene hem gevraagd
„was. Dat daar nooit iemant uit een van die plaatſen gekomen is / of ſy heb-
„ben alle eenſtemmig geklaagd / dat ſy in hun land t'onreghte van tovery
„beſchuldigd wierden: ende ſo ſy geen bewys bekomen konden / van datſe in
„de ſtads wage t'Oudewater gewogen waren / ende hun gewighte met de ge-
„legentheid huns lichaams over een quam; dat ſy gevaar liepen van in hun
„land om lyf en goed te raken. 't Seggen van die luiden was doorgaans /
„dat die in hun land voor toveraars gehouden wierden minder woegen.
„Den overleden ſecretaris De Hoy hadde hem verhaald / dat in ſijnen tijd ſe-
„ker perſoon uit die bovendeelen in 't land daar hy woonde / door enen daar
„hy mede in geſelſchap geraakt was / in 't geruchte was gebraght van een Tove-

raar

„raar te zijn; ende dat hy geraden wierd/om sich van de geseide laster te sui-
„veren/na Oudewater in Holland te reisen/en sich aldaar in de stads wage te
„laten wegen. Ende dat hy daar gekomen/het zy door bottigheid/het zy uit
„vreese of door quade onderrightinge/ wederom gekeerd is na sijn land/
„sonder gewogen te zijn. Maar dat hy in sijn vaderland komende/ ende
„niet kunnende tonen dat hy gewogen was: (sulx vermoedelik voor bewijs
„van schuldigheid genomen zijnde/ als oft hy te licht bevonden ware) so is
„'t dat het gerught daar van voortslaande/en tot den reghter van die plaats
„komende; deselfde gesocht heeft de voornoemde persoon in heghtenis te ne-
„men. 't Welk hy gewaar schouwd zijnde/ontvlught is. Daar na/in 't land
„daar hy gevlught was/geraakt by een persoon/ die te voren hier ook met
„enen anderen in sodanigen gelegentheid geweest was; heeft den selven be-
„wogen/om met hem herwaarts aan te reisen. Gelijk hy ook/ t' Ouwater
„gekomen/ende in de stads wage/ op die wijse als verhaald is/ gewogen
„zijnde/ wederom is na huis gekeerd. Ende in sijn vaderland/ daar hy van
„daan gevlught was/ het bescheid/ van dat hy daar gewogen was/ ver-
„toond hebbende: so is hy wederom in sijn geheel; en sijne goederen/ die
„by den reghter al waren aangeslagen/ wederom ter hand gesteld.

§. 10. Op ene twede vrage seit de Burgemeester: dat geen seker gewighte
„gesteld is/ wat iemand wegen moet: maar het komt daar op aan/ dat het
„met de natuurlike geschapentheid des lichaams over een kome. Op noch
„ene derde vrage/ van waar dit reght sijnen oorspong heeft/ seit hy dat het
„sulx onbekend is. Maar dat echter blijkt/dat hunne stads wage in die bui-
„ten landen sulken aansien heeft: also 't verscheidenmalen gebeurd is/ dat
„degenen die versochten gewogen te worden/ met besonder voorschrijven
„hunder stad of plaats gekomen zijn. Echter word daar by geseid/dat keiser
Karel de vijfde sulk voorreght aan de stad Oudewater/ uit oorsake van der-
selver beproefde opreghtigheid in desen/ en van seker bedrogh in een naburig
dorp ontdekt/ geschonken heeft: immers/ dat sulx het gemeen seggen is.

§. 11. In sijn oordeel over dit bedrijf is de schryver met my eens; maar
dat had ik hier niet te verhalen om niemant enig vooroordeel ontrent het stuk
dat wy behandelen/ te geven. Ondertusschen seit deselve schryver N. B. A.
daar ik dit uit hebbe/dat in den tijd van twee jaren/ die hy t' Oudewater ge-
woond heeft/verscheidene personen uit voorseide oorsake gewogen zijn. Ende
heb ik onlangs noch vernomen dat het selve wegen van betichte Toveraars
heden noch ter selfder stede onderhouden word.

§. 12. Van de straffe die men in de paapsche landen/ en met namen in
Duitschland aan de Toveraars en Toveressen doet/valt niet veel te seggen:
alsomen 't overal voor een onbetwistbaar reght is houdende/ dat de sodanige
verdienen levendig verbrand te worden; waar door men ook selden heeft ge-
sien/datse genadiger gestraft zijn. 't Getal der genen die op sulken wyse/ende
uit die oorsaak hun leven op verscheidene tyden hebben moeten laten; soude/
by een gerekend/ en gewapend/ genoegsaam zijn/ om den gemeenen vyand
van 't Kristenryk uit sijn rijk te jagen. In 't III. boek sal de plaatse zijn om
die Toverpleitingen te ondersoeken: waar toe ons 't selfde boekxken/ Waar-
borg/ merkeliken dienst sal doen.

XXII. HOOFDSTUK.

De gevoelens die onder ons omgaan, en de bedryven daar ontrent, gaan gemenelik so verre niet: des komen d'onsen minder met malkander over een.

§. 1. NU wil ik van de Paapsche tot de Protestantsche Kristenen overgaan: welker gesuiverde Godsdienst en Leere hen niet toe laat/ ontrent de voorseide dingen so breed te gaan als d'anderen wel doen. Want mitsdien datse geen Vagevuur geloven/ noch aanroepinge van Engelen of verstorvene Heiligen goed vinden: so en konnense altoos in dien deele/ dat daar op siet/ of daar uit ontstaat/ in 't gevoelen van de verschyninge en werkinge der Geesten met de Roomsgesinden niet eenig zijn. Ondertusschen is te merken/ dat der Luterschen gevoelen en bedryf in dit stuk vry wat nader aan het Pausdom grenst/ dan der genen die van onse belydenisse zijn. Als mede datmen vry groot onderscheid vind tusschen luiden van letteren en 't gemeen volk: gelijk sulx mede onder de Papisten/ ja selfs onder de Heidenen te speuren is. En dan zijn hier de geleerden selve noch so verre van malkanderen verscheiden; dat d'eene 't gemeen gevoelen stijft/ d'ander 't verwerpt/ en de derde tusschen beiden gaat. Aldus maghmen onder ons mannen vinden/ die in 't stuk der Toverije/ Spokerije en andere saken den Duivel betreffende/ byna alles geloven; andere die bykans alles looghenen; doch de meesten zijn 't die wel een groot deel van 't gemeen gevoelen medestemmen/ maar ook veel daaraf verwerpen. Dit eens voor al hier geseid/ moet hier na t'elkens met dit onderscheid verstaan worden/ wanneer ik onse luiden in dit werk betrekken sal. Doch om 't beslagh over dit stuk meer in te trekken dan uit te breiden: wil het ons best voegen/ dat wy eerst het gemeen gevoelen en gebruik, en daarna der genen welker sinnen bet geoefend zyn/ voor ogen stellen.

§. 2. Onder de gemeente hoortmen doorgaans van den Duivel/ van Spoken/ van Toverijen/ en diergelijke seer veel spraaks. Sy geloven allegaar/ dat d'Engelen in 't begin alle van God goed geschapen; maar een deel derselven van hem afgevallen/ ende alse Duivelen geworden zijn. Doch dan spreken se doorgaans van den Duivel als van eenen: die als een vyand van 't menschelijk geslaght/ en besonderlik van de gelovigen/ ons gedurigliik soekt quaad te doen. Grote gedaehten heeft 'et volk door gaans van sijn groot en sterk verstand/ van sijne kraght/ en van sijn doen. Men begrypt hem/ immers men spreekt van hem als van eenen/ ende nochtans alom tegenwoordig: die overal in 't werk is/ die overal op past/ die over al sijne hand in heeft. Laat my dit nu wat besonderliker seggen.

§. 3. Wat sijne kennisse belangt: men acht die wel so groot/ dat hy de geheimnissen des Euangeliums beter verstaat/ dan de ervarenste schriftgeleer-

leerden onder ons: dat hy op onse gedachten lett en werkt. Dat hy 't Spook en Voorspook werkt; waar door de mensch over dingen die noch eerst gebeuren moeten / voor af kan verwittigd en gewaar schuwd zijn; inzonderheid wanneer iemants dood / of andersins wat droevigs hem voor handen staat. Voorts gelovense mede / dat een Waarsegster of wikster ons kan seggen / waar 't verlorene te vinden is; of een mensch betoverd is / en van wien; wat raad daar tegen: en so voorts.

§. 4. Van des Duivels kraght hebbense buiten twyfel een boven maten groot gevoelen. Want daar en is niet groots ooit van Christus of van God self gedaan / welks gelijke 't volk den Duyvel mede niet vertrouwt. Dat sulx iet van 't Manicheisdom is / heb ik boven 18. §. 6. al enigsins getoond Wanneer 't God toelaat / so kan hy in allerley gedaante aan de menschen verschijnen: niet alleenlik van menschen / goeden en quaden / levendigen en doden; maar ook van verscheidene beesten. Uit dien hoofde gelovense mede / dat boosaardige menschen door Duivels kraght / met de middelen daar by gebruikelijk / henselven mede in wolven / en wel meest in katten verscheppen; en dus verschapen / door een ruit van een venster / ja door een klinksnoer gat kruipen konnen. Dat de heren 's nachts vergaderingen houden / gelijk voorhenen geseid is / en op enen besemstok ter schoorsteen uit daarna toe vliegen / en wat dies meer is; dat is heden noch by ons 't gevoelen van 't gemeene volk. Sy konnen mede / door Duivels hulp / onweer verwekken / den wind in enen neusdoek knopen / en daaruit laten; 't gene voornamelik den Lappen en Finnen nagegeven word: so ook / door sekere wapensalve henselve tegen den vyand schoot- en steek vry maken; ende also van den Duivel noch wat goeds erlangen.

§. 5. Aan 't Verbond der Toveressen met den Duivel / uit welx kraght die dingen meest geschieden / en de proef op 't water / word ook nauwelijks getwyfeld: en so mede aan veel andere dingen niet: besonderlik den raad die hen de Duivelsjager geeft: als dat het sekerlik helpt / so de betoverde gesegend word van deselfde persoon die hem betoverd heeft. Dese / onwillig zijnde / kan daar toe gedwongen worden / somen se bloedig en blaauw slaat; of enige dingen in sulken of sulken pott / en dat so veel uren lang / en tot sulker ure / by dage of by nachte / kookt. Daar op moet de schuldige noodsakelik in dat huis komen; en so weet men / wie 't gedaan heeft. Of men geeft het gekookte den betoverden in / of haugt hem iet aan den hals / of op de borst: en duisend diergelijke dingen meer / lang en onnodig te verhalen.

§. 6. Het gebruik van dit alles is: dat so wanneer enig ongemeen quaad van iemant gedaan is / sulx des Duivels ingeven en aanporren toegeschreven word. Is een schielijk onweer ontstaan: so maar iemant / ons niet al te gunstig / van toverye verdacht is: dien word daar af de schuld gegeven. Heeft sulk een aan een kind of ander iet gelangd: het zy appel ofte peer / of koek / of diergelijk; en het word enigen tyd met ene quale bevangen / die licht niet haast geneesen laat: men houd se terstond verdacht / dat sy den kranken

ken betoverd heeft. Men neemt'er de proef af door alsulke middelen als terstond geseid. So de gesondheid enigen tyd daar na volgt: men twijfelt langer niet / of de quaal is door toverye veroorsaakt geweest / en de persoon reghtveerdelik daar van verdacht.

§. 7. Dus verre heb ik slechs van 't gevoelen en bedrijf des gemeenen volx gesproken: doch nu sal ik tonen / wat geleerden onder ons van die dingen geloven. Geen van allen sal lichtelik daarin so verre gaan als de gemeene man: ende nochtans sietmen datse merkelik van malkanderen verschillen: sommigen byna alles mede gelovende / anderen bykans niet met al. Sulx maghmen voornamelik aan twee vorname schryvers / beide Schotten / den eenen van afkomst en geboorte / den anderen van name / sien. D'eerste een doorluchtig koning van de Britsche rykken: Jakob / die de seste deses naams over Schotland / en de eerste in Engeland was: d'ander een geboren onderdaan van dit koningrijk / wiens naam was Reinold Schott. De Koning houd het meest al staande / wat het gemeen van Toverij en Spokery gelooft: maar sijn onderdaan hadde sulx alles al te voren wederleid. Joannes Wierus / die in 't opkomen van de herstellinge der leere door Luther en Calvinus leefde / hadde noch al eer sijn gevoelen van 't bedrogh der Geesten en van de Toveressen aan het licht gebracht; ende was den middelwegh tusschen beiden ingeslagen. Derhalven heeft koning Jakob sijn boek dat hy *Dæmonologia*, dat is Duivelspraken, noemt / tegen die beide schryvers aangeleid; gelijk syne majesteit in de voorreden met uitgedrukte woorden self verklaart.

§. 8. D'inhoud van sijn schryven komt vast hier op uit. In 't 6. hoofdstuk des eersten boeks word dat Verbond der Toveressen met den Duivel so duidelik beschreven / als of daaraf d'oorspronkelike stukken in geschrifte aan den Koning self / of in sijnen raad waren vertoont geweest. In 't vierde kappittel van sijn twede boek stelt hy vast / dat een bose geest den mensche door de lucht vervoeren kan; en in 't seste / dat hy sijn volk in de gevangenis onder verscheidene gedaanten besoekt. In 't sevende leert hy / dat in tyde des Pausdoms ende des Heidendoms meer gespook was: maar tsedert dese laatste suivering der kristen Kerke meer betovering bespeurd word. Van Spook / daar het derde boek af handelt / isser byna geenerhande slagh / dat de Koning niet gelooft: self tot de Nachtdrukkers en Nachtmerrien toe; zijnde geesten die als mans met de vrouwen / of als vrouwen met de mans gemeenschap hebben / ende van ouds Incubi en Succubi genoemd zijn. Van Besetenen staat hy toe / dat de Duivel self van Roomsche Papen uitgedreven word. Maar van de proeve der Toveryen meld hy slechs / dat de misdaad door twaalf getuigen (onder welken ook wel kinderen / en oneerlike luiden / en die self ook aan de toveryen schuldig zijn) moet bewesen worden.

§. 9. Onder de leeraars onser Kerken komt / mijns wetens / niemant dit gevoelen nader / dan ik sie dat Danaeus doet. Dat is voornamelik uit twee stukken te verstaan: so als hy dat Verbond beschrijft; en de werken die de Toveraars en Toveressen doen. In sijn boekxken *de Sortiarijs*, van de

Toveraars (in desen sin neemt hy dat woord) vind ik dat beide op het breedst beschreven; ende insonderheid het eerste met veel meer beslaghs / dan ik ooit by paapsche schrijvers las. Ende gemerkt dat hy een voornaam Godgeleerde onder ons / en na by de tijden van Luther en Calvyn geweest is / die dit al voor 116 jaren geschreven heeft; so maghmen staat maken / dat alsulke leeringen den Protestanschen Kerken mede niet oneigen zy. Nu sal ik den inhoud van syn schryven kortelik verhalen.

§. 10. In 't 4. hoofdstuk stelt hy dit voor vast / *nullum non sortiarium cum Satana Fedus & commercium inysse, seque ei devovisse*; datter noit toveraar geweest is, die geen Verbond met den Satan gemaakt, ende sich aan hem overgegeven heeft. Dit verbond beschrijft hy voorts aldus.

,, 1. Tot versekeringe desselfs drukt hy hen een Teken in / het zy onder
,, d'oogleden / of tusschen de billen / of aan 't gehemelte: so dat het meest
,, voor anderen verborgen zy. Hier van acht hy niemant vrij. Om die
,, reden doen hen de toverreghters (gelyk noch eens geseid is) over 't gan-
,, sche lichaam kaal bescheeren; te besien / waar ergens sulk een teken
,, schuilt.

,, 2. De Voorwaarden van dit verdragh brengen mede: dat sy voortaan
,, God afsweeren / en den Satan voor God erkennen en vereeren sullen; en
,, dat hy hen helpen / en geroepen zijnde byspringen sal. Dat doet hy dan
,, ook / en sy wederom al wat hy gebied.

,, 3. Na dat sulx wederzijds besloten is: offert de mensche 's anderen
,, daags aan den Duyvel hond of kat / of hen / of anders iet dat syn eigen is:
,, waar door 't verbond op 't nieuw bekraghtigd word.

,, 4. Dan doet hy hen / op tyd en plaats als 't hem belieft / vergaderen; ende
,, elk rekenschap geven / van 't quaad dat hy door syn behulp en kraght be-
,, dreven heeft.

,, 5. Somtyds roept hy hen self by een / in menschelike gedaante / den
,, synen alleen kennelik verschynende: somtijds door iemant van sijn volk /
,, met betekening van tyd en plaats; niet alle / maar die hy dan hebben
,, wil.

,, 6 Die door lichaams swakheid niet wel komen gaan / die geeft hy
,, stok of peerd / of salve om sich mede te besmeeren; maakt hen ontsightbaar
,, en voert se door de lucht.

,, 7. In die vergaderinge verschijnt hy self / als 't hoofd; in de gedaante
,, van enen mensche of leliken bok / of anders / na 't hem lust.

,, 8. Den eed in 't begin gedaan / eischt hy daar noch eens: en singen sy
,, en danssen ter eeren van hunne nieuwen God.

,, 9. Daar op geeft hy aan ieder van hen de midddelen die hy begeert / om
,, den menschen die hen in den wegh zijn leed te doen; of leert hen 't vergif self
,, maken / met aanbiedinge van verdere hulp en dienst.

,, 10. Uit kraght deses verbonds doet de Satan wonderen / op 't gebruik
,, der Tekenen / die hy hen geleerd heeft: in welken wel die kraght niet steekt /
,, schoon sy 't menen; maar in den Duivel die sulx alles werkt.

§. 11. En

§. 11. En dat is vry al veel. Want het zijn verscheidene dingen die hy den Duivel toeschryft/ so hy sich hier en daar in 't voorseide boek ontvallen laat/ ofte ook duidelik verklaart.

1. Dat hy dikmaals in menschelike of andere gedaante verschynt.

2. Dat hy somtyds den menschen/ die sich aan hem verbonden hebben/ de sinnen bedwelmt: sodatse meinen hier of daar geweest te zijn/ en dit of dat gedaan te hebben; sonder datter iets in waarheid is geschied.

3. Maar dat hyse ook waarlik door de lucht voert/ daar sy wesen willen/ of daar hy hen hebben wil.

3. Dat hy door dienst der Toveraars en Kollen de menschen van verre/ en sonder aanraken heimelik vergiften kan.

5. Dat hy/ of de Toveraars door syne kraght/ regen en onweer verwekken konnen.

6. 't Gevoelen van anderen verwerpende/ die meinen dat des Duivels kracht ophoud/ wanneer de hex in Reghters handen is: so gelooft hy/ dat de Toverkunst by wylen in de gevangenisse self noch kraghtig is; en datter de Duivel vaak syn eigen volk den hals wel breekt. Dus verre wat Daneus leert.

§. 12. Vorder is meest het gevoelen der geleerden aan onse kant/ so veel de kennisse betreft; dat de Duivel geen toekomende dingen weet/ maar sleghs uit hemselve gist. Dat echter de waarseggers meest met hem te rade gaan/ in 't gene sy voorseggen. Datse 't ook van hem hebben 't gene sy van tegenwoordige dingen/ die verborgen zijn/ aan den mensch te wete doen; als namelik/ wie iets gestolen/ of iemant betoverd heeft. Sy schryven hem mede enige kennisse van 's menschen gedachten toe: nademaal hy 't is/ na hun gevoelen/ die ons dikmaal daar in ontrust/ of misleid/ of ten quade poort. Ende sulx verstaan wy doorgaans/ wanneermen in de kerken bid voor menschen die in hun gemoed bestreden worden. Geene ketterye of dolinge in de Kerk/ geene vervolginge tegen haar; of men houd den Duivel voor den stichter/ of op 't minst aanvoerder van dat werk. In dien sin word de H. Schrift/ ter plaatse daarse van den Duivel spreekt/ verklaard/ en tot enen grond van sulk gevoelen gebruikt. Doch uit deselfde reden salmen niet alleen de Protestantsche/ maar meest alle kristen schryvers horen spreken; dat sulke raad of hulpe by den Duivel/ Gods en der menschen vyand/ soeken/ ongeoorloofd is. Sy stemmen echter toe/ dat der Heidenen Orakelen niet altyd van den Duivel voortgebraght, maar veelmaals een bedrogh der Papen zyn. Want dat also dikwyls uitgebroken is/ datmen het wel sekerlik geloven magh.

§. 13. Gelijke breed word ook by hen des Duivels Vermogen uitgemeten. Want men hoorter weinig twyfelen/ of hy kan een lichaam aan- en in nemen; het selve vervoeren/ en veelsins quellen: dat hy 't eerste aan Christus self; en 't ander aan verscheidene menschen gedaan heeft/ van welken ons 't H. Evangelie seit/ datse van den bosen geest beseten/ en van onsen Heere

daaraf

daar af verlost zyn. dat de H. Schrift het gevoelen van de Spokery bevestigt; en dat de Duivel na veler gevoelen in de gedaante van Samuel verschenen is. Dat syn bestuur over Gods weer en wind / over heirlegers / over 's menschen goed en bloed / lyf en leven / door 't gene aan Job geschied is niet en magh gelochend worden. Dat aan d'Egyptische Toveraars in Moses tyden wel gebleken is / wat de Duivel vermagh: het zy / om onvolmaakte dieren / als vorsschen of slangen voort te brengen en de hoofdstoffen te veranderen: of om door gesswindigheid te vertonen 't gene van elders gehaald was; of ten minsten 's menschen ogen te verblinden / datse meinen te sien 't gene niet en is.

§. 14 De Middelen aangaande / die men de Toveraars/Waarseggers en Besweerders in 't werk siet stellen: ik en vinde naawelijks iemant van verstande/die gelooft datse aan haar selve kraghtig zyn. Maar dat de Duivel 't gansche werk doet / het gene die arme menschen meinen dat sy doen: en dat het verbond tusschen hen ende den Duivel gemaakt / hem verplight om sulx uit te werken als sy begeeren; wanneer sy sleghs de tekenen en omstandigheden te werk stellen/ die daar toe staan/ gelijk sy van hem geleerd zyn. En dit Verbond doense ons voorsightelik (so sy meinen) op tweederleye wyse bemerken; te weten so / als ik 't hier liefst met de woorden van Sennertus seggen wil/ die der in de verhandelinge van 't geschil over de schoot- en steek brye/ volgens de vertalinge van Jonktys/ dus af schryft. Het Verbond met den Duivel is tweederley: middelbaar en onmiddelbaar, of uitgedrukt en bedekt. Het onmiddelbaar of uitgedrukt Verbond is, wanneer iemant in 't werk stelt de middelen onmiddelbaar van den Duivel aan hem gegeven. Het middelbaar en bedekt Verbond is, wanneer iemant gebruikt de middelen van den Duivel wel verordend, doch niet van den Duivel self, maar door handen van andere aan hem gegeven: het welk allebeide tegen Gods wett, die ons verbied andere Goden te hebben, strydig is. Want (seit hy een weinig verder) in sodanigen bedekt Verbond en is de toestemmige niet geheel uitgesloten: door dien hy, die nog so verre van de reden niet vervreemd is.

Als dat hy kan de klippen myden,
En d'open put ter syde schryden;

seer lichtelijk bespeuren kan, dat sodanige karacters of woorden uit hen selve die kraght niet en hebben; en derhalven noodsakelik moet ondersoeken, eer hy deselve in 't werk stelt, uit wat kraght sy doen het gene sy doen. Want so hy dat na laat, so treed hy bedektelik met den Duivel in verbond; die beloofd heeft dat hy sulx nakomen sal by degenen die sodanige karacters en woorden na syn voorschrift gebruikt. Volgens dien kan hy aan die godloosheid mede niet onschuldig zyn. Dus heeftet Sennertus verstaan; en so veel als ik ervaren hebbe / de geleerden onder ons sullen hem daar niet in tegen spreken: ik hoor vast/ over al deself de taal. Desgelyks Wierus in dit stuk voornamelik geoeffend / en boven allen vermaard / stelt die dingen door malkanderen meest al op den selfden voet.

§. 15. Ik moet hier by ook iet van de Dromen seggen. De gemeene taal

onser Schriftgeleerden is / dat die vierderhande zijn: Natuurlike / Burgerlike / Godlike / Duivelsche droomen. Dese laatste soort houden se dat den mensche van den Duivel ingegeven word / door beroeringe sijner inbeeldinge / en 't voorwerpen van verschrikkelike gedaanten / om hem te ontrusten en te verbaren: of ook wel om hem te verbroeren / gelijk hier voren van des Duivels nachtvergaderinge geseid is. In gevolge van dien zijn sommige van gevoelen dat de droom / in welken Pilatus huisvrouw so veel om Jesus wille geleden hadde / van den Duivel geweest zy.

§. 16. Maar ik vinde niemant die ontrent al 't voorseide den Duivel in verstand en kraght ooit kleinder maakten / dan voor desen Reinhold Schott / hier voor genoemd / en op heden de heer Antonius van Dalen in sijn boek van de Orakelen heeft gedaan. Want sy schrijven beide alles aan 't bedrogh der menschen toe / en aan den Duivel niet met al. Noch komt my dagelix voor / terwijl ik met dit werk besigh ben / dat de verstandigsten by ons des Duivels kennis en vermogen weinig achten / en veele (meer dan ik ooit gedacht hadde) komen in 't stuk der Besetenen of Betoverden met den Heeren Daillon over een: die in sijn Fransch geschrifte des Demons te verstaan geeft / dat de bose of onreine geesten daar de Schriftuur af waagt / niet anders dan sekere siekten waren / die men by de Joden so te noemen plagh. Ende komt my noch een Engelsch boexken reght te pas in handen / waarin 't oud en algemeen gevoelen als ten hoogsten strydig met de leere en 't geloof der Protestantsche kristenheid / weersproken word.

§. 17. Doch ik wil te deser plaatse van 't gevoelen deser mannen niet meer seggen; om reden / dat het eensdeels niet behoeft / en anderdeels hier na te passe komen sal. Het behoeft hier niet / om dat mijn oogmerk niet en is / te verklaren wat men van den Duivel niet en seit; maar wat men van hem seit: en dat ik ondersoeken wil of dat waar is of niet. Dienvolgende moet ons 't ontkennen genoeg zijn / daar wy ergens geen genoegen in 't bewijsen nemen / voor dat gevoelen / dat den Geesten / en besonderlik den quaden / sulken kraght toeschrijft. Daar beneffens wil dit ook van self noch volgen / dat ik met Schott en Van Dale / mitsgaders anderen meer die 't gemeen gevoelen tegenspreken / voor den dagh sal komen / wanneer ik in 't vervolg de redenen ondersoeken sal, daar al der anderen bewijs op steunt. Ondertusschen heb ik noch / eer ik dit deel sluite / al 't voorgaande na te sien / en der Ongelovigen met der Kristenen gevoelen by malkanderen te overwegen.

XXIII. HOOFDSTUK.

Alle voorgemelde gevoelens t'samen vergeleken, brengen enige Stellingen uit, daar sy in verschillen, of waar in sy 't eens zijn.

§. 1. Ik hebbe t'elkens / na 't verhaal van sommiger gevoelens / de vergelijkinge gemaakt: eerst van oude en niewe Heidenen / in 't 11. kappittel; daarna van Joden / Mahometanen ende Kristenen in d'eerste

600. jaren / in 't 17. hoofdstuk. Nu volgt / dat wy desgelijken met het Pausdom en de Protestanten doen; en daarna den ganschen hoop. Hier in sal 't goed zijn / d'order der verhandeling eens om te keeren / en van achteren na voren toe te gaan: 't welk doende salmen sien / datter niets is waaraan de weereld vasterhoud / dan 't gene van de Geesten doorgaans geleerd en geloosd is. Want de Protestanten houden al wat niet duidelik paapsch is; en misschien ook noch al meer: de Kristenen in 't gemein / al wat niet joodsch of heidensch is: de Joden en Mahometanen / al 't gene dat niet het geloof aan eenen eenigen God (immers na hun dunken) kan bestaan. Gy sult seggen / behoortet ook so niet? Dat staat noch te besien; en daar van wil ik noch hierna bescheideliker spreken.

§. 2. Ondertusschen wil ik mijnen Leser seggen / dat wanneer ik hier 't verscheiden of gemeen gevoelen van allerhande menschen melde / ik daar in niet verder meen te gaan dan tot sulken welker sinnen meest geoefend zijn / en die by hun eigen volk voor leeraars of geleerden zijn geacht; bequaam om anderen een nett bericht van godsdienst en geloof te doen / so als dat by hen meest beleden en geoeffend word. Want wat het gemeen volk betreft / dat is dikmaals paapsch of joodsch of heidensch / ende weet het niet / daar op en is geen staat te maken. Ja so weinig / datmen vast het tegendeel magh denken van 't gene de dwalende schare denkt of doet / en 't gene sy die de Schrift verstaan daar af gevoelen. Dienvolgens wil ik hier niet in behaald zijn / als genoegsaam onderwonden hebbende / hoe mal ons eigen volk in desen is.

§. 3. Voorder sal het dan ter sake dienen / hier als iet dat buiten twyfel is voor af te stellen / dat het gene oorspronkelik uit het Heidendom is afgeleid / altoos uit de H. Schriften niet en is. 't Is waar dat nooit Kristen leeraar / ook geen Jode iets geseid heeft / daar hy geen schriftuur op paste: maar de vraag is / of die daar te passe quam / en in sulken sin verstaan moet zijn; dan of hen mogelik de klank daar af also ter oren quam / so als de verbeeldinge / die sy van de saak in hunne herssens hadden / best verdragen konde. Daar van sal de Leser voorafby hemself oordelen mogen / wanneer hy op het volgende slechs acht wil geven / waarin ik kortelik aanwijsen wil / eerst wat elke gesindheid verwerpt / het gene d'andere houd; daar na wat d'eene van d'andere overgenomen en tot noch behouden heeft.

§. 4. De Protestansche kerken lochenen eenparig het Vagevuur / en alle plaats der Zielen buiten Hemel ende Hel: welk in 't Pausdom geloofd / in d'eerste Kristenheid hier en daar gemeld; by Joden en Mahometanen niet verworpen; en uit het Heidendom gesproten is. Hier mede verbalt ook wat daar op verder gebowd is; het zy leeringe / het zy gebruik.

1. Men geloost by ons niet / dat de Zielen der verstorvenen ooit omswerven / of sich in enigen gedaante aan de levendige vertonen / om hulp of troost te erlangen.

2. Men geloost niet / dat de salige Zielen uit den Hemel / of de verdoemden uiter Hellen immermeer wederom op Aarde komen; sich aan de menschen /

schen/tot der selver troost of schrik te vertonen:veel min/dat sich de leevenden wel onderling verdragen/om by afsterven malkanderē op Aarde te besoeken.

4. Des vraagt men ook by ons de dodē niet;noch men doet hen genen dienst.

§. 5. De kraght der Besweeringe word insgelyx by ons ontkend:het zy om d'afgescheidene Zielen/ of om de bose Geesten uit te dryven ; so verre als men gelooft/ dat'er iemant af gequeld is: ende weten tegen desen geen ander middel/dan 't bidden en vasten dat ons de Heere Jesus heeft geleerd. Mat. 17:21.

1. Des verstaan wy mede niet/ dat enig mensche bevoegd is / het zy Priester of *Exorcista*, dat is Besweerder in 't besonder so genoemd / sich sulx aan te matigen/ of t'onderwinden: schoon het by de eerste Kristenheid of door Gods kraght geschied / of op menschelik aangeven blotelik nageboótst ; by Joden en Mahometanen in 't gebruik geweest / en by alle Heidenen gepleegd word.

2. Ook gelooftmen by ons niet / dat woorden / namen / tekenen / gebeerden / schoon uit de H. Schrift getrokken / daartoe kraghtig zijn : het zy uit hen selve / of door instellinge van de Kerk / die daar toe geene maght van God ontvangen heeft.

3. Men besweert dan ook den Duivel by den doop der kinderen niet;gelyk men in 't Pausdom doet. De Lutheranen doen dat mede : maar met die meininge niet gelyk de Pausgesinden / dat de Duivel in 't kind is / of door de kraght dier woorden uitgedreven word ; dan alleenlik (so sy dat verschonen willen) om d'oudheid van dat gebruik / als ene onverschillige saak.

§. 6. Nu volgt dat wy / met het Pausdom in al't overige vergeleken/'t onderscheid dat dan noch blyft / tusschen 't algemeene kristendom en d'ongelovigen / besien.

1. Ander slagh van Geesten dat tusschen God en d'Engelen / of enigsins lichaamlijk zy ; gelyk het beide by de Heidenen en Joden / en 't laatst ook by de oude Kristenen is geloof'd geweest / word by de hedendaagsche Kristenheid niet meer erkend.

2. Alsso weinig val heeft'et ook by haar / datmen God of Geest met de Sterren pare. Van God / dat is volslagen heidensch : en dat van de Geesten joodsch / so maar d'oude Kristenheid hier genoegsaam vry af was.

3. Wy geloven ook dien verscheiden aart van Engelen niet / door de joodsche leeraars opgegeven / en door 't Heidenschap van ouds her / en noch heden ondersteund. Wel is't waar / dat de Papisten die verscheidenheid van ordening der Engelen erkennen ; doch stellen dat verschil in 't wesen van die Geesten niet. So mede / schoon het overal in 't Pausdom vol van allerhande Geesten spookt: sulx echter is (gelyk 19. §. 7. 17. en 20. 1. 2. 3. in 't breede getoond is) alleenlik in aansien van de plaatsen / personen / werkingen, doch geensins van verscheiden aart en oorsprong te verstaan.

4. Volgens dien gelooft ook niemant meer / hy zy paapsch of protestantsch / dat de Geesten waarlijk / ende uit hunne eigene nature teelen : sulx nochtans by alle Heidenen geloof'd / by den Joden aangenomen / by d'eerste kristen leeraars niet genoegh weersproken / en by sommigen uitdrukkelik geleerd is.

§. 7. Maar

§. 7. Maar de Heidenen verschillen van de Joden/ Kristenen en Mahometanen voornamelik in twee stukken.

1. Datse den Allerhoogsten God met de meerdere en mindere/ goede en quade Goden/ beneffens de Zielen der menschen so verwerdelijk door malkanderen mengen/datter 't einde van wech is. Daar tegen is Jood en Mahometaan met den Kristen hier in eens/ datter maar een God/ en al wat buiten hem te vinden is sijn schepsel zy.

2. Datse niet alleen de menschen lichtelik tot Goden maken; maar ook de Goden wederom tot menschen: mitsdien datse Goden stellen die uit menschen/ en wederomme menschen die van Goden afgekomen zijn. 't Pausdom staat hier mede noch niet blank: vermits hunne Heiligen in de plaats der Daimones en heidensche gemaakte Goden zijn. Maar het suiver Kristendom (gelyk in desen ook het oude was) maakte nooit God tot mensche/ nochte verhief ooit mensche tot God.

§. 8. Iets isser evenwel/daar de Protestanten selve noch niet eens in zijn: en daar anders 't Pausdom met de eerste Kristenheid/ same Joden en Mahometanen/ mitsgaders 't gansche Heidendom in t'samenstemt. Sulx is 't gene de Heidenen *de Dijs tutelaribus* van de Beschermgoden; de Kristenen van ouds af *de Angelis tutelaribus* van Bewaarengelen geloven. By die van 't Pausdom staat dat vast/ hebben wy flus gesien: by de Protestanten word daar op so veel staats gemaakt: insonderheid die van de Fransche en Nederlandsche of Switsersche belijdenisse zijn. Nochtans zynder onder ons wel die sulx mede toestaan/ hoewel weinigen; of die der niet veel tegen hebben. Watmen te geloven heeft/ staat ons in het volgende te sien. Ondertusschen magh voor af wel worden aangemerkt/ dat by de Roomschgesinden; immers by de Ouroomsche Kristenen/ 't gene desen aangaande word geleerd/ meest op de betrachtinge der kennisse; maar weinig op de daad en leevens wyse aan komt. Want men siet seer selden/ of bykans nooit/ dat enige merkelijke verlossinge of verdrukkinge van een volk aan enigen Engel/ die daar af de voogd of vyand zy; maar wel onmiddelijke aan Gods voorsienigheid word toegeschreven. So niet: dan heeft het by het Pausdom d'een of ander groten Heilig/ en wel meest Maria of hun lieve Vrouw gedaan. Een Protestant/ om geenen paapschen Sant die eer te gunnen/ past het werk voor God niet/ hy schrijftet liever aan den Duivel toe.

§. 9. Een onderscheid isser noch te merken tusschen 't Heidenschap/ Joodenn Mahumetisdom/ in de gansche Kristenheid. In 't gebruik der Toverij en Waarseggingen is dat meest gelegen: welke volgens eigen gronden by d'eersten deugdelijk/ hoewel veelsins misbruikt; by d'anderen geoorlofd en tot vele dingen dienstig; by de laatsten in alle manieren voor onkristelyk gehouden word. De reden is: om dat de Heidenen voor Goden/ of derselver dienaars en gesanten houden/ die by 't Kristendom voor onreine Geesten geacht zyn: en de Joden met de Mahometanen menen/ dat de konste der Kabbala en den invloed der Sterren al dat gene doet datmen by ons voor toveren houd. Wel is waar/ dat ook self in heidensche tyden de *Mathematici*, dat is

is Wiskonstenaars, met den *Veneficis*, Vergiftigers gelyk gerekend / en als onbetamelik verboden zijn geweest. Maar dat waren sulke / die de konst misbruikten; welke daar te voren niet alleenlik toegelaten / maar ook wel in hoogster eere was geweest. By den Kristenen is de naam van Mathematicus nu niet meer quaad; maar die van Veneficus bediedde nooit wat goeds. Doch wy spreken hier nu van de saken sleghs; met woorden hebben wy niet veel te doen: In 't derde Boek wil 't eerst te passe komen / dat wy van deselver en meer anderen gebruik ter dege spreken.

§. 10. Laat ons nu eens sien: waarin komen dus lang alle menschen Heidenen / Joden / Mahometanen / oude en niewe Kristenen / Roomschen en Onroomschen over een? Sy seggen allegaar.

1. Datter Geesten zijn / van God en Lichaam onderscheiden. Want al is 't datse (als geseid) ook ander slagh van Geesten dromen; dat behoort tot het verschil: wy spreken hier van 't gene daar wy alle eens in zijn.

2. Dat derselver aart verscheiden is: sommigen geheel op sich self sonder lichaam bestaande / gelijk d' Engelen zijn; anderen daar een lichaam mede vereenigd is / hoedanig onse Zielen zijn.

3. Datse echter beide onsterflijk zijn.

4. Dat de Geesten die geen eigen lichaam hebben / sommige den menschen goed / en sommige quaad zijn.

5. Dat de mensche daarom wel doet / so hy der goeden / dat is der Engelen vriendschap soekt; en de bosen / dat is de Duivelen / poogt af te keeren.

6. Dat de mensche na dit leven 't grootste heil of onheil te verwachten heeft.

7. Dat insgelijks de Zielen der verstorvenen d' eene boos / en d' andere goed en heilig zyn.

Al is 't nu datse sich over 't een of ander stuk niet even eens verklaren; gelijk dat in 't besonder hier en daar getoond is; het blijkt nochtans / dat so veel als die saken in den grond betreft / sy daarinne met malkanderen van een gevoelen zijn. En dus vele zy in 't kort gemeld / wat onderscheid en wat eenparigheid in alle die gevoelens zy: nu staat ons na de waarheid van dit alles ondersoek te doen / daar het twede Boek met het derde ons te dienen sal; volgens d'onderscheidinge hier voor gemaakt. 1. §. 8. Ondertusschen laat ons gaan besien / wat ons noch voor heen uit 't voorseide te besluiten sta.

XXIV. HOOFDSTUK.

Daar uit maghmen verder speuren, waar 't van komt, datmen onder 't Kristendom, en besonderlijk de Protestanten, so veele grote dingen van den Duivel seit.

§. 1. Eer wy met het twede boek tot ondersoek der reghte waarheid overgaan; so laat ons uit al 't gene dat tot hier toe is by een ge-

gehaald / verneemen / uit wat oorsaak dat gevoelen sprуit dat so algemeen is / dat so diep leit / dat den Duivel sulken grote maght toeschrijft / alsmen hedendaags in 't Kristendom/het zy Roomsch of Onroomsch/ noch bespeurt. Hier toe doen sich nu verscheidene saken op / die elk voor ogen heeft / en die niemant my ontkennen sal / dat bequaam zijn om den mensch in dat gevoelen of te stellen of te sterken. Niet daar hem de Schrift of Reden uit haar self toe leid : maar die van elders aangekomen zijn ; en / hoewel na Reden of Schrifture niet getoetst / echter sijne toestemminge van langer hand verkregen hebben. Dit wil ik eerst vertonen : te weten / dat het de kennis der Natuur of uit de Schrift van God geopenbaard niet hergekomen is / het gene buiten Schrift of Reden van des Duivels grote kraght geloof'd word ; en daar na den oorsprong / waar het dan uit ryst / te kennen geven.

§. 2. Het eerste dunkt my datmen lichtelijk bespeuren kan / uit dien dat menschen die de Reden of Schrifture minst van allen maghtig zijn / van alsulke dingen 't meest geloven. De gemeene man / de kinderen en d'oude wyven hebben daar den diepsten indruk van. Hoe meer geoefend van verstand / hoe meer belesen in de Schrift / hoe meer ervaren door verscheiden oefeningen en ontmoetingen ; sonderlinge daar dit alles t'samen gaat : hoe minder iemant doorgaans dat gevoelen dryft Ik segge / doorgaans : om dat ik niet ontkennen wil / dat ook wel geleerde mannen / en die ontrent andere saken door veelerhande ondervindinge geoefend zijn / sich mede daar aan houden / ja hun werk noch maken konnen / om 't gemeen gevoelen te bevestigen ; so als aan koning Jakob / aan Bodyn / aan Danæus / en anderen genoegsaam blijkt. Maar dat salmen / mijns erachtens / aan der selver sonderlinge sinlijkheid (gelijk elk mensch de sijne heeft / die hem tot een of 't ander voorwerp / na dese of gene zyde trekt (toeschryven moeten. Aan welke kant ons die dan neigt / daar sal 't verstand sich mede voegen / en alle kraghten inspannen / om dat werk enen schijn te geven ; welken sulken schryver / door besondere genegentheid in sijn oordeel overheerd / voor waarheid houd. Doch dat al zijnde / so en maken weinig sulker schryvers niet / dat mijn seggen in 't gemein of op het meerder deel geen waarheid zy ; sulx ik meine dat my niemant hier ontkennen sal.

§. 3. Men sal my echter misschien tegenwerpen / so veel als de Natuur betreft / dat het anders geenen oorspronk hebben kan / het gene Heidenen en Filosofen / die anders geen behulp als van Natuur of Reden hadden / ooit of ooit daar van geleerd of nagelaten hebben. Ik sta dat geerne toe : maar wat hebbense toch daar van geleerd ? Al 't gene dat wy hier te voren gesien hebben / in tien hoofdstukken / tusschen 't eerste en twaalfde / met veelerhande spreuken en vertellingen getoond. Doch hoe dat hangt of kleeft / daar so veel en veelerhande leeringen en zeden zijn / dat siet een ieder wel. Derhalven is op die Filosofie weinig staats te maken / die na 's volx vooroordelen geschikt is / en door 't bedrogh der papen bestaat. De Filosofie alleen en is de grondslagh noch de bron der heidensche Godsdiensten niet. Maar de Filosofie van 't volk slechts ten deele / of qualik verstaan / met

vooroordeel en onkunde vermengd. De vrees en schrik voor ongewone dingen / en de voorbarige drift tot eigene uitdenkinge / om de onwederstaanbare mogentheid / daarmen oordeelt dat ons 't quaad van komt / te versoenen; doen den menschen middelen te werk stellen / die sy self maar half of niet met al verstaan. Die hen beter leeren souden / willen 't sommige niet doen: maar 't geheim voor sich behouden / om te groter voorwerp van 's volx achtinge en verwondering te zyn; gelijk by ouds de Magi waren / en hedendaags de Bramines en Bonzii noch zijn. Andere van opreghter inborst derren uit de borst niet spreken / om niet in den haat van 't volk te raken; gelijk Socrates / die om sulken oorsaak door vergif om 't leven quam.

§. 4. Des moetmen dan ook weten / dat niemant ooit tot ondersoek of oeseninge der Filosofie quam / of hy was alreeds van kinds been af in d'een of andere betrachtinge van voorouderliken Godsdienst opgevoed. 't Vooroordeel dan daar uit gevat / dat braght hy mee ter schole; en vond daar meester / die gelijk saam ook hun eigen hadden / het zy het selfde of een ander. Door een selfde vooroordeel des meesters word de leerling noch te meer daar in versterkt; maar so dat verschilt / sal hy sich daar door verwerren. Hoe 't zy / so blijft dus doende syn verstand bedorven / ende word het langs so meer. So 't nodig ware / en ook niet te lang moght vallen / soud ik dit bescheideliker tonen / door sodanige te noemen / die daaraf de klaarste proeven ooit gegeven hebben. Maar ik denke niet dat my dit gevergd sal worden: om dat het / mijns bedunkens / klaar genoeg voor ogen is het gene ik segge. En al haddet iemant nooit aan anderen / besonderlik aan ongelovigen bespeurd: hy sal het aan de Kristenen / en aan hem selve sien. De domme drift tot Godsdienst / of 't gene men so noemt / gaat doorgaans voor de kennisse; sonder welke echter gansch geen ware Godsdienst noch Godsaligheid bestaat. Het gesight van ons verstand dat set sich na die brill / en gewent daar toe: so verre dat hy dan vervolgens buiten die niet sien en kan of wil. Door deselve siet hy als beneveld; en sonder dat behulp van 't glasen oog (gelijk ik nu wil spreken) is 't gesight door ongewoonte noch te swak / en kan geen licht verdragen. Sulx eens voor al hier aan gemerkt / sal ons hier na noch meer te passe komen.

§. 5. En so veel als verder de Schriftuur betreft; ik achte datmen die voor d'oorsaak niet magh houden des gevoelens dat de menschen van den Duivel hebben. Want dat leeft'er al so diep en breed als 't magh / eer sy eens den Bijbel lesen: om nu niet eens te seggen / dat degenen die daar minst in lesen / 't meeste van die dingen seggen en geloven. Ware 't so by ons met de betrachtinge van den Godsdienst niet gelegen / als het vast by alle sekten / selfs by d'ongelovigen is: so moghtmen van Schrifture spreken. Maar het is (God beter 't) so / dat even seer het grootst getal van onse als van andere gesindheid / sich sodanig noemen / en de Schrift op sulken sin verstaan / om datse so verstaan word. So als 't dan ieder by syn volk ter kerken hoort verklaren / daar moet hy sich aan houden / wil hy niet voor onstandvastig of afvallig worden aangesien. Rekenschap

van

van sijn geloof te geven / daar komt 't et niet op aan: daar behoort al te lydig veel werks toe / om het alles grondig te ondersoeken. So dat / wanneermen 't seggen sal so als het is: men geloost so grote dingen van den Duivel / niet om dat de Schrift het seit: men verwacht niet eens haar oordeel; maar geloost eerder dat de Schrift alsoo verstaan moet zijn / om datse schijnt te seggen / 't gene reeds by alle man van den Duivel word geloosd.

§. 6 Willen wy nu nader sien / hoe selfs by luiden van letteren / en door middel van de letteren 't begrijp van dese dingen opkomt / en vervolgens opgang maakt; ik ben gereed om hier te tonen / hoe ik dat van overlange door bevindinge heb aangemerkt. Het eerste vooroordeel komt den mensch in sijne kindscheid aan / die daar mede tweesins ingenomen word. Eerst in sijne eerste onnoselheid / wanneermen 't kleine kind / om te stillen / met bullebaken verbaard maakt: het zy door woorden of door werken. Dien eerste indruk heeftmen al van over lang bevonden / dat de diepste voren en de duidelixte vormen maakt; die daar na beswaarlixt vallen uit te graven. Dan voorts wanneer de kinderen op straat en onder 't volk verkeeren; sy horen vast by alle ding den Duivel noemen / van Duivel / Spook en Tovery verhalen: ja d'ouders self / of meesters konnen sommige (door al te beklagelijken misbruik) hunne kinderen of leerlingen in huis of op de winkels niet bekijven of bestraffen / dan met hulp van Duivels naam; die meer dan Gods of Christus by hen in 't gebruik / ende in den mond gelijk bestorven is.

§. 7. Op school gekomen / hoog of leeg / daar leertmen van de Dæmones en hun bedrijf uit heidensche / so griekſche als latijnsche boeken vry wat veel; aleermen tot de Faculteiten / dat is hoofd-wetenschappen / so veel 't gebruik des levens aan belangt / gevorderd word: en zijn de helsche Goden en Godinnen / als Pluto, of Vulcanus of Proserpina / de jeugd alvroeg bekend / eer sy tot de kennisse des waren Gods word opgeleid. Sy lesen eerst en meest de brieven / de gedichten en historien der oude Grieken en Romeinen / met kraght van wondertekenen van Dromen en Gesighten / uit onderaardsche of verheven plaatsen in de Lucht / tot berstens toe gevuld. En sodanige vertellingen worden schier als Evangelien geloofd. Wat seg ik Evangelien? waarom in plaats der Evangelien niet ook? Want so d'ouders selve niet godvrughtig zijn / om hunner kinderen onderwys op 't stuk van Godsdienst en Geloof in huis / of in de duitsche scholen te bestellen; op de latynsche / die tot de geleerdheid zijn geschikt / weet ik niet dat onder 25. boeken meer dan een of twee zijn / waarin de gronden van het Kristendom de teere jonkheid worden ingescherpt. Die dan uit de triviale scholen (gelijkmen die noemt) tot de Universiteiten (so de naam der hoogste scholen is) komt op te gaan; ja selfs veele die daar af komen / brengen uit deselve honderd verssen uit Horatius / Ovidius / Vergilius; en honderd spreuken of vertellingen uit de boeken der latynsche of der griekſche Heidenen te huis / tegen tien of dikmaals eene spreuk of lesse uit Gods heilig Woord.

§. 8. Ondertusschen komende op de Universiteit/ so sietmen meest de jeugd/ de plak als nu ontwassen/ haar selve leeraars kiesen na hunne eigene begeerlikheid: 't welk Paulus onder de gebreken van de laatste dagen telt. 2. Tim. 4: 3. Men geest hen sulke oefeningen en lessen/en over sulke boeken als sy self begeeren. En dat is minst om te leeren de Schriftuur verstaan: maar meest al om benessens de verschillen der voornamste sekten/ ook voor al de besondere gesindheid onser eigene leeraars (die hen doorgaans al te seer van malkanderen verdeelt) te mogen weten. Die jeugdige nieusgierigheid maakt hen jeukerig na die dingen; en 't jonge bloed/ heet om te vechten/ doet dat sy meest op dat gene bedacht zijn/ waarmede sy hunne zijde staande houden/ d'anderen weerleggen/ en den aanhang hunder meesters styven mogen. Komt het dan op d'uitlegginge ener schriftuurplaats aan/die voor of tegen hun gevoelen in Filosofie of Godgeleerdheid word hervoor gebracht; de konst en vlijt moet dienen/ om daar dan dien sin uit te halen/ die ter sake diemen voor heeft dienstig is. De reghte waarheid word als waarheid niet gesocht: noch de Schrift of Reden veeltyds anders/ als om elk het syne met den meesten schijn van waarheid te bekleeden/ by gebraght.

§. 9. Die op't volgende acht geeft/ sal my lichtelijk hier in geloven. Sulken Filosofie als iemant in de scholen heeft geleerd/ sulken uitlegginge of vertalinge brengt hy in de Schrift. 't Was 't verstand van Aristoteles/ dat de vier hoofdstoffen/ die men in't latijn Elementen noemt/ als Aarde/ Water/ Lucht en Vuur/ van 's Weereld middelpunt na boven toe/ kringswijse in malkanderen gesloten zijn: so dat d'Aarde onder leit/ boven op met Wateren doormengd; daar na de Lucht/ die desen Aard- en Waterkloot omvangt. Dit word van allen toegestaan. Maar daar boven of omhenen meint hy dat sich 't Vuur geplaatst heeft: en dat dan verder heen de Hemel self/ in verscheidene verwelfsselen/'t een 't ander insluitende/ verdeeld/ waar in de Sonne/ Maan en Sterren zijn, uit syndere stoffe/ en die in sich self ook onbederflik zy/ bestaat. Die hemelwelfsels acht hy dat door kraght van bygestelde Geesten jaarlijx/ maandelijk en dagelijx rondom ons gaan. Die dit voor waar of voor waarschijnlijk houd/ sal mede lichtelik geloven/ dat sich de bose Geesten in Lucht verhouden; also d'andere deelen van dit rond voor hen dan al te suiver zijn. Leest sulk een dan in de Schrift/ van overlten der maght des Luchts, Efes. 2. 2. of geestelyke boosheid in de Lucht: Efes. 6: 12. Hy twijfelt niet/ of Paulus moet van Aristoteles gevoelen zijn; en dat de Duivel of de bose Geesten door die woorden te verstaan zijn. Heeft iemant insgelijx van Platos Daimones gelesen/ hy meint/ dat dan de Schrift/ wanneer hy daar dat woord in leest/ ook so verstaan moet zijn: sonder eens te denken of't anderen ook in den selfden sin verstaan hebben welker boeken heden niet voor handen zijn; en of de Joden/ welker tal van dien tyd in de Schrift gebruikt word/ dat ook namen in den selfden sin.

§. 10. Men heeft het geensins vreemd te achten 't gene van't misbruik

der Filosofie in desen deele seggen wil: 't verspreid sich overal. Wanneer Copernicus den stilstand van de Son / en des Aardkloots beweginge met kraght van redenen beweerde: de genen die 't met Ptolemeus hielden meinden / datse 't klaarlik met de Schrift weerleggen konden. Maar die voor 't andere gevoelen stonden / wisten mede raad tot de schriftuurplaatsen / om die anders te verklaren. Gelyk degenen die geloven / dat de mensch in synen sin een Denkbeeld heeft van God / gelijk Descartes leert: hy sal dat ook by Paulus vinden: en in desen sin verstaan / 't gene van God kennelyk is, dat in hen openbaar; want God heeftet hen geopenbaard. Rom. 1: 19. Self isser iemant geweest / die 't verhaal der eerste Scheppinge. Genes. 1. na de gronden van Des Cartes (dat is tegen des selfs eigene meining / so als hy self belijd) verklaart / in een boexken dat hy *Cortesius Mosaizans*, dat is Descartes met Moses stemmende noemt.

§. 11. So als 't met de Filosofie gaat / so isset met de Godgeleerdheid ook gelegen. Eerst zyn d'Oudvaders (so noemtmen de voorgaande en meest d'eerste leeraars van de Kerk / om datse in ouder tyden waren) insonderheid in 't Pausdom / daarmen hun gesagh naast en nevens Gods Woord verheft / met die verdorvene Filosofie ingenomen / minst op 't uitleggen of vertalen der Schriftuur verdacht geweest. Maar of 't was datse geloofstukken verhandelden die meest betwist wierden; of sy maakten beduidingen op dese en gene plaatsen van de Schrift / die blote bespiegelingen waren / en toepassingen op andere saken dan degene daar de Schrift af spreekt. In 't een is Augustyn in de vierde en vyf de eeuwe / in 't ander Origines in de derde boven anderen overvloedig geweest. Men magh dat door het gene in 't 15. hoofdstuk aangaande de Geesten uit die schryvers en anderen is bygebraght / besonderlik bespeuren. Self hunne Homilien (so noemden sy de Predicatien) hebben weinig van de uitlegginge / en noch min van de vertalinge der Schrift: daar 't Origenes en Hieronymus by d'anderen quaad mede hadden / om dat sy sulx bestonden / in tijden dat men sich met kennisse van talen weinig moeide. Nochtans wat sulke leeraars hier of daar / op dese of gene spreuken van de Schrift / niet in den grond (als geseid) ondersocht; maar na hunne sinlikheid bedacht / geschreven hebben: dat heeftmen namaals langen tijd / eer de taalkundigheid doorbrak / uit eerbiedigheid tot den ouden tijd (als oft de weereld namaals jonger wierd dan sy te voren was geweest) op hunne rekening aangenomen. En so hebben wy die dingen die sy van de Geesten / en besonderlik de bose leerden / ongevoelig overerf d.

§. 12. Nu voorts gemerkt dat elk aan syne sekte kleeft / en sulken achting van die so genoemde vaders heeft: so sietmen dan hoe 't Pausdom sich insonderheid met derselver spreekwijsen behelpen kan. Want het is onder anderen al lang by Protestanten aangemerkt / hoe sy hunne Zielmissen / aanbiddinge der Heiligen / en diergelijke op alsulken seggens van de Vaders bouwen. Daar na van ons gedrongen om het in de Schrift te tonen: of vinden sy by Paulus sulken vuur dat elx werk beproeft. 1. Cor. 3: 13. Daar mede meinen sy / dat hun Vagevuur gevonden is. Self gaat het by degenen

die van 't Pausdom afgeweken zijn / in veelen niet veel anders toe. Is iemant Lutersch opgevoed: hy magh alsulken filosoof zijn als hy wil / Christus sal daarom niet plaatselijk noch sichtbaarlik ten Hemel zijn gevaren; maar wel met sijn lichaam door beslotene deure henen gaan / of alom tegenwoordig zijn. Hoe groten taalkundige iemant zy / sietmen echter niet hoe menigmaal geleerde luiden de betekenis der woorden schikken na de stellingen die sy verkosen hebben; meer als na d'eigenschap van stijl en woorden in die tale / hen so wel bekend? Honderd proeven ware ik maghtig daar van by te brengen / so de saak dat eischte of de tyd dat leed.

§. 13. Nu / so veel verkeerde of onbeproef de weetenschap als de mensche hier te veel heeft; so veel komt hy doorgaans in het minst en beste deel te kort. Gelijk geseid is van de scholen / dat de jeugd daar loopt door 't Heidendom / eer sy 't Kristendom verstaan / blotelijk om wat latijn en grieksch te leeren: so en word haar dus verre / als te teder / van de saken self niet veel geleerd. Wat Geest of Lichaam zy? waar in het wesen van de Ziel/ van Engelen of Duivelen besta? wat elk van dien vermagh te weten of te doen? wat bewind of belang sy by den menschen hier op aarden hebben? niets worden sy byna gewaar dat d'indrukselen/hen/als geseid/ van d' eerste jaren af gegeven/eenigsins uitschaven magh, maar worden deselve door voorschreven oorsaken noch meer verdiept. De genen self die hier Descartes volgen/ den aart van Geest en Lichaam (waar van hier na in 't 2. Boek. 1. § 12/ 13/ 14.) meer dan anderen onderscheidende: wanneerse tot de werkingen der lichaamlose Geesten / het zy Engelen of Duivelen voortgaan / om te seggen / hoe die op een menschelijk of enig ander lichaam werken kan; gaan daar in so veel verder als hen 't vooroordeel leid / dat sy nevens anderen buiten Filosofie en Schrifture / al te voren by sich hadden.

§. 14. Self word dat gene op d'Universiteiten minst gesocht (schoon het daar te vinden is) dat des menschen oordeel meest verlicht / en seker maakt; om dat daar af de schoorsteen niet en rookt. De Wiskonst meen ik / of dat deel der Natuurkunde / dat ons den aart en loop des Hemels leert. Niet dat de saken die wy hier voor hebben daar behandeld worden: maar om twee andere redenen / die ik hier by seggen moet. Ten eersten / aangesien de Wiskonst met groot reght by ons alsoo genaamd word / om datse boven alle andere wis gaat / op onfeilbare gronden berustende: waar door de leerling tot alsulke sekerheid gewend / dat hy niets kan voor waarachtigh houden / dan dat door overtuiginge bevestigd is; desgelijx in andere weetenschappen op gelijke sekerheid berusten wil. Noch nader komt de tweede reden; te weten dat deselfde Wiskonst / en besonderlik de Sterrekunst verscheidene dingen duidelijk voor ogen stelt / die ten klaarsten tonen / hoe seer de Schrift sich na de taal der ongeleerden schikt: en van den Hemel/ Aarde / Sonne / Maan en Sterren niet na den aart der saken; maar na 't gemeen begrijp der menschen spreekt. Daarom de gene die van dese weetenschap sijn werk wat maakt / so lichtelik op ander luiden seggen of waarschijnlikheid niet rusten sal; noch de lucht met Geesten veel doormengen / of

of de Geesten met de Sterren voegen en daar in verwezren. Maar 't quaadst is / als geseid / dat seer weinigen der geleerden na dat nodig deel en sieraad der geleerdheid traghten.

§. 15. De voorseide vooroordeelen eenmaal ingenomen / daarna meer en meer op sulken wijse als geseid is ingewortelд / en door dagelijx voedsel aangewassen; daar by / door dit laast gemelde / van geen beter oordeel onderSteund: doen sich nergens klaarder blijken / dan in 't stuk dat wy behandelen. Want dit 1. Boek heeft ons gediend / om ons dat te doen begrijpen: in voegen dat wy klaarlik sien/hoe alle die gevoelens uit het Heidendom eerst ingang kreegen onder 't volk der Joden; welke sonderlinge na de Babylonische gevangenis meer verkeeringe met de Filosofen hadden / dan wanneer se noch in 't land van Kanaan van andere volkeren afgesonderd leefden: mitsdien sy vast derselver leer en zeden / so verre als met hunne wet / so sy geloofden / niet en streed / ongevoelig met sich namen. Daar na 't eerste Kristendom / uit Joden en uit Heidenen ontstaande / deselve aan sich houdende; en om 't ongelovig Heidendom te winnen / door veel gemaklikheids sich seer na 't self de voegende: bowden ongevoelik 't Pausdom op/ dat nu meest op sulken grond berust.

§. 16. Van dit alles soudemen geheel wat anders denken / indien men 't Pausdom sleghs de eere gunde/om het nevens 't Heidendom gelijk te stellen. Want dan souden wy voor heidensche Legenden houden 't gene sy van dese en gene wonderdaden of voorspellingen hunder Goden / van luchtschijnselen / dromeryen en anders veele vreemdigheden melden: alsowel als wy de Roomsche met groot regt Leugenden, of leugens sonder ende noemen. Billik zijn ons sulke quakken / door voornamer paapsche schrijvers boeken dik vermengd/als uitwerpsels hunner bygelovigheid verdagt. Maar waarom insgelijx die van de Heidenen niet? waarom de paapsche schynmirakelen in 't openbaar by mond en schrift als beuselachtig uitgelacchen; en de heidensche vertellingen / van diergelijke inhoud en gewighte / met mond en penne opentlik voor goed gekeurd/ en tot bewijs van waarheid aangehaald; Of kan d'oudheid van die schrijvers of der selver tyden so veel doen? also men lichtst gelooft het gene lang verleden / of verre van de hand is. Maar wat geeft dat aan de saak? de waarheid voegt sich na der menschen neiginge niet. Men loog by ouds / en liegt in verre landen al so wel als heden en naby.

§. 17. 't Is / mijns oordeels / klaar genoegh gebleken / uit alles wat in vorige stukken deses boex is by gebraght/ dat geen Mirakelen noch Orakelen / noch Vagevuur / noch Zielenspook / noch Duivelskonst of list / noch Lettertovering / noch Daghverkiesinge in 't Jodendom noch Pausdom is/ 't gene hen van 't Heidendom niet af en quam. Wat reden kan een Protestant dan hebben / om talmudische verdichtselen / of paapsche leugenschriften te verwerpen / wanneerse joodsch of paapsch geworden zijn; en echter diergelijke / so lange als die 't Heidendom voor sich behoud / als waar of op het minst waarschijnelijk te achten? Men verwerpe 't een so wel als 't ander / of late 't beide blijven voor sodanig als het is: alle vooroordeel aan een kant/

en de Reden met de Schrift gepaard / suiver op haar selven staan. Maar siet eens wat het ons al werks heeft aangebraght / dat wy die heidensche vertellinge geloven. daar door heeft menig wakker Schriftgeleerde of Natuurkundige sijn hoofd gebroken / om de voorseide Orakelen en Mirakelen den Duivel toe te te schrijven/die sy geloofden dat voor menschē onmogelik zijn. Ende wanneer die spraak of dat werk scheen al te hoog te lopen/ en de kraghten der Natuur te obertreffen ; so heeft men sich begeven om te denken / dat een Geest op sulk of sulken wijse / sulke en alsulke dingen weten / en met eene werken kan. Siet daar den oorsprong van die valschelik genaamde weetenschap , van welker tegenstellinge d'Apostel wil dat sich een kristen leeraar wachten sal. 1 Tim. 6: 20.

§. 18. D'oudwijfsche fabelen, 't zijn mede Paulus woorden/ 1 Tim. 4: 7. die ons paapsche schrijvers melden / insgelijx als d'andere gelovende / souden wy noch so veel meer te overleggen vinden: als namelik hoe alles buiten menschelik bedrogh magh van den Duivel zijn. Maar wy sparen liever dese moeite / mits verwerpende als leugenachtig / het meest dat ons van die kant word aangebraght. Wat is de reden datmen hier nu anders doet? Een besondere haat des Pausdoms/daar wy jongst van af geweken en gedurig mede als in oorlog sijn / is daar d'eigentlijkste oorsaak af. En d'hervorminge der Leer en kerkelike Zeden / in 't begin der naastvoorgaande eeuwe / ging so seer tot dese dingen niet ; die voor 't openbaren van dien afval by de Vaders al gewortelд waren : maar schikte sich meest tegen sulke dolingen / als by d'eerste tegenspraak door Luther en Calvijn gedaan / en kort daar aan / by gevolge van gelijkmatige leerstukken / nodigst scheen 't Welk ook de reden is / waarom by 't stellen onser Kerkschriften / diemen Formulieren noemt / niet besonderlik gesien is op 't verbeteren van spreekwijsen / van ouds in 't gebruik / op die geesten ende Duivelen gepast; dewijle d'algemeine kristenen daar over geen verschil / nochte met malkander nochte met het Pausdom hadden : sulx sy sekerlik / so ik meene / souden gedaan hebben / haddemen die saken / half so veel als nu geschied / tot ononder soek gebraght.

§. 19. Dat meer is: want men tegen 't Pausdom (welk ik geern bekennen / datmen niet te leelik schilderen kan / vond den naam van Antichrist / diemen seer gereed was te geloven dat uit Paulus woorden 2. Thess. 2: 3.--9. verklaard moest worden ; en dat de Apostel daar ter plaatse seit; dat dessels komste na de werkingen des Satans en met wonderen der leugens is : so viel het seer gereed / om hier uit den Satan met den Antichrist / dat is den Duivel met den Paus / als twee gebroeders t'saam te voegen / en so te tonen / dat de leere der Papisten van den Duivel was. Dienvolgens was het dan licht in den man te brengen / dat de Duivel ook sijn seggen in de Leere heeft / en in de paapsche kerk den zetel van sijn koningrijk.

§. 20. Hier van is die stijl van spreken en van schrijven / meer als 't de Leer dan als 't de Zeden geld; ook in klein verschil / als iemant by 't gemeen gevoelen niet en blijft ; te weten dat de Satan uitgelaten is / dat hy met ge-

weld

weld en list de Kerk bevecht / dat hy telkens in de weer is wanneer iemant wat goeds betracht / en diergelijke meer. Daar by komt / dat mitsdien het volk sulx geerne van den Duivel hoort / om de schuld hims misbedrijfs op sijne schouderen te schuiven: of te roemen van de winst / so sy / sich van souden eens gewacht hebbende sulken sterken vyand / dien sy meinen dat hen daar toe port / konden tegen staan: so achten sy 't welsprekenheid / God niet alleen lichtveerdelik te noemen / maar ook den Duivel steeds daar by: in voegen dat d'Almachtige by na niets onderneemt / waar tegen sich de Duivel niet en stelt / of bose menschen nauwlix iet bedrijven / daar hen de Duivel niet toe dreef.

§. 21. Met so veel voordeels komen wy tot d'uitlegging en vertalinge der Schrift. Wy hebben aan die dingen nooit getwijfeld / en daarom ook niet ondersocht / wat van de reghte waarheid zy. En hoe souden wy die moeite doen / tot ons eigen meerder ongemak? Want het wyp gemakkelik toevalt / te geloven 't gene alleman gelooft / en te seggen wat een ander seit. Daar is ook weiniger behulp te krijgen / om de reghte waarheid na te speuren / om dat alle wegen de geheele weereld door met alsulken waght beset zyn / die niet lichtelik iemand door laat.

Non cuivis homini contingit adire Corinthum

Korinthen was ene schone Stad.
Maar elk en wist daar heen geen pad.

Het moet hem ernst wesen / die door so veele hinderingen doorbreken / en achter sulken sake komen sal. Daar toe sie ik beter geenen raad / als de Schrift so te verklaren / als offe niemant ooit verklaard hadde; de saken uit den grond op te halen / den reghten draad der leeringen daarin begrepen na te speuren: de beste uitleggers en vertaalders tot behulp te nemen / om spoor te vinden / en licht te hebben; maar niemant blotelik te volgen daar hy gaat / dan daarmen wesen moet. Dit hoop ik in het II. Boek te doen / so God wil en wy leven sullen.

§. 22. Doch dit magh voor my selven zijn / en voorts voor ieder een die mijnen raad hier volgt: van 't gemeen is dat so seer niet te verwachten. Want het Pausdom is by de Protestanten niet so diep ontwortelд / of het slaat wel hier en daar weer op. De sightbare Kerk en was nooit sonder dat gebrek / datse menschelik gesagh inruimde / en by overleveringe leerde. Want misdien dat den menschen over de Kerk besteld van Gods wegen eerbiedigheid toekomt; en dat vele dingen / 't uiterlyk bestuur betreffende / door de opsienders der kerken moeten geregeld worden: so word het kunst hier maat te houden; datmen om de schuld van oneerbiedigheid of ongeregeldheid te mijden / niet te veel aan 't kerkelik gesagh / en voornamer leeraars algemeen gevoelen geve. Dus heeft een groot leeraar onses tijds die spreuke voor waarachtig opgenomen / *Papatus est inseparabilis ab Ecclesia*,

het Pausdom is van de Kerk niet af te scheiden. Ik / die daar af aan my selvē meer bevinding hebbe/dan mogelik iemant die heden hier te lande leeft/ verwacht ook anders niet; en verneem het ook reeds / terwijl ik met dit schrijven besig ben. Des niettemin wil ik op Gods genade / verseckerd dat ik waarheid schrijve / en dat mijn schrijven nodig is / en dat het tot Gods hoogste eere / en veiligheid van 't algemein Gelove strekt (daaraf ik ook alreeds veel vruchten sie) in mijn voornemen volherden / en dus met goeden moede tot de volgende boeken overgaan.

REGIS-

REGISTER der HOOFDSTUKKEN.

Van het EERSTE DEEL.

XVI. Het

DER

BETOVERDE WEERELD,

Het

TWEEDE BOEK.

Waar in de leere van de GEESTEN, derſelver vermogens en werkingen, en beſonderlik des Duivels, uit de natuurlike Reden en de H. Schriften onderſocht word.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER. S. T. D.

Predikant tot Amſterdam.

t'AMSTERDAM,

By DANIEL VAN DEN DALEN,

Boekverkoper op 't Rockin / bezyden de Beurs. 1691.

B E R I G H T.

Gelijk het eerste Boek met ondertekeninge mijns naams verſekerd is, om voor nadrukken bevrijd te zijn: ſoo doe ik ook mitsdeſen.

LEZER wie gy zijt.

DE Voorrede van het eerste Boek heeft u soo veel berights gegeven, dat ik hier nu dies te korter wesen magh. Want hoewel my tsedert nieuwe stoffe in overvloed tot veel breder spraak is voor gekomen; so en wil ik echter my daarover nu niet verder openbaren: dan alleen te betuigen, dat ik wel klaarlijk voorsien hebbende 't veelerhande oordeel dat over mijn werk moest gaan, mitsgaders geen geringe bewegingen, die sich daar by opdoen souden; nochtans niet gedacht hadde dat het een en 't ander so naby ontstaan, so hoog lopen, en so wijd sich overal verbreiden soude. In dese stad, vol van allerhande volk, dacht ik niet dat mijn werk ook ongelesen, meest gelaakt worden soude door de genen die my so wel kennen; en so veel van Gods genade (mein ik) in 't bestier mijns levens en mijner bedieninge wel bespeurd hebben, dat ik niet lichtelik een boek in de weereld brengen soude 't gene plat uit verworpelik, en uit sich self ene oorsaak van ontrustinge voor Gods Gemeinte wesen moghte. *Nemo repentè fit pessimus.* De Saligmaker selve spreekt op desen sin van 't gene hem betreft: ***Daar is niemant die ene kraght sal doen in mynen name, ende haastelik van my sal konnen qualik spreken.*** Marc. 9: 39. Des leert ons Paulus, dat de liefde ook geen quaad en denkt; 1 Kor. 13:5. immers 't gene sy aan iemant nooit bevonden heeft. Dit seg ik van de genen die mijn werk van quaad berughtigden eer sy 't sagen; en sonder my self het minst daar af te laten blijken, de Gemeinte ondertusschen overal dien quaden indruk gaven, datter vele, door vooroordeel ingenomen, 't boek niet waardigden, ja self schroomden om te lesen. Geen wonder: want men heeft het so beschreven, en elders (niet in dese Stad) in 't openbaar gepredikt, dat ik daar in leere, ***datter Hel noch Duyvel is.*** 't Welk echter Godt verhoede, en 't met een vergeve die so swaarlik lasteren 't gene sy al willens niet en weten! Maar wat wonder is 't, dat daar die tale gevoerd word, d'een dan vervolgens seit, dat hy so bosen boek niet lesen wil; en d'ander, dat het van geen Kristen magh gelesen zijn. Dat vooroordeel word door voorgeven van menschelik gesagh versterkt; te weten dat het Boek niet alleen by Kerkeliken veroordeeld, maar self ook by

de Regeeringe onsinakelik is. By d'eersten, 't zy dat ik veroordeeld ben of niet: (want in meer dan eene vergaderinge in en buiten Holland is daar afgehandeld) altoos is't seker, dat ik alvorens sulken oordeel t'ondergaan, tot geen verantwoordinge toegelaten: noch voor af verkondschapt ben, dat een oordeel soude worden uitgesproken. Al wat dien aangaande t'eniger plaatsen is gedaan, is buiten my, ende in mijn afwesen geschied. Met wat yver eniger besonder goedbedunken ook in 't openbaar is uitgesproken, blykt uit twe wel waardig hier te melden, beide echter buiten Holland voorgevallen. Niet alleen mijn Boek moest ongelesen; maar ik self ook ongehoord ter sware straf verwesen worden. D'een oordeelde, dat men my niet mee r voor Predikant moest kennen, geene getuigenissen van my ondertekend meer aannemen, ende my in geen kerkelike besendinge ontvangen: d'ander dat ik den Duivel bannende (soo hy begreep) uit de Schriftuur; men behoorde my te bannen uit de Kerk: sijnen even mensche, sijnen medekristen ende amptgenoot, in een selfde lot met den Duivel stellende; ofte om het ongelijk dat ik na sijn verstand den Duivel doe, na de wett der wedervergeldinge, als bloedwreker op my te verhalen. Anderen hebben in twee dagen, de handen vol ander werx hebbende, konnen sien, dat in mijn boek niet een waar woord te vinden was: of met het blotelik eens door te lopen, niet door te lesen: dat het wel met eenen slagh te wederleggen was: of na't doorlesen van het eerste deel, daar niets op te seggen viel, het twede sleghs begonnen hebbende, terstond het daar voor aangesien, en aangegeven, dat het tegen onse Formulieren was: volgens dien ook tegen mijne hand, waarmede ik deselve neffens alle andere Predikanten ondertekend hebbe, om daar niet van af te gaan. Dit onder de Gemeente verspreid, die niet en weet waar 't vast is: brengt'er velen in 't gevoelen dat ik boven valsche en godlose leere noch aan ontrow schuldig ben, die mijne eigene hand niet na en kome. Misschien word ik wel genootsaakt te betonen, dat ik beter by beloften sta; ende by de Formulieren blyve, dan de genen die van my so spreken: hoewel ik dat niet geerne doe, die meest genegen ben om alle stoffe van twistinge na mijn vermogen te vermijden. Derhalven heb ik ook my self onthouden van de Regeeringe te moeijen: een werk van luiden die huns werx niet wel bewust, behulp van hoger hand en sterker arm behoeven. De waarheid is 't alleen die my beschermen moet: so ik daar niet wel mê sta, ik wil my aanstonds overgeven. Dan so 't waar is, gelijk dat mede

de word verbreid, dat self sulken, die in hoogheid zijn gesteld, mede over't werk swaarhoofdig zijn: het sal wesen om den onrust die daar over is; niet om dat ik of mijn boek ongehoord en ongelesen, by alsulke Heeren als God over ons gesteld heeft, reeds verworpen of veroordeeld zy. Nochtans weet ik dat men my by deselven heeft gesocht verdacht te maken, als geheel wat anders in 't hoofd hebbende dan ik my bewust ben; en mijn boek, als van minderen grond en veel anderen inhoud dan het waarlik is. Veler pogingen hebben steeds daar heen gestrekt, dat ik 't werk smoren, of op dese of gene wijse herroepen soude. De Leser zy verzekerd dat ik geen van beiden soude kunnen doen. Want nademaal dat 750. stux van den eersten druk alreeds door de weereld zijn verspreid, en 't nadrukken onder de hand, buiten mijne kennisse, onmogelik te verhoeden is; so en soude 't intrekken van den tweden druk geen voordeel doen. Welke nochtans den eersten, dus qualik berughtigd, kennelik verschonen moet; so de naspraak met so weinig boeken niet te stoppen, door vermeerdering van exemplaren word gedood. Buiten dat so soude 't eerste by gevolg, en het ander duidelik te kennen geven, dat ik van gevoelen was veranderd, of berow van schrijven hadde: daar ik so veel werks op dede, dat my so veel tijds gekost heeft, daar ik sulk een ernstig opset hadde de Gemeinte merkelik met op te bouwen; en Gods eere, 't uiterste van alles wat een kristen leeraar moet beogen, op ene sonderbare wijse te bevorderen. Dat leid noch so by my, of men moet my anders leeren: het gene my tot hier toe wedervaren is, versterkt my noch veel meer. Niets dat wederlegginge heten magh, ende is my noch van iemant, ende dat maar stuksgewijse voorgekomen. Want het is daar opgenomen, dat ik een verkeerd begrijp van de natuur der Geesten hebbe, als of daar tegen strede dat sy op een lichaam werken: en dat ik daar op bouwe al 't bewijs van mijn gansche werk; en de nieuwe verklaringe van so veel Schriftuurplaatsen, als daar in verhandeld staan. Het komt my met allen wonderlijk en moeijelijk voor, dat self wijse en godvrugtige mannen, die 't boek lesen, so merkelik mistasten. Want behalven dat ik hen dat noch lange niet toegeven kan, 't gene sy van de werkinge der Geesten versonnen hebben: so behoordense te konnen merken, dat het gene ik daar van bybrenge, niet eens plaats heeft onder vele redenen, daar ik mijn bewijs uit neme; maar alleenlik als een stuk dat ondersoek vereischt en bewijs behoeft van 't geen men gemeenlik van de Geesten seid. Dat bewijs verwacht ik

noch: en al wat ik daar tegen segge, zijn alleen de redenen waarom ik het niet gelove. Daar beneffens geve ik den Leser in bedenken, of hy die verklaring van de Geesten, tot grond mijner verklaringen over so vele plaatsen der Schriftuur vind neergesteld, daar niet eene onder is, over welke ik die in 't minste voor bewijs te passe brenge: en of ik de Schriftuur niet uit haar self, uit den grond der talen, en met dat behulp dat een ieder uitlegger in sulken val gebruikt, door 't geheele boek verklare? Van waar komt dan dese verkeerde opvattinge en misduidinge van mijn gansche werk? Het heeft hen ook gelust den stijl als al te plat en schimpig te berispen. Te plat, misschien, om dat ik soeke klaar te spreken. en schimpig, om dat hier en daar (in alles mogelik, so 't by malkander stonde, van derdhalf honderd bladzyden pas eene beslaande) den Duivel niet veel eere word gegeven; of met ernstig jok, gelijk Elias deed aan Baals volk, de bygelovigheid bestraft. Isser iet meer, dat heb ik, des vermaand, in desen druk getracht te schikken na de sinnelikheden der berispers. Doch die dit ook weten moeten, dat so wel de stijl als inhoud van mijn schrijven ernst is: ende nergens ernstiger gedachten by my zijn geweest, dan daar sy meinen dat ik spotte. Des kan ik hier voor eerst niet anders segge, dan dat oude: *Habent sua fata libelli:* Elk schryver moet sijn lot uitstaan. Doch wat in desen ofte anders meer van een of anderen mag worden voorgewend, sal sich noch wel verder openbaren: also sich enigen stellen om mijn boek te wederleggen; en daar door gelegentheid ontstaan sal om op alles breder te antwoorden, indien sy op die wyse schryven datse 't weerdig zijn. Maar Extracten, so men 't noemt, te maken, dat is hier en daar iets uit te trekken, dat ons dunkt niet wel geseid te zijn; kan daar toe wel dienen, dat een boek des ondersoekens weerdig schijne, daarmen sulke dingen uitgetrokken heeft: geensins echter om een wettig oordeel van 't geheele werk, so 't leit, te vellen: of men moet eerst ondersoeken, hoe dat uitgetrokken is te pas komt op die plaatsen, daar 't met vorige en navolgende redenen verbonden is: om den waren sin en 't oogmerk van den schryver te verstaan. Die mijn werk weerleggen wil, moet het voor de vuist opnemen, de kracht en t'samenhang mijner bewijsen ondersoeken, de hoofdsaken behandelen; en niet hier en daar, na dat hy wijs, of door eigene sinlikheid gedreven is, iets uitkippen of versinnen. Voorts *by aldien iemant goed vind, twistgierig te zijn*; so wil ik als Paulus seggen, *Wy noch Gods gemeinten hebben die gewoonte niet.* 1 Kor. 11:16. Vragen en Tegenwerpingen, aan my by monde voorgesteld of

schrif-

schriftelik toegesonden, of ook van ter sijden by den wegh uit het gemeen seggen opgenomen, of door eigene overdenkingen uitgevonden, heb ik door 't inlasschen van verscheidene stukken, na mijn vermogen opgelost: mits het een nader verklarende dat niet wel verstaan was; en 't ander sterker bevestigende, daar sich iemant of geheel niet, ofte niet genoegsaam overtuigd bevonde. Hier door is nu dit twede boek al vry wat breder uitgesett, dan het was by den eersten druk, die nochtans behouden heeft het gene daar in was. Vervolgens heeft de druk dan ook wat langer aangehouden dan in 't eerste gemeend was: behalven dat die ook voor eenen tijd heeft stil gestaan, om te vernemen wat beswaringen tegen een werk, dat so veel van 't algemeen gevoelen afwykt, ondertusschen inkomen mogten. En ik verblijde my, dat de voornaamste (hoewel niet alle) die my van eerwaarde mannen voorgekomen zyn, by desen tweden druk also verklaard zijn, dat sy meer genoegen dan in 't eerste daar in vinden sullen. Immers wil ik dat van hun reghtmatig oordeel en genegen broederlik gemoed met reden hopen. Zijn andere van dat gevoelen niet; datse mijn werk eerst lesen, en dan daar van oordeelen wat hen belieft: of oordeelt iemand dat het boek geen lesen waardig is; dat hy dan sich self te weerdig oordeele om daar af te spreeken. Hy doe my die genade slechs, dat hy my niet quaad en werde, om dat ik hem voor niet hebbe aangeboden, 't gene hy niet hebben wil, schoon het my noch wel op 't duurste komt te staan. So iemand anders doet, hy gaat den plight eens Kristens en Medebroeders seer te buiten. Hoedanige sich self in schuiten en op wagens niet onthouden, opentlik met versoeijinge van myn werk te spreken, en self tegen de genen die 't in 't minste voorspreken, uit te varen: so verre dat sy een groot deel Nikodemyten maken, die 't werk heimelik zijn toegedaan, ende nochtans beschroomd sulx te openbaren; als vervaard voor *dat ongodlik ydel roepen*, tegen sulken die *d'ongodlike en oudwyfsche fabelen* tegenspreken, ende *sich selven oefenen in godsaligheid*: so als d'Apostel ons sulk doen op twee plaatsen verbeeld. 2 Tim. 2: 16. 1 Tim. 4: 7. Van die *fabelen* soek ik den kristeliken Leser af te trekken, en tot Godts Woord te brengen, dat alleen vast gaat: doch in den grond nagespeurd, buiten belemmeringe van menschen uitlegginge of vertalinge; die wy tot behulp, maar niet tot onsen regel nemen. Dit doende toon ik door Schriftuur en Reden, datter maar een God, geenerhande ondergoden zijn; als mede dat geen schepsel, het zy geest of lichaam in 't minst by hem

magh vergeleken zijn. Dat des menschen ziel onsterflik, op en in haar lichaam, en daar buiten werksaam is. Datter volgens de Schrift ook Engelen, geen eigen lichaam hebbende, geschapen zijn. Dat sommigen derselven in 't begin, en eerder dan de mensch gevallen zijn; en dat hun hoofd de *Duivel* en de *Satan*; en d'anderen niet anders dan *syne Engelen* genaamd zijn. Dat sy tsedert hunnen val van God verworpen, in de Helle als hunnen kerker opgesloten zijn. Dat deselve Duivel oorsaak is van 's menschen val: ende hem daarom met reght al 't quaad dat heden noch geschied word toegeschreven; van wege des verderfs, dat door hem in 't eerst veroorsaakt, noch heden in de weereld is, door de begeerlikheid. Wat dies meer is, daar in wijs ik mijnen Leser tot het Boek; om het hier niet voor een groot deel uit te schrijven, 't welk de mate ener voorrede soude te buiten gaan. Maar dit weinige heb ik willen melden, dewijle men my nageeft, dat ik sulx ontkenne; en derhalven grouwelt van alsulken boek. Die 't leest (dat seggen alle die 't doorlesen hebben) moet het tegendeel bevinden: en verscheidene die sonder dat vooroordeel zijn, (waar af ik de besonderheden noch oorsaken bescheidenheids halven niet vermelden wil) seggen datse ruimte van stoffe daar in vinden om God in Christus te verheerliken, hen self in hem te troosten, den Duivel niet te vresen, hunne eigene verdorventheid op 't nederigste te erkennen, ende hun selfs saligheid met vrese en beven te bewerken. So iemant anders dunkt; ik weet wat ik geschreven hebbe, en met wat gemoed. Men mag my door betere onderrichtinge van gevoelen doen veranderen; maar door geenerhande moeyelijkheden van mijn voornemen versetten, om God te verheerliken en sijne Kerk te stichten: wil my de Heere voorts genadig zijn. Op dien grond zy de kristen Leser wel versekerd, dat ik voor die waarheid, daar ik God so klaar in sie, daar ik sulken kracht in speure, die my soo veel blijdschap baart; alles wat my aangaat over hebbe, ende wil verwachten wat my overkomen sal. *De Heere sal my verlossen van alle boos werk, ende my bewaren tot syn hemelsch Koninkryk: Hem zy de heerlikheid tot in alle eeuwigheid.* 2 Tim. 4: 18.

Gedenk, aan my, mijn God, ten goede!

Nehem. 13: 31.

Den 31 Julij 1691.

TWEE-

TWEEDE BOEK,

Waar in de Leere van de Geeſten, derſelver vermogens en werkingen uit de natuurlike Reden en uit de Heilige Schriften onderſocht word.

I. HOOFDSTUK.

Den ſtaat des Geſchils voor af vaſt te ſtellen, ſo moetmen onderſcheiden, hoe verre dat alhier de Reden of de Schrift den wegh moet wyſen; en daarna, hoemen het woord van *Geeſt* of *Lichaam* wil verſtaan.

§. I.

ONder ſoo veele en veelerhande ſaken en gevoelens / die in 't eerſte boek verhaald zijn / is het nodig dat wy onderſcheid maken / tuſſchen 't gene dat ons nader overleg vereiſcht / en 't gene ſulx niet nodig heeft. Want de Leſer ſal voor af mogen weten / dat ik al 't voorgaande niet gemeld hebbe / met een oogmerk om daar over onderſoek te doen : maar eensdeels tot dien einde wel ; doch anders ook / om de genen daar ik van verſchille te overtuigen. Dienvolgende ſalder niets te vergeefs geſeid zijn ; nadien dat alles tot het een of 't ander gebruik te paſſe komen ſal. Ondertuſſchen heb ik met den Heidenen niet te doen / om de waarheid hunder leeringen te onderſoeken: maar verwerpe 't gene met het kriſtelijk Gelove ſtrijd. Want ik ſelf een kriſten ben / en al de genen daar ik dit voor ſchrijve. Waar toe der Heidenen gevoelens dan by een gehaald? Ik ſegge / tot een ander goed gebruik; te weten / om de Kriſtenen daar mede te overtuigen. Want wie van hen ſal willen houden met het gene hy bevind dat in ſich ſelf maar heidenſch is? Doch daarom ga ik het niet al voorby wat ons de geſonde Reden leert. Een kriſten heeft die door 't Gelove geenſins afgeſtaan : maar / ſo hy wel beraden is / deſelve nach verbeterd en verſterkt. Sulx doet hy door de Schrift / van God ingegeven / en aan de Reden voorgeſteld: om door haar ingeſchapen licht te ſien / datſe van God is. Al wat buiten de Schrift is / daar in moet ſich de menſch met ſijn verſtand alleen behelpen / ſo verre als hem dat ſtrekken kan : maar 't gene Gods Woord ons leert / door behulp der Reden / de Schriften t' ſamen vergelijkende / onderſoeken / hoe men dat ten beſten ſal verſtaan.

§. 2. Dewijl 'er dan twee gronden zijn / de Natuur en de Schriftuur:

daar

daar onse weetenschap uit te halen / en daar die op te bouwen is: so moet men eerst wel onderscheiden / watmen door de Reden / of door middel van de Schriften ondersoeken sal. De Natuur brengt ons te met een stuk weegs heen / daar ons de Schrift dan voorts ten einde helpt. Somtyds leert ons 't verstand niet met al / van 't gene nergens dan in Gods beschreven Woord te vinden is. Sodanig zijn de verborgentheden des kristeliken Geloofs / voor den wijsen deser weereld onbekend. 1 Kor. 2: 6/ 7/ 2. Daar zijn wederom andere dingen / daar de Schrift geheel af swijgt / en die nochtans van Nature bekend zijn. Het soude te lang zijn / de proeven van 't een en 't ander by te brengen; en onnodig den Leser op te houden met saken die genoeg bekend zijn. Want niemant die maar iets van de Natuur of Schriftuur verstaat / heeft dat ooit ontkend. Ik segge 't dan daarom slegs / dat eik een des indachtig / de reden sie / waarom dat ik dit werk met onderscheid behandelen wil. Want ik hebbe by my selven overslagh gemaakt / wat ik in de saken daar ik nu van schryve uit de gesonde Reden / of uit de heilige Schrift aanwijsen / verklaren en bewijsen moet. En dus komt my voor / datter zijn daar wy uit beiden / meer of min / bescheid af krygen: andere daar van ons de Natuur / of de Schriftuur alleen berigten kan. Dit laat ons nu eerst wat schiften; om dan ieder stuk op zijne eigene plaats te soeken.

§. 3. Dit zijn dan de stukken / die de Reden en de Schrift beide t'samen ons zijn leerende.

1. Van Naturen is bekend / datter een God is: maar zijn Woord leert ons klaarder / dat hy maar een is.

2. De Reden seit ons / dat God onlichamelik is: de Schriftuur bevestigt dat; schoon met ene wyse van spreken van de lichamen ontleend dit stuk verklarende.

3. Door ons natuurlik verstand is te begrijpen / datter Geesten konnen zyn: maar de Schrift seit ons / datser zijn.

4. De Nature leert / dat Geest en Lichaam van so verscheidene naturen zijn / datse geen de minste gemeenschap t'samen hebben: de Schrift spreekt ook vast so / doch niet so klaar; also sy dat onderscheid voor uit stelt / en 't ondersoek daar af aan de gesonde Reden laat.

5. Desgelyx leert ons de Reden / dat des Menschen Ziele buiten 't Lichaam kan bestaan. De Schrift getuigt daar by / dat het gene in desen zyn kan / ook wel sekerlik so is.

§. 4. Nu zyn ons verscheidene dingen van de Geesten in Gods Woord geopenbaert / daer af 't natuurlik verstant buiten dat geen de minste kennis heeft

1. Van den oorsprong der Geesten leert ons de Nature niet met al; en de Schriftuur ook niet seer veel.

2. Van 't onderscheid der goeden en der quaden moet ons de Schriftuur alleen berighten. De Natuur magh denken datser zijn; maar en vind geen seker bescheid.

3. Van derselver staat / bewind en vermogen word veel uit de Schriftuur

by een gehaald; dat ik noch niet noemen / maar eerst ondersoeken wil/ hoe fulx alles moet verstaan zijn.

§. 5. 't Gene wy alleenlik uit de Reden hebben moeten/ is dat de Schrift voor uit stelt; en daar af gansch niet / of sleghs in 't voorbygaan sprekt. Sy verklaart de nature der saken niet / so 't niet elders by te passe komt. Dat werk laat sy / als eigen / aan de Reden. Want sy is van God ingegeven en beschreven tot leeringe, tot wederlegginge, tot verbeteringe. tot onderwijsinge die in de regtveerdigheid bestaat, te weten hoe een sondig mensche kan rechtveerdig zijn by God: en op dat een godlyk mensche volmaakt zy, tot alle goed werk volmaaktelik toegerust, ende dat wy door lydsaamheid en vertroostinge der Schriften hope hebben souden. 2 Tim. 3: 16/ 17. Rom. 15: 4. welk is de hope des eeuwigen levens. Tit 1: 2. Dit raakt wysen en onwysen even seer / geleerd en ongeleerd: Rom. 1: 14. want in desen zijnse beide even wijs. De Schrift en is dan niet/ om den mensch in 't gene hy buiten 't stuk van Godsdienst weet nader te onderreghten: sy laat dat so als 't is; en die in ene konst of weetenschap ervaren is/ dien laat sy ook daarin so als hy is. Is Lukas een medezynmeester. Kol. 4: 14. 't is wel waar de Schrift en maakt hem daar niet wijser in: zijn Paulus / Aquilas en zijn wijf Priscilla tentemakers / de konst komt by gelegentheid te pas: Hand. 18: 3. maar sy en hadden die uit den Bybel niet geleert. De schipper met de maats/ die Paulus voerden/ verstonden sich op 't varen beter dan hy self; hoe hoogverlichten leeraar dat hy was. Het gene Moses van den loop des Hemels / of iets verder van Natuurs geheimenissen wist / dat had hy van d' Egyptenaars geleerd; Hand. 7: 22. in de Wett en spreekt hy daar niet af. Daar buiten was het ook / het gene Salomo van de bomen / van het vee / van 't gevogelte / van 't kruipend gedierte en van de vogelen wist: 1 Kon. 4: 33. in sijne boeken die een wightig deel der heiliger Schrifture zijn / maakt hy daar van nauwelijx gewagh; noch Daniel in zijne profezyen iets/ van 't gene hy door 't onderwijs te Babel uit ter Chaldeen boeken had geleerd Dan. 1: 4. Uit welk alles blykt/ dat het werk der H. Schriften niet en is/ de werken der Natuur in haren aart en eigenschap te verklaren: maar deselve over al daar het te passe komt/ (en sy brengtse selve menigwerf te pas) so wel den ongeleerden als geleerden leser/ uit der selver betrachtinge tot dienst en heerlikheit des Scheppers te vermanen. Daarom stelt ons de Schrift Gods werken voor/ so als deselve voor eens ieders ogen sijn/ en verder niet dan 't de gemeene man verstaat: die in 't gebruik/ dat het gelove van Gods werken maakt / so na is als de grootste filosoof.

§. 6. Ook verandert de Schrifture 't gebruik der tale niet / noch de betekenis der woorden / in sulken sin als de menschen spreken. Want het is te weten/ so veel als hier de spraak betreft: gelijk die allen menschen gemeen is; so isser ook niet eene taal in de weereld/ die door geleerden is by een gesteld. Het gemeen volk is daar de meester af. En mitsdien dat selve weinig saken onderscheidentlik begrypt/ maar sig meest aan 't uiterlik vergaapt: so geeft 't et dikmaals eenerleye namen aan dingen van verscheidene nature; in so verre

die slegs in den uiterlijken schijn enige gemeinschap hebben. Hier door word dat gene / 't welk in Mensch en Beesten werksaam is / beide Geest en Ziel genaamd; schoon 't geheel verscheide is van aart. De Schrift selver seit / dat een beest sonder verstand is: Psal. 32: 9. en 49: 21. en 73: 22. Spreuk. 30: 2. Nochtans gebruiktse nevens 't gemeen de woorden Ziel en Geest, van Mensch en Beest. Wederom: 't volk meest op 't lichaamelik geset / dat sich aan de uiterlike sinnen toont / die sy meer te werk stelt dan 't verstand: so gebruiktet namen van lichamelike dingen / om met een de geestelike te betekenen. Dus word onsen Adem so wel Geest genoemd als de Ziel. Noch ene derde aanmerkinge. God en syne volmaaktheden sijnde boven ons begryp: so en heeft geen menschen tale woorden / om deselve reght te noemen; maar leentse van de dingen die van God geschapen zijn. Vermits ons dan geen volmaakter schepsel voor en komt / dan 't gene wy door Geest verstaan: so seit de mond der waarheid self / sich na onse swakheid voegende dat God een Geest is. Maar hy toont met een / hoe dobbelsinnig die benaminge zy: wanneer hy 't selfde woord in eenen aassem wederhalende / daar door geheel wat anders meent; seggende / datmen desen Geest in den geest aanbidden moet. Joh. 4: 24.

§. 7. Het sal dan wel nodig zijn / dat wy malkanderen over de woorden eerst verstaan / om niet in 't wild te schermen. in desen sin is de duitsche taal nu wel so rijk als de hebreewsche / griekschse / latijnsche; en die daar van afgedaald / of met de selve enigsins vermaagschapt zijn. Want hoewel 't by ons ook maar seer armelijk werk is / dat wy dingen so verscheiden van nature; te weten 't gene geheel onlichamelik is / en 't gene uit de alderfijnste en dunste stoffe bestaat / met een selfde woord Geest zijn noemende: d'andere talen echter moeten hier meer smaldeelen; also 't hebreeusch woord רוח *ruah* en 't grieksch πνεῦμα *pneuma*, en 't latijnsche *spiritus*, niet alleenlik sulken tweederleyen geest, maar ook een geblaas betekent. Desen gelijk word ook de wind in 't Hebreewsch niet anders dan *ruah* genaamd. Des menschen gemoed, of inwendige drift en genegentheid tot enig ding / word al mede door dat eene woord betekend: ende in 't Grieksch by de schryvers van 't Niew Testament / self Hebreërs zijnde / dikmaals nagevolgd; hoewel 't den Grieken in desen sin aan andere woorden niet ontbreekt. Ik sal hier geen exempelen daar van tonen / om dat het toch hier na geschieden moet; om geen een ding tweemaal te verhalen.

§. 8. Maar wanneer wy van de gemeene betekenisse sulker verscheidene Geesten tot die besondere overgaan / welke wy Engelen en Duivelen noemen: is in het duitsch met d'aangrensende talen geen eigen woord in gebruik / daar die mede te noemen zijn. Want Engel en Duivel beide uit het Grieksch is afgevloeid / daarmen ἄγγελος *angelos* en διάβολος *diabolos* seit. In 't Duitsch noch in 't Latijn hebben dese geenen eigenen naam: sulx wy de Grieken op die wijse als geseid; en de Latijnen met noch min veranderings / van sleghs de laaste o van ieder woord in u, hier in blotelik volgen. Nu en is het echter niet / datse dus in 't Grieksch genoemd zijn / om hunnen aart of wesen;

maar

maar om hun amt of doen op 't naaste te beschrijven: want *angelos* een afgesant of bode, en *diabolos* een lasteraar te seggen is. Insgelijx al waar wy Engel lesen in 't Oud Testament/ daar staat in 't hebreeusch מלאך *Malach*; welke naam echter enen mensche/ die voor bode ergens heen gaat/ als van iemant afgesonden, insgelijx gegeven word. So word hy ook/ die in 't grieksch Duivel of Lasteraar heet/ in 't hebreewsch שטן *Satan*, dat is/ Tegenstander genoemd. Die oversulx den Bybel leest/ moet/ so dikmaals als hem deser woorden een ontmoet/ in overleg nemen; of de sake daar vereischt/ dat men deselve van alsulke Geesten/ of van Menschen moet verstaan. Maar d'Oversetters hebben 't so begrepen/ dat sy d'hebreewsche en grieksche namen/ so van Engel als van Satan, en van Duivel (uit het grieksch aldus verkromd) behouden; wanneer se verstaan/ dat de Schrift van sodanige Geesten spreekt/ die geheel onlichamelik/ noch ook met geen lichaam vereenigd zijn. Maar so sy 't op menschen duiden; sullense deselfde woorden in goet duitsch vertalen: en in plaats van 't eerste gesant of bode, van het twede tegenpartyder, en van 't derde lasteraar stellen; uitgesonderd/ by aldien een mensch in vergelijkinge sulker geesten mede so genoemd magh zijn.

§. 9. Uit het gunt voorschreven is magh de Leser klaarlik sien/ dat ons noch de Reden noch de Schrift alhier te reght sal helpen/ so wy ons onderling over de betekenis der woorden niet verstaan. En dat staat aan ons self/ wanneer wy 't sleghs eens mogen zyn/ in wat sin dat wy de woorden nemen willen. Want het geheel gebruik der tale in des menschen vrye keur bestaat/ om iet so te noemen als iemant wil die der anderen meester is; of so sy allegaar even veel te seggen hebben/ so als sy sich met malkanderen daar in verdragen. Valtet anders uit/ en wil d'eene iet dus/ en d'ander wederom anders noemen; dat baart misverstand/ en brengt in plaats van spraak maar babbeling te wege; gelyk 't gemeen gevoelen is dat het in den bow van Babel was. Geen woord betekent iet door eigenen aart of kraght: anders waren der nooit *homonyma* of *synonyma*, (dus noemtmen dat in 't Grieksch; 't welk ik/ so my dunkt/ alderbest eensluidende en gelykduidende woorden noem) ontstaan; dat is/ die even eens luidende verscheidene dingen betekenen/ of die verscheidentlik luidende echter een en 'tselfde betekenen. Hierom heeft de wiskonst dat gebruik/ datse in 't begin van ordentlike onderwysinge de Definitien, dat is Bepalingen der namen stelt/ daarmede men de hoofdsaken/ waar af men handelen sal/ betekenen wil; om daar na te konnen sien/ of de Voorstellingen/ (somen die noemt) die te bewysen staan/ over sulke saken alsmen door die woorden eens is te verstaan/ van goeden gevolge zijn.

§. 10. Nu ter sake van de Geesten: hier in sal 't ons t'eenemaal geraden zijn/ by 't gemeen gebruik te blyven/ dat doch meester van de talen is. Door GEEST verstaan wy dan een wesen dat in alles onlichamelik is; en de minste gemeenschap met een lichaam niet en heeft. Des hebben wy met lichamelike geesten/ als den aassem/ of d'uitwaseming des bloeds/ waar in de *spiritus vitales*, of levendige geesten so genoemd bestaan/ in desen niet te doen.

doen. Dan verstaan wy mede / dat een Geest / sodanig als geseid / niet de minste gemeenschap met een lichaam hebbende; ook door eigenschappen / van de lichamelike geheel verscheiden / moet beschreven worden. Zo lang alsmen / van Geesten sprekende / iet seit dat ook op een Lichaam past / so en spreektmen van geen Geest. Doch dit heeft sijn bescheid: alsoder noodsakelik iet moet zijn / waar in sy malkanderen gelijk zijn; ende iets dat hen t'samen van wat anders / en wederom / dat hen van malkanderen onderscheid. Schepselen zijnse beide / en selfstandigheden: dat is wesens / van God / dit 't oorspronkelik wesen is / voortgebraght / en die door sekere eigenschappen werksaam zijn.

§. 11. Dit wat duideliker te verstaan / dient men hier op acht te geven / in welken sin de Geesten / daar wy nu van spreken / Schepselen en Selfstandigheden zijn. Het eerste onderscheid hen van God / die hun beider Schepper is; en 't ander van d' Eigenschappen / waar door een selfstandig wesen kenbaar is / en van de Werkingen die daar uit ontstaan. Schepselen geeft te kennen / datse uit hen self niet zijn / maar van hoger oorsaak afgedaald: en Selfstandigheden / datse in sich self evenwel bestaan. Met d' Eigenschappen is 't so niet gelegen: gelijk Grootheid / Goedheid; die op sich selve niet bestaan / maar eigenschappen van d'eene of andere Selfstandigheid zijn / die daar door groot of goed genaamd word. Isser iets goed of groot / of klein of boos; dat moet ergens in wesen / 't gene voor af verstaan word al te zijn / eermen denken kan hoedanig 't is. Seg ik desgelijx / geleerd / of sterk: het word verstaan / datter iemant is die de sterkte of geleerdheid heeft; zijnde eigenschappen van alsulken man. Maar de man self kan daarom wel bestaan / al is 't dat hy die geleerdheid noch die sterkte niet en heeft. Daarom worden dit Eigenschappen; maar de mensche self / wien deselve eigen zijn / Selfstandigheid genoemd.

§. 12. Sodanig zijn nu dese Geesten / selfstandige schepselen. Doch hier by moetmen weten / dat al wat God eigentlik geschapen heeft Selfstandigheid is: d' Eigenschappen zijn ingeschapen. Want alle schepselen elkanderen daar in wel gelijk zijn / datse op sich self bestaan; maar d' Eigenschappen zijn dat gene dat hen van malkanderen onderscheid. Haddense alle deselfde eigenschappen / 't soude altemaal een Schepsel zijn. Hier by dient dit ook in acht genomen: dat eene selfde Selfstandigheid verscheidene eigenschappen heeft; welker enige haar van alle / doch andere sleghs van sommige der andere selfstandigheden onderscheiden. Die van d' eerste soorte zijn de naaste: maar de laatste zijn de gene daarmen eerst om denken moet / wanneermen iet van voren ondersoekt. Te weten van God / die 't begin van alles is / komt men tot de schepselen. Die worden van den Schepper alle even seer / door eenerleye eigenschappen onderscheiden: datse van hem afhankelik / op sekeren tijd voortgekomen / ende met een verganKelik zijn; daar God self onafhankelik / van alle eeuwigheid af / en onverganKelijk is. Wilmen nu met de Schepselen voortgaan / om die van malkanderen te onderscheiden: d'eerste verdeelinge diemen hier kan maken / is de

de gene die in Geest en Lichaam bestaat; also al wat God self niet is/ende ook geen Lichaam is/ geenen anderen naam heeft dan van Geest. So zijnder Eigenschappen diemen in geen Lichaam vind; ende nochtans noodsakelik vereischt/ om iets Geest te noemen: wederom/ sonder welken het geen Lichaam is/ en niet welken het nochtans geen Geest kan zijn.

§. 13. Dit moet ik nu wat nader seggen. De mensche soude uit hem self/ sonder nader openbaringe van God: of immers buiten sekere ondervindinge/ aan dat eerste onderscheid der schepselen niet denken/ so hy't in hem selve niet bevond. Want hem self/ als een kleine weereld/ bemerkt hy klaarlik uit twee verscheidene naturen te bestaan; het Lichaam/ en de Ziel of Geest. Hoe naauw aan malkanderen verknocht/ so verre dat hy door die beide tsamen werkt het gene hunder beiden geen alleen kan doen: nochtans vind hy in hem selven't gene geen gemeenschap met het lichaam heeft/ ende noodsakelik van den Geest/ als van ene andere selfstandigheid komt. Desgelijx bemerkt hy werkingen des lichaams/ daar in het de Ziele niet behoeft. Der Eigenschappen daar die beiderleye werkingen door komen/ zyn sommige so besonder/ datse 't eene geestelik of lichamelik wesen van 't ander onderscheiden: andere so gemeen/ datse op alle Geesten of op alle Lichamen ende nochtans op een van beiden passen. Door gene word'et bepaald/ om sulk een Geest of lichaem te zijn: maar door desen eigentlikst/ dat het een Lichaam en geen Geest; of een Geest/ en geen Lichaam is. Dus verstaan wy door Geest het gene denkt/ en door Lichaam al 't gene dat in enige plaats is uitgestrekt.

§. 14. Al is't dat ik met niemant natuurkundig over dit stuk twisten wil: so moet ik echter seggen/ dat elk uitlegger sijner eigene woorden en gedachten is. Derhalven magh ik hier Descartes wel in volgen/ so verr als het tot mijn oogmerk dient: 't welk is/ om den Leser sleghs te seggen/ wat ik door Geesten versta. Te weten/ al wat selfstandig is; ende nochtans geen de minste gemeenschap des wesens met een Lichaam heeft. Dus bemerk ik in my selve/ dat ik denke/ dat ik wil/ dat ik iet versta: niet een lid van mijn Lichaam daar ik dat af hebbe; ende nochtans heb ik dat. Mijne gedachten/ mijn wille ende mijn verstand/ zijn met ellen noch met duimen niet te meten; noch by ponden niet te wegen: maar mijn Lichaam/ mijn vleesch en been/ en myn bloed sal maat en gewicht houden; of het sal niet sijn het gene 't is. Geen twee Lichamen kan ik teffens in eene selfde plaats; maar duisenden van lichamen en plaatsen met eene gedachte wel begrijpen: ende op eenen tijd aan God en sijne schepselen; aan Hemel en aan Aarde denken. So niet/ so kond ik nooit begrijp van 't werk der scheppinge (dat op God en 't schepsel tsamen siet) noch van 't onderscheid tusschen Aard en Hemel maken. Daarom houd ik my hier aan; dat een Geest ene denkende/ en een Lichaam ene uitgestrekte selfstandigheid is.

§. 15. Van 't Onderscheid der Geesten staat ons nu ook iets te seggen. Want de Geest des menschen word de Ziel; ende nooit Engel of Duivel genaamd. 't Gebruik der woorden staat ons niet toe te veranderen/ of wy souden malkanderen nooit reght verstaan. Door Engelen betekenen wy

Geesten/

Geesten / die tot geen lichaam geschikt / of bepaald / of daar mede wesentlik vereenigd zijn; gelijk onse Ziel haar eigen Lichaam heeft / waar in en waar door sy in dit leven werkt. Wy moeten dan d' Engelen als denkende selfstandigheden begrijpen; die aan d' eene kant van geen eigen lichaam voorsien / aan d' andere wederom ook met geen lichaam belemmerd zijn. Of dat volmaaktheid of onvolmaaktheid zy / met der menschen Zielen vergeleken / sullen wy hier na eens moeten sien. Nu d' Engelen worden nader in goeden en in quaden onderscheiden: den goeden heeft men den naam van Engelen gelaten; maar de quaden zijn besonderliker Duivelen genaamd. Van die verscheidene Geesten / en soder meerderhande zijn / staat ons nu eens grondig te ondersoeken: offer zijn / en watse zijn; watse doen konnen / en watse doen.

II. HOOFDSTUK.

De kennisse van Ziel en Lichaam leid ons op tot die van God; en desselfs volmaaktheid leert ons, dat hy maar een is.

§. 1. Nadien dat de H. Schrift de Natuur en de Reden voor uit stelt: so wil d' order vereischen / dat wy van 't gene eerst bekend is den aanvang maken. Derhalve laat ons nu sien / wat des Menschen verstand / sonder behulp der H. Schriften / uit de Nature self vernemen kan. Dat het al geen Lichaam is watmen in de Weereld gewaar word / is genoegsaam openbaar; want het is de Geest die sulx verneemt en begrijpt. Geen Lichaam is bequaam om iets te weten: de Ziel is 't die 't verstaat: en de Ziel is een Geest. Maar weet die ook / offer enig ander Geest is dan sy self? Gewis: nadiense wel bemerkt dat sy uit haar selfs niet is. Een ander heeft haar dan gemaakt; geen Lichaam / maar een Geest. Geen Lichaam / seg ik / kon oorsaak van de Ziele zijn; die veel volmaakter is / en self op 't lichaam en door 't lichaam werkt. Ook bewerktse (schoon door middel van haar lichaam) duisenden van allerhande lichamen buiten haar eigen; maar nooit quam 'er iet wat ziels voort van 't gene dat maar lichaam is / self door middel van de ziele. Daar by so en kan 't gene lichamelik is niet onbepaald / noch onverganklik zijn: hoedanig hy noodsakelik wesen moet / van wien de Ziel ontstaat. Want ik self niet en begrijpe / dat mijne ziele kan te niete gaan: maar wel / als geseid / datse sonder uitgestrekte plaats / ongemeten en ongewogen is. Die dan voor al / van wien de Ziel geschapen is; dat is / uit niet gemaakt: also ik gansch geen stoffe begrijp / daar die uit gemaakt kan zijn: maar wel / datse sonder stoffe / dat is wederom / onlichamelik is.

§. 2. Maar nu merk ik verder / dat de oorsaak mijner Ziele / al noem ik hem Geest / nochtans sulken Geest niet is. Want de mijne is van hem / hy van niemant afgekomen. Mijn geest is / hoewel niet plaatselik; nochtans in wesen so bepaald / dat deselve meer niet is / noch vermagh / dan de

Schep-

Schepper heeft gewild. Maar hy self / van geen ding af hangelik / (want ik God niet anderssins begrijpen kan) word door geen ding bepaalt. Ik noem hem dan maar Geest / om dat ik geen woord in enigerhande tale vind / om hem reght te noemen. Des geef ik hem desen naam / om dat het die van 't allervolmaaktste schepsel is; al is hy de Schepper self / die oneindelik verschilt van 't gene dat hy heet. Den genen dan / daar 't al van af komt en van af hangt / noem ik in onse tale GOD. En dat doe ik als een Kristen / die de veelheid der Goden niet en kenne / op ene andere wijse dan hy doorgaans Geest genoemd word: welken naam / als geseid / men ook aan veelerhande schepselen geeft; maar die van God aan niemant dan aan eenen alleen.

§. 3. Maar so veel als vorder het woord Geest betreft / de gemeenschap van name moet ons hier niet in gedachten brengen / dat die Geesten Gode enigsins gelijk zyn. Geen tijd noch arbeid word mijns oordeels onnutteliker besteed / dan de gene dienmen in vergelijkinge der geschapene Geesten met den ongeschapenen verslijt: niet om de uitneemende volmaaktheid des Scheppers uit de schepselen af te meten; maar om te denken / dat desselfs oneindig wesen enige gelijkenisse met het eindig maaksel heeft. De geestelikheid der Godlyke Nature poogtmen ydelik uit die van de Ziele te verstaan / die waarlik niet meer na 't goddelijk gelijkt dan het Lichaam doet: waarin ik waarlik van de filosofen deses en des ouden tijds belhoe te verschillen. En daar in schrijf ik aan de Godheid veel volstrekteliker de volmaaktheid toe dan sy doen. Want *by wien sult gy God vergelyken? ofte wat gelykenisse sult gy hem toepassen?* Jes. 40: 18. Seer grovelik word des menschen ziele *divinæ particula auræ* een stuxken van Gods geest (so ik het reght verduitsche) van den heidenschen dichter genoemd. Wel is waar dat Paulus / Heidenen toespreekende / uit den heidenschen dichter Aratus meld / *dat wy Gods geslaghte zijn.* Hand. 17: 28 / 29. Maar dat doet meer tot het wesen niet / dan 't gene Lukas ook van Adam schrijft / dat hy was *de soon van God.* Luk. 3: 38. Ende wil ik op desen grond op 't duidelijkt verklaren / wat het zy / *dat de mensch na Godts Beeld geschapen is*: tot Gods meerder eere / duideliker verklaringe en nader versekeringe van de leere der gereformeerde kerk. Doch om dat hier te doen / soude my te verre brengen buiten mijn bestek / waaraf ik de palen orders halve niet versetten magh.

§. 4. Dit is het dan dat ik hier nu seggen wil; Niet dat Gods wesen Geest en Lichaam beide is / of in Denking en Uitstrekkinge bestaat; gelijk Spinosa raast: maar dat hy geen van beiden is. En wanneer ik segge dat d'uitgestrektheid gansch geen eigenschap van God is / om dat sulx tegen de volmaaktheid strijd die hem betaamt: so ontkenne ik echter niet / dat hy een denkend wesen is; om dat in denkinge geen onvolmaaktheid is / by haar selven aangemerkt. Of so my iemant dit betwisten wil: hy sal my echter toestaan / dat een denkend wesen volmaakter dan een Lichaam is. So ik dan / by gebrek van woorden / God niet noemen kan so als hy is; om dat de menschen / Gods innerlijk wesen geensins kennende / nooit op woorden

bedacht waren om dat uit te drukken: so ben ik mede nodelik daar toe gebraght/ dat ik/ om sijne uitneementheid boven alle schepselen te melden/ hem so aanmerke als 't volmaaktste schepsel sich vertoont.

§. 5. Doch het is met een te sien/ dat wanneer wy hem een denkend wesen noemen; echter geensins meinen dat hy is het gene een schepsel is dat denkt. Wy begrijpen dus niet wat hy is; maar beter wat hy niet en is/ dan oft wy hem by lichamelike dingen/ welker aart in uitgestrektheid rust/ betekenden. Waar uit dan ook volgt/ dat de naam van Geest in geheel anderen sin op God als op enige schepselen gepast word. Waarom ik/ om na behooren van God te spreken/ liever dese onderscheidinge van ongeschapen en geschapen Geest vermijden wil; om my selven van alsulke gedachten af te spenen/ datter enige de minste gelijkheid tusschen God en enig schepsel zy; also de betekenis en 't gebruik der woorden ons gemeenelik tot sulk een begrijp der saken leid. Bemerkende nochtans/ dat de naam van Geest by 't gemeen gebruikt word/ niet so seer om uit te drukken wat het is 't gene men daar mede wil betekenen/ als wel wat het niet en is/ te weten dat het onlichamelijk is: so sie ik mede wel/ dat men dan veilig seggen magh/ gelijk de Schriftuur ook seit/ God is een Geest. Want daar uit volgt ten minsten/ datmen hem niet lichameliker wijse; maar met den geest, dat is/ in dat deel des menschen dat onlichamelik is/ na waarheid eert. Joh. 4: 24.

§. 6. Schepsel word dan voorts genaamd/ al wat ik meer behalven my/ buiten God/ die daar van de Schepper heet/ bemerken kan. Dat heeft buiten twijffel zijn begin gehad. Ik wil seggen/ dat het gene men nog heden in elk besonder schepsel siet/ dat het eens begint/ en eens weer te niete gaat; het selfde moet ook waar zijn van het algemeen: invoegen dat/ gelijker een tijd is dat dit of dat noch niet en is/ en een tijd dat het word; insgelijx een tijd geweest is datter niet met allen was. De stoffe daar dit alles uit bestaat en kan niet eeuwig zijn. Sietmen dat: so moet men swijgen wanneer de reden word gevraagd/ of deselve van eeuwigheid dus verscheiden alsmen heden siet/ of eenparig is geweest. Want niemant sal ontkennen/ dat het volstrektelijk volmaakt is het gene van eeuwigheid is: doch 't gene volmaakt is kan niet verscheiden/ maar moet noodsakelik eenparig zijn. Indien dan ooit de stoffe daar alles uit ontstaan is/ onverscheyden en eenerhande geweest is; wie is de gene die deselve in so veelerhande onderscheiden heeft? Of is dat so van self ontstaan: so moet het zijn geweest/ om dat de natuur der Stoffe tot de scheidinge geschikt was. Doch hoe heeft se dan ooit/ en dat so langen tijd/ van eeuwigheid af ongescheiden konnen zijn? Of was de natuur veranderd/ die deselfde stoffe/ eerst onscheidelik/ daar na tot scheiden braght? wie konde d'oorsaak van alsulke veranderinge zijn? So volgt dan/ aan wat zijde men dit alles keert of wend/ dat de Stoffe waar uit alle lichaam bestaat/ het zy gescheiden of al evenseens gesteld/ uit sekere oorsaak ontstaan is die geen oorsaak heeft.

§. 7. Dese/ te weten God/ d'eenigste zijnde die de stoffe voortbrengen/ onderscheiden/ en tot verscheidene Lichamen t' samen stellen konde; kan noch-

nochtans hem self niet onderscheiden noch verdeelen. Want dat verdeeld of verscheiden is / kan / als geseid / niet eewig; nochte volgens dien almagtigh / algenoegsaam / en also volstrektelik onafhankelijk zijn. Dat in veelen bestaat / daar van is het een het ander niet: en dat het selfde niet en is / heeft niet al wat het ander heeft / ende heeft noodsakelik iet dat het ander niet en heeft. Want dat nergens in van 't ander verschilt / moet noodsakelik het selfde zijn. 't Is onmogelik dat het de selfde man niet zy dien ik gisteren sagh / ende heden weder sie; so daar niet het minste is / waar in de gene dien ik nu sie / van den genen die ik gisteren sag / verschilt. Hoe kan ik anders mijnen eigenen vader / soon / of broeder? hoe kan ik mijn eigen huys kennen als om dattet noch even eens en ter selver plaatse staat / als het van te voren stond? Nu wil ik dan seggen: dat / soder verscheidenen Goden zijn / geen van allen volmaakt kan zijn / en derhalven ook geen God. Want d' eene moet noot sakelik iets wesen of vermogen / dat d'ander niet en is noch vermagh. Maar die God is / die moet alles in allen zijn. So ik dan al die selfde eigenschappen bemerke / in den genen die de Sonne ende Maan; als in hem die den Aardkloot / die den Mensche / die het Vee geschapen heeft: so besluit ik / dat het al van eenen Schepper is.

§. 8. Nu van 't Schepsel tot den Schepper wederkeerende: wanneer wy de saken insien na den aart / so als wy die noodsakelik vatten / dat buiten dien geen begrijp daar af te maken is; so komt ons allereerst de uiterste volmaaktheid voor / die wy denken dat in God is. Neemter 't minste maar af / hy en sal geen God meer zijn. Derhalven is sijne werksaamheid ontrent het schepsel door tijd noch plaats te meten noch te onderscheiden. So veel als dan den Tijd betreft / so en is in aansien van den Schepper / de onderhoudinge en regeeringe des Weerelds van de Scheppinge niet verscheiden: want al zijn dat twee verscheidene dingen in ons begrijp; by God en is dat niet. Sijne werksaamheid is niet / gelijk de onse / door verscheidene werkingen verdeeld / noch door tusschenposingen gebroken: maar een. Het Schepsel heeft den tijd van doen / om te worden en om te duren. Terwijl het word / is de tijd voorby dat het niet en was: en moet de tijd noch komen dat het duren sal. Maar by God en is geen onderscheid van tijd: waarom niet? om dat de tijd het Schepsel meet; maar dat de Schepper onmetelik is. Daarom ook de Schrift / hoewel dikmaals menschelik van God sprekende / getuigt / dat een dagh by hem als duisend jaren is, en duisend jaar gelijk een dagh. Psal. 90: 4 2 Pet. 3: 8. Gemerkt dan / dat al wat God doet / maar een enkele dadigheid is / so veel hem aangaat; al is 't dat wy d'uitwerkingen daar van op onse wijse / die uit onvolmaaktheid spruit / na de verscheidenheid der werken dus verdeelen: so moetmen besluiten / dat hy in de onderhoudinge en regeeringe des Weerelds / so wel als in de scheppinge alleen / en sonder metgeselle is.

§. 9. Met de plaats is 't even eens gelegen: God en word daar door niet meer gemeten noch bepaald dan door den tijd. Die Hemel en Aarde vervult, die over al na by is / die so kraghtig is van verre als van na by; ge-

lijk de Schrift uitdrukkelik getuigt / Jer. 23: 23/ 24. en de reden self ten klaarste leert: Hemel / Helle / Zee en Land / het is hem alles even na. Psal. 139: 7/ 10. Die in den Hemel woont / en op der Aarde tot in 't diepst van 's menschen herte siet; Psal. 33: 13/ 14/ 15. wat plaats / wat schepsel isser / dat voor sijne voorsienigheid verborgen zy? Al spreekt de Schrift eenvoudig so/ om des gemeenen mans wille; daarom is den inhoud van haar seggen buiten waarheid niet. Want de grofste gedachten diemen van God hebben kan / sonder hem een lichaam toe te schrijven / op sulken wijse verklaard; laten echter geensins toe / gelijkmen hier aan siet / datter plaats of schepsel in de weereld zy / daar hy self niet by is: so dat het over al de selfde God moet zijn / die 't al geschapen heeft en 't al regeert.

§. 10. Men magh ook niet denken / dat hy sich meer met den Hemel dan met de Aarde bemoeit; om daar uit twee Goden / den eenen 's Hemels den anderen der Aarde te versinnen. Want dat gevoelen ligt op dien valschen grond / dat den Hemel van onverderfeliken aart / en volmaakter dan de Aarde zy. De schrift / die dat schijnt te seggen / en seit het echter niet. Want dat hem den Hemel tot sijnen Troon word toegeschreven / gelijk sich ook de Schrift self na ons voegt met spreken: Psal. 103: 19. en 115: 3. Jes. 66: 1. sy geeft daarnevens klaarlijk te verstaan / dat sulx maar ene manier van spreken is; en dat hem eigentlik d'Aarde so na is als den Hemel self. Sulx blijkt uit dien / dat hy ter selfder plaatsen / daar hy den Hemel sijnen Troon, en d'Aarde sijne voetbank noemt; ja met die woorden self / te kennen geeft / dat hy eigentlik nergens in 't besonder woont. Want so de Hemelen, ja de Hemel der Hemelen hem niet begrijpen, gelijk het Solomon uitdrukkelik verklaart: 1 Kon. 8: 27. 2 Kron. 6: 18. so moetmen seggen dat hy al so wel op Aarden / en also niet verr' en is van enen iegeliken van ons. Hand. 17: 17.

§. 11. Beschouw my toch den Hemel eens: wat verschilt die / God aangaande / ende in sijne eigene nature van der Aarde? Zijnse niet alle beide sijner handen werk? is hy niet so na aan 't eene als aan 't ander? Maar wat is den Hemel / dat die beter zy dan d'Aarde? Is het om de schoonheid van 't gesicht? Waarlik komt'et ons so voor: Als ik den Hemel aanfie, seit David / het werk uwer vingeren, de Maan ende Sterren die gy bereid hebt. Psal. 8: 4. De Heidenen hebben 't mede so begrepen / dat God tot dien einde *os homini sublime dedit*, den mensche met het gelight opwaarts geschapen heeft: om niet alleenlik op de Aarde / maar met eenen vrye van sich af / en na den Hemel op te sien. Doch niettemin word d' Aarde in de H. Schriften self also wel / en vermits de nabyheyd noch meer dan den Hemel / tot stoffe van des Scheppers lof gemeld. Men hore God self tot Job daar af spreken. Job 38. 39. 40. en 41. capp. en David in den 65. 104. 107. en 148. Psalm.

§. 12. En waarlik is 't ook so. Men heeft Aristoteles niet te geloven / die sonder bewys geleerd heeft / dat de Hemelen van beter stoffe waren dan de Aarde: ende hebben alle d'ouden aan desen steen gestoten / wanende dat

al

al wat hemelsch is volmaakter zy dan 't gene aardsch is. Wat dede hen sulx geloven? dat de meusche naby niet en vind / dat soekt hy om verre: siende dichte by so veel veranderlijks en onvolmaakter dingen op der Aarde; so denkt hy dat de volmaaktheid / die hem hier ontbreekt / in den Hemel is / dien hy om de verdte so naauw niet beschouwen kan. 't Is mede door de swakheid van het menschelyk begrijp / datmen 't gebrek des eenen schepsels door het ander soekt te vullen; en alsso volmaakter nature versint / om de gene die so volmaakt niet is te helpen. Dies is het den mensche gereeder geweest den Hemel de voogdy der Aarde toe te schryven / dan den Schepper van die beiden. D'oude griekssche en latijnsche Dichters hebben dus den Hemel tot den eersten God gemaakt; en de Natuurkundigen selve gemeind / dat de Lichten aan den Hemel in der menschen handelingen op der Aarde werksaam zijn.

§. 13. Maar sy sien den Hemel als een schoon verwelfsel aan / en d'Aarde als een vlak / dat rondom daar van besloten is. Doch dat en is waarlik niet dan bloteljjk in ons gesight. Want d'Aarde is niet platt / maar rond: en wat den Hemel is / dat en weetmen niet; schoon die van den gemeenen trant stoutelik beweeren willen / dat den Hemel rond is. Insgelijx is dat nu by sekere ondervindinge bekend / dat de hemelsche lichamen also wel als d'aardsche der verandering onderworpen zijn; en self door die verandering die in hunne deelen / gelijkerwijs als hier op Aarde / geschied / in hun wesen blijven staan. Ons moet dan ook dat schoon gesight van 's Hemels lichten niet misleiden / als of se in hen self volmaakter wesen hadden dan den Aardkloot heeft. Want het buiten twijfel is / dat de Maan en andere Sterren / die den Hemel ommelopen / in hen selve dicht en duister; en alleenlik van de Sonne door den weerschijn dus verlicht zijn / datse t'onswaarts sulken schijnsel geven. So derhalven mogelijk ware / dat wy eens op een derselven stonden: d'Aardkloot soude ons / van de Maan af gesien / mede als een grote Maan; en van de Son af als eene van de Sterren schijnen.

§. 14. Nader komende so vraag ik noch / wat meintmen dat den Hemel is? Niet anders dan ene schikkinge van 's Weerelds grootste deelen na ons klein begrijp. Iemand door 't kanaal tusschen Engeland en Vrankrijk varende / sal seggen / so hy west aangaat / dat Engeland aan stuurboord / Vrankrijk aan bakboord leit: maar set hy 't oostwaart aan / so sal hy Engeland aan bakboord / en Vrankrijk aan stuurboord hebben. Niet veel anders isset dat wy de Son aan den Hemel sien: die na de natuur te merken in 't middelpunt / isset niet van de Weereld: immers van dit vak / daar in sich d'Aardkloot mede bevind / te stellen is. So iemand sich aldaar bevonde / of in de Maan: het is seker dat hy desen Aardkloot / dien wy als een hoofddeel van den Hemel onderscheiden even eens als van hier de Son en Maan / aan den Hemel souden sien. 't Schijnt ons toe / dat de schepen / diemen verr' in Zee; bergen of gebouwen / diemen aan d'oversijde dicht aan de kimmen siet / aan 's Weerelds eind / en als van den Hemel besloten zijn. Want verder heuen sietmen land noch zee; dan niet als lucht: het vertoont sich al op

eene ry / sonder datter 't enkel oog de minste scheiding aan bemerkt. Maar
komtmen nader: men bevind / dat het gene ons in eenen kring en gelijken af-
stand scheen te staan / so verre van malkander is ; dat dikmaals 't voorste
tienmaal nader was aan ons / dan aan 't achterste dat ons eerst al even na
toescheen. Ons is het sekerlik gemeten / dat de Son ten minsten twintig-
maal so verre van ons af is als de Maan en dat andere Sterren duisendmaal
verder af zijn dan de Son. Nochtans kan 't niet anders wesen / door de natu-
re van 't gesight / of sy moeten ons toeschijnen datse alle even eens als in een
verwelfsel staan / gelijk als lampen rondom heen evendrachtig opgehangen.

§. 15. So en was het dan gansch niet van node / dat de Godheid sich in
tween scheidde; invoegen dat het alleropperst wesen als 't volmaaktste in den
Hemel heerschte / en een ander min volmaakt sich met d' Aarde behielpe : na-
demaal wy sien / dat Hemel en Aarde sleghts onderscheidingen van menschen
zijn / na derselver begrijp en gebruik; en dat den Hemel anders niet en is dan
dat geheele ruim des Weerelds / daar wy self op der Aarde van omringd
zijn / en d' Aarde self een deel van is ; doch aangemerkt / so als 't sich hier op
Aarden aan ons gesight vertoont. En 't is waar / als geseid is / dat sich
de H. Schrift self in desen / gelijk in andere dingen / na onse tale schikt. Ge-
steld / dat den Hemel als boven ons / so als 't oge dat begrijpt / daar door weer-
diger plaats geacht moet zijn / waar toemen over al de hoogste kiest: so pa-
stet ook / menschliker wyse (gelijk de Schrift gewoon is) van God te spre-
ken / datmen hem als den hoogsten in eere / ook den Hemel als de hoogste
plaats ten opperkoninglijken zetel geve. Maar te meinen / datter waarlik
sulken onderscheid in de plaatsen of de saken selve zy / dat is so veel als niet
verstaan wat de Hemel of de Aarde is.

§. 16. Gelijk sulx dan niet eigentlijk van God te verstaan is : also magh-
men ook niet denken / dat iets in den Hemel of op Aarde voor sijne sorg en op-
sight te geringe zy. *Prætor minina non curat*; de Schout moeit sich met geen
kleinigheden : daar zijn mindere voor / dien sulx bevolen is. Maar die dit
op den allerhoogsten Reghter passen / meinen al wederom / gelijk flus ge-
seid is / dat God, t'eenemaal is gelyk als sy. Ik ben, seid hy / God, en geen men-
sche. Hos. 11: 9. Hebt gy, seit Job / vleeschelike oogen ? Siet gy gelijk een
mensche siet? Job. 10: 4. Doet hier vrylik by / dat wy de reghte kenners
niet en sijn van 't gene volmaakt is of niet en is. Want geen ding is volmaakt
gelijk God is / die niet meer worden kan dan hy is: alles is volmaakt in sij-
nen aart / het zy groot of klein / so als het God geschapen heeft. De Mier
is so volmaakten dier als d' Olifant / al en isse so groot niet. Men siet door een
vergroot glas desselfs allerfijnste delen / so wel in order geschikt als de grofste
van den Olifant. Is een grof-smid volmaakter konstenaar dan een goud
of silversmid / om dat hy groter stukken werkt ? Vorder isser niets ter wee-
reld so gering / dat sonder God ontstaan kan / volgens dien ook niet bestaan.
Want hoe minder wesen 't heeft / so den mensche dunkt / des te groter kraght
moet hy hebben die dat swakste wesen onderhoud.

§. 17. Niet om de kleinheid sleghs / (moght iemand nader seggen) maar
om

om d'onweerdigheid der alderbuilste dingen / past het beter dat deselve van geringer Goden / dan den grootsten God gehabend werden. Maar die sulke gedachten heeft moet meinen / dat de Geneeskunst geringer dan 't kleermakers of schoenlappers handwerk is: om dat gene somtijds op des menschen afgang en vuiligheid moet sien/om te oordeelen wat siekte dat hy heeft en dat sich dese met alsulke dingen niet bemoeit. Sulk onderscheid is niet in aansien van God / noch in de Nature self; maar alleenlik in ons oordeel te sien. Want dat schikt sich na 't gebruik dat wy van de saken hebben; en besonderlik 't lichaam betreffende/ na dat wy verscheidelik van deselve worden aangedaan. 't Gene somwijlen den eenen lelik stinkt / het kan zijn dat het den anderen liefl yk riekt; dat den enen seer wel smaakt daar een ander vies af is; dat d'een vermaakt is met een geluid / dat den anderen verdrietig valt: en so van d'andere sinnen mede/ welker beweegingen de mensch in sijn oordeel ontrent de natuur der saaken maar te veel en volgt. Hierom is't dat d'Hebreën טעם *ta-am* smaak noemen't goedbedunken dat de mensch van allerhande saken heeft. Eindelik heeft ons d'ondervindinge door behulp der vergrootglasen geleerd / dat de verrotte lichamen self in een oneindig getal van allerkleinste beestjes bestaan; welker geen nochtans buiten 't oog en de kracht des algemeenen Scheppers is. Wy besluiten dan / datter gene plaats ter weereld / noch geen ding waar ter plaatse dat het wesen magh / hoe gering of hoe vuil in onsen ogen; ander enig ander bestuur dan Gods des algemeinen Scheppers is: en datter volgens dien geen meer Goden noch bestierders van de Weereld zijn dan een.

III. HOOFDSTUK.

Derhalven isser gantsch geen reden om te denken, datter enige *Dæmones*, Halfgoden of Ondergoden zijn.

§. 1. TOt dus verre bewesen zijnde/datter geen meer Goden noch bestierders zijn dan een: so moetmen verder ondersoeken / offer sulke *Semidei*, dat is Halfgoden, zijn/ die de Grieken DAIMONAS noemden; van welken in het I. Boek II. Hoofdst. §. 14/23. verhaald is. De Zemeens en Mabujas der Amerikanen komen / als X. §. 9/ 11--14/ 17. gemeld is / met deselfden over een. Al en hebb'ik hunne redenen hier voor om kortheids wille niet verhaald / gelijk ik 't nu daarom ook niet sal doen: so magh nochtans de Leser lichtelik bemerken / waar sulk gevoelen uit ontstaat. Want het blykt uit het gene reeds II. §. 4/ 5/ 7. is aangemerkt / dat de Heidenen/ de volmaaktheid van het godlik wesen niet wel beseffende/ nadien sy 't al te menschelik begrijpen: daar door tot die gedachten vervallen zijn / dat God Dæmones, dat is/ sulke Geesten als Stedehonders en Middelaars behoeft / die 't bewind van 's Weerelds algemeen bestuur onder sich verdeelen. En dese moesten / sose meinen/ Geesten/ dat is van volmaakter wesen

sen zijn / dan de lichamen; die 't verstand niet hebben dat tot regeringe van noden is. Daar by bedenkende / dat den Opperhemel / als 't eelste deel des ganschen wijden Weerelds / allerbest tot ene woonstede van God den Albestuurder paste; en d'Onderhemel van de Sonne / Maan en Sterren voorsien / den Aardkloot van Menschen meest bewoond is: so docht hem dat de Lucht / die tusschen beiden is / mede niet sonder inwoonders moest zijn; welke sy dan meinden dat de Dæmones waren. Dit so van geleerdenself versonnen / maghmen denken dat het volk te gereeder heeft geloofd: bemerkende verscheidene onvoorsiene werkingen; sonder lichaam te sien / waar uit die konde voortgekomen zijn.

§ 2. D'Ideen van Plato en d'Intelligentien van Aristoteles / so als ik in't begin des 1. Boeks. II. §. 5. van deselven aangetekend hebbe / quamen mede uit den selfden hoek. Want dat deelen van 't Goddelik bestuur / de bestendige loop / het licht en de kracht der hemelscher schepselen / dede Aristoteles geloven dat het godheden waren die dese lichamen besielden: daar de Jode Maimonides mede een groot stuk weegs na toe loopt / 1. B. XII. en Mahomet niet verre van daan blijft; en Origines / hoewel een kristen / 't oor toe leent. 1. B. XV. §. 10. Wederom Plato Gods besluiten menschelik beseffende / begreep de denkbeelden in hem als verscheiden / om dat d'afdrukfels verscheiden zijn: even eens als een konstenaar verscheidene beelden schetst / om'er andere na te maken. Siet daar alle de redenen / waarom de wijsen deser weereld / buiten schrift of openbaringe / al van ouds af dachten datter Geesten waren: sose niet met een door een schemerlicht / hen metter tijd door de reten van Gods tempeldeur bestralende / sints dat de Joden met den Bybel onder 't Heidendom verspreid waren / zijn versterkt geweest.

§. 3. Eens toegestaan datter Ondergoden zijn / so heeftmen die wel haast voor Middelaars genomen tusschen d'Oppergoden en den Mensch: insonderheid diemen acht half God half Mensch te zijn / ende also in hunne eigene nature beiden even na. Sulk gevoelen lang voor 't Kristendom geweest / is derhalven uit geruchten van Gods openbaringe in den vleesche niet ontstaan. Het heefter ook gansch geen gemeenschap mede / dan alleenlik in den klank: also half God geen God / en half Mensch geen Mensch kan zijn; en also geensins beide gaar in een. Gods volmaaktheid lyd niet dat iet half kan wesen 't gene hy is; dewijle 't onderscheid tusschen God en Mensch oneindig is. Men siet ondertusschen / dat het vereeren der Mabujas en der Dæmons hier uit is ontstaan. Den grootsten God of Goden om geen kleinigheden quansuys moeyelik te vallen / so moesten dese kleine Goden / dese Middelaars al den aanloop hebben. De Roomsgesinden stellen hunne Heiligen in deselfde plaats: andere namen / maar al een en 't selve doen.

§. 4. Noch 't een noch 't ander heeft weerlegginge van node. Want het gene ver sich van Gods volmaaktheid / en 't oneindig onderscheid tusschen hem en 't schepsel is geleerd / stoot het al om verre. Geene Intelligentien derhalven / geen Ideën, geen Dæmones, geen Semideï: Een God alleen is 't all in al. Derhalven valt hier niets te middelen voor de genen die Gode niet

even-

evengelijk / die merkelijk minder en dienvolgens sijne eigene schepselen zijn; die self van hem af hangen / in hum werken en bestaan. Twee dingen zijn der echter / die ik wel wat nader onderzoeken wil : de Plaats die men voor dese Middelgeesten open houd / en 't Bewind datmen hen in dese weereld geeft.

§. 5. Het heeft ten eersten geenen grond / datmen Geesten versint om plaats te vullen : en dat daarom de Lucht of den Onderhemel / ledig van lichamen zijnde / moeste vol van Geesten zijn. Even eens / of de Lucht of Hemel self niet lichaams genoegh / en alleenlik plaatsen waren : of dat de Geesten plaats / op die wijse als een lichaam behoefden. Sy verstaan den aart eens Lichaams noch der Geesten niet / noch der plaatsen / die so spreken. Sy versinnen ook niet wel / hoe groot dat de Weereld is : en het blijkt uit sulken sleghte redenkavelinge / dat dese Filosofen in de Wiskonst onervaren zijn. Want die soude hen anders leeren / dat de Lucht / die desen Aardkloot omringt / niets te beduiden heeft by dat onmetelik ruim / waar in de Sonne / Maan en Sterren zijn : en dat elk van dien (dit sullen selfde Natuurkundigen seggen) sulken lucht om sich heen heeft; dien sy dan al so wel als den onsen van Geesten / als inwoonders / behoorden te voorsien. Volgens de kleinste meetinge by wiskonstigen bekend (want om dat hier uit te rekenen vereischt den inhoud van mijn schrijven niet) so word van der Aarden tot de Maan ('t uitterste dat dese Lucht sich strekt) ruim 50000 duitsche mijlen gemeten : maar van de Mane tot de Son wel twintigmaal so veel. Moet al die ruimte dan ook van geen geesten voorsien zijn / so het de eerste wesen moet? En waar salmen 't volk van daan halen / dat de plaats tusschen de Son en d' andere Planeten / die noch veel grooter is ; en van Saturnus den uitersten Planeet / tot de vaste Sterren toe / die nauwelijx te weten is / bewonen sal? Siet so weinigh wetense / die meinen datse plaats voor Geesten weten / en daar uit besluiten datser zijn.

§. 6. Maar dan tonense met een / datse de natuur der Geesten niet verstaan. Geen Lichaam isser sonder plaats : ende is dat so verre waar 't gene van ouds gesegd is ; *Quod nusquam est, non est,* Dat nergens is, dat is niet. Maar van enen Geest word niet eigentlik gevraagd waar hy is, maar waar hy werkt. D'ouden hadden dat al mede enigsins gevatt / wanneerse seiden : *Animam non esse ubi animat, sed ubi amat,* Dat de Ziele niet en is daarse leeft, maar daarse lieft. Plaats en kannen niet versinnen sonder Ruimte : noch die ruimte sonder palen / hoe verre datse strekt / klein of groot ; na dat het lichaam groot of klein is / dat die plaats beslaat. Elke plaats is dan van 't gene dat daar in geplaatst is so genaamd ; of (om den ongeletterden wat meer te ontmoeten) na 't gene datmen daar in plaatsen wil. Neemt dat iemant een huis wil timmeren / of enen tuin aanleggen ; daar moet plaats toe zijn : hy siet hoe veel ruimte dat hy heeft / daar na maakt hy sijn bestek : of hy maakt dat eerst / en neemt dan so veel plaats als dat vereischt. Maar of hy meinde verscheidene vertrekken daar in te maken / om Geesten te huisvesten ; in 't eene 10. in 't ander 100. in 't derde 100 : meint hy dat

het laatste so veel ruimer soude moeten wesen als 1000. meer dan 10. of 100. is? Vreest hy dat sich anders de Geesten niet en souden keeren noch wenden konnen / sose te naauw moghten gehuisd zijn? Die dat denkt / die moet ook denken dat een Geest een Lichaam is.

§. 7. Onse kristen leeraars meinen sich wel uitgesloofd te hebben / met dit onderscheid te stellen: dat een Lichaam in ene plaats is *circumscriptivè*, dat is / omschryvender wyse; een Geest *definitivè*, bepalender wyse, maar God self *repletivè* vervullender wyse. Doch die wyse van spreken verwert de saken diese onderscheiden wil. Want een Lichaam self / ende ook anders niet dan een Lichaam / op alle die drie wijsen in sekere plaats moet zijn: God noch Geest op geen van drie. De saak is klaar. Eerst so veel het Lichaam aangaat: dat het tot sekere plaatse bepaald is / daar het is en elders niet: dat het met die plaats omschreven is; so veel plaats beslaande als 't dan is / niet meer noch min: en wat is klaarder als dit / dat elk Lichaam sijne plaats vervult? So gy van God / in aansien van de plaats wat seggen wilt / segt dat hy Hemel en Aarde vervult. Want dat seit de Schrift Jer. 23: 24. Doch hoe sulx te verstaan / verklaren onse Filosofen best: wanneerse seggen / dat God in geen sekere plaats bepaald / of ingesloten / en van ene andere uitgesloten; maar over al even na tegenwoordig is / niet door uitstrekkinge sijns wesens / (want dan ware't lichamelik) maar door algemeene werksaamheid.

§. 8. Van de Geesten moet ik nu wat nader spreken. Een geschapen Geest en heeft geen plaats / dan so verr hy op een lichaam werkt / dat op sulken plaats is: datmen dan met eenen om die reden noemt de plaats van sulken Geest. De gewone plaats van 's menschen Ziel sal in dien sin sijn lichaam zijn: want daar in werktse meest. Maar denktse aan personen / of aan saken die op andere plaatsen zijn / verr of na: so is daar ook voor so veel haar plaats. En sy kan met gedachten van andere dingen buiten't Lichaam so seer ingenomen zijn; datse hoort noch siet / noch in 't Lichaam niet en werkt; het welk de Schrift verrukkinge van sinnen noemt. Hand. 10: 10. En Paulus selve twijfelt of sijn Geest niet buiten 't lichaam was / wanneer hy sich in 't Paradijs bevond: 2 Kor. 12: 3. een bewijs / dat het hem niet ongeloofelik docht / indien't so moghte geweest zijn. So ik dan aan de grootheid deser stad / na den omvang harer vesten denke / so heeft mijne ziele so veel plaats als de stad beslaat: denk ik met een aan Londen en Parijs / om die t'samen te vergelijken; so is mijne Ziel in drie steden teffens / die so veel mijlen van malkander staan. Maar met mijn Lichaam kond ik maar op eenen tijd in een van drieën zijn. Wil ik nu noch meer doen: so veel als de Ziel betreft; die sal de grootte van den ganschen Aardkloot met eene gedachte bevatten; sy sal tot aan de Son en aan de Sterren klimmen: daar is dan de Ziel / so veel plaats beslaatse dan: indienmen so wel spreken magh. Daar tegen sullen duisenden van Zielen in een klein plaatsje zijn; gelijk de gene die den grooten koning William / binnen scheeps boort besloten / om over zee te varen / aldaar met volle genegentheid hunder gedachten gesel-

schap

schap hielden; of gelijk veeler menschen gedachten op een selfde plaats of sake die aldaar geplaatst is t'samenstemmen. Onnodig derhalven datter Geesten zijn / om de ledige plaats te vullen: een Geest kon dat wel doen; en vele teffens in de kleinste plaats noch ruimte laten. Doch wanneer het tot eenen komt: God self is een; en so volmaakt / dat hy (als geseid) alles in allen vervult.

§. 9. Met het bestier des Weerelds moet het even eens gesteld zijn. Die het al gemaakt heeft / en daar door alleen de Heer van alles is / heeft alleen het reght en de maght om het al te regeeren. Genomen dat hy aan anderen / dat is aan enige sijner edelste schepselen / dat reght al geeft / door hen in 't bewind van 't een of ander deel te stellen: so en geeft hy doch daar toe 't vermogen niet; om dat hy niet en kan. Want hy aan sijn eigen schepsel niet kan geven 't gene hy selfs is / en dat het geen schepsel zy. Maar het kan geen schepsel zijn 't gene de Natuur / self in 't allerminste deel / bestuurt; te weten om die te maken anders alsse is. Om my wel te verstaan: so en hoort my niemant lochenen / dat de Mensch / als een Ondergod op Aarde / dese aardsche schepselen regeert; ende is van den Schepper self daar toe gesteld. Gen. 1: 26/28. en 2: 15. en 9: 2. Psal. 8: 7/8/9. Maar sulk ene regeeringe maghmen met reght dienstbaar noemen. Want de Mensche kan verder niet doen dan de Natuur hem geeft; daar hy 't minste niet aan veranderen / noch een sijner eigene hairen witt of swart kan maken. Matt. 5: 36. en 6: 27. Self sal hy aan 't geringste vogelken geen voedsel / noch aan de leliën des velds enigen wasdom geven konnen; maar alleenlik de middelen toe dienen / so de Hemel hem die geeft. In 't I Boek IV. §. 2/3. is daar af al iet geseid / daar ik my in desen na vereisch der sake / toe gedrage. So dat het hier op aan komt: de Natuur self te bewerken / niet als Dienaars maar als Meesters der Nature / dat en staat by niemant dan by God alleen.

§. 10. Want neemt eens / dat hy 't meesterschap over 't een of ander deel des Weerelds aan anderen verlaten wil: wien sal hy daar toe vinden die sijn schepsel niet en is? Want meer Scheppers / of allereerste oorsaken / dan een / dat is meer als een God / gelijk geseid is / kan onmogelik niet zijn. Neemter ook noch by / (schoon 't niet wesen kan) dat enige Schepselen / heerliker dan andere / als mindere Goden dat werk maghtig zijn: wat reden heeft de Allerhoogste God / om hen dat bewind te geven? Ist om dat hy 't werk alleen niet af kan? Hoe heeft hy 't dan alleen gemaakt? Die 't al in wesen braght dat te voren niet en was / is sachts ook bequaam om het te onderhouden en besturen nu het is. Of vreest men dat het hem te seer vermoeijen soude / so hy alles door hem self alleen besorgen moghte? Die so spreken / moeten meinen dat God t'eenemaal is gelijk als sy. Psal. 50: 21. Was hy niet moede van maken / so word hy 't noch veel minder van 't bestuur. Moest hem 't scheppen der Natuur enige de minste moeyelikheid aanbrengen; waarom bleef hy niet alleen? wat onvolmaaktheid was 't in d'uiterste volmaaktheid / die deselve noodsaakte tot een werk / dat den minsten hinder brengen konde aan de volstrekte geluksaligheid? Blinde Heidenen; En weet

gy niet? en hebt gy niet gehoord, dat de eenige God. de HEERE, de Schepper van de einden der Aarde, noch moede noch matt en word? Jes. 40: 28.

§. 11. Maar hoe soudense ontrent Gods onbegrijpelik wesen sich so byster niet vergrijpen / nadien datse de natuur van hem geschapen noch niet eens verstaan? Want het is gansch niet op sijn Filosoofs/immers niet wiskonstig uitgevonden/datmen sulke ongelijke deeling van't bestuur des Weerelds onder so gelijke Goden heeft gemaakt. By geen andere Heidenen is dat duideliker dan by de Indianen en oude Persianen te sien. I. B. VII. §. 6/7/8. Van drie Goden eener selfde orde sal d'een de Zielen uit deelen/ d'ander de behoeften deses levens versorgen/en de derde den Doodbestellen. Isser dan niet meer te doen? Wie regeert nu d'andere menschen/dieder honderdmaal meer in de weereld zijn / dan de genen die van Permiseers geboden weten? Hoe komt/ dat seven evenwaardige Ondergoden of Dienaars van den Oppergod so ongelijken bewind ontvangen hebben / en die 26. mindere Goden desgelijx? Hoe veel gaan de Menschen 't Vee en de Wateren te boven? Die de maght over de Bomen/ Vrughten en Kruiden heeft / schoon minder van waarde dan Mensch of Beest: overtreft nochtans te merkelijk den genen die niet als op de vuiligheid past; hoedanig slagh van menschen men hier t'Amsterdam Opkorters noemt / of met de vuilnis-karr of schuit voorsiet. Nochtans zijn Espendaar en Arendaar sulke Goden by de Persianen. Insgelijx is de Mane / wiskonstig gemeten/ het ses duisenste deel der Sonne niet/ schoon het ons door de nabyheid toeschijnt/datse ruim so groot is als de Son Wat isser voorts / dat de Goden van Water en van Vuur voor den genen zijn gesteld/ die de Maan regeert? waarom dese en die 't Vee bestuurt voor den genen die voor der Menschen Zielen sorgt? En so van alle d'anderen? Waar uit men klaarlik siet/dat die menschen alles na hun oog en onverstand begrepen hebben/om sodanige Ondergoden aan te stellen/ als het hen heeft goed gedacht.

§. 12. Maar wat hebbense toch / als 't al tot hen self komt / met alsulke Dæmones te doen? Want mitsdien datse een deel goed en een deel quaad zijn; ja der quaden/na hun meeste gevoelen noch wel 't grootste getal: wat heeft toch d'arme mensch aan sulke Middelaars? Want so de genen die sy om hunder quaadheid wille eeren / in sich selve sodanig zijn: moet sulx niet den Oppergod (of seg sleghs op sijn heidens Goden) meer vergrammen/als versoenen/dat der boosheid sijnder minderen meer eere geschied dan men hem voor sijne goedheid doet? Daar beneffens / neemt dat die bose geesten door der menschen dienst en giften zijn te vrede gesteld; staan die nu so wel by den Oppergod / dat hunne voorspraak ietwes by hem gelden sal? Of heeft hy 't bestuur des Weerelds so glad aan hen overgegeven/ dat hy niet met al te seggen heeft; en de Daimones, de Zemeens en Mabujas 't zijn / op welkers genade dat de mensche leven moet? Wederom: so dese Middelgeesten niet quaad van aart / maar alleenlik om der menschen sonden wille op hen so vergramd zijn/datmense met offerhande versoenen moet: hoe zijn de goede Daimones dan goed / die sich om de sonde niet vertoornen/

om

om den mensch daar over enig leed te doen? of hoe konnen d'anderen wederom in sich selve goed / en alleenlik op den sondaar quaad zijn: nadien sy (na der Heidenen voorgeven in gebruik) met de vuilste en gruwelikste offerhande / die sonder d'allerswaarste sonde niet geschieden konnen / so gaarne gediend zijn? Hy en haat de sonde niet / die door sonde versoend wil zijn.

IV. HOOFDSTUK.

Datter nochtans Geesten zijn, blykt voor eerst aan 's Menschen Ziel; en dat die onsterflik is.

§. 1. AL is 't schoon datter maar een God kan zyn / so lochenen wy nochtans daar mede niet datter Geesten zijn. Want het is alreeds getoond / dat God dien naam heeft door vergelijkinge met de Geesten dieder zyn. II. §. 2. En sodanig is de Geest des menschen die in hem is, gelijk Paulus onse ziele noemt. 1 Kor. 2: 11. Maar wanneer wy seggen dat God onlichamelik is / so en moetmen geensins meinen dat hy is gelijk de Ziel. Al 't gene daar ooit ons verstand op denkt / word niet eerst in Geest en Lichaam; maar in God en sijne Werken onderscheiden. Die werken worden dan bevonden tweederley te zijn / van geesteliken of lichameliken aart. Nu is lichtelik te vatten / dat de Ziel / of soder enig ander Geest is / onder 't geschapene behorende / den Schepper nergens in gelijk kan zijn so veel het wesen betreft. Want anders is 't genoegsaam kennelik / dat dingen van een seer verscheiden wesen na malkanderen gelijken konnen: so als een houten beeld eenen levendigen mensche gelijkt; waarin niet de minste gemeenschap des wesens / maar alleenlik der gedaantē is. Doch hoe ongelijk dat ook den aard der geschapene dingen zy: so komen Geest en Lichamen echter daar in t'samen over een / dat het een so wel als 't ander van God geschapen / in sijn wesen bepaald en afhankelik is. In God / al word hy mede Geest genaamd / heeft geen van desen allen de minste plaats.

§. 2. Onder tusschen sietmen wel / somen wil bewijsen datter Geesten / dat is / onlichamelike dingen van God geschapen zijn; dat het niet en is om dat hy sich / so veel als sijn wesen betreft / in sijne schepselen uitbeelden wilde: also dat t'eenemaal onuitbeeldelik is. Maar het bewijs moet van d'ondervindinge komen / die wy hebben van ons self of van let dat buiten ons bestaat. Doch d'onlichamelikheid van onsen Geest / dat is onse Ziele / is so klaar niet terwijlse noch in 't lichaam is; als wanneermen magh vernemen / datse buiten 't lichaam kan bestaan. So dat het eigentlik op d'onsterflikheid der Zielen aan komt: gemerkt dat de werkingen / diemen den Geesten toeschrijft / deselve verbeelden als buiten 't lichaam zijnde; dat is / als Geesten die sonder lichaam zijn. Derhalven is de vraag: eerst / of de Zielen der menschen / wanneer de Lichamen door den dood vernietigd

 zijn /

zijn / als noch op sich self bestaan; en dan / offer andere Geesten zijn / diemen Engelen noemt / welke nooit eigene Lichamen gehad hebben; ende nochtans niet alleenlik op een geestlik wesen / maar ook op 't lichamelik werksaam zijn? In dit hoofdstuk laat ons van des menschen Ziele spreken.

§. 3. Sulx magh nu tweesins bewesen worden: uit den aart der Ziele/ die sodanig is datse buiten 't lichaam kan bestaan; en uit d'ondervindinge van Zielen diemen noch vernomen heeft/ na datse uit de lichamen gescheiden waren. Het eerste doet sich aan ons blijken/ door dien de Ziel uit geenerhande stof is t'saam gesteld / die wederom gescheiden of vernietigd word. Om 't welk wel te verstaan moetmen weten / dat al wat lichamelik is / aan plaatselike beweginge / in sijn geheel of in sijne deelen onderhevig is. Ik segge plaatselik: niet dat ik van andere beweginge weet; maar om dat enigen sulk onderscheid maken. De hemelsche lichamen / gelijk de Sterren / sien wy gedurig en even draghtig van plaats veranderen. De lichamen van Menschen en Beesten bewegen sich veelsins op der Aarde / en der visschen in de Zee. 't Gene door konst van menschen tot hun gebruik gemaakt is/dat heeft voor een deel buiten beweginge geen gebruik. Maar al wat sich op die wijse beweegt datslijt: het gereedschap word af gebesigd; een schip slijt af met varen; een last beest word door arbeid afgesloofd; eens menschen lichaam word door werk allenx verswakt/ groeit aan en neemt af / en gaat op 't lest tot niet. Van de Sterren hebben d'ouden dat wel meest ontkend: maar de tijd allenx ontdekt / dat des Hemels deelen alsowel als die van d'Aarde 't slijten onderworpen zijn. Over sulkx soudemen Sonn'en Maan / met de bekende Sterren/ metter tijd sien afgaan / sose door gedurig voedsel niet hersteld en onderhouden wierden.

§. 4. Aan 't Lichaam van den Mensch is dat besonderlik te sien. Het komt in desen over een met het Lichaam van een beest. Spijs en drank doetse beide groejen: door dien de fijnste stoffe door de natuurlike hitte / die om 't hert sit en de mage verwarmt / daar in gekookt en voorts tot bloed gemaakt; of met het bloed gemengd / door alle deelen des lichaaams heen gevoerd / en met deselfde vereenigd word; middelerwijl dat het grofste/ 't welk den meesten hoop maakt / door 't gedermte wederom na buiten uitgedreven word. So als nu ieder lichaam groeit / so neemtet ook weer af. Vocht en warmte van buiten of van binnen minderende / so vervalt het lichaam dat daar door bestond. Men siet dat in den winter aan mensch en vee / aan boom en kruid: men siet het in den Somer / so het al te kraghtig droogt. Vocht sonder warmte / of warmte sonder vocht / beider sijds schadelik; en so 't aanhoud/ verderfelik. Derhalven soektmen 's winters middel sich te warmen/en des somers tot verkoelinge. By gebrek van 't een of 't ander sal 't gewas verdorven / en sal mensch of beest vergaan.

§. 5. Maar geen van dese dingen treft de Ziel: des Menschen wel te weten; want anders isset met een Beest / waar af terstond wat nader sal te seggen zijn. Nu wil ik op al't gene voorseid is/op dat het niet vergeefs (gelijk het an-

ders

ders schijnen moght) geseid magh zijn/ mijnen Leser eens te denken geven: of hy ooit aan hem self bevinden konde/ dat sijne Ziele langer wierd/ of dikker groeide/ natt of koud/ heet of droog wierd/ door regen of wind schade leed; en offse nergens was dan daar haar 't lichaam droegh. Moet hy niet bekennen/ dat sijne Ziele dikmaals is daar sijn lichaam niet en is: so als in 't naast voorgaande Hoofdstuk. III. §. 6/ 7/ 8. van den aart der Geesten is geleerd? Nadien 'er dan geenerhande oorsaak is/ van al de genen daar een lichaam door vermindert of vergaat/ welke vat heeft op de Ziel: so moet volgen/ datse blijft diese is/ schoon haar lichaam al vergaat.

§. 6. Nu wil ik verder seggen/ datmen 't gene aan de Ziele van een Beest gebeurt/ op die van den Mensche geensins passen magh. Want die twee Zielen/ schoon beide also genoemd/ gelijken malkanderen in 't minste niet. Somen enige Beesten so volmaakte werkingen siet doen/ dat het gelijkt offer enig verstand in steekt: mijn voornemen is niet/ sulx hier te betwisten/ also dat ook niet nodig is. Want het blijkt klaarlik/ schoon enig beest ene Ziel hadde/ die boven de kraght sijns lichaams/ en gevolgelijk daar van verscheiden zy; dat het nochtans geen Ziel en heeft gelijk een mensch. Immers is noch nooit gemerkt/ dat een beest iet van God wist; of verstandige spraak met menschen of met sijns gelijke voeren konde. Want een papegaai of ekster spreekt slechs uit gewoonte/ so als hy geleerd is; het komt te pas of niet te pas: of 't is blotelijk by gevall/ so 't eens te pas komt. Desgelijx leertmen enen hond of ander dier ook kunsten doen, of 't zijn grepen van den meester/ die zijn beest aan sekere tekenen gewend heeft/ daar hy 't mede bestiert; sonder dat het d'omstanders merken/ die dan meenen dat het beest self so veel weet. Ik soude te verre heen lopen/ moest ik hier exempelen verhalen: dan segge alleenlik/ dat de meeste redenen/ waar mede men bewijsen wil dat een Beest verstand heeft; die bewijsen mede dat het meer verstands heeft dan een mensch. Doch dewijle niemant dat sal willen seggen; so houd ik my daar aan/ dat des menschen Ziel geheel wat anders is/ dan de gene daar een Beest door leeft.

§. 7. So en is de Ziel des menschen ook dat gene niet/ waar door sijn Lichaam leeft en sich beweegt; waar door het wast/ waar door 't versterkt word. Dit is aan Mensch en Beest gemeen: en d'oorsaak is terstond geseid. Dies moet ons Lichaam allereids op sulken wijse leven/ eer sich onse Ziel daar mee vereent: gelijk een huis moet woonbaar zijn/ eer daar iemand in trekt; en een orgel klaar/ eer de meester daar op spelen kan. Men siet derhalven ook de Ziel verhuisen/ so haast als 't Lichaam/ desen aardschen tabernakel/ valt. Verhuisen seg ik; niet vergaan. Wantmen siet klaarlik/ dat de stervende mensch/ dikmaals tot den laatsten snik des levens toe/ by vollen verstande blijft: schoon 't lichaam diermate verswakt is/ dat hy niet een lid meer roeren kan; behalven dat de slawe stem te kennen geeft/ dat de Ziel noch niet verscheiden is. 't Is waar/ dat hy somtijds de spraak verliest; maar toont met wenken noch 't verstand. Somtijds verneemtmen ook de Ziel niet meer; om datse door geen lid van 't lichaam/ dat daar nu te swak toe

is/.

is / enig uiterlik bewijs daar af aan menschen geven kan. Men hond den kranken buiten sijn verstand te zyn / wanneer sijns lichaams delen onbequaam geworden zijn/om 't gene wy hem doen of seggen/ door deselve te begrypen.

§. 8. Om dit beter te verstaan / so moetmen in den Mensche drierleye werkingen onderscheiden: die hy door 't Lichaam alleen / of door de Ziel alleen / of door beide t'samen doet. Lichamelik / en meer niet / zijn die werkingen / die de mensch gemeen heeft met een beest: eten / drinken / slapen / gaan en staan; en al wat voorts tot onderhoud van de natuur behoort; die van God alfo geschapen is / datse altijd haar selve red; beschermt en bewaart. Nochtans isser merkelik onderscheid. Want een Beest weet niet wat het doet / ende volgt de natuurlike schikkinge sijner leden / sijner dierlijke geesten/ en der voorwerpselen waar door die beweegd worden. Maar een mensche sal deselve dikmaals veranderen / na dat hem goeddunkt: om dat hy 't verstand heeft. Een schip drijft even eens op 't water/ 't zy datter volk op is of niet: een paard heeft eenen selfden tred of draf / 't zy datter alleen loopt / of dat het iemant ment: de natuurlike beweeginge is eenerley. Maar so een schip sonder schipper is / so drijft het sleghs voor wind en stroom/ so lang tot dat het ergens stupt: en een paard gaat sonder meester/ daar de wegh of weide strekt / en de lucht en 't voeder trekt. Dan de stuurman doet het schip wel by de wind seilen/en dat tegen stroom:en de voerman ment de paarden; niet daarse van self gaan souden / maar daar hy wesen wil. So doet de Ziel in 't lichaam van den mensche; sy is het roer van 't schip/ sy is de toom van 't peerd.

§. 9. Andere werkingen doet de Ziel door 't Lichaam / die een beest niet doen en kan; sy spreekt / sy hoort en siet/ sy leest en schrijft; sy maakt allerhande werk. Sonder lichaam sou de Ziele geen van al die dingen konnen doen; de leden moeten hier te werk: nochtans moesten die voor alles stille staan / haddense geen Ziele die sulx leeren; en geleerd / hare leden dus of so gebruiken konde. Seg toch niet / dat een Beest ook hoort en siet / al en spreekt niet. Want al ware 't sake dat het hoorde en sagh / gelyk een mensche doet; wat isser meer? Doch so iemant op de harpe speelt / dat hoort een esel ook; maar de mensch alleen weet wat hy hoort / self dat hy hoort / en weet een esel niet. Een hond komt ook ter kerke/en hy hoort den predikant/ doch meer niet dan 't geluid: de mensch onderscheid de woorden/ en verstaat den sin; het beest hoort alle woorden even eens / en verstaater niet met allen af. Dusdanig zijn de werkingen die Ziel en Lichaam t'samen doen. Waar uit alreeds te speuren is/ dat des menschen Ziel die van een beest met allen veel te boven gaat.

§. 10. Noch merkelik meer is dat te zien uit alsulke werkingen / als de Ziele sonder hulp van 't lichaam doet. Te weten / datse denkt aan lighamelike en onlichamelike dingen; datse wil / datse verstaat / iet voorneemt of begrijpt; en dat dikmaals allerbest / wanneer se minst van 't Lichaam word beswaard. Het gehoor / 't Gesight / de Spraak; alle d'uiter

terlike sinnen / worden door spijs en drank / door bewegingе en oeffening geholpen: maar sijn verstand heeft een mensche nuchteren best / en is meest werksaam als dat rust. Daar van is 't / dat ene aandachtige Ziel het vasten ook by 't bidden voegt: op dat (gelijk onse sinrijke Dichter seit) een nuchteren aam van mond ten Hemel rys. Self de vijf uiterlijke sinnen / die wy met de Beesten gemeen hebben; en de drie inwendige / d'Inbeelding / Geheugenis en de Gemeene Sin; zijn ons dikmaal hinderlijk / ontrent de werkingen die suiverlijk der Ziele eigen zijn. Men doet d'ogen toe / men stopt d'oren; men gaat alleen / men scheid sich van 't gewoel: om beter by sich self te zijn / en sijne gedachten vry te laten gaan. Tot deselve is dan 't Lichaam meer hinderlik als nutt. Dus volgt / dat de Ziel haar eigenste werk / dat sy doet als Ziele / sonder 't Lichaam doet. Ende is dan verder openbaar / mitsdien datse sonder 't lichaam werkt / datse sonder 't lichaam ook bestaat.

§. 11. De meeste swarigheid die ik hier tegen sie / is datmen soude mogen denken / dat de Ziel / sose uit het Lichaam self niet voortkomt / echter met het Lichaam voortgeteeld: en derhalven / schoon niet in haar self lighamelik / nochtans te seer aan 't Lichaam vast is: sulx het schijnt / soder geen Lichaam quam / datter ook geen Ziele komen soude. Waar uit dan ook met eene stond te volgen / dat de Ziel alleenlik by 't Lichaam behoort: ende over sulx niet meer in de weereld heeft te doen / alsset 't Lichaam niet meer is. Want waarom isse niet so wel voor 't Lichaam al in wesen / alsse na het Lichaam overblijft? Maar niemant heugt iet van hem selven dat hy was eer dat sijn Lichaam was: ja so lang noch niet. Self en weten noch op heden de geleerden niet / of sy zijn 't altoos niet eens / wanneer de Ziel begint. Voor d'ontvankenis des lichaams: dat heeft nog niemant veel geseid / die niet joodsch of van Pytagoras gevoelen was; maar wel daar na. Want als'er al onder de Kristenen gevonden zijn / die leerden / dat God de Zielen alle gelijk in 't begin geschapen heeft / ende elk eene derselve ten tijde van haars Lichaams teelinge in de selven stort: die zyn altijd verlegen geweest / om hun seggen goed te maken. So ook de genen die meinen / datse d'eene na andere / het zy buiten / het zy binnen hunne Lichamen geschapen / ende also met deselven vereenigd worden. Maar wy hebben met alle dese swarigheden niets te doen: so den Leser blijken sal uit het gene noch te seggen staat.

§. 12. Van twee dingen die sonder malkanderen niet beginnen volgt niet / dat het een door 't ander bestaat / en 't een met het ander te niete gaat: het tegendeel sietmen dagelijx gebeuren. Duisent bomen worden op eenen dagh geplant; doch zijn daarom niet van gelijken duur. Tweelingen op eenen dagh geboren leven niet al even lang. Noch zijn die dingen van gelijken aart: maar de Ziel en 't Lichaam seer verscheiden. Gy sult seggen / dat nochtans twee bomen eener plantinge / en twee kinderen t'eener draght / so na niet aan malkanderen verbonden zijn / als de Ziel aan 't Lichaam van

D d den

den Mensch. Ik ontken dat niet / en hebbet essen §. 9. self also verstaan. Doch sal niemant seggen / dat de Ziel echter meer gemeenschap met het Lichaam heeft/dan de leden met malkender / of gelijkelijk met de levendige geesten hebben / die al t' samen lichamelik zijn. Nochtans kan de mensche arm of been verliesen / sonder 't minste letsel aan de rest. Veel lichter isset voor de Ziel / die door 't Lichaam niet en leeft / datse sonder 't Lichaam ok besta.

§. 13. Ik segge dat de Ziel door 't Lichaam niet en leeft; so als hier voor bewesen is: maar 't Lichaam self door dat natuurlik vier / of die hitte die in 't hert is. Daarom sterft het Lichaam so haest als dat vuur verteerd is/ of binnen tijde uitgebluscht. Het eerste geschied / wanneer de mensch door ouderdom of siekte sterft; het ander / so hy by gesonden lijve / door geweld van vall of stoot / of houw of steek / of vuur of water aan sijn einde raakt. So sietmen dan aan 't Lichaam wel/ op wat wijse 't zy/als haar dat steunsel self begeest / dat het dan ten eersten valt; om dat het daar by stond. Nu sien wy dat de Ziel sulk steunsel niet behoeft / noch van 't Lichaam ondersteund word: en so volgt / dat al is 't dat het Lichaam haar begeest/ sy nochtans uit sulken oorsaak niet vergaat.

§. 14. Daar moghten echter andere zijn: doch die soudemen moeten tonen; en die moesten Geest of Lichaam zijn/want al 't schepsel in die tweederley natuur bestaat. Geen Lichaam altoos buiten haar eigen / dat haar buiten twijffel 't naaste is. Dat en kan de Ziel niet doen vergaen/ alsose door het selve niet bestaat: een ander noch veel min. Daar by merktmen dat ons Lichaam op de Ziele werkt; en begrijpen 't echter niet: veel min / hoe een ander Lichaam dat kan doen; en wy merkent ook noch niet. Van Geesten magh men dat niet denken / sonder eerst te tonen / datter buiten onse Ziel ook noch andere Geesten zijn. Maar ik sal in 't VI. Hoofdstuk wel doen sien / dat sulx buiten 't heilig Woord swaarlik te bewijsen is.

§. 15. God self echter / die de Zielen schept / kan die ook te niete doen: maar men moest bewijsen dat hy wil. Dat bewijs ontbreekt; en dan volgt veel lichter dat hy niet en wil. Want so ik geloven magh / dat een wijs man sijn eigen maaksel breken sal; het moet zijn om dat ik de reden sie / die hy daar toe hebben kan: of so niet/en ik sie nochtans voor ogen dat hy 't breekt; so denk ik dat hy reden heeft. Veel weiniger staat my sulx van God te denken / wiens wijsheid overmatig is; so ik 't self niet sie / dat hy 't werk sijner handen breken sal. Van 't Lichaam word ik sulx gewaar: maar van de Ziele niet. Gy moogt seggen / ik doe al: want ik verneem de ziel niet meer / als de mensch gestorven is. 't Is wel: ik verneem den man niet meer / die uit sijn huis / wanneer dat viel / vertrokken is: maar is hy daarom dood? Ik hoor dat orgel niet meer spelen / gelijk ik plagh / om dat het niet meer deugt: maar is daarom de meerster dood? Elk siet / hoe dat dit niet en volgt.

§. 16. Nu seg ik noch / dat ik den Schepper voor sodanig ken / dat hy de

Ziel

Ziel niet wil te niete doen. Hy issér te reghtveerdig toe: van sijne andere volmaaktheden sal ik niet eens spreken. De reden leert / dat God geen God en is / so hy geen loon na werken geeft. Dat doet hy echter in dit leven niet: menig leeft godloos / en blijft sijn quaad doen ongestraft; menig doet sijn best om wel te doen / en is'er altijd qualik aan. Hoe raakt dit noch eens effen? Op 't Lichaam heeft de Reghter geen verhaal: dat is voorby. So moet de Ziel dan noch in 't leven zijn / om de straffe voor 't bedreven quaad / of den loon van 't goed na evenredigheid te ontfangen. Ik weet wel / dat een kristen met dese reden verder gaat / om d'Opstandinge des Lichaams te bewijsen: maar wy spreken hier sleghs van de Ziel / en dat ook verder niet dan ons de reden leid.

§. 17. Is 't nu anders; dan en weet ik niet waar 't van komt / dat de mensche sulken trek heeft tot d'onsterflikheid. Wie brengt hem die gedachten in sijn hoofd: daar hy niets en siet dat niet vergaat? Wat heeft hy aan d'onsterflikheid sijns naams / om daar voor met roemwaarde daden sich bekend te maken? Van waar komt hem de schrik van sijn gewisse / wanneer het hem van bose daden wroegt / die heimelik gepleegd / en niemant ooit gebleken zijn? Mogelik so vreest hy noch / dat het aan den dagh moght komen terwyl hy leeft. Maar waarom vreest en schrikt hy meest / wanneer de dood hem naakt? Om dat de straffe van het quaad so wel natuurlik in sijn hert is ingedrukt / als de regel van het goed.

§. 18. Blijft onse Ziel nu na den dood; so volgt ook datse eewig blijft. Want sose eens haar lichaam overleest / wat lichaam kander zijn / dat haar namaals doe te niete gaan? 't Gene in vermogen van den aart eens Lichaams niet en is / dat vermagh het nimmermeer. En so het nooit en bleek / datter ander slagh van Geesten zijn / dan de Ziele self: so is 't ongerijmd te denken / datter namaals komen sullen die onsen Geest te niete doen / die eerder was dan sy. De Schepper self sal 't ook niet doen; so hy 't niet met eene doet wanner hy 't Lichaam breekt. Want de reden dieder is om dat van hem te denken en geld hier niet; het zy de straf der bose Ziel een einde neem of niet. So ja: wat oorsaak heeft de Reghter om sijn eigen werk te breken / nu 't door de straf gesuiverd is? So niet: dan maghmen vrylik geloven / dat de misdadige self in wesen is / terwijl de straffe duurt; en dat hy / om eewiglijk te lijden / eewig leeft. Nu en is God wederom so onreghtvaardig / noch so onevenmatig niet in zijn bestuur / dat hy eewig straffen / en niet eewig lonen sal. Waar uit volgt / dat hy noch veel eer aan de goede Ziel (soder sulke moghten zijn) sijne goedheid eewig mededeelt / en met sich vereenigd houd; als hy d'andere door de straf dus voor eewig van sich scheid. Dus veel van d'onsterflikheid der Zielen / so verr' als door natuurlike redenen bewijslik is / geseid.

V. HOOFDSTUK.

't Gene verder buiten Gods Woord van den ſtand der Zielen na dit leven word geſeid, leert de reden dat ten deele valſch, en ten deele onſeker is.

§. 1. DE Leſer verwondere ſich niet / dat ik in 't bewijs van d'onſterflikheid der Zielen de Schriftuur geſpaard hebbe: want ſo verr en had ik niet te gaan. Geen kriſten ſo gering / die niet en geloofst datter een leven na dit leven is: De Heidenen geloven 't mede; maar op ongelijken grond. In de Nature / die ſy alleen hier in tot hulpe hebben / leit dat ſo klaar niet; of men moet het door een ſchakel van verſcheidene redenen / d'eene uit d'andere volgende / (gelijk geſien is) gewaar worden: maar de Schrift geeft het ſelve door uitgedrukte woorden te verſtaan. Ik hadde ſleghs voor om te tonen / (en daar blijf ik nu noch by) hoe verre dat een menſch in deſen met de natuurlike reden komen kan: om nu te doen blijken / hoe veel dat hy daar in te verre gaat / waar af hem de Natuur niet met allen leert: gelijk 'er de Schriftuur geheel van ſwijgt. Ja ſelf de geſonde Reden / die d'onſterflikheid der zielen uit voorſeide gronden leert / ſal met eene tonen / neffens de Schrifture / dat vele dingen valſch zijn / die men van den ſtand der zielen na dit leven ſeit.

§. 2. Laat ons nu dan ſien / hoe verre ons verſtand te reght kan raken: want voor 't meerder deel ſo loopt dat glad in 't wild. De Metempſychoſis en Gilgul, dat is / der Heidenen Zielwiſſeling en de Zielwenteling der Joden zijn van ſulken ſlagh. Want het wentelen, gelijk het in 't I. B. XII. §. 17. op ſijn beſt verklaart is / komt in den grond met dat verhuiſen over een: dan word by ſommigen met ſo groven taal gemeld / dat het ſig ſelven ſchaamt. Gelijk wanneerſe ſeggen / dat de Ziel honderden van mijlen onder d'aarde door / van 't een graf in 't ander rolt; en ſich met een lichaam / dat aan 't ander eind des weerelds ruſt / vereent. Sulk een grof verdichtſel toont genoegſaam / dat hy niet weet wat ziel hy heeft / die daar ſo af ſpreekt. Maar ſo als het de beſcheidenſten verklaren / komt het daar op aan / dat die Joden eigentlijk Pytagoriſten zijn: ſo men van ſommige kriſtenen by ouds ook enigſins vernomen heeft. Ik wil ſien / op wat grond ſy dit gevoelen bouwen; dan tonen hoe los dat die is; daar na ſelf ook 't gebouw ter neder werpen.

§. 3. 't Heeft de menſchen / ſo 't ſchijnt / eerſt aangeleid tot die gedachten / datſe aan d'eene zijde d'onſterflikheid der zielen met reden geloofden en aan d'andere tegen reden bekommerd waren / om voor hen niewe plaats te vinden. Zijnde dan gewoon in een lichaam te zijn / daar toe van nature geſchikt; moeſt menſe wederom andere toeſchrijven / na dat hun eerſte lichaam verlaten hadden. Dan bemerkende / dat enige voorname luiden in ver-

verstand / in deugd / in staat en gelegentheid / seer wel geleken na anderen/ die al gestorven waren eer sy geboren wierden: so docht hen / dat het deselfde ziel moest zijn/die uit dat eerste lichaam in dit laatste was verhuisd. Daar quam dan by dat elk / om sijne eigene waarde te verheffen/ en zijn geslaght te edelen / geerne den naam hadde / dat sijn lichaam leefde door de ziel van desen ofte genen by ouds beroemd. Dus liet sich Pytagoras wijs maken/ dat sijne ziel die van Euforbus was; en Ovidius in 't XV. der Herscheppinge §. 3. begrijptet al in een.

Morte carunt animæ, semper que priore relicta
Sede, novis domibus vivunt, habitantque receptæ
Ipse ego (nam memini) Trojani tempore belli,
Pant hoides Euphorbus eram: cui pectore quondam
Hæsit ex ad verso gravis hasta minoris Atridæ.

De Ziel en kent geen dood: dewijlse maal op maal
Verhuist van lijf tot lijf. Dus ben ik ('t heugt my even)
Euforbus doe geweest, wanneer hem 't vinnig staal
Van Menelaus hand by Troyen braght om 't leven.

§. 4. Doch 't is licht te begrijpen / op hoe weinig reden sulk gevoelen is gegrond. Want dat van de plaats is alreeds III. §. 5--8. genoegsaam wederleid. En so veel de gelijkenis betreft/ die de Ziel des volgenden mensches met die van den voorgaanden heeft; wat geeft dat meer / dan dat ook 't een Lichaam seer na 't andere gelijkt: so datse dikmaals nauwelijx te onderscheiden zijn/ al is 't datse malkanderen in duisend geslaghten niet bestaan? Wat gelijkheid isser meer dan van 't een ey met het ander; schoon duisend mijlen van/of duisend jaren na malkanderen gelegd? En wat salmen dan van die Zielverwisselinge seggen/waar mede sy wanen dat eens menschen Ziele self in 't lichaam van een beest verhuist; alwaar de minste gelijkheid niet en is / noch van Lichaam noch van Geest? Doch die droom ontstaat al wederom uit sulken grond / als ik hier nu seggen sal.

§. 5. Gesteld zijnde / datter loon of straffe na dit leven is: IV. §. 16/ 17. so hebbense daar mede sulken haast/ datse 't een en 't ander in dit leven self te rugge schikken / en daar af de proeven ogenschynlik maken. Want dat gevense genoegh te kennen/ die daar so af spreken / als hier voor op verscheidene plaatsen I. B. II. §. 16. VII. §. 16/ 18/ 20. XII. §. 16/ 17. verhaald is. Maar sy souden nooit in die gedachten komen / dat de Ziel eens Menschen in een Beest verhuisde / sose t'onderscheid maar half verstonden tusschen d'eene en d'andere Ziel. Baldæus heeft ons I. B. VII. §. 14. wel geleerd / hoe 't hedendaasch Heidendom dat sleghs in de Lichamen stelt; als van eenerleye Ziele/hoewel niet op eenerleye wijse bestuurd: in aansien dat eens menschen lichaam daar toe veel bequamer is / dan van een Beest: Doch hier van is het tegendeel IV. §. 4. 6. 7. 8. genoegh bewesen. Volgens dien

 wil-

willen wy ons hier niet ophouden / met menschen die self noch niet weten / datse beter Ziel besitten dan een Beest.

§. 6. Die Zielverhuisinge dan / om redenen hier kortelik geseid / verworpen zijnde: so valtet altemaal met een / wat van de verschijninge der zielen na den dood / in eigene of oneigene / 't zy menschelike of onmenschelike lichamen; of van derselver omswerven / of besondere pijnigplaatsen / by den Heidenen of Joden / of ook wel by de Kristenen gereuteld word. So lang als ons de Schrift of d'ondervindinge daar niets af leert / maghmen door de Reden daar af niet versekerd zijn. Want / (gelijk wy sien) daar en isser geen / dan die tegen de gesonde reden strijd. Dit seg ik voor so verre als wy noch gekomen zijn: sonder te bepalen / datmen niet en soude mogen verder gaan. Te weten om waarschijnelijk te gissen / wat behoudens alle d'eigenschappen van Lichaam en van Geest / aangaande die verschijningen en werkingen / diemen den Geesten toe schrijft / te geloven zy: en voornamelik / somen al uit de natuur niet kan versekerd wesen / datter enig Geest buiten 's menschen Ziele zy; offet daarom ook bewijslik is / datser niet en souden komen zijn.

§: 7. So lang als dat echter onbewesen blijft / moetmen noodsakelijk onseker zijn / watmen van de verschijninge der Zielen / uit hunne lichamen verhuisd in dese weereld / seggen sal. Want de sekerheid daar af moest ons of van achter of van voren blijken. Van achteren / dat is: indien ons d'ondervindinge sulx leert; so datmen achter na / wanneer ons enige Ziele moght verschenen zijn / besluiten moghte datse noch in wesen is: 't gene van my hier boven sonder sulk bewijs genoegsaam getoond is. Doch wat van die ondervindinge zy / staat ons uit de proeven daar van op te geven in 't laatste deel te ondersoeken: hier geeft dat noch geen pas. Van voren / is so veel te seggen / als datmen uit den aart en eigenschap der menschelike Ziel voor af besluit / dat sulke verschijningen mogelijk zijn. Of dat nu gaan sal / laat ons / uit het gene in 't voorgaande Hoofdstuk daar van aangewesen is / hier wat nader overleggen.

§. 8. So dan de Ziel haar eigen lichaam eens voor al verlaten heeft / wat doet haar namaals wederom daar in verschijnen? Is 't om datse sonder lichaam niet kan zijn: so vraag ik / offe dan nooit sonder lichaam is; schoon sy niet altijd daar mede onder menschen ogen komt? Sulk lichaam is in waarheid dan sodanig / of alleen in schijn. Indien het sleghs in schijn is / so en heeft die reden geene plaats / datse sonder lichaam niet kan zijn. Want schijn en zijn so veel verscheelt / als 't gene is en niet en is. So 't dan een waarachtig lichaam is: dat moet te voren geweest zijn; of dan eerst worden / wanneer het ander vergaat daar mede 't voor den dood vereenigd was. Laat eens sien welk van beiden meest en minst waarschijnlik zy.

§. 9. Sal de Ziel / na 't verlaten van haar eigen lichaam / sich weder in een Lichaam laten sien: so is haar eigen buiten twijfel daar het naaste toe. Waarom blijft ser dan niet in? of wat doetser tusschen beide buiten? Waar / en in wat staat isse ondertusschen; saligh of verdoemd? Wanneer de Ziel so

late

late na den dood verschijnt dat haar lichaam al verrot is; word het lichaam dan binnen tijds weer opgewekt/ om enige nietige boodschap aan den mensch te doen? Neen/ seit Vader Abraham: sose Moses en de Profeten niet geloven, so en sullense ook, al waar 't datter iemant van den doden opstonde, sich niet laten geseggen *Luc.* 16: 31. Daar mede geeft de Heer genoegsaam te verstaan/ dat sulke verschijninge der doden nooit gebeurd is/ noch gebeuren sal.

§. 10. Laatmen nu 't verstorven lichaam in sijn graf/ en geeftmen aan de Ziel een niew; so dat was eerder de verhuisde Ziel in wonen quam/ hoe was het dan? eens menschen lichaam sonder menschelike Ziel? dat is/ een Beest/ even eens van maaksel als een Mensch. Maar wie heeft ooit ergens sulk een schepsel/ dat mensch en geen mensch was/ vernomen? en waar quam sulken lichaam/ te voren door de gansche weereld onbekend/ so schielik van daan? Mitsdien datter so menigen zielken verschijnt/ somen 't seggen geloven magh/ en dat meest by nachte: so moet het my wonder doen/ datmen niet eens by dage een van alle dese menschelike lichamen/ wanneer de ziel/ die daar namaals in verschijnen sal/ noch in haar eigen lichaam is/ op d'eene of andere plaats ontmoet.

§. 11. Seitmen/ om die swarigheid te ontgaan/ dat de Ziel na den dood in een niew lichaam/ dat dan eerst werd wanneer 't ander verging/ verschijnt: waar uit is dat ontstaan? uiter aarde gewassen/ van God geschapen/ of geboren? Seitmen 't eerste: wat land draagt sulken vrught? Men noemde by onds *terræ filios* kinderen der aarde, de genen welker afkomst seer gering of onbekend was; en 't was tot merkelike kleinachtinge/ datmen so van iemant sprak. Maar de Zielen aldus verschijnende/ gelijkmen waant/ worden boven alle levendigen als wat heiligs/ immers als wat wonders geacht. Wat dan? Soude God wel so menigmaal mirakel doen alsser d'eene of andere ziel verschijnen moet/ om tot dienst der selve een niew lichaam op te maken? Sekerlijk/ het is den arbeid ook wel weerd om eens of andermaal/ aan eenen ofte anderen mensche op aarde te verschijnen; ende dien bekend te maken/ waar iet verloren is/ wat kleine plukschuld onbetaald/ wat geringer aalmis hier of daar te geven staat; en diergelijke meer/ dat noch van 't best is/ waarom de menschen meinen/ dat sich de zielen na den dood in dit leven laten sien. Eindelik/ somen seggen moghte/ dat sulken lichaam gelijk anderen geboren word: wie zijnder d'ouders af geweest? hoe komt dat niewgeboren lichaam aan de kost? waar verhoud het sich in middelen tijde/ wanneer het aan de menschen niet verschijnt? Hoe lang of hoe dikmaal is het met die Ziel vereenigd? Dus vragende soek ik na 't gene niemant ooit gevonden heeft/ en daar nooit iemant op en dacht: achtende nochtans/ somen sulke dingen stellen wil/ datmen daar op denken moest.

§. 12. Anders blijfter nu niet over/ dan dat het slegs in schijn/ en niet in waarheid zy/ dat de Ziel in enig lichaam sich vertoont. Een schijnsel dan/ maar dat nochtans wat doet; dat den mensche pijnigt/ dat hem staat bywijlen:

len: of / so dat de Zielen niet en doen / maar andere geesten: dat ten minsten de lucht beweegt / om geluid te slaan / en spraak te maken. Dat niet en is / dat werkt ook niet: en een bloot schijnsel hoordemen nooit spreken. Segt dan liever, dat het de Ziele self is / die de lucht doet spreken? daar geen spraaksaam lichaam is. Nu behoef ik noch niet na te vorschen wat een Geest vermagh: dat sal hier na noch een besonder Hoofdstuk maken. Maar dese geest daar wy van spreken / des menschen Ziel / wat maakt haar buiten 't lichaam kraghtiger dan sy in het lichaam was: Sprakse ooit wel 't minste sonder tong? wasse maghtig enig lichaam te doen sien of horen datter niet en was? kan iemant ook begrijpen / dat onse Ziel van sulken aart is / datse enig lichaam sonder lichaam beweegt? Schreef ik ooit of bracht ik brieven over met blote gedachten? want op geen andere wijse werkt de Ziel. 't Verstand des menschen komt so verre wel / dat het sijn eigen lighaam te werk stelle: om door lichamelike middelen de Lucht te verven / en d'eene of andere gedaante / van regenboog of andersins / daarin / of aan de wand te schilderen: maar sonder lichaam 't minste niet. So volgt dan / dat des menschen Ziele na den dood / noch in waarheid noch in schijn lichamelik verschijnt.

§. 13. Maar laat ons / eer wy dit besluiten / na den oorsprong van sulk een gevoelen sien. Die is in 't heidensch en paapsch Vagevuur te vinden: en dat is door beider papen eerst bedacht. De Joden hebben 't van de Heidenen de Mahometanen van die beiden / en enige verdwaalde Kristenen / geleerd. 't Selve te weerleggen is mijn voornemen noch belangen niet: also de vinders van alsulke verdichtselen self niet vast op hun gevoelen staan. Hoe veel dat self de Heidenen daar af geloven / liet sich Plato / en met eenen Socrates genoegsaam blijken / in 't gene voor I. B. II: §. 17. daar af aangetekend is. Voor de Roomschgesinden (de genen namelik / die by hen de wijste zijn) magh de Jesuwytsche schryver Schott alleen verklaren / hoe vast hen dit geloven sitt / dat op een Vagevuur rust. *Non disputo hic* (seit hy in sijne Physica curiosa pag. 253.) *an Purgatorium sit*, &c. Ik wil hier niet betwisten, of 'er een Vagevuur zy. Maar dat moest hy daar ter plaatse doen / soder een is: alwaar hy met verscheidene verdichte stellingen beweeren wil / dat de Zielen der verstorvenen aan de levenden verschijnen; der selver voorbiddinge te begeeren: welke den verhemelden Zielen niet nodig / en den verdoemden gansch niet nut en zijn.

§. 14. Die ook met aandacht bemerkt / wat allerhande menschen van den stand der Zielen na dit leven seggen, hy sal bevinden dat het aan malkander hangt noch kleeft. Het verward en veelerley gevoelen van de Heidenen / oud en niew / is hier voren I B. II. §. 15 / 16. VII. §. 19. wel gesien. Insgelijx is het met der Roomsgesinden Zielverschijningen gelegen: die by duisenden verhaald worden / welker nawelikx twee (wil ik goed doen) so wel t'samenstemmen: dat een opmerkend leser / of toehoorder / daar in niet d'eene of andere strijdigheid sal konnen tonen. Doch wat heb ik my hier met alsulke dingen op te houden? dewyle 't Pausdom doorgaans self bekent / dat

dat dit leerstuk (schoon in de vergadering van Trenten voor hoofd-sakelik verklaard) uit de Schrift beswaarlik te bewijsen is. De Reden leert het mede niet : sulx hebben wy alreeds genoeg bespeurd : en dan so veel als d' onverbindinge belangt / daar al 't bewijs op aan komt / dat sullen wy hier na besien. Volgt derhalven / dat wy van de Zielen tot die Geesten overgaan / welker eigene aart sodanig is / datse sonder lichaam zijn.

VI. HOOFDSTUK.

So en is ook buiten Gods Woord, met natuurlike redenen niet bewijslik, datter *Engelen*, dat is, noch andere Geesten behalven onse Zielen zijn.

§. 1. ANdere Geesten dan der menschen Zielen / van God geschapen / worden by de gansche Kristenheid / (gelijk I. §. 8. geseid is) na de H. Schrift ENGELEN genaamd : ende word daar van gevraagd / of men buiten 's Heeren Woord ook kan weten datter zijn : Daar is geen gebrek van Kristen schrijvers / die hier ja toe seggen. Ik wil hun gevoelen eerst uit Heereboord verhalen en weerleggen : om dat hy voor een goed Filosoof bekend is ; en dan mijne eigene meininge daar van seggen. Om 't nodigste alleen te melden / dit isser kortelik den inhoud af. *vol.* 1. *disp. sel.* §. 12. „ Thomas „ Aquinas poogt in 't 1. deel sijner Summa de 50. vr. §. 1. op dese „ wijse te betonen datter Engelen zijn. De volmaaktheid en de schik- „ kinge van 't geheel Al vereischt / datter schepselen zijn / die den „ Schepper in so verre gelijken als hy oorsaak van dit alles is. Dat „ is hy nu door verstand en wille : waar uit volgt / datter verstandige „ schepselen / dat is / Engelen zijn. Het eerste bewijst hy / door dien „ het Gode betamelik was / tot de meeste volmaaktheid van 't Heel- „ Al / daar in te scheppen 't gene hem op d' allervolmaaktste wijse ge- „ geleek. Nu is dat de meeste volmaaktheid / dat hy oorsaak aller „ dingen is. En dus moest dan het tweede volgen. Maar d' antwoord „ is : dat daar uit wel volgen soude / datter verstandige selfstandighe- „ den zijn : maar niet datter Engelen zijn ; also des menschen Ziel „ sodanig is. Daarenboven gaat dit ook niet vast / dat God de Wee- „ reld so volmaakt geschapen heeft als hy konde doen : waar op de „ spreuke van den Jesuwijt Mendoza past / sijnen medebroeder Sua- „ rez over diergelyke redekaveling belacchende ; *O bone Deus ! quam* „ *multa fecisses , si quæ potuisti fecisses ?* Lieve God ! wat had gy niet al „ gemaakt, so gy al gemaakt had wat gy kondet?

§. 2. Ik doe hier noch wat by. Want de reden van Gods gelykenis genomen / heeft noch veel minder kraght dammen gemeenlik gelooft: also ik niet begrypen / nochte iemand my ook seggen kan / waar in dat een onlichamelike Geest Gode meer gelijkt / dan een geesteloos Lichaam doet. (Hier voor van God sprekende / heb ik dat ook aan gewesen. II. §. 2--5.) Dat van hoger oorsaak af hangt / kan in 't minste niet gelijken na 't gene dat onafhankelijk is. Ik sta toe / dat het maaksel synen maker gelijkt / in so verre als 't bewys van syne volmaaktheden geeft. Segt derhalven dat een Geest / in verstand en wille / als wesentlike kraghten bestaande / den Schepper meer gelijk is dan een Lichaam; om dat daar in meer volmaaktheid is: en dienvolgens past hem mede / als u self / een verstand en wille toe. Maar dat gy soud meenen / dat het eene selfde saken zy in God als in den Mensch / dat is te byster verdoold. Want waarom word den Schepper ook geen Lichaam toegepast? Om de verscheidenheid der nature? dat is wederom te seggen / dat een geschapen Geest eenerley nature heeft als God? Maar het is onmogelik / dat het schepsel eens gelijken wesens met den Schepper zy. Soder dan anders geen gelykenis des schepsels met den Schepper overblyft / dan dat het maaksel met den Maker heeft: seg dan vry dat een geschapen Geest / vermits hy een bepaald en eindig wesen heeft / den oneindigen Gods oneindelik minder gelijkt / dan een bijl of tange na den mensche diese heeft gemaakt; also de maker en het maaksel beide even eindig zijn.

§. 3. D'andere reden laat ik staan: dan segge sleghs / dat schoonmen stelde dat God de Weereld so volmaakt geschapen heeft als hy konde doen; waar uyt volgen moeste dat het schepsel ook oneindig in volmaaktheid is: echter soude 't daarom noch so vast niet gaan / dat hy dan ook Engelen gemaakt moest hebben. Wy mogen so wat gissen / dattet Gode even seer paste onlichamelike Geesten als geestelose Lichamen voort te brengen: maar wie maakt ons so koen / dat wy den Schepper syne rekeninge maken / om d'evenredigheid syner werkingen en werken uit te meten? Duisend dingen soudemen hier tegen konnen seggen / welker geene voor den menschen verantwoordelijk zy. Soude (om het hier by sleghs te proeven) iemant uit de Reden ooit vernomen hebben / datter so verscheiden slagh van dieren / van planten en berghsappen moesten zijn / alsser zijn: hoe komt dan dat hy dagelyx noch leeren moet / datter is het gene hy nooit wiste datter was? Soder dan oneindig veele dingen zijn / die hy niet kon weten datter zijn; so en gaat het ook niet vast / datter iet is 't gene hy meint dat wesen moest.

§. 4. Ik sie derhalven niet / hoe het door natuurlike redenen bewyslik is / datter Engelen zijn: also men salx noch uit de natuur en wesen der Engelen / noch uit hunne werkingen betonen kan. Niet uit hun wesen of nature: also 't selve geen noodsakelikheid insluit om te moeten zijn; gelijk 't ook niet noodsakelik was / datter iet moest zijn van 't gene is / buiten God self. Noch uit Gods eigen wesen noodsakelik voortvloeyende / het welke de ongerymde stelling van Spinosa is. Want ik kan geen gedach-

te

te van God hebben / sonder daar in te begrijpen datter noodsakelik een is: maar wel van alle schepselen die zijn of niet en zijn; sonder daar by te moeten denken datse zijn. Ik wil dit noch wat klaarder seggen. Mijne gedachte van God is / dat hy de geduurige oorsprong en 't onderhoud van alles is; dit en kan ik niet denken / of ik moet daar in besluiten dat hy is. Want hoe is 't mogelik dat alles uit hem / en in hem / en tot hem is; en dat hy selve niet en is? Maar of ik begrijpe / datter reusen van 100. voeten lengde / of dwergen van een spanne konnen zijn; of een vogel Fenix / of een Paradijs vogel / die geen voeten heeft: daar uit volgt niet datser zijn. So ook niet / schoonder Geesten zijn / met een eigen lichaam vereend / en daarna sonder dat lichaam bestaande; gelijk onse Zielen zijn: oft nu iemant dochte / datter ook wel wesen mochten die geen eigen lichaam hebben; daarom volgt nochtans niet datser zijn. Want onse Zielen selve zijn in tweederleyen stand: also sy eerst wel met; maar daarna / volgens deser luiden eigen seggen / sonder lichaam ook bestaan.

§. 5. De saken dan van voren ondersoekende / so en is de oorsaak niet te vinden / waarom datter sulke Geesten / die wy Engelen noemen / souden moeten zijn. Indienmen over sulx natuurliker wijse iet daar van soude konnen weten; het soude als van achteren (gelijkmen in de Scholen spreekt) dat is / uit de werkingen van alsulke Geesten moeten zijn. Te weten / alsodanige die de kraght der Lichamen te boven gaan. Maar deselve wel ondersocht zijnde / salmen misschien haast vernemen / datse den Geesten noch veel minder passen / ende hen mede also seer onmogelik zijn. Of 't zijn misschien dingen die de Geest des menschen wel kan doen: gelijk wanneer een beseten mensche vreemde talen spreekt / die hy niet geleerd en heeft. (Heereboord brengt ook dit exempel by.) Degenen die geloven konden / gelijk Justinus I. B. XV. §. 7. dat de Zielen der verstorvenen de lichamen der levenden innemen konnen: wat swarigheid hebben die te maken / om te seggen / dat het de Ziel eens taalgeleerden mans is / die na den dood sijns lichaams / door dat van den levenden deselfde talen spreekt / die hy in dit leven wist? Al houd ik my hier niet aan: nochtans is dit genoegh om de genen die het een by 't ander stellen / dit van de Ziel / ende nochtans Engelen gelovende / uit hun eigen seggen te overtuigen / hoe d'ondervindinge niet bewijst datter Engelen zijn. Doch nademaal 't bewijs van d'ondervindinge genomen / by de kristenen mede in dit stuk gebruikt word; hoewel niet om te bewijsen datter Geesten zijn / maar datse doen 't gene men daar van seit: so wil ik mijn vorder seggen over dit stuk noch wat sparen / ter tijd toe dat het daar op aan sal komen.

§. 6. Ondertusschen kanmen mede niet bewijsen / datter sulke Geesten niet en zijn / schoonmen hunne werkingen nooit vernam. Want misdien het den Schepper aan geen maght ontbrak / om te maken 't gene hy niet heeft gemaakt: so heeft hy mogelik wel iet gemaakt / dat wy nooit en sullen weten of 't gemaakt zy. In mijn boexken van de Kometen leert het XXXste Hoofdstuk / dat een oneindig getal van schepselen / diemen moet geloven datter zijn /

den menschen echter onbekend zijn. So en volgt dan mede niet / soder Geesten zijn/dat wy die dan ook vernemen moeten / waar sy sich verhouden/ en met eenen watse doen. Waar : dat word vergeefs gevraagd ; also de plaats (volgens voorgaande bewijs/III: §. 5/6/7.) geen eigenschap der Geesten is. En wat hun werk belangt: wie sal seggen/ so hy't in den Bybel niet en leest/ dat het ons betreft ? als of God geen schepselen te werk moght stellen/ of't moest ten dienste van den Mensche zijn. Dat heb ik in mijn Ondersoek van de Kometen ter gemelde plaatse al veel anders aangewesen.

§. 7. In gevolge van 't voorseide soude ik niemant mede willen raden/ dat hy sich veel quelde / om de werkingen van sulken Geest te bepalen of te onderscheiden / wat hy weten of wat hy doen kan; so lange als hem dat door ondervindinge niet en blijkt. Want gesteld / datter / als geseid / behalven onse Ziele ook noch andere sulke Geesten zijn ; hoe salmen buiten ondervindinge konnen weten / hoe verre dat hun verstand en wille / en dienvolgens hun vermogen strekt ? Het gene sy op andere schepselen werken / moetmen door vergelijkinge derselven met onse Ziele/den eenigsten geschapenen Geest ons van self bekend / verstaan. Die heeft een eigen Lichaam/ sonder welx behulp sy op geen ander lichaam werken kan. Hoe kanse 't dan afgescheiden doen ? hoe kan een Engel / die nooit Lichaam heeft gehad ? en terwijl de Ziel in 't Lichaam leeft / bevindse in haar self het minst vermogen niet/ om de minste gedachte aan eens anders Ziel bekend te maken ; sonder tusschenkomst of taal of teken / dat door beider Lichaam word volbraght. Hoe isset dan te begrijpen / of/ en op wat wijse het zy onse Zielen buiten 't Lichaam, het zy d'Engelen altijd sonder Lichaam zijnde/ aan malkanderen te kennen geven watse denken / of betonen watse doen ? Des sal het hier de plaats nu zijn/daar af wat bescheideliker te handelen ; so verre namelijk/ als de kennis uit de Natuur betreft : om daarna/ wanneer de Reden verder niet en strekt/ tot de Schriftuur te komen/ waar uit de meeste stoffe tot alsulke overwegingen ontleend word.

§. 8. Echter staat ons eerst noch te ondersoeken / schoon wy flus alle schepsel in 't gemein in tweederleyen aart / Geest en Lichaam onderscheiden hebben: I. §. 12, 13. of des onaangesien niet noch een derde slagh soude konnen zijn / dat noch 't een noch 't ander / of dat half Geest half Lichaam zy: beiderley nature even na/ of hier wat meer van 't een en daar van 't ander hebbende. Want de veelerhande Daimones Mabujas en Zemeëns meer gemeld tonen niet alleenlijk / dat sulx by den Heidenen tot allen tijden is geloofd geweest : maar de Joodsche Ordeningen / de Geesten niet alleen door hun bewind of maght/ maar ook in wesen onderscheidende/ geven sulx noch klaarder te verstaan. Door desen heb ik daar al op gelet / dat al dit slagh van halfslachte Geesten niet en kan versonnen zijn; dan met een verstand/ dat in 't onderscheid van beiderley naturen / der Lichaamen en Geesten niet verlicht is. Want tot noch toe isser niemant geweest die dat duideliker gesteld heeft dan Descartes / wiens gronden ik derhalven in de beschryvinge daar op gemaakt gevolgd hebbe. I. §. 13/ 13. Desgelijkx heeft het misverstand in

in de kennisse van God / alsulke Dæmones bedacht / hier voor in 't III. hoofdstuk mijns oordeels al genoegsaam wederleid. Dunkt iemant echter / datmen noch wel verder soude mogen gaan / om sulk een middelslagh van Schepselen te soeken / dat tusschen Geest en Lichaam zy : die sal met weinig moeite noch te helpen zyn.

§. 9. Iet dat Geest noch Lichaam is / sal nootwendig een van beiden moeten zijn ? Geest en Lichaam tsamen / of dat ganschelik en al van 't een en 't ander onderscheiden zy. Het eerste word by de geleerden *medium participationis*, en het ander *negationis*, dat is / beiderley of geenderley middelslagh genaamd. Want wat den mensche betreft / dien soudemen best *medium compositionis*, een middelslagh door 't samenstellinge noemen : aangesien dat hem de almachtige Schepper / uit die twee verscheidene naturen / Geest en Lichaam / overgunstiglik heeft t' saamgesteld. Maar dat een enkel wesen uit die beiderley besta / dat kan onmogelik niet zijn / alsso weinig als een Geest gewogen / of ene gedachte met ell of schepel kan gemeten worden. Want de wesentlike eigenschappen / waar na de eene natuur van d' andere onderscheiden word / sich nooit vermengen. Daarenboven zijn die van Geest en Lichaam so verscheiden / dat d' eene d' andere duidelik uitsluit : so als bereids in 't IV. hoofdstuk is getoond.

§. 10. Soektmen dan na iet dat geen van beiden zy : volgens Gods almaghtigheid salmen moeten toestaan / dat deselve soude iets konnen gemaakt hebben / dat noch Geest noch Lichaam ware ; na dat de Weereld groot is / waar af den mensche duisendmaal tien duisend deelen onbekend zijn. Daarom so soudender wel menigte van schepsels konnen zijn / welker aart of kraght wy niet en kennen gelijk §. 1. ook al geseid is. Maar met een / dat sulx geen gevolg kan maken / om te stellen / datter sulke waarlik zijn : d' ondervindinge moest ons daar van overtuigen. Doch wat die ons leert staat noch eens nader te ondersoeken / daar het IV. Boek toe dienen sal. Dit alleenlik past hier nu geseid : datmen sulke schepselen die noch Geest noch lichaam zijn / uit hunne werkingen verneemen moeste / soser zijn. Die werkingen nu kan de mensch niet anders dan lichamelijk of geestelijk begrijpen. Indien lichamelik / men sal daar uit besluiten dat het een Lichaam is : indien geestelijk / so komt 't van een Geest. Is 't beiderley / so werken Geest en Lichaam tsamen ; of word op 's menschen Ziel en Lichaam tsaam gewerkt : dat geen van beiden zy en word hy nooit gewaar. Van waar komen dan den mensche die gedachten / datter iets in de weereld zy 't gene Geest noch Lichaam is ? Oorsaken / waar uit sulk wesen soude moeten bestaan / en vind hy 't minste niet : noch hy en verneemt ook geenerhande werkinge van anderen aart / dan die van geen Geest of Lichaam kan veroorsaakt zijn. Waaruit noodsakelik volgt / datter buiten Geest en Lichaam niets met sekerheid te vinden is.

§. 11. Doch dit alles is tot noch toe verhandeld / op den voet / volgens welken Geest en Lichaam door twee wesentlike eigenschappen / Denking en Uitstrekking / onderscheiden worden. Maar indien Descartes hier in eens gemist hadde; gelijkmen voor hem van dat onderscheid in alles op die wijse niet en sprak / ende doch heden by de genen die by 't oude blyven anders word geleerd; wat isser dan met uitgereght / 't gene wy tot hier toe hebben bygebraght? Want men sal ons seggen / datmen onder dese eigenschappen van denken en van uitgestrekt te zijn / noch iet anders als een onderwerp / dat een van dese eigenschappen heeft / verstaan moet; en dat eigenschappen geen selfstandigheden zijn. Voorts melden sy ons desen regel: *Actiones sunt suppositorum*; 't welk te seggen is / dat alle werkingen van Selfstandigheden voortkomen; hoewel door middel van de wesentlike Eigenschappen / door welke sodanige selfstandigheden / en op die wijse / werksaam zijn. Dit verschil te behandelen soude hier een werk van al te langen asem zijn. Het past ons beter 't selve daar te laten daar het is; also het ons niet veel verschillen kan / wat een ander van den aart der Geesten of der Lichamen gelooft: wanneermen sleghs van beide zijde toegeeft / (gelijkmen doet) dat die beide seer verscheiden van nature zijn: te weten / dat een Lichaam niet en denkt / ende een Geest in lengde / breedte / diepte (immers sonder middel van een lichaam) niet is uitgestrekt. Dan komtet daar op aan / hoe de Geesten op malkander / of hoe dat een Geest op een Lichaam werken kan: Dit wil ik nu in 't naaste Hoofdstuk breeder ondersoeken.

VII. HOOFDSTUK.

En gesteld, datser zijn, so word billik ondersocht, op wat wyse dat deselve, vergeleken met des menschen siele, op de selve, of op enig lichaam werksaam zijn.

§. 1. GElijk wy van ons self beginnen moesten / om te mogen weten datter Geesten zijn / dewyle wy bevinden dat onse Ziel sodanig is: so sal dit ook de wegh zijn / langs welke wy de werkingen derselven alderbequamelijkt naspeuren mogen; om daar af te oordeelen so na als 't immers doenlik is. Ende vermits dit nu een stuk is / waar afmen my ernstelik dringt besonderliker te spreken / dan ik in 't eerst meinde te behoeven: so dunktet my geraden / voor af enige bepalingen te maken / buiten welke ik met reden niet en magh getrokken worden; noch self eenigsins daar buiten schryden / wil ik my noch mynen Leser niet verwerren.

§. 2. Myn eerste paal is / Gods Almachtigheid niet te betwisten / wat die door allerhande schepselen / so 't hem beliefde / soude konnen werken; ofte wat door d'onbepaalde mogentheid geschieden kan. Want het is een regel waar aan niemant twijffeld heeft: *ab eo quod esse potest ad illud quod est non valet consequentia*; het is geen goed gevolg, om dat een ding wel

wesen kan. dat het daarom is: so wy hier voor VI. §. 1. al eens gesien hebben. So God kan scheppen wat hy wil / so kan hy mede door dat schepsel werken wat hy wil : ende dat echter buiten tegenstrijdigheit. Dat is; hy kan swart maken dat wit is / en licht dat duister is; maar hy en maakt nooit dat iet swart word ende nochtans witt blijft / ofte dat iet licht zy terwyle 't noch duister is. Wil hy iet in den brand steken door water / hy sal't doen: maar so / dat hy 't water eerst in vuur verandere; of 't vuur in water / so hy daar mede doen wil / 't gene 't water eigen is. Stelt dan mede / dat God enen Geest / so hy wil / in een Lichaam; ende insgelijk een Lichaam in enen Geest verscheppen kan: maar so hy dat doet / so sal de Geest niet meer als een Geest / maar als een Lichaam; ende een Lichaam niet meer als een Lichaam / maar als een geestelijk wesen werken: of 't eene soude waarlik geen Geest / en 't ander geen Lichaam zijn.

§. 3. Desglijx is het met de wesentlike veranderinge / die 't Pausdom in de Misse stelt / altijd by onse leeraars opgevatt: welke daarom sulks voor een verdichtsel houden / dewyle alle d'eigenschappen / inwendig en uitwendig / blyven / van alsulke lichaam als het brood is; en door welken 't anders niet en is dan brood. Gelijk als dan de eigenschappen 't wesen van sulk lichaam van een ander onderscheiden: so veel te meer dan Lichaam ende Geest / tusschen welken 't onderscheid onvergelijkelik groter is. So weinig als derhalven de Papisten met dien uitvlught op de Protestantanten ooit gewonnen hebben: so weinig magh het ook by ons in overleg genomen worden / 't gene hier Gods Almaght soude konnen doen. En dat noch so veel te minder / om 't verwijt niet onderhevig te zijn / dat wy self so snoden redeneringe te werk stellen / die wy in anderen berispen.

§. 4. Des valt hier noch een twede buitensporigheid te mijden: dat wy ons op geen mirakelen beroepen / wanneer de vraag is / wat Natuur vermagh / en ieder schepsel in dien aart so als 't van God geschapen is. Wanneer de vrage soude mogen zijn / of een peerd ook vliegen kan? het soude sekerlik niet wel te passe daar op ja geseid zijn; uit die reden / dat God door sijne almachtigheid een peerd wel kan doen vliegen. Want de vrage is niet geweest / wat God kan doen; maar wat een peerd kan doen. So mede / soude 't niet een sporelose redeneering zijn / somen van den aart en eigenschap / en volgens van de kraght en werkingen der Esels handelde; te seggen dat een esel spreken kan; om dat Gods Almacht heeft gedaan / dat eens een esel sprak? Al even eens moet niemant van de Geesten denken / dat sy bequaam zijn dit of dat te doen / uit dien dat God kan maken datse 't doen; wanneer hy ongewone kraghten boven het bestek huns wesens / door de scheppinge bepaald / en door de voorsienigheid onderhouden / aan de selve geest / of in of door deselve werkt.

§. 5. Gods invloed (somen 't noemt) in de schepselen / of sijne paringe met d'onderoorsaken / hem als opperoorsaak toegeschreven; in de scholen *influxus* en *concursus* genaamd: komt hier mede verder niet te pas / dan so veel als dat gene betreft datmen in de onderoorsaken / als derselven ingeschapenen

schapenen

schapenen aart bemerkt. Want het nooit den onderſoekers der Nature in den ſin quam te verklaren / hoedanig d'invloed en paringe der godlike kraght zy met de Zee / om daar op bomen te doen waſſen / ofte met de bergen / om daar op ſchepen te doen varen; ſo lang als de Zee zee blijft / en de bergen bergen zijn. Van geſpken maghmen ook niet vragen/ of niet wel door Gods opperoorſaakelikheid de koeijen ſouden komen ſaaijen / ſo wel als d'oſſen ploegen/ of by ouds in Iſrael tot het dorſchen gebruikt zijn geweeſt: gemerkt d'invloed en paringe der eerſte met die twede oorſaak anders niet en is/ dan ene gedurige werkſaamheid der godlike Almaght/ elk ſchepſel (en ſo ook d'oſſen en koeyen) in ſijnen aart onderhoudende/ ende na ſijnen aart beſtierende. God ſchiep alles/ en beſonderlik het wild gedierte ende het vee na ſijnen aart: Gen. 1: 21/ 24/ 25. So als hy 't geſchapen heeft/ ſo onderhoud hy 't ook; invoegen datſe even eens door ſijnen wille zijn alsſe geſchapen zijn. Openb. 4: 11. Dit ſietmen in het dagheliјx beſtuur der godlike voorſienigheid/ volgens welke hy eerſt den regen en ſonneſchijn van den hemel geeft; daar door d'aarde bequaam maakt / uit d'aarde alſo bereid de vrught doet waſſen/ en door die vrughten menſch en beeſten onderhoud. Pſal. 65: 10--14. en 104: 14/ 15. Hoſ. 2: 20/ 21. Hebr. 6: 7. Jak. 5: 7. Wilmen dan dat de Geeſten dit of dat/ dus of ſo op andere geeſten of op de lichamen werken: ſo moetmen insgelijx bemerken/ of hun eigen aart en ingeſchapen weſen in opſighte van ſodanigen menſchelijken geeſt/ of allerhande lichamen ſulx mede brengt; gelijk de regen 't land bevochtigen en de Sonne dat verwarmen kan.

§ 6. Dit ſegge ik niet alleen van de werkende onderoorſaak / gelijk hier de Geeſten; dat die van ſulken aart moet zijn / om ſulx alsmen daar van gelooft te komen doen: maar ook van 't gene bewerkt word / dat het bequaam zy om die werkinge t' ontvangen. Want gelijk ene blote rots/ noch de Zee niet bequaam zijn om vrught te dragen/ al regentet en ſchijnt de Sonne noch ſo veel: ſo ſoude insgelijx de poginge der Geeſten ydel zijn/ om iets te werken op alſulken geeſt of lichaam/ welke niet bequaam zijn om die werkinge te ontvangen. Dit ſtuk moet mijns oordeels wel in acht genomen werden: om niet lichtelik te denken / dat een Geeſt op allerhande lichaam werkt / even veel hoe dat inwendig of uitwendiglijk geſteld zy. Inwendig; want dat moet ontwijfelik ſeer veel verſcheelen of 't uit beweeglike of onbeweeglike deelen beſta. Ik ſeg onbeweeglik/ na 't gemeen verſtand: alſo na de nettigheid der Natuurkunde niets in ſich ſelven/ in opſight van de deelen daar het uit beſtaat/ onbeweeglik kan zijn/ dat vergankelik is. Des moet het enen Geeſt niet even veel zijn/ een levendig of leeſloos lichaam te bewegen. Uitwendig: dat is in opſight van de lichamen daar ontrent/ daar aan rakende/ of daar aan vaſt; en na dat die van aart/ meer of min beweeglik of onbeweeglik zijn. In 't vervolg ſal ik dit wat nader paſſen op 't ſtuk dat onderhanden is.

§. 7. Deſe palen dus geſteld/ en die ik niet en denke dat my iemant licht verſetten noch betwiſten ſal; ſullen my ſo wel als mijnen leſer vry wat werks beſparen/ om in 't wild niet heen te lopen. Doch daar komt nu dit noch by/ dat

dat het bewijs met reden word geëischt van de genen die ons tegenspreken; om dat sy dat stellen 't gene wy ontkennen van de Geesten / of ten minsten ondersoeken; en dienvolgens niet en sullen toestemmen voor dat het bewesen zy. Het is dan niet / dat ik eigentlik wil vast stellen / dat de Natuur noch de Schriftuur sulx alsmen voorgeeft van de Geesten niet en leerd: maar 't is / gelykmen dat in reghten noemt / ontkennen op bewys. Datselve is een regel by geleerden; *quod affirmanti incumbat probatio*, die iet stelt, die moet bewysen. Maar die 't ontkent / of slechs twijfelt / voldoet overvloedig / so hy reden syner twijfelinge geeft en noch meer / by aldien hy daarenboven de gene die hy van anderen verwachten moghte / self uithaalt / en ten naawsten ondersoekt. Sulx meen ik hier te doen; eerst (so als eens voor al geseid is) in 't gene door de Reden / en daarna 't gene uit de H. Schriften dien aangaande ooit of ooit is voortgebraght.

§. 8. Dus moet dan niemant meinen / dat ik al willens een ander begrip op my self van de Geesten make / om dat ten grondslagh mijner redeneeringe te stellen / ofte de uitlegginge der Schriftuur daar na te schikken: alsoo ik veel eer van gevoelen ben / dat sulx van de genen word gedaan / welker meining ik in desen ondersoeke 't welk ik achte in 't laatste hoofdstuk van mijn eerste boek duidelik van mijn getoond te zijn. Al ware 't dan dat ik hier ontrent de Geesten doolde / of my ergens in vergreep: des niet te min soude noch de hoofdsaak in haar volle wesen blijven; even eens of dit stuk van der Geesten kraght en werkinge uit mijn werk gebleven ware. Doch dat ik my daar mede besig houden / is alleenlik om de sake grondiger te ondersoeken: ende noch wel meest / om aan te wijsen / hoe weinig sekerheid sy hebben / die sulk een gevoelen als sy voorstaan / tot enen grond nemen van een gebouw dat so breed beslagen / so misselik tsaamgesteld / en so topswaar is; dat het nood van vallen heeft / als men 't (om alsoo te spreken) slechs ter naawer nood met den vinger komt te raken. Nu laat ons sien / wat ons de Reden van de werkinge der Geesten leert.

§. 9. En waar sullen wy dat sien als in ons self / en 't gene wy van onsen Geest / dat is de Ziel / door eigene ondervindinge verneemen? Want dit is d'eenigste Geest die ons door de Reden kenbaar is: d'anderen hebben wy slechs als mogelijk / maar niet als noodsakelik in wesen zijnde / aangemerkt / so verre als wy noch gekomen zijn. Nu sienwe dat de Ziel onmiddelik op haar eigen; ende op geen ander lichaam / dan door middel van haar eigen werkt. En hoewel d'eene Geest den anderen in aart en eigenschappen merkelik nader dan onse Ziel haar eigen Lichaam is: nochtans bevindmen niet / dat d'eene ziel het minst aan d'andere te wege brengt dan door tusschenkomen van twee lichamen, dat van de gene die op d'andere werkt / en van de gene die de werkinge der andere ontvangt. Maar dat de Ziele des eenen onmiddelik op die van den anderē werkt / heeft nooit mensche vernomen; nochte ook begrepen hoe dat sulx geschiedē kan. Waar uit dan volgt / dat / hoewel het lichtelik te denken is / dat de Zielen na den dood van de Lichamen afgescheiden / met malkanderen gemeenschap hebbē: ende verder ontrent God en sijne wer-

ken besig zijn: echter niet met allen met de minste sekerheid gesteld kan worden van de wijse hoe sy dat te wege brengen; dat is/ hunne gedachten sonder spraak of schrift aan elkander openbaren.

§. 10. Nu heeft nochtans de Schepper dese twee natuuren/ so verscheiden alsse zijn/ de menschelike Zielen seg ik met derselver Lichamen in dit leven so vereend: dat op sekere denkinge der Zielen sekere bewegingen in haar Lichaam; en wederom op sekere bewegingen van of uit het Lichaam voortkomende/ sekere gedachten in de Ziel ontstaan. Te weten: de Ziele werkt op 't Lichaam/ wanneer sy 't na haren wille doet gaan/ staan/ sitten/ liggen/ eten/ drinken; en aldermeest/ spreken/ lesen/ schrijven/ en diergelijke. 't Lichaam werk wederom op de Ziel/ of liever de Ziele neemt oorsaak of gelegentheid om iet te denke/ uit sekere Lichaams bewegingen hoedanige insonderheid de werkingen der vijf uiterlike sinnen zijn: alderklaarst te bespeuren aan 't Gehoor en 't Gesicht waarin de leden daar toe dienende van buiten door 't gene hoorbaar en sichtbaar is aangedaan/ 't selve aan de Ziele doen begrijpen/ daar aan denken/ en daar van oordeelen: 't gene in een beest/ sulk ene Ziele niet hebbende/ so niet en is; hier te voren IV. §. 8. insgelijks al eens gemeld.

§. 11. Al is 't nu dat wy niet begrijpen/ wat dat gene zy/ waar door de Ziel dus op het Lichaam/ of het Lichaam op de Ziele werken kan/ ende metter daad is werkende: so en laat het daarom niet de natuur des Lichaams en der Ziel te zijn/ met malkander dus vereend te wesen; so dat de Ziele sulk een lichaam en geen ander/ende 't Lichaam wederom sulken geest als de Ziel is ende geenen anderen/tot die onderlingen en onmiddelbare werkinge vereischt. Want al hangt die tsamenvoeginge blotelik aan 't welbehagen van den Schepper/ so verre als hy de opperoorsaak aller dingen is; die sulke of andere Geesten/ met sulke of andere Lichamen voegt: so en feit dat meer in desen niet/ dan in alle andere schepselen/ en besonderlik in allerhande lichamen; die sodanig zijn alsse zijn/ om dat God self sodanige deelen ende op sodanige wijse heeft by een gevoegd/ gescheiden/ en bewogen. Want niemant sal/ sonder sijne onbepaalbare almachtigheid op 't hoogste te onteeren/ derren lochenen/ dat hy alles anders hadde konnen doen/ dan hy heeft gedaan: evenwel so als hy alles heeft gemaakt/ sodanig is 't; en dat moet de mensche/ (die der meer niet af en weet noch weten kan) voor ehr aart/ natuur of wesen kennen/ 't gene hy bemerkt van God also gemaakt te zijn.

§. 12. Gelijkerwijs dan niemand soude mogen seggen; gemerkt dat God de deelen en bewegingen daar door het vuur bestaat wel met die van 't water soude hebben konnen voegen; dat daarom 't water op deselfde wijse als het vuur/ en 't vuur op sulken wijse als het water/ werken kan: also maghmen ook geensins besluiten/dat so hy de Ziele met een ander Lichaam of ons Lichaam met enen anderen Geest vereenigde/ op gelijke wijse als hy Ziel en Lichaam in den mensch vereenigd heeft; het deselfde sake soude zijn. Want mijne Ziel (neemt et so eens) met enen steen of boom also vereend/

gelijkse met mijn lichaam is: souden tsaam geen mensche zijn. Of een Engel desgelijx met mijn Lichaam vereend soude so veel minder dan een Engel/ en een deel van 't geheel/ 't welk is een mensch uit geest en lichaam bestaande; of na 't voornaamste deel genoemd/ een lichamelikeu Engel zijn. Wie sal seggen/ dat eens menschen ziele onmiddelik vereend met eenen steen/ of boom of ander lichaam; niet uit vleesch en been/ uit adderen/ senuwen/ spieren/ bestaande/ en door bloed verwarmd/ en door wasemende geesten bewogen; maar stijf en uit vaste deelen tsaamgesteld: op en door het selve even licht en even eens/ ja wel het allerminste werken sal? Want het tegendeel word ons door de klare ondervindinge geleerd.

§. 13. Hier uit besluit ik dan/ dat een ander Geest dan mijne Ziel uit eigenen aart door den Schepper in de scheppinge bepaald/ en door de voorsienigheid onderstennd/ geen eigen lichaam hebbende; ende noch minder sulk een als 't onse/ tot bewerginge van andere lichamen bequaam: ons met reden verdacht moet zijn/ hoe die allerhande lichamen/ ook onmiddelbaar/ ende in eenen ogenblik/ (somen gemeenelik gelooft) bewegen; ende allerley lichamelike werken/ des menschen kraghten duisendmaal te boven gaande/ verrighten kan. Want het baat niet/ datmen de natuur en kraght der Engelen so veel volmaakter schatt: (hoe groot dat onderscheid zy/ word lichtelik geseid; maar is tot noch toe niet getoond.) dewijl de volmaaktheid die de ziele boven 't lichaam heeft/ niet en doet datse sonder lichaam singen kan/ beter dan een nachtegaal/ ofte spreken beter dan een papegaai of aexter sonder sulken ziele doet. De wijste man in verstand/ en de sterkste van lichaam/ die nochtans nooit schip gesien noch zee bevaren heeft; sal door sijne wijsheid ofte kraght geen schip het zy met of sonder zeil of riem of roer/ bestieren: immers niemant sal my dat licht wijs maken/ of sich selven (schoon hy 't seit) waarlik doen geloven. Die op zee geboren/ en 't varen gewend is/ schoon hy buiten dat vry bot en onervaren/ of ook klein van kraghten is, sal dat buiten twijfel beter doen. Waaruit ik dan besluite, dat voor ons van de werkingen der Geesten/ 't zy op Geesten of op Lichamen; sonderling degene daar de onse niets met allen op vermagh/ niet het minste bescheid uit het gene ons de Reden leert te halen is.

VIII. HOOFDSTUK.

Wat nu de H. Schrift betreft, die geeft ons van den aart en oorsprong der Engelen niet seer veel bescheids.

§. 1. DE leeringen diemen *per Locos communes*, by gemeene Hoofdstukken, so genoemd/ uit de H. Schriften tsamen stelt/ worden vast op tweederleye wijse daarin na gespeurd. Van sommigen is 't dat de H. Geest voordachtelik en uitdrukkelik spreekt; van anderen hier en daar slechs by gelegentheid van iet anders/ daar het by te pas komt/ iet

vermeld. Van desen aart is 't al / wat ons van d'Engelen of van de Duivelen / van Toverij en Spokerij in den ganschen Bybel ontmoet. Hier op dientmen wel insonderheid te letten: dat hoe menigmaal de Schrift van Engelen of Geesten iet gewaagt; sy ons nooit en seit / wat die eigentlik zijn / so veel als de natuur betreft: of waar in dat het wesen van een Geest besta. En hoe soude se dat doen: dewijl doch de Bybel voor geen Engelen / maar voor de menschen is; welken daar in de wegh der saligheid gewesen word. Dien leertse ons alleen in Christus soeken / die Engel noch Geest / maar mensch om onsent wil geworden is. Want waarlik neemt hy d'Edgelen niet aan, maar hy neemt aan Ahrahams zaad, welk insgelijx uit menschen bestaat. Heb. 2: 16. Dies ook al 't gene dat de Schrift van d'Engelen vermeld / geensins hunnen aart of wesen / noch oorspronkelike werkingen uit hunne nature vloeyende: maar blotelik dat gene van hen vermeld / dat den mensche van Gods wege betreft. In geen plaats der H. Schrifture salmen dat ooit anders vinden. Self de naam geeft geen wesen noch wesentlike eigenschappen te kennen / also Engel (volgens 't gene voor getoond is. I. §. 8.) niet anders dan Gesant of Bode (te weten / van Gods wesen aan den menschen) te seggen is. Het sal hier na te passen komen / alles op te speuren / dat van Engelen goede of / quade in de Schrift te lesen staat: en ieder daar uit sien dat het is so als ik segge.

§. 2. Hier uit volgt nu 't gene ons voor af staat aan te merken / datmen gansch vergeefsche moeite doet / om een hoofdstuk van d'Engelen uit de Schriftuur op te maaken; waar in geleerd werde / wat eigentlik d'Engelen of Geesten aan sich selve zyn / waar toe van God geschapen / en watse doen. Verre van daar; datmen daar uit soude konnen leeren 't gene der Natuurkunde eigen is / die ons den aart van Geest en Lichaam leert: dese / als geseid / komt self so verre niet / datse ons versekeren kan / offer enig ander slagh van Geest / dan des menschen Ziel in de weereld zy. En wat dan wederom Gods Woord betreft; 't is middaghklaar / dat het nooit volstrektelik / maar altijd opsightelijk van d'Engelen spreekt; in opsighte namelik van God / als syne dienaars die syn woord doen, gehoorsamende de stemme syns monds. Psal. 103: 20. Ende ten aansiene der Gelovigen / datse uitgesonden worden tot dienst der genen die de saligheid beerven sullen. Heb. 1: 14. Want datse van nature soude zijn gedienstige Geesten, als of sy (van edelder aart dan de menschen self) om des menschen wille souden geschapen zyn; sulken hoovaardige inbeeldinge moet nooit het nedrig hert eens kristgelovigen bekruipen.

§. 3. Dit schryvende / maak ik my selven nieuwe swarigheid; wanneer ik my te binnen brenge / dat de Schrift van geenderhande saken spreekt die in de Nature zijn tot haar gebruik: of deselve zijn te voren in de Nature bekend: so dat een filosoof daar stoffe vind / om den aart en eigenschappen na te speuren. Gelykmen leest van wind en regen / van vuur en licht / van lucht en aarde / van allerhande dieren / groot en klein. Van dit alles heeft de

de mensche kennis buiten de schriftuur / en gelegentheid om den aart daar van te ondersoeken. Maar so aangaande d'Engelen geen kennis van naturen is: so schijnt / dat ons de Schrift door haar self onderreghten moeste / hoedanige schepselen sy door d'Engelen versta; om te mogen weten / hoe sy verstaan wil zijn / wanneer se dit of dat van d'Engelen verhaalt. Doch dit alles overwogen brengt my noch niet van my stuk. Want ik sie dat dus wel meer dingen gemeld worden / van Naturen onbekend / ende nochtans in de Schrifture niet verklaard; nochte voor al't minste gemeld dat sulx in gebruik of wesen was / daar het een of het ander van geseid word. So komen Urim en Tummim menigmaal te pas; sonder dat ergens word geseid wat daar door te verstaan zy: de Crethi en de Plethi onder Davids hofgesin / genaamd / sonder egernis te verklaren / wat het voor luiden waren diemen so te noemen plagh. Self worden in de Schrift geschiedenissen gedacht / die nergens meer te boek staan: gelijk van Michaels twist met den Duivel Jud. v. 9. en van die 18 op welken de toren van Siloam viel; ja van de Galileers selve niet eens / wat het voor ene geschiedenis geweest zy / waar in Pilatus hun bloed met hunne offerhanden gemengd hadde; waarop nochtans de gansche rede onses Heeren gepast was. Luk. 13: 1. ens. Uit sulks en diergelijke maghmen dan besluiten / dat de Schrift ook wel van d'Engelen / den mensche van naturen onbekend / kan spreken / sonder ons derselver aar of wesen te verklaren.

§. 4. Nu en is't ons niet geoorlofd / meer te willen weten / dan God van 't gene door natuurlik verstand niet kenbaar is gewild heeft dat wy weten souden. Laat ons echter sien / hoe veel dat zy. Daar af so vind ik in de Schrift het gene ik in de volgende stellingen begrijpen wil.

1. Datter buiten 's menschen Ziel noch andere Geesten / sonder eigen lichaam zijn / welken sy den naam van ENGELEN, dat is Boden, geeft.

2. Dat deselve tweederley / goed en quaad zyn.

3. Dat de goede Engelen Gods dienaars / en beschermers der gelovigen zijn.

4. Dat het hoofd der bose Engelen / de Duivel en Satan genaamd / d'oorsaak is van 's menschen val.

5. Dat hy met deselven eewig van God verdoemt is.

§. 5. Nu staat ons bescheidelik na te sien / waar en hoe de Schrift dit seit: en of se ook iet meer seit / daarmen staat op maken magh / dat het na de letter moet verstaan zijn. Door en door leertse dat / het gene nu gesteld is; maar op alle die plaatsen niet diemen daar gewonelik op past. Sulx heb ik neestig soekende dus nagespeurd / als ik nu vervolgens aan den Leser tonen sal. De gedurige tale van Gods Woord geeft genoeg te kennen datter Engelen / en datter Duivelen zijn: anders haddense nooit gedaan nochte geweest / het gene hen daar word toegepast; volgens den bekenden regel / *Ejus quod non est, nulla sunt accidentia*, 't gene niet en is, daar valt ook niet van te seggen. Waar uit vorders volgt / datse van God geschapen zijn; also 't gene watter is / van hem geschapen is / Open. 4: 11.

Ende mitsdien dat de Duivel en sijne Engelen quaad zijn/ en dat God alles goed geschapen heeft; Gen. 1:31. sulx men ook van hem/ die alleen oorspronkelik goed is/ Matt. 19: 17. niet anders denken magh: so volgt/ dat de selve niet die boosheid / die wy hen toeschrijven / van God niet geschapen zijn. Indien so niet geschapen: wat blijfter anders over om te denken/ dan datse in den staat der eerste scheppinge niet gebleven zijn?

§. 6. Ondertusschen seit de Schrift / dat de Engelen Geesten zijn/ wanneer syse gedienstige Geesten noemt. Heb. 1: 14. Maar uit Davids woorden Psal. 104: 4. is dat so licht niet te bewijsen als men meent. Het is waar / in onsen duitschen Bybel staat; hy maakt sijne Engelen Geesten: sijn dienaars tot een vlammende vuur: ende valt op de vertalinge van 't eerste lid / en daar 't meest op aan komt / niets te seggen. Dit alleenlik/ datmen de woorden in het Duitsch ook in dese orde stellen magh; hy maakt de Geesten sijne Engelen. רוחות *Ruchos* Geesten is ook winden; en מלאכים *Malachym* Engelen insgelijx boden te seggen gelijk I. §. 7—10. gemeld is. Welk van beiden komt hier best te pas? Onse vertaalders hebben den sin uitgedrukt welke Paulus Heb. 1: 7. volgens de griekische oversettinge stelt. De chaldeeusche loopt daar ook niet tegen. Die namaals gevolgd zijn / houden sich in andere talen aan den selfden sin. Sonder dat komter met den ganschen inhoud van den Psalm op het naaste over een / datmen dit vers van den wind / en 't vuur des donderblixems magh verstaan. Want de gansche draad en rede is op Gods wonderwerken in 't natuurlik beloop van den Hemel / Aarde / Zee / derselver dieren en gewassen toegepast. Self en word van den Mensche buiten 't 5. en 23. vers niet uitdrukkelik gemeld: en dat noch verder niet / dan ten aansien van de vrught des velds / en het licht der Sonne / die hy t'sijnen nutte uiter aarde spruiten en van den hemel schijnen doet. So dat Gods werken in de Lucht / op der Aarde / in de Zee het gedurig / immers het voornaamste onderhoud van desen lofsang zijn. Om dese reden ging ik lichtelik van alle oversettingen af / so my Paulus daar aan niet en hielde.

§. 7. Niet alleenlik seit de Schrift / dat d'Engelen Geesten zijn: maar ook wat een Geest is; te weten sonder vleesch en been. Luc. 23: 39. Dat is te seggen / een verstandig wesen dat geen lichaam heeft. Want alle eigenschappen en werkingen denselven in de Schriften toegepast / geven klaarlik te verstaan / datse zijn 't gene boven I. §. 12—15. van Geesten gesegd is. Insgelijx zijnse van der menschen Zielen onderscheiden: om datse van den Mensche self / daar de Ziel een deel af is / over al waar de Schrift van hunne bediening spreekt / onderscheiden zijn. Sulx is klaar van self / ende behoeft voor den genen die maar iet belesen is geen bewijs. De Lichamen daar somtijds d'Engelen in verschenen zijn / waren ook hunne eigene niet. Want die haddense in den Hemel / of op den wegh / by hun op en neder varen / niet van doen; en moesten hen meer hinderlik dan nut zijn / hoe fijn of luchtig ook van stoff of maaksel men die schatten wil.

§. 8. De scheppinge der Engelen / hoe seker datse is / word nochtans nergens

nergens in de Schrift verhaald. Een bewijs / dat ons God niet voor heeft om te leeren / wat Engelen / maar wat wy selve zijn. Sulkx daar uit noch nader blijkt / dat hunne plaats / volgens de tale van Gods Geest in den Hemel is: maar de gansche draad en stijl der historie / waar in ons Moses d'eerste Scheppinge beschrijft / is enkelik na de Aarde / 's Menschen woonstede / (Psal. 115: 16. Hand. 17: 26.) geschikt; ende wel besonderlik na een seker volk uit Israel gesproten / aan welken de Schepper een besonder land had ingeruimd. In de Aanmerkinge op d' Historie van 's Weerelds Scheppinge, gedrukt op d'eerste kaarte in den Bybel / 's jaars 1687. 't Amsterdam by Hieronymus Sweerts en Daniel van den Dalen uitgegeven maghmen breeder daar af lesen. De gemeene antwoord onser Schriftgeleerden komt die uitlegginge te gemoet: wanneer se seggen / dat Moses alleenlik de sienlike schepselen in syne beschrijvinge beoogt; en daarom van de Geesten / als onsienlik / geen gewach en maakt. Over sulx moet het ook vergeefschen arbeid kosten / so onse nieuwsgierigheid verder gaat; om te willen weten / op welken dagh van sessen de Engelen van God geschapen zijn.

§. 9. Doet ons nu de Schrift van de scheppinge der Engelen geen verhaal: wat soudese dan ook van der selver vall en oordeel veel gewagen? Weinig sprekende van 't gene d'Engelen doen / so hadse noch veel weiniger te seggen van 't gene dat de Duivel doet. Maar dat is niet weinig / sult gy seggen. Want Gods Woord doorgaans van 't een en 't ander spreekt. Ik beken dat / kristen Leser: maar versoeke dat gy met my leest en overweegt / hoe veel daar in van sulx te vinden zy / alsmen gemeenlik daar uit trekt. Derhalven wil ik hier voor af bedingen / datmen my de vryheid late die elk neemt / om de Schrift in den grond na te sien; sonder omsien na geleerde luiden uitleggingen of toepassingen; schoon van langer hand vast by alle man in besitt geraakt / om Gods woorden in alsulken sin als sy gewoon zijn / te verklaren.

§. 10. In desen heb ik al voorlang met droefheit aangesien / datmen sich tweesins te buiten gaat. Ende eerstelik daar mede: dat elk schier genegen is veel over sulke dingen te bepalen / daar de Schrift af swijgt / of in 't voorbygaan / of wat duister spreekt: ondertusschen datmen over saken daar de H. Geest het meeste werk af maakt / niet veel en doet. Ik sal hier af geen andere exempelen verhandelen / schoonder veele zijn / dan die sich op doen in 't geschil dat wy behandelen. 't Is een hoofdstuk van de Godgeleerdheid; van de Scheppinge der Weereld ende in 't besonder der Engelen en Menschen. Men gift den tijd / dat die was de eerste dagh: en dat sal uit Job 38: 7. te bewijsen zijn. Andere stellen 't liever op den sesden dagh: uit vrese dat somen daar toe den eersten namen / de Arianen of Socinianen: daar mede voordeel moghten doen; om te denken / dat d'Engelen dus vroeg geschapen / God in het maken van de Wereld ook geholpen hadden. Dan overlegtmē verder / of en hoe verre d'Engelen ook als de Menschen na Gods Beeld geschapen zijn / en of de Duivel ook Gods Beeld noch heeft: sonder

eens

eens verklaard te hebben/ waar in Gods Beeld besta/ 't gene volgens de gemeene orde der verhandeling in een besonder hoofdstuk achterna geleerd word. Maar dan is men 't noch in lang niet eens: mits dien dat d'een dat Beeld in de geestelikheid der nature stellende/ volgens toestaat/ dat de Duivel self Gods Beeld noch heeft; d'ander niet als gereghtigheid daar door verstaande/ rond uit belijd/ dat de mensche door den val Gods Beeld verloren hebbende/ het Beeld des Duivels in de plaats gekregen heeft. Behalven dit so wilmen enkelik weten/ waar in den afval van de bose Engelen bestond; of 't hovaardy of nydigheid of anders iet geweest zy: en 't komt'er seer op aan/ dat de menschen laten komen den tijd te bepalen/ op welken dat de Duivel viel. Van dit alles leestmen in de Schriften niet een eenig woord: oorsake dat ik 'er ook niet eens van spreken wil.

§. 11. Het ander is/ datmen met een bloot verhaal van Engelen die nu en dan verschenen zijn/ om te verstaan het gene door de letter klaar betekend word/ niet eens te vreden is: maar wil daar onder noch verborgentheden soeken/ en geloofsstukken daar uit bevestigen/ die van geheel anderen inhoud zijn. Ik segge de verborgentheid der allerheiligste Drieënigheid/ en der Menschwerdinge onses Heeren en Saligmakers: als of die waarheden op geen wisser gronden waren vast te maken. Ik houde van die buitenwerken niet/ die men tegens vyands list of waght niet kan bewaren; en die hem tot voordeel strekken/ wanneer hy een daar af in krijght/ (gelijker menig van onse eigene voorvechters van self verlaten word) om daar in te nestelen/ ende ons also uit onse eigene werken te beschadigen. Die daar voor besorgd zijn/ datmen de waarheid voor den vyand bloot sal stellen/ indienmen sulke lichte buitenschansen niet bewaart/ die en bedenkt niet/ datse van dien aart is/ om so blood bestreden te worden. Sy en wil niet anders vechten: sy komt voor den dagh/ en siet uit hare ogen. Sy en behoeft geen schild noch wapen dan haar selve: sy is schoot-en steekvry: de vurige pijlen des bosen is sy machtig uit te blusschen. Daarom niemand sy om ons verlegen/ dat wy die verborgentheden des Geloofs niet onverwrikbaar soude konnen staande houden: al is 't dat wy mogelijk 't bewys niet sien/ daar het andere soeken; het zy in benamingen/ het zy in verschijningen van Engel of Engelen/ in de Schrift gemeld.

§. 12. Noch isser iets dat ons te byster in den wege staat/ om een vry en onpartijdig ondersoek te doen. Te weten/ dat de Vertaalders van den Bybel/ en insonderheid de Nederduitsche (anders mogelik de besten) mede doorgaans in 't gevoelen zijn geweest dat ik ondersoeke: en daar door niet alleenlik Engelen/ maar insonderheid menigte van Duivelen in de Schrift vermelden/ daar geen woord in sulken sin in de griekschen noch hebreeuschen text te lesen staat: of 't gene men daar leest/ so wel: indien niet beter/ op menschen als op geesten magh gepast zyn. Maar wy moeten seker gaan/ salmen sulk een groot gevaarte stichten of ter neder werpen/ als de maght en 't rijk des Duivels is/ daar wy nu na komen sien; om eens grondig te verstaan wat daar af de reghte waarheid zy/ daarmen over al so

breed

breed af spreekt. Ondertusschen wil my dit noch merkelik verlichten / dat ik d'Oversetters niet als of ik so veel wyser ware; maar uit hunne eigene oversettinge en aantekeningen op andere plaatsen overtuigen kan / wanneer ik ergens van hen kome af te gaan: of ten minsten tonen / dat andere vertaalders of uitleggers insgelijx van hen verschillen.

IX. HOOFDSTUK.

Van den herkomst en den staat der bose Geesten, geeft sy weinig, ende nochtans duidelijk bericht.

§. 1. GEseid zynde / dat d'Engele / gelijk alle dingen / van God goed geschapen zyn: so en komender geen quaden zijn / dan door afval; noch sodanig blijven / so die val niet onherstelbaar zy. Van den selven word wel so veel hier en daar getuigd / dat die is geschied: maar (gelijks reeds geseid is) nergens verhaald / wanneer / of waar die by toe quam / of waar die in bestond. De Saligmaker Joh. 8:44. noch d'Apostelen / 2 Pet. 2:4. en Jud. v. 6. en seggen ons ook niet / hoe de val der Duivelen geweest zy; dan ten hoogsten maar / datse gevallen zijn. Want eerst in de waarheid zijnde / misdien datse neffens d'andere Engelen opreght en goed geschapen zijn: so en zijn se daarin / seit de Heere / niet staande gebleven; als daar uit bleek / dat de Duivel van 't begin af al een Menschen moorder was. Johannes seit daar beneven: die de sonde doet is uit den Duivel, want de Duivel sondigt van den beginne. 1 Joh. 3:8. Dit by malkanderen gebraght / maakt ten minsten so veel uit: als dat de Duivel in 't begin geweest / in de waarheid geweest; maar terstond afgevallen / d'eerste oorsaak van de sonde en verdoemenis / en also genoegsaam moordenaar van 't menschelijk geslaght geworden zy. Met die twee getuigenissen des Heeren Jesus self en sijns lieven Apostels / klaar en duidelik sprekende dat de Duivel van den staat / daarin hy van God geschapen was / afgevallen zy: behooren wy vergenoegd te zijn / al komter meer niet by. Alleenlik geeft de Heere van ter zyden noch te kennen / dat een menigte van Engelen met dien eenen welken hy den Duivel noemt / gevallen zy / die syne Engelen, dat is; (als meermaal nu geseid) syne boden genaamt zijn. Matt. 25:41. Tot wat boodschappen van hem te voren uitgesonden / en of sy daarom so genoemd zijn / dat swijgt de Schrift.

§. 2. Dat van Petrus nochte Judas leit so klaar niet als 't wel schijnt. Want Petrus (so hy daar van dese sake spreekt) seit ons meer niet van d'afvallige Engelen / dan datse gesondigd hebben; sonder te verklaren wat die sonde was. Judas (indien hy mede van den val des Duivels handelt) getuigter af / datse hun beginsel niet bewaard, maar hunne eigene woonstede verlaten hebben: en hy verklaart ons mede niet / hoe 't by quam datse hun beginssel so verlieten / ende hunne eerste woonstede niet en sochten

in te houden. Waar uit wel te sien is / dat het gene men besonderliker van den val der Engelen kalt / uit der Joden oude drömeryen opgehaald / en den verdichtselen des Alkorans gelijkmatig zy. Daar van gelieve mijnen Leser I. B. XII. §. 12. XIV. §. 5. 't gene uit beiden aangetekend is / eens na te sien.

§. 3. Daillon in sijn *Examen de l'Oppression des Reformez en France* doet / dat ik daar effen als met twijfeling over de woorden der Apostelen Petrus ende Juda sprak: of sy daar den val des Duyvels by verstaan. Al en vind ik my niet ten vollen overtuigd / dat sijne verklaringe vast gaat; sy brengt my echter so verre / dat ik my op d'andere ingelijks niet meer verlaten derf / dse des Apostels rede hier / en by Petrus van den val der Engelen verstaan. Des dunkt my dat ik wel sal doen / so ik denselven schryver in dat deel alhier vertale / en aan 't oordeel van den Leser stelle. Hebbende dan voor af beweerd / datter maar een Duivel ofte Satan in de Schrift bekend is: so schikt hy sich om de swarigheden op te lossen / die hem waren voorgeworpen. Onder anderen seit hy dan. Gy wilt tegen my inbrengen 't gene Judas in 't
,, 6. v. van sijnen sendbrief seit / van Engelen die hun beginsel niet bewaard
,, hebben; gelijk onse oversettinge mede brengt. Maar gy en sult daar niet
,, vinden sulken bende van Geesten / onder 't gebied des Satans staande / en
,, die hem in sijne wederspannigheid gevolgt zijn. 't Is enkel vooroordeel
,, datmen daar Engelen vinden kan / die nooit Engelen geweest zijn. Dit bestaat hy eerst te tonen; en daar na / wat door dese Engelen te verstaan zy.
,, §. 4. De H. Geest / die geen andere als bequame namen geeft / die en
,, noemt nooit Engelen dan de genen die om enige sake uitgesonden zijn.
,, Maar dese Geesten / diemen stelt dat den Satan van 't begin des Werelds af in sijne wederspannigheid gevolgd zijn / waren noch van God
, niet uitgesonden / toenze vielen: en daarna ook niet; also hen Judas
, hier vertoont als gebonden en geketend tot den dagh des oordeels toe.
, Die van 't begin ten einde toe gevangen blyft / wanneer is die een gesant
,, geweest? Dese reden gaat by my niet vast: also mede Duivels Engelen van den Heere Jesus genoemd zijn / Matt. 25: 41. degene diemen niet en weet waartoe dat van hem uitgesonden worden / na den val / of voor den val gesonden zijn geweest.. Al is 't dat de naam niet op den aart of 't wesen van de Geesten / maar op derselver bedieninge staat; so word die echter ook gebruikt om blotelik dat slagh van schepselen / buiten meldinge van hun gesandschap te betekenen; 1 Sam. 29: 9. 2 Sam. 14: 17 / 20. en 19: 27. Zach. 12: 8. Matt. 22: 20. Mar. 13: 32. Hand. 23: 8. 1 Kor. 13: 1. Kol. 2: 18. 1 Tim. 5: 21. Heb. 2: 16. en 12: 22. 1 Pet. 1: 12. 2 Pet. 2: 11. en daarom konnen sulke Geesten die gevallen zijn / schoon nu buiten desen dienst / door gemeinschap van nature met den self de name wel betekend worden. ,, So gy dese rede des Apostels sonder vooropgenomen oordeel
,, leest; gy sult sien / dat hy volgens de gemeene uitlegginge geen goede redeneeringe gebruikt. Sijn oogmerk is / de gelovigen te verplighten /
,, om volstandig te strijden voor 't Geloof; ende niet te doen gelijk de genen /

,, die Gods genade veranderen in ontuchtigheid en God den eenigen Heer-
,, scher ende onsen Heere Jesus Christus verlochenen : ende sulx door vrese
,, van Gods oordeel / waar af hy enige exempelen verhaalt. Het eerste
,, van dien is dat van de Israelyten / die na de verlossinge uit Egypten on-
,, gelovig geweest / en daar over verdorven zijn. Sulx was uit de historie
,, hunder wederspannigheid Num. 13. en 14. Deut. 1. en Psal. 95. genoeg
,, bekend ; geschied zijnde op de wederkomst der genen / die uitgesonden
,, waren om 't land Kanaan te verspieden. Tot een derde exempel brengt
,, hy by / de bekende geschiedenissen van Sodoma en Gomorra. Gen. 19.
,, Tusschen beiden neemtmen voor een tweede / de straffe der Engelen / die
,, met den Satan in 't begin des weerelds tegen God zijn opgestaan / en met
,, eewige banden onder de duisternis bewaard worden ; daarmen in voor-
,, gaande boeken van de H. Schriften niet af leest. Over sulx kond ene ge-
,, schiedenis / tot op dien tijd onbekend / geen kraght hebben op 't gemoed
,, der lesers ; ende wierd seer t'onpas by de twee anderen gevoegd.

,, §. 5. Men behoeft sich hier op geen overleveringe te beroepen / noch
,, op enig boek dat doe noch voor handen / doch daarna verloren was.
,, Want behalven dat dit beide seer onseker is : so en heeftet geenen schijn /
,, dat Judas tusschen twee exempels / uit de H. Schrift so wel bekend / een
,, ander heeft willen stellen / waar af de Godspraak den Joden toebe-
,, trouwd gansch niet en meld. Ik vrage wat d'Oversetters bewogen
,, heeft om het griekssche woord ἀρχὴ arche beginsel te vertalen ; so 't niet
,, en is om daar den val der Geesten door te vinden / daarmen elders niet
,, af leest? De gemeene latijnsche oversettinge gebruikt hier 't woord *prin-
,, cipatus* meesterschap ; 't gene op Geesten / die onder een hoofd staan / niet
,, wel past.

,, §. 6. Dan so gy op 't vervolg van des Apostels rede lett / en op
,, de spreekwijsen die hy gebruikt : gy sulter dese Engelen, dat is gesanten
,, haast in vinden / die 't land van Canaan verspied hebben : zijnde Oversten
,, der stammen en Hoofden der kinderen van Israel. Num. 13; 2/3. Dese
,, hebben hunne waardigheid / diese boven andere hadden / niet bewaard :
,, uit welke oorsaak sy die ook teffens met het leven verloren hebben. D'A-
,, postel leit hen twederleye misdaad te last. D'eene / datse hunne waardig-
,, heid niet wel bewaard hebben ; door dien sy te licht beswelken / en alsо die
,, hartigheid niet en hadden die den hoofden des volx betaamde. D'ande-
,, re / datse τὸ ἴδιον οἰκητήριον to idion oiketerion hunne eigene woonstede,
,, 't Land dat hen God in eigendom bescheiden hadd / ἀπολιπόντας apoli-
,, pontai verlaten hebben ; mits datse daar van afstonden / beschroomd
,, zijnde om het in te nemen. Dit past duidelijk op de genen daar ik van
,, spreke : gelijk sulx ook uit Petrus woorden lichtelijk te bespeuren is. Die
,, seit 2 Pet. 2: 4. dat God d'Engelen (ik sett hier wederom Boden of Gesan-
,, ten) die gesondigd hadden, niet gespaard heeft. Want de woorden /
,, die gesondigd hadden, betekenen seer wel de genen van welken Paulus
,, Heb. 3: 17. schrijft : die gesondigd hadden , welker lichamen gevallen

„ zijn in de woeſtijne, ende welken God geſworen heeft, datſe in ſijne ruſte
„ niet en ſoude ingaan. Dit zijn deſelfde die enen opſtand maakten / wan-
„ neerſe op 't ſtuk waren om in 't land Canaan te gaan / 't welk ſy waren
„ weſen verſpieden. 't Is waar / dat dit op alle Godsgeſanten die onge-
„ hoorſaam zijn wel enighſins gepaſt kan worden: maar in de ganſche
„ Schrift is geen exempel van wederſpannigheid te vinden / ſo merkweer-
„ digh als dit is / en daar ſich God ſo heſtig om vertoornd heeft / en dat ſo
„ ſwarelik van hem geſtraft is.

„ §. 7. So gy vraagt / of menſchen van menſchen uitgeſonden ook wel
„ Engelen genoemd zijn: ik antwoorde / dat de genen daar wy nu van
„ ſpreken van God ſelf geſonden waren: die daar laſt toe gaf / en met na-
„ men noemde wiemen daar toe ſenden ſoude. Daar by komt noch / dat
„ niet alleenlik by de griekſche ſchrijvers ook wel *angeloi* genoemd zijn
„ die van menſchen uitgeſonden waren: maar dat het ook ſeer gemeen
„ is in den griekſchen Bybel / het hebreewſche woord *malach* op menſchen
„ gepaſt / door het griekſch *angelos* te vertalen. Dus worden ſy die Ja-
„ cob aan Eſau ſond / Geneſ. 33: 3. Moſes aan den koning der Edo-
„ mijten / Num. 20: 14. Gideon aan die van Efrajim / Right. 7. 24.
„ ſo wel מלאכים *malachym*, ἄγγελοι *angeloi* engelen genoemd / als elders die van
„ God geſonden waren. In 't niew Teſtament is dit gebruik ook niet
„ onbekend: als te ſien is Jak. 2: 25. daar de twee verſpieders van Jo-
„ ſua uitgeſonden ἄγγελοι *angeloi* engelen genoemd zijn; 't welk by onſe ne-
„ derduitſche overſetters geſondene vertaald is. So d'een Apoſtel dan En-
„ gelen noemt / die van Joſua geſonden / ende maar gemeene luiden waren:
„ wie wil ſich verwonderen / dat d'andere twee den ſelfden name geven aan
„ de genen die beneffens hem van Moſes uitgeſonden / en hoofden des volks
„ geweeſt zijn?

§. 8. Hier en wil ik niet ontkennen / dat ik tegen deſe redenen niet veel en hebbe / ſo veel het eerſte deel betreft: te weten / van d'Engelen die daar in geſondigd hebben; datſe hun beginſel niet bewaarden, maar hunne eigene woonſtede verlieten. Maar het hapert my noch aan ſo ſwaren ſtraffe alſſe daar voor leden: gemerkt dat de bewuſte verſpieders in de woeſtijne ſleghs geſtorven zijn / ſonder in 't beloofde land te komen: volgens de godlike bedreiginge / Uwe dode lichamen ſullen in de woeſtijne vallen. Num. 14: v. 29. Maar dat en is niet het gene hier geſeid word: datſe God in de helle geworpen, en aan de ketenen der duiſternis overgegeven heeft om tot het oordeel bewaard te worden; 2 Pet 2: 4. of gelijk Judas ſpreekt / dat hy ſe tot het oordeel des groten daghs met eewige banden onder de duiſterniſſe bewaart. Doch de ſwarigheid komt op de woorden / Helle, Ketenen, en Duiſterniſſe aan. Door alle drie word by den Hebreën de Dood betekend. So dat de meininge kan zijn / dat ſy tot ſtraffe hunder ongehoorſaamheid en ondankbaarheid / op ene ſonderlinge wyſe / anderen ten voorbeeld geſtorven zijn: 't welk met ſulken verbloemde rede kraghtigſt geſeid word / om 't gemoed te bewegen.

§. 9. Want

§. 9. Want het hebreeuwsche woord *Scheol* en 't grieks *Hadees*, die op malkanderen slaan/ word so wel graf als helle vertaald. Ja onse Oversetters hebben 't ook wel Helle verduitscht/ daarmen nochtans wel kan sien/ dat het Graf betekend word. Gelijk daar Petrus des Heeren opstandinge uit den 16. Psalm bewijst: Hand. 2: 27/29. Gy en sult (seit David in onsen duitschen Bybel) mijne ziele in de Helle niet verlaten: en Petrus/ om te tonen dat hy dit op hem selve niet en seit/ sijn Graf is by ons tot op dese dagh. Hoe komt dat te pas/ indien 't gene eerst Helle genoemd is het Graf niet en is: Van Kora en sijne aanhang word geseid/ datse levendig ter helle voeren, wanneer hen de aarde verslond. Num. 16: v. 30/32/33. De Ketenen zijn dan mede wel te vinden: want die komen best in de Gevankenis te pas. Doch Petrus selve geeft die naam elders aan den Dood en 't Graf: wanneer hy seit/ dat Christus eertijds door den Geest gepredikt heeft/ den Geesten die in de gevankenisse zijn, zijnde degene die in Noaghs tijd ongehoorsaaam gestorven zijn. 1 Pet. 3: 19/20. Want een dode kan sich minder reppen of bewegen/dan die op't allerstrengst geboeid/geketend en gevangen is. Eewige banden is niet verder te verstaan/ als datse nooit wederom los raken sullen/so lang als de weereld staat. Want die eewigheid houd op met het oordeel des groten daghs, daar sy toe bewaard zijn. Banden derhalven so eewig als de Heuvelen, die nochtans een einde nemen sullen. Genes. 49: 26. De Duisternis is mede eigen aan de doodschaduwe: Psal. 23: 2. Weshalven Job den Dood beschrijft als een land der Duisternisse en der schaduwe des doods; een stikdonker land, als de Duisternisse selve; de schaduwe des doods ende sonder ordeningen; ende het geeft schijnsel als de Duisternisse Job. 10: 21/22.

§. 10. Nu kanmen lichtelik met een verstaan/ hoe dese Engelen/ dat is weerspannige gesanten/ op sulke wijse tot het oordeel des groten daghs bewaard worden. Want dat en seit niet noodsakelik datse eewig verdoemd zijn: niet meer dan de genen die van elk ydel woord rekenschap geven sullen in den dagh des Oordeels. Matt. 12: 36. Alle menschen sullen dus geoordeeld worden; maar alle menschen sullen niet verdoemd worden. 't Is alleenlik/ datmen op dien dagh, dien de Heere maken sal, het onderscheid sal sien tusschen den reghtveerdigen en godlosen. Malach. 3: v. 18. So verre dan als de bewuste verspieders onberouwelik gesondigd hebben/ ende in hunne sonde gestorven zijn/ (des wy liever niet van hen vertrouwen) so wordense tot den dagh des Oodeels bewaard om gestraft te worden. 2 Pet. 2: 9. Anders konnen hunne zielen/ door de straf in dit leven gebeterd/ behoudens al 't voorseide/ in gerusten stand by God; en dit uitwendig oordeel tot verderf des vleesches geweest zijn/ om den geest te behouden in den dagh van Jesus; gelijk Paulus den groten dagh des Oordeels noemt. 1 Kor. 5: 5.

§. 11. Dit en heb ik/ waarde Leser/ geensins bygebraght/ om u die verklaring op te dringen; of de gemeene uitlegginge te verwerpen. Want de sake blijft daarom in wesen/so als uit Christus eigene woorden Joh. 8: 44.

genoegsaam blijkt. Het zy dat dese twee Apostelen het selfde seggen/ of datse van iet anders spreken; de mond der waarheid self is ons alleen genoegh. Wat meer is: ik hadde self een groot behulp in die verklaring/ die ik dus in twijffel trekke/ ware 't my om louter waarheid niet te doen. Mijn gebow steunt voornamelik daar op/ dat de Duivel Gods gevangen/ en ter Hellen opgesloten is; welke stijl van spreken na 't gemeen gevoelen uit die twee plaatsen voornamelik ontleend is. Dan hier uit siet nu de Leser/ hoe weinig ik my selven soeke: en dat ik de Schrift niet na mijn hoofd wil buigen/ om haar te doen spreken so als best op mijn gevoelen past; aangesien dat het weinig scheelt/ of ik soude hier/de waarheid te geval/my selve 't vonnis tegen wijsen. Hout het my dan ook ten goede/ Leser/ dat ik insgelijx den tegenspreekeren van ons Geloof tot nadeel niet en doe/ het gene ik tot voordeel van my self niet eens wil doen. De waarheid moet steeds waarheid/ en wy haar onderdanig zijn.

§. 12. Nochtans wat isset dat de Schrift met sekerheid ons van dat Oordeel leert/ waar onder d'Engelen na sulken val geraakt zijn? Het eewig vuur (buiten twijffel by gelijkenis/ om de swaarste en eeuwigdurende pijnigingen te verstaan also genoemd) is den Duivel en synen Engelen bereid, Matt. 25:41. De woorden brengen noch niet mede/ datse terstond na den val in dat vuur geworpen zijn: maar blotelik dat het hen bereid is; 't welk schijnt op het toekomende te sien; gelijk het koninkrijk in tegendeel noch eerst sal gegeven worden dien het bereid is, Matt. 20:23. en 25:34. Dat voor te komen is voor hen geen middel nochte Middelaar. Want waarlik hy en neemt d'Engelen niet aan, om te verlossen; maar alleen de menschen van Abrahams zaad. Heb. 2:17.

§. 13. In wat staat zijn dan de bose Geesten nu? de heilige Schrift en seit dat niet/maar wijst het ons genoeg. De mensche met dat hy gevallen was/waar bleef hy doe? was hy beter dan in de Hel/ wanneer hy in den Hof de stemme des Heeren horende/al bevende voor hem vlood? gelijk het in den 17. artykel onser Geloofs belydenisse staat. En meinen wy/dat het de Engelen beter hadden na datse gevallen zijn? Wie en swiggt niet voor Gods toorn/ ende word verschrikt door syne grimmigheid? Psal. 90:7. Hebben dan de Geesten die gesondigd hadden/ uitstel van hun vonnis verkregen/ dat moest klaarlik blijken; of het antwoord is van selve/ Neen. Nu het blijkt geensins/ de Schriftuur en spreekter nergens af/dat den wederhorigen Geesten ooit de minste jonst of genade zy geschied; noch tot vernieuwinge ter bekeeringe/ noch tot uitstel of versachtinge der straffe. Sulx geschied ook aan den mensche niet dan om ons door Gods langmoedigheid en goedertierentheid te leiden tot bekeringe. Rom. 2:4. Maar daar toe vinden wy/als geseid is/ voor de bose Geesten geene hoop. Derhalven isser ook geen reden om te denken/ dat de reghtveerdige God/de maght tot straffen self in hande hebbende; en geen genade in den sin/ omtrent schepselen die gesondigd/ ende geenen Middelaar en hebben: niet en soude na verdienste straffen/ van de uur af datse eerst gesondigd hebben.

§. 14. Seitmen echter / (gelijk in 't I. B. XIX. §. 8. uit Schott verhaald is) dat die bose Geesten sommige noch vry/en sommige voor eenen tijd wel vry gelaten zijn / om de menschen hier te quellen: dat en word anders nergens om seid / dan om datmen sulx alreeds gelooft / eermen de Schrifture leest. En wanneer die dan het tegendeel betuigt / of schijnt te betekenen: so word alsulken onderscheid versonnen; om dat de Schrift niet te weerspreken / en echter 's menschen opgevatte meninge niet te versetten is. Want of de Schrift sulkx van den Duivel seit / staat ons noch met ernst en aandacht na te speuren: en wat die sake betreft / dat om den mensch te plagen / bose Geesten op der aarde souden nodig zijn; dat vind ik echter niet. De doorgaande taal der H. Schrifturen is / dat Gods gelovig volk gedurriglik van bose menschen word gequeld: van bose Geesten blijkt dat niet so klaar. Want wat die plaatsen aanbelangt / daaruitmen sulkx beweeren wil: daar sullen wy hier na bysonderlik af spreken. Men moet sich ook/ als Job/ wel wachten / datmen Gode niet ongerymds toe en schryve Job. 1: 22. Voor sodanig sie ik 't aan/ somen seit/ dat God de bose menschen spaart/ om den tijd hunner bekeringe; of so niet / overtuiginge te verlengen: en dat hy ondertusschen hen door bose Geesten tot de sonde aan dryven / en hunne bekeeringe hinderen soude.

§. 15. Op sulke gronden als daar nu verhaald zijn / stell ik vast / dat de bose Engelen van de ure hunnes eersten afvals aan van God verlaten/en in eewige verdoemenis verstoten zijn: en dat hen 't eewig vuur, alsso genoemd / bereid is om daar aanstonds in te gaan; ende namaals noch tot hun geselschap sulke menschen te verwachten / als in de sonde / door des bosen Geests verleidinge eerst ontstaan / onberouwelik volherden. Derselver tijd en is noch niet; maar der genen tijd is albereid: so magh ik hier ook spreken / als Christus by andere gelegentheid. Joh. 7: 6. Want gelijk als God aan d'eene zyde den regen niet bereid / dan om dien aanstonds op der aarde te doen vallen / en de vrught te doen voorkomen: Psal. 66: v. 10. Psal. 147: v. 8. so doet hy mede / wanneer hy strikken; vuur en swevel op den godlosen regent, Psal. 11: 6. dat is / veerdige straffe in dit leven: dan heeft de HEERE sijnen boge gespannen en bereid. Psal. 7: 13. Wanneer God een slacht-offer van gramschap bereid heeft, dan is de dagh niet verre; maar naby. Sefan. 1: 7. Eindelik/ gelijk God den sijnen goedertierentheid en waarheid bereid, op datse hem sonder uitstel behoeden; Psal. 61: 8. alsso is 't billik / daar de selfde reden/ of geen reden van verlang te vinden is / dat den bosen Engelen die dodelike wapens / en 't gevoel des eewigen vuurs van eersten aan bereid zijn. Dus verre van der Engelen aart en onderscheid / so veel als ons de Schrift daar af te kennen geeft / gesproken: Nu laat ons gaan besien / of sy ook iet verder seit / waar uit deselve noch wat nader mogelik te kennen zijn.

X. HOOFDSTUK.

D'Eigenschappen en werkingen die sy den Engelen toeschrijft, zyn met onderscheid aan te merken.

§. 1. GElijk de Schriftuur haar werk niet maakt van der Engelen eigentliken aart of eigenschappen te beschrijven: so moetmen daar af oordeelen / uit het gene sy hier en daar van derselver werkingen en verrightingen verhaalt: of by andere gelegentheid als van ter zijde te kennen geeft. Het gene daar door aan den dagh komt / is ten deele van derselver wetenschap of kennisse / hoewel weinig: maar ruim so veel van hunne kraght of mogentheid geseid. Ende dat noch met alsulken stijl van spreken / datter byna niet eene plaats is / welke na de letter uitgeleid enen goeden sin uitmaken; of op der Engelen natuur of wesen / so veel als ons de Schrift self wil te kennen geven / te passen zy. Hier op bid ik mijnen Leser wel te letten: op dat hy magh begrijpen hoe veel dikmals de uiterlijke klank der woorden / volgens hun gewoon gebruik verstaan / van den waren sin uit de omstandigheden en natuur der saken blijkende verschilt. Somen dit door desen niet in acht genomen heeft; sal het mijne schuld niet zijn / wanneer ik sulx doende / tot enige andere uitlegginge genoodsaakt worde.

§. 2. Nu dan de kennisse der Engelen belangende: God laat ons / in sijn Woord weinig daar af meldende / self oordeelen / of die niet seer groot moet zijn; dewijle sy Gods aangesighte altijd sien. Matt. 18: 10. Dat is meer dan Moses ooit gebeuren mocht / hoe seer hy daar om bad; Exod. 33: 18/20. en dat ons eerst in't ander leven te verhopen staat / 1 Kor. 13: 12. het gene sy van's weerelds oorsprong af genoten hebben. Door 't sien van Godes aangesighte word by Mattheus een besondere ommegang en tegenwoordigheid met God / en by Paulus ene nette kennisse verstaan; als uit d'omstandigheden van beider woorden lichtelik te merken is. So dat d'Engelen / geduriglik met God omgaande en voor God staande / buiten twijfel veeler dingen kennis hebben die geen mensche weten kan; sulx de Heiland self te kennen geeft / wanneer hy seit / dat niet alleen de menschen / maar ook selfs d'Engelen van des Heeren dagh onkundig zijn; Matt. 24: 36. als willende seggen / dat het seer geheim moet wesen 't gene d'Engelen self niet weten mogen.

§. 3. Hier by komt / dat sy die in de waarheid staande blijven / aan geen verduisteringe des verstands / door verdorventheid van hunnen wille onderhevig zijn: daar 't ons echter meest aan schort. Ik en wil niet seggen / hoe groot onse natuurlike verdorventheid in desen zy / van Paulus beschreven: Eph. 4: 18. maar dat wy / schoon tot God bekeerd / noch al geduriglik te bidden hebben om verlichtede oogen des verstands. Efes. 1: v. 17/18. Dus hebben d'Engelen dat niet van node: alsomen niet en weet / noch

noch iemant gelooft / dat van de genen die gevallen zijn ooit een bekeerd is; of die in't eerst gebleven zijn / een eenige tsedert afgevallen. En genomen eens dat iemant sulx al woude denken / om dat de Schrift ons hier onseker laat / en derhalven so veel vryheids tot het een als 't ander geeft: so blyft nochtans / dat d'Engelen die gebleven zijn / dat voordeel boven d'anderen / en boven d'allerbeste menschen hebben / datse suiver van gedachten zijn: so als hen God in 't eerst geschapen heeft. Waar by gevoegd die aller schoonste gelegenheid / om geduriglik met God en in sijn werk te zijn: so moet volgen / dat die heilige Engelen van seer groot verstand zijn.

§. 4. Echter dient hier by in acht genomen / dat Gods Engelen wel sijne dienaars / maar sijne raadslieden niet en zijn. Want wie is sijn Raadsman geweest? Rom. 11: 34. Jesa. 40: 13. So heeft hy dan ooit met hen niet te rade gegaan / door wat middel hy den mensche herstellen soude: noch te sy en waren ooit van self so schrander / om so diepen verborgentheid uit te vinden. God heeft die ook aan de menschen / dien 't aangaat: en meest door menschen / somtijds door Engelen verkondigd. Dese dan weten so veel daar af / en niet meer / als de boodschap behelsde / die sy dien aangaande van tijd tot tijd / hier en daar / door Gods last aan de Menschen overbraghten. Doch dit kan hen maar stuks-wijse in die kennisse verlichten; waarom sy steeds begeerig zijn om die dingen nader in te sien. 1 Pet. 1: 12. Paulus geeft genoegsaam te verstaan / dat niet tegenstaande alle die voordeelen der Engelen boven ons / beneffens alle die boodschappen die sy ooit daar af aan de menschen braghten; nochtans niet so veel door d'Engelen aan de Gemeinte; maar door de Gemeinte aan den Overheden en Maghten in den Hemel, Gods veelvoudige wysheid word bekend gemaakt: Efes. 3: 10. immers by aldien men dan van d'Engelen verstaat / so als 't gemeen gevoelen is.

§. 5. Van de menscheliken saken is veel licht hunne kennisse wel groter: immers lichteliker na te speuren dan Gods onnaspeurlike wegen zijn. Doch wie sal ons seggen / hoe verre dat sulx gaat? Het komt daar meest op aan / of d'Engelen der menschen gedachten weten konnen. Dunkt iemant / ja: so wil ik dit wel van hem leeren / hoe de kennisse van 's menschen herte ene onafscheidelike eigenschap des alweetenden Gods kan zijn; die ook daar uit besonderlik als God gekend wil zijn. Want hy alleene kent de gedachten van 's menschen herte, 1 Kron. 28: 9. d'Engelen dan niet. Want wie van de menschen weet wat in de mensche is, dan de geest des menschen die in hem is? 1 Kor. 2: 11. Dat is: de Ziele self weet watse denkt; maar een ander niet. Een Engel kan die niet beter weten dan de Ziele van een ander mensch: also hy hem niet so na als d'eene mensch den anderen is. Want self onder de lichamen / dingen van eenerleyen aard lichteliker gepaard en vereenigd worden / dan die van verscheidene; en minst die van strydige nature zijn. Ik segge dan: kent d'eene mensche de gedachten van den anderen niet: een Engel kentse noch veel min. Dit wil ik van dat gene dat een Geest uit eigener nature weet / verstaan hebben; so verre ons daar uit / of uit de Schrifture

blijken kan. Doch wat sy door Gods openbaringe weten/ daar van is allereids beleden/ dat het gaat so verr als 't God believt.

§. 6. Doch d'eere deser openbaringe sta ik geensins aan den Duivel toe. Onder de menschen geeft God die alleenlik aan de genen die hem vresen; Psal. 25:14. of aan anderen ten dienste/ nooit tot nadeel van sijn volk. Want het was om Abraham/ dat God Abimelech verscheen; Gen. 20. om Israëls behoudenis/ en Josefs verheffinge/ dat hy Farao dede dromen. Gen. 41. om sijns volx segeninge/ dat hy den vervloekten Bileam iet openbaarde; Num. 22/23/24. om Davids wille/ dat Saul profeteerde: 1 Sam. 19:22/23/24. Eindelik/ dat God tweemaal aan Nebucadnetsar in den droom te kennen gaf/ wat hier na geschieden soude; het was enkelik om de eere sijns Naams/ als des Gods van syn gevangen volk. Dan. 2. en 4. Ende noch moest de droom van Farao door Josef/ en die van Nebucadnetsar door Daniel verklaard zijn; beide lievelingen van den God des Hemels/ die verborgentheden openbaart: noch Egiptische noch Chaldeewsche Wijsen hadden 't minste deel daarin. Het sonde dan na den algemeinen stijl van 't heilig Woord/ de grootste ontheiliging van Gods allerheiligsten Name zijn/ te seggen/ dat hy sijne verborgentheden aan den Duivel openbaart.

§. 7. Dunkt dat iemant evenwel: so vraag ik/ of hy dat tot dienst of ondienst sijner uitverkorenen sal doen? Tot dienst: dat zy verre/ dat d'Allerheiligste den allerouheiligsten in plaats der heilige Engelen gebruiken sal; welke van hem uitgesonden worden tot dienst der genen die de saligheid beerven sullen. Hebr. 1:14. Waar word dat ooit of ooit van des Duivels Engelen geseid? Ook mein ik/ dat hy weinig lust sal hebben/ om sich t'onsen besten aan te bieden: gelijk van hem verbeeldender wijse gesegd word/ dat sich een bose Geest/ of de Satan selve bood; dees om Job te plagen/ die om Achab te verleiden. Job 1. en 2. 1 Kon. 22 Tot ondienst: dat zy verre van den goeden en getrouwen God/ dat hy door ontdekkinge van sijn geheim/ 't volk van sijn verbond/ daar hy dat als wat besonders voor bewaart/ aan den snoodsten vyand sal verraden.

§. 8. Van de kennis kom ik tot de kraght. Dat die groot in d'Engelen is/ blijkt aan den lof die hen David geeft/ wanneer hy hen Gods kraghtige helden noemt. Psal. 103: 20. En Petrus van d'Engelen sprekende seit/ datse in sterkte en in kraght meerder zijn dan wy/ of misschien de genen die in heerschappy of heerlikheid zijn. 2 Pet. 2: 10/ 11. Maar de Schrift en seit ons nergens/ waarin dat die kraght bestaat. Dan de natuur der Geesten heeft dat in/ dat sy alles door den wille doen; men kander anders geen begrip af maken. Sulx echter voor de Filosofen latende/ dientet ons te weten/ hoe verre sy door hunne kraght op de Geesten: of op de Lichamen werken. Op de Geesten: dat is op malkanderen/ of op de Zielen der menschen Hoe sy hunne gedachten aan elkander mededeelen/ is niet wel te begrijpen en de Schrift en seit ook niet hoe sy dat doen; maar datse 't doen. Want de Serafym, die Jesaias in een gesighte voorquamen/ riepen d'een den anderen toe Jes. 6: 3. Daniel vernam ook op gelijke wijse/ datse t'samen

spra-

spraken. Aan de menschen hebben sy sich in de Schrift niet dan door de spraak geopenbaard: doch dat is doorgaans in gesichte / en door middel van een lichaam so geschied.

§. 9. Hoe een Geest of Engel op onse Geest / dat is de Ziele / werkt word ons in de Schrift ook niet verklaard. Maar hoe kan hy ook iets doen aan 't gene hy niet weten kan? Ik wil seggen: so d'Engelen op onse Ziele werken; 't moet zijn door bestieringe onser gedachten. Die staat ook alleen aan God / die se kent / ende neigt waar henen dat hy wil, Spreuk. 21: 1. Sal my een Geest ergens toe aanporren / sonder taal of teken / dat door middel van een lichaam geschied: het sal zijn / om dat de gedachten die hy in my vind hem niet behagen; of dat hy andere vereischt die hy in my niet en vind. Maar wat vind hy of wat vind hy niet / die geens menschen gedachten weten kan? Deselve in den mensch te vinden / of in den mensch te brengen / of te verbeteren / of te versterken / is alleen het werk van 's Heeren Geest. Dies salmen ook in de gansche Schrift niet een eenige spreuk noch exempel vinden / dat ooit Engel wiste wat een mensche dacht; of hem enige gedachte ingaf / of het minste wrocht op sijn gemoed. Te weten / sonder tusschenkomen van lichamelike gemeenschap is dat nooit geschied.

§. 10. Wanneer wy dan geen eens / maar menigmalen lesen / dat den bosen Geest of Duivel sulke dingen toegeschreven worden / waar door het schijnt / dat hy den menschen 't quaad ingeeft / ofte hem ten quade port; so als ik over sulx hier na verscheiden plaatsen ondersoeken sal: de billikheid moet ons dan leeren / dat wy sulken tale nooit in anderen sin verstaan / dan Gods Woord doorgaans betuigt/wanneer het iet van God of sijne Engelen sit. Te weten / 't kan de meininge des H. Geestes niet wel zijn / 't schepsel in gelijkheid tegen over sijnen Schepper so te stellen/dat het alles doen sal tegen 't gene dat hy selve doet; of de bose Geesten in bedrijf en kraght verre boven d'Engelen te setten. Sulx geschied in schijn/wanneer al 't goed dat in den mensche word gewerkt/den heiligen Geest self/en sijner goddelike kragt word toegeschreven; maar dat het is de Duivel die hem 't quaad ingeeft /en tot het quade port: dat het is Gods eigen Geest en kraght / die hem geleid; maar dat de verleiding van den Duivel is. Wederom / datmen nooit van goeden Engel leest / die den gelovigen onmiddelijk wat goeds in 't herte gaf; ik swijge den verworpenen / die noch in sonden leeft / om hem tot overtuiginge te brengen: en datmen dies niet tegenstaande in de Schrift bevinden soude / dat de Duivel 't bose / niet alleen den ongelovigen sijn eigen volk; maar selfs ook den gelovigen so dikmaals en so kraghtig inblaast / hen daar toe aandrijft / en daar toe verleid. Sulkx alles, acht ik ongerijmd. De Schrift spreekt so / datse God den Schepper sonder eind of mate boven 't schepsel; en de goede Engelen verre boven allen bosen Geesten verheft. Ja/ wanneermen reght bemerkt / waarom den Hemel als de lustplaats det goeden / en de Helle als de kerker van de bose Geesten word gemeld: wat wil dat anders seggen/ als dat het onderscheid van beider kraght so wel als van

hun lot / so veel als Hemel ende Hel verscheelt ?

§. 11. Maar laat ons nu de Schrift besonderlik besien / of die ons niet en seit dat veelmaals een Engel op der menschen Zielen of Lichaamen werksaam was. Aangaande de Ziele vindmen / dat een Engel Jesus in sijn lyden heeft versterkt ; Luk. 22:43. Het enigste dat my voor komt van dien aart / daar geen lichaam by te werke quam. Niet geheelik evenwel : want die Engel wierd van hem gesien. So was 't dan een Gesighte : waar in sich een Engel (even veel in wat gedaante) als getuige van Gods wege aan den Saligmaker vertoonde ; op so kraghtigen wyse / dat het sulken troostteliken indruk gaf op sijn gemoed / maghtig om hem in den grootsten angst te onderstennen. In deser voegen geeft dit een bewijs van 't gene God daar in op sulken wyse heeft gewerkt; maar niet van 't gene dat een Engel door ingeschapen aart of kraght op onse Zielen werken kan. Hoe self een bose Geest onse eerste moeder Eva heeft verleid / of onsen tweeden Adam in syn gemoed versocht : of met sijn lichaam vervoerd heeft / daar af sal ik ieder stuk in een besonder hoofddeel ondersoeken

§. 12. Nu van de lichamelike werkingen der Geesten / ende eerst der goede Engelen / waar op de volgende exempelen slaan.

Door Engelen heeft God Sodama en Gomorra eens verbrand: Gen. 19.

Een Engel worstelde met Jakob: en 't schijnt geen bloot gesighte geweest te zijn / alsoo hy daar af letsel aan sijne heupe behield. Gen. 32: 29/ 32. Die daar een man hiet / word elders Hos. 12: 5. een Engel genaamd.

Een Engel sloegh d'eerstgeboren in Egypten / dat duisenden van menschen bedroeg : en dat in eene nacht. Exod. 12.

Een Engel was des volks leidsman door de rode Zee / Ex. 14: 19: en door de Woestijne. Ex. 23: 20. en 33: 2.

Een Engel sloegh met de peste in drie dagen tijds 70000 man: 2 Sam. 24: 15/ 16. 1 Kron. 21: 14/ 15.

Een Engel versloegher 185000. t'eener nacht / in 't leger des Assyriers 2 Kon. 19: 35. Jes. 37: 36.

Een Engel wentelde den swaren steen van 's Heeren graf. Matt. 28: v. 2:

Door enen Engel wierden Petrus en Johannes uit de gevangenis verlost. Hand. 5: 19. en 10: 7—11.

Een Engel sloegh Herodes Agrippa / dat hy stierf. Hand. 12: 23.

Wilmen uit de Apocrijfe boeken meer hebben ; een Engel stiet het vuur uit den oven / dat het drie jongelingen geen schade dee : in Daniels Aanhangsel v. 49/ 50. En een Engel sleepte Habakuk by den haire door de lucht. Dan. 5: 35.

§. 13. Om dese en diergelijke plaatsen te verstaan / moetmen wel toesien / datmen de Schrift niet tegen haar selven doe spreken. Te weten / datmen den schepselen niets toe en schrijve / 't gene den Schepper alleen eigen is. Die is alleen meester van de Lucht / om regen en wind / donder en blixem / hagel

hagel en sneeuw te doen ontstaan; altesamen werken/ die nevens d'Engelen stoffe geven aan den mensch/ om den Schepper en Regeerder aller dingen boven al te roemen: sulx het niet en soude komen zijn/ so iemant anders buiten hem diergelijke werken konde doen. Psal. 104. en 148. Jerem. 14: 22. Dunkt nu iemant dat het lichter zy/ de lucht met enen pestigen adem te ontsteken/ dan den regen of donder te verwekken? Ik en kan altoos met mijn verstand niet verder komen/ dat ik meerder kraght in 't een dan in 't ander soude konnen: ende bender wel gerust in/ dat my niemant lichtelik ook anders tonen sal. Waar uit volgt dat nooit Engel self/ en door eigene kraght menschen door de peste gedood heeft. So als 't een/ so heeftmen ook van 't ander te geloven/ daar Engelen in Gods werken benoemd zijn: dat het daarom niet het eigen werk der Engelen geweest zy.

§. 14. Wil nu iemant sich aan d'Engelen so veel gelegen laten/ dat hy my/ die dese eer alleen voor hunnen Schepper wil bewaren/ hier over tot een dingtaal roepe/ dien set ik voet by stek. So menigmaal als hy met enen Engel komt/ die dit of dat mirakel heeft gedaan/ so als de woorden mede brengen; so wil ik hem met menschen tegen komen/ die na luit der woorden van de Schrift/ even groten werken hebben uitgereght.

Moses sloegh het water in Egypten/ en 't veranderde in bloed. Gen. 7: 20:

Aaron strekte sijne hand uit over de wateren van Egypten; en daar quamen vorschen op: Exod. 8: 6.

Deselve sloeg het stof der aarde/ dat het wierd tot luisen vs. 17.

Sy beiden wierpen buisten vol assche na den hemel/ dat het tot klein stof/ ende voorts aan menschen en aan vee tot sweeren wierd. Exod. 9: 9.

Nog eens; als Mose sijne hand uitstrekte na den hemel, so wierder ene dikke duisternisse. Dit zijn d'eigene woorden Exod. 10: 22. op allerduidelixte gesteld: heft uwen staf op, ende strekt uwe hand uit over de Zee, ende klieftse sprak God tot Mose. Exod. 14: 16. En daarna: Strekt uwe hand uit over de Zee, dat de wateren wederkeeren over de Egyptenaars Doe strekte Mose sijn hand uit over de Zee, ende de Zee quam weder. ens. vs. 20/ 27. Even eens of het door de uitstrekkinge sijner hand ware veroorsaakt geweest.

Daar beneffens was 't niet even eens ofte hy met sijnen broeder tsamen 't water uit de rotse sloegen/ wanneer sy seiden: hoort doch gy weerspannelingen? sullen wy water voor u lieden uit desen steenrots hervoor brengen? Doe hief Mose sijne hand op, ende sloeg de steenrots tweemaal met sijne staf, en daar quam veel waters uit. Num. 20: 10/ 11.

§. 15. Ik sal den Leser hier dan seggen/ hoe my dunkt dat men de Schrift in sulke dingen moet verstaan. En op dat ik te klaarder spreke/ sal ik het werk uit den grond ophalen/ so verre als tot dese stoffe dienstig is: doende hier den Leser wederom gedenken/ 't gene dat voor af. I. §. 9. geseid is/ dat het gebruik der tale in de maght des volx is en dat sich een geleerde daar na schikken moet; als mede dat ons God in sijn beschreven Woord

geene nieuwe tale heeft geleerd; maar deselve latende sodanig als die was/ sich daarna gevoegd heeft/ om tot ons meeste gemak/ de volmaaktste dingen met onvolmaakte woorden uit te stameren. Dat ingelijx de Schrift / als Paulus seit / van God ingegeven / tot onderwijsinge in de reghtveerdigheid dient: 2 Tim. 3: 16. om ons te bewegen tot het gelove; 2. Kor. 5: 11. op dat wy't eewig leven souden hebben in Jesus naam. Joh. 20: 31. Derhalven is de stijl der Schriften niet geschikt / om ons natuurlike dingen te leeren / sodanig alsse in hen selve zijn: maar om deselve tot Gods eere en's menschen saligheid te betrachten; en so verre alsse in onse maght zijn / daar toe aan te leggen. Waar uit nu dan volgt het gene hier besonderlik te passe komt: dat God / de natuur self niet verklarende / noch de taal veranderende / self menscheliker wijse van hem selve spreekt; te vrede zijnde / dat hy sijne uitneementheid boven den mensch en alle andere schepselen by gelijkenis verklaart; invoegen dat hy 't gene onvolmaakt is in den mensche van hem self ontkend / en desselfs volmaaktheden in d'uiterste voortreffelikheid op hem selve past.

§. 16. Nu sal ik bet ter sake komen / om voor d'Engelen plaats te maken. By den mensche is niet hoger dan een Koning; en de grooste koning / die breedst en kraghtigst heerscht. Sijn Paleis / sijn Troon / Kroon en Scepter / sijn Hofstaat / zijn de gewone bewijsen sijner heerlikheid. Sijne Vuurschaar / sijne Heirscharen / sijne Vestingen / sijne Wapenhuisen / zijn de kraght en klem der regeeringe. Om meer te seggen ontbreekt geen stoff / maar hier onnodig. Dit is genoegh. Om God dan te verheffen / so maak hem Koning: om hem boven alle koningen te stellen / so strekt sijn Rijk door de gansche Weereld uit. Sijn Paleis zy den Hemel / om datter geen op aarden is dat sijner hoogste heerlikheid past. Sijn Troon zy daar gesteld / om dat geen ander ooit so hoog verheven is. Sijne Kroon zy 't heerlik aansien sijner schepselen. Sijn Rijkstaf zy de kraght van sijn bevel; sijn bloot willen sijn bevelen / en sijn doen. Nu sullen hem d'Engelen voor Staat-dienaars / voor Gesanten / en voor Heirscharen strekken; om dat de mensch geen edelder schepsel kent / om in dienste van so groten Heer te zijn. Men vind ook geen nader / om hem als Righter der ganscher Aarde in de Vuurschaar ter hand te staan. Stelt dan verder / dat sijne almogentheid geene Vestigen / sijne algenoegsaamheid geen Wapenen behoeft: of segt by gelijkenisse / dat hy in den hogen Hemel onverwinnelik gevestigd / en met alle schepselen gewapend is. Siet gy wel / Leser / dat hier d'Engelen even eens als alle d'andere schepselen te passe komen: en dat die so veel doen als dese doen / behoudens ieders aart en kraght en waardigheid?

§. 17. De voorgaande en bekende tale van de Schrift komt hier op uit. De Heere is een groot God: ja een groot Koning boven alle Goden. Psal. 95. vs. 2. Hy heeft sijnen Troon in de hemelen gevestigd, en sijn Koningrijk heerscht over alles. Psal. 103: 19. Hy is bekleed met Majesteit en Heerlikheid Hy bedekt sich met het licht als met een kleed; hy rekt den hemel

uit als eene Gordijne. Sijne Opperzalen soldert hy in de wateren; Psal. 104: 2-4. Hy maakt sijne Engelen Geesten; dat is / de Geesten maakt hy tot sijne Gesanten; sijne Dienaars een vlammende vuur. Duisendmaal duisenden dienen hem, en tien duisendmaal tien duisenden staan voor hem, wanneer hy sich ten Gerighte sett. Dan. 7: 10. De Schepter sijns Koninkryks is een rechtmatige Schepter. Psal. 45: 7. Hy schowt uit den Hemel, ende siet alle menschen kinderen: hy siet uit van sijne vaste Woonplaatse, op alle inwoonders der Aarde. Hy formeert hun aller herte; hy siet op alle hunne werken. De Raad des Heeren bestaat in eewigheid: hy spreekt en 't isser, hy gebied, en 't staater Psal. 33: 13/ 14/ 15/ 11/ 9. De Heere is een Krijgsman; Heere der Heirscharen is sijn naam. Exod. 15. Psal 48: 2.

§. 18. Dat is daar: nu staat ons te overleggen / hoemen dit alles / en besonderlik dat van d'Engelen verstaan sal; na de letter of in een verbloemden sin. Om dat na te speuren / sal my niemant lochenen dat alle dese spreekwijsen en exempelen gemakkelik op eenerleye wijse te begrijpen zijn / het zy datmense eigentlik of oneigentlik versta. So 't een so 't ander: want het word altemaal op eene wijse geseid. Dan salmen my dit ook lichtelik toestaan / gelijk noodsakelik volgen moet / datter geen reden is om 't een als eigentlik gesproken te verstaan / so 't ander na de letter niet verstaan magh worden. Nu is 't seker dat God eigentliker wijse noch Huis / noch Troon / noch Voetbank / noch Peerd of Wagen heeft noch hoeft. Sulx alles en wat dien gelijk is / word hem menscheliker wijse toegepast. De Schrift seit ons dat self. In eenen aassem by na salse den Hemel de vaste plaatse sijner woninge noemen; en ondertusschen belijden / dat die hem te klein is / (de Hemel der Hemelen soude u niet begrijpen: 1 Kon. 8: 27/ 39/ 43/ 49.) en dat hy Hemel en Aarde vervult. Jerem. 23: 24. Hoe toch? niet by uitstrekkinge / maar by wege sijner albestuursame voorsienigheid. Psal. 139: 7/ 8/ 9. Am. 9: 2/ 3. In geenen anderen sin maghmen hem Dienaars en Krijgsmaghten toeschrijven. Die naam word niet alleen den Engelen / maar ook den onvernustigen dieren toegepast.

§. 19. De 148. Psalm geeft daar af een klaar bewijs. Want daar worden d'Engelen voor aan; ende nevens hen alle Gods Heirscharen, Sonne. Mane, Sterren, (die self uit hunne loop-plaatsen stryden. Right. 5: 20.) Vuur, Hagel, Sneeuw, Damp en Stormwinden geroepen / om Gods lof te melden: voorts de Dieren als Walvisschen uiter Zee / het Wild en 't Vee der Aarde, het Kruipende gedierte en 't Gevogelte: als mede 't gene uiter aarde wast / Vrughtbomen en Cederboomen: eindelik de Menschen van allerleyen stand de Koningen met hunne Volkeren, Vorsten, Righters Jongelingen, Maagden, oud en jong. Dese alle zijn daar niet anders dan als sijne schepselen / d'een so wel als d'ander genoemd; om sijner voorsienigheid te dienen / tot stoffe van sijnen groten roem. Het zy dan wat middel dat God gebruikt / om sijne wille keuren uit te voeren / die zijn sijne Dienaars / Boden / Engelen; so alsmense noemen wil / en so als de Schrift hen noemt. Welverstaande evenwel / dat elk schepsel God den Schepper eert

eert en dient na sijnen aart; ende alſo d'Engelen op d'allervolmaaktſte wijſe/ alſo ſy in volmaaktheid ſelf den menſche te boven gaan. Doch die volmaaktheid is alſo te min begrypelijk voor ons/ die niet en weten hoe ſy werken/ noch vernemen/ watſe doen.

§. 20. Het blijkt van d'Engelen nader: wanneermen bemerkt/ dat nergens die wijſe van ſpreken breder noch kraghtiger gevonden word dan in den 18. Pſalm; zijnde de woorden van dat lied door David geſproken/ ten dage als hem de Heere gered had uit de maght van alle ſijne vyanden, ende in ſonderheid van Saul. Daar komt onder anderen op 't 11. vs. dat God op enen Cherub vloegh, ende met een op de vleugelen des Winds? wanneer hy/ ſo te ſeggen/ quam (die alom tegenwoordig is) om David in ſijne oorlogen by te ſtaan. Wy ſullen haaſt ſien dat de Cherubim Engelen zijn. En wat reden iſſer om te denken/ dat de vyanden op ene andere wijſe van de Engelen verſlagen worden/ als God van hen gedragen word? het een word hen ſo wel als 't ander toegeſchreven. Word dan het een oneigentlik geſeid/ ſo maghmen 't ander ook niet eigentlik verſtaan. De meininge is dan ſleghs/ dat die allerhoogſten Majeſteit menſcheliker wyſe/ by gelijkenis van 't gene by de menſchen 't alderheerlixt is/ beſchreven; de volmaaktſte ſchepſelen tot ſijnen dienſt gebruikt. Hy en behoeſt Wagen noch Peerd: maar ſo hy iets diergelijx gebruiken ſonde; de Wolken moeſten hem voor ſtaatkaroſſen/ 't Vuur voor een behangſel/ ende Wind voor paarden ſtrekken; of d'Engelen in ſtee van lijf dienaars hem gelijk als op de handen dragen/ ſo ſich de koningen in verre landen laten doen.

§. 21. Men ſal ſeggen/ dat ik d'Engelen/ dus doende/ van alle werk ontledige/ en onnut in de weereld make; ende dat dit eindelik daar henen loopt/ datter ganſch geen Engelen en zijn. Maar die al 't voorſchreven ſleghs geleſen heeft/ moet al te verkeerde gedachten hebben/ om van mijn gevoelen ſo te ſpreken. Sulk een bewijſe my eens/ datter Engelen zijn/ ſonder ſulke redenen als ik tot beverſtiginge dies heb voortgebraght. Maar iſſer niet ene ſchone redeneeringe: ſo het ons niet blijkt wat d'Engelen doen/ of wat de Duivel doet/ datter dan geen Engel nochte Duivel is: of dat Gods dienaars ledig zijn/ om dat hy ons geen rekening en doet/ van 't werk dat hy ſijn volk laat doen; of van de pijniging waar mede hy de boſe Geeſten plaagt; of watter doorgaans ommegaat/ het zy in Hemel of in Hell. Weet God geen werk voor Engelen/ of 't is aan ons te doen? Dan belijden wy ten minſten/ dat wy een ſeer werkelik volk zijn/ daar veel aan valt te verhandſelen; ſo dat de Engelen nooit ruſt hebben van ons op te paſſen/ en te tonen watſe doen. Maar dan bewijſen wy met een/ hoe opgeblaſen dat wy aan ons ſelve zijn; die ons inbeelden derren/ dat de hemelſchepſelen/ ſo veel edelder dan wy/ ſchier maar om onſent wille zijn.

§. 22. Vraagt iemant echter noch/ wat d'Engelen doen? hoe bid gy? Uwe wille geſchiede alſo op der Aarde, als in den Hemel: 't gene de kinderen uit den Catechiſmus weten te verklaren/ dat het te ſeggen is/ Gods wille onder ons op Aarde ſo gewilliglik en getrouwelik uit te voeren/ als de En-

Engelen in den Hemel doen. So weten dan de kinderen wel / dat Enge-
in den Hemel daghelijx werk hebben; en daarom / schoon wy hen niet sien
werken / of altyd daar vrught uit trekken / in genen deele ledig zijn.
Even al so weinig klemt de reden / dat hy van geen Duivel weet / die niet
kan sien / dat hy de weereld steeds in roere stelt / en overal 't onderste boven
keert. Juist so of 't iemant niet geloven konde / datter volk in 't rasphuys
of in de boeyen sitt; om dat hy hen niet over straat siet lopen / en de pypen stel-
len / tot verdriet der borgers en der buren. De geheele aardkloot is in opsight
van dit uitgestrekte vlak met al wat God geschapen heeft / maar als een stip:
en op dat stipken daar sich d'arme menschen kinderen op behelpen / soudemen
juist weten moeten / watter allenthalven in de wyde weereld omgaat; ofte
aanstonds seggen / 't gene men op desen smallen hoek niet en verneemt / dat
het daarom nergens is. Dat meen ik / is den tegenspreekeren genoegh de
mond gestopt.

§. 23. De Schrift dan / als geseid / sich na ons voegende / stelt ons alles wat-
men in de weereld vind of bemerkt / in dier voegen voor als het ons betreft.
D'Engelen derhalven als gedienstige geesten; Heb. 1: 14. niet alleenlik ter
eere van God / maar tot welstand van sijn volk. Ik denke dat ons d'Enge-
len bewaren / helpen en op de handen dragen, Psal. 91: 11 / 12. gelijk se met ons
eten. Want het Manna word het brood der Maghtigen genaamd; Psal. 78: 25
het was een hemelsch koorn: Psal. 105: 40. dat wil seggen / so als elk by hem
selve magh verstaan / dat het ene uitnemende spijse was; weerdig om van
d'Engelen in den Hemel / indien 't hun gebruik ware / gegeten te worden.
Gelijk dan sulx alleen tot lof van 't Manna word geseid / sonder ons daar
mede te betekenen / dat het eigentlik der Engelen gewone spijse was / wel-
ke God sijn volk als uit den Hemel gaf: wat behoeft men 't ander mede na-
der aan te halen / als dat de hoogste Majesteit het selve volk so weerdig
houd / dat hy het door geen gemeene / maar door hemel-benden / so hy die
daar toe van noden hadde / wel behoeden wil? Een Engel legert sich om ons /
draagt ons / leid ons / vecht voor ons; plaagt den bosen / slaat hem dood:
alles in dier voege / dat God self het werk vast doet.

XI. HOOFDSTUK.

Waar uit des te klaarder te verstaan is, in welken sin denselven enige besondere verrichtingen toegeschreven worden.

§. 1. Nu sal ik dan 't gene dus lang in 't gemein geseid is / voortaan in 't
besonder tonen. In die exempelen / van de gene die X. §. 12.
gemeld zijn / is dat klaarlik te bemerken. Zijn die twee die
tot verderf van Sodom uitgesonden waren / Engelen geweest; het
blijkt niet datse so veel daar toe gedaan hebben / als twee menschen

souden hebben konnen doen. Want hun verderven, gelijk sy 't noemden / maghmen so verstaan / dat sy 't verderf verkondigden; en den reghtveerdigen Lot ter veilige plaatse geleidden / eer het quam. Maar doe dat quam / so en deden het die Engelen of die mannen niet: maar de HEERE dede vuur en swavel over Sodom en Gommorra regenen, van den HEERE (dat is van hem self / door syn bestuur) uit den Hemel. Gen. 19:24. Een van die twee seide; Siet ik hebbe uw aangesicht opgenomen over dese sake, dat ik dese stad niet om en keere daar gy van gesproken hebt. Haast, behoud u derwaarts: want ik sal niets konnen doen, voor dat gy daar gekomen zyt. v. 21/22. Doch so sy self ook iets daar in te doen hadden / dat moghtense / gelijk Elias / door gebeden doen. 2 Kon. 1:10/12. Tot sulk verderven dan / gaf God ook wel den Profeten maght en last. Siet ik stelle u te desen dage over de volkeren en koningrijken: om uit te rukken en af te breken, te verderven en te verstoren. Hoe dede hy dat? So als 't hem de Heere in den selfden aassem door af seide Siet ik legge mijne woorden in uwen mond. Jerem. 1:9/10. En op geen andere wijse leestmen dat Jeremias ooit iet brak of scheurde: dat was sijn doen niet: maar het deed hem leed / (schoon hy des gewillig was) dat hy 't sleghs maar seggen moest.

§. 2. De twee anderen zijn gemakkelik op de selfde wijse te verstaan: de 70000. in Davids tijden aan de pest gestorven, en Herodes gegeten van de wormen: beide so verhaald / dat het een Engel was die se sloegh. De Peste nu is des Heeren hand; daar had hy genen Engel toe van doen. Dat heeft hy trouwens nooit / sult gy seggen / die om iets te doen den dienst der schepselen niet behoeft. Seer wel: maar waarom is het meer de hand des Heeren / wanneer hy den dienst der Engelen in de pest / dan wanneer hy dien van menschen in den oorlog gebruikt? De Historie seit selfs van den Engel anders niet / dan dat hem David sagh met syn uitgetrokken sweerd in syne hand, uitgestrekt over Jerusalem. Door den slagh van enen degen kreeg nooit menschen de pest en noch minder van 't gesight. Desgelijx hoorde David dat God tot den Engel seide: trekt uwe hand af, 't is genoegh. Nemen wy dat God van noden heeft / aldus met hoorbare woorden tot de Engelen te spreken? Of was dat sleghs om David hier te doen? so als wy nader sullen sien.

§. 3. Dus groeijen ook de wormen / natuurliker wijse; sonder dat daar dienst van Engelen toe nodig is: als is 't dat sulx in de siekte van Herodes enen Engel toegeschreeven word: ende heeft niemant ooit gedachten gehad / buiten dit exempel / dat waar wormen groeiden / daar een Engel was te werk geweest. Ook en is Herodes niet so schielik / als van den slagh des Engels dood gebleven: alsoo de wormen tijd behoefden om sijn lichaam te doorknagen / tot dat hy stierf. Josefus bevestigt mijn vermoeden: seggende in sijn 19. boek van d' Oudheden / dat hy vijf dagen met onlijdelike buikpijn gequeld / en daar aan jammerlik gestorven is: sonder van den Engel iets te melden / daar hy anders seer gereed is sulke verschijningen / meerder dan hy waar kan maken / te vertellen. Dit doet my gissen / datter self geen Engel is gesien geweest. Maar die wormen / knagende des trotsen Konings

nings darmen / zijn buiten twijffel oorsaak van die scherpe pijn / en van den dood geweest. En heeft die quellinge so veel dagen geduurd : so is 't niet so seer de schielikheid des dodeliken overvals ; maar Gods gereghtigheid geweest / die den hoogmoed dus gestraft / en anderen ten exempel gesteld heeft.

§. 4. Wat seg ik dan ? dat het niet waar is / 't gene hier van d'Engelen geseid word ? Dat zy verre: maar dat het niet en blijkt/dat een Engel daarin heeft gewerkt/ het gene Gods werk en der Nature was. Hoe komt dan hier een Engel by te pas ? Ik segge tweesins: dus by David/ en weer anders by Herodes. Dat David enen Engel dus gewapend sagh ; het was om hem sightbaarlik te doen begrijpen/ dat het Gods besonder oordeel was/ die sich menscheliker wijse dus vertoonde: gelijk een Koning of een Reghter / die syne trawanten en scherpreghters gereed heeft/ om den misdadigen te straffen. God is een rechtveerdig Reghter , ende een God die alle daghen toornt. Indien sich iemant niet en bekeerd , so sal hy sijn sweerd wetten: hy heeft sijnen boge gespannen ende dien bereid : ende heeft dodelike wapenen voor hem gereed gemaakt ; hy sal sijne pylen tegen de hittige vervolgers te werk stellen. Psal. 7:12/13/14. So als David hier dan by gelijkenisse spreekt so heeft hy 't daar ook by gelijkenis gesien. Desgelijken/ dat den Engel word belast/ sijn sweerd weer op te steken ; het was om dat het David horen/ en daar door van sijns gebeds verhoringe verseekerd worden soude. En wat Herodes belangt : de dodelike plage / hem aanstonds op dat godslasterlijk vertoogh / dus kraghtig treffende / gelijk 't Josefus ook (hoewel met enig inmengsel van verdichtselen) verhaalt; word / als een bewijs van Gods besonder oordeel / enen Engel / als sijnen dienaar toegepast. Want/ menschelijk gesproken / de Reghters hunne dienaars / tot uitvoeringe der straffe aan de misdadigers/ gebruiken.

§. 5. Nu dit klaar is / (gelijk my toeschijnt dat het is) heeftmen met d'andere exempelen niet veel werk. Want somen die anders nemen wil/ als dat God het werk gedaan heeft/ daar sich een Engel of meer by liet sien: so vervaltmen t'elkens in de selfde swarigheid. En noch meer : want so een Engel genoegh was / om 185000. neer te vellen / war toe hadden Elisa en Gehasi met hun beiden een gansch heir van Engelen te sien? Want siet de gansche berg was vol vierige peerden en wagenen rondom Elisa. 2 Kon. 6:17. Daarenboven word het doden der Egyptische kinderen genen Engel/ maar over al God den Heere self toegeschreven. Men sie d'historie na/ Exod. 12. 12/13/23/29. daar en word geen Engel in genoemd. Desgelijx ook op andere plaatsen niet/ daar dit doen als een exempel van Gods wonderen verhaald word. Psal. 78:51/ en 105:36. en 135:8. en 136:10. Alleenlik word daar/ en Ex. 12:23. en Hebr. 11: 28. van den Verderver gewaagd. So noemt God hem self/ die sich niet alleenlik tegen d'Egyptenaars so droegh ; maar ook self sijn volk uit Egypten land verlost hebbende , wederom de genen die niet en geloofden verdorven heeft. Jud. v. 5. Die met Jakob worstelde word self God genoemd. Gen. 35:9/10. Hos. 12:4. Van den Engel die 't volk door

de Zee en door de woestijne leidde/ sullen wy hier na noch in 't besonder spreken.

§. 6. Aan 't gene voorts verhaald word / dat Daniels gesellen van den Engel weder voer / laat ik my niet veel gelegen zijn : want ik ongehouden ben / een verhaal op te lossen dat van geen onfeilbare waarheid is. En al ware 't so : noch en stond ik echter niet verlegen. Want dat van de drie jongelingen is met dat van David seer gelyk. Sulx blijkt uit dien dat het hen niet nodig was te sien / so als 't verhaald word / dat sulx door den Engel wierd gedaan : dan alleenlik / om tot hunnen troost daar uit te begrypen / dat het Gods besondere hulpe was die hen dus verwonderlik in 't heetste vuur bewaarde. Of het word sleghs op die wijse daar verteld / om den Leser sulx op 't levendigste te verbeelden; even eens of men seide/ dat een groot heer sijne dienaars sond/ om verlegene menschen uit den nood te helpen.

§. 7. Wat dat van Habakuk betreft; daar valt noch vry wat meer aan te besnoeyen. De konst van verdichten eischt/ dat het gene verdicht word/ schoon het in de sake diemen voor heeft eigentlik niet waar kan zijn ; echter enige gelijkenisse met de gemeene waarheid hebben magh. Dus / al en past het op de Ziele niet : het past nochtans op menschen wel / dat Lazarus van Engelen gedragen wierd. Luk. 16: 23. So ook / dat een wind de twee wijven/ die elk twee vleugelen hadden ; met de Efa/ en de vrouwe die daar in sat/ door de lucht in 't land Sinear dede voeren. Zach. 5: 9/ 10/ 11. En dit zyn echter / 't een sleghs ene gelijkenis / en 't ander een gesighte. Veel min kan 't dan voor een historie bestaan/ daarmen 't voor opgeeft; dat een mensche / sonder vleugelen / door de lucht / niet als met handen gedragen / maar by den hairen gesleept is. En waar toe doch ? Om Daniel in den leeuwenkuil te spijsigen ; en ondertusschen de maayers op 't veld/ voor wien die pap gekookt was / te laten vasten. Dat paste Daniel beter die in lijden was/ en hy was daar beter toe gewend / dan die so suren arbeid deden. Voorder is de waarheid van dit gansch verhaal om reden by my seer verdagt. Want so Daniel tweemaal onder de leeuwen geweest is : (gelijk het in sijn boek cap. 6. noch eens verhaald word) hoe en was Cyrus/ onder wiens regeeringe dit gesteld word door 't exempel van Darius niet geleerd ; Die Cyrus/ die den God des Hemels / welken Daniel aanbad / beter kende dan ooit koningen van Babel voor dien tijd? Die sulken heerlijken belydenisse heeft gedaan / als op 't einde der Kronijken en 't begin van Esra staat verhaald: het is niet te denken/ dat hy Daniel/ om het breken van een afgodsbeeld/ in den kuil der leeuwen werpen sal.

§. 8. Hoe salmen dan verstaan / het gene ons Gods regelmatig Woord van de verrightinge der Engelen meld? So als van de Wolke, die onsen Heere opnam datmen 't sagh ; Hand. 1: 9. daar eigentlik geen wolke toe bequaam noch nodig was. So als Elias in een onweder ten Hemel voer ; dat in Donder en Blixem bestond / waar in sich een vuurige wagen en peerden vertoonde. 1 Kon. 2: 1/ 11. Wie gelooft / dat het al verslindend vuur bequaam is / om den mensch tot peerd en wagen te verstrekken? Besluit dan

van iemand uit het gene hier van d'Engelen gemeld word/ datse in heuselve maghtig zijn met menschen te worstelen/ of hem door de peste te doen sterven; of dat een der selven een overmaten talrijk leger teffens kan verslaan: so wil is insgelijkx beweeren/ dat een wolke; ja dat self het vuur bequaam is/ om de menschen van der Aarde na den Hoogsten Hemel op te voeren. Wat seg ik dan? Gods kraght heeft Christus en Elias opgevoerd: de Wolke en het Vuur waren sleghs de tekenen van sijne majesteit. So ook: God sloegh d'Eerstgeborenen in Egypten/ de 70000. Israëlyten en de 185. duisend Assyriers met de peste; Herodes met enen smertelijken dood: d'Engelen zijn daar in genoemd of vertoond/ om de staatsie te verbeelden/ die so hogen majesteit en so groten Reghter past.

§. 9. In den selfden sin was 't een Engel die met Jacob worstelde/ die 't volk door de Zee en Woestijne voerde/ die Petrus uit de gevangenis verloste/ die den steen van 's Heeren graf wentelde. In dat worstelen droeg sich Jacob vorstelik met God, Hos. 12: 4. en die heeft self sijn volk geleid als ene kudde, door de hand van Mose en Aaron. Psal. 77: 21. en 78. 52. Jes. 63: 11. En 't gene ontrent Petrus en Joannes van den Engel word gemeld/ Hand. 5: 19. en 12: 7. dat selve word aangaande Paulus en Silas verhaald/ sonder Engel te noemen. Hand. 16: 26. So is 't Mattheus ook alleen/ die den Engel in 't afwentelen van den steen benoemt: d'anderen swijgen dat; en Marcus seit alleenlik/ dat de steen afgewentelt was. God self heeft Christus opgewekt; Hand 2: 24/ 32. hy self is opgestaan: Mar. 16: 6. 't gene vry wat meer is dan een steen/ hoe swaar hy ook soude mogen wesen/ te verleggen. Geen der Apostelen/ noch der vrouwen die aan 't graf quamen/ heeft den Engel ook gesien/ voor dat het graf geopend was. Alles komt op een en 't selfde uit: God heeftet self gedaan: d'Engelen zijnder niet dan tekenen der goddelike majesteit geweest; het zy datse blotelik daar in genoemd zijn/ of met een gesien. Dit wil ik nu op by gebraghte proeven noch wat nader in 't besonder tonen. Dus ga ik dan van stuk tot stuk: ende wil den Leser seggen/ hoe het een en 't ander na den stijl der schriften word verstaan/ dat het alles waarlik is geschied.

§. 10. Jakobs worstelen met God/ en de spraak die sy met malkander hielden/ acht ik dat gelijk als anders t'elken male/ voor en na/ in een godlijk nagtgesichte is geschied. So sagh hy Engelen klimmen/ en hoorde God van boven spreken; hoorde enen Engel ende sagh het teelen van sijn vee; ontmoeten hy te Mahanajim Mahanajim, dat twee heirlegers van Engelen te seggen is. Genes. 28: 12. en 31: 11. en 32: 1/ 2. Hem docht dan in dit gesighte/ dat hy worstelde met enen man; so de gedaante was die hem verscheen. De kraght der inbeeldinge/ die hier van besonderen godliken indruk was; deed hem sijn lichaam/ niet by inbeeldinge/ maar in waarheid so kraghtiglik bewegen/ dat hem sijne heupe daar af dus verwrongen wierd. Want natuurliker wijse sullen sommige menschen in den droom sich kraghteliker bewegen/ dan sy wakende souden konnen doen; door dien d'inbeeldends kraght/ by stilstand van des menschen werk/ wanneer de levende geesten in

hem rusten / so veel sterker is; en dat de herssenen / dien diepen indruk ontvangen hebbende / deselve elders hem te kraghtiger bepalen. Dit sietmen in de nachtwandelaars gebeuren / daar van d'exempelen onlochenbaar en menigvuldig zijn. Op dese wijse heeft God hem van sijnen wille in 't besonder onderrecht.

§. 11. Van 't slaan der Egyptenaren / der 70. en der 185. duisend / is / mijns oordeels / al so veel geseid / dat het klaar genoeg is om verstaan; God heeft al die menschen met de Pest gestraft. So als hy menigmaal door de gansche wereld doet; heeft hy doe op ene sonderlinge wijse / en boven al merkweerdig / een bewijs van sijn reghtveerdig oordeel willen doen. Want men diergelijke in de weereld nooit en vond: somen ook van alsulken swaren Pest nergens in geen boeken leest; noch die so besonderlik bepaald en bestuurd wierd. In Egypten alle d'Eerstgeboornen / niemant uitgesonderd / en ook niemant buiten dien; altemaal Egyptenaars / niet een Israelijt; en dat al in eene nacht wel 70. duisend menschen in drie dagen tijds / binnen de palen van dat eene land; en nochtans tot d'uiterste grensen van Dan tot Berseba toe; effen op alsulken tijd als het God aan David had voorseid: dat was door een besonder werk van Gods wreekende gereghtigheid aan te sien, en die moest met de benaminge en verschijninge eens Engels met den degen in de vuist op 't kraghtigste vertoond / en daar door de geschiedenisse van aanmerkeliker geheugenisse zijn. Met de 185. duisend Assyriers isser even eens gelegen. Een onweergalijk proefstuk der godliker gereghtigheid is daar in openbaar; want wie heeft ooit van so vervaarliken sterfte gehoord?

§. 12. Ik weet wel / 't word my qualijk af genomen / dat ik dus den Engelen verkleininge schijn aan te doen: terwijl ik alles breng tot God. De Schepper word hier door dan niet verkleind: en wat sal my het schepsel doen? Geen Engel (so God voor ons is) sal ons daarom van Gods liefde scheiden / magh ik ook in desen wel met Paulus seggen / Rom. 8:38. Maar hoe na souden d'Engelen gebelgd zijn / als men hen de eere geeft / datse Gods gesanten / Gods trawanten / Gods heirlegers zijn: somen niet met een en seit / dat sy onder sulke namen ook aan God deselfde diensten doen / welken aardsche koningen behoeven? Wanneer sy slechs by God so veel eere / als lijf-dienaars en hovelingen by de Prinssen hebben / is dat niet breed genoeg? En wat hunne kraght belangt / die magh wel groter zijn / dan om 185 duisend man te doden; en nochtans sodanig niet / maar van anderen aart. Ons werk is hier alleenlik / dat te ondersoeken 't gene ons betreft. En wat daar buiten of daar boven is / dat laat ik al aan God.

§. 13. Maar hoe groot ik achte dat de kracht der Engelen zy / die by God gebleven zijn: (waarover ik niet niemand langer twisten wil) so kan ik echter niet verstaan / datmen die gevolgelik den Duivel of den bosen Geesten toe kan schryven. Want dat de Mensche door den val so merkelik van syne kaght des lichaams / en voornamelik der siele sal verloren / en de Duivel alles noch behouden hebben / acht ik ene ongerijmde saak te zijn. Daar

be-

beneffens/waarin salmen seggen dat de straffe van den Duivel (buiten twijfsel swaarder dan des Menschen) magh bestaan? In den mensch is lichaam en Ziele/in de Ziele is de Wille en't Verstand. Hoe seer des menschen Lichaam door den val verswakt zy is, genoeg bekend. Maar de Duivel/ sonder lichaam zijnde/word in 't lichaam niet gestraft. Sonder lichaam dan moet hy in Verstand en Wille so verdorven en verswakt zijn/dat hy ruim so weinig als de mensche na sijnen eersten staat gelijke. Dieshalven kan ik niet bevroeden/hoe de bose Geest so veel weten soude alsmen meint dat hy weet/ofte doen alsmen seit dat hy doet.

XII. HOOFDSTUK.

Van derselver Ordeningen word daar in niet sekerlijk noch bescheidelix geleerd.

§. 1. Wy hebben in't begin 1. B. XII. §.6/7. XV. §.16/17/18/31. van d'Ordeningen daar Gods Engelen in verbeeld zijn/ so wel kristenen als Joden horen spreken. Desgelijx van de Bedieningen / die sy elk in hunne ordening betrachten 1 B. XIV. §.6/7. XV. §.9/16/17. en elders meer. Nu staat ons te besien/wat ons de Schriftuur van desen handel leert. Men haaltet uit verscheiden hoeken / 't gene van die Ordeningen word geleerd: eerst/dat d'Engelen een hoofd hebben/daar d'anderen onder staan; daar na/dat elke Ordeninge of Engel sijn bewind heeft/over landen/volken/saken en personen / hen besonderlijk van God betrouwd. Ik hebbe reeds 1. B. XVII §. 7. aangewesen/ waar sulx alles/so by kristen als onkristen schrijvers / dus te vinden is. Hier word nu de waarheid ondersocht. Waarna soekende / so vind ik wel een hoofd; maar buiten dat so vind ik in den ganschen Bybel niets van al't gene datmen seit. Ik sal de plaatsen by brengen daarmen alles uit bewijsen wil; en dat bewijs proevende / sal ik tonen dat het weinig gelden magh.

§. 2. Uitsdien dan datter tweederley Engelen zijn / 't een deel goed / en 't ander quaad: so heeft elk deel sijn hoofd. So sagh Johannes datter krijgh wierd in den Hemel: Michael en sijne Engelen krijgden tegen den Draak en sijne Engelen, Openb. 12: 7. De Draak/ by gelijkenis also genaamd/heeft anders den naam van Duivel ende Satanas v. 9: Doch dit is by wege van een gesighte / ende also oneigentlijk geseid: so daar uit mede blijkt/dat dese krijgh in den Hemel was/daar Duivel ofte Satanas met sijne Engelen geen plaatse heeft. Maar buiten gesighte heeft Paulus geseid / dat de Heere ten jongsten dage met de stemme des Archangels, dat is (om goed Duitsch te spreken) des Opper-Engels uit den Hemel nederdalen sal. 1 Thess. 4: 16. Daartegen voorseid ons de Heere self/dat de Duivel met sijne Engelen te dien dage in 't eewig vuur verwesen word: welk laatste evenwel ook oneigentlijk geseid is; also het vuur geen vatt op geesten heeft.

Judas

Judas meld van enen twist / nergens meer gemeld / welken d'Opper-engel Michaël met den Duivel hadde/wanneer sy over 't lichaam van Moses handelden. v. 9. Dit is 't al/ wat ons van die twee opperhoofden en derselver aanhang in de Schrift gemeld word: dan van elk wil ik noch wat nader in 't besonder spreken.

§. 3. Michaël dan heeft sich eens aan Daniel cap. 10. in gesighte vertoond: als een van de Vorsten (so spreekt hy daar) die't bestuur over de volkeren der Aarde hebben: ende word van hem de grote Vorst, die voor Gods volk staat/ genaamd. cap. 12: 1. 't Gene hy verder van hem seit / hoe hy sich daar in queet / behoeft hier niet verhaald. In mijne uitlegginge over den Profeet Daniel heb ik dat verklaard: ende met eene getoond dat Michael Christus self niet is / daar hy by velen voor gehouden word. Mijne redenen waren doe: dat Michael Dan. 10: 13. een van d'eerste vorsten genaamd word: 't welk te gering is voor hem die aller vorsten opperheer/ en koning aller koningen is. Openb. 1: 5. en 19 16. Daar benevens soude hy/ so hy de Heere self ware niet beschroomd geweest zijn/om den Duivel te bestraffen; noch in plaats van dien geseid hebben / de Heere bestraffen U. gelijk Judas verhaalt. Wat dan? Setter Gabriel by/ die eens ene boodschap aan Daniel / en namaals aan Zacharias en Maria dede. Dan. 8: 16. en 9: 20. Luk. 1: v. 11/ 19/ 26. Dese maakte hem self bekend / dat hy de gene was die voor God staat: als of hy dat besonder boven d'andere Engelen hadde; welke nochtans alle tot die van de kinderkens toe / het aangesight des hemelschen Vaders sien. Matt. 18: 10. Ik sie dat dit alles so verbloemder wijse gesegd word / gelijk het ook met de drie boodschappen in een gesighte was; datmen qualijk weten magh watter af te seggen zy. Alleenlijk kan ik sien/ dat Gabriel uitnemender wijse voor God staat dan d'anderen doen / en dat Michael het hoofd van allen is. Hun beider namen geven in 't Hebreewsch wat groots te kennen; *Gabri-Eel*, God mijne kraght; en *Micha-Eel*, Wie is als God?

§. 4. Der bose Geesten oppervoogd word Duivel, in 't Grieksch διάβολος, *Diabolos*, dat is Lasteraar: ende in 't Hebreewsch שטן *Satan*, dat is Tegenstander genoemd. In 't Oud Testament komt ons de naam van Satan op vier plaatsen voor / ende word overal in den grieckschen Bijbel Diabolos vertaald. Ende staat op denselven wel in acht te neemen / dat op twee plaatsen sleghs שטן *Satan* te lesen staat / dat een Tegenparty in't gemeen te seggen is; daarby wel een boosaardig mensche magh verstaan zijn: op de twee anderen השטן *hassatan* de Tegenpartije, als van enen sekeren in't besonder. Te weten / het was *Satan*, een tegenparty, (gelijk Petrus ook genoemd wierd / doe hy Jesus tegensprak (Matth. 16: 23.) die David aanporde om sijn volk te tellen: 1 Kron. 21: 1. ende wenschte David sijnen en Gods vyand tot/ dat Satan of een Satan (niet de Satan gelijk het onse Oversetting heeft) aan sijne reghterhand / tot sijner beschulding moght staan. Psal. 109: 6. Maar die Job voor God beschuldigde / en die Josua den Hoogepriester tegenstond / word geduriglijk *hassatan*, de Satan of Tegenstander

der genoemd. Job. 1: 6/7/8/9/12. en 2: 1/2/3/4/6/7. Zach. 3: 1/2. Dit en kan geen een mensche zijn/so't een mensch is: om dat de tijd van Job en Zacharias meer dan eens menschen leven verscheelt. Dan het soude wel een seker mensche by vervolg konnen zijn: gelijk verscheidene na malkander de Koning, en de Hoogpriester genaamd; elk in sijnen tijd/ ende nochtans nooit meer dan een. Of men soude moeten seggen/ dat een seker slagh van quaadaardig volk daar door betekend word: gelijk men de Turk, de Fransman seit; ende meent daar mede't gantsche volk dat Turksch of Fransch is.

§. 5. By desen staat ons noch een ding met besonder opmerkinge waar te nemen. Daillon heeftet my eerst aangewesen; en ik hebbe/'t geheel Niew Testament nasiende/ bevonden dat hy gelijk heeft. Hy seit/ dat de Schrift niet meer dan eenen Duivel kent/ dat is/ maar eenen bosen Geest die door desen naam betekend word. Also vind ik dat het woord Διάβολος, *Diabolos* Duivel, 35. maal in 't niew Testament te lesen is: maar διάβολοι *Diaboloi* door't woord duivelen vertaald nimmermeer; dan wanneer ons dat in 't duitsch ontmoet/ so staater t'elkemaal δαιμόνια *daimonia* in 't grieksch. En de bose Geesten/ die onder den voorseiden eenen Duivel staan/ worden nooit Duivelen; maar des Duivels of des Satans Engelen genaamd. So spreekt Christus/ als geseid is: Math. 25: 41. En so klaagt Paulus over enen Engel des Satans, die hem niet buisten sloegh. 2 Kor. 12; 7. 't is waar/ dat het woord *Diaboloi* ook tot driemaal toe in 't meergetal gevonden word; maar dan hebben 't onse Oversetters niet met duivelen; maar eens achterklappers. 2 Tim. 3: 3. en tweemaal (op vrouwen geseid) lasteressen verduitscht. 1. Tim. 3; 11. Tit. 2; 3. So veel dan als de sake self betreft/ so blijft/ dat die eene Duivel of Satanas sijnen aanhang onder d'Engelen heeft/ die derhalven sijne Engelen genaamd zijn. Beza heeft dit so al aangemerkt/ die over Heb. 2: 14: op 't seggen des Apostels/ dat de Duivel 't geweld des doods hadde, schrijft: *De uno loquitur tanquam omnium principe, ut alibi sæpe Scriptura; cui tacite adjunguntur reliqui ipsius Angeli, ut Matt. 25: 41.* Hy spreekt van eenen als het hoofd van allen, gelijk de Schrift dikmaals elders doet: stilswygens daar by verstaande sijne andere Engelen, gelijk Matt. 25:41. Salmen dan schriftmatig spreken/ so moet dit onse regel zijn: dat de Duivel maar een; doch de bose Engelen; welker hoofd hy is/ veele zijn.

§. 6. Nochtans sult gy seggen/ word so menigmaal in de Schrift van Duivelen, als van veelen; ja van een legioen Duivelen gesproken. Marc. 5: v. 9. Dat is dan vry wat meer dan een. 't Is waar/ in onsen Nederduitschen/ in den Hoogduitschen/ Engelschen en Franschen Bybel leestmen so: maar dat bind ons niet: de Grondtext moet de maat hier slaan. Nooit leest gy Duivelen in 't Duitsch/ of gy sulter in 't Grieksch δαίμονες *Daimones* of δαιμόνια *Daimonia* vinden; dat geheel wat anders is. Doch ik wil dit slagh van Duivelen, so alsse by den Oversetteren genoemd zijn/ noch wat rusten laten: also wy hen noch niet van noden hebben; en datse d'ordre steuren souden die ik in 't begin van dit hoofdstuk hebbe voorgesteld. Die vereischt nu/ dat ik verder van d'Ordeningen en 't Bedrijf der goeden en der quaden

Engelen spreke / so veel als daar de Schrift af leert. Hunne hoofden zijn dan nu by name / en verder niet bekend; Michael en Satan zijn hun beider namen in 't Hebreeusch. D'eerste houd dien selfden naam in 't Grieksch: maar d'ander word daar in de Duivel, en by gelijkenis de Draak genaamd. Nu van d'Ordeningen eerst te spreken / sal ik van Michaels Engelen beginnen / en dan tot die van Satan overgaan.

§. 7. So by een der beiderleye Engelen order is / so salse by de goeden zijn. En 't schijnt ook dat de Schrift het seit. Daniel vernam in een gesighte / dat duisendmaal duisend den Gedurigen van dagen dienden, ende tien duisendmaal tien duisenden voor hem stonden. Dan. 7: 9/ 10. 't Zy dat dit onderscheid gedurig / of alleenlik voor dien tijd / ende by beurtwisselinge was / men siet echter de genen / die blotelik der majesteit wege voor God stonden onderscheiden van de genen die hem dienden. Doch so dat onderscheid niet gedurig is / so en is 't geen onderscheid. Men twijfelt mede niet / of de Cherubynen en Serafynen, beide Engelen / waren van malkander onderscheiden. Doch of dit so zy maghmen billik nader ondersoeken. Te weten: 't blijkt altoos niet / dat het verscheidene ordeningen zijn: also die twee namen nergens by malkanderen staan / om te tonen dat Cherubym en Serafym twee zijn; en nergens iet van d'eenen werd geseid / dat op d'anderen niet en past. Dit versta ik van die plaatsen die op d'Engelen gepast worden: welker van de Cherubim niet meer dan twee / en van de Serafim maar een te vinden is. Laat ons beide desen namen eens wat nader ondersoeken.

§. 8. Wat het eerste woord betreft / so is seker / dat *Kerubym* in 't Hebreeuwsch oorspronkelik Ossen betekent. Want *Kerub* komt van *Karab*; dat ploegen te seggen is: waar toe d'Israëlyten / als men weet / d'Ossen gebruikten; somen noch heden by verscheidene volkeren siet. Doch 't woord Kerub en Kerubym is by d'Oversetters niet vertaald / maar so gelaten als 't is; om datse nooit seker waren watser eigentlik af maken souden. Op 30. plaatsen komt ons dit woord in 't oud Testament / en op sommigen derselven verscheidemalen voor: in 't Niew niet meer dan eens. Daar onder zijn maar twee of drie / daar het geen beeldselen betekent / boven de Verbondkist door Gods last gesteld / of in Gesighte vertoond. Siet dese beeldselen Ex. 25: 18. 19/20/22. en 26: 1/31. en 36: 8/35. en 37: 7/8/9. Num. 7: 89. 1 Sam. 4:4. 2 Sam. 6: 2. 1 Kon. 6: 23-29: 32/ 35. en 7: 29/ 36. en 8: 6/ 7. 2 Kon. 19: 15. 1 Kron. 13: 6. en 28: 18. 2 Kron. 3: 7/ 10--14. en 5: 7/8. Psal. 80: 2. en 99: 1. Jesa. 37: 16 Ezech. 9: 3. en 10: 1--9/ 14/ 15/ 16/18. 19/ 20. en 11: 22. en 41: 18/ 20/ 25. Daar 't op geen gemaakte beelden / past / is / dat God den mensche uit het Paradijs verdreven hebbende / Cherubym met een vlammig lemmer stelde, om den ingang te bewaren. Genes. 3:24. En dan noch / wanneer Gods majesteit hier in word afgebeeld / dat hy op enen Cherub vloogh. 2 Sam. 22: 11. Psal. 18: 11. Seker man / die nevens d'anderen uit de Babylonische ballingschap wederom na 't vaderland reisde / wierd ook Cherub genaamd. Esra. 2: 59. Nehem. 7: 61.

§. 9. Wat is nu hier af te maken? Men diende wel van dit onvertaalde

woord wat meer te weten/ wat het toch voor beelden/ en van wat dieren het geweest zijn; om te sien of die naam ook op Engelen past. In 't eerst is kennelijk/ uit alle die Schriftuuren daar gemeld / dat het Afbeeldsels waren tot den heiligen dienst geschikt. So heeftse God aan Moses voorgesteld; daar toe heeft hyse gemaakt; en als sodanig heeftse Ezechiel in profetische vertoningen gesien. Nooit komense anders voor. De gestalte deser beelden schijnt geen eenerley geweest te zijn. Want van aangesighte geleekense na Ossen / doch die vleugels hadden. Dat van Ossen blijkt uit dien / dat Ezechiel op twee plaatse eene selfde sake seggende / van vier dieren / die elk van besondere gedaante waren; drie derselve even eens / maar het vierde hier Cherub en ginder Ossen noemt. Sulx is uit vergelijkinge van Ezech. 1: 10. en 10: 14. klaar te sien. Want dit was 't selfde dier, seit Ezechiel / dat ik by de reviere Chebar gesien hadde. 10: 15. Dit was in 't 10. en 't ander had hy in 1. cap verhaald. Nochtans was dat Ossen aangesichte niet eenparig: want die hy daar na cap. 41: 18/ 19. beschrijft / hadden elk twe aangesighten? eens menschen ende eens jongen leews. Dan dit blijkt bestendig/ dat de Cherubym gevleugeld waren: want so heeftse God aan Moses belast te doen maken / om met hunne uitgestrekte vleugelen de Verbondkist te bedekken. Exod. 25: 20. en 37: 9. Sodanig heeftse ook Salomo in den Tempel gesteld 1 Kon. 6: 24/ 27. 2 Kron. 3: 11/ 12/ 13. Dus veel hadden deese beelden dan van 't viervoetig en van 't pluim gediert: doch buiten dat schijnt datse eens menschen lichaam vertoonden; so de hooghte van 10. ellen vergeleken met die van elken vleugel tot 5. ellen/ op 't naaste te kennen geeft. 1 Kon. 6: 24/ 25/ 26. Want wanneer de konst al iet versiert/ so salse 't regelmatig doen: Versintse menschen of beesten met vleugelen; het sal zijn in die gelijkmatigheid van leden / datse 't gebruik souden konnen hebben om daar mede te vliegen. Maar een viervoetig dier gelijk een Osse / en dat tien voeten hoog te doen vliegen / soudemen 't veel langer wieken als van ieder vijf voet moeten geven: doch voor enen mensch van die lengte soude 't even matig zijn.

§. 10. Eer ik meer van de Cherubijm segge/ moet ik even yets van de Serafijnen spreken; om als dan des te beter de vergelijkinge te maken. De betekenisse deses naams laat ons in den oorsprond soeken. *Saraf* heet branden, in den brand steken en verbranden: waar af het woord *saraaf*, alsmen van eenen spreekt / en *serafijm* als van veelen geseid / den oorsprong heeft. Onse Oversetters hebben dat tweemaal vurige slangen, Num. 21: 7. Deut. 8: 15. en tweemaal vurige en vliegende draken vertaald. Jesa. 14: 29. en 30: 6. Maar op eene plaatse Jes. 6. 2/ 6. hebbense 't hebreeusch woord Serafijm behouden; om dat daar slang noch draak te passe quam. Hier mede ben ik noch niet wys genoeg/ om te seggen wat gedaante of gestalte dat de Serafijnen hadden: en de joodsche meesters weten 't mede niet. Dan de Schrift self geeft ons dese openinge: dat de gene die aan Jesaias in gesighte vertoont zijn / mede als de Cherubijm gevleugeld waren; doch met drie paar vleugelen elk / daar de Cherubijm nooit meer hadden dan twee. Van de vordere

gestalte is met eene daar uit iets te gissen / datse de Profete dus beschrijft: dat een ieder derselver ses vleugelen hadde; met twee sijn aangesight, en met twe sijne voeten bedekte en met twe vloog hy. So geleek dan 't lichaam geen vierboetig dier; alsoo twee paar voeten / 't zy in 't gaan / 't zy in 't vliegen door een paar wieke niet konde bedekt worden.

§. 11. Nu is van die beiderley gedaanten eenerley te seggen: datse dus in Gesighten vertoond/gelijk van beiden gemeld is;of door konst uitgebeeld/ het welk alleenlik van de Cherubijnen word verhaald: beide echter d'Engelen verbeelden / voor so verre sy Gods dienaars zijn. Want geen ander reden kander zijn / waarom die bewaarders van den wegh na den Boom des Levens / Gen. 3: 24. en de gene die God / by gelijkenis gesproken / door de lucht voerde / 2 Sam. 22: 11. Psal. 18: 11. Cerubym genaamd worden: aangesien dat d'Engelen Gods dienaars zijn / die sijn woord en welbehagen doen. Psal. 103: 20/ 21. Daar voor staan de Serafijnen ook te boek: als besig in dat gene / dat den Engelen dikmaals toegesonden word / Looft den Heere sijne Engelen. Psal. 103: 20. en 148: 2. Want so deden de Serafijnen wanneer hen Jesaias sagh. D'een riep tot den anderen, heilig, heilig, heilig is de Heere der heirscharen; de gansche Aarde is sijner heerlikheid vol. Jesa. 6: 3. Hier van is 't / dat eveneens als Gode / tot betekenisse sijner allerhoogste majesteit / den Hemel tot sijnen Troon word toegepast; Psal. 103: 19. Jes. 66: 1. daar hem d'Engelen als hemelsche heirscharen by duisendmaal tienduisenden rondom ten dienste staan: Psal. 105: 20/ 21. en 86: 19. Dan. 7. also verre als hy / door bewijs sijner genade / en sitplaats onder sijn volk in den heiligen Tempel heeft; so is sijn eernaam / de God die tusschen de Cherubijnen woont. 1 Kron. 13: 6. Psal. 80: 2. en 99: 1. De Serafym heeft Jesaias insgelijx in den Tempel gesien/sonder van de Cherubym daar by te melden. cap. 6: 1.

§. 12. Doch uit dese selde reden sluit ik ook / dat de Cherubym en de Serafym geen verscheide ordening van Engelen betekenen. Want dese worden nergens anders / als te deser plaatse / in den sin van Engelen gemeld. Ende gesien in den Tempel / daar den anderen Profeten / sonderling Ezechiel / altijd de Cherubijm in 't oge liepen / sonder datter ooit van Serafijm gemeld is; ende dat sonder Cherubijm: so volgt / dunkt my / waarschijnelik genoegh / dat Cerubijm en Serafijm een en de selfde zijn; en datse sleghs om redenen op dese eene plaatse dus / en op alle d'anderen so genaamd zijn. Te weten / gelijk d'eigene namen van Michaël en Gabriël IX. §. 7/ 8/ 9. als mede de gemeene benaminge van Gods Helden, Dienaars, Heirscharen, Psal. 103: 20/ 21. Boden, Psal. 104: 4. Heiligen, Wachters, Dan. 4: 13/ 17. den Engel door malkanderen, sonder onderscheid zijn toegepast: so magh 't ook wel met dese zijn. Altoos is 't onmogelik / uit al 't gene dat de Schrift ons daar van seit / enig onderscheid van ordening te merken. Maar die verscheidenheid van verbeeldinge is alleenlik / om verscheidene eigenschappen deser heiligen Engelen uit te drukken. Neemt dat de brandigheid der serafijnen hunnen vurigen yver tot Gods eer en dienst/of Gods hittigen toorn in 't straffen van

de

de sonden; de vleugelen der Cherubijm en Serafijm hunne veerdigheid / de menschelike gestalte hun groot vernuft; en de gelijkenisse van Leew of Osse / hunne edelmoedigheid en kraght of sterkte bedieden moghte: want so hebben 't d' Uitleggers dus verre op 't waarschijnelijkt gegist. Ende blijkt noch tot overvloed / dat Cherub, buiten dit gebruik / enen mensche die seer verheerlikt is word toegepast. Want de schranderheid / mogentheid / en volslagene heerheid / den koning van Tyrus / so van hem self / als van anderen in voortijden toeschreven / word hem van Gods wege dus verweten: dat hy een gesalfde overdekkende Cherub was. Ezech. 28: 14/16/1--6/12/13. Uit allen desen blijkt dan sleghs / dat de namen Cherubijm en Serafijm, op drie of vier plaatsen in 't geheel van 't oud Testamant / ontleend zijn; om daar door by gelijkenenisse Gods uitverkorene Engelen / als boven mate heerlik / doch sonder enig onderscheid van ordeninge / af te beelden.

§. 13. Nu moeten wy wat verder gaan / en sien of elders enig onderscheid van Ordening te vinden zy. Sulx soude moeten zijn (en daar soeken 't ook de genen die van sulke Ordeningen schrijven) ter plaatsen daar die schepselen / die in den Hemel zijn / met enig onderscheid genoemd staan. Die laat ons dan vervolgens insien; en aandachtig overwegen / of daar sulx iet in te sien is. Alsoos daar in niet / dat Paulus den Heere Christus aan Gods reghterhand in den Hemel bemerkende / van hem seit / dat hy daar nu is verre boven al le Overheid en Maght en Kraght en Heerschappye: Efes. 1:20/21. want daar in spreekt hy niet een woord / dat op de menschelike maght op Aarde niet en past; boven welken hy / dus hoog geseten / verre genoegh verheven is.

§. 14. Maar nu komt deselve Paulus nader: ende versekert ons / dat God, die alle dingen geschapen heeft door Jesus Christus; het Euangelium tot dien eynde onder anderen doet verkondigen / op dat sijne veelvuldige wijsheid door de Gemeinte bekend werde den Overheden en Maghten die in den Hemel zijn. Efes. 3: 10. Dese Overheden en Maghten kan ik by vooraad wel voor Engelen aansien, want hierna komense noch wel eens te pas. maar ik kan daarin geen onderscheidene Ordeningen sien. Want Overheid en Maght is by Paulus al een self de ding; gemerkt dat hy elders in 't gemein alle Maghten Oversten noemt. Rom. 13: 1/2/3. Te vreden zijnde even eens wat naam dat hy hen geeft / so hen die maar past; en hy hen daar door kent als van God gestelt, ende dien hy schattinge geven moet. v. 1/6/7. So sien wy mede dat by Christus self Oversten en Groten in 't gemein / sonder onderscheid genaamd zijn / die 't vermogen in de weereld hebben. Matt. 20: 25. Maar Paulus seit op dese plaatse niet / dat die Overheden van verscheiden Orden / trappen / weerdigheden zijn.

§. 15. Ik kome dan noch nader. Door Christus zijn alle dingen geschapen; die in de Hemelen en die op de Aarde zijn; die sienlik en die onsienlik zyn: het zy Tronen, het zy Heerschappyen, het zy Overheden, het zy Maghten Kol. 1: 16. Hier sagh ik wat meer in / sonder den Hemel alleen genoemd; ende niet met een de Aarde daar men weet dat Tronen / Heerschappyen / Overheden en Maghten zijn. Boven dien geven die vier namen noch geen twee

Ordeningen te kennen. Want waar vindmen Tronen sonder Heerschappy/ of Overheden sonder Maght? De Troon is een bewijs van heerschappy en de Maght is by de Overheid: waar het woord des Konings is, daar is Heerschappy. Pred. 8:4. Het een is sonder 't ander niet. 't Zijn sleghs verscheidene namen/ waar mede men de genen *qui sunt cum imperio* (gelijkmen in Ciceros tijd te Romen sprak) dat is/ die deel in de regeeringe hebben, te noemen plagh. 't Is waar/ dat alle Overheid so hoog niet is datse den Troon beklimt; noch alle Maght so groot als Heerschappye: maar so men meint/ dat sulk een onderscheid door die twee woorden word beduid/ die moet ook raad met de twee anderen weten; ende also wel de Heerschappye van den Troon/ als die beide van de Overheden onderscheiden. Sonder dat moestmen konnen tonen/dat het gebruik van dese namen in dien tijd ten minsten by de Kerk of in den stijl van Paulus/ onderscheidelike Hoogheden betekende/ welker eene boven d'andere zy;om daar uit die Ordeningen/ diemen van Gods Engelen meld/ vast te maken: maar dat heeft noch niemant ooit gedaan.

§. 16. Daar zijn echter al de namen uit/ na welken d'oude kristen schrijvers/ als uit de scholen der Joden/ de Engelen die by Godt gebleven zijn in so veel reyen plaghten te onderscheiden:en so meesterlik daar af te spreken/ of se seer wel wisten/hoe't daar mede gelegen is:so wy in't 1.B.XV.§.16.31. van Athanasius/Gregorius en anderen gesien hebben.Deselfde dan daarna noch verder van de Schoolgeleerden opgemaakt/ gelijk in 't 1.B.XIX.§.7. uit Lombardus is getoond; steunt dan ook al op geenen anderen grond. Kraghten, sie ik daar/ soude de negende name zijn/ boven de acht alhier verklaard: maar die word in de benaminge der goede Geesten niet geteld; van de quaden sullen wy hier na noch sien. Dese dan uit de Schrift by misverstand opgevatt/ sullen d'anderen by ons noch minder laten gelden: die de joodsche leeraars/ volgens hunne gewone vertelheid/ buiten 't godlik Woord daar by versonnen hebben; waar af insgelijx hier voren 1.B.XII. §.8/11. gedacht is. 't Schijnt/ so dese luiden 't albestuur des Weerelds/ en den dienst der Engelen in handen hadden; sy souden 't dan so doen. Elk echter na sijn eigen hoofd; een alleen soude moeten meester zijn; want wy sien/datse nu/schoon in 't minste daar over niet te seggen hebbende/ evenwel noch so oneenig zijn.

§. 17. Met weinig moeite staat ons nu te vernemen/of sich sulke lieden/ en insonderheid de Pausgesinden/ beter op des Duivels Engelen verstaan Wat hun seggen daar af is/heb ik 1.B.XIX.§.8. mede al gemeld. Onse Protestanten lacchender vast mede;ende gieten ondertusschen self noch oly in die lamp. Want het komt daar niet so seer op aan/of de spreuken der H. Schrift/ daar dit d'anderen uit halen/ ook te ver getrokken; maar of se wel met enig reght tot des Duivels Engelen te trekken zijn. Wy sullen die dan sien: 't zijn de gene die van Overheden, Maghten, Kraghten, spreken; in alsulken sin/ datse van Engelen verstaan/niet anders dan op bose Engelen te passen zijn. Want men leest niet alleen van den Oversten der maght des luchts;

Efes. 2: 2. (welken ik als Oversten voor eerst noch wat sal laten rusten/ tot dat ik nader van den Duivel self sal moeten spreken) maar van Overheden, Maghten, Geweldhebbers der weereld, en der duisternisse deser eewe, en van geestelike Boosheden in de lucht: (so men in den Nederduitschen Bybel leest) tegen welke ieder kristen moet gewapend zijn. Efes. 6: 12. Dus heeft Paulus Engelen, Overheden, Maghten onder sijns geloofs en syner saligheid allerhardste vyanden geteld. Rom. 8: 38. Daar komt'et nu op aan/ of dit geen benaminge van verscheidene Ordeningen of sorteeringen der bose Geesten zijn.

§. 11. Uiterlik gelijktet daar wel na/ so als 't hier te lesen staat. Want hier helpt my niet/ of ik segge datter Overheden/ Maghten ens. op der Aarde zijn: want dit is nu in de Lucht. Daarenboven seit d'Apostel in dit selfde vers/ dat wy desen strijd niet hebben tegen vleesch en bloed. Sodanig zijn de menschen; maar de Geesten niet. Ik moet ook bekennen/ dat ik niemant noch vernomen hebbe/ die den sin van dese woorden op de bose Geesten niet en past. Onse leeraars/ schoonse in 't vertalen wat verschillen/ zijn het echter in de sake met de Roomsgesinden dus verre eens. Daar spreek ik nu niet breder af/ om dat het noch geen tijd is: maar segge sleghs/ dat ik hier die Ordeningen noch niet in kan sien; daar echter sommigen der onsen wat na hellen/ en sommige seggen wel volmondig/ ja. Doch sonder ons nu daar met op te houden: (ander luy gevoelens hebben wy in 't I. boek genoegh gehoord) wat seit dit doch van 's Duivels Engelen meer/ als in voorgaande spreuken van Gods heilige Engelen is geseid? En desgelijx/ indien dat ander Rom. 8: 38. ook op de bose Geesten slaat: wat heeftet meer als namen in/ bequaam om ons het herte te doen ontwaken/ om tegen sulken fellen vyandschap schrap te staan? Want die met sijn maghtiger te doen heeft/ die moet weten dat hem werk en wacht bevolen is. Doch dewijl de Schrift daar in der waarheid niet af spreekt, so en past het ons niet/ buiten deselve enige order of regel van uitregelige geesten te verdichten. Daar over toonde men sich al van ouds af seer verlegen: om dat men anders geenen raad wist/ hoe des Duivels rijk soude kunnen staan: even eens of 't ons paste/ daar voor besorgd te zijn. Sekerlik de Duivel moest het velen dank weten/ so die deugd by hem plaats hebben konde/ die hem d'eere toeschrijven/ dat hy sulken schonen polizye heeft/ als by weinig aardsche Vorsten magh te vinden zijn. Het algemeen vooroordeel van so maghtigen Koningrijk/ als men sich van den Duivel inbeeld/ heeft dat gevoelen gebaard; en 't misverstand ontrent den sin der Schrift/ daar die in schijn so iet seit/ heeft het noch meer versterkt.

XIII. HOOFD-

XIII. HOOFDSTUK.

Van hun Bewind ontrent de menschelike saken, heeftmen (hoewel duisterlijk) wat meer bescheids, ende noch meest van 't gene dat de goede Engelen betreft.

§. 1. NU vereischt de order / datwe tot het Bewind en 't Bedrijf der Geesten overgaan / so veel als ons de Schrift daar van is leerende. En na dat wy eens het onderscheid/tusschen d'Engelen die staande blijven en de genen die gevallen zijn / versekerd hebben, moetenwe van d'een en d'ander slagh besonder spreken. Van Gods Engelen is dat ook al by een ander voorval aangemerkt/ datse Dienaars van den Schepper / en Beschermers van sijn schepsel zijn. Hoese Gods Dienaren zijn/ dat word meer door namen by gelijkenis geseid / die reeds verhaald zijn ; dan met eigentlike redenen verklaard. En so wy dat begeeren/in wat tale willen wy datmen ons dat soude doen ? Geene in de weereld die daar half bequaam toe is. Hoe God met de Geesten leeft/en sy met hem: wy die met ons eigen lichaam/ en duisenden daar buiten so belemmerd zijn; hoe souden wy't begrijpen konnen? En ook/ wat raaktet ons? als dat wy pogen om ook eens te worden/ so na als ons nature lijd/het gene zy alrede zijn. Want voor Gods eere bidden wy/dat zy dat gene mogen doen/dat boven ons vermogen is: Looft den Heere sijne Engelen gy kraghtige Helden, die sijn woord doet ; gehoorsamende de stemme sijns woords Psal. 103:20. Uw Wille geschiede van ons so op der Aarde, gelijk van d'Engelen in den Hemel. Maar wat doen Gods Engelen aan ons? dat dient ons om te weten/so daar iet af is. Dit laat ons drieverf ondersoeken: of/en wat ons in't gemeen van hen geschied? wat onderscheidene bedieningen sy t'onswaart hebben? en of het iewers blijkt/dat ieder mensche sijnen Engel heeft ?

§. 2. Het eerste seit ons Paulus heel volmondigh uit; d'Engelen so beschrijvende / datse desen naam / so 't schijnt / alleen om onsent wille voeren ; en daar af in dier voege sprekende/dat het een bekende sake zy. Want hy vraagt sleghs : zijnse niet alle gedienstige Geesten , die tot dienst uitgesonden worden , om der genen wille die de saligheid beërven sullen? Gedienstig zijnse daar genoemd / somen siet / om den Dienst waar in sy uitgesonden worden: den Dienst / welverstaan / des genen die hen send ; niet der genen/ maar om der genen wille , die de saligheid beërven sullen. Want de Menschen zijn niet meer / maar een weinigh minder dan d'Engelen van God gemaakt. Dienvolgens hadde sich de Duivel dien aangaande geensins te beklagen / noch den mensche sijnen staat te misgunnen ; so alswe gesien hebben 1. B. XII. §. 12. dat de Joodsche leeraars dromen. Ende word met eenen openbaar/ hoe groven verdichtsel 't zy / 't gene Mahomet vermeld / dat God den Engelen geboden hebbe / den eersten mensche aan te bidden. 1. B. XIV. §. 5.

On-

Ondertusschen leert ons hier d'Apostel / met also te schrijven / dat ons God den aart en 't doen der Engelen niet verder heeft bekend gemaakt / dan so veel ons self betreft.

§. 3. Maar sult gy vragen / wat doen d'Engelen aan God / in aansien van ons self? In 't gemein bevinden wy hen in twederleyen dienst gemeld: den menschen van Gods wegen iets te seggen / of te doen. Want nooit word een Engel of meer in enige geschiedenis gemeld / of in enige spreuke te pas gebraght: ten zy om iets te boodschappen / of om iets uit te werken; beide goed of qaad. Met woorden / om den mensch te troosten of te dreygen: met werken / 't sijnder hulpe of tot sijn verderf. Ik gedrage my tot elke plaats der H. Schrift / daar van Engelen gedacht word. Doch laat ons de hoofsaken sleghs onderscheiden / en de besondere spreuken of vertellingen der Schrift ieder tot haar eigen hoofdstuk brengen.

§. 4 Wat hunne boodschappen belangt: die waren goed of quaad. De goede meld ik eerst. Door Engelen / seit de Schrift / wierd aan Abraham geboodschapt / dat hem God uit Sara noch dien Sone soude geven / door wien 't gesegend' Saad moest worden voortgeteeld; Gen. 18: 10. en 22: 11. aan Jacob d'eerste beloftenis vernieuwd; Gen. 18: 12. en 32: 1. Hos. 12: v. 17. aan Gideon belast en beloofd / dat hy 't volk van de Midianiten verlossen soude; Right. 6: 12. aan Sansons ouders desselfs geboorte voorseid. Right. 11: 3/ 10/ 11. Dit in 't Oud Testament: in 't Niew is des veel meer. De voorsegginge van de geboorte des Heeren en des Dopers is door enen Engel geschied; Luk. 1: 11/ 26. Matt. 1: 20. daar na door enen Engel bekend gemaakt / en door een heir van Engelen toegesonden. Luk. 2: v. 8--14 Syne opstandinge wierd door Engelen verkondigd / Matt. 28. Marc. 16. Luk. 24. Joh. 20. en sijne wederkomst by sijnen Hemelvaart door Engelen voorseid. Hand. 1: 10/ 11. Door dienst van Engelen hebben Daniel / en Zacharias en Johannes / hunne openbaringen ontvangen.

§. 5. Met raad en daad heeft God sijne dienaars door Engelen ondersteund. Want so heeft Elias in sijn gesandschap aan den koning Ahasia onderreght; 2 Kon. 1: 3. Filippus na den Moorman toegewesen / en Kornelius in sijn gebed versterkt. Hand. 8: 26. en 10: 3. In den nood isser menig door Gods Engelen vertroost. Hagar / wanneerse Sara was ontvlught: Gen. 16: 7. en 21: 17. Jacob / wanneer hem twee heiren teffens ontmoeteden / om sijn gemoed tegen de vreese van Esaws vyandschap te wapenen; Gen. 32: 1/ 2. Elias / wanneer hy van Isabel vervolgd was; 1 Kon. 19: 5. Gehasi / wanneer hy van de Syriërs om singeld was. 2 Kon. 6: 17. Paulus wierd in nood op zee door enen Engel der verlossinge verseekerd. Hand. 27: 23. Anderen zijn blijkelik uit den grootsten nood door Engelen gered: Lot uit den brand van Sodom; Genes 19. Daniels gesellen uit den heetsten gloed des ovens / en hy self uit den Leeuwenkuil verlost. Dan. 3 en 6. d'Apostelen eens tsamen / en Petrus eens alleen uit de gevankenis geleid. Hand. 5: 19. en 12: 7.

§. 6. Dit zijn besonderen exempelen: des David in 't gemein wel vrylik

 magh

magh seggen; d'Engel des Heeren legert sich rondom de genen die hem vresen, ende ruktse uit Psal. 34: 8. Bedenkelike spreuke/ waardig/ eer wy verder gaan/ wat nader in te sien. Om den sin ter dege te verstaan/ so merke toch de Leser eerst: dat hy seit/ d'Engel, als van eenen; ende niet/ d'Engelen, als van veel. Hoe kan dan een Engel een leger maken? Men siet hier by terstond/ dat dit wel *collectivè* (alsmen in de scholen spreekt) dat is in vergarenden sin verstaan magh zijn: zynde sulk ene wijse van spreken/ waar door men ene geheele menigte van allerleyen aart/ op eenerhande wijse/en dienvolgens onder een begrijpt. Gelijk dit: Wat is de mensche? En/ de Mensch is de ydelheid gelijk: waar mede men alle menschen even seer verstaat/om dat het iets is dat op allen past. Alsoo hier dan lichtelik ook d'Engel, in plaats van d'Engelen des Heeren in't gemein; om datser alle even na toe zijn. Somen 't anders neemt: d'Hebreeuwsche text heeft geen bewijs/dat een besonder Engel by uitnemendheid alhier verstaan word: also de tale sich in desen op die wijse niet verklaren kan. Want daar soude *bammal-ach*, dat is/ de Engel hebben mogen staan/ soder 't woord יהוה Heere niet en ware bygevoegd; maar dus aan een ander woord bepaald/ magh'er 't bywoord *bam*, dat is de, niet blyven; ende staater daarom sleghs *mal-ach*, engel, in 't Hebreewsch. Onse taal ondertusschen heeft dit woordeken van node: om datmen in ordre van de woorden niet en soude mogen seggen/ Engel des Heeren legert sich/ of mensch is ydelheid, of os eet gras maar de Engel, de mensch, een os of den os: dan wel/ somen seit/ des Heeren Engel sonder 't woordeken de. So ben ik dan verplight/ dese spreuk in dien sin te nemen: dat God sijne Gelovigen met een leger sijner Engelen bewaart. Nu wederom tot het vorige: daarna sullenwe verder gaan.

§. 7. Ten quade meld Gods Woord/dat sich ook verscheidenmaal een Engel heeft vertoond: het zy dat hy blotelik sprak/ of dat hy ook met eenen iet bedreef.

1. Door blote aanspraak wierd Bileam/ om misbedrijf/door enen Engel wederstaan; Num. 22: 22. en 't volk van Israël om ongeregeldheid wel ernstelik bekeven. Righ. 2: 1.

2. Komtet tot de daad: door Engelen heeft God Sodoma en Gomorra verbrand/ Gen. 19. By de Pest/ daar wel 70000 in Israël aan stierven/ heeft sich een Engel met het wraakswaerd laten sien. 2 Sam. 24. 1 Kron. 21. de dood der 185 duisend in't leger der Assyriers word enen Engel toegeschreven; Jesa. 37: 36. insgelijx Herodes de derde/wanneer hy pijnelik en schielik stierf/ 't was dat hem een Engel sloeg. Hand. 12. 23.

§. 8. Op wat wijse nu den Engelen sulx al toegeschreven word/ daar over heb ik mijne meininge IX. §. 6-15. al verklaard. Dan hier komt 'et sleghs te pas/ dus kortelijk aangetrokken; om daar by te tonen/ dat selfs het quaad/ dat d'Engelen den menschen boodschappen/ ofte ook aandoen/ ten goede van de genen komt/ die de saligheid beërven sullen. Hebr. 2: 14. Sulx geven de heirlegers insonderheid te kennen/ die Israël en Gehasi ont-

moet

moet zijn / als 't ware om voor hem te strijden / ende hen te dekken. Want een heir is om te vechten/tegen de vyanden van alsulken volk als hunder bewaringe aan bevolen is. In desen dienst der Engelen toont sich God aan den opreghten opreght / en aan den reinen rein: maar tegen den verkeerden toont hy sich als een worstelaar. Psal. 18: 26/ 27.

§. 9. Maar heeft God / sult gy nader vragen/ om den mensch te helpen of beschermen / de Engelen van doen? Dat sal niemant seggen. Of heeft hy de Natuur in sulken ordening geschikt/ dat de menschen door middel van andere schepselen / en besonderlik van Engelen ondersteund zijn moeten: so dat hy eerst sijnen invloed op d'Engelen/ en door d'Engelen op de menschen heeft? Want so werkt hy door middel van de Lucht op de Aarde / en door middel van die beiden op 't gewas;en door dat gewas onderhoud hy mensch en beest. Hos. 2: 20/ 21. Psal. 65: 10/ 11/ 12/ en 104: 13/ 14/ 15. Maar wie sal ons dat verklaren/ hoe sulx in sijn werk magh gaan? nadien bereids getoond is / XI. §. 7. 8. hoe beswaarlik 't voor ons zy/ om te weten op wat wijse dat een Engel werkt? Soudemen 't dan ook niet veilig daar by mogen laten rusten / 't gene X. §. 16-23. geseid is: dat de Schrift van God als Heer en Koning over al / besonder van sijn volk / op menschelijke wijse sprekende;de schepselen bemerkt als dienaars en uitvoerders sijner willekeuren/ en d'edelsten derselven acht / als de gene die aan hem de naaste zijn/ Dat is tot sijnder eere / dat hem d'Engelen dienen, gelijk daar getoond is/ en op Christus mede gepast word. Matt. 4: 11. Hebr. 1: 6. Also is het tot heerlikheid der Gelovigen/dat d'Engelen hunne bewaerders genoemd worden: zijnde in dien opsighte van Christus self geseid / om te tonen / dat hy van de vyanden omringd / noch goed betrouwen op God sijnen Vader hadde: Meint gy, dat ik mijnen Vader niet kan bidden; en hy sal my meer dan twaalf legioenen Engelen bysetten? Mat. 26: 53. 't Is dan sulken wijse van spreken / als of 't een groot koning / iemant groter eere aandoen willende / hem door sijnen hoogsten staatdienaar aanspreken/besorgen/ en ook wel bedienen liete. Haman, 's konings grote hoveling / helpt Mordechai te peerd/ en leid hem door de stad; mits roepende: Also salmen dien man doen, in wiens eere de koning een welbehagen heeft. Esth. 6: 11.

§. 10. Insgelijx / als of God / menschelik gesproken/ den mensche door sijne staatlikste hofdienaars of lijfschutten sijner hoogste gunst versekeren woude: so sal hy door sijne Engelen, d'edelste sijner schepselen / als met een leger dekken de genen die hem vreesen. Ende sulx daarom / op datse door salk sightbaar teken in hun gelove versterkt worden souden. Want dat blijkt uit dien / dat Petrus daar op past: So weet de Heere de godsaligen uit de versoekinge te verlossen. 1 Pet. 2: 9. En God selve / om sijn volk te troosten; Siet, seit hy / ik sende enen Engel voor uw aangesighte; om u te behoeden op desen wegh, ende om u te brengen tot de plaatse die ik u bereid hebbe. Ex. 23: 20/ 23. De verlossinge der Apostelen / als door enen Engel/ maakte dat de hoofdman des Tempels en d'Overpriesters twijfelmoedig wierden;ende een ander verbaast quam seggen / Siet de mannen die

gy in de gevangenisse gesett hebt, staan in den Tempel en leeren 't volk. Hand. 5: 24/25. Allerduidelikst Petrus / uit de gevangenis verlost / tot hem self komende seide: Nu weet ik waarachtelik, dat de Heere sijnen Engel uitgesonden heeft; ende my uit de hand van Herodes verlost heeft, ende uit alle verwachtinge des Joodschen volx. Hand. 12: 11.

§. 11. Door dese middelen heeft Godt sijn eigen volk/ als 't ongelovig was/ overtuigd: de volgende proeven hebben self op d'ongelovigen gewerkt. Over de drie jongelingen in den oven riep self de heidensche koning Nebucadnetzar uit: Geloofd zy de God van Sadrach, Mesach en Abednego. die sijnen Engel gesonden. en sijne knechten, die op hem betrowden, verlost heeft. Dan. 3: 28. Desgelijx Darius / aan Daniël met verwonderinge gevraagd hebbende / het gene hy voor ogen sagh; heeft ook uwe God u van de leewen konnen verlossen? kreeg van hem tot antwoord: Mijn God heeft sijnen Engel gesonden, en muil der leewen toegesloten. Dan. 6: 21/23. Dit doet sich klaarlik op / met gelijken stijl als daar essen Nebucadnetsar/ ende volgens dien waarschijnlik na der Heidenen gevoelen dus gesproken; die alle onvoorsiene hulpe den Daimones toeschreven / welke van der opperste Godheid wege de saken hier beneden sturen. Dat is in 't begin 1. B. II. §. 11. 12. 13. uit Plato en Plutarchus aangewesen. Want ik stelle voor bekend/dat een afgodisch koning / den waren God niet voor den sijnen/ maar wel voor Sadrachs en der Joden God erkennende/ van dessels Engel niet en soude gewaagd hebben; sonder dat aloud en algemeen gevoelen/ dat hy met den Heidenen van der Goden veelheid / en derselver Boden hadde. So ook Darius / uwe God; en Daniel/ mijn God. en sijnen Engel. 't Is dan even veel als osse seiden: dat het den God des Hemels/als hy iet doet(of besonderlik de sijnen helpen wil / aan geen dienaars noch middelen ontbreekt.

§. 12. Doch in desen is / tot nader opening van alles / noch iet aan te merken / daar veel aan gelegen is. Te weeten dat dit doen/ en die verschijningen der Engelen flus genoemd / van seer verscheidene nature zijn. In sommigen was waarlik 't gene gesien wierd; in anderen wierd maar iets gesien / sonder dat het waarlik was. Te weten d' Engelen die Jakob in den droom sagh / op en neerwaarts klimmende / die sich aan Daniël en Zacharias in Gesight vertoonde/ die Josef in den droom verscheen/ waren sleghs by inbeeldinge: so als den aart der Dromen en Gesighten mede brengt. Meer was het mede niet / dat Gehasi den bergh vol wagenen en peerden sagh; en dat van vuur. Van den Engel die sich ten tijde van de pest vertoonde / merktmen niet dat hem iemant sagh / dan David alleen. Die d'eerstgeboornen in Egypten / en die 't maghtig Leger der Assyriers versloegh / zijn van niemant gesien; immers so veel alsmen uit d'historie merken kan: ook niet die den Apostelen de gevangenis opende / noch die Herodes van 't leven hielp. Sulx is derhalven alles op die wijse te verstaan / als VII. §. 8. VIII. §. 1-7. geseid is: te weten dat het blote vertoningen geweest zijn / het zy dan aan 't gehoor / of aan 't gesight.

§. 13. D'Engel die aan Hagar / die aan Gideon / die aan Samsons Ouders / die aan Cornelius verscheen / terwijle sy klaarlik waakten; desgelijx

gelijk die den Herderen by Betlehem verschenen zijn/en die Petrus uit de gevangenis verloste: 't word niet verklaard/ hoedanig die verschijninge was. Dan sy spraken duidelik met de genen aan welken sy verschenen zijn. Van de genen die by 's Heeren graf / en t'sijner Hemelvaart vernomen zijn/leestmen daarenboven / hoese gekleed waren / so 't scheen / wanneerse sich vertoonden. Als God mirakel doet / so doet hy mirakel: daar is geen verklaringe van te doen. Want dat het geen gewone werkingen der nature waren/ bleek ginder aan de aardbevinge / en daar aan de wolke; die om 't graf te openen / dese om den Heiland op te voeren: so dat daar uit van d' eigene kraght of maniere van werkinge der Engelen / niet meer dan van de wolke te besluiten is. Maar drie plaatsen vind ik onder alle / daar wat breeder af te spreken is; d' Engelen die aan Abraham en Lot verschenen zijn / d'Engelen door wien de wett besteld is / en d'Engel die 't volk Israel na Kanaan geleid heeft: van welken t'samen ik afsonderlik in de twee volgende hoofdstukken handelen wil.

XIV. HOOFDSTUK.

D' Engelen aan Abraham en Lot verschenen, zijn uit d' omstandigheden van 't verhaal, vergeleken met het gene de Schrift elders leert, byna te kennen.

§. 1. ENige besondere plaatsen der Schrifture hoortmen so van d'Engelen spreken / datse mijn gevoelen schijnen om te stoten. Want voor eerst so word uitdrukkelik geseid / dat het Engelen waren die aan Abraham en Lot verschenen zijn. Paulus d' herbergsaamheid prijsende / seit dat sommigen daar door onwetens Engelen geherbergd hebben Hebr. 13: 2. Dit en kan op geen ander voorval geseid zijn/dan't gene Gen. 18. en 19. verhaald word. Doch daar word cap. 18: 2. van drie Mannen gewaagd; welker twee daarna cap. 19: 1. Engelen genoemd zijn. Andere Engelen / gelijk de genen die by 's Heeren Jesus graf en Hemelvaart gesien zijn / worden ook Mannen genoemd; om de gedaante daarse in verschenen; en elders Engelen, om datse 't waren. Maar dese / acht ik / waren Mannen, en hieten Engelen / om 't gesandschap datse bekleedden. De sake toont haar self so klaar / dat ik niet en wete / waarom dat het elk niet siet. Mogelik om datmen al te verr of al te scherp wil sien: om ene vertoninge der alderheiligste Drieeenigheid / of ene voorbeeldinge van 's Heilands Menschwerdinge ter baan te brengen; dat is / (so ik het wel begrijp) om die ten toon te stellen / en de vyanden met ons te doen lacchen. Ik wil tonen/ dat het Mannen, dat is Menschen waren; en met een/ dat het gene daaraf anders geleerd word/ sonder grond of reden is.

§. 2. Iemant bewijse my sleghs dat Abraham self een mensche was / so dese drie geen menschen waren. Met wakende ogen / by klaren lichten daghe (als de dagh heet wierd; so dat het tegen den middagh ging) sagh Abraham drie Mannen: niet halvelinghs/of met enen swenk als in 't voorby gaan/ maar tegen over hem. Eenen van de drie / als 't hoofd van dit gesandschap sich vertonende / spreekt hy aan: Heere: seit hy / *Adoni*, enen name dien-

men eerenthalven aan de menschen geeft. Hy noodse tot verversschinge / niet wetende wiese zijn. Wat beweegt hem daar toe? Gods rijke segen / waar door hy 't konde doen, en sijne herbergsaamheid, seit Paulus / waar door hy wilde. Hy geeft hen voetwater; sy eten en drinken. Is dat werk van Geesten? waarom was Christus dan geen Geest / wanneer hy / om te tonen dat hy 't niet en was / vraagde / hebt gy hier iet om te eten? ende nam het gene sy hem gaven / ende at het voor hunne ogen? Luk. 24:42/43. Dat was de sekerheid sijner Opstandinge / daar op sich Petrus beriep: gevende reden van wetenschap / waar op sy voor getuigen van volkomene geloofweerdigheid wilden gehouden zijn; dat sy de gene waren / die met hem gegeten en gedronken hebben, na dat hy van den dood was opgestaan. Hand. 10:40/41. Segt niet / dat het eten van die drie met Abraham in schijn geschiet is; of een ander seit dit dan van Christus ook: so dat de gene die ontkent / dat het Menschen zijn geweest; beneemt ons dit bewijs / dat Christus van den dood is opgestaan. Doet hier by / dat so Abraham / dat so d'Apostelen in dat gesight bedrogen zijn; datse 't dan ook sijn geweest in hun gehoor; of waarom niet so wel in 't een als 't ander? So heeft dan Abraham waarlik niet gehoord het gene hem beloofd wierd / noch d'Apostelen het gene Christus tot hen sprak. Siet eens waar het henen loopt.

§. 3. Men moet my niet seggen / dat het Engelen konden zijn / die waarlik aten; met lichamen die sy voor dien tijd moghten aangenomen hebben. Want dan seg ik wederom / dat het met Christus ook so wel geweest kan zijn: te weten / dat een Geest sijn lichaam uit het graf gelicht en besield heeft / niet sijne eigene Ziel; of dat het sijn lichaam niet en was / maar een ander / even eens gesteld / als het sijne was geweest. Waar blijft nu alle sekerheid van Schrift of Reden; so men die beide gaar op dese wijs misbruiken magh? Men sal tot d'oude dolingen van Marcion en andere vervallen moeten / so men die wegh henen wil. Daarenboven; byaldien 't God ooit so schikt / dat een Geest in eens meschen lichaam eet en drinkt; in dier voege / dat die 't siet onmogelik niet anders weten kan / of 't is een mensch: wat schuld heeft hy die daarin doolt / so 't God is die hem dolen doet? Eindelik moght ik noch wel vragen / wat reden 't hebben konde / dat God lichamen aan Engelen gaf / om Abraham sijns soons geboorte / en Sodoms ondergang te voorseggen; wien hy te voren al door verscheidene Gesighten t'sijner gemeensame t'samenspraake gewend / en van de grootste beloftenis versekerd hadde; Genes. 12:1/2/3. en 13:14. en 15. en 17:1--22.

§. 4. Maar 't gene men gemeenlik voor dat ander gevoelen seit / is dat hen Paulus Engelen noemt; en dat in de historie self d'een de HEERE / JEHOVA heet / en de twee anderen mede Engelen genaamd zijn. Daarop seg ik / dat / so het tot den name komt / veelmaals in de Schrift Engelen, dat is Boden of Gesanten genaamd zijn / die geen Geesten waren: VII. §. 7. maar nooit Mannen die gegeten en gedronken hebben / en geen Menschen waren. Doch so Paulus door Engelen die gedienstige Geesten verstaat: so vraag ik / of hy hen alle drie of alleenlik die twee betekend heeft / die van

Lot geherbergd zijn? Indien de drie: so is ook die eene/ voor welken Abraham bleef staan/ na dat de twee vertrokken waren/ een geschapen Engel geweest. Waar blijft dan 't groot bewijs/ datmen uit het woord JEHOVA trekt? Maar by aldien dat op 't herbergen van die twee sleghs word gesien: so hadde Paulus sijne reden/ om de Hebreen tot herbergsaamheid te bewegen/ duisendmaal kraghtiger konnen voorstellen dan hy doet. Want het was oneindelik meerder eere/ dat Abraham den HEERE self/ dan dat hy/ of sijn neve Lot/ een paar sijner tienduisendmaal tien duisenden dienaars geherbergd heeft. Wonder daar beneffens/ dat het nergens tot lof van Abraham verhaald word/ daar de Schrift buiten de historie so veel af roemt: dat hy met God self onder enen boom gegeten en gedronkẽ heeft/ wiens aangesighte sleghs te sien aan Moses self geweigerd is. Exod. 33: v. 18/19/20.

§. 5. Die knoop blijft echter noch: daar 't schijnt dat een van de drie JEHOVA genaamd word. Wy sullen 't nasien. Gen. 18: 13. word gesеid/ dat onder 't eten de HEERE seyde tot Abraham, Waarom heeft Sara gelacchen? Daar is raad toe/ so dikmaals als God Profeten sond/ so was 't altijd de HEERE die tot hen sprak/ ende hun woord also des HEEREN woord; waarom sy sprekende moghten seggen/ alsoo spreekt de HEERE en hoort des HEEREN woord. Maar dan volght op 't 16. v. dat die mannen van daar opstonden, ende sagen na Sodom toe; en dat Abraham met hen ging om hen te geleiden. Wonder/ so een van die mannen JEHOVA was/ dat een mensch de leidsman is geweest van hem die onse treden telt en meet. Doch voorts v. 17. Ende de HEERE seide; sal ik Abraham verbergen wat ik doe? Wie seit nu/ dat de HEERE die dit seide/ een van die drie mannen was? Het schijnt daar uit/ om dat daarna v. 22. word geseid/ dat die mannen daar op 't aangesighte van daar keerden, ende na Sodom gingen: maar dat Abraham noch staan bleef voor 't aangesighte des HEEREN: ende op 't einde v. 33. dat de HEERE wech ging, als hy geeindigd hadde met Abraham te spreken. Evenwel niet na Sodom toe: want terstond word op 't begin des 19. cap. van maar twee Engelen gewaagd die in den avond te Sodom quamen. Nergens lees ik hier/ dat een van die drie de HEERE was: maar wel/ dat de twee voortsgegaan zijnde na Sodom toe/ Abraham ter plaatse staan bleef/ daar hy hen aan toe geleid hadde. Echter stond hy daar doe niet alleen: maar voor 't aangesight des HEEREN. Dat en seit daarom niet/ dat het was het aangesighte van den derden/ die niet met d'andere twee na Sodom ging; misschien ook elders heen van God gesonden. De HEERE was niet ver te halen noch te soeken/ die alomme tegenwoordig is. De derde kan wel onder des zijn wech gegaan: als hebbende sijne boodschap slechs aan Abraham gehad/ en afgedaan; gelijk de twee aan Lot. Dat hy daarom alleen sprak/ als 't Isaak betrof; seggende, Ik sal voorseker wederkomen ens. en Sara sal enen Sone hebben: c. 18: 10. maar dat de anderen beyder moesten/ om dat hun last op Sodom lagh; volgens hun woord/ Wy gaan dese plaatse verderven. c. 19: 13. Gelijk uit/ maar niet gelijk weer t'huys.

§. 6. En

§. 6. En so men op den t'samenhang der geheele vertellinge let; men sal bevinden / dat geen van die drie Engelen de HEERE was. Op 't 16. vers word geseid / dat die Mannen, te weten / de drie, dus verre gemeld; (anders had hy hier so wel als daar na twee Engelen, moeten seggen) van daar opstonden / ende na Sodom toe sagen. En terwijlen dat Abraham hen een stuk wegs geleidde: so word menscheliker wijse verhaald / hoe God by hem selven voornam / aan Abraham bekend te maken / wat boodschap dat die Engelen tot Sodom hadden. v. 17 / 18 / 19. Dit besluit dan te werk stellende / so spreekt hy Abraham aan / v. 20 / 21. Mitsdien so keerden die mannen (hy seit noch van geen twee / des waren 't noch de drie) van daar / en gingen na Sodom: v. 22. waar ondertusschen d'eene bleef / also die te Sodom / so 't schijnt / niet wesen moest; dat word ons niet gemeld. Veel gemakkeliker isset / dat niet te komen seggen; dan om sulk een kleine reden / van een schepsel / dat terstond noch at en dronk / God te maken.

§. 7. Maar het was de HEERE, die aan Abraham verscheen / doen de drie mannen tot hem quamen; word op 't begin der historie geseid: en daarna / dat Abraham / wanneer de twee, (ik seg om voorseide redenen de drie) van daar gingen / noch staan bleef voor 't aangesight des HEEREN. v. 22. 't Is wel: maar hoe verschijnt d'onsightbare God? door een sightbaar teken sijner tegenwoordigheid. Dus verscheen hy namaals in de wolke. Exod. 16: 10. en 34: 5 / 34. Lev. 16: 2. en hier nu in die drie levendige menschen. Een van drie was weerdiger / en met een bequamer / vermits verstand en spraak / om Gods goeden wille tot de sijne / daar sijne tegenwoordigheid in bestaat / uit te drukken / dan de stomme en levenlose Wolk. Verscheen de Heere dan wanneermen sleghs een Wolk van sijnen 't wege sagh: hoe veel klaarder en verscheen hy niet / wanneer drie Mannen sich uit sijnen last aan Abraham vertoonden.

§. 8. Wanneer hy nu voor dese mannen stond / so stond hy als voor t' Aangesight des HEEREN; so wel als Israël / wanneer hy voor de Wolke stond. Exod. 33: 7—10. Maar al gingen de drie Engelen van daar / in welken hy (om so te spreken) het aangesight des Heeren sagh: des niet te min / so konde hy voor 't Aangesight des HEEREN noch wel staan. Blyven dat en staat niet in 't Hebreeuwsch. Verhalven brengt de sin niet mede / dat Abraham noch bleef staan, maar dat Abraham noch stond. Gods verschijningen eindigden daar mede niet / maar duurde noch; of wierd die eene openbaringe met ene andere vermeerd: op wat wijse / dat behoeft hy ons niet meer op dese plaats te seggen / dan hy elders doet. Gen. 12: 1. en 13: 14: en 15: en 17: 1. en 22: 1. en 26: 2 / 24. en 35: 1. en 46: 2. God verscheen en hy sprak tot Abraham / Isaak en Jacob; sonder ons te melden / hoe.

§. 9. Wat was het aangesight des HEEREN dan / daar Abraham doe noch voor stond? Ik segge / dat die voor 't aangesight des Heeren staat / die op de plaatse staat / daar God / al even veel op welke wijse / met hem spreekt: gelijk Moses menigmaal voor 't Aangesight des HEEREN quam, om met hem te spreeken. Exod. 34: 34. Die in den geest, dat is / in hei-

heilige overdenkingen is / gelijk Johannes op den dagh des Heeren was; Openb. 1: 10. 't zy dat hy staat of gaat; die staat en wandelt voor Gods Aangesight, Gen. 17: 1. Abraham die stond en sprak met God; self na dat de drie mannen waren wech gegaan: dat was so veel / als dat hy voor Gods aangesighte stond. 't Is wonder dat dit iemant wonder dunkt; daar-men heden noch tot de genen die in de kerk voor de gemeinte / ofte anders in ene kerkelike vergaderinge voor de leeraars en ouderlingen onderbraagd worden / tot ernstiger overtuiginge / om opreghtelik de waarheid te belijden; niet in 't hebreeuwsch / maar in gevolge van d' eigenschap der selve tale in rond duitsch gewonelik so spreekt: siet toe, wat gy segt, en weet dat gy hier voor 't aangesight des HEEREN staat. Ik vond hier noch wel meer te seggen: maar achtende dit nu genoeg te zijn / so sal ik 't hier by laten.

§. 10. Dan so my iemant braagt / wat het voor drie mannen zijn geweest: ik sal seggen / dat ik het niet en wete. Of hy segge my eerst wie Melchizedech geweest zy / die in 't verhaal van den slagh der negen Koningskens als uit de lucht quam vallen / om Abraham te segenen. Gen. 14: 18. God is om geen volk verlegen / wanneer hy menschen aan de Menschen senden wil / om d'een of d'ander boodschap voor hem te verrighten. Wanneer Israël noch geen volk was / so vond sich God aan 't een volk of geslaghte niet; om uit geen anderen / dan hier dan daar / sijn volk te roepen. Had hy Melchisedech Priester gemaakt te Salem / daar hy Koning was; 't moght hem mede beliefd hebben / dese drie voor Profeten uit te senden. Wy behoeven niet te weten van waar se quamen: maar mogen denken dat het van naby / ende namentlik van Salem was. Want hadde d' Allerhoogste God daar enen Priester / so had hy daar ook volk. Geen Priester isser voor hem self alleen. Daarom seg ik: magh hier gissing helpen: (want dat het menschen waren / houd ik seker) God sond uit de gemeente van Salem drie mannen uit: eenen aan Abraham; om hem te seggen / dat Sara binnen 't jaar van enen soon geliggen soude: en twee aan Lot; om hem uit den brand der stad te redden.

§. 11. Laat ons de geschiedenisse by den wegh eens meten; en sien hoe dat uitkomen wil. Van Jerusalem na Hebron / en van daar na Sodom / was met spoed elk deel met enen halven dagh wel af te gaan. Sy hielden 't middaghmaal by Abraham / die daar pas op 't midden onder Hebron woonde / alsoo daar d' Eikenbosch van Mamre was. Sy quamen wanneer de dagh heet wierd. Waarom staater dat? als om te seggen / wat Abraham bewoog / om onbekende mannen van self te noden; schoon sy quamen daar se wesen wilden. Te weten / 't was om dat hy sagh / dat sy so verre gegaan / de warmte al hadden; en derhalven hen ververschinge van self aanbood. Lot / ook so edel van gemoed / wierd door het naderen van de nacht / en de boosheid der inwoonderen bewogen / om ook so te doen; gelijk d' historie verder seit. En so hebbense beide onwetens Engelen, dat is gesanten van den God des Hemels geherbergd: want een Profeet of Priester is een Engel

van den HEERE der heirscharen. Mal. 2: 7.

§. 12. Dus verklaar ik op 't eenvoudigst een verhaal / dat wonderen genoeg van self behelst; ende nochtans / om het noch wonderliker op te maken / met sinspelingen die daarna voor bewijs zijn aangenomen / bemanteld is. Nu heb ik buiten twijfel grotelijx misdaan / dat ik my verstoute die vermaarde verschijning anders uit te leggen / dan so veel voorname Godgeleerden / die by na daarin eenparig zijn. Dat haddense voorwaar wel licht te wesen / daar d'een den anderen slechs op sijn seggen volgt / sonder self niew ondersoek te doen; also het gemakkeliker toevalt sulx op anders rekening aan te nemen. En wie weet of hy die d'eerste magh geweest zijn / om uit dit verhaal een bewijs voor de H. Drieeenigheid (al te hogen verborgentheid om so los te behandelen) of de Godheid van den Soon te trekken; wel half so veel moeyte als ik gedaan heeft / om den reghten sin te weten. Die hier echter niet op staan / sullen evenwel niet goedvinden / dat ik Engelen tot Menschen make. Maar waarom magh ik dat niet doen / so wel als anderen / het gene op God en sijnen Soon geseid is op den Duivel passen? Het behaagde den HEERE hem (te weten den Messias) te verbryselen: hy (te weten de HEERE) heeft hem krank gemaakt. Jesa. 53: 10. Dus hebben 't alle uitleggers tot noch toe verstaan. Maar Coccejus brengt ons hier den Duivel tusschen God en Christus in / ende stelt hem in beider plaats: want dusdanig is sijne vertalinge: het behaagde den HEERE dien te verbryselen (dat is den kop te vermorselen) die hem (te weten Christus) het beloof de zaad der vrouwe / krank gemaakt, dat is (de versenen vermorseld) heeft. De gemeene uitlegginge is / dat God den Messias verbrijsseld heeft en krank gemaakt: maar die van Coccejus; dat de Duivel den Messias krank gemaakt, maar dat God de Duivel verbryseld heeft.

XV. HOOFDSTUK.

D' Engelen door welken God de Wett op Sinaj bestelde, en d' Engel die 't volk Israël door de woestyne geleid heeft, waren beidegaar aanmerkens weerdig.

§. 1. DUs hebben wy verstaan / wie d' Engelen moghten wesen / die aan Abraham en Lot verschenen zijn: met weinig woorden wil ik nu noch seggen 't gene van de wett door d'Engelen besteld, en den Engel van Gods aangesight, in de Schrift gemeld / allhier ter sake dienen kan. De gene die het beide op den Heere Christus passen: ontslaan my van dat werk / om te ondersoeken wat een geschapen Geest vermagh; of wat deel hy heeft in de bedieninge der saligheid aan Gods volk. Want aangaande den Oversten Leidsman onser saligheid en voleinder des geloofs Jesus zijn wy des genoegsaam eens. Dus word hy Hebr. 12: 2. uitdrukkelik genaamd. Doch ten minsten salmen d'uitleggers sien verschillen over de bestellinge der

En

Engelen, so als Stefanus Hand. 7: 53. spreekt / door welken Israël de Wet ontfangen heeft: waar mede Paulus t'samenstemt / wanneer hy seit / dat de wett door d'Engelen besteld is in de hand des Middelaars. Gal. 3: 19. Ik meine dat God self/in 't Lied aan Moses gegeven 't selfde seit. Deut. 33: 2. De Heere is van Sinai gekomen, ende is hen voorgegaan na Seïr: hy is blinkende verschenen van 't gebergte Paran, ende is aangekomen met tien duisenden der Heyligen: tot sijne reghterhand was een vurige Wet aan hem. Geleerde mannen wijsen ons tot dese woorden/om die van Stefanus en Paulus te verstaan.

§. 2. Wat willen die dan seggen? Dat de Wet op Sinai met de grootste statelikheid / Gode betamelik / is uitgesproken. En wie zijn die tienduisenden der Heyligen? Daar af laat ons de profeet Daniel niet onkundig zijn/ die ene vertoninge van Gods heerlikheid in een gesighte bemerkende: duisendmaal duisenden sagh die hem dienden / en duisendmaal tienduisende die voor hem stonden: cap. 7: 10. Deser enen had hy te voren ook enen Heylig genoemd en die een Wachter was / cap. 4: 13. Dit heb ik / over dat boek schrijvende / op Gods Engelen geduid: waar in ik niet en wete dat my iemant tegen is. Dese godlike Lyfwachten / om so te spreken / niet tot sijner beschermenisse; maar tot vertoninge syner heerlikheid om hem staande/ waren mede by 't afkundigen der Wett: om 't werk so veel groter luister toe te brengen; en met een te tonen / datse met dit huisbestel / en 't Verbond dat God met Israël dus bevestigde/ te vreden waren; gelijkse altijd zyn in 't gene dat God doet of spreekt. So datmen van die Wetgevinge insgelyx magh seggen / als Daniel van Gods besluit dat over Nebucadnesar ging: Dese sake is in 't besluit des Wachters, en dese begeerte is in 't woord der Heiligen. v. 17. In 't voorseide boek §. 238 / 242. heb ik dat verklaard / waar henen ik den Leser wijse.

§. 3. Maar seit de Schrift ook meer? Niet meer: want dat moest in de historie staan: also Moses / Stefanus / Paulus / buiten twijffel so niet souden spreken; sose niet voor uit stelden / dat de gene tot wien sy dit seiden seer wel wisten/ dat sulx was geschied. Nochtans seit de historie niet/ dat sich Engelen daar by vertoonden / wanneer God de Wet op Sinai gaf. Maar het volk sagh de donderen en de blixemen, en 't geluid der basuine, en den rokenden berg. Exod. 20: 18. Want de Heere sprak tot de gansche Gemeinte, op den bergh in het midden des vuurs, en der wolke en der donkerheid. Deut. 5.: 22. In den brief aan d'Hebreen / daar dese geschiedenisse te pas komt / word ook niet uitdrukkelik noch afsonderlik van Engelen gewaagd / die op dien tasteliken bergh tegenwoordig waren: maar van een brandend vuur, en donkerheid, en duisternis, en onweder; een geklank der basuine, en stemme van woorden. Vele duisenden van Engelen worden daar op den bergh Zion geplaatst / tot welken wy (welverstaan geesteliker wijse) gekomen zijn. Heb. 12: 18 / 19 / 22. Waar uit ik wederom besluite / dat het gene Moses / de geschiedenis verhalende / van dien onsaggelijken toestel der hoogste Majesteit geschreven hadde / op ene wijse voor God betamelik sijnen Engelen toegeschreven word.

§. 4. Want neemt eens verder / dat God nochmaal ten jongsten dage komen sal met sijne veel duisend Heyligen. Jud. v. 14. met de stemme des Opperengels, 1 Tess. 4: 16. in de openbaringe des Heeren Jesus, met de Engelen sijner kraght; 2 Tess. 1: 7. te weten / wanneer de Sone des menschen komen sal in sijne heerlikheid, en alle de heilige Engelen met hem. Matt. 25: 31. wat is dat meer te seggen/dan dat hy sitten sal op den Throon sijner heerlikheid? Hoe menen wy dat dit toegaan sal / Hy self heeft geen lighaam / om te komen / en te sitten: maar d'Engelen zijn geesten / die eigentlik noch sitten / noch van plaats tot plaats vervaren. So heeft dat dan een ander bescheid / 't welk beswaarlik voor ons valt om uit te leggen. Maar dit isser nochtans uit te merken / dat de komste des Oversten Rechters met ene Majesteit hem betamelik geschieden sal. En d'Engelen / sose als de menschen waren/tot lichamelike bewegingen en plaats bekledinge bevoegd; wie soude nader zyn dan sy / om ter hoogste statelikheid huns Heeren / lichamelik en plaatselik daar by te staan.

§. 5. Van den Engel aan 't volk Israël beloofd / vielder wyl wat meer te seggen; by aldien dat stuk hier eigentlik / en uit sich self behandeld wierd. Maar gemerkt dat wy nu alleenlik van geschapene Engelen spreken; en dat de meeste Uitleggers onser gesindheid enen ongeschapenen / dat is / Gods Soon daar by verstaan / daar ik my niet tegen stelle: so wil ik sleghs met weinigen te kennen geven / wat ik daar over in de Schrift heb aangemerkt. Somen siet op 't gene God self aan Moses en sijn volk verklaard heeft / dit zijn de woorden. Siet ik sende enen Engel voor uw aangesighte, om u te behoeden op desen wegh, ende om u te brengen tot de plaatse die ik bereid hebbe: Hoed u voor sijn aangesighte: ens. want hy en sal uwe overtredingen niet vergeven; want mijnen naam is in 't binnenste van hem. ens. Mijn Engel sal voor uw aangesighte gaan, en sal u inbrengen tot den Amoryten. ens. Daar na weerhaalt hy die toesegginge / niet tegenstaande dat sy dese besondere gunste door afgoderye verbeurd hadden. Gaat nu henen, leid dit volk daarhenen ik u geseid hebbe: siet, mijn Engel sal voor u aangesighte gaan. Exod. 32: 34. Ende noch eens: Ik sal enen Engel voor uw aangesighte senden. cap. 33: 2. Moses hier mede noch niet genoegsaam / so 't schynt / gerust gesteld / klaagt / dat God hem gebied het volk op te leiden / sonder hem te laten weten / wien hy met hem senden soude: ende geeft niet duisterlik te kennen / dat Gods aangesighte soude moeten mede gaan, om hem gerust te stellen? 't welk hem God toestaat cap. 34: 12/17. So datmen hier kan vinden den Engel van Gods aangesighte, die Israël in alle hunne benawdheid verlost heeft. Jesa. 63: 9/11.

§. 6. Maar so gy de historie leest/ op wat wyse God het volk uit Egypten heeft geleid; De Heere toog voor hun aangesighte: des daaghs in ene wolkenkolomme, dat hyse op den wegh leide; ende des nachts in ene vuurkolomme, dat hyse luchtede; om voort te gaan dagh ende nacht. Exod. 13: 21. Desgelijx besluit hy 't verder verhaal / met woorden van den selfden sin. De wolke des Heeren was op den Tabernakel by dage; ende 't vuur was 'er by

nachte

nachte op, voor de ogen van Israëls gansche huis, in alle hunne reisen. Exod. 40: 38. Desgelijx word achter na / by 't melden van Gods wonderen en weldaden / sijnen volke dies tijds op 't besonderste bewesen / van geenen Engel; maar alleenlik van de Wolk- en Vier kolomme gewaagd. Nehem. 9: 14. 19. Psal. 78: 14. en 105: 39. Ende wanneer namaals geseid word / dat God self / dat is / sijn aangesighte met hen ging; ('t welk na allen stijl van spreken noch meer is dan oft een Engel met hen ginge) so word het mede op die Wolke uitgeleid. Moses verweet hen / datse niet geloofd hadden aan den Heere hunnen God, die voor uw aangesighte (seit hy) op den wegh wandelde: Des nachts in het Vuur, op dat hy u den wegh wese, daar in gy soudet gaan; ende des daaghs in de Wolke. Deut. 1: 33.

§. 7. Merkt hier nu noch by aan / dat God Ex. 23; 21. van dien Engel seit mijn Naam is in 't midden van hem; en dat Moses daarna verhaalt / cap. 34. v. 5. hoe de Heere nederwaarts quam in de Wolke, ende uitriep den Naam des Heeren. So was dan 's Heeren Naam in 't midden van de Wolke / waar uit die gehoord wierd: sulx het schijnt / dat hy die Wolke / daar besteld ten teken / en met een ten middel sijner tegenwoordigste werksaamheid (so te spreken) tot hoede van sijn volk / den naam van Engel, dat is Bode / geeft. Siet hier de Vuursuil en de Wolkensuil met een. God quam op Sinai nederwaarts in Vuur; bekleed met wolken en met donkerheid; en uit het midden van dat Vuur sprak hy tot het volk: Deut. 4: 15 en 5: 5 / 6. namaals quam hy neder in de Wolke / ende riep den Naam des Heeren uit. Het gene hy eerst uit het Vuur sprak, was de verklaringe van sijnen Wille / en de 10. voorwaarden des Verbonds: en 't gene hy tsedert uit de Wolke sprak / was de beschrijvinge sijner Volmaaktheden / daar hy sulken groten naam van heeft. Volgens dien so is 't gene sy dies tijds van Gods Wil en Wesen weten moesten / in die vurige Wolk geweest / en uit deselve gehoord. Wat plaats dat hier Gods Soon in heeft / dien Engel des Verbonds Mal. 3: 1. met reden ook genaamd den Engel van Gods aangesight: Jes. 6: 9. of hoe hier in met een de Heilige Geest benoemd magh zijn: vers 10. 11. sulx komt hier niet te pas; om dat wy niet als van Gods Engelen / en hun verschijnen / of bedrijf ontrent de menschen spreken.

§. 8. Die dit voorschreven met onspdig opmerken gelesen heeft / sal daar uit alleenlik dit vermerken / dat ik op de bespiegelinge / die men gemeenlik op dien Engel maakt / door welken God de Wett uitsprak / of die 't volk door de woestijne voorging / of d'Engelen door welken de wett in handen van den Middelaar besteld is / niet vast en ga. 't Bewijs daar uit getrokken voor 't een of ander sonderling gevoelen / laat ik voor rekeninge van de genen die daar meer in sien dan ik: mits datse my ook schuldig blyven / om de swarigheden die ik daar heb aangewesen / op te lossen. Maar dunkt iemant dat ik Christus Godheid enigsins te kort doe / so ik niet rond uit verklare / dat ik hem in desen Engel sie: dien wil ik wel waarschouwen / Christus Godheid niet ten toon te stellen met bewysen die so veel beslaghs van noden hebben / om den neerstigsten en verstandigsten ondersoeker / en noch so

veel meer / om de tegenspreekers te overtuigen. En so dit ons voorreght is inden tijd des Nieuwen Testaments / dat God voortijds wel veelmaal en op veelerlye wyse tot de vaderen gesproken heeft door de Profeten; maar in dese laaste dagen eerst tot ons gesproken door den Sone: Heb. 1: 1. hoe sy dan den Sone tot de vaderen doen spreeken / wanneer 't daar toe de tijd noch niet en was. Ook en kan ik dat onderscheid van weerdigheid tusschen Wett en Euangelium niet sien / dat ons Paulus daar ter plaatse leert; uit insight / dat de Wett door Moses / die maar een dienaar was / maar 't Euangelium door Jesus / die de Soon en Heer is / aangekondigd is: indien de Zoon self de Wett heeft uitgesproken / of 't volk na 't aardsch Canaan geleid heeft.

§. 9. Ondertusschen moet uit al 't voorseide nu genoegsaam blyken / dat van de wijse / hoe d'Engelen van Gods wege den gelovigen ten dienste staan / niet veel en blijkt: hoewel de Schrift seit / datse 't doen. Des wil ik het nu in een betrekken / 't gene dus verre geseid is. Te weten.

1. De Schrift seit ons / dat God Engelen in sijnen dienst gebruikt; ter hoede der gelovigen / en tot straffe der godlosen.

2. Maar nergens seitse / hoedanig de werkinge der Engelen daar in zy.

3. Somtijds wel / datser verkondigers af zijn / 't gene om der sekerheid hunns woords wille geacht word als offe 't deden.

4. Doch somtijds met ene wijse van spreken die klaarlik te verstaan geeft dat God self / en geen Engel het werk doet / daar de dienst eens Engels in benoemd word.

5. By wylen noemtse Engelen / insgelijx om hunder besendinge wille / dienien bemerkt dat menschen geweest zyn.

6. Ook word wel een uiterlik teken van Gods besondere tegenwoordigheid sijn Engel genoemd.

§. 10. Dus verre 't gene in de Schrift hier af te vinden is: waar uit ik nu die vier gevolgen trekke.

1. Dat aangaande de wijse / op welke de Engelen werken / ofte iets aan de menschen doen / niet sekers uit de H. Schrift te halen is.

2. Maar dat het alles dient / watmen daar af leest / om Gods bedrijf ontrent der menschen kinderen / na menscheliken aart van spreken / op ene hemelstatige wijse te verbeelden.

3. So nochtans / dat de Engelen waarlik iets doen / in 't gene dat de menschen / de geesten en de lichamen betreft.

4. Maar nergens blijkt dat selfs de goede Engelen onmiddelik op geest of lichaam werken / gelijk eens menschen ziele op haar eigen lichaam doet.

§. 11. Dit wilmen dat hier wederom op uit sal komen / dat ik geene Engelen gelove. Ik segge dan noch eens / dat ik mijn geloof daar af I. §. 3 / 4. niet klare woorden duidelik beleden; ende in 't vervolg met bondiger bewijs dan men gemeenlik daar van geeft / bevestigt hebbe. Maar wanneer ik segge dat de Engelen waarlik niet en doen 't gene de Schrift van hen schijnt te seggen: dat is / dat het niet en blijkt. En verder gaat mijn schrijven niet / dan om te tonen dat het gene men gemeenlik van de kraght der Geesten uit de wer-

werkingen/ in schijn hen toegeschreven / by brengt/ sulx niet en bewijst. Ge lijk ik dan den Hemel noch de Aarde niet ontkenne/ noch de Sonne / Maan en Sterren lochene ; wanneer segge / dat de Hemel eigentlik Gods troon / noch de Aarde sijn voetbank/ noch des Hemels lichten sijne heirscharen zijn: so ontkenn ik ook geen Engel ofte Geest ; al is 't dat ik ontken / dat het eigenlik geseid is / 't gene in desen van hen word geseid.

XVI. HOOFDSTUK.

Besondere Bewaar-Engelen van Volkeren of menschen, zijn in Gods Woord niet te vinden.

§. 1. Die twee voorname Schriftuurplaatsen geopend zijnde / so leid de wegh gemakkelik tot de genen die ons in Daniel ontmoeten; en uit welken voornamelik dat gene/dat de Bewaarengelen betreft/gehaald moet worden. Immers van d'Engelen der onderscheidene Landschappen en Volkeren/heeftmen/ buiten sijne schriften/ niets van 't goddelik dat daar na gelijkt. Dit staat ons nu dan na te sien. Doch om geen een ding tweemaal te schrijven; wil ik den Leser wijsen tot het gene ik daar op in mijne Uitlegginge over dien Profeet / besonderlixt over het X. Capittel / vers 13/ 20/21/ en 11: 1. en 12: 1. gesteld hebbe. 't Nodigst evenwel/ en 't gene byna alle 't ander kortelijk begrijpt/verveelt my niet by desen te weerhalen. Doch eerst sal ik de woorden stellen. De gene die met Daniel in een Gesighte sprak/ seit voor reden waarom hy niet eerder tot hem quam. De Vorst des Koningrijx van Persen stond tegen over my, een en twintig dagen: ende siet, Michaël, een van d'eerste Vorsten quam om my te helpen: ende ik wierd alleen gelaten by de koningen van Persen. vers. 20. Weet gy waarom dat ik tot u gekomen ben? Doch nu sal ik wederkeeren, om te strijden tegen den Vorst der Persen; ende als ik sal uitgegaan zijn; siet so sal de Vorst van Griekenland komen. vers. 21. en daar en is niet een die sich met my tegen dese versterkt, dan uwe Vorst Michaël. cap. 11: 1. Ik nu, ik stond in 't eerste jaar van Darius den Meder, om hem te sterken en te stijven. Hebbende daar na in 't brede verhaald / wat ongemakken den joodschen volke in gevolg van tijden overkomen souden; so seit hy noch cap. 12: 1. Te dier tijd sal Michaël opstaan, die grote Vorst, die voor de kinderen uwes volks staat. Nu sal ik hier by malkander stellen / 't gene ik daar op elke plaats heb aangetekend.

§. 2. Die Vorst des Koningrijk van Persen en kan der Persen Koning self niet zijn: om dat het geen gebruik van seggen is / Vorst des Koningrijx, maar Koning van Persen; van welke dese Vorst hem self uitdrukkelik onderscheid / wanner hy terstond daar op seit / dat hy gelaten wierd by de Koningen van Persien. 't was ook een Vorst die hem tegenstond : maar de Koning van Persien die doe was / stond het volk voor daar Daniël voor bad. Daarbeneffens moet dese sulk een Vorst zijn als Michaël; die / gelyk Gabriel / voor enen Engel bekend is. Men sal door den eenen tot kennisse des anderen mogen komen: en dan oordeelen / wat van dese Vorsten te houden zy. Drie der selven worden in dit eene vers betekend. D'eerste is degene self die-

die daar in spreekt. De tweede is de Vorst des Koningsrijk van Persien die hem tegenstond) en de derde Michaël, die hem te hulpe quam. De Vorst van Persien en de Vorst van Griekenland, zijn de Koningen der selve volkeren / en dienvolgens menschen / van die drie genoegsaam onderscheiden. Welke hemelvorsten t'samen strijden / so 't schijnt / elk voor sijn eigen volk. Doch om 't volk van Daniel / als Gods eigen volk zijnde / was dat eigentlik te doen: welke door den strijd der Persen en der Grieken / gelijk tusschen hamer en ambeeld saten. Dese Vorst die met Daniel spreekt / scheen 't eerst quaad te hebben: dan hy prijst Michaël den Vorst van Daniel (uwe Vorst, seit hy / om dat hy sijn Volk voorstond) dat hy hem te hulpe quam; so dat hy 't veld behield. Siet / wat hier over nu te denken valt: wie dese Vorsten zijn; welke hunne voogdy over volkeren en landen; en hoedanig hun strijd onder malkanderen geweest zy / elk voor sijn volk en land.

§. 3. Nergens dan hier word van sulke Vorsten gemeld: behalven den Vorst van 't heir des Heren, die tegen over Josua stond; en wiens woorden / so 't schijnt / tot Josua gesproken / op den name van den HEERE self verhaald zijn. Jos. 5: 13/ 14/ 15. en 6: 1. Maar hier by Daniel werden meer Vorsten dan een / ende die als tegen malkanderen strydende vertoond; die den volke des Heeren vrind of vyand zijn; elk voogd over een besonder volk en land/en ondervoogden van den groten God. Het blijkt dat dese Vorsten Engelen zijn: Michaël altoos: want die word uitdrukkelik also genoemd. Des isset voegelik / dat men door d'anderen insgelijks alsulke Geesten; niet alleenlik goede/ maar ook quaden versta: want sy d'een tegen den anderen zijn / gelijk d'een den anderen tegen sijnen vyand helpt. Het is een van dese Vorsten die het spreekt; en van die Heiligen, van die wachters, van welken op het 4. cap. 13. en 23. vers gemeld is. Sulken benaminge word mede wettelik op Gods Engelen gepast: heilig in aansien hunner onbevlekte nature en standvaste gehoorsaamheid / tot des Scheppers eer en dienst; en wachters, in opsighte van hun ampt. Denkt mede datse van die duisendmaal tien duisenden zijn / die der godlike Majesteit rond om den troon ten dienste staan.

§. 4. Wat seggen wy dan: dat d'Engelen Bestierders van de Volkeren zijn/ elk in hun eigen land? Dat is hier uit niet te sien. Maar alles vergeleken / is hier niet meer af te maken / dan dat God de weereld/ en besonderlik sijn volk/so wel regeert en bestuurt/dat het hen geen Koning op der Aarde na doen sal; schoon hy noch so trouwen Landvoogden over d'onderhorige volkeren besteld hebbe. Ende of 't somwijlen schijnt/dat het tegen alle gedachte sijner voorsienigheid aanloopt; echter altyd noch de hand des Heeren boven blijft. Dat ik het dus / en niet na de letter versta: dat doet de stijl van spreken / die geheel oneigen is; en den aart van een Gesighte / waar in dit alles vertoond is; 't welk de deugden en eigenschappen door sekere personen verbeeld. Dus houd ik my aan den regel/ *Scriptura symbolica non est argumentativa*; de Schrift by gelykenis spreekende bewijst niet. In desen heeftmen sleghs op 't oogmerk / niet op d'omstandigheden te sien: welke anders nergens toe

die-

dienen / als om aan de vertoninge de gedaante van een historie te geven. Daar over zijn ook de geleerden doorgaans redelijk wel eens. Van Job / als ook van Micha / 1 Kon. 22: 19-24. sullen wy haast diergelijk verstaan. De sin is hier: dat d'Engelen of Vorsten die over Gods volk staan / en daar voor strijden: sijne godlijke sorge tot hoede van sijn volk / en tot straffe hunder vyanden te kennen geven: en de vyandige Vorsten den loop des Weerelds tegen Gods volk aan; of tegen eenig volk of land / dat God voor dien tijd ongelukkig maken wil. En wie weet / of dese wijse van spreken en verbeelden van der Heidenen gewoonte niet ontleend zy; om hunne Daimones, door deselve na te bootsen / te bespotten: als niet maghtig zijnde / om na hunnen sin met de volkeren te spelen; maar dat God self / die alles weet / wel sorge dragen sal / dat het anders in de weereld niet en ga / dan hy wil dat het sal gaan. En sulx / op dat niemand die Daimones, maar hem alleen na d'ogen sie.

§. 5. 't Gene voorts by oude tijden veler Kristenen gevoelen was / dat ieder mensche sijnen Engel heeft / goed en quaad: dat is / so veel de Schrift belangd / al te los gegrond. En buiten de Schrift (so in 't IV. Hoofdstuk al getoond is) vindmen daar af geen bewijs. 't Gene enige niewe Kristenen / die 't joodsche kleed noch niet geheelik uitgetrokken hadden / van Petrus seiden / dat het sijn Engel was / die 's nachts aan de deur quam kloppen; Hand. 12: 15. word daar toe niet wel gepast. Want voor eerst / was 't niet van twee / maar als van eenen geseid / het is sijn Engel; sonder te beteekenen / of 't sijn goede of quade Engel was. Daar by blijkt / dat de genen die so spraken niet en wisten wat se seiden: also 't geen goeden Engel zijn kon / die sich voor den man self uitgaf / wiens Engel dat hy was; noch een quade / die genegen om hem leed te doen / hem niet aan 't huys van Maria / maar liever in de gevangenis gesocht moest hebben. Daar beneffens komt my wonderlijk voor / dat iemants Engel of Bode (so het sommigen hier vertalen willen / om dat gevoelen te ontgaan) aan de stemme des genen / wiens Engel of Bode hy is / soude te kennen zijn. Ende als 't al geseid is / het seggen van die luiden was geen Evangelie: also sy daar in dolen konden / schoon het een gemeen gevoelen was. Sy spraken dus / niet als Kristenen doe tegenwoordig / maar als Joden van ouds. Lichtfoot brengt uit hun boek Debarim Rabba fol. 290:4. hier by te pas. Daar is geschreven, hy heeft my van 't sweerd van Pharao verlost. Daar op seid Bar Kafra, dat een Engel in de gedaante van Moses nedergekomen, hem heeft doen vluchten: so dat de genen die Moses quamen vangen, meinden dat die Engel Moses was. Aldus / die doe geloofden / dat elk mensche sijnen Engel heeft / meinden volgens mede / dat elk Engel de gedaante / en met een de stem van sijnen mensche heeft.

§. 6. 't Is waar / dat de geringsten onder Gods volk / tot de kinderkens toe / hunne Engelen hebben / die sijn aangesight in den Hemel sien: also het onse Heer uitdrukkelik getuigt. Matt. 18: 10. Maar hy en seit niet / dat elk der selven / hoofd voor hoofd / sijnen besonderen Engel heeft. Dan dit

wilder slechts uit volgen: dat Gods Engelen ook der gelovigen Engelen zijn; self tot de kinderkens toe: 't welk Paulus al lang op alle d'Engelen geseid heeft/ datse als gedienstige Geesten uitgesonden worden/ om der genen wille die de saligheid beerven sullen. Hebr. 1: 14. En so is hier de sin / gelijk Lichtfoot mede seer wel seit: *eo more quo ministrant Angeli adultioribus, ministrant & illis*; op gelijkerwijse als d'Engelen den volwassenen dienen, so dienense desen ook. Engelen der gelovigen, (of der kinderkens) seit Camero / zijn de gene die als boden uitgesonden worden; niet van de gelovigen, maar aan de gelovigen: gelijk Paulus Rom. 11: 13. Apostel der Heidenen; dat is, niet van de Heidenen gesonden, maar aan de Heidenen. Voorts moetmen denken / dat hy niet en seit / elx Engel van die kleinen; maar in 't gemein / hunne Engelen. 't Gene voorgaat geeft genoegh te kennen / dat Christus meer niet seggen wil. Siet toe dat gy niet eenen van dese kleinen veracht: Want ik segge u lieden, dat hunne Engelen, ens. Gy en moogtse niet te gering achten om tot my te komen / die by God so weerd geacht zijn/ dat hunne Engelen sijn aangesichte sien. Maar hoe siense dat? Gelijk Salomons knechten voor sijn aangesighte stonden: 1 Kon. 10: 8. so vertoont sich God als een groot Koning / die geen geringer dienaars dan Engelen ten hove lijd / welke by duisendmaal tien duisenden voor hem staan. En dit is nu de heerlikheid / die de Heere Jesus der gelovigen kinderkens verseekert: dat die heerlike staatdienaars aan het Hemels Hof / ook hunne Engelen; dat is in 's Heeren dienst / tot hunner hoede zijn. Sy staan dan wel ten hove/ sy hebben daar hun volk; en dat selfs by de genen / die naast aan den groten Koning staan.

§. 7. Doch laat het also zijn/ dat Christus elken kinde sijnen Engel geeft: dat wint noch weinig uit. Want voor eerst is 't seker / (hier na sullen wy daar af de proeven sien) dat hy menigmaal der Joden meiningen / waar of niet waar / so als die zijn / tot gronden van sijn seggen neemt. Dat moght hy hier ook doen / om hen naar te overtuigen. Want men kan niet beter / als iemant met sijn eigene redenen slaan. Neemt dan / oft hy dus gesproken hadde: Gy gelooft; dat ieder mensche sijnen Engel heeft, van geboorten af, en also de kinderen ook. Nu seg ik 'er by, dat deser kinderen Engelen van de genen zijn, die wel meest met God verkeeren; dat is / dit zijn kinderkens die besonderlik in Gods genaade staan. Hier siet hy op / en dit is 't al wat uit die woorden volgt. Daar aan sal niemant twijfelen / die maar gedenkt het gene ik X. §. 11. ens. van den stijl der Schriften seide: daar ik uit bewees / datmen alles wat in desen woord geseid/ na de letter niet en magh verstaan: om duisend ongerijmdheden/ die daar uit te volgen stonden/ te vermijden. Maar also nooit het minste van d'Engelen gewaagd word / daar hen God niet menschelijker wijse als Dienaars sijner Majesteit / die hy als Koning van 't Geheel Al besitt / en besonder tot behoudenisse van sijn volk vertoont: so en volgt uit al dat seggen en verschijnen van de Engelen niet; dan alleenlijk dat God de wereld seer besonderlik met een onweerstaanbare kraght regeert / over koning / over heerschappy / en al: Voorts dat het hem daar inne nooit

aan

aan middelen ontbreekt; die hy telkens sulken kraght/ of namen geeft/ als de saken of de menschen/ daar het dan te doen valt/ best vereisschen.

XVII. HOOFDSTUK.

En wat de quade Engelen betreft, veelmaals word by de naam van *Duivel* of *Satanas* iet anders dan een bose geest verstaan.

§. 1. VAn de goede Engelen eischt de order nu datwe tot de bosen over gaan. Deser is de DUYVEL 't hoofd/ wiens ENGELEN d'andere bose Geesten genaamd zijn. 't Welk men tweesins magh verstaan: of/ dat hy d'andere door sijne Boden gebruikt; gelijk 't woord Engelen oorspronkelik betekent: of datse slechs dien name neffens Godes Engelen behoudende/ onderscheids halve des Duivels Engelen heten; om datse van God afgevallen en van sijnen aanhang zijn. Hoe sy 't daar in eens wierden/ of wat hy over hen te seggen heeft/ of hoe sy 't met malkanderen maken/ en wat hun bedrijf is: van dit alles vindmen taal noch teken in de Schrift. Van den val der Engelen/ en den staat daar sy tsedert hunnen vall in zijn/ is IX. §. 2--10. getoond/ dat Petrus noch Judas in hunne brieven niet sekerlik so te verstaan zijn/ als men doorgaans tot op heden heeft geloofd. En so dat niet vast en gaat/ moght ons noch wel meeer ontvallen: dat is/ mogelik bevinden wy/ dat de Schriftuur ook op andere plaatsen so breed van den Duivel niet en spreekt alsmen meind. Derhalve wil ik die ten eersten nasien/ die hem noemen so als sijn naam is; en daar na/ daar hy met andere namen aangewesen en omschreven word.

§. 2. Desen aangaande moetmen echter weten/ dat het altijd de Duivel niet en is/ die in den griekschen text *Diabolos* genoemd word: immers dat en gaat niet vast; sulx de verscheidenheid der vertalingen genoegsaam meld. Want de plaatse nasiende/ daar dit woord in 't grieksch gelesen word/ so bevind ik datter 17 van de 24 zijn/ daar eene of meer oversettingen van d'andere verschillen. Ik salse aantekenen/op dat het de Leser sie. In plaats van Duivel set de Syrische vertalinge Lasteraar Matt. 4:1. Jud. v. 9. Vyand Luk. 8:12. Bose, Act. 10:38. Aanklager c. 13:10. Efes. 4:27. en Bedrieger, Openb. 12:9/22. en 20:2. D'Arabische gebruikt elsmaal een woord dat so veel als een Schalk of Bedrieger te seggen is: Hand. 10:38. en 13:10. Efes. 4:26. en 6:11. 1 Tim. 3:6/7. 2 Tim. 2:16. Hebr. 2:14. Jak. 4:7. 1 Pet. 5:8. 1 Joh. 3:8/10. Jud. v. 9. Eens heeftse Vyand gesteld. Luk. 8: v. 12. De Persische vertalinge heeft eens Vyand, Luk. 8:12. eens Lasteraar, Joh. 8:44. ende eens de lasteraar Duivel. Matt. 4:1. het een door 't ander verklarende. Dit bewijst/ datter plaatsen zijn daarmen door Diabolos iemand anders dan den Duivel magh verstaan: en de kraght van 't woord/ voor desen al geseid XII. §. 4. brengt dat self mede/also die bose geest dien name nergens anders door gekregen heeft/ als om dat hy de verklager onser broe-

deren, Openb. 12: 10. ende alsoo een lasteraar, een quaadspreker en vader der leugenen is. Joh. 8: 44. Nu dewijlemen niet vast magh gaan/om te weten wat de Schrift ons van den Duivel leert/sonder wel te weten dat hy 't is van wiense spreekt: so laat ons alle plaatsen doorgaan daar ons die naam Diabolos ontmoet.

§. 3. Voor af dientmen dan te weten/ dat het woord Duivel, als van eenen geseid / niet noodsakelik maar een persoon betekend/ die so genaamd zy. Want gelijk de Kanaanyter, d'Amoryter, ens. Gen. 15: 19/ 20/ 21. een geheel volk of geslaghte te kennen geeft; so kan 't hier ook wel zijn. Maar t'elker plaatse moetmen sien/ welken sin d'omstandigheden en de draad der rede medebrengen; 't welk de gemeene regel van reghtmatige uitleggingē is. Men vind altoos een goed deel spreuken / daarmen desen naam Diabolos bequamelik op bose menschen passen magh: alsomen gelijke wijse van spreken vinden sal / die sich self verklaren datse maar op menschen sien. Dit is d'eerste. Matth. 13: 39. De vyand, die 't onkruid onder de tarwe saait / is de Duivel. Seg / Lasteraar: te weten / die de gesonde leere tegenstaat / niet sonder lasteren en schelden. Dit deden d'ongelovige Joden / die den Apostelen wederstonden en lasterden; Hand. 13: 35. en vers 6. mits datse over al hun quaad saad saaiden tegen de leere des Euangeliums. En om de waarheid te seggen / sy verdienen geenen beteren naam / die om de moord aan den Heere Jesus begaan / en de vervolginge tegen d'Apostelen verwekt / Gode niet en behagen; en die allen menschen tegen zijn, die sy ook verhinderen te spreken. 1 Thess. 2: 15/ 16. Derhalven magh sulk een met reght/ en als by uitnementheid de vyandige mensche genaamd zijn: also God noch sijne gelovigen nooit groter vyand hadden. Siet daar den Duivel / Aanklager/ Tegenstander / Lasteraar / die het woord wech neemt, Luk. 8: 12.

§. 4. II. Efes. 4: 11. Geeft den Duivel geen plaatse. So ik nu segge/ geeft den Lasteraar geen plaatse: is dat anders als wanneer hy seit; Siet toe / dat uw goed niet gelasterd werde? Rom. 14: 16. Te weten / hy vereischt sulken leven van de Kristenen / datse geen oorsake van lastering aan de wederpartye geven. 1 Tim. 5: 14. Hier op magh Jacobus nu wel seggen/ wederstaat den Duivel: dat is den lasteraar en tegenspreker; so sal hy van u vlieden. Jak. 4: 7. Want sulk volk vermagh toch tegen de waarheid niet/ indien wy maar voor de waarheid staan. 2 Kor. 13: 8. So maghmen ook die Tegenpartye verstaan / welken Petrus mede noemt Diabolos. 1 Pet. 5: v. 8. zijnde een slagh van menschen die onsen goeden wandel in Christus lasteren. Dat volk moet men beschaamd maken / met eie goede conscientie te bewaren / so hy ons te voren heeft geleerd. 1 Pet. 3: 16. Die Duivel gaat rondom als een briesschende leew: want wy hebben altijd volk genoeg om ons heen / dat ons op die wijse wel verslinden soude / moghtense na hunnen sin begaan. Doch daar tegen is goede raad: weest nughteren en waakt. Sulk een brieschende Leew was Nero in aansien van Paulus; die hem daarom ook so noemt. 2 Tim. 4: 17.

§. 5. III. De listige omleidingen des Duivels, daar door zijn bequamelik

alsulke strekken te verstaan / als Elymas onder anderen gebruikte / om Sergius Paulus om te leiden / en van 't gelove te vervoeren. Want hy was een *Magos*, dat ons volk in 't duitsch noemt Tooveraar: seer t'onreghte / gelijk ik hierna op sijn plaatse tonen sal. Maar hy was een Filosoof / en met al sijn pogen daar op uit / dat hy den Stadhouder moghte *sylagogein*, als ten rove vervoeren door sijne Filosofie; gelijk Paulus seit dat die menschen doen / Kol. 2: 8. Hier toe gebruikense alle arghlistigheid; om listiglik tot dwalinge te brengen, Efes. 4: 14. Derhalven magh dit hier ook dus vertaald zijn: de listige omleidingen des tegensprekers; gelijk 't Paulus t'Athenen vond / Hand. 17: 18. En tot Efesus/daar hy so veel werks hadde eer hy eens gehoor kreeg / was van sulk volk geen gebrek. Hand. 19: 14/15/16. enſ. Immers aangesien dat veele / en misschien de meeste en voornaamste uitleggers / dat vechten met de beesten, 't gene Paulus seit dat hy t'Efesen genoodsaakt is geweest te doen / 1 Kor. 15: 32. van woorden-strijd met beestige menschen / die hem daar bejegenden / verstaan: wat belet my te geloven / dat die Duivel, of *Diabolos*, Lasteraar, so wel een soort van menschen is / als de genen die hy beesten noemt.

§. 6. IV. In diergelijken sin soud ik ook dat oordeel des Duivels verstaan / daar ons Paulus voor waarschouwt: 1 Tim. 3: 6/7. gelijk het ook van anderen / en van onse Oversetters selve op de kant / vertaald word / het oordeel des Lasteraars; dat is der quaadsprekende menschen / die so gereed zijn om enen leeraar / wanneer hy sich door jonkheid ofte onbedreventheid ergens in te buiten gaat / daarom te lasteren. Of so het al den Duivel self alhier bedieden moghte; men soude 't oordeel, niet dat van hem geveld word / maar dat over hem gegaan is / daar door konnen verstaan: Dat hy namelik / een nieuweling zijnde / en door schielike verheffinge tot het voortreffelijk Opsienders amt opgeblasen wordende / niet en moghte varen so als in 't begin de Duivel voer / wanneer hy sich te seer verhief.

§. 7. V. Met den strik des Duivels 1 Tim. 3: 7. en 2 Tim. 2: 26. acht ik 't mede so gelegen. Want die *methodeiai*, listige omleidingen zijn rechte strikken / om ons te vangen / met woorden die de menschelike wijsheid leert / gelijkse Paulus noemt. 1 Kor. 2: 4/13. Diense eens daar mede gevangen hebben / dien konnense voorts wijs maken watse willen; so men heden noch genoegh in 't Pausdom siet. En dan verscheelt het mede niet / of men 't woord Duivel te dier plaatse op den bosen Geest of op de bose menschen past. Want indien men 't van de menschen wil verstaan / so is de meininge nu al geseid: maar dan isset mede buiten swarigheid / het zy dat een voornaam mensche by uitnementheid soo word genoemd; of alleenlik seker aart van bose menschen ende also veel in een begrepen / door den selven naam betekend. Maar laat men 't woord van Duivel toe in sulken sin / dattet die bose Geest of Geesten door gemeind zijn: so magh de strik des Duivels seer bequamelik bedieden sulken t'samenknopinge van ongereghtigheid, gelijk als Petrus sprak; Hand. 8: 23. als oft een mensche met ondeugden doornaaid ware / die noch onherboren / ende als dood in sijne sonden slaapt. Sulk een is

dan niet een niet beter als gevangen ; een slaaf en dienstknecht van de sonde, gelijk 't er Paulus duidelik van spreekt. Rom. 6: 16. En dat magh men bylelik seggen / dat na den wille des Duivels is ; al so wel als gesegd word / na den wille des vleesches ende der gedachten, Efes. 2: 3. te kennen gevende / dat sulk een leven der onherborene menschen niet des Duivels aart seer wel over een komt / even eens gesind zijnde als de Duivel.

§. 8. VI. Al so gemakkelik is het ook van menschen te begrijpen / wanneer de Heere Jesus in sijnen brief aan die van Smyrna schrijft ; Siet de Duivel sal sommigen van u in de gevangenisse werpen : dat hy daar onder den name van Duivel dat quaad slagh van menschen verstaat / dat de gelovigen vervolgen / en derselven sommigen in de gevangenisse werpen soude. Want dat kan doch de Duivel self sonder dienst van menschen niet verrighten. Zijn dan die menschen / wanneerse sulke dingen doen / niet Duivels genoegh? Want die den Kristenen so hatig is / dat hyse in gevangenissen smijt / die en sal sich mede niet ontsien deselve te belasteren en te beschuldigen. Ja dat sal hy willen/en dat sal hy moeten doen / om hen onder enigen schijn van reght in pijn en banden te doen komen. Een quaadaardigh mensche kan daar af boven anderen sijn werk wel maken/ hoedanig een die swære vervolginge in Polycarpus tijd / als landvoogd van den roomschen keizer heeft gesticht. So als Paulus den keiser Nero te dier oorsake enen Leeuw genoemd heeft / 2 Tim. 4: 17. so moght hier ook Johannes sulken vyand van de Kerk wel Duivel noemen.

§. 9. Dus verre daar de naam διάβολος of Duivel in den griekschen text des niewen Testaments te vinden is ; en op alsulken wijse bygebraght / dat het beter op de menschen / dan op 't hoofd der bose Geesten past. D' ander naam / Satan word twintig maal in 't Oude en 34 maal in 't Niew Testament gebruikt: niet sonder merkelijk onderscheid. In den hebreewschen text / daar dit woord eigen is / zijnde oorspronkelik hebreewsch / komt het nooit so voor / datmen 't noodsakelik op den Duivel passen moet ; hoe wel 't onse Oversetters meest in sulken sin gebruiken / latende 't hebreewsch שטן *Satan* als dan onvertaald : gelijkse doen Job 1: 6/ 7/ 8/ 9/ 12. en 2: 1/ 2/ 3/ 4/ 6/ 7. Psal. 109: 6. Zach. 3: 1/ 2. Maar op d' andere plaatsen hebbense 't Wederparty of Tegenparty der verduitscht : te weten / Num. 22: 22/ 32. 1 Sam. 29: 4. 1 Kon. 5: 4. en 11: 14/ 23/ 25. Behalven datse 2 Sam. 19: 22. 't woord Satan hebben laten staan / hoewel in den self den sin. Laat het ons eens omkeeren / en behouden den hebreewschen name Satan, daar sy dien vertaald hebben ; daar tegen dien vertalende daar sy 't hebreewsch gelaten hebben ; so salmen sien / datter geen reden geweest is om het overal niet even eens te doen.

§. 10. Eerst daarse 't vertaald hebben. Self een Engel des Heeren stelde sich in den wegh tegen Bileam ten *Satan*. Num. 22: 22. en verklaarde ook rond uit: Siet, ik ben uitgegaan, u tot enen *Satan* ; dewijle dese wegh van my afwijkt vers 32. Die Satan dan een Engel des Heeren zijnde / was altoos de Duivel niet. Desgelijx David / een mensche zijnde wierd verdacht aan 't hof van

Achis ;

Achis; dat hy met hem ten oorlogh tegen Israël gaande/ sijn eigen volk toe-vallen/ en also hen tot een Satan worden mochte. 1 Sam. 29:4. Salomo nam den bouw des Tempels voor/ wanneer der geen Satan noch quade bejegening was/ om hem door oorlog (dat is de hand der menschen, niet des Duivels/ 2 Sam. 24: v. 13/ 14. 1 Kon. 21:12/13.) gelijk sijnen vader David/ op te houden. 1 Kon. 5:4. Doch op 't einde van sijn leven verwekte hem de Heere enen *Satan*: welke was Hadad de Edomyt, van des Konings zaad in Edom; ende also sekerlijk geen Duivel/ maar een mensche cap. 11: 14. Ook verwekte hem de Heere enen *Satan*, Rezon den Zone van Eljada, die gevloden was van sijnen heere Hadadezer den koning van Zoba. vers 23. Buiten twijfel ook een mensch also men nooit van Duivel hoorde/ die in koningen dienst was. Dat selve blijkt ook noch te klaarder/ dewijle hy de *Satan* van Israël geweest was, alle daghen van Salomo, en dat hy regeerde over Syrien. vers 25. Om die reden hebben 't ook onse Oversetters op alle die plaatsen verduitscht/ ende (als geseid) in stede van Satan het woord wederparty of tegenpartye gesteld. Waarom dan ook niet 2 Sam. 19: 32. daar David sijner suster sonen dus toespreekt: Wat heb ik met u te doen gy sonen van Zeruja, dat gy my heden ten *Satan* soudet zijn? Want de sin doch al deselfde is.

§. 11. Nu/ daar sy 't woord Satan gelaten hebben/ sonder vertalen. By Job in 't 1. en 2. cap. komt het elfmaal in den selfden sin. Maar waarom ware die kinderen Gods, die voor God verschenen/ geen menschen/ so wel als de gene die d'eerste maal also genoemd zijn? Genes. 6: 2 En dit is hier de tweede maal. Van waar komt die veranderinge? Indien dan buiten reden: waarom is die Satan, dat is/ tegenparty of aanklager; (want *Sitna* insgelijks enen twist of aanklaghte betekent. Gen. 26: 21. Ezra 4. 6.) die in 't midden van hen verscheen/ ook geen menschen kind; te weten/ een boos mensche/ daar gekomen om Job aan te klagen? Wel sekerlijk was het sulken Satan, welken David sijnen vyand wenscht. Psal 109:6. Want hoe kan de sin gemakkelijker vloeijen/ als dat hy eene selfde sake/ eens geseid/ noch eens weerhaald; met verandering van woorden/ doch op eenen selfden sin/ nadrukshalven; na eigenschap der hebreeuwsche tale/ meest in gedichte/ en also in Salomons Spreuken/ en in de Psalmen seer gemeen? Dus seit hy daar: Stelt enen Godlosen over hem; en de Satan sta aan sijne reghterhand. De Godlosen en de Satan moet hier een en de selfde zijn/ sal d'hebreeuwsche sin bestaan. Hy wenscht sijnen godlosen vyand/ dat een ander immers so godloos als hy/ sijn aanklager zy; en dat die hem in reghten verwinnen/ ende also als de reghterhand over hem krijgen magh. Van 't gene men by Zacharias leest/ sal ik namaals wat besonderlijker spreken.

§. 12. Dit uit het Oude: nu vindmen noch den naam van Satan eens/ en Satanas ('t welk het selfde is) 33 maal in 't Niew Testament. Eens heeft de Heere den Apostel Petrus so genoemd/ om dat hy sich door onverstand tegen sijn voornemen stelde: sulx op twee plaatsen beschreven staat. Matt. 16. 23. Mar. 8:33. Buiten dat word die ook op bose geesten in 't gemeen gepast: want wanneer d'eene Satanas den anderen uitwerpt, dan isser meer dan

een/

een / Matth. 12: 26. Marc. 3: 23/ 26. Luk. 11: 18. Doch wie dese bose geesten zijn / sal hier na noch ondersocht worden: zijnde hier genoegh / dat Satanas in dese plaatsen de naam des genen niet en is / die anders Duivel op hem self alleen genaamd word.

XVIII. HOOFDSTUK.

Daar de Schrift kennelik of waarschijnelik, of in sekeren opsighte van hem spreekt; moetmen acht geven, hoemen reght verstaan sal watse seid.

§. 1. Buiten de voorseide zijnder genoegh andere plaatsen / diemen niet wel anders als van den Duivel self/die 't hoofd der bosen Engelen is / verstaan kan. Ik segge / niet wel: want als 't naauwde / soudemen hier en daar noch wel wat anders vinden / en tonen dat het noch so klaar niet is. Doch laat ons aan de ruimte blijven: want ik van de gemeene uitlegginge buiten nood niet afgaan wil.

1. Matt. 25:41. De Duivel met sijne Engelen, (d' arabische vertalinge seit / met sijne heirscharen) aldus onderscheidentlik genoemd / moet van dien bosen geest verstaan zijn / van welken wy nu spreken: wiens Engelen van hem en van de vervloekte menschen / over welken Jesus 't oordeel velt/ op 't duidelikst onderscheiden zijn.

2. So is ook die oude Slange, welker eigene naam is Duivel ende Satanas, Openb. 12: 9. en van welken onsen Heere self in de woestijne versocht wierd: Matt. en Luk. 4. doch van welk laatste geval ik hier na in een besonder hoofdstuk spreken wil.

3. Joh. 8: 44. De Vader der leugenen, die een menschen moorder van 't begin af is, kan beswaarlik mede iemant anders wesen / dan de Slang, die Eva door hare arglistigheid bedrogen heeft. 2 Kor. 11: 3. My dunkt / dit spreekt van self. Want mitsdien dat ons die geschiedenis uit Genesis bekend is / so valtet ons gemakkelik van self so toe / dat Christus daar op siet. Een breeder ondersoek over dit stuk sal ons ook noch een geheel kapittel strekken.

4. Ook en weet ik anders geenen Duivel uit te vinden/die in Judas voer: Joh. 13: 2. also het was de Satan, die hem 't schendig voorraad ingegeven hadde.

5. So kan ik mede lichtelik verstaan / dat het deself de is / wiens Kinderen de bose menschen genaamd zijn. 1 Joh. 3: 10. want in dien sin heeft Christus selde geseid: gy zijt uit den Vader den Duivel. Joh. 8: v. 44.

6. Desgelijx dien 't geweld des doods wierd toegeschreven / Hebr. 2: 14. is deself de Duivel, besonderlik met nadruk daar genoemd; so dat het op geen menschen passen kan. Laat het ook den self den zijn/van welken veelen overweldigd waren / die Christus weer genas. Hand. 10: 38.

§. 2. Wat

§. 2. Wat nu 't woord Satan aangaat / so vind ik buiten voor aangetogene plaatsen niet veel / of men magh doorgaans den Duivel in sekeren sin daar door wel verstaan. Want sy spreken van den Satan, die onsen Heer in de woestijne versocht; Matt. 4: 10. Mark. 1: 13. Luk. 4: 8. die het saad van Gods woord uit de herten der menschen steelt; Marc. 4: 15. welken de Heere Jesus als enen blixsem uit den Hemel vallen sagh; Luk. 11: 18. die sekere vrouw 18 jaren lang gebonden hadde/Luk. 13: 16. die in Judas Iskariot voer; Luk. 22: 3. Joh. 13: 27. die d'Apostelen begeerde te siften gelijk tarwe; Luk. 22: 31. die 't herte van Ananias en Saffira vervulde; Hand. 5: 3. van wiens maght de mensche sich tot God bekeert; Hand. 26: 18. sonder 't welk sy van hem overweldigd zijn; Hand. 10: 38. wien de God des vredes haast onder onse voeten verplettere sal; Rom. 16: 20. aan welken Paulus ongeregelde Christenen overgeven wil; 1 Kor. 5: 5. 1 Tim. 1: 20. voor wiens versoekingen sich een Christen wachten moet; 1 Kor. 7: 5. 2 Kor. 2: 10. die sich in enen Engel des lichts veranderen kan; 2 Kor. 11: 14. die d'Apostelen eens en andermaal belet heeft na Thessalonica te reisen; 1 Thess. 2: 19. in wiens werkinge de komste van den sone des verderfs bestaat; 2 Thess. 2 v. 9. achter welken sich enige jonge weduwen t' Efesen af gewend hadden; 1 Tim. 5: 15. die 't geweld des doods gehad heeft; Heb. 2: 14. die onder de Joden tot Smyrna al eer een Synagoge / en te Pergamus sijnen troon en woonstee hadde; Openb. 2: 9/ 13. Wiens diepten die te Tyatiren niet en kenden; vers 24. uit wiens Synagoge te Filadelfia sommige bekeerd zijn: Openb. 3: 9. die anders (gelijk geseid is) de grote Draak en d'oude Slange genaamd word / cap. 12: 9. en 20: 2. ende eens uit sijne gevangenisse moet ontbonden zijn. cap. 20. 7.

§. 3. Om 't reght verstand van dese dingen na te speuren / wil ik den Leser bidden / dat hy my niet weigere / voor af enige setregels toe te staan.

Dese eerst: dat de Schrift altijd na waarheid / en tot Gods eere spreekt: al is 't datse vaak verblomde redenen gebruikt / en datse Gode / die daar self d'auteur af is / niet ongerijmds toeschrijft.

2. Dat besondere Schriftuur-plaatsen niet en mogen verstaan worden in alsulken sin / als met den gedurigen draad en stijl en inhoud der geheele godlike Schrifture strijdig is.

3. Dat verscheidene stellingen of vertellingen op eene selfde sake of persoon gepast; so sy tegen malkanderen strijden souden / wanneerse na de letter wierden uitgeleid; of beide / of ten minsten een van beiden oneigentliker wijse te verstaan zijn. Want het kan niet wesen / dat de mond der waarheid eigentliker wijse iets op d'eene plaatse seggen soude / en op d'andere iet anders dat daar tegen strijd.

4. Dat de Duivel in persoon / als een schepsel / in geenen deele tegen God den Schepper; maar alleenlik tegen sijns gelijke schepselen magh vergeleken worden. Want tusschen God en het schepsel is een oneindig onderscheid. Geen der goede Engelen / hoe hoog misschien boven d'anderen verheven / heeft ooit die eere gehad: en de Opperengel self draagt die wet in sijnen na-

me / *Mi-cha-eel*, dat is te seggen / Wie (is) als God? Nu en magh de Duivel / sijner boosheid halven / en om dat hy so langen tijd / en so bijster verre van God is verdreemd; noch niet eens by Michael / die geduriglijk met God leeft / vergeleken zijn. Hoe soud hy dan by God? Dus verre is 't de Leser / meen ik / met my eens.

§. 4. Hier op wil ik hem nu door de Schriften leiden / die al eens en andermaal zijn bygebraght; om uit de selven enige aanmerkingen te nemen. Voor eerst / gelijkt se in getal en sprake by de genen die van de heilige Engelen gewagen / en die ik in 't X. hoofdstuk verklaard hebbe: en ghy sult moeten seggen / dat 'er veel meer / en die veel breeder / van den Duivel spreken. Wonderlijk dan evenwel dat den volke des Heeren des vyands heir / sijne rustingen en krijgsdaden so veel beter souden bekend zijn / dan geheele legers sijner Engelen / die hy hen als tot een lijf wacht geeft. Hoe nodig 't zy of wesen kan / dat men de kraghten en de lagen van den vyand kenne: noch nodiger en nader is het / datmen van sijne eigene kant verseekerd zy / wat volk en wapening men self ter weere brengen kan. Luk. 14:31. Neemt dat ons de H. Geest den bosen vyand dus vervarelijk beschrijft / om ons in vreese te doen leven / tot waken en tot bidden te verplighten: waar blijft dan de vertroostinge der Schriften, daar toe dienende / op dat wy nochtans hope hebben souden? Rom. 15:4. Seght gy dat de Schrift Gods Geest daar tegen stelt / dat heeft hier geen bescheid. Want daar uit besluit ik dies te meer / dat de Geest wat anders meent / dan een verworpen schepsel / tot een so maghtig Koningrijk verheven / met den Schepper self te vergelijken. Veel eer sal hy schepselen tegen schepselen stellen / de goede Engelen (als geseid) tegen de bosen; op dat de tegenstellinge gelijkmatigh zy.

§. 5. Daar by gaat dit ook noch seer oneven toe / dat wanneer van Gods en sijns volx Engelen gesproken word / maar eens Michaël hun hoofd / Openb. 12: vss. 7 / 9. en anders God of Christus self daar in benoemd staan; so dat d'Engelen doorgaans by menigten gedacht worden: maar de Duivel word geduriglijk alleen genoemd; ende maar tweemaal van sijne Engelen in 't gros / Matt. 25: 41. Openb. 12: 7. eens van eenen Engel des Satans gewaagd. 2 Kor. 13: 7. Dit staat even eens / of de Satanas sijn volk weinig van doen hadde; ende alleen maghtig ware / om allen Gods Engelen werk te geven. Waarom word Michaël niet so wel als de Duivel; of des Duivels Engelen so wel als die van Michaël genoemd / so het gelijke partyen zijn? Te weten in den aart: of indiense 't ook in maght niet zijn; wat maakt dat versmachte schepsel / den Duivel / nu soo groot / dat hem so veel legioenen van Gods Engelen / die kraghtige helden / niet bedwingen konnen; en dat Godt self [om soo te spreken] moet tegen hem te velde gaan?

§. 6. Dit moest ik dan noch seggen: dat de Duivel selden tegen d'Engelen / maar meest al tegen God en Christus self gesteld word; ende hem ene heerschappije toegeschreven / die tegen God en Christus koningrijke evenaart / so lang als dese wereld: ja ene maght die breder dan Gods eigen koningrijke streekt; daar binnen woelende / en daar buiten / so verr als

God

God land heeft/ heerschende. Maar Gods lieve heilige Engelen hebben (so 't schijnt) niets te seggen: de Duivel is een heerschende; en sy steeghs gedienstige Geesten. En so men de vertoningen by Daniel en 't 10. cap. al eigentlik verstaan moeste: ('t welk ik echter XV. §. 3. 4. anders heb getoond) of dan schoon een Engel Vorst over enig volk of land moght zyn; van des Duivels Engelen soude daar terstond een tegen staan; waar uit die stryd ontstond/ die den profete wierd vertoond.

§. 7. So gy segt/ dat evenwel Gods koningryk over alles heerscht/ Psal. 103: 19. en dat des Satans ryk is onder syn bedwang: ik sta dat toe/ so spreekt de Schrift; doch dit en neemt de swarigheid niet wech/ maar vergrootse noch. Want hoe kan God heerschen daar de Duivel heerscht/ op sulken wijse als men daar van spreekt; Want so de Midianyten heerschten over Israël/ wanneerse maghtig waren om jaarlijks met kryghsbenden in hun land te vallen; en hun vee en vrughten te vernielen; so men leest: Rigt. 6: 1-5. wie kan lochenen dat de Duivel meester is/ wanneer hy de vrught des Evangeliums in den akker van ons hert vernielen kan; daar hy Gods gesanten/ die boven al met goed geleide syner Engelen reisen/ den pas afsnyden/ en den wegh onveilig maken kan; De Filistijnen heerschten over Israël in Simsons tyd. Rigt. 14: 4. Dat bleek doe meest/ wanneerse hem bonden en verblinden/ en in de gevankenisse smeten; so daar na cap. 15: 16. verhaald word. Heerscht dan ook de Duivel over 't kristen Israël niet/ wanneer hy eine dochter Abrahams 18. jaar gebonden houd/ wanner hy de sinnen verblind, wanneer hy sommigen in de gevangenisse werpt? Maar hy moet niet heerschen: hy magh wat spartelen; maar 't heerschen dat komt Christus toe. Want hy moet als Koning heerschen, tot dat hy alle sijne vyanden onder sijn voeten gebraght sal hebben. 1 Kor. 15: 25.

§. 8. De Profeten hebben wel so breed gesproken van de heerlikheid der kerke/ in den tyd des niewen Testaments; dat het veelen uitleggeren geschenen heeft/ op den staat der saligheid in den hemelen geseid te zyn: sonder datse 't minste gewagen/ dat de Duivel sulk een groot geweld sal doen. Johannes de Doper eerst/ en daar na Christus self hebben so geroepen/ dat het koningrijk der hemelen naby gekomen was: sonder iets te melden van een Duivels koningryke/ dat daar tegen over stond; ja dat daar binnen sich verhief/ dat daar over heen klimmen/ en den loop des Evangeliums beletten soude.

§. 9. Maar ook hoe kan de Duivel dus regeeren? hoe kan hy de kerk in 't algemein/ en elk een der gelovige also bestryden/ sonder dat hy kennisse van saken heeft; Lieve/ segt my eens/ wat weeter doch de Duivel af/ waar God syn volk heeft/ en wat hy met hen doet? d'Engelen wetent niet/ die God gedurighlik om boodschap send/ en achten 't voor geluk/ datse door dit middel als van ter sijden iet daaraf vernemen. Sulks is X. §. 4. al eens geseid. Wat gedachten hebben wy van God en van syn koningryk? Bestiert hy dat min wijsselik/ dan de koningen der Aarde doen? Lekt syn raad so licht

 uit/

uit / dat het de bose vyand aanstonds weet? En weet hy 't niet / hoe sal hy syne dingen aangaan / sonder kennisse van saken? wat baat arglistigheid; so 't niet is / dat hy de toegangen / de swakste en d'opene plaatsen bespied; om te sien waar voor hem best is in te boren? Of leit die vaste stad / dat hemelsch Jerusalem / dat meesterstuk van Gods eigene vestingbouw / voor syns rijx weerspannelingen en bandyten open? Isser dan geen wacht? heeft de Heere der Heirscharen geen Engelen in dienst? laat hy den Duivel dan losbandig heen door gras en koren lopen? Soud ons de Schrift dat leeren? soude God self daar so van spreken? Onmogelik: die de waarheid self is / beliegt hem selve niet.

§. 10. En wat elk eenen der gelovigen betreft: soude dat na de letter so te verstaan zijn / dat de Duivel so besonderlik op hunne sinnen werkt? Segt dan eens / hoe versoekt hy ons? wat weet hy waar wy bequaam toe zijn? Is de Duivel in de plaats van God / dat hy onse gedachten weet? Zijnse hem beter bekend dan den Engelen self? Ik hebbe reeds getoond X. §. 2 / 3 / 4. hoe 't er op aan komt / dat sy iet van onse dingen weten / insonderheid van 't gene datmen denkt. So hy dan niet weet hoe den mensche 't hoofd staat / dien hy ergens toe versoeken wil? so moet hy dubbeld sott zijn om die kans te wagen: want het moght hem tegen lopen so hy mistaste. Hoe so? By aldien een dief iemant tot het stelen moght versoeken / dien hy niet en kende / het moght by avonturen eens een schouten dienaar zijn; en so soude hy in plaats van dien te verleiden / hem self verraden. Was het dan niet wel versocht? Wederom; so hy 't saad des Euangeliums besonderlik uit 's menschen herte steelt; hoe weet hy dattet daar is? Want ik seg al wederom / dat de Duivel onse herte niet en kent. Aan de tekenen / sult gy seggen word hy 't lichtelik gewaar. Wat zyn dat dan voor tekenen? weten d'Engelen die mede niet? word hyse eer van buiten om gewaar / dan sy in 't midden van Gods volk? Hoe is 't dat ons de Schrift dan ook geen Engelen vermeld / die ons ten goede versoeken / so wel als hy ten quade: geen Engelen die 't goede saad in onse herten also wel bewaren / als een Duivel die het steelt?

§. 11. Dit seg ik noch te meer: aangesien de Duivel Gods gevangen en verwaten is / en de Engelen sijn leger dat ons dekt. Dit seit de Schrift; en meer ook niet; nooit in 't besonder / de Engelen doen dit of dat. Maar dien geketenden helhond schrijftse wonderlike dingen toe / en besonderlik al 't gene flus §. 2. is aangetekend. Hoe kan dat een gevangen doen? Wat geweld kan hy met den dood doen / die alreeds ter dood verwesen is? Loopt hy so geboeid over alle akkers heen / daar Gods Woord gesaaid word? Is hy overal by / om elk een so tot het quaad te brengen / door versoeken en verleiden? Word hy (gelijk de Schrift al wederom figuurlijk spreekt / Openb. 20: 1 / 2 / 3 / 7.) somtijds wel eens los gelaten: buiten dat leit hy echter aan den band. Hoe versoekt hy dan / hoe verleid hy dan / hoe quelt hy dan Gods kinderen altijd? Want de lessen die ons de Schrifture in desen geest / zijn met geenen tijd bepaald: ook staan alle plaatsen daar voor open. Noch

minder wil hem heerschappye voegen / het zy binnen / of het zy ook buiten Jesus Koningrijk. Een gevangen / wat heeft die te seggen? 't Luid wonderlik / dat gevangenen partygangers zijn; en datmen van het leger niet besonders hoort / dit of dat word daar mede uitgeregt. Doe de Satan Paulus plaagde / men verneemt niet eenen Engel by dat uytverkoren vat / om hem te bewaren en te helpen. Sulx alles doet my seggen / datmen al het gene / als gemeld / van den Duivel word geseid / na de letter niet en magh verstaan.

§. 12. Wat besluit ik dan? Dat de meninge der Schrifen niet en is / ons te leeren wat de Duivel metter daad is werkende: maar 't gene de verdorventheid des menschen self veroorsaakt / word den Duivel als den eersten stichter van het quade toegeschreven. Gy zijt uit den Vader den Duivel, ende wilt de begeerte uwes Vaders doen, was 't verwijt dat de Heere Jesus aan die bosen Joden dede. Joh. 8: 44. In sulken sin word dan ook geseid / dat hy doet het gene bose menschen doen: om dat geen mensche quaad doet / dan uit die verdorventheid die oorspronkelik van den Duivel is. Hy heeft allereerst dat vuur ontsteken: word dat volgens onderhouden / slaat de vlamme verder heen / raakt de gansche straat of stad in kolen; het word sijn werk geacht / die de brand in 't eerste huis gebraght heeft. En dat met reden; want sonder dat soud'er niet de minste schade zijn geschied; al 't vuur is uit dat vuur ontstaan / dat hy eerst ontsteken heeft. Al en heeft hy verder daar de hand niet in / noch deel in de plondering die doorgaans by den brand ontstaat; al is hy wegh gegaen na dat hy 't eerste vuur heeft aangeboet; al weet hy niet met al hoe 't verder gaat: het is nochtans na sijnen sin / dat de brand vast voort gaat; geen onheil slaater toe dat hem niet te wijten is. Want door dat eerste werk so is hy daar de Vader af: gelijk als Christus verder seit dat hy een menschenmoorder van 't begin af is; self de eerste leugenaar, en also een vader van de leugen. Die dan moord of liegt / die doet een Duivels werk: ende maghmen seggen dat de Duivel self dat doet; om dat hy d'eerste oorsaak van des menschen boosheid is / daar dat doen uit spruit. Dat dit de sin en 't oogmerk van de schrift is / daarse van den Duivel spreekt / sal ik nu op ieder voorval in 't besonder tonen.

XIX. HOOFDSTUK.

Tot dien einde moetmen noch enige Schriftuurplaatsen wat besonderliker overwegen.

§. 1. DE vooraangetogene Schriftuurplaatsen die nu nader te ondersoeken staan / spreken op die wijse / ofte worden op het minst gemeenlik so verstaan; datse ons den Duivel schijnen te beschrijven: hoedanig dat hy is / wat hy vermagh / en wat hy doet; hoe sijne manier is / en wat lot of loon hy heeft.

1. Van sijnen Aart schijnt ons de Schrift te seggen / dat hy listig is / ende also Eva door arglistigheid bedrogen heeft: 2 Kor. 11: 3. als hebbende diepten die

niet wel te kennen zijn. Openb. 2 : 24. Des hy ook verstaan word de Vader der leugenen te zijn. Joh. 8 : v. 44.

2. Van sijn vermogen : (1.) dat hy den sondaar onder sijne maght heeft so lang als die sich niet bekeert : Hand. 26 : 18. (2.) dies hem ook 't geweld des doods word toegeschreven. Hebr. 2 : 14.

3. Sijn bedrijf is : In 't gemein / (1.) het bose te werken / 2 Thess. 2 : 9. (2.) Gods Woord wech te stelen / Mar. 4 : 15. (3.) Gods kinderen versoeken / 1 Kor. 7 : 5. 2 Kor. 2 : 10 en (4.) dagh en naght voor God beschuldigen. Openb. 12 : 9 / 10. In 't besonder deed hy eertijds velen menschen aan de Zielen quaad: (van de Lichamen hier na te spreken) dewijle hy (1.) d'eerste ouders heeft ten val gebraght / Joh. 8:44. 2 Kor. 11:3. 1 Tim. 2:14. (2.) den Saligmaker heeft versocht / Mat. 4. Luc. 4. (3.) d'Apostelen begeerde te siften / Luc. 22 : 31. (4.) in Judas en Ananias voer / Luc. 22 : 3. Joh. 13: 17. Hand. 5: 3. (5.) Paulus belett in sijne reyse dede / 1 Thess. 2: 18. (6) te Smyrna en te Pergamus sijn volk hadde. Openb. 2 : v. 9 / 13.

4. Sijne Wijse van doen: dat hy sich dikmaals beveist een Engel des lichts te zijn. 2 Kor. 21 : 14.

5. Sijn tegenwoordige staat / dat hy Gods gevangen is. Openb. 20: 7.

6. Sijn nakende Verderf / wanneer hy van den Hemel vallen sal. Luc. 11 : 18. Rom. 16: 20. Waar op sal volgen de straffe des eewigen vuurs / dat hem en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25 : 41. Openb. 20 : 10.

§. 2. Dese dingen laat ons nu wat nader overwegen. Daar toe heeftmen / na mijn oordeel / d'uiterste omsightigheid van noden. Want somen sleghs plak wech op die spreekwijsen toetast / die de voorverhaalde dingen op den Duivel passen: so salmen onvermijdelik eenen God van hem maken / diergelijke nooit geweest is. Sulx te begrijpen dientmen wel te onthouden / 't gene voor desen getoond is XII. §. 5. dat de naam van Duivel en Satanas maar aan eenen bosen geest / die van allen 't hoofd is / toegeschreven word ; 't welk een merkelik nadenken geven moet / of sulk een schepsel alleen / het magh so groot en maghtig wesen als het wil / alle die dingen in eigener persoon bedenken of verrighten kan / die hem volgens al 't voorseide worden toegepast. Daar benevens eens voor al gesteld / het gene in het naast voorgaande hoofdstuk is geleerd / so en sal 't niet swaar zijn / om al 't gene dat hier nu van stuk tot stuk is bygebraght / in dier voege te begrijpen ; dat den Duivel / als den eersten oorsprong van het quaad / toe te schrijven zy / al wat dies van de menschen word gepleegd. Dus noemen wy duivelsche boosheid, het gene boven mate boos is / als of 't de Duivel self niet erger soude konnen maken. Dunktet iemant dus niet wel te voegen : so wil ik noch wel eens gaan sien / of de namen Satan ende Duivel op verscheide plaatsen niet so wel of beter op alsulke menschen als op 't hoofd der bose geesten zy te passen ; schoon ik om vergeesschen twist te mijden / al te voren XVIII. §. 1. 2. toegegeven hebbe / datmen die wel van dien bosen geest of geesten magh verstaan.

§. 3. Ondertusschen wil ik mijnen leser te bedenken geven / dat de Schrift gewoon is van den Duivel so te spreken als sy van den menschen doet. Te

weten /

weten/ datse hem een Nageslaghte toepast; en 't gene daar van ooit te seggen valt/ op den eersten Vader past. Want de Slange heeft so wel haar Saad als de Vrouwe: Genes. 3 : 15. Dit zyn de Kinderen der Bosen, het onkruid van de weereld. Matt. 13 : 38. Hier in sijn Gods kinderen en des Duivels openbaar: die de sonde doet, is uit den Duivel; want de Duivel sondigt van den beginne: Hier toe is Gods Soon geopenbaard, dat hy de werken des Duivels verbreken soude. 1 Joh. 3: 10/ 8. Siet gy niet/ Leser/ so klaar als den dagh/ dat des Duivels werken zijn de sonden/ die de bose menschen als kinderen des Duivels doen? Hierom seide Jesus tot de verharde Joden: gy zijt uit den Vader den Duivel, ende wilt de begeerten uwes Vaders doen. Joh. 8 : 44. Siet hoe de Satan iet begeert, gelijk hy d'Apostelen begeerde te siften: wanneer die sondige begeerten in den mensche gaande worden/ die oorspronkelik (gelijk nu ditmaals is geseid) van den Duivel zijn. Uit sulken oorsaak mogt Elymas ook met regt een kind des Duivels heten. Hand. 13 : 10.

§. 4. Nu in 't besonder/ so veel des Duivels Aart betreft/ so als ons die betekend word: 't bedrogh aan onser aller moeder Eva gepleegd/ staat ons noch hier na besonderlijker te verklaren. Derhalven hier de plaats 2 Kor. 11: v. 3. ditmaal voorby gaande/ heb ik van des Satans diepten Openb. 2 : 24. slegts te seggen/ dat het duivelsche scherpsinnigheden zijn/ die bose menschen te werk stellen/ om de waarheid te bestryden/ waarin sy den Duivel in 't verleiden onser Ouderen gelijk zijn: waarom ook Paulus sulke menschen by Jannes en Jambres vergelijkt, menschen verdorven zijnde in 't verstand. 2 Tim. 3 : 8. So dat ik door dese diepten des Satans die bedriegerye der menschen versta/ om listelijk en met arglistigheid tot dolingen te brengen. Eph. 4 : 14. Ende komt dit dan op een uit met het gene XVII, §. 5. over Efes. 6 : 11. op diergelijke wijse van spreken geseid is. In diervoegen als hy de Vader der leugenen genaamd word; Joh. 8 : 44. so is hy 't ook van alle diepsinnigheid die tot verleidinge strekt: het een is hem so na als 't ander.

§. 5. 't Vermogen dat den Duivel in de Schrift word toegepast/ word in diergelijken sin seer wel verstaan: de Maght des Satans. Hand. 26: 18. zijnde anders niet dan de maght der duisternisse, Luc. 22: 53. dat is der bose menschen/ die het licht schuwen/ om dat hunne werken niet verdragen konnen; Joh. 3 : 20. die daarom ook werken der duisternisse genaamd zijn. Rom. 13 : 12. Derhalven word ook dese maght des Satans met de duisternisse vergeleken: want de geheele reden is/ dat Paulus van God geroepen was/ om de menschen te bekeeren van de duisternisse tot het licht, ende van de maght des Satans tot God. Die van God alsoo geroepen zijn/ danken hem dan ook/ dat hy hen getrokken heeft uit de maght der duisternisse, ende over gesett in 't koningrijke sijns geliefden Soons. Kol. 1: 13. Die Duysternisse dan van 't aangeboren quaad is de gedurige party van 's menschen geestelijken stand/ die om gelijke reden by 't licht vergeleken word. Anders/ om te blijven by den eersten sin/ so maghmen seggen/ dat de Satan maghts genoegh heeft over sulke menschen/ die de verdorventheid hunder nature/ en verduisterdheid huns verstands en verhardinge hunder herten volgende/ daar af hy de

eerste

eerste algemeine oorsaak is / sich tot God niet en bekeeren: al is 't dat hy vorders niet besonderlijk in hen werkt: ja al is 't ook dat hy niet eens weet wie datse zijn.

§. 6. Op den selfden sin word hem 't Geweld des Doods ook toegeschreven Heb. 2:14. also hy den eersten mensche tot den val gebraght heeft; daar de Dood / als ene besoldinge der sonde noodsakelik op volgen moest. Rom. 5:12. en 6:23. Met dese eene reden hadde ons Beza konnen voldoen / gelijk hy op die plaats heeft aangetekend: *Mortis imperium habere dicitur Diabolus, à quo exortum est peccatum, quod mors est consecuta.* Van den Duivel word geseid, dat hy 't geweld des Doodts heeft, om dat de sonde van hem haren oorsprong heeft, daar de Dood op gevolgd is. Des hadde hy niet van node gehad daar by te voegen: *quod nos quotidiè ad peccandum sollicitat, ut in æternæ mortis exitium nos secum pertrahat:* dat hy ons noch dagelijks tot sonde port, om ons in 't verderf des eewigen doods te slepen. Want ik wil van ieder een verwachten dien dit so goed dunkt / dat hy my een eenig bewys van sulx uit de heilige Schriften tonen sal: so veel minder staats maak ik op meer andere redenen / die van d'uitleggers by desen gevoegd worden; waarin elk den rijkdom van sijnen geest betoont / om iets naders te versinnen dan men voormaals daar af wist.

§. 7. Wat voorts des Duivels Bedrijf belangt: de werkinge des Satans, 2 Thess. 2:9. (so de Duivel hier al moet verstaan zijn) wat is die anders dan de werkinge der sonde / die oorspronkelik uit den Satan is; in aansien / als geseid / van des menschen val in 't Paradys? 't Is toegeevender wijse dat ik dit noch segge: wantmen anders niet genoodsaakt word te denken / dat door Satan hier dat opperhoofd der bose geesten word verstaan. Sulken mensche / meen ik / is vooral Satans, dat is Tegenstanders en Verleiders genoegh / die hem tegenstelt, ende dat onder anderen door verleidinge der ongereghtigheid. v. 4/10. Die een nasaat van Petrus heten wil / moet niet qualik nemen / so men hem met den selvden name noemt / welken Christus dien Apostel selve gaf: Matt. 16:23. also 't seker is dat hy 't er vry wat meer na maakt. Dit seg ik echter niet om my daarmede te behelpen: maar om den Leser des te beter te overtuigen / dat sulk bewys geen kraght heeft / als men hier uit nemen wil / om den Duivel meester van der menschen gedachten te maken; als of 't quaad door sijn besonder ingeven geschiedde: also 't genoegh is / dat al 't quaad uit die eerste overtredinge voortkomt / die van hem den oorsprong heeft.

§. 8. De Satan, die Gods Woord uit der menschen herte wech neemt, Matt. 4:15. word genoegh ontdekt uit het 19. v. daar de sorgvuldigheden deser weereld, ende verleidinge des rijkdoms, ende begeerlikheden ontrent de andere dingen, (welke alle uit de eerste verleidinge des Duivels in den mensche plaats gegrepen hebben) het Woord verstikken en onvrugtbaar maken. Want ik kan niet sien / hoe dese dingen so veel hinder uit hun self aanbrengen konnen; en dat tot het ander Duivels hulp / boven 's menschen eigene boosheid / soude nodig zijn. Ja het sal een ieder met my seggen / dat het

lich-

lichter is/ den genen die aan den wegh der verdorvene weereld (self ook noch verdorven zijnde/ bloot light/ de vrught van 't heilig Woord te onthouden: dan den genen die op enen afgescheidenen akker word besaaid/ en het reeds met vreugd ontfangen heeft/ daarna tot ergernis te brengen. Nochtans so word de Satan daar in niet benoemd. vs. 16/17. Het zy dan de Satan aan den wegh/ het zy de vervolgingen op steenachtigen grond/ het zy de verleidingen des weerelds onder de doornen: het is des menschen eigen erflike verdorventheid/ die van den Satan ontstaan/ en door 't verdriet of vermaak des weerelds versterkt/ den mensche hindert in 't aanhoren van Gods Woord.

§. 9. Het voordeel dat de Satan over iemant krijgt/ door dien dat hy hem versoekt. 2 Kor. 2: 10. en 1 Kor. 7: 4. soud ik even eens verstaan. De Satan krijgt voordeels genoegh/ wanneer het quaad/ dat hy eens in de weereld heeft gebraght/ rykelik voortslaat: en de versoekinge die de mensch ten quade lijd/ word met reght aan hem/ om deself de reden toegeschreven. Anders/ om te seggen/ welk de naaste oorsaak zy dat een mensche versocht word: Jacobus seit het klaar/ sonder van den Duivel iets te melden. cap. 1: 13/ 14. Dat had hy echter moeten doen/ mitsdien dat hy dese tegenstellinge maakt: Niemant als hy versocht word, segge dat hy van God versocht word: want God en versoekt niemant met quaad. Dat sal ook niemant so licht seggen/ alsmen heden seit dat de Duivel ons versoekt. Die verschoninge braght Eva ook ter baan. Doch Jacobus/ getoond hebbende/ dat het Gods werk niet en is; hadde niemant nader dat te wijten/ dan den Duivel; indien hy gedacht hadde/ dat het sijn bedrijf kon zijn. Maar hy vind buiten God geen oorsaak dan den Mensche self: Die word versocht, seit hy/ als hy van van sijne eigene begeerlikheid afgetokken en verlokt word. Van de versoekinge aan den Heere Jesus self geschied/ sal ik hier na in 't besonder spreken.

§. 10. Dat hy de Verklager onser broederen heet/ diese langen tijd dagh en nacht voor onsen God verklaagd heeft: Openb. 12:9/ 10. is blykelijk genoeg by verbeeldinge geseid. Want wat is dat/ voor God? Is dat niet te seggen voor sijnen troon? en is die in den Hemel niet? Hoe komt de Duivel in den Hemel/ na dat hy in de Hel verstoten is: somen dese dingen eigentliker wijse wil verstaan? Om den reghten sin van dese plaatse uit te leggen/ had ik van node 't gantsch beloop van dat Gesighte te verklaren/ 't welk echter nu mijn werk niet is. Ondertusschen magh ik so veel hier wel seggen/ dat daar van den tijd gesproken word/ in welken sich de goede God aan den armen mensch versoenbaar stelt: ten einde niet de geheele weereld door den Duivel meer verleid zy; dat is/ in die verdorventheid gelaten werde/ daar hen d'eerste verleidinge toe braght. Dit is 't algemeen verderf, dat in de weereld is, door de begeerlikheid; gelijk het Petrus noemt. 2 Pet. 1:4. So lang als de mensch dat niet ontvloden is/ so is 't oft hem de Duivel self verklaagt; door dien hem sijn gewisse knaagt over gemeinschap met dat Duivels reedsel/ de sonde: want so lang ons herte ons veroordeelt, so heb-

ben wy geene vrymoedigheid tot God. 1 Joh. 3: 21. Daar beneven staat de bose wereld / 's Duivels maaksel / Gods kinderen met allerhande lastering en dreiginge gedurig te beswaren: 't welk altemaal oorspronkelik een werk des Duivels is. Als dat ophoud / so schijnt die Verklager der broederen nedergeworpen; en roemen de gelovigen in God: Wie sal beschuldigen inbrengen tegen Gods uitverkorenen? God self is 't die reghtveerdigt. Wie is 't die verdoemt? Christus is 't die gestorven is. enz. Rom. 8: 33/ 34.

§. 11. Dit geseid zijnde / so veel des Duivels werken / dat is die hem in sekeren opsight worden toegeschreven / in 't gemeen betreft: so en weet ik niet of 't al nodig is / dat ik my lang ophoude / om besondere daden / als van hem verright / noch nader uit te leggen. 't Voornaamste is dat eerste werk / dat den val der eerste Ouderen veroorsaakt heeft; en hoewel hier nu de plaats is om daar af te spreken / so vereischt nochtans 't gewight der sake dat wy een besonder hoofdstuk daar van maken. Desgelijx sal 't ook der moeite weerdig zijn / van des Heeren strijd met den Duivel in de woestijn afsonderlik te spreken. Het XX. en XXI. hoofdstuk sullen het beslagh deser twee voorname saken zijn. 't Gene verder van den Duivel word geseid / dat hy Paulus met vuisten sloeg / en sekere vrouw veel jaren lang gebonden hield: dit alles wil hier na noch wel te passe komen.

§. 12. D'overige exempelen flus § 1. met een gemeld / zijn uit het voorseide wel te weten. De Satan socht d'Apostelen te siften als te tarwe Luc. 22: 31. in sulken sin als Rachel hare kinderen beweende, na datse lang al dood was. Jerem. 31: 15. Matt. 2: 18. Te weten / gelijk het Rachel toegeschreven word het gene Rachels nageslaght bedreven heeft: also kan ook den Satan worden toegepast / het gene der verdorventheid / die van den Satan is ontstaan / magh eigen zijn. Al op den self den sin kan hy in Judas ingevaren zijn; Luk. 22: 3. Joh. 13: 27. of Ananias 't herte vervuld / Hand. 5: 3. of Paulus op de reis gehinderd hebben / 1 Thess. 2: 18. te Smyrna en te Pergamus sijn volk en troon gehad: Openb. 2: 9/ 13. voor so veel als de boosheid / die oorspronkelik van den Duivel was / in Judas en Ananias gaande werd: en de vyanden des Euangeliums den Apostel veelerley beletsel hebben toegebraght; of godloosheid in die beide steden d'overhand genomen hadde.

§. 13. Paulus schijnt verder te gaan / wanneer hy de bose menschen / zijnde valsche Apostelen, van den Satan self uitdrukkelik onderscheid: seggende / dat hy sich wel in enen Engel des lichts veranderen kan. In die verandering en is eigentlik de swarigheid niet: aangesien het gene van de valsche Apostelen geseid was / datse sich in Apostelen van Christus veranderen / sulx genoegsaamlik verklaart; te weten / dat het van den schijn dien se van sich geven / en niet van enige verandering des wesens te verstaan zy. Maar hoe heeft sich ooit de Duivel self so aangesteld / als oft hy had geweest een van de Engelen des Lichts? My dunkt / indien hy dat slechs eenmaal heeft gedaan / dat sulx genoegh is om van hem te spreken. Te weten /

neemt eens dat d'Apostel hier op 't werk des Duivels nopende den val der eerste menschen spreekt: geeft hem dat alleen geen genoegsame reden / om den selven na te geven/dat hy sich wel anders kan vertonen dan hy is? Want te seggen/ dat heeft de Satan selve wel gedaan; of dat kan de Satan self wel doen; of ook / de Satan self die doet het wel: dat heeft al eenen sin.

§. 14. 't Gene vorder §. 1, op de vijfde plaats by my is aangetrokken/bevestigt noch mijn seggen dies te meer: te weten/dat de Duivel sulken kraght niet heeft gelykmen meint. Want dat hy Gods gevangen is blijkt self uit sulken vryheid noch/als God hem laat voor enen tijd. Want hy kan nooit ontbonden worden, gelijk van hem Openb. 20: 7. voorseid word / so hy niet eerst gebonden is. Te meer / so die ontbindinge maar is voor enen kleinen tijd, na dat hy trouwens wel geheele 1000. jaar gebonden was geweest. vers 3. Dat binden en ontbinden op den Duivel dus gepast / kan niet anders dan by wege van gelijkenis verstaan zijn: sulx my een iegelik geern toestaan sal. Maar dan is binden so veel als bedwingen of bepalen / dat hy niet kan doen al wat hy wil. Want enen Geest en passen eigenelik de ketenen niet. Nochtans word vs. 1/2, van ene grote keten gewaagd, waar mede hy gebonden wierd voor duisend jaar. Den Afgrond, daar hy in gesloten en versegeld blijft / in eigentliken sin / ende sulx als sekere plaats/ en gelijk onder d'Aarde aangemerkt / wil hem al so weinig voegen. Dus moet het dan so veel te seggen zijn / als dat hem sijne maght om quaad te doen benomen word / gelijk enen quaaddoender die in't ergste gat op't aller nauwst gevangen sit.

§. 15. Laat ons / by toegevinge / die bindinge des Satans op die wijse eens verstaan. Wie van so veel uitleggers / als over dat boek meer dan over enig ander deel des Bybels / voor en na geschreven hebben/heeft ooit anders gedacht/ of die tijd was lang voorby? Altoos die heden anders spreekt heeft geen gehoor. Nochtans verschillense meest in den tijd/van 't begin en einde deser bindinge. Maar oftmen dien eene eewe meer of min 't zy vroeger ofte later neemt: wie van d'uitleggers / (seg ik noch eens) van 't begin af tot op heden toe/ heeft niet geklaagd/dat de Duivel te synen tyde uitgelaten was? Wanneer lagh hy dan gebonden? Duisend jaren is een lange tijd: veele geleerde mannen zijnder buiten twijffel t'elker eewe geweest/gedurende de tien/ die voor of na uit 's Weerelds loop / of uit den staat der Kerke moesten konnen merken / of de Duivel losgelaten of gebonden was. Het schijnt derhalven / dat dit niemant noch te reght heeft uitgevonden. Volgens dien besluit ik wederom als voren; dat uit een getuigenis der Schrift / waar af d'uitlegginge als noch onseker is/ niet sekers magh besloten worden. Het sekerste van allen is / Dat God der menschen boosheid (onder Satans naam verbeeld/ als eerste oorsaak van het quaad) in sekeren opsighte voor enen tijd intoomt; en daarna voor enen korten tijd na syn believe laat/begaan.

§. 16. Eene plaats isser in de Schrift / die hier mede vergeleken/aan dit seggen licht sal geven; daar God seit / dat hy Israels sonden in de diepten der Zee werpen sal. Mich. 7: vers 19. Want een lichaam dus wech geworpen

worpen sal men nooit meer sien. Dat is dan so veel te seggen / als dat God hunder sonden nimmermeer gedenken; en dit wederom / dat hyse voor altoos volkomelik vergeven sal. Op gelijke wijse word de vergevinge der sonden by Zacharias afgebeeld. Want siet, ene plate loods wierd opgeheven, ende daar was ene vrouwe, sittende in 't midden der Efa. ('t welk in 't Hebreewsch de naam der grootste maat van droge waren is.) Ende hy seide, dese is de Godloosheid; en hy wierpse in 't midden van de Efa, en het loden gewighte op den mond derselve. Zach 5: 7/8. So als de Godloosheid by een boos wijf vergeleken / in een korenmate gesmeten / en met ene loden plate daar in dicht besloten word: so word ook de Satan (maghmen denken) by gelijkenisse neergeworpen, Openb. 12: 9/ 10. so dat hy als een blixem van den Hemel valle. Luk. 10: 18. Sulx hy ook in den Afgrond opgesloten blijven moet / wanneer het Gode believt / dat hy de volkeren niet meer verleiden sal; dat is / de verleidinge der Sonde / welke van den Duivel in den hof van Eden sijnen oorsprong nam / op die wijse niet meer duren sal.

§. 17. Den strijd tusschen Michaël en de Drake, die met eenen d'oude Slange, de Duivel en de Satanas genaamd word / Openb. 12; 7/ 8. maghmen mede anders niet verstaan. Want wie sal sich konnen verbeelden / dat dit eigentlik geschied zy? Niemant gelooft / dat den Duivel na den val des menschen / immers na d'Opstandinge onses Heeren / (wanneer dit gesighte / van dingen die noch eerst geschieden souden / aan Johannes vertoond is) ooit meer plaatse in den Hemel heeft / daar nochtans die felle strijd gesien is. Ook en is de Satan doe niet eerst gevallen / noch geworpen uit den Hemel; maar wanneer hy in de eerste sonde viel / so elk een gelooft. Daar beneffens soude 't konst om seggen zijn / hoe die strijd toch in sijn werk mogt gaan; en waarom dat so vinniglijk gevochten is. Was 'et om der menschen saligheid of verdoemenisse niet? Met wat wapening kon Michaël die voor / en de Draak hem tegenstaan? Ik wil wel eens sien / wie my dit beter uitleggen sal / dan het den Apostel Paulus seit: want ik ben versekerd, dat noch Dood noch Leven, noch Engelen, noch Overheden, noch Maghten, noch tegenwoordige noch toekomende dingen; noch hooghte noch diepte, noch enig ander schepsel ons sal konnen scheiden van Gods liefde, die in Christus Jesus onsen Heere is. Rom. 8: 38/ 39. Dat is so veel geseid / dat al ware 't ook de Duivel uiter hellen / by manier van spreken / so en moght hy Gods gelovigen niet deeren.

§. 18. So als de Gevangenis / sodanig sal dan ook de Straffe van den Duivel zijn. De verdoemden sullen op den jongsten dagh verwesen zijn in 't eewig Vuur, dat den Duivel en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25: 41. Is dat eigentlijk Vuur / hoe sullen dan de Geesten branden? Maar hoe komt het Beest met den valschen Profeet eerder in dat Vier dan de Duivel self / dien dat bereid was? Want de Duivel, seit Joannes / wierd geworpen in den poel des Vuurs ende Sulfers, alwaar het Beest en de valsche Profeet is. Openb. 20: 10. De Swavel eigentlijk verstaan / sal hem also weinig

weinig deeren als het vuur. Maar gelijk de hemelsche / so worden ook de helsche dingen by de aardsche vergeleken; dewijle wy noch op Aarde zijnde / deselve best gewend zijn. Desgelijx worden geestelike dingen door lichamelike / die van lager betraghtinge zijn / onser swakheid halve best verklaard.

§. 19. Wat wil dit altemaal dan seggen / also het anders niet dan gelijknissen zijn? Ik antwoorde eenvoudig heen.

I. Dat de Duivel door die eerste sonde in het Paradijs gedaan oorsaak is van alle quaad: en al watter quaads geschied / hem derhalven ook met reden toegeschreven word.

II. Dat God het quaad/dat uit den Duivel is/en in de menschen heerscht also bestuurt/ dat hy 't altijd binnen sekere palen houd: en wanneer hy seker groot en algemeen verderf belett / ophoud of bedwingt; dat sulx so veel is als den Duivel binden / om dat hy sijne werken bind.

III. Dat hy eindelijk al 't quaad / dat menschen doen / op den dagh des groten Oordeels sal te niete maken; den verleidden mensche teffens met den Duivel / diese eerstmaal heeft verleid / en sijn boos geselschap na verdienste straffen; en dat die straffe sonder eind of mate wesen sal.

Dit dan daar by latende / so en salmen niets gevonden hebben uit al 't gene tot noch toe gesien is / dat de Duivel / na dat hy in 't begin der scheppinge den mensche verleid heeft / t' sedert self in persoon iet meer op den selven werkt of vermagh: maar wel / dat al 't quaad / dat ooit gebeurt / of noch heden in de weereld word gepleegd: uit die oorsaak so word aangemerkt als of 't de Duivel dee.

XX. HOOFDSTUK.

De verleidinge der eerste menschen door den Duivel is beswaarlik te verstaan.

§. 1. Maar noch zijn wy door ons werk niet: dan de grootste swarigheden sullen ons / so 't schijnt / hier eerst ontmoeten; wanneer wy overdenken / hoe de Duivel Eva door de Slange heeft misleid/den Salighmaker self in de woestijne heeft versocht / met den Engel Michaël enen swaren twist gevoerd/ de nederlaag en den dood van Saul in schijn van Samuel voorspeld. Dit moeste strekken tot bewijs van sijn verstand: het volgende tot proeve sijns vermogens; dat hy Job aan lijf en goed en bloed geplaagd / en Paulus self na sijnen hemelvaart / met vuisten / door eenen sijner Engelen geslagen heeft. Doch so moet de Leser weten / dat ik ongehouden ben / alle swarigheden op te lossen / die ons licht ontrent den sin van

't een en 't ander / of de wijse hoe 't geschied zy / soude komen tegen komen: wanneer dat eene sleghs magh blijken / daar wy al dit werk om doen; te weten / wat de Duivel op 't gemoed des menschen ooit vermoght / om het tot de sonde te bewegen. Echter 't werde dan bevonden so als 't wil / so en sal 't getuigenis der Schrift / dat den oorspronk van des menschen sonde uit den Duivel is / by ons niet den minsten twijfel lijden. Wanneer ik dan het ondersoek / wat de Duivel in 't voorseide stuk vermagh / beginne / daar de Schrift / en self met een het menschelijk geslaght begint / so wil ik my te vreden houden / met dat gene slechs te overwegen / daar men dat bewijs uit haalt; sonder my met een volslagen onderreght over 't gansche werk der verleidinge/hoe dat te verstaan zy/te bemoeyen. 't Selfde wil ik van den Leser ook bedingen /wanneer ik dat van Christus Mat. 4. en van Michael beide met den Duivel strijdende/en van die Vuistslagen des Satans behandelen sal: also het even veel is / wat sin dat die plaatsen hebben; wanneer men slechs genoegsaam kan betonen / dat de maght of kraght des Duivels / om te werken op 't gemoed des menschen / daar uit niet bewijslik is. Want een welgeregeld schrijver sal hem self altyd bepalen / om te blijven by dat stuk / dat hy in 't begin heeft voorgesteld / om het tot een voorwerp van verhandeling te maken: sonder datmen hem in 't minst verdenken magh als oft hy dat in twijfel trokke daar hy niet af spreekt / om dat het buiten sijn bestek / en also met eene buiten dat van sijnen Leser is.

§. 2. So veel als dan des Menschen val betreft/dit was het eerste werk/ daarmede sich de Duivel kenbaar maakte / waar uit bleek datter Engelen zijn: en schoon van God/en dienvolgens goed geschapen: echter in dien staat niet lang gebleven zijn/nadien dat self de mensch van 't goed door hun bedrog vervallen is. Hoe sulx geschied zy/word van Moses eerst omstandighlik verhaald / Gen. 3. daarna van Christus Joh. 8: 44. en van Paulus 2 Kor. 11: 3. aangewesen. Die drie plaatsen t'samen vergeleken/ sullen d'een door d'andere des te beter te verklaren zijn. Ende sietmen daar in eerst/ dat Paulus even eens als Moses blotelik de Slange noemt / die Eva door arglistigheid bedrogen hebbe; sonder 't minste van den Duivel te gewagen: maar dat Christus sonder Slang te noemen / dien menschenmoordenaar uitdrukkelik den Duivel noemt. Dat echter dese beide namen Openb. 12: 9. worden t'saam gevoegd / te weten / d'oude Slange, dat die is de Duivel of de Satanas: sulx doet ons lichtelijk geloven / dat de Salighmaker / en Moses en Paulus op een en deselfde sake sien.

§. 3. Salmen echter 't reght bescheid van desen handel weten / so dientmen op 't verhaal / dat Moses daar af doet / voornamelik te letten. Want die sleghs iet van 't een of ander ding te passe brengt / in ene rede die van geheel wat anders spreekt; verklaart de sake niet so wel / als hy die daar af eigentlik sijn werk gemaakt / en 't geheele stuk omstandiglijk beschreven heeft. So laat ons dan voor eerst besien / wat en op wat wijse dat ons Moses daar van schrijft: daar na / wat redenen 't moghen geweest zijn / om so verscheidelijk daar af te spreken / als het schijnt

dat

dat Christus en d' Apostel Paulus doen. Doch in sulx te doen / wil ik geensins aan de waarheid van 't verhaal / dat daar af in Geneses te lesen staat / getwijfeld hebben: maar alleenlik tonen dat de woorden dus of so gekeerd / gescheiden of te samen vergeleken / sulke sin niet mede brengen / als van noden is om die maght des Duivels / die wy ondersoeken / daar uit te besluiten.

§. 4. De val der eerste Ouders word by Moses aan de listigheid en 't bedrogh der Slange toegeschreven: sonder datter enig ander schepsel word genoemd / door welke Eva wierd verleid. Hoe die verleidinge geschied zy / word in de vijf eerste versen geseid: daarna vervolgens / hoe de Vrow de schuld ook op de Slange wierp; en voorts de straffe die derselver van God aangekundight wierd / op het 13 / 14 / en 15. vers. In 't eerste word die oorsake der verleidinge niet alleenlik ene Slange; maar ook eigentliker wijse een onder het gedierte des velds genoemd / het welk de Heere God gemaakt hadde. Te weten / die hadde op den selfden dagh onder anderen geschapen het kruipende gedierte des Aardbodems na sijnen aart; en dat selve neffens 't ander naderhand aan 't gesagh des menschen onderworpen. Gen 1: 24 / 25 / 26. 't Kan ook niet anders als natuurlijk verstaan zijn / dat de slange listiger was dan al 't gedierte des velds: te weten / dat sekere behendigheid der bewegingen van lichaam en levendige Geesten / hoewel verstandeloos / der uitwendiger gelijkheid halven / listigheid genoemd; self den beesten toegeschreven word: maar in 't een het ander overtreft; gelijk de Vos in sulken sin voor loos gehouden / en Herodes om die reden ook een Vos van Jesus self genoemd is. Luk. 13: 31 / 32. Want so door den naam van Slange enig ander schepsel betekend wierd; hoe soude 't niet veel eerder met den Mensche / die door desen list misleid is / als met het gedierte der Aarde vergeleken worden? Blijkt derhalven / dat het eigentlijk een Slange was / daar af hier gesproken word.

§. 5. Doch nu spreekt hy daar beneffens van de Slange als van eene: niet tegenstaande datter veelderhande aart van slangen; en van elken aart te minsten ook een paar / als manneken en wijfken in 't begin geschapen zijn. Want so gingense namaals in de Arke: dat is de kiste / om met Noach tot de voorttelinge na den watervloed bewaard te zijn: zijnde ook de mensch de eenigste van alle schepselen / die 't begin der scheppinge ongepaard bevonden wierd. Gen. 2: 20. Soder dan ten minsten een paar Slangen was / hoe word'er dan in 't gansche werk maar eene slang genoemd; maar eene slang beschuldigd? maar eene slang gevonnisd en gedreigd? Om dat het een van beide was / onseker 't manneken of 't wijfken? Hoe staat'er dan הנחש *hannachasch* de Slange, als of maar eens dies tijds daar door moght zijn bekend geweest. Dat kan wel op de kunne sien / met ander slagh van dieren vergeleken: gelijk de mensch, het peerd; en alsoo de slang, dat slagh van schepselen of van beesten: 't welk dan even eens is of men seide / de menschen, peerden. slangen, te weten de Slangen was, of de slangen waren listiger dan enig ander dier of slagh van dieren / die God gemaakt hadde. Maar dan

stoot

stoot sich wederom de sin / door dien dat het geheel verhaal niet anders is geschikt / gelijk geseid is / dan dat het maar een enig beest was / daar de text af spreekt.

§. 6. Noch groter is de swarigheid die in de reden ligt/waarom de Slange boven andere schepselen bequaam geacht is/ om den mensche te bedriegen: Te weten / datse boven anderen listig was. Doch dese Listigheid wien ging de Slang daar in te boven? den Mensche? Neen / maar al 't Gedierte des velds: of de Mensche self moest onder dat Gedierte insgelijx begrepen zijn. Doch dat en is de stijl der Schriften niet / die door 't gedierte des velds nooit anders dan beesten verstaat: en Moses heeft het self wel duidelik van den Mensche onderscheiden / wanneer hy beider scheppinge beschreef; Gen. 1: 24/25/26/28/29/30. ende spreekt in de beschrijvinge van den Sondvloed al deselfde taal. Gen. 7:21. en 8:16/17. en 9:2/9/10. Nu en bevindmen echter niet/ dat de Slang in listigheid al 't andere gedierte overtreft? maar wel/ dat verscheidene andere de Slang daar in te boven gaan. Die te beschrijven soude hier te lang vallen; ende mein ik datse al te wel bekend zyn / om bewijs daar af te eischen. 't Is waar de Saligmaker schrijft de Slangen loosheid boven andere / maar niet boven alle dieren toe / wanneer hy seit: Zijt voorsightig als de Slangen, maar eenvoudig als de duiven. Lichtelik sal iemant toestaan / dat het schaap immers so eenvoudig is / indien niet eenvoudiger dan de duif: die nochtans veel andere / schoon niet alle dieren in eenvoudigheid te boven gaat. So ook de Slang in listigheid. Ik en denk ook niet / dat iemant seggen sal/ dat de Slange dies tijds listiger was danse nu is: Of die dat seit sal het my bewijsen moeten; want het niemant vry staat al te seggen wat hem lust.

§. 7. En dan isset noch bedenkelijk / hoe dat een reden wesen kan/ waarom dat enig Beest bequaam geweest zy om den Menschen te bedriegen / dat het listiger was dan andere beesten; so het ook den Mensche self niet in listigheid te boven ging. Want alle sulke listigheid den beesten niet dan by gelijkenisse / als geseid is / toegeschreven word; alsoder eigentlik geen listigheid kan zijn daar geen verstand is. Daarby so isset kennelijk / dat geen dier so gaauw / so behendig / of (so als 't hier heet) listig is; dat door der menschen list en lagen niet gevangen word. Geen aart noch trap van loosheid in de beesten/ die door sneegheid van het menschelik vernuft niet overtroffen word. Ende was dan noch de Mensche voor den val so veel te scherper van verstand / als hy onbedorven was: hadde volgens dien te minder nood / om van een beest misleid te worden. Des isset onbegrijpelijk / wat reden dat een vrouwmensch hebben konde / om te seggen / gelijk Eva; de Slange, dat is/ een dom beest heeft my bedrogen, dat ik at.

§. 8. Om dese swarigheid dan wech te nemen/ seitmen dat de Duivel door de Slange sprak. So heb ik 't self ook over 20. jaren in mijn boek over den Catechismus neffens anderen verklaard. Dat waar zijnde / so schijnt dat hy een lichaam aandoen / inneemen / daar door werken / en in 't besonder

spre-

spreken kan: en dat noch wel door 't lichaam van een beest. Doch dit stellende vergrootmen noch de swarigheid / so veel als hier de Slang betreft. Want had de Duivel tong en stem van doen/om met den Mensch te spreken/ en moest hy die dan leenen van de Slang? wat reden geester Moses af? De listigheid waar in dit beest al d'anderen te boven ging. Wy hebben nu terstond gesien / dat het al lichamelik is wat listig heet / en sonder reden of verstand/wanneermen van de Beesten spreekt. Derhalven sal alsulke listigheid wel dikmaals dienen om den mensch lichamelik te loeren/ t'overvallen/ te vangen en verslinden: gelijkmen sulx van veelerhande beesten / maar minst van Slangen weet. Doch wat raakt dit de Ziel om den mensch met listige omleidingen van schijnreden te bedreigen? Geen beest / hoe listig en hoe loos vermaard / heeft daar het minst vermogen toe.

§. 9. Gelijk 't verstand de Slang ontbreekt / sy deugt noch al so weinig tot de spraak. Noch tong noch long / noch 't holl van haar gehemelte is tot een duidelik geluid; veel min tot woorden / so als andere stomme schepselen / bequaam. Koos de Duivel dan de Slang / om datse listig was / tot spreken; wat hielpet so de selve ook niet spraaksaam was? De listigheid had hy buiten twijffel aan hem selve wel; maar niet de spraak. Daar was een lichaam toe van doen. Waarom nam hy dan geen Aexter of geen Papegaai / die tong en stemme heeft om te spreken? Waarom ook het lichaam niet veel liever van een Aap/die den mensche meest gelijkt? geen ongelijker lichaam van gestalte dan der Slange by dat van den Mensch. Het is dan geensins te begrijpen / waarom dat de Duivel door de Slang / daar so veel keurs van veel bequamer schepsels was / de Vrow toespreken en bedriegen kon. Segt niet / dat God geen ander schepsel aan den Duivel heeft vergund: want so dat de reden ware / Moses hadde 't selve wel geseid; die nochtans de listigheid der Slange als de reden noemt / waarom dat de verleider haar uit al 't gedierte daar toe nam.

§. 10. Stelt nu noch evenwel / dat de duivel door de Slange sprak; en siet of God dan self wel ooit so groten wonder heeft gedaan? Twee duisend jaren en noch meer had de Weereld al gestaan / eer dat ooit een beest door Gods ingeven heeft gesproken: en soude dan de Duivel so aanstonds / wanneer de Schepper pas sijn werk voleindigt had / noch groter proeve van die kunst gegeven hebben? Waarom segg ik / groter? Vergelijkt my Bileams Esel eens met dese Slang; en gy sultet selfde seggen. De Slange moght so listig / en den Esel so bott zijn alsse waren: noch die listigheid vorderde / noch die bottigheid hinderde in 't minst aan de spraak/ die hen beide toegeschreven word. Het verstand van den genen die hen dede spreken / moest den sin en 't beleid aan de reden geven / daar af sy beide even veel / dat is / niet met al verstonden. Die dan 't lichaam en de leden van een beest tot de spraak gebruiken wil / toont so veel te groter konst/ als het gene hy daar toe gebruikt min beqaam is: gelijk het groter kunst is op een reddeloos speeltuig vois te maken/als op een dat wel gesteld is. Nu en sal my niemand lochenen / dat een Esel minder onbequaam is om te spreken dan de

 Slang.

Slang. Want die heeft noch een kraghtig geluid; dese niets dan een gesiffel en geblaas. Waar wil dit nu heen? Ik weet het niet: maar dat het God alleen is / die wonderen doet. Psal. 72: 18. en 86: 10. en die daar in wonder stelt / dat hy den stommen sprekende maakt. Exod. 4: 11. Mark. 7: 11. D't van menschen geseid / die stom of blind geboren zijn / dat niemant helpen kan dan God: Joh. 9: 32/33. so is't noch groter wonder een beest te doen spreken. en van twee wonderen 't grootst/dat een Slang noch eerder dan een Esel spreekt.

§. 11. Ik voeg hier nu noch by / dat (behoudens d'eere der eerbiedigste Majesteit) de Duivel ongelijk meer geestigheid in 't spreken door de Slang / dan God self door den Esel heeft betoond. Want die sprak sleghs als een slaaf of onderdaan; ben ik niet uwe Eselinne? ens. maar de Slange stelt sich meesterlik in / niet alleenlik tegen de Vrouwe / maar self tegen God: wanneer hy haar over 't gene God en sijn gebod betrof te vrede stelde. Daarenboven was de reden van de Eselinne sleghs ene klaghte over ongelijk; dat haar de meester sonder oorsaak / en tegen betere verdiensten sloegh; maar de Slange spreekt by wege van een beter onderright / dat sy quansuys aan de Vrouwe geven wil; over 't gene sy van haren Man/en door hem van God den Schepper self ontvangen hadde. Siet dan eens / hoe groot des Duivels wonderdaden / die een verwaten schepsel is / boven die van God den Schepper selve zijn; indienmen wil / dat de Duivel door de slang gesproken heeft.

§. 12. Doch te vergeefs bemoeitmen sich in desen voor Gods eere / by aldien hy self nochtans die aan den Duivel geeft. Seit God dan / dat de Duivel door de Slange sprak? niet met het minste woord. Nochtans wanneer een eselinne sprak: schoon ieder een verstaat / dat sulx uit eigener nature niet en was; so staater evenwel noch by / dat God den mond der eselinne geopend heeft. Num. 22: 28. Waarom word hier insgelijx dan niet geseid / de Satan of de Duivel opende den mond der Slange? dan haddemen versekerd konnen zijn / dat de Duivel sulken baas is / die de beesten / self de stemmelose slangen kan doen spreken. Want om enen esel / die (als geseid) noch van self een groot geluid kan slaan / word het wel gemeld / wie de meester was / die dit werktuigh / in sich selven onbequaam / tot so ongewonen werk gebruikt heeft; schoon geen mensch ooit heeft getwijffeld / of God maghtig was om sulx te doen. Maar al even eens of de Duivel door verscheide proeve dies tijds al bekend geweest moght zijn / van sulke wonderen te konnen doen; sonder dat uit Moses gansch verhaal van de Scheppinge tot hier toe / 't allerminst gemerkt kon worden / datter Duivel in de weereld was: so streitmen aanstonds vast / dat het Duivels werk was / 't gene God / om dat het quaad was / niet en paste; zijnde onbeswaard om voorts te denken / dat de Duivel daar toe so veel kraghts heeft als hy boosheid heeft.

§. 13. En heeft hy niet / sult gy nu seggen / wie was 't dan die daar sprak? Ik segge voor eerst; de selfde die van God in 't uitgesproken

vonnis

vonnis daar op aangesproken is. Daar staat wederom / dat de HEERE God tot de Slange sprak. Maar hoe sprak God self tot een dom beest / dat geene spraak verstaat? Evenwel word dat schepsel noch al / gelijk voren / onder al 't gedierte des velds gerekend: dewijl het daar by vergeleken / en boven al vervloekt word. Echter word op 't selve als een vloek gelegd het gene 't van naturen had / op sijnen buik te gaan; want het kruipende gedierte (gelijk als eens geseid is) van God self na sijnen aart alsoo geschapen was. Gen. 1: 25. Hoe kan dat ene straffe zijn / het gene van naturen is: ja 't gene der natuur so eigen is / dat het sonder sulx niet en is het gene 't is? Want men noemde nooit Slange die niet en kroop. Aristoteles noemtse φύσει ἄπουν, van nature voeteloos: H. A. I. 1. c. 6. en van den gang der Dieren schrijvende in een besonder boek / so bewijst hy in 't 8. hoofdstuk / dat het lichaam ener Slang geen voete lijd.

§. 14. Men seit, dat misschien de woorden / op den buik te gaan, van swaar en moepelik kruipen te verstaan zijn; of dat dese Slang te voren niet en kroop. Ik soude 't mede wel geloven / so de Schrift dat seide; te weten / dat dit beest een aart van slangen was / die niet en kruipen; of datter stonde / voortaan sult gy moepeliker gaan op uwen buik. Want so heeft God tot den mensch gesproken: voor den val / Gy sult eten; Gen. 2: 16. maar na den val / In 't sweet uws aangesights sult gy eten. cap. 3: 19. Desgelijx voor den val sette God den mensche in den hof van Eden / om dien te bouwen: cap. 2: 15. maar na den val so was sijn seggen / Als gy den aardbodem bouwen sult; hy en sal u sijn vermogen niet geven. Wederom tot man en vrouwe tsamen desen eersten segen sprekende / Weest vrughtbaar en vermenigvuldigt u: cap. 1: 28. so was het even veel ofte hy tot de Vrouwe in 't besonder seide / Gy sult kinderen baren. Maar na de verleidinge was die tot ene straffe: In smerte sult gy kinderen baren. cap. 3: 16. Daarom seg ik / hadde God sulx mede van de Slange willen seggen / hy haddet wel geseid.

§. 15. Paræus meint het schier gevonden te hebben: mitsdien dat de Slang hier onder het gedierte der aarde gerekend word; en dat het kruipende gedierte cap. 1: 24. daar van onderscheiden is. Meint derhalven / dat het gene eerst op voeten ging / zynde onder dat gedierte der aarde begrepen / mits desen sijnen aart veranderd heeft / en nevens 't kruipende gedierte gerekend is. Maar wat de benaminge betreft / hy en heefter mogelijk niet op gelett / het gene wederom by Micha staat / daar de Slang uitdrukkelik onder 't kruipende gedierte word verstaan: Sy sullen 't stof lekken als de Slange, als kruipende dieren der aarde sullense sich beroeren uit hunne sloten. Mich. 7: 17. En de verandering aangaande / so en moetmen niet meinen dat de val des menschen / of het quaad van enig beest hem aangedaan / desselfs natuur veranderd heeft. Dat God geschapen heeft na sijnen aart / houd sijner aart / maar verandert sleghs in sekere omstandigheid. De Joodsche verdichtselen over dese Slange /

eerst wanschapen en daarna verschapen ende wat dies meer is / zijn voor Kristenen niet weerdig om te melden.

§. 16. Nu salmen uit het bovenstaande moeten sluiten / dat de Slange voor den val geen Slang geweest is / sose doe op voeten ging : en dat dienvolgens 't gene geseid word / de Slange was listig, en de Slange sprak de Vrouwe toe ; so veel te seggen zy als offer stonde / een van 't kruipende gedierte dat niet en kroop , of dat naderhand in ene Slang veranderd is: was voor dien tijd het listigste , en sprak so tot de Vrouw. Om die verandering te tonen / so hadde Moses van te voren wel geseid / hoedanig dat het beest was / eer 't in ene Slang veranderd wierd: om de swarigheid voor te komen die wy nu hebben / om te begrijpen hoe ene Slang so listig was / en sulke woorden spreken kon. Maar had hy dat gedaan / hy soude ons genoodsaakt hebben / om te geloven dat de Slange diemen heden siet / het self de dier niet is / dat den mensche verleid heeft : dewijle 't geen slangen lichaam hebben konde / so 't op voeten ging : en dat die verandering des lichaams het geheele dier verandert; 't welk sonder redelike ziele zijnde / buiten 't lichaam niets met allen is.

§. 17. Al evenweel ook wat de Slang te voren magh gegeten hebben ; men sietse heden 't Stof niet eten / so als dat hier met een ter straffe word geseid. Daar is byna niets dat ene Slange niet en eet : allerhande kruid en allerhande vleesch ; ja geheele menschen en beesten / als 't van die grote slangen zijn. Sulx hebben Aristoteles en Plinius altijd geleerd / ende word noch heden in de Indien en elders mede so bevonden. Des niettemin so spreekt de Schrift op andere plaatsen desgelijx / als of de Slangen niet dan stof te eten hadden. Want stof sal de spijse der slange zijn; Jes. 65:25. en de Heidenen / wanneerse by maniere van spreken het stof lekken sullen, daar sy doen gelijk de slangen. Mich. 7:17. Dit laatste met ene andere spreuke vergeleken / sy sullen 't stof uwer voeten lekken : Jes. 49; 23. soude ons komen doen geloven / dat het stof eten hier ter plaatse niet so seer op 't voedsel siet / daar sich de Slange mee behelpen soude; als wel op den laagen en verachten staat / waar toe sy moest verworpen zijn. Maar 't gene daar geseid is / dat stof de spijs der slange wesen sal / is te klaar / om het deser wyse uit te leggen. So dat hier wederom een oplosselike swarigheid in steekt.

§. 18. De Vyandschap tusschen Vrouw en Slang / en beider Zaad is mede niet so klaar. Indien men 't na de letter wil verstaan : so moet het Vrouwen zaad het menschelik geslaght : en dat van de Slang 't gedierte van dien aart / dat daar uit soude worden voortgeteeld / betekenen. D'uitleggers nemen 't ook voor eerst in desen sin. Maar dan siet men noch al niet / dat de vyandschap tusschen Mensch en Slange / schoon genoegsaam kennelik ; echter groter zy dan met seer veel andere dieren / wolven / beiren / tygers / luipaarden / en boven al de krokodillen. Behalven datter slangen zyn / die den menschen gansch geen leed maar noch wel enige diensten doen. So en is ook niet wel te begrijpen /

pen / hoe God dese vyandschap tusschen de Slang en den Mensche setten soude / dewijle men met goede redenen geloven magh / dat deselve natuurlik; en benessens de Sympathie en Antipathie, dat is / Medeneiginge en Tegenstrijd der nature van alle lichamen / ingeschapen is. Indien niet: so is de vrage wederom / waarom dat sulken vyandschap niet weiniger in andere schepselen / als in de Slang gevonden word; of waarom dese meer als d'andere daar in genoemd?

§. 19. Eindelik men soude konnen seggen / dat de vyanschap van 't Vrouwen-saad (de menschen in 't gemein daar door verstaan) na dien tijd veel verminderd is / wanneer gehele volkeren / tot op desen dagh / de vriendschap van de Slang gesocht: en niet alleen / gelijk onse eerste Moeder in het Paradijs gehoor gegeven; maar self goddeliken dienst bewesen hebben aan de Slangen; gelijk by ouds d'*Ophitæ*, so veel geseid als Slangsgesinden, sich daar in te grosselijk verliepen. Van deselven schrijft Tertulianus: *Serpentem magnificant in tantum, ut illum etiam ipsi Christo præferant: Ipse enim, inquiunt, scientiæ nobis boni & mali originem dedit.* Sy verheffen de Slange so hoog, datse die self boven Christus stellen: want door haar, seggense, hebben wy de kennisse van goed en quaad. Van d'oude Heidenen schrijft Ælianus l. 17. c. 5 datse by d'Egyptenaren ἰσχυρῶς *ischuros*, dat is / kraghtig geëerd wierden. Desgelijx heeft Maximus Tyrius *de Indis serpentes venerantibus*, van d'Indianen die de Slangen vereeren sijne 38. Dissertatie of Redenvoeringe gemaakt. Wat het hedendaagsch Heidendom betreft: de Makassaren houden 't voor een groot geluk / sommige Slangen in huis te hebben. Die van Calicuit geloven dat de Slangen self Gods geesten ofte kraghten zijn: des werden ook de genen dieder ene doden / met de dood gestraft. Die de weereld t' huis bereisen / mogen sulx uit Balby / Balde en Di Barthema verstaan. D'oude Samogyten sels hier in Europa / maken 't na Olaüs meldinge niet beter.

§. 20. Op dit alles hoor ik gaarne 't gene hier Baldæus seit / te weten: 't Is een teken dat sy van het Slangen Zaad zijn, en noch niet in Gods Verbond; alwaar vyandschap gesteld is tusschen het Vrouwen Zaad en de Slange, den Duivel ende sijn boos zaad. Dus komtet dan eindelik op den Duivel uit / die de Slange was / of die door de Slange sprak: ende om die reden de grote Draak en d' oude Slange genaamd zy. Openb. 12: 9. Paulus houd sich blotelik aan den naam van Slange: 2 Kor. 11: 3. maar hoe komt Joannes aan den Draak? Ik wil my hier niet ophouden om de reden te ondersoeken; also die Draak in Gesighte vertoond word / en dat het van toekomende / niet van voorledene tijden spreekt: so dat uit desen weinig dien aangaande te besluiten is. Dit alleenlik; dat de Vyandschap, in 't Paradys verkondigd / tusschen 't Zaad der Vrouwe en der Slange tot op heden duurt: in dien sin / dat door de naam van Slang of Draak de Duivel; en door sijn Zaad, desselfs Engelen, dat is bose geesten die van sijnen aanhang zijn / verstaan werden. Maar dan maghmen

men door het Zaad der Slange geen bose menschen (gelijk gemeinelik geschied) verstaan: also die nergens Duivels Engelen genoemd; maar uitdrukkelik / so't schijnt / de vervloekte menschen van deselven onderscheiden worden. Matt. 25: 41. Daartegen / aangesien de naam van 't Zaad der Vrouwe, by uitneementheid op den Heere Christus word gepast; so moest Michaël, hoofdvyand van den Draak / geen Engel zijn / gelijk ik echter XII. §. 3. tone dat hy is: en sijne Engelen, in d'Openbaringe also genaamd / en konnen de Gelovigen niet wesen / die de Schrift overal van de Engelen onderscheid.

§. 21. De swarigheid die ik daar melde word vergroot / door 't gene in dat selfde Gesighte van de Vrouwe die het Manneken baarde / van den Draak vervolgd wierd / en na de woestyne vlughte / verhaald word. Want het Soonken / daar die Vrouw van swanger ging / op Christus geduid zijnde; so en kan hy Michaël niet zijn / die de Vrouw te hulpe quam / om haar teffens met haar kind tegen den Drake te beschermen. Derhalven kan 't niet missen / so men iets van den Duivel / als by name van de Slang in dien vloek betekend / uit dese plaats besluiten wil; of men moet ontkennen / ('t gene echter overal voor waar is aangenomen) dat Christus 't Zaad der Vrouwe zy: want dit toegestaan / so en is de Duivel wederom de Slange niet. Maar aangesien dat ik dit niet seggen wil; so moet het my ook vry staan / het bewijs / datmen tot verklaringe des vloeks in 't Paradijs / uit dat Gesighte van Joannes / en uit die manier van spreken neemt / af te wijsen.

§. 22. Dus blijven wy al wederom met Moses hier alleen: want Paulus seit gelykerwijs als hy / dat het de Slange was / die Eva door arghlistigheid bedroogh. En moetmen daar den Duivel by verstaan? so kan men met de straffe nergens heen / die hem word opgelegd / hoe hy / die geenen buik heeft / ende nooit en ging / op sijnen buik sal gaan. By gelijkenisse (hier onnodig breder uit te leggen) salmen sulx noodsakelik verklaren moeten: en derhalven seggen / dat de Slang alhier in plaats des Duivels word genoemd. Indien hier / waarom ook in al 't voorgaande niet: en volgens dien dit gansch verhaal by Moses (gelijk veelen onder d'oude leeraars meinden) verbloemder wijse te verstaan? Doch moetmen dan al wederom met het gedierte der aarde verlegen zijn; dat noch iemant ooit / mijns wetens / op des Duivels volk / 't zy bose Geesten of godlose Menschen / gepast heeft; maar wel sijn Zaad. En soude daar in ook noch dese swarigheid te vinden zijn: datter bose menschen voor den Vall / of bose Geesten buiten 's Duivels Zaad of Engelen geweest zijn.

§. 23. Gy siet wel / Leser / neemt 'et vry so als gy wilt: het gene datter geseid word kan niet eigentlik verstaan worden; het zy datmen 't op de Slange / of op den Duivel / of ook op alle beide passen wil. Niet op de Slange: datse sprak / datse listig was / datse Eva bedroog / en diergelijk. Niet op den Duivel / die nergens genoemd / noch door 't minste teken gemeld

word;

word; die onder 't gedierte der aarde niet en is / die buik noch kop / noch stof of anders iet tot spijse heeft. Niet op beiden; het zy tsamen / of nu d'een / dan d'ander in 't besonder. Tsamen niet: om dat een alleen gedurig word genoemd; dat de Schrift ook nergens elders in dit stuk de Slange met den Duivel tsamen voegt; en dat hier niets geseid word dat op beide tsamen past. Alsō weinig kan de text gescheiden worden/om 't een deel op de Slang/en 't ander op den Duivel toe te passen: om dat de stijl en t'samenhang geen scheiden lijd/ en dat de Slang 't begin en 't einde van de gansche rede is.

§. 24. Hoewel noch niemant / dat ik wete / alle die verhaalde swarigheden heeft geseid: so heeft my echter neffens anderen wel toegeschenen / en ik hebbet mede opentlik also geleerd; dat het gansch verhaal wel na de letter op de Slange / maar verbeeldender wijse op den Duivel moest verstaan zijn. Maar nu ben ik so gerust niet meer / na dat ik alles uit den grond heb opgehaald. De redenen die my beswaren zijn geseid: en een letterlijken sin is nochtans een sin. Doch wy hebben / mein ik / klaar genoeg gesien / dat d'historie / alles na de letter opgenomen / niet waar kan zijn. Schrijft Moses dan het gene iemant soude derven denken dat niet waar en is? dat zy verre! maar in sulken sin verstaan / die waar kan zijn Verbloemder wijse / wil ik seggen; datmen anders wat versta / dan de woorden in den eersten opsight mede brengen. Segt iemant dat die stijl in geen gebruik is/ daarmen van geschiedenissen spreekt: ik en sal my met geen wereldlike schrijvers / die daar vol af zijn / behelpen; de Schrift selve komt ons hier genoeg te baat. Doch 't bewijs moet noch een weinig wachten; dewijle 't in de volgende verhandeling te vinden is / en ik hier (schoon ongehouden / als in 't eerst bedongen is/ §. 1. 2.) in 't voorbygaan seggen moet/ hoe ik ondertusschen 't werk des Duivels in 't verleiden van den eersten Mensch versta.

§. 25. Ik heb hier voor IX. §. 1. wel aangewesen / dat den eersten oorsprong van de sonde / na uitwijsen van de Schriften / uit den Duivel is. Of dat door raad of quaad exempel zy geschied / of op wat andere wijse / dat en seitse niet. Want so als het Moses hier verhaalt / so was 't de Slange die het dede / en die 't echter (als getoond is) niet kon doen. D'andere plaatsen zijn beknopt en duister; die den Val des menschen met seer weinig / en verbloemde woorden melden. Van den beginne, seit Johannes / dat de Duivel sondigt; 1 Joh. 3: 8. en waarin? dat hy een Menschenmoorder was / seit de Saligmaker. Joh. 8: 44. Waar uit sommige besluiten dat het 's Duivels eerste misdaad magh geweest zijn / den mensche tot den val te brengen. En so dat de meninge is / so schijnt dat sulx door leugen is geschied: also de draad van 's Heeren woorden mede brengt / dat hy eerst een leugenaar geworden is / wanneer hy in de waarheid niet meer staande bleef; en dat hy van de waarheid af viel / wanneer hy een Menschenmoorder wierd. Dan moetmen noch al vast stellen / dat die menschenmoord in 't veroorsaken van des menschen jammerliken staat/en 't ein=

einde den dood/ tijdelijk en eewig heeft/ bestaan. Want uit den Vader den Duivel (of/ so als Johannes seit uit den Duivel) te zijn/ dat en is anders niet/ dan den Duivel in de sonde na te volgen/ en gelijk te worden: gelijk het is Abrahams kinderen te zijn/ datmen sijne werken doet: so als de Heer in 't 39. v. uitdrukkelik te kennen geeft. Hoedanig nu des Duivels werk of werkinge in desen zy geweest; Christus self noch sijn Apostel spreken daar af niet een woord.

§. 26. Doch om Moses met hen beiden over een te brengen/ salmen moeten stellen/ dat sy spreken van dat gene daar hy dit verhaal af doet/ sonder dat hy eens den Duivel noemt. Paulus van des menschen eerste sonde sprekende/ wie daar af de oorsaak was; schrijft het mede aan de Slange toe; en seit dat Eva door arglistigheid van haar bedrogen is: 2 Kor. 11: v. 3. buiten twijfel daar op wijsende 't gene Moses op die wijse heeft verhaald. Maar dan brengt hy ons niet verder dan ons Moses heeft gebraght: die sulx van de Slange seit/ het gene wy nu stellen dat de Duivel heeft gedaan; na dien het hem van Jesus onsen Heere self/ en van Johannes toegeschreven word. Buiten twijfel hadde Moses reden/ na den tijd wanneer hy schreef/ en den staat des volx in sulken tijd/ om het gansch verhaal onder sulk bedrijf ener Slange te verbeelden. Al en past het werk den Slangen niet; nochtans die iet wil schilderen/ brengter sulke streken en coleuren toe/ als het sinnebeeld vereischt. Derhalven moeste dit verhaal/ dat des Duivels werk onder dat van ene Slang vertoond/ so gesteld zijn/ dat de Slang door 't gansch verhaal ten voorschijn quam. Maar te denken dat de Duivel waarlik door de Slang gesproken/ of alsulke redenvoering met de Vrouw gehouden heeft; schoon ik 't eertijds als een ander heb geloofd/ so geloof ik 't nu niet meer. Die dan meint/ dat ik in desen al te ongelovig ben/ dien bid ik dat hy met my noch wat verder ga; en hy sal wel sien/ dat wy maar te lichtgelovig zyn geweest.

§. 27. Doch daar mede wil ik geensins seggen/ dat de sake/ die op sulken wijse word betekend/ of als ene omstandige geschiedenis verhaald/ niet waar zijn soude: maar wat daar in seker of onseker zy. Seker is de val des menschen uit den Duivel: onseker/ hoe de Duivel dien te wege braght. Hy sprak/ segt gy/ door de Slange; of so niet/ hy heeft nochtans daar in gewerkt/ en door 't gene dat de Duivel dede is de mensch ten val geraakt. Dit stem ik toe: maar dat nu daar uit besloten word/ dat die Geest onmiddelik op 's menschen Ziel of Lichaam heeft gewroght/ sulx neem ik noch niet aan. Het kan op veelerleye wijse wel gevonden worden/ dat noch heden menig mensch tot sonde komt/ door iemant die met daden/ woorden noch gedachten op hem in 't besonder werkt. Hoe was het anders dat door Bileam in sijn af zijn/ schoon door seker middel/ Israël gebraght wierd tot den val? Num. 31: 16. Daar is so veel gebeurd/ ende kan so veel gebeuren/ daar den mensch de wegh en wijse van verborgen is: datmen lichtelik misdoet door onseker gissen/ over saken die God niet gewild heeft dat wy weten souden: en besonder/ hoe dat door den val de menschen met de Engelen ver-

verkeerden / ende wat doe wel geschieden konde / door gemeinschap onderling in dien staat der volkomenheid / dat nu niet geschieden kan. Over sulx soude noch al niets ter sake te besluiten zijn / al kondemen betonen / dat de Duivel doe onmiddelik iets op den mensche had gewroght. Verdere verklaringen / hoe des menschen val zy toegegaan / ben ik den Leser hier niet schuldig; en met minder had ik wel voldaan: also hier niet van 's Menschen staat of kraght; maar van 't gene dat een Geest vermagh / uit alles dat hier door den Duivel soude mogen gedaan zijn / te ondersoeken stond.

XXI. HOOFDSTUK.

De versoeking onses Heeren door den Duivel, schriftmatig en na reden uitgelegd, bewijst al mede niet.

§. 1. WAnt om voor vast en ongetwijfeld aan te nemen / dat een geschapen geest / en die van God verworpen is / op der menschen ziel of lichaam werken kan: hier voor is al getoond hoe veel dat daar aan vast is. Heeft de Satan uiterlijk sulken praat met de menschen al gevoerd / doe de Weereld eerst begon; hoe en leestmen dat niet meer? Selfs na verloop van viermaal duisend jaren / in die vermaarde t' samenspraak met den tweeden Adam / daar de Duivel wel uitdrukkelik genoemd word / en is dat niet geschied. Want al ist dat beide Lukas en Mattheus dat omstandelik verhalen: so moetmen echter sich wel hoeden / datmen alles na de letter niet versta. Of men moest met een geloven / dat Moses en Elias beide even seer op den berg personelik geweest / en met den Saligmaker t' saam gesproken hebben; gelijk dat eens en andermaal / ja driemaal word verhaald. Matt. 17: 3. Marc. 9: 4. Luc. 9: 30/ 31. Nochtans was Moses niet lichamelik gelijk Elias / na den Hemel opgenomen: maar gestorven; en wel sekerlik begraven / want God heeft het self gedaan. Deut. 34: 6. Was hy nu dan van den dood verresen / en lijfhastig in den hemel opgevaren: wonder dat de Schrift so groten wonder niet en meld. Die dan van sulx als in gesighten is geschied / so spreekt / als iet dat na de letter word verstaan; die weet / als Petrus / ook niet wat hy seit.

§. 2. So wil 't hier mede gaan / besien wy eens ter dege dit verhaal. Niet dat ik seggen wil / dat dese strijd des Heilands met den Duivel / op eenerley wyse als die verandering in heerlikheid geschied zy. Want die was uitwendig blijkbaar / in 't aanschouwen van drie sijner liefste leerlingen: maar dese tusschen Christus en sijnen versoeker alleen. Daarbenevens ging Jesus sightbaarlik den berg op / daar hy soude verheerlikt worden: maar hier word sleghs geseid / dat hy van den Geest gedreven wierd in de woestijne; sonder daar by te melden / dat het iemant

heeft gesien / of in den tijd van ses weken geweten waar hy was. Dan ik wil alleenlik tonen / dat dit verhaal geen bewijs en geeft van 't gemen men beweeren wil: te weten dat de Duivel maghtig is den mensch met woorden of met werken te vervoeren / of enige beweegingen in sijn gemoed of lichaam in te drukken. Want dat daar toe nodig zy / alles na de letter te verstaan: ende sulx echter daar uit niet en blijkt / om dat het een historp is / die derhalven letterlik soude moeten verstaan zijn. Ja wel: so veel als het den genen op wiens getuigenis 't verhaal berust / op die wyse voorgekomen is: waarin hy wijser / self de gene wien alsulx bejegend was / in twijfel stond / of het in der daad of alleenlik in gedachten was geschied. Altoos Paulus self / so veel als hem betrof / en wist niet of 't in den lichame of daar buiten was geschied / dat hy was geweest in 't Paradys. 2 Kor. 11: v. 3.

§. 3. Nu wat dese plaats belangt / ik en sie 't gemeen gevoelen niet gemakkelijker te weerleggen / dan dat ik 't na de leteer neme. Stelt eens / dat de Duivel / so slim / so loos / so veel ervaren is / dat hy de menschen versoekt / ketterp en doling sticht / alle heimelike guiterpen weet en werkt; ja dat hy de grootste godgeleerde in kennis is / gelijkmen sich gemeenlik niet ontsiet te spreken; dat meer is / dat die hier nu self in 't strijdperk tegen Jesus treed / op hope van hem als den tweden Adam te verleiden / gelijk hy aan den eersten heeft gedaan: hoe is die noch so bot / dat hy Christus niet en kent? So gy Gods Sone zijt, seit hy: want het doe al in 't gebruik was den Missias dus te noemen. Maar wat meint hy dat het wel te seggen is / Gods Soon te zijn? Sal hy die Gods Soon is / behoeven / om van steenen brood te maken / of sijnen snoodsten vyand te gevalle wonderen te doen? ja self van boven nederwaarts te vallen; en alsoo niet beter als des Duivels gek te zijn? Sal hy wel Gods Sone zijn / die sich van den Duivel laat bedriegen? Sal Gods eigen Soon niet weten / wien sijn Vader over alle Koningrijken deser weereld heeft gesteld? sal hy daar den Duivel een goed woord om geven; ik swijge / nedervallende hem aanbidden? Siet met een / hoe hier de Duivel sijne gauwigheid betoond heeft / om met Schriftuur om te gaan. Want die bleek / memense / wanneer hy de woorde uit den 91. Psalm verminkte: 't welk hy sekerlik met voordacht niet en konde doen / of hy moeste Christus voor so plomp aansien / dat hy selfde Psalmen niet en wist / wat daar in stond of niet. En siet / sulk bewijs is datmen van de geestigheid des Duivels geest.

§. 4. Dit sagh mogelik een seker schrijver / die onlangs in 't latyn ene verklaringe / die hy selve niew noemt / en dien immers so ongehoord is als de mijne / over dit verhaal heeft aan den dagh gebraght. Hy wacht sich van des Duivels groot verstand of kraght uit desen te bewijsen / na den letterliken sin / dien hy ganschelik verwerpt / maar stelt sulx voor af vast / als geen bewijs behoevende; alsoo niemant, seit hy / daar aan twyfelen magh, die de H. Schrift slegts met een half oog heeft in gesien. En

dies

dies kan hy *levi oculo* (dat is licht daar overheen lopende) sien / dat de Duivel den Heer in de woestyne versoekende / onder anderen uit de mirakelen / die hy naderhand eerst gedaan heeft / al voor af wist / dat hy de beloofde Messias was. Hy maakt den Duivel tot veel groter Godgeleerde / dan oit iemant in de weereld is geweest : die Gods raad van 's menschen verlossinge uit Gods eigen woorden in den Lusthof al verstond. So dat d'Ouderlingen tot Efesen / door al 't prediken van den hoogverlichten Paulus niet meer geleerd hebben / dan de Duivel al 4000. jaar te voren wist. Want als d'Apostel meent wat groots verright te hebben / so en weet hy echter anders niet te seggen / dan dat hy hen Gods raad verkondigd heeft. Hand. 20: 27.

§. 5. Na sijn gevoelen / moet de Duivel mede een seer geestelijk Theologant zijn : al te groot van verstand / van wel te weten / om lichamelike stenen te betekenen / wanneer hy seit / Seg dat dese stenen broden worden. Maar dat verstond hy geesteliker wijs / in desen sin : seg dat de Heidenen (dat zijn de stenen) sich self door eigen kraghten salig maken; dat is een brood des levens worden. Want de Duivel wist almede de verborgentheid van de roepinge der Heidenen ? welke d'Apostelen noch niet en wisten / wanneer se al ten ryxten beschonken waren met den H. Geest / als uit derselver Handelingen cap. 10. en 11. genoegsaam blijkt. De Duivel verstond dan beter de Profeten / dan degenen die van God gesonden waren om deselve uit te leggen. Dese roepinge der Heidenen / seit die schryver / socht de Duivel Christus af te raden. Doch daarmede laat hy 't wederom sleght liggen : dat die Gods raad en besluiten weet ook niet en weet datse onveranderlik zijn : of die Gods Soon so wel kent / niet en denkt dat Gods Soon insgelyx den Duivel kent. So dat sich de Duivel hier moest hebben laten voorstaan / dat Gods Soon / vrywilliglik en voordachtelik uit den Hemel neergedaald / om de menschen te verlossen : sich van den Duivel soude laten weerom sturen / en onverrighter saken henen gaan.

§. 6. Het tweede voorstel des Versoekers / wierpt u selven nederwaarts : is by desen schrijver mede geestelik verstaan / en so veel als oft de Duivel seide : werpt u selven uit de Joodsche Kerk, die gy aangenomen hebt van de vuile belmettingen haarder dolingen te suiveren ; dit is geen werk dat Godes Sone past. Nochtans komende tot de derde besoekinge / so vervalt hy tot den letterliken sin. Dien bergh gist hy dat de Libanus is : maar 't vertonen van de koningrijken der aarde niet aan 't uiterlijk gesight / maar aan de gedachten geschied te zijn. Doch tot sulk ene vertoninge hadde / mijns bedunkens / de Duivel geenen bergh van node : elke plaatse / self de diepste valley was daar toe bequaam. Of 't was / om dat de Duivel ook al wist / dat de bergh Libanus ene geestelike beduidinge had in de Schrift / gelijk deselve schryver daar beweeren wil. Wat is dit anders / als den Duivel sulken diepsinnigheid / hoge geleerdheid / grote ervarentheid in kerkelike saken / ende besondere voorsienmigheid in 't beleid van alle syne handelingen toe te schryven : dat geen Doctor

in de Godgeleerdheid ooit tot dit volmaaktheid kan gekomen zijn?

§. 7. So groot als hy hier dan sijn verstand in toonde / so bleek ook sijne kraght. Want heeft hy Christus waarlik met sijn lichaam uit de woestijne na Jerusalem/en daar op des Tempels hoogste dak gevoerd; so hebben 't duisenden van menschen moeten sien: of 't is by nachte geschied; echter dat en staater niet. Maar doe hy hem alle Koningrijken van den berg liet sien / was 't buite twijfel licht schoon dagh. Maar segt my eens die de weereld meest bereisd heb; die d'Alpes en de Pyreneën / den Olympus / den Atlas / Thabor / Libanus / en Sinai beklommen hebt: hoe veel koningrijken hebt gy daar wel komen sien? Maar siet hier wederom een groter wonder / dan God self op sulken wijse heeft gedaan. Hy toonde Moses een der kleinste koningrijken van de weereld / het land Kanaan / van enen bergh: Deut. 34: 1/2/3. maar de Duivel (somen 't mede na de letter wil verstaan) toonde teffens alle koningningrijken van de weereld / die by duisenden zijn; en sommige wel twintig maal so groot als ooit het rijk van Israël geweest is.

§. 8. Noch nader: was den Aardkloot doe niet rond gelijk hy noch is? Hoe kond hy dan vertonen / en dat in eenen ogenblik, (gelijk als Lukas schrijft) de koningrijken die aan d'andere zyde van den Aardkloot waren? Of had de Duivel konstglasen / dergelijken nooit vernomen zijn; waar mede hy dat verre af en achter rugge was / naby en reght voor ogen brengen konde. So moest het insgelijx met al de heerlikheid der Koningrijken gaan: indien daar veel tot heerlikheid behoort / dat uiterlik niet is te sien. De koningklike schatten / hun hofstoet / wapening / en diergelijk / is meest al binnen muurs en onder dak: om die te sien / heeftmen op de bergen te klimmen; maar daar af / soder iemant op moght wesen. In deser voegen maghmen klaarlik sien / dat dit verhaal van Christus en den Duivel na de letter niet en moet verstaan zijn.

§. 9. Dit hebben veele in dat deel al aangemerkt / daar ik nu van spreke. Men heefter allerhande gissing op gemaakt / of het dus of so niet sonde mogen gebeurd zijn: om noch al / so veel als mogelik / vast te houden / dat de Duivel 't konde doen. Ten laasten komen sommigeen so verre / datse 't enen indruk op de sinnen noemen / by welken dit den Salighmaker door kraght der inbeeldinge vertoond zy. My en magh het dan niet qualik afgenomen worden / so ik segge / dat al 't gene hier verhaald word in dien sin te verstaan zy. Indien het een deel der historie oneigentlik verklaard magh worden; waarom ook het ander niet? Veel gemakkeliker is 't / dat een evendraghtige sin / dan dat allerhande uitlegginge / hier dus / daar so / aan verscheidene delen eener self de reden toegeschreven word. Want ook enige onser eigene schrijvers sulx geloven / over saken die so vreemd niet wesen souden / sose waarlik al gebeurd waren / als dit is.

§. 10. Dat laat ons nu eerst sien: en daar in eerst wat de Schrift seit / daar

daar na onse leeraars dat verklaren. Het begin van 't woord des Heeren tot Hosea was, gaat henen, neemt u ene vrouw der hoereryen, ende kinderen der hoereryen. So ging hy henen, ende nam Gomer ene dochter van Diblajim; die ontving ende baarde hem enen sone, enſ. Ende sy ontving wederom ende baarde ene dochter; enſ. noch ontvingse ende baarde enen sone. Hos. 1: 2/ 3/ 6/ 8. Wat seggen onse uitleggers van dit werk? Gebied God den Profeten hoererye/ die hy 't volk verbied; en daar over hy het selve door Profeten/ en noch mede door Hosea self bestraft? Hos. 4: 11/ 18. Paræus beweert met vele redenen/ dat het figuurlik te verstaan zy. Junius omtrent ook so: *Assumes* [*fidelicet prophetiâ; id est, prophetato hunc typum, te similem esse homini qui assumpserit sibi uxorem & liberos hujusmodi.* Neemt u] namelik door profezye, seit hy: dat is/ profeteert dit voorbeeld, dat gy zijt als een mensche die sulken vrow en kinderen genomen heeft. Onse Oversetters met duidelike woorden: om dat hier geseid word, neemt een hoer met hoerkinderen; en daar na, dat de Profeet deselve hoerkinderen by die hoeren gewonnen heeft: daar uit blijkt dat het niet in der daad alsogeschied zy. Hoe dan? So als sy weinig daar te voren seggen: door een gesighte in den Geest, inwendiglik, by maniere van parabel of gelijkenisse. So ook wanneer God den profeet Ezechiel gebood/ eerst 390. dagen te liggen op syne slinker; en daar na noch 40. dagen op de reghter zijde: cap. 4: 6. so seggense; Men houd dit van den Profeet geschied te zijn, niet dadelik in sijn persoon; maar in een profetisch gesighte enſ.

§. 11. Wilmen nu ook eens op dese wijse van dit doen des Duivels met den Heere Jesus spreken: ik meine datmen daar toe al so grote reden heeft. Van den Geest wierd Jesus wech geleid in de woestijne, om versocht te worden van den Duivel. So schrijft Mattheus: en Lukas/ dat hy vol des H. Geestes was. Stefanus vol zijnde van den H. Geest, sagh Jesus staande aan de reghterhand. Hand. 7: 55. Is dat lichamelik geschied? Dat en hoor ik niemant reght uit seggen: en wat was de Geest in sulken volheid nodig tot een vleeschelijk gesight? God wilde dan/ dat hier syn welgeliefde Soon in de eensaamheid geweken/ sich den Duivel eens verbeelden soude: als den genen die den menschen so veel ramps had aangebraght/ wiens werk hy nu dan tegen ging; en die sich ook met alle kraght daar tegen stellen soude/ so hy konde. Hy die in alles is versocht geweest als wy, (doch sonder sonde) Hebr. 4: 15. door vasten en door bidden lang geoefend in den Geest; sagh/ so als hem dacht/ den Versoeker komen/ die hem dus en so tot den afval socht te brengen. De droefheid, anxt en vrese (die Paulus seit dat hem in de daghen des vleesches overquamen Hebr. 5; 7.) hebben hem/ gelijk daar na op 't einde in den hof/ Matt. 26: 37. daar op 't begin in 't woeste land bevangen. En d'uitkomst was byna gelijk: hier/ dat hem d'Engelen quamen dienen; en daar/ dat een Engel uit den Hemel hem versterkte. Luk. 22: 43. Een klaar bewijs/ dat de tweede Adam vaster dan de eerste stond.

§. 12. Dunkt iemant / dat hier swarigheid in steekt / so ik het dus verklaar ? en dat die dan so groot wel is / datmen liever dan mijne uitlegginge toe te staan / den Duivel / die 't van elders niet en is / uit dese plaats so groot wil maken / datmen eindelijk met hem verlegen staat ? Liever seg ik dan / dat ik de Schrift in sulke dingen niet versta ; dan die so te verklaren / datter misverstand uit rijsen moet. Het is veel veiliger iets niet te weten / dan so verstaan / datmen 't onmogelik niet goed kan maken. En hoe is het goed te maken / datmen aan den Duivel toeschrijft het gene hem te groot is / het gene hem ten God maakt / het gene nergens toe dienstig is ; het gene God niet en verheerlikt / maar verkleint ? D'Engelen / Gods kraghtige helden / die altijd voor sijn aangesighte staan / hebben ten hoogsten maar met sondige menschen gesproken : en soude de vervloekte Duivel Gods eigenen Soon op sulken wijse aangesproken / en gins en weer geslingerd hebben ? Heeft ooit goeden Engel iemant so van d'eene plaats na d'andere vervoerd / daar hy self niet wesen wilde : en dat tot ene sake die so seer was tegen synen sin ? D'Engelen (seg ik noch eens) hebben nooit / so veel men leest / tot hem ; maar altijd sleghs van hem tot anderen gesproken : hoe komt een helsgevangen dan aan d'eere / dat hy self synen groten Reghter / so vry / so stout / so onverdragelik vermaand toespreken derf ? Verre zy 't van ons / de Schrift in sulken sin te nemen / die self onbetamelijk om denken is.

§. 13. Maar / segt gy waarom onbetamelijk ? Betaamde 't God (gelijk d'Apostel leert / Heb. 2: 10. den opperleidsman onser saligheid door lyden te heiligen ; en moest hy eens den Duivel, die 't geweld des doods hadde te niete doen ; (v. 14.) wat ongerijmdheid steekter in / so hy hem in d'uiterste vernedering ook eens in tweestrijd met den Duivel braght ? En so hem God de Vader self op 't einde van sijn leven in de handen der onreghtveerdigen geleverd heeft : (Hand. 2: 23.) waarom ook dan aan den Duivel niet ? Op dese redenen moet ik dit tot antwoord passen : dat sijn lyden (so als 't onse Catechismus wel verklaart) op 't einde van sijn leven swaarst geweest is ; maar doe had hy van den Duivel geenen last / dat het ook al vry wat veel verschilt / van bose menschen sleghs gevangen / en van d'eene plaats na d'andere natureliker wijs geleid / geslagen en gewond te zijn ; of van dat hoofd van alle boosheid / den Duivel self onnatuurlik by het lijf gegrepen / en door de lucht gevoerd te werden. Wie en seit niet / dat dit was het uiterste dat de Saligmaker lijden konde ; van God self verlaten / en met helschen angst bevangen zijn ? Maar geheel in 's Duivels maght te wesen / en van hem na sijn believen gins en weer gesleept te worden ; in plaatse van den Vader noch te konnen bidden / en van hem ter uiterste benauwdheid ook verhoord te zijn ; (Heb. 5: 7.) nu reeds met dat hy synen dienst begint / geheel van God vervreemd / en selfs tot een vervloekt aanbidden des verdoemden Duivels aangesocht te worden ; dat komt my waarlik voor / als 't ongerijmdste dat men schier bedenken kan. Te meer alsoo hy geen getuigen van dit allergrootste lijden hadde / so wel als

na-

namaals in den hof. Want had hy swakken troost van sijne slaperige leerlingen; van wilde domme beesten had hy altoos niet. Behalven dat dit 40. daghen / (gelijk het Marcus meld / cap. 1: 13.) het andere slechs weinig uren heeft geduurd.

§. 14. Nochtans die sulke grote dingen aan dien bosen geest betrouwen / meinen dat het Christus self tot eere strekt / sijnen vyand groot te maken. Wat eere heefter dan de grote Heiland af / seggense; indien die swære strijd met den Duivel / dien hy so ridderlijk afsloeg / niet na waarheid so geschied is / als de letter mede brengt. Maar wat eere (vraag ik wederom) had de Heere van den swaren strijd in den hof Getsemane? Swaarder buiten twijfel dan die in de woestijne was; daar geen Engelen eerst op 't einde quamen als 't gedaan was / die hem dienden; maar een Engel midden in den strijd/ die hem versterkte? Luk. 22: 44/ 45. Is 't geen wonder / dat de menschen sulken eere stellen in 't vechten met enen vyand / die geboeid en geketend is: of geenen vyand in de weereld voor de menschen vinden konnen; soder geen uit de gevangenis gehaald / of ten minsten uitgelaten word? Want wat heeft hy toch daar aan / dat hy slechs voor enen tijd is los gelaten / om Gods Soon te quellen? weet die niet dat sijn vyand / uit de Hell tegen hem opgeborsten / wederom ter Helle varen moet? En sal hy dan met sulke woorden / dat dien helhond de geheele weereld eigen is / wel te bekoren zijn? Neen / sult gy buiten twijfel seggen; also de Heiland self wel beter wist / en beter socht. Maar dan was het seker ene geringe versoekinge; die den minsten strijd niet konde werken op sijn welgesteld gemoed.

§. 15. Die nu meinen / dat geen swaarder strijd is voor den mensch/dan dien hy met den Duivel heeft; of den Engelen (so 't schijnt) d'eer niet en gunnen / datse by Gods Soon of kinderen verkeeren / of de Duivel moeter in gekend zijn: die komen hier te reghte raken / sose Lichtfoot maar geloven; die mede niet begrypen kan / hoe Christus in so swaren strijd kon wesen / doe hem de last van Gods ondragelike gramschap drukte / so 't de Duivel niet geweest is / die hem verbaarde. *Quamvis enim non referatur in terminis, promptum tamen mihi est persuaderi, quod Diabolus apparuerit Christo in specie aliqua visibili.* Want (sept hy) al word sulx niet uitdrukkelik verhaald; so laat ik my echter lichtelik wijs maken dat de Duivel in sekere sighbare gedaante aan Christus verschenen zy. *In forma scilicet aliqua dira & horrenda, quâ Christum perterrefaceret:* te weten, in sekere schrikkelike en vervaarlike gedaante, waar mede hy Christus verschrikken moghte. Dat was in den hof: maar in de woestijne meint hy / dat de Duivel *formam angeli boni, vel potius speciem aliquam Spiritus Sancti*, de gedaante eens goeden engels, ofte veel eer enige gelykenis des Heiligen Geestes aangenomen hadde. Waar blijft gy hooghverlichten Apostel / die het voor wat groots acht/ so sich de Satan in enen Engel des lichts veranderen kan? 2 Kor. 11: 14. Dese Engelsche Schriftgeleerde kan sonder Schriftuur en tegen reden wel geloven / dat sich de Duivel in God self veranderen kan! Wie schrikt niet van alsulke taal?

§. 16. Doch

§. 16. Doch nu hoor ik wederom / dat ik om den Duivel niet so groot te hebben / Christus self noch meer verkleine; so het enen indruk geven konde op sijn welgesteld gemoed / 't gene van de Koningryken deser wereld en derselver heerlikheid gemeld is. Dat van steen tot brood te maken / en van 't hoogst des Tempels af te springen / merk ik niet datmen my sal tegenwerpen. Op dat ander dan / kan ik niet versinnen / waarom Jesus by hem self niet denken konde / dat hy van sijner Godheid wege meester zijnde van al wat in de weereld heerlijk is: niet en soude konnen gedacht hebben op den armelijken staat / daar hy sich van selfs in gaf. Dat hy d'eere sijner wonderwerken (als magtigh om van steenen brood te maken / en sonder sich in't minste te beseeren van de hoogste steilten af te springen) by de menschen soekende / door deselve lichtelik tot groten staat geraken konde; gelijk alreeds het volk / noch weerelds gesind / ten aardschen koning hem verheffen wilde. Joh. 6: 15. Siet daar een proefstuk van alsulke aanbiedingen des Satans / om door gunst te soeken by de weereld / die in't bose ligt / (1 Joh. 5: 19.) en daar in den Duivel / eersten stichter van het bose aan te bidden: tot een groot bewind en hogen staat te klimmen.

§. 17. Dit weinig acht ik hier genoegh geseid / om alleenlik aan te wijsen / hoe gemakkelik dit werk van 's Heeren aanstrijd met den Duivel op gelijken wijse magh verklaard zijn / als degene dien hy namaals in den Hof heeft uitgestaan: blotelik in wisseling bestaande van vervaarlike gedachten / met de gene die hem sijn gesond verstand / en volheilige wille telkens opgaf / om den indruk van dat droevig voorbeeld te versetten. En dus heb ik / so my dunkt / dese plaats aangaande duidelik genoegh getoond / dat het bewijs 't gene men daar uit van 's Duivels grote kraght en kennis haalt / gansch niet en deught. Want wy sien / dat het na de letter verstaan / veelerhande ongerijmdheid met sich sleept; ende geestelik verklaard zijnde / geensins dienen kan tot bewijs van uiterlike werkingen / diemen wil dat de Satan daar in heeft gedaan. Wil iemant dat ik op een ieder stuk in 't besonder seggen sal / hoe ik het self versta; dat soude hier niet voege / sonder mijn gevoelen dien aangaande breder te verklaren / om niet qualik verstaan te zijn. Doch dewijle sulx te lang vallen soude / ende ik daar toe niet gehouden ben; zijnde sleghs mijn werk om 't gene anderen dunkt bewijs te zijn te ondersoeken; so laat ik dat vervolgens hier berusten.

XXII. HOOFDSTUK.

Dat de Schrift van David seit, hoe hem de Satan porde om het volk te tellen, geeft al mede geen bewys.

§. 1. SO als de twede Adam de versoekinge te boven quam / daar de eerste voor besweek: David / die tusschen beiden was / schoon de vader

vader van Messias / echter mede Adams kind / kon daar tegen niet bestaan. Immers in de Schrift word dat so gemeld / dat de Satan maghtig schijnt geweest te zijn/dien man na Gods herte op 't kraghtigste ten quade te overreden. De geschiedenisse / waar by dat zy voorgevallen / word op twee plaatsen verhaald: met so veel verscheidenheid van tale / dat het eene byna regelreght tegen 't ander schijnt te strijden. Want op d'eerste plaatse / 2 Sam. 24: 1. leestmen dus: De toorn des Heeren voer voort te ontsteken (dat is / ontstak noch meer) tegen Israël; ende hy porrede David tegen hen aan, seggende, gaat, telt Israël ende Juda. Maar op d'andere 1 Kron. 21: 1. staat: dat de Satan tegen Israël opstond, en hy porrede David aan, dat hy Israël telde. Wat gemeenschap heeft God met den Duivel/ dat hen beide een selfde daad word toegeschreven? Dese swarigheid moetmen uit den wege doen / blotelik om der eere wille des allerheiligsten Gods; alsoude my sulx in mijne sake hinder doen.

§. 2. En dat soude 't sekerlik / indienmen stelde dat op eenerleye wijse niet gewerkt is / 't gene op eenerleye wijse als Gods en des Duivels werk verhaald word: want aanporren en aanporren is een. Somen dan / God aangaande / hier op seggen magh / dat hy niemant aanport of versoekt ten quade: Jak. 1: 13. so moet volgen / dat het ook den Duivel niet moet worden toegeschreven / uit dien dat hier geseid is / hy porde David aan; dewijle 't selfde eerst van God geseid is. Onderscheid alhier te maken / dat een selfde werk Gode toegeschreven word / als opperstierman van al 't gene dat een schepsel doet; en den Duivel als de naaste onderoorsaak: (waar henen ook d'Arabische vertalinge / ofte eer verklaringe helt) dat en geld hier niet; de taal is even eens. Dat schaad niet / sult gy seggen: want ook Absaloms bloedschandig byslapen Gode self word toegeschreven; Ik sal dese sake doen, seit God. 2 Sam. 12: 12. Maar seit hy ook / ik sal by uwe wijven liggen; 't gene Absalom gedaan heeft? cap. 16: 22. Wat saken was 't dan die God soude doen? 't Gene hy geseid hadde: ik sal uwe wijven uwen naasten geven: En dat heeft hy door sijn onberispelik bestuur also gedaan. Maar wat soude Absalom doen? by die wijven liggen; en dat heeft hy door syne eigene boosheid / en Achitofels raad also gedaan; Absalom ging in tot de bywijven sijns vaders, voor de ogen des ganschen Israëls. So verschilt dan hier het doen van God en Absalom / als geven scheelt van nemen; als die de sonde straft van die de sonde doet. Maar tot de tellinge des volx / also dat schijnt / wierd David van den Duivel aangepord / en wierd hy aangepord van God.

§. 3. In den latynschen Bybel van Junius en Tremellius vindmen / om die swarigheid te mijden / op d'eerste plaatse 't woord *adversarius*, tegenparty, tusschen in gevoeghd *Perrexit ira Jehovæ accendi in Jisraelitas: quum incitasset* adversarius *Davidem in eos, dicendo, age numera Jisraelem & Jehudam*. Dat is: De toorn des Heeren voer voort te ontsteken tegen de Israëliten; wanneer *de tegenpartye* David aangepord hadde, seggende, gaat, telt Israël en Juda. De reden daaraf word op de kant

in de Aantekening gemeld / dat die aanvullinge genomen is uit 1 Kron. 21: 1. om dat namen die uit sekere daad hunnen oorsprong hebben / na den aart der Hebreewsche tale dikmaals nagelaten worden : wanneer der 't oorspronkelik woord / die daad betekenende / by staat / waaronder het als dan verstaan word met een begrepen te zijn. Maar 't bewijs dat hy daar af geeft uit Gen. 28: 21. is te duister en te verre gehaald ; self heb ik een gevonden / dat klaar en by der hand is. Van Esther word gemeld / dat sy om tot den koning te gaan תלבש מלכות tilbasch malcocth, sich kleedde met het koningrijk, of des koningrijx; daar 't woord לבשי lebuschej of מלבושי malbuschej klederen uitgelaten is. Want de volle sin is / dat Esther sich bekleedde met klederen des koningrijx, dat is / Koninglyke klederen, wanneerse tot den koning ging. Dus beken ik / dat de woorden lijden / te deser plaatse insgelijx dat in te voegen / gelijk sy doen : ויסת מסית Vajaseth massyth, ende een aanrader ried hem aan, of een ophitser hitste hem op; dat is / iemand heeft hem aangeraden of opgehitst. Ende sulx past hier te meer / om dat het woord word massyth aanrader of ophitser, 2 Kron. 32: 11. en Jer. 43: 3. staat: in plaatse van מסית הוא או יש למסית massyth hoe o jeesch lemassyth, hy is een aanrader: een ophitser, een verleider ; of van יסית jassyth, hy verleid, hy hitst u op.

§. 4. Op dese wijse word Gods eere wel bewaard / dat die self d'aanrader deser sonde niet en was ; also 't in sulken sin op beide plaatsen aan den Satan toegeschreven word. Maar dus doende moetmen noch te meer verlegen staan / hoe so groten werk den Duivel toegeschreven word ? Want de naam van Satan is aldaar in 't grieksch Diabolos vertaald. So was het dan de Duivel die David aanporde, die hem ophitste, of die 't hem ingaf, dat hy 't volk soude tellen. Maar hoe gaf hem die dat in ; of hoe heeft hy hem uitwendig of inwendig daar toe aangepord ? In uiterliken schijn des lichaams ? Dit moest dan 't enigste exempel in den Bybel zijn / daar sulx enigsins gemeld word : en daar nochtans weinig blijk van is / als in een van allen d'andere gevallen / daar diergelijk gebeurd moght zijn. Sulx hebben wy in vorigen gesien : en leestmen nergens 't allerminst bewijs in Godes Woord / dat de Duivel ooit met menschen in lichamelyken schijn gesproken heeft. Wilmen 't nu inwendig hebben : so moetmen eerst de redenen weerleggen / waarom ik niet gelove / dat een Geest die van anderen aart dan de Ziel des menschen is / beter met deselve / dan d'eene Ziel met d'andere / sonder behulp van lid of lichaam spreken kan: waar over 't VII. en X. hoofdstuk van den Leser werde nagesien.

§. 5. Salmen dan om so kleinen oorsaak seggen / dat de Duivel / ofte wie 't ook sijner bosen Engelen geweest mogt zijn / uiter hellen te Jerusalem gekomen zy / om den koning te overreden : sonder datmen eerst eens overslagh make / watter al werx aan vast is / om dat so te doen ? Want hoe ? Maakt den Satan toe so als gy wilt : in wat gedaante meint gy dat hy magh verschenen zijn ? Ener slange / of van enig ander beest ?

Dat

Dat en spreekt niet; so als David nu te meer al wist. Eens menschen! Hoe dan? als vriend of vyand van den man? Als een Engel des lichts? Waarom staater dan niet by / dat de geenen die met eigenen name genoemd word / niet met eigener gedaante verscheen? was 't in vyandlyken of verbaarliken schijn; gelijk Lichtfoot / goede man / den Duivel schildert / die Jesus Davids sone in den hof verscheen? XX. §. 14. Hoe heeft hy hem dan meer geloof'd / dan Joab en het gansche hof: die hem ten besten gunden en ten meesten vreesden; sose hem niet wel en rieden / dat hy 't hen vergelden moght? Schildert hem so als gy wilt: en bewijst dat hy 't kan doen. Word dat hier geseid / so is 't bewijs volbraght.

§. 6. Is het dan ook wel door ingevinge geschied? So geloof ik datmen 't liefst sal hebben willen: te weten / dat de Duivel op 't gemoed van David heeft gewroght / om hem sulke gedachten te doen hebben / dat hy 't volk eens tellen moest. Maar siet daar wederom den tweeden God der Manicheën! die wel quaad is / maar het goed en quaad in 's menschen herte / so wel als God self / kan sien. Tegen dese dolinge schrijf ik dit geheele boek; ende is derhalve 't geschil self dat wy betwisten: dienvolgens magh het als bewesen niet tot verklaringe dienen / noch voor bewijs verstrekken. Heeft de Duivel iet gebraght in Davids herte; so heeft hy ook geweten wat in Davids herte was. Dat wist God alleen / die de herten kent; des was hy 't ook alleen / die daar in de minste veranderinge maken konde. Seitmen / dat dien bosen Geest door taal of teken iet daar af tot kennisse gekomen zy: so behoortmen ook te konnen seggen (want de Schrift en meld het niet) wat voor teken 't zy geweest / waar door de Duivel de gedachten en genegentheden van des konings ziele in sijn lichaam wist?

§. 7. Voor my / ik ben niet gaauw genoeg / om uit weinig woorden / en die twyfelachtig staan / een breed en vast besluit te maken. Satan stond op tegen Israël, of een Satan. In 't hebreeuwsch staat niet השטן de Satan, maar sleghs שטן Satan. Het was dan een *satan*, een aanklager, een ophitser, een tegenparty, die David porde om het volk te tellen Maar was David sonder vyanden op Aarde / datter uit de Hel een komen moest / om hem quaden raad te geven? Was het in sijn eigen hof al klaar? Sekerlijk / alle Achitofels hadden sich noch niet verhangen / of hy hadder wel nieuwen onder sijne eigene sonen gevonden; gelijk korts daar na by Adonia en sijnen aanhang bleek. 1 Kon. 1. Ende zijn hem beide sonen van Zeruja sijne suster ten satan geweest: eerst Abisaj / 2 Sam. 19: 21 / 22. en doe Joab: 1 Kon. 1: 6. die hier Satans Satan was om dat hy David van dat tellen afried / daar hem andere toe rieden; die daarom sijn vrienden niet waren / schoon hyse daar voor hield. Want hy volgde hunnen raad / den anderen verwerpende; gelijk daarna Rehabeam dien raad liefst volghde / die met sijne eigene gene-

gentheid meest over een quam. 1 Kon. 12: 8. So was dan menschelik vermogen voor al genoegh / om David hier te stoten daar hy wesen wilde: geen Duivels ingeven of aandryven behoef de dat te doen.

§. 8. Nu maghmen lichtelijk begrypen / hoe dese dingen t'saam te brengen zijn / dat des Heeren toorn tegen Israël ontstak, en dat een *satan* of ophitser tegen dat volk opstond / die David aanporde, of ophitste om het volk te tellen. Want het seit in der daad anders niet / dan dat God sijn volk Israël / om hunner sonden wille (daar hy altijd reghts genoeg op hadde) willende kastijden: de tijden en gelegentheden / door sijne onnaspeurlike voorsienigheid / wijselik also bestierd heeft: dat sich David / van self moedig op den vleeschelijken arm / ('t gene der menschelike swakheid / in den besten sich noch dikwijls openbarende/seer gereed is) door den eenen of anderen grootschen hoveling en smeichelaar heeft overreden laten / om eens 't gansch getal sijner strijdbare manschap op te nemen. Waarin hy sich voorwaar / uit verscheide redenen / die van elders bekend zijn / grotelijx besondigde: en dewijle hy daar over op die wijse met sulk een dodelik verlies van sijn volk gestraft is; so droeg dat volk den toorn des Heeren in sich self/ gelijk hy in sijn volk.

XXIII. HOOFDSTUK.

De twist des Duivels met Michaël is insgelijx van geene kraght om sulx te bevestigen.

§. 1. Noch eene plaats isser / die wat twijfelings kan maken over 't groot verstand en bewind / datmen meint dat de Duivel heeft ontrent den mensch; en namentlijk in saken des Geloofs en onser Zaligheid. 't Zijn de woorden van Judas / diemen op 't 9. vs van sijnen Sendbrief leest. Michaël de eerstengel, doe hy met den Duivel twistede, en handelde over 't lichaam van Moses; durfde geen oordeel van lasteringe tegen hem voortbrengen; maar seide, de Heere bestraffe u. De woorden schijnen dit op 't minst te seggen; dat de Duivel niet alleenlik ook van Moses / en also van goddelike dingen weet; maar ook omgang met Gods engelen heeft/ en van sulke saken met hen reden voert. Daarom dit wat nader in te sien/ so laat ons ordentlik eerst van de twistende partyen spreken / daarna welk dat lichaam van Moses zy / en wat voor twist tusschen die twee daar over zy geweest.

§. 2. Wat aangaat de Personen / die in desen twist betrokken zijn: ik hebbe / mijns oordeels / over Dan. 12. v. 1. klaar genoegh getoond / dat Michaël Christus selve niet en is. D°. Visscherus mijn eerwaarde amtgenoot in dese stad / over desen Sendbrief schryvende / stemt my daar in toe. Doch so het echter iemant anders dunkt / het komt daar niet op aan: maar hoe dese Michaël met den Duivel/en dat over 't lichaam van Moses/twisten konde;

konde; of wie hy magh geweest zijn die hier duivel, dat is/ (als wy weten) lasteraar, genaamd word. Want dat is also licht van enigen mensche/ dien name waardig/ als van den Duivel selve te verstaan. Self konde sulk een wel een lid of leeraar van de kerke zijn: indien de geschiedenis daar af d'Apostel spreekt/in sijnen tijd is voorgevallen. Want sulk een was Diotrefes die den heiligen Joannes op sijnen ouden dagh noch sulken spijt toe dreef/ met bose woorden snaterende tegen hem, gelijk hy selve klaagt, 3 Joh. v. 9. 10. Altoos hoe't eigentlik met Michaël en desen Duivel magh geweest zijn; dat verhaal is veel te duister / om daar uit iet sekers van den aart / van't verstand/ of van de maght des Duivels te besluiten.

§. 3. Dit sal ons noch klaarder blijken / so wy enen ruimen tijd te ruggeʃien / om die geschiedenis uit de schriften van het oud Verbond te halen: in gedachte dat het wel deselve wesen moghte/die by Zach. 3: 2. ingesighte word vertoond. Te weten: dat hem God vertoonde Josua den Hogenpriester, staande voor het aangesighte van des Heeren Engel : en de Satan stond aan syne reghterhand, om hem te wederstaan. Doch de Heere seide tot den Satan: de Heere schelde u, gy Satan; ja de Heere schelde u, die Jerusalem verkiest. De twee partyen/ en de twist dien sy te samen hadden/ soude hier wel in te vinden zijn: maar 't lichaam van Moses, daar die twist om is te doen geweest/maakt de meeste swarigheid/hoemen 't sal verstaan. Lichamelik/ om uit het graf te halen/ tot afgodery; dat de Duivel wilde/ maar den Engel niet: of geestelijk/daar by verstaande dessels lichaam van Wetten/ in lichamelike oefeninge van Godsdienst bestaande; gelijk het Paulus noemt 1 Tim. 4: 8. Waar over de vrage dies tijds was: hoe verre dat deselve met de komst van Christus / die nu geesteliker dienst vereischt / moest begraven/ dat is afgeschaft; ofte als noch levendigh gehouden worden.

§. 4. In den eersten sin genomen moght de twist / wanneer dat Judas dit so schreef / wel lang verleden zijn. Te weten / van den tijd wanneer het eigen Lichaam / waar in de Ziel van Moses heeft gewoond / nu versch in een verholen graf / door Gods besondere voorsienigheid besteld is: Deut. 34:6. sulx men echter nooit in boeken las / dat diergelijken twist / letterlik verstaan / daar over ooit geweest is; of waar in die bestond. Men seit / over de plaats/ waar doch 't voorseide lichaam moght begraven zijn; dien de Duivel weten / en aan de menschen wijsen wilde. Tot wat einde? Om 't Joodsche volk / van self toch al te seer tot Afgodsdienst geneigd/door sulk een waardigh voorwerp te verleiden. Maar die dat seit / hoe saimen weten dat hy 't wel geraden heeft? Gissen kan missen. Om de sekerheid/ ik rade liever niet. Wat doe ik dan? Het gene ik uit de woorden des Apostels self niet halen kan / dat soek ik in geen boeken die niet meer voor handen zijn; schoonmen doe na allen schijn wel wist / uit welke schriften dit verhaal getrokken was; het gene misschien dat van Moses Hemelvaart geweest is / waar af Origines/Clemens en Athanasius gewagen. Want al is't dat Judas de geschiedenisse self niet voor waarachtig houd / so kan hy daarom wel iets t'hunder leeringe daar uit te verde brengen / die het daar voor

 hiel-

hielden: hoedanige misschien de Joden dies tijds zijn geweest. Maar so hem dit besonderlik buiten boek van God was ingegeven / so konde hy / uit iet dat hem alleen bekend was / de gemeente van den plight / die allen even eens betrof / niet overtuigen.

§. 5. Indien men 't in den laatsten sin dan wil verstaan: so was 't een vraaghstuk dat doe veel behandeld wierd; alsomen door 't bericht daar af gedaan / Hand: 15. alsmede uit den brief aldaar gesteld / en dien van Paulus aan de Galateren en Colossenssen voornamelik bespeuren magh. Hoewel my om verscheidene redenen dunkt / dat dit al te verre gesocht is: so en kan ik echter ook in 't ander niet berusten. 't Is uit Judas woorden wel te merken / dat hy als van een bekende sake spreekt. Want mitsdien dat hy den kristenen vertonen wil / hoe weinig hen dat lasteren en schelden past / daar sommigen so gereed toe waren: so wil hy hen door 't loffelik exempel van Michaël vermanen / sich daar voor te hoeden; die / hoewel so groten Engel zijnde / den Duivel self / doe hy met hem twistede / geschroomd heeft na verdiensten uit te schelden. Wistmen nu te dier tijd die historie niet: so wistmen niet wat Judas daar by seggen wilde: gelijk wy 't nu niet weten. Nochtans was 't nodig / dat sy 't wisten / aan welken hy dit doen persoonlik schreef. Maar soder eertijds sulken twist tusschen die twee hoofden der goeden en der bosen Engelen geweest is: waar quam die twist van daan? Was 't uit geleerdheid of uit onverstand / dat dit geschil ontrees? Wilde mogelijk de Duivel so wel van Gods verborgentheden spreken / daar hy al te weinig af verstaat; als de gene die 't hoofd van Gods eigene Engelen is / welke begeerig zijn (seit Petrus 1, b. 1: 12.) in die dingen in te sien? En was hy wel bequaam een wijs woord voor den dagh te brengen / dat weerdig ware voor sulk enen als Michaël om 'er na te horen? ik swijge dat hy daar noch op antwoorden / en lang en veel / en als tot schildeus toe / hoewel sonder schelden / met so snoden vyand disputeeren soude. Wat schijn van waarheid hebben die gedachten?

§. 6. Die 't Lichaam van Christus noch niet eens verstond / dat is / die Jesus self so weinig kende / dat hy met den genen dien hy Gods Soon wist te noemen / niet wetende wat Gods Soon te seggen is / den spot bestond te drijven: (so verre men 't verhaal daar af als van gebeurde saken neemt) waar quam hem toch soo schielijk die geleerdheid nu van daan / dat hy over sulken onderscheid van Gods huishoudinge met sijne kinderen so ernstig ondersoek wil doen? In vier duisend jaren had hy niet so veel geleerd / dat God drie in een is / dat de Soon eens wesens met den Vader is / dat hy boven d'Engelen is / en sich geensins aan den Duivel onderwerpen kan: en heeft hy nu in twintig jaar / of daar ontrent / so neerstig gestudeerd / dat hy derf bestaan te disputeeren / hoe verre dat de Wett van 't Euangelium verschilt? Die wijsheid die in Gods verborgentheid bestaat / die God niemant openbaart dan den menschen die hem vresen, Psal. 25: 14. welke de Oversten deser weereld

niet

niet gekend hebben; 1 Kor. 2: 6/7/8. hoe komt de Duivel die so te verstaan? So hy d'Overste deser weereld is: (dat sullen wy haast sien) waarom heeft hy dese dingen nooit syn eigen volk geleerd? want hy toch om anders geene reden so neerstig/ alsmen meent/ in den Bybel leest/ als om daar uit stof tot twistinge te neemen. Wat had hy schoonder hoop van geoefende studenten konnen hebben/ om tegen de sonen der profeten in dispuit te brengen? Ik houde my verseekerd/ wist hy wat/ hy haddet tot alsulken einde lang al aan syn volk geleerd.

§. 7. Het wil dan dus niet voegen/ dat de Duivel met den Opperengel om alsulken sake heeft getwist. Maar somen door dat lichaam moght Jerusalem verstaan/ dat uitdrukkelik daar in benoemd word/ so als 't verhaal by Zacharias leit: so souder geen de minste swarigheid meer zijn/ om te seggen/ dat d'Apostel d'oge heeft gehad op dat gesighte. Want Esdras ons verhaalt/ en Zacharias selve meldt/ dat hy benevens Haggai den Profeet/ het volk/ na de verlossing uit de ballingschap in Babels landen/ tot den bouw des Tempels hertelik vermaanden. Esr. 5: 1. Zach. 4. Dit was tot den Godsdien/ na de Wet van Moses noch te plegen/ tot dat de Messias quam. Mal. 4:4. Laat dan Jerusalem/ den Tempel/ de Wett van Moses/ tsamen syn Lichaam hier genaamd zijn. Ik bekenne dat het wat gesocht is: maar 't vorige noch meer. Dan salder echter met Michaël en den Duivel geen swarigheid meer zijn/ wiemen door deselve magh verstaan. Het was niet een Engel uit den gemeenen hoop; maar so 't schijnt/ de Engel des HEEREN by uitnementheid also genaamd/ voor welken Josua in dat gesighte stond. D'Apostel hadde reden om hem Michaël te noemen/ die sich in vorige profezye Dan. 12: 1. vertoond hadde als de besondere bewaar engel van Gods volk. In mijne uitlegginge over dien profeet heb ik dat stuk verklaart. So moetmen Michaël dan houden voor den genen die voor d'herstellinge van dat Lichaam is. Doch ten tyde des profeets dede sich d'een en d'ander Satan, dat is/ tegenstander op: hoedanige Tatnai en Starbosnai waren: uitdrukkelik daar in benoemd/ dat sy Josua en Zerubabel tegen stonden. Esr. 5: 2/3. Ende komen dan de woorden van Michaël by Judas/ en van dien Engel by Zacharias ganschelik over een. Want in 't grieksch staat *ἐπιτιμήσαι σοι ὁ κύριος* *epitimeesai soi ho kyrios*, het gene hier de Heere scheide u, en ginder de Heere bestraffe u vertaald is. Doch om reden dat het met den naam des lichaams van Moses noch so klaar niet is/ so en sie ik mede niet datmen hier op vast magh gaan/ gelijk het ook de Heer Visscherus voor waarschijnlijk/ ende geensins ongerijmd; maar nochtans niet voor het naaste houd.

§. 8. Wat maak ik dan van desen Twist? Niet meer dan van verscheidene andere dingen in de Schrift vermeld/ daar niet van te maken is. Waarom? door dien dat de bescheiden/ daar 't reght verstand van alles uit te halen was/ niet meer voor handen zyn. Men segge my/ wat voor Cherubim 't waren/ die God stelde tegen 't oosten des hofs Eden: ende een vlammig lemmer van een sweerd, dat sich omkeerde, om te bewaren den wegh na den boom des levens? Gen. 3:

Gen. 3: 24. wat d'Urim en Tummim geweest zijn? wat gebruik die van Korinthen hadden van den Doop ontrent de Doden? 1 Kor. 15:29. en veele diergelijke dingen / daar tot noch toe niemant so veel kennis af gegeven heeft / datmen sich daar op verlaten moght. Daarom / so lang als my niet duidelik verklaard kan worden / waar dese twist van Michaël en den Duivel in bestond: ja datmen self om Michaël, wie daar door te verstaan zy / noch niet eens is: so en neem ik ook 't bewijs niet aan / datmen daar uit halen wil / om te tonen / dat de Duivel veel van dese dingen weet.

§. 9. Het dunkt my by dese gelegentheid niet ongevoegelik te zijn / te seggen / 't gene ik al voor lang heb aangemerkt: dat het een gemeen misbruik is / op alsulke plaatsen in de Schrift te bouwen daar wy minst bescheid af hebben; en de gene die van self klaar / of welker sin gemakkelik te vinden is / nochtans anders te verstaan. Het eerste merk ik dat uit dese oorsaak meest outstaat / dat de menschen al te seer niewsgierig zijn / om te weten / 't gene men so licht niet weten magh: daar by genegen tot de eere van iets meer te weten / dan een ander weet; en daar door den roem te hebben van uitvindinge der verborgentheden / die voor ieder een niet open staan. Gelijkerwijse als het met de genen gaat / die meer werx maken van d'oude tijden en derselver zeden na te speuren / dan 't gene heden in de weereld ommegaat; welk echter al so seer merkweerdig / en so veel te klaarder voor onse ogen is. Dienvolgens ware 't ons veel nutter / het hedendaagsch gebruik / datmen selve weet of weten kan; dan de exempelen der ouden die so seker noch so klaar niet zijn / tot ondersoek te brengen / ende ons enkelik of voornamelik met de oudheid op te houden. Desen regel heb ik dan my selven ook gemaakt / ende ben dien in 't beleid van 't eerste boek gevolgd. Hier moest ik anderen volgen / die met sulke bewijsen / uit de duisterste plaatsen der Schrifture getrokken / voorgaan. Maar de Landbeschrijvers doen also / datse breedst van onse landen spreken / en die ons de naaste zijn; van de afgelegenste / als min bekend / so veel te weiniger en sleghs in 't gemein / so verre als van deselven geen besonderder beschryvinge te krijgen is. Onder d'Aarde graven / of tot in den Hemel klimmen / om dat gene na te speuren dat op 't vlak der Aarde / en onder ons gesight genoegh te vinden is: sulx docht den wijsen nooit geraden / ende past derhalven voor den ondersoeker van de hoogste wijsheid minst.

§. 10. Van dit slagh nu zijn de stukken die tot hier aan toe verhandeld zijn: de verleidinge der eerste ouders door den Duivel of de Slang / de versoekinge des Heeren Jesus in de wildernis / den strijd der Drake tegen Michaël / de twist des Duivels met den selven over Moses lichaam; welke dingen alle even duister zijn. En waar toe zijnse ons dan nutt? Hoewel de tyden by lang verloop en ommekeer d'eene plaats der H. Schrifture eertijds / d'andere op heden meer of min verstaanbaar maken / en 't besonderste gebruik daar af verleenen of ontwenden moesten: so blijft de Schrift nochtans by een / om den t'samenhang der goddelike raadsbesluiten / en 't vervolg sijns huisbeleids ontrent sijn volk niet te verminken. Daar beneffens blijft voor ons / uit

uit sulken plaats niet wel verstaan/nochtans altijd noch 't een of ander leerstuk over; dat ons gelove sterkt / en onse zeden vormt. Gelijk uit Adams val / op sulken wijse ons beschreven; dat de sonde ons van Adam / ende Adams val geensins van God / maar uit den bosen quam; schoon niet te weten / hoe? uit de versoekingen des Heilands; hoe s'waar hem 't aanbegin van sijnen dienst / gelijk het einde van sijn lijden / viel: uit 's Duivels twist en strijd met Michaël / hoe seer het hemels volk de maght der sonde tegen staat; en hoe seer des menschen aangeborene verdorventheid / in 't allereerst door Duivels list veroorsaakt / sich noch heden tegen 't werk des tweeden Adams weert; en hoe d'Engelen / die onveranderd op de waarheid staan / ten beste van Gods volk en dienst genegen zijn.

§. 11. Van den tweeden slagh zijn de stukken die noch volgen moeten: van waarseggende Geesten in de Schrift gemeld: van Job als van den Duivel menigwerf geplaagd; van menschen die van bose Geesten ingenomen waren / gelijk van Geesten uit der menschen lichamen uitgedreven; van allerleye namen en benamingen verkeerdelik den Duivel toegepast: en diergelijke meer. Dit alles na behoren ondersocht / en sonder voorgenomen oordeel nagespeurd / was klaar genoegh te weten: so dat geheel wat anders te verstaan was / dan men sonder sulken ondersoek / op 't algemeen seggen / en 't gesagh van leeraars (die ten eersten mistastende / door niet wel toe te sien / te gemakkelik van d'anderen gevolgd zijn) aangenomen heeft. Dit hoop ik nu in 't volgende te tonen; ende ben te vreden / dat d'opmerkende en bescheidene Leser daar dan af oordele / so als hy 't verstaat.

XXIV. HOOFDSTUK.

Van *Waarseggende Geesten* word in de H. Schriften niets gemeld, dat op den Duivel past.

§. 1. De duisterheid der voorverhaalde geschiedenisse / die ons belett dat gene van des Duivels grote kennisse te seggen datmen doorgaans liefst daar af geloven wil; schijnt echter niet te wesen in de genen die wy nu voor handen nemen / als al te duidelik daar af sprekende. Te weten / datter Geesten zyn geweest / die uit levendige menschen / of in schijn der doden / beiden tot levenden gesproken hebben: ende sulx van dingen die toekomende / of anders voor den mensch verborgen waren. Dese woorden in den nederduitschen Bybel waarseggende Geesten genaamd: ende alleenlik sommigen menschen als hun eigen toegeschreven; so dat hen de Schrift daar van benoemt / datse hadden enen waarseggenden Geest. In 't hebreeusch word alsulken Geest אוב *oob*. in 't Griekssch πύθων *Pythoon* of πνεῦμα πύθωνος *pneuma pythonos* genoemd: gelijkmen insonderheid op twee plaatsen daar van leest. 1 Sam. 28, en Hand. 16: 16. Die twee geschiedenissen / so als

daar verhaald staan/wil ik hier sleghs ondersoeken: latende al't gene voorts tot Waarseggerye behoort / tot het derde boek. Daar sal 't ons ook te stade komen / den oorspronkeliken sin en 't gebruik der woorden *Oob* en *Pýthoon* te overwegen. So veel als hier dan ter sake dient / staat alleenlik aan te merken / wat in beiden verhaald word / datmen op den Duivel passen magh. Daar af geeft ons de Schrift (als gesèid is) twee besondere exempelen: 't een in 't oud / en 't ander in 't niew Testament.

§. 2. Laat ons beginnen van 't gene dat ons in de godlike vertellingen eerst voorkomt. Dat is 't gene Saul tot Endor by de Toveres bejegend is: 't welk den geleerden onder ons / tegen 't Pausdom over de verschijninge der Zielen twistende/ vry wat werx gegeven heeft; daar sich d'een dus/ d'ander so / voor en na/ heeft af gemaakt. Hoe sy 't maakten/ liever haddense te seggen / dat de Duivel in den schijn van Samuel; dan dat Samuels eigene Ziele / na den dood / eens wederom in haar eigen lichaam / of in schijn desselfs verschenen was. Dat versta ik heden anders niet/ dan datse wilden heidensch wesen / om voor al niet paapsch te zijn: den Duivel liever laten profeteeren / dan de Ziele des profeets. Billik / so sy sich bedunken laten: om so kostelike ziele den besweeringen der hexe niet te onderwerpen; des latense den Duivel daar voor staan. Dieder waarlik niet te goed toe is/ al staat hy onder het gebied van sulk een wyf: is hy echter daar toe wijs genoeg? daar van soek ik nu 't bescheid.

§. 3. Die dat meinen uit de hex te halen/ lopen selve in 't gevaar/ van onder haar te staan; dat is / om door de loosheid van een wijf misleid te zijn. Sulx is van anderen genoegh getoond. Reinhold Schott/ en na hem Abraham Paling hebben dat bedrogh al wel ontdekt. D'eerste is (gelijk I. B. XXII. §. 7. geseid) een Engelsman / d'ander (so my bericht word) een linnenpersser tot Haarlem geweest. Weinig eere voor geleerde mannen / dat sulken man meer schranderheids betoont dan sy. Nu onlangs is dat ook van den heer Antonius van Dale behandeld/ in dat onweerleggelik boek / dat hy van d'Orakelen in duitsch beschreven heeft. En wy hebben noch eerlang wat naders dien aangaande van de selve hand te hopen; (die God lange tot so nutten werk beware!) in sijn Ondersoek van alle die soorten van heidensche Voorseggingen, die so Levit 19: 26. Deut. 18: 10. en 11. als elders in 't oud Testament worden vermeld; en wat daar over so de H. Schrifture self, als Maimonides en andere cordatere Joden (ook de cordaatste Heidenen en Christenen, wanneer die buiten papen intrest waren) hebben geseid en gevoeld ontrent die stoffe: gelijk sijn E. in enen brief van den 6. Febr. 1690. aan my te kennen gaf. En ik hope dat sijn *Prodromus*, dat is Voorloper, noch voor mijn werk het licht sal sien.

§. 4. Om dese reden acht ik nu voor my niet nodig/ dit stuk so breed als d'andere, te verhandelen: dewijl ik wel versekerd ben / dat sulk een beproefd schrijver / so veel als noch aan d'anderen ontbreken moght bequameliker vullen sal / dan ik moed heb om het self te doen. Doch al wat-

watmen hier met reden van my eischen magh / is / mijns oordeels / dat ik iets tot noodzust segge; om mijn eigen werk niet gebrekkelik uit te geven / so de swarigheid ten minsten niet en wierde wech genomen / die den Leeser der gemelde boeken noch onkundig / en terwijl 't voornaamste noch verwacht word / hinderen moghte. Echter komtet op dat gene daar wy nu in besig zijn niet meest aan; te weten / of de Duivel in gedaante van alsulke menschen als hy wil verschijnen / en het toekomende voorseggen kan: dewijle 't eerst noch moest bewesen worden / dat de gene die na 't seggen van de toveres den dood aan Saul voorseid heeft / warelik in Samuels gelijkenis aan haar verscheenen / en de Duivel self geweest zy. Want so dat niet is / so valt met een 't bewijs dat daar op steunt.

§. 5. Maar wat isser doch in dit verhaal / daarmen sulken grote sake uit besluiten magh? Het seggen van de Vrouw / en 't voorseggen van den Geest. De Vrouw en seit nochtans niet datse self den Duivel siet; maar Saul seit dat het Samuel is. Doch die Samuel opkomen dede / dat was de waarseggende Geest. So moest het wesen / soude 't na Sauls begeeren gaan: voorsegt my (seit hy tegen 't wijf) door den waarseggende Geest, en doet my opkomen dien ik u seggen sal. vs. 8. En daar na: wien sal ik u opbrengen? Hy seit / brengt my Samuel op. ℣. 11. Daar na volgt / dat de vrouwe Samuel sagh, ℣. 12. en dat Saul / horende haar sijne gedaante beschrijven / daar uit vernam dat het Samuel was. vs. 14. Wat wil dit nu seggen? Dat sulx in waarheid so geseid is? Wel dan isser de Duivel buiten. Het was Samuel die Saul toesprak, vs. 15. Samuel derhalven / en niet de Duivel / van wien dese voorsegginge quam. Ter bestemde plaatse sal ik wel doen sien / dat het geen van beiden is geweest. Ondertusschen moetmen my hier tonen / dat *Oob* een Geest te seggen is / die waarseggen kan; en dat deselve / om te voorseggen / sich in sulke gedaante als hy wil vertoont / na 't believen van een wijf. Doch dit is 't gene dat noch ondersocht moet worden; kan derhalve geensins voor bewijs verstrekken.

§. 6. Of dat echter uit de voorsegginge self te halen is / dat laat ons nu besien. Hoe dan? Om dat geen mensche weten konde 't gene daar in wierd voorseid. Dat derf ik ontkennen; en met een 't gevolg / te weten / dat het daarom van den Duivel was. Mijn ontkennen gaat op tweederleije reden vast: het was geen waarseggen / 't gene hier geschiedde; en so als 't geseid is konden 't 100. menschen uit hen selve raden. 't Gene ik segge / dat het geen waarseggen was; is om dat die Samuel / die in dit spel vertoond is / geseid heeft dat niet na en quam. Dat was: morgen sult gy en uwe Sonen by my zijn. vs. 19. Niet dat ik het daar op nemen wil / dat Saul en sijne sonen niet en konde komen daar hy was / die doen scheen te spreken. Want dan soude het voor Saul meer te wenschen dan te vresen zijn geweest / dat sulken bosen mensch als hy / moght wesen daar de heilige

man Samuel was. Maar so 't de Duivel was die sprak: wat groter leugen kon die vader van de leugenen uitstoten; dan dat Jonathan/ een soon van Saul/ sulken deugdeliken man/ die mede in dien slagh gesneuveld is/ sonde komen daar de Duivel was?

§. 7. Ik neme 't op de plaats niet/ maar op den staat/ daar in de doden zijn, die in 't hebreewsch *scheool*, in 't grieksch *haaidees*, in 't latijn *inferi*, in 't duitsch onderaardschen genoemd word: want de Zielen in sich self onsightbaar/ na den dood niet meer vernomen; en de lichamen onder d'aarde zijn. In sulken sin sprak Jacob/ wanneer hy beter niet en wist/ of Josef syn beminde soon was dood, Ik sal rowbedrijvende tot mijnen soon in 't graf [*scheol ah* staat daar in 't hebreesch] nederdalen. Gen. 37: 33. En daarna over Benjamin/ so hy dien ook moeste missen: Gy soud mijne grauwe hairen met hem ten grave (*lischeool*) doen nederdalen. cap. 29: 31. Jakob meinde niet by syne sonen in een selfde graf te komen; daar sagh de goede Vader/ doe hy dat sprak/ de allerminste kans niet toe; maar wel om hem te volgen na de doden toe, gelyk de prediker dat best verklaart. Pred. 9: 3. Derhalven was hier ook de meininge/ gy sult so wel dood zijn als ik. Was dan de Duivel dood? of had hy ook/ gelyk de menschen/ een dood lichaam/ dat syn eigen was/ onder aarde? So dit de Duivel heeft geseid/ hoe grof loogh doe de Duivel dan?

§. 8. Doch nader evenwel: Morgen, seit hy/ sult gy by my zijn. In 't hebreewsch/ beken ik/ is מחר *machar* morgen veeltyds onbepaald een toekomende tyd te seggen. Uw soon moght morgen (dat is/ na desen) vragen; Exod. 13: 14. Deut. 6: 20. Jos. 4: 6/ 21. en desgelyx/ uwe kinderen moghten u morgen vragen; Jos. 22: 24/ 27/ 28. So ook/ als gy heden, (dat is/ nu tegenwoordelik/ te deser tyd) wederspannig zijt, so sal sich de Heeren morgen (dat is/ namaals) grotelix vertoornen. ꝟ. 18. Anders is het evenwel so veel als de naast volgende dagh. Morgen is de ruste, de heilige Sabbath des Heeren; Exod. 16: 23. Morgen sal den Heere een feest zijn cap. 32: 5. morgen is de niewe Mane. 1 Sam. 9: 16. en 19: 4. 1. Kon. 19: 2. en 20: 6. 2. Kon. 7: v. 1/ 18. en 10: 6. 2. Kron. 10: 16/ 17. Esth. 5. 8. en 9: 13. alwaar uit d'omstandigheden duidelik te merken is/ dat de naastvolgende dagh/ en geen verder tyd/ verstaan moet worden. Hoe dan hier? Ik segge: even eens gelyk tot die van Jabes geseid wierd/ morgen sal u verlossinge geschieden; en gelyk sy seiden tot de Ammonijten/ morgen sullenwe tot u uitgaan. 1 Sam. 11: 9/ 10. Dat was van den eersten dagh te verstaan/ dien God na dat woord komen liete. Hier ook: om datter geen reden is/ gelyk ik d'eerstgenoemde plaatsen/ om het anders te verstaan. En so de waarsegger meint morgen, dat is/ na desen sult gy sterven; so heeft hy niet met al voorseid.

§. 9. Maar nu is de tyd wel uit te rekenen/ hoe lang dat Saul ten minsten noch geleefd moet hebben; en dat hy 's anderen daags noch niet gestorven is. Doch laat ons tyd en plaatsen tsamen voegen; al-

so

somen tijd behoeft om van plaats tot plaats te trekken. Voor eerst so blijktet / dat de laatste legerplaats der Filistijnen is geweest tot Afek / en der Israelyten by Jisreel vers. 11. En na dat suix geseid is / word de geschiedenis van David met die van Ziklagh verhaald / welke 't 30. kapittel geheel vervult: daar dan terstond op't begin des 31. hoofdstuk het vervolgh van den strijd der Filistijnen met Israël word aangehecht. Doch wanneer sich Saul na Endor toe begaf / so was het leger van de Filistijnen noch te Sunem, en dat van Israël op Gilboa. cap. 28: 4. Ik sie dat dese 3. plaatsen in 't land van Samarien / na de kant van Galileen / onder den stamme Issachar / niet verre van malkanderen / tusschen de beke Kison en 't geberghte Gilboa gelegen zijn; dat Endor / na uitwijsen der kaarte van Adrichomius / noordelijkt na de kant van die beke / en Jisreel ten zuiden aan 't geberghte leit. Sunem vind ik een weinig na de westkant af / tusschen Endor en Jisreel / ruim twee uren gaans van elke plaats gelegen: Afek van Sunem in 't zuidwesten anderhalf; ende also ruim twee van Jisreel. Over suix was 't Filistijnsche leger Jisreel niet sonderling genaderd / wanneer het sich van Sunem af na Afek begaf: maar mogelik dat het daar bequamer stond om slagh te leveren. Nu moetmen rekenen / dat Ziklach, daar David zijn verblijf hadde / ontrent 36. uren zuidwaart aan van Jisreel / ende also 40. van Endor lagh.

§. 10. Laat ons nu eens rekeninge maken. In den optoght der beide legers tegen malkanderen / so quamen en vergaderden de Filistijnen, en legerden sich te Sunem: desgelijx vergaderde Saul gansch Israel, en legerde sich op Gilboa cap. 28: 4. Dus na by malkanderen hadden sy 't een leger 't ander in 't gesighte. Doe Saul dan 't leger der Filistijnen sagh, so vreesde hy: en dat dede / dat hy / van God verlaten / sich na Endor tot de toveres begaf. vers. 5--8. Daar ging hy dan na toe / terwijle de Filistijnen noch by Sunem stonden. Hy quam tot Endor in de nacht, vs. 8. en ging van daar noch in deselfden nacht vs: 25. Des kond hy 's morgens vroegh in 't leger zijn / sonder datmen hem gemist hadde: also hy niet als in die nacht was uit geweest. Die gansche dagh dan noch voor handen zijnde / was lang genoeg voor beide heiren om te slaan. Maar daar quam het noch niet toe / voor dat de legers opgebroken / en tegen malkanderen aan getrokken waren. Al was 't niet verr / van Sunem tot aan Afek toe: het eischte nochtans tijd. Legers zijn so lichtelik / noch so ras niet te bewegen: 't is met kleine daghreisen datse optrekken. Misschien wierd hier de dagh dan mede verspild. So niet: het blijkt vervolgens / dat de slagh dien dagh niet is geschied.

§. 11. Maakt eens rekeninge. De Filistijnen van Sunem na Afek sich bewegende / bestooken de Israelyten in haare legerplaats by Jisreel. In dien optoght hadde sich David met de sijnen by 't heir der Filistijnen gevoegd; so dat hy met Achis was in d'achtertoght. D'over-

sten van 't Filistijnsche heir / hem wantrouwende / doen hem met sijne benden t'huiswaart keeren. cap. 29. Neemt / op 't kortste gereekend / dat alle die omstandigheden op eenen selfden dagh gebeurd zijn / na dat Saul des nachts tot Endor was geweest : nochtans en quam het tot geen slaan / so lang als David by de Filistijnen was ; die hem daar by niet lijden wilden ; uit vreese / als geseid / dat hy niet in den slagh tot den vyand overginge. Nu is 't seker / dat David eerst den dagh daar aan / te weten 's morgens vroegh , met sijn volk vertrokken is : en dat was noch (na allemans kennisse) spoedig genoegh. Daar na volgt nu / dat de Filistijnen op togen, op 't leger van Israël aan / na Jisreel: v. 11. sulx dan sekerlyk niet eerder / dan op den tweeden dagh / na die nacht dat Saul tot Endor was geweest / geschied is. En noch en weetmen niet / of de slagh wel op dien dagh is aangegaan.

§. 12. Dit is van voren aan ; nu laat ons ook van achteren eens tellen. 't Was op den derden dagh , dat David uit het leger met sijn volk te Ziklach quam. cap. 30: 1. Laat hem al noch op den selfden dagh zijn voortgetrokken / om d'Amalekyten te achterhalen : 't zal veel zijn. Want na mate van 36. mijlen weghs / dat die plaats van 't leger was / konde hy niet wel so vroegh op den derden dagh aldaar gekomen zijn: dat hy noch de stad besagh / hoese van d'Amalekyten verwoest was / en den Heere raad vraagde / wat hy doen moest : en dan noch ontrent ses uren weghs voorttrekken / so verre als Ziklach van de beke Besor lag / daar hy 200. mannen liet. vs. 9. Met d'overige 400. voortgetogen / so sloegh hy de vyanden / van de schemeringe tot aan den avond van haar lieder tweeden dagh. Siet daar ten minsten vier dagen / na dien dagh dat Saul by Samuel moest zijn / soude 't spook of de Duivel waarheid spreken. Maar also die met den slagh den Amelekyten nu ten einde was gelopen: (want het op den avond was) so en konde David niet voor 's anderen daags daar aan wederom te Ziklach zijn. Dit moest dan de vijfde / na den dood van Saul / geweest zijn. Nu laat ons sien / wanneer dat David eerst daar af de tijding kreeg.

§. 13. Als hy van den slagh der Amalekyten wedergekomen , en twee dagen te Ziklach gebleven was ; (dat zynder zeven) so geschiedde 't op den derden dagh , (dat is nu d'achtste) dat , siet , uit het heirleger van Saul een man quam , ens. die seide , dat hy self uit het heirleger van Israel ontkomen , dat het volk uit den strijd gevloden , en dat Saul en sijn Soon Jonatan dood waren. 2 Sam. 1: 1--4. So haastig quam buiten twijfel dese man gelopen / als de vluchtelingen doen : dies te meer noch / dewijl hy bodenbrood aan David hoopte te verdienen ; in welken gevalle elk sich pleegt te spoeden / om d'eerste tijdinge te brengen. En buiten twijfel was hy d'eerste ook ; so als aan alle omstandigheden / en voornamelik aan Davids ernstig vragen na redenen van weetenschap genoegsaam bleek. Wel hoe dan ? dese man / die alleen en onbelemmerd reisde / (want de kroon , so hy des konings tulband noemde / vs. 10. en 't armge-

gesmijde kond hy gemakkelik in sijnen reissak bergen) hoe quam die op den achtsten dagh te Ziklach aan; daar David met een heir / en krijgsbehoeften daar toe nodig / binnen de drie dagen quam? Sal een man die haast heeft acht dagen onder wege zijn / op ene rijse die een gemeen pasganger in drie dagen afgaan kan? Dewijl hy dan buiten twijfel aanstonds uit den slagh gelopen / eerst op den vijfden dagh na Davids komst te Ziklach hem al daar de boodschap braght: so besluit ik met seer goede redenen / dat de slagh / en met een de dood van Saul / wel vijf dagen na den dagh dat hy van Endor ging / gebeurd is.

§. 14. Het was dan ganschelik mis geraden / so veel als den dagh betrof. Aan de personen / daar de voorseggingen meer af spreekt / hapert ook al iets of wat. Gy en uwe Sonen fult morgen by my zyn. So daar alle sijne sonen door betekend zijn: so is 't al weer niet waar: want Isboset een van Sauls sonen ten minsten noch twee jaren / over elf van de twaalf stammen Israels regeerde; terwijle David alleen koning over Juda / en met d'anderen in oorlogh was. 2 Sam. 2: 10. en 3: 1. en 5: 5. Doch hier op wil ik nu so hard niet staan / om datmen soude mogen seggen / dat de woorden van geen andere sonen / dan die met Saul in 't leger waren / te verstaan zijn; en dat het wel kan zijn / dat Isboseth in 't leger niet en is geweest.

§. 15. Ik seide daar benessens / dat het voorts maar raden is geweest; en seer lichtelik te raden 't gene die waarseggende Geest quansuys den dwasen Saul te voren kalde. Dat alle man niet wist / dat openbaart hy self; en geeft den waarseggenden Geeste stof tot raden / en blijk om wis te gaan / so veel als doenlik is. Ik sal hier na met anderen bewijsen / dat het wijf self al dit spook gemaakt heeft / daarmen sulken groot gevoelen van des Duivels kennisse uit sneden wil. Doch dit sal beter passen in het derde deel? daar ik van de Waarseggers en Toveressen spreken wil / die met sulke kunstjes ommegaan; en sal de Leser sien / hoe meesterlijken proef dat dese hex daar van in desen heeft gedaan. Ondertusschen moet ik van den anderen waarseggenden Geest / daarmen in 't nieuw Testament af leest / noch ook wat seggen.

§. 16. Te Filippi, stad van Macedonien / was een sekere dienstmaagd, hebbende enen waarseggenden Geest, welke haren heeren groot gewin toebraght met waarseggen. Dese volgde Paulus na, roepende: dese menschen zijn dienstknechten des Allerhoogsten Gods, die ons den wegh der saligheid verkondigen. En dit dede sy vele dagen lang. Maar Paulus t'onvreden zijnde, keerde sich om ende seide tot den Geest: ik gebiede u in den naam van Jesus Christus, dat gy van haar uitgaat. Ende hy ging uit ter selfder ure. Hand. 16: 16 / 17 / 18. De Leser sal my hier wel borgen tot in 't ander deel; om hem daar te seggen / wat het voor menschen waren diemen seide dat enen waarseggenden Geest hadden; gelijk ik 't selve in 't begin §. 1. noch eens begeerd en beloofd hebbe. Maar hier komt 'et op de waarsegginge aan / die in desen geschied is; om te weten of die van

den Duivel was. Dien aangaande seg ik dan / dat sulx geensins blijkt het zy datmen 't uit den inhoud deser waarsegginge / het zy uit die verborgentheid die daar in steekt / het zy uit die ontmoetinge / die dese Geest van Paulus heeft gehad / besluiten wil.

§. 17. D'inhoud deser so genaamd waarsegginge was waar: dat sal niemant loochenen. Maar was die daarom van den Duivel? Is dat de Geest dan die getuigt dat de Geest waarheid is? Den heiligen Goddeliken Geest word dat enkelik toegeschreven. 1 Joh. 5: 6. Maar wat dien onreinen Geest / den Duivel belangt; die is een leugenaar, en een vader van de leugen. Joh. 8: 44. Sprak dese geest dan waarheid / gelijk hy dede: waarom was hy dan geen goede geest / van de genen die in de waarheid staande bleven, wanneer de Duivel met sijne Engelen daar van verviel? Gy sult seggen / dat de Duivel ook wel waarheid spreekt; in hope dat het niet geloof d sal worden / om dat hy het seit. Laat dat zijn: en dat het daarom was / dat Paulus over sijn getuigenis t' onvreden wierd; als vreesende / dat sijn Evangelium daar door by die Heidenen verdacht moght worden. Seer wel / indien de Heidenen alsulke geesten ook voor Duivels hielden / gelijk als ons volk doet. Verre van daar: dan volgens hun gevoelen moest het wel een goede geest zijn / die een so groot gewin aanbraght, als d'historie van desen hier getuigt. vs. 19. En daarom na der Heidenen eigene meninge / so en konde sulken geest geen Duivel zijn.

§. 18. Nochtans indien deselve Geest een Engel had geweest / dan had hem Paulus / sult gy seggen / geensins uitgedreven; noch t' onvrede geweest / dat een Engel 't best van sijne leer getuigde. Sulx heeft (beken ik) groten schijn: en so weet ik ook niet anders veel daar toe te seggen / als dat het wel geweest kan zijn / so verre alsmen gelooft / dat een Engel / (insonderheid een goede) des menschen ziele sulken indruk geven kan; dat dese dienstmaagd / die ingevingen eens goeden Engels misbruikende / door deselve te veel of t' ontijde te openbaren: daar over van den Apostel met reght bestraft; en echter daar mede voortvarende; eindelik door Gods reghtveerdig oordeel / en door den dienst van Paulus daar van beroof d is. Dit en dunke niemand vreemd; aangesien dat self de ingevingen van Gods Heiligen Geest wel misbruikt zijn / en dat misbruik van Paulus in de gemeinte van Korinthen bestraft. 1 Kor. 14. So konde iemant wel door den H. Geest spreken / 't gene volgens dien opreghte waarheid was; ende nochtans qualik spreken met den Geest spreken / en met verstand of tot stichtinge spreken / dat zijn twee verscheidene dinge. ℣ 14 / 15 / 17. Het kan pas geven / als iemant door den Geest is sprekende / dat een ander kome te spreken / en dat d' eerste swijge. ℣ 30. God is geen God van verwerringe, maar wil dat alle dingen met ordre geschieden. ℣ 40. Derhalven hadde Paulus groot gelijk / dat hy dese dienstmaagd dat nalopen en roepen over straat verbood; als peerlen voor de verkens stropende / en derhalven ook onwaardig / om dien schat noch langer te besitten.

§. 19. Doch

§. 19. Doch dit en seg ik niet; om dat het mijn gevoelen is; maar om alleenlik aan te wijsen / hoe veel werx datmen behoeft / om uit sulk een geval als dit is iets te bewijsen / van 't gene hier ter sake dient Want ook / als 't al geseid is / watmen seggen kan: was het wel so groten saken / dat dese waarseggende Geest niet minder dan een Engel konde zijn / of (om 't gemeen gevoelen by te houden) met Duivels verstand begaafd moest wesen; om te konnen weten / dat Paulus en Sylvanus menschen waren / die als dienstknechten des Allerhoogsten Gods, den wegh der saligheid verkondigden? Gaven sy sich self niet opentlijken daar voor uit? was dat niet genoegh by alle man bekend? 't zy datse 't self geloofst of niet; sy heeft'et licht te seggen: en misschien sochtse daar haar voordeel by. Wat voordeel toch? Dat sal ik seggen / als ik noch eens van dese dienstmaagd spreekt / in 't derde boek; daar ik op 't stuk van de Waarseggers en Wichelaarsters komen sal. So lang gelieve my de Leser dit te borgen.

XXV. HOOFDSTUK.

Noch Job noch Paulus, zijn van den Duivel self lichamelik geplaagd geweest.

§. 1. Gelijk dat porren, dat twisten en dat waarseggen, werken waren die 't Gemoed betreffen: so volgen noch twee proeven / om te weten / wat de Satan op het Lichaam / van den mensch vermagh. Die zijn aan Job en Paulus te bemerken; beide so naamkundig van den Duivel / (alsmen meint) geplaagd geweest. Met onderscheid nochtans: want by velen wel aan Paulus iet getwijfeld word; dan van Job / dat staat so vast gelijk een muur. Wat ik lees of hore / niemant is my voorgekomen / die dat enigsins in twijfel trekt. Ik hebbe 't self geloofd: doe noch / wanneer ik in mijn boek de Vaste Spijse schreef / dat Job en Paulus betoverd waren, doe hen dat wedervoer daar de Schrift af meld. Ik meine dat mijn Leser sich vermaken sal in dat te lesen / 't gene doe tot mijnen laste quam / en hoe ik my daar op verantwoord hebben. Aan die verantwoordinge houd ik my noch: behoudens dat gemeen gevoelen / daar ik mede noch in was / eer ik dit stuk uit den grond opgehaald / en mijne gedachten van dit voorvoordeelen ontslingerd hadde / daar my allemans taal en leeraren overlevering in benevteld hield. Dus had ik 't doe gesteld.

„ §. 2. 't Gene Job 1. en. 2. mitsgaders 2 Kor. 12. gelesen word / „ kan ik anders niet begrijpen of 't was enkel Toverye. Want iemant „ door Duivels hulpe te beschadigen / met siekten en anderen plagen te „ quellen / dat noemen wy gemeenelik betoveren. Nu weten we wel / „ datter de Tovenaars selve natuurliker wijse niet in werken: al watse „ bedrijven is maar beuselarye. Hoewelse sich inbeelden / datse wy wat

" uitreghten / en dat de grillen die sy in 't werk stellen / sulk ene kraght
" hebben : welk des Duivels bedrogh is / om sijn arm volk in sijnen
" dienst te behouden ; doende alsdan sijne werkingen door duisend kun-
" sten / juist als de Tovenaars hunne lessen op seggen. Als iemant dan
" betoverd is / so en is hem metter daad van die menschen niet met al
" geseid ; maar die 't werkt dat is de Duivel. So hy sijnen dienst
" knechten / menschen der sonde / enigh vergif leert toemaken / of hen
" tot iet anders gebruikt / daar mede sy de menschen beschadigen : dan
" doense wel iets : maar de Duivel is de werkbaas / die sulx voor hen
" doet. Doch so een boosaardig mensch uit eigene boosheid iemant be-
" schadigt / sonder Duivels leere / raad of hulpe ; dat noemtmen geen
" Toverye. Volght derhalven / dat al 't quaad van betoverd te zijn
" daar in bestaat / dat hy van den Duivel geplaagd is ; het zy door dienst
" van menschen ofte niet. Indien 't inwendiglijk geschied / tot belem-
" mering van d'uitwerkinge der sinnen / so noemen wy 't Besetenheid.
" Job en Paulus waren niet beseten / maar betoverd : Paulus sonder
" dienst van menschen / 2 Kor. 12: 7. maar Job op beiderleye wijse.
" Siet Job 1: 19. en 2: 7. wederom cap. 8: 15/ 17. Doch kan my ie-
" mant beter leeren : ik wil geerne bekennen / dat ik / Gode dank / het
" toveren niet en versta.

§. 3. 't Is al twintig jaar geleden / dat ik dit so schreef ; tijds ge-
noeg om bet te leeren / gelijk ik doe so lang ik leve. En so heb ik vast
geleerd / datmen dikmaals in den Bybel leest het gene daar niet in en staat.
Dus gaat'et hier met Job. Mijn seggen sal ik eerst bevestigen ; en dan
eens horen / wat het voor bewijs is dat een ander heeft. Voor eerst dan
acht ik seker / dat God aan den Satan niet meer toegelaten heeft / dan
hy self begeerd hadde : Maar hy hadde geen verlof begeerd / om self aan
Job te doen het gene hy hem quaads wilde : maar dat God het soude
doen / tot wien hy seide / Strekt doch uwe hand uit, en tast aan alles wat
hy heeft. Job 1: 11. Of meintmen dat de Duivel even grote gunst by
God hadde als Salomon / welken hy meer segens gaf dan hy gebeden
hadde ? Siet (seit de milde gever alles goeds) ik hebbe u gegeven na uwe
woorden : self ook dat gy niet begeerd hebt heb ik u gegeven. 1 Kon. 3.
12/ 13. Waar quam dat hy toe ? *Jedidja*, dat is Godelief, (want so
was hy om des Heeren wil genaamd / 2 Sam. 12: 25.) een soon van
David Godes Lieveling , (so word die naam verduitscht) was Gode
weerd en aangenaam : die hem ook van self verscheen / en bood hem
sijne gunst ; Begeert wat ik u geven sal. vers 5. Niet licht kon hy te veel
begeeren / dien so rijkelijk geboden wierd : die ook so bescheiden in sijn
bidden was ; niet om rijkdom , noch de ziele sijner vyanden ; maar ver-
stand om Godes volk te righten : vs. 11/ 9. Maar hier hebben wy den
Satan voor / Gods vyand en der menschen. Verre van daar / dat God
hem self verschijnen soude : dan hy verschijnt wel stoutelik voor God.
En wat was sijn begeeren ? Vernielinge des rykdoms waar mede Job
van

van God gesegend was / en de ziele van Gods vriend: hoewel hem die geweigerd is; verschoon, seit God / sijn leven. cap. 2: 6. Genoegh den bosen vyand toegestaan / ter proeve van Godsknecht; al maakt hem God geen God.

§. 4. Ten tweeden is het ongerijmd / enigh werk of daad aan ene andere oorsaak toe te schrijven / dan de gene die uitdrukkelik daar in benoemd word. Wie maakte Job de runderen en eselen afhandigh? De Duivel? Neen: de Sabeërs deden enen inval ende namense. vs. 14 / 15. Wie warense die hem de kameelen roofden? de Chaldeërs. vers. 17. Waar ontstak het vuur / dat de schapen met de jongens verbrandde? Quam dat van den Duivel uit de Hel? Neen: maar Gods Vuur viel uit den Hemel. vs. 16. Wie stiet het huis onder de voet? de Duivel met syne bok voeten en Satyrs hoornen? Neen: maar een grote wind quam van de woestijne, ende stiet aan de vier hoeken van 't huis; ende het viel op de jongelingen datse storven. vs. 19.

§. 5. Mijn derde reden is / dat de geduldige Job en sijn ongeduldig wijf / geen van beiden op den Duivel dachten / dat hen die met so veel ongelukken plaagde: maar de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, seit de goede man. v. 21. Wat seit het bose wijf? Houd gy noch vast aan uwe opreghtigheid? Segent God, en sterft: cap. 2: 9. God, namelik / en niet de Duivel / was het dan na haar gevoelen / die 't hen dede: gelijk het Job ook self van haar verstond; mitsdien hy haar tot antwoord gaf / datmen so wel 't quaad als 't goed / op dese wijse moest van God ontvangen v. 10. Een wijf so onverstandig als dat was / soude heden so verstandig niet meer spreken: terwijle men alles watter quaads of vreemds gebeurt / terstond den Duivel toeschrijft / als offer God geen raad toe wiste. So doet men hier: daar God noch menschen / daar de man self die sulx alles leed / de vrow die 't aanging / en die alles sagh / vier boden na malkanderen / van geenen Duivel weten; daar blijftmen noch al seggen / dat de Duivel 't heeft gedaan.

§. 6. Ja wel: doch God ten voorsten; maar de Duivel door toelatinge van God. Ik weet wel / dat is 't oude woord / dat hier na noch eens ter dege ondersocht sal worden. So laatmen quanswys God aan d'eere: die als opperstierman 't gansche werk bepaalde: maar d' onderoorsaak moght daarom wel de Duivel zijn; die de Sabeërs en Chaldeërs by hopen aanvoerde / die 't vuur van den hemel / en den wind uit de woestijne komen dede. Is 't mogelijk? waren gansche hopen van gewapende Sabeërs en Chaldeërs dan geen domme schapen of weerlose jongers maghtigh; haddense daar toe de hulp des Duivels noch van doen? Den Hemel sal hy sich wel wachten ooit so na te komen / dat hy als Promethus God sijn vuur onthale / om den brand te brengen op der Aarde. Voorts hy magh so windig wesen als hy wil: God sal hem in syne schatkameren niet laten / om den wind daar uit voort te brengen; die houd d' Almaghtige voor hem self. Dit sullen wy hier na noch sien.

Want hier is 't ons genoegh / dat de Satan niet genoemd word / noch op 't minst gekend word in 't uitwerken van een enig ding / dat Job in desen wedervaren is : altoos ik hebbe 't niet gemerkt : weet een ander beter / dat laat ons horen.

§. 7. Voor eerst spreekt God wel duidelik den Satan toe : Siet / al wat hy heeft zy in uwe hand ; alleen aan hem en strekt uwe hand niet uit. vs. 12. Daar na noch eens : Siet, hy zy in uwe hand, doch verschoon sijn leven. cap. 2: 6. Sekerlijk hebben dese woorden groten schijn / om wel dubbeld te bewijsen 't gene ik daar effen noch so sterk ontkende. Want wat is duideliker geseid / als dat God Job in de hand, dat is / na allen stijl der hebreeuwsche tale / in de maght des Satans overgeeft ? En wat heeft hy noch daar by te seggen / aan hem strekt uwe hand niet uit ; en wederom / verschoont sijn leven : by aldien de Duivel dese maght of kraght niet heeft / om den menschen quaad te doen / so verre als 't hem God niet en belett ? Eer ik antwoorde / wil ik geerne bekennen / dat ik de Schrift op alle plaatsen / daar die wijse van spreken voorkomt / nagesien ; ende doorgaans bevonden hebbe / dat in iemants hand te zijn, in dien sin / als geseid is / verstaan moet worden : het zy dat sulk een self de hand aan hem leght / of dat hy 't door anderen doet. Overal nochtans is dat so niet : maar het heet ook in iemants hand te geven, somen hem dat genoegen geeft dat hy soekt ; en 't gene hy sulk enen die hem in den wegh is self doen soude / so hy konde : Doch waar toe het hem aan reght of maght / of aan gelegentheid ontbreekt ; waar af ik hier op elx een stuk te berde brengen sal.

§. 8. So veel als 't reght aangaat ; dat maghmen / na my toeschijnt / sien aan den moedwilligen doodslager / die in geen vrystad vry moght zijn. Maar so hy derwaarts sich begeven hadde ; so moesten d'oudsten sijner stad senden, ende nemen hem van daar ; ende hem in de hand des bloedwrekers geven, op dat hy storve. Deut. 19: 12. Niet om dat hem de bloedwreker self moght doden : want hoe wel op sommige plaatsen in dien schijn gesproken word ; so seggen sy echter meer niet dan dat de Bloedwreker den doodslager by ontmoetinge dodende, daar voor aan den halse niet gestraft moghte worden. Doch de sake in reghten bepleit zijnde / so en vindmen nergens uitgedrukt / dat hem vry stond het vonnis van 't gereght met eigen handen uit te voeren : maar staat beter te geloven / dat op desselfs aanklaghte 't vonnis van den reghter gewesen / door de genen die daar toe gesteld waren / uitgevoerd wierd. Getuigen moghten iemant steenigen / als onpartydigh zynde ; en dat in saken God betreffende / over godslastering of sabbatschendinge : Lev. 24: 14. Num. 15: 35 / 36. maar geenen aanklager of bloedwreker heeft sulx ooit / na godlike of menschelike wetten / daar reght in 't land was / vry gestaan.

§. 9. Oft iemant evenwel dat van den Bloedwreker anders soude willen verstaan / met wien ik niet hardnekkig twisten wil ; die sal nochtans dit volgende niet lichtelik ontkennen. Te weten : daar het Israel moght aan de maght ontbroken hebben / om het door de wapenen uit te voeren / 't gene

God

God beloofd hadde van de Amoryten / ik hebse in uwe hand gegeven: dat heeft hy self volbraght met hagelsteenen van den Hemel. Want daar waren der meer die van de hagelsteenen storven, dan die de kinderen van Israel metten sweerde doodden. Jos. 10: 8/ 11. So was 't ook namaals de gelegentheid / die Sisera in 't eerst wel diende / om Baraks of sijns volx eigene handen te ontvlughten; ende hem in die van Jaël te doen vallen / huisvrouw eens Keniters / die niet van Israel / maar van 't oude volk des lands / en met den vyand self in bondgenoodschap was. Nochtans hadde God aan Barak beloofd / en Debora hem ook voorseid / dat hy Sisera in sijne hand geven soude. Right. 4: 7/ 14. Al is dat maar een deel der overwinninge geweest / het was het minste niet: en de eigentlijkste sin der belofte is door Jaëls hand volbraght; om dat geen man van 't gansche heir der Kanaaniten so seer in de hand van Israël / daar elk sich wakker weeren moght / als hun opperveldheer weerloos door den slaap geraakt is in de handen van die vrouw.

§. 10. Om dit dan nu te deser plaatse toe te passen; so neemt eens / dat het Gode belief d heeft / den bosen vyand so veel toe te geven/dat hy Job in sulken swaren lijden sagh. Door dien tijd was hy so verre in sijne hand; gelijk men seit in sulken val; nu heb ik hem ver genoegh, ik heb hem in mijne handen, ik weet nu raad met hem: Dat is / doe ging 't den Duivel reght na sijnen sin / wanneer het Job so qualik ging: gelijk de bloedwreker te vreden was / wanneer 't gereght sleghs 't vonnis wees / al even veel wie daar de hand aan sloegh. Ende gelijk de Amorijten in de hand der Israelijten waren / wanneer hen God door hagelsteenen dede sterven: daar sy selve niet met al toe konden doen: also hier de Satan / wanneer dat God ende niet hy den wind liet waajen / die 't huis van Jobs kinderen om verre stormde. Eindelik / so als Sisera in Baraks hand geraakte / wanneer die vreemde vrow hare handen aan hem sloegh; daar Barak nochte niemant van sijn heir af wist: also konde Job in de hand des Satans wesen / wanneer Sabeers en Chaldeers hem sijn vee ontroofden / sonder dat de Duivel self het alderminst daar in bedreef.

§. 11. Datter nu staat / maar, of alleenlik, verschoon sijn leven: dat kan ook/so veel de woorden elk op sijn selve belangt/aldus vertaald worden/ maar let op sijn gemoed. Want hier staat in 't Hebreewsch שמר נפשו *Schemor nafscho*, gelijk Psal. 37: 37. שמר תם *Schemor tham*: 't welk by d'onsen vertaald is / let op den vromen. Daar staat dan noch by: ende siet na den opreghten; waar door het eerste lid noch nader word verklaard En נפשו *nafscho* is in 't hebreewsch so wel sijn gemoed, als sijn leven te seggen; so den taalkundigen genoeghsaam bekend is. En dan soude 't so veel betekenen / als / siet hoe hy te moede wesen sal. Te weten: niet / gelijk de beschuldiger meende / dat hy den moed verloren geven soude; al wast dat boven sulken stapel van so sware rampen/sijn gebeente en sijn vleesch ook noch wierd aangetast. Dus bleek het ook haast / dat hy daar op noch in 't minste niet besweek; schoon hem sijne eigene huisvrouw daar toe nieuwe stoffe gaf.

Want verre van daar door in sijnen moed versˈwakt te zijn / so antwoord hy met enen graauw: Souden wy 't goede van den Heere ontvangen? en het quade niet ontvangen? In dit alles en sondigde Job met sijnen lippen niet: vers 10. 't welk nochtans de Satan meinde dat hy soude doen / so hem 't water eens tot aan de lippen quame. Voor enen tijd bes week hy wel / so verre dat hy sijnen dagh vervloekte. cap. 3: 1. doch wederom bekomen / hield hy noch al vast aan sijne opreghtigheid; so seer datter sijn eigen wijf over verwonderd stond. cap. 2: 9. Dat meer is: na dat hy verder op sijn verhaal gekomen is / so verklaard hy rond uit / dat het al meer daar op aan komen moeste / eer hy sijnen God verliete. Daar ga, (seit hy) over my wat het zy: Siet so hy my doodde, soude ik niet hopen? cap. 13: 13/15. De woorden dan in sulken sin vertaald en verstaan / brengen geensins mede / dat de Duivel op dat na / te weten dat hy Job niet aan sijn leven komen moeste; de maght van Godt verkregen hadde / om hem aan sijn lijf te komen.

§. 12. Ik wil wel eens sien / wie my dese vertalinge en verklaringe / wanneer ik die vast wil houden / ontwringen sal: hoewel ik daarom noch niet soude verlegen staan. Daar tegen sal ik hem die 't my betwist / in d'uiterste verlegentheid brengen. Te weten / om my eens te seggen / hoe sich God van den Duivel ophitsen laat / ende nochtans in Duivels maght niet is? Want gy hebt my, (seit God tot den Satan) tegen hem opgehitst, om hem te verslinde sonder oorsake. Soude hy niet mogen seggen / Job zy in uwe hand; het scheelt weinigh of hy seit hier / dat hy sich self in sijne hand stelt; door dien dat hy sich van hem laat ophitsen, om den reghtveerdigen te verslinden. Is 't minder op 't gemoed te werken dan op 't lichaam? Ophitsen, en aanporren komt den mensche aan de leden niet / maar aan sijn hert. So wie sich dan van enen anderen laat ophitsen; is die voor so verre niet genoeg in 's anders maght? Maar nu word dat aanporren dat de Satan David dede / en 't ophitsen dat sich God liet doen van Job / in 't hebreewsch op enerleye wijse geseid; daar ויסת *vayasseth*, en hier הסיתני *hasithani*, gelijk sy weten die de taal verstaan. So waar als 't dan is / dat de Satan op den onafhankeliken en onveranderliken God het minste vermoght heeft om hem op te hitsen: so vast gaat ook 't besluit / dat hy Job aan 't lichaam heeft geplaagd / om dat hem God in sijne hand of maght gegeven heeft. Want het buiten allen twijfel meer is / iemants gemoed te overreden / dan sijn lichaam te beschadigen. Hy hadde dan al eerder en veel meerder maght op den Almaghtigen (foey godslasteringe!) eer hy eens de maght kreeg over Job.

§. 13. Ik magh dan wel lijden datmen 't so late; verschoon sijn leven: te weten / in alsulken sin / als of God den bloedwreker gevergd hadde / geen aanklaghte op den hals te doen; wel aan den lijve te komen / maar niet aan 't leven. Want verder was de gedaagde noch niet in sijne maght / (dat heet in sijne hand) dan om den eisch te mogen doen / en daar in by den reghter aangenomen te worden; gelijk gesien is. So sal dit hier de sin dan zijn. Ik hebbe my dus verre van u laten ophitsen / dat ik Job be-

roofd hebbe van goed en bloed: nu laat ik my noch so veel verder overreden / dat ik hem self aan sijne gesondheid hinder doe. Hebt dan noch so verre uwen wille van den armen man. Maar so gy uwen moed niet koelen kont / sonder dat gy hem ter dood siet afgefolterd: daar toe en sult gy my niet overreden; spreekt my daar niet van / dat sal u nooit gebeuren. Dese uitlegginge wykt lang so verre van den letterliken sin niet af / als de andere noodsakelik daar af moet gaan / waar mede dat ophitsen word verklaard.

§. 14. Doch wat heb ik hier mijn hoofd te breken / om 't gene oneigentlik en twijffelachtigh is geseid / met mijn gevoelen te verdragen? Siet daar staat met klare woorden: de Satan ging uit van 't aangelighte des Heeren; ende sloeg Job met bose sweeren van sijne voedsool af tot sijnen schedel toe, cap. 2: 7. Wie sloegh Job? De Satan? Dat staater niet: maar de Heere; die dat alleen kan doen. Want hy doorwond, en sijne handen heelen. Waarom is hier uitgelaten 't woordeken Hy? Om dat het in 't hebreewsch niet uitdrukkelik en staat? Daar was 't in sulken val als dit is / na den aart van die en andere talen / niet van node. In 't duitsch kan men 't selve missen / wanneer twee verscheidene daden aan eene selfde persoon / die te voren genoemd is / toegeschreven worden; maar in 't hebreewsch word het woord הוא *hu*, dat is HY, nooit anders dan nadrux halve op sich self gesteld / ende buiten dat altijd in het werkwoord mede begrepen. Doch so eischt het alhier de eigenschap der duitsche tale / (en de hebreewsche laat het toe) dat het woordeken HY uitdrukkelik gesteld werde; om dobbelsinnigheid te mijden / op dat niemant denke / dat Gods eigen werk aan den Satan toegeschreven word.

§. 15. Onse Oversetters / die al mede / so 't schijnt / in dat gevoelen waren; hebben 't daarom so vertaald / dat de Satan word verstaan de gene geweest te zijn / van wien twee dingen geseid worden: dat hy uitging van 't aangelighte des Heeren, en dat hy Job met bosen sweeren sloeg. Maar waarom geen drie? Te weten / dat het ook de Satan was / die sich met een potscherf schrabde: ja noch ten vierde / dat hy in d'assche neder sat. v. 8. Want al staat hier HY in 't duitsch; 't hebreewsch en eischt dat niet uitdrukkelik: schoon sy 't hier wel tweemaal gesteld hebben / daar 't laatste HY altoos niet meer van node was dan in 't voorgaande vers. Ja noch veel minder also 't qualik staat in 't duitsch / (wanneer het nadrux halve niet geschied) 't woordeken HY meer dan eens te seggen / daar verscheidene dingen aan eene selfde persoon of oorsaak toegeschreven worden. Beter soude 't luiden dus gesteld: hy nam sich een potscherf, ens. ende sat neder, voor hy sat neder. Men weet / dat dit beide van Job geseid is: daarom eens HY te veel. Maar 't ander / al gelooft men 't vast so: men weet het echter niet / dat het beide op den Satan geseid is / sijn uitgaan, en dat slaan. Doch het gaat so met de vertalingen / Leser: Oversetters worden dikmaals uitleggers; so als sy den sin verstaan / so schikkense de woorden: in plaatse van de reghte betekenis der woorden uit derselver afkomste / gebruik en schikkinge eerst

na

na te speuren; en daar uit dan den sin / na eisch der saken te verklaren.

§. 16. So segg'ik dan / dat hier niet de minste reden is / om dit van den Satan te verstaan: dat is / om de woorden buiten eisch en eigenschap der hebreeuwsche tale / tegen de natuur aan op een schepsel uit te leggen over saken die den Schepper eigen zijn. Wat de tale belangt: de Hebreen geven ons in desen ruimer keure dan veel anderen doen; te weten / datse niet so duidelik onderscheiden als wy / met de Grieken en Romeinen / aan wien van twee personen / die genoemd worden / de daad / die daar by gemeld word / toe te schrijven zy. Onder seer vele exempelen is dese duisterheid nergens klaarder te sien / dan daar Moses sijn wedervaren met God en met sijne eigene huisvrouwen verhaalt. Want het geschiede, seit hy / op den wegh in de herberge, dat de Heere hem tegen quam, ende socht hem te doden. Doe nam Zippora een steenen mes. ende besneed de voorhuid sijn soons. Ende hy liet van hem af. Wie is die HY? In 't hebreeuwsch staat dat woord niet eens ende in 't latijn of grieksch behoeftet niet: maar in 't duisch kanmen 't hier niet missen. Ik segge / wie is de gene die van den anderen afliet? en van wien liet hy af? 't Was Heere; die lang te voren genoemd was / dat hy Moses doden wilde / ende die nu (door dese besnydenisse al versoend) van hem afliet. Maar sijn soon, die besneden wierd / was laatst genoemd: waar door men soude mogen denken / dat Moses van sijnen soon afliet. De schikkinge der reden is 't alleen / welke doet / dat dit aflaten op dien name gepast moet worden die daar verdst af staat. So veel te gemakkeliker hier: om dat de Heere, van wiens aangesight de Satan uitging / de laatste genoemd / en also de naaste is.

§. 17. Want de sake betreft: wy sullen hier na (boven 't gene hier voor X. §. 6–15. van d'Engelen geseid is) noch duideliker tonen / dat het in de maght des Satans niet en is / al wierd 't hem duisendmaal toegelaten; sulke dingen alsmen hem gemeenlik toeschrijft / en besonderlik 't gene Job tot hier toe wedervaren was / te verrighten. Doch dat behoeft hier nu noch niet. Want also het eene altoos seker / en het ander noch onseker is; te weten / dat het God kan doen / en of 't de Duivel ook kan doen: wat reden kander zijn / om het aan den laatsten toe te schrijven; daar se beide by malkanderen / en (gelijk geseid is) de Almagtige God self de laatste genoemd is? So besluit ik dan datmen de woorden dus verstaan moet / als offer stonde: De Satan ging uit van 't aangesighte des Heeren; ende de Heere sloegh Job met bose sweeren. Hy dede dat / die dat sekerlik kan doen.

§. 18. Maar als 't al geseid is / was 'er so veel omslaghs wel van node? Want wie kan ontkennen / dat dit gansch verhaal aangaande Job met verbloemde redenen / na den stijl des ouden tijds / is opgeschikt? De sekerheid en waarheid der geschiedenissen sta ik toe; schoon by velen / al van oude tijden af daar aan getwijfeld is. Maar om meerderen indruk van so merkelijken voorval op des lesers hert te geven: so word de sake in 't vertellen met omstandigheden overkleed / die so niet geschied zijn als de letter mede brengt. Wy zijn al te wel gewoon / den heiligen Geest dus menscheliker wyse van

God

God self te horen spreken; om niet te geloven / dat hy 't van de Engelen / die maar schepselen zijn / insgelijx wel soude doen. Hier is dat beide te sien. Of soude iemant wel so dwaaslijk van God konnen denken: dat hy / dien alle syne werken van eewigheid af bekend zijn / (Hand. 15: 18.) ook / gelijk de menschen / op sekere tijden openbaren reght dagh houd? Dat hy den Satan / dien helschen bandrekel / eerst de weereld door sal laten wandelen; ende dat meer dan eens: ende daarna noch onder sijne ogen laten komen / so gemeensaam met hem spreken / als of hy sijns gelijke ware? Sal sich God dan van den Duivel laten ophitsen, om sijnen liefsten vrienden / hem te gevalle quaad te doen? Wat schuld hadde onse eerste moeder Eva dan / of heeft de menschen heden noch / so hy door des Duivels versoekingen beswijkt? Wat had hy David dan so swaar te straffen / indien hy self so wel als die sich van den Satan overreden laat?

§. 19. Ik moet my sekerlik verwonderen / hoe 't mogelik geweest is / dat de menschen die geschiedenis van Job / tot bewijs van 's Duivels groot vermogen / so gereed / so algemeen / so onbekommerd hebben aangenomen: sonder eens op de swarigheden / die daar onvermijdelik op volgen moeten / wel bedacht te zijn. Wat dunkt u / Leser / van 't verhaal dat Micha voor den koning Achab dede; wanneer die hem vraagde / of God sijnen oorlogh tegen de Syriers voorspoedigen soude? Ik sagh den Heere sittende op sijnen troon, ende al het hemelsch heir staande neffens hem, tot sijne reghter en slinker hand. Ende de Heere seide: wie sal Achab overreden, dat hy optrekke, ende valle, te Ramoth in Gilead? D'een nu seide, aldus; en d'ander seide, also. Doe ging een Geest uit, ende stond voor 't aangesighte des Heeren: ende seide, ik sal hem overreden. Ende de Heer seide, waar mede? Ende hy seide: ik sal uitgaan, ende een leugengeest zijn in den mond van alle sijne profeten. Ende hy seide: Gy sult overreden, ende sultet ook vermogen; gaat uit, en doet also, 1 Kon. 22: 19--22. 2 Kron. 18: 18--21. Gaat God met de bose geesten te rade? neemt hy de leugen te bate? geeft hy hen self last / om de menschen door sulke middelen / by hem self verboden / en vervloekt / tot sonde / en daar door ten val te brengen? wie heeft sulx ooyt gehoord?

§. 20. Wat is hier dan af te maken? Het selfde als van Job: wiens historie onse Oversetters ook met dit vertoogh van Micha vergelijken. Dit zijn hunne woorden over dat van Job. cap. 1: vers. 6. Dit word geseid by gelijkenisse van weereldsche prinssen: die, om rekenschap te eischen van hunne dienaars, over 't gene sy hen belast hebben; deselve voor haar ontbieden. Vergelijkt. 1 Kon 22: vers. 19. met d'aantekening. Hoe salmen 't een en 't ander dan verstaan? Te weten / dit is de sake. God wil door sijnen verborgenen raad / Achab / om sijner sonden wille / in den syrischen krijgh om den hals doen komen: des onthoud hy hem / door sijn reghtveerdig oordeel / so veel genade als hy nodig hadde om na goeden raad te luisteren; dewijl

hy tot den quaden uit sijns selfs verdorventheid genegen was. Dat wil hem Micha door dien toestel van gelijkenissen tonen: en met een dat het Gode ernst; en dit quaad wel vastelik / als met rijpen rade / en genoegsaam overleg van middelen / die daar toe dienden / van hem besloten was. En wat Job aangaat: door die verbloemde vertellinge wil Gods Geest verklaren / hoe het sijner Voorsienigheid belief'd heeft / sijnen knecht Job / na so vele zegeningen / op de hoogste proeve van geduldigheid te stellen: so verre dat sijne snoodste vyanden en benijders van 't geluk / dat God hem gunde; self de Duivel uiter hellen / (so te spreken) souden moeten toestaan / dat hy was een voorbeeld van standvastige godvrughtigheid. Dus leert ons dat verhaal / wat Job heeft konnen lyden; maar geensins wat de Duivel ooit kon doen.

§. 21. Met weinig moeite salmen nu begrijpen konnen / wat het was dat Paulus wedervoer: dat hy by enen Engel des Satans, die hem met vuisten sloegh, en een doorn in sijn vleesch was / verbeeld. 2 Kor. 12: 7. Want somen op de stellinge der griekische woorden acht geeft; hy en seit niet / dat het was ἄγγελος τοῦ σατᾶν *angelus tou Satan* een engel des Satans; maar blotelik ἄγγελος σατᾶν, *angelos Satan*, 't welk een Satans engel of engel Satan te seggen is. Behoeft dien volgens niet noodsakelik van dien eenen Satan / by uitnementheid alsso genaamd / verstaan te worden: maar magh al so wel op enigen tegenstander in 't gemein / die self / of door iemant anders van hem gesonden / den Apostel plaagde / gepast worden. En sulk een van den anderen gesonden / om den heiligen Apostel te quellen / magh / voor so veel hy van desselfs satan of vyand gesonden is / sijn Engel, dat is Bode; en voor so verre als hy self mede hem een vyand is / een engel satan, dat is vyandige bode genoemd zijn. 't Quaad dat hy hem dede was κολαφίζειν, *kolafizein*, dat is vuistslagen, stokslagen, kinnebakslagen geven; 't gene by ons in onduitsch bastonneeren en suffletteeren heet. Sulx is niet altijd na de letter te verstaan: ende past nochtans de letterliken sin / daarmen niet geern afgaat sonder reden / hier de naaste; om eenen Satan ofte Satans Engel te verstaan / van de genen die met stokken en roeden gewapend zijn: te weten menschen van den Gereghte of van wapenen / hoedanige den Apostelen doorgaans tegenstonden / en de gelovigen vervolgden.

§. 22. Derhalven weetende / dat een Engel, (so veel als den naam betreft) niet anders dan een bode; en Satan so veel als tegenstander, aanklager en lasteraar te seggen is: wat behoeven wy die vuistslagen verder te gaan soeken / dan by sijne bose vyanden / die de waarheid tegenspraken / en sijnen goeden naam met lastering beswaarden? Scherpe pylen waren dat / als van enen maghtigen, en als gloejende jeneverkolen; Psal. 120:4. Dat hem sulx niet weinigh wedervoer / heeft hy dikmaal duidelijk geklaagd. Ende kan seer wel zijn (al en vindmen 't niet bescheidelik beschreven) dat d' Apostel korts na die verwonderlike openbaringe / in 't begin des kapittels verhaald / enigen besonderen swaren overlast van bose vyanden heeft uitgestaan. Sulx alles te verdragen / dat viel den vleesche swaar: des bad hy

God

God so vuurighlijk / in vrese dat hy eens bedwijken moght; en wierd daar op van God vertroost / dat hy geenen nood en hadde.

§. 23. So weinig als 't dan blijkt / dat Paulus van God self aan den Satan ofte enen sijner Engelen verlaten was: so duister is het mede te verstaan / hoe andere van hem aan den Satan overgegeven, of de gemeinten tot sulx te doen vermaand zijn. Hy self seit / dat hy Hymenæus en Alexander, over loogheninge / so 't schijnt / (2 Tim. 2: 18.) van d' Opstandinge / aan den Satan overgegeven hadde / om hen 't lasteren af te leeren. 1 Tim. 1: 20. Insgelijx besluit hy / den bloedschandigen te Korinthen aan den Satan te doen overgeven; tot bederf des vleesches, om den geest daar door te behouden. 1 Kor. 5: 5. Doch het hebben sich al van ouds af vele uitleggers geyvnigd / om te mogen weten / wat dit voor een werk geweest magh zijn: doe wel gebruikelik / so 't schijnt / by d' Apostelen; maar al vroeg na hunne tyden in ongebruik geraakt: immers voor so veel als 't woord betreft / dat d' oude kristen leeraars al so weinig verstonden als de onsen hedendaags. Sulx blijkt uit de twijfelachtige verklaringen die sy daar af geven; d' een dus / en d' ander so.

§. 24. Om dese reden scheid ik hier met weinigh woorden af: also ik my niet voorgenomen hebbe / den eigentliken sin van dese plaatsen te verklaren / die ik niet versta. Sulx te bekennen / acht ik my te minder schande / om dat ik sie datse heden niemant recht verstaat. Liever blijf ik hier dan staan / als met menighte van uitleggers / so nieuwen als ouden / overal in 't wild te lopen. My is dat genoegh / dat uit dese geen bewijs voor des Duivels grote maght te halen is: so lang als niemant sekerlijk en weet / dat de sin sodanig is als dat bewijs vereischt. Maar ik heb al lang voorsien / datmen my met enen hoop Besetenen ontmoeten sal / en aan deselven dat doen sien / dat ik tot hier toe tegenspreke. Doch dat is een stuk / daar ik met den meesten ernst op uit geweest ben / om het na te speuren: en wat ik eindelik gevonden hebbe / dat sal ik den Leser duidelik voor ogen stellen. Eerst laat ons dan besien / wat voor bose Geesten 't zijn geweest daar mede sy beseten waren; en dan / waar in dat die besetenheid bestond.

XXVI. HOOFDSTUK.

De *Duivelen* in de Schrift als veele gemeld, zijn van des Duivels Engelen verscheiden.

§. 1. Ik hebbe / daar ik dit stuk in 't voorby gaan raakte XII. §. 5/ 6. my verplight / en de saak vereischtet ook / van dat onderscheid te spreken / dat tusschen den voorseiden Duivel en de Duivelen is. Die en zijn des Duivels Engelen niet. Gansch anders is hun naam in 't hebreewsch / en ook in 't grieksch. Twee namen vindmen in 't hebreewsch des ouden Testaments / dat onse Oversetters Duivelen ver-

 duitscht

duitscht hebben : maar ik sal hen selve doen bekennen / dat geen van beiden na behoren is vertaald. Het eerste is שדים *Schedym*, ende staat Deut. 32: 17. en Psal. 106: 37. De woorden van Moses hebben sy aldus vertolkt: Sy hebben den Duivelen geofferd, niet Gode: en het op de kant aldus verklaard; desen afgoden, door welken de Duivelen gediend worden. (Of dit wel is / daar af sal hier na noch iets te seggen zijn) verg. 1 Kor. 10: 20. Het hebreewsche woord betekent *Verwoesters*: also de Duivelen met reght genoemd worden; gelijk de Engel des afgronds de Verderver genoemd word. Openb. 11: 9. Of dit hier de naam van Duivelen is / daar komtet noch niet veel op aan: maar is my genoegh / dat het hebreewsch woord / so sy bekennen / Verwoesters betekent. Wy sullen haast vernemen / wie dat die Verwoesters zijn. D'andere plaats hebben sy aldus: Daaren boven hebbense hunne sonen en hunne dochteren den Duivelen op geofferd. Daar by seggense in d' aantekeninge anders niet dan dit / Siet d' aantekeninge Deut. 32: 17. En dat was ook genoegh. In 't latijn vind ik het op beide plaatsen *Dæmonia* vertaald; desgelijx in 't italiaansch *Demonii*. De fransche Bybel seit op d'eerste plaats / *Idoles*, dat Afgodsbeelden; en op d'andere *Diables*, dat Duivelen te seggen is. D' Engelschen hebben 't een so wel als 't ander Devils, en d' Hooghduitschen Teufel vertaald.

§. 2. Het ander hebreeusch woord is שעירים *Sehirym*, ende komt ons driemaal in den Bybel voor: Lev. 17: 7. 2 Kron. 11: 15. en Jesa. 13: 24. D'eerste plaatse hebben d'onsen dus verduitscht. Sy en sullen niet meer hunne slagtofferen den Duivelen, den welken sy nahoereeren, offeren. Maar op de kant hebbense dit: Het hebreewsch woord betekend eigentlik de genen die ruigh ende gehaard zijn, als bokken; en die den menschen in sodanigen gedaante by wylen verschenen; (sose meinden) ende van de Heidenen afgeschilderd, op gods dienstige wyse vereerd worden. Siet van dese ook 2 Kron. 11: 15. De tweede plaatse daar sy hier op wysen spreekt van Jerobeams afgoderyen; ende is van hen aldus vertaald. Hy hadde sich Priesteren gesteld voor de hooghten, en voor de Duivelen, en voor de kalveren die hy gemaakt hadde. Siet voor eerst hoe hier de Duivelen en de kalveren tsamen over eene kam geschoren staan: hoe veel beter pasten hier de Bokken? Onse Vertaalders/gelijk hier 't self de woordstaat in 't hebreewsch/ en door een self de woord van hen verduitscht is; wijsen ook op de kant na de voorgaande plaats / sonder iets daar by te doen. So doense ook ter derde plaatse / daar sy Jesaias woorden dus vertalen: de Duivelen sullen daar (te weten in 't verwoeste land van Babel) huppelen. Dus hebbense dan een self de woord / op die drie plaatsen even eens verduitscht / en even eens verklaard. Maar van d'andere vertalingen isser by na geene die hen mede stemt: dat laat ons nu ook sien.

§. 3. שדים *Schedym* hebben de Grieken telkens door δαιμόνια, maar שעירים *Sehirym* op die drie plaatsen driesins vertaald. Een bewijs hunder ongewisheid / om den reghten sin te weten. Lev. 17: 7. μάταιοι *mataioi*, en

2. Kron. 11:

2 Kron. 11: 15. εἴδωλα *idola*. 't Eerste woord geeft ydele of dwase goden/ (so Gods Geest met reght der Heidenen afgoden noemt) het ander Afgodsbeelden te verstaan. Jesa. 13: 24. hebbense 't gelijk 't ander δαιμόνια *daimonia* vertaald. D'italiaansche Bybel heeft op de twee plaatsen *demoni* en *demonij*, maar in de laaste *satiri*, satyrs, somen by ouds de boschgoden na der Heidenen meininge noemde. De fransche stelt de twee eerste malen *diables*: maar de laaste *lutons*, spoken; als beter/ so 't schijnt/ passende ook die plaats. Junius en Tremellius hebben hier *scopes* in 't latijn gesteld/ en op de kant verklaard. Hunne woorden stel ik dus in 't duitsch. Bystere Vogels, die sich als Satyrs bewegen (sy meenen ook al datter Satyrs zijn) alleer ongeluks vogels, raaw van geluid; daar Homerus 5. *Odyss.* af meld. In 't latijn wordense mede *asiones*, en in 't fransch op ene eigene wijse *dames* genoemd: welke vogel anderen na-aapt, vleit en op sekere wijse huppelt; gelijk Plinius in 't 13. boek der Nat. Hist. 23. c. spreekt. Daarom hebben wy, gelet op 't naast voorgaande lid van dit vers, en 't woord *huppelen* datter by staat; het liever dus overgeset dan het selve op de *satyrs* of *fauni* of *tragopanadas*, of diergelijke wanschepsels toe te passen. De gemeene latijnsche oversettinge en die van Zurich/ neffens andere/ hebben 't na de letter *pilosi*, dat is/ hairige vertaald. Coccejus heeft 'er het selfstandig woord/ datter by verstaan moet worden/ *hirci* bokken, in de plaats gestelt. D'engelsche vertaalder maakter mede satyrs af. Luther en Piscator hebben hier in 't hooghduitsch feltgeister gesteld; doch op de twee andere plaatsen mede/ als geseid is/ teufel.

§. 4. Uit so veel verschillende vertalingen/ met de texten selve vergeleken/ sal de Leser lichtelik drie dingen konnen sien. Voor eerst/ dat volgens 't gene daar sy in te samen stemmen/ ja self daar se schoon verschillen/ genoegsaam blijkt/ dat die twe hebreeusche woorden geheel wat anders betekenen/ dan men gemeenlik door Duivelen verstaat: volgens dien/ dat in 't geheel oud Testament van geen Duivelen gemeld word. Ten anderen/ datse evenwel doorgaans en byna een parigli̇k den text na dien sin hebben willen schikken/ (is 't niet overal/ 't is ten minsten in de eene of andere plaats) dat de Duivel in 't spel komen moghte. Waar dit by toekomt/ sal een weinig verder te verneemen zijn: dan het derde moet ik hier wat breeder seggen; te weten/ dat hunne vertalinge op die vijf texten niet en past. Want deselve leit so in den aart noch oorsprong van de woorden niet; en den inhoud noch de t'samenhang der rede eischtet niet; die 't ook eens deels niet en lijd.

§. 5. Het en leit/ segge ik/ in den aart noch oorsprong van de woorden niet. Want waarom word *Schedym*, eigentlik verwoesters, meer op Duivels/ dan *Schodeed* verwoester op eenen Duivel gepast: dewijle die beide woorden van een selfde grond woord *schadad* afgeleid/ ende also van eenerley betekenisse zijn? Nochtans word Jesa. 33: 1. wee u, gy Verwoester, *Schodeed*, op den koning van Assyriën: en daar dit woord meer voorkomt/ van niemant op den Duivel; maar van ieder een op sekeren men-

sche geduid. En belangende 't woord *sehirym*, gehairde of ruighairige, so de Bokken in 't besonder om hunder ruighairigheid wille in 't hebreeuwsch genoemd worden; waarom het ook 24. maal van onse eigene Oversetters bokken verduitsch is: wat reden haddense / om alleen op dese drie plaatsen Duivelen daar af te maken?

§. 6. Den inhoud noch de t'samenhang der rede eischte dat ook niet: noch in 't een woord noch in 't ander. Niet in *schedym*. verwoesters. Want hoewel het in die beiden plaatsen op de Afgoden geseid is / so zijn d'Afgodsbeelden / of der Heidenen verdichte Goden woest genoegh / om so te heten: dewijle sy woest en afschuwelik van maaksel / (so veel de beeltenissen belangt) en woest van omslagh / in den dienst diemen hen beweeg; met eene d'oorsaak van de verwoestinge des volx Israel geweest zijn. Sulx word hen daar over Deut. 32: 19. 20. uitdrukkelik gedreigd; en Psal. 106: 40. wel duidelik gemeld / dieswegen de toorn des Heeren tegen sijn volk ontsteken is, ende dat hy aan sijn erfdeel enen grouwel heeft gehad. Was dat niet verwoestinge genoegh?

§. 7. Wat het ander woord belangt: *sehirym* bokken of diergelijk vertaald / pasten immers in de laatste plaatse / Jes. 13: 31. bry wat beter van dat van Duivelen; dat daar gansch geene plaats en heeft. Wat doen de Duivelen by dat geselschap van wilde dieren, schrikkelike gedierten, Jonge struyssen en draken; so sy d'andere namen in deself de reden meest na gissinge vertaald hebben? Waarom mogen daar geen Bokken by? Of krieltet over al van Duivelen / daar sich 't wild gedierte houd? Wat gedachten hebben toch de menschen / en met name so geleerde mannen / van Duivelen / datse die doen huppelen in de woestijnen? Is dien duiveldans tot eere of vermaak van dat wild gedierte aangesteld? Want menschen souden daar niet meer te vinden zijn. Wie is so vernuftig onder al die wilde beesten / dat hy die Duivels in sijn geselschap daar voor kent? Of is dat der Duivelen eigen vermaak: segt my toch / geleerde luiden / hoe dat die huppelen der Geesten in sijn werk magh gaan?

§. 8. Waar komt dit dan by toe / dat d'Oversetters meestendeel / en insonderheid de onsen met de Duivelen so gereed zijn / om hen in den Bijbel plaats te maken? Datse gelijkelik met het gemeen gevoelen belangende de bose Geesten ingenomen / en met dat vooroordeel tot de vertalinge gekomen zijn. Anders / so sy onverschillig waren / als ontrent andere saken daarse self geen sonderling begryp af hadden: wat swarigheid haddense te maken meer dan elders / om het na de letter te vertalen; ende hunne meininge in de kant-tekeninge te verklaren? So hadde geen eenvoudig Leser door 't woord Duivelen, in den text gesteld / misleid geweest. Gelijk als Psal. 68: 31. Scheld het wild gedierte des riets, de vergaderinge der stieren, met de kalveren der volkeren. Hier haddense ook wel een van dreen / of immers van beiden / de stieren of de kalveren, tot Duivelen konnen maken: want hier toch ook na veler meininge op de heidensche / en besonderlik egyptische Afgoden gesien word. Onse Oversetters bekennen dat mede / seggende

hier

hier by op de kant: dat sommige alhier den Kalverdienst der Egyptenaren verstaan. Anders laten se de hebreewsche woorden in het duitsch wel staan/ wanneer se de vertalinge niet seker zijn: als van Dudaim, Gen. 30: 14/15. van Urim en Tummim overal; en van verscheidene gedierten diemen niet eten mogt/ den Solham, den Hargol, en den Hagab. Lev. 11:22. en honderd andere meer. So doende soudense ons insgelijx met de Schedijm en Sehirijm niet verbijsterd hebben.

§. 9. Maar d'Afgoden der Heidenen/ zijn die anders iet dan Duivelen? sult gy seggen; ende seit Paulus niet/ dat het gene sy den Afgod offeren/ sulx den Duivel self geofferd word? 1 Kor. 10: 20. Als het daar dan doch op aankomt/ waarom dan dit woord/ daar 't kennelik op d'Afgoden geseid word/ niet ten eersten Duivelen vertaald? Dit isset/ wel te weten/ dat qualik verstaan so veel dolingen gebaard heeft. Des sal ik nu wat breder daar van spreken. Sulx heb ik ook al in 't begin des eersten boex beloofd/ en voor af geseid/ dat Paulus in die plaats het woord *Daimonia*, ende niet *Diaboloi* gebruikt; welk/ als geseid is/ in den ganschen Bijbel anders dan van menschen (en dat sleghs driemaal) niet en staat. Maar het woord *δαίμων daimoon*, en *δαιμόνια daimonia* word in 't niew Testament wel 63. maal gevonden/ en van d'Oversetters altijd Duivelen vertaald: behoudens eene plaats/ Hand. 17: 18. daar sy liever Goden hebben willen stellen; om dat het misschien den burgers van Atenen beter paste/ om te seggen dat Paulus een verkondiger van niewe Goden, dan van niewe Duivelen was. Waar uit het schijnt/ dat ik d'Oversetters dus verre aan mijne zijde hebbe; die beweere I. B V. §. 5. dat de Heidenen/ hunne Goden voor geen Duivels houdende/ ook den Duivel niet aanbidden. Van wat hunne vertalinge belangt: sy waren genoodsaakt/ daar sy 't woord *Doimonia* over al even eens door Duivelen vertaald hebben/ schoon het seer verscheidelik te passe komt; hier ook so te doen. Want een eenige stem word door 62. al te ruimelik overstemd; om in 't minst te twijfelen/ of dat niet de ware en de eenigste sin is van een woord/ dat so menigmaal/ en op so menigerhande wijse in de Schrift te passe komt. Magh men een uit 63. plaatsen afscheiden/ om het anders te vertalen/ dan 't op alle d'andere vertaald wil zijn: so en sie ik geene sekerheid altoos/ in 't ondersoeken van den sin van enig woord. De Critici, dat is Letterkundigen/ sullen my dat toestaan/ die geen besonder belang in enige oversettinge hebben.

§. 10. Mijn seggen word noch meer bevestigd/ uit dien dat andere oversettingen het grieksche woord over al gehouden: zijnde in 't italiaansch demoni te lesen/ so dikmaals als in 't grieksch *daimoon*; of *daimonion* staat. Maar daarmen *diabolos* leest in 't grieksch/ hebben sy diabolus in 't latijn/ ende in 't italiaansch diavolo gesteld. So leesmen in 't syrisch Testament *Schido* en *Schide*, daar in 't grieksch *daimonia* staat: zijnde 't self de woord/ waarmede Jes. 13: 11. 't hebreewsch *Schedym* vertaald hebben; gelijk het ook derself de herkomst is. *Daimoon* vind ik

sk by hen met *davio* vertaald. Maar voor *diabolos* hebbense 't woord *satana* dat van gelijke kraght is / gesteld. Andere talen / in welken 't niew Testament is overgebraght / souden ons door hunne verscheidenheid noch meer verwerren. Waar sullen wy dan eindelijk met de *Daimones* en *Daimonia* heen / daar onse nederduitsche Oversetters overal / dat is 62. maal Duivelen af maken; even eens ofter *Diaboloi*, daar dit woord van af komt/ geschreven ware? Dat laat ons nu besien.

§. 11. De sake sal gemakkeliker zijn te vinden / by aldienmen sleghs onpartydig / alle vooroordeelen aan een kant gesteld / op twee regelen acht wil geven / die my geen taalkundig schriftgeleerde wraken sal. Beide rusten die op eenen grond / die in hoedanigheid der H. Schrijvers / en derselver taal bestaat. Van af komst waren sy Hebreërs / en spraken self hebreewsch: maar sy schreven grieksch. Dat was / gelijk wy weten / om datse ten behoeve van verscheide volkeren schreven; en dat de grieksche tale doe by grieksch en ongrieksch volk / zedert Alexanders tyden / rondom henen in't gebruik was. Luiden van verscheiden sprake / so seer als de Joden en Romeinen waren / quamen daarin over een; dat sleghs d'een den anderen / gelijk Lysias aan Paulus dede / had te vragen / kont gy grieksch? Hand. 21: 37. en daarmede was het wel / dan kondense malkanderen verstaan. Dit gesteld / so magh men vrypelik geloven / dat de Schrijvers van 't niew Testament de grieksche woorden in dien sin gebruikt hebben / als by den Grieken / en dienvolgens by den Heidenen gebruiklik was. Want die tot het Kristendom bekeerd zijn / hebben de betekenis der woorden niet veranderd. Waar uit volgt / dat sy door Daimones en Daimonia betekend hebben / 't gene de Heidenen daar door verstonden. Of het moeste zijn/ 't gene nu de tweede regel is) dat hunne eigene tale) de hebreewsche wel te weten: die ook de tale van den Bijbel is / so verre als 't oude Testament sich strekt; hen of door gewoonte / ofte nadruks halven / daar van af wijken dede. Dien aangaande is het openbaar genoegh / datse sich wel dikmaals na den stijl des hebreewschen Bijbels schikken. Maar dat heeft hier geen plaats; na dat wy gesien hebben / dat sodanige Duivelen daar in onbekend zijn; ende ten hoogsten maar op vier plaatsen / 2 maal door *Schedym* en noch tweemaal door *Schirym*. (so even beide verklaard) iet dat op der Heidenen afgoden siet / betekend is.

§. 12. Nu en kan mynen Leser niet onbekend zijn / wat der Heidenen Daimones waren: want dat heb ik in't eerste boek II. 9 --------- 12. uit oude schrijvers aangewesen; ende met een / wat eere / en om wat reden aan deselven wierd bewesen. III. 2. V. 4. 5. Daar na heb ik getoond / dat d'Afgodery der hedendaagsche Heidenen van gelijken trant is / als die oude was. Dat de Sitte en de Juhlen der Lappen / VI. 3. Dinstipan der Littouwers / §. 8. de seven hoogste en 26. mindere Goden der heidensche Persianen / VII. 7/ 8. de Tiedebaik en Gokis der Japanders / §. 9. de Dewetaas en Ratsjesjaas der Koromandelesen /

§. 11.

§. 11/ 12/ 13. de Fetissos der Guineërs / IX. §. 3. de Ichiri, d' Ommekous de Maboyas en Zemeëns der Kanibalen / X. 12/ 14/ 16/ 17/ 18. alle van denselven slagh zijn: en dat de Godsdienstige eere aan desen als middelaars en bewindhebbers / in stede der opperste Godheid bewesen word. Door Daimones zijn dan der Heidenen Afgoden te verstaan: dewelke / na hun gevoelen / al 't bestuur den menschelike saken van der hoogste Godheid wege aan sich hadden: en daar van διαιτητεὶ καὶ διοικηταὶ τῶν ἀνθρώπων, Scheidsluiden en Bestelmeester der menschen genaamd zijn. Hier van zijn de gelukkigen by de Grieken van ouds *eudaimones* die wel met de Dæmons staan; en d' ongelukkigen *kakodaimones*, die met de Dæmons qualik staan, genoemd. Want *eu* wel, en *kakoos* qualik te seggen is. De Dæmones van welken sy waanden dat hen enig quaad toequam / sonder datse 't wisten verdiend te hebben / wierden mede *Cacodæmones*, quade Dæmons genoemd.

§. 13. Hier by staat dit noch in 't besonder aan te merken / so alsmen ook bespeuren magh uit het gene ter aangemelde plaatsen getoond is: dat de Heidenen in 't onderscheiden / in 't benoemen en 't waardeeren hunder Goden seer oneffen zijnde geenen naam echter meer dan dien van Daimones gebruikt hebben; so verre dat dikmaals de Goden en de Dæmones een self de ding by hen was. Uit twee plaatsen van Homerus sal ik dat wel klaar doen blyken. D' eerste is / *Iliad.* T. daar Agamemnon onder anderen dus tot Ulysses spreekt; sijnen raad toestemmende.

Ταῦτα δ' ἐγὼν ἐθέλω ὀμόσαι, κέλεται δέ με θυμὸς,
Οὐ δ' ἐπιορκήσω πρὸς δαίμονος.———

Dus tuigt my mijn gemoed, ik wil dien raad wel sweeren;
En doch door valschen eed den *Dæmon* niet onteeren.

Siet hoe hy hier Dæmon noemt by wien hy sweeren wil. Doch of dit iemant noch enigen twijfel liete: siet hier een ander dat doorgaat *Iliad* P. Achilles reden gevende / waarom hy Hector / der Goden lieveling / in 't wreken van Euforbus dood niet derf de tegen staan; so seit hy.

Ὁππότ' ἀνὴρ ἐθέλει πρὸς δαίμονα φωτὶ μάχεσθαι,
Ὅν κε θεὸς τιμᾷ, τάχα οἱ μέγα πῆμα κυλίσθη.

Die enen *Dæmon* self bestaan derf te bevechten;
Ik segg', alsulken man by enen God geërd,
Sijn aanslagh gaat verloren,
Veel ramp is hem beschoren.

Daar word in den tweden regel God genoemd die in den eersten Dæmon hiet. Des besluit ik noch eens / dat de Dæmons der Heidenen Afgoden zijn.

§. 14. De Schrift betuigt dat self. Eerst / daar die van Athenen den Apostel enen verkondiger καινῶν Δαιμονίων *kainoon Daimonioon*, van niewe Goden noemde. Hand. 17/18. Want om te bewijsen / dat sulx niet waar was beriep / sich Paulus op den dienst des onbekenden Gods. vs. 23. Die God hen onbekend / Θεὸς ἄγνωστος, *Theos agnoostos* wierd dan by die Heidenen onder de *Daimonia* begrepen. Tot derselver leeringe en dienst voorseide Paulus door den Geest dat sommigen / ter laatste tijd uit het Heidendom bekeerd / wederom verballen souden. 1 Tim. 4: 1/ 2. Want gelijk hy seit βαπτισμῶν διδαχῆ *baptismoon didachee*, leeringe der dopen, Hebr. 6: 2. in dien sin / dat hy de leere / welke handelt van den doop / daar by verstaat: also mein ik / dat het Daillon hier ook niet qualik heeft / die sulx van den Afgodsdienst / die aan de sogenaamde *dæmones* bewesen wierd / verklaart. So dit onsen Oversetters in den sin gekomen ware / sy hadden mede van *daimonia* op dese plaats geen duivelen gemaakt. En aan dese *daimonia* was't mede / geen *Diaboloi* of duivelen; (so staat'er niet) dat de Heidenen in 't algemeen / na Paulus bedied / offerhande deden / en aan welker tafel sy deelachtig waren: 1 Kor. 10: 20/ 21. gelijk Joannes seit / datse die aanbaden Openb. 9: 20. Desgelijx de verleidende geesten, (welken name Paulus ook gebruikt / 1 Tim. 4: 1.) zijn geen geesten der duivelen; διαβόλων, *dioboloon*; maar der dæmons, δαιμόνων *dæmonum*; welke uitgaan tot de koningen der aarde. Openb. 16: 14. Van dese dæmons, en niet van duivelen was Babylon ene woonstede geworden. Openb. 18: 2. Even eens als ook hier voor §. 3: uit Jes. 13: 24. is verstaan.

§. 15. Wat seg ik dan? dat een Afgod iet is? Wy weten dat een Afgod niet is in de weereld. ende datter geen anderen God en is dan een. 1. Kor. 10: 19. en 8. 4. Om die reden wordense mede in't hebreewsch אילים *elilym* nietigheden genoemd. Dat hebben onse Nederlanders 14 maal Afgoden, ende eens Ezech. 30: 13. nietige afgoden verduitscht. De sake self word 1 Kron. 16: 26. en Psal. 96: 5. daar 't self de woord in den grondtext is / nadrukkelik geseid. Alle goden der volkeren zijn afgoden: maar de Heere heeft de Hemelen gemaakt. In't duitsch eigentlik / alle goden der volkeren zijn Nietigheden: ende word daar dan bequamelik tegensteld / dat de Heere de hemelen gemaakt heeft; en daar door getoond / dat hy geen Niet / maar Iet is: ja dat hy groot en seer te prysen, en boven alle Goden vreeslik is? gelijk in't naastvoorgaande vers geseid was. Waarom noemtse dan de Schrift self Goden? Om dat gene te betekenen / dat de Heidenen meinden iets te zijn. Maar uit haar selve noemt syse ydelheden, om te tonen datse in sich self niet met allen zijn. Dus worden ook de daimones in de Schrift genoemd; niet om datser waarlik zijn: maar om te betekenen dat gene dat alleenlik in der Heidenen inbeeldinge is / hoewel het niet en is. So noemen wy d'Ideën

van

van Plato / d' Intelligentien van Aristoteles: niet om te geloven datse zijn: maar om te betekenen 't gene sy daar door verstaan. Waarlik hebben de koningen van Assyrien, seide koning Hiskija / alle de landen verwoest, ende hunne Goden in 't vuur geworpen. Waren 't dan Goden? Hy noemtse so / om dat hen die volkere daar voor hielden: maar om sijn eigen gevoelen evenwel te seggen/het waren geenGoden. Jes. 37:18/19. Segt van gelijken: dat de Schrift van Daimones noemt/om datse van de Heidenen in 't gemeen/en van sommige Joden geloof d wierden;maar datter nooit Daimones geweest zijn.

§. 16. Dat nooit en was / daar quam ook nooit iet af. Hoe zijnder dan in Christus tijd so veel Besetenen geweest? Die wierden in het Grieksch δαιμονιζόμενοι *daimonizomenoi*, als ofmen seide / beduivelden genoemd: indien de Dæmons Duivels zijn; 't welk ik bewesen hebbe / Neen. Dertien maal word dat woord in d'Euangelien gevonden; ende noch eens δαιμονιώδης, 't welk sy vertalen duivelsch. Jak. 3: 15. Dese *Daimones* zijn 't / en geen *Diaboloi*, Duivelen, (hoewel het onse Oversettinge so noemt) die Christus en d'Apostelen uitdreven. Matt. 4: 24. en 8: 16/28/ 21. en 9: 32/33/34. en 10: 8. en 12: 22/24/ 27/28. en 15: 22. en 17: 18. Marc. 1: 32/34/ 39. en 3: 15/ 22. en 5: 12/ 18. en 6: 13. en 7: 26/ 29/ 30. en 16: 9/ 17. Luk. 4: 33/ 35/ 41. en 8: 29/ 30/ 33/ 35/ 36/ 38. en 9: 1/ 42. en 10: 17. en 11: 14/ 15/ 18 19/ 20. en 13: 32. Deselve zijn 't die de Schrift 9 maal bose en 21 maal onreine geesten noemt. Sulk een word mede eens een geest eens onreinen duivels (*dæmons*) een geest der krankheid, en een waarseggende geest genaamt. Luk. 4: 33. en 13: 11. Hand. 16: 16. Sulken Duivel/dat is/ een dæmon was 't waar mede Christus vyanden waanden dat hy en Johannes beseten waren. Matt. 11: 18. Luk. 7: 33. Joh. 7: 20. en 10: 20.

§. 17. Maar hoe seit d'Apostel dan van die *Daimonia*: Sy geloven dat God een is; maar sy tsidderen? Jak. 2: 12. Want met reden sult gy seggen; geloven dese iet van God / so zijnser evenwel: aangesien hy niet geloven kan die niet en is. 't Is reght: die op den name der Daimones den mensche antwoord geven / ik segge / de heidensche Priesteren / geloven dat de Godheid in der daad maar een is: gelijk als uit de t'samenstemminge der voornaamste Heidenen / van oude en van hedendaagsche tijden blijkt I. B. II. 4. VII. §. 2/ 5/ 6. De beelden in der Heidenen afgodstempelen worden in de Schriften so genoemd / als de verdichte Goden self by hen genoemd zijn. Want de H. Geest seit 'er niet meer af dannen siet: en 't gene men siet is maar silver goud, een werk van 's menschen handen. Psal. 115: vs. 4. Buiten dat en isser niets van de blote inbeeldinge der verblindde menschen. Die inbeeldinge doet dan mede / datse d'ingebeelde Goden vragen; en doet hen meinen dat die antwoord geven / wanneer de Priester hen bedriegt. Gelijk de Schrift nu het gene uiterlik geëerd word den naam des Afgods geest die niet en is: so is het gelijker-

kerwijs te denken / datse dien ook geest aan dien die op den naam des Afgods spreekt / hoewel die niet en is. Die Papen dan schoon 't volk door veelerley verdichtselen verleidende ; geloven echter datter maar een eenig godlik wesen is : en door wroeginge van hun gewisse / wanneer dat by gelegentheid eens wakker word / sy tsitteren wanneerse daar aan denken.

§. 18. By aldien dat iemant vreemt dunkt / die lette seghs op 't gene datmen elders leest. Jerem. 51 : 44. Ik sal besoekinge doen over Beel te Babel, ende ik sal uit sijnen muil uithalen dat hy verslonden heeft. Is een beeld (gelijk dat van Beel) bequaam om besoekinge te ontfangen ? hadde dat in waarheid iets verslonden ? Of hadde sulx d'Afgod self gedaan, die nooit in wesen was ? Neen / sult gy seggen : maar de Duivel / die onder dien naam / en in dat beeld geëerd wierd. Al wederom de Duivel ? Leest dit dan ook eens : Also seit de Heere ; ik sal ook de Drekgoden verdoen, en de nietige Afgoden doen ophouden. Ezech. 30 : 13. Sal dan de Duivel noch eens sterven ? of heest hem God doe al verdaan, na den inhoud der profezye / die door de hand van Nebucadnetsar verbuld is : hoe regeert hy dan nu noch so sterk / alsmen seit dat hy doet ? Is dat noch niet genoegh : so leester dit noch by : Beel is beschaamd, hunne Afgoden zijn beschaamd. Jerem. 50 : 2. Schaamt sich dan de Duivel ook ? Of schaamt sich het afgods Beeld ? Geen van beiden denk ik wel : maar die 't bewind hebben over den Afgodsdienst. So seg ik dan even eens tsidderen de Daimones, als d'Afgoden beschaamd zijn. Volgens dien blijkt uit desen niet / datter waarlik Dæmons zijn / de gene diemen t'onreghte Duivelen noemt.

XXVII. HOOFDSTUK.

De menschen diemen seide van deselve beseten of gequeld te zijn waren sonderlingen siekten onderworpen.

§. 1. Wy hebben nu de Dæmonas tot niet gemaakt / die anders ook onreine en bose Geesten genaamd zijn. Nu / dat niet en is / dat doet of werkt ook niet. Hoe hebben dan die Duivels of onreine Geesten sulke werkingen gedaan / als d'Euangelium ons vermelden / in en door de genen die van hen beseten waren ? Dat laat ons ondersoeken. De schijn is / dat dikmaals een of meer Dæmons (so wil ik vervolgens altijd spreken / in plaats van Duivelen, daar in 't grieksch de *Daimones* en niet *Diaboloi* genoemd zijn) eens menschen lichaam ingenomen en beseten hebben : invoegen datse hem deden spreken : of meesten tijd swaare siekten en pijnelijke quellingen / self ook raserny en dulligheid toebraghten. Welker elendigen seer veele / door de kraght en goedheid onses Heilands / en den dienst sijner Apostelen / daar van ver-

verlost zijn; de Dæmons of onreine Geesten van hen uitgedreven zijnde. In't gemeen word dien aangaande van Jesus geseid / datse tot hem brachten / onder anderen / die van den Dæmon beseten waren, en dat hy die genas: Matt. 4:24. in gevolge dies ook van d'Apostelen / dat hy hen maght gaf over de onreine Geesten, om deselve uit te werpen cap. 10:1. Bysondere voorvallen worden dien aangaande verhaald: die hier na besonderlik te volgen staan.

§. 2. Ende wierd dit uitwerpen der Duivelen by den Heere self / also wel als by sijne afgesondenen / voor een bewijs van sijne godlikheid / en wettige sendinge opgegeven: waar toe hy Herodes ook liet seggen / Siet ik werpe Dæmons uit; Luk. 13; 34. en self tot de Fariseen seide / dat hy sulx door Gods Geest of vinger; dat is door goddelike kraght te wege braght. Matt. 12:28. Luk. 11:20. Insgelijx by sijn afscheid enige Tekenen aan de sijnen belovende / die hen souden volgen / so seide hy onder anderen / en dat ten eersten: in mijnen name sullense Dæmons uitwerpen. Marc. 16:17. D'Apostelen ook met besondere blijdschap, als verwonderd / seiden; Heeren ook de Dæmons zijn ons onderworpen in uwen name. Luk. 10:17. Sy bewesen ook / dat hun Heere met den heiligen Geest ende met kraght gesalfd was / uit dien dat hy was genesende alle die van den Duivel (daar staat nu eens *diabolos*) overweldigd waren. Hand. 10:38. Dit gaat altemaal daar henen / dat het schijnt iets boven de Natuur te zijn: en dat de Duivel sulken grote maght over de menschen heeft / die door generhande middel / dan alleen door Gods Onmiddelbare kraght te overwinnen zy.

§. 3. Doch somen op dit alles nader ondersoek wil doen / het doet sich haast veel anders op: waar af den Leser te overtuigen / ik hem eerst wil bidden / dat hy enige dingen in acht wille nemen / die hem noodsakelik tot nabedengen brengen moeten. Het eerste is / datmen van sulken menigte der Besetenen in generhande boeken elders leest: waar uit men reden heeft sich te verwonderen hoemen niet een exempel daar van vind in al den tijd noch door alle de boeken van 't oud Testament; self ten tijde dat de Joden tot den dienst der Dæmones vervallen waren / gelijk't in tijde van Manasse was. En had de Duivel nu dan so veel groter maght op't volk / nu 't selve van 600. jaren af den Afgodsdienst verlaten / en genoegsaam als versworen hadde? Ik weet niet wat men hier op seggen kan / als dat de Duivel doe besonderlik is uitgelaten; op dat hy die gekomen was om des Duivels werken af te breken / gelegentheid hadde / om sijne kraght te tonen; gelijk het met den blindgeborenen was. Joh. 9: vers 3. Maar dan ontstaat een tweede swarigheid.

§. 4. Want alhoewel het niet en strijd tegen Gods gereghtigheid / dat een soon of dochter Abrahams, Luk. 13: 16. gelijk Maria Magdalena, Marc. 16: 9. Luk. 8: 2. en die blindeman self / buiten sijne of sijner ouderen besondere schuld / op ene sonderlinge wijse van God zy besocht geweest: so moet het echter vreemd voorkomen / dat nergens van onder Gods volk

de Duivel sulken heerschappye heeft; en datmen niet een enig teken van dien aart in gansch Egypten sagh / wanneer God den verstokten Farao naamkundig heeft verwekt, om aan hem sijne grote kraght te tonen, ende om mijnen naam (seit hy) te vertellen op de gansche Aarde. Exod. 9: 16. Geheel anders: maar om te tonen / dat Moses quam om 't volk verlossinge van God te doen; so wierd Egypten geplaagd / maar Israël verschoond: wanneer ene dikke duisternisse van drie dagen over gansch Egypten was; maar by alle kinderen van Israël was 't licht. Exod. 10: 22/23. En by aldien 't 'er seer op aan quam / ik meine dat ik stoffe meer dan nodig uit de Profeten halen soude / dat het den Israelyten beloofd is / die na de babylonische gevangenisse ten groten deele hier in van de Heidenen onderscheiden zijn: dat hen God / nu alleen / sonder omsien na d'Afgoden / by hen gediend; ook van de plagen der Afgodendienaars vry bewaren of verlossen soude.

§. 5. Ten tweden merk ik aan: dat dese δαιμονιζόμενοι *daimonizomenoi* dat is eigentlik / so als 't woord *daimoon* gemeenelik verstaan word / beduivelde, bedæmonde (of liever begeestigde soud ik seggen) of ἐνεργούμενοι *energoumenoi* besetene menschen; en gevolgelik de onreine geesten so genaamd / altijd by de siekten genoemd worden; en also genoegsaam onder de siekten en quellingen / die doe omgingen / gerekend. Want in 't gemein gesproken / so braghtense tot hem alle die qualik gesteld waren, met verscheidene siekten en pijnen bevangen zijnde, ende van den Duivel beseten (van enen Dæmon moest het wesen) ende maansieken, ende geraakten: en hy genas deselve. Mat. 4: 24. en 8: 16. Marc. 1: 32. Luk. 6: 18. en 7: 21. Daarom seide ook de Heere self; Siet ik werpe Dæmons uit: en make gesond. Luk 13: 32. En Petrus insgelijx van hem / dat hy was geneesende geweest (buiten siekten hadde hy beter geseid verlossende) alle die van den Duivel overweldigd waren. Hand. 10: 38. Op geene andere wyse word ook van d' Apostelen geseid; dat op enen tijd / wanneerse vele Dæmons uitwierpen, so salfdense ook vele kranken met olie, en maakrense gesond. Marc. 6: 13. Dat was wanneer de Heere self noch by hen was: desgelijx ook na desselven Hemelvaart / so braghtmen tot hem kranken, en die van onreine geesten gequeld waren; welke alle genesen wierden. Hand. 5: 16. en 8: 7. en 19: 12.

§. 6. Laat ons 't selfde nu eens in 't besonder sien: waar toe niet nodig is / alle voorvallen / die daar af verhaald staan / op te halen; so wy slegHs bemerken/dat eene selfde quellinge in eenen selfden mensche/op d'eene plaats den naam van dæmon of onreine geest, en op d'andere van siekte heeft. De soon van sekeren man was / na sijn eigen seggen maansiek: Matt. 17: v 15. ende also hy daar by stom was/so word elders geseid / dat het een stomme geest was / die hem quelde; Marc. 9: 17. Luk. 8: 39. en desgelijx dan by Mattheus wederom / dat de Dæmon van hem uitvoer, wanneer hy genesen wierd. v 16/ 18. Dat meer is / het schijnt dat de siekte selfden naam van Geest heeft in de Schrift: also deselve van de vrow/die 18. jaren krank

ge-

geweest was / op die wijse spreekt / datse enen Geest der krankheid hadde. Luk. 13: 11.

§. 7. Het derde is insonderheid aanmerkens weerdig: Te weten / datmen nergens in den Bybel vind / dat het uitdrijven der bose Geesten ooit door Gods Profeten is voorseid. Maar Mattheus eens verhalende / hoemen op enen avond vele van den Dæmon beseten tot den Heere Jesus braght; en dat hy de geesten uitwierp met den woorde. en alle de genen die qualik gesteld waren, genas: so merkt hy daar op aan / dat in desen vervuld is't gene gesproken was door den profeet Jesaia, daar hy seit: cap. 53: 4.) hy heeft onse krankheden op sich genomen, en onse siekten gedragen. Matt. 8: 16/ 17. Merkt in 't voorby gaan / dat in den griekschen text van Mattheus niet en staat van den Duivel, nochte van den Dæmon, maar alleen beseten: en dat onse Oversetters evenwel die ingebulde woorden niet en onderscheiden / (gelijk se anders so sorgvuldelik doen / na veeler oordeel meer dan 't nodig is) deselve met andere letters / of ook tusschen twee haarkens stellende, so als te deser self de plaatse het woord onse by dat van siekten is gevoegd. Waar uit blijkt dat het hen gelust heeft / den Duivel mede in te schuiven ter plaatse daar hy niet te doen en heeft. En so veel als nu de sake self betreft: so men uit die plaatse daar uit Jesaias bygebraght bewijsen moet / dat de Messias Dæmons uitwerpen moest; so volght noodsakelik / dat de Besetenheid eene van de Siekten is / die de profeet seit / dat hy dragen / en sijn volk daar af verlossen soude.

§. 8. Dit blijkt mede uit het antwoord / dat de Heere self aan de leerlingen van Johannes gaf; behelsende 't bewijs / dat hy de Messias was / die komen soude / en dat men geenen anderen verwachten moeste. Gaat henen, seit hy / en boodschapt aan Joannes 't gene gy hoort en siet: de blinden worden siende, ende kreupelen wandelen; de melaatschen worden gereinigd, en de doven horen, de doden worden opgewekt, ende den armen word het Euangelium verkondigd. Van 't uitwerpen der Dæmons en spreekt hy niet een woord. Matt. 11: 4/ 5. ende sulx niet tegenstaande dat hy ter selfder ure vele van siekten en qualen, en (daar wel op te letten staat) ook self van bose geesten genas; so als Lukas uitdrukkelik daar van schrijft: die nochtans de woorden onses Heeren mede verhalende / insgelijx de bose Geesten daar in niet en noemt. cap. 8: 21/22. Maar wanneer hy naderhand van die sake aan Herodes weten liet / so scheen hy alles wat hy genas onder 't uitwerpen der Dæmons te begrijpen. Want dit waren sijne woorden: Gaat henen, segget dien vosse? Siet ik werpe Dæmons uit, en make gesond. cap. 13: 32.

§. 9. Het vierde dat hier bystaat aan te merken / is 't geen onsen Heere Jesus in eigener persoon van d'ongelovige Joden wedervaren is: het zy datse tot hem self / of tot anderen van hem spraken. Ongewoon van anderen te horen 't gene hy dikmaal sprak / of te sien de werken die hy dede / schreven sy hem toe enen bosen Geest die hem daar toe dreef. Wan-

Wanneer hy hen verweet / datse na sijn leven stonden: sy niet willende daar van overtuigd zijn / borsten uit in dese woorden: Gy hebt enen Dæmon; wie soekt u te doden? Joh. 7: 20. En tot anderen tijden seidense hem achter na/ Hy heeft enen onreinen Geest. Mar. 3: 30. En dat was / om dat hy dede / sonderling ontrent onreine geeste / (so als sy die noemden) het gene sy niet begrepen hoe het in sijn werk moght gaan. Hy heeft enen Dæmon (onse Oversettinge seit / hy heeft den Duivel) ende is uitsinnig. Joh. 10: 20. Waar uit blijkt / datse enen Dæmon, of onreinen geest toeschrijven den genen die niet wel by sinnen is. Schoon sy sulx van Jesus gelovende / al te sondig doolden: echter gavense genoegh te kennen/dat indien 't waar geweest hadde / het hen even veel zyn soude / te seggen dat hy dul / of van enen bosen geest beseten was; de sin was even eens. Ende word sulx van onse Oversetters in hunne uitlegginge op de kant over Joh. 7: 20. self erkend. Want op de woorden / gy hebt den Duivel (so als sy 't vertalen) tekenen sy aan op N°. 33. dat het is te seggen; gy raast als een beseten en uitsinnig mensche, ende gy lastert ons.

§. 10. Uit dit alles dunkt my dan / datmen wel besluiten magh: dat dit slagh van Dæmons, bose of onreine Geesten, of geesten eens onreinen Dæmons, sekere bose siekten waren; die de herssenen belemmerden / en daar door de inwendige sinnen / besonderlik d' inbeeldinge krenkten: by tijden sich verheffende / gelijk de koortse; ook wel met koortsen vermengd / en met stuipen / d'een swaarder dan d'ander / tot raserny en dulligheid overslaande; waar uit die swere toevallen / van sommigen in d' Evangelien verhaald / outstonden. In sulken sin wierd aan den genen die somtijds enen overval van dulligheid hadde / een onreine geest; of dæmon toegeschreven: ende waren ook d' uitwerkingen der so genaamde bose geesten / dikmaals en voornamelik deself de als van dulligheid; gelijkmen aan verscheidene die d' Evangelien vermelden heeft gesien. Matt. 8: 28/ 32. en 17: & 15. Marc. 5: 3/ 4/ 5. Luk. 8: 27/ 29. en 9: 39. Onder sulke dulligheid heeft sich ook wel blindheid / stommigheid en dovigheid vermengd gehad: Matt. 12: 22. ende wierd dan sulken sware quellinge een stomme en dove geest genaamd. Marc. 9: 17--25. Lukas meld de stommigheid alleen. cap 11: 14.

§. 11. Den oorsprong sulker benaminge maghmen uit de Daimones der Heidenen / in 't 1. boek II. §. 9--13. beschreven / en besonderlijk uit dat gevoelen trekken / dat by ouds en noch heden deselve Dæmonas niet alleenlik oorsaak of bestierders van der menschen hertstoghten; maar ook die hertstoghten self Dæmonas genoemd heeft. 1. B. II. §. 12/ 13. en X. §. 12. Want in welker voegen de filosofie van Plato en Pytagoras den Joden dies tijds aankleefde / is al mede 1 B. XII. §. 4/ 5/ 11. uit Filo getoond / en daarna I. B. XXIV. §. 13. noch eens te pas gebraght. En 't gene verder in 't besonder hier ter sake dient / is dat my een voornaam Arts / terwijl ik met dit schryven besig ben / reght te paste t' huis brengt; ende zedert van my self ook nagesien / dusdanig is. In Fragm. Galeni ex

Aphor-

Aphor. Rabbi Mosis coll. Expos. IV. in libr. Timiei §. 99. gelijk ik dat bevinde in het II. deel van 't IX. stuk der werken van Gelenus pag. 402. daar in t latijn van woord tot woord aldus te lesen staat. *Aliqui antiquorum inspicientes Apoplexiam esse ægritudinem diram, Dæmonium nominaverunt. Et aliqui eam Lunam: Lunam autem dixerunt, quia in circulatione Lunæ accidere consuevit. Et Plato imposuit huic morbo nomen Dæmonis, quia capiti accidit, & manifestè nocet loco dei, scilicet cerebro.* Dat is: Sommige der ouden, insiende dat de Beroerdheid ene bystere siekte is, noemden deselve Dæmonium. Sommige de Maan: en dat daarom, dewijle sy gemeenlik met den omloop der Mane komt. Ende heeft Plato dese siekte den naam van Dæmon gegeven, dewyle sy het hoofd bevangt, ende klaarlik krenkt de plaatse enes Gods (of des Gods, dat is / daar sulk een God of Dæmon / wanneer die in den mensche komt / sich sett) te weten de herssenen. Het blijkt dan uit dit seggen van dien joodschen medecyn / dat het al een oud gebruik was / dus te spreken van de swaarste siekten / die de herssenen ontstellen: dat een Dæmon / God of Geest / op sijn Platos te verstaan / dat deel des lichaams in den mensch bevangen hadde.

§. 12. Noch meer sal ons Hippocrates de vader van de Medezijnen seggen / daar hy in sijn boek περὶ ἱερῆς νόσου *peri hierees noson* van de heilige (dat is de vallende) siekte, voor af de reden geest / waarom die alsoo genaamd wierd. Der woorden zijn te veel om uit te schrijven; maar dit is de sin. Hy oordeelt datter geene reden is / om aan dese siekte boven andere dien naam te geven: Maar de menschen, seit hy / hebben door onkunde en verwonderinge gemeind, dat deselve godliker natuur en oorsprong wesen moeste; om datse den anderen siekten in geenen deele gelijkt. Doch die reden toond hy dat insgelyx in vele andere siekten plaats hebben konde. Dies meld hy de genen die sijns bedunkens d' eerste vinders van desen name konnen geweest zijn: te weten / dat de genen die allereerst dese siekte tot de Goden gebraght (so heeftet Foësius in 't latijn vertaald: eigentlik verheiligd, gelijkmen seit vergodet) hebben ἀφιερώσαντες *afiërosantes*, sodanige geweest zijn als de Magi en wypapen en omlopers, en vermetle snorkers; die sich uitgeven voor seer godvrughtig en van grote weetenschap te zijn. Want dit volk onder voorgeven van godlikheid sulker siekte hunne onkunde bedekte; om deselve natuurlik genesende / des te groter eere te behalen. Na dat dan ook de werkingen der siekten waren / daarna venoemdense die van besondere Goden / of Dæmones / diemen voor oorsaken sulker besondere werkingen en beweegingen hield.

§. 13. Daar wy dan hebben sulke twee getuigen / Plato en Hippocrates / beide voor des Saligmakers komste in de weereld geleefd hebbende / so verre als de Joden kennis of gemeenschap van der Heidenen gevoelens hadden: moght het lichtelik gebeuren / datse ook derselver tale spraken / om aan sulke siekten sulke namen toe te schrijven. Nu kan ons Josefus / die ontrent den tijd wanneer dat Christus uit de weereld ging ter weereld quam / ons daar van versekeringe doen. Want die man / so geleerd als

hy by de Joden was / nochtans vol sotte bygelovigheid / geloofde erger dan self Plato of Hippocrates / datter sulke Dæmons waren die de kranken plaagden / en door toverkunst verdreven wierden : also hy in sijn 7. B. van de J: Oudh. cap. 25. van alsulke Dæmons meld / welke so genaamd zijnde, de geesten van de snoodste menschen levendig inneemen, en daarna doden. Waar in hy waarlijk ook een onverstandig oordeel velt ; als of 't een vast bewijs van eigen boosheid ware / so enig mensche van alsulken bosen geest beseten wierde. Nu komt die Rabbi Moses achterna / so veel wijser dan d'anderen ; die ons klaarlijk toont / dat sulk gevoelen van de siekten uit dat van den heiden Plato quam : die meer Filosoof dan Arts / en daar door in dit stuk der Filosofie dus gebrekkelijk / den Dæmons (immers in den schijn) heeft toegeschreven ; het gene Hippocrates / door beiderlije weetenschap verlicht / niet anders dan natuurlijk / so als alle siekten zijn / heeft aangemerkt. Ondertusschen sietmen / dat het bygelovig joodsche volk het domste van die veelerley gevoelens / immers in hun spreken / allermeest gevolgd is.

§. 14. En om te mogen sien / hoe seer het Jodendom sich na dat heidensch oordeel voegde : so sal ons Lichtfoot uit der Joden schriften tonen / dat sy ongewone siekten / ook gemeene gebreken so des lichaams als gemoeds / den bosen Geesten toeschreven ; of die self den naam van bose Geesten gaven. Hy spreekt over Matt. 17: 35. uit Ben Majemon in 't boek Gerushin. cap. 2. By aldien iemant enen bosen Geest hebbende seggen moghte, met dat hem die Siekte bevangt. ens. Over 't boek Gittijn cap. 7. §. 1. seggen d'Uitleggers : *Kordikus* is een Dæmon, welke heerscht over de genen die te veel niewen wijns gedronken hebben ; of (so als enen Samuel seit) wanneer hem de niewe wijn uit de wijnpers gebeten heeft. By Maimons sone word het dus verklaard : קורדיקוס *Cordiacus* is ene siekte die uit al te grote volheid van de vaten des breins onstaat, waar door 't verstand verbijsterd word; ende is een slagh van vallende siekten. In 't boek Aruch staat שבתא *Shibtha* is een bose Geest, die den kinderkens op den nekke sitt, en de senuwen desselfs uitdroogt en toetrekt. Desgelijx over Matt. 8: 28. Dit zijn de tekenen van *Sota*, ofte van enen rasenden : dat hy 's nachts uitgaat, en sich tusschen de graven onthoud, sijne klederen scheurt, en al ter neder smijt wat hem voorkomt. Voorder (seit Rabbi Houna ;) die 's nachts uitgaat is *kondriacus*, dat is / *hypochondriacus*, die de miltsiekte heeft ; die tusschen de graven vernacht, steekt den *Schedym* (wy hebben XXVI. 3/4/5. aangewesen wat die zijn) reukwerk aan ; die sijne klederen scheurt, *kolikus*, dat is melancholicus, een swaarbloedig mensch ; en die al wat hem ontmoet ter neder werpt, *kardiacus*, dat is / die met hertstikkinge gequeld is. Wat verder seit hy dan : By wijlen is hy dul, en dan wederom by sinnen : gedurende die dulligheid stelt hy sich in alles rasende aan ; dan wanneer hy wederom tot sijn selve komt, draagt hy sich wyselik in alles, Siet daar, seit Lichtfoot (die anders overdadiger dan iemant anders

ders van den Duivel spreekt) over Matt. 17: 15. een selfde ding, Duivel en Siekte.

§. 15. Men moet ook buiten dat niet vreemd achten/ dat ongemeen quellingen dies tijds den naam van Geesten by de Joden hadden. Wat het en was buyten de Schrift niet / dat de driften en bewegingen des gemoeds / het zy ten goede of ten quade / mede geesten heeten. Daillon heeftet seer bequamelik met dese woorden aangewesen. Somen met aandacht be-
„ merkt verscheidene dingen / aan welken de Schrift den naam van Gee-
„ sten geeft: men sal bevinden / dat het niet anders dan sekere hertstogh-
„ ten zijn / door welken de menschen gedreven / of dus of so gesteld zijn.
„ Die andere Geest, die met Caleb was / en is niet anders dan sijn ge-
„ loof en moedigheid geweest; gesteld tegen d'ongelovigheid en laf hartig-
„ heid van sijne met gesellen. Num. 14: 24. De Geest, welken God San-
„ herib ingeven soude / dat hy een gerughte horen / en in sijn land we-
„ derkeeren moeste; was [waarschijnlik] de vrese die hem door 't aan-
„ schouwen van 185000 lijken in sijn leger beving. Jes. 37: 7/ 36/ 37.
„ Dat niew herte en die niewe Geest, welken God wil dat sijn volk sich
„ maken sal; (geestelike wesens/ seg ik 'er by/ konden sy niet maken)
„ zijn buiten twijfel niewe gevoelens en genegentheden. Ezech. 18: 31.
„ De Geest der hoererye is de drift die in den menschen is tot dese son-
„ de. Hos. 4: 12. en 5: 4. Wanneer Jesus den twee sonen van Zebedeus
„ seide / Gy en weet niet van hoedanigen Geest dat gy zijt, Luk. 9: 55.
„ so was de meininge / datse niet en bemerkten van wat hertstoght sy
„ gedreven wierden / om also te spreken alsse deden. Die Geest des die-
„ pen slaaps, die den Joden heeft bevangen Jes. 29: 10. Rom. 11: 8. is
„ niet anders dan die natuurlike ongevoeligheid / waar hen God aan
„ overgaf; hen onthoudende sijne genade. De Geest der sachtmoedigheid
„ 1 Kor. 4: 21: is de sachtmoedigheid self / op de sachtigheid van ons
„ gemoed. Door eenen geest wandelen, 2. Kor. 12: 18. dat is door eene
„ selfde genegentheid / en met eenerley voornemen te werke gaan.

§. 16. Hier by moet ik aan den Geest van Saul gedenken; daar de Schrift af seit: Dat de Geest des Heeren van hem week, en een bose Geest van den Heere hem verschrikte, welke van sijne hovelingen een bose Geest des Heeren genaamd wierd. 1 Sam. 16: 14/ 15. Wat Geest des Heeren week van Saul? Sodanig als op David quam: niet de godlike werkinge der hemelsche genade / die in hem van moeders lichaam af al werksaam was: Psal. 22: 10/ 11. maar ene heldhaftigheid enen koning over Gods volk betamende. Die wierd doe veerdig over David, als tot koning geschikt; en die week doe van Saul: als van God verworpen zijnde. Die bose Geest was dan / by tegenstellinge / ene droefgeestigheid / natuurliker wijse uit die verwerpinge / hem door Samuel aangekondigd / ontstaande; die somwijlen met verheffinge quam tot heete gramschap en by na tot dulligheid toe; gelijk wanneer hy sijnen eigenen sone Jonathan met de spiesse socht te slaan. 1 Sam. 20: 33. Die dulle droefheid wierd

voor 't snarenspel versacht / daar de Duivel nooit voor vlughten sal? Maar voor Saul was dat ene verademinge / en 't wierd beter met hem; so dat de Geest dan van hem week. cap. 16: 23.

§. 17. Men heeft hier niet voorby te gaan / 't gene noch al vreemder luid: dat dese Geest van Saul een bose Geest Gods, en de Geest (beter een Geest) Gods genaamd word. h 15/ 23. dat is / een seer bose geest: om dat de Hebreen / een ding verheffen willende / gewoon zijn so te spreken; in aansien dat het gene Gods is / noodsakelik het voornaamste is. In dien sin hadde Rachel worstelingen Gods, dat is sware worstelingen / met hare suster geworsteld; Gen. 30: 8. Davids leger groeide dagelix aan tot een groot leger, als een leger Gods; 1 Kron. 12: 22. De grootste bergen / tegen den diepsten afgrond gesteld / zijn de bergen Gods, Psal. 36: 7. en de schoonste Cederbomen de Cederbomen Gods. Psal. 8: 11. Over sulx hadde sich een geleerd man / insonderheid der tale so volkundigh / hier niet nodig veel te quellen / om te seggen hoe een bose geest Gods geest kan wesen; of te tonen / dat die naam den Heiligen Geest ook past: wiens besonder werk het zy / so wel den bosen te verschrikken / als de goeden te vertroosten. De misslagh komt uit die gedachten / datmen door iemants Geest iets buiten hem / en dat selfstandig zy / verstaan wil hebben; 't welk wy nu wel sien dat altijd so niet en is.

§. 18. Het komt ook niet oneven uit / dat sulx als daar nu geseid is een Geest genaamd word. In 't begin van dit boek I. §. 10/ 11. nam ik 't woord in sulken sin als 't gebruik mede brengt / in aansien van het gene dat ik daar ter handen nam: d' oorspronkelijke betekenisse / daar dat gebruik van af wijkt / heeft hier beter plaats. Dus word d' uitwaseming des bloeds / het fijnste van ons lichaam / dat door de pesen straalt / daar alle kraght van beweginge der leden in bestaat / niet anders dan Geest genoemd. Het gemoed des menschen word ook daar van aangedaan / door de nauwe gemeenschap die de Ziele met het Lichaam heeft. Wie en weet niet / dat de vochtigheden / daar ons bloed uit bestaat / dus of so gematigd / de Geesten die daar uit ontstaan veelsins veranderen / en van sulken / of van anderen aart doen zijn? Vochtigheden segg' ik: die in 't latijn *humores* genaamd zijn / waar uit wy humeuren seggen; en vervolgens / dat iemant in een goed of quaad humeur is. Desgelijx / dat hem sijn humeur tot dit of dat vervoert; so hy qualik doet of spreekt / het is de schuld van sijn humeur. Segt veel liever dat sijn Geest sulx alles doet: want die uit d' Humeuren ontstaat / en also de naaste oorsaak is van des menschen doen.

XXVIII. HOOFD.

XXVIII. HOOFDSTUK.

Zo by 't uitwerpen der Geesten, als anders heeft sich de Heere Jesus in sijn doen en spreken na des volks gelegentheid geschikt.

§. 1. Wanneer ik dus tot hier aan toe in 't ondersoek van dese saak gekomen was, so vond ik my so verre wel verlicht, dat die benaminge van dæmons of van bose en onreine geesten sulker herkomst waren, als daar nu getoond is: en derhalven op geen andere wijse uitgedreven wierden dan de koorts of andere quaal uit 's menschen lichaam, ofte met een woord gelijk als afgevaagd wierd; so d' Evangelien van 's Heeren wonderdaden klaar getuigen. Maar 't gene my doe noch te kraghtig tegen stond, was, dat de Heere Jesus self 't gemeen gevoelen scheen te stijven met sijn spreken en sijn doen: mitsdien dat hy sich daarin so droegh, datmen anders niet bemerken konde, of hy was al mede in 't verstand, dat het waarlik bose geesten waren, die van buiten in den mensch gevaren, hem van binnen deerlik plaagden. Ik en wist derhalven niet of ik verder had te gaan; of het daar by te laten, 't gene des niet tegenstaande uit al 't gene geseid is klaarlik bleek. Want sulx zijnde, maghmen sich van de waarheid, reghtdraads nagespeurd en uitgevonden, niet versetten laten; al is 't dat sich van elders hinderpalen opdoen, daarmen niet over heen kan komen: also ons verstand enig ding wel klaar kan sien, ende nochtans iet datter by staat, door d' onvolmaaktheid die noch in ons is, niet met een begrijpen. Nochtans docht het my geraden, so om my self, als ook om anderen in desen te voldoen, naawkeurigliker na te speuren, wat van desen handel zy. En siet hoe ik dan eindelik hier mede mijn genoegen vond; daar ik hope dat het de bescheiden Leser ook wel vinden sal.

§. 2. Te weten, dat onse Heere Jesus, wanneer hy op aarde wandelde, nooit in sijne leeringe liet blijken, dat hy gekomen was, om den menschen de natuurliken oorsaken van 't een of 't ander ding te leeren: noch ook, om de dolingen ontrent de enkele bevattinge der saken; maar alleenlik om de gene die de Zeden en de Godsdienst betreffen, te verbeteren. Sulx blijkt genoegsaam uit verscheidene lessen van hem opentlik gedaan, en de be bescheiden, die hy op desen en gene voorvallen gaf: alwaar hy niet voorby gekomen hadde de dolingen te ontdekken, indien 't sijn oogmerk geweest ware. Het eerste is ten vollen klaar, somen wel doorleest alle die daar van in d' Evangelien beschreven staan; welke ik tot behulp des Lesers opsoeken, ende hier voor ogen stellen wil. I. Matt. 5: 6, en 7. Luk. 6: 20-49. gesproken tot de scharen. II. Matt. 10: 5-42. Luk. 9: 3, 4, 5. tot d' Apostelen besonder. III. Matt. 11: 7--30. IV. Matt. 13. Marc. 4: 2--32. Luk. 8: 4-18. V. Matt. 18. 1-20: VI. Matt. 20: 1-16. VII. Matt. 21. 28-44. en 22: 1-14. VIII. Matt. 23. IX. Matt. 24. en 25. Luk. 21: 7-36. X. Luk. 4: 16--21.

16--21. XI. Luk. 10: 1--16. XII. Luk. 12: 1--12. XIII. ib 16--59. XIV. Luk. 14: 7--24. XV. ib 25--35. XVI. Luk. 15. XVII. Luc. 17: 1--10. XVIII. Luk. 18: 1--8. XIX. ib. 9--14. XX. Joh. 5: 19--47. XXI. Joh. 10: 1--18. XXII. Joh. 12: 23--36. Men soude 't getal deser lessen groter kunnen maken: maar dit zijn de voornaamste; en waar onder d'overige ook bequamelik te begrijpen zijn. Geen van allen echter / daar iets van natuurlike dingen of derselver nature van den Heere geleerd word; selfs ook niet van saken des Geloofs: het komt alles op de Zeden aan. Dit eene stuk / dat hy de beloofde Messias is / waar af hy geduriglijk 't geheel bewijs uit sijne werken haalt / is 't gene het Geloof / (en sulx ook voornamelik) betreft.

§. 3. De vragen die den Heiland van tijd tot tijd zijn voorgesteld / en 't bescheid dat hy telkens daar op gaf / zijn mede van dien aart. Sulx is te sien uit alle die plaatsen daarin ons d' Evangelisten daar van melden: welke ik allegaar / so veel alsser zijn / insgelijx aantekenen wil; op dat een ieder te gereeder sie / hoe waarachtig 't zy het gene ik segge. I. Matt. 8: 19. Luk. 9: 57. II. Matt. 9: 3. Mar. 2: 6. Luk. 5: 21. III. Matt. 9: 11. Mar. 2: 16. Luk. 5: 30. IV. Matt. 9: 14. Mar. 2: 17. Luk. 5: 32. V. Mat. 11: 1. VI. Matt. 12. 2. Mar. 2: 24. Luk. 6. 2. VII. Matt. 12: 10. Mar. 3: 2. Luk. 6: 7. VIII. Matt. 12: 38. Mar. 8. 11. IX. Matt. 12: 47. Mar. 3: 32. Luk. 8: 21. X. Matt. 13: 10. Mar. 4: 10. Luk. 8: 9. XI. Matt. 13: 36. XII. Matt. 13: 54. Mar. 6: 2. XIII. Matt. 15: 1. Mar. 7: 1. XIV. Matt. 15: 12. XV. Matt. 15: 15. Mar. 7: 17. XVI. Matt. 16: 1. Mar. 8: 11. Luk. 11: 29. XVII. Matt. 16: 13. Mar. 8: 27. Luk. 9: 18. XVIII. Matt. 17: 10. Mar. 9: 19. XIX. Matt. 17: 19. Mar. 9: 28. XX. Matt. 18: 1. Mar. 9: 34. Luk. 9: 46. XXI. Matt. 18: 21. XXII. Matt. 19. 3. Mar. 10: 2. XXIII. Matt. 19: 7. Mar. 10: 10. XXIV. Matt. 19: 16. Mar. 10: 17. Luc. 18: 18. XXV. Matt. 19: 25. Mar. 10: 26. Luk. 18: 26. XXVI. Matt. 19: 27. Matt 10: 28. Luk. 18: 28. XXVII. Matt. 20: 20. Mar. 10: 35. Luk. 22: 24. XXVIII. Matt. 21: 15. Mar. 11: 27. XXIX. Matt. 21: 20. Mar. 11: 21. XXX. Matt. 21: 23. Mar. 11: 27. Luk. 20: 1. XXXI. Matt. 22: 15. Mar. 12: 13. Luk. 20. 20. * XXXII. Matt. 22: 23. Mar. 12: 18. Luk. 20: 27. XXXIII. Matt. 22 34. Mar. 12: 28. XXXIV. Matt. 24: 3. Mar. 13: 4. Luk. 21: 7. XXXV. Matt. 20: 8. Mark. 14: 4. Joh. 12: 4. XXXVI. Matt. 26: 63. Mark. 14 61. Luk. 22: 67. XXXVII. Mark. 9: 38. Luk. 9: 49. XXXVIII. Luk. 9: 54. XXXIX. Matt. 8: 21. Luk. 9: 59. XL. Luk. 9: 61. XLI. Luk. 10: 29. XLII. Luk. 10: 40. XLIII. Luk. 12: 13. XLIV. Luk. 13: 1. XLV. Luk. 13: 14. XLVI. Luk. 13: 23. XLVII. Luk. 13: 31. XLVIII. Luk. 12: 1. XLIX. Luk. 15: 1. L. Luk. 17: 5. LI. Luk. 17: 20. LII. Joh. 2: 18. LIII. Joh. 7: 3. LIV. Joh. 8: 1. LV. Joh. 9: 2. XVI. Joh. 9: 40. LVII. Joh. 13: 36. LVIII. Joh. 18: 19. LIX. Joh. 18: 22. LX. Joh. 19: 10. LXI. Joh. 21: 21. LXII. Hand. 1: 7. Onder alle die plaatsen isser maar eene / daar buiten 't algemeen leerstuk van den Messias iets ver-

han-

handeld word van saken die de leere betreffen; te weten de XXXII. die 't bewijs van d'Opstandinge betreft.

§. 4. Anders is het met die t'samenspraken / welke de Heere Jesus met verscheidene personen voor en na gehouden heeft. I. Joh. 3. met Nicodemus / van de Wedergeboorte / II. Joh. 6. met de Joden / van het Brood des levens. III. Mat. 16: 13. met sijne eigene leerlingen. IV. Joh. 4. Met de samaritaansche vrouwe over 't selfde. V. Joh. 7: 16. in den Tempel. VI. Joh. 8: 12. al de selfde leere vervolgende / tot bevestinge dat hy de Messias was; VII. Joh. 10: 23. wederom / op den grond van 't gene hy geseid hadde / dat hy de getrouwe Herder was. VIII. Joh. 11. by 't opwekken van Lazarus / betonende dat hy d'Opstandinge en 't Leven is. IX. Joh. 14: 15/ 16. met sijne leerlingen / handelende van de vrught sijns nakenden Doods en sijner Opstandinge. X. Luk. 24. met de twe op den wegh na Emmaus over sijne Opstandinge. En so daar iets meer op die wijse van gelyken inhoud by d' Euangelisten te bespeuren is. Alles wat ons daar in voorkomt gaat gelijkelik daar henen / gelijk Johannes self verklaart / dat Jesus is de Christus; en datmen / om ter saligheid te komen / met een boetveerdig hert in hem geloven moet.

§. 5. Maar geen besondere hoofdstukken des Geloofs: als van de Scheppinge / besonderlik der Engelen; van de Verkiesinge / van de Reghtveerdigmakinge / van de Erfsonde / selfs van sijne Voldoeninge voor onse sonden; en heeft hy ooit / daaraf men leest / doordachtelik of hoofdsakelik verklaard: dan slechs van sommige der genoemde stukken hier en daar wel iets ter zijden / ende by gelegentheid gemeld. Doch dat en was so veele niet / datmen daaruit enige volkomene verhandeling van enig leerstuk soude konnen opmaken: dan alleenlik om 't van elders opgemaakt door d'eene of andere reden te versterken. Waarom niet meer? Om datmen uit het gansch beleid van 's Heeren leeringen en daden siet / hoe hy alleenlik voorgenomen hadde / terwyl hy self op aarde was / door beiderleije middel sich bekend te maken: en 't gene voorder tot de leeringe behoort na sijnen Hemelvaart door d' Apostelen te doen verrighten. In deser voegen is ons dese saligheid begonnen verkondigd te worden door den Heere; maar daarna bevestigd van degenen die hem gehoord hadden; Hebr. 2: 3. ende van hem de belofte ontvangen / dat hen de H. Geest in alle waarheid (daar sy uit sijnen monde maar een deel af wisten) leiden soude. Want so lang als die hen d'ogen niet verlichte / so en kondense die niet dragen, schoon hy hen al verder hadde willen onderwijsen. Ende nochtans warender noch vele dingen, die sy noch te leeren hadden. Joh. 16: 12/ 13. Heeft hy sijne Apostelen / tot 's volx leeringe al te voren uitgesonden / niet verder in dien tijd geleerd: hoe soude hy 't aan 't gros des volks toch hebben willen doen; die geen ooren om te horen, noch ogen hadden om te sien, ende dien alsoo voor dien tijd niet gegeven was, de verborgentheden te verstaan; om welke reden ook de Heere door gelijkenisse tot hen sprak. Mat. 13: 13/ 14/ 15. Mark. 4: 12. Luk. 8: 10. Joh. 12: 40. Hand. 28: 26. §. 6. By

§. 6. By aldien dat dit iemant vreemt dunkt/aangesien dat de Saligmaker selve tot sijne Apostelen seit; al wat ik van mijnen Vader gehoord hebbe, dat heb ik u bekend gemaakt: Joh. 15: 15. so moet hy echter weten / (behalven dat de reden voorgemeld van selve blijkt) datmen dese woorden tegen sijne eigene verklaringe / naderhands gedaan / ende nu so even verhaald / niet duiden magh. Niet al 't gene hy na sijne eewige Godheid besloten / maar na sijne Menscheid / en als Middelaar van God in last ontvangen hadde / den menschen op der aarde te verkondigen; dat hadde hy niet allen man / maar den Apostelen / als vrienden / ook bekend gemaakt. Maar verder ging hy met de stukken / noch 't verklaren van de leere niet: in deser voege was de godlike huishoudinge met sijn volk voor dien korten tijd bepaald. En dat en is geen grooter wonder / dat hy de leeringen die hy voorstellen wil / als dat hy de leerlingen / aan wien hy die voorstelle / en sijne werken tone / wel duidelik bepaalt. Voor eerst / den Apostelen; den anderen is dat niet gegeven. Matt. 13: 11. En so veel als die met hem gemeen hadden / en de hoogste Leeraar openbaarlik leerde / dat was alleenlik voor de verlorene schapen van Israëls huis. Verder was hy in persoon te leeren of lichamelik te helpen niet gesonden. Matt. 15: 24. Ja hy wilde ook niet / dat d' Apostelen so lang als hy op aarde was / verder souden gaan; self tot de Samaritanen niet / welkers steden binnen Israëls landpalen begrepen waren / en die sy in 't doorreisen moesten overslaan. Matt. 10: 5/6. Nochtans moeste verre 't grootste deel van 't hemelsch koningrijk uit de Heidenen van oost en west vergaderd worden; en dus langen tijd / gelijkmen 't heden siet / de kinderen des koningrijx, dat is het joodsche volk / buiten geworpen. Dus had het Jesus self voorseid. Matt. 8: 11. Siet dan / hoe weinig dat het was / het gene Jesus self heeft willen doen of leeren / by 't gene dat hy na dien tijd door anderen heeft willen doen.

§. 7. En daarom was 't geen wonder / dat hy sich tegen verscheidene dolingen / dies tijds by 't joodsche volk in swang gaande / niet en heeft verklaard. Selfs niet wanneer hem de gelegentheid daar toe besonderlik scheen te vermanen / en sijn stilswijgen heimelike toestemminge te zijn. Ik sal dat met verscheidene exempelen betonen. Over den blindgeborenen gevraagd zijnde van sijne leerlingen / Rabbi, wie heeft gesondigd, dese of sijne ouders, dat hy blind soude geboren worden? so antwoord hy slechs; Noch dese en heeft gesondigd, noch sijne ouders; maar 't is op dat Gods werken in hem geopenbaard souden worden: Joh. 9: 2/ 3. Ondertusschen meld hy 't minste van de doling niet / waaruit de vrage sproot: het zy datse de zielwisseling van Pytagoras geloofden / en dat dese man / te voren in een ander lichaam enige sware sonde had bedreven / eer de ziel met dese laatste geboorte in dit lichaam overging; of dat sy meinden dat een kind dadelike sonde in 's moeders lichaam kan begaan. Misverstanden beide van sulken groot belang / dat het onbetamelik schijnen moghte /

te /

te/ de menschen daar by te laten/ door iemant die so bequaam was om hen daar af te verlossen. D'inbeeldinge van een aardsch en weereldsch koningrijk/ dat Christus/ so hy meinden/ oprighten soude/ ende hen tot het voornaamst bewind daar van te verheffen; veroorsaakte dikmaals desen twist/ wie onder hen de meeste daar toe wesen soude. Matt. 18: 1. Mar. 9: 34. Luk. 9: 46. en 22: 24. Daar uit ontstond ook dat versoek van Zebedeus beide sonen/ door derselver moeder voorgesteld; om d'een tot sijne reghter/ d'ander aan de slinker hand te mogen sitten in sijn koningrijk: Matt. 20: 20. en de vrage naderhands/ Heere sult gy te deser tijd het koningrijk over Israël weder oprighten? Hand. 1: 6. Nochtans heeft hy in vier malen maar eens/ en dat bedektelik/ te verstaan gegeven/ dat het met den staat sijns koningrijks anders dan met die van dese weereld wesen soude; Matt. 20: 25/ 26. sonder echter noch den reghten grond en aart sijns hemelschen en geestelijken koningrijks te ontdekken. Op de vrage/ Wat doende sal ik 't eewig leven beërven? antwoord hy niet/ dat het met geen doen te doen is; maar alleenlik/ onderhoud de geboden. Matt. 19: 16/ 17. Luk. 10: 25/ 28. Veel min sprak hy iets van 's menschen aangeborene verdorventheid/ waar door 't hem onmogelik is/ Gods geboden te onderhouden.

§. 8. Selfs belangende sijne eigene persoon/ hoe groslik daar ontrent de menschen doolden; geen van allen dies tijds gelovende dat hy was/ of dat de Messias wesen moeste ware God van eewigheid/ eens selfden wesens met den Vader; maar alleen een godlik man en groot profeet/ het hoogste dat Cleopas noch na sijne opstandinge van hem getuigde. Luk. 24: 19. Sulk een gewightig hoofdstuk des Geloofs beliefde onsen Heere niet als doe noch te verklaren; maar liet de menschen in dien waan/ tot dat hy ten hemel gevaren/ en aan Gods reghter hand geseten/ den Geest uitstortte/ die hen dese waarheid leerde. Goede Meester/ (seid'er een) wat moet ik doen? en hy daar op anders niet/ als wat noemt gy my goed? niemant is goed dan God: even eens oft hy ook geen God en ware/ aangesien dat hem die menschen daar voor niet en hielden. Desgelijx versocht/ om als een voornaam Arts het dochterken van Jaïrus te genesen: vermits het onderwijlen quam te sterven/ so komt men dat den Vader seggen/ om den Meester niet meer moeijelik te vallen; Mar. 5: 35. denkende/ so't schijnt/ dat hy als andere meesters wel raad wist tegen siekten/ maar niet tegen den dood. Wat doet hy? Vreest niet, seit hy/ maar gelooft alleenlijk; te weten/ dat ik ook uw kind wel wederom aan 't leven helpen sal. Dat hadden ook Elias en Elisa/ door Gods kraght en als Profeten wel gedaan. Maar dat hy dit self uit eigene kraghten dede/ gelijk het lang na desen bleek/ daar af en spreekt hy niet een woord: en laat also dat volk in die onweetenheid/ daar't so hoognodig te geloven is/ dat hy in wesen de waarachtige God en 't eewig leven is. 1 Joh. 5: 20.

§. 9. En 't gene nader ter sake komt/ over de Geesten self ende hun

bedrijf heeft de Saligmaker sulken taal gesproken / die na de letter verstaan seer ongerijmd is luidende. Hoort hem eens Indien ik door Beelsebul de Dæmons uitwerpe, door wien werpense dan uwe sonen uit? Matt. 12: 27. Wie meinen wy dat dese Sonen zijn? d'Apostelen / als sonen der Joden? al te verre gesocht. In dien sin moestense Jesus self voor eenen hunder Sonen kennen. En souden dat de Fariseen toestaan / dat d'Apostelen door Gods of Jesus kraght de Dæmons verdrijven konden; hoe kondense dan tegen spreken / dat het Jesus self dede? Indien sy den Heere des huises Beëlsebul geheten hebben, hoe veel te meer sijne huisgenoten? Matt. 10: 25. 't Was dan wel verre van daar / dat sy de Apostelen waarlik voor sodanig erkenden. Welke dan? Hunne eigene sonen of Leerlingen / die ook Sonen (gelijk men seide sonen der profeten) genaamd waren. Die geloof dense dan dat al mede Dæmons uitwierpen. Geloof de 't Christus ook? Dat moest verre van hem zijn: want hy dit werk voor een bewijs uitgaf dat hy Messias was. cap. 12: 28. daar het ook by 't volk voor aangenomen wierd / roepende vast met groter verwonderinge en verbaasdheid dit: Wat woord, (wat seggen of wat saak) in dit, dat hy met maght en kraght den onreinen geesten gebied, en sy varen uit; Luk. 4: 38. Ende noch eens / Daar en is nooit desgelijx in Israël gesien. Matt. 9: 33. Oversulx merktense seer wel / dat het gene de Fariseen voorgaven / van Dæmos uit te werpen / niets te beduiden hadde by 't gene sy Christus sagen doen. Nochtans spreekter de Heere self so af / als offe 't waarlik deden. Geeft hy so veel toe in een stuk dat sijne eere so na by betrof: so maghmen lichtelik sien / dat sijn oogmerk niet en was / de menschen teffens van de dolingen te verlossen / die sy in hun spreken toonde / wanneer hy sleghs op 't gene dat de vrage was behoorlik antwoord gaf; ja dat hy sich self met de dolingen behielp / om den tegen sprekeren met hunne eigene woorden / den mond te stoppen.

§. 10. Noch eens. Meinen wy dat sekeren *Beëlzebul* dat is / God der vuiligheid, of Drekgod; of *Beëlzebub*, God der vliegen, so genaamd / waarlik d'overste der Dæmons was? Dit was buiten twijfel een naam / welken de schriftgeleerden van dien tijd den oversten der Dæmons toepasten / na hun eigen verstand; dat waarlik seer verdorven was. Des naams tweevoudige oorsprong geeft dat klaarlik te verstaan. D'Israëlyten noemden Drekgoden, de genen die van nature geene Goden zijn: gelijk Paulus daar van spreekt; Gal. 4: 8. om datse louter drek en vuiligheid waren / vergeleken by den waren God / die so rein van ogen is. En de God der vliegen, meintmen / in aansien van de menigte der vliegen / die op het vleesch der offerhanden vielen; van welkendie van Israël / somen seit / geenen last en hadden. Het was dan ene blote versinninge der joodsche leeraars in dien tijd / den oversten der Dæmons, dat is der heidensche verdichte Geesten / Beëlzebul of Beëlzebub te noemen: en evenwel laat Christus dit so gaan / sonder hen uit die botte dolingen te verlossen. Sijn werk was derhalve

niet

niet so seer de dolingen te wederleggen, als de zeden te verbeteren.

§. 11. Nader kan ik dat doen blijken / met het gene Dallton al voor my heeft aangetekend: met wiens woorden ik het daarom hier ook seggen sal. „ 't Gene onse Saligmaker Matt. 12: 43. seit van „ den onreinen Geest, die van den mensche uitgegaan zijnde, de dorre „ plaatsen doorwandelt, soekende ruste, die hy niet en vind; daarna we- „ derkeert in sijn huis daar hy uitgegaan was, en dat ledig vindende, met „ besemen gekeerd en verzierd: dat hy dan t'seven andere geesten, boser „ dan hy selfs is, met sich neemt, en datse daar dan t'samen wonen; so „ dat het laatste van dien mensche erger word dan 't eerste: sulx alles is maar „ by gelijkenis geseid; ontleend van 't gene men gemeenelijk so onder 't volk „ te seggen plagh / ende in genen deele van de Geesten / die sy sich „ verbeelden / verstaan kan worden. Maar seer bequamelik kan- „ men 't selve passen op enige ondeugd / daar sich een mensche voor „ enen tijd af speent; sonder sich echter daar op uit te leggen / dat hy de „ deugd betraghte: invoegen / dat het self de gebrek wederom plaats ne- „ mende / kraghtiger dan te voren in hem werkt: en daarenboven noch „ met andere verselschapt komt / gelijk 't een gebrek 't ander lichtelik met „ sich sleept / of met andere vermeerderd word. D'Apostel Petrus verklaart „ ons dese gelijkenisse / wanneer hy seit: Indien sy, na datse de besmettinge „ deser weereld ontvloden zijn, in deselve wederom ingewikkeld zijnde, over- „ wonnen worden; so is hen 't laatste erger geworden dan het eerste. ens. Maldonatus / van hem mede hier toe bygebraght is het met hem eens. „ Wanneer geseid word / (schrijft hy) dat hy henen gaat en neemt noch „ seven andere geesten, erger dan hy self is; sulx en betekent anders niet „ dan dat de genen die van den besten aart zijn / hunne deugdelikheid ko- „ men te verliesen (en de godlike gunste versmadende / doorgaans de snood- „ ste worden: gelijkerwijs of in plaatse van eenen bosen geest die in hen „ was / eer se tot beterschap gebraght wierden / nu wel seven t'saam geko- „ men waren. Sulk ene uitlegginge van enen Jesuwijt / welk volk toch altijd veel gereeder met den Duivel is / dan wy / behoorde ons te nierder t'overtuigen.

§. 12. Daar moet ik noch by doen / 't gene my dunkt dat sonderling ter sake dient. Dat de Heere Jesus die geheele rede en gelijkenis op de Farisen past / die hem lasterden / dat sijn uitwerpen van Dæmons geen godlik / maar een eigen werk eens groten Dæmons was. Dus brengt het Lucas daar te pas cap. 11: 24/ 25/ 26. Maar Mattheus voeght die woorden op een ander voorval / datse noch een ander teken wilde sien / eer se geloofden. Dies hy hen hertelik waarschouwt / om wel toe te sien / datse door het herdnekkig tegenspreken hunne ongelovigheid niet ongeneeslik / en hunne boosheid onverbeterlijk en maakten. Salmen dan seggen / dat de Joodsche meesters al mede van den bosen Geest / en sommigen op 't laatst van wel seven teffens beseten waren; so en kondense daar af niet verlost worden / dan door opreghte bekeeringe. Sulken bosen geest brenght een ieder mensche

met sich in de weereld / en neemter noch meer anderen toe / na mate dat hy toeneemt in de sonde. Die bose Geest des menschen / elders vleesch genaamd / begeert tegen den Geest die uit God is / ende word uitgedreven door bidden en vasten; mitsdien dat wy ons selven reinigen van alle besmettinge des vleesches en des geestes / volbrengende onse heiligmakinge in Gods vrese. 2 Kor. 6: 1.

§. 13. Men siet dan / dunkt my / klaar genoegh / dat het de styl des groten Meesters is geweest / de menschen niet alleenlik voor dien tijd in sulke dolingen te laten ? maar ook sich na de taal te voegen / die ten dee le uit sulk misverstand ontstond. Tot het een en 't ander heeft hy buiten twijfel (gelijk tot alles wat hy sprak of dede) grote redenen gehad. Want ten eersten so en doetmen geenen niewen wijn in oude ledersakken, nochte setmen enen lap van een nieuw kleed op een oud. Luk. 5: 36 / 37. 't Volk was doe noch row en onbeschaafd / voorzingenomen met verouderde gevoelens / daar al lange 't gras over gewassen was / door de so genaamde insettingen der ouden. Doch ongelijk lichter was 't (gelijk het altijd is) hen over verdorvenheid van zeden dan van sinnen te overtuigen: so veel als 't wederom gereeder is / de sinnen te verlichten / dan de zeden te verbeteren. Van dit laatste is de rede ? om dat het lichter is te verstaan wat goed en waar is / dan daar na te doen; en van 't eerste / dat het gene de reden betreft / klaarder voor de menschen open leit / dan 't gene tot de kennisse van de natuur der saken strekt. De mensche / hoe verduisterd in 't verstand, en van Gods leven vervreemd; betoond nochtans het werk der wett geschreven in sijn herte: gelijk het Paulus beide getuigt. Ephes. 4: 11. Rom. 2: 15. Om sulker oorsaken wille maghmen lichtelik denken / dat de Heere Jesus alles teffens niet te doen / van dat gene heeft begonnen / dat het naast en nodigst was. Want men heeft niet te twijfelen / of de vreese des Heeren het begin der ware wijsheid zy; dewyle Job en David en Salomo sulx eenstemmelik getuigen. Job 28: 28. Psal. 111: 10. Spreuk. 1: 7. en 9: 80. en dat sy 't einde van alle saken, ende alle menschen betamelik zy. Pred. 12: 13. Die dingen dan eerst geleerd / die tot de deugd en oefening des levens meest behoren / met so veel kennisse / als daar toe vereischt word: so sal des menschen godvruchtig gemoed tot aandacht bereid zijn / om de kennisse der godliker saken des te neerstiger te ondersoeken.

§. 14. Maar dese kennisse / sult gy seggen / en is tsedert van d' Apostelen niet meer gegeven dan Christus die te voren gaf; om ons uit die dolinge te helpen / dat de Dæmones in waarheid sulke geesten / en van zulk een groot vermogen zijn. Doch voor eerst so sta ik dat so licht niet toe / gemerkt dat d' εἴδωλα *eidola* afgoden, en de δαιμόνια *dæmonia* een en 't selfde zijn: so als het onse Oversetters / Hand. 17: 18. ook begrypen. Nu seit Paulus van d' Afgoden, datse in de weereld niet en zijn. 1 Kor. 8: 4. Gal. 4: 8. Ende zijn met d' opkomste van het kristendom allenx die Dæmones uit der menschen herten verdweenen: tot dat het in t Pausdom self (buiten hunne

niewgevondene ἀποθέωσις of instellinge van Heiligen / in plaats van Goden) by d'Engelen en Zielen der verstorvene menschen gebleven is / welken sy enige vreemde werkingen boven de Nature toeschrijven; gelijk in 't XIX. en XX. hoofdstuk des 1. boeks getoond is. Ende is dit derhalven ene niewe dolinge / in der Apostelen tijd noch niet bekend geweest / sulx aan den Duivel of bose Engelen toe te schrijven / alsmen eertijds van de Dæmones Geloofde. Ook was het meer de tale dan een duidelik gevoelen van de Joden / dat de Dæmones sulx alles waarlik deden / daar sy deselve / door heidensche aanleidinge / gewoonlik in benoemden; gelijk sulx noch al eens XXVII. §. 13. 14. geseid is. Maar onse luiden met reght geen ander bose Geesten dan dan den Duivel met sijne Engelen erkennende; schrijven hen uitdrukkelik alsulke werken toe / als d'ouden by de sleur / en sonder nette kennis op de Dæmons pasten.

§. 15. De saligmaker dan niet voorhebbende / (gelijk getoond is) de reghte waarheid van die dingen alsnoch te verklaren; en konde ook daar af niet anders spreken dan men sprak / so hy wilde verstaan zijn. Hy gaf den siekten sulke namen alsse hadden onder 't volk: 't welk niemant vreemd moet dunken / also dat aller wijsen regel is; *loquendum cum multis, sentiendum cum paucis*; met veelen eens in spraak, met weinigen eens van gevoelen zijn. So dede Christus ook; God doet sijne Sonne opgaan. seit hy Matt. 5: 45. Waar op? want eigentlik so gaatse om, niet op noch onder; gelijk 't gemeene volk verstaat. Ja op en onder de kimmen / sult gy seggen; en ik wederom / dat de kimmen buiten ons gesight geen wesen hebben / en den menschen sleghs de Weereld schijnt te eindigen / en de Hemel aan de Aarde te raken / daar sich eindigt ons gesight: waar door de kimmen sich noodsakelik op elken tree die wy doen / veranderen moeten. En genomen dat die onbeweeglik bleven: so is 't de Sonne niet die op of onder gaat / maar 't schijnsel van de Son: om van 't geschil / in welk van beiden die beweeging zy / den Aardkloot of de Son / hier niet te spreken. Maar so de Heere 't een of 't ander daar af eigentliker wijse had geseid / hoe soude 't volk hebben komen weten wat hy meinde? Desgelijx / so hy den siekten andere namen hadden willen geven dan sy hadden / wie soude verstaan hebben dat sulke siekten waren / alsmen onder die bekende namen overal verstond? Daar mede gaf hy echter niet te kennen / dat hy sulx tot oorsaak stelde als in die benaminge begrepen was. Meinen wy / dat de Heere Jesus / so hy heden noch op aarden ware / schromen soude 't konings seer of St. Jans evel te noemen / sekere siekten onder dien name bekend; om ons te doen verstaan / van wat siekten dat hy sprak; Maar souden wy daar uit besluiten mogen / dat hy d'oorsaak daar die namen uit ontstaan zijn / ook in waarheid daar voor kent; Ende moetmen daarenboven weten / dat het volk doorgaans niet weet / welk de reden veler namen zy / diemen aan de vreemde qualen geeft. Evenwel / elk noemtse so om malkander te verstaan. Wat de redenvoeringe belangt / die de Heere Jesus met al-

sulke lijders heeft gehad / daar van sal ik noch hier na in 't besonder spreken.

§. 16. Doch eer ik van dit stuk noch tot een ander overga / komt my van self iet in den wegh / 't gene ik eerst moet sien op te nemen. Op twe plaatsen sonderlinge spreekt de Saligmaker so / dat hy 't uitdrijven der Duivelen of Dæmons van 't genesen der andere siekten onderscheid. Want dus luiden sijne woorden / na sijne opstandinge tot d'Apostelen gesproken. Den genen die geloven sullen dese tekenen volgen : in mijnen name sullense Duivelen (Dæmones) uitwerpen ; (nu van geheel wat anders) met nieuwe tongen sullense spreken ; slangen sullense opnemen ; ende al is 't datse iet dodelix drinken sullen, dat en sal hen niet schaden : op kranken sullense de handen leggen , en sy sullen gesond worden. Mar. 16: 17/ 18. Daar 't uitdrijven der Dæmons so veere van 't genesen der kranken afgescheiden is door drie saken die tusschen beiden staan ; schijnt dat het seer verscheidene saken zijn. Doch ik sie wederom twee wegen / om hier uit te komen : den eersten die sich te deser self de plaatse openbaart / en den anderen die van elders hier op toe loopt. Buiten 't spreken met niewe tongen is hier niets dat op krankheden niet en siet : alsoo 't veilig aanraken der vergiftigen slangen / en 't onschadelik drinken van dodelike drank / op de bewaarmiddelen / het eerste en laatste op de geneesmiddelen ; beide van swaare en dodelike siekten / siet. Het voornaamste word voor aan geseid : In mijnen name sullense Dæmons uitwerpen. Geen wonder / datse sulken wonder sullen komen doen : als andere menschen sullense met niewe tongen spreken ; het zy dat hy daar door de taal in welken zy spreken souden / ofte ook de woorden wil verstaan ; te weten / datse op een ongehoorde wijse met den woorde slegs d'onreine geesten / in wat taal het wesen moghte / na 't land daarse sich alsdan bevonden / d'onreine geesten in des Heeren Jesus naam geboden uit te gaan. Hand. 18: 18. Sy self souden in gedurige en volkomene gesondheid zijn / self van slangenbeten en vergiftdranken onbeschadigd. Dat meer is / sonder tong of spraak / soudense by wijlen door 't opleggen hunder handen ook de kranken wel genesen.

§. 16. Dese uitlegginge word door dien anderen wegh versterkt / volgens welken sich de Schrift op andere plaatse dus verklaart. Want dit opleggen der handen / ende (dat noch meer te verwonderen is) self der kleederen slechs van de Apostelen / word besonderlik mede op 't uitdrijven der onreine geesten gepast. Ja ook de blote schaduwe heeft het self de gevolg gehad. Dit word sonder onderscheid verhaald / by meldinge van allerhanden kranken, ende besonderlik die van onreine Geesten gequeld waren ; welke alle genesen wierden. Hand. 5: 15/ 16. Dit was door den dienst van Petrus : van Filippus word sulx ook verhaald / dat onder de tekenen die hy dede, van vele die onreine geesten hadden, deselve uitgingen , roepende met grote stemme ; ende vele geraakten en kreupelen genesen wierden. Hand. 8: 6/ 7. Ende wat Paulus aangaat / God dede

onge-

ongewonelike kragten door sijne handen: also dat ook van sijn lijf op de kranken gedragen wierden de sweetdoeken ofte gordeldoeken, ende dat de siekten in 't gemeen van hen weken op de bose geesten in 't besonder van hen uitvoeren Hand. 19: 11/ 12. So dat met minder werk dan 't opleggen der handen/ ende noch minder dan met spreken / also wel de bose geesten uitgedreven als d'andere siekten genesen wierden. 't Voornaamste word voor aan en besonderlik genoemd: diesshalven d'onderscheidinge by Markus ter gemelde plaatsen niet en is / so als het met den eersten scheen.

§. 17. D'andere plaatse / die ik in den wegh sie staan / steekt noch wel wat hoger uit. Want op 't seggen van de tseventig / door den Heer by tween tot den dienst sijns rijks door 't land gesonden; Heere, ook de Dæmons zijn ons onderworpen in uwen name: so seit hy; Ik sagh den Satan als een blixem uit den Hemel vallen. En dat hy dit op 't uitdrijven der Dæmons past / blijkt noch meer / om dat hy in eenen aassem daar by voegt: Siet ik geve u de maght om op slangen en scorpioenen te treden, ende over alle kraght des vyands; ende geen ding en sal u enigsins beschadigen. Doch en verblijd u daar in niet, dat de geesten u onderworpen zijn; maar verblijd u veel meer dat uwe namen geschreven zijn in de hemelen. Luk 10: ℣ 17--20. Twee woorden zijn in dese rede / die ons aanstoot geven mogen; de Satan en de Vyand: doch daar 't ongelijk op aan komt. Want wy worden door geen ding genoodsaakt by 't woord Vyand hier den Duivel te verstaan: also de kraght des Vyands, na hebreewschen stijl / den Heere en den Apstelen (als meer geseid) meest eigen / bequamelik voor vyantlike kraght genomen word; waar by men alles wat den mensche schadelik / en sijner nature vyand is / verstaan magh. Het sal dan meest op den Satan aankomen/ welken de Heere als enen blixem uit den Hemel vallen sagh/ wanneer de onreine geesten in sijnen name den Apostelen onderworpen waren. Dat laat ons nu dan sien.

§. 18. Ik stelle dan het gene my een ieder lichtelik toestaan sal: dat het woord ik sagh (het griekscht en lijd niet / datmen segge / ik heb of hadde gesien) van enen tijd die doe effen voorby / ende byna noch tegenwoordig was / te verstaan zy. Des raakt het dese sake niet / wat Christus na sijne eewige Godheid van den beginne / of ook voor 't begin des Weerelds gesien heeft / wat in 't begin geschied zy of namaals te geschieden stonde; gelijk het sommige verklaren. Het valt seer gemakkelik toe (al schijnt my dit meest tegen) dat de Heere hier verklaart / wat hy sagh wanneer de Apostelen de onreine geesten uitdreven: en dat was / gelijk hy seit / dat de Satan als een blixem uit den Hemel viel. Nu sal my Beza hier alleen wel door helpen / die daar dus af schrijft. *Collocatur Satan in aëre cum suis Angelis. Ephes. 6: 12. Inde videtur detrudi, & quidem cum impetu, quando voce Euangelii potestas ipsius aboletur.* De Satan word met sijne Engelen in lucht geplaatst. Ephes. 6: 12. Van daar schijnt hy afgestoten te worden, en dat met kraght, (gelijk een blixem) wanneer sijne maght door de verkondiging

ging des Euangeliums vernietigd word. Dat hy de plaats Efes. 6: 12. van de Lucht verstaat/dat sullen wy den leser in 't XXXI. hoofdstuk anders tonen. Dan het gene volgt neem ik volkomelik voor 't myne aan; en segge dat de Saligmaker dit op syne en der leerlingen verwonderlike werken past; waar van 't verwonderlijkste was / dat hen ook de onreine geesten in synen name onderworpen waren; dat is / geene krankheid so beswaarlik / die sy sulker wijse niet genesen hadden. Met sulken kraght moest het Euangelium vergeselschapt gaan; gelijk het Paulus leert: Hebr. 1: 4. Sulx de Heere self mede wroght, bevestigende 't woord door tekenen die daar op volgden. Mar. 16: 20.

§. 19. Die wonderlike kraght der genesinge van d'allerjammerlijkste qualen was ene kraghtige verbrekinge van des Duivels werk / de Sonde; om welker wille alle jammer en elende tsedert Adams af val in de weereld quam. Hier van word al 't quaad / dat oorspronkelik van den Satan quam / den Satan / als oft hy noch daar mede in 't besonder besig ware / toegeschreven: gelijk ik in 't XIX. hoofdstuk breder aangewesen hebbe. Want dese woorden / welke seggen / dat de Satan dies tijds uit den hemel viel / eigentlik verstaan; of ten minsten in alsulken sin / dat hy van de heerlikheid / daar hy eerst in was / beroofd is; passen geensins op den tijd des Euangeliums: also hy t'sedert synen eersten val / gansch geen plaats op 't minst in den Hemel hebben konde. Maar het siet waarschijnelik op 't gene aangaande den Assyrier of Babylonier / groten vyand en verdrukker van Gods volk / tot betekenis syns ondergangs gesegd was. Hoe zijt gy uit den Hemel gevallen, ô morgensterre! ens. Jes. 14: 12. Want desgelijx word Openb. 12: 8. den Draak wiens name Duivel is en Satanas, geseid / dat hy naderhand noch eens van den Hemel neergeworpen is. Sulx geschied derhalven also menigmaal / als iet merkelijx tot af breuk van de sonde: en der quellingen daar uit ontstaande / door Gods wonderlike hand bedreven word.

XXIX. HOOFDSTUK.

Waar tegens niet en strijd het gene van verscheidene Duivelen, of *Dæmons* door den Heere Jesus uitgeworpen, in 't besonder word verhaald.

§. 1. AL wat tot hier toe geseid is / sal de vooroordeelen noch niet wech nemen diemen uit den schijn heeft opgevatt van verscheidene besetenen / in d'Euangelien besonderlik gemeld / daar de Dæmons door den Heere Jesus uitgedreven zijn. Deshalven acht ik nodig dat wy ons deselve den eenen na den anderen voorstellen / en sien dat werk eens aan. Men sal bevinden / datter niets in voorkomen sal / dat tegen d'uitlegginge strijd / die ik in 't naastvoorgaande hoofdstuk beweerd hebbe.

Behalven dat het dikmals in 't gemein geseid word / dat de Heere Duivelen heeft uitgeworpen / so vindmen noch ruim seven onderscheidene gevallen wat besonderlijker en omstandiger verhaald. Ik salse hier eerst aanwijsen en daar na volgens van na by besien. I. D'eerste in de Synagoge te Capernaum. Marc. 1: 23-27. en Luk. 4: 33--36. II. De tweede in der Gadarenen land / die een legioen Duivelen hadde. Mat. 8: 28--34. Mar. 5: 1--27. Luk. 8: 26--39. III. Daar na een stomme. Matt. 9: 32. Luk. 11: 14. IV. Noch een die blind en stom was. Matt. 12: 22. V. Dan noch ene gekke dochter. Matt. 15: 21--28. Marc. 7: 24--30 VI. Eindelik een die maansiek was / en daar by stom en doof. Matt. 17: 14--21. Marc. 9: 17--29. Luk. 9: 37--43. Doet'er by Maria Magdalene / van welke de Heere seven Dæmons uitgeworpen hadde. Marc. 16: 9. Luk. 8: 2. en (om toch niet voorby te gaan) de vrouw die 18. jaren lang van enen Geest der krankheid hadde krom gegaan. Luk. 13: 10--16.

§. 2. Van den eersten seit ons Markus / dat hy eenen onreinen geest; Lucas / dat hy enen geest eens onreinen Dæmons hadde. Hoe dat te verstaan zy / is in 't XXVII. hoofdstuk §. 10-17. verklaard. Het was een geest van dulligheid / de kraght der inbeeldinge bedorven zijnde. Gelijk Nebucanetsar seven jaren lang hem selve voor een beest hield. Dan. 4: 33. waar af de verklaringe in mijn boek over dien Profeet. §. 281-285. te lesen is. Desgelijx meinde dese man dat hy een bose Geest was / en dat Jesus hem geen goed kon brengen / hem die sulken vyand was van 't goed / als d'onreine geesten zijn. Sijns gelijke menschen heb ik self ervaren / die niet beter wisten / of sy waren Gods geslagene vyanden; en diemen niets te dank kon spreken / dat daar niet op sloegh. Daarom dese man / gehoord hebbende wie Jesus was; ten minsten siende hem daar soo eerwaardig sitten in de Synagoge / en horende so kraghtig uit de Schrift bewijsen / dat hy de Messias was: so schrikt voor hem so swaarmoedigen man / en roept uit: Wat hebben wy met u te doen, Jesus gy Nazarener! zijt gy gekomen om ons te verderven? Ik kenne u wie gy zijt, namelik de Heilige Gods. Van half kennen maakt sulk een mensche meer dan heel: alsomen doorgaans eerst gelooft het gene men meest hoopt of vreest.

§. 3. Maar wie was het dan / welken Jesus hier bestrafte, sult gy seggen; die man / of d'onreine geest? Ik segge / beide gaar; also die man hemselven daar voor hield / dat hy was / als geseid is / sulk een onreine Geest. Dien bestrafte Christus even eens als hy de koortse bestrafte, Luk. 4: 39. de winden en de Zee bestrafte; en so als die hem gehoorsaam waren. Matt. 8: 26 / 27. Also hier ook d'onreine geest. Dese hem in 't midden geworpen hebbende, scheurende, en met ene grote stemme roepende, ging uit van hem, sonder hem iets te beschadigen. De toejuichinge / die hy daar over van 't omstaande volk ontving / was ook even eens. Want op 't uitwerpen van dien Geest wierdense alle verbaasd; so datse onder malkanderen vraagden, seggende: wat is dit; wat niewe leere is dese; dat hy met maght en kraght ook den onreinen geesten gebied; so datse hem

gehoorsamen, en varen-uit; Even eens als over 't stillen van de Zee / de menschen bevreest zijnde met grote vreese, verwonderden sich seggende: wie of hoedanig een is dese toch, dat hy ook den winden ende 't water gebied, en sy hem gehoorsaam zijn.

§. 4. Het tweede voorvall Matt: 8: 28-34 Mar. 5: 1. 17. Luk. 8: 26.39. sal ons mogelik het meeste werk geven. In 't verhaal daar af komen Marcus en Lukas beter t' samen over een dan het schijnt dat sy beide met Mattheus doen. Want die spreekt van twee besetenen sy van eenen / die mogelik de voornaamste was / en met wien de redenen tusschen Christus en den Geest zijn voorgevallen. Ondertusschen heeft men niet te twijfelen / of het is een selfde voorval daar sy alle drie af spreken: de plaats / het land der Gadarenen / een Legion Dæmons / en dat gevaren van de menschen in de swijnen / 't misnoegen der inwoonders over dat verlies / by hen alleen eenparig verhaald / geven dat genoeghsaam te verstaan. Laat ons 't gene sy daar van seggen / 't samen stellen: en voor eerst besien hoedanig dese man gesteld was / eer hem Christus quam genesen; daar na / hoe dat toeging; en ten laasten wat den verkens wedervoer. Daillon geeft 'er wel oplossinge van; doch die my dunkt dat ik wat bescheideliker stellen moet: also ik de sijne d' eerstemaal leesende / self noch niet in alles was voldaan.

§. 5. Van beide besetenen schrijft Mattheus / datse uit de graven quamen, ende seer wreed waren, also dat niemant door dien wegh voorby gaan konde. Markus en Lukas van dien eenen / die het quaadst hadde: dat hy van over lange met Dæmons (Mattheus seit sleghs Dæmon, Marcus / onreine Geest) was beseten geweest; ende was met geen kléderen gekleed, ende en bleef in geen huis, maar in de graven; ende niemant en konde hem binden, ook self niet met ketenen. Want hy was menighmaal met boeijen en ketenen gebonden geweest: maar de ketenen waren van hem in stukken getrokken, en de boeyen verbryseld: ende wierd van den Dæmon gedreven (hier is 't wederom Dæmon; te voren heeft hy Dæmons als van velen geseid in de woestijne: so dat niemant maghtig was hem te temmen. Ende hy was altijd nacht en dagh op de bergen, ende in de graven, roepende, en slaande hem selve met steenen. Dit waren altemaal bewijsen van volstrekte dulligheid; so ergh als 't immers wesen moght. Doch men behoeft hier t' Amsterdam sleghs dikmaals in 't Dolhuis te komen / om dergelijke menschen te sien; of de genen daar na te vragen / die der dagelijx met ommegaan: sonder die gedachten / datse van den Duyvel dus beseten zijn. Men sal u ook wel seggen / offe ketenen en boeyen breken konnen. Hadmense daar binnen niet versekerd gehad / eer de dulligheid op 't hoogste was / of met list daar in gekregen: men soudese genoegh in 't wild sien lopen hebben; en vergeefs gesocht te temmen. Selfs uit niet tegenstaande / salmen noch wel somtijds sien datse uitbreken: so verre dat daar af noch wel een spreekwoord is / Hy siet 'er uit, als of hy uit een dulhuis uitgebroken ware. Noch onlangs heb ik enen Jode hier gekend / die tweemaal uitgebroken is / men weet

weet niet hoe. Belangende de Gergesenen / 't zy dat het Heidenen of Joden waren; ik denke niet dat by hen so goeden opsight op de dulle menschen was/ als by ons: so dat het daar wel lichtelik gebeuren konde / dat sulke menschen in 't wild henen liepen.

§. 6. Nu laat ons verder sien / hoe die bose Geesten van dien mensche uitgedreven zijn. Marcus verhaalt dat allerbreedst: te weten / hoe Jesus en die dulle man elkanderen ontmoeteden / en wat woorden tusschen beiden voorgevallen zijn. Als hy Jesus dan noch maar van verre sagh, liep hy aanstonds toe, en aanbad hem. Dat wil seggen (soo de genen weten die het griecksch verstaan) dat hy sich voor hem ter aarde neder boogh / tot bewijs van diepe eerbiedigheid. Dat salmen doorgaans aan sulk slagh van menschen sien / en 't is my self meermaals gebeurd; datse meest op sulke lieden vallen / die voor leeraars geacht zijn / deselve ontsien en liefst met hen spreken. Seer klaarlik is my dat aan den voorseiden Jode laatst gebleken. Dat Christus nu tot desen Gergesener seide / Onreine geest, ga uit van desen mensche: dat sprak hy eensdeels als een ander ook wel doet / iemand voor eerst in sijne inbeeldinge (dat hem dit of dat van binnen quelt) wat toegevende / om hem daar af te verlossen; anderdeels / gelijk hem dat besonderlik betaamde / om uiterlik te tonen / dat hy met maght en kraght den onreinen geesten gebied. Het was dan so veel te seggen / als; Bose quellinge verlaat dese man: of / gelijk hy tot enen anderen seide / Sta op en wandel; alsso hier / word verlost van dese jammerlike quaal.

§. 7. Maar dese man met groter stemme roepende / seide: Wat heb ik met u te doen, Jesus gy soon des allerhoogsten Gods? Zijt gy gekomen om ons te pijnigen voor den tijd? Ik besweer u by God, dat gy my niet en pijnigt. Die sich eens iet vastelik inbeeld / die gelooft dan voorts al 't gene dat hem dunkt daar by te passen. Sekere vrouw tot Francker / sich latende voorstaan / datse d'onvergeeflike sonden diemen noemt tegen den H. Geest, begaan hadde: meinde dan vervolgens ook / datse niet meer bidden / noch in den Bijbel lesen / veel min ter kerke moest gaan; daar af sy sich ook langen tijd geheel onthield. En achtende haar self / om der voorseider sonden wille / gewisselik verdoemd: so docht haar dat haar niet en paste 't gene 't allerminst na kristelijk geleek; self de natuurlike liefde niet; en dat het haar besonderlik vermaken soude (daar sy waarlik groten schrik voor hadde) so sy hare kleine kinderen in 't water moght verdrinken / en diergelijke meer. Geen wonder dan / dat dese man / sich inbeeldende dat het in sijn lichaam van verdoemde geesten krielde / ook dus verbaard voor Jesus was: weetende so veel ten minsten wel / dat sulk een groot Profeet / als hem na ging dat hy was / en die reeds sulke Dæmons al meer had uitgeworpen; de sijne mede lichtelik niet sparen soude.

§. 8. Maar / sultge seggen / hoe was hy dan so tegen de verlossinge sijns selfs / indien hy 't was / en niet de Duivel die so riep? Die vrage

paste beter / so wy eenen voor hadden die wel by sinnen was. Maar een dul mensche voegt te samen dat hy meint so te behooren / schoon dat het hanght noch kleeft. Gelijk de vrow / daar ik terstond van seide / sich inbeeldende verdoemd te zijn / derhalven ook so sprak als sy geloofde dat verdoemden doen: invoegen dat ik haar in alles overreden konde / 't gene ik oordeelde dat tot haarder verbeteringe dienen moghte; by aldien ik voor af toonde / dat sulx mede in verworpelingen plaats had: als 't huiswerk waar te nemen / haren man en kinderen lief te hebben; mitsdien dat Paulus sulx van d'ongelovigen seit; 1 Tim. 4: 8. en dat de rijke man self in de Helle noch op 't wel zijn sijner vijf broederen bedacht was. Luk. 16: 28. Siende dan / dat die natuurlike liefde met den staat ener verdoemde bestaan konde; so en sprakse nooit meer van hare kinderkens om den hals te brengen. So moght die Gadarener ook / gelovende met duisenden van Dæmons beset te zijn / sich inbeelden / dat die door hem spraken / en dat dit sulken spraak was als hen paste.

§. 9. Sodanig was het ook het gene volght: Mijn naam is Legio; want onser zijn vele. Een Legioen krijghsknechten wierd in 't minst op 3000 / in 't meest op 6000. man geschat. Maar nooit wierd de vestinge of legerplaats / daar sulk een aantal van soldaten sich bevond / Legio genaamd: gelijkmen heden niet en geeft den naam van Regiment of Esquadron aan de plaats daar 't sich gelegerd heeft. Wilmen 't op de Geesten passen: hoe salmen die by namen onderscheiden / indien elk rot / een goed getal uitmakende / Legio heet? Waar toe is doch de naam / so die het een van 't ander niet en onderscheid? Maar dese man / hebbende sijn hoofd vol muisenesten / gelijk men spreekt; gelooft dat die vol Dæmons zijn / en dat hem des de naam van Legio wel toebehoort. Want den sulken en paste sulken antwoord niet; het zy dat sy te samen spraken / of dat een voor allen sprak. Niet alle tsamen: die moesten seggen / onse; en niet / mijn naam is so. Ook hadde Jesus den onreinen geest, en niet de geesten, gevraagd; τί σοι ὄνομα; ti soi onoma; welke is dijn naam? ende niet τί ὑμῖν ὄνομα, ti hymin onoma? welke is u lieder naam? Ook niet een voor allen / die als 't hoofd van d'anderen konde geweest zijn. Want wat seggen soude dat zijn / so een Capitein gevraagd zijnde / hoe heetje? soude antwoorden / ik heet Compagnie; of een Collonel / ik heet Regiment; of een Brigadier / ik heet Brigade?

§. 10. 't Is waar / ik lees hier na op 't 19. vers / dat die man 't Legioen gehad hadde; waar uit het schijnt / dat het niet by inbeeldinge / maar in waarheid also was. Doch dat en volgt daar geensins uit; niet meer dan dat Samuël in waarheid met de Toveres gesproken heeft / om datter duidelik staat / dat de Vrouwe Samuël sagh, dat Saul vernam dat het Samuel was / en dat Samuel sprak tot Saul. 1 Sam. 28: 12 / 14 / 15. Die ene geschiedenis verhaalt / gelijk hier d'Euangelisten / brengt de saken voor so alsse uiterlik zijn voorgevallen; sonder over d'oorsaken / daar de waarheid in verborgen leit / ondersoek te doen. Wy self zijn so

ge-

gewoon te spreken. Want gelijkmen menschen vind / die sich vastelik inbeelden / datse 't een of t ander levendig dier in hun lichaam hebben ; sullen wy hen dikmaals volgens die inbeeldinge ook so noemen; als de man met den aaxter in sijn lijf, de man met de trommel in sijn hoofd, de man sonder ingewand; en diergelijke ; sonder daar mede te betekenen dat die luiden waarlik so gesteld zijn.

§. 11. Op gelijke wijse word dan voorts geseid / dat de Dæmons den Heere baden / dat hy hen niet gebieden soude, in den Afgrond heen te varen ; maar seiden, Send ons in de kudde swijnen, dat wy in deselve varen mogen. De vrow noch eens / daar ik van segge / wist ook anders niet / of hare ziele moest op 't scheiden uit haar lichaam na den Afgrond van der helle varen. Maar neemt dit hier eens / dat het Duivels waren die so spraken: so stond het by hen vast / datse na den Afgrond moesten / wanneer se geen verblijf meer op der Aarde / 't sy in menschen of in beesten hadden ; dat was hun vaste plaats. Wonderlike dingen / dat de gevangens dus by menigten van Legioenen uit de Hel gelaten worden / om de arme menschen lang en veel te plagen: want het op dien eenen ofte twee niet aanquam / die van een of seven / of een legioen beseten waren. Ook laat geen reghter iemant uit den kerker buiten nood ; veel min sal dat die hoge Reghter der engelen en menschen doen. Maar wat nood wasset / so hy dien eenen man voor eenen tijd kastyden wil / op 't minst drie duisend Duivels uit te laten ? Een derselven alleen maakte 't Paulus / die so veel groter man was dan dese kranksinnige / al suur genoegh: Ik spreke na den mensche ; verstaatmen 't een hier eigentlik / het ander daar dan ook. Anders heb ik mijn gevoelen op dat vuistslaan XXV. §. 21/22/23. al geseid. Men siet dan wel / dat het maar een seggen van dien armen lyder was / dat hy als in den naam van vele Dæmons bad / om in den Afgrond niet te varen.

§. 12. Dit openbaart sich noch te meer / nadien de bede daar beneffens was / om in de swynen slechts te mogen varen. Want so dat was / om voor eerst noch van den Afgrond / so als 't woord is / vry te zijn : wat wonnen sy toch uit ? wanneer de verkens allegaar verdronken waren / waar voeren doe de Duivels heen ? Heeft hen Jesus langer tijd gegund dan sy self begeerd hadden ? dat denk ik niet : en de reden heb ik over 't volk van Job al eens geseid XXV. §. 3. Aan Jakob / David / Salomon heeft God wel meer dan hunne bede toegestaan;en hy is gewoon langmoedig over sijne kinderen te zijn : maar den Duivel / wiens werken hy met voordacht komt verbreken / sal hy geensins toegeven ; dan so hy hem een geessel in 't besonder schuldig is / hy stelt hem heel kort dagh. 't Is doch 't gemeen gevoelen ook / dat hy hem eer binnen tijds / als later op sijn dak sal komen. Het roepen was hier ook / en volgens dien 't gevoelen of de vrees altoos / dat Jesus hem quam pijnigen voor den tijd. So heeftmen dan te denken / dat sy geen langer uitstel hadden / om tot den Afgrond weer te keeren / als datse sleghs noch in de swijnen varen moghten. Doch dat was om enen ogenblik te doen ; de swijnen raakten aanstonds om den hals : so waren

ren sy dan door dat middel van den Afgrond niet bevrijd.

§. 13. Ja het blijkt noch meer / (boven 't gene reeds geseid is) dat het eigentlik geen bose geesten / diemen Duyvels noemt: geweest zijn / welke uit dien man in dese swijnen voere. Want misdien datse so verveerd waren / van wederom na den Afgrond heen te moeten; en derhalven sulk verlof / sonder bepalinge van tijd verkregen hadden / om sich noch wat langer op der Aarde / buyten hunne pijnigplaats op te houden: so moest het wonder zijn / dat alle die Duivels gelijkelik so onbesonnen waren / datse de verkens aanstonds om den hals braghten / daarin sy sich voor den afgrond bergen wilden. Eerder was het te vermoeden geweest / dat so schrandere geesten die beesten onder 't vilmes wechgehaald / en den slaghter ontvoerd hebben souden; om hunne niewe verblijfplaats / hen so veerdiglik van den Heere toegestaan / niet so reukeloselik te vernielen / maar (om langer van den afgrond vry te zijn) dien te sorgvuldiger te bewaren. Een gevangen oorlof hebbende / om enen tijd lang in eens burgers huis te mogen zijn; so hy in 't uitgaan versochte / niet aanstonds weer in den kerker / maar in 't naaste huis te mogen trekken: sal hy dat / so haast als hy daar in komt / self in den brand steken / en sich alsoo noodsaken / drijvelinx daar uit; en wederom / tegen sijne bede / in 't gevangen huis te gaan;

§. 14. Nu komt' et dan op 't eigen werk van Christus aan / die dien elendigen met een enkel woord / tot bewijs van goddelike maght en kraght genas. Dit is klaar gebleken / nadien dat alle man hem sagh aan Jesus voeten sittende, gekleed, en wel by sijn verstand; en die 't gesien hadden, verhaalden hoe de besetene was verlost geworden So was de man van dese Dæmons dan verlost; wanneer hem die dus uit sijn hoofd gedreven en sijn verstand hersteld was. Doe hy dat miste / was sijn onverstand / dat hy door en door vol Dæmons was. So kraghtige veranderinge braght de Heiland in een ogenblik te wege. Ende was dit groot stuk werx echter noch de helft maar van dit wonder. Want de Dæmons uitvarende voeren in de Swijnen; en de kudde stortede van de steilte af in 't meir, en versmoorden; en dat wel tot twe duisend toe. Den mensche dus hebbende verlost van dese dulligheid / beliefde 't hem de verkens met alsulken tuimelgeest te plagen.

§. 15. Des ik nu vrymoedelik ook seggen: wech van hier met den Duivel; en laat Christus d'eere hebben / die men onbedachtelik aan bose geesten geeft. Want men segge my eens / want meer is; dat duisenden van Duivels; of dat Christus gansch alleen door goddelike kraght twee duisend swijnen teffens met den geest van dulligheid slaat / en van boven neer in 't water stort; Dus verklein ik hier dan 't wonderwerk des Heeren niet; maar vergroot het noch veel meer. Want so iemant dunkt / dat het groter werk is / ettelike duisend duivels uit te jagen / dan eenen man van dulligheid te genesen: dat heeft so vry wat schijns; maar Christus self neemt het veel anders op: en de hoofdman / wiens

geloof

geloof hy uit die reden hooglik roemde / was van geheel ander verstand. Want hy maar een een mensche zijnde onder andere gesteld, had echter dat gesagh over sijne krijgsknechten; dat so hy tot iemant seide; ga, so ging hy of kom, so quam hy: of tot sijnen dienstknecht doe dat, so dede hy 't. Maar om met een woord sprekens sijnen knecht gesond te maken / daar had hy Christus toe van doen. Matt. 8: 8/9. Nu vraag ik dan / wat is lichter: te seggen / bose geest of geesten, gaat uit van desen man, ofte gaat in de swynen, of / te maken met een woord / dat de man van veel swaarder quellinge dan des hoofdmans knecht op staande voet genesen zy? Sekerlik een koning ofte veldheer kan verscheidene legioenen van d' eene plaats na d' andere verleggen; maar aan niemant sijner onderdanen sonder middel leven of gesondheid geven; nochte iemant (ik swijge duisenden teffens) op eenen ogenblik daar van beroven. Om over geesten te gebieden behoef de Jesus / al ware hy niet meer dan blotelik een mensch geweest / de maght allenelik van God te ontfangen: maar so hy meester van gesondheid en van krankheid is / so is hy waarlik God.

§. 16. Sodanig toonde sich de Saligmaker hier: en met eene / dat hy waarlik de Profeet was, die in de weereld komen soude. Joh. 6: 14. Niet gekomen om de Wet en de Profeten te ontbinden, maar te vervullen. Matt. 5: 17. Om gerighten aan sijn volk te oeffenen; en d' overtredinge sijner wett te wreken: waar toe men klaarlik siet dat dit gansche werk geschikt was. Te weten: om aldus met een barmhertigheid aan den elendigen / en aan d' andere zijde straffe aan dat volk te oefenen / (evenwel of dese Gadarenen verheidende Joden / of Heidenen onder de Joden waren) dat so groten menigte swijnen onderhield / beesten diemen na de wett niet offeren noch eten moght. Lev. 11: 7. Dese ware niet alleenlik grouwelik voor God / maar ook ongesien by 't beste deel des Joodschen volx: sittende by de graven, en vernachtende by degenen die bewaard worden, eetende swynen vleesch. Jes. 65: 4. Even eens of dese woorden op die Gadarenen selve gesproken waren? welken onse Heiland deser voegen huns onreinen handels halve straffen / en alſo de reghte Joden dies te meer verplighten wilde.

§. 17. By aldien nu iemant na dit alles noch die swarigheid behoud / dat Christus met die geesten scheen te spreken: deselve sal (so 't algemeen vooroordeel sulx niet wederom belet) uit het gene in 't voorgaande hoofdstuk breder aangewesen is / genoegsaam wech te nemen zijn. Want so Jesus met het slechte volk / dat nochtans by sinnen was / sprekende / sich voegde na de spraak die sy verstonden? ter tijd toe dat sy hoger verlicht ook hoger tale souden leeren: wat wonder / so die wijse meester met sulk eenen / die geheelik buiten sinnen was / niet en sprak gelijkmen met verstandige menschen doet; Het soude sottelik gedaan zijn / met sotten wijsselik te willen spreken. So lange dan als die man noch was in dese dulligheid / dat hy meinde niet te wesen die hy was / maar een

een deel Dæmons die syns meester waren: so geloofde hy te moeten spreken so als hy dacht dat dese spreken souden; gelijk geseid is. En Christus na die swakheid sich hier voegende/ gelijk alle wijse luiden doen in sulk geval/ spreekt so gelijk 't die man verstaat/ tot dat hy hen genesen hebbe. Desgelijx Mattheus/ de geschiedenis verhalende/ (gelijk van Saul en van die Toveres in 't XXIV. hoofdstuk ook getoond is; stelt ons deselve trouwelik voor ogen so alsse uiterlik geschied is. Daar is dan meer niet af/ dan 't is een gemeene regel *verba sunt intelligenda pro subjecta materia*, dat de woorden te verstaan zijn in alsulken sin als de saken lijden.

§. 18. Eer ik hier noch afscheide/ sal ik tot nadere bevestiginge mijner verklaringe seggen/ dat ik self enen gekend hebbe/ die van den Legioensman niet seer veel verschilde. Een verstandig man/ doch gierig/ hebbende eerst op 't land gewoond/ begaf sich/ op hope van rijker winst/ te Franeker in de stad/ daar hy winkelneering dede. Maar bedrogen in sijne ingebeelde hope/ verviel door prikkeling van gierigheid tot rasernye: doch die verder niet en ging/ dan so veel hem self betrof. Hy liet sich vastelijk bedunken/ dat sijn tijd versuimd/ onherstelbaar/ en hy daar door verloren was. Daar beneffens dat hy geen ingewand altoos meer in sijn lichaam hadde: so dat al wat hy at of dronk so hol daar in viel/ en daar door henen schoot/ sonder dat hy daar van enig voedsel trok. In een schuurtjen achter sijn huis liet hy sich in een dulhuisje of doorkast sluiten; sonder bed of bulster/ sonder kleding/ alleen hemd en hemdrok/ en weinig dek/ dat hy ook wel dikmaals van sich schoof: met sijne nagelen wondde hy hem selven/ en neep voor en na lappen af van sijnen endeldarm; soekende/ so veel in hem was/ waar te maken/ dat hy sonder slot/ en hol van binnen was. So haast en hoorde hy geen menschen komen/ of hy kermde op d' erbarmelixte en vervarelixte wijse diemen sich verbeelden kan: want dat meinde hy dat den staat eens verdoemelings paste/ daar hy hem self voor hield. Niemant horende noch siende/ liet hy sich ook minder horen. Eens quam hy my/ effen in 't voorhuis gekomen/ van achteren tegen/ so naakt als ik geseid hebbe; sagh'er uit als Nebucadnetser/ en sijn hemd (uit gemelde oorsaak) vol bloed en vuiligheid. Sijne vrouw/ die seer wijs/ deugdelik en tijdsaam was/ joegh hem weder om na achteren toe/ daar hy sich liet henen drijven als een beest. Niettemin met my en anderen van alle dingen sprekende/ gebruikte hy volkomen verstand; des hy ook meer hadde dan een gemeen boer. En schoon dus beestig leevende/ en de vrow alles wat de winkel en de huishoudinge betreft bevolen latende; so overleide sy nochtans de grootste saken met alsulken man. Dies tijds was tot Workum in Friesland seker meester die sulk slagh van menschen op ene sonderlinge wijse wist te handelen. By desen bestelde hem de vrow enigen tijd lang in de kost; van wien hy sich met woorden en met slagen liet bedwingen als een kind. Nochtans droegh hy sich ter selfde tijd als een man/ ja als een verstandigh man. Want ik hebbe-

de brieven gesien / by hem van daar geschreven aan sijne huysvrouwe / waar in hy haar met ene vlugge pen en styl (in Friesland seldsamer dan hier) en met rijpen rade schreef / over 't huwelik dat met eene sijner dochteren op handen was / en waar toe de vrouwe sijnen raad begeerde. Dese man moght om gelijke reden als die ander / de mensche sonder ingewand genoemd zijn: en om sijn onrein leven / dat het een onreine geest was die hem quelde; en die hem gedurig in gedachten hield / dat hy naby was / om in den afgrond heen te varen. Beter lot wil ik vertrouwen / dat de genadige God aan sijne ziele gejond heeft.

§. 19. Dus veel van het tweede: Nu sal het overige te lichter te verklaren zijn. III Een ander by Matt. 9: 32. En Luk. 11: 14. ook alsoo genoemd / dat hy stom en van enen Dæmon beseten was, wierd insgelijkx door Christus enkel woord verlost. De Dæmon dien hy uitdreef / seit Lukas / die was stom. IV. Noch een die stom en doof was (dat gemeenlik tsamen gaat) Matt. 9: 27. daar noch wat nader van te spreken valt; en noch een blind en stom. Matt. 12: 22. Dat is / de spraake / 't gehoor / 't gesight / was hem door de siekte gansch benomen: of immers s'waar met stuipen overladen / wierd daar by blind / en stom en doof. Ik ken een borgers dochtertjen hier in de stad / dat ik meermalen besocht hebbe; liggende langen tijd sonder kraght om op te staan / sonder gebruik van sprake / van gehoor en gesight / en van verstand. Sware stuipen / vele uren lang haar lichaam gins en weder slingerende / braghten haar in sulken staat; daar sy noch in bleef als die stuipen haar verlaten hadden. Een onreine Geest / of een quaad buurwijf (seiden d'ouders) door desselfs behulp / had haar dat gedaan. De stuipen / seg ik / hielden op; 't verstand / gehoor / 't gesight / quamen wederom te reght: De spraak en komt niet weer. So is dese dochter van den blinden en den doven geest verlost: de stomme blijft haar by. God heeft haar buiten twijfel sonder Duivels dienst alsoo besocht / en wederom verlicht: so ook de genen daar het Euangelium van spreekt. Alleen is 't onderscheid hier wederom / dat die volkomelik / op staande voet / door 's Heeren kraght genesen zijn: maar dese dochter voor een deel / en metter tijd. V. Het gene nu tot hier toe is geseid / word met een gemakkelik op de dochter van de griecksche vrouw gepast; so als dat ieder een licht by hem self sal konnen sien. Matt. 15: 21--28. Marc. 7: 24--28. VI. Van dien Maansieken sal ik terstond in een besonder hoofdstuk handelen.

§. 20. Insgelijkx dan als van die daar nu genoemd zijn / sal ik met weinigh woorden van Maria Magdalena spreken. Want sleghs op twee plaatsen geseght word / dat de Heere haar van seven Dæmons heeft verlost: waar voor sy haar dankbaar toonde / hem neffens andere goede vrouwen volgende waar hy ging / en hem dienende van hare goederen; Luk. 8: 2. en daarna insgelijkx d'eerste aan 't graf / om hem te salven. Marc. 16: 9. Dan daar van word niet met allen meer geseid / wat haar die seven Dæmons gedaan hadden / en hoe het uitdrijven der selven was toegegaan. 't Zy dan datse sich seven, gelijk die gergesener man van een legioen Dæ-

 mons /

mons / door krankſinnigheid heeft in gebeeld; of datſe ſevenderhande quale teffens / of meer dan eene altoos / dan dus dan ſo (gelijk het ſevental meermaals voor onbepaald / dat veel of dikmaals komt / genoemd word) in waarheid onderhevig was; daar heeft haar onſe Heer genadig en kraghtdadig af verloſt. Wat ſwarigheid (gemerkt nu al 't voorſeide) dat in deſe verklaring ſteekt / kan ik alſnoch niet ſien.

§. 21. De hiſtorie die Lukas ons van noch ene andere vrouw verhaalt cap. 13: 10--16. is van deſen eenigſins verſcheiden. Want hy en ſeit niet / dat een Dæmon of onreine Geeſt haar quelde: maar wel dat in de ſynagoge was ene vrouwe, welk enen geeſt der krankheid 18. jaren lang gehad hadde, en datſe was te ſaam gebogen, en ſich ganſchelik niet opreghten konde. 't Gene Lukas enen geeſt der krankheyd noemt / dat ſchrijft Jeſus ſelfs daar na den Satan toe: ſeggende / vs. 19. dat de Satan deſe dochter Abrahams 18, jaren dus gebonden hadde; en dat hyſe van dien band had los gemaakt. Hier is dan nu geen Dæmon, gelijk ik in 't XXII. hoofdſtuk beweerd hebbe / dat al de genen waren / die de menſchen doe beſeten hadden; en niet de Duivel ſelf. Maar de ſwarigheid ſal aanſtonds over gaan / ſo men ſlechs onthoud / het gene in 't XXVII getoond is / datmen doe aan ſulke ſiekten den naam van boſe geeſten gaf: en daar by herdenkt / dat David ſelf ſo lang als hy regeerde / gebonden is geweeſt van ſulken *ſatan*, dat is belet door tegenſpoed, om den Tempel niet te ſtichten / ſo hy voorgenomen hadde: en die Satan beſtond in de oorlogen, waar mede ſy hem omſingelden Maar Salomo heeft dat volbraght / om dat hy los was van allen Satan (dat verduitſchen d'onſen tegenpartyder) en bejegening van quaad; 1 Kon. 5: 3/4. gelijk ik voor in 't XVII. hoofdſtuk §. 9 / 10 / 11. noch eens aangewesen hebbe. Een andere ſatan (dat is tegenſpoed) na die van deſe vrouw gelijkende / was die geeſt der krankheid / over welken David klaagde: Ik ben krom geworden; ik ben uitermaten ſeer nedergebogen, ik ga den ganſchen dagh in 't ſwart. Pſal. 38: 7. Siet daar den Satan die den ſoon van Abraham / den vader des Verloſſers ook gebonden hadde: en ſo die dochter mede. Nu laat ons ſpreken van den jongeling die maanſiek was.

XXX. HOOFDSTUK.

Die Maanſieke daar de Schrift af meld, hadde van den Duivel noch de Mane geen gebrek.

§. 1. WAt dan die hiſtorie belangt / by Matt. 17: 14--21. Marc. 9: 17-29. Luk. 9: 37--43. beſchreven: laat ons eerſt ſien / hoe ſy dat verhalen; en daar na / hoemen alles moet verſtaan. De ſaak is / dat een vader ſijn kind eerſt by d'Apoſtelen braght; willende den Heere ſelf / ſo 't ſchijnt / om alle ſijne beſigheden van die moeyelikheid verſchonen: maar niet by hen te recht geraakt / ſpreekt den Meeſter ſelf

ten laatsten daar om aan. Zijn eigen seggen is aanmerkens weerdig; te meer / alsoo d'Euangelisten in 't verhaal na schijn verschillen. By Mattheus seit hy / dat sijn sone maansiek is; by Marcus / dat hy enen stommen geest heeft; by Lukas sleghs / dat een geest hem quelde. Voorts: word het van Mattheus so verhaald / als 't voor ogen was te sien; sonder 't minste daar te melden van den geest. Hy is, seit de Vader / in swaar lijden: want menigmaal valt hy in 't vier, ende menigmaal in 't water. Maar Marcus / de toevallen der siekte omstandiger verhalende / seit: waar by hem ook aangrijpt, so scheurt hy hem, en schuimt, en knerst met sijne tanden, en verdort. Daar na; en menigmaal heeft hy hem in 't vuur en 't water geworpen, om hem te verderven. Lukas mede: Siet een geest neemt hem; en van stonden aan roept hy, en scheurt hem dat hy schuimt; en wijkt nauwelix van hem. By Marcus staat noch nader / dat dit dien kinde al van sijne kindsheid af was aangekomen. Dus verre zijn 't de woorden van den vader: nu verhaalt ons Lukas verder met zijn eigen; dat noch / als hy na Jesus toequam, so scheurde hem de *Dæmon*, en verscheurde hem. Dat is / so als ik dat versta: hy scheurde hem so kraghtig / of hy hem verscheuren woude. Marcus seit'er by / dat hy sich wentelde, al schuimende.

§. 2. Wanneer 't dan tot genesen komt / so noemt Mattheus mede enen Geest: seggende / dat Jesus hem bestrafte: (te weten / dat komt nu / wie) en de Dæmon ging van hem uit, en het kind wierd genesen. Maar Marcus toont dat dese Geest noch meer gebreken hadde / wanneer hy Jesus woorden dus verhaalt: Gy stomme en dove Geest, ik bevele u ga uit van hem, en kom in hem niet meer. En 't gene Lukas in dier voegen heeft gemeld / dat de Geest / wanneer het kind tot Jesus naderde / hem noch al scheurde: dat staat by Marcus als 't gevolg van Jesus kraghtige bestraffinge; dat hy roepende en 't kind seer scheurende van hem uitging, so dat het wierd als dood, en vele meinden dat het schoon gestorven was. De Heere doe gevraagd van sijne Leerlingen; waarom dat sy dien Geest niet hadden konnen uitwerpen? so seggen Marcus en Mattheus / dat hy seyde: dit geslagte, (of dit slagh van Geesten) vaart niet uit, dan door bidden en door vasten. Nu laat ons sien / hoe datmen dit in alles magh verstaan.

§. 3. Om te weten wat dien jongeling gedeerd heeft / moetmen na de reden die de vader gaf niet horen; alsoo die met vooroordeel sprak / na 't gemeen gevoelen van de Joden / hier voor henen al geseid. En hoe sich de Schrift in 't spreken daar na voegt / is met enen al verstaan. Het zy dan dat hy maansiek, of beseten word genoemd: dat seit niet / dat de Maan daar iets toe dede / of sich de Duivel of een Dæmon daar in mengde; gelijk dat doorgaans so begrepen word: maar wel / dat die menschen dat geloofden / en om datse 't so geloofden / ook soo spraken; en om dat elk een so sprak / een ander / schoon hy beter wist / so sprak gelijkmen was gewoon te spreken; om van alle man verstaan te zijn /

wat quale datmen meinde / alsmen die den name gaf / daar alle man dat door verstond. Maar dan / buiten sulke namen op de quale self onse ogen slaande / so als die door de toevallen moet te kennen zijn: wat word hier doch verhaald / dat in de vallende siekte niet en is / of naturelik by deselve wesen kan; gelijk als schielik neer te vallen / stom en doof te zijn 't schuim uit den mond te laten bruisen; gelijkmen dikmaals aan die menschen siet? En daar laat ik het by berusten.

§. 4. Of somen wil dat ik noch meer sal seggen; het sal zijn / dat ik de reden vrage / waarom dat dese man seit / dat syne sone maansiek is. Want de Maan en is geen onreine Geest. So 't hem de Mane dan gedaan heeft / so is de Duivel buiten schuld. Neen / segt gy; maar wel / dat de Mane en de Duivel t'samen gaan / gelijkmen seer wel weet / dat eene selfde sake meer dan eenerleye oorsaak hebben kan. 't Is buiten twijfel so: maar segt my dan / wat was'er van de Maan / en wat was van den bosen Geest; so elk door syn deel oorsaak van de quelling was! Ongehouden dat te seggen / als onmogelik te weeten. Gehouden dan te swygen / segg' ik wederom / van 't gene men niet weten kan. Waarom? Want het moght wel sulken siekte wesen / die sich op sekere tijden der Mane verhief; en de Duivel daar op passende sichbaar by schikken / om den armen lyder op syn swakst noch meer te plagen. Ik beken / over 30. of 40. jaren heeftmen my dat al geleerd: en noch moet ik vragen / of dat allegaar die eene Duivel doet? Want men spreekt op die manier. So moet hy wel een Weeteveel, dat is een reghte *Da-moon* wesen (gelijk dat woord I B. II 9. verklaard / is) die so wel weet / waar de menschen door de gansche wyde weereld maansiek zijn.

§. 5. Doch in ernst eens van de Maan gesproken: men seit dat so licht heen / dat die over 's menschen lichaam / en desselfs gebreken heerscht; maar 't bewijs daar af heb ik tot noch toe niet gesien. Want ik my na den Almanak niet righten wil / die ons doorgaans met een prentje wijst / wat deel van 's menschen lichaam dat de Maan in elk teken van den Zodiak bestiert. Daar spiegelden wy ons aan doe wy kleine jongers waren / en lasen opmerkelik: Ariës regeert het hoofd, Taurus de borst enſ. Maar nu zijn we mannen / en moeten ons met sulk poppegoed niet langer afsetten laten. Waar leert de Natuur / de Schriftuur / d'Ondervindinge / dat de Maan ons anders iet doet / dan by nacht te lichten / en den tijd door haren loop te meten? De kraght der Sonne is te openbaar / om die te loochenen: maar die licht en warmt ons door haar eigen vuur; de Mane schijnt door geleenden glans / en die maar eenen ogenblik tijds / om de 14. of 15. dagen vol is; Buiten dat neemtse altijd af of toe.

§. 6. Twee geleerde schryvers / beide in 't fransch / hebben dit al mede so begreepen: welker een my tot den anderen wijst / daar hy 't uit heeft / en ik na hem. Ik sal derhalven syne woorden hier in 't neerduitsch stellen / uit syn boek genaamd *la Logique, ou l'art de penser*, dat is / de konst van denken. III. *part: chap.* 18. „ Men schrijft de Mane seer veel

„ wer-

„ werkinge toe / van welke men met reden seggen magh / wie weet of „ 't waar is? Gelijk als / dat de beenderen vol mergh zijn ten tijde van „ de volle / en ledig worden met het afgaan van de Maan; en ook so „ van de kreeften: waar op men reght uit seggen magh / dat het alte- „ maal valsch is: gelijk my naawkeurige luiden versekeren / die 't self „ besocht hebben; en bevonden / dat de beenderen en de kreeften / dan „ vol / dan ledig zijn / op alle tijden van de Maan. Des maghmen „ denken / dat het al het selfde werk is / met menigte van tekenen die- „ men in acht neemt: van den reghten tijd om bomen te snoeyen / of „ hout te hakken; om 't saad in de aarde te brengen of uit te pellen; „ om te enten of geneesdrank in te nemen. En de weereld sal sich „ metter tijd ontslaan van alle dese slavernyen; welke anders geenen grond „ hebben / dan sekere voorgevoelens / daar af noch niemant reght met „ ernst de waarheid ondersocht heeft. Derhalven is 't onbillik van hen „ gedaan / die ons verplighten willen sonder verder ondersoek sleghs te „ geloven / 't gene men voorgeeft van ondervindinge / of uit oude boeken hier en daar getrokken heeft.

§. 7. Dergelijke dolingen onstaan uit sulken droghreden / datmen seit / „ *post hoc, ergo propter hoc*, na desen, volgens dien door desen: sulx is „ op sulken sake gevolgd / so moet het dan door sulken saak veroorsaakt „ zijn. Op sulken wijse heeftmen 't besluit opgemaakt / dat de sterre „ de Hond genaamd oorsaak van de hitte is / diemen in den tijd der „ Hondsdagen, daar van so genoemd / meint meer dan anders te ver- „ nemen? 't welk Virgilius heeft doen seggen / van dese sterre sprekende / „ in 't latijn (eigentlik in 't griek sch) Seirius genaamd.

Seirius ardor.

Ille sitim morbos que ferens mortalibus ægris
N*ascitur*, *& lævo contristat lumine cœlum*:

De Hondster rijst met brand, en helpt den mensch aan 't quynen:
Mits doetse 's Hemels glans den ogen droever schijnen.

„ Nochtans / volgens 't gene Gassendus seer wel heeft aangemerkt / „ so en isser niets onwaarschijnliker als dit. Want also dese sterre aan „ d'andere zijde van de linie staat: so moest deselve kraghtigst werken / „ daarse meer reghtstreex op d'aarde straalt. Nochtans is 't daar win- „ ter / wanneer 't hier Hondsdagen zijn; over sulx hadden daar de menschen „ eerder te geloven / dat de Hondsterre koude veroorsaakt / dan wy / datse „ heet is.

§. 8. Men dient dan wel te seggen / of het is de wassende of afgaan- de Mane / die de menschen maansiek maakt? Indien in 't wassen: so is de Mane / die anders sulken goeden naam heeft / een quaadaar- dige planeet. En wonder boven dien / nademaal visch en vleesch / bomen / vrughten / geaght worden met de Mane toe te nemen; dat de

mensche self met haar wassen afneemt / tot wiens nutte alle dingen op der Aarde groeyen. Indien de siekte sich verheft by 't afgaan van de Maan: het moet zijn / dat de gesondheid aan de kraght der Mane hangt; invoegen dat deselve na mate dat die toe of afneemt / van gelijken rijst of daalt. Maar dan mein ik datmen de Maan ongelijk doet / de siekten in plaatse der gesondheid na haar noemende: en datmen / wanneer alsulke qualen op het ergste zijn / niet moest seggen / maansiek; maar wanneer de lijder op sijn best is / maangesond. Of liever / so de genen / die door minder invloed van de Mane siek zijn / maansiek heten mogen; datmen dan de genen die gesond zijn altesamen maangesond te noemen heeft.

§. 9. Doch so een bose Geest op sulke menschen loert / die by tijden sieker zijn: ik acht hem boos genoegh om den kortsten tijd / binnen welken sich de siekte keert / liever als den langsten waar te nemen. Want hoe hy dikmaler beurten heeft / hoe meer quaads hy ook kan doen. So moest hy sich by de koorts dan vlyen: dan had hy drokker werk; gemerkt ook geduriglik meer menschen aan de koorts dan maansiek zijn. Zo groot is dit onderscheid; dat so weinig menschen weten wat dat maansiek is / als die niet ondervinden wat de koortse zy. Al is d' oorsaak in 't besonder onbekend / hoe 't so komt: men bevind nochtans / dat de koorts op sekere dagen / ja uren / sich verheft; met bevinge begint / en met sweten overgaat; hoofdpijn voor / en hoofdpijn na. Laat sien / of de Maansieken / soder zijn / alle teffens op eenen self den tijd het quaatst hebben: want daar maar eene Maan / en deselve allen oorden ontrent even na is; altoos op een landschap of twe sal dat weinig schelen. Maansiekten zijn daarom geen maandsiekten: of de maandelike veranderinge der vrouwen moest hen allen teffens t'ener stonde overkomen; daarmen echter weet / datter niet een ure van de maand is / of daar zijnder enige aan vast. So is 't ook met de koorts: d' een heeftse van daag / en d' andere morgen; d' een op sulken d' ander op alsulken ure van den dagh; dan komtse telkens vroeger / dan later op eene self de persoon. Die nooit van de koortse / veel van bose Geesten gehoord hadde; soude die niet veel waarschijneliker denken / dat die quale sulken oorsaak hadde? Sekerlik de derdendaagsche koortse is insonderheid sodanig / datse met groot reght *ludibrium medicorum* een spot der geneesmeesteren genoemd magh zijn: en somen die ook onder bose geesten stellen wil; so heb ik al voor 34. jaar bevonden / dat dit geslaght niet uit en vaart, dan door bidden en door vasten.

§. 10. So en blijfter dat geen reden / waarom dat dese man maansiek, of sijne siekte een onreine geest genaamd word / dan die flus XXVII. §. 11. uit Raby Moses is verhaald. Te weten / dat het ene hersensiekte was / welke met den omloop van de Mane sich verhief. Het deel des lichaams daar de siekte sich geset hadde gaf daar aan den naam van dæmon ofte geest, en de boosheid van alsulken geest of siekte dede dat hy onrein hiet. De tijd by welken sich de quale op het swaarst vertoonde / als t'elken omloop van de Maan; dede

dede dat het Maanſiekte, ende hy alſo met eene maanſiek genaamd wierd. Daar is te voren al ſo veel geſeid / van den oorſpronk in 't gebruik ſodaniger manier van ſpreken by de Joden; dat het my niet nodig ſchijnt / iets meer alhier op dit ſtuk in 't beſonder te verklaren.

§. 11. Alleenlik ſal ik dit noch moeten ſeggen / dat ik 's Heeren Jeſus heerlikheid dus nogh veel klaarder in dit werk beſpeure / dan oft hy Geeſten / op ſich ſelf beſtaande / uitgedreven hadde. Want op deſe wyſe ſoude ſulken ſiekte (die een ieder toeſtaat dat hy hadde / om dat hy maanſiek hiet) of geheelik / of ten minſten voor een deel / den Duivel / onder Gods toelatinge (gelijkmen ſpreekt) tot oorſake gehad hebben: maar na mijne verklaringe was die enkelik van God. Heeft dan Jeſus waarlik ſulken Duivel uit gedreven; ſo heeft hy ſlechs daarmede betoond / dat de werken van de ſnoodſte ſchepſels onder ſijne maght ſtonden. Maar was het louter ſiekte / gelyk als ik 't verklare; in voegen / dat de Duivel ganſchelik daar buiten was: ſo was 't een werk van God. Segt my nu eens / die onpartijdig ſpreekt: welk is den Soon des menſchen meerder eere / dat hy op aarden maght heeft over 't werk des Duivels / of over 't werk van God?

§ 12. Nu kom ik dan tot onderſoek / wat ſin dat deſe woorden hebben / waar mede Jeſus 't antwoord ſloot / dat hy ſijnen leerlingen op hunne vrage gaf / waarom dat ſy uit den boſen Geeſt uit den maanſieken niet vermogten uit te drijven. Ik die door de veelheid der ſaken / die my in dit werk ontmoeten / genoodſaakt worde kort te zijn; wil hier blotelik ſeggen / dat ik niemant leſe die my hier na eiſch en wenſch berighten kan / of Knatſchbul moeſtet zijn. Want die geleerde Engelſchman merkt ten eerſten aan / dat de Heere d'oorſake van 't onvermogen der Apoſtelen / om dien kranken te geneſen / in hun ongelove ſtelt. Maar offe daar op hadden mogen ſeggen / datſe ſo geheelik ſonder gelove niet en waren: (dus wil ik my Knatſchbuls meininge wat meer te nutte maken) ſo voegter Jeſus by / dat dit geſlaghte (*genos*) niet van Geeſten / maar van Gelovigen / ſeit hy; of liever van Gelove / (te weten / dit Gelove om mirakelen te doen) *ouk ekporeuetai*, niet uit en vaart neen / maar) niet uitgaat, of *ouk exerchetai*, niet voor den dagh komt dat is / *non exit in actum*, niet in ſijne kraght raakt / dan met bidden en vaſten.

§. 13. Ik moet deſen ſchrijver gelyk geven / om dat ik die beteknis deſer woorden by noch meer griekſche ſchrijvers vinde dan hy aanwijſt: en dat ſonder uitwerkſelen des geloofs nooit Apoſtel of Profeet mirakel heeft gedaan. Of'er dan ſchoon verſcheiden ſlagh van Dæmons waren / daar was 'er geen dat ſonder vaſten ofte bidden te verdryven was. Daarom ſiet dit op de verſcheidenheid der Dæmons niet / maar des Geloofs. Daar is een ſlagh van gelove / beter dan in deſen woord vereiſcht / dat door de liefde werkſaam / en ter ſaligheid is. Gal. 5: 6. Maar dit ſlagh / dat in Jeſus name Dæmons uitwerpt / of dit ſlagh van Gelovigen die ſulx doen / konnen ſonder liefde / en wel werkers van ongereghtigheid zijn. 1. Kor. 13: Matt. 7:22/23. Nochtans / ſoſe dat ſlagh van gelove ſlechs ſo groot hebben als een moſtaard-

mostaardsaad/het sal bergen versetten: doch indien het so verre uit komt/dat het sulx te wege brengt/het sal zijn door bidden en door vasten. De last/werpe de Dæmons uit. Matt. 10: 8. was daar toe niet genoeg/ om dan maar te seggen/ wanneer hen sulk een voor quam; Ga uit, onreine Geest: maar de Heere/ van wien dat de kraght moest komen/ wilde daar in ook gekend zijn. Derhalven so dit slagh van Geloof in iemant is: het en sal niet uitkomen/ noch sich openbaren/ dan door bidden ende vasten.

§. 14. Nochtans wil ik niet al te vast op die verklaring staan/ om datse wat gedrongen schijnt. Het uitvaren word by die manier van spreken den onreinen geesten toegeschreven/ of den siekten so genaamd; wanneer die enen mensche die daar af bevangen was/ op 't schielixte verlaten. Sulx is uit vorigen genoeg gebleken. Waarom ik daarin ook geen ongerijmdheid sie/ datmen dese woorden/ dit geslaghte (of liever dit slagh, gelijkmen gemeeneliker spreekt) op de siekten passe; die boven alle bereik van geneesmiddelen zijnde/ niets voor den mensche overlaten/ dan te bidden en te vasten, dat hem God wil helpen/ die van alle menschelike hulp verlaten is. Tot sulk bidden (daar Jacobus toe vermaant cap. 5: 14.) vonden sich d'Apostelen op dat pas/ door de swakheid huns geloofs/ niet wel bequaam. Daarom konden sy dien Dæmon niet uitdrijven: dat is/ desen armen mensche van die maandelike sware stuipen niet verlossen. So in desen/ ofte nopende 't uitdrijven van de Geesten noch iets meer valt aan te merken/ dat sal hier na in 't III. Boek ter reghte plaats te vinden zyn.

XXXI. HOOFDSTUK.

D'overige plaatsen der Schrifture; diemen gemeenlik op den Duivel past, zijn bequamelik van bose menschen te verstaan.

§. 1. NU en weet ik niet/ datter iet is overgeslagen/ daar de Schrift of van den Duivel, of van de Dæmons, diemen mede Duivelen noemt/ in 't klein of groot gewaagt. Daar uit is gebleken/ dat het al geen Duivel is wat Duivel heet. 't Welk nochtans so verre is van de gemeene gedachten/ diemen gewoon is van den selven op te vatten en te voeden; datmen self noch andere namen op hem past/ die op hem niet gemeend zijn. So seer is men genegen om den bosen vyand groot te maken. Want so 't hem aangaat/ het gene men geloost van hem geseid te zijn: d'Almaghtige en Allerhoogste God sal maar een weinig meer zijn dan de Duivel: en wat den gesegenden Saligmaker/ dien Koning aller koningen betreft; sijn hemelsch rijk word hier op Aarden nooit so groot noch so maghtig/ alsmen wil dat het rijk eens verdoemden schepsels uiter hellen zy. Want het zijn vierderleye benamingen/ welker ieder wyy wat groots behelst/ diemen op den Duivel past. I. Overheden

heden en Maghten. Rom. 8: 38. Efes. 6: 12. Kol. 2: 15. II. Overste deser weereld. Joh. 12: 31. en 14: 30. en 16: 11. III. God deser eewe, 2 Kor. 4: 2. IV. Overste van de maght des luchts. Efes. 2: 2. en geestelike boosheden in de lucht. Efes. 6: 12. De H. Schrift op sulke wijse sprekende / en also verstaan / datse dus van den Duivel spreekt; heeft van ouds af tot gelegentheid gediend / om der Heidenen Daimones in den Duivel te veranderen / ende hem sulk een maghtig bewind in de weereld toe te schrijven. Het Manicheisdom in 't 18. hoofdstuk mijns 1. boeks beschreven / heeft doe voorts daar in genesteld: invoegen dat de Satan metter tijd tot so groten heer verheven is / alsmen heden siet.

§. 2. Ik ga van stuk tot stuk. I. Van d'Overheden en Maghten, heb ik al eens / daar 't pas gaf / iets geseid; XII. §. 13/14/15. sonder doe te verklaren / wiemen door deselven moet verstaan. Segge derhalven nu / datter genoegh op Aarde zijn / die de Kerk vervolgen en verdrukken / al en komender uit de Hell geen by. De Koningen en Reghters der Aarde zijn Overheden en Maghten / die sich opstellen tegen den Heere en sijnen Gesalfden. Psal. 2: 1/ 2. ens. Maar de gelovigen zijn meer dan overwinnaars deser Maghten / door hem die ons heeft lief gehad. Rom. 8: 37/38. Sulx geschied niet dan na voorgaanden strijd. Niemand word gekroond / ten zy dat hy eerst gestreden hebbe. 2 Tim. 2: 5. Tegen desen hebben wy den strijd. Doch die zijn vleesch en bloed; daar komt 'et niet op aan: maar wy hebben enen strijd / noch veel swaarder / die niet is tegen Vleesch en Bloed. Ende nochtans zijn 't Overheden en Maghten, zijn 't Geweldhebbers der weereld, over de duisternisse deser eewe: zijn 't geestelike boosheden in de lucht. Van de Lucht: dat sal ik terstond hier na verklaren; en hier voor eerst eens vragen / waarom dat de geestelike boosheid buiten de menschen gesocht word / en waarom dat die ook so na niet aan de Lucht zijn als de Duivel? Geestelike boosheid / seg ik / in de menschen; want nitsdien dat sy uit Geest en Lichaam bestaan / sose lichamelike boosheid met lichamelike wapenen bedrijven; wat wonder / by aldien de Geest des menschen die in hem is, (want Paulus dus de Ziele noemt / 1 Kor. 2: 11.) de gelovigen ook geestelik bevecht? Gelijk dan d'Engelen alleen geen geesten zijn/maar de Zielen ook; beide goed of boos: so volgt het immers niet / dat Paulus / een mensch / aan menschen schrijvende / geen geestelike boosheid weten soude dan die in den Duivel is.

§. 3. So is 't ook met de Lucht. Want ik geve nu den Leser keur / of hy dit na waarheid en natuur der Geesten / of na den gemeenen stijl van spreken wil verstaan. Wat den aart en eigenschap eens geestelijken wesens is omtrent de plaats / en sonderling de Lucht / is te voren al getoond. III. §. 6/7/8. Siet het op de werkingen: 't zijn nochtans de gene die de geestelike boosheid op de menschen doet: doch die en zijn niet in de Lucht / maar op der Aarde. Waarom word dan d'Aarde niet genoemd? Doch op sijn grossi / en na 't gemeen begrip des

volk / of so alsmen spreekt; de geestelike boosheid des Duivels / is derselve plaats niet in de Hell? en word de Hell niet aangemerkt als een afgrond onder d'Aarde? Hoe komt de Hell dan in de Lucht? of hoe werkt die geestelike boosheid boven d'Aarde / daar se onder d'Aarde woont? Maar de Mensch / op de Aarde woonende / is de Lucht dan nader dan die onderaardsche Geest. Waar aan klaarlik is te sien / datter gansch geen reden is geweest / om den Duivel hier in 't spel te brengen / al leestmen schoon het woord van Lucht; dat echter in 't geschrift van Paulus (als wy nader sien sullen) niet en staat.

§. 4. Wilmen nu die Overheden en Maghten, die Geweldhebbers deeser weereld ens. met hunne geestelike boosheid in de weereld soeken: onse Koning Jesus / die sijn rijk van dese weereld niet en heeft / sal ons seggen / dat d'Oversten der volkeren heerschappye over hen voeren, en de Groten maght over hen gebruiken. Mat. 20: 25. Mar. 10: 42. By die maght en 't geweld word (so d'ondervindinge genoegsaam leert) doorgaans mede list gebruikt / of in plaatse van den leewenhuid het vossevel aangetrokken; en in stede van uiterlijke wapenen / *methodeiai*, listige omleidingen gebruikt: gelijk de tegenspreekers en lasteraars gewoon zijn so te doen. Van desen heb ik mijn gevoelen eens verklaard: XVII. §. 5. en dese zijn 't / tegen welke Paulus wil / dat sich een kristen wapenen sal. Dat en is met lichamelike wapenen niet te doen / mitsdien datmen ons met geestelike bevecht. Nochtans hebben dese 't geweld van de weereld vast. De Magi hadden de hoven der groten in. Met dat volk moestmen gestadig twisten / en bereid staan / om op hunne spitsvinnige redenen te antwoorden. Dat is den Diaken Stefanus van de Libertijnen wedervaren; Hand. 6: 9/ 10. d'Apostel Paulus moeste sulken kans met Elymas uitstaan / cap. 13; 8/ 9/ 10. en t'Athenen tegen de Epicuristen en Stoici in 't strydperk treden. cap. 17: 18/ 19/ 20.

§. 5. Tegen dese geestelike boosheden wierd nooit andere wapening gebruikt / dan die Paulus wil datmen aandoen sal: deselve wel gebruikende / sal een kristen / alles verright hebbende, staande blijven. Dat is hem en Stefanus beide so gelukt. Want sy konden niet wederstaan de wijsheid en den geest door welken hy sprak. En wie twijfelt of Elymas was een van de geestelike boosheden / wiens listige omleidingen te vreesen waren; also hy vol van alle bedrogh en arglistigheid, ende een vyand van alle gereghtigheid was. Siet daar in bestond de duisternis der eewe, van welke Paulus spreekt. Coccejus seit seer wel over Efes. 6. §. 63. Tweederhande Duisternisse was 't die de sinnen in dien tijd benevelde: de Filosofie en eigene gereghtigheid met d'Overleveringen der menschen. Kol. 2: 8. De Filosofen sochten God in d'openbaringe niet: maar ondersochten de nature der dingen, en dwaalden van God af; het zy datse hem niet vinden wilden, gelijk d'Epicureen en Aristoteles; of datse so enen God uit hunne herssenen versonnen, en daar door tot Afgodery vervielen. 1 Kor. 1: 21. Rom. 1: 22.

1: 22. Dien was het Euangelium ene dwaasheid. 1 Kor. 1: 24. Wederom de Joden sochten eigene gereghtigheid, en ergerden sich aan Christus en sijn kruis, en hingen den eersten beginselen des weerelds aan; daar in sy de gereghtigheid, of een deel der selve stelden, mits datse d' overleveringen geloofden.

§. 6. Dese zijn d' Overheden en Maghten, welke de Heere Jesus uitgetogen, en over welken hy aan 't Kruis getriomfeerd heeft. Kol. 2: 15. Dat blijkt klaarlik uit de plaats daar dese woorden staan. Want daar is niet een woord voorgegaan / noch daar en volgt niet na / dat met den minsten schijn op den Duivel past. Maar in 't naastvoorgaande vers gesproken hebbende van de Wett, als een handschrift dat tegen ons was, in insettingen bestaande, en van Christus door sijne voldoeninge uitgewischt: so vermaant hy terstond in 't naastvolgende / datse sich aan geen onderscheid van spys en drank ens. als schaduwen in de voorseide Wet voorgeschreven / langer vinden souden; en ten einde des kapittels toe gaat hy op den selfden voet. Het gene Coccejus hier wederom kortelik op seit, is genoegh. Met het *Handschrift* en d' *Insettingen*, voegt hy ook d' *Overheden* en *Maghten*, ende toond, datse d' een met den anderen *uitgetrokken*, *openbaar ten toon gesteld*, en van God in *zegepraal* zijn omgevoerd. Hier is de vrage wat *Overheden* d' Apostel magh verstaan? Antw. Alle Overheden die in den voorgaanden tijd geweest zijn, van welken men dat seggen magh: en met namen de genen die 't volk presten tot het onderhouden van die Insettingen, ende also 't Handschrift te onderschryven.

§. 7. Ik sal hier noch by voegen / 't gene Petrus / den selfden stijl volgende / schrijft. Te weten / dat Christus aan Gods reghterhand opgevaren ten Hemel; d' Engelen, Maghten en Kragten hem onderdanig gemaakt heeft. 1 Pet. 3: 22. Dit sal de schrandere Coccejus wederom voor my verklaren. Over 1 Pet. 3. §. 116/ 117/ 118. Door d' *Engelen* verstaan wy die *gedienstige geesten*, ens. Heb. 1: 14. Door *Maghten* versta ik de מושלים *moschelym*, die maght over de menschen hebben, om hen wetten op te leggen, het zy eigene, ofte van God hen besonderlik toebetrowd. Dit woord staat Jesa. 49: 7. en 52: 2. Sy worden gemeenelik met twee woorden betekend שרים ומושלים *sarym umoschelym*, *ἀρχαὶ καὶ ἐξουσίαι*, *archai & exousiaj* (dat is / Overheden en Maghten.) By desen naam worden alle Overheden verstaan, insonderheid van Israel, die ook Koningen en Righters der Aarde genaamd worden Psal. 2: 10. *Kraghten* worden na den stijl der Schrift אלים *Elym* Maghtige genoemd: zijnde de genen die grote heerschappye in de weereld hebben, ende een sterk volk dat men hen houd, dat hen dienstbaar is, door 't welk sy grote dingen uitrighten konnen. Paulus stapelt sulke namen by een: Col. 1: 16. Efes. 1: 21. Rom. 8: 38. 1 Kor. 15: 24. Daar na seit hy §. 120. Wanneer dan de so genaamde Goden, Engelen en Menschen Gods volk niet langer onderwerpen, door de wet der insettingen, die hen aanbevolen was; maar nevens

anderen daar op uit zijn, datse Christus dienen: alsdan worden d'Overheden, Maghten, Kraghten, Engelen Christus onderworpen. Het zy dat ik dese uitlegginge in alles aanneme / of dat ik noch in 't een of ander iet verschille: het schijnt my echter toe / datse alle d'anderen te boven gaat. En ten minsten sal de Leser toestaan / dat gemakkeliker vloeit / dan den Duivel hier in te begrijpen. Meer behoef ik niet tot bewijs / dat sulk een groot gesagh des Duivels / alsmen voor geeft / uit de schriften niet en blijkt. Laat ons nu horen wat d'anderen zeggen.

§. 8. II. D'Overste deser weereld; so word hy driemaal / en dat alleen by Johannes / van Christus self genoemd; die buiten geworpen worden, cap. 12: 31. ende niets aan hem hebben soude, cap. 14: 30. en dat hy reeds geoordeeld was. cap. 16. 11. Hier laat ik nu den heer Coccejus sijn gevoelen houden: die seit over Joh. 12: § 40. *Princeps hujus mundi est Diabolus*; d'Overste deser weereld is de Duivel. So sprekense allegaar. Dan ik vrage met Paulus: Waar is de Wyse? waar is de Schriftgeleerde; waar is d'Ondersoeker deser eeuwe; heeft God de wijsheid deser weereld niet dwaas gemaakt; 1. Kor. 1: 20. Merkt ten eersten / dat het gene in de vrage d'ewe heet / dat word in d'antwoorde weereld genaamd. En dat is gemeen en bekend in de Schrift. Paulus heeft dit waarschynelik uit Jesaias gehaald; altoos de woorden gelijken malkander seer. Waar is de Schryver; waar is de Betaalsheere; waar is hy die de torens telt; Jes. 33: 18. Wy en willen niet ondersoeken of de Profeet en d'Apostel van eenerleye lieden spreken. Maar dit gaat by beiden vast: dat een genoemd / veelen betekent. Te weten: Schrijver, so veel als schrijvers, Betaalsheere voor betaalsheeren; so ook / Schriftgeleerde voor schriftgeleerden, Ondersoeker voor ondersoekers. Op deselfde wijse valt'et hier mede bequamelik dus uit te leggen / dat door den Oversten deser weereld, deselfde Overheden, Maghten, Kraghten verstaan worden / die in bovengemelde plaatsen genoemd zijn. Altoos zijn die voor den onspydigen leser nader by de hand / en in de weereld bet bekend / dat datmen den Duivel uit de Hel in de weereld haald / om buiten geworpen te worden: ende sulx na dat hy eerst geoordeeld soude zijn: en veroordeeld / wanneer hy Overste van dese weereld was.

§. 9. Indien de Leser mijne uitleginge aanneemt / so is de waarheid van des Heeren Jesus seggen openbaar. Want (1) d'Overste deser weereld komt: dewijle in waarheid tegen hem vergaderd zijn geweest beide Herodes en Pontius Pilatus, met de Heidenen en de volkeren van Israël: zijnde daar in vervuld het gene door David voorseid was; de Oversten zijn by een vergaderd tegen den Heere, en tegen sijnen Gesalfden. Hand. 4: 27. Uitdrukkelik noemt Petrus ook de Oversten des joodschen volx / die den Heere Jesus gekruist hebben. Hand. 3: 17. Maar wat was 't? sy hadden aan hem niet: want met al hun gewoel wierd niet anders uitgerigt / dan wat Gods hand en raad te voren bepaald hadde, dat geschieden soude. vs. 28. en cap. 3: 18. (2.) Daar

tegen

tegen is d'Overste deser weereld over sulken schendaad veroordeeld; wanneer sy niet langer daar na uit de werken bevonden / dat de Sone des menschen was geseten aan Gods reghterhand , en komende op de wolken des Hemels. Matt. 26: 64. Van dat oordeel heeft hem de H. Geest door kraght van wonder werken overtuigd. (3.) Des hebben sy / echter ongelovig blijvende / en de mate hunner sonden vervullenden / reghtveerdiglik verdient / dat sy / hoewel van ouds kinderen des Koningrijx zijnde / buiten geworpen zijn ; en tot op den dagh van heden sedert Jerusalems laatste verwoestinge / buiten blijven : Matt. 8: 12. so dat hun huis hen woest gelaten is; Matt. 23: 38. en de toorn is over hen gekomen tot den einde. 1. Thess. 2: 16.

§. 10. Maar so de Duivel desen Overste is waar toe was het dat hy quam / om aan Christus iets te hebben of niets te hebben ? was 't om de Heidenen en volkeren van Israël op te maken / en aan te voeren tegen den Heere en sijnen Gesalfden ? Daar toe warense uit hen selve boos genoegh. Noch David noch enig ander Profeet hadde dat voorseid : noch Evangelist noch Apostel heefter af geschreven. Self niet so veel als van Judas word getuigd / dat de Duivel hem in 't herte gegeven hadde , Jesus te verraden ; ja dat de Satan in hem voer : Joh. 13: 2/ 27. Luk. 22: 3. in hoedanigen sin / dat heb ik XIX §. 12. eens gemeld. Spreekt de Schrift so van 't gene hy aan eenen of aan elve heeft gedaan of onderleid : hoe komt dat hy dan hier niet eens en word genoemd ? En daar hy al genoemd word / daar staat hy ook alleen ; Duivel , maar geen Duivelen ; dan wel Duivels Engelen , dat is boden / so als XVII. §. 1. XXV. §. 21 gemeld is. Boden zijn geen Overheden noch Maghten / maar dienaars van Maghten. Hoe komt dan de Schrift dat hoofd der bose Engelen den Duivel / die maar een is / (gelijk XII. §. 5/ 6/ en XVIII. §. 1. getoond is datse spreekt) Overheden, Maghten, Geweldenaars , als ene gansche schare te noemen ; Misschien salmen sich behelpen willen mits te seggen / dat de veelheid sijner kraghten en streken dus betekend word. Maar dat eischt al wederom bewijs : of indien dat ergens is te vinden / so segg' ik wederom / dat de Schrift dan breeder van den Duivel dan van Christus spreekt ; die nimmer onder enigen name voor komt dan in 't getal van een. Maar veelen onder een begrepen / dat is nu al getoond.

§. 11. Noch verder : so die Overste de Duivel is ? waar salmen 't oordeel vinden / dat so besonder is / als Christus hier nu spreekt ? Dat gene waar door hy met sijne Engelen ten eewigen vure verdoemd is / was al lange geveld : de weereld hield sich daar van overtuigd ; so dat de komste van den Trooster daar toe niet van node was. Nochtans seit Christus / dat hy tot dien einde komen soude. Joh. 16: 7/ 8/ 11. Eindelik so blijkt geensins / hoe dat hy buiten geworpen is. Want men schrijft hem noch te desen dage wel so groten maght en geweld in de wijde weereld toe / dat hy 'er wel ter degen in

moet zijn. En wanneer de Geest quam / so maakten hy noch 't meeste geraas; indien 't sijn werk geweest is / dat so veel bloedige vervolgingen tegen 't volk van Christus wierden aangesteld.

§. 12. III. Soo dit nu niet vast en gaat / dat hy d'Overste deser weereld is / so en is hy ook de God van dese eewe niet / van welken Paulus spreekt. 2. Kor. 4: 4. De verblindinge van der menschen sinnen, den selven aldaar toegeschreven / sal buiten hem seer wel te vinden zijn; en daar uit met een de God die daar de schuld af heeft. Hoedanig zijn de menschen deser eeuwe; de lieden die van de wereld zijn, welker deel in dit leven is, Psal. 17: 14. Verduisterd in 't verstand, vervreemd van Gods leven, door d'onwetenheid die in hen is, door de verhardinge hunder herten. Efes. 4: 18. Sulk een wandelt dan in duisternisse; en die duisternisse heeft sijne ogen verblind. 1. Joh. 2: 11. Wie is de God van dese menschen; Hun God is de buik, en hunne heerlikheid is in hunne schande, dewelke aardsche dingen bedenken. Filip. 3: 19. Dit doet (gelijk Paulus daar by seit) datse vyanden van Christus kruis, ende also van de leere des Euangeliums zijn. Die God der weereldlike begeerlikheid heeft de sinnen verblind der genen die ongelovig zijn: so spreekt hy hier nu ook. Dien is het Euangelium bedekt, so datse noodsakelik verloren gaan; want niemant ooit bequaam is om der godlike nature deelachtig te zijn / dan na dat gy ontvloden zijt het verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid. 2. Pet. 1: 4. Siet daar den God deser eewe / die de sinnen der ongelovigen verblind.

§. 13. IV. Nu volgt de Overste van de maght des Luchts, des Geestes, die werkt in de kinderen der ongehoorsaamheid Efes. 2: 2. Ik bidde u / Leser / wat is toch een Overste van den Geest; Want hy noemt hem Oversten van de Maght. Wat Maght; Dat word tweemaal geseid; des Luchts, en des Geestes die in de ongehoorsamen werkt. Is dese Geest nu de Duivel; wie is dan sijn Overste; Hoe word dese Geest met de Lucht gepaard; of / om reght te seggen / hoe word de Lucht en dese Geest voor een selfde ding gerekent; Want hy en seit niet / des Luchts en des Geestes: maar sonder voegwoorddeken / des Luchts, des Geestes; een bewijs / dat hy 't eerste door het laatste verklaren wil. De Lucht dan is die Geest. D'Overste daar van is d'eewe deser weereld, effen te vorn genoemd; na welken d'Efesiers gewandeld hadden / eerse tot het Geloove bekeerd wierden. Ook wy, seit hy daar na; vs. 3. hem selven die geen Heiden geweest was / gelijk sy / maar een Jode van afkomst / mede daar in benoemende. Was hy met sijne joodsche kristenen ook onder die ongehoorsamen geweest; Hy seit ja. En dat was gebleken / uit dien datse dien Oversten mede gehoorsaamd hadden. En wie was die Overste; de geene buiten twijfel / wiens wille sy deden / gelijk hy selve leert. Rom. 6: 16. Wiens wille was 't nu datse deden; des vleesches ende der gedachtenen: en so verkeerdense in de begeerlikheden van hun vleesch. Onder de maght van dien oversten word de mensch geboren; ende also tot slave

verkocht

verkocht onder de sonde / met dat hy in de eewe deser wereld komt. Rom. 7: 14.

§. 14. Maar wat manier van seggen is dit dan: die na de eewe deser Weereld wandelt, dat in hem de Overste van die maght des Luchts is werkende; en dat de geest des Weerelds / of de begeerlikheid des vleesches den naam heeft van de Lucht? De t'samenstellinge der woorden is hier in den griekschen text so vreemd als de woorden self. In 't latyn soudemen die mede op deselfde wijse voegen moeten: maar in 't duitsch kanmense tweesins t'samen hechten / met van of des. Also salmen den sin in onse tale klaarder maken dan in 't grieksch / by aldien men 't dus wil oversetten: na den oversten van de maght des luchts van dien geest, die werkt ens. Siet daar 1. enen Geest, der ongehoorsame menschen; 2. de Lucht van dien Geest / 3. de Maght van die Lucht / 4. den Oversten van die Maght. Ik hebbe terstont die twe namen / Lucht en Geest voor een genomen / by manier van seggen die men in de Letterkunde *Appositio*, dat is / Paringe van twee selfstandige Naamwoorden by malkanderen noemt. Nu magh ik ook noch lijden / datmense dus verscheiden neemt. Want het eene strijd niet met het ander; des ik den Leser kiesen late / welk van beiden dat hem lust.

§. 15. Wat sin brengt dit dan uit? De Geest die in alsulke menschen heerscht / is de natuurlike drift haarder vleeschelike begeerlikheid: dat is uit het 3. vs. genoegsaam openbaar. De Lucht van dien Geest / is sijn aart: gelijk alle dieren en vrughten geerne na de lucht die over een land gaat aarden willen. Daar van seitmen / het heefter de lucht af; het is van goede of van quade lucht. Coccejus is hier mede van gevoelen / dat de woorden / Geest en Lucht beide oneigentlik alhier te nemen zijn: ende betekenen, seit hy / alle benevelingen des verstands, en alle driften, ingevingen en aanporringen ten quade. Den Grieken is die betekenisse van dit woord mede niet in alles onbekend: en komt hier sonderling te passe / 't gene men op Sofocles aangetekend vind; dat ἀὴρ *aer*, de lucht somtyds van den vuilen reuk verstaan word / dien de mensche in den stoelgang van sich geeft. Want sekere 't is een vuile lucht die uit de begeerlikheid der sonde komt. Nu de Maght van die Lucht / wat is dat anders als 't vermogen dat die vuile drift op der menschen herten heeft? en die Overste 't geheel beleid dat de mensche / door alsulke driften in sijn leven houd; gelijk iemant die geheel onder anderens bedwang en heerschappye staat; so als dit al te voren is verklaard. Dus blijkt dan / dat self de plaatse / daar men so veel staats op maakt / bequamelijker op iets anders / dan op den Duivel te verklaren is.

§. 16. D'andere Efes. 6: 12. met noch veel meer gemaks. Want al leesmen daar / volgens onse nederduitsche oversettinge / van geestelike boosheden in de Lucht: in het grieksch en staat so niet; de Lucht en word'er niet genoemd. Nochtans hebben 't d'anderen meest al op den self den sin vertaald. Beza / *Spirituales malitias in sublimi*, de geestelike boos-

boosheden in de hooghte. 't **Arabische** / de geestelike boosheden in den onderhemel, **Piscator** / die bösen gaister welche in die luft schweben. **Anderen hebben in 't grieksch in plaats van** ἐπουρανίοις *epouraniois*; **dat het gene** ontrent den hemel **is beduid** / ὑπουρανίοις *hypouraniois*, onderhemelsche **gelesen: en het dan aldus vertaald: de Syrische** / **Arabische** / **en Luitersche Bybel** / den bosen geesten onder den hemel. **Arias Mantanus heeft 't van woord tot woord in 't latijn aldus gesteld:** *adversus spiritualia nequitiæ in cœlestibus*, **dat is in goed duitsch** / tegen het geestelike der boosheid in 't hemelsche. Het geestelike der boosheid, **dat is** / **na den hebreeuwschen aart van spreken** / de geestelike boosheid; **of** / **so als het d'onsen stellen** / boosheden. **Dus verre dan wel also niemant hier iet tegen heeft.**

§. 17. **Maar hoe komense aan de** Lucht? **Tweederley voordeel heeft hen ontwijfelik daar toe gebraght. Het eerste** / **door dien sy voor vast hielden** / **dat hier en in 't voorgaande vers van den Satan** / **het hoofd der bose Engelen gesproken word. Maar hoe weinig gronds dit heeft** / **heb ik den Leser** XVII. §. 5. **al beduid. Het ander is** / **dat hen dat oud gevoelen noch in 't hoofd lagh** / **van de Duivelen in de Lucht sich verhoudende ; 't welk sy meinden** / **dat door den Apostel self** / **Efes.** 2: 2. (**daar hy de Lucht uitdrukkelik noemt**) **bevestigd word: gelijk daar nu terstond geseid is. Dat gevense te kennen met hunne verklaringe op de kant. Over d'eerste plaatse** / **op de woorden** / der maght des luchts, **hebbense dit aangetekend.** Dat is, des Satans, gelijk terstond verklaard word; (**so sy meinen**) om dat hy een geestelik wesen heeft, ende noch grote maght in de beweginge der lught behouden heeft, als uit d'historie van Job blijkt, (**hier voor heb ik den Leser al getoond** / **wat uit die historie blijkt of niet en blijkt**) ende die uit de Lucht den gelovigen noch gedurigen strijd aandoet. **Efes.** 6. : **v.** 12. 1. **Pet.** 5: 8. **Dat van Petrus heb ik** XVII. §. 4. **al verhandeld; het ander is daar mede wy nu besig zijn. Is dan hier op de woorden** / in de lucht, **hunne aantekeninge dusdanig.** In 't grieksch, *in de hemelsche*, of *overhemelsche* plaatsen (**dit woord** plaatsen **doenser van hun eigen by**) ende word dit woord hier anders verstaan, als in andere plaatsen van desen **brief. Waar uit denkense dat?** Om dat de Lught somwijlen Hemel word genaamd, Lev. 26, 19. Matt. 6 : 26. ende d'Apostel noemt hier voor cap. 2. vers 2. den Satan uitdrukkelik den Oversten der maght des Luchts. (**die uitdrukkelikheid is nu** / **meen ik** / **al uitgewreven.**) Want dat de Satan geen plaatse noch maght meer en heeft in den reghten Hemel, blijkt uit 2. Pet. 2: 4. Jud. vers 6. Apoc. 12. 8. &c. **Wat uit Petrus of uit Judas blijkt** / **heb ik mede** IX. §. 2--11. **breed en lang getoond. Dat van Johannes komt hier na noch wel te pas.**

§. 18. **'t Schijnt ondertusschen** / **dat onse Oversetters van gevoelen zijn geweest** / **dat de Satan met de bose Engelen voor desen niet alleen** plaatse, **maar ook maght in den reghten Hemel heeft gehad: daar** men echter

nooit

nooit af las. En wat konnense gehad hebben meer dan de heilige Engelen noch op heden hebben? Doch die sijn self maar gedienstige geesten. Is 't so/ dat hen God ooit enige maght op der Aarde gaf/ daar in 't X. hoofdstuk af gehandeld is; in den Hemel echter staanse sleghs als dienaars om den troon. Maar hoe hebbe de bose Engelen in de Lucht sulken maght behouden/ diese in den Hemel self verloren hebben? Is de Lucht dan niet so wel des Heeren als den Hemel? Ja/ sult gy seggen; maar nochtans so veel te verder van Gods troon. 't Is wel: dies te dichter aan den voetbank sijner voeten; dies te nader aan den mensch om hem te quellen. Heeft hy dan voor sijnen val enige maght gehad op der Aarde; hy heeft nu so veel meer als de Lucht de Aarde nader is dan den Hemel. Ja men sal moeten seggen/ dat sijne maght nu tien duisendmaal groter is dan sy te voren was; om dat de bovenste Lucht meer dan tien duisendmaal nader aan de Aarde dan aan den hoogsten Hemel is. De hemelmeetkunstigen hebben ons dat al lange geleerd: en de Duivel/ so hy een God is/ die en is geen God van verre/maar van naby. De grote goede God is dat alleen. Jerem. 23: 23/ 24. D'arme mensch heeft dan door den val des Duivels meer verloren dan de Duivel self. Noch de Schrift noch de reden leert ons die Filosofie/ welke dus de Geesten by de plaatsen onderscheid. II. §. 13/ 16.

§. 19. Dewijle dan de Lucht hier noch in woorden noch in saken plaatse vind; wat sal men door de geestelike boosheid in het hemelsche verstaan? Coccejus/ niet tegenstaande dat hy in dese en d' andere plaatsen den Duivel mede vind: heeft dit stuk/ en dese spreekwijse onverbeterlik verklaard. So veel als beiden betreft/ sal ik hier sijne eigene woorden stellen. Hy seit dan §. 64. Wat zijn die *epourania*, (hemelsche dingen) anders dan onse hemelsche staat, daar wy onder 't niew Testament in zijn? de segeningen met welke God ons uit den Hemel gesegend heeft in Christus? Siet Efes. 1: 3. Volgens ook Gods Woord; 't welk horende en verstaande, so horen wy God self ons onderwylen troosten, en leeren wy van hem. Daar na *Ta epourania* (de hemelsche dingen) worden dan genoemd, die den hoogsten hemel aangaan, in 't hoogste der hemelen, boven alle onderhemelen die ons bekend zijn, waar van de sterrenhemel de hoogste is. Gelijk dan *ἐπίγεια epigeia* genoemd worden, de dingen die op het vlak der Aarde zijn; so ook *epourania*, die boven de sterren en den bekenden Hemel zijn; welke *rakia* en *schamajim* (uitspansel en hemel vertalen 't onse Oversetters) genaamd word. Wy hebben ook terwyle wy op der Aarde zijn, enige *hemelsche* dingen, die uit den Hemel tot ons afgekomen zijn, vrede, vryheid, gereghtigheid, blydschap, hope, gemeenschap met de geesten der volmaakt reghtveerdigen. Wy hebben den Hemel voor ons open staan, in welken onse voorloper Christus om onsent wille is voor in gegaan. Heb. 6: 20. Wy hebben den H. Geest, die op alle vleesch is uitgestort: wy hebben Gods duidelik en volmaakte woord, den schat van alle wysheid en verstand. In desen mengt sich de Satan (dien naam geef ik aan elken tegenspreker van de waar-

heid XVII. §. 9. 10. 11. enz.) door sijne *poneriaj*; dat is booshedenן lose streken, valsche redekavelingen, losse woorden, schalkheid en bedriegerye. En dat doet hy *pneumatikoos*, (dat is/ geestelijk) met fijnigheid en scherpsinnigheid, so als het sulken losen geest en duisendkonstenaar past. *Geestelike*, daar onder maghmen listige vonden en streken, en gelijk als behendige handgrepen verstaan.

§. 20. Wie kan dit verbeteren! Alleenlik dat hy van dien bosen geest en duisendkonstenaar meld; ik hebbe XVII. §. 5. over dese selfde plaatse al getoond / dat het der kerke nooit aan duisend sulke menschen heeft ontbroken / die haar onophoudelik met alsulke konsten sterk bevechten. Die dat met het vorige en 't gene nu noch meer op dese plaatsen van my geseid is t'samen voegt: salder desen sin uitmaken: dat d'Apostel sijnen kristenen enen strijd voor stelt / diense van d'Onkristenen / 't zy Joden ofte Heidenen te lijden hadden: door lichamelike vervolginge niet so seer; (dat het minst is) maar door geestelike aanstrijd op 't gemoed; en dat hen degenen die den meester in de weereld spelen / 't meeste geweld op 't Gelove souden doen / om hen d'hemelsche zegeningen t'ontbruik te maken. So en is hier dan niet meer dan in d'andere plaatsen / dat den Duivel sulken groten meester in de weereld maakt.

XXXII. HOOFDSTUK.

De Duivel dus uit soo veele plaatsen der Schrifture uitgebannen, heeft ook dese vryheid niet, dat hy door de weereld spookt, en den menschen buiten slaap of in den droom verschijnt.

§. 1. Uit al 't voorseide / en insonderheid het gene in 't naast voorgaande hoofdstuk is getoond / blijkt genoegsaam / dat het met den Duivel niet so breed is als men meent: te weten / dat hy overal in 't werk is / en sich veelsins aan den mensche vertoont / het zy dat hy waakt of droomt. Dit is de Spokery en Dromery daar de weereld vol af is. Tot nader onderright wil ik hier eerst noch van de Spoken / en dan iet van de Dromen spreken / daarmen houd dat de Duivel onder speelt. Want het is 't gemeen gevoelen / dat de bose Geesten sich den menschen sightbaarlijk vertonen; somwijlen ongesien ook hooren laten: en dat om iets te openbaren dat verborgen was / of om den bloden wat vervaard te maken / of om blotelik met den mensch te spelen; somtijds om hem dienst te doen; so als ons Schot de Jesuwijt 1. B. XX. 1--10. te horen kalt. Om in 't woord niet te missen / men noemt verschijninge van Geesten buiten slaap met den naam van Spokery; ende word doorgaans den Duivel ofte bosen geesten toegeschreven: wanneer een goede

Geest

Geest verschijnt / te weten een Engel / dat en heet geen Spook ; men noemter liever een Gesight. So ook / het gene in den slaap of droom geschied / al houdmen 't van den bosen Geest te zijn / men noemt dat selden Spook. Doch sonder my met woorden op te houden / so wil ik mijnen Leser nu wel seggen / wat my dunkt dat men ingevolge van voorgaande bewijs / aangaande al die dingen met reden of met schijn geloven magh.

§. 2. So noch heden hier of daar wel een van Gods Engelen verschijnt ; so iemant dat geloven wil / ik straffe 't niet. Want uitsdien datse voormaals menighmaal verschenen zijn / so de Schrift ons leert : sy en seit ons nergens / dat sulks niet meer gebeuren soude. 't Verbod aan menschen / om by een boek van God geopenbaard niets toe te doen / Openb. 22: 18. beneemt God self de vryheid niet / om yets by verder schrift / of mondeling (somen dat noemen magh) te openbaren. Maar het is my noch niet voorgekomen met volstrekte sekerheid / het gene voor verschijninge van Engelen noodsakelik te houden zy. En 't betaamt ook niemant onder ons / so licht van geloof te zijn / dat hy sich den blinden volke onder 't Pausdom eenigsins gelijk moght stellen. Want dat Engelen om dees of gene beuseling aan 't een of ander suffend besje / of aan een man gelijk een kind verschijnen soude ; of om iets te seggen dat regelreght tegen Gods beschreven Woord / of gesonde reden strijdig is : wat wijs en wel beraden man quam ooit tot sulke gedachten ?

§. 3. Dat van de Zielen enſ. uit het Vagevuur ten voorschijn komende / is te mal paapsch / om ons daar met op te houden. Maar dat luiden van onse gemeenschap sich so lichtelik vervoeren laten / tot gedachten die self sonder Vagevuur geen plaatse hebben / is te byster vreemd. En echter seer gemeen onder 't volk / dat iemants Ziele niet kan rusten / maar enen tijd lang omswerven moet : om enig klein goed dat onbetaald gebleven / of enige belofte die niet na gekomen is / of enig besonder ongelijk den enen of den anderen by zijn leven aangedaan : welk alles by so vele en veelvuldige / en daar onder ook veel swaardere sonden / die ieder mensch door al zijn leven heeft begaan / geensins te vergelijken is. Ik heb hier af van anders niet te seggen / dan dat het is het schuim der paapsche bygelovigheden / 't gene den eenvoudigen onder ons aankleest : des sy sich billik schamen souden / sose te recht wisten / hoe weinig sulx den leden der gereformeerde kerken past ; of hoe seer het tegen aller Kristenen gevoelen / die niet paapsch zijn / strijdig is. Dien 't lust neme hier een proefje van uit seker boexken genaamd Sestien Ziel klaghten enſ. door François Godyn , borger tot Brussel / so aardig gerijmd / als den inhoud aardig is. In eene derselven steit hy / dat de Ziele ener Nichte uit het Vagevuur onder anderen aldus aan hare Moey noch op Aarden levende schrijft ; so als ik 't daar uit van letter tot letter na geschreven hebbe.

Waarom dat ik hier ligh in 't uiterste benouwen,
En waarom ik so lang word in dit vier gehouwen.
  Ik sal van al mijn saak u geven goed bericht,
  En als gy alles weet, so help dan uwe Nicht.
Als mijnen Broeder stierf, hy liet my eenen Buffel,
Die hy geschonken had aan ons liefvrouw van Duffel,
  Daar toe een daalder gelts, het welk ik heb versuymt,
  Om dat die snege dood my heeft soo vroegh beluymt.
Dus bid'ick dat gy geeft aan ons liefvrouw den kuylder,
En dat gy niet vergeet te geven enen duylder,
  Wilt gy dan helpen my uit allen mijn verdriet,
  So maakt dat dit terstonds in aller haast geschiet.
Noch heb ik eenen wegh naer ons Liefvrouw van Hallen,
En ik moest ons Liefvrouw besoeken gaan tot stallen,
  Als ik dit heb belooft, doen was ik seer benowt,
  En sey in elke kerk te offren een stuk goudt.
Wilt gy my sien verlost van allen mijnen evel.
So moet gy eenen wegh ook doen na Scharpenhevel,
  Dan moet hy noch eens gaan, naar ons Liefvrouw ten Bos,
  En schenken daar een koy, of eenen vetten os,
En wilt gy aan mijn Ziel nut en profytig wesen,
Moet gy in ieder plaats doen seven missen lesen.
  En sevenmaal aldaar ontfangen God den Heer
  Dan kan ik zijn verlost, maar seker ook niet eer,
Eer dat ik noch van hier uit dese vlam sal raken,
So moet gy ook eens gaan naar ons Liefvrouw van Laken
  Want doen ik kreupel was, en liet daar mijnen stok,
  Doen heb ik haal belooft een schonen nieuwen Rok
Noch heb ik haar belooft te geven mijn Pendanten,
Daar toe mijn gouden rink met seven Diamanten,
  Dit had ik al gereet geleyt in mijne kist,
  Maar siet ik wierd verrast, eer dat ik 't selver wist,
Ik heb noch eenen last geladen op mijn pockel.
Dat is dat ik moest gaan, naar ons liefvrouw van Stockel,
  En offeren aldaar het selfste offerhand,
  Eer ik kan zij verlost uit desen fellen brandt, enz.

Ende een weinig verder

So lang als mijne Moy niet al met om gegaan is,
En so lang een schuld noch ergens onvoldaan is,
  So kan mijn bange Ziel niet raken uit dangier.
  En moet so langen tijd noch branden in dit vier.

Schoon

Schoon de Schrijver niet en meint / dat sulke brieven waarlik uit het Vagevuur geschreven worden : echter is sijn oogmerk / dus te leeren / om wat voor swaare sonden de Zielkens daar so bijster swaar zijn lijdende ; gelijk ook het gewoonlik seggen is van de gene / die in hun omswerven aan de levendige / soo men meint verschijnen.

§. 4. Somen echter noch al meent / dat de menschen na den dood wel spoken / sonder datter Vagevuur of diergelijke toe behoeft : so vraag ik / wat het gene is dat spookt / en waar toe dat het dient ? Een schijn / en meer niet / houdmen dat het spooksel is : want een Geest heeft vleesch noch been ; dat hebbense dus verre van den reghten meester al geleerd. Luk. 24: 39. Maar wie maakt dat schijnsel evenwel ? want het moet ene oorsaak hebben : om dat het / schoon niet handelbaar / nochtans sienlik is / en sich dikmaals horen laat. Is dat nu het lichaam des verstorvenen ? Neen : want het self geen lichaaam is / maar schijnt ; en 't gene waarlik is / light begraven / of is mogelik al lang verrot. Is des menschen Ziele dan ? hoe krijgt die de gedaante van haar Lichaam dat niet meer in wesen is ? Of kanse buiten 't lichaam zijnde / 't schijnsel daar van maken in de lucht ; daar sy 't noch in 't lichaam zijnde nooit heeft konnen doen ? Dat is / kan de Ziel / onlichamelike geworden / lichameliker werken dan te voren / doe sy al de delen en de kraght haars lichaams tot behulp hadde : dat maakt my niemant wijs ; veel min / dat enige Geest self een lichaam maken / of een dood lichaam bezielen kan. 't Een en 't ander heb ik in 't V. hoofdstuk §. 7. 14. al weerleid. De verschijninge van Geesten dan verdwijnende / so verdwijnt het Spook.

§. 5. Doch of het so al ware alsmen meint : so nu de mensche self of sijne Ziel geen oorsaak van dat schijnsel is ; wie dan ? De Duivel / seitmen / in des menschen schijn. Waarom de Duivel ? zijn dan d'Engelen alle dood / welker verschijningen so vele in de Schrift gemeld zijn ? Van den Duivel leestmen dat maar eens : ende noch oneigentlik ; of immers niet dat hy in uiterliken schijn tot onsen Heere quam. In 't XXI. hoofdstuk is getoond / watmen daar af seggen magh. Hoe heeftet dan de Duivel nu so druk ; dat hy in den tijd des niewen Testaments dus dikmaals in so veele plaatsen door de gansche weereld spookt / na dat Christus sijn voornaamste werk vernietigd heeft ? Heb. 1: 14. 1 Joan. 3: 8. En is de verborgentheid der godsaligheid van de Engelen gesien / 1 Tim. 3: 16. die ook begeerig zijn deselve in te sien ; 1 Pet. 1: 12. en sien self d'Engelen onser kinderen het aangesight des hemelschen Vaders : Mat. 18: 14. hoe komt dat sy noch wy so selden Engelen / en so menigmaal den Duivel sien ?

§. 6. Dan vraag ik noch / so 't een eigenschap des Duivels is / hem self wel te veranderen in enen Engel des lichts : (2 Kor. 11: 14.) of 't ons daarom vry staat so te doen ; mits den Duivel so godvrughtig ma-

kende / dat hy spook maakt om ene kleine schuld die niet betaald is / of om enige aalmis die te geven staat / of om trouwbeloften die gebroken zijn. Sekerlik / so Moses ende Profeten / so d' Apostelen en Evangelisten daarenboven / niet genoegh zijn om den menschen deugd te leeren: noch Ziele / noch Engel / veel min de Duivel uiter hellen sal dat met syn spoken doen. Somen seit / dat het niet uit lust tot deugd is / 't gene hier de bose vyand doet; maar om menschen te vervaren; waarom houd het spook dan op / wanneer de mensch is nagekomen 't gene hem belast is; dat is 't gene hem het spook geseid heeft dat hy moeste doen / om van die quellingen geheel ontlast te zijn!

§. 7. Die so ernstige gedachten van den Duivel niet en hebben / maken van hem liever enen bullebak potsemaker / die allerhande spel met allerhande menschen heeft. Men heeft slechs na te sien 't gene ik in 't XIX. Hoofdstuk van het 1. Boek. §. 18:--21 en XX. §. 1/2. uit den paapschen schryver Schot heb aangetrokken. Te weten: so als veel van ons volk mede beter niet en weten / of God laat dien vervloekten rekel om een kleinigheid / en dat dagelix uit den band springen / om een deel nietige cabriolen op der aarde te maken. Dat is / om een glas of kanne sonder handen te versetten / om het deksel ener kanne toe te klappen / om ene doodkist toe te kloppen / om met enen kloot over de solder te rammelen / om voor schildwacht in een hoekken of voor ene deur te staan; sonder iets te seggen of te doen: om enen row-winkel uit te kramen; en so voor aanspreker over doden / of op syn paapsch voor Cellebroer / voor koks of schenkers jonge / of op 't best voor ondertimmerman te spelen. En dit dan noch te doen / voor 't een of ander suffend besje / of onbedreven jongen / of een man als een kind; of enigen anderen slechten bloed / die niet weet wat geest of vleesch is / en of hy wit of swart behoort te wesen. Sulx komt met de uiterste verwaandheid / die des bosen Duivel eigen is / en d'oorsprong niet alleen syns eigenen vals / maar ook des menschen gehouden word geweest te zijn / ganschniet over een. Verhevene verstanden en doorsightige ogen sien hem so niet spoken / als men hoort dat soo veel slechte menschen doen. Salmen geloven / dat de Duivel met geheele koningrijken spookt / en den naam wil hebben / dat het alles zijn is watmen siet; gelijk het by Mattheus schijnt dat hy Jesus selve soght wijs te maken: en dan noch menen / dat hy sich so nedrig en geringe draagt / om niet als met vodderyen voor 't geringste volk te spelen! Sal ik hier over mijn gevoelen seggen; my dunkt / dat hangt noch kleeft. Want ik hope niet / dat iemant my sal tegenwerpen / dat Christus self / (en so Profeten en Apostelen) zich meer den kleinen en eenvoudigen / als groten en verstandigen vertoond heeft. Want het moet my waarlik smerten / somen om het snoodsten der verdorvene schepsels geen verkleining aan te doen / 't selve by den Schepper aller dingen; dat vervloekte mengsel aller hovaardye by 't gesegend voorbeeld der volmaaktste nedrigheid gelyken derf.

§. 8. Het

§. 8. Het strijd derhalven tegen alle reden en verstand / dat de Duivel / of een bose Geest / wie hy souden mogen zijn / hem selven of iet anders in een lichaam of lichamelijken schijn vertonen soude: en het strijd ook tegen 't wesen van een Geest; so als boven is gemeld. En of dat mogelijk te weinig waren / men lette slechts op dese reden. Geen Geest werkt anders dan met sijne wille / en de wille blotelijk door denken: hoemen 't wend of keert / men kander anders geen begrip of maken; het komt daar telkens wederom op uit. Nu segt my eens / hoe dat uw eigen Geest / dat is uwe Ziele / iets in 't minste aan uw eigen lichaam doet / so 't anders dan met denken is. Mits dat gy wilt / so rept sich hand of voet / en so als gy wilt. Maar doet dat aan een ander lichaam eens dat uw eigen niet en is: sonder middel van uw eigen. Maakt met denken eens een lichaam / of lichaams gelijkenis of schaduwe / op der aarden / waar het wesen magh / of in de lucht. Hoe wil dit dan de Duivel doen / die geen eigen lichaam heeft? Een goede Engel is geheel wat anders: want die heeft Gods gunste en maght te baat / om hem een lichaam of lichaams gelijkenisse toe te voegen / in 't gene hy uit last der hoogste Majesteid verrichten moet. Maar meinen wy dat de hoogste Righter den vervloekten vyand / uit den kerker losgelaten / noch daarenboven overal met alles wat hem lust gerieven sal: om tot sijn believen niet als wonderen te doen / met tellekens wat nieuws te scheppen / en d'eene of andere lompe grol in 't werk te stellen; 't gene hy tot oneer van den Schepper en sijne lieste schepselen misbruiken sal?

§. 9. Maar de Schriftuur / meintmen / leert ons datter Spoken zijn. So dat waar is / het sal in 't leger der Syriërs voor Samariën geweest zijn: daar 't so kraghtig spookte / datse alle vervaard wegh liepen / in de nacht / en lieten alles staan daar 't stond. Doch dat spook was van den Duivel niet: maar de Heere hadde 't heir der Syriërs doen horen, een geluid van wagenen ende een geluid van peerden; het geluid ener grote heirkracht. enz. Derhalven hadden sy sich op gemaakt, ende waren in de schemeringe gevloden, enz. 2 Kon. 7: 6/ 7. D'Apostelen / luiden sonder opvoedinge / uit het geringste volk der Joden / die insonderheid te dien tijde seer tot bygelovigheid genegen waren: schenen in 't begin niet wijser dan de rest. Want siende Jesus ter vierde nachtwake op Zee wandelen; wierdense ontroerd, seggende, het is een Spooksel, ende schreewden van vrese. Matt. 14: 26. Wanneer hy t'sedert d'eerstemaal na sijnen dood / sich onverwacht levendig aan hen vertoonde; sy verschrikt en seer bevreest geworden zijnde, meinden datse enen geest sagen. Luc. 24: 37. Maar Christus / sonder te verklaren of de bose geesten ook verschijnen; ('t welk in sulken val sijne manier niet was / gelijk in 't XXVIII. hoofdstuk is getoond) antwoord sleghts ter sake / dat een Geest geen vleesch en been heeft / gelijk sy sagen dat hy hadde. vs. 39. Nochtans weet het Schottus beter / die seit dat een geest is kond om aan te raken. I. B. XX. 9. So hadde Jesus dan / na 't seggen van den Jesuwijt / beter dus geantwoord;

Tast-

Tast my aan, en voelt my dat ik warm ben, en niet koud; en daarom ook geen Geest.

§. 10. Wat wil ik dan / alle spokery ontkennen? Byna. Van Engelen / dat missaak ik niet / gelijk geseid is; of iemant seggen moghte dat die nu en dan noch wel verschenen. Maar datmen so veel spooks van Spoken maakt; ik ben wel gerust / datter niemant veel van houden sal / dien 't aan 't een of 't ander niet en schort / van 't gene ik als oorsaak sulker bygelovigheid in mijn Ondersoek over de kometen, in 't XXV--XXIX. hoofdstuk aangewesen hebbe. Daar henen wil ik / kortheids halve / mijnen Leser wijsen; om geen uitschrijver van mijn eigen werk te zijn; en nochtans voor den genen die het by de hand niet heeft / het voornaamste dat hier meest te passe komt / voor ogen stellen. D'onachtsaamheid ontrent de werken der Natuur / en d'onkunde harer kraght en eigenschappen / en 't gedurig horen seggen; doen ons lichtelik op andere oorsake denken dan de waarheid leert: en 't vooroordeel datmen van den Duivel en de Spoken heeft / so wel geleerd als ongeleerd / brenght den mensche aanstonds tot het Spook. D'opvoedinge der kinderen versterkt dien indruk; alsomen hen van jongs op door gemaakte gerughten verbaart / om hen door ingebeelde vrees te stillen; ende voorts met alle sulke olletjes en oudwijfs praatjes onderhoud. Dan kan 't niet uitblijven of 't gaat na 't oude woord:

Quo semel est inbuta recens servabit odorem.
Testa diu ——

Het nieuw-gebakken aarden vat.
Houd lang den reuk van 't eerste nat.

Des ontmoet hen 't minste niet / dat sich in 't begin van verre / of in 't donker op doet / sonder datmen noch kan merken wat het is; of men acht het spook te zijn. Sulx bleek aan d'Apostelen: welke / so ik gelove / nooit spook gesien / maar veel van spook gehoord hadden; siende Jesus by nacht op 't water wandelen / welken sy so menigmaal en so korts te voren noch gesien hadden / en van hem so menig wonderwerk: nochtans sonder eens aan hem te denken / sy wierden seer ontroerd, seggende, het is een spooksel; sonder vragen / sonder twijfel / 't was / en 't moest een spooksel zijn. Matt. 14: 26.

§. 10. Hier neffens vindmen menschen / die schrikkig zijn van ergens alleen te slapen / of 's avonds overstraat te gaan: dan sy'se maar een kind mogen by sich hebben / dat troost; sulke helden zijn 't / die hen tegen 't Spook beschermen. Insonderheid by nacht over een kerkhof te gaan / of alleen op te sitten in een huis daar een dode is / menig / die dat om geen koe. Dwase mensch / sullen u de doden byten? of spookt de Duivel by of met lichaam uwer naaste vrienden / ouders / man of vrouw; en wel sodanige die in Gode gerust zijn? Wel ja / mogelik / om de ziel te hebben. Sott als gy zijt / of ten minsten paapsch of joodsch; de ziel is dan al daar'se blijven sal. Dat moest de Duivel ook wel weten /

ten / is hy sulken schriftgeleerde als gy meint. Wel waar zijn dan Gods Engelen nu; of passen die niet beter op? Houdmen in hun leger / ontrent de genen die God vreesen / dan geen wacht? Ja toch: want daar sterft niet een arme Lazarus / of sy zijnder veerdig by: Het schrikspook moght den rijken brasser halen; maar hem droegen d'Engelen ten Hemel op. Siet met eenen wat gewoonte niet kan doen. Hier in Holland setmen 't lijk voor aan in 't huis: ter tyd toe dat het uitgedragen werde. In Friesland plaatsmen in de binnekamer / daarmen 't noch bewaken en bewaren laat. Maar ik hebbe lang gemerkt / datse / hoe seer ook bevreest voor spook / liever by de doden dan by kranken zijn; om 't nat en droogh dat daar voor de wakers dan ten besten is: insonderheid so d'overledene wat veel in 't stro gelaten heeft; in welken gevalle de wachten wel verdubbeld worden / niet om dat de vrese / maar om dat de vreugde meerder is. Tegen dat misbruik / met andere die daar aan kleefden / heb ik daar te lande met vele moeite / en niet sonder vrught gearbeid / om het af te schaffen: waar in ook allenthalven door 't aanhouden de kerkelike vergaderingen en verbodschriften der overheden niet weinig gevorderd is.

§. 11. Tegens dese bygelovigheid strijd nochtans ene andere; te weten / datter menschen zyn / die van nature meer bequaam zijn spook te sien / dan anderen; waarom self geleerden twisten / of 't ook waar is: te weten van sodanigen die met enen helm geboren zyn / neffens andere meer / waar af ik geen register meen te maken. Want wat heb ik de geheimenissen der ydelheid op te halen; of te noemen / hoe veelerhande datse zyn die sien konnen 't gene niet en is? Niettemin sta ik niet alleenlik toe / datter menschen zijn die spook sien konnen; (geen Duivels evenwel noch doden die begraven zijn) maar ik stel het ook hier tegen. Want daar uit mein ik in 't vierde Boek te bewijsen / dat het de natuurlike gesteldheid van des menschen lichaam / bloed en geesten is / die hem doet geloven dat hy siet / het gene hy verder niet en siet dan hy geloost. Nu heeftet my al lang genoeg gespookt / des scheid ik hier dan af.

§. 12. Hier past het echter / dat ik van de Dromen spreke / daarmen ook den Duivel d'eere af geest / dat hy daar zijn deel aan hebbe. Want het is een gemeen loopje: een heeftet eerst so bedacht / en d'anderen / om dat het mooj scheen / sonder ondersoek voorts aangenomen; dus isset nu vast over al goed gangbaar geld / datter vierderhande Dromen zyn; Natuurlike / Burgerlijke / Goddelike / en (om den Duivel nevens God voor al niet mis te deelen) ook noch Duivelsche Dromen. In mijne Uitlegginge over Daniel sta ik van de vier maar twee bekend: die Natuurlik en Boven-natuurlik / dat is: die Menschelik of Goddelik zijn. §. 53. 54. 55. Al wat uit de natuurlike gesteldheid en gematigdheid des lichaams / (dat noemen sy Natuurlik) of uit de dagelijksche besigheden / (mede natuurliker wijse / doch dat is by hen Burgerlik te

seggen) niet ontstaat: dat werkt God in 't besonder/ die een meester der Nature is; en den menschen dikmaals in den droom verscheen / of door Engelen toesprak. Daar geeft ons de Schrift getuigenis af. Gen. 15:7/8. en 28:10/15. en 31:11/12. en 40:9/10/11/16/17. en 41:1-7. Matt. 1:20. en 2:13. Elifas was dat mede wedervaren. Onder de gedachten van de gesighten des nachts, als diepen slaap valt op de menschen, ens. ging voorby mijn aangesighte een Geest, ens. doch ik en kende sijne gedaante niet, ene beeltenis was voor mijne ogen; daar was stilte, en ik hoorde ene stemme. ens. Job 5:13/15/16.

§. 13. De Geest die daar in den droom verscheen en was altoos de Duivel niet: nochte men leest het in de gansche Schrift / dat die ooit maght op onse dromen hadde. Van waar komt dan de meininge datter Duivelsche dromen zijn? Voor my / ik gunne den Papisten noch anderen so veel lacchens niet / die met den droom van Zwinglius spotten: waar in hy seit / dat iemant voor zijn bed verschenen hem aanwees / wat Exod. 12. van 't Paaschlam word geseid; 't gene hem 's ander daags in den twist over 't H. Avondmaal te stade quam. Want om dat hy daar van schrijft / *ater an albus fuerit nescio*, van woord tot woord geseid / ik weet niet of hy wit of swart was; 't welk de genen weten die latijn verstaan / dat so veel is als / ik en kende hem in 't minste niet: so heeftet sijnen tegensprekeren gelust / dat so te duiden / dat Zwinglius niet wist / of 't een Engel of een Duivel was geweest / die hem die schriftuurplaats ingaf; en daar op de keur aan sich nemende / te besluiten / dat het van den Duivel was. Maar sy moeten my dat so niet seggen; of met een gereed zijn te bewijsen / dat sulx van den Duivel wesen konde. Laat ons echter sien / of de Schrift wel ergens iet verhaalt / datmen op die wijse magh verstaan.

§. 15. Met den Droom van Pilatus wijf Matt. 27:19. zijnder vele seer verlegen / of die ook van God of van den Duivel was. Wat my belangt / ik ben verlegen als ik sulke dingen hore; met ons eigen volk / hoe ikse van Manicheisterye vryen sal. Want / reght uit geseid / het behoorde geenen kristen / te geswijgen leeraars / in gedachten ooit te komen / datmen Duivels doen van Gods eigen werk niet onderscheiden kan. Wel hoe salmen langer menschelike geesten onderscheiden en beproeven; gelijk Joannes leert / of een Geest uit God, of niet uit God is: 1 Joh. 4:1. ens. by aldien de Duivel self / die als een schepsel niet alleen oneindig van God onderscheiden / en als d'allerbooste alderverdst van hem verscheiden / en reghtdraads tegenstrydig is / hem nochtans so wel gelijkt? Heeft dan Christus iet gemeen met Belial; datmen soude komen twijfelen wien van beiden datmen voor heeft / als ons iet besonders wedervaart? Och / hoe byster heeft sich dan Elihu wel vergist / wanneer hy op sijn best meint te bewijsen / dat het Gods werk is / den mensche tot verstand en bekeeringe te brengen: en beklaagt sich datmen daar niet op en let in den Droom, en nachtgesighte, als een diepe slaap valt op de lieden:

in de sluimeringe op het leger, dan openbaart hy 't voor der luiden oren. Job. 33: 14/15/16. Siet dien heiligen man / so yversuchtig voor Gods eere / hoe weinig denkt hy om den duivel / als hy van openbaringe in den Droom is sprekende. In trouwen / hy wist al te wel dat het God alleen is die sulx doen kan. En wat maakt ons dan so stout / dat wy onsen en Gods grootsten vyand goddelike eere doen: of hoe veel verschilt dat van Afgoderye?

§. 15. Wat nu den droom hier van dit wijf belangt: Mattheus seit niet / noch de sake self brengt dat niet mede / waar uit men soude moeten denken / dat haar die van God was ingegeven. Daar komt my niets in voor 't gene niet natuurlik so gebeuren kan: so dat het verder Gods werk niet en was / dan alle dingen die natuurlik zijn / en onder zijn bestuur. Dat was hier dies besonderlik tot blijk van onschuld sijns geliefden Soons. Voor lang beroemd door leer en daden / benijd / belaagd van de oversten der Joden; sulx dese vrow / te Jerusalem wonende / daar de stapel van der Joden leer en godsdienst was / daar by des land-voogds gemalinne / voor allen anderen weten moest: was hy nu een kraghtig voorwerp harer kommerlixte gedachten; na dat hy 's nachts gevangen / en met so veel beslaghs / en bewijs van groten haat / haren man self in den vroegen morgenstond geleverd was. Sy door 't ongemeen gewemel / dat de gansche stad in rep en roere braght / in haren soeten morgen-slaap gestoord; d'ogen daar op / als 't geraas de deur (gelijk 't gebeurd) voorby was / wederom beschoten: so en kon 't niet minder wesen / of sy moest onrustig dromen; bekommerd dat haar man / in sulken sorgeliken werk bedraaid / hem self daar door in lijden brengen moghte. Dies sy / te meer uit sulken droom / als ene vrow en daar by heidensch zijnde / niet dan quaad voorspellende; uit vrouwelike sorg aan haren man die boodschap sond. Hebt toch niet te doen met dien rechtveerdigen: daar hield hem ieder onpartydig mensche voor) want ik hebbe heden, (sy seit niet desen nacht, maar in den morgenslaap / heden, wanneer de geesten vatsaamst zijn van inbeeldinge) veel geleden in den droom om sijnent wille. Dat is; ik hebber niet gerustelik om konnen slapen; de droom uit bekommernis ontstaan heeft mijne bekommering vergroot: het leit my swaar op de leden / so dat ik vrees voor groter ongemak. Seg my toch / Leser / wat ongerijmdheid steekt in die verklaring? en wat isser dan in sulken droom dat niet natuurlik is? Doch dit zy in 't voorby gaan sleghs geseid: om te tonen / dat de Duivel al te nodeloos betrokken word in dingen / die door den gewonen wegh en loop der Nature so gemakkelik te verklaren zijn.

XXXIII. HOOFDSTUK.

Al't voorschreven wel in acht genomen zijnde, en des Duivels ingebeeldde wijsheid op de proef gesteld, so en kan't niet minder wesen, of hy word voorts van zijn Meesterschap en hoge School beroofd.

§. 1. NU en weet ik verder niet / datter sonderling iet is / 't gene van de Geesten word gesеid / of wy hebben 't ondersocht: en daar by bevonden / dat het buiten reden word geseid. Het een by 't ander t' saam gedragen / brengt in alles tweederley gemeene doling uit; van's Duivels grote wijsheid en vermogen; sijn hoge School en maghtig Rijk: 't gene ik achte dat een ieder kristen mensche / sijn Geloof betrachtende / wanneer hy 't stuk ter degen overweegt / en op de gevolgen lett / ontkennen moet. Van beiden sal ik noch wat nader spreken: in dit hoofdstuk van 't Verstand / en in 't naaste van de Maght / diemen oordeelt dat de Duivel heeft. Het eerste salmen best door tweederley voorwerp onderscheiden; het gene tegenwoordig of toekomstig is: beide in so hogen trap / en ruime mate op te nemen / alsmen daar gemeenelik van spreekt.

§. 2. So de Reden of Natuur ons leert / dat de Duivel het verborgene weet; het moet zijn / om dat hy 't door de natuurlike Reden / of door Ondervindinge / of door godlike Openbaringe heeft. Niet door de Reden / d'oorsaken van alle dingen in de Natuur doorsnuffelende. Want gelijk ik iemant voor wijs kennende / daar uit niet besluiten kan / dat hy natuurkundig is; also hy sijn verstand op andere dingen leggen kan: so en magh ik ook niet seggen dat de Duivel / so gaaw en schrander als hy wesen magh / daarom sulx in alle dingen is. Hy sal over my niet klagen / dat ik sijn verstand betwiste: nochtans sonder hem verlof te vragen / wil ik seggen / dat hy geen Natuurkenner / geen Taalkundige en voor al geen Godgeleerde is. Op dese driederleye wetenschap wil 't meest aankomen / wat hem van de menschen toegeschreven word: vermits de proeven diemen meest daar van te borde brengt / de Natuur / of de Taal / of het Goddelijk betreffen. Nu ga ik ondersoeken / wat geleerdheid van die dingen in den Duivel steekt.

§. 3. De kennis der natuurlike is de kennis der lichamelike dingen: hemelsche en aardsche lichamen / uit de vier hoofdstoffen bestaande; derselver eigenschappen / werkingen / veranderingen / op en ondergang. Van Salomo lees ik / dat hy sprak van de bomen, van den cederboom af die op Libanon is, tot op den ysop die aan de wand uitwast: hy sprak ook van het vee, en van 't gevogelte, en van't kruipende gedierte, en van de visschen. 1 Kon. 4: 38. Maar na al die

grote dingen diemen van den Duivel opgeeft / so was Salomo niet met al by hem. Daar is niets dat die bose geest niet weet; men vraagt hem alle ding. Maar sagh Salomo wel sonder ogen? of hoorden hy sonder werktuigh van 't gehoor? So schrander was de ziel van Aristoteles niet / datse uit haar self of door haars gelijke wist / het gene hy in sijne boeken van den aart der dieren en der planten schreef. Sy moest haar lichaam / en de leden en lichamelike sinnen danken / 't gene sy van enig lichaam wist. En was sijn regel ergens goed / dat niets in 't verstand kan komen, 't gene niet eerst zy in de sinnen: hier heeftse seker plaats. De Duivel die geen van Salomons noch Aristoteles vijf sinnen heeft / hoe word hy 't al gewaar? Ik segge rond uit / en hebbe mijne redenen / so veel als de Natuur betreft / in 't VII hoofdstuk eens gescid: dat het onbegrijpelijk is / hoe een Geest lichamelike dingen sonder middel van 't lichamelijk begrijpt. De bose geest derhalven / hoe luchtig van verstand dat hy anders wesen magh / hier komt hy veel te kort / ende kan / door gebrek van reedschap voor de sinnen / niet begrijpen (noch veel min bewerken) het gene niet als lichaam is.

§. 4. In 't gene ik segge sal my de Schrift / en daar in Salomo self te hulpe komen. Abraham en weet van ons niet, en Israël en kent ons niet: Jes. 63: 16. want de doden weten niet met allen. Pred. 9: 5. Dat is / de Zielen der verstorvenen hebben geene kennisse van 't gene na hun verhuisen uit den lichame hier op der aarden omme gaat. Maar ik soude wel eens willen horen / waarom dat de ziel van Abraham / een geest zijnde / die 175. jaren lang / of van Noach / die 950. jaren / of van Methusalah / die 969. jaren in een lichaam is gehuisvest geweest; door middel van lichamelike leden / geesten / sinnen / de lichamelike dingen heeft behandeld en verstaan: waarom / seg ik / dat die salige geesten niet de naaste daar toe zijn; en dat een vervloekte Duivel / wiens nature geen gemeenschap noch gereedschap tot een lichaam heeft / sonder sulx alles / door ik en weet niet wat voor goddelike kraght / de natuur derselve beter soude konnen kennen / dan de mensche die der self een deel of is. Ik segge: weeter Abraham noch Israël niet van / de Duivel noch veel min.

§. 5. Maar ik hore hier op seggen (en ik schrikke als ik 't hoor) so de Duivel / om dat hy een Geest is / sonder lichaam op geen lichaam werken kan; noch verneemen noch bewerken de gedachten onser Ziele: hoe dan God self / die een Geest is / sulx kan doen? Foei! onverstandige oneerbiedigheid? Salmen dan den Schepper by het schepsel vergelijken? Was 't al eer by Joden sulken sonde / datse God door hun bedrijf tot dit verwijt ook lieten komen; Gy meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21. En sal hy nu van Kristenen noch erger moeten horen; het gene hem regtveerdelik doe seggen / Gy meint dat ik t'eenemaal gelijk de Duivel ben? Is God een Geest gelijk een ander geest? heeft hy in de weereld niets dat hem gelijkt; en heeft hy 't in de Hell?

Heeft God vleeschelike ogen; siet hy gelijk een mensche siet? Job. 10:4. Maar heeft hy ook wel geestelike ogen sodanig als die geesten / die van hem geschapen zijn? Sekerlik dit is de vrught daaraf / datmen van de Geesten seit en gelooft het gene godlyk is; om dat men door gemeinschap van den naam verbijsterd / Gods allerheiligste volmaaktheid by die schepselen gelijkt / diemen by gebrek van woorden en verstand eenen self den name geeft. Dat is die weetenschap die in woorden / niet in kraght bestaat. Het is dan niet / dat een verkeerd begrijp van den aart der Geesten my doet dolen / gelijkmen seit dat daarom al mijn werk op valsche gronden steunt: maar dat een valsche waan van 't gene Gods natuur betreft / den tegenspreker stijft. Men moet de minste gedachte niet hebben / van gemeinschap der nature des Scheppers met het schepsel of men doet sijner onbegrijpelike Majesteit te kort.

§. 6. Gy soud mogen seggen / maak ik hier den Duivel nu so klein / om d'onlichamelikheid sijns wesens: waar salmen met Gods Engelen dan heen / die / hoewel heilig / eener self de nature als de Duivel met sijne Engelen deelachtig zijn? Die my sulx tegenwerpt moet voor af bekend staan / dat den heiligen Engelen voor al niet minder van dat groot verstand ontrent natuurlike en lichamelike dingen / dan den Duivelen zy toe te schrijven. Maar hoe komtet dan / datmen doorgaans bykna niets en hoort noch spreekt / van 't gene d'Engelen weten ofte doen; maar al die eere aan den Duivel geeft. Het is dan niet / datmen deser grote weetenschap van voren / dat is uit de volmaaktheid hunner nature bemerkende; daarom achter na so grote dingen van hen seit: maar datmen / door vooropgenomen oordeel / uit gemeene overleveringe / sulk een groot gevoelen van den Duivel aangenomen hebbende; daar na dan eerst reden soekt / om sulk gevoelen / sonder reden opgevat / by redelike menschen goed te maken. Dan wat Gods heilige Engelen betreft / die gedurig (so te seggen) 't aangesighte van den Schepper / en daar in de schets (om so te spreken) van alle schepsel / het zy Geest of Lichaam / sien; die van tijd tot tijd in den dienst huns Heeren door de gansche weereld uitgesonden / verscheidene verrichtingen aan menschen hier op aarden doen: die wil ik by den Duivel / die verwaten buiten 't licht van Godes aangesight / in duisteren hoek gekerkerd en geketent sit / niet vergeleken hebben.

§. 7. Dit sal my echter Schottus noch so ruim niet geven / (denk ik) om dat hy seit / gelijk ik I. B. XIX. §. 8. aangetekend hebbe / dat de Duivel niet alle terstond na hunnen val ter Hellen neergesmeten; maar een deel daar buiten swervende zijn: en datse van daar somtijds wel ter aarde keeren / of sich in de lucht verhouden; ende aldaar / na men lichtelik denken kan / wonderlike dingen doen. Is 't mogelik! waar haaltet doch de man van daan? In wat Bybel heeft hy die historien gelesen? Want in den onsen vindmen van des Duivels val en gevangenis

nis

nis so veel niet aangemeld / datter sulks iet uit te halen is. Weet my iemant meer daar af te seggen / dan ik in 't VIII. hoofdstuk besonderlik §. 2. en XVIII. §. 1/2. en XIX. §. 1/2. uit den gantschen Bybel hebbe t'saam gebraght? Want hoe hy d'aarde doorwandelt, Joh. 1: 7. als een briesschende leeuw rondom ons henen gaat, 1 Pet. 5: 8. of syne rust in dorre plaatsen soekt, Matt. 12: 43. of voor eenigen tijd georlosd word om in den afgrond niet te varen / Luk. 8: 31. of losgelaten word voor enen korten tijd: Openb. 20: 1. sulx alles is te syner plaatse duidelik genoegh verklaard. XXV. §. 18/19/20. XVII. §. 4. XXIX. §. 12/13. XVIII. §. 14/15.

§. 8. Tot noch toe heb ik meest / so sich de draad der rede schikte / van des Duivels Natuurkunde gesproken: de kennisse der Talen past hem immers also weinig. Die nooit taal en hoorde / noch in boeken las / seg my eens wat talen dat hy sprak. Laat uwe Ziel vast denken hoe de menschen in 't noch onbekende Zuidland spreken: salse daar de taal door leeren? Een Geest werkt / als gesid / niet anders dan met denken / dat is willen en verstaan. Sonder lichaams toedoen kan hy geen gedachte hebben van der menschen spraak / of van enige geluid / dat sonder gehoor niet vernomen word. So wy / Geest en Lichaam t'samen zijnde / niet begrijpen / hoe der Geesten sonder lichaam d'een des anderen gedachten weet / gelijk in 't VII. hoofdstuk §. 9. ens. heb aangewesen: hoe sullen sy / die geen gemeenschap hebben met het gene tot de spraak behoort / vernemen wie of watmen spreekt? So verr is'ter van daan / dat noch de snoodste van de Geesten den mensche allerhande vreemde talen leeren / of immers uit der selver mond en kele spreken sullen. Want mitsdien dat het leven der Engelen onder malkanderen van het menschelijk onderscheiden is; en dat Gods Engelen alleen / als 't hem belieft / in synen dienst met d'uitverkorene verkeeren: segt my dan / wat gemeenschap heeft Christus volk met Belial / dat dese so vry in allerleye tale met hen spreken kan?

§. 9. Wilmen nu noch seggen / dat de Duivel een geoefend Schriftgeleerde is / daar hy nochtans lesen noch te schryven kan? Dat hy de verborgentheden des Geloofs verstaat / in welke dingen self d'allerheiligste Engelen begeerig sijn om in te sien; 1 Pet. 1: 12. die geduriglik voor God staan / en tot dienst uitgesonden worden, om der genen wille die de saligheid beërven sullen? Heb. 1: 14. Wy hebben boven XXI. §. 2--6. in des Duivels tsamenspraak met Christus al gesien / hoe groten kennis dat hy heeft van 't gene God betreft. En heeft hy meer verstands van goddelike saken als van God self? Het gene God geopenbaard heeft voor syn volk / weet dat de Duivel beter dan sy self? Ter goeder trouwen seg my toch / waar haalt hy dat van daan? Want dese wijsheid in verborgentheid bestaat / gelijk geschreven is / van 't gene d'oge niet en heeft gesien, en d'ore niet en heeft gehoord, en in 's menschen herte niet is opgeklommen, 't gene God bereid heeft dien die hem lief hebben. Die heeft ons God geopenbaard door sijnen Geest. Want het uit de diepten van Gods wijsheid word gehaald / welke niemant maghtig is te ondersoeken / dan

alleen

alleen Gods Geest. 1 Kor. 2: 9/ 10. De Geest der waarheid welken de weereld niet en kan ontfangen, Joh. 14: 17. word die mede aan den Vader van de leugenen gegeven? Joh. 8: 44. De wijsheid die van boven is, kan die ook wel duivelsch wesen; daar de Apostel so regelreght het eene tegen 't ander stelt? Jak. 3: 15.

§. 10. Gy sult seggen/ dat de Geest der waarheid aan de weereld niet ter saligheid gegeven word; maar wel tot overtuiginge: want hy de weereld door het woord der waarheid van sonde overtuigen sal/ datse niet en geloven. Joh. 16: 9. 't Is wel: maar gaat dat den Duivel aan/'t gene God of tot bekeringe/ of tot overtuiginge der menschen/ aan deselven/ en niet aan de Geesten openbaart? Want waarlik hy en neemt de Engelen niet aan; maar Abrahams Zaad, Heb. 2: 16. om salig te maken: die zijn 't dan ook maar dien hy sulx te weten doet. D'Engelen/ als gesseid/ die in Gods dienst volherde/ kregen door hun boodschap ten behoeven der gelovigen wel kennisse van 't een of 't ander: maar de Duivel met sijne Engelen/ afgescheiden en vervreemd van alle goddelijk gesichte/ 't allerminste niet. Want laat het zijn/ dat hy de weereld rondom door ontrent de menschen swerst. Kan hy sonder horen/ door bloot denken weten watter word geleerd; of sonder sien lesen watter staat geschreven; of sonder middel weten wat een mensch gelooft: die self met alle kraghten sijns verstands en willens/ niet ene eenige gedachte aan eens anders Ziele/ sonder lichaams hulpe deelen kan? Des besluit ik/ dat de Duivel van de saken des Geloofs niet het allerminste weet.

§. 11. Dus veel van 't gene is: nu voorts van 't gene wesen sal. Dat is nu tweederley: gebeurlik of noodsakelijk. Noch 't een noch 't ander kan de Duivel weten; so verre als 't menschelik bedrijf/ of 't gene hem ontmoeten sal/ betreft. Van sterfte/ van winste of schaden/ van huwelik of kinderen; niets kan de Duivel weten: niet meer dan sy die in de boevens sitten/ van 't gene buiten omgaat of gebeuren sal; of 't is hem eerst geseid. Maar wie van ons gaat ooit den Duivel seggen/ wat siekte hy heeft; om daar uit te komen weten of hy daar aan sterven sal? Heeft hy ooit door Baal-zebub den afgod van de Filistijnen iet voorseid: hoe en wist hy dan den Koning Ahasia geen bescheid te geven/ of hy van sijnen swaren val genesen soude? 2 Kon. 1: 2/ 3. Hoe stonden Babels wijsen dan so stom: of beleden self met vollen monde/ dat het God alleen is die verborgentheden openbaart? Of ten minsten seidense/ op sijn heidensch/ dat sulx aan de Goden stond/ welker woninge by 't vleesch niet is. Dan. 2: 11. Derhalven voor al aan den Duivel niet; wiens woninge of verkeringe dagelix/ so men 't hebben wil/ by 't vleesch, dat is/ by menschen is. Behalven dat ik ook niet eens wil toestaan/ dat der bosen geesten woninge by 't vleesch is; 't gene ik daar even/ §. 8. nogh ontkende/ en so lange blijf ontkennen/ tot dat my bewijs toekome/ dat my daar van overtuigen kan.

§. 12. Sullen wy nu dan als Kristenen van God geleerd zijn: en dan noch den Duivel voor so grooten leeraar achten/ dat hem sijne eigene leerlingen so

hoogh

hoogh niet aansien; maar seggen dat het d'onse / dat is / God alleen is die dat weet? Die seit ons ook volmondig uit / dat geen Engel nochte Geest kan weten wat hier na gebeuren sal in 't gene by hem vastgesteld / en aan natuurlike oorsaken / door onfeilbare gevolgen niet verbonden is. In 't XXII. hoofdstuk mijns Ondersoex van de Kometen heb ik dat tot noodruft al getoond. Gode zijn alle sijne werken van eewigheid bekend: Hand. 15: 18. maar wat de menschen belangt / hy heeft hen dat geweigerd. Spreuk. 27: 1. Pred. 9: 12. Laat God aan geen menschen weten / wat den mensche betreft: hoe sal hy 't aan den Duivel / sijnen en der menschen vyand openbaren? Men wil het doch so hebben / dat de Duivel door der Heidenen Afgoden antwoord geeft hoewel sulx door den heer Van Dale ten kraghtigsten weerleid is: maar dan moetmen weten / dat God self van die orakelen te smadig spreekt / om den Duivel d'eere der voorsegginge te gunnen. Onder anderen tart hy die geesten met dese woorden uit: Doet ons toekomende dingen horen, verkondigt dingen die hierna noch komen sullen; op dat wy weten dat gy Goden zijt. Jes. 41: 23.

§. 13. Dit aangemerkt by sommigen / doet dat sy den Duivel verder niet en gunnen d'eere van voorwetenschap / dan ontrent alsulke saken die gebeurlijk zijn: en dat hy door so lange en veelerley ervarentheid in 't gissen niet so licht en mist als de mensche, die wel siet / gelijk Hippocrates seide, dat de konst veel in heeft / maar dat sijn leven kort en d'ondervindinge hacchelijk is. Maar op vorige gronden seg ik / dat de menschen in 't onbekende Zuidland / al leef dense tien duisend jaren / nochtans geen ondervindinge hebben souden van 't gene ons betreft / die hier in 't noorder deel des Weerelds wonen / so lang als wy dus van hen afgescheiden blijven als wy zijn. Echter soude noch de schipvaart gelijk se eens begonnen heeft / in volgende tyden wel gemeenschap maken konnen; die met de Duivel / als van ene geheel andere weereld zijnde / (also te spreken) niet eens te verwachten / ende noch veel weiniger te wenschen is.

§. 14. Is het dan geen klaar bewijs van volstrekte dulligheid / datmen dingen die Natuur te boven gaan / van den Duivel weten wil? Wasser ooit wel sinneloser sot als die Cotton / schoon hy des franschen konings biechtvaar was: die onder andere saken welken hy den Duivel vragen wilde dit mede op een briefje / dat namaals in andere handen quam / had aangetekend; wat middel om de Ketters (ons meende hy daar mede) te bekeeren? wat plaats in de Schriftuur de kraghtigste om 't Vagevuur te bewijsen? Voorts had hy noch te vragen / hoe 't eindelijk met d'onlusten die Vrankrijk doe beroerden aflopen souden? en hondert diergelijke dingen meer. Wat dwaasheid self by de Protestanten / 't gene men deser jaren drok uit Sweden schreef: dat daar de Duivel kerk en school had op gericht; en sijnen Catechismus aan de menschen leerde? Ik schame my 't verhalen / 't gene andere niet beschaamd zijn te geloven / en vrymorstig te belijden. Sal de Satan ooit een godgeleerde / of taalkundige / of natuurwijs wesen; het sal hem d'ondervindinge leeren: van God / dat hy reghtveerdig is; van

Talen / die een troosteloos geklagh met tandgekners beduiden sullen; en wat de werken der Natuur betreft / het gevoelen sal hem doen verstaan / wat aart van vuur het zy dat Geesten braad; wanneer in alle talen sal te horen zijn; Gaat wech, vervloekten, in dat eeuwig vier, dat den Duivel en sijnen Engelen bereid is. Matt. 25: 41. Daar voor bewaar ons God!

XXXIV. HOOFDSTUK.

Met een vervalt ook alle maght en kraght van't ingebeeldde Koningrijk dat den Duivel toegeschreven word.

§. 1. NU 't met die koninglijke opperschool gedaan is / vervalt zijn rijk met een. Den Koning der verschrikkinge, so noemt de Schrift den Dood: Job. 18: 14. Of so daar by wat anders word gemeend; niemant sal bewijsen konnen / dat de Duivel 't wesen moet. En die dat al kon doen / wat won hy daar met uit? Want in aansien van den staat des menschen na dit leven word hy dan alsoo genoemd / daar de mensche stervende na toe gaat: maar het is hier van dit leven dat wy spreken. Die de gansche Schrift doorlesen heeft / sal eens mogen seggen / of hy ergens iet gevonden hebbe / daar den Duivel koninglijke naam of heerschappy gegeven word. Daarmen meint dat hy Overste of Vorst genaamd is / of aan hem gebied of landstreek toegeschreven: daar zijn wy al geweest; en met een in 't XXXI. hoofdstuk onderright / hoe qualijk datmen toesiet / so wanneer men meint / dat aldaar van dien verdoemden geest gesproken word.

§. 2. Hier mede was ik by my self voldaan / wanneer my echter te gemoete wierd gebraght / dat het Christus selve heeft bekend / wanneer hy / van den Duivel sprekende / de gelijkenisse van een Koningrijk gebruikt / dat in hem selve verdeeld is. Matt. 12: 25. Maar siense wel / die dit voorbrengen / dat den Satan op die plaatse alsoo wel een huis als een Koninkrijk word toegeschreven? Heeft hy dan ook eigen huis / of huisgesin: of heeft hy eigentlijk een zaad, (gelijk het Gen. 3: 15. genaamd word) dat is / kinderen des huisgesins? Doch het komt hier niet op aan. De Heere Jesus stelt met dese woorden niet het gene waarlijk is: maar 't gene sy geloofden datter was / die hem dus lasterden / dat hy den eenen Dæmon door den anderen verdreef. Dæmons seg ik: dat is (als nu menigmaal gesegd is) niet meer dan verdichte goden; die hy / die der goden God is / nooit erkende. 't Is waar / dat hy mede hier van Satan spreekt; en dat d'eene Satanas den anderen niet uitwerpen sal: Maar dit self de woord / van Satan tegen Satan / ende alsoo meer dan een; geeft genoegh te kennen / dat hy van den Duivel / 't hoofd der bose Engelen / niet spreekt. Want die is maar een / ende niemant meer dan hy; welken onder alle helsche geesten / als den oversten

de

de naam van Duivel ende Satanas als eigen in de Schrift gegeven word. Sulx is in 't XII. hoofdstuk §. 4/5. klaar blijkelik getoond. Wanneer van helsche Geesten word gesproken / so kander geen Satan tegen Satan / maar alleenlik een eenige Satan zijn. Maar van velen geseid / moet dat woord een gemeene naam zijn van al 't gene dat ons tegen is. Daar onder telden dese Joodsche Schriftgeleerden menigte van bose geesten: en Christus hadde daar niet voor / hunne doling van de Geesten; maar alleenlik 't gene hem self en syne eer betrof / uit hunne eigene gronden / het zy waar of valsch / tot hunder overtuiginge te wederleggen. In 't XXVIII. hoofdstuk is dat / so my dunkt / klaar genoegh betoond.

§. 3. Van den Troon des Satans, dien de Heere seide dat tot Pergamus was opgerigt; Openb. 2: 13. daar van heb ik in 't XIX. hoofdstuk / §. 1/12. so veel als daar vereischt wierd al gemeld. En dat het ook niet anders magh verstaan zijn / dan dat bose menschen d'overhand aldaar verkregen hadden: dat blijkt uit so veel andere plaatsen / daar zijn troon met een gesteld word / om deself de reden / en ontrent den self den tijd. Vergelijkt insonderheid hier mede 't gene Paulus 2 Thess. 2: 4/9. seit van den genen die in de kraght des Satans komt / en in Gods tempel sit als God. Meinen wy dan / dat de Satan zijnen troon heeft daar God selve sit; ofte dat God so den Satan sitten laat op sijnen troon / en sijnen Sone sleghs ter regterhand? Men siet dan / dat het anders niet te seggen is / dan dat boosaardigheid en vyandschap sich tegen God en sijne Kerk verhief: en dat sich menig / of insonderheid een seer uitstekend boos wight boven anderen tot Pergamus of elders tegen 't Kristendom en desselfs voortgang heeft gesteld.

§. 4. Aangesien dan in de gansche Schrift niet anders dat in 't minste na een Koningrijk gelijkt / ende op den Duivel word gepast / te vinden is: so word het buiten reden dus in 't algemeen geseid / dat de Satan ook een Koningrijk op Aarden heeft / dat sich even verre als Gods eigen Koningrijk op Aarden strekt; niet alleenlik buiten / maar self binnen sijne Kerke / die 't Koningrijk der Hemelen, Gods en Christus Koningrijk genaamd word. Koningrijke tegens Koningrijk / des Duivels tegen Gods; en of dat noch te weinig ware / Koningrijk in Koningrijke / *imperium in imperio*, en dat van vyandlike maght: hoe kan dat met de Schrift / met Gods eer en maght; hoe kan Gods eigen / hoe kan Christus Koningrijk bestaan? Ik wil bewijsen / dat de Duivel geen Koningrijke tegen God; noch onder God gesteld / noch tegen 't Kristendom of daar van verscheiden; doch veel min daar binnen in 't meeste noch minste hebben kan.

§. 5. En dat heb ik haast gedaan / so ik mijnen Leser eerst te rugge sende / na 't gene dat ik hem hier voor XVIII. §. 3--9. op sijn bedenken gaf. Daar uit so sal hy sien / dat de Duivel nergens tegen God gesteld word / als een die regeert. De Schrift in sulken wijse sprekende / is hier voor genoegh verklaard / dat so niet magh verstaan zijn. In 't XXI. hoofdstuk heb ik dat

ook wel getoond. 't Moght zijn/ dat over 't XX. belangende de Slang iet nader noch te seggen ware; om de Vyandschap, die God tusschen haar en 't Zaad der Vrouwe stellen soude / uit te leggen. Sulx is echter niet al nodig / dan so verre 't stuk des Koningrijx betreft. Dat en seit de Rechter niet in 't Paradijs / dat hy aan den Duivel toestaan sal; daar hy tegen hem een vonnis wijst / daar hy hem vervloekt/daar hy hem met voeten geeft te trappen. Hoe? die boven al 't gedierte der aarde vervloekt is, sal die over den heer der dieren heerschen? Self de kinderen der ongehoorsaamheid, van Paulus Efes. 2: 2. alsô genaamd / zijn noch niet in alles afgeset van de heerschappye / den mensche voor den val van God gegeven / en na den sondvloed duidelik vernieuwd. U lieder vrese en u lieder verschrikkinge zy over al 't gedierte der aarde, en over al 't gevogelte des Hemels; in al wat sich op den aardbodem roert, ende in alle visschen der zee: sy zyn in uwe hand overgegeven. Gen. 9: 2. De Slang / dat onvernuftig beest / en is so kraghtig niet vervloekt als wel de Duivel self. Die dan so veel lager noch versmeten is / dan het snoodste schepsel op der Aarde / in de Zee / of in de Lucht: (daarmen hem noch meest te seggen geeft) hoe kan die doch in 't minst of meeest over hem die boven desen allen is / ik segge den Mensche / heerschappye voeren?

§. 6. So en kan sijn Koningrijk ook tegen God niet zijn: of men moest met een begrijpen komen/dat een Reghter iemant Koning maakt/wanneer hy hem ten kerker doemt / wanneer hy hem in boeyens smijt / wanneer hy hem ten land uit jaagt. 't Gebeurt wel dat iemant komt uit het gevangenhuis om koning te zijn; Pred. 4: 14. maar niet daar in. Jefta moght tot een hoofd worden / wanneer hy in sijns vaders huis hersteld wierd; maar 't wasser verre van daan / doemen hem daar uit verstiet. Richt. 11: 2/7/8. Alsô wierd Jerobeam wel koning doe hy weer in 't land quam; maar en hadder geene kans toe / wanneer hy na Egypten vlughten moest. 1 Kon. 11: 40. en 12: 20. Men segge my dan eens / wanneer dat God den Duivel weer ontslagen heeft van desen swaren vloek: en dat om in de weereld heerschappy te hebben / die hy nooit en hadde voor den val / welke hem in 't diepste van den afgrond braght? Doch hier van is te voren ook al iet geseid.

§. 7. Maar / segt gy mogelik / de Slange met haar Zaad, is dat geen volk dat t'samen houd; de Duivel met sijn Volk? 't Is wel: ik wil niet ondersoeken / of sijn Zaad uit verdorvene engelen of menschen magh bestaan / of beidegaar misschien: maar Zaad en Koningrijke is dat even eens? So moetmen (om gelijke sprekens wijse in een selfde rede / ook op eenen sin te nemen) Eva mede hier tot Koninginne; en Christus/'t Zaad van deze Vrouwe haren onderdaan / of 't Kristendom haar Koningrijke maken. Dus doende salmen 't Pausdom wel met vrede moeten laten / daarmen liever היא dan הוא, *ipsa* dan *ipsum*, de selve dan dat selve, in de plaatse Gen. 3: 15. leest. Te weten / niet dat selve zaad / met name Christus; maar de selve vrouwe / (verstaat hier Eva) sal den kop der Slange breken. Dat is

is een grond waar op het Pausdom bouwt; daar Maria Koningin des Hemels, en Christus als haar onderdaan geacht is; als / met reden tot haar spreekende /

Jure matris impera Redemptori,
Gebied met moederlijk gesagh
Den Heiland, dat hy helpen magh.

Maar anders leert de Schrift en ook de Reden. Saul was de soon en 't Zaad van Kis; David de soon en 't Zaad van Isai: maar sy die 't Zaad waren zijn Koningen geweest; niet de vaders van dat Zaad.

§. 8. Gelijk nu 't Zaad geen Koningrijk en maakt / also weinig doet het ook de Vyandschap. Want des menschen vyanden sullen self onder sijne huisgenoten zijn. Matt. 10: 36. Die en zijn daarom geen huisgesin op sich selve: volgens dien ook geen Koningrijk; schoon een deel der onderdanen den wettigen koning vyand zijn. Hoe veele sulker heeft het koningrijk van David niet gehad uit het huis van Saul; die eens van 't rijk versteken / nimmermeer daar wederom toe komen konden? Echter was de vyandschap daarom te minder niet: maar raapten sy die onderlagen steenen / om daar mede noch in tijd en wijle quaad te doen; gelijk dat bleek aan Simëi. 2 Sam. 16: 5/6. Maar hoe verre dat die vyandschap was van een Koningrijk / dat sich tegen David stellen moghte / of voor hem enigsins te duchten; dat gaf die bloedhond self genogh te kennen / wanneer hy naderhand hem weer te voete viel / en om genade bad. cap. 19: 16--20. David self niet weiniger / wanneer hy hem met andere weerspannelingen aan sijnen sone Salomo beval: en Salomo / als die hem bande binnen muurs der stad Jerusalem; en daar buiten eens gevonden zijnde / aanstonds uit de weereld sond. 1 Kon. 2: 8/9/ 36--46. So laat dan 's Duivels vyandschap de grootste zijn die ooit of ergens wesen kan: hoe groter vyand hy van God en van de goeden is / so veel te verder moet hy ook van 't gene zijn dat God is / dat is / van Koning te zijn.

§. 9. Heeft nu de Satan buiten Gods en Christus Rijk geen eigen / dat daar tegen over staat; daar binnen noch veel min. Hy die in 't midden sijner vyanden heerscht / en laat den vyand sulx niet toe. Psal. 110: 2. Sal Christus lijden 't gene David niet en leed? Wie bedrogh pleegt, seit hy / en sal binnen mijn huis niet blyven; die leugenen spreekt, sal voor mijn aangesighte niet bevestigd worden: alle morgens wil ik alle godlosen des lands verdelgen, om uit de stad des Heeren alle werkers der ongeregtigheid uit te roeyen. Psal. 101: 7/8. Quam Davids koningrijk by dat van Christus wel te pas? So veel groter heer / so veel groter huis: en siet een meerder als ooit David was is hier; dien hy / schoon hy sijn Soon is / nochtans met reden sijnen Heere noemt. Matt. 22: 42-45. David hadde heldhaftige mannen; Christus heeft Gods kraghtige helden / sijne Engelen in dienst van 't heir. David hadde 's Heeren Geest wel voor hem self ontfangen; maar Christus heeft sijn gansche koninkrijk daar af vervuld; want uit sijne volheid hebben

wy alle ontfangen, ook genade tot genade. Joh. 1: 16. Hoe kan 't dan wesen / dat daar David / schoon hy sonder vyand nooit en was; (Christus ook niet) echter niemant oit so maghtig noch so koen en sagh / dat hy onder sijn gebied een afgesonderd Rijk opreghten soude: ik swijge noch dat sulk een 't lang soud hebben kunnen houden; dat Christus / segh ik / noch verdragen soude sulken Rijk / hem so fel en tegen / en so lang van duur? Want de Duivel moet regeeren / meintmen / buiten om en in de Kerk / so lang als noch de weereld staat.

§. 10. Voeter by / dat so David in sijn rijk van vyand wist; die was een mensch als hy / de troon en maght des Koningrijx gaf 't onderscheid alleen. Maar dat de Duivel / op sijn best genomen / niet meer dan een schepsel zijnde / oneindelik van God in maght en weerdigheid verscheiden; sich groot sal maken in 't Rijk sijns beminden Soons / die 't afschijnsel sijner heerlijkheid / en 't uitgedrukte beelt sijner selfstandigheid is: hoe kan dat buiten misverstand eenen kristen mensche in gedachten komen? Veel minder sal hy duiden / dat de snoodste sijner onderdanen / die eerst den opstand tegen God verwekt / en den mensche self tot afval heeft gebraght; wiens werken hy met opset komt te niete doen: en daar toe ook sijn Rijk heeft opgereght: dat die nu self als Koning in dat hemelsch Koninkrijk sal heerschen / wiens eerste opkomst als een blixem hem ter aarde smijt. Luk. 10: 18. Dat is so veel te seggen / als dat al wat duivelsch is / voor Christus maght en kraght verdwijnen moet.

§. 11. Doch laat het noch al zijn / dat ergens in een deel des Rijx / een weder spanneling den Koning na de krone steekt / en dat hy al wat aanhangs maakt; gelijk als Abimelech dat drie jaren langh te Sichem hield / en Isboseth (misschien so lang niet) met veel meer beslaghs: Right. 9. 2 Sam. 3. sal sulk een wel 't geheele land beslaan; het over al van stad tot stad / van dorp tot dorp besetten; sijne heirlegers op alle plaatsen nederslaan; sijne winterlegering over al betrekken; alle wegen door sijne buitlopers onveilig maken; op alle toegangen sijne brandwachten uitsetten; ieder een / groot en klein / niet alleen op wegh en buiten / maar ook binnen de wachten aanpakken; meningen onvoorsiens / of ook al vechtender hand en op sijne hoede zijnde / wechslepen? Salmen seggen dat daar wet of regeeringe is / daar sulx word toegelaten? Nochtans gelooftmen / dat de Duivel over al om gaat / gansche benden sijner helsche geesten / op de ziel of in 't lichaam van maar eenen mensche smijt; in huis / op straat / of in de kerk / onder 't horen / onder 't lesen van Gods Woord / onder 't bidden self / binnen al die wachten van Gods Engelen / onder dat geleide van Gods Geest / die kinderen des Koningrijx ten quade port; met allerhande qualen plaagt; door lucht en water henen voert; kort om al doet wat hem belieft. Wat seit ons dan de Leidsman onser saligheid / dat hem alle maght in Hemel en op Aarde van den God des Hemels self gegeven is? Matt. 28: 19. Die de maght heeft die gebruiktse: waarom hy dan niet; maar laat dit alles aan den Duivel toe? Hoe na soude 't wel waar wesen / 't gene men leest dat die grootsche gek tegens

Zions Koning van sijn vermogen swetste; dat alle koningrijken der aarde hem gegeven waren / en dat hyse gaf aan wien 't hem sleghs believen mogte? gelijk ons dat by 's Heeren stryd in 't XXI. hoofdstuk uitgeleid / na de letter vertoond word. Luk. 4: 5/6.

§. 12. Hoe plomp dat hier de Duivel loogh; heeft hy dat selve so geseid: hy selder niet te veel aan / somen 't al looft watmen van sijn groot vermogen seit. Het is al vry wat meer: de werken wijsen 't uit. Gods eigen Soon (met eerbiedigheid zy dat hier nu gemeld!) moet maar een kleine David zijn by sulken Goliat als hy: so 't waar is dat hy doen kan / 't gene hem word nagegeven dat hy doet. Want is 't niet vry wat groots / dat de Koning Jesus seggen magh So wat de Vader doet, het selfde doet de Sone desgelijx? Doe hy so sprak / besloten daar de Joden uit / dat hy hem selve Gode gelijk maakte Joh. 5: 18/19. Die eere neemt de Duivel niet: men geeftse hem: al wat hy God siet doen / dat doet hy hem vast na: de Duivel is Gods Aap. Wat spreekwoord is den menschen meer gemeen als dit? En wie toch heeft hen dat geleerd? 't Is als een oud geloof / van klein begonnen; en allenx (gelijk 't gemeenlik met de doling gaat) tot groter aangewassen. Justinus Martyr in zijne t' Samenspraak met de Jode Tryson noemt den Duivel τ̃ παραποιήσαντα parapoicesanta, nabootser van Gods doen; mitsdien dat hy 't van hem meint te zijn / dat de Heidenen enige geschiedenisse na de gelijkenis der godlike waarheid verdicht hebben. Echter acht hy 't maar voor schilderwerk / of immers minder dan God selve doet: waar op ik denke dat het spreekwoord slaat; daar God een kerk sticht, daar bowt de Duivel een kapelle; hy moeter altijd by.

§. 13. Gy sult nu seggen / dat de Duivel steeds by God te kort komt / gelijk de Tovenaars by Moses deden. Exod. 8: 18/19. Dat was doe so: maar nu gelooft de weereld werken van den Duivel / die noch veel groter zijn dan God ooit heeft getoond. Vraagt iemant my / hoe so? Dan vraag ik wederom / wat wonderwerk heeft God gedaan / dat 's Duivels werken (na men hem toeschrijft) overtrof? Waar toonde God ooit sijne kraght / daar sich de Duivel na 't gemeen gevoelen niet liet sien? Wat wonderstuk heeft Christus ooit gedaan / dat de Duivel niet geacht word alle daghen ook te doen? Was God meester van de Lucht / wanneer hy Farao met hagel / vuur en donder plaagde? Dat kon de Duivel ook / somen meint / wanneer hy 't huis des eerstgeborenen van Job om verre stormde. Noch is dat niet met al / dat sulx van God maar eens gedaan is; den Duivel is 't zijn dagelijx werk. Hy heeft een heir van Windverkopers op de baan / dat uit een deel Lappen en Finnen bestaat. De sleutel van Gods binnekamer heeft hy niet van node; om den wervelwind daar uit te laten; Job. 37: 9. hy heeft hem in den sak / en laat dien als hy wil / uit enen knoop van sijnen neusdoek bersten. Hy maakt of stilt een storm. Het joodsche volk en heeft des Duivels kraght noch gekend / wanneer sy over 't werk van Godes Soon verwonderd seiden: wie is dese doch, dat hem ook de winden en de Zee gehoorsaam zyn? Matt. 8: 27. Niet met al; dat hoortmen van den

Duivel

Duivel alle dagen seggen/ (sonder dat het iemant ooit gesien heeft) dat hy door een hex of kol een schip op Zee het onderst boven keert.

§. 14. Wat seg ik meer? heeft Christus groter werk gedaan dan dat hy doden levend maakte? Of isser groter werk; 't zy geestelik/ of lichamelik verstaan? Want de Vader heeft den Sone lief, en toont hem alles wat hy doet: ende hy sal hem groter werken tonen dan dese, op dat gy u verwondert. Daar op geeft hy blijk sijns seggens/ en komt met dat sijn groot werk voor den dagh: want gelijk de Vader de doden op wekt en levendig maakt, also maakt ook de Sone levendig die hy wil. Joh. 5; 20/ 21. Dit sal dan sulken groten wonder zijn: als 't ook is/ trouwens; gemerkt het is het werk des genen die den adem des levens allereerst in den mensche blies/ die ook sijne adem wech neemt die den selven ook alleen kan wedergeven. Maar daar gaat al vry wat meerder wonders om/ (so men seit) daar de Duivel in 't werk is. Want gesteld zijnde/ dat de Ziele in haar Lichaam woont/ gelijk de mensche in syn huis: als dit val/ so moet de mensch daar uit verhuisen. Paulus gebruikt self dese gelykenisse/ wanneer hy van 't verlaten deses aardschen tabernakels spreekt. 2 Kor. 5: 1. Set hier tegen over/ dat een huis dat afgebroken of beschadigd is/ wederom word opgemaakt. De Saligmaker dan wanneer hy doden levendig maakt/ doet so veel in 't groot en in 't onmogelik/ als de mensche in 't klein en mogelik/ die den man wederom in 't huis brengt daar hy uit gevaren was. Wederom/ so wanneer hy 't lichaam dat nu dood was wederom in 't leven brengt/ of de krankheid en 't gebrek geneest: so doet hy boven alle kraghten der Natuur/ het gene de mensch een neergevallen huis weder opmakende/ of vertimmerende te wege brengt. Maar het blijft beider sijds deselfde ziel en 't self de lichaam/ dat gescheiden zijnde wederom vereenigd word; gelijk deself de man wederkeert in het selfde huis. En by 't vertimmeren so blijft de self de stoffe/ of immers enerley; kalk blijft kalk/ en steen blijft steen. So ook/ het is de selfde mensch die door 's Heeren goddelike kraght van den doden opgestaan/ of van sijne krankheid is verlost. Maar so iemant kalk tot steen/ of steen tot hout maken; of 't hout in yser veranderen konde; soude die geen meester der Nature zijn: en dat/ seitmen kan de Duivel doen.

§. 15. Is niet so/ vrome kristenen! en is het niet veel meer/ indien die bose en verdoemde Geest de menschen/ als hy wil/ in wolven/ en die weer in menschen; die/ en hem self in enen bok of man met enen boxvoet kan veranderen. Niet in schijn; segt dat by lieve niet: wanneer de hexen katten zijn/ so komense door kleiner gat dan 't kleinste katje wringen; en de weerwolven mensch en vee/ gelijk een ware wolf de schapen bijten/ daar een mensche tand noch klaauw-toe heeft. Word de wolf door hals of kop geschoten; daar raakt een mensch om hals: krijgt de katte stoot of slagh; de hex is bont en blaauw geslagen. Also onmogeliken saak is 't mede/ dat de wesentlijkste eigenschappen van een ding veranderd worden: en sodanig ist/ dat een menschen lichaam handelbaar noch sightbaar zy; het gene

Chri-

Christus boven alle kraght van enig schepsel / en buiten alle gevaar van menschelik bedrogh is stellende Luk. 24: 39. Joh. 20: 27. Men magh wel van Elisa spreken dat hy door Gods kraght het yser drijftig maakte; gelijk het in Gods Woord voor wat wonders word verhaald: 2 Kon. 6: 6. Wat komt dit in rekeninge by dat de Duivel dagelijx noch menigte van hexen doet op 't water drijven? Deser dingen sullen ons by vorder schrijven noch verscheidene ten voorschijn komen: waar uit blijkt / dat den Duivel groter kracht van den almachtigen Schepper self word toegeschreven. En daar zijnder meer dan oude wijven / of het ongeletterd volk / die daar aan geloove geven.

§. 16. Het baat niet of men hier al seit / dat de Duivel door natuurlike behulpselen / daar hy wonder gaaw op is / allerhande ongedierte maken; en door snelheid van bewegingen 's menschen oog bedriegen kan. Want het is in 't vorige wel duidelik geleerd / dat hy niets kan doen/noch in waarheid noch in schijn. Daar beneffens gaat dit gansch niet aan/om hem groter werken dan God selve/ die de kraghten der Natuur te boven gaan/ en self tegen de Nature zijn/in sulker voegen als daar nu getoond is/toe te schrijven. Ook komt geen snelheid van beweginge te pas daar gansch geen beweginge te pas komt:want die ene onscheidelike eigenschap eens Lichaams/en onmedeelbaar aan de Geesten is. In 't I. hoofdstuk deses Boex §. 9/ 10/ 13/ 14. is dat al geseid. Om te seggen 't gene hier de waarheid is: datmen sulke grote dingen aan den Duivel toeschrijft/'t is niet om dat hy de Natuur, so wel doorsocht heeft;maar om dat wy self dat niet en doen. Want hoe meer dat iemant in de werken der Natuur ervaren is / hoe weiniger hy aan den Duivel geeft. Duisend dingen steltmen dat door Duivels kraght en list geschieden / om datmen niet en weet dat sulx natuurlik so geschieden kan. En waarom weetmen 't niet? Om dat het seldsaam is / en dat wy nooit de moeite nemen om te ondersoeken wat Natuur vermagh; maar alleenlik haar voor oorsaak kennen van 't gene dagelijx geschied. Nochtans zijn dese dingen die men dagelijx gebeuren siet / en eenpariglik voor werken der Natuur erkent / duisendmaal verwonderliker / dan de genen die als buiten den haak gewerkt / en niet dagelijx voor ogen zijn. Also ik dat in 't XXV. hoofdstuk mijns Ondersoex van de Kometen uitvoerlik getoond hebbe/ so sal ik hier niet breder daar van spreken.

§. 17. Men behoeft sich ook niet al te seer te bekommeren / om te weten wat de Duivel maghtig is te doen; so wanneer ons dunkt dat iets boven de Natuur geschied: want dan isset seker dat hy 't niet kan doen. Ik segge / dat het al te sinneloos gekaveld is / so wanneer iet quaads gebeurt / dat na ons verstand de kraghten der Natuur te boven gaat; dat het werk dan van den Duivel is. Want die dat dunkt / moet noodsakelik geloven dat de Duivel iets kan doen / dat natureliker wijse niet geschieden kan. Is dat waar: so is de Duivel God. Siet iemant dit gevolgh niet / ik doe 't hem aanstonds sien. Al wat gy kont bedenken datter is/dat moet de Schepper self / of 't moet syn Schepsel zijn. Wat is de Duivel nu? Een bedorven

schepsel / sult gy moeten seggen: volgens dien een deel / en een bedorven deel der geschapene Natuur. Hoe kan nu 't gene een deel der Natuur is/boven de Nature zijn? Wie is boven de Natuur dan God alleen? Derhalven sluit ik aanstonds / regelreght tegen dat gemeen gevoelen aan; so haast alsmen my seit / dat iet boven de Natuur geschied zy: so heeft et dan de Duivel niet gedaan; het is Gods eigen werk. Een ander seit / het is doch geen natuurlik werk / derhalven moet het Toverye zijn; en een ongewasschen mond / daar speelt de Duivel mede: maar ik; so 't geen natuurlijk werk is / so is 't voorseker ook geen Toverye. Want isser Tovery: die moet / al schoon bedrieghlijk / nochtans gansch ende gaar natuurlijk zijn; gelijk ik hoop in 't III. Boek den Leser te doen sien.

§. 18. Maar hier openbaar sich by de voorstanders van des Duivels grote maght een besondere streek van gaawigheid: misdien datse deselve met Gods Toelatinge bepalen. En is also 't gemeen seggen/dat de Duivel dit of dat kan doen / wanneer 't hem God toelaat. Ik bekenne / dat ik by my selven ontroerd worde / so menighmaal als ik luiden van mijn eigen geloof dus hore spreken. Even eens oft God den Duivel konde toelaten God te zijn: of de Schepper aan het schepsel om de Schepper self te zijn. Veel gelijk dan Joden en Mahometanen/met uwe uitlegginge over de woorden / laat ons menschen maken, Gen. 1:26. en / siet de mensche is geworden als een van ons. cap. 3:22. Dat is / na uw verklaren / God sprak daar d'Engelen aan / om met hem t'samen 't scheppen van den mensch in 't werk te stellen: en van d'Engelen/als hem gelijk zijnde; so dat hy met den selven in een geselschap was / om te mogen seggen / als een van ons. Want waarom konden d'Engelen noch in dien eersten en volmaakten stand / so sy met Gode in geselschap waren/ en boven dat besonderlik daar toe genodigd; hem in 't scheppen van den mensche niet behulpsaam zijn: indien de Duivel/ uit dien eersten staat vervallen/ van God afgescheiden / en sijn erf vyand geworden zijnde / sulk door blote toelatinge doet? Of waarom laat hy sijnen vyand en weerspanneling dat toe / 't gene nooit den vrienden en getrouwen dienaars moght gebeuren?

§. 19. Verder: laat God aan den Duivel 't scheppen en herscheppen der Nature toe: waarom dan ook die eere niet/die hy rond uit verklaard dat hy geenen anderen geven wil; dat hy als Schepper aangebeden werde? Jes. 42: 8. en 48: 11. Laat hy den Duivel toe sulken maght gelijk men voorgeeft; Christus moght hem weigeren te aanbidden / om dat hy Gods eigen Soon is: maar wat ons aan gaat / die maar menschen zijn; wat reden hebben wy te seggen / daar staat geschreven, den Heere uwen God sult gy aanbidden, en hem alleene dienen? Mat. 4: 10. So men ergens Heidenen vind/die den Duivel self/ hem kennende voor sodanig als hy is/aanbidden: ('t gene ik echter eens en andermaal geloochend hebbe 1. b. V. §. 4.) wat schuld hebben die menschen; so hem God self toelaat / en hy dan ook maghtig is te doen/ het gene alleen genoeg is om iemant aanbiddelik te maken? Men magh den Duivel niet weigeren die eere/also hy hem dan uit voorseide reden toebehoort:

en

en God self kan 't den mensche niet voor sonde rekenen; also hy den Duivel toelaat dat te doen / waarom hy self wil aangebeden zijn.

§. 20. Evenwel so zijnder noch al menschen / die meinen / dat God den Duivel toelaat wonderen te doen; of self die doet / om valsche leere te bevestigen. Dat is: (so ik het wel begrijpe) dat God niet alleen bedriegen kan, in dien hy wil; maar dat hy 't ook wil doen. Dienvolgens isset buiten alle reden / dat sy die sulken tale spreken / sich so seer geërgerd hebben aan 't gene eens van iemant was gesеid; God kan indien hy wil; maar hy wil niet: daar sy nu seggen. God kan, en wil den mensch bedriegen. Godslasterlike taal! Nochtans meinen veele / datmen na de letter magh verstaan 't gene geseid word: dat het twede Beest, sprekende gelijk de Draak, en volgens dien met den Duivel eens / grote Tekenen doet; so dat het ook vuur van den hemel op aarde komen doet. Openb. 13:11/13. En waarom soudmense niet? Gemerkt dat Moses 't self de ook bevestigt / seggende / dat een valsch Profeet ook wel een Teken soude konnen doen / dat na quam. Want hy stelt een geval / so het Teken of dat Wonder komt, dat hy gesproken hadde; en dat om 't volk daar door van God af te trekken / mits daar by seggende; laat ons anderen Goden, die gy niet gekend hebt, navolgen, ende hen dienen. Deut. 13:1/2/3. So dat Teken komt, so en is 't bedrog in 't Teken niet / maar in 't oogmerk / om door een wonder dat waarlik geschied den mensche te misleiden. En dat sal God so doen / of laten doen / met voordacht om den mensche te versoeken? Hier moest ik nu op antwoorden / indien het van den Duivel wierd geseid: maar van 't Duivels volk / gelijk dat Beest en ieder valsch profeet / of droomverdrijver / daar die Schrift af spreekt / staat ons eerst in 't ander werk te handelen. Dies heb ik 't hier alleen gemeld / om te tonen / dat ik 't niet vergeten wil. Seg hier alleenlik / dat het Teken dat dan komt / geen Teken is: by 't volk daar voorgehouden / dat niet beter weet; maar een natuurlik werk / of menschen list.

§. 21. Maar schoon dese ongerijmdheden / uit die voorgewende toelatinge ontstaande / onverschoonlijk zijn; noch isset plomper onverstand / te seggen dat de Duivel doen kan 't gene hem van God word toegelaten. Hy moet geen sinnen hebben / of niet weten dat hyse heeft / die sulk voorgeeft of sich in de hand laat steken. Geeft de toelatinge 't vermogen om een ding te konnen doen? God heeft Abimelech niet toegelaten, Sara aan te roeren. Gen. 20:6. So hy 't hem toegelaten hadde / 't was in sijnen wille en vermogen om te doen. Maar so hy 't selve werk aan den Duivel toelaat / kan die 't daar mee doen? Kan een Geest / die sonder vleesch en been is / overspel bedryven? Waarom laat my God niet toe (terwijl ik dit nu in den winter schrijve) so wel op 't onbevrosen water als op 't ys te gaan? Wat let my sulx te doen. De Schepper heeft aan my de kraghten niet gegeven / om dat te konnen doen. 'k Seg verder: hoe quam Petrus noch te sinken / daar hem Jesus niet alleenlik toeliet / maar ook riep / om te voet op 't water hem te ontmoeten? Matt. 13.28/29/30. Noch 't een noch 't ander hielp hem dan daar toe: maar de kraght / waar mede hem de Heere bystond / so lang

 als

als 't hem beliefde. Wanneer hem die begaf / so begon hy te sinken; schoon de toelatinge bleef / en 't bevel om Jesus in 't gemoet te gaan geensins herroepen was; die de hand noch uitstak om hem aan te halen. Wat is dan dese Toelatinge te seggen? Was het door blote toelatinge dat een Ezel sprak; dat het yser swom; dat Elias ten Hemel voer? Of was 't om dat God den mond der eselinne opende; Num. 22: 28. dat het een Profeet en geen Duivel was die het yser swemmen dede; 2 Kon. 6: 1-7. en dat de Heere self Elias den Profeet met sijnen wagen halen liet? 2 Kon. 2: 1/ 11. Siet so veel verschilt de toelatinge van 't vermogen: sy geeft verlof / maar niet de kraght om iets te doen.

§. 22. Men spreke my dan van de toelatinge niet meer. Maar een van beiden: God heeft den Duivel sulke kraghten ingeschapen / dat hy al kan doen het gene hy selve doet; (want het is getoond §. 12/ 13/ 14. datmen self noch groter werken aan den Duivel toeschrijft / dan men leest dat Godt ooit heeft gedaan) of hy staat hem daar in by. Het eerste al reeds geseid / dat so veel is / als of de eenigste Schepper enen tweden schiepe / die noch groter dingen dede dan hy self. Maar somen 't ander seit: waarom schrijftmen dan den Duivel toe / 't gene self d' Apostelen niet lijden moghten datmen van hen denken soude / als of wy (seidense) door onse eigene kraght of godsaligheid desen hadden doen wandelen? Hand. 3: 12. Let wel op 't woord Godsaligheid: want daar uit blijkt / hoe sy verstonden / dat het gene sy door eigene kraght niet konde te wege brengen; het naaste wel was om te denken / dat sy door hun godsalig leven so veel gunste by God hadden / om het door sijne almaghtigheid op hun begeeren te doen. Quam dan der Apostelen godsaligheid hier in te kort: des Duivels godloosheid noch so veel te meer.

§. 23. Godloosheid evenwel (salmen noch al blijven seggen) hindert God den Heere niet; van kraghtdadig aan de snoodste menschen toe te laten / 't quaad dat sy in de weereld doen. Kraghtdadig dat bekenne ik geerne; maar begeere wel te weten / hoe verre dat d' Almaghtige in desen sijne kraght in 't werk wil stellen. Kraghtdadig laat hy aan de menschen nimmer toe / te doen het gene menschen kraght / so als hy de geschapen heeft / niet doen en kan. Derhalven helptet ook den Duivel niet / dat Gods kraght mede werksaam is / omtrent het quaad dat hy bedrijft: also die werksaamheid nooit verder gaat / dan in de kraghten der natuur van dit bedurven schepsel is. Werkt God daar boven iets / dat is dan Gods / en niet des schepsels werk. Of wilmen evenwel / dat sulx aan 't schepsel als ene onderoorsaak toegeschreven werde: so is desselven aart veranderd / en 't selve schepsel is nu 't self de schepsel niet. Men heeft hier over noch eens na te sien / het gene ik in 't VII. hoofdstuk van de werkingen der Geesten in bedenken geve; also daar (mein ik) wel uit blijken sal / hoe weinig het in desen helpt / dat Gods toelaten meer dan bloot gedogen is: want self wanneer hy word geseid te werken / ook in 't goede / 't werk aan 't schepsel niet magh worden toegeschreven; so dat boven of slechs buiten sijnen aart sich uitstrekt / maar door 't is het gene 't is.

§. 24. Met

§. 24. Met een woord moet ik hier noch by vermanen / 't gene anders breder spraak vereischen soude / so 't uit al 't voorseide niet bysonder bleke : datmen den Duivel op seer ongelyke wijse handelt ; wanneermen dien gewaanden Vorst des Weerelds / eerst goddelike / en daar na schier min dan menschelike daden toeschrijft. Want men voert hem van 't hof na den kerker / van den troon op 't schavot / en maakt hem tot een Beul : die dagelijx ene grote menigte van menschen door de gansche weereld/en self onder Gods geheiligd volk / beseten en betoverd houd ; des menschen boos geweten plaagt en pijnigt in dit leven / of hierna aan 't vuur der Helle braden sal. Immers is 't gemeen / dit leven betreffende : so iemant in moeilike gedachten valt / of sijn gemoed hem over ondaad wroegt ; te seggen / dat hy van den bosen Geest bestreden word.

§. 25. En na dit leven : waar hoortmen meer van spreken / dan dat de Duivel de godlose menschen haalt / en in de Helle sleept? Doet hy voorwaar? Men tone my de Schrift die ons dat seit. So niet ; wel waarom seitmen dan / dat ook noch boven dien so weinig past? Want men segge my wie best daar aan is / van twee die in de gevangenisse gaan : de dienaar van 't gereght / die den gevangen derwaarts sleept / ende verdiende straff aan hem te werke stelt ; of de misdadige die derwaarts geleid / alsulken straffe lijd? So isser dan de Duivel verre best aan/die den mensch ter helle sleept/ en in de Helle straft ; Hy die self oorsprong aller sonde is ; en d'arme mensch sal daar voor lijden / al wat hem daar de Duivel doet. Is dan de Duivel daar gelijk Josef in de gevangenisse / die sulk een groot gesagh heeft in de Hel? Of is hy noch al meer : te weten / de Stokwaarder of Gevangenmeester self? Maar Kristenen / dat helsche Vuur is den Duivel en sijnen Engelen voornamelik bereid : en 't magh hem niet eens beuren / dat hy Scherpreghter zy. Matt: 25:41. Des word sijn vonnis uitgevoerd/eer 't ander eens gelesen is : Gaat wech vervloekten : ende niet / dat u de Duivel hale ; gelijk d'onheusche taal van 't grootste deel der menschen is. Die leiter dan al toe : waar toch? in 't eewig Vuur, dat den Duivel en sijnen Engelen bereid is. Men leest wel / (en dat nochtans by gelijkenisse) dat Engelen de Ziel van Lazarus ten Hemel droegen;maar niet dat insgelijx de rijkaart van den Duivel ter Hellen waart gevoerd is. d'Engelen(so in't XIII. Hoofdstuk is getoond) zijn Gods dienaars over al / so wel tot straf als hoede van de menschen ; de Duivel Gods gevangen ; en daar mede isset uit.

XXXV. HOOFDSTUK.

Ook kan de waarheid van het kristelijk Geloof met dat gevoelen niet bestaan.

§. 1. NU / daar heb ik dus veel arbeids over hoop gehaald: wat isser mede uitgereght? Mijns oordeels vry wat meer/danmen met-

ten eersten soude konnen sien: des ik 't hier nu tot besluit / so veer als wy gekomen zijn / met weinig woorden seggen sal. Dit alles moet van beide ende op dit middelpunt vergaren / dat het kristelijk Gelove met het algemeen gevoelen / dat ik hier bestreden hebbe / niet en kan bestaan. Daarmede wil ik echter niet seggen / dat de kristelike leere by de genen die in desen dolen / tot ophheden niet / of niet genoegh bevestigd zy. Het tegendeel beheist het wit dat ik beoge. Want daar mede wil ik het gewight van dit geschil te kennen geven: te weten / dat de vaste gronden van het Kristendom / en besonder in de Protestansche Kerk / ongemerkt door dit gevoelen ondermijnd; en / so men 't van die kant bespringt / onhoudbaar is. So dat wy wel aan d'eene kant op vaste gronden bouwen; maar daar tegens van eene andere onwinbare werken voor den vyand opwerpen; uit welken 't gansch gebouw vernield moet worden / so men daar niet in voorsiet. Ik spreke uit de borst: een Atheist behoeft geen andere wapening / dan dat gevoelen / daar ik in dit boek van spreke / om het gansche Kristendom tot den grond toe neer te werpen; en 't gene wy hem self in handen geven / wanneer wy van den Duivel spreken so als men daar af spreekt. Dat sulx niet en is gemerkt / komt mijns achtens daar van daan / dat wy slechs de leere van den Godsdienst met de redenen waar mede die bewesen word overnemen; sonder selve te ondersoeken / waar de kraght leit van 't bewijs. Doen wy 't eens ter dege / wy sullen (als geseid is) klaarlik sien / dat Gods allerhoogste Eere / en sijn allerheiligst Woord van der menschen Saligheid niet en kan verseker'd worden / so die dingen waar zijn daar ik tegen schrijve. Wil de Leser dat ik hem dat kortelik betone / ik sal 't van beide zyden doen: eerst so veel de waarheid / en daarna in 't gene de godsaligheid betreft.

§ 2. De waarheid van de kristelike leere komt (so veel ons oogmerk hier vereischt) op drie voorname gronden aan Want laat my nu eens seggen / 't gene men gemeenlik van den Duivel seit; en bewijst my dan dat de Bybel Gods Woord is / dat Jehova God is / dat Jesus de Messias is: en siet eens door wat weg gy in den Hemel komen sult / so gy een van dese gronden mist. De twe eerste stukken staan ons met het gansche Heidendom; het derde boven 't selve met de Joden en Mahometanen te betwisten: doch met dese niet so veel als die. Des komt het hier niet eens op aan / of wy 't gelove der Gereformeerden / tegen dat van anderen in 't gemeen beslagh des Kristendoms / beschermen konnen: 't Is noch so verre niet; maar eerst ontstaat de vraag / hoe 't kristelijk Geloof in 't algemein sal staande blyven / indien de Bybel Gods Woord niet is; indien daar ander God is dan dien Israël van ouds daar voor erkend heeft; indien die Jesus welke van de Joden is gekruist geweest de wettige Messias / God van eewigheid / en also de Saligmaker niet en is / buiten welken geene saligheid te soeken noch te vinden zy. Ik ga dan nu van stuk tot stuk.

§. 3. Waar sal sich eindelik de grond van ons gelove vesten / so ons Gods allerheiligst Woord ontsinkt / waar in de saligheid bestaat? Maar wat bewijst de goddelikheid van 't Woord / dat door Profeten en Apostelen verkondigd

digd is? Wat deden sy / waar uit men weten moght / datse van God gesonden waren? Werken die geen menschе sonder God kan doen. Want het volk Israël kende Gods stemme in 't geven van de Wet / door versoekingen, door tekenen, ende door wonderen, ende door strijd, ende door ene sterke hand, ende door enen uitgestrekten arm, ende met grote verschrikkingen. Deut. 4: 34. En 't Evangelium noch meer; 't welk begonnen zynde verkondigd te worden van den Heere, aan ons bevestigd is geweest door de genen die hem gehoord hebben. God boven dien mede getuigende door tekenen ende wonderen, ende menigerleye kraghten, ende bedeelingen des Geestes na synen wille. Hebr. 2: 3/4. Maar na 't gevoelen datmen van Duivel heeft / so is dat al maar praat. Want door Duivels kraght (vergeef my 't seggen / Leser) so doet een toveraar of hex veel groter werken / dan ooit Moses / of Profeten / of Apostelen / of Christus d'aldergrootste Heere self / bestonden om te doen. De Profezyen echter / sult gy seggen / tonen dat Gods Geest daar in gesproken heeft. Maar waarom segt gy dan / dat ook de Duivel dagelix noch aan de menschen profeteert / voorspookt en voorspeelt; veel overvloediger / en veel gemeensamer dan ooit den Urim en de Tummim van den Priester dede? Tot de Wet en tot het Getuigenisse, isse niet en willen spreken na dat woord, daar geen dageraad in is. Jes. 8: 20.

§. 4. Waar mede bewesen de profeten dat Jehova God is / en datter buiten hem geen ander is? Is 't niet uit de Scheppinge van alles; en waar uit blijkt dat hy alle ding geschapen heeft? Uit dien / dat hy als noch alle ding als syn eigen werk na synen wenk bestuurt. Is 't JEHOVA, der Hebreën God / die alle dingen heeft gemaakt? Ja: want hy maakt noch dagelix alle dingen levendig. Nehem. 9: 6. Dat is in 't hebreeuwsch te seggen / dat hy noch alle dingen onderhoud; en datse noch al even seer door synen wille zijn, alsse door synen wille geschapen zijn. Openb. 4: 11. Maar waar uit blijkt al wederom / dat het JEHOVA is door wien alle dingen noch op heden zijn / en dat hy daar af volslagen meester is? De Schrift bewijst dat met de werken die hy doet: dat hy den regen en den wind gebied / dat hy de schepen op zee bestiert / dat hy doden levendig maakt: en diergelijke wonderen / die de kraghten van den mensch te boven gaan / Maar alle dese dingen doet de Duivel mede / als men seit.

§. 5. Laat ons dese beide saken t'samen voegen / Gods en syns Woords volstrekte heiligheid. Hoe word dit van hem self bepleit? Te weten 't gene niemant anders weten kan / en te doen het gene niemant buiten hem kan doen: dit zijn de eenigste bewijsen in de Schrift / dat sy van God is / en geen ander God dan de gene van wien dese Schrift is ingegeven. Wat het eerste betreft: de voorweetenschap van alle dingen / en gevolgelik derselver voorsegginge van overlangen tijd / eer iet dat daar af oorsaak zijn of worden konde / noch in wesen zy; is een onfeilbaar merk van goddelikheid. Want vermits dien dat al wat is Gods werk is: so moet volgen / dat Gode alle dingen als sijne werken zijnde / van eewigheid af bekend zyn. Hand. 15: 18. Daarom brengt uwe twistsaken voor den HEERE; brengt uwe vaste bewijsredenen

nen

nen by, seit Jacobs koning. Laatse voorbrengen ende ons verkondigen de dingen die gebeuren sullen. Doet ons de toekomende dingen horen; verkondight die hier na komen sullen; op dat wy weten dat gy Goden zijt. Wie heeft wat verkondigd van den aanbeginne, dat wy het weten mogen; ofte van te voren, dat wy seggen mogen, hy is reghtveerdig? Maar daar en is niemant die wat horen doet; ook niemant die u lieder woorden hoort. Jesa. 41:21/22/23/26. en 44:7. 't Is alleen de God des Hemels die verborgentheden openbaard. Dan. 2:11/27/28/29. Daar af wierd self een heidensch koning overtuigd: het is de waarheid, seide Nebucadnetsar/ dat ulieder God een God der goden is, ende die de verborgentheden openbaart; dewijle gy dese verborgentheid hebt konnen openbaren. v.47. Die tale moet dan kristenen beschamen: want so door Duivels openbaringe 't verborgen en toekomende bekend kan worden/ gelijkmen 't daar voor houd: so is de Duivel God/ of God en is het niet.

§. 6. Ik weet/ men seit dat God den Duivel sulx te wete doet/ als 't hem belieft/om sijns volx vastigheid te hemwaart so te proeven. En 't heeft al vry wat schijns: want Moses schijnt het self te seggen/ dat een valsch profeet een teken soude konnen stellen dat na quam. Deut. 13:1/2. Maar dan seg ik hier voor eerst/ dat een valsch profeet de Duivel niet en is; en ten anderen/ dat het wonderteken al so valsch kan zijn als de profeet. Het heeft dan licht te komen; also het gene voor 't gemene volk een wonder schijnt geen wonder is. Hoe menigmaal is dat door onkunde van de kraghten der Nature dus misleid? Natuurliker wijse is het duisend jaar voor af te weten/ dat op sulken plaats op aarde/ enige verduistering aan Son of Maan/ in sulken ofte sulken plek des Hemels stond gesien te worden. Hoe menigmaal is 't volk van oude tyden her/ d'oorsaken niet wetende/ door sulke middelen bedrogen; meinende dat hy van God moest zijn die sulx maar eenen dagh te voren wist. De Schrift en seit niet/ dat sulk wonderteken als een valsch profeet tot sekerheid van sijne leere tonen soude/ boven de Nature soude konnen zijn.

§. 7. Maar waarom niet (werpt men my voor) indien het God also believen moghte; Het kan hem niet believen. Waarom? deself de reden/ om dat het onmogelik is dat God liege. Hebr. 6:18. Nu weet ik niet wat liegen en bedriegen is/ so het dat niet is. Neemt dat een bode my van self onbekend/ brengt my enen valschen brief; en God leent 'er self sijne hand en zegel toe. Magh ik die in twijfel trekken? en so niet/ moet ik dan ook niet geloven/dat die brief van God is? Ende word ik van God self genoodsaakt/ schoon ik waarheid soeke/ om de leugen te geloven? Versoepelike tale! Hoe verre komt de mensche te vervallen/ dat hy God ten leugenaar moet maken (ik schrikke 't woord te noemen) om des Duivels groot vermogen te bepleiten? Seght niet dat God ene kraght der dolinge in der ongehoorsamen menschen herten send/om de leugenen te geloven; al is 't dat Paulus dat van sulken seit/ die dit oordeel weerdig zijn/ om datse de waarheid niet geloven wilden. Want Moses van alsulke niet en spreekt/ maar die de waarheid

heid aangenomen hadden / en op dese wyse nu gewaarschuwd wierden; datse sich door leugentekens niet verleiden lieten / om den waren God en Godsdienst af te gaan.

§. 8. Siet eens hoe die twee vermaarde mannen / d'insteller en d'hersteller van de wett / welke beide by den Saligmaker op den berg in heerlikheid vertoond zijn; Moses seg ik en Elias: siet eens hoe sy beide op gelijken voet het een en 't ander hoofdstuk tegen d'ongelovigheid bewijsen; dat Jehova en geen ander God is/en de Leere en Dienst daar sy voor stonden ook van God was ingesteld. U is het getoond, seit Moses/ op dat gy wetet dat de HEERE die God zy; daar en is niemant meer dan hy alleen. Van den Hemel heeft hy u syne stemme doen horen, om u te onderwysen; ende op der Aarde heeft hy u sijn groot vuur laten sien, ende gy hebt sijne woorden uit het midden des vuurs gehoord. So sult gy heden weten, ende in uw herte hervatten, dat de HEERE die God is, boven in den Hemel ende onder op der Aarde: niemant meer. Deut. 4: 35/ 36/ 39. En wat seit Elias tegen 't volk dat Baal eerde/ tegens ofte nevens God? Roepet gy den naam uwes Gods aan, ende ik sal den naam des HEEREN aanroepen: ende de God die door vuur antwoorden sal, die sal God zijn. Wat gebeurde? Het vuur des HEEREN viel op het brandoffer, dat Elias hadde toegesteld; en verteerde alles. Als nu het gansche volk dat sagh, so vielense op hunne aangesighten, ende seiden, de HEERE is God, de HEERE is God! 1 Kon. 18: 24/38/39. Men siet dan klaarlik/dat de Schrift self anders geen bewijs van hare godlikheid / nochte God van syne godheid geeft / dan alsulke werken die geen schepsel buiten hem kan doen.

§. 9 Nu van Christus: wat mirakel heeft hy ooit gedaan / tot bewijs dat hy Messias was / 't gene de Duivel (na 't gemeen gevoelen) alle dagen niet en doet/en noch veel meer? Men bewijst gemeenlik in de scholen de Godheid van den Soon en Geest / uit de namen / eigenschappen / werkingen/eerbiedigheden/ die Gode alleen eigen zijn. Maar hoe zijnse hem eigen/ indien het alles even eigen aan den Duivel is? Godlike namen: so de Duivel ook de God van dese weereld is? Godlike eigenschappen; so de Duivel ook de herten kent, en op der menschē herten werkt; so hy Gods diepten ondersoekt/ en de verborgentheid van onse saligheid verstaat? Goddelike werkingen: so hy (gelijk getoond is) al doet en noch veel groter werken / dan men leest dat God self heeft gedaan? En als 't al geseid is; wat reden blijfter over/ waarom dat hem ook geen goddelike eere word gedaan? Dit heb ik flus XXXIV. §. 19. met weinig woorden al geseid. Eindelik / op datter niets ontbreke: 't is een bewijs van Godheid voor den Soon of H. Geest; dat werken op de eene plaats aan God / op d'andere aan eenen van die beiden toegeschreven worden. Dit is hier mede so: God porde David aan, en de Satan porde David aan, om 't volk te tellen; so alsmen dat verklaart. De Heere heeft genomen, en de Satan heeft genomen, goed en bloed en lijfs gesondheid van den goeden Job. Siet eens lieve menschen/ waar wil dit noch na toe? Doch hoemen sulx van God of van den Satan magh verstaan/ heb ik boven in het XX. en XXII. hoofdstuk al getoond.

§. 10. Maar neen: de Duivel kan niet doen dan 't gene God hem toelaat; gelijk al eens geseid is. XXXIV. 18—23. Maar bedenkt u noch eens / mensche / wat gy segt: so als gy van den Duivel spreekt / sprak Christus van hem self: Ik en kan my selve niet doen; de Soon en kan niets van hem selve doen: 't zy dat hy den Vader dat siet doen, want so wat die doet, dat selve doet ook de Sone desgelijx. Joh. 5: 19/20. So spreekt men doorgaans van den Duivel ook (gelijk het stuk al eens geseid is / XXXIV. §. 12.) de duivel is Gods Aap; hy siet hem de kunst af / en brengtse dagelix tot nog meer volkomenheid; ende sal u groter werken tonen dan dese, op dat gy u verwondert. v. 20. 't Gene Christus met die woorden op hem selven seit/dat gelooftmen van den Duivel waar te zijn; door hem (als geseyd is) groter werken toe te schrijven/dan de Heere self ooit heeft gedaan. God kan sich nergens bergen noch vertonen/ of de Duivel vind hem daar/en laat sich mede sien: waar sich de Schepper en de Saligmaker keert of wend/ de Duivel volgt op 't selfde spoor; Gods gangen in Gods Heiligdom die speurt hy vlytig na. Hy let op sijnen mond / (om so te seggen) en siet hem na de handen. Spreekt God een vry woord tot sijn volk; hy heefter t'sijne tegen: doet God iets / hy doet hem alles na. Men segge dan niet weer: Daar God ene Kerk sticht, (seit het spreekwoord) daar bowt de Duivel een Kapelle. 't Is te weinig/ na al die grote dingen die men van hem seit; ende moghtmen liever seggen so als men 't meest gelooft: daar God maar een kapelleken bowt, daar sticht de Duivel wel een Kerk. Want so wat dolingen of misbruiken of ergernissen de Kerk bevlekken / wat twisten of oneenigheden deselve scheuren/wat vervolgingen of verdrukkingen haar ontrusten of verwoesten: men siet het alles voor een werk de Duivels aan/die op elk besonder voorval voorbachtelik toeleit / en 't werk door sijne loosheid en vermogen dus beleid; mitsdien dat bose menschen niets van allen desen doen / ten zy dat hen de Duivel dus vervoere. Sulken God maaktmen van hem / die des groten Gods gevangen is; mitsdien dat hy so wel van onder uit de Hel/als de Heiland self van boven uit den Hemel werkt.

§. 11. So verre gaat de waangelovigheid: de Duivel moet by Christus niet alleen in Godheid vergeleken zijn; maar in de Menschheid ook: want anders weet ik niet waar af dat vuile spreekwoord kome / de Duivel en sijn moer. Altoos gelijk men leest dat Christus Broeders hadde / also genaamd: so komt hier ook / als 't naawt / de Duivel wel ten voorschijn met sijn Broer. Want men schrijft/dat deselve hem geholpen heeft / om den armen visscheren te spijt / derselver schuit uit een overvischrijk meir op enen hogen boom te hijsschen. Waar? aan de Stubben-kamer op 't eiland Rugen/ so Cluverius getuigt/ die beter wist waar menschen dan waar Duivels wonen. Hy gelooftet even wel / van horen seggen; en Mebius om dat hy 't seit: doch sonder sich met die vertelling op te houden: die Oudaan weerdig acht om in sijne vertaling in te lasschen. Montanus in 't Gesandschap van Japan en swygt'et mede niet. Siet hier dan vier geleerde mannen / die alsulken grol geloven: wat my belangt / ik begeer

huy

hun vijf de niet te zijn. Want dese en diergelijke dingen komen my so ongesouten voor; dat ik my beswaarlijk kan bedwingen / of ik moet schier lacchen in 't midden van den meesten ernst. Lacchen echter / dat de droefheid, dus verkropt / daar na te meer verswaart; wanneer ik wederom als tot my selve keert / en al de swarigheid eens overwegen ga / die 't kristelijk Geloof door dat gevoelen lijd. Want menig mensch word belet / van God so als 't behoort te kennen of te dienen. Dat wil ik nu met weinig woorden noch wat nader gaan beduiden.

§. 12. Want siet eens / hoe uitdrukkelik lopen alle dese dingen tegen de Schriftuur! Die seit ons / dat het God is / die den visschen met het vee en al 't gevogelte tot dienst des menschen onderhoud: Psal. 8: 7/ 8/ 9. hier heeft de Duivel maght om hem Gods milde gaben door gedurig plagen te ontkeeren. Want dat houd die voorseide fabel in. Wat helptet of ik God tot vriend hebbe / die my alles geeft; so de Duivel wederom mijn vyand is / die my alles neemt? Ik magh op sulk een nietig ding so lang niet staan: anders had ik noch seer veel daar af te seggen. Wat doetmen meer: de Schrift seit/dat so iemant wijsheid begeert/hy God dan daarom bidden moet/diese alleen geven kan en wil. Jak. 1:5/17. Maar 't gemeen gevoelen is/dat de Duivel als een duisend konstenaar den mensche alles leeren kan; selfs de diepste verborgentheden des Geloofs. Ten minsten iemant diemen niet en kent/of op wienmen geen goed oog en heeft: werkt hy wat bysonders uit / of weet hy iet verborgens sonder datmen kan bedenken hoe hy 't weet. men seit/die mensch gaat met den Duivel om. Eindelik so vraagt ons Amos/ofter wel een quaad is dat de HEERE niet en doet. cap. 3:6. Klag. 3:37. Ja/seggen dese luiden; al 't quaad komt van den Duivel / maar 't goed alleen van God. Siet daar dan nu twee Goden / den eenen goed / den anderen quaad. Vreest God, eert den Koning, seide Petrus / 1 Pe. 2: 17. maar dese leere wil / datmen God sleghs eeren / maar den Duivel vresen sal. Dus word Gods goedheid ons onnut gemaakt/nadien 't genot van sijne gaben door den Duivel steeds belemmerd word. Dus word der wijsheid die van boven komt te kort gedaan / indien deselve ook van onder uit der Hellen komt. Dus word verydeld Gods reghtveerdigheid / indien hy 't quaad niet straft / of 't moet de Duivel doen / so verr hy schepselen daar toe gebruikt. Dus word ten laatsten alle vrese Gods verkleind / en 't geloof verswakt; terwijl de brosse mensch veel meer den bosen Duivel vreest / dan op den goeden God betrowt.

XXXVI. HOOFDSTUK.

Aan de ware Godvruchtigheid word daar mede grotelix te kort gedaan.

§. 1. 't Gene daar nu laast geseid is / magh noch wel wat duideliker aangewesen worden: te meer om dat de menschen voorgeven/

dat der Godvrughtigheid te kort geschied / indien men sulke dingen van den Duivel niet gelooft. Want godlose menschen meinense dat dit grotelix misbruiken sullen / om der ongebondenheid huns levens toe te geven ; somen voor den Duivel niet en heeft te vreesen. Ik bekenne dat het my gereed valt te geloven / dat godlose spotters myne leere lichtelik misbruiken sullen : dewyle ik sie / dat selfs degenen die daar onder niet gerekend zijn / sulke voorwendingen maken. Maar dat gaat my niet aan ; niet meer dan d'eerste leeraars tegen 't Pausdom / dien al 't selvige verweten wierd ; so als het onse Catechismus self te kennen geeft / met de 64 vrage op 't stuk der Rechtveerdigmakinge / sonder goede werken ; of dese leere geen godlose en sorgelose menschen maakt? D'apostel Paulus selve moght die lasteringe niet ontgaan! als bleek uit dien dat hy hem selve tegen wierp: wat sullen wy dan seggen? sullen wy sondigen, op dat de genade dies te meerder werde! Rom. 6: v. 1/2. Zijn antwoord / gelijk ook in den Catechismus / magh hier ook de mijne zijn. Die den wegh der godsaligheid soekt in te gaan / sal sodanige uitwegen niet soeken.

§. 2. Maar isset niet al ver genoeg gekomen / dat wy den Duivel nodig hebben om den mensche tot Gods vrese te verplighten. Is d'algenoegsame God alleen dan niet genoegh / om ons te doen begrijpen dat hem ieder vresen moet? Ik vrese wederom / dat hy ons verwijten sal : gy meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21. Maar ik ben God (seit hy) ende geen mensche. Hos. 11: 9. Indien wy enen God voor hadden / die / gelijk de koningen en righters der aarde / anderen van doen hadde / om de ongehoorsamen en quaaddoenders te straffen ; so moght het voorwendsel enigsins bestaan. Maar gemerkt dat alle dingen voor hem naakt en geopend zyn, Heb. 4: 13. En dat sijne ogen 't gansche land door trekken. Zach. 4: 10. wanneer ons dat menscheliker wijse in gesighten verbeeld word / so brengt God syne Engelen wel ten voorschijn / die 't land doorwandelen / om te sien wat volkeren 't zijn / die Gods besondere gerighten staan gewaar te worden. Zach. 1: 11. Hy behoeft tot sulken einde den Duivel uit de Hel niet los te laten. Maar segt my doch eens / lieve Kristenen : die God niet vreest / sal hy wel den Duivel vresen? Ik gelove / ja ; maar voor sulke menschen schrijf ik myne boeken niet. Dan ik segge boven dien / dat de sonde in den mensch te meerder is / en de voortgang in de godsaligheid verhinderd word / door dat algemeen vooroordeel / dat den Duivel so veel maghts en bewinds ontrent de menschen geest. Dit wil ik eerst betonen in 't gene dat derselver handeling en ommegang met dien bosen geest betreft; en daarna so veel den ganschen loop van 's menschen leven en 't bestier zijner gedachten raakt.

§. 3. Wat het eerste belangt / so vraag ik / waar die sonden in bestaat die God so hard verbied / en so menigmaal ten swaarsten heeft gestraft : dat de mensche Waarseggers en Duivels konstenaars na dingen vraagt / die hy geerne weten wil : of dat hy hulp van hen versoekt / in tijde van verlegentheid? Wy sullen alle die plaatsen der Schrifture noch eens ondersoeken

wan-

(wanneer het God believen sal daar van sulke saken iets verhandeld word.) Ondertusschen wil ik op den Leser wel begeeren / dat hy my wil helpen soeken/of'er enige andere reden in de gansche Schrift te vinden zy / dan om dat die menschen door behulp der Baalym of Dæmones niet konden weten noch verrighten 't gene sy voorgaven ; maar de kennis en 't vermogen van dat alles God alleene eigen is. Anders salmen nooit bevinden / dat God weetenschap of hulp verworpen heeft / gesocht van sulken die des duchtig waren / uit oorsaak hunder boosheid oft vyandschap met God. So wel de lippen van Elis sonen / die godlose boeven waren / als der deugdelike priesters / moghten de weetenschap verkondigen; ende moest Israël uit hunnen mond de Wet des Heeren soeken / en door d'Urym en de Tummym vragen. So wel Judas / die den Duivel in sijn herte voerde / als een van d'andere elve die de Heere verkoren hadde ; moghtmen in den tijd hunder besendinge te werk stellen / om den kranken te genesen / en den verlegenen door wonderdaden op te helpen. Gy sult seggen / dat sy daar toe van God beroepen waren / maar de Duivel niet. Dat 's wel / so veel als 't gene betreft dat iemant amts halve doet ; so dat het gene Hosni en Pinehas of Judas deden in hun amt / van weerde was / mitsdien dat sy van God daar toe beroepen waren. Maar een bysonder persoon is niet gehouden om alleenlik by de leeraars om onderrightinge / of by de geneesmeesters om raad of hulp te gaan ; so verr hy dikmaals by anderen / daar toe niet gesteld zijnde / om hunder besondere bequaamheid wille beter kan te reghte raken. De Jode van de moordenaars ter dood toe gewond / en maakte geene swarigheid om van enen onbekenden geholpen te worden : schoon hy geen geneesmeester noch wondheler ; maar noch boven dien een Samaritaan was / welk slagh van menschen by de Joden so gehaat was als de Duivel self. Luk. 10. Ik bekenne datmen de kunst / de wetenschap / de hulp van deugdelike menschen halen moet / en d'ondeugenden vermijden ; om d'afkeerigheid diemen van de boosheid heeft dus te betuigen ? maar soud gy uit het water niet geholpen mogen zijn / so niemant anders op de wal stonde die u konde helpen / dan een bekende deugniet / en also een van des Duivels zaad ? Om de kunst en om 't werk soekt men sulke die het best verstaan / en maghtigh zijn / dat gene daar 't ons om te doen is / uit te voeren.

§. 4. Verre zy 't van my / dat ik 't minste denken / ik swijge dulden soude / noch minder doen / van 't gene ik daar nu verhale / datmen raad of hulpe by den Duivel soeken soude. Al is 't by hem niet te halen / sy meinen 't evenwel / die der gaan : en so iemant iet acht onrein of sonde te zijn , dien is'et onrein. Rom. 14: 14. Ik hope noch eerlang te tonen / hoe seer ik sulk bedrijf versoeje : maar uit mijne gronden die ik hier bevestige ; niet de genen die ik wederlegge. Want dit is mijn seggen : dat het gemeen gevoelen dat men van den Duivel heeft / meer stoffe tot verschoning als bestraffing geeft / voor de genen die om raad of hulpe tot den Duivel gaan. Maar het mijne toont so klaar als 't wesen magh / dat het is de grouwelikste Afgoderye /

die ooit in de weereld was: den Duivel / dien geen God is / die niets vermagh / die ten hoogsten boos is / die Gods verbloekte gevangen is / om dingen die alleen in Gods vermogen zijn / tot hulp te roepen of om raad te vragen.

§. 5. Buiten dat ik sie onvermijdelik volgen / dat de mensche doorgaans in 't gemein sijne gedachten qualik moet bestieren / die met sulk een gevoelen van te voren ingenomen is. Want die byna geduriglik aan de listen en de maght des Duivels denkt / geeft aan God den Schepper self / nocht aan sijne heilige Engelen / nocht aan de ware gelovigen ooit hun deel. Niet aan God / wiens kinderlijke vreese geduriglik in een godvrughtig herte wesen moet. Maar hoe kan die behoorlik plaatse nemen / daar deselve reeds met schrik en vrese voor des Duivels werk voor ingenomen is? Hoe kan hy tyd en yver hebben / om Gods volmaakte werken te betraghten / die nauwelijx iet hoort of siet / of 't werk des Duivels komt hem daar in voor: sonderlinge daar iets ongemeen / daar iets wonderlijk / daar iets verschrikkelijk / en (om het so te seggen als het is) daar iets onmogelijk is? Want de goddelike mogentheid word daar mede niet genoegh geëerd / datmen sijn gesagh tot bepalinge van des Duivels werkingen uitsteekt: wanneer men ondertusschen in dit vuil verdorven schepsel self de kraghten om dat uit te werken vast erkent. Hoe kan iemant reght van herte in Gods vrese sijn gebed besluiten met belydenisse / dat so wel ἡ δύναμις *he dunamis* de kraght als ἡ ἐξουσία *he exousia* de maght hem alleene toebehoort: indien hy vastelik gelooft / dat de maght wel is by God alleen / om alle dingen self te doen / en het schepsel toe te laten om te doen of te beletten / voor so veel het hem behaagt; maar dat evenwel de kraght van d'allerwonderlijxte dingen uit te werken / ook met eenen by den Duivel is?

§. 6. Sekerlijk drijft het gevoelen en de taal der menschen in 't gemein op desen sin: ende komen sy die dat verschonen willen niet de minste reden vinden; of sy vallen van dit quaad tot erger / om Gods onbevlekkelige heiligheid te kort te doen. Want sy denken dat hy aan het hoofd der alder snoodste schepselen / die d'oorsaak schier van alle quaad in dese weereld zijn / dagelijx en overal dese wonderlike gunste bied; dat hy in en door hem het verborgen openbaart / en 't ondoenlijk uitwerkt: sulx men selde iets van desen aart verneemt / daar asmen aan den Duivel als van hem geschied / d'eere niet en geeft. Eere seg ik wel te reght / so ik weet wat eere is. Want is dat geen grote gemeensaamheid / so d'allerhoogste heiligheid sich dagelijx en over al met d'aller snoodste geesten mengt / om hunne vuile boosheid aan de menschen uit te voeren? En hebben sy gedachten dat dit heilig is / door den Duivel staag te werken 't gene tegen 't heilig Zoenverbond en alle reght en reden strijd. Hoe dit by een verstandig overleg in iemants kristelijk gemoed bestaat / is by my onbegrijpelijk; die op die twee gedachten t'samen niet kan hinken; maar ben genoodsaakt een van twee te kiesen; en so alleen tot God / en van den Duivel af te gaan.

§. 7. Maar noch meer: hoe sal d'eere der goddelike Waarheid dus be-

ſtaan / datmen hem tot oorſaak ſtelt van de doling en 't bedrogh / daar de Duivel ſteeds op uit is. Deſen in Almaghtigheid geen deel te geven / ſchrijftmen Gode 't werk toe dat Natuur te boven gaat; maar geſchikt om menſchen van God af te trekken door valſche leeringen / aan welken dus de God der waarheid ſelf ſijn Zegel hangt. By vorige gelegentheid heb ik dit al eens gerept. XXXV. §. 6, 7. Nu moet ik ſeggen / dat het volk geen ſchuld en heeft / door Gods eigen hulpe (ſchrikkelik om denken!) van den Duivel dus verleid; om in goeden ernſt te klagen: ach Heere HEERE! gy hebt ons grotelix bedrogen. Jerem. 4: 10. Hoe ſal ſich de arme menſch verhoeden konnen / dat hy niet de kraght der dolinge gevoele / om de leugen te geloven indien de werkinge des Satans ook Gods eigen werk / en de wonderen der leugen ware wonderen konnen zijn? Hoe konnen ſy met reght veroordeeld worden, die de waarheid niet geloofd hebben: want ſy konnen onvermijdelik bedrogen zijn / ſo wel de leugen als de waarheid aan te nemen; als overtuigd door wonderwerken / die waarlik de Natuur te boven gaan: het zy de Duivel door toelatinge (gelijk men ſpreekt) van God; het zy God ſelf / den Duivel daar in byſtaande / (dat is den Duivel ten gevalle / verſoepelike tale!) dat werk heeft uitgereght.

§. 8. Siet dan met eenen ook / wat plaats voor Gods beroemde Goedheid en Genade overblijft wanneer des menſchen hert vervuld is met gedachten van des Duivels grote liſt en maght; gedurig werkſaam op ſijn angſtig herte / erger dan wanneer hy noch de dienſtbaarheid met gedurig vreſe onderworpen was. Heb. 2: 15. Wanneer ſal ene gelovige ziele Gods barmhertigheden roemen; indienſe gelooft / dat deſe dagh op dagh van hem aan den Duivel geleverd of gelaten word / om haar door bedrog en geweld tot afval aan te porren / en op ſlimme wegen te verleiden? Sal een kriſten van die overgrote ſaligheid des niewe Teſtaments / door geſtadig met gedachten van dat werk des Duivels dus beſett te weſen / reden hebben om te klagen: Gods goedertierentheid (die ſich nu op 't heerlikſte moeſt openbaren) houd in eeuwigheid op: de toeſegginge, (die al lang voor deſen moeſt begonnen zijn) heeft een einde: God heeft vergeten genadig te zijn, in enen tijd als hy beloofſt hadden meeſt daar aan te denken; en ſijne barmhertigheden, na welke hy ons ſalig maakt / door toorne toegeſloten. Pſal. 77: 9/10. Want God heeft ons niet geſteld tot toorne; maar tot verkryginge der ſaligheid, door onſen Heere Jeſus Chriſtus. 1 Theſſ. 5: 9. Dus blijkt het dan / hoe ſeer dat die gedachten van den Duivel aan de diepſte eerbiedigheid en de hoogſte achtinge / die een kriſten boven al aan God ten voorſten ſchuldig is / den allermeeſten hinder doet

§. 9. Gods heilige Engelen / daarmen ſo voor ſtrijd / dat ſe dikmaals / en dat door eigene kraght / wonderlike werken / de Natuur te boven gaande en den vromen grote dienſten deden in den ouden tijd: worden mede merkelik onteerd / datmen heden nauwelijx aan hunne daden denkt. Den Duivel geeftmen alle d'eere / niet alleenlik van de maght en kraght om quaad te doen; maar ook van ſulke dingen die in hunnen aart of ook in hun ge-

gebruik gansch onverschillig zijn. Sodanig is 't verschijnen of 't vertonen van verscheidene gedaante / 't voorspellen van geluk of ongeluk / en diergelyke. Dingen die so goed als quaad / of liever in sich selve goed noch quaad en zijn: sose 't menschelijk bereik te boven gaan; wat reden isser om die meer den Duivel dan den Engelen des Heeren toe te schryven? Dus blijkt genoegsaam / datmen van die trouwe en gedienstige vrienden der gelovige menschen niet so grote gedachten als van den bosen vyand heeft. Wat baatet / over het Gebed des Heeren op te seggen / dat wy self begeerig zijn / om sijnen wille so gewillig en getrouwelik uit te voeren als de Engelen in den Hemel doen: indien wy d'Engelen als in den Hemel sluiten; en ondertusschen op der Aarde / daar wy selve zijn / bykans al watter om gaat aan 't bestuur des bose Duivels over doen!

§. 10. Ik segge / daar wy self zyn; en daar mede denk ik verder aan degenen die hier met ons zijn / en met welken wy geduriglik verkeeren. Het zy gelovigen of ongelovige en godlose menschen / de wett der Liefde strekt sich uit tot allen; ende maghmen niemant over quaad verdenken / datmen van hem niet bewysen kan; ik wil swygen / datmen ook niet eens geloven magh. Maar om hier nu niet te spreken van de genen die door argwaan sondigen / omtrent alsulke lieden die men Toveraars en Toveressen noemt; alsso dat tot het laatste boek behoort: het komt nochtans te pas / dat ik 't selve segge op 't gevoelen datmen van de Spoken heeft. Want niet lichtelik sal iemant goed gevoelen hebben van den gene wiens gedaante hem verschenen is; 't zy dat hy na den dood / of (so als men seit / en dat noch erger denkt) al by sijn leven spookt. Wat al quade nadenkingen / misduidingen / verdichtselen / onemdig te verhalen / en rijsen uit die doling niet? Is iemant onvoorsiens / na enig misbedrijf / of loop eens bosen levens / om den hals geraakt; of heeft hy self de handen aan sijn lijf gelegd: hoe haast is hert en tong den mensch gereed om vast te stellen / (op 't minst om te vermoeden) dat alsulken mensche door des Duivels kraght den hals gebroken is! Die word dus dan voor Gods getrouwen reghtpleger en uitvoerder sijner oordeelen geacht: d'Engelen wederom / sijne dienaars die sijn woord doen, gehoorsamende de stemme sijns monds, (gelijk hen David roemt Psal. 103.) die worden hier vergeten. En noch is dat van 't minst: God self gebruikt / in desen sin / den Duivel / om sijn eigen volk aan hem ten toon; en voor sijne vuistslagen (dat maar eens van eenen Paulus word gelesen) de gansche wereld door / op alle daghen die God komen laat / gedurig bloot te stellen.

§. 11. Maar dat de mensch eens tot hemselve ga / en sie hoe dat Gods vrese in sijn hert gevestigd is / wanneer hy die met sulke overleggingen doormengt / als dit gevoelen baart. Want hy beeld hem selven in / dat hy schier geen quaad doet / of de Duivel port hem daar toe aan: en wanneer hy goed wil doen / dat houd de Duivel tegen / of die keert hem daar van af. Indien 't slechs Remonstranten of Socinianen waren die so spreken / sy souden lichter te verschonen zijn. Want d'erfsonden / daar al 't quaad uit ryst /

word by deselven of so niet gelijk by ons/ of gansch niet erkend. Des mag de Duivel hen te passe komen/ als de stichter van 't baldadigst misbedrijf/ waar toe verleidinge door menschen ommegang veellicht niet al te kraghtig was. Maer dat luiden die op de aengeborene verdorventheid so ernstig dringen/ die sich/ schoon voor God reghtveerdig door verdienst des Middelaars/ echter dagelix tot alle boosheid noch geneigd verklaren; (gelijk in 't antwoord op de 60. vrage in den Catechismus staat) dat de genen die so spreken en gevoelen/ schier geen oorsaak hunder dadelike sonden dan den bosen Duivel weten: sulx behoort elks onpartydigen verwonderinge op 't hoogste te verwekken.

§. 12. Ik weet mijn seggen verder goed te maken met uitdrukkelike woorden aan te melden/ van die op sulken wijse van den Duivel schrijven; als of daar gansch geen Erfsonde ware; en de mensch tot elke sondig woord of werk of gedachte op gelijke wijse als onse eerste Ouders/ wanneer die noch in d'eerste onbevlektheid waren/ van den Duivel moest bewogen worden. De namen sulker schrijvers wil ik hunder eeren halve swijgen; en alleenlik seggen/ dat se van de grootste leeraars onser kerken zijn. Een ongevoelig herte is des Duivels ambeeld; hy formeert daar alle sonden op, en de slagen worden niet gevoeld. Hoe weet de mensche dan dat de sonden die hy doet van des Duivels maaksel zyn/ so hy 't niet gevoelt? Als 't Gods woord niet leert (gelijk in dit boek betone) en wy self en worden 't niet gewaar; hoe weetmen dat de sonden die wy doen van den Duivel/ en niet van ons selve zijn? Maar dat merkt hy noch gevoelt hy mede niet (hoor ik inwerpen) wanneer Gods eigen Geest hem iets in 't herte geeft; niet meer dan ofst het uit hem self quame. Is 't wonder? Want al wat uit ons selve goeds komt/ dat komt van God alleen; in wien wy leven/ ons bewegen en bestaan; maar den Duivel niet. Komt derhalven van een ander schepsel iet/ dat word men licht gewaar: insonderheid indien dat komt van vyandlike hand; ende iet anders dan ons eigen aangeboren quaad sich tegen 't goede stelt.

§. 13. Uit het gene ik nu bybrengen sal/ is met eene te verstaan/ datmē den Duivel van alle gedaghten en overleggingē ontrent de sonde meester maakt: te weten/ dat de menschen schijn en naam van deugd aan hunne sondē geven. Hoe aardig weet hy de sonden met de verven van deugden te overstrijken? hoveerdigheid is nettigheid, gierigheid spaarsaamheid, dronkenschap vrolikheid, verquistinge milddadigheid. Hoe neerstig lett hy op den bequaamsten tijd? Ende voorts. Hoe lett hy op het wapentuig dat hy gebruikt? Met de beste en naaste vrienden komt hy ons bestormen: (my dan ook:) Jobs vrouwe ende Christi Apostel kunnen door syn ingeven seggen, vloekt God ende sterft, ende Meester zyt u selven genadig. Waar seit de Schrift dat die twee door Duivels ingeven so gesproken hebben? hadde God dan boven Jobs lichaam ook de ziele van sijn wijf aan den Duivel toegelatē te mishandelen? Het laatste buiten twijfel erger zijnde dan het eerste; so veel als des menschē ziele 't lichaam overtreft: 't is wonder/ dat nochtans de H. Geest het minste van beidē (en dat noch minder was/ sijn vee) so omstandiglik verhaalt/ en 't ander so geheel verswijgt. Nog meer; Is dan de Satan also wel in Petrus als in Judas hert gevaren/ dat hy

door des self ingeven sulke woorden spreken moest? was menschelike swakheid / en onverstand gemengd met liefde daar toe niet genoegh? Waarom seide Christus dan / gy verlint niet de dingen die Gods, maar die der menscen zijn? in plaats van dat hy moeste geseid hebben / die des Duivels zijn? Sprak hy dan tot Petrus niet / maar tot den Duivel die door Petrus sprak / Ga achter my Satan? Matt 16:22/23. Eindelik / om eens hier af te scheiden (want soude ik alle boeken die so spreken door lopen / het soude oneindig zijn) de Duivel werpt in 't herte sulken zaad, als hy weet dat vrughtbaarst sal zijn: (Siet hoe dan de Duivel ook de herten kent) een dronkaart stelt hy enen frisschen roemer voor, den hoereerder een schoon vrouwenbeeld, den gierigaart een klomp gouds, den wellustigen een lekkere tafel, den eergierigen enen troon. Werwaarts het gety van 's menschen herte loopt, derwaarts doet hy den wind van sijne versoekinge waayen.

§. 14. Nu merke mijn Leser / dat dit manieren van leeringe zijn / die den sondaar onvermijdelik tot een der beide uitersten vervoeren; gelijk ons d'ondervindinge dat klaarlik leert: te weten / dat hy troosteloos of opgeblasen zy. Want so de ziele sonder wetenschap sulk groot gevoelen van des Duivels werken heeft: wat sal haar ondersteunen tegen de versoekinge / die sy van 't onherboren vleesch en bose weereld heeft? waar keert of wend sich d'arme mensch daar hy den Duivel niet en siet? Insonderheid wanneer hy sulk een groot gevoelen van des selven kraghten heeft: als de grote Luther sich in eene sijner lessen over Mat. 18. eens ontvallen liet. Wen meiner hundert tausend weren, kondte ich nich einen teufel widerstehen. Wat kraght of middel heeft hy om so sterken vyand als hy sich aan hem verbeeld / in 't minst te keeren of te weeren? 't Gelove? maar de Duivel hindert hem gestadig dat hy niet geloven kan; hy brengt hem in vertwijffelde gedachten / ontsteelt hem 't zaad / Gods heilig woord / en dat gedurig aan. Geeft hy sich dan ten gebede; terstond belett hem dat de Duivel ook. Dan is 't; ik kan niet bidden / ik kan niet geloven. De swakke ziele geeft den moed terstond verloren: roept om quartier / (gelijk men in den oorlog spreekt) en geeft sich over; of beeld sich in also te doen / als van God verlaten / en van self onmaghtig om so fellen en so bosen vyand te weerstaan. Hoe menigen vrome ziel heb ik niet door Gods genade in den swaarsten strijd sulker gedachten verlicht of daar uit verlost: door haar voor te houden / dat het niet de Duivel / maar hunne eigene swakheid / het zy der sonden / of natuurlike gesteldheid van hun bloed was / dat hen so benauwde? Wil my iemant niet geloven / ik sal degenen self doen spreken / die op dese wijse voor en na van my behandelt zijn.

§. 15. Doch dit zy van sodanigen geseid / die waarlik van godvrughtigen gemoede en nedrig van herten zijn. Want sonder dat so word de mensch door inbeeldinge bedrogen / dat hy meer dan andere / ende wel een dapper held in 't Kristendom te achten zy / die van sulken fellen vyand aangestreden / noch gedurig weer kan bieden. Noch meer word dat hovaardig herte opgesett door dien verkeerden troost / dat God de liefste kinderen also besoekt / daar men nooit in sijn beschreven Woord af las. Want ik my verseekerd houde /

de / dat geen geestelike strijd in Gods Woord gemeld word / dan de gene die door de kastijdinge van Gods hand / door de verdrukkinge der bose menschen / door de vervolginge om 't Geloof outstaat: waar door de gelovige ziel door swakheid altemets in twijfel raakt / of God haar wel genadig zy; en of sy in 't gelove blijven / of wel door prang van overlast / dus ofte so / behoudens haar gewisse (dat dan lichteliken daar in raakt te dolen) de waarheid eerst beleden sal verloochenen. Moght het bestek van mijn boek dat lyden / ik vond mij hier gereed om dat breder uit te meten. Misschien doe ik 't noch wel in 't besonder eens / so God wil en wy leven sullen. Sulk een strijd is daar sich de gelovigen op wapenen; om op allen bosen dagh / het zy van gemeene landstraf of besonder huiswee / het zy van algemeene of besondere vervolginge om 't Gelove / dat den heiligen bevolen is / door Gods geheiligde voorsienigheid word toegesonden / te mogen staan en staande blijven. Efes. 6: 13.

§. 16. Maar so haast als den mensch in 't hoofd komt / dat sulx alles van den Duivel is / so mengt sich (en dat dikmaals ongevoelig) daar noch veel geveindsdheid by. Hy acht sig groter eere / dat hy meer dan anderen den Duivel dus tot vyand heeft: gelovende / en door anderen in dat gelove meer versterkt / dat God den Duivel 't meeste toelaat op de genen die sijne liefste kinderen zijn. Geen geringer ondervindinge als van 't voorgaande heb in den tijd van 34. jaren ruim / dat ik in den kerkendienst verkeerd hebbe / van dit slagh der Duivelscher bestrijdingen / so alsmen die graag noemen soude. Maar 't is meest de wroeginge van hun gemoed / over bewustheid van verborgen misbedrijf / datmen niet bekend wil staan; of misgunst over anders voorspoed / of ongeduld in eigen tegenspoed / of gierigheid met leuiheid aangespannen / om veel te willen hebben en niet veel daar om te doen: dat iemant veinst den Duivel aan den hals te hebben / van wien hy dus bestreden / of geheel beseten zy. Het vierde boek sal aan den Leser sulke staaltjes tonen / so God my noch den tijd daar toe verlenen wil.

§. 17. Maar 't ergst is noch / dat hier Gods heiligst Woord en Naam misbruikt / en sijne eere noch op 't vuilst geschonden word: door troostredenen / diemen op geveinsden strijd ter bane brengt; door huis- en kerk-gebeden / diemẽ voor geveinsde lijders en gewaande strijders doet. Weet ik 't niet? Heb ik 't selve niet gedaan eer ik dit bedrogh verstond? gewis ik ware noit gekomen in 't gevoelen daar ik ben / hadde my dat slagh van bose menschen niet so verre heen gevoerd. Dat opende my d'ogen om te sien / hoe God niet kan verheerlikt worden naar eisch van ons Geloof / de kerke na behoren niet gesticht / de salligheid met vrese en beven voor Gods aanschijn niet gesocht daar dit gevoelen heerscht. Men leest noch bid so weinig niet / of denkt eer dat de Duivel tegen over staat / dan God ter reghterhand; verneemt veel meer de werking van den bosen geest (gelijkmen waant) dan van den geest uit God; vervalt gereeder tot het quaad waar toe de Duivel port / danmen sich ten goede schikt / daar hem God self toe trekt. En noch derft sich de mensch / die sulk gevoelen heeft / beroemen of ten minsten denken / dat hy Gods lieveling / Gods eigen uitverkoren kind; en self uit reden dat hy sich

aldus bevind/ een ongetwijfeld erfgenaam van 't eewig leven zy. Daar van is 't dat sulk een veel eer God danken sal voor dat hy hem van 's Duivels bose strikken heeft gered / wanneer hy synen vader ende moedtr (so te spreken) niet vermoord heeft / 't onnosel suigeling den hals niet afgesneden; in dronkenschap niet op het beestigste versopen / in vuilen ontuht niet versonken is: veel eer / seg ik / dan dat hy reght berow van sonden hebbe daar hy mede overladen is / veel swaarder (so hy maar gevoelen hadde) dan die als d'allergrootste sondaar onder sulke last van herten sucht / en wiens eenvoudige godvruchtighetid door 't valsch gelaat van dien gemaakten duivel worstelaaar tot deernis met syn leed bewogen word.

§. 18. Maar laat den mensche slechs in synen boesem gaan / daar sal hy 't waar begin / de bron en quelle syner quellingen sien / Hoewel past hier te seggen: wat klaagt doch een levendig mensche, als of 't hem noch altijd de Duivel in't besonder dede 't gene hy eerst aan d'eerste menschen heeft gedaan/ en daar door eens voor al 't vergift ontsteken / waar uit noch heden alle boosheid rijst? Wat dan? Een iegelijk klage van wege sijner sonden. Laat ons onse wege ondersoeken ende doorsoeken, en laat ons weder keeren tot den HEERE Klaagl. 1: 39/40 En segt niet in uw herte / de Slang heeft my bedrogen, ende ik ben naakt: op dat God niet en segge / wie heeft u aangeseid dat gy naakt zyt? hebt gy van dien boom gegeten waar van ik u gebood dat gy niet eten soud? Het is dan eigen schuld. Moghtet Adam niet baten / maar moestet hem noch tot verwijt strekken / dat hy na de stemme van sijn eigen wyf, hem van God tot ene hulpe en wederhelft gegeven eens geluisterd hadde: hoe sal het hen vergaan / die so dikmaals d'oren aan het woord des Duivels bieden / welke God voor vyand van het menschelijk geslaght en in 't besonddr syner uitverkoornen verklaard heeft? Waar lagmen ooit van iemant in de Schrift/die sich tsedert Adams tijd op 's Duivels aandrift of verleidinge beroepen heeft / wanneer hy in de swaarste sonden viel? Self daar de Schrift het schijnt te seggen; (doch boven is in 't XXII. hoofdstuk ondersocht / wat van dat seggen is) nochtans en hoortmen niet dat David seit / de Satan porde my om 't volk te tellen; maar Ik hebbe seer gesondight in 't gene Ik gedaan hebbe. 2 Sam. 24: 10. En als hy sich te schandelik in overspel en doodslagh had verlopen noemt hy daar na in syn beklagh den Duivel ook / als van hem dus vervoerd? Och neen: een man so seer behalven dit geval in heiligheid vermaard / wist d'oorsaak sulker grouwelike daden in hem self te vinden: Siet (seit hy) ik ben in ongereghtigheid geboren. Daar quam hem 't quaad van daan Psal. 51: 7. En souden wy/die so verre in 't spoor der ongereghtigheid achter aan lopen/geen oorsaak onser dagelijksche sonden weten/of de Duivel moest het ons gedaan hebben?

§. 19. Siet kristenen / dat is godsaligheid / so gy 't begrijpt / daar gy u so voor weert; en dit is 't einde van den swaren strijd wanneer gy 't al gewonnen hebt: dan is de Duivel boos / maar als een bose God / die meer quaads doet / dan God goeds doet / self in 't midden van de Kerk onder 't beste van Gods volk. De mensch heeft minder schuld / de Duivel vaart

hem

hem in / de Duivel voert hem wech; d'Erfsonde komt'er niet te pas: wie weet hoe weinig sonde dat een mensch wel dede / so de Duivel hem met vrede liete. Maar helaas! wat sal 't ons baten in den jongsten dagh / komen wy met sulken tale voor den Reghter die de herten kent? Kent u selve / mensche / kent uw aangeboren vuil; merkt hoe 't quaad u byligt / niet dat u de Duivel telkens aanbrengt / maar dat u van moeders lichaam aankleeft. Wacht u voor u selve / bedriegt u selve niet. Vernietigt 's Duivels werk / de sonde / die door hem eerst in de weereld quam: dat is / wandelt door den geest, ende volbrengt de begeerlikheid niet van het vleesch. Gal. 5: 16. Vreeder hoop ik dit te seggen daar het werk ten einde loopt: 't gene dus verre is gesei / dient alleenlik om Gods eere hem alleen te laten / en in 't klaarste licht te stellen; koning Christus van onraad / so veel doenlijk is / te vryen / en den vryen toegang te bereiden voor alle die den Heere lief hebben in onverderflikheid. Hem zy de heerlikheid tot in eeuwigheid!

§. 20. Siet daar nu eindelik / opreghte Lesers / het gene ik dus verre van den aart en kraght der Geesten / en voornamelik des Duivels te beschryven hadde: wat menschen door derselver kraght vermogen / sal in 't III. Boek noch te verklaren staan. Doch eer ik van dit twede scheide / moet ik noch in goeden ernst en in Gods vrese seggen / hoe ik aan my self bevinde dat het waar is / 't gene ik van des Duivels klein verstand en onvermogen schrijve. Want sonder na dien bosen vyand om te sien / bestond ik in Gods naam dit Boek te schrijven; en tot hier toe heeft my de HEERE geholpen. Die bose geest / so schrander / so nagaande so over al by alle dingen op syn scherpst; hoe heeft die 't minste niet geweten van dit mijn bestaan / of nooit gemerkt in al dien tijd dat ik met alle kraghten besig ben / om hem de kroon van 't hoofd te rukken / en sijnen troon in 't vuur te schoppen? Nochtans en ben ik hem niet onvoorsiens op 't lijf gevallen / maar lang gedreigd: heb ook door geen bedekte wegen op hem aangeleid; maar opentlik / so dat het al de weereld weet. De Duivel / dien ik dus bevechte / en weet'er self niet af. Of weet hy 't wel: die geest der boosheid en der hovaardye / hoe lijd hy sulken hoon? Hoe laat hy my met vrede dus begaan? Ik sie noch hoor hem niet; ik schrik voor schim noch spook. Wat doen ik dan? Ik stelle den HEERE geduriglik voor my: om dat hy aan mijne reghterhand is, so en sal ik niet wankelen. Psal. 16: 8.

§. 21. Dit bewijs / hoe kraghtig 't ook mijn oordeels in hemselven is; (wantmen vast alles toch in desen op d'onsekere ondervindinge bouwt; daar de mijne sonder tegenseggen seker is /) sal echter niet voldoen aan sulken die op alle dingen uitvlught vinden; en so misschien ook hier. Te weten / dat de Duivel my met vrede laat / (want ik hoorder al die sich niet ontsien alsoo te spreken) om dat ik syn rijk / dusdoende / merkelik voortsette / onder voorgegeven van het uit te roeyen. Want ik make / somen my gelooft / dat de menschen voor den Duivel niet meer vresen sullen. En dat hebbense reght. Maar wat wil men dan? dat wy kristenen op sijn heidens onsen dienst na den schrik des Duivels als des bosen Gods; ende niet na den schrik

des HEEREN, (so als Paulus leert? 2 Kor. 5.) als van hem selve goed genoegh/ bestieren sullen? Of leer ik den menschen God niet verder te ontsien/ dat hy ons door middel van den Duivel quaad wil doen? Wanneer ik segge/ dat de quaaddoenders/ die in tuchthuis of in boeyen sitten/ geen beulen zijn; nochte u/ om datse vast sitten enig leed doen konnen: leer ik daar dan mede dat de schout of 't geregt/ dewelke hen daar heeft doen setten/ niet te vresen is? Hoe onvoorsightig heeft onse Heere dan gesproken (met eerbiedigheid sy dit op sulken valschen grond geseid) dat hy den Satan/ als een blixem van den Hemel heeft sien vallen; Luk. 10. en Paulus dat des Duivels werken door des Heilands dood vernietigd zijn; Heb. 2: 14. dat de Dood geenen prikkel/ de Helle geen overwinning meer en heeft. 1 Kor. 15. nochte geene beschuldiging noch verdoemenisse meer te vresen is voor de genen die in Christus Jesus zijn. Rom. 8: 1. Wat gedachten hebben sulke menschen van den groten/ den reghtveerdigen en gestrengen God; die den nood om hem te vresen in 't geweld des Duivels stellen? als of de Righter van de gansche weereld niemant na verdienste straffen konde/ sonder dat de Duivel hem daar in ter hand moet staan. Die dan vresen dat God sonder Duivel niet gevreesd sal worden; laatse seggen/ wien de Duivel selve vreest. So dat God is/ die hem 't eeuwig vuur bereid heeft; en die vreeselike Duivel hem alleen so vreest: so moeten sulke menschen erger dan de Duivel zijn/ wien God alleen niet vreeslik is/ of de Duivel moet'er by.

§. 22. Dus ben ik nu ten halven door mijn werk/ en door de moeyelijkste helft; niet alleenlik om den arbeid van 't verhandelen/ maar ook in aansien van de tegenspraak/ die op het volgende op verre na so veel niet vallen kan: waarin ik over enige stukken medestanders vinden sal/ die daar over d'eene of andere gedachte/ den mynen meer gelijk als wel in desen/ hebben voorgebraght. Nochtans heb ik daarom niet gelaten/ in dit twede Boek datgene voor de weereld bloot te stellen/ daar der weereld mijns erachtens aan gelegen was; en de Kerke onses Heeren toe te dienen/ 't gene my de Heere in het herte gaf: gelijk ik my verseekerd houde/ dat mijn opset op die dingen dus te schrijven van den Heere is. Niet dat ik my voor alle dolinge/ in het een of ander stuk dus of so te behandelen/ veilig achte: maar dat ik niet dan waarheid soeke/ en so verre als ik noch bevinden kan/ de hoofdsake betreffende enkel waarheid leere. Voldoe ik besonderen Leraars niet/ ik soek der algemeine leere te voldoen: wijk ik somtijds van Uitleggers en Oversetters af/ ik blijve by de Schrift. Geef ik aan Schepselen te minder eere/ ik geef aan God so veel te meer: verklein ik 's Duivel list en maght; ik maak de wijsheid en de kraght des Heilands groot: de vrese/ welke d'arme mensch voor den nietigen Duivel heeft/ hem pogende uit sijn hoofd te brengen; so tragt ik dies te meer sijn angstig herte in te nemen met vrese voor den groten God. Dus doende toon ik/ dat ik geen duivelvresende, maar godvreesende menschen maken wil. Wy dan weetende den schrik des Heeren, bewegen de menschen tot het Gelove. 2 Kor. 5: 11. Daar toe bewege ons God!

REGISTER der
HOOFDSTUKKEN
Van het
TWEEDE DEEL.

XVI.

DER

BETOVERDE WEERELD,

Het

DERDE BOEK.

Waar in de leere van de GEESTEN, derſelver vermogens en werkingen, en beſonderlik des Duivels, uit de natuur-like Reden en de H. Schriften onderſocht word.

In vier Boeken ondernomen

Van

BALTHASAR BEKKER. S.T.D.

Predikant tot Amſterdam.

t'AMSTERDAM,

By DANIEL VAN DEN DALEN,

Boekverkoper op 't Rockin/ bezyden de Beurs. 1693.

Aan den bescheidenen

L E S E R.

Et herte des menschen overdenkt sijnen wegh, maar de Heere stiert sijnen gang. Spreuk. 16:9. De waarheid deser spreuke word ik by my self en in dit doen gewaar, dat het beschrijven en uitgeven van dit werk betreft. Hoe wonderlik het God beliefd heeft dat te schikken, wanneer ik my verplight vond de twee eerste boeken uit te geven; alsoo de tijd en de gelegentheid niet toe liet de twee anderen daar by te voegen: daar af en heb ik nu niet meer te seggen. De Voorredens over 't I. en II. Boek zijn om den Leser dat te doen verstaan. Nochtans daar 't nu bykans twee jaren zijn, na dat ik d'eerstemaal in 't licht quam met mijn tweede Deel, in dese vorm gedrukt, so sal de Leser reden hebben om te denken, wat het derde dus lang opgehouden heeft? Hoewel daar naawlix Leerling, ik geswijge Leeraar is in Neerlands Israel, die niet en weet de dingen die daar in geschied zijn: echter meen ik datter, weinig zijn die met veel meer bescheids daar af berighten konnen dan als wel eer Ahimaaz: *ik sagh een groot rumoer; maar ik en weet niet, wat?* 2. Sam. 18:29. Ik sal hier evenwel den Leser geen tweejarige geschiedenis vertellen, het welk de mate ener Voorrede seer te buiten soude gaan: maar hem tot d'andere schriften wijsen, die ik daar van uitgegeven hebbe, en die ook mijnen tijd genomen hebben, den welken ik veel liever aan 't voltrekken van mijn werk bestedigd hadde. Doch d'ongelegentheden die my doe de handen al vol ander werks gegeven, en al ruim twee maanden met den Kerkenraad en Classis hier geoefend hadden, en lieten dat niet toe: maar gaven my van tijd tot tijd veel niewe stoffe om te schrijven tot verdedigingе, en ook tot verklaringe van 't uitgegeven werk. De Synodus alsdoe gehouden tot Edam, de sake tot sich trekkende, en my voor haar ontbiedende, bestelde my, na een scherp ondersoek, dien moeijeliken arbeid met den Kerkenraad, en ook vervolgens met de Classis, die my ses maanden besig hield: behalven den gewonen dienst hier in de Kerk, waar

 af

at ik op den 22. January 1692. by vonnisse des Classis, 't welk ik vredeshalven hebbe willen lijden, voor elf weken eerst ontheven wierd; en t'zedert door gemaakten oproer en met nooit gepleegde ongereghheid daar van geweerd. Mitsdien bestreedmen my van alle kanten met verscheide schriften, 't een met naam en 't ander sonder naam: waar tegen ik in 't eerst den tijd niet hadde my te stellen: en 't luste my doe ook niet veel; alsо sy 't voor het meerder deel door hunne vuiligheid niet weerdig waren, en voor een deel sich self weerleidden, en derhalven niet veel lesers vonden. Ik schikte my in die elf weken, van den 21 January tot den 8. April lopende, tot ruste van die seer verdrietige disputen; en om het gene daar in over hoop geraakt was aan een kant te helpen, en de ovrige twee boeken op te maken: daarna dan mijnen dienst voortaan met vreugde en met niewen yver voort te setten. Dit waren doe de schikkingen mijns herten, maar anders Gods bestieringe in mijnen gang. Want tot dat eerste had ik meerder stilte nodig, dan my hier gebeuren mogte; dies ik die wilde gaan in Friesland soeken. Doch de lange winter en 't besloten water deden, dat ik niet en konde over varen: en mitsdien verliep de tijd. 't Niew onweer, dat in middelen tijde opstak, toe te geven, en te laten overgaan; was ik gewillig van den predikstoel te blijven, tot den tijd toe der naastvolgende Synode: en meinde vastelik, dat my dit tijdverlies in den gewonen dienst, de winste geven soude van bykans vier maanden, om die aan 't opmaken der twee laatste Boeken te besteden. Tot dien einde dan in Friesland komende, met allen voorraad mijner boeken en papieren daar toe dienende, wierd ik op 't niew daar in belett. De onstuimige beweegingen van ongeschikte bose menschen, door *circulaire Brieven* en *Gravamina*, also genaamd, de Kerken over al beroerende, en lieten my niet toe daar lang aan een te blijven; en gaven daar en boven stoffe tot drie andere schriften, so in 't rusten als in 't reisen opgesteld, en voor de Synodus van Alkmaar uitgegeven. Want daar te voren had ik dertien maanden lang geswegen, en met mond noch penne my in 't openbaar verweerd; op so vele lasteringen so van boekskens als van predikatien, naby en verre door verscheidene personen tegens my gewapend: uitgesonderd eenen brief geschreven in September 1691. aan Vander Hooght; in meininge hem wijser te doen worden, en andere, in hun ontijdig rasen voor te komen. Maar die bescheidenheid hier in van my betoond geen plaatse vinden-

de by deſe menſchen, wien daar de moed door wies: ſo liet ik hen begaan; tot dat de Kerk, en Stad en Staat door hen beroerd, my perſte om dien brief aan Vander Hooght met eenen tweden te vermeerderen, en die ſo tſamen uit te geven. Daarna de NODIGE BEDENKINGEN op die voorſeide *niewe Beweegingen*, verwekt door den voornoemden *Circulairen Brief en andere Middelen*; en voorts daar op een KORT BERIGHT *aangaande alle de Schriften die tot daar toe eenen tijd lang heen en weer verwiſſeld* waren. Wat drang van redenen my tot dat ſchrijven braght, als ook den goeden en den vaſten grond daar dat op ruſt, de hartigheid en de beſcheidenheid daar in gebruikt; laat ik den Leſer ſelf in die voorſeide Schriften na te ſpeuren. Daarna gaf my de Synodus tot Alkmaar niewe, en ſo overvloedige als onverwachtte en onaangename ſtoffe. 't Eerſte dat ik uitgaf was een KORT en WAARACHTIG VERHAAL *van 't gebeurde tſedert den* 31. *May* 1691. *tot den* 21. *Aug.* 1692. *in den Kerkenraad en Claſſis van Amſterdam, en de Synoden van Noordholland* over mijn voorſchreven Boek. Het ander VIERVOUDIGE BEANTWOORDINGE *van Beſwaarniſſen* my daar over voorgeſteld, zijnde (1) *Extracten* der gecommitteerden des Kerkenraads, met mijne *Aantekeningen.* (2.) De 13. *Artijkelen* van Kerkenraad en Claſſis aan my voorgeſteld, met mijn Antwoord op deſelve. (3.) De 6. *Onderhandelingen* der Gecommitteerden van de Claſſis met my gehouden, behelſende de voornaamſte *Beſwaarniſſen* tegen het gemelde Boek, en mijne *Antwoorden* op de ſelve. (4.) *D'Artijkelen van ſatisfactie*, my laatſt door de Synodus van Alkmaar voorgehouden, met mijn *Antwoord* naderhand daar op geſteld. Daar na verſtaande dat de Handelingen van die twee Noordhollandſche Synoden over mijne ſake door laſt van de laatſte, tegen my t'Enkhuiſen onder de perſſe waren: ſo ſteld ik onderſcheidentlik in order alle Kerkelike Handelingen over 't ſelve ſtuk, van eerſt af tot op dien tijd met my voorgevallen uit de eigene boeken van de Synodus, de Claſſis en den Kerkenraad oorſpronkelik getrokken, en by my bewaard. Welk werk, veel breeder zijnde dan dat van de Synodus, en later aangevangen, niet wel voor 't ſelve afgedaan kon zijn. Dies ik voor af, ſo haaſt als 't ander uitquam, het doorliep, en enige AANMERKINGEN in 't kort op maar twee vel papiers daarover dede drukken. Waarop dan ook in korten is gevolgd mijn NAAKT VERHAAL van alle *Kerkelike Handelingen* in den *Kerken-*

raad en *Classis* van Amsterdam, en twee *Synoden van Noordholland*, over mijne sake voorgevallen, van den 31. May 1691. tot den 21. August. 1692; uit d'eigene *Acten*, en bygevoegde stukken der voornoemde Kerklike vergaderingen tsaamgesteld, en met mijne *Aanmerkingen* over verscheidene omstandigheden breeder verklaard. Mijn laatste schrift was 't ONDERSOEK en ANTWOORD op 't REQUEST *der Gedeputeerden van de Noordhollandsche Synoden* aan den Staat gepresenteerd, om hunne Ed. Gr. Mog. daar mede te bewegen, mijne twee gedrukte, en de twee noch ongedrukte boeken te verbieden. En so dit uitquam effen als het vonnis van de Classis van den 22. Jan. 1692. jarig was: so magh de Leser sien, waar al mijn tijd gebleven is. Insonderheid als hy daar by bemerkt, dat ik behalven enige hier ongenoemde kleinigheden, ook noch in druk verweerdigd hebbe mijne *Friesche Godgeleerdheid*: eensdeels de gelegentheid om sulx alsnu te doen, in acht te neemen; en anderdeels, om aan de weereld te doen sien, wat boek 't geweest zy, dat men tweemaal by plakkaat verboden heeft; en wat de Overigheden doen, wanneerse d'oren leenen aan de gene die so lichtelik op losse gronden, en door avereghtsche driften roepen, dat de Kerk door kettery verloren gaat; als mede hoe veel staats men maken magh op 't oordeel van die luiden, die een boek so haast verfoeijen, sonder datse weten wat het zy. Dit alles afgedaan, so heb ik my niet opgehouden met besondere personen, die sich tegen my met haare schriften lieten sien: maar in mijn KORT BERIGT genoegsaam te verstaan gegeven, dat ik alleenlik 't gene van der kerkelike Vergaderingen wege my ontmoet of voorgeworpen was, in voorgenoemde schriften afgehandeld hebbende; my selven op het hoofdwerk leggen soude. Derhalven ook maar weinig weken na dat Antwoord op 't Request in 't voorbereiden en toe stellen der twee overige boeken hebbende besteed; so heb ik die in Martius gegeven om gedrukt te worden: waar uit dan nu dit derde deel in dese week word afgedaan; en 't vierde, dat wat breeder uitloopt, en later aangevangen is, vast effen op de helft gebraght. Ik hebbe ook noch ene NAAKTE UITBEELDINGE gemaakt, so van den inhoud, als van 't oogmerk en maniere van mijn schrijven in dit gantsche werk: om dat voor aan te stellen, wanneer het sal voltrokken zijn; of ook afsonderlik (gelijk als nu geschied) in 't licht te geven; tot dienst der genen dien het boek voor eerst te groot is,

eerse

eerſe weten of 't wel weerdig is om door te leſen. Nu blijft de pers ontrent drie weken ſtille ſtaan: dewijl ik noch iet wachte daar ik plaats voor maken moet in 't IV. boek, dat voor een groot deel in exempelen beſtaat, of door my ſelf vergaard, of ook van anderen my opgegeven, die ik daar in toetſe; als te ſien is in dat Kort Begrijp terſtond genoemd.

En aangeſien dat daar in d'inhoud van dit derde boek genoeg verklaard is: ſo is hier nu niet nodig dat ik daar af ſpreke; dan alleenlik, dat het door al 't gene dat my tuſſchen beide voorgekomen is, geheel ene andere gedaante heeft gekregen dan het eerſt begrepen was. Want ik heb hier en daar wat breeder onderright gegeven, over ſaken die in 't II. deel verhandeld zijn, en daar ook wel wat nader t'huis behoren; maar echter hier ook noch bequame plaatſe vonden: om verſcheidene ſwarigheden, die men tegenwierp, ſo veel als mogelijk daar mede wech te nemen. Op allen konde ik dat niet doen, of ſoude d'ordre van het werk te ſeer geſchonden hebben; hoewel het ook niet wel ſal konnen zijn, dat ik iets meer in d'eerſte boeken voege dan bereids verſcheidemalen by 't herdrukken is geſchied: alſo 't getal der exemplaren, die miſſchien noch eens by 't meer herdrukken moghten worden opgelegd, waarſchijnlik niet ſo groot ſal weſen als der genen dieder reeds van die twee eerſte boeken in de weereld zijn. Dus ſouden dan de weinigſte maar konnen hebben dien vermeerderden druk, en ſich de eerſte kopers hunnen yver enigſins beklagen. D'Invoegſelen dan wederom tot hun geriefbeſonder uit te geven, gelijk dat eens geſchied is, maakt te veel gebroken werk: en komen ook niet licht tot aller kenniſſe; gelijk ons d'ondervindinge dat heeft geleerd. Dies heb ik eindelik gedacht, dat alles dien aangaande wel te helpen is met enig naberight, op ſulke plaatſen van 't geheele werk, als enige beduidinge van ſin, vermeerderinge of verdedigingе ſullen nodig hebben: 't welk ſich dan eerſt volkomelik ſal op doen, als 't geheele werk nu enen tijd lang onder ieders ogen ſal getoetſt, en veler oordeel ſal vernomen zijn. Het ander, dat ik van dit derde deel te ſeggen hebbe, is, dat my d'ervarentheid geleerd heeft iets te doen, daar niet een ſchrijver acht op geeft: maar alleman, om ſchijn te hebben van beſchuldiginge, my in Kerkvergaderingen van geroepen heeft. Te weten, dat ik ſelf de Formulieren ook ter ſnede brenge: betonende dat mijn gevoelen met de ſelve wel beſtaat; maar

dat

dat degenen die my ſchuldig maken om een woord, daar ſelf aan vaſt zijn, en dat hunne leere met de Formulieren vergeleken, niet is goed te maken. Daar uit ſal dan te merken zijn, wat reden datter is geweeſt, om d'eerſte helfte van mijn werk, als met de Formulieren ſtrijdig, te verfoeijen; eer d'andere twee deelen, die tot volkomen oordeel noch daar by te wachten waren, het tegendeel betonen konden. Laat hen nu ſeggen, wat ik in dit III. boek misdoe; waar in ſy immers al ſo vele plaatſen der Schrifture ſullen vinden, tegen hunne overleveringen aan verklaard: en die verklaringe alſo beweſen, dat ik nu wel eens wil ſien, wien onſe Leſer aan verdraajinge der Schriften ſchuldig achten ſal; my, of degenen welker ſinverdraajingen ik reght wil buigen. Indien ſy nu ook ſeggen willen, dat ik de Leeraars der Gereformeerde Kerk (die noemen ſy de Kerk) verongelijke, door enig ongerijmd gevoelen aan deſelve toe te ſchrijven: ſy ſullen hier de Leeraars der Gereformeerde Kerke ſelf dan ſien, en horen ſpreken; en daar uit wel bemerken, of ik iemant ongelijk heb aan gedaan. Wat eindelijk de Overſetters aanbelangt: ik doe hen ſelf ook ſpreken, en mijn ſeggen ſo reghtveerdigen, wanneer ik hen in deſen afga, om te gaan met anderen die ſo wel Overſetters zijn als ſy. Doch die de moeite niet wil nemen om dit III. Boek eens door te leſen, (gelijk ſy meeſt al niet gewoon zijn ſo te doen) en evenwel noch luſt heeft my te ſtellen by de Atheïſten: die leſe ſlechs het laatſte hoofdſtuk door. So hy dan niet gelooft, dat d'inhoud over een komt met het Boek: ſo ſal hy 't echter moeten naſien; of bekend ſtaan voor een van degenen die iet laſteren eer datſe 't weten. Dien heb ik anders niets te ſeggen, dan, *de Heeren beſtraffe u*; ende ſal *geen oordeel van laſteringe tegen hem voortbrengen*, (Jud. vs. 9.) maar wil het geerne *overgeven aan Hem die reghtveerdelik oordeelt.* (1 Pet. 2: 23.) *Gods vrede* ondertuſſchen, *die alle verſtand te boven gaat, beware onſe herten en ſinnen in Chriſtus Jeſus.* Fil. 4: 7.

Amſterdam den 20. van Somermaand 1693.

B. Bekker

DERDE BOEK,

Waar in 't gemeen gevoelen, belangende de menſchen die men acht dat met den Duivel omgaan, inſgelijx word onderſocht.

I. HOOFDSTUK.

De woorden en benamingen in deſen meeſt gebruikelijk, behoort men eerſt in acht te nemen; om in den ſtaat van het verſchil, dat wy betwiſten, eens te zijn.

§. 1.

Die op den ganſchen inhoud van dit werk / en 't voorſtel op het einde van het eerſte hoofdſtuk onſes eerſten boex gelett heeft / ſal weten / dat de helſt noch maar gedaan is; en echter ſich in voorraad van de tweede helſt bevinden / indien hy wel in acht genomen heeft het gene in deſe beide eerſte boeken nu verhandeld is. Want mits dat in het eerſte is vertoond het veelerley gevoelen / dat de menſchen van de Dæmones en Geeſten hebben / en welke Toverplegingen by allerhande volkeren van alle tijden af gebruikelijk / uit die gevoelens zijn ontſtaan / en na deſelve zijn geſchikt: ſo is het lichtelik van ſelf te denken / dat die noodſakelik vervallen moeten / wanneer de grond / waar op deſelve zijn beruſtende / of ook de regel daarſe na gerigt zijn / hen benomen is. Dit meen ik heeft mijn twede boek gedaan; betoonende dat by den Duivel dat verſtand noch dat vermogen niet en is / waar uit de menſchen ſulke grote dingen door ſijn toedoen / kraght en werkinge te wege brengen ſouden / gelijk men meint dat Toveraars en Tovereſſen doen. Want ſo de Meeſter ſelf in 't onvermoghen is: wat ſouden ſijne dienaars / leerlingen of onderdanen doen? De kraght die hem ontbreekt / kan in geen menſchen werkſaam zijn. So moet dan aanſtonds met des Duivels nietigheid de ganſche Toverkraam te niete gaan. Maar aangemerkt dat elk niet even ſeer bequaam is / om ſelf 't bewijs in deſen op te maken; (hoedanige nochtans by luiden ſonder ſchoolgeleerdheid my niet weinig zijn ontmoet) en dat het d'order der verhandeling ook ſo vereiſcht: ſo ſal ik mede voort gaan / tot het onderſoek van 't gene na mijn eerſte opſtel noch voorhanden is. En ſal derhalven in dit derde boek de waarheid van die dingen / die men van de Toveraars en Tovereſſen ſeit / na Reden en Schrif-

tuur sorghvuldig ondersocht; en in het vierde al 't bewijs / dat nopende 't bedrijf des Duivels uit d'ervarentheid genomen worden / naawkeurig overwoogen word.

§ 2. Doch overmits wy dat met woorden moeten doen / en dat de saken self daar mede zijn genoemd / waar door wy ons deselve doen verstaan: so moet hier ook / so wel als in het tweede boek / eerst op de Namen die men aan dat slagh van menschen geeft / behoorlik acht gegeven worden / in welken sin deselve by 't gemeen gebruykelijk zijn; of ook de saken die daar door betekend worden / voor waar of voor niet waar te houden zijn. Doch dese / so als ik bemerke / zijn doorgaans op tweederleye werkinge der bose Geesten in en door de menschen toegepast; waar mede sy deselve iets doen werken of doen lijden: het eerste word gemeenlijk Tovery / het andere Besetenheid genaamd.

§. 3. Door Tovery verstaat men dikmaals in 't gemeen al wat tot dese vuile konst behoort; waar onder dan Waarseggery / Beleesinge en Besweeringe / met diergelijke meer / begreepen is: en is de meening / dat van menschen die sich aan den Duivel overgeven / en door desselven list en kraght / geseid word of gedaan / het gene door de kraghten der nature niet geschieden kan; om hunnen even naasten te beledigen of te bedriegen; waar toe sy enige uiterlijke omstandigheden of heimelijk beleid gebruiken. Die dit so in 't geheel voor waarheid houden / geloven mede / dat Besweeringe en mompeling van onverstaanbare woorden / of immers buiten hun gewoon gebruik en eigene betekenis / met uiterlijk gebaar bestaat: waar op de Duivel / of wel een gemeensaam geest / uit kraght van dat Verbond daar sy met hem in staan / dat gene dan te werk stelt of te wege brengt / dat sy van hem begeeren. Dit selve doen / soo verre als sulke woorden / met characters onderscheiden / uit een boek gelesen worden / is ook op desen sin Beleesinge genaamd. En is dat dan om iets te weten / sy noemen het Waarseggerye; doorgaans gelovende / dat self de Duivel / alhoewel een Leugenaar / alsdan de waarheid seit: doch so het is om iets te doen / dat is het gene datmen Toverye noemt.

§. 4. Besetenheid is na 't gemeen gevoelen / dat menschen met of tegen hunnen wille / so kraghtig van den Duivel ingenomen zijn: dat hy derselver lichaam / of ook wel hun gemoed geheel besit; door 't selve werkende / en hen daar in quellende op allerhande wijse. In deser voegen acht men dat verscheidene menschen / in den tijd des Saligmakers / van de Daimones lichamelijk beseten waren; en Judas ook den Duivel in sijn herte hadde / die hem tot alle boosheid aandreef / en laatstelik ook noch sijn lichaam / (so als het Lichtfoot meent / en andere dat ook van Simon seggen) meester wordende / hem in de lucht vervoerde / en doe van boven neer te bersten smeet. Doch die Besetenen gelooft men doorgaans tweederley te zijn: alsoo dat somtijds dit de boose Geest van self bestaat / door menschen daar toe niet besworen noch versocht: somtijds uit kraght van sijn verbond met Toveraars en Toveressen / en tot derselver dienst en wille / de menschen inneemt dien sy willen leed

doen /

doen / en hen op allerhande wijse plaagt. In desen sin bemerk ik / datmen sulken door malkander / dan betoverd dan beseten noemt; als zijnde van de Heren / dat is den Duivel door deselven / dus geplaagd.

§. 5. Maar als aan 't vee / of veldgewas / of zuivel / 't een of 't ander ongemak of schadelijk verderf word toegebraght / so verre als dat geacht word Duivels of der Heren werk te zijn; dat noemtmen slechs Betoverdheid. En so is dat dan ook Beleesinge, wanneer de toverwoorden op 't beschadigen is aangeleid: maar is het om te weten wie de dader is / of om den Duivel uit te drijven; dat merk ik word Besweeringe genaamd: als ook om 't quaad / door Heren aangebraght / op sulken wijse door deselve wederom te doen verdrijven / Segeninge. Want het gemeen gevoelen is / dat die den mensch of 't vee / of eenig ding belesen, en daar door betoverd heeft; deselfde ook den selven wederom met segenen onttovert; ja om te seggen / door slagen wel te dwingen is. Dus vele van de Woorden / die ik vervolgens ook in sulken sin als nu gemeld is / self gebruiken wil: dus sullen wy dan nu ter sake komen.

§. 6. Wat van de selve te geloven zy / of met den inhoud van mijn eerste boek wel kan bestaan / magh ieder leser daar in sien: alsso die namen uit alsulke saken of gevoelens / als ik daar in verhaale / zijn ontstaan. Het tweede boek heeft wel getoond / wat grond ik daar aan late of ontkenne: en wat bewijs ik geve om d'ondeugendheid van hun bewijs te toonen / die alsulke kennis en vermogen aan den Duivel geven; en die hem so veel omgang met de menschen en gemeenschap met de bosen toestaan / dat sy alsulke dingen door des selven kraght en bystand konnen doen. En overmits ik daar geheel ontkenne / het gene ik toone dat gantsch geen bewijs en heeft; dat of de Duivel sulx vermagh / of ook met menschelike saken heeft te doen: so moet dan nodig volgen / dat sulke menschen waarlik niet in wesen zijn / als met den naam van Toveraars en Toveressen, of Waarseggers of Besetenen, na dat gemeen gebruik beteekend worden; of dat de namen diemen uit verscheidene Sprakenen dus vertaalt / den selven sin niet hebben / diemen gemeenlik daar aan geeft. Nochtans dewijl ik van de taal geen meester / maar aan 't gemeen gebruik gehouden ben: so sal ik hier ter plaatse seggen / dat ik wel iets in dese woorden vinde / het gene self na mijnen sin waarachtig is: maar niet in volle kraght / so als 't gemeen gebruik daar af de meester is.

§. 7. 't Gelieve mijnen Leser dan te weten / dat eigentlik de vrage niet en is / of daar wel Tovery of diergelijke zy: maar wat men door deselve moet verstaan / of waarin dat de Tovery bestaat. Is 't in bedrogh / of in behendigheid; dat sta ik toe: is 't in de heimelijkste boosaardigheid; daar heb ik ook niet tegen: is 't in de wijse van bedrijf / met hand of mondgebaar / of allerhande wringinge der leden; ik ontken dat niet. Sulx alles blijft noch binnen 's menschen eigene natuur bepaald; waar door het moghelijk moet zijn; en heeft ook d'Ondervindinge tot sijn bewijs / als dat sulx lang voor desen door de gansche Wereld is gebeurd / en noch op heden is te sien. Maar 't is de vrage: of de menschen sulke dingen door den Duivel doen / en Tove-

raars met eene Duivelskonstenaars te noemen zijn; het woord van Duivel in dien sin genomen zijnde / als het gemeenlijkt word verstaan. En dit is 't gene dat ons noch te ondersoeken staat.

§. 8. En om dit na behooren nu te doen / so moet voor eerst een onderscheid gemaakt zijn / van de saken die wy hier vervolgens ordentlik betrachten sullen. De Reden moet hier wederom / gelijk in 't eerste / voor gaan / als de minste; en dan de Schrift als meerder volgen. Eerst sien wy eens / hoe verre 't menschelijk Verstand hier komen kan / als ons de naaste en ons aangeboren zijnde: daarna sal ons de Schrift / door Gods genade / tot vervulling en verbetering van dat gebrek der Reden / ons verleend / het overige doen verstaan / soo verr als God wil dat we komen sullen. Die order van betrachtinge eens vast gesteld / sal ons dan dienen / om nu eerst den Grond van die gemeenschap der vervloekte Geesten met de menschen / en derselven saken te beschouwen; daarna dat gene / daarmen van gelooft / dat op dien grond berust.

§. 9. Die Grond dan is van beide zijden / der Geesten en der Menschen / anders niet / dan beider boosheid in 't gemein / of ook wel in 't besonder aangemerkt. Ene overgrote boosheid daar die Geesten in verhard / en sulke menschen overgeven zijn / maakt datse by malkander komen en dat de Duivel als de sterkste / in verstand en kraght den mensch in 't quaad behulpsaam zy. Dit meentmen dat doorgaans ook by verdragh geschied; so dat de Duivel een Verbond met sulke menschen maakt / waar toe hy hen verlokt / en hy sich in begeeft; gelijkerwijs hier voor I. b. XXII §. 8 – 13. uit koning Jakob / Glanvil en Danæus / met genoegh omstandigheden is verhaald. Van dit beroemde Vloekverbond / wil ik nu eens op 't grondigst ondersoeken / of dat wel mogelijk of geloofwaardig zy; dan of 'er reden zy in Reden of Schriftuur / om het geheel als valsch / en strijdig met het kristelijk Gelove te verwerpen.

II. Hoofdstuk.

Der Geesten, en besonderlik der bosen, omgang met de menschen is beswaarlik met de Reden over een te brengen.

§. 1.

Het sal / mijns achtens / niemant derven looghenen / dat geen gemeenschap van de menschen met den Duivel / en noch veel weiniger sulk een Verbond kan zijn; indien de Geesten en de Menschen op malkanderen niet werken / of malkander aandoen konnen. Maar hoe beswaarlijk dit van ons nu kan begrepen worden / dat maghmen uit het VII. hoofdstuk van mijn II. boek wel klaarlik sien. En 't gene daar noch aan ontbreekt / is hier de plaats nu om het breeder uit te leggen: alsoo wy doe de Geesten op sich self

bemerk-

bemerkten/ of ende hoe deselve op malkanderen/ en sonderling op 's menschen Ziele werken konnen; maar hier is nu de vrage/ wat een Geest die sonder lichaam is kan werken op den Mensch/ en ook de Mensch op sulken Geest? Dit moet in 't algemeen so voorgaen; en dan 't onderscheid in acht genomen worden/ dat tusschen goede en quade Geesten/ en selfs ook tusschen goede en quade menschen is. Want al wat dien aangaande van de quaden word gesegd/ moet insgelijx/ so veel als de natuur betreft/ ook op de goeden toe te passen zijn: maar dan so volgt noch niet/ dat even seer ook op de quaden past al 't gene dat den goeden toegeschreven word; also de staat/ waar in sy beide zijn/ dat onderscheid wel geven kan/ om 't gene datse van nature konnen doen te doen of niet te doen.

§. 2. Nu is dan eerst de vraghe/ of Geesten sonder lichaam zijnde met Menschen ook gemeenschap hebben; op hem te werken/ en derselver werkingen op sich te ontvangen? Want met de genen die de Geesten iet lichamelijk toeschrijven en heb ik niet te doen: in 't I. hoofdstuck van mijn II. boek/ is eens voor al geseid wat Geesten zijn/ waar in my niemant tegen spreekt. Het zy de Denkinge en d'Uitgestrektheid het alleen zijn/ daar het gansche wesen/ so van Geest als Lichaam in bestaat; of dat noch iets als onderwerp/ daar sulk ene wesentlike eigenschap op rust/ daar boven word vereischt: het word Descartes echter niet ontkend/ dat denken met geen Lichaam en uitgestrektheid met geen Geest en kan bestaan. Doch laat het zijn/ gelijk als Josef Glanvil Engelsman dat seer waarschijnlijk dunckt/ dat dese Genii also genaamd (waar van ook in 't begin I. B. II. §. 13/ 14/ 15. gesproken is) niet al geheel van alle stoflikheid onbloot zijn: so sal nochtans de meeningh moeten wesen/ dat sy soo wel als wy uit Geest en Lichaam tsaam bestaan; maar dat sy fijnder lichaam hebben dan de mensch/ en uit die reden niet dan door de werkinge vernomen worden. Maar so ik nu in 't IV. boek bewijse/ dat dese werkingen ter weereld niet te vinden zijn/ en die daar zijn tot andere oorsaak brenge: so sal het uit de Reden en Nature te bewijsen staan/ dat sulke Geesten buiten 's menschen Ziel in wesen zijn. Maar so het door de blote Reden niet bewijslijk is/ dat self de Geesten zijn/ en dat sulx de Natuur noodsakelik vereischt: so heeft de mensch noch dies te meer te doen/ om goed te maken/ dat ook noch ander slagh van Lichamen als menschelike/ met andere Geesten als des menschen Ziel/ also gelijk men in den Mensch bespeurt vereenigd zijn.

§. 3. Hier ben ik dan alreeds met de Filosofy verlegen/ wanneer ik schoon degenen daar ik van verschille self noch helpen wil. Maar so ik eens ter zijden af en hoger op magh gaan; de goddelicke openbaring in sijn Woord sal ons een weinig openinge geven. Want eens gesteld/ dat onse Zielen van het lichaam afgescheiden/ noch voor den dagh der algemeene Opstandinge in salige gemeinschap t'samen leven sullen? so moet men ook noodsakelik geloven/ dat d'eene op d'andere sal konnen werken/ te weten Geest op Geest. En verder/ niet alleen de gene die van den selfden aard/ dat is geen andere dan menschelike Zielen zijn/ die in dit leven anders niet dan ieder door haar

Lichaam onderling gemeenschap hadden: maar self de Engelen / die met geen lichaam ooit vereenigd zijn geweest / maar suiver geesteliker wijse werksaam zijn; die stellen wy ons voor als metgenoten van dat salig leven / waar toe sy met ons in den Hemel opgeschreven zijn. Heb. 12:22. So isser dan gemeenschap van gedachten / en ook alsoo der onderlinge werkingen der afgescheidene Zielen met de Engelen en met malkander; al is 't dat wy de wijse niet verstaan. Noch meer / gemerkt dat die gemeinschap grooter wesen sal / na dat de Zielen in d'Opstandinge elk met haar eigen lichaam wederom vereenigd sullen zijn: so moet men godgeleerdelijk besluiten / dat self het Lichaam niet belett / dat ook de Geesten die daarmede zijn bekleed / met andere die geen en hebben / van wegen de Natuur gemeenschap hebben / en op malkander werksaam zijn.

§. 4. Maar dan verklaart ons ook de Schrift / dat self het Lichaam geestelijk, en niet so grof sal zijn als nu: dat sonder spijs en drank bestaan / en niet meer voortgeteeld sal worden / noch te niete gaan: so dat wy niet so veel van d'Engelen verschillen sullen als wy nu doen / om ook in sulken sin den Engelen gelijk te zijn. Matt. 22:30. Niet dat het Lichaam van nature sal veranderd zijn; dewijl het self ook in deselfde stoffe sal bestaan / daar 't in dit leven uit bestond: maar dat het wesen onveranderd / doch onbegrijpelik volmaakter wesen sal. Nu doet alleenlik de volmaaktheid van ons Lichaam dat de Ziel daar door veel doet / het gene voor haar door geen ander soude doenlijk zijn: hoewel ik wederom den Malabaren geen gelijk en geve / die (so als I. b. VII. §. 14. uit Baldeus is verhaald) het onderscheid van Mensch en Beest in 't Lichaam stellen; maar sulken Ziel met sulken Lichaam / en op sulken wijse als het is / vereend / dat maakt by my den Mensch / en / so ik niet beter en wete / ook by 't gansche Kristendom.

§. 5. Nu heb ik by myselven wel gedacht / hoe dat de staat des Menschen voor den val volmaakter was dan nu; en oversulx aan 't Lichaam en door 't Lichaam ook wel iets gewrocht kan zijn / daar 't nu niet meer bequaam toe is. Daar van gaf ik in 't II. b. XX. §. 27. al iets te kennen: om aan te wijsen / dat doe een Geest / die sonder lichaam is / wel mogelik iet op des menschen ziel heeft konnen werken / het gene door sijn lichaam niet verhinderd wierd; en so te wege brengen dat hy viel. Maar dan versta ik mede / dat die bose Geest tot daar aan toe noch was in sijn geheel; en dat sijn val des menschen val geweest is / van hem begonnen / en voleindigd in den Mensch. Want ons de Schrift geen andere noch eerdere sonde van den Duivel noemt dan dese menschenmoord: Joh. 8:44. waarna hy ook eerst in den vloek verviel / als uit den draad van dat verhaal by Moses Gen. 3:14. duidelik te lesen staat. So volgt dan niet / dat die gemeenschap sedert met de Engelen heeft konnen staande blijven / om dat noch Geest noch Lichaam die volmaaktheid heeft behouden / die mogelik in die gemeinschap nodig was. Waar toe men wel mag brengen 't gene dikmaal in de Schrift van menschen / self die door Gods Geest herboren / en so nader wederom tot die volmaaktheid haarder eerste scheppinge herschapen waren / so duidelik

word

word aangemeld: hoe dat sy sich onsteld en buiten kraght bevonden / wanneer sy met Gods Engelen gemeenschap hadden. Dit moeten wy ten minsten stellen / indien wy die verschijningen in letterliken sin verstaan: so niet / dan is 't bewijs geheel tot niet.

§. 6. En overmits dat nu de Duivel of een bose Geest / so wel als wy / en noch veel meer al door den selfden val bedorven is; so moet de swarigheid ook dies te grooter zijn / hoe sulk een beter dan een goede Geest / die noch in volle kraght zy op 's menschen geest of lichaam werken kan / of van deselven worden aangedaan. Dat mijne Ziel bedorven zijnde / mijn Lichaam dat bedorven is / nu beter kan bestieren / of van het selve beter kan gediend zijn dan te voren: daar van leert my de Schrift het tegendeel / en ik bevindet ook. Derhalven moet my ook onmogelijk zijn te begrijpen / dat nu een bose Geest / noch meer dan ik bedorven zijnde; op mijne Ziel / so als die ook bedorven is / ja op mijn Lichaam dat niet weiniger verloren heeft / so veel of meer dan selfs een goede Geest kan werken; of ook de werkingen die ik met sulken Ziel en Lichaam / en dienvolgens met so kleine kraghten doe / in sich ontvangen. So lang als dan de Schrift ons niet en seit dat sulx geschied / of geen bewijs uit d'ondervindinge te halen is; so moet de Reden en Natuur hier stille staan / en is 't ontkennen naast. Maar wat de Schrift ons hier van leert / sal by vervolg hier in dit boek; en 't ander in het vierde aangewesen worden.

§. 7. Doch om dat ik 't gevoelen daar ik tegen schrijve met kraght genegen ben te ondersteunen / indien ik daar in waarheid vinde: so wil ik eens den Leeser in bedenken geven / indien daar eenigsins gemeenschap van de Geesten met de menschen is; of dat niet eerder van de Zielen die van 't lichaam zijn gescheiden / als van de geesten die nooit eigen lichaam hadden / zy te denken? Want die zijn wel gewend met Lichamen / en door deselve met de Menschen om te gaan; en sullen noch eens met hunne lichamen wederom vereenigd worden: so datse tusschen tijden / schoon buiten 't Lichaam zijnde / noch tot het Lichaam zijn gestrekt. Dus hebben 't ook degenen die geschapene Engelen erkenden / en echter geene sulke Daimones gelijk de Heidenen geloofden / so Kristenen als Joden / in oude tijden wel verstaan: gelijk in 't I. B XII. §. 17. en XV. §. 7. is te sien. Indienmen daar op seit / dat echter het gesonst gevoelen doe ook al geweest is / dat na den dood der menschen Zielen niet en swerven / nochte goed of quaad in dese weereld doen / als I. B. XV. §. 27. is te sien: daar tegen seg ik wederom / dat ook de bose Geesten alsoo seer van al 't bewind des weerelds afgesloten zijn: de Engelen soo wel die het beginsel niet bewaard en hebben / als d'afgescheidene zielen der godlose Sodomijten / met duisternis in 't eeuwig vuur geketend zijnde; so verre men die plaats 2. Pet. 2: 4. en Jud. v. 6. van d'een en d'ander wil verstaan.

§. 8. Dus verre vond ik goed van mijnen wegh wat af te treden / die noch maar binnen de Natuur bescheiden was / en door de Reden moest gewesen worden. Wy hebben echter dat behulp noch niet gevonden / dat voor die onderlinge werkinge van node was / die in 't verkeeren van de Geesten met de

Men-

Menschen word gesocht: al is't dat ons het hemelsch licht der openbaringe dus van ter zijden ook een straaltje leent. En sien wy de Natuur wat dieper in / wy sullen sulke strijdigheden in dit werk bevinden / dat het onmogelik soo wesen kan als't seggen van dien omgang van de menschen met den Duivel mede brengt. Want niet alleen word de natuur der Geesten / maar ook der Lichamen daar in veranderd; een Geest lichamelijk/en een Lichaam geestelijk gemaakt: niet door Gods kraght / gelijk het zijn sal in d'Opstandinge/ maar door des Duivels kraght; noch in volmaaktheid / soo als even §. 4. is geseid / maar in hun wesen self. De Ziel des menschen word hier door ook uit haar eigen stand gerukt; en so de Mensch geen Mensch gelaten / om dus gemeensaam met de Geesten om te gaan. Dat dit so zy na dat gevoelen/ en dat het echter so niet wesen kan / na eisch van d'onderscheidene en bepaalde wesens aller dingen: sal ik hier nu met weinig moeite konnen tonen.

§. 9. Dat de natuur der Geesten in die maatschappy des Duivels en der Toveraars veranderd word / blijkt klaarlik uit de reden; dat al't gene men van desen seit / hoe sy met hem verkeeren / lichamelijk/ en van denselfden aart is als hun omgang met de menschen. Sy sien en hooren hem; sy eten / drinken / slapen met den Duivel; als grote maats / als man en wijf: Dus houden sy te samen huis. En so sy ergens henen reisen: hy is het peerd daar sy op rijden; het zy dan bok of kalf / of wat het wesen magh; hy is de wagen die hen voert / hy is het schip daar sy in varen / hy is het roer van't schip. Of ook hy draagtse self onsightbaar door de Lucht / en doet de besjes vliegen die van self by na niet meer en konden gaan. Altoos sy hebben levendig gevoelen van een lichaam dat hen draagt / daar gansch geen lichaam is. Kan dit een Geest nu doen? Wanneer men eens moght sien dat God het dede/ men soude't voor een groot mirakel houden. Hoe doet sijn schepsel dit dan al den dagh?

§. 10. Of doet hy't al in schijn; hoe is't dan dat de heren self gevoelen't gene aan de katten / hasen / wolven / daar sy in veranderd zijn / op afgelegen plaatsen weder vaart? Want worden sy daar bont en blaauw / of arm of been aan twee geslagen: het word bevonden / seit men / dat de kollen thuis het selfde lijden. Dienvolgens moet het een in schijn / en't ander evenwel in waarheid soo gebeuren konnen. De slagh of stoot / of houw of steek / word dan gedaan op't gene schijnt alsulken Geest te zijn; en word ontvangen in den mensch / die verre van de plaats is / en op het minste niet is aangeraakt. Wat menschelijk verstand begrijpt hier in geen tegenstrijdigheid? Wie van de Protestantsche kerk ontkent aan God de Transubstantiatie / en staat den Duivel toe die Transformatie? Kan dit geschieden / 't is dan ook met reden / dat die bose Geest een helsche Proteus van Erasmus Francisci hooghduitschen schrijver word genoemd / die sich in duisenderleye gedaanten / so hy wil / vervormen kan. Of is't dat's menschen hersenen / door kraght van Toversalve / of natuurlike opdampingen beneveld zijnde (gelijk ik wel voor seker houde dat ook andersins geschied) alsulke dingen valschelik aan d'Inbeeldinge vertoonen: hoe komt dat sonder man een vrouwensch wel beswangerd

gerd word / door Duivels kraght; en ook een kind ter wereld brengt? Want sulken grouwel word al mede van het volk / (wat segg ik 't volk?) ja van geleerden self geloofd. D'Inbeeldinge verandert wel de vrught in moeders lichaam / maar en maaktse niet: en 't gene anders niet dan geest is / braght nooit lichaam voort. Of toegestaan het gene van een fijnder lichaam is geseid; so teelen die toch niet / of teelen huns gelijk.

§. 11. Nochtans om dese ongerijmdheid goed te maken / so voertmen de natuur der Geesten hogher op / of laat deselve laeger sinken dan 't behoort. Men voertse hogher op / wanneermen haar so fijn en gaaw in 't werken maakt / dat alles ik en weet niet wat / gansch ongevoelig en gansch ongemerkt / op enen ogenblik door kraght der Geesten kan verplaatst / de lucht van buiten en van binnen / en voorts des menschen sinnen so veranderd worden: dat sy op sulkerwijse iet verneemen als het niet en is / of datse waarlik 't een so kort op 't ander ondergaan. Dat maakt den Geest tot meester van een lichaam dat het sijne niet en is: niet om het te gebruiken so als 't is / tot alles wat hy wil; maar ook te maken 't gene 't niet en is / sodanig als hy wil. Nochtans en sien wy aan ons selve niet / dat onse Geest het minste lichaam / buiten 't gene dat sijn eigen is / kan aandoen / of in 't minst veranderen; maar moet het so gebruiken als het is. De Ziel kan niet van 't Lichaam scheiden / noch in 't Lichaam wederkeeren wanneerse wil: maar eens / als God haar scheid / gescheiden zijnde / word voor de tweedemaal van God vereenigd met haar lichaam / en niet meer. Sy scheid wel eens of meermaals / in dien sin / dat sy daar in niet werkt / (het gene men verrukkinge van sinnen noemt) en komt daar weder by: maar dan is 't Lichaam noch in staat gebleven / om verdere onderhandelinge met de Ziel te houden; en ook de Ziele maar op seker voorwerp denkende geweest / dat haar niet in 't geheel noch voor altoos van 't Lichaam houd. Dat is so veel / dat iemant uit sijn huis eens om een boodschap gaat; maar laat sijn volk noch thuis / en komt ook self weerom. Maar sulker wijse als de Duivel na 't gemeen gevoelen by en van de menschen gaat en keert: dat is so veel als of de Ziel geheel van 't Lichaam afgescheiden / het selve gantsch ontbloot van alle leevensgeesten / so dikmaals als 't haar luste / weer bezielde. Dat soude dan ook maar sulk lichaam / en geen hout of steenen beeld / en dan ook noch haar eigen en geen ander moeten zijn. Meer leert ons de Natuur of Reden van de Geesten niet; noch van een ander Lichaam dan van desen aart / waarmede sulken Geest sich kan vereenigen / om onderlinge werkingen te doen ontstaan.

§. 12. Hier uit besluit ik verder / dat geen Geest den mensche so besetten of besitten kan / gelijkmen van Beseteten gelooft. Want mijne Ziel niet kan te wege brengen / dat aan mijn Lichaam enig ongemak geschiede / indien daar toe geen lichaam word gebruikt; en dat gebruiktse dan door middel van haar eigen Lichaam / en geen ander; want sy en kan dat niet. Verbrast / verdrinkt de mensche sijn gesondheid; verrukt / veraast hy sich: het is lichamelijk al wat hy doet; de Geest of ziele volgt maar de begeerlikheid

die in het lichaam is / en die de mensch gemeen heeft met een beest. So blijdschap / droefheid / gramschap in 't Gemoed het bloed veranderen / en krijgt het Lichaam daar van ongemak: het is ook sonder 't Lichaam niet dat dus de mensch te moede word: die hertstoghten zijn lichamelijck / en worden diergelijke in de beesten ook vernomen. Maer so de Ziel met sterk en veel te denken al de hersens krenkt / en 't Lichaam so in lijden brengt: sy krenkt haar self dan eerst / en lijd al eer dan 't Lichaam lijd. So niet: en heeft sy in dat denken noch vermaak: so is 't met haren wille niet / dat daar het Lichaam last af lijd; also sy nooit haar eigen vleesch en haat. Efes. 5: 29. de naawe band van Ziel en Lichaam maakt dan / dat so d'een van d'ander lijd. Maar van den Duivel wilmen / dat een Lichaam dat sijn eigen niet en is / waar van hy niet word aangedaan / daar ook een eigen Geest noch mede naauw vereenigd is; van hem beschadigd / ja geheel beseten en beset kan worden: hoewel hy als een Geest noodsakelik ook geesteliker wijse / dat is met denken werken moet / en geen beweeginge in enig Lichaam maken kan: also dat niemant kan als God: noch ook bestieren of bepalen / als hy wil: also dat moet geschieden na den aart van 't lichaam / en den staat daar 't dan in is.

§. 13. Het baat niet hier te seggen / dat sich de Duivel daar na voegt / waar ergens iemant reeds niet wel en is / dat hy daar onder speelt: en dat men daarom seggen magh / dat iemant dese of gene siekte heeft / en echter van den Duivel ook beseten is: also het beide waar kan zijn. Want dat en is altoos niet in de genen die betoverd zijn / dat is / als op der Heren wil en wenk de Duivel in de menschen vaart: wanneer op 't eten van een beet / of op 't aanraken van de Toveres / of op iet anders / daar sy en de Duivel quanswijs onderling sich in verstaan; de mensch / tot daar toe frisch en wel gesond / terstond aan 't quijnen raakt / en van den Duivel dus beseten of betoverd word. Ten anderen / genomen dat hy in de kranken vaart; om hunne quelling te verswaren / of in sulk lichaam / alsdaar toe bequamer / sijne werkingen dus aan te stellen: hoe weet een Geest wat in een Lichaam is daar hy niet in is / en dat hem ook niet aandoen kan; also 't met sijnen Geest / dat is de Ziel / vereenigd is? Elk Lichaam kan alleen verneemen sijnen Geest; en elke Geest sijn Lichaam / sonder meer. Want het gene God also geschikt heeft / sonder dat wy weten hoe / dat is desselven aart of wesen / en de grond en oorspzong sijner werksaamheid. Die sien wy dat so tusschen 's menschen Geest en Lichaam is: maer van alsulken Lichaam op dien eenen Geest / en van dien eenen Geest op dat besonder Lichaam / en niet meer; of door dat eene Lichaam op een ander / en door die beiden van den eenen Geest op den anderen / en vorder niet.

§. 14. Indien nu die vereeniging des Duivels met des Menschen Lichaam niet geschieden kan: laat sien of 't niet is met de Ziel. Die meentmen dat voor al van hem word ingenomen; en dat de menschen van hem eerst verleid zijn / om dat gruwelike maatschap met hem aan te gaan: Waer door hy dan hun Lichaam voorts tot alle ding gebruiken kan / om dit of dat daar in te doen. Maar hoe die Geest tot 's menschen Geest gemaakt / kan nu de

leden niet doen sien. De Ziel en heeft geen werk dan in haar self / en 't gene in haar door het Lichaam word vertoond. In beiden sietse God / van wiense beide zijn. Hoe word de Ziel den Duivel dan gewaar? wat middel heeft een bose Geest om sich aan 's menschen ziele te vertonen. Voor my / ik heb hem noit vernomen: en 't selfde seggen ook de genen die sich allermeest verweeren / om 't gevoelen / van de werksaamheid des Duivels in de menschen / vast te houden. Wat d'Engelen belangt / ik hebbe al meer dan eens geseid / dat / schoon sy Geesten zijn / God / als hy wil mirakel doen / ('t gene echter selden is gebeurd) deselven op des menschen ziel of lichaam wel doet werken: en dat ook dan de mensche sulx gewaar kan worden. Maar dat God oock mirakel door den Duivel doet / en dat so veel en menigmaal / (gelijck het soude moeten zijn / indien de weereld so vol tovery is alsmen seit) dat sullen self de gene / die dat Duivels werk op 't breeft vermelden / niet verklaren.

§. 15. Hier tegen seit my Glanvill wederom wat anders / waar mede hy de Geesten minder maakt dan ik gelove datse zijn. Want hy derf seggen / pag. 9 en 16. dat de Geesten diemen noemt gemeensame, de menschen op onreine plaatsen suigen; en dat dit een is der gemeensame verkeeringen die sy te samen hebben. En dit en dunckt hem sulken wonder niet; also hy meint dat Plato niet veel ongelijk en hadde / gelijck hem ook in d'oude Kristenheid verscheidene daar in gevolgd zijn: dat seker slagh van Geesten / diemen noemde Genij, niet sonder lichaam waren / van fijnder stof dan d'onse; gelijk ik ook in 't I. B. II. §. 13. en XI. §. 6. en XVII. §. 5/6. aangewesen hebbe. Maar 't selfde vind de Leser tsedert by my ondersocht / en wederleid / in de 5. eerste hoofdstukken van mijn II. boek. Het is niet anders dan door bygelovigheid / daar een verstandig man sich wel voor wachten moet: dat hy noch spreekt van Geesten / die met menschen bloed te laven zijn / of van de dampen die het opgeeft; so als gelijk gevoed word door gelijk. Hy meent nochtans / dat hy 't uitnemende waarschijnlijk maken sal / (hy seit *exceeding probable*) te weten dat de Geesten niet volkomelik van alle lichaam ende stoffe afgescheiden zijn, *not perfectly abstract from all body and matter*; 't gene ik hertelik wensche dat eens iemant dede; also hy die dat schreef / niet meer in 't leven is.

§. 16. So als dit dan met dat begrip / 't welk wy van Geesten hebben / niet is over een te brengen: en daarom sonder klaar bewijs van ondervindinge niet aan te nemen is: also en kan het ook met de natuur eens Lichaams niet bestaan / alsulke werkingen / als aan den Duivel toegeschreven worden / te ontvangen; of sulke alsmen wil dat van de Toveraars geschieden te verrighten. De Duivel kan het menschen lichaam niet onsightbaar maken: so dat een onbedorven oog / by helder licht / alle andere lichamen bescheidelik siende; dat eene / schoon daar mede tegenwoordig / en door geen ander lichaam bedekt zijnde / niet en sie. Ik segge / door geen ander lichaam bedekt zijnde: om dat men voorgeeft / dat de Duivel ook de Lucht verdikken / en also dat Lichaam als met mist bedekken kan. Die moest men dan ook sien. Een Lichaam dat so dun is / datmen 't niet kan sien / (gelijk de Lucht gewoonlik is) kan ons gesight niet weeren van een ander dat wel dicht en dik/

en door onse oghen is. Want so dat ware/ de Lucht een lichaam zijnde/ soude ons gesight beletten: alsoo geen lichaam maar een weinig van ons af staat/ of daar is tusschen beiden effen so veel luchts/ als 'er ruimte tusschen is. Maar so die lucht het niet en dede/ wy souden self geen lichaam konnen sien.

§. 17. Noch meer. Geen menschelijk lichaam/ dat uit vleesch en been bestaat/ en snel of traag is van beweginge/ na dat de leden/ ingewanden/ leevendige geesten en het bloed gematigd zijn: kan sonder tijd/ van d'eene plaats tot d'andere/ en dat noch door de Lucht vervoerd; en so van aart en eigenschap veranderd zijn. Veel weiniger kan 's menschen lichaam in dat van een beest/ van wolf of kat veraarden; en dan ook noch door veel kleinder gat/ dan 't kleinste van die beesten nodig heeft/ sich wringen om ter afgeslotene plaatsen in te komen. Elk lichaam heeft sijne eigene plaats tot d'uitstrekkinge/ so wel als sijnen tijd tot de beweginge van doen. En 't gene verder op dit stuk geseid magh worden/ sal in 't verbolg wel plaatse vinden/ wanneer we van de toverhandelingen sullen spreken: besonderlik het gene van 't verdikken van de Lucht en van 't beguichelen van 's menschen oghen aan den Duivel toegeschreven word. Dus verre blijkt/ dat ook het Lichaam van den mensche niet bequaam is/ om sich tot die gemeenschap met den Duivel (alsomen 't hebben wil) te vlyen/ of ook van hem daar toe te laten schikken of bereiden.

III. HOOFDSTUK.

Dienvolgens is ook in 't besonder dat Verbond der Toveraars en Toveressen strijdig met een onbedorven oordeel en gesond verstand.

§. 1.

NU moght ik dan wel weten/ wie dat Verbond eerst heeft bedacht/ dat van 't gemeene volk geloofd/ en van geleerden so bescheidelik beschreven word: dat naawelijx 't genadig Heilverbond/ 't begin/ het midden en het einde van Gods heilig Woord/ so evendraghtig van hen word verklaard. Nochtans en sal van 't ander niet een woord daar in te vinden zijn/ wanneer wy in 't verbolg dat eens gaan soeken sullen: ja self de Reden leert ons niet/ hoe dat het wesen kan/ indien sy maar het tegendeel niet leert. Om dit dan eenmaal wel te weten/ so laat ons eens met ernst gaan ondersoeken/ al wat men van dit helsch Verbond gewoonlik seit: en met veel aandacht overwegen/ wat schijn van waarheid/ en wat blijk van ongerijmdheid daar in steekt. Doch sal ik my in desen met geen paapsche schrijvers veel bemoeyen: also my Glanvill en Daneus volle stoffe geven sullen; die eerst van desen opgesteld/ en van den anderen pas honderd jaren achterna noch breeder uitgehaald/ en tegen Webster/ Schott en anderen verdedigd is. Wy sullen hier maar sien/ of hun gevoelen met een goed verstand en onbedorven oordeel kan bestaan; en naderhand/ wat volgens de Schriftuur en 't kristelijk Verbond daar af te houden zy.

§. 2. Door

§. 2. Voor eerst dan seg ik / dat Danæus al voor 120 jaar gestorven is / niet sonder merkelike schulden na te laten; die ook noch niemand na hem heeft betaald; bestaande in verscheidene stellingen / die hy van dat Verbond ter neder stelt / en echter nooit bewesen heeft. Waaronder dit ten eersten stoutelik van hem geseid is / (gelijk ik dat 't 1. b. XX. §. 12. met sijne eigene woorden melde) dat nooit Toveraar gevonden is, die met den Satan geen Verbond gemaakt, en aan denselven sich heeft overgegeven. Luiden die so stout derven spreken / daar ben ik wederom stout tegen; en segge / dat nooit Toveraar gevonden is, die met den Satan een Verbond gemaakt, en aan den selven sich heeft overgegeven. En hier soud ik nu aan de beste kansse zijn: om dat ik niet behoeve te bewijsen / dewijl ik maar ontkenne; maar hy dat daar so stellende / ook wel verpligt was om sijn seggen waar te maken. Nochtans wil ik ten overvloed betonen / wat reden dat ik hebbe te geloven / dat hy het niet bewijsen kan / nocht iemant die so spreekt als hy. En wat behoeft dat meer te zijn / dan dat hy sullen sake / die van het uiterste belang / en 't hoofdwerk van dat schrift is / daar hy het stuk der Toverye verklaart / so als hy dat verstaat / ter wereld niet met al en seit dat na bewijs gelijkt? Ja hy en spreekt 'er niet eens af; als of het geen manier en ware / dat kristen leeraars / en voor al de Protestanten / die 't Pausdom billik van geringer saken wel bewijs af eischen: self sulke dingen moghten seggen / en geensins schuldig waren te bewijsen.

§. 3. Dit is so veel den schrijver aanbelangt / die heeft dan geen bewijs: maar nu sal ook de sake self betuigen / dat daar geen is. Want die het meinen vast te hebben / bedenken datter sonder dit Verbond geen Toverye en soude konnen zijn: te weten sulke als in 't I. hoofdstuk is verklaard dat sy daar by verstaan. Dit seit ons Fromman in sijn boek de *Fascinatione* van de Betoveringe. pag. 495. *Docent enim Theologi, Diabolo in prime lapsu vires nocendi sit ademptas & cohibitas esse; ut nisi accedat nova aliqua voluntas, sive consensus hominis malefici, non possit inferre noxam.* Want de Godgeleerden seggen, dat den Duivel in den eersten val de kraght om te beledigen so seer benomen is: dat hy voortaan geen quaad kan doen, indien de quade menschen self daar toe den wille niet en hebben; en daar in toestemmen. Dit word by hem dan breeder uit Carpzovius verklaard *Part. Prax. crim. qu.* 48. *no.* 62 *pag.* 417. en noch bevestigd uit Remigius *lib.* 2. *dæm. cap.* 9. *pag.* 254. Hier van is 't / seggense / dat volgens het verklaren van des Duivels bondgenoten / deselve eerst door vleyingen en belosten: en so dat dus niet lukken wil / op 't laatst door dreigingen en quellingen tot sulk Verbond met hem getreden zijn. Want hy moet hunne eigene toestemminge hebben / of hy en kan niets doen: en daarom en vermagh hy op der aarde niet / dan door den dienst van menschen die hy aan hem selven dus verbonden heeft. Maar die hy daar toe krijgen kan; hy magh sijn best doen / dat staat hem quanswijs vry. 't Is dan der menschen eigen schuld; sy moghten het gelaten hebben. Dit laat ons nu eens overweegen.

§. 4. Het gene in desen de Schriftuur betreft / tot sijne plaatse sparende / so

so weet ik door de Reden wel so veel / als dat des menschen Wille nooit gedwongen word: en oversulx vergeefs alhier geseid / dat sy met wille doen het gene daarse toe gedwongen zijn. Het is van twee noodsakelike quaden een te kiesen, en so met wille: niet om 't eene te bedrijven: maar om het ander te vermijden / wanneer het beide niet en is te ontgaan. Sy willen dan noch 't een noch 't ander; maar 't eene minder dan het ander: en oversulx en magh de Duivel sich niet laten voorstaen / dat hy heeft den wille van dien mensche / welken hy tot ondertekeninge van 't verdragh gedwongen heeft. 't Is waar / dat sy daarom niet vry van sonde souden zijn; maar sich wel swaarlik tegen God vergrijpen: eerst in het aangaan van 't Verbond / waar in de wille kiest als 't minste van twee quaden 't gene waerlijk 't meeste is; en naderhand al 't quaad dat dan de Duivel doet of door hen doet / indien 't so is. Maar evenwel kan niemand seggen / dat sy wilden / of gewillig traden in 't Verbond / waar toe sy van den Duivel self gedwongen zijn.

§. 5. Nu dan / so God hem 't minder niet en gunt / na dat hy trowloos van hem afgevallen is; om namelik den mensche buiten sijnen wille te beledigen: hoe sal het in te schikken zijn met Gods geregtigheid / indien die bose vyand anders aan den mensch geen leed magh doen / dan op de snoodste en boeste wijse die bedacht kan worden? want wie sal seggen dat hem 't aldergrootste quaad daarom word toegestaan / op dat hy 't minste niet en doe? En wie kan loochenen / dat het veel boser quaad is / sich aan den Duivel by verdragh en handschrift en by eede te verplichten / en met uitdrukkelijke gods verloocheninge aan lijf en ziele op te geven: dan blotelik maar uit verleidinge of swakheid te misdoen? So ook / den mensche tegen sijnen wille te beledigen / en tijdelik op aarde maar te quellen; gelijk de Duivel buiten sulk Verbond wel soude doen / indien hy konde: is 't niet oneindig minder / dat hy hem dwingt / om sich tot quaad doen te verbinden / en ziel en lijf ter eeuwige verdoemenis den selven op te offeren? Siet dan eens / welk een schoone oorsaake van die mannen is bedacht / om ons te doen geloven / dat buiten sulk Verbond de Duivel (dien sy willen dat het doet) geen quaad kan doen.

§. 6. Maar buiten dat (dit seggense noch oock) so soude niet een mensche van den Duivel ongeplaagd zijn: te weten so hy niet bepaald en ware / om buiten sulk Verbond aan niemand leed te doen. Want niet dan quaad voorhebbende: moght hy na eigen lust te wercke gaan / wat mensche souder niet van sijne gading zijn? Dan ware niemand / meinense / sijn lijf of leven immer seeker; noch sijner zielen saligheid / daar dese geest voornamelik op loert. Ik moet bekennen / dat ik dese reden wel verwachten wil / van luiden, die geen andere Geesten dan alleenlik louter Duivelen geloven: die ook van geenen God noch Saligmaker weten: en meinen dat de gansche weereld ook van hun geboelen is. Want my aangaande / die gelove datter Geesten zijn / gelove insgelijx dat so wel goede tot bewaringe / als quade tot bederf des menschen zijn. En aangemerkt dat ook by tegenstellinge de goede Geesten / dat is heilige Engelen / of self Genij, na 't oudst gevoelen

van

van de Heidenen so seer genegen zijn den menschen goed/ als d'anderen om hem quaad te doen: soo moet oock volgen / dat nooit iemant nood sal hebben / om 't minste quaad te lijden of te doen; door dien de goede Engelen / so sy ook niet bepaald en zijn / dat altijd wel verhoeden sullen; en voorts ook so veel goeds doen aan de menschen/ als hen de Duivels quaads doen. Dan bleef het tusschen beiden noch / en had de Duivel 't minste voordeel niet.

§. 7. Ziet daar de redenen/ so veel als ik 'er vinden kan/ bescheiden Leser/ van dit vermaarde Vloekverbond der menschen met den bosen Geest. Het moet so verre af zijn / dat wy hier souden overtuigd staan / als wy bevinden / dat sy, self niet altijd blijven by die taal. Want Glanvill moet bekennen / pag. 19. „dat het niet noodsakelijk zy te geloven / dat de Duivel altijd is der Heren „bondgenoot: maar magh misschien bequamelik wel overwoghen wor- „den; of die gemeensame Geest niet d'eene of andere verhuisde menschen- „geest magh zijn / van God en goedheid dus verlaten / en opgeswol- „len door een onveranderlijk begeeren tot boosheid / en tot wraak; „die hy / vermits de wetten en gelegentheid van sijnen staat / so niet „onmiddelik in 't werck kan stellen. En hy kan oock niet sien / hoe dat de „Duivel in de Hell als opgesloten zijnde / so vry magh door de Wereld wan- „delen; indien de Zielen der godlosen so besloten zijn / dat die niet mede wel „eens buiten de gevangenisse komen / en eens een wandelingtje souden mo- gen doen. Het eerste stelt hy vast/ en meint dat dan het ander ook moet volgen. Heb ik het niet geseid/ dat noch de Zielen ook wel eens ter Hellen uitgelaten/ en op der Aarden souden worden swervende; om toch den Duivel niet so vast te binden / als wy geerne hadden? So sien we dan 't omswerven van de Zielen / en 't quaad dat sy op aarde doen / al even na gestelt om te geloven: als dat van de Duivelen. En volgens dien/ also de laatste/ in dien sin als wy begrijpen/ by de Heidenen nooit zijn bekend geweest; die hier belangende der menschen Zie- len met de Joden / Mahometanen en Papisten vast in eenerley gevoelen zijn: so hebben die het ook so veel gemakkeliker: also sy 't eene toegestaan / het ander veilig stellen moghen; maar wy noodsakelik het een om 't ander laten moeten. Dat is / wy moghen geen gemeenschap of verbond der menschen met de Duivelen geloven / om dat wy 't selfde niet geloven van de Zielen der verstorvenen/ die daar toe so veel nader zijn.

§. 8. Maar Glanvill weet sich noch wel anders te behelpen; wanneer hy sich die swarigheid eerst voorstelt / dat so de bose Geesten op den eisch der bose menschen/ navolgens onderling verdragh/ gereed staan om ons quaad te doen: dat sy 't dan ook wel buiten dat verdragh en maghtig en genegen zijn te doen. Dat dunkt my ook: maer / 't antwoord dat hy geeft is vierderley. (1.) De Wetten/ seit hy / van de andere Weereld zijn ons onbekend: en wel inson- derheid/ hoe dat de bose Geesten vryheid hebben souden/ om onse Zielen self te quellen/ en echter wel bepaald zijn in het Lichaam te beseeren. Ik sta hem dat ook toe: en acht derhalven vest/ dat wy van sulke dingen swijgen/ die ons doch niet bekend zijn / noch ooit wesen sullen. Hoe zijnder dan van hem / en so veel anderen / so veel scheeps ladingen van boeken opgemaakt / van 't gene

dat

dat de Duivel en de Hexen doen of konnen doen / en hoe sy met malkander staan?

§. 9. (2) Maar 't is ook wel / (dunkt Glanvill verder) om dat de bose Geest voornamelijk 't verderf der Zielen soekt; dat hy de Lichamen van self verschoont / als 't hem de Kollen niet en vergen. Want door sulk werk ontdekt hy sich te veel: maar wil de menschen liever heimelik de Ziel bekruipen. Dat maakt hy oversulx de Hexen niet eens wijs / om so den mensch op 't ongevoeligst wegh te slepen / eer hy 't wete. Maar doet hy 't niet: dat is dan / dunkt hem / om dat sekere wetten / die ons onbekend zijn / dat niet toe en laten: of dat de Duivel self sich speent / of d'onderduivels ook belet van quaad te doen; dat niet tot sijn belang of oogmerkdient. Gelijkerwijs wanneer een krijghs bevelheer plundering verbied / om 't volk niet op te houden / en so den voortgang van den hoofdkrijg te verachteren. Dat is dan ook so veel / als dat de Duivel heerscht als vryheer / en niet als gebonden of bepaald; gelijk als anders 't seggen is: of dat hy bijster onvoorsightig doet / dat hy sich aan de Toveraars also verbind. Want hy dan buiten twijfel dikwijls ook door 't selve wel genoodsaakt word / om tot believen van deselven iet te doen / dat gansch met sijn belang niet over een en komt: also 't doorgaans maar domme slechte menschen zijn / die sijne diepe en seer verr uitsiende Staatkunde niet verstaan.

§. 10. (3) Dan komt hy noch met dese reden aan / dat so de Duivel aan den Toveraar of Toveres de gunst doet van sich aan hen te verbinden / om hun begeeren te voldoen: hy dan deselve dies te meer ten quade moedigt; en so 't voornaamste oogmerk hunner swarte bondgenootschap (*black confederacy*, so spreekt hy) dies te meer bevordert / dat is / om ons in onse eewige belangen (*eternal interests*) te vernielen. Dit voorwendsel heeft mijns bedunkens noch den besten schijn; also wy doch gelijkelik den Duivel als gesworen vyand van het menschelijk geslaght / en onser zielen saligheid bemerken: en ieder vyand siet waar hy den genen / daar hy oorlog tegen heeft / den meesten afbreuk doe. Maar dan en weet ik om voorseide reden niet / of sich de Duivel daar niet in vergist / so hem een hex of koll iet vergde / daar hy honderdmaal meer voordeels by versuimde / het welk hy / buiten band van dat verdragh / na eigen raad en sinlikheid soud hebben konnen doen; en echter uit verplightinge van dat Verbond niet laten magh. Want neemt / dat hem ene andere gelegentheid eens dienen moght / om duisend menschen teffens in 't verderf te slepen; en hem de kol / daar af niet weetende / dan ophield / om haar in 't betoveren van koe of kalf / of melk of boter by te staan; waar mede besig / die gelegentheid hem mogt ontgaan: had dan de Duivel niet genoeg versuimd?

§. 11. (4) Ten laatsten brengt hy ons uit d'Evangelien te pas / dat bose Geesten ook de menschen menighmaal beledigd en beseten hebben / daar niet en blijkt dat sy van bose menschen toe belesen waren. Dat hoor ik geerne: en om dat ik in 't Euangely daar niet af en lese / (gelijk ik / als wy noch wat verder komen / breder seggen sal) so is ook mijn geloof / dat daar geen

geen bose menschen hand in hadden; noch ook (gelijk in 't II. b. XX. getoond is) de Duivel self: maar 't was de hand van God. Wat verder van hem daar ter plaatse word geseid, dat ons misschien meer quaads van bose Geesten, sonder hexen dienst in dese weereld overkomt, dan wy wel weten of bespeuren konnen: dat stoot al 't ander wederom om verre, en maakt onnut, so veel den Duivel aangaat, al die Tovery en dat Verbond.

§. 12. Doch om niets ongeroerd te laten, dat Glanvill in den wegh moght zijn, so stelt hy sich noch dese swarigheid voor oghen; dat niet is te versinnen wat oogmerk dat de Duivel hebben kan in dat verbond, om sijne vryheid in eens menschen lichaam te bepalen, en so den broossen mensch ten dienst te staan. Want zijnse onder het getal der uitverkorenen, so en heeft hy'er doch niet aan: en zijn 't verworpene en godlose menschen, so en heeft hy hen genoeghsaam wech, al geevense sich self aan hem niet over by verdrag. Zijn antwoord is alhier scherpsinnig, en van groten schijn. Hy seit, het is genoegh wanneer bewesen word dat iet so is, al weet men 't einde niet waar toe het strekt. Hy spreekt dus als een Filosoof, dat is Descartes self: die dat voor eene der grootste feilen in de redeneering stelt, wanneermen d'eindoorsaken aller dingen ondersoekt, (daar over al niet door te komen is) om daar uit haren aart en wesen af te meten) gelijk uit sijne Begins. het 1. deel §. 28. is te sien. En dat is waar, so verre als daar Descartes van de schepselen, in opsight van den Schepper, en dat belangende 't natuurlijk, in bedenken geeft: maar dat sulx Glanvill hier ook uitstrekt tot de zeden, en dat in opsight van het eene schepsel tot het ander, dat is geheel een ander ding. Want goed of quaad te doen, verbond of geen te maken, dat raakt de Zeden van den Mensch en van den Geest, en niet derselver wesen of natuur. Ook zijn zy beide schepselen, die niet oneindig zijn, en daarom ook de einden die sy soeken wel te vinden. Maar Gods bedrijven, 't zy in 't natuurlijk of in 't zedelijk, zijn ondoorsoekelijk, en onnaspeurlijk sijne wegen. Rom. 11: 33. Het helpt derhalven niet het gene hy verder seit, dat een die in de Schilderkonst of Wiskonst wel erbaren is, geen oordeel geven kan van 't geen een meester met den toestel of de schets van eenig werk beoogt. Want hier niet word gesproken van des Duivels werk of konst; wat hy van 't een of ander maken wil, waar af wy dit of dat beginsel sien: maar van 't verdragh dat dese helsche konstenaar, (gelijkmen wil) met dese menschen maakt; of die niet souden weten, dat hy daar in sijn voordeel soekt, en of van hen sulx iets te halen zy. Dit dunkt my dan behoren sy uit redenen, terstond geseid, seer wel te weten; en volgens dien, dat voor den Duivel met sulk een Verbond geen voordeel is te doen.

§. 13. Maar Glanvill laat het hier niet by. Hem dunkt, men magh het woord van Duivel wel verstaan van sulk een *Body polityck* burgerlijk Lichaam, dat uit verscheidene orders, hoog en laag, bestaat. En 't moghten daar in wel een slag van seer geringe Duivels zijn, en die (gelijk het slechtste volk ook by de menschen) de meesten in 't getal: welke niets te seggen hebbende, (want elk een aan geen amt of groot gesagh kan raken) veroorlofd

worden te bybuiten of te kapen; mits dat het voor henselve zy / al wat sy door geweld of list op d'arme menschen halen konnen. En sulke Duiveltjes zijn na sijn dunken schier so veel / als die *seducing fellows* verleidende gesellen, dien men al mede (seit hy) in sijn land den naam van Geesten geeft; en welke op de kinders loeren/die wech te slepen na de plantingen in Amerika/om daar voor hen te werken so als sy 't verstaan. Dien doense niet alleen belosten/maar ook dienst: tot datse hen uit menschen oghen / en voorts dan binnen boords gekregen hebben / om hen dan wech te voeren daarse willen. Op dese of diergelijke wijse meint hy datmen 't oogmerk van den Duivel in dit Vloekverbond begrijpen magh. Waar op ik anders niet te seggen hebbe / dan dat hy niets bewijst van 't gene hy seit: of wel dat hy 't verschil selfs voor bewijs op geeft; en dat het strijd met alle regels van de Redekunst / met sulke menschen ooit te disputeeren. Al wat ik verder over dit stuk by hem lese / is van den selfden aart / of het behoort op dese plaatse niet.

§. 14. Dus verre is echter noch maar aangemerkt / so veel als aan de kant des Duivels is te sien: nu heb ik noch van 's Menschen zijde wat te seggen / die sich in sulk Verbond begeven sal. Is 't moghelijk te denken / dat een die enigsins by sinnen is daar ooit toe komen sal? Sich aan den Duivel overgeven / dat sal geen mensche doen die God in 't minste vreest. En die hem niet en vreest / is voor den Duivel meest verveerd: al is 't dat hy hem dikwijls noemt of roept; so heeft hy doch het minst verlangen niet na hem; maar schrikt wanneer hy ernstig aan hem denkt. Of sietmen ook / dat overgeven booswichten sich aan de dienaars van 't gereght of den scherpreghter overgeven; om hen/na weinig tijds de boosheid met vermaak gepleegd te hebben / den hals te breken? En soude dat niet zijn / als offe vreesden vry te sullen raken van de straffe / so sy die self niet quamen te verseekeren en te verhaasten? Voorts: sullen alle dese menschen dan so sott zijn / datse niet meer van den Duivel voor hunne eigene verdoemenis bedingen/dan sulk een klein en kort vermaak van weinig beuselingen; gelijk het alles is wat daar van word gemeld? Laat zijn / dat d'eersten die sich daar toe overreden lieten / sich grote dingen daar van hadden ingebeeld: sal nu / na dat elk siet hoe weinig dat daar by te winnen / hoe veel daar mede te verliesen is; nu doch so sinneloos wel willen zijn / dat hy sich met den Duivel sal verdragen?

§ 15. Noch iets met weinig woorden/ dat van groot belang is in dit stuk. Wat baat sulk een Verbond dat in 't vermogen van partyen niet en is? De Duivel / is hy beul / hy is de reghter niet. Wat helpt dan of hy 's menschen ziel bedingt / hem tijd van so veel jaren / dagen / maanden geeft / om sijn vermaak te nemen / en ongestraft te sondigen: also hy noch de straf noch leevens-tijd in handen heeft; maar God alleen / die d'Opperreghter van de leevenden en doden is? Wat dan / wanneer die 's menschen leeven af kort / aleer de tijd van dat Verbond ten einden is: is dan de Duivel ook een schelm / dat hy sijn woord niet houd? Of is hy dat / wanneer hy sijnen bondgenoot noch binnen tijds in reghters handen / en in hechtenis geraakt / daar in geen hulpe bied: maar laat hem branden / en door 't aardsche vuur / aanstonds

in't helsche overgaan? Ten laatsten is het voor my onbegrijpelijk / hoe iemant die den Duivel kent / God self niet kennen soude / wiens schepsel dat hy is. En so hy God en Duivel kent: hoe is het mogelijk / dat hy sal sweeren / (by wat God?) den Schepper en Bestierder van dit al / den Opperheer van menschen en van Duivelen / om sijns vervloekten vyands wille af te gaan; en sich den Duivel te vertrouwen / als of die maghtiger of beter ware dan d'almaghtige en rondom-goede God. Ik segge dan / indiender menschen zijn die sulks bestaan; dat die dan dull en buiten sinnen zijn / die niet en weten watse doen: waarom dan dat verbond ook null / en gantsch van geender weerden is. Dies magh ik veilig dus besluiten / dat dit vermaarde Vloekverbond / op sulke losse en geleende gronden steunende / soo veel als de Natuur en Reden leert / op't allerzedigst uit te drukken een verdichtsel is. Nu laat ons sien / of diergelijk ook zy te vinden in Gods Woord.

IV. HOOFDSTUK.

En om te weten wat ons daar de Schrift van meld, is noodig eerst den sin der Namen na te speuren, die daar gemeenlik op alsulke menschen worden toegepast.

§. 1.

Eer wy van dat Verbond iet uit den Bijbel weten konnen / soo moeten wy voor al versekerd zijn / dat self de Toverye / en wat daar toe behoort / daar uit wel te bewijsen zy. Want die soude echter konnen zijn / schoon men niet en wiste van 't Verbond: te weten / so de bose Geesten hunnen dienst vrywillig aan de menschen leenden / of de menschen aan de geesten / gelijk sy dat wel aan malkander doen; is 't sake datter omgang van de Geesten met de Menschen is. Hier sal ik al deselfde order moeten houden als voorheen: dat ik eerst na de namen soeke / die in de Schrift doorgaans also verstaan / en daarom meest ook so vertaald zijn; dat ten minsten sommige derselven schijnen ons te willen seggen / datter Toverye zy: en daar na sal dan op de saken of personen / die daar by betekend zijn / dies te bequameliker acht gegeven worden.

§. 2. In desen wil ik nu (als in 't begin geseid is) niemant om de namen / die in 't I. hoofdstuk zijn gemeld / hier moeilijk maken. Laat derhalven dat voor eerst so blijven / datter Toveraars en Toveressen zijn; datter volgens dien ook Toverye is: also die namen in den duitschen Bijbel / en in andere talen diergelijke / nessens anderen te lesen staan. Maar op so menige plaatse als ons een derselver woorden voorkomt / so en staat'er dat uitdrukkelik niet by / watmen door deselve moet verstaan; te weten / dat de menschen dingen de Natuur te boven gaande door de kragt des Duivels doen. Siet hier dan al de plaatsen die in onsen duitschen Bijbel van Toveraars, van

Toveressen of van Toverye; het zy onder die namen / of van Waarseggery of Duivels konsten spreken. Gen. 41: 8. Exod. 7: 11/ 22. en 8: 7/ 18/ 19. en 22: 18. Lev. 19: 31. en 20: 6/ 26/ 27. Num. 22: 7. en 23: 23. en 24: 1. Deut. 13: 1. en 18: 10/ 11/ 14. Jos. 13: 22. 1 Sam. 6: 2. en 16: 22. en 28: 7/ 8/ 9. 2. Kon. 21: 6/ 7. en 23: 24. 2. Kron. 33: 6. Psal. 58: 6. Pred. 10: 11. Jes. 2: 6. en 8: 19. en 29: 4. en 44: 25. en 47: 13. en 57: 3. Jerem. 8: 17. en 27: 9. en 29: 8. Dan. 1: 20. en 2: 2/ 10. en 4: 7. en 5: 11. Zach. 10: 2. Mal. 3: 5. Hand. 8: 9/ 11. en 13: 8. en 16: 16. en 19: 13. Gal. 3: 1. en 5: 20. Openb. 18: 23 en 21: 8 en 22: 15. Sie daar / mijn Leser/ 48. plaatsen der Schrifture / te weten 38. in het Oude / en 10. in het Niew Testament / die by ons / en meest ook by d'andere Oversetters in dien sin vertaald zijn. Leest dan voor eerst die by u selve na / en siet of wel in een van allen word geseid het gene dat men van de Toverp gelooft. Daar na sal ik den Leser noch den wegh wat nader wijsen.

§. 3. En dat en is geen wonder: want de H. Geest sich aan de menschen niet en bind; om van dingen / die 't hen lust also te noemen / ook also te spreken als sy dat gemeenelik verstaan. Men moet dan weten / wat het voor Hebreewsche / of Chaldeewsche of ook Griesche woorden zijn / die d'Oversetters dus vertaald hebben / datmen in 't Duitsch van Toveraars, Beſweerders, of Duivelskonstenaren, en in andere talen van gelijkbetekenende woorden leest. Om dit dan duidelik te tonen / soud ik bescheidelik op verscheide rpen al de namen konnen stellen / daar de Schrift dat slagh van menschen by betekent / door 't welk de Duivel / so men meint / dus veel quaads en wonders doet. Dan ik sal hier sleghs in 't korte seggen/ dat ik'er 15. vinde in 't Oud / en 5. in 't N. T. en so 20. in 't geheel / ieder van verscheiden aart en afkomst: welker allen 4 maar eens; d'andere 16 verscheide malen voor komen; en van deselve zijnder 9. die van d'Oversetters op verscheide plaatsen verscheidelijk verklaard zijn. Ik sal die hier sleghs aanwijsen; en dan de plaatsen der Schrifture / daar ons die ontmoeten / wat besonderliker ondersoeken: om so den Leser te doen sien/ wat grond ik hebbe van mijn seggen.

§. 4. Der genen die uitdrukkelik daar voor te boek staan / datse ydele konsten pleegden, (gelijk Hand. 19: 19. in 't gemein gesegd word) vind ik op 't Oud Testament vijfderlepe slagh so benoemd / dat onse Oversetters in de vertalinge van hen self noch van anderen niet sonderling verschillen. (1.) I. חולם חלום *Choleem chaloom* een Droomdromer; Deut. 13: 1. (2) II. דורש אל המתים *Doreesch el hammethym*, die de dooden vraagt. Deut. 18: 11. (3.) III. חובר שמים *Choveer Schamajim*, die den Hemel waarneemt, en (4) IV. חוזה בכוכבים *Chosé baccochavym*, die in de sterre kijkt, beide Jes. 47: 13. Doch mits dien dat dese dingen eigentlijk dat gene niet en zijn / dat men Toverye noemt: ende van elk verstaan worden / dat buiten Duivels toedoen wel bestaan konnen / en sonder misbruik ook geoorlofd zijn: so en sal ik my daar mede thans niet verder moepen. (5.) V. Dan alleenlik sal ik tusschen beiden laten het Chaldeesch גזרין *Gosrijn* en גזריא *Gosraija* waarseggers. Dan. 2: 27. en 4: 7. en 5: 7/ 11.

§. 5. Tot de 9. dan komende / die van onſe Overſetters ſelf verſcheidelik vertaald zijn; de vier ſtaan in 't Hebreewſch / en d'andere vijf in 't Griekſch. Het eerſte ſiet op den baas van 't ſpel (om ſo te ſpreken) de vier op de ſpeelders / en de twee laaſte op het ſpeelen datſe doen. (5.) I. אוב *Oov* hebbenſe over al waarſegger of waarſeggenden geeſt, behalven eens toveraar vertaald. Men ſiet het eerſte Lev. 19:31. en 20:6/27. Deut. 18:11. 1. Sam. 28: 7/8/9. 2. Kon. 21:6. en 23:24. 2. Kron. 33:6. Jeſ. 8:19. en het tweede Jeſ. 29:4. (7) II. מכשף *Mecaſſcheef*, מכשפה *mecaſſchefa* en כשפים *Caſſchafym* is by hen tweemael guichelaars Exod. 7:11. Dan 2:2. en viermaal toveraar of toveres te ſeggen. Exod. 22:16. Deut. 18:10: Jerem. 27:9. Mal 3:5. (8) III. לחש *lacheeſch* hebbenſe tweemaal beſweerder (gelijk מלחש *melacheeſch* beleſer. Pſal. 58:6.) vertaald. Pred. 10:11. Jer. 8:17. Maar לחש *lachaſch*, dat van den ſelfden oorſprong is / daar van makenſe eens tale. Jeſ. 3:3. ende eens ſtil gebed. Jeſ. 26:16. ende noch eens התלחש *hitlacheeſch* mompelen. Pſal. 41:8. (9.) IV. חובר *Choveer* tweemael beſweerder, Deut. 18:11. Pſal. 58:6. en eens (gelijk uit het voorgaande blijkt) waarneemer, te weten / van de ſterren. Jeſ. 47:13. Dit is van d'Hebreewſche namen in 't Oud Teſtament.

§. 6. Der Griekſchen ſal men in 't Niew tweederhande vinden: twee die 't Hebreewſch vertalen / en drie die der griekſche tale eigen zijn (10.) I. Op 't hebreewſche *Oov* word het griekſch woord πύθων *pijthoon* gepaſt; en daar van πνεῦμα πύθωνος *pneuma pyshonas* een waarſeggende geeſt vertaald. Hand. 16: vers 16. (11) II. *Choveer*, ἐξορκιστὴς *exorkiſtees* beſweerder, hebbenſe lieffſt duivelbeſweerder verduitſcht; Hand. 19:13. om dat aldaar van onreine geeſten gewaagd word. Doch alſo deſe twee woorden elk maar eens te leſen ſtaan / ſo zijnſe ook maar eens aldus vertaald: derhalven kom ik tot de anderen / die maar alleen in 't Niew Teſtament te vinden zijn. (12) I. Μάγοι *Magoi* zijn Matt. 2:1/7:16. wijſen, welke betoonden datſe eerlike lieden waren / die uit het Ooſten quamen om den koning Jeſus te aanbidden. Maar als van Simon geſeid word dat hy was μαγεύων, dat is / doende 't werk van ſulke wijſen; ſo ſeggenſe dat hy was pleegende toverye. En hoewel de wijsheid ſulker wijſen μαγεία *mageja* genoemd word: echter Simon toegeſchreven zijnde / ſo noemen ſyſe toverye. Hand. 8:9/11. Φαρμακεία *farmakeia* is Gal. 5:20. en Openb. 9:21. venijngevinge, en Openb. 18:23. toverye gelijk ſy ook de woorden Φάρμακος *fermakos* en Φαρμακεὺς *farmakeus* beide toveraar verduitſcht hebben. (13) III. Βασκαίνειν *baſkainein*, 't gene Paulus Gal. 3:1. gebruikt / is by hen betoveren te ſeggen: in welken ſin / en anders geen / ik dat woord mede verſta) op dat niemant ſegge dat ik geenerhande tovery erkenne.

§. 7. Dus dan verſchillen d'Overſetters van hen ſelven; Laat ons nu anderen eens met hen vergelijken? Daar ſy 't al onderlinge eens zijn / daar zijn dan d'anderen van hen verſcheiden: niet alleenlik in de voorgemelde woorden;

ſomen lichtelik denken magh) maar ſelf ook over deſe/ die ik nu vervolgens noemen ſal. Dies wil ik ieder hebreewſch woord in verſcheide talen ſtellen/ ſo als ikſe in derſelve Bijbels vinde; met de duitſche vertalinge / om't onderſcheid te ſien. (14) I. אשפים *Aſſchafym* ſterrekijkers, Dan. 1: 20. en 2:2. Luther weiſen, gelijk de 70 griekſche overſetters μάγους, *magous:* 't gene d'onſen/ als wy terſtond geſien hebben/ ſomtijds wijſen, ſomtijds toveraars verduitſcht hebben. Dus heeft 'et ook de Deenſche Bijbel/ wijſer (15.) II. חרטום *Chartoom*, toveraar. Gen. 41:8/24. Exod. 7:11/22. en 8:7/18/ 19. en 9:11. Dan. 1:20. en 2: v. 2/10. en 4:7. en 5:11. In 't Griekſch ἐπαοιδός, *epaoidos*, dat is beleſer: in't Latijn *genethliacus* geboorteleſer. Luther *ſterrenſeher*; deſgelijx in 't Deenſch *ſtiernekykare*. (16.) III. מנחש *Menacheeſch*, die op vogelgeſchrey acht geeft, Deut. 18: 10. Piſcator ſeit *zauberer*, dat is toveraar. In 't Franſch ſtaat/ *qui uſe de predictions*, die met voorſeggingen omgaat; in't Engelſch/ *an enchanter* een beleſer. (17) IV. עונן *Oneen* מעונן *Meoneen*, Guichelaar. Deut. 10: 10. κληδονιζόμενος, wicchelaar; Tremell. *planetarius*, planeet-leſer; deſgelijx het Franſch *prognoſtiqueur de temps*, en't Engelſch/ *an obſerver of times*; Luther *ein tagwehler*, en Piſcator *ein waarſager:* komende vaſt alle met malkander over een/ en eenparigly̆k verſchillende van 't Duitſch. (18) V. ידעוני *Jid oni*, Duivels-konſtenaar. Deut. 18: 11. τερατοσκόπος, wonderkijker of wicchelaar. Tremell. *ariolus* op den ſelfden ſin: In 't Franſch *diſeur de bonne avanture*, dat is/ goeder-geluk-ſegger. Luther ſeit *Zeichendeuter*, en in 't Engelſch ſtaat *wizard*, 't welk mede al op een uitkomt.

§. 8. Siet hier nu wederom/ hoe onſe Overſetters beter met andere over een ſtemmen/ dan met hen ſelven. (19) I. קוסם *Koſeem* vertalenſe waarſegger, Deut. 18: 10/14 1 Sam. 6: 2. Jeſa. 3: 2. en 44: 25. Jerem. 27: 9. en 29: 8. Mich. 3: 7. Zach. 10: 2. anders voorſegger. Joſ. 13: 22. Ezech. 13: 9. en 22: 28. In 't Griekſch μαντευόμενος; en desgelijx in d'andere vertalingen/ meeſt al op den ſelfden ſin: ſo dat dit het eenigſte woord is/ waar over onſe overſettinge met alle d'andere eens is. Nochtans verſchiltſe daar in van haar ſelve wederom/ datſe קסם *keſem* op d'eene plaatſe Num. 23: 23. Deut. 18: 10. waarſeggerye, en op d'andere 1 Sam. 25: 13. toverye noemt. Want een waarſegger kan een ſterrekijker of anders een teken-bedieder zijn/ die daarom niet den Duivel geen gemeenſchap heeft; ſulx men evenwel van de Toveraars geloven wil. Waar uit blijkt dat Waarſeggerye en Toverye verſcheidene dingen zijn. (20) II. Deſgelijx is נחש *nachaſch* en נחשות *nechaſchoot* by hen niet anders dan toverye: ſchoon ſy den genen die deſelve pleegt/ te weten *menacheeſch*, hier voor gemeld/ den naam van toveraar (gelijk het by gevolge ſoude moeten weſen) niet en geven: maar die op vogelgeſchrey acht geeft; 't welk geheel wat anders is/ dan acht te geven op den Duivel/ om iet door hem te ſpreken of te doen.

§. 9. In gevolge van dit alles heb ik hier voor eerſt niet by te doen/ dan 't gene reeds van my geſeid is over den Profeet Daniel cap. 2: 2. §. 79. daar ik

den geleerden Coccejus pryse: die alle dese namen van Toveraars en Sterrekijkers, so sy daar vertaald zijn/ t'samen onder een begrypt; hen noemende *omnium artium peritos*; luiden van allerleye konsten. En hy geeft 'er dese schone reden by: om dat wy geen woorden hebben, met welken wy de hebreewsche vertalen konnen: want wy weten niet bescheidelik, hoedanige konsten of levens oeffeninge door deselve betekend worden. Ende een weinig verder: Ook begeer ik 't niet te weten. God heeft de name der Baalim van der aarde willen wech doen. Hos. 2. Zach. 13. Waarom dan ook de namen van die ydele konsten niet? Want waar toe zijnse nut? Wilmen echter 't naaste daar van weten/ dat sal ons Plinius wel seggen/ die (gelijk ik mede over Daniel 1: 4. §. 25. gemeld hebbe) in 't 1. hoofdstuk sijns 30. boeks dit van de Magia seit: datse uit de Genees-kunde geboren, door Godsdienst en door de wiskonst toegenomen heeft: also elk een, gratig om wat nieuws van hem self te weten, 't geloof hadde, dat sulx met sekerheid uit den Hemel te vernemen was. 't Gene ik dan verder uit Diodorus Siculus by brenge/ moet hier mede niet verswegen. Te weten/ daar hy van de Chaldeers seit/ datse den dienst der Goden toegedaan, al hun leven in de Filosofie besteedden, en de voornaamste eere uit de Sterrekunst behaalden. Sommigen ondertusschen tot wicchelarye genegen, voorseiden toekomende dingen: pogende, het zy door boetplegingen oft offerhanden, of belesingen, de rampen af te weeren en 't goede te verwerven. Ook zijnse (seit hy/ van sijnen tijd sprekende) in 't wikken en waarseggen wel ervaren, en om dromen en wondertekenen uit te leggen. Met een snedig op wicchelaryen, worden geacht de waarheid in 't voorseggen wel te treffen. Dus in 't 29. hoofdstuk des 2. boeks daar af schrijvende/ geeft hy met een te kennen/ dat de Chaldeen dese konstoefeningen aan d'Egyptenaren schuldig waren. En die twee volkeren zijn 't ook/ die ons de Schrift doorgaans met sulke Toverpen/ (somen die nu noemen wil) op 't tooneel doet komen. Nu laat ons dat eens wat bescheideliker ondersoeken.

V. HOOFDSTUK.

En om de saken nader by te komen, sal het dienen, alle d'aangetekende Schriftuurplaatsen in 't besonder na te sien: en voor eerst de gene die van Toverhandelingen spreken, welke in Egypten eertijds voorgevallen zijn.

§. 1.

Dus veel dan van die Benamingen dus in 't gemeen geseid/ so laat ons tot een nader ondersoek der plaatsen komen/ waarin de Schrift van sulke menschen spreekt/ aan wien sy dese namen geeft. Deselve sullen wy bequamelik in tweederley verdeelen: van welken 't eene deel van Handelingen

gen spreekt / waar in die menschen zijn gebruikt geweest; en 't ander Lessen / spreuken / wetten en vermaningen behelst / die op alsulke menschen en der selver handelingen pasten. Uit beiden / en insonderheid te samen vergeleken / sal ons bescheidelik te voren komen / wat ons de Schrift van sulke menschen seit: waar uit ons dan staat af te nemen / of sy deselve so beschrijft / gelijk de spraak gaat / en 't gemeen gevoelen daar van is. Wy sullen in dit hoofdstuk die van d'eerste soort betraghten / en d'andere voor 't sesde overhouden: in beiden (doch behoudens dese onderscheiding) de order van de boeken der Schrifture / en so als in 't voorgaande hoofdstuk §. 2. aangetekend is / van voor tot achter volgende. En over ieder sal ik eerst onse eigene Oversetters / en daar na d'anderen met hunne uitleggingen doen spreken: voor welken allen my in 't eerste Drusius ten vollen helpen sal. Die man van ongemeene kundigheid in d'oude oosterlike Talen wyd vermaard / had uit bevel der algemeene Staten / en op een jaarlijx pensioen / al lange voor het Dortsche Synodus begonnen / alle d'oude Grieksche en Latijnsche Oversettingen des Bijbels na te soeken; en te samen vergeleken / tot een voorschrift aan de Oversetters / die men doe noch stellen soude / op te maken. Doch in die besigheid gestorven voor 't Synode; so zijn die schriften onsen Nederlandschen Oversetters nooit ter hand gekomen. Maar sijnen nasaat in 't Professorschap tot Franeker Sixtinus Amama / die erfgenaam van sijne boeken wierd / gelaten / en van hem aan eenen sijner sonen nagelaten / die sonder manlik oir gestorven is: soo zijn die eindelik tot my gekomen. En schoon ik dit stuk werks geensins voor niet ontvangen hebbe / so wil ik het voor niet den Leser mede deelen; om dat het nu in mijn vermogen is / en ik hem daar van dienen kan. Ik sal hem in dit hoofdstuk / soo verr als hy my voorgaat / volgen: en wel niet alles / maar om kortheids wille 't nodigste doen seggen.

§. 2. Hier is dan d'eerste plaats in Gen. 41: 8. daar Farao de koning van Egypten / een heidensch man / onsteld om enen vreemden droom aldaar verhaald / riep alle Toveraars en alle Wijsen die in gansch Egypten waren, om hem desselfs beduidinge te seggen. Maar (staat'er by) daar en was niemand diese hem uitleide. Laat eerst nu onse Oversetters seggen / wat dit voor luiden zijn geweest. De eersten worden in den grondtext חרטמים *Chartummym* genaamd; welk woord op alle plaatsen van den Bybel / dat is 16. maal van hen niet anders in den text als Toveraars vertaald is. Maar hunne uitlegging op de kant is hier / dat ook daar door zijn te verstaan Sterrekijkers, Tekenbedieders en Waarseggers; de laatste t'onreght so genoemd. Ik ga hier nu de twee voorby / tot op een andere plaats: maar geve slechs den Leser aan te merken / wat vastigheid hier voor 't bewijs van Tovery in steekt / so alsmen die gelooft; indien men magh geloven dat die menschen Sterrekijkers zijn geweest. Dat waren de voornaamste Wijsen van Egypten / hier nevens חכמים *Chachamym* genoemd / gelijk de Joden hedendaags noch hunne Leeraars noemen. Fullenius / een van de Oversienders onser nie-

we Oversettinge / heeft op dit woord Toveraars aangetekend חרטם P. waarseggers, Jun. *Magis:* te kennen gevende / dat hy liever een van beiden hadde / dan dat woord van Toveraars, van d'Oversetters daar gesteld. Maar hoe verklaren sy sich nu na die verscheidene vertalinge? Verstaat de gene die met natuurlike of superstitieuse; ja ook somtijds met duivelsche konsten omgingen: om iets verborgens te voorseggen, of te beduiden, ende om wat wonders te bedrijven. Maar somen daar by magh verstaan sodanige / die met natuurlike konsten omgingen, of ook noch al superstitieuse: wat noodsaakt ons om duivelsche daar by te voegen? want in den text is daar noch taal noch teken van. Is 't ook om dat de plaatsen daar sy hier op wijsen / Exod. 7:11. en 8:19. en 9:11. Dan. 2:2/10. dat mede brengen? Wanneer wy daar toe komen / so sullenwe eens sien. Altoos by 't ander woord en brengen sy den Duivel niet te pas / verstaande door die wijsen de gene die in weetenschap, scherpsinnigheid, of oordeel, of ervarentheid uitmunteden.

§ 3. Dat is so veel als onse Oversetters hier betreft: nu sal ik Drusius voor d'anderen doen spreken. Op 't woord de Toveraars van Egypten, dat in den ouden Latijnschen Bijbel (daar hy sijnen text uit neemt) vertaald is *Magos Ægypti*, is dit sijne aantekeninge. „חרטמי מצרים. De tseventig „ seggen / τοὺς ἐξηγητὰς αἰγύπτου, *tous exegetas Aigyptou* de Uitleggers van „ Egypten. Hieronymus *Conjectores* de Gissers, Aquila κρυφιαστάς *kryfiastas*. Dit komt van κρυφιάζω *kryfiazo*; waar van noch in 't gebruik is „ ἐγκρυφιάζω *enkryfiazo*, dat is: inwikken, verbergen. 't Schijnt dat „ de vertaler hier mede heeft willen betekenen de Droombedieders / en sul- „ ken die verborgene dingen seiden; welcke de Romeinsche Vertaler *occul-* „ *torum cognitores*, kenners van verborgentheden noemt. Symmachus μάγους „ *magous*. Desgelijx Santes Pagninus. Dit geviel Arias Montanus „ niet / also hy *Genethliacos* (dat is Geboortelesers) in de plaatse stelt. Ge- „ looft my / dat het eerder is te seggen *Magos*: 't gene uit de werkingen van „ dese *Chartymmim* is te verstaan. Want het geen Geboortelesers werk „ is / staven in slange te veranderen / of vorschen te maken. Onkelos en „ Jonathan (in 't Chaldeeuwsch) חרשי מצרים *Charschei Mitsraÿm*, ende is „ חרש *Charaasch* so veel als een Magus te seggen / 't gene in 't Hebreeuwsch is „ מכשף [*meassheef*,] Daar van ook חרשא *Charschee* μαγεῖαι *mageijai*, de „ konsten der Magi Hand. 8:11. in 't sprisch staat. R. Salomo חרטמים „ *Chartummym*, die op de doodsbeenderen vlammen / de dooden daar uit vra- „ gen; ende worden by de Grieken νεκρομάνται, *nekromantaj* doden gis- „ sers genaamd. Na dit gevoelen soude 't woord חרטמים uit die twee be- „ staan / חרה *chara* verhit zijn, en טמי *timei* beenderen, gelijkmen die in „ 't sprisch noemt. Aben Esra seit: חרטם uit vier letteren bestaande / is „ een sprisch of egyptisch woord / en betekent iemant die ervaren is in sa- „ ken der Nature. Doch het blijkt uit Dan. 2. dat חרטם *Chartoom* verschilt

„van מכשף *Mecasscheef*, alsomen daar die beide woorden leest. Dit heeft
„R. David wel geweten / wanneer hy schreef / dat so wel eenerley volk /
„maar nochtans in hunne konst verscheiden zijn: wien ik daarin liever toe-
„stemme dan R. Levi / welcke beide woorden neemt in eenen sin; hoewel
„'t Chaldeeuwsch die beide onder een vermengt.

Dit over 't eerste woord: en over 't ander schrijft hy kortelik aldus
„*Sapientes*, Wijsen] ervaren in de wicchelarye en Sterrenkunde; volgens
„Aben Ezra. Ervaren in andere weetenschappen; der sterren, en besonder
„Droombedieders, so Mercerus wil. Na mijn bedunken worden mede ge-
„naamd Wijsen die de Magia verstaan. 't Is dan een woord van algemeene
„betekenis: als of men seide / de Magi en vordere Wijsen van Egypten.

§. 4. Daar is nu / wel gerekend / op het minste sesderhande uitlegginge van dat woord *Chartummym*, dat by d'onsen Toveraars vertaald is: en dat van de ouste Oversetters / welke so veel honderd jaren nader aan die tijden leefden dan wy heden doen; ja de LXX. Oversetters alsoo genaamd / al voor 2000 jaren / en self in die tijden / of ten minsten seer na by / dat dit slagh van menschen noch in wesen was / en die oude spraken in 't gebruik. Ook is het dat sy self die landen voor een deel bewoond / of op het minst bewandeld hebben / daar sulke konsten waren in 't gebruik. En hebben die niet sekers daar van konnen seggen / om ons de onfeilbare betekenis der namen van alsulke menschen en derselver konsten aan te wijsen: wat souden wy dan nu so lang daar na noch doen / die alles wat van ouds was uit de ouden halen moeten? Men siet nochtans in alle die verscheidenheit noch taal noch teken van alsulke Toverye / gelijkmen heden daags gelooft. Noch weiniger van sulk een Duivels Vloekverbond / daar self de Duivel van niet eenen deser Oversetters / in 't verklaren van des woords betekenisse / word genoemd. Wel seit ons Drusius / dat sijns bedunkens Magi door het selve te verstaan zijn: maar echter noch al niet / wat hy daar door verstaat. Dat laat ons dan gaan sien op d'eerste plaats die nu op dese volgt.

§. 5. II. Exod. 7: 11 / 12. staat by ons aldus te lesen. Farao riep ook de Wijsen [חכמים *Chachamym*] en de Guichelaars: [מכשפים *Mecasschefijm*:] en de Egiptische Toveraars [חרטמים *Chartummijm*] deden ook also met hare besweeringen [בלהטיהם *belahatteihem*.] Want een iegelijk wierp sijnen staf neder, ende sy wierden tot draken: (in 't hebreeuwsch staat תנינים *Thanninym*; welk woord sy Genes. 1: 21. Walvisschen vertaald hebben) maar Aarons staf verslond hare staven. Van die Guichelaars, also by hen genoemd / seggense hier op de kant / dat sy door Duivels konst de oogen der menschen betoverden, so datse meinden te sien het gene dat in der daad niet was; ende waren als voor wijsen in grote achtinge by d'Egyptenaren gehouden. Sy hebben dan gemeind / dat self de Guichelaars ook met den Duivel ommegaan; en dat een mensche sonder sijn behulp der menschen oghen niet en kan verbysteren / so datse meinen veel te sien daar af sy niet met allen sien: een ding dat dagelijx in onse kermissen in 't openbaar by Jan pottagie en okus bokus word gedaan. Op 't woord van Toveraars en doense geen verkla-

klaringe: dan wijsen ons na d'eerste plaats Gen. 41: 8. en dat hier de voornaamste van geweest zijn de gene die by Paulus 2 Tim. 3:8. Jannes en Jambres zijn genaamd. Datter staat / sy deden ook also: dat staanse toe dat maar in schijn, en geensins metter daad geschied zy. Dit ben ik met hen eens: derhalven / was het niet meer dan in schijn / so weet ik niet wat schijn het heeft/dat hier de Duivel mede in wroght; also een listig en knaphandig mensch genoegsaam is / om vry veel schijns te maken van 't gene niet en is noch wesen kan. Altoos de Duivel word hier wederom van Moses niet genoemd.

§. 6. Wat Drusius betreft / die heefter dit van nagelaten. Ik neeme 't van die woorden af / dat Moses en Aarons Staf wierd een Drake. In
„ 't latijn: *fuit Draco*, was een Drake. Of (seit hy) wierd veranderd in
„ een Drake. Jonathan / לחורמנא *lechoermana* tot ene Slange, en Hieronymus *in Colubrum* [tot ene Slange / of besonderlik huisslange, so als het
„ sommige vertalen.] Hy seggen ook wel חיי חורמן [*chiıejej choermaan*] in
„ de plaats/ en חויא [*chiveja*] Siet Gen: 49: 17. חורמן [*choermaan* is by
„ Munsterus so veel als een Basiliskus: doch dat is פתן *pethen* in 't Hebreeusch.
„ *Sapientes* [Wijsen] Filosofen / Sofisten; dat was by ouds het selfde by
„ de Grieken; en men leest hier ook in 't grieksch τοὺς σοφιςάς, *tous sofistas*,
„ de sofisten / [dat is wijsen.] So ook in d'oude latijnsche Bijbels *sapientes*,
„ wijsen. Augustijn in sijne Spreekwijsen heeft liever *sophistas*. In den
„ Roomschen druk word hier uit Aquila bygebraght χευφιασαι, *kryfiastaj*,
„ (Siet §. 3. over Gen 41: 8.) 't welk echter meer schijnt te behoren tot
„ חרטמי מצרים *chartummei Mitsrajim*, dat is / Sterrengisser van Egypten.
„ *Et Maleficos*, en de Toveraars) מכשפים *Mecasschefijm*. Aben Esra meint
„ dat daar door beteekend worden de חכמי המזלות *chachmei hammazzaloot*, Sterrewijsen. Somtijds word een Vergiftiger of Besweerder daar
„ door verstaan: welk laatste by Munsterus / Leo Jude / [twe latijnsche oversetters] en in den franschen Bijbel staat. De LXX. hebben ϗ τὰς Φαρμακοὺς, *kaj tous Farmakous*, 't welk sy vertalen Vergistigers.
„ Tremellius en Arias *Præstigiatores*, Guichelaars. Aben Esra seit / מכשפים
„ *Mecasschefijm* worden genoemd de gene die natuurlike dingen na 't oog
„ veranderen; 't welk is het doen van Guichelaars. Maar gy meugt seggen/
„ so *Mecasschefijm* niet anders zijn dan Guichelaars; wat haddense te doen/
Dan. 2. om by 't uitleggen van 's Konings droom te zijn? R. David antwoord uit denselfden Aben Esra: dat het was / om dat die luiden wisten
„ welkeuren de bequaamste zijn om iets te doen; te weten na de t'samenstellinge der Sterren op alsulken tijd. Jonathan en Onkelos חרשיא *Charaschaija*, dat is diemen gemeenlik Quade luiden noemt / Besweerders.
„ *Magi Ægyptiorum* [de Toveraars van Egypten] חרטמי מצרים *Chartummei*
„ *Mitsrajom*, dit vertalen de LXX. οἱ ἐπαοιδοὶ τῶν αἰγυπτίων, *hoi Epaoidoi*

„ *toon Aigyptioon* de besweerders van Egypten. Onkeloos ook so. Jonathan
„ seit / Jannes en Jambres, die Besweerders waren in Egypten : dat is חרשין
„ *Chavaschijn*, 't welk ook Toveraars te seggen is. Santes en andere nie-
„ wer oversetters / *Magi Ægypti* de Toveraars van Egypten. Dat wil A-
„ rias verbeteren met *Genethliaci* Geboortelesers. Aben Esra seit; dit zijn-
„ se die de verborgentheden der Natuur verstaan : en 't w ord is Egyptisch of
„ Chaldeewsch, also 't by dese twee volkeren alleen gebruik lijk is. Aquila /
„ so veel als ik bemerke / wil mede κρυφιαςὰς, dat ook ontrent so veel bete-
„ kent; om dat hy 't Genes. 41: 8 also vertaald heeft ; en Symmachus
„ μάγους, *Magous*. Siet wat van ons aldaar is aangetekend.

„ *Incantationibus suis*, met hunne besweeringe.] Hieronymus / door E-
„ gyptische besweeringen en sommige geheimenissen. De woorden *Chartum-*
„ *mei Mitsrajim* vertaalt hy Egyptische besweeringen, en בלהטיהם *belahat-*
„ *teihem* sommige geheimenissen : want לט *laat* is te seggen het geheim.
„ Daarna / vs 22. בלטיהם *belatteihem*. Aquila ἐν ἠρεμαίοις αὐτῶν *en ere-*
„ *majois autoon.* [in hunne stilligheden of stille plaatsen of handelingen.] Een
„ ander διὰ τῶν ἀποκρύφων αὐτων, *dià toon apokryfoon autoon*, [in hunne
„ verborgentheden of verborgene plaatsen of handelingen. Hier wederom
„ de LXX. ταῖς φαρμακίαις αὐτῶν, *tais farmakiais autoon*, met hunne ve-
„ nijngevingen, of liever toveryen. Onkelos בלחשיהון *belachascheihoon*, dat
„ is so als het Fagius vertaalt / met hunne mompelingen. Ik hadde liever /
„ besweeringen. In 't Lexicon van Munsterus is לחשא *lachascha* beswee-
„ ringe. Jonathan בלחשי קוסמיהון, *belachaschei kosemeihoon* [met de beswee-
„ ringen hunder wicchelaryen.] Aben Esra houd dat dit לט *laat* verkort is uit
„ להט *lahaat*, 't welk de betekenis heeft van verhitten of ontsteken. R. Sa-
„ lomo maakt onderscheid. Want laat, seit hy / is ene beleesinge die בלט
„ *ballaat* stillekens en בחשאי *bechaschaai* met stilswijgentheid geschied. R. Le-
„ vi בסתריהם *besithreihem* met hunne verborgentheden : volgens de woorden /
„ de Koning להט bedekte of verbergde sijn aangesighte.

„ *Et fuerunt Dracones*, en 't wierden Draken. Jonathan / לחרמנין *lechorma-*
„ *nijn* tot slangen. En hy doet 'er by van 't sijne / dat de Draken aanstonds
„ wederom tot hunne vorige gedaante gekeerd zijn. dat is / tot staven.

Virga Aaronis deglutivit, Aarons staf verslond; enz.] R. Josua is van 't
„ selfde gevoelen als Jonathan / te weten dat den slange aanstonds wederom
„ tot enen staf geworden is / gelijkse geweest was : 't welk noch groter mi-
„ rakel is.

§. 7. Uit desen allen is te sien d'onsekerheid van de betekenis der woor-
den; so wel in 't noemen der personen als der daden en 't uitwerksel van de
daad. Personen : watmen door die *Chachamiym* of Wijsen, *Mecasschefijm* of Guichlaars, en *Chartummym* of Toveraars, soo als 't by onse Over-
setters is vertaald / verstaan sal. Derselver daad / dat is die *Lehattiym*
besweeringen, wat eigentlijk daar mede word gemeend. En eindelik 't ge-
wroghte werk / die *Thanniniym* of Draken, die sy dus te wege braghten.
Altoos

Altoos daar is niet een van al die Oversetters / het zy Chaldeen / Grieken of Latijnen / die 't minste woord in desen van den Duivel spreekt. En verre daar van daan: also de laatsten (en dat ook noch Joden zijnde / die 't anders bijster drok daar mede hebben / als uit het 12 en 13. Hoofdstuk van het 1. boek te sien is) op 't verklaren van 't verslinden der gemaakte Draken, door Aarons Roede wel te kennen geven / dat deselve maar in schijn sodanig zijn geweest; die niet so lang also voor oghen konden duren / en daarom schielik wederom uit het gesight verdweenen zijn. Maar wat hier onder eigentlik verborgen zy geweest / dat sullen wy daarna eens gaan verneemen: hier is mijn oogmerk noch niet verder / dan maar te tonen / dat de Schrift ons geen bewijs in dese plaatse geeft / dat enigsins de Duivel heeft in dat bedrogh gespeeld; veel minder / dat die menschen met hem stonden in Verbond.

§. 8. III. In 't selfde hoofdstuk staat op 't 22. vers. De Egyptische Toveraars (חרטמים Chartummijm) deden also בלטיהם belateihem met hunne besweeringen; te weten / datse water in bloed / (so 't scheen) veranderden. Onse Oversetters seggen op de kant: Siet boven vs 11. Het water dat sy in bloed veranderden, kregen sy met graven uit de riviere vs 24. of sy haalden 't van Gosen, ofte uit de huisen der Israëliten, die hier ende daar onder de Egyptenaren woonden. Hier sien wy wederom al niet / dat iets door Duivels kraght van dese menschen zy gedaan. Want eerst en seggen sy ons niet / of 't water dus na waarheid of na schijn in bloed veranderd zy. En was 't in schijn / daar wisten menschen licht wel raad toe / al en hielp de Duivel niet. Daarna so hadde die geswinde duisendkonstenaar (gelijk men wil) dat water lichtelik in enen oghenblik uit verre landen / ja self wel uit de wolken konnen halen; indien 't hem weinig werk is / regen / sneeuw en hagel in de lucht te maken. So geven sy hier mede dan te kennen / dat sy dit doen alleen voor 't werk van dese menschen hielden / om datse die bedenking maken / van waar sy moghelik dat water hadden / dat over 't gansche land door dienst van Moses / en door kraght van God in bloed veranderd was. Waar uit wy sien hoe seer het buiten reden is geweest / dat sy dien Chartummijm, die dit hier deden / meer dan natuurlike / en also Duivels konsten toeschreven / die geroepen waren om den droom des konings uit te leggen: so als ik flus §. 2. Gen. 41: 8. den Leser al eens in bedenken gaf.

§. 9. Laat verder sien / of d'andere vertaalders hier in ook wel werk gevonden hebben voor den Duivel. Hier word gevraagd / seit Drusius / hoe dit de „ Toveraars hier konden doen / also het water van Egypten al in bloed ver„ anderd was? en 't antwoord is verscheiden / na dat der menschen sinnen „ zijn. Aben Esra seit. Aaron heeft alleenlik 't water dat op de aarde was, „ in bloed veranderd; maar de Toveraars groeven putten daar sy water uit haal„ den, dat sy veranderden in bloed. Tremellius was ook in dat gevoelen / „ ens. desgelijks R. Levi / wiens woorden ik der kortheid halven hier voor„ bygа. Maar Hiscuni brengt ene andere meininge voor den dagh. Het water, „ seit hy / is niet langer dan ene uur in bloed veranderd geweest. Ondertusschen „ stierf de visch, waar uit die stank ontstond, sulx dat men 't water der riviere

„ niet meer drinken konde; al was 't dat het al wederom sijne eigene koleur gekregen, en niet meer die van bloed behouden hadde. Het selfde heeft men by den griekschen *scholiastes* of uitlegger mede: dewelke meint dat Moses dit al willens so gedaan heeft / om stoffe aan die Toveraars te geven / waar op sy hunne konsten te werke stelden. Daar zijnder wederom die meinen / dat wel een deel des waters onveranderd zy gebleven: en 't gene word geseid / dat al 't water in bloed veranderd zy geweest / dat alle van het meerderdeel verstaan magh worden Of wel / dat maar een weinig waters onveranderd zy gebleven / gelijk die griekschе schrijver verder seit. Augustijn in sijn 23. vrage over Exodus / maakt gissinge datse 't uit de landstreek daar de Israelijten woonden hebben wechgehaald. Lipman / dat hen de Duivel 't water uit een ander land heeft toegebraght. Lyra / verwerpende 't gevoelen van die Joden / welke meinen dat al 't water niet veranderd zy geweest; en ook der Kristenen / die achten dat het uit den lande Gosen wel gehaald moght zijn: beroept sich op Josefus / die seit / dat daar so wel als elders de rivier in bloed veranderd was. Want anders / dunkt hem / hadden de Egyptenaars / die onder d'Israelijten woonden / van dese plage vry geweest. Doch waarom niet? Of waren dan ook selfs d'Israelijten dus geplaagd / op dat voor al niet een Egyptenaar vry moghte zijn.

„ *Incantationibus suis*, met hunne besweeringen) בלטיהן *belateihen*. De LXX. ταῖς φαρμακίαις αὐτῶν *tais farmakiais autoon*, בלחשיהן *belachascheihoon*; met hunne venijngevingen eigentlik. Hieronymus ook *incantationibus suis*. Onkelos en Jonathan בלחשיהון *belachascheihoon*; 't welk het selfde is. Doch Jonathan noemt die Egyptische Toveraars אצטבנינן *Itstavninyn* Sterrengissers. Dus word dat woord by Munster in sijn chaaldeewsch Lexion vertaald. Jes. 44: 25. vind ik אצטבניני בבל *Itstavninei Babel* in d'Aantekeningen van Salomon Jarchi / en daar op היו חוזים בכוכבים sy waren in de sterren kijkende, waar van wy hen in 't nederduitsch Sterrenkijkers noemen. R. David van Faraos Wijsen sprekende / noemt deselve אצטבניני פרעה *Itstavninei Far-ô*: misschien van Ostanes die een Magus en Sterrenkijker was; van welken Suidas seit; dat de Magi by de Persen Hostanes genaamd waren. Genoegh van dit woord / het gene ook by den vermelden Jarchi op Jes. 10. te vinden is. Aquila heeft dese plaats aldus verklaard; καίγε αὐτοὶ οἱ κρυφιασαὶ αἰγύπτου, καὶ ἐν ἠρεμαίοις αὐτῶν οὕτως: ende wel [deden] ook also de Egyptische *kryfiasten* [mompelaars] en [dat] in hunne stilligheden. Wat is dat / kryfiasten? D'Oversetter vertaalt het geheimbedrijvers. Want ook de *Magi* dus genoemd zijn van 't verbergen; 't zy om datse verborgene konst leerden / of verborgene dingen deden; of wel / datse hunne weetenschap verborgen hielden / om tot dies te meer verwondering te strekken by de menschen. Sy noemden 't ἠρεμαία *eremaja* stilligheid, om datse sachtkens spraken 't Selfde is de oorspronk van בלטיהם *ballateihem* Immers בלט *ballaat* is te seggen

γε-

„ ἠρέμαιως *eremajoos* soetjes, sachjes, gelijk daar van in 't griexsch is λάθρα
„ *lathra* heimelik. R. Salomo seit / לט *laat* is ene besweeringe die sachtjes
„ en in stilligheid gesprooken woord. Φαρμακοῖαις *farmakoiais* kunnen ver-
„ talen met toversche besweeringe. Want Budæus neemt *farmakeus* ver-
„ gifitiger voor een als 't woord *Magus*: en Hesychius vertaalt het *epaoidas*
„ besweerder. Synesius desgelijx. R. Salomo seit 'er dit toe. Onse Lee-
„ raars seggen / dat בלטיהם *Belatteihem* een werk is van de Dæmons, maar
„ בלהטיהם *belahatteihem* van de toveraars; te kennen geevende / dat werken
der toveraars / geen werken van de Dæmons zijn.

§. 10. Wanneer wy nu die veelerleye vertalingen en uitleggingen / daer by malkanderen gehaald / te samen vergelijken: so blijkt voor eerst / dat over 't water dat in bloed veranderd wierd / so veel de so genaamde Toveraars betreft / van waar sy dat misschien bekomen hadden / wel sevenderlei meining is. Maar hoe sy dat te wege braghten / of watser eigentlik toe deden / daar af seit niemant een bescheiden woord. En onder dese is het Lipporan alleen / een Jode / die (so al ik flus ook al te kennen gaf / dat sy op hunne gronden moghten spreken) den Duivel hier ten waterdrager sijner dienaars maakt. Dat is / om dat hy anders met die menschen wat verlegen was / hoe sy aan water souden raken om te betoveren / so 't hen de Duivel niet en braghte. En overmits dat noch wel sesderlei gevoelen daar van is / daar in de Duivel niet te pas en komt: so blijkt genoegsaam; dat de text ons niet en noodsaakt / om van dit werk der so genaamde Toveraars te denken / dat het met hulpe van den Duivel was. Ten anderen / belangende die luiden self: d'een maakt'er Beleesers, d'ander Sterrengissers, de derde Mompelaars of diergelijk iet af. Maar watse deden tot het werk / om van dat water bloed te maken / daar weet niet een van allen af; sy laten dat op sijn beloop. Alleenlik sal het sonder de hulpe van de Dæmons niet geschied zijn / indien men Rabbi Salomo gelooft: om dat het was *belateihem*: maar hadde 't *belahateihem* geweest / gelijk 't veranderen der stokken in de slangen; wy moghten denken dat het wel van Toveraars / maar door geen Dæmons is geschied. Dit is sijn eigen vond / daar hy ter weereld geen bewijs af geeft: veel min dat ons daarmede reden word gegeven om iets aangaande desen te besluiten. Daarby komt noch / dat Dæmon by die luiden 't selfde niet en is / dat wy den Duivel noemen: gelijk het in mijn I. B: XII. en besonderlik §. 16. klaarlik aangewesen is. Wy dan alsulke Dæmons niet gelovende / en geen bewijs van Duivels werkinge bevindende: wat reden is 'er / dat wy so veel groter sprongen doen / en om de genen die hier in genoemd zijn op te soeken / niet tot de bose lose menschen / en derselver fijne streken; so als de meeste Kristenen en Joden 't hier verklaren: maar tot versierde Dæmons gaen; die 't nagebootste bloedmaken souden veroorsaakt hebben?

§. 11. IV. De naaste plaats hier aan in Exod. 8: 7. alwaar verhaald zijnde / dat Moses en Aaron vorschen door Gods kraght verwekten / geseid word: dat doe de Toveraars החרטמים *hachartummijm* ook alſo deden met hun-

hunne besweeringen, בלטיהם *belateihem*, en sy deden Vorschen over Egyptenland opkomen. Dese twee hebreeusche woorden zijn deselfde als voren. Onse Oversetters seggen hier toe niet met al: maar wijsen ons tot d'eerste plaatse van 't boek Exodus cap. 7: 11. en Drusius en doet'er ook niets toe/ dat meldens weerdig is: so dat het al geseid is/ 't gene daar geseid is/ so van hen als van ons. Hoewel ik achte datmen merkelijk onderscheid moet maken/ tusschen die verandering van 't gene was/ en dit voortbrengen van 't gene niet en was. De staven die in draken/ en 't water dat in bloed veranderd scheen/ die waren van te voren daar: maar dese vorschen dede men daar komen; en was also dit werk in schijn noch grooter dan die twee; hoewel by my en in der daad al even groot/ gelijk hier na noch blijken sal.

§. 12. V. Maar 't gene hier nu volgt/ heeft den geleerden 't meeste werk gemaakt: daar Moses in het selfde hoofdstuk/ op 't 18. en 19. vers aldus van schrijft. De Toveraars החרטמים *hácha'tummym* deden ook also met hare besweeringen בלטיהם *belateihem*, op datse Luisen voortbraghten: doch sy en konden niet. Doe seiden de Toveraars tot Farao, dit is Gods vinger. Deselfde namen van die Toveraars en die Besweeringen/ als voren/ in 't hebreeusch. Hier hebben onse Oversetters (dat my wonder doet/) niets aangeteekend: wat d'oorsaak magh geweest zijn/ waarom die so genaamde Toveraars so wel geen Luisen konden maken/ als sy Vorschen scheenen voort te brengen. Sy selve geven der die reden af/ dat dit Gods vinger was: 't welk de Vertaalders van Gods kraght en werk verstaan/ gelijk het is: ons wijsende na Luk. 11: 20. met Matt. 12: 28. vergeleken; en diergelijke maniere van spreken. Right. 2: 15. en 1. Sam. 6: 3/9. Act. 13: 11. Maar waren d'andere drie werken ook Gods vinger niet/ waar in de dienst van Moses en Aaron was gebruikt? In desen is dan geen bewijs van enig Duivels werk in 't een of 't ander: maar in dit laatste wel het tegendeel. Want so de Duivel dus de schepselen in schijn verscheppen kan/ gelijkmen acht dat in het herenwerk geschied: wat was daar toe Gods vinger dan van doen? Siet hoe de Toveraars self tegen dese Toverye getuigen moeten/ die heden in de Weereld word geloofd!

§. 13 Hier sal ons Drusius nu wel wat anders melden. Op 't woord in 't latijn *Magi* Toveraars, is dit sijne aantekeninge. „Hier heeft Jonathan [in 't chaldeeusch] אסטבנינא חרשיהא *Istavninaija charschajoeth*. Die „*Istavnijn* (dat anders word geschreven *Itstavnijn*) zijn Sterrekijkers of Sterrengissers, als geseid is. 't Heet anders אסטבנינין *Istavninijn*, eene sylabe langer: gelijk wel meer in andere woorden word gevonden. Een „weinig verder seit Jonathan אסטבניני פרעה *Istavninij Far-o* de Starrekijkers „van Farao. Maar wat hy met het volgende meint/ חרשיתא *Charschajootha* „en weet ik niet/ hoewel my niet onbekend is/ dat חרשא *Chorscha* enen „Toveraar beteekent: dan dat het moghelik tot verklaringe daar by staat; „also tusschen Sterrekijkers en Toveraars een groot verschil is.

„ *Non potuerunt*, [Sy en konden niet.] 't Zy dat het God niet toe en liet/ „of

,, of dat hunne konst hier te kort quam: welk laaste met der Joden seggen
,, ook bevestigd word. Seker oud boek datse noemen *Breeschijth rabbi*, dat
,, is so veel als 't grote Boek van Genesis, daarin leestmen/ dat de Duivel
,, geene maght heeft over enig schepsel dat de groote niet heeft van een gersten
,, graan. Daarover magh men nasien R. Levi en Hiscuni. Doch dit ge-
,, voelen word van Lyra wederleid. Misschien was 't dat hen self de lui-
,, sen te veel quelden/ om hunne kunst in 't werk te stellen.

,, [Dit is Gods vinger.] De LXX ook also/ DIT; andere DESE. Want
,, de boeken zijn hier in verscheiden/ daar staat הוא *hoe* in 't Hebreewsch;
,, maar de Masorijten of Hebreewsche Letterkundigen willen dat men leese
,, היא *hie*. Door הוא *hoe* word verstaan dese plaage. Dus heeft et Onke-
,, los; DESE plaag is van God: en Jonathan; Dese plage is van Moses en
,, Aaron niet veroorsaakt, maar van God. Men magh het ook vertalen dit
,, is Gods vinger, te weten/ dese plage. Het wil seggen/ het is de kraght en
,, maght van God. Op dien sin leestmen in het Euangely/ Gods Geest. Want
,, daar d'een seit door Gods vinger/ dat noemt d'ander door Gods Geest.
[Matt. 12: 28. Luk. 11: 20.] Staat ook hier op acht te geven/ datse niet
,, en seggen/ de vinger des HEEREN, dat is יהוה JEHOVA, die de God
,, der Hebreen is; maar אלהים *Elohym* Gods, 't welkmen van den Schep-
,, per magh verstaan/ welken Farao en de Toveraars erkenden: al was 't
,, dat sy van der Hebreën God/ Jehova, niet en wisten. Men magh hier
,, over Aben Esra sien. Ik weet wel/ dat reghtsinnige leeraars anders van
,, gevoelen zijn: nochtans doet de verhardinge van Farao daar op gevolgd/
,, dat ik het anders neme. enz.

§: 14. Dit is 't voornaamste dat van Drusius aldaar is aangetekend; daar ik te deser plaatse niet veel hebbe by te doen: dan I. dat het woord חרשיא *charschejoetha* in 't Chaldeesch niet veel verschillen kan van dat hebreewsch להט *lahaat* of לט *laat* 't grieksche κρυφιαστὴς *kryfiastees*; waar af ons Drusius §. 9. en 9. heeft onderrecht/ dat het so veel als saght sprekers of stille handelaars te seggen is. Want חרשא *charscha* en *cheerscha* also wel enen doven of stommen (d'een hoort en d'ander maakt geen geluid) als enen besweerder betekent; als uit de Chaldeewsche oversettinge op Psal. 38: 14. Jes. 56: 11. en 43: 8. te sien is. Dit waren dan/ na die verklaringe/ al enerleye mensche als de voorgemelde/ gelijkse mede even eens in den hebreewschen text genoemd zijn. II. Belangende de reden/ waarom doch dese Mompelaars geen luisen konden voor den dagh doen komen; hoewel hy die van Bereschijt Rabba genoegh verbetert/ en is van hem niet wel ten vollen uytgedrukt: also ik 't waarlik daar voor houde/ dat sy hier in de konst te kort gekomen zijn. Maar wat daar van de reden zy/ dat hoop ik noch wat beter uit te leggen/ wanneer ik dese plaatsen noch eens over ga. III. En wat betreft der Heidenen belijdenis/ dat dit Gods vinger was: ik achte dat d'Egyptenaars wel mindere Goden/ (na hun gevoelen) dan den Allerhoogsten/ maghtig hielden om alsulke kleine beestjes voort te brengen. Want om datse sulke kleinigheden voor den groten God niet weerdig kenden/ om

sich met deselven te bemoejen: so hebbense die veelheid en verscheidenheid van Ondergoden en der Dæmones bedacht / I. B. XI. §. 5. En 't was het werk der Dæmones / sich met de menschen dus te voegen / die door de bystand van deselve de Natuur in hunne werkinge te boven gingen. I. b. II. §. 11. En overmits 't hebreewsch woord אלהים *Elohym* de naam des Opergods alleen niet is / maar ook aan d'Engelen en aan de menschen wel gegeven word: so volgt niet dat de Wijsen van Egypten den Schepper van 't Heel-Al daar by verstonden / of ook Jehova niet erkenden. Maar 't komt my wel soo voor / dat sy Jehova, door dit wonder overtuigd / hier nu beleden mede Elohym te zijn; wiens dienaars / Mose en Aaron / in sijnen name sprekende / dienvolgens ook door sijne kraght dit hadden uitgewerkt.

§. 15. Tot hier toe is ons dan noch 't minste niet gebleken / dat of de Schrift in hare woorden / namen / en omstandigheden ondersocht; of ook de menigte der Uitleggers en Oversetters / Hebreewsche / Chaldeewsche / Griieksche of Latijnsche: iet van den Duivel / so als wy nu daar by verstaan; dat is / het hoofd of enigen der afgevallene Engelen / in 't werk der so genaamde Toveraars te passe brengt. Want sietmen op die menschen; men weet niet eens ter dege wat voor volk 't geweest zy: of op hun doen; wat handelingen of maniere van spreken datse hadden. Die wy in onsen duitschen Bybel noemen Toveraars; d'Uitleggers weten ons niet meer daar af te seggen / als dat het Magi waren; en niemant weet ter dege wat een Magus is. Altoos het waren kenners der Nature / en dat en was geen sonde: of 't waren in 't besonder kenners van den loop der Sterren / en dat was loffelijk. Het ergste was / dat dese menschen waren Heidenen / die Israels God of niet voor God erkenden / of immers niet soo veel en achteden als hunne hersen-goden: die hun verstand misbruikten; en daar hen de Natuur begaf / konst en behendigheid te werk te stelden / om / daar sy in de saak te kort quamen / den schijn te geven van te doen wat Moses en Aaron deeden; daar Farao / een heidensch man / en met vooroordeel voor den dienst der valsche Goden / en tegen dien des onbekenden Gods van Israel te malen kraghtig ingenomen; licht mede te bedriegen was. Wy sullen in 't vervolg hier over noch wat meer te seggen hebben: nu laat ons d'overige plaatsen / alwaar de Schrift van sulke handelingen spreekt / gelijkerwijse overgaan.

VI. HOOFDSTUK.

Het selfde word gelijkerwijs aan drie verscheiden slagh van Wicchelaars en hunnen handel ondersocht: te weten Bileam, de Filistijnsche Priesters en de Toveres tot Endor in 't besonder.

§. 1.

De Toverschowburg in Egypten eerst geopend dus van buiten hebbende besien: so heeft sich dus verr niemand op 't tooneel vertoond / met

wat

wat door kleeding hy van d'Oversetters / Joden / Kristenen Papisten / Protestanten ook behangen was; en wat door woorden of gebeerden wy daar aan vernomen hebben: aan wien uit al dat selve enigsins te merken was / dat sy gemeenschap met den Duivel hadden / of tot sulx als sy daar vertoonden ook behoefden. Wy willen ons van daar na 't land van Kanaan begeven / en 't woest gebergte van Arabien / dat in de Schrift na Sinai genoemd is / overgaande / ons in dat deel / daar eertijds 't land der Moabijten was / aan gene zijde der Jordaan / ontrent den berg van Nebo / of van Pisga nedersetten. Daar sal sich Balak / dies tijds koning van de Moabyten / gansch verlegen tonen / om 't volk van Israel / dat in sijn land gelegerd was / van daar te drijven. En so hy sich daar toe met kraght van wapenen te swak bevond: ontbood hy eenen Bileam, vermaard door konsten der Magie; om 't vreemd en maghtig volk door middel van besweeringen te doen vertrekken. Hier van word de geschiedenis met veel omstandigheid verhaald Num. 22: 23. en 24. en vorders sijner meldinge gedaan Deut. 23: 4. Jos. 13: 22. en 24: 9 / 10. 2. Pet. 2: 15 / 16. Jud. vs. 11. Die man en sijn bedrijf sal d'eerste inhoud van dit hoofdstuk zijn: waarin wy eerst / gelijk als voren onse Nederduitsche Oversetters nasien / en dan vervolgens met de anderen vergelijken sullen.

§. 2. Wat sijn Persoon betreft: hy word by Moses niet genoemd met enige betekenis van sijn bedrijf of konst: maar waar hy woonde / namelik te Pethor, dies tijds ene stad in Mesopotanien / op de riviere, waar door de onsen billik den Euphrates willen doen verstaan; en dat sijn vader Beor was genaamd / en 't land daar in hy woonde ook sijn vaderland / om dat het op hebreeusche wijse word genaamd het lant der kinderen sijns volks; Num. 22: 5. en 23; 7. Deut. 23: 4. Dit land van onder Syrien gerekend / en aan Chaldeën grensende / was 't daar de Magi (als nu dikmaal is geseid / van ouds in grootster aansien waren. Hy word by Josua 23: 22. een קסם *koseem* genaamd / 't welk by de onsen Voorsegger vertaald is. So hebbense 't noch tweemael / maar elders achtmaal Waarsegger in de plaats gesteld; gelijk hier voor IV. § 8. is aangetekend. Het een en 't ander kan in sulken sin / als 't laaste woord by ons gebruikt word / met dat van den Apostel wel bestaan / die hem den naam geeft van Profeet; 't welk eigentlik sulk een te seggen is / die iets toekomende voorseit / of voorgeeft sulx te doen. Uit al 't voorseide blijkt / dat dese man wel was een heidensch Filosoof / of Wijse / een Wichelaar of Waarsegger; en sulx een van der Heidenen Profeten: maar van den Duivel word in 't minste geen gewagh gemaakt.

§. 3. De Middelen die hy te werke stelde / noemt hier de goddelike schrijver נחש *nachasch* en נחשים *nechaschijm*; Num. 23: 23. en 24: 1. 't welk sy vertalen toveryen, ende ook קסם *kesem*, waarseggerye. Maar aangemerkt / dat sy het woord מנחש *menacheesch*, 't welk eenen selfden afkomst heeft als 't voorgaande *nachasch* en *nechaschijm*, en dat ook de betekenis van 't eene tot het ander overgaat; also dat *menacheesch* degene is die de *nachasch* of *nechaschijm* gebruikt of doet: so konnen dese volgens onse Oversetters selve geene toverye zijn. So nu dan *menacheesch* navolgens onse eigene Overset-

ters geen toveraar en is/ so is dan ook de konst die hy hanteert/ te weten *nachasch*, die van Bileam hier ook gepleegd is/ geene toverye. 't Woord נחש *nicheesch*, daar de daad self mede word betekend/ die dese menschen plegen/ word insgelijx by hen verduitscht op vogelgeschrey acht geven, Lev. 19:26. So nu die *menacheesch* een vogelschouwer is: so is dan al sijn *nackasch* ook niet anders dan die vogelschouwer, of diergelijke slagh van wicchelarye geweest/ als in mijn I.B. III. §. 7. is aangewesen/ dat by de oude Heidenen gebruikelijk was. En overmits dat nu wel was een bygelovig werk; doch sonder blijk van omgang met den Duivel/ en also van Toverye: so blijkt/ dat als wy hier het woord van toveryen lesen/ waarmede Bileam/ wanneer hy op hem selven was/ sich pleegde te behelpen; wy dan navolgens d'eigene vertalinge van onse Oversetters op ene andere plaats/ daar mede anders niet en meenen dan slechte wicchelarye, gelijk als *kesamijm* waarseggerye:

§. 4. En ook/ gemerkt dat sy hier anders van sich self verschillen souden: so latense de vryheid dan aan ons/ om 't een te kiesen voor het ander. Voor my/ ik late die vertaling daar sy maar alleen by staan; en kiese d'andere/ waarin hen alle Oversetters medestemmen. En dat is die van Vogelschouwinge of Wichlerye, of in 't gemeen Waarseggerye: waarin sy volgen het oorspronklijk woord נחש *nicheesch* in sijne oorspronkelike betekenis; welke is iet by ondervindinge waarneemen, of sekerlik waarnemen; gelijk het van de onsen self vertaald is/ Genes. 44: 5: 15. daar geen sodanige waarseggerye te passe quam. Want so de Hebreewsche naam daar af/ eerst uit dit wortelwoord gesproken/ iets medebrengt dat met des Duivels hulp geschied: waar sal men met den vromen Josef heen/ die sekerder met sijnen Beker ging/ om iets daar by van sijne broeders te verneemen; dan alle die Egyptenaren/ of Chaldeen/ of hier Bileam met hunne *nechaschym*, die op seer ongewisse gronden steunden/ en daar toe bygelovig waren? En overmits dat נחש *nachaasch* ene slang te seggen is: so houd Coccejus met de genen/ die 't nemen voor een slagh van wichlerye die van slangen wierd genomen; het gene Bileam so veel te nader was/ also het volk daar hy op sagh/ so onlangs ongemeenderwijse van die beesten was geplaagd geweest. Num. 21. Bochart schrijft daar af in 't breede Hieroz. 0. c. 3. De LXX. Oversetters/ also genoemd/ stellen in 't Grieksch/ Num. 24: 2. dat Bileam niet wederkeerde tot de οἰωνοί, *oionoj*. Nu seyt Hesychius in sijn grieksch Woordenboek/ Οἰωνὸς, ὄφις, Επιεικῶς γὰρ λέγεται εἰς τὰς μαντείας τοὺς ὄφεις ἔχειν· οὓς καὶ οἰωνοὺς ἔλεγον. *Oionos*, ene slange alsomen met bescheid magh seggen, datse slangen tot de wicchelaryen hielden, die sy noemden *oionoj*. Naast daar te vooren seit hy/ Οἰωνοί, σαρκοφάγα ὄρνεα καὶ πάντα. γύπες, κόρακες. εἴρηνται ἢ οἰωνοὶ, δι' ὧν οἰώμεθα τὰ μέλη, ὅθεν καὶ οἰωνοπόλοι, μάντεις. ἢ ὄφεις. *Oionoj*, roofvogels, als gieren, raven. ende worden ook *Oionoj* genoemd degene door welkers leden wy wicchelen. Daar van komt *oionopoloj* wicchelaars [die met wicchelaryen omgaan] waar-

seggers of slangen. Hoe hier de Slangen achter aan komen weet ik niet. Meer andere vertalingen / insonderheid verklaringen ga ik voorby: also mijn oogmerk slechs is / hier te tonen / dat niemant dese *nechaschijm*, die Bileam hanteerde / also vertaald heeft of verklaard / dat daar in ietwes anders was te doen / als 't gene dinstig wierd geacht om iets gewaar te worden; en dat daar toe misschien wel eerst en meest de Slangen zijn gebruikt geweest.

§. 5. Doch dit en heb ik hier so dra niet neergesteld / of 't komt my in den sin / dat moghelik de Duivel door de Slangen wierd gevraagd; gelijk hy eertijds / so 't gemeene seggen is / onse eerste moeder door de Slang gesproken heeft. Maar aanstonds komt my ook te binnen / dat Bileam / so dat daar al uitdrukkelijk geschreven stond / (gelijk het niet en doet) het echter nooit gelesen hadde. Want Moses heeft doe eerst / uit goddelike openbaringe / dat boek daar die geschiedenis in staat / te weten Genesis / geschreven; wanneer die Bileam al wijd vermaard was door de nechaschym, daar wy van spreken. En ook schreef Moses sijne boeken niet voor Bileams / maar voor sijn eigen volk; 't welk ook deselve voor de Heidenen onthouden heeft / wel duisend jaren na dien tijd. Daar by komt / dat noch so veel andere dieren / besonderlik gevogelte / tot desen einde zijn gebruikt geweest; ja 't draaien van een hout en diergelijk dat met de slangen geen gemeenschap heeft: het was hen even na / so wel het een als 't ander uit te vinden. Veel meer als dit valt my noch toe / om op dit stuk hier by te seggen; doch 't gene ik tot ene andere plaatse sparen wil.

§. 6 II. Ik wil dan voortgaan tot de naaste plaase / 1. Sam. 6: 2. daar geseid word / dat de Filistynen / hebbende de Kiste des Verbonds van Israël genomen in den strijd / en die geplaatst in hunnen Afgods tempel; het beeld van Dagon tweemaal afgeworpen / en hun volk met dodelike plagen wierd besocht. Dies sy ten laatsten riepen hunne כהנים *kohanijm* Priesters en קסמים *kosmym* Waarseggers; seggende, wat sullen wy met de Arke (dat is / kiste) des Heeren doen? en hun antwoord was / dat men enen wagen toestellen / d'Arke daar op setten / twee koeyen daar voor spannen; en so op den wegh na 't land van Israel toe strekkende gesteld / van self doen voortgaan soude. Die wagen dan seidense / vs. 9. indiense den weg harer landpale opgaat na Betsemes, so heeft *Hy* (te weten de God van Israël) ons dit groot quaad gedaan: maar so niet, so sullen wy weten dat sijne hand ons niet geraakt heeft; 't is ons een toeval geweest. Hier is van onse Oversetters op de kant niets by gedaan / het gene nader dienen magh / om die twee woorden te verklaren. Dan over dat van *kohen* seggense op Genes. 41: 45. N°. 62. Het hebreewsch woord betekent wel *een Priester*, maar ook in 't gemeen *een Overste* in den polityken staet, ende een persoon van groten aansien. Siet 2. Sam. 8: 18. vers. 20: 26. 1 Chron. 18: 17. Job 12: 19. Met de derde plaats daar van hen aangewesen makense hunne vertaling over de eerste goed; in de tweede setten sy het ober opperofficier, en in de vierde overste, gelijk als hier. Van de vertalinge des woords *koseem* of *kosemym*, is hier voor. IV. §. 8. genoegh gesproken.

Van hier bevind ik/ dat van d'Oversetters self waargissers in den text gesteld geweest is; 't welk 'er van Fullenius die was een van de Oversienders/ ook so in gelaten is: so dat het moet op 't oordeel van de anderen veranderd zijn.

§. 6. Dewijl ons hier dan niets in voorkomt/ het gene niet alreeds te voren is geseid/ so veel de *kosamym* betreft: so komt 'et blotelik maar op de *kobanym* of Priesters aan. Doch in dat woord en is ten aansien van des selfs gebruik noch oorspronk/ niets begrepen dat op gemeinschap met den Duivel siet. (ten zy men seggen wil/ dat sy als Afgodspriesters self den Duivel dienen; waar van hier na.) also sulx dan so wel op Oversten, of Prinsen, gelijk het d'onsen 2. Sam. 8:18. en Job 12:19. vertalen) als op de priesters soude moeten passen; 't welk ieder een kan sien hoe ongerijmd het zy. De Chaldeewsch vertaler heeft somtijds 't hebreewsche woord behouden/ na 't chaldeewsch gebogen; somtijds משמש *meschammeesch* dienaar, somtijds רבא *raba*. vorst of voorstander, somtijds כומרא *coemara*, 't gene ook enen priester of geesteliken betekent/ daer voor gestelt. En dit laetste wort by Buxtorf aengemerkt dat hy altijd stelt/ wanneer van heidenen en afgodspriesteren gesproken word. So lees ik ook in dese plaatse כומריא *cœmeraija* de priesters of geesteliken Dus word op heden ook een Monik *coemaar*, en ene Nonne *coemaryt* in de joodsche schriften noch genaamd. De Grieken hebben hier drie woorden in plaats van twee gesteld; τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς μάντεις καὶ τοὺς ἐπαοιδούς, de priesters en waarseggers (of voorseggers) en de belesers: misschien om dat se twijfelden/ hoe sy 't woord *kobanijm* of *kosamijm* vertalen souden; en daarom een van beiden met twee verscheidene namen hebben uitgedrukt. Hoe 't zy/ altoos het is uit geen van de hebreewsche noch chaldeesche/ noch ook grieksche woorden af te nemen/ dat dese menschen met den Duivel in verdragh/ of enige gemeenschap waren.

§. 7. Wat hunne Voorsegginge op 't 7. vs betreft: daar is geen reden om te denken/ dat sy die kennis van den Duivel hadden: niet meer dan Bileam/ wien wy nu ronduit hebben horen seggen/ dat hem God self/ de God van Israeël/ sijne oghen verlicht hadde. 't Is waar/ dat dese Filistijnsche Priesters niet voor ongetwijfeld wisten te verklaren/ wat wegh de Verbond kist van de koeyen soude worden heen gevoerd: en om so veel daar af te seggen als sy seiden/ daar toe en haddense den Duivel/ noch ook self geen so groot verstant van doen. Want wie en soude niet voor vast en sekerlik besluiten/ dat dese domme beesten/ enen wegh van drie uren gaans (want so veel wijst de kaart van Ekron tot Betsemes toe) sonder eens ter reghter of ter slincker zijde/ of op by wegen af te wijken/ souden gaan sonder menschen hand die hen bestierde: indien het niet de God van Israel dus in 't besonder had beschickt! En 't was ook 't naaste wel te gissen/ dat hy het so wel soude doen: also hy door voorgaande wonderen en plagen (indien deselve van hem waren/ het gene sy hier by nu eens verneemen souden) genoeg betekend hadde: dat hy de kiste sijns Verbonds met Israël/ daar hy de plaats in 't Land/ en in den Tabernakel self uitdrukkelik voor aangewesen hadde/ schoon hebbende haar eens van huis doen gaan/ altijd uithuisig en uitlandig laten soude.

§. 8. III.

§. 8. III Wy komen verder tot dat vrowmensch wederom / dat ons in 't II. b. XXIV. al wat lang heeft opgehouden / daar Saul tot Endor by te rade ging: 1 Sam. 28:7/8. welke daar genaamd word אשת בעלת אוב. Onse Oversetters brengen niets by op de kant / waarmede sy te kennen geven/ watse door dien waarseggenden Geest verstaan / of hoe sy meinen dat die vrouwe daar mede heeft te werk gegaan. Nochtans verklaren sy het 12 vs./ dat de Vrouwe Samuel sagh, op N°.22 also; dat dit was een bose Geest, in de gedaante van Samuel, den welken sy door hare duivelskonste hadde doen opkomen. Jesus Syrach is in een groot misverstand, als hy schrijft dat Samuel, na dat hy ontslapen was, geprofeteerd; ende Saul sijn einde voorseid hebbe. cap. 46:23. Junius en Tremellius spreken op de kant van hunne latijnsche Oversettinge ook also / dat Samuel alhier te seggen is / *spectrum diabolicum specie Schemuelis*, een duivelsch spook in de gedaante van Samuel. Dat selfde seggen ook de meeste uitleggers onder ons: om 't andere niet toe te staan / het gene Syrach seit / en die van de Roomsche Kerk geloven; te weten dat het Samuel self geweest zy. Ik en sal my hier niet uitlaten / om al dat gene over hoop te halen / dat geleerde mannen over dese plaats geschreven hebben: also ons d'overvloed verveelen soude / en echter geen verschillende gevoelens sekerder noch wijser maken konnen / door alsulke redenen / waarmede sy de een den anderen niet overtuigen konden. Doch daar is wel een nader wegh / om te verneemen / of dese vrow gemeenschap met den Duivel hadde / en door denselven sulx als in dit hoofdstuk word verhaald aan Saul voorseid heeft. Want het alleenlik op twee dingen aankomt / wat sy voor eene zy geweest/ die enen waarseggenden geest hadde; en wat sy door den selven heeft doen opkomen, wanneer sy sagh dat het Samuël was?

§. 9. Het woord אוב *oov* in 't eental/en אובות *ovooth* in 't meertal word by d'Oversetters en letterkundigen tweesins geduid; den waarseggenden Geest of Mensche; en so is 't hier by ons op 't 7. vs. waarseggende geest, maar op het 3. en 9. vs. waarsegger verduitscht. Oorspronkelik so schijnt het enen ledersak, waarinmen wijn doet / te betekenen/ en by overdraght den buik Want ook by Job 32:18/19. dese vertalinge / en met een die tsamenvoeginge te vinden is. Ik ben (seit Elihu) der woorden vol; de geest mijns buiks benauwt my. Siet, mijn buik is als de wijn die niet geopend is; gelijk niewe ledersakken (daar staat *ovooth*) soude hy bersten. Dat selfde *ovooth* is hier vs 3. en 9. en elders waarseggers vertaald; en so als wy sien op 't 7. en 8. vers waarseggende geest. En men moet bekennen / dat gelijk als op geen van alle d'andere plaatsen / behalven Job 2:18/19. de leerene wijnsakken in de reden te pas komen; also ook in die woorden van Elihu geen waarseggende geest. Want de wijn daar by genoemd / geeft klaarlik met den ganschen tsamenhang te kennen / dat by hem 't woord *ovooth* niet anders is dan ledersakken. Wanneer nu door 't woord *oov* in 't eentaal / of *ovoot* in 't meergetal sulk iets verstaan word / waar door een mensche iet voorgeeft te voorseggen: so word degene die dat doet genaamd בעל אוב *ba-al oov*, heer of meester, van den *oov*, en בעלת אוב *ba-alat oov* vrow of meesteresse van den *oov*. Want het de manier is in 't Hebreewsch /

brreewsch / iemant heer of meester van dat gene te noemen / daar hy d'eigenschap van heeft / of daar hy mede omgaat / al en leert hy 't niemant. Also wierd Josef van sijne broeders *ba-al chalomoot* meester van de dromen, dat is dromer, of ten hoogsten meesterlike dromer, genoemd. De stad Ninive *ba-alat keschafijm* meestersche der toveryen; (wat *kuschafijm* te seggen zy / is boven IV. §. en V. §. 6. al gemeld) om datse gansche geslaghten als verkocht hadde met hare toveryen. Neh. 3: 4. Dus word hier dan ook dese vrow tot Endor *ba-alath*, dat is meesteresse van den *Oov* genaamd / in dien sin / als 't in 't Chaldeesch vertaald is: דידעא לאסקא בדין *dejadé-a leassek a bidijn* die de geesten weet uit te halen of te doen opkomen. Want *bidijn* by de Chaldeen de naam der gemeensame geesten is.

§. 10. Om nu van die twee woorden ene tsamenstellinge te maken: het was altoos een vrowmensch daar de text van spreekt: daar was iet by: daar af sy *ba-alath* of meestersche genaamd wierd / dat hiet *oov*, ende word eens / als geseid / ledersak, ende elders waarseggende geest verduitscht. De griek-sche text noemt haar γυναῖκα ἐγγαστρίμυθον, *gunaika engastrimuthon*; het welk so veel is of men seide / ene buik geheimsprekende vrouwe; dat is / die 't geheim dat haar gevraagd word; uit haren buik is sprekende. Hesychius seit 'er van: Ἐγγαστρίμυθος· τοῦτόν τινες ἐγγαστρίμαντιν, οἱ δὲ στερνομάντιν λέγουσι. Φησὶ δὲ περὶ τοῦ τρόπου τῆς μαντείας καὶ Πλάτων ἐν τῷ σοφιστῇ. τοῦτον ἡμεῖς πύθωνα καλοῦμεν. *Engastrimythas*: dit noemen sommige *engastrimantis*, (buikwicchelaar) andere borstwicchelaar. Van die wijse van wicchelarye, is 't dat ook Plato in sijn boek genaamd *Sophista* (dat is Wijsheidsbetrachter) spreekt: desen noemen *wy pythoon*. Maar is 't so al in waarheid / dat die menschen spraken uit den buik of uit de borst? Galenus die beroemde Arts gelooft het niet: maar seit my Scapula / uit desselfs uitleggingen van Hippocrates / *ita appellari eum qui clauso ore loquitur, quòd ventre loqui videatur* dat so genoemd word een die met geslotenen monde spreekt, om dat het schijnt als of hy uit den buik sprake. Dit komt dan eindelik op niet met allen uit / het gene buiten de persoon zy die daar spreekt. En daarom is 'er meer niet af te maken / als dat de menschen voorgaven / of daar voor wel gehouden wierden / datse uit den buik sprake / of dat een Geest sulx dede: maar dat de schranderste verstanden / de Natuur kennende / het hielden voor bedrogh; en dat het maar door konst en oefening also geschiedde / met den mond / dat het te horen was als of de stemme voortquam uit den buik. Dit sal ons in het IV. hoofdstuk van het IV. boek seer wel te passe komen.

§. 11. Indien wy nu behalven d'eigene en meest gebruikelike meninge van 't hebreewsch woord *oov* of 't grieksch *engastrimuthos*, wat nader op den tsamenhang der rede / en 't gebruik der andere namen letten / die nevens desen in den text gemeld zijn: so blijkt dat dese vrow geweest is eene onder die *ovooth* waarseggers, en ידענים *jid-onijm* duivelskonstenaars (gelijk hen onse Oversetters noemen) welke Saul uyt den lande weechgedaan hadde, gelijk te voren vers 3. was vermeld. Want hy derhalven niet alleen moest laten soeken

ken ene vrouwe *ba-alath Oov* die enen waarseggenden geest hadde; maar ook sulk eene meinende gevonden te hebben / haar seide / voorseg my door den waarseggenden geest. vs. 7 / 8. Daar by komt / dat die vrouw haarself ook onder dat volk rekende: also sy dese reden gaf / waarom sy sich beswaard hielde sulx te doen; Siet, wat Saul gedaan heeft, hoe hy de waarseggers en duivels-konstenaars uit dit land heeft uitgeroeid. Hier worden dan (gelijk ook 2. Kon. 21: 6. Jes. 8: 20.) de *ovooth* waarsegsters of waarseggende geesten, of liever buiksprekers met de *jid-onijm* gepaard / daar onse Oversetters Duivels-konstenaars van maken; maar andere niet meer dan seker soort van wichelaars of goedergelukseggers, gelijk IV. §. 7. is getoond. Na dat dan dese naam van *jid-oni* den Duivel mede insluit ofte niet; daar uit sal ook best af te nemen zijn / wat voor een wijf dit was / dat daar by (so als gelijk past by gelijk) hier vergeleken word.

§. 13. Wat nu de eygentlike meinnig van dit woord *jid-oni* betreft: *non male conjecit doctissimus Seldenus, huic nomen in Græco convenire* τὸ δαίμων; de geleerde Seldenus (seit Coccejus) heeft niet qualik gegist, dat dit woord met het grieksche *Daimoon* overeenkomt. Want gelijk dit komt van δαίω *daio*, also 't ander ook van ידע *jadà*; 't welk beide so veel is als weten. Men sie wat ik daar af 1. b. 2. §. 9. heb aangetekend. Daarom het ook by sommigen vertaald word in 't Latijn met *sciolus*, weete veel, of een die voorgeeft / veel te weten: en daarom ook in 't Grieksch προγνώστης voorkundig, of verkondiger van 't gene te gebeuren staat. In 't hebreewsch woordenboek Aruch vind ik dese verscheidene meiningen / dat *ba-al Oov* is de gene die uit sijne schouder spreekt, en *jidoni* die uit sijnen mond spreekt: en wederom / dat *baal-oov* is de gene die uit den nekke / en van tusschen sijne oxelen spreekt; maar *jid-oni* is de gene die een been van 't dier genaamd *jadua* in sijnen mond houd, en daar dan uit spreekt. Is dit nu so / wat sekerheid blijft dan / om wel te weten wat *jid-onijm* te seggen was? altoos het minste niet / dat sy gemeinschap met den Duivel hadden. Want of se dus of so 't geluid der sprake / door gewoone of ongewoone deelen van hun lichaam gaven / of liever schenen so te doen: dat raakt den Duivel meer niet / dan veel andere konsten / die guichelaars en kamerspelers doen / om 't volk wat wonders te vertoonen; en so als al dat Papenbedrogh van ouds af is gepleegd geweest.

§. 14. Wy mogen nu dan wel tot het bedrijf van 't vrowmensch overgaan / en sien wat sy toch wonders heeft verright. Het blijkt dat Saul geloofd heeft / dat sy maghtig was de Zielen der verstorvenen / die sy begeerde / te doen verschijnen / en van den staat der leevenden voorsegginge te doen. Want dit was 't woord waar mede hy de reden sijner komste aan haar openbaarde: voorsegd my door den waarseggenden geest; en doet my opkomen dien ik u seggen sal. vs 8. Maar dat en sett ons gantsch geen merk. Want nademaal dat Saul God self eerst te vergeefs gevraagd; en doe sich tot dit middel / als vertwijfeld door den nood / begeven hadde: so moest hy een van beiden denken /

of datter iemant is / behalven God / die het toekomende dat gansch toeval-lig is te voren weet; of dat het aan dien Oor of wicchelgeest van God geopen-baard kon zijn. Maar so hy 't eerste dacht / was hy geen Theologant / en kende God niet so 't behoort: en 't laatste moest tot een bewijs verstrekken / dat sijne sinnen niet by huis en waren / die meinde dat God hem 't geheim / door middelen en menschen van hemself gesteld / als d'Urym en Thummym, en de Profeten, geweigerd hebbende bekend te maken; nu door verboden middelen en menschen openbaren soude. Daarom is in sijn gesag / hoewel een koning / in desen min als niet: om daar uit te besluiten / dat door dit vrow-mensch of door iemant anders geesten uitgeroepen; en na geheimenissen / God alleen bekend / gevraagd / en daar op antwoord kan bekomen worden.

§. 15. Men moet dan sien / of 't uit de sake self niet blijken kan / wat dese vrow in waarheid heeft verrigt. Doch daar en staat niet watse dede / maar watse sagh en sprak. Want doe de vrouwe Samuel sagh, so riepse uit met luider stemme ens. vs 12. Nu laat ons dit eens na de letter nemen / so als 't leit: de vrouwe sagh dan Samuel. Neen / seggen onse uitleggers en vertalers / maar enen bosen Geest, in Samuëls gedaante: en dan noch meer / dat sy dien bosen geest door hare duivelskonste hadde doen opkomen. Dit laatste swijgt de text / en 't eerste spreektse met uitdrukkelike woorden tegen. Want so als Sauls begeerte was geweest / dat sy hem Samuel soude doen opkomen: vs 11. so staat hier / dat het Samuel ook was dien sy doe sagh / en dat uit der aarden opkomende; vs 12 / 13 en Saul vernam doe self ook / dat het Samuël was. vs 14. So was 't ook Samuël die Saul toesprak / vs 15 / 16. en 't waren Samuëls woorden daar Saul voor vreesde. vs 20. Heeft nu dan Sprach sulken on-gelijk / dat hy 't van Samuel verstaat / gelijk hy waarlik heeft: (want Mo-ses en de Profeten willen leevende gehoord zijn / en niet uit den dood verrij-sen / om de menschen aan te spreken.) Luk. 16: 31. wat reden heeft 'et om te denken / dat de Duivel / die sijn leven geen Profeet en was; noch van Gods wegen / of ook achtervolgende Gods woord tot menschen sprak: in schijn eens lichaams / dat in 't graf van eere ter Opstandinge geheiligd is / daar toe verscheenen zy?

§. 16. Maar noodsaakt ons de reden te geloven / dat het Samuël niet was: waarom is 't dat hy Samuël genaamd word; en dat tot vijfmaal toe? Is 't niet / om dat hy sich uitgaf voor Samuel / om Saul in sijne sotte botheid toe te geven; die Samuel maar socht / en hier dan meinen moeste voor te hebben? waarom kan 't dan de vrouwe self niet zijn / die sich uitgaf voor Samuel / sich doende horen of hy 't ware; en seggende dat sy hem sagh / al saghse niet met al? Neen / maar daar staat / de vrouwe sagh; en niet / sy seide datse sagh. 't Is wel / daar staat ook (als geseid) dat sy sagh Samuel; en dat ook Samuel sprak, en niet de Duivel in den schijn van Samuel. Gelijk dan 't eene word verhaald / so als het hem / die 't onderwerp is van d'historie / te weten Saul / is voorgekomen: so 't ander ook. Dit blijkt noch klaarder uit dat gene dat geseid word van de vrow / ik sie Goden uiter aarden opkomen. Dat was altoos niet waar: want sich geen Goden (laat

die

dit Daimones geweest zijn / even veel) onder d'aarde sich verhouden / maar wel doden. Ik heb in 't I b. II. §. 17. uit Cicero getoond / van waar dit seggen is ontstaan. Daar staat niet by / dat Saul iet sagh: die niet en was daar 't wijf dit sagh / gelijkse seide; so dat hy meinde dat hy Samuel / schoon ongesien / nochtans dus hoorde met hem spreken.

§. 17. 't Is waar / dat Henrik Morus in sijn post-scriptum aan voornoemden Glanvill groote moeite doet / om tegen Reinholt Schott te bewijsen / dat sy in geen besondere kamer van hem afgescheiden was: maar daar en komt 'et niet op aan. Want sekerlik / ten minsten / waren sy in een vertrek: dat was dan so ruim wel / dat sy een stuk weegs van hem af in enen hoek / of wel voor ene kas of voor een huysje sich heeft konnen stellen / en daar hare babbeleguichjes maken. Want doe het spel volbraght was / quam de vrouw tot Saul: en sagh doe eerst dat hy verbaast was. vs. 21. Sy waren dan / terwijlen dat spel duurde / en die reden wierd gesproken / by malkander niet. Doch konde sy de kleedinge en vordere gedaante des Profeets / so wel bekend / seer licht beschrijven / om Saul te meer te doen geloven dat hy 't was. 't Is waar / dat Saul sich boog voor Samuël, niet daarom / dat hy self hem sagh: maar hy vernam slechs / dat het Samuel was: uit sulk een seggen van de vrouw dat sy hem sagh / de kleedinge en de gedaante / die sy hem beschreef: gelijk de tsamenhang der rede duidelik te kennen geeft. Wat had hy anders ook te vragen / wat siet gy? en hoe is sijne gedaante? Onse eigene Oversetters tekenen dit ook so aan; No. 29. hoe Saul vernam dat het was Samuël, t. w. na het oordeel sijner verwerde sinnen, en uit de woorden der toveresse: maar hy selve en heeft desen Samuel niet gesien. En wat belangt de spraak / so haddese de stem ook lichtelik na te bootsen: het zy door seker reedschap of gelegentheid van dat vertrek; of met gesloten mond / (als flus gemeld / dat dese menschen ook de sprake vormden) als of 't van onder of ter zijden ergens henen quam; waar van hier na noch meer te passe komen sal.

§. 18. Wat meer tot dese plaats behoort / en 't gene men daar in meint van den Duivel hier voorseid te zijn / dat sal de Leser noch eens nader konnen sien in 't XXIV. hoofdstuck van mijn II. boek: en 't gene vorder noch ontbreekt / dat moet hier na op sijne plaatse volgen / wanneer wy komen aan het ondersoek / wat al dit slagh van menschen / in de Schrift vermeld / geweest magh zijn Nu is het maar te doen / om sleghs te weten / of se met den Duivel ook gemeinschap hadden; en of de handelingen die hen toegeschreven worden sodanig zijn / dat daar een bose geest in werken moest. Tot noch toe is ons dat niet voorgekomen; en in 't verhaal hier onderhanden / is ons noch niet een eenig woord ontmoet / dat sulx te kennen geeft: self niet die waarseggende geest, also genaamd: also het niet bekend is wat daar door zy te verstaan / en of het mensch of geest betekend / of iet dat van de menschen is versierd.

VII. HOOFDSTUK.

In d'overige plaatsen van dien inhoud is dat mede niet te sien.

§. 1.

Wy hebben de voornaamste plaatsen nagesien / waar in dat slagh van Duivels volk / als na 't gemeen gevoelen in de Schrift ook word gemeld / voornamelik gesocht moest worden: maar noch tot hier toe geen ontmoet / aan welken sich de merken van gemeenschap met den bosen Geest vertoonden. Verhalven is het ook niet grotelijx te denken / dat elders in de Schrift / het zy des ouden of des niewen Testaments / iet sal te vinden zijn daar uit het klaarder blijken magh. Des niettemin / om niets van allen onbesocht voorby te gaan: so laat ons d'overige plaatsen ook besien; in welken ons wel geen omstandige geschiedenis / maar nochtans meldinge te voren komt van menschen die daar voor zijn aangesien / en ook also gehandeld / datse met versoeijelike konsten swanger gingen. En dit word ons tweesins vertoond: door 't laken van de genen die daar mede iets te doen hadden / en door 't prijsen van de genen die deselfde straften en vernielden. Van elx zijn vijf exempelen te vinden die wy nu dan vervolgens ondersoeken sullen.

§. 2. I. Der eersten is het eerste / dat in 't leven van Manasse / koning over Juda word verhaald: te weten / dat hy Guichelarye pleegde, en op vogelgeschrey acht gaf; dat hy ook Waarseggers en Duivels konstenaaas stelde. Noch meer / daar staat by 2 Kron. 33: 6. dat hy self ook toverde; en voorts / dat hy sulx doende / seer veel quaads dede in de oogen des Heeren, om hem tot toorn te verwekken. 2 Kon. 21: 6. In dese woorden komt ons echter niet besonders voor / dat al te voren niet en is verklaard. Want dat hy guichelerye pleegde, daar staat in 't heebreewsch ענן *oneen*: 't welk onse Oversetters nooit hoger als voor guichelen uitgeven; en geen van alle d'anderen / hoewel eenpariglik verschillende van d'onsen / iets daar in vinden / dat op gemeenschap met den Duivel slaat; gelijk hier voor IV. §. 7. is getoond. Het ander / dat hy op vogelgeschrey acht gaf, daar in hebbense 't hebreewsch נחש *nicheesch* noch driemael dus vertaald; te weten Levit. 19: 26. Deut. 18: 10. 2 Kon. 17: 17. maar op vijf andere plaatsen slechs waarnemen, Gen. 30: 27. en 44: 5 / 15. en eens neerstelik waarnemen. 1. Kon. 20: 33. Nu / waarnemen is niet met den Duivel omgaan; dat soude der eere van den godvreesenden Josef veel te na gesproken zijn / van wien sulx Genes 44: 5 / 15. word geseid. Van אוב *Oov*, 't gene sy hier waarseggers noemen / is in 't naastvoorgaande hoofdstuk breed genoegh gesproken. Van de ידענים *jid-onijm* die hier duivelskonstenaren heten / is hier voor IV. §. 7. al getoond / dat dit woord by geen andere Oversetters in dien sin vertaald is / en dat des selfs eigenschap en oorsprong niets met allen mede brengt dat daar na gelijkt: so dat de Duivel

daar

daar geen plaats in heeft. Voorts / mitsdien dat onse Oversetters op de kant den leser wijsen tot hunne aantekeningen op Levit. 19:26/31. so sullen wy het overige dat hier konde geseid worden tot het naaste hoofdstuk sparen. Van 't woord כשף *kiʃʃcheef* hier also verduitscht hy toverde, is insgelijx IV. §. 5. V. §. 5/6. soo veel geseid / dat hier geen meer verklaringe daar toe behoeft.

§. 3. II. Behalven dat de חרטמים *Chartummijm* en אשפים *Aʃʃchafijm* Dan. 1:20. in onsen duitschen Bijbel Toveraars en Sterrekijkers, hier door V. §. 5/6 — al mede duidelik verklaard zijn; en bewesen / dat hun werk niets ni sich hadde / daar Duivels hulpe toe van nooden was: soo blijkt datselve in 't besonder uit het gene hier tot lof van Daniel geseid word / dat hy te weten ook deselfde dingen leerde / en in deselfde dingen van den Koning ondersocht / aan hem genoegen gaf; so verre dat hy in deselfde konst en weetenschap alle die andere Chaldeewsche Wijsen / 't zy Chartummijm, 't zy Aʃʃchafijm, te boven ging. En waar quam dat hy toe? Niet dat hy aan den Duivel / maar aan God sich overgaf; en dat ook God hem met sijn vieren gaf verstand en weetenschap in alle boeken ende wijsheid. vs. 17. En wat waren dat voor boeken? Geen andere dan daar de Koning hen in onderwijsen liet; de boeken en de sprake der Chaldeen. vs 4. So was ook Moses van gelijken in de wijsheid der Egyptenaaren; Hand. 7:22. hen door Gods kraght daar in te boven gaande / gelijk als Daniel door Gods genade / en hogere verlichtinge van sijnen Geest. Men sie wat ik hier over segge op den Profeet Daniel. § 25:55.

§. 4. III. In 't gene Dan. 2:2/10. verhaald word / dat Nebucadnetsar / over sijnen Droom verlegen / by een dede roepen de toveraars (*chartummijm*,) en de sterrekijkers, (*aʃʃchafijm*) ende guichelaars (*mecaʃʃchafijm*) en de Chaldeën: daar is het meeste ook al toe geseid. Alleenlik moet hier wel in acht genomen worden / dat hier de *mecaʃʃchefijm* nu guichelaars in onsen duitschen text vertaald zijn / door welke sy nochtans op andere plaatsen toveraars verstaan; gelijk als IV. §. 5. getoond is. Doch dewijle sy hier ook de *Chartummijm* also vertalen / gelijk elders overal: so moesten de *Mecaʃʃchefijm* in 't Duitsch ook eenen anderen name hebben / om onderscheid te maken. 't Welk zijnde een ontwijfelbaar bewijs van die onsekerheid / waar af ik in 't begin vermaande dat in den sin van dese namen is: IV. § 9. so blijve ik ook dan by mijn vorige besluit / dat niemant reght en weet wat hy van dese luiden maken sal; verre / datmen soude konnen tonen maar de minste handelinge of gemeenschap met den Duivel. De *Chasdijm*, dat is / de Chaldeën worden daar op 't einde by gevoegd / het zy als luiden van besondere weetenschap / den volke der Chaldeen eigen / of oorspronkelik van hen gekomen; het zy / om met den gemeinen naam des volx / daar de genoemde wijsen van verscheidene wetenschappen meest in achtinge waren / de overige die niet genoemd zijn te betekenen. Op 't 27. vers noemt Daniel hier by ook de *Gosrijn*, waarseggers; of liever in de plaatse der Chaldeën, hier door IV. §. 5. ook gedacht. Misschien dat dit besonderlik Chaldeewsche wijsen waren / by andere

volkeren so niet bekend; gelijkse ook alleenlik in 't Chaldeeuwsch / en by de handelingen der Chaldeesche wijsen ons te voren komen. Doch 't gene ons daar aan doet twijfelen / sal aanstonds volgen. De Leser sal van 't selve breeder konnen sien / het gene ik over den Profeet Daniel §. 79: 83. daar op aangetekend hebbe.

§. 5. IV. Nu volgt Dan. 4: 7/9. dat Nebucadnetsar over sijnen tweeden droom by een riep de *chartummaija* (dit is nu chaldeeuwsch / want in 't hebreeuwsch is 't anders *chartummijm*) de toveraars (staat hier wederom in 't duitsch) en de *aschefaja* of *asschafym*, de sterrekijkers, en de *kasdaeei*, of *chasdijm* de Chaldeen; dit zijn noch deselfde als voren. Doch daar worden hier noch by genoemd de *Gosraija*, de Waarseggers, en wel uitdrukkelik also van die Chaldeen in 't besonder onderscheiden. Maar of wy nu dat onderscheid verstaan of niet / daar komt het niet op aan / om redenen die IV. §. 9. al geseid zijn. Dan dit behoort meer tot de sake / dat die menschen altesamen / sy zijn van watse zijn / in geenen deele by hun volk daar voor zijn aangesien geweest / dat sy gemeenschap met den Duivel hadden / den Heidenen van alle tijden / landen / volkeren / gansch onbekend; gelijk dat uit mijn I. boek genoegsaam blijkt. Want alle die gewoon zijn heden so te spreken / dat d'Indiaansche Heidenen of andere den Duivel self aanbidden: (het gene ik volmondig tegenspreke I. B. V. §. 4.) die achten evenwel dat sy dat niet uit liefde / maer uit vrese doen; gelovende dat van hem al het quaad komt / en geen goed. So konden sy dan niet geloven / dat d'allerheilligste en allerhoogste wetenschappen van den Duivel waren: en voor sodanig hieldense nochtans degene die alhier genoemd zijn; met welken de Egyptische / en de Chaldeeusche koningen / benessens anderen in d'uiterste verlegentheid te rade gingen. So was 't een naam van grote eere / na de meininge van dese koning; met welken hy hier / by ontstentenis van raad en onderrightinge uit die vergadering van sijne wijsen / den profeet Daniël toesprak / בלטשאצר רב חרטמיא *Beeltschatsar rav Chartummaija*. Baltassar overste der Toveraars, gelijk 't in onsen duitschen Bijbel staat. En niet alleen noemt hem de Koning so / maar had hem ook sodanig self bevonden / gelijk als even boven is gesien §. 3. So dese menschen met den Duivel dan gemeenschap hadden / so heeft 't et niemant meer gehad dan Daniël: 't welk niet alleenlik gruwelik om denken is / maar self ook van den koning wel uitdrukkelik weersproken word. Want hy in eenen aassem dese reden van dien name geeft; dewijle hy wist, dat de Geest der helige, (en niet der helsche) Goden by hem is.

§. 6. V. Dit word noch meer bevestigd uit de woorden die wy lesen / dat die van 't hof te Babel tot den koning Balthasar gesproken hebben. Dan. 5: 11/12. Daar is een man in uw koningrijk, in wien de geest der heilige Goden is. Want in de daghen uws Vader is by hem gevonden licht en verstand en wijsheid; gelijk de wijsheid der Goden is. Daarom stelde hem de koning Nebucadnetsar uwe vader tot enen Oversten der *Chartummijm*, *Asschafijm*, *Cusda-yn* en *Gosrijn*; (in onse Bijbel staat / der Toveraars, Sterrekijkers Chaldeen, en Waarseggers.) Daar is dan de minste bedenkinge niet geweest / dat dese kon-

sten

ſten en wetenſchappen aldus by hen genoemd / van enigen boſen geeſt afdalen konden of ingegeven worden: het was na hun gevoelen ongetwijſfeld goddelijk / ook ſelf de dromen uit te leggen; daar 't hier altijd op aan quam. Sy waren dan ook geenſins van gedachten / dat Droombedieders Duivelskonſtenaars / of dromen van den Duivel konden ingegeven zijn; gelijk als onſe Kriſtenen geloven konnen. Want ſo hy die kan ingeven / waarom dan ook niet uitleggen / het gene van ſijne eigene ingeevinge is; Maar om dat een voortreffelike Geeſt van enen die de dromen uitlegt in Daniel gevonden wierd, dat was de reden waarom dat de koning hem ook boven d'anderen verheven hadde.

§. 7. Gy ſegt miſſchien / dat ſich de anderen ook wel vermeten hadden d'uitlegginge des drooms te ſeggen / ſo hen de droom ſelf maar bekend moght zijn. 't Is waar / en 't is genoegh / dat ſy den droom niet konden weten / ſo hy hen dien niet en ſeide. Want dat beleden ſy ſo diepen verborgentheid te zijn / datſe rond uit ſeiden; daar en is geen menſch op den aardbodem, die des Konings woord (of ſake) ſoude konnen te kennen geven: daarom en is 'er geen koning, grote of heerſcher, die ſulken ſake begeerd heeft van enigen *Chartoom*, of *Aſſchaaf* of *Chaldeer*. Want de ſake die de Koning begeert is te ſwaar: en daar en is niemant anders, die deſelve voor de Koning kan te kennen geven, dan de Goden, welker wooninge by 't vleeſch niet en is. Dan. 2. 10/11. Maar ſekerlik / ſo enige andere als godlike oorſaak den menſche dromen kan ingeven; gelijkmen wil dat ook de Duivel doet; wat is de reden / dat hy ſijne leerlingen en bondgenoten (gelijkmen acht de genaamde Waarſeggers en Wichelaren zijn) de meininge daar van niet openbaren kan. Voorſeker by aldien hy ſo veel niet vermagh / hoe ſoude hy het ander konnen doen? En dat dit waarlik ook niet anders is / behoeftmen op het bloot verklaren deſer heidenſche Chaldeen / ſchoon van een merkelijk gewighte / niet te laten ruſten: alſo hen Daniel daar ſelf gelijk in gaf; uitdrukkelik den koning dus toeſpreekende. De verborgentheid die de Koning eiſcht, en kunnen de Wijſen, de *Aſſchafijn*, de *Chartummijn*, noch de *Goſrijn* den Koning niet te kennen geven. Maar daar is een God in den Hemel die verborgentheden openbaart. &c. Siet daar / de Duivel kan den menſchen / noch door menſchen niet te kennen geven / noch droom die iemant gehad heeft / noch d'uitlegginge van den droom: het een en 't ander ſtaat alleen aan God. Maar wie en ſiet niet / dat het minder is / bekend te maken wat een menſche heeft gedroomd / of wat de droom beduid; dan ſelf den droom te maken: dat is / de menſchen dus of ſo te doen dromen; gelijkmen enkel hebben wil / dat hy kan doen? Hier mede vind ik dan noch meer beveſtigd / het gene ik dien aangaande in mijn II. boek XXXII. §. 13 – 16. van des Duivels onvermogen ſegge.

§. 8. Dus verre hebben wy geſien ſoodanige gevallen / waar in die menſchen zijn gebruikt geweeſt als lieden die ter goeder name ſtaan / met wien de grootſte Koningen te rade gingen: met onderſcheid nochtans ter eerſte meldinge van de vier volgende; alſo 't Manaſſe als een groot quaad nage-

nagegeven woord / dat hy met sulken volk gemeinschap hield. Want hy een koning zijnde van Gods volk / moest beter weten dan den Koning der Chaldeën. Nu sullen wy noch so veel verder gaan / en dese luiden aansien anders niet als voor geslagene vyanden van God en van sijn Woord: en desgelijx ook hunne konsten / boeken / oefeningen / als daartegen strijdig in den hoogsten graad. I. De eerste plaatse die ons daarvan voorkomt / is / dat Josya, een godvrughtig koning over Juda / in't herstellen van den Godsdienst wech dede de *Ovooth* en de *Jid onijm*, en de תרפים *Terafijm*, en de גלולים *Gillulijm*. 2. Kon. 23:24. Het eerste en tweede woord vertalen sy hier na gewoonte / Waarseggers en Duivelskonstenaars; van welke beiden nu al dikwijls is gesproken / IV. §. 5/7. en VI. §. 9. – 12. Het vierde Drekgoden. Want גללים *gelalijm* is mede drek of vuiligheid te seggen / gelijk de God van Israel verachtelik d'Afgoden somtijds noemt. Het derde woord in desen text vertalense seer selden: maar laten dat hebreewsch in 't duitsch so staan / onseker in wat sin sy dat vertalen moesten. Indiense desgelijx met d'andere gedaan hadden / waar toe deselfde reden was: wy souden so veel moeite met het woord van Toveraar of duivelskonstenaar niet hebben / om des volx vooroordelen / dat maar Duitsch verstaat / te overwinnen. Doch laat ons nu van dit besonder woord wat nader spreken.

§. 9. Belangende dan dese Terafijm, so wijsen ons de Oversetters op de kant tot het gene sy daar over Genes. 31:19. daar dit woord allereerst voorkomt / aangetekend hebben. Laat ons dan eerst besien / wat sy daar over seggen / en dan ook andere geleerde schrijvers vragen. *Terafijm* (dit zijn de woorden onser Oversetters) zijn geweest een soorte van beelden, na menschelike figure gemaakt 1. Sam 19: 13/16 tot Afgoden Gen. 31: 30/31. om die van toekomende dingen te vragen. Ezech. 21:21. en waar door sy van den Duivel antwoorde kregen, (waarom doch van den Duivel? Dit setten sy daar by na hun gevoelen; want geen van alle die schriftuurplaatsen spreekt daar van) met waarheid of met leugen. Zach 10:2. (dat konden immers wel de Papen doen / met konst als of de Goden door die beelden spraken.) Van de *Terafijm* word ook gesproken. Jud. 17: 5. en 18: 14/ 17/ 18/20. 1. Sam 15: 23. 2. Kon. 23: 24. Hos. 3:4. Doch in de plaatse 1 Sam. 15: 23. hebben sy daar voor int 't duitsch beeldendienst gesteld / en cap. 19: 13/ 16. blotelik beeld. Uit d'andere schriftuur plaatsen by onse Oversetters aangewesen / is wel af te neemen / dat de Terafym spreekende beelden waren; dat is / door welken d'Afgod scheen te spreken: en uit het doen van Micha / en die van Dan; Richt. 17. en 18 / dat sy deselve in den dienst der Afgoden insgelijx gebruikten / als de Urim en Tummim in den dienst des waren Gods. Maar 't onderscheid was klaar: dat d'Urim en de Tummim altijd waarheid; maar de Terafim niet dan ydelheid en spraken. Zach. 10: 2. Nu laat ons op deselfde plaats Gen. 31:19. ook Drusius eens horen

§. 10. Op de woorden / Rachel stal de Terafim, die haar vader hadde / schrijft hy aldus: את הרפ׳א אשא לחביה *eth Therafijm aschet leaviha*. Sommige

,, Sommige meinen dat het sijne huisgoden geweest zijn; daar Josefus seer
,, na helt / Oudh. 1. 19. deselve noemende τοὺς τύπους τῶν θεῶν οὓς σέβειν
,, πατρίους ὄντας, νόμιμον ἦν; dat is / afbeeldselen der Goden van 's Lands
,, Godsdienst. Hoe 't zy / hy noemtse sijne Goden vs. 30. Daarom heb ik
,, 't liever *idola* (afgodsbeelden,) dan *imagines*, (beelden) of *simula-*
,, *cra* (gelijkenissen) vertaald. Want al is 't dat *eidola* in 't Grieksch so veel is
,, als *simulachra* in 't Latijn: nochtans de kerkelike schrijvers verstaan daar
,, door besonderlik sodanige beeltenissen / waarmede enige Godheid / of die
,, daar voor geacht is / vertoond word. Doch so veel als men bemerken kan/
,, zijn dese beeltenissen menscheliker gestalte geweest; het gene af te nemen is
,, uit sulx als men in de historie van David leest. Siet daar van 1 Sam. 19:
,, 13. Hier op brengt hy ons de Oversetters by malkander. De LXX. seg-
,, gen εἴδολα *eidola*; Hieronymus en Severus desgelijx *idola* (dat is / als
,, daar nu effen is betekend / afgodsbeelden) Aquila μορφήματα *morfeemata*,
,, (afbeeldselen.) Symmachus / na de chaldeewsche uitspraak θεραφείν *the-*
,, *rafeim*. Onkelos צלמניא *tsalmanaya* beeltenissen. Jonathan op Hos. 3:4. מחוי
,, *mechavei* bedieders: want sy gebruiktense om het toekomende te bedieden.
Den oorsprong van het woord en kan men niet wel seggen / om dat daar af geen grond- of wortel- woord meer in 't gebruik is / waar uit men anders de betekenis afleiden moeste. Also dan over 't woord niets meer te seggen valt / so willen wy de sake slechs bevragen / en over die verscheiden oordeel hooren.

§ 11. Het maken van de Terafijm, het gene Drusius uit Mercerus meld / sal ik hier uit de Pirkei Eliefer self verhalen / daar uit Mercerus 't heeft. In 't 36. perek of hoofdstuk / lees ik by hem dus. Wat zijn *Therafijm*? Sy slaghteden den eerstgeborenen van enen mensche, kloofden sijn hoofd, bewreven dat met sout en olie, en schreven op ene goudene plate den naam eens onreinen geestes, (dat is heidenschen Daimons) en leiden die onder sijne tonge. Dat hoofd steldense dan tegen den muur, en brandende keersen daar by; baden 't dan aan; en kregender antwoord van. Maar waar uit weet gy dat de Terafim spraken? Uit dien datter geseid word, *de Terafim spreken ydelheid*. (Zach. 10: 2. Is 't niet een schoon bewijs;) Daarom stalse Rachell op datse Laban niet en souden seggen dat Jakob ontvlught was, enz. Guil. Vorstius die tekent hier op aan / dat de Hebreen geen eenerleije beschrijving doen van de Terafijm, doch alle even onwaarschijnelijk. Kimchi meint, dat het beeltenissen waren die de Sterrekijkers maakten, gelijk als de uurwerken zijn, en datse toekomstige dingen wikten. Anders, dat het kopere werktuigen waren, 't onderscheid van tijden en uren aanwijsende. Aben Esra merkt aan, dat het beelden met menschen aangesighten geweest zijn, bequaam om d'invloeijinge der hemelsche lichamen te ontfangen; maar bekent, dat hy niet kan seggen hoedanig sy geweest zijn. 't Zy hoe 't wil, het blijkt klaarlik uit Ezech. 21: 21. dat het gebruik der Terafim by de Afgodendienaars geweest zy, om hen raad te vragen; om dat sulx van den Koning van Babel

uitdrukkelik word aangemeld. ensz. Daar op geseid hebbende het selfde dat van onse Oversetters en van Drusius geseid is / so vervolgt hy dus. Het gene R. Elieser van dien grouweliken toestel der Terasim verhaalt, desgelijx Tanchuma uit hem, de Targum van Jonathan, Elias Levyt, en anderen; is geheel onseker, en uit den poel der Overleveringen geschept. Het is niet wel te denken, dat sulk ene wreedheid in het huisgesin van Laban zy gepleegd geweest (de reden die hy geeft voldoet my niet) al is 't dat anders langen tijd by die van Kartago 't menschen offer aan Saturnus in 't gebruik gebleven is. Nochtans is uit Eliezers seggen noch af te nemen / hoedanig dat in sijnen tijd het gevoelen van de Joden zy geweest: also hy na 't eenstemmig seggen in de tijden der Apostelen geleefd heeft / en gehouden word de susters man geweest te zijn van dien Gamaliël / wien self de Apostel Paulus sijnen meester noemt. Hand. 22:3. en 5:34.

§. 12. Ik sal nu mijne meninge wat nader seggen / met de woorden eens Theologants / by Drusius aldaar verhaald; doch wien hy niet en noemt. Te deser plaatse worden Beelden, *Therafim*, genoemd de beeltenissen en gedaanten der versierde Goden, die uit sich self wel geen vermogen hadden om antwoord te geven: maar dan als God regtveerdiglik de menschen straffen wilde, die daar geloof aan sloegen. By anderen zijn 't beeldekens geweest, navolgens welker insien dese Heidenen door ydelheid bedrogen, hun voorgenomen werk ter hand namen of nalieten: hoedanige figuren enige ongesoutene Sterrekijkers gewoon zijn toe te stellen, onder sekere *constellatien* of t'samenstellingen der Sterren; also sy meinen, dat deselve d'invloeijinge der hemelskragten ook bequaam zijn aan te nemen, doch ondertusschen soo wyd als den Hemel is met hunne invloejingen verdolen. Dit is het naaste dat uit al 't voorseide / en alles wat ik meer daar af gelesen hebbe / te veel om hier al mede by te schrijven) by een gebraght kan worden / dat ergens na gelijkt. En oversulx en geeft ons hier de Schrift ook niet het minste teken of bewijs / van enige gemeenschap met den Duivel in 't gebruik der Terasijm / maar van Afgodery. Doch wy betwisten hier niet / of d'Afgodendienaars bygelovige gebruiken hadden; maar offe daarin met den Duivel self te rade gingen / en met hem stonden in Verbond. Daar aan ontbreekt bewijs.

§. 13. Wy gaan van 't oude Testament nu over tot het Nieuwe / en sien eens wat ons daarin voorkomt nopende den handel met dit slagh van volk. Hier komen ons de Magi dan ten eersten voor; maar niet op eenderhande wijse by de Oversetters aangesien: eens wel in eerst voor goed / doch dan wel tweemaal voor seer quaad. Sodanig is ook metter daad het onderscheid / also het hunne werken wel betoonden: maar of de naam ook daarom in het Duitsch most onderscheiden worden / dat sie ik niet voor nodig aan. Want tusschen d'Engelen, Gods en des Duivels / is veel groter onderscheid; nochtans geeft self de Schrift aan beiden even seer dien naam: gelijk sy μάγους *magous* noemt de genen / die op 't waarnemen eener Sterre / ('t welk hun beroep ook mede braght) van 't Oosten quamen tot Jerusalem / om aan te bidden onsen Koning Jesus; Matt. 2:1. en Simon, die geveinsdelik sich

van

van Filippus dopen liet / misbruikende de konste van *magia*, om 't volk van Jesus af te leiden; Hand. 8: 9 – 24 en desgelijx Barjesus of Elymas, die te Pafos den Apostel Paulus wederstond. Hand. 13: 6 – 10. Wat dit voor luiden zijn geweest / daar komt'et nu noch niet op aan. Maar aangesien sy alle Magi waren / soo staat ons hier slechs te besien / of en hoe verre de Magia diese oefenden gemeenschap met den Duivel hadde. Doch aangemerkt I. de Magi, die het kindeken aanbaden / kennelik van God geleid / en self ook in een Nachtgesighte zijn vermaand geweest: so valt daar geen bedenken op; gelijk dat ook de reden wesen moet / waarom sy van de Oversetters wijsen, en geen toveraars, (als die twee anderen) genaamd zijn / hoewel 't het selfde woord is in het Grieksch.

§. 14. II. Aangaande desen Simon dan; ik weet wat al vertellingen by d'oude kerkelike schrijvers van hem zijn; die hier noch niet te passe komen; noch ook wat hem daar by word nagegeven. Wy sullen sien wat sijn bedrijf was in den text / so als hy daar beschreven word. Die seit / dat seker man, met name Simon, eer tot Samarien het Evangelium gepredikt wierd / te voren in die stad was toverye plegende, μαγέυων; dat is doende 't gene dat de Magi doen / de konste van Magia oefenende / die by de Heidenen (gelijk die van Samarien ten halven waren) voor goddelijk en heilig wierd geacht. Daar van was 't ook dat hy daar door de sinnen van het volk verrukkende ἐξιςῶν, *existoon* (door verwonderinge 't volk tot sich trekkende so als het Beza neemt) sich uitgaf voor wat groots; voor geen gemeenen Magus willende gehouden zijn / also hy hen misschien in dese konst te boven ging. Dies hingen sy hem aan / de kleinsten met de grootsten / seggende / dese is Gods grote kraght. Sy hielden 't dan geensins voor Duivels kraght: en dat is my genoegh.

§. 15. Maar 't volk daarna meer kraght van woorden en van werken in d'Apostelen bemerkende / verliet die grote achtinge van sijne wonderen / en liet sich dopen: hy self was mede overtuigt / (gelijk de Magi van Egypten Exod. 8: 19.) en ontsettede sich ἐξίςατο *existato*, (so staat hier ook in 't Grieksch) so wel voor dese werken der Apostelen / als 't volk ontsett geweest was om de sijne. Met een verliet hy ook de oefeninge sijner konst / en quam geveinsdelik tot Christus over: in meininge dat Petrus en Filippus ook al Magi waren / maar datse hem noch in die konst te boven gingen. Dies was het doch nu met hem uit / indien hy ook niet dede 't gene hy hen sagh doen; maar wist niet hoe. Dies veinst hy 't Kristendom: door die gelegentheid gedurig by Fillipus blijvende, om hem die konst / (gelijk hy meinde) af te sien. Maar hebbende verloren moeiten aangewend / meint hy 't op 't lest van Petrus noch voor geld te leeren. Die sagh doe eerst / dat die belijdenis van Simon also wel bedrogh was / als de konsten die hy dede / waar door hy sulken roem verkregen hadde by het volk; die nu geheel tot schande wierd. Wat is hier verder in dit werk te sien? Hy was een Magus / en hy bleef'er een; maar dat hy met den Duivel omging / daar sie ik taal noch teken van.

 §. 16. III.

§. 16. III. Nu volgt Bar-jesus, anders Elymas genaamd: Hand. 13:6/8. (van welke naambediedinge wy hier niet nodig hebben iets te seggen) die by den stadhouder Sergius Paulus te Pafos/ op 't westeinde van 't eiland Cyprus was/ en den Apostel Saulus, (na dien tijd mede vernoemd Paulus) in sijne predikinge tegenstond. Hy word daar ingelijx in 't duitsch een Toveraar, maar μάγ☉ magos in den griekschen text genaamd. So was hy dan al mede van de Magi, dat is Geheimwijsen der Nature; en daar by ook een Heiden/ die den Apostel in 't bekeeren van den Stadhouder tegen stond. Maar deed hy dat door Duivels konst? dat staat 'er niet: alleen dat Paulus hem een kind des Duivels noemt; om reden/ dat hy in 't verkeeren van Gods wegen den Duivel als een kind sijnen Vader, volgde en gehoorsaamde. Joh. 8:44. gelijk het onse Oversetters op de kant verklaren. Wil iemant meer/ die sie dan toe/ of ook de Saligmaker doe de Joden schold voor Toveraars/ (gelijkmen die nu noemt) wanneer hy seide dat de Duivel/ en niet Abraham hun Vader was/ gelijk het staat ter plaatse daar ons d'Oversetters wijsen? Ja heeft hy Judas wel daar voor gehouden/ van wien hy seide dat hy self een Duivel, en niet blotelik een kind des Duivels was? Joh. 6:70. So was dan dese Elymas geen ander toveraar dan alle Filosofen van dien tijd: en sulk een Duivels kind, gelijk sy alle zijn die hun verstand misbruikten tot bedrogh, vol van arglistigheid, en vyand van geregtigheid, gelijk het Paulus self uitdrukkelik verklaart.

§. 17. IV. Van sekere Dienstmaagd/ die daar hadde πνεῦμα πύθων☉ *pneuma pythonos* enen geest van *pythoon*, dat is in duitsch vertaald/ waarseggende geest, te lesen Hand. 16:16. heb ik in 't II. b. XXIV. §. 19. soo veel geseid als tot dien Geest behoort: te kennen gevende/ dat het geen dingen waren daar openbaringe toe nodigh was/ die van haar daar verhaald staan datse seide. Ten minsten 't bleek niet dat het van den Duivel was. Om dat hier nader te verstaan/ so moetmen weten wat dan πύθων *pythoon* was. Hesychius noemt het δαιμόνιον μαντικὸν, *daimonion mantikon*, enen wichelende, of waarseggenden dæmon, sonder meer daar by te seggen. Doch daar so even voor betekent hy/ dat seker persoon/ πύθων *pythoon* genaamd/ is geweest een ἐγγαςρίμυθ☉ *engastrimythos*, buikgeheimspreker ἢ ἐγγαςρίμαντις ee *engastrimantis* of buik wicchelaar, en dat hy was βυζάντι☉ τὸ γέν☉, *byzantios to genos* een Byzantyner van geslaght. Van dese namen is hier voor VI. §. 10. genoegh geseid. Indienmen nu voor seker seggen konde/ dat sulk een Wicchelaar van desen naam in over oude tijden zy geweest; so soude lichtelik den oorsprong van 't gebruik des woords in desen best gevonden zijn: also 't wel meer gebeurt/ dat iets na sijnen vinder/ of voornaamsten handelaar den naam ontleend. Altoos en is 't niet sekerder/ het selve uit de grieksche Fabeldichters af te leiden/ van 't bijster groot Serpent/ dat Pytho was genaamd/ en van Apollo dood geschoten; die ter gedachtenis een van de vierderleye grieksche spelen/ *pythia* genaamd/ had ingesteld.

gesteld. Dat ook derhalven hem de eer daarom gevolgd zy / dat hy wierd *Apollo Pythius* genaamd; en desgelijx de Priesterinnen van dien Afgod / die van sijnent wegen antwoord gaven. Plutarchus geeft nochtans te kennen/ dat al in sijnen tijd / (dat was niet lange na de tyden der Apostelen) de naam van Python in 't gemein aan al dat slagh van Buikspreekers en Wicche- laars gegeven wierd.

§. 18. Dit aangemerkt / so isser niet de minste swarigheid ontrent die Dienstmaagd tot Filippi / om uit te vinden wat haar waarseggende geest geweest magh zijn. Te weten hare konste van bedriegen / en goeder geluk seggen / daarin sy boven anderen bedreven was: En so quam 't by / dat ook de heeren daar sy by te dienen quam / gevoelig waren van de winste die sy van haar trokken: waar door sy buiten twijfel ook so veel te meer heeft kon- nen gelden; also de dienstboden doe en daar te lande niet verhuurd en wier- den / maar verkocht. Maar datse met den Duivel omging / daar van geblijkt ons niet een woord. Want het zy πνεῦμα *pneuma* geest of dæmon; het is nu dikmaals al getoond / dat sulx in desen maar ene eigenschap / of immers ene wijse van benoemen is; door sulke menschen in 't gebruik ge- komen / die meinen dat een Dæmon iet is / of oorsaak is van iet dat het ge- meen begrijp te boven gaat: het zy πύθων, *pythoon*, 't is daar even al geseid/ dat daar geen Duivel by te passe komt.

§. 19. V. Gelijk nu dese eene Waarsegster was / so waren ook die seven omsweevende ἐξορκισταὶ *exorkistai* besweerders: t'samen sonen van den overpriester Sceva. Hand. 19:13/14 Want het woord Duivel staat niet in den griekschen text / 't welk de Vertalers ook te kennen geven/door dien sy dat met andere letters / of tusschen haarkens hebben ingevoegd. 't Word ook geen Duivel, maar een bose geest genoemd / den welken sy alhier besworen hebben. Maar men vind menighten van bose geesten die geen Duivels zijn: also een ie- der mensche eenen by sich heeft; indien de lesse des Apostels nodig is / die ons vermaant onsself van de besmettingen des Geestes ook te reinigen, om onse heiligmakinge in Godes vreese te voleindigen. 2. Kor. 7: 1. De geest der Weereld is een bose geest: 2. Kor. 2: 12. Want de geheele Weereld ligt in 't bose. 1. Joh. 5: 19. Besonder zijn verleidende geesten bose geesten. 1 Tim. 4: 1. Valsche leeraars zijn onreine geesten, hoedanige Johannes drie sagh komen uit den mond der Drake. Openb. 16: 13. De Geest van 't Beeld der Beeste kan ook anders niet dan boos zijn; Openb. 13: 15; om dat het een quaad Beest is / dat aldaar beschreven word. De geest der dwalinge is bui- ten twijfel ook een bose geest / en de geest des Antichrists en kan niet beter zijn / om dat hy niet uit God is. 1 Joh. 4: 3/6. Dewijl 'er dan so veelerleye bose geesten in de weereld / en in alle menschen zijn: so konde wel in desen man een seer onreine geest zijn / al en was 't de Duivel niet. Voorts wil ik hier den Leser eens te rugge wijsen na de Geesten / daar ik in 't XXVII. hoofdstuk van het II. boek / besonderlik §. 11 – 14. bewijs af tone.

§. 20. Maar dese seven Priesters kinderen / hoe hebbense gemeind de bo- se geesten uit te drijven? Door Jesus naam te noemen, seit de text / en Paulus

 naam

naam daar by. Maar dit en was geen geest die beider vyand was / maar beider vriend: indien het door dien Geest was dat de man dus sprak / Jesus kenne ik, en Paulus weet ik; maar gylieden, wie zijt gy? Het was geen Duivel daar sy mede stonden in Verbond; also hy hen niet eens en kende. En was het door den Duivel dat hen dese man op 't lijf viel / en hen dede vlughten; so waren sy des Duivels volk niet: want geen koningrijke in sich self verdeeld en kan bestaan. Matt. 12:25. Was 't ook uit eigene beweegingen dat dese man 't so qualik nam/wanneermen hem verlossen wilde van den bosen geest; hoe had hy hem dan niet te missen? Of was'er noch een ander bose geest in hem: want ook geen goede geest hemself ooit wreeken / of goed met quaad / noch quaad met quaad vergelden sal; noch een man seven man te lijve trekken. Wie siet dan niet / dat dit een man was / die van Jesus noch van Paulus wel geen quaad gevoelen hadde: maar qualik met sijn hoofd bewaard / geen tegenspraak in sijne dulligheid verdragen konde / en van hem beet / en scheurde wat hem aanquam; gelijk degene die na meldinge des Euangeliums in 't 29. hoofdstuk II. boeks §. 4 – 8. beschreven is.

§. 21. En wat derhalven dese seven mannen aanbelangt / die sulken Geest bestonden te besweeren: men magh hen insgelijx aan Simon leeren kennen / die niet gelijk Elymas den Apostel opentlik in 't aangesighte tegen sprak; maar siende dat de konste der besweeringe / daar sy dus lang met omgelopen hadden / te kort quam by degene die sy Paulus sagen doen: denselven naam/ en dien van Jesus noch daar by (by Paulus self genoemd) gebruikten / om dies te meeder kraght te doen. Want overmits dat slagh van menschen / daar sy waarlik meinen iets te doen / (behalven 't veelerley bedrogh / dat sy daar onder laten spelen) besondere kraght in woorden / namen / tekenen zijn stellende: (als in het 1. boek XIII. §. 7 - 14. is getoond) so hebben sy gemeind / dat dit hen ook gelukken soude. Maar tot hun ongeluk / sy gaven dus maar stoffe tot ontdekkinge van 't onderscheid der duisternisse en des lichts / der kraghten van de dwalinge en van de waarheid; en tot vermindering des luisters van het Euangelium / door onbetwistelike wonderen / daar alle menschelike kunst en list voor wijken moet

VIII. HOOFDSTUK.

Verscheidene Wetten, door God aan 't volk Israël gegeven, betreffende dat slagh van menschen, en melden mede van gemeenschap met den Duivel niet.

§. 1.

Wy hebben dus lang in dese naastvoorgaande hoofdstukken alle sulke plaatsen doorgesocht / daar ons van sulke menschen met derselven handelingen en bedrijf iet word verhaald / van welken het gemein gevoelen is / dat

dat sy daar in gemeinschap met den Duivel hebben: maar niet met allen konnen vinden/ noch in het gene dat van hen geseid word/ noch in de namen of manier van spreken die de Schrift van hen gebruikt / het gene daar het alderminst bewijs van geeft. Men moest dan nu eens sien / of 't uit de Wetten ook te halen zy/ die God daar over aan sijn volk gegeven heeft/ of uit de Lessen en de Spreuken / die in sijn Woord daar van te lesen zijn: so als ik dat in 't V. hoofdstuk §. 1. onderscheiden hebbe. Dit en het volgende sal ik genoegsaam met de Wetten vullen / en 't overige voor het X. hoofdstuk sparen. Der uitgedrukte wetten zijnder seven: I. Exod. 22: 18. II. Lev. 19: 26. III. Lev. 19: 31. IV. Lev. 20: 6. V. Lev. 20: 27. VI. Deut. 13: 1. en VII. Deut. 18: 10/ 11/ 14. die laat ons nu dan ordentlik gaan lesen/ en ook so veel als nodig ondersoeken.

§. 2. I. De woorden van de eerste wet zijn dese. Exod. 22: 18. מכשפה *Mecasscheefa* ene Toveresse לאתחיה *lo techaije* sult gy niet laten leeven. D'aantekeninge onser Oversetters is hier alleenlik op No. 32. Verstaat dit ook gesproken te zijn van de Toveraars. Deut. 18: 10. Meer staat 'er heden niet/ so als het met gemeen advijs der Oversienders uitgegeven is; maar d'Oversetters selve hadden dit daar by gevoegd: de H. Schrift spreekt dikwijlder van de Toveressen dan van Toveraars: om dat de Duivel de vrouwen lichteliker bedriegt, ende tot dese sonde brengt, dan de mannen. De sake scheen wel te vereischen/ dat de Uitleggers reden gaven/ waarom datmen hier van Toveresse leest en niet van Toveraar; derhalven magh men na de reden gissen/ waarom sy die hier hebben wech genomen. Te weten/ nergens dan op dese eene plaatse vindmen *mecasscheefa* toveresse, en driemaal *mecasscheef*, toveraar, gelijk hier voor IV. §. 5. is aangewesen. Soo bleek dan ook de reden niet/ dat vrouwen lichteliker van den Duivel te verleiden zijn dan mannen; noch ook dat hier verleidinge des Duivels plaats moet hebben. Daar over dan niet eens; so hebbense hier liever dit gedeelte der aantekeninge nagelaten/ om 't een noch 't ander vast te stellen. Nu laat ons sien / wat andere / en die van d'oudste oversetters/ hier van seggen.

§. 3. Drusius meint/ datmen beter seide vergiftiger, gelijk in 't Grieksch „staat Φαρμακοὺς, *farmakous*; en in die spreuk van Hillel/ die veel wijven „neemt, die neemt veel venijngeesters. Hieronymus *maleficos*, quaadoen„ders eigentlijk. Jonathan/ al wie quaad of schaden doet: want de wet is bui„ten twijfel algemeen. Tremellius *præstigiatricem* ene guichelster, ande„re beleeserfche. Ficolatus seit: in 't hebreeuwsch staat / ene wiccchelaar„ster, (*sortilegam*) de wicchelaars wel mede moetende daar by verstaan „zijn; maar past nochtans de Schrift alhier den vrouweliken naam / om „dat het vrowvolk meest op wikkery bevonden word. Rabbi Salomo „spreekt op den selfden sin / en Aben Esra desgelijx. In 't Fransch *sorciere*, „dat ook al 't selfde is. En voorts al wat hy bybrengt/ dat komt vast hier op „uit/ dat wiksters, of waarsegsters, of die met beleesingen of vergiftigen be„driegen of beleedigen/ hier te verstaan zijn.

„Gy sultse niet laten leven Na d' Uitlegginge van Hieronymus is 't/ niet

„ lij-

„ lijden datse leve. 't Hebreeusch seit eigentlik / gy sultse niet levendig ma-
„ ken; 't welk by ons soo veel is als / in 't leven niet behouden. Jonathan
„ doet 'er by uit Lev. 20:21. 't welk geen vertalen maar verklaren is; maar
„ sal dood gesteenigd worden: Doch hier moet ik nu tusschen seggen / dat
meer dan 't gene hy daar heeft by een gebraght / den hedendaagschen Toveres-
sen word te laste geleid: te weten dat sy alles door den Duivel doen / en met
hem naauw verbonden zijn. Daar af en seggen alle d'oude Oversetters niet
een woord. Het moet dan wel wat anders zijn / waarom dit slagh van men-
schen onder Israel niet leven moght. „ De LXX. setten 't over /
„ ὀυ περιποιήσετε *ou peripoieesete*, gy sultse niet met vrede laten; doch
„ in sommige boeken leestmen / ὀυ περιβιώσετε, *ou peribiosete*, gy sultse niet
„ in 't leven houden. Drusius had liever *peirpoieesete*, behouden, bewaren,
„ te weten in 't leven. Siet Lev. 19:26. Deut. 18/10.

§. 4. Wy hebben / so veel als den naam betreft / hier boven al genoegsaam aangemerkt / dat *mecasscheefa* geen gemeenschap met den Duivel te verstaan geeft; gelijk nu mede uit verscheidene vertalingen van Drusius by een gebraght / niet diergelijx te halen is. Het soude dan de Wet hier moeten zijn / waar uit men dat besluiten moeste / om dat die sulken snoden volk geen leven laat. Daar volgt wel uit / dat God die menschen seer verfoeit / en datse 't leven self niet weerdig zijn; maar niet / dat sy derhalven omgang met den Duivel houden. Want dan moest alle sonde / die God met den dood gestraft wil hebben / ook bondgenootschap met den Duivel zijn; godslasteringe / sabbathschendinge / en dierlijke: waar van nochtans by niemant die gedachten zijn. Want siet eens onder anderen maar dese plaatsen na / daar ook de doodstraffe word geeischt: en oordeel / of dat is / om dat die menschen in verbond staan met den Duivel. Exod. 21:12/15/16/17/29. en 31:14/15. Maar so gy wilt de reghte oorsaak weten / gy sultse vinden in de derde plaats: Nu laat ons eerst de tweede sien.

„ §. 5. II. Levit. 19:26. לא תנחשו *lo tenachaschoe. Non augurabimini*, in 't
„ Latijn / dat is / gy en sult niet wicchelen of waarseggen; 't welk hier onse
„ Oversetters in 't besonder noemen op vogelgeschrei acht geven. Jonathan:
„ gy sult op geen wichelry of waarseggery acht geven. De LXX. ὀυκ οἰω-
νιεῖσθε *oek oioneiste*, wicchelt niet, volgens de bediedinge van 't oud grieksch
„ woordenboek. Men magh 't ook van de Vogelwicchelinge verstaan. In
„ 't boek Pesichta, by R. Salomon / R. Jarchi / en R. Levi / zijn diergelijke
exempelen tot verklaringe deser plaats te vinden / als ik in 't I. b. III. §. 7.
van de Vogelschouwinge aangetekend hebbe. Maar hy brengt uit Hiscuni
„ noch iet sonderlings te verde. Want die siet op den t'samenhang der
„ woorden in dit vers / aldus beginnende: gy en sult niet met den bloede
eten; en daar terstond aan / sonder iets tusschen beiden / *lo tenachaschoe*,
„ gy en sult niet wicchelen. De woorden van dien schrijver zijn. Hy wil
„ seggen, by 't graf van enen die gedood is; op dat gy moogt ontkomen, dat hy
sich

„ sich niet wreeken, na 't gebruik der Amoryten. En dewijle hy gewagh „ maakt van niet te eten metten bloede, 't welk de gewoonten der onbesnede„ nen is / so meld hy daar dan aan deselver vordere gewoonten. Wat meer uit het hebreeuwsch *nicheesch*, en *nechaschijm*, en *menacheesch* te halen zy / is voor VI. §. 3/4. geseid.

§. 6. Doch 't gene hier besondere opmerkinge verdient / is / dat de selfde Hiscuni verder aangetekend heeft. Te voren had hy op de woorden / gy en sult met den bloede niet eten, enige diergelijke verklaringen uit R. Levi voortgebraght / die 'er dit van seit: Om dat daar naast aan volgt, Gy en sult niet wicchelen; so is te merken dat dit eten met den bloede geschied is met een oogmerk om het toekomstige te mogen weten. En so was het ook. Want by 't offeren der beesten vloeide 't bloed in ene groeve, nevens welke sy het vleesch der selven aten; meinende dat sy dus doende met de Dæmons als aan eene tafel waren eetende. Dus wierd de liefde en maatschap tusschen hen bevestigd, tot dat de Dæmons het toekomstige te kennen gaven; gelijk die leeraar gedenkt dat hy heeft gesien in hunne boeken. Dat laat ik daar: en wat hier op sijn Joods en Heidens van den Dæmons word geseid / dat raakt den Duivel niet; also die van de Dæmons merkelik verscheiden is / na 't gene in mijn II. b. XXVI. genoeghsaam is getoond. Wat anders aangaat dat sy seggn van de tsamenvoeginge des bloed-eetens met de waarseggingr; dat mein ik heeft ook grond genoeg in den hebreeuwschen text; daar staat / לא תאכלו על הדם *lo tocheloe al haddaam*; 't welk eigentlik te seggen is / gy en sult niet eten OP of OVER het bloed. Want daar is niets dat ons noodsaakt / om dit hier al even eens te verstaan / als elders / daar God het eten des bloeds, of des vleeschcs MET of IN sijn bloed verbied. Gen. 9: 4. Lev. 3: 17. en 7: 16. en 17: 14. Deut. 12: 23. also het ook op geene van die plaatsen met wetten van dien aart als dese word verknocht.

§. 7. Nu volgt het ander lid: לא תעוננו *lo teoneenu*, 't welk onse Oversetters vertalen / gy en sult geen guichelerye plegen. En daar op seggense N°. 37. Het woord is, met verblindinge der ogen toveren; waar door men meint te sien dat niet en is. So is by hen dan mede toveren, de ogen te beguichelen en so te verblinden / waar toe de Duivel niet van noden is. Sy seggen verder / dat het in voorseiden sin by sommigen genomen word: en wijsen ons tot andere plaatsen meer / daar 't so zy te verstaan; te weten dese / daar wy nu besig zijn / en dan voorts tot 2. Reg. 2: 6. 2. Chron. 31: 6. Jesa 2: 9 ende 57: 3, 7 Jerem. 7: 9. Dese staan noch alle te volgen. Doch d'Oversetters seggen alhier verder: dat het andere verstaan van de Daghverkiesinge, ofte van de Waarseggerye uit het aanschouwen van de wolken, ende des hemels gestaltenisse, dewelke Sterrekijkerye genoemd word. Hoe anderen dit selfde woord verscheidelik vertalen / dat heb ik boven IV. §. 7. al getoond: waar uit genoegsaam blijkt / dat geen vertalinge hier seker gaat. Dat sal ons Drusius nu noch wel nader seggen.

„ §. 8. *Non eritis præstigiatores*: gy sult geen guichelaars wesen. Hieronymus; gy sult op geen Dromen aght geven. De LXX. οὐκ ὀρνιθοσκοπήσεσθε

„ oede ornithoskopeseste; 't welk sy vertalen *neque auspicabimini*, noch op vo-
„ gelgeschrey acht geven. R. Salomo seit / dat het betekent עונות *onooth* de
„ tyden en uren / die de daghverkiesers uitkippen / om dit of dat te begin-
„ nen of uit te voeren. Doch is eigentlik hier sijn gevoelen / dat het komt van *anaan* wolke: so dat hy onder dese daghverkiesers in 't besonder wolkengissers, gelijk voor V. § 7. wil verstaan; op welken 't ook onse Oversetters nevens anderen / so als wy / in hunne kantteekeninge passen. Deselfde Rabbi verklaart daar sijn gevoelen nader uit taalkundige aanmerkingen / die hier noch niet noch nodig zijn om by te voegen. In 't boek Pesichta zijn het wederomme guichelaars, en by Hiscuni daghverkiesers. R. Levi neemt het mede in den laatsten sin: en daar uit ook gelegentheid om sijne meininge op 't onderscheiden van de tijden te verklaren; waar van wy noch hier na in 't XXII. hoofdstuk wel iet nader sullen spreken. Doch verder brengt hy 't op d'afgoderye t'huis / dat iemant onderscheid van tijden maakt / uit insight van de achtinge van godheid die sy aan de hemelslichten toeschreven / door welken alle tijden worden afgemeten. En dat is reght den spijker op het hoofd geslagen / indien ik van die dingen iet versta. Daar is dan wederom niet van den Duivel in dit gansche werk. Nu volgt de derde plaats.

§. 9. III. Gy en sult u niet keeren tot de *Ovooth*, Waarseggers. en *Jid-onijm* Duivelskonstenaars: en soektse niet, u met hen verontreinigende; Ik ben de HEERE uwe God. Levit. 19: 31. In d'uitlegginge sullen hier de Oversetters nu bevestigen het gene boven VI. §. 9 – 12. van de woorden *Oov* en *Jidoni* uit andere schrijvers is geseid: maar van de saken seggense veel meer. Want op 't woord Waarseggers tekenen sy aan N°. 40. dat het ook vertaald kan worden / Waarseggende geesten. Want, seggense / het woord betekent so wel de Geesten die over onbekende en verborgene dingen gevraagd zijnde antwoorde gaven, als de Waarseggers, soo mannen als vrouwen, die Geesten vraagden om antwoorde te krijgen. Siet van dese ook onder 20: 27. Deut. 18: 11. 1. Sam. 28: 3/9. 2. Reg. 21: 6. 1. Chron. 10: 13. Act. 13: 16. Ik sta het toe van Geesten / na 't gevoelen van de Heidenen en Joden; maar niet na waarheid / of de eigentlike kraght van 't woord; gelijk voor henen al genoeghsaam is getoond. Het is van d'Oversetters niet goed reght daar by gedaan / dat die menschen wel na 't gemeen gebruik Waarseggers genaamd: maar in der daad dien naam onweerdig zijn, om datse menigmaal valscheid antwoorden; ende de waarheid niet dan om te bedriegen en schade te doen. Op 't gene dat ter staat Duivelkonstenaars, (*Jid-onijm*) bekennen sy / het gene ik VI. §. 12. aangewesen hebbe / dat het hebreewsch woord komt van *weten*: om dat dese lieden sich roemden ende uitgaven veel te weten; namelik, niet alleene dat geschied en anderen onbekend was, maar ook dat namaals geschieden soude, ende hier toe ydele en duivelsche konsten gebruikten. Siet van dese ook onder 20: 6, 27. 1 Sam. 28: 3, 9. Jes. 8: 19. Ik sta toe dat van duivelsche konsten, in sulken sin als de wijsheid die den mensche niet van boven komt / aardsch, natuurlijk, en δαιμονιώδης *daimoniodees* duivels is; Jak. 3: 15. dat is so-

daanig

dartig als de Heidenen met hunne ingebeeldde Dæmons hebben/ meinende dat een Afgod iets is/ daar hy waarlik niets behalven een verdichtsel is.

§. 10. Laat ons nu sien wat Drusius hier over heeft by een gebraght. Over de woorden in 't Duitsch gy en sult u niet keeren tot de Waarseggers. „ Hieronymus vertaaltet/ *Ne declinetis ad Magos*, wijkt niet af tot de Magi [Heidensche Wijsen of Wichelaars] anderen/ verbind u niet. Onke-„ los/ siet niet na de *Pythones*; Jonathan/ wijkt niet af achter de genen die „ de *Pythones* vragen. De LXX οὐκ ἐπακολουθήσετε ἐγγαστριμύθοις, *ouk* „ *epakolouthe͞esete engastrimythous*, en volgt de buiksprekers niet na. Rabbi „ Salomo: 't is ene vermaninge aangaande den buiksprekers, welken hy „ noemt בעל אוב *baal Oov*. (gelijk VI. §. 9.) Maar wat is een buikspreker? „ 't Is een *pythoon*, die uit sijne oxelen spreekt. [VI. §. 12.] Hiscuni: [siende „ met een op het voorgaende vers] Eerbiedet mijn Heiligdom; en daarom „ keert u niet tot de *pythoon* en wicchelaars. Want wat hebt gy toch daar „ mede te doen? Gy hebt het Heiligdom, waarin de Urim en Tummim zijn. „ Of dus: mijn heiligdom, dat is, mijne heilige geboden, sult gy vresen „ Alle geboden worden קדושה *kedouscha* heiligheid genaamd. Doch in 't ge-„ ne dat volgt; *ontreinigende mijnen heiligen naam*, daar wederhaalt hy of „ verdubbelt sijne reden: ende maghmen dat eigentlik niet uitleggen in de „ betekenis van 't Heiligdom; want daar in bestaat enige ontreiniging des „ 'Heiligdoms, dat men van sijn zaad aan Moloch overbrengt. Aben Esra: „ 't Is de reden van 't gene dat hy seit, *Ik ben de HEERE*: want so sy sijn Heyli-„ dom niet ontsien noch eeren, so sal hyse straffen. Daar by gedenkt hy ook „ der *Pythons* en Wichelaren over enen doden. Want so staat by Jesaias; *voor* „ *de leevendigen tot de doden*, (Jes. 8: 19.

„ Tot de Waarseggers,] *Pythons* In 't boek Pesichta staat: אוב *Oov* is een „ *Python* te seggen die uit sijne oxelen spreekt. En so seit hy self, *ende uwe* „ *stemme was die van enen Python uit der aarde*. Aben Esra אובות *Ovooth* „ komt van ואובות חדשים *ve-Ovooth chadaschijm*, en de niewe Ledersakken: „ want die zijn de gronden van dit werk. [Vergelijkt dit nu eens met het gene VI. §. 9. op Job. 32: 28/29. geseid is.] Het schijnt/ seit Drusius/ „ dat Aben Esra siet op 't wicchelen door enen ledersak/ het gene heden noch door eenen teems geschied. [Siet 1. b. III. §. 18.] Rabbi Levi. 't Is bekend, uit dien dat Saul enen Pythoon door ene waarsegster gevraagd heeft: want Python is, wanneer sy enen doden doen opkomen; en degene die hem vraagt, de stemme des doden schijnt te horen, die hem het toekomende te kennen geeft. Die stemme nu was seer diep en laeg: waarom wy lesen, *uwe stemme gaat stilder dan een Python*. (Jes. 29: 4.) Van dit slagh is 't, wanneer daar toe een bekkeneel gebruikt werd. Ik vind ook in Jonathan/ boven 't gene boven is „ verhaald/ het chaldeeuwsch woord זכורו *zechoeroe*, [waar van hier na] „ indien maar zechoeroe en *pythoon* een en 't selfde is/ die ook genaamd „ word דכורו *dechoeroe*, gelijk 't Elias Levita mede aantrekt in sijn woorden-„ boek uit den Talmud van Jerusalem. Dit brengt hier Drusius wel by:

 maar

maar Buxtorf past die twee chaldeewsche namen op het volgende / te weten *Jid-oni*. Een weinigh verder seit van Drusius / dat de buikspsrekers dus
„ genaamd zijn / om dat hunne buiken swollen gelijk ledersakken. Hy spreekt na vele anderen uit Fagius. Wy hebben ook in onsen tijd van die buikspreeksters gesien; dewelke sittende een woordje uit hunne heimelikheid verwekten, en antwoord gaven op het gene dat gevraagd wierd. Ik hebbe 't self ook willen horen; niet dat ik enigsins daar aan geloofde, maar om te weten de bedriegeryen van de bose geesten. Maar hy en soude niet veel om de bose geesten denken / had hy op heden eens met Jochem, in 't oud vrouwen huis alhier gesproken; waar aan wy noch in 't IV. boek gedenken sullen.

§. 11. De (Jid-onijm) *Ariolos*, Waarseggers, staat in 't Latijn. Santes noemtse *aruspices*, ingewandkijkers. [Siet 1. b. III. §. 5.] Dat voegt hy met het volgende / en vraagt niet by de Ingewandkijkers, om u met deselve te verontreinigen. De LXX. καὶ τοῖς ἐπαοιδοῖς οὐ προσκολληθήσεσθε, ἐκμιανθῆναι ἐν αὐτοῖς: ende kleeft niet aan de besweerders, om met deselve niet verontreinigd te worden. De Romeinsche vertaler desgelijx. So zijn dan *Jid-onijm* besweerders, Jonathan gebruikt het woord *Jadoea*, 't welk by hen seker dier betekent / gelijk VI. §. 12. al eens is aangemerkt. Onkelos heeft in 't Chal-
„ deewsch hier dat woord זכורו, *Zechoeroe*, het gene Jonathan daar boven op
„ het eerste paste. Elias noemt het דכורו *dechoeroe*; en seit dat in den Tar-
„ gum; of Uitlegginge van Jerusalem / *dechoeroe* is de verklaringe van *Oov*.
„ Maar Munster in sijn Lexicon, seit dat het past op *Jid-oni*, waarsegger,
„ magus, besweerder. Drusius doet 'er by wicchelaar; want so verklaren-
„ se 't hebreewsch woord *Jid-oni* doorgaans. Elias wederom op 't woord
„ זכר *Zachar*: De Thargum van Jerusalem vertaalt *Jid-oni* in 't chaldeewsch
„ *zechoerijn*: en *oov* en *ovooth*, het woord behoudende / *ova* en *ovijm*. De
„ selfde Elias leert ons / dat Jonathan 't woord *oov* over al in 't chaldeesch
„ overset *bidijn*. En dat hy voor *jid-oni* en *jid-onijm* altijd stelt *zechoeroe*.
„ Rabbi Salomon. *Jid-oni* is de gene die een been van 't dier *jadoea* in sijnen mond neemt, en dat been spreeckt." Beter lasen wy te voren VI. §. 12. in 't boek Aruch, dat die mensche sprak door dat been. Phesichta. *Jid-oni* is de gene die met den mond spreekt. Want hy neemt een been van 't beest *Jadoea* in sijnen mond, en spreekt van self. *Jadoea* nu is een slagh van een dier. Siet dese werden gesteenigd, en die daar gevraagd word, slechts vermaand.
„ Het zijn slechthoofden, seit Aben Esra / welke seggen, datter is een slagh van Magie sonder *Ovooth*, die waaraghtig is: welke niet verboden zy in de Schrift. Want, seit hy / de Schrift verbied geen waarheid, maar de leugen.
„ R. Levi geeft te kennen dat *jadoea* seker vogel is; en spreekt gelijk de an-
„ deren van het gebruik. R. Salomo desgelijx. Fagius doet 'er by een ver-
„ haal uit de Rabbijnen / van iet als een lang touw / uitwassende van sekeren
„ wortel uit der aarde / daar sich het beest *jadoea* verhoud: dat van boven af
„ tot sijnen navel toe geheel en al gelijk een mensch is; maar van den navel
„ als een konkommer / alwaer het vast is aan die streng / en so daar mede aan
„ dien wortel onder d'aarde. So menig als 'er nader aan dat beest komt

„ dan

„ van de lengde van die streng / die raakt om hals: ja self dat tou verslind
„ al wat rondom is. Maar die op dese jaght gaan / doorschieten dese streng;
„ waarmede 't beest *jadoea* los geraakt / dan aanstonds sterft. Bodin ook in
„ sijne Dæmono l. l. 1. c. 6. 't woord Jid-oni mede gelijkstellende met Daimoon
„ en Magus, schrijft verder: dat de Joden in 't boek van de 613. Geboden, daar
„ by verstaan de genen die den Duivel vragen, welke schuilt onder de beenderen
„ van een beest Jadoca genaamd, dodende met het gesight, en moetende met
„ pijlen dood geschoten worden. Athenæus noemt het κατωβλεπάδα *katoble-*
„ *pada*, [nedersightig] seggende dat het een dier is als een kalf, altijd gaat
„ weiden, en de ogen naawlijx opslaan kan: en so 't dier menschen aansiet.
„ die sterven. Met reght houd Drusius dit maar voor grollen / en past
daar op /

„ *Qualiacunque voles Judæi somnia vendunt.*

„ Nooit iet so sottelijk gemijmerd en gedroomd,
„ Of 't dwase Jodendom verkoopt het onbeschroomd.

„ In d'aantekeningen op den Roomschen druk staat onder anderen / μὴ ἐπι-
„ κλίνηϛ πρὸς ἐγ θελητὰς ϗ τοὺς γνωςάς. Wijkt nietaf tot de willigen en tot
„ de wittigen. Hier moet ik tusschen beiden seggen / dat het de wijse was van
Aquila / Christen Jode / wiens oversettinge men gist dat dit geweest zy / dat
hy in 't oversetten stiptelijk den sin en oorsprong van de woorden volgde; en
schijnt gemeind te hebben / dat Oov so veel is als gewillig, te weten (so ik
gisse /) om iets dat verborgen is te seggen. אוה ava willen of begeeren en so
Oov in 't latijn *aeides* begeerig. Voorts is daar *jid-oni* dan so veel / als γνωςὴς,
gnostees, die het toekomstige meint te weten / 't gene hy niet en weet /
„ als een wijsneus; die pas lesen of schrijven / een halfbakken letterknaap.
„ Hier wijst ons Drusius tot sijne aantekeningen op 2 Kon. 10: 11. *in*
„ *Fragm. Vet. Interpr.* daar hy dit bybrengt uit Theodoretus: Men
„ noemde sommige *gnoostas* Wittigen, de Wicchelaars die sich vermeten het
„ toekomstige te weten. Want gelijk men de Profeten Sienders en Schouwers
„ noemde, als voorsiende 't gene noch te gebeuren stond: alsо hebbense ook
„ de wicchelaars *gnoostas* Wittigen genoemd, als meinende 't verborgene te
„ weten, en voorkennisse te hebben van 't gene noch niet en was. De LXX.
„ hebben dit woord op 1 Sam. 28: 3. gebruikt: doch Deut. 18: 11. het selfde
„ τερατοσκόπυς *teratoskopous* [wonderschouwers] vertaald. Hieronymus
„ ter selfde plaatse *divinus* wicchelaar. Doch over dese plaatse seit Theo-
„ doretus. Sommige die van enige Dæmons gequeld waren, bedrogen der
„ vele van de sinneloosen, als offe voorseggingen deden; welken de Grieken
„ ἐντερομάντεις *enteromanteis* [ingewandkijkers] noemden, om dat de Dæ-
„ mon van binnen schijnt te spreken. Een ander geeft het desen sin: Volgt
„ de Buiksprekers niet, ende voegt u niet met de Vergiftigers. Daar zijn-
„ der die door *jadoea* eenen quiksteert verstaan / in 't Grieksch σεισοπυγίς.
„ *seisopugis.*

„ §. 12. Verontreinigt u met hen niet.] Dit woord op beiden gesеid / de O-
„ *vooth* en de *Jido-nijm*. In Pesichtha staat / datse tot nieman t en komen, dan
„ die sijn gemoed tot hen gekeerd, en daar mede verontreinigd heeft. Rabbi
„ Salomon verklaartet dus. Soekter u niet mede te bemoeyen : want so
„ gy dat doet, so sult gy voor my onrein zijn, en ik sal u versoeyen. Aben
„ Esra. Hy seit verontreinigen : om dat ene ziele die sich omkeert of omsiet
„ onrein is; want sy hangt God niet aan. En waarlik sal dit d'eenigste oorsaak zijn / waarom de wet dat slagh van volk gemijd wil hebben / dewijle sy altoos uit God niet spreken/ende nochtans als uit God. Doch dese reden sal hier na noch eerst ter plaatse komen. Dan 't blijkt uit alle die verscheidene verklaringen / dat het d'uitleggers echter in 't gelijk op ydele en nietige / ja vuile en bespottelike wicchelrpen duiden. En of schoon d'een of ander enen Dæmon, of den Duivel self daar onder mengt; so staanse echter altegaar bekend / dat sulx niet in de kraght der woorden leit. De daad of wijse deser wicchelerpe / hoe verscheidelik en ook hoe onwaarschijnelik / ja leugenachtig by derselver sommigen gemeld; geeft insgelijx het minste niet te kennen / dat enige gemeenschap met den Duivel heeft. So dat dan uit de bygevoegde reden deser wet gehaald moet worden : so salmen 't selfde ook besluiten mogen van de genen die verboden spijsen eten. Want daar van seit de HEERE insgelijx als hier : en verontreinigt u daar niet aan, dat gy daar aan verontreinigd soud worden. Want ik ben de HEERE uwe God; daarom sult gy u heiligen enz. Nochtans is hy de selfde God / die 't kruipende gedierte, en alles self geschapen heeft, na sijnen aart; Gen. 1:25. en alle Gods schepsel is in hemselven goed, met dankseggingе genoten zijnde. 1. Tim 4: 4.

§. 13. Wy gaan dan voort. IV. In 't volgende kapittel op 't 6 vs verbied de HEERE sulk bedrijf met groten ernst. Wanneer ene ziele is die haar tot de Waarseggers, אבות *Ovooth*, en tot de Duivelkonstenaren ידעונים *Jid-onijm* sal gekeerd hebben, om die na te hoereeren; so sal ik mijn aangesight tegen die ziele setten, en salse uit het midden haars volx uitroeijen. Daarom heiligt u, ende weest heilig; want ik ben de HEERE uwe God Lev. 20:6. D'Oversetters hadden hier / gelijk ook in 't voorgaande / Waargisseren in plaatse van Waarseggers gesteld; en op de kant N°. 12. dit aangetekend : Anders ordinaarlik Waarseggers genaamd ; (Dese woorden heeft Fullenius / een der Oversienders / doorgestreken; keurende / so 't schijnt het woord Waarseggers niet voor goed) doch onweerdig zijnde desen name, als die menigmaal valscheid antwoorden, ende de Waarheid niet dan om te bedriegen, ende schade te doen. Dit is van d'anderen ook uitgedaan / en op de eerste plaatse ingevoegd / als slus §. 5. gesien is / daar het beter paste. En so en staat hier nu dan anders niet / dan datse ons daar henen wijsen. Want ook also het maar deselfde namen zijn / so hadden die hier geen besondere verklaringe van node / dan wel so veel de reden van de Wett belangt / daar 't hier nu meest op aan wil komen. Nu laat ons Drusius op 't een en 't ander horen.

§. 14. Ene Ziele] Dat is / een mensche : so vertaalt het Onkelos; en desgelijx ook Jonathan : want בר נש *bar-nasch*, menschen soon, so veel is als een mensch.

Die

Die sich sal gekeerd hebben] Hieronymus en Jonathan / die sich afgekeerd sal hebben. De LXX. ἢ ἂν ἐπακολουθήσῃ indiense gevolgd sal hebben. Enk-
„ ge willen 't liever so / die sich sal gebogen hebben : 't welk nochtans al op een uit komt.

„ Tot de Waarseggers, Ovooth] Hieronymus seit *ad magos*, tot de Magi.
„ Onkelos in 't Chaldeeuwsch בידין *bidijn*, 't gene Fagius vertaalt Pythons, al
„ dikmaals nu gemeld. Jonathan stelt שאלי בידין *schealei bidijn*, die de *py-*
„ *thons* of *bidijn* vragen. De LXX. hier wederom ἐγγαστριμύθους, *engastri-*
„ *mythous*.

En de Duivelskonstenaars, *Jid-onijm*,] *Arioli*, de Wicchelaars. De
„ LXX. ἢ ἐπαοιδοὺς, *ee epaoidous*, of besweerders. Jonathan / achter de
„ genen die de זכורו *zecboeroe* doen opkomen, (hier voor ook al genoemd vs 6.
„ doch namaals nader uit te leggen) en het been van 't beest *jiddoea* (§. 7.
„ al eens gemeld) gaan vragen. In 't boek Pesichtha word het dus verklaard;
„ die een werk doet , en niet blotelik 't gesight beguichelt : hoewel dat sulx
„ te doen verboden is. Iemant magh sich self wel leeren ; om datter staat,
„ gy sult 'et niet leeren om te doen ; maar leert het om te verstaan , en daar
„ in anderen te onderwijsen. Aben Esra neemtet dus. De sin van desen is ;
„ gelijk ik hem sal uitroeijen , die van sijn zaad , in 't heimelik of openbaar,
„ aan Moloch sal gegeven hebben : (want daaraf spreekt het naastvoorgaan-
„ de vers) indien sijn landsgenoot hem niet en heeft gedood : so sal ik insge-
„ lijx uitroeijen dien , die achter my omsien sal na de Pythons ; enz

Mijn aangesight :] Dat is te seggen mijnen toorn / of toornig aange-
„ sight: Hier tegen staat / Het aangesight des HEEREN was na hen. want
„ dat is evenveel als of men seide / sijne gunst.

Tegen die ziele.] Dat is / na Jonathans en Onkelos vertalinge in 't
„ Chaldeeuwsch / so veel te seggen als die mensche. Dan Jonathan seit als
„ boren / menschen kind.

Ende salse uitroeijen uit het midden sijns volx.] Om dat hy op 't 5. vs
„ geseid hadde / tegen dien man ende sijn huisgesin ; te weten so hem dat na-
„ hoereert Anders elk besonder mensch uit sijn huisgesin / so dat niet
„ mede schuldig is ; en een geheel huisgesin uit sijn volk.

§. 15. Daarom heiligt u af.] 't Schijnt dat hy seggen wil / scheid u sel-
„ ven van de Afgoden en alle onreinigheid. Want / seit R. Salomo / heili-
„ ging is ene afscheiding van uitheemschen of vreemden godsdienst. In
„ Pesichtha word het uitgeleid : So gy u selven weinig heiligt , ik sal u veel hei-
„ ligen : leerende, dat hy genoemd word verontreinigd die de Pythons en
„ Wicchelaars vraagt , om dat een onreinen geest op hem rust. En dus spreekt
„ hy self, ik sal enen onreinen geest uit d'aarde doen doorgaan. Aben Es-
„ ra. Dit nu al eens gesegd zijnde , en hier wederhaald ; is om de vreemde-
„ lingen die onder Israel verkeerden , die ook heilig moesten zijn , om datse
„ woonden in een heilig land : te weten in so verre / datse sich van die ver-
„ boden Wicchelerp onthouden moesten.

„ Ik

„ Ik ben de HEERE uwe God.] Daar voor stelt Jonathan / die u heili-
„ ge, genomen uit het naaste vers daar aan. De sin is: Dewijle ik / uwe
„ God / heilig ben / so weest gy dan ook heilig.

Die heiligheid is hier dan wederom de reden / waarom God desen handel so verboden heeft: welke ook deselfde is / die doorgaans op die wetten word gepast / waar in hy Israel van andere volkeren / die hem / den waren God / niet kennen / wil onderscheiden hebben. Also hy dan alleen de gene is die alles weet / en self de Priesters met de Urijm en de Tummijm heeft gesteld / door welken hy hen antwoord geven wil; of self de Profeten senden die betonen konnen datse van hem zijn gelast: so wil hy geensins dulden sulke menschen ofte middelen die van hem niet en zijn / en die ook aan d'Afgoderye vast zijn / om dingen die alleen aan hem bekend / en eeniglik in sijn vermogen zijn / daar door gewaar te werden. Nu laat ons sien / of wy noch andere reden vinden konnen in 't gene volgen sal.

§. 16. V. Hier altoos niet / in 't gene op het einde van dat selfde hoofdstuk volgt. Na dat hy op 't 23. vs geseid hadde / en wandelt niet in de insettingen deses volx, 't welk ik voor uw aangesight uitwerpe; want alle dese dingen hebben sy gedaan, waarom ik over hen verdrietig ben geworden: so herinnert hy hen sijne belofte / dat sy dat land besitten soude; maar dat hy ook hun God was / die hen van de volkeren afgesonderd hadde. vs 24. 't Welk sy dan ook door onderscheid van spijsen onder anderen betuigen souden / nalatende te eten het gene de Heidenen aten; om self ook geen gemeenschap van tafel met deselve te houden. Daar op so wederhaalt hy 't selfde oogmerk deser wetten; seggende: Gy sult my heilig zijn; want ik de HEERE heilig ben; en ik heb u van de volkeren afgesonderd, op dat gy mijne soudet zijn. vs. 26. En sonder enige tusschenreden so voegt hy daar dan aan: Als nu een man ofte vrouwe in sich enen waarseggenden geest (אוב *Oov* al wederom; d'Oversetters hadden self voor 't oversien gesteld waargissenden geest) sal hebben, ofte een duivelskonstenaar (ידעני *Jid-oni*) sal zijn; sy sullen sekerlijk gedood worden; men salse met steenen steenigen; hun bloed is op hen. vs. 2. En dat is 't einde en slot van alles: waar door ons dan wel klaarlik word geleerd / dat die afscheidinge des volx van Israël tot sijnen dienst / niet lijden konde dat gemeen gebruik van die verbannen volkeren / waar door een ander dan de God van Israel / door middelen van hem niet ingesteld / om kennis van verborgentheid wierd aangesocht. Onse Oversetters merken hier op aan / dat wel op 't 6 vs verboden is / by sulke menschen raad te vragen: maar dat hier nu de straffe op die menschen self / die sulke dingen handelen / gesteld word. Sy seggen ook daar by / en sulke duivels konsten meer: maar hoe het Duivelskonsten zijn / daar soeken wy noch na; of 't in 't vervolg der heiliger Schriftuien sal te vinden zijn. Doch eer wy verder gaan / laat ons in desen noch eens d'andere Oversetters horen.

§. 17. Die brengt ons wederom hier Drusius by een. Op de woorden
„ van 't 27. vs. Waarseggende geesten of Duivelskonstenaar [in 't Latijn *Py-*
„ *thon vel Ariolus*, een buikspreker of wicchelaar. Hieronymus so ook. Door

't laat-

't laatste setten hier de LXX. besweerder. Onkelos heeft nu wederom
„ *decboeroe*, en Jonathan זכורו *zecboeroe* als voren. §. 6. 't Is dan geen Py-
„ thon, gelijk ik voor desen gemeind hebbe. Hy brengt vervolgens iet uit
R. Salomo / uit Aben Esra / en meest Pesichta by / daar niet besonders
in is / buiten 't gene in voorgaanden is gemeld.

Maar op het stuk van 't steenigen, so seit het selfde boek Pesichta: Die
„ plaats is de voornaamste, waar uit besloten word, dat al waar datmen leest, *sijn*
„ *bloet is op hem*, of *hun bloed is op hem*; sulx van 't steeningen verstaan moet
„ worden. De LXX. seggen daar over ἔνοχοί εἰσι, sy zijn schuldig.
„ Onkelos en Jonathan: sy zijn aan doodslag schuldig. Tremellius / de
„ oorsaak huns dood is in hen selve. Dat is dan / dat sodanige gesellen niet
„ beter weerdig zijn. De reden is te voren al geseid. Want waren 't Heide-
nen die sulks deden: sy moesten weten / datse in hun eigen land niet meer
en waren; en aan die van dit afgesonderd volk sich onderwerpen moesten:
maar waren 't self Israeliten / de straffe was te beter noch verdiend; also sy
weten moesten / wat God is / en dat die hen afgescheiden hadde / om hem
alleen te eeren en te dienen / na sijne eigene wetten aan hen voorgesteld.

§. 18. VI. Nu volgt ene voorname plaats / en die ook van besonderen in-
houd is / van alle de voorgaanden onderscheiden. Wanneer een Profeet ofte
Droomdromer in 't midden van u sal opstaan (seit Moses tot sijn volk:)
ende u geven een Teken ofte Wonder; ende dat Teken ofte Wonder komt
dat hy tot u gesproken hadde, seggende, laat ons andere Goden, die gy niet
gekend en hebt, navolgen, ende hen dienen: so en sult gy na de woorden van
dien Profeet, ofte na dien Droomdromer niet horen. Want de HEERE uwe
God versoekt u lieden, om te weten of gy den HEERE uwen God lief hebt
met uw gansch herte, ende met uwe gansche ziele. Deut. 13: 1/2/3. De gene
daar de Wet af spreekt word een Propheet genaamd: verstaat enen valschen
Profeet, die valschelik roemt van godlike gesighten en openbaringen; so seggen
onse Oversetters / en ik ook. Ende voorts een Droomdromer: waar door
sy ingelijcx verstaan sulk enen / die sich valschelik beroemt van goddelike dro-
men. Siet Num. 12: 6. Dit sta ik mede toe / en met my alle Godgeleerden die
ik weet. אות *Ooth* Teken is in 't algemeen geseid; מופת *Mofet* wonderteken,
in 't besonder / 't gene buiten den gemeenen loop der Nature gaat / of daar
boven werd geacht te zijn van sulke die de kraghten der Nature niet verstaan.
De draad en stijl der rede geeft te kennen / dat sulke Tekenen en Wonderen
hier te verstaan zijn / die sulk een valsch Profeet of Dromer seide dat gebeu-
ren soude: om als 't gebeurde / daar uit dan bewijs te tonen / dat hy wette-
lik van sulken God gesonden was / wiens dienst hy leerde / en dat deselve
waarlik God was; gelijk het met de Tekenen geweest is die Moses en Aa-
ron in Egypten deden. Maar hoe nu beide die Profeet en Dromer valsch /
en evenwel het Teken ofte Wonder kon waarachtig zijn: dat heeft de meeste
swarigheid / en geven geen van alle Oversetters in verscheidene talen / ons
daar van de minste verklaringe. Dan ik hebbe reeds het mijne toe geseid
in 't XXXIV. hoofdstuk van het II. boek §. 20. te weten / dat so wel het Te-

ken als de Droom en openbaringe valsch moet zijn.

§. 19. De swarigheid die hier noch meer in steekt / en hoe deselve op te lossen zy / also deselve tot de sake self behoort: sal ik hier na / en ter bequamer plaatse in 't XV. hoofdstuk tonen. Hier stond ons maar te sien / of dese plaats ook enige gemeenschap sulker menschen met den Duivel stelt. Doch 't is so verre daar van af / dat / so men in 't gemein bescheid der grootste Uitleggeren gerust magh zijn; die menschen / of de Duivel self / gemeinschap hebben met den allerheiligsten en hoogsten God / die alleen wonderen doet. Psal. 72:8. Is dat niet grouwelijk te denken ? Word so Gods wonderdadige en grote Naam niet seer ontheiligd en verkleind : of d'aldersnoodste mensch / ja 't allervuilst bedorven schepsel meest geheiligd en verhoogd; want waarin steltmen doch de growlikheid der sonde van de so genaamde Toveraars ? Is 't blotelik in 't quaad dat sy den menschen doen ? Neen / maar in die gemeenschap en dat vloekverbond / so alsmen seit / waar in sy met den bosen Duivel staan; al is 't ook dat se goed doen / self ook met oogmerk wel om goed te doen. Maar so sy nu tot voorstand van de doling en Afgodery / en sulx met een quaad oogmerk / door des Duivels dienst / maar door Gods kraght / die wondertekenen verrighten : so moetense voor Gods gesanten worden aangenomen. Maakt hen gemeenschap met den Duivel quaad; so maakt gemeenschap die de Duivel heeft met God / hem ook dan goed. Ik segge goed / so verre als desen dienst en leeringe des Droomers aanbelangt / daar onse text van spreekt.

§. 20. Voor 't laatst / (so verre als ik nu ditmaal slechs wil gaan) men lese dese woorden gins en weder / door en door : waar is een eenig woord dat van den Duivel meld of daar hy in te passe komt ? Hy word een Dromer en Profeet genaamd / van wien de text hier spreekt. Is dromen dan een Duivels werk / of geeft het woord Profeet iets diergelijke te verstaan ? En is de boosheid in den menschе self niet groot genoegh / om tot Afgoderye te vervallen / en anderen daar toe verleiden ? En sienwe niet / hoe ieder een genegen is / den anderen tot sijn gevoelen in 't Gelove af te trekken : besonder hoe 't afgodisch Pausdom steeds mirakelen ter bane brengt ? Nochtans bekennen wy / dat tusschen enen Mispriester / of Paapschgeestelijken en enen Toveraar groot onderscheid te maken zy. Bedriegelike wondertekenen voor 't volk te doen / dat noemt men nimmer toveren. Ik meen dat Marcus d'Aviano / die algemeene lands bedrieger van Europa / met reden onder dese Dromers en Profeten magh gerekend zijn : maar wete niet / dat hy voor enen Toveraar (so als dat woord gemeenelik verstaan word) of die iet door gemeinschap met den Duivel doet / self by de yverigste Protestanten ooit gehouden is. En schoon sijn Teken quam / men heeft hem echter nooit geloosd. Maar hoe het Teken van alsulken Dromer of Profete komt / gelijk de text hier luid / dat spaar ik / (als geseid) noch tot de plaatse daar 't behoort.

XI.

IX. HOOFDSTUK.

Selfs ook die breede Wet, waar in 't register aller Wichlery begrepen is, Deut. 18. maakt van den Duivel geen gewagh.

§. 1.

De sevende en laatste plaatse / Deut. 18: 10 / 14. daar we nu toe komen / is so gewightig en van sulken breed beslagh / dat naauwlijx dit gansche hoofdstuk daar toe groot genoegh sal zijn. Want niet alleenlik zijn daar alle soorten der gebruikelikste Wichleryen van dien tijd/en onder Israel bekend/by een gesteld: maar / dat het meeste hier moet gelden/ gesteld in vergelijkinge / en tegen onsen Hoofdprofeet / dien sy alleen / en boven Moses horen; en d'anderen daar buiten / of daar tegen / alle even seer verwerpen moesten. Want men wil doch / dat ook de Duivel self een Koningrijke tegen dat van Christus heeft; so ook ene Schole tegen die van Christus: en een Priesterdom / dat tegen 't sijne aangesteld / de menschen / in de toverscholen onderwesen / hem ook leert offerhanden doen; gelijk het ook Danæus in mijn I. b. XXII. §. 12. bescheidelik voor ogen stelt. Hier word nu al dat volk by een gesteld / dat tegen onsen groten Leeraar staat; en altemaal geweerd / of immers wel sorgvuldiglik gemijd moet worden / indien men hem gehoor sal geven Want om ons tot geen vordere saken / dan die tot ons bestek behoren / uit te laten / so stellen wy voor af voor vast / dat die Profeet / van welken God op 't 15. en 18. vs. belofte doet / de Heere JESUS is.

§. 2. Om alles echter van den grond af op te neemen / (alsio daarna op dese plaatse niet besonders meer te doen sal zijn) so staat te merken / dat hier het volk van Moses hertelik gewaarschowd word / voor allerhande leeringe en Leeraars / die tot bestuur van 's menschen levensstreek / by sonderlingen voorval van die Heidenen geraadvraagd wierden : en dat om tweederleye reden / waarom hen dat niet paste / en dat het hen ook niet te raden was. Het paste niet: om dat het grouwelen van dese heidensche Kanaanyten waren / voor hen gansch niet betamelijk om na te volgen. Dit seit het 9. vs. Wanneer ge komt in 't land, dat u de HEERE uwe God sal geven; so sult gy niet leeren doen na de grouwelen derselver volkeren. Datselve word daar na op 't 12. nader aangedrongen; want al wie sulx doet is den HEERE een grouwel. En buiten dat so was 't genoegh / dat sy van dese volkeren door Gods genadige verkiesinge genoegsaam onderscheiden waren; en daarom van d'Afgoden tot den waren God bekeerd / ook met der Heidenen gewaanden godspraak geen gemeenschap moesten hebben. Want dese volkeren (seit hy op 't 14. vs) die gy sult erven, horen na Guichelaars (מעוננים *meonenijm* ende Waarseggers [קוסמים *kosemijm:*] maar u aangaande, de HEERE

uwe God en heeft u sulx niet toegelaten. Ende dit / na dat hy te voren gesejd hadde op het 13. vs. Opreght, opreght sult gy zijn, met den Heere uwen God: te kennen gevende / dat sy den waren God nu dienende / de anderen verlaten moesten / en niet op twee gedachten hinken; 1. Kon. 18:21. also Gods Tempel en der Afgoden geen gemeenschap t' samen hebben. 2. Kor. 6: 16.

§. 3. Nu volgt de tweede reden / waarom het Israel ook sonder die voorgaande reden niet te raden was: en schoon sy dat voorseide onderscheid niet wel begrepen / genoegsaam konde dienen / om hen van sulken doen op 't kraghtigst af te schrikken. Dat seit hy verder op het 12 vs. Om deser grouwelen wille verdelgtse de HEERE uwe God voor uw aangesighte uit de besittinge. Wat soude 't baten / datse door sulken sterken hand van so veel tekenen en wonderen / verlost uit d'allermoeijelikste slaverny / nu 40. jaren lang geswor ven hebbende door veel verbaarlike woestijnen /

Per varios casus, per tot discrimina rerum;

Met veel gevaar en swarigheid,
Door duisend wegen omgeleid;

en eindelik 't beloofde Land betredende: daar in niet souden konnen duren? Maar wat moght Israel daar van versekeren / so sy den waren God nu so wel kennende / noch deden als de gene die hem niet en kennen? en by dele Godspraak volgende / verdichten Goden d'eere deden van den waren God / en hunne dienaars neffens of in plaatse der Profeten gingen vragen? En hadden dese Heidenen / niet beeter weetende / om datse beter moesten weten / daar door hun land en goed / en lijf en leven al met een verbeurd: hoe souden sy daar by bestaan / die 't so wel wisten / die so schonen wett in handen / en die grote wonderen noch ook voor ogen hadden; indiense 't selfde deden waarom de andere volkeren verdreven waren?

§ 4. Dat dit nu alles word geseid in tegenstellinge van onsen algemeenen Opperleeraar Jesus / dien Profeet / die na den inhoud deser Profezye in de weereld komen soude: (Joh. 6: 14.) dat blijkt uit dien / dat hy tot tweemaal toe daar tusschen beiden van hem spreekt. En eerst / na dat hy op 't 14. vs geseid hadde / dat God hen niet en hadde toegelaten, na guichelaars en waarseggers te horen: na wien dan? Eenen Profeet (seit hy op 't 15. vs) uit het midden van u, uit uwe broederen, als my, sal u de HEERE uwe God verwekken; na hem sult gy horen. Sy hadden tot so lange sich te houden aan de Wet van Mose / den Knecht des Heeren / tot dat hy nader soude tot hen spreken door den Sone. Mal. 4: 4. Heb. 1: 1. en 2: 1: 6. Daarna gebied hy also sterk na dien Profeet te horen / als hy verboden hadde d'anderen te vragen: voor reden geevende / dat hy daar toe van God gelast en onderright sal zijn; en dreigende derhalven / dat hy de ongehorigen wel swaarlik straffen sal. Het eerste: wederhalende de vorige belofte / seit hy op 't 18 vs. Ik sal mijne woorden in sijnen mond geven, en hy sal tot hen spreken alles wat ik hem gebieden sal. Het ander volgt terstond daar aan: vs 19. De man die niet sal

horen

horen na mijne woorden, die hy in mijnen name spreken sal, van dien sal ik het soeken.

§. 5. En om voor al gewis te zijn in dit gevoelen / dat Moses in 't verbieden van die weetenschappen / konsten / handelingen in het 10. en 11. vs (waartoe ik nu terstond sal komen) geen andere verstaan wil hebben / dan die maar op de doling in de Leere sien / en tegen Gods geopenbaarde Wetten strijdig zijn: so stelt hy noch daar by op 't 20 vs de straffe des doods / by sulken mensche te verbeuren / die veinsen moghte / wel geen van die voornoemde wicchelaars / maar een Profeet des waren Gods te zijn; indien daar iemant so hoogmoediglik moght handelen, een woord in 's HEEREN naam te spreken, 't welk hy hem niet geboden hadde; op datse niet bedrogen wierden. Of ook indien maar een soo onbeschaamd moght zijn / om self in 't eigen uitverkoren land des volx van Israel / en by dat volk te spreken in den naam van andere verdighte Goden. Maar of die straffe op alsulken schendaad daar gesteld / niet hinderde dat echter sulke valsche Leeraars noch gevonden wierden: op dat d'opreghten evenwel daar mede niet bedrogen waren / so geeft hy op het einde te verstaan / waar by het woord te kennen soude zijn / dat God de HEERE niet gesproken hadde; waar van (gelijk hier voor VIII. §. 15. eens geseid is) hier na in 't XV. hoofdstuk noch besonder sal gesproken worden.

§. 6. Wat nu de namen self betreft / waarmede die verboden en verdichte Godspraak hier word uitgedrukt: sy zijn meest alle hier te voren al verklaard; gelijk op ieder in 't vervolg sal aangewesen werden / en die ons noch niet voorgekomen zijn / hier op het naaste uit te leggen. De draad der rede heeft'er negen aan malkanderen geregen: waar van de eerste niet alleen tot noch toe ons niet voorgekomen is / maar ook sich twijfelachtig aansien laat / of hier wel toe behoort. Want het ontwijfelik een slagh van Afgodsdienst geweest is / daar in bestaande / dat d'ouders hunne kinderen den koperen beelde van Saturnus / heet gevuurd / (dat meintmen dat de so genaamde Moloch der Hebreërs is) in d'armen gaven / en so een gruwelofferhande deden; of datse die op eigen armen tusschen twee vuren door gedragen / en onbeschadigd blijvende / daar door versekerd hielden voor het ongeluk en tegenspoed: gelijk daar af verschillende gevoelens zijn; derwelker sommigen het eerste / anderen het laatste / en wederom noch anderen het alle beide voor waarachtig houden. Men magh daar van eens nasien Lev. 18: 21. en 20: 2: 2 Kon. 17: 17. en 23: 10. Nu in den laatsten sin so was het seker slagh van wicchelrye: insonderheid indien daar by komt het gene de doorleerde Jak. Alting / mijn seer waarde en getrouwe meester eertijds in de hebreeuwsche tale / ter deser plaatse seit: en 't gene ik by Seldenus / Drusius / Vossius / Goodwijn en anderen niet vinde: te weten / dat sy meinden na die so gepleegde offerhande in den Droom van God verlicht te worden / aangaande 't gene namaals te gebeuren stonde. Indien dat is / so heeft 'et reden / waarom de Dromen by alle dese wicchelrye niet genoemd zijn; die echter buiten allen twijfel mede tot

dit doen behoren: want dan so soude dit in plaats der Droombediedinge hier staan / en dese snoodste en verfoeijelijkste wijse als by uitneementheid in plaats van alle d'andere geteekend zijn.

§. 7. Doch d'eerste soorte die met duidelike onderscheidinge beteekend word/ is hier degene die met waarseggingen omgaat, (d'Oversetters hadden voor 't oversien waargissingen gesteld) קוסם קסמים *koseem kesamijm.* Dat vertalen d'onsen in de kanteekeninge anders voorsegger der voorseggingen, ofte rader der raadselen, gisser der gissingen. Ik hebbe van dit woord en van desselfs vertalinge het nodigst aangeteekend IV. §. 8. en met een doen blijken / dat desselfs besondere beteekenis niet seker is. So veel de sake self betreft / zijn ons alsulke lieden noch al eens te voren 1 Sam. 6: 2. met de Filistijnsche Priesteren ontmoet. VI. §. 5. Hier sal ik nu tot nadere verklaringe de woorden mijns voorschrevenen Meesters by stellen / die daar op dese plaatse dus van schrijft. 't Word somtyds in 't goede genomen, ende is te seggen *gissinge* Spr. 16: 10. *Waarseggiuge is op de lippen des Konings; hy sal niet overtreden in 't gerighte.* Sodanig was die van Salomon, om te weten welke de moeder was van 't kind. 1. Kon. 5. en van David, over den raad van Joab 2 Sam 14. Dus worden *Profeet* en *Waarsegger* tsamengevoegd, welke God beide beneffens andere uitneemende mannen door sijne oordeelen wech neemen soude Jes 2: 2. Gewoonlik seit het iemant die het toekomstige gist door ingeevinge, hy doet 'er by / des Duivels: doch dat is 't gene dat wy nu noch ondersoeken / Bileam word קוסם *koseem* een Waarsegger genaamd, Jos. 23: 22. (gelijk van my. VI. §. 2. ook al is aangeteekend) die na de wildernisse ging, om daar aanwijsinge te bekomen door ingeevingen. Men gebruikte daar ook gereedschap toe Ezech. 21: 21. *De Koning van Babel sal staan aan de weghscheidinge, om waarsegginge te gebruiken.* Hier toe brengense Hos. 4: 12. *Mijn volk vraagt sijn hout, ende sijn stok sal 't hem bekend maken.* Maar Goodwijn in sijn Moses en Aaron, en Seldenus *de Diis Syris* maken hier een onderscheiden slagh van waarseggerye van. Altoos hier moetmen de *kosemijm* en *kesamijm* Waarseggers en Waarseggeryen in 't quade verstaan / om datse hier verboden worden.

§. 8. Waar nu dat quaad in steekt dat sal behalven 't gene op 't begin van dit kapittel in 't gemeen geseid is / hier na noch wel wat nader aangewesen worden. Hier is 't genoegh / dat van den Duivel niet alleen geen meldinge gedaan / maar elders ook beteekend word/dat het geheel wat anders is. Want de kosemym of waarseggingen des Konings van Babel Ezech. 21: 21. bestonden in de pijlen te slijpen, de Terafijm te vragen, en de lever te besien. Het slijpen van de pijlen soudemen met reden mogen denken dat op de voorbereidselen des oorlogs sagh; also de pijlen moeten scherp zijn / sose schaden sullen; ten ware dat het woord Waarsegginge voorgegaan zijnde/noch twee andere volgden / die ter selfde sake behoren. Ik sal my hier niet dieper in die plaatse geven / om dat deselve noch in 't naaste hoofdstuk op sich self besien moet worden. Maar ook niet een van alle d'anderen / daar ons dit woord / daar van afgeleid / ontmoet / brengt met sich 't allerminste teken

van

van den Duivel. Ik salse hier alle aantekenen / die ik behalven de voornoemde vinden kan / en laten 't oordeel aan den Leser. Num. 22: 17. en 23. 23. Jos. 13:22. 1 Sam. 6: 2. en 28: 8. 2. Kon. 17: 17. Spr. 16: 10. Jes. 3: 2. en 44: 25. Jer. 14: 14. en 27: 9. en 29: 8. Ezech. 12: 24. en 13: 6/ 7. en 22: 28. Mich. 3: 6/ 7. Zach. 10: 2. Van desen hebben wy alreeds verscheidene verhandeld: en self de gene daar Saul tot de Toveresse segt; voorseg my door den waarseggenden Geest. 1 Sam. 28: 8. doch met eene gesien VI. §. 8 – 16. dat daar de Duivel niet eens by te passe quam. En d'overige plaatsen sullen wy noch in 't naastvolgende hoofdstuk elk besonder doorgaan en besien.

§. 9. (2) De twee soorte der verbodene wicchelrye is מעונן *Meoneen*; in onsen duitschen bybel Guichelaar; en d'Oversetters wysen na hunne aantekeninge op Lev. 18: 28. waar over doe geseid is al wat hier te passe komen kan. Nochtans magh hier wel by het gene Goodwyn daar van schryft. Niet so veel als 't woord betreft / waar van ter voorgemelde plaatse al genoegh geseid is: maar van de sake self te spreken / so meint hy / dat de *Meoneen* alhier gemeld / de verwe en bewegingе der wolken schouwde / en die met de Planeten en derselver werkinge op sulken tyd te samen paste / om de goede of quade uitkomst voor te spellen. Dat dese lieden stonden / als se die waarneemingen te werk stelden / met het aangesight na 't Oosten / met den ruggen na het Westen / de reghter hand na het Zuiden / de slinker na het Noorden strekkende. En daar in meint hy dat de reden leit / waarom d'Hebreen 't Oosten noemen קדם *kadijm* 't voorste van de weereld / het Westen אחור *achoor* 't achterste, het Zuiden ימין *jamijn* de reghter, en 't Noorden שמאל *schemool* de slinker zyde. Dat laat ik mynen Leser in bedenkinge: besluitende alleenlik / datter noch al niemant komt / die ons in dit bedryf der Heidenen / alhier verboden in de Wett / den Duivel toont.

§. 10. (3) Nu volgt de מנחש *Menacheesch*, die op vogelgeschrey acht geeft, volgens onse Nederduitsche Oversettinge / en also met een woord Vogelwicchelaar. Dat woord is by verscheidene Oversetters verscheidentlik vertaald / so als hier voor IV. §. 7. 8. is aangetekend: en wat de sake self belangt / wy hebben die in Bileam gesien. VI. §. 3. So daar noch is by te doen / het sal uit Goodwyn zyn; de welke desen van den naastvoorgaanden daar in onderscheid / dat hy 't gebeurlike niet uit d'oorsaken / ('t zy datmen die dan uit de wolken of ook uit de sterre hale) maar uit de gevolgen / of voorvallende ontmoetingen by ondervindingen te voren spelle. Daar toe brengt hy uit Kimchi dit te pas: Een *Menacheesch* sal seggen, om dat een kruimken broods uit sijne mond, of stok uit sijne hand gevallen is; of sijn soon hem wederom roept, of ene kraaye hem toeschreewt, of ene geite hem voorby gaat, of ene slang aan sijne reghter, of een vos aan sijne slinker zijde sich bevind: daarom laat hem van dage dit ofte dat niet doen. Doch om ons verder niet met dese dingen op houden; het komt al meest op 't selfde uit als 't gene van de veelerhande wicchelplegingen der owde en hedendaagsche Heidenen in 't 3. en 8. hoofdstuk van myn eerste boek is aangetekend.

(4) Den

(4.) Den מכשף *Mecasscheef* Toveraar, heb ik den Leser eerst IV. §. 5. daarna de מכשפה *Mecasscheefa* Toveresse VIII. §. 2/3/4. wel so klaar vertoond/ dat daar nu niet meer by behoeft.

§. 11. (5.) Van den חובר *Choveer* Besweeder, en de חבר *Chever* besweeringe, is ter gemelde plaatse voor af meldinge geschied/ IV. §. 4/5/6. so veel als de vertalinge van 't woord betreft: welx eigentlike en oorspronkelike betekenisse so veel seggen wil als vergaderen, en maatschap maken. En d'oorsaak meint Bodijn in sijn Dæmonol. l. 1. c. 6. dat in die Toversabbaten des Duivels en des selven bondgenoten gelegen is. Doch hy moet meinen dat die fabulen bewijsen zijn/ daar af wy in 't verbolg noch nader spreken sullen. 't Zijn echter wijse mannen die so gissen/ dat dese *Chaverijm*, vergaderaars of metgesellen, so genoemd zijn/ om dat sy met de Dæmons sich vereenigd hielden; waar door sy nader kennis van geheime saken hadden/ die hen de Dæmons openbaarden. Dit moest dan by de Heidenen/ by welken Dæmones en ondergoden evenveel zijn geldende/ een naam van groter eere zijn; in voegen schier als *Pairs* van 't Rijk der Goden/ of als de *Socij* of metgesellen waren van d'oudroomsche heerschappye; of gelijk sich heden noch de Jesuwijten/ also lasterlijk als grootsch/ *Societatis Jesu*, van 't geselschap onses Heeren Jesus noemen. Of/ (indien dit laaste iemant beter moght behagen) gelijk in Engelland verscheidene Societeiten, dat is Geselschappen der hoge Scholen zijn; also genaamd. Want een *Felow* of Metgesel is daar de gene die niet meer een leerling is/ maar die in de eene of andere wetenschap bequaamheid heeft verkregen/ om anderen daar in te onderwijsen. Dat Onkelos het woord van רטין *rateen* mompelaar alhier gebruikt; ('t welk dan so veel als 't grieksch woord κρυφιάστης *kryfiastees* is/ verscheide malen al gemeld. V. §. 3/6/9/(14.) dat siet op hunne wijse van belesen/ ook daar ter voorgemelde plaatsen al geseid.

§. 12. Doch somen echter op de saken let/ die desen Choverijm der Dæmons/ of der Magen worden toegeschreven/ derselver חבר *chever* of versamelinge schijnt dat meest bestond in woorden dus of so te schikken/ om door de kraght der selve en der schikkinge iets uit te werken: wanneer sy die in 't lesen en besweeren over dit of dat gebruikten. Dit laat ons uit het boek van R. Moses Maimonssoon/ den besten aller Joodsche schrijvers/ van de Afgodery cap. 11. sect. 10. wat nader horen. „Een Besweerder is/
„ die duistere/ vreemde woorden/ en van sonderlingen sin is spreekende;
„ met dese sotte meeninge/ dat daar in voordeel steekt: in voegen/ dat so
„ iemant ene slange of enen schorpioen toe spreekt/ deselve aan den mensch
„ geen leed kan doen; of dat een mensche dus of so daarmede aangesproken
„ voor onheil is bewaard. Die met geslotene kaken over ene wonde mom-
„ pelt/ of een veers uit den Bijbel leest; of iets leest over een kind: dat het
„ niet verschrikken sal: of legt het Wetboek of gedenkbriefje op het kind:
„ om het te doen slapen: sodanige zijn niet alleenlik in 't gemeen Beleesers/
„ maar ook besonderlik van het getal der genen die de Schrift verdoemt/ om
„ datse de Schrifture/ ter geneesinge der zielen strekkende/ misbruiken tot

„ een

„ een middel om het lichaam te genesen. Dit is het naaste dat men hier van seggen kan; geen ander Jode sal het beter doen: en 't komt ook met Joodsche lettergrillen / in 't I. boek XIII. §. 9–12 gedacht / wel over een. Doch daar uit siet men ook met een / dat self een Jode eer op allerhande oorsaak denkt / dan dat hy de besweeringe aan Duivels kraght / of enige gemeinschap van die menschen met denselven / toepassen soude.

§. 13. De twee die hier aan volgen zijn (6) שאל אוב *Schoeel Oov*, die enen waarseggenden Geest vraagt, en (7) ידעני *Jid-oni*, dat heet hier wederomme Duivelskonstenaar. Doch wat die woorden eigentlik en op het naast betekenen / is ook hier voor V. §. 5/7. en VI. §. 10–14. en VII. § 2. en voornamelik VIII. §. 6–12 over de twee plaatsen Levit. 19: 30. en 20: 6. daar dese selfde namen staan / genoegh geseid. Alleenlik is hier aan te merken / dat hier de *Oov* is de Waarseggende Geest, alsogenaamd / of daar voor gehouden; niet de Waarsegger / als ter gemelde plaatsen ook betekend word. Want die word nu genoemd de gene die hem vraagt, en volgens dien ook van dengenen die gevraagd word onderscheiden. Het konde anders door den vrager wel betekend worden de gene die by sulken wicchelaar komt vragen; en door den *Oov* de wicchelaar: indien wy niet en sagen / dat dit swarte register met die andere namen op degenen wijst die dese konsten oefenen / en daarom van het bygelovig volk gesocht en aangesproken worden.

§. 14. (8.) De laatste komt ons hier de eerste maal voor ogen / en sal derhalven enige verklaringe behoeven. Dat is דורש אל המתים *doreesch el-hammethijm*, een die de doden vraagt. Dit vind ik nergens meer aldus gemeld / behalven Jes. 8: 19. van welke plaatse wy in 't volgende hoofdstuk spreken sullen. Doch van de selve hebben wy 't bedrijf der Toveres tot Endor eens en andermaal gesien; eerst wel in aansien van den Geest / die men wil seggen dat met haar gesproken heeft / II. b. XXIV. §. 1–15. en naderhands nu in dit III. boek VI. §. 9–17. Dit is die νεκρομαντεία *Nekromanteia* Dodengissinge van ouds by Heidenen gebruikt / waar van in 't I. b. III. §. 12. is meldinge gedaan. Seldenus maakt daar van dese korte verklaringe. Vernachtende by de graven, so meindense daar te verneemen door den droom 't gene sy begeerig waren om te weten: deswegen sy dan door die wicchelsters opkomen deden de gedaanten van deselve, gelijk van Samuel gesegd word, om hen raad te vragen. *de Diis Syris l. 1. c 2.* Hy schijnt / om dit te seggen / slechs bewogen door 't gevoelen / dat de Toveres tot Endor waarlik de gelijkenis of schaduwe van Samuel heeft uitgehaald: het gene echter / so ik meine / VI. §. 8–17. genoegsaam is weerleid. Maimonides in sijn voorseide boek van d'Afgoderye 12. kap. §. 15. verklaart de sake dus: Dat sulk een na lang vasten op het kerkhof gaat, en sich daar neder legt, tot dat de doode hem verschijne in den droom, (door kraght van dwase inbeeldinge / gelijk het Vossius / over Goodwin schrijvende / mijns oordeels wel begrijpt) en aan hem segge, so wat hy wil weten. Andere sich op besondere wijse kleedende, sprekende seekere gewoone woorden uit, met reukwerk daar by: slapen voorts alleen; op dat de dode, dien sy soeken, by hen kome, en met hen spreke in den Droom. En dit

dit versta ik even eens als 't andere : sy dromen 't mogelik wel eens in slaap/ waar aan sy wakende / en ylhoofdig vastende / so dikwijls en so sterk te voren dachten.

§. 15. Doch dat van beiden nopende de graven word gesegd / komt met dat gene over een 't welk aan de Joden eertijds wierd verweeten / datse waren sittende by de graven, en vernachtende by degenen die bewaard wierden, of / in de holen, of verborgene, of woeste plaatsen, of bewaarde begravenissen : gelijk het andere vertalen / en 't ook van onse Oversetters aangetekend is. Jesa. 65: 4. Dit heeft my Musculus wel best en breedst verklaard. Sy vraagden, seit hy / aan de doden, en van de Dæmons (hy seit *à Dæmonibus*, en niet *à Diabolo* van den Duivel,) 't gene sy begeerig waren om te weten. Dus satense of binnen of tusschen de graven, de verschijningen der Doden uithalende; en vernachteden in woeste plaatsen, spreidden daar de vellen der geofferde beesten, en gingen daar op liggen slapen; om in den droom so te verneemen 't gene te gebeuren stond. Siet (seit hy verder) wat kan de bygelovigheid niet doen : maar niet / wat kan de Duivel doen? Doch hoe het ook van anderen verklaard magh worden / of wat misschien die menschen self daar af geloofden : Maimonides een Jode self / geloofde niet / so als terstond §. 12. gesien is / dat dese menschen door den Duivel deden / of van hem te weten quamen / 't gene sy op dese wijse quamen vragen. En sekerlik / de Schrift op 't diepste uitgehaald / geeft niet de minste openinge van 't gene dat daar na gelijkt. Wy hebben met de Wetten nu gedaan; derhalven laat ons voorts tot andere plaatsen overstappen.

X. HOOFDSTUK.

Ons komen ook geen andere Lessen in den Bijbel voor, waar uit te merken zy, dat die verbodene Konsten enige gemeinschap met den Duivel hadden.

§. 1.

Behalven dese uitgedrukte Wetten ontmoeten ons verscheidene Lessen in de Schrift / die van dat gene datmen Toverye noemt / metten aankleve / op d'eene of d'andere wijse gewagen : welke wy niet mogen overslaan / om overal den grond te peilen daar dit werk op rust; en toe te sien of daar iets onder leid dat van den Duivel zy. Derselver sommigen zijn spreekende van 't gene tot de Wichlerye of waarsegginge behoort; te weten alle die van 't oude Testament; anderen van 't gene men besonderlik Betoveringe noemt / te weten die van 't Nieuwe : en wederom noch andere van 't middel of gebruik dat by hen allen word gepleegd / 't welk is Besweeringe / die ook alleen in 't Oude Testament te vinden zijn. Met dese onderscheidinge sal ik nu d'order van de boeken der Schrifture volgen : en wat besonderlik die van de eerste soort betreft / selfs ook degene laten voorgaan / waarin

waarin het niet wel seker is / of ook wel andere zijn te verstaan / dan die in 's HEEREN name profeteerden / doch sonder last of openbaringe van hem / en daarom / ydel en van geen gevolg.

§. 2. I. (1.) Dit is dan d'eerste van den eersten slagh / Jes. 3: 2. daar God den Joden dreigt beneffens andere straffen hunder sonden / hen door het middel der verwoestinge door de Chaldeën te beroven van den Profeet, en den קסם *kosem* Waarsegger, en den Ouden. Ik heb in 't naastvoorgaande hoofdstuk §. 7. over Deut. 18: 11. op dese plaats al eens geweesen / daarmede vergelijkende ene andere van Salomo / Spreuk. 16: 10. die seit / dat קסם *kesem*, Waarsegginge is op de lippen des Konings, en dat hy daarom niet sal overtreden in 't gerighte. Welke tsamenvoeginge der Waarsegginge met het Gerighte genoegh te kennen geeft / dat hy daar door beradenheid en wijse achtsaamheid verstaat; door ondervindinge en overleg van vele saken hem de bequaamheid aangekomen zijnde / om wel voor uit te sien. 't Is in gelijker voegen hier ook wel te sien / dat anders niet gemeend word / dan dat verr uitsiende luiden / diemen naast Profeten stellen magh / dan schaars te vinden sullen zijn / om hen van 't nakende verderf waarschouwinge te doen. Want ook de Ouden / door veel ondervindinge der uitkomsten en gevolgen van verscheidene ontmoetingen / en handelingen en beradingen der menschen / eenigsins voorseggen konnen / wat den uitslagh van het tegenwoordige sal zijn / of wat daar naast op te verwachten staat. Derhalven is in dese plaatse niets / dat op des Duivels Profezyen of Waarseggeryen / gemeenlik so genaamd / gepast kan worden.

§. 3. (2.) Het gene Jerem. 14: 14 staat / verklaart sijn selven. Dat Jeremias niet en wierd geloofd gelijk 't behoorde / was / dat hy niet en profeteerde als van swarigheid; en datter andere Profeeten waren / die sich daar tegenstelden / om na den sin van 't volk / so als sy 't gaarne hadden / sich te schikken: en gaven alsoo sterk voor als hy self / dat sy dit spraken uit Gods last. Daarop dan seit de HEERE: Die Profeten profeteeren valsch in mijne name. Ik en hebse niet gesonden, nochte hen bevel gegeven, nochte tot hen gesproken. Sy profeteeren u lieden een valsch gesighte, ende קסם *kesem* Waarsegginge, ende nietigheid, en huns herten bedriegerye. Hier magh men duidelik bemerken / dat het woord *kesem* Waarseggerye in 't quade word verstaan. Te weten dat die voorgewendde profezyen beter niet en waren dan die van de Heidenen / met hunne אלילים *Elilym* nietige Goden; die niets en weten / gelijkse niet en zijn. Niet dat se daarom even eens gelijk de heidensche Profeten daarin te werke gingen; (want zy en souden so niet zijn geloofd geweest / voorgeevende dat sy in 's HEEREN name spraken:) maar datse also wel als die / niet anders dan bedriegeryen van hun eigen herte voort en braghten. Hier is voor eerst dan ook al 't minste van den Duivel niet; maar wel / dat d'oorsprong deser *kesamijm* of waarseggingen niet anders is dan eigene bedriegerye van die menschen. En daarom hieten sy by God maar *kosemijm* wicchelaars, in noch ene andere plaatse die van eenen selfden inhoud is. (3.) Jerem. 29:8. Laat uwe Profeten, die in 't midden van u zijn, en

uwe Waarseggers, (*Kosemijm*) u niet bedriegen; noch en horet niet na uwe Dromers, die gy doet dromen, (dat is / gy stelt se te werk / om u uit hunne dromen iets te voorseggen:) Want sy profeteeren u valschelik in mijnen name; ik en hebse niet gesonden, spreekt de HEERE. (4) Het selfde is te vinden by Ezechiel 3:6. Sy sien ydelheid ende leugenachtige Voorsegginge, (קסם *kesem*) die daar seggen de HEERE heeft gesproken; daar hen de HEERE niet gesonden heeft. Derhalven dreigt hy die Profeten, als hyse noemt / of daar sy sich voor uitgaven / om datse leugenen voorseiden.

§. 4. (5) Dit volgende gaat noch wat hoger. Jerem. 27:9/10. Gy lieden, en hooret niet na uwe Profeten, ende na uwe Waarseggers, (קסמים *kosemijm*) na uwe Dromers, (חלמות *chalomoot* dromen) ende na uwe Guichelaars (ענ׳נים *onenijm*) ende na uwe Toveraars (כשפים *kasschafijm*) de welke tot u spreken, seggende: Gy en sult den Koning van Babel niet dienen. Want sy profeteeren u valscheid. Van de *Kosemijm* Wicchelaars, is hier voor te sien. IV. §. 8. VI. §. 2/3/7. en IX. §. 7/8. van de Droomdromers. VIII. §. 14. van de *onenijm* Weergissers, Wolkengissers, Daghverkiesers, IV. §. 7. VII. §. 2. VIII. §. 7. en IX. §. 13. Desgelijx ook van de *Casschafijm* en *Mecasschefijm*, IV. §. 5. VIII. §. 2/3. en IX. §. 10. En nademaal ons in 't besonder ondersoek van dese namen / als ook der omstandigheden daar wy die op soo veel plaatsen in gevonden hebben / het allerminste niet gebleken is / dat na gemeenschap met den Duivel smaakt: so moest het dese plaatse self al mede brengen / waaruit men sulx besluiten moghte. Maar siet eens: daar en staat geen andere reden / waarom het volk na dese menschen niet moest hooren / dan om datse valscheid profeteerden. En om de valscheid hunner profeteeringe geeft hy hen ook den naam der afgodsdienstige Profeten, 't zy datse 't waren of niet en waren: by God en stonden sy geensins in hoger achtinge / dan al dat slordig volk van Kosemijm, van Onenijm en Casschafijm, die by de blinde Heidenen in plaatse der profeten waren. So heeft dan dese plaatse niet met allen in van 't gene daar wy noch om soeken.

§. 5. (6.) De volgende dreigt dese ydele Profeten / die sijn volk verleiden: hen seggende / dat het voor hen nacht sal worden van wegen het Gesighte, en duisternisse zijn van wegen der Waarsegginge, (קסום *kesoom*, 't selfde betekenende als *kesem*) enz. Dat ook de Waarseggers (*Kosemijm*) schaamrood worden sullen; dewijler van God geen antwoord wesen sal. Mich. 3:5/6/7. Maar waar in bestond hunne misdaad? Indien het ware geweest / datse gemeinschap met den Duivel / of door sijn ingeeven dus gewicheld hadden; soude dat de HEERE / daar hy sulken yver toont / niets eens te kennen geven; maar andere redenen daar van seggen / die wel seer gewightig / maar nochtans so swaar niet zijn als dat? Maar eensdeels / als in den voorgaanden ook geseid is / om de valscheid hunder Profezyen; en ten anderen hier in 't besonder / so als hy nader seit op 't 11. vs. dat hunne Priesters om loon leerden, en hunne Profeten יקסמו *jiksemu* waarseiden om geld: misbruikende alsoo des HEEREN Naam tot vuil gewin.

§. 6. (7.) Ter plaatse die nu volgt / vertroost de HEERE sijn geboelig

en boetveerdig volk daarmede / dat niet alleen de dagen door waarachtige Profeten hen voorseid nabij gekomen waren / maar dat ook geen ydel gesighte, noch vleijende Waarsegginge (מקסם *mikſoom chalaak*) in 't midden van 't huis Iſraels meer weſen ſoude. Ezech 12:24. 't Zy dat hy dit versta van sulken die in 's HEEREN name profeteerden / so als van d'anderen uitdrukkelik gesproken word: het zy dat ook de gene wel betekend worden / die sich tot heidensche behulpselen begaven; also sy doe ten tijde hunder ballingschap sich rondom onder Heidenen bevonden. Doch 't eerste schijnt nochtans wel 't naaste / dewijle de voorgaande plaatsen mede van dien inhoud zijn / en van het laatste sich geen teken in den stijl of in den tsamenhang der woorden openbaart. Doch also weinig isser ook van die *mikſoom* waarſeggingc of wichlerye, dat daar de Duivel hand in hadde: dan 't gene daar op veel te seggen was / de ydelheid van sulk een voorgewend Geſighte, en dat het maar versierd wierd om het volk te vleijen. Het worden dan in dese en de naastvoorgaande plaats alsulke Leeraars aangewesen / van welken Petrus seide / datse met gemaakte woorden door gierigheid, gelijk als koopmanſchapten met de profezyen. 2. Pet. 2:3.

§. 7. 11. De gene die nu volgen / zijn tegen de waarseggeryen van de Heidenen / in tegenstellinge der ware Profezye die onder 't volk van Israel alleen te vinden was. (1.) Jes. 19:3. D'Egyptenaars / wanneer hen eens de rampen door Gods reghtveerdig oordeel over hen bestemd / en door den dienst van Jesaias voorkondigd / treffen souden / in d'uiterste vertwijfeld geraakt: so souden sy d'afgoden vragen, en de אטים *Ittijm* Beſweerders, en de אובות *ovooth* Waarſeggers, en de ידענים *Jid-onijm*, Duivelskonſtenaars: doch te vergeefs. Van de *Ovooth* en de *Jid-onijm*, behoeft niet meer gesproken da n ter laatste plaatse IX. 13 aangewesen is. De *Ittijm* worden nergens buiten dese plaats genoemd / en daarom van de taalkundigen verstaan na dat de sin is van een woord / daar 't schijnt dat dit van afgekomen zy. So is dan *at*, *aat* en *atat*, so veel te seggen als maar ſtillekens of ſachtjes gaan: Derhalven meintmen dat de *Ittijm* zijn die *kryſiaſtæ* hier voor V. §. 9 / 11 / 14. gemeld / die stillekens en sachtjes waren sprekende in hunne besweeringen. Altoos de latere Joodsche schrijvers hebben 't so verstaan: alsmede de Chaldeeuwsche Oversetter Jonathan; also hy 't alhier vertaald heeft חרשין *charaſchijn*, het welk na vorige aanwijsinge V. §. 3. de naam der veelgemelde Magi is / en eigentlik ſtilſprekers oſte mompelaars betekent. Het gene dan op dese luiden hier te seggen valt / dat is op die voorgaanden al geseid: en oversulx geen andere reden hier te vinden in 't besonder / dan datse in die beuselingen hunne אלילים *elilijm* nietigheden, dat is / nietige afgoden (gelijk het hier vertaald is) dienden.

§. 8. (2.) By den selfden Profeet Jes. 44:25/26. word onder anderen tot lof des groten Gods van Israël / en in tegenstellinge der ware en valsche profezye dit geseid: van d'eene zijde / dat hy de tekenen der leugendichters (בדים *baddijm*) vernietigt, en de Waarſeggers (קוסמים *koſemijm*) dul maakt; de Wijſen (חכמים *Chachamijm*) achterwaarts doet keeren, ende hunne weetenſchap verdwaaſt: ende van d'andere zijde / het woord

sijns knechts bevestigt, en den raad sijner boden, (dat is dien hy door sijne boden aan sijn volk laat weten) volbrengt. Hier word den heidenschen Profeten / of Waarseggeren / niet anders opgeleid / dan datse met geen waarheid omgaan / en hunne voorseggingen verdichtselen / en daarom ydel zijn: alleen waarachtig ende seker zijnde degene die van God zijn ingegeven. Maar van den Duivel word hier taal noch teken in bemerkt. Laat sien of ook daar van wel iet in 't volgende te vinden zy.

§. 9. (3.) Want Jesa. 47:12/13 beschimpt hy die van Babel / met sulken hatelike tale / dat daar de Duivel geensins hadde konnen buiten blyven / so hy maar enigsins in dese sake moest begrepen worden. Staat nu met uwe Besweeringen (*Chovarijm*) ende met de veelheid uwer Toveryen, (*Keschafijm*) waarinne gy gearbeid hebt van uwe jeugd af: of gy misschien voordeel kondet doen, of gy misschien uselven sterken kondet. Gy zijt moede geworden in de veelheid uwer raadslagen. Laat nu opstaan die den Hemel waarneemen, die in de Sterren kijken, die na de niewe Mane voorseggen; ende laatse u verlossen van de dingen die over u komen sullen. Men siet wel / dat dit gansch beslagh van woorden anders niet en is / dan om die heidensche Profeten van hunne ydelheid en nietigheid te overtuigen / also deselfde niets en werkten / nochte iets daar van na quam 't gene sy hun volk wijs maakten. In desen sietmen tweederhande wijse / so sy daar gewoonlik en van jongs op in te werke gingen: de *chavarijm*, versamelingen, het zy van woorden daar die kraght in steken soude / het zy van volk om hunne voorseggingen daar aan te doen; en neffens dien de *keschafijm* goedergelukseggingen: in welken sin wy vinden dat die twee hebreewsche woorden by taalkundigen verklaard zijn. VII. §. 2. 3. en IX. §. 10 De grond van dese Chavarijm en Keschafijm en was niet datse van den Duivel onderwesen wierden; maar namen 't uit den Hemel waar, mits datse in de sterren keken, en voorseiden / of verkondigden 't op hunne wijse / na dat de niewe Mane sich als dan vertoonde. So dat die menschen op hun best voor Sterrekijkers / en op het ergst voor Daghverkiesers waren aangesien.

§. 10. III. Self het bedrijf der Wicchelaren op het hatelijkst beschrijvende / en met een bestraffende / en maakt hy van den Duivel geen gewag (1.) Jes. 8:19. Indien sy tot u seggen, Vraagt de Waarseggers en Duivelkonstenaars, die daar piepen en binnen 's monds mompelen: Sal niet een volk sijnen God vragen? Salmen voor de levendigen de doden vragen? Wat zijn 't voor luiden daar hy hier van spreekt? De woorden אבות *Ovoth* en ידענים *Jid-onijm*, als voor desen meermaal IV. §. 5/7. en VI. §. 9 - 13. in den eigentliken en oorspronkeliken sin vertaald / en geven anders niet te kennen dan dat het Buiksprekers en Wijshoofden, of na d'andere verklaringe Beenmompelaars, (voor 't been van het versierde beest *jiddoea*) waren. En hun bedrijf of wijse was alleenlik in een naar gepiep of mompeling bestaande: niet anders zijnde dan bedrogh / op dat de stemme niet hunn eigen / maar eens Dæmons moghte schijnen; of wel de mompeling de twijfelachtigheid van hunne redenen te hulpe komen / hoe 't uytviel / datse 't altijd konden draaijen in alsulken sin als sy begeerden.

§. 11.

§. 11. V. (2.) Gelijkerwijse word dat volk by andere gelegentheid beschreven Jesa. 29:4. daar God aan die van Ariel / (Jerusalem word daar also genaamd) voorseit / in wat benaawdheid sy door 't vyants leger komen souden: te weten / datse souden uit der aarde spreken, ende hunne sprake sachtkens uit het stof voortkomen; dat hunne stemme soude zijn uit der aarde als eens Toveraars, (in 't hebreeuwsch staat אוב Oov) en hunne sprake uit het stof piepen. Voor eerst is dat hier wat besonders / dat sy 't woord Oov door Toveraar vertalen / daar anders altijd waarsegger of waarseggende geest in 't Duitsch voor staat; gelijk ik dat al in 't begin IV. §. 5. heb aangetekend. Men siet dan / wat voor toveraars het zijn / die ons hier tegen komen. Ten anderen soo sien we / dat wel tweemaal hunne sprake uit der aarde word gevoegd met een gepiep en sachtkens spreeken uit het stof; op datmen niet en denke / dat die sprake sulken diepte in der aarden hadde / als offe uit der hellen ware: want het stof ligt boven op der aarde. Het is dan anders niet van die gewoone mompeling der Wicchelaars / waarvan so dikmaals al gemeld is; en niets dat na gemeinschap met den Duivel sweemt.

§. 12. (3.) Indien we daar af meer behoeven / het sal ons dese plaatse geven / Ezech. 21:21/22. alwaar de Waarsegginge des Konings van Babel / waarmede hy den voortgang en den voorspoed in den oorlogh proeven soude / also beschreven word: dat hy sal aan de weghscheidinge staan, in twijfel op wat land of stad hy 't aanleggen sal; לקסם קסם *liksoom kosem*, om wichlerye te wicchelen, dat is / om waarsegginge te gebruiken, gelijk 't in onsen Bijbel is vertaald. En hoe sal hy dat doen? Hy sal sijne pijlen slijpen, hy sal de Terafim vragen, hy sal de lever besien. Onse Oversetters / die self anders op verscheidene plaatsen den Duivel mede in sulk werk benoemen / als we weten: maken echter hier van hem de minste meldinge niet. Want dat van de pijlen word by hen aldus verklaard: dat die geslepen wierden / om aan sijne Afgoden te presenteeren; ten einde datse hem, als hy se na sijne superstitieuse maniere gebruikt soude hebben (hoedanigen maniere / dat is heden konst te weten) te verstaan moghten geven, welke wegh hy kiesen soude. Andere vertalen het woord van *pijlen*, *messen*, dewelke gevaagd en genettet wierden, alsmen vele offerhanden daar mede gedaan hadde, uit welken de Heidenen hunne waarsegginge maakten. Van de Terafim is te voren al geseid / ook self uit dese plaatse / 't gene daar toe dient. VII. §. 9 — 12. Van ik bevinde dat hier van de Oversetters 't selve woord verduitscht geweest is: also in de gedrukte Coppe die ik hebbe Huisbeelden staat; het welk mijns oordeels verdere nadenkinge weerdig is. En van de lever te besien, een deel van d' Ingewandgiffinge zijnde / waar van hier voor I. b. III. §. 5. het was / huns oordeels van de lever der geslachte Beesten, (tot offerhanden wel te weten) Uit de gestalte nu der lever oordeelden sy, na hare afgodische superstitie, wat hen te doen of te laten stond. Ik heb'er niet een woord tegen: also ik vastelik gelove dat het heidensch bygelove / blotelik de doling huns verdorvenen verstands toe te schrijven / de ware oorsaak is geweest van sulken Afgodsdienst. 't Is dan Afgoderye / en anders niet.

§. 13.

§. 13. Doch laat ons / aengesien dit een voorname plaats is / hier over ook noch andere uitleggers en vertalers horen. Na Junius verklaringe staan hier drie soorten van Waarseggerye by malkander uitgedrukt: de σιδηρομαντεία *Sideromanteia*, Yser-of staal-gissinge, uit de pijlen / εἰδωλομαντεία, *eidolomanteia*, Beeldgissinge uit de huisbeelden of Terasim / en *Aruspicina*, Ingewandgissinge uit de lever. Andere vertalen 't woord קלקל *kilkal* 't slijpen van de pijlen / mengen: en verstaan 't so / dat deselve door malkanderen vermengd / na dat op ieder een besondere naam van sekere plage was geschreven; de gene die eerst uitquam voor een teken was te nemen / op welke plaats de Goden wilden dat den oorlog aangaan soude. En dit of diergelijke noemden sy βελομαντεία, *Belomanteia*, Pijlgissinge. Wat andere gevoelen van de Terasim / is ter gemelde plaatse breed genoegh geseid. Van 't besien der lever meinen sommige te seggen / datse merkten na wat kant de lever hing of mikte; of gemeenlik d'ingewanden / wat gedaante of hoe sy gelegen waren. Doch het en lust my niet / en 't soude buiten twijfel mijnen Leser ook verveelen / al die verscheidenheid by een te halen van der geleerden meiningen in desen; genoegh bewijsende / dat sy het niet wel eens en zijn. Doch dies te kraghtiger is dan mijn seggen / dat in dit gansche werk niets van den Duivel was; also niet een van allen daar het minste woord van rept.

§. 14. IV. Daar zijn noch andere plaatsen der Schrifture / waar in het Joodsche volk bestraft word / datse self aan dese heidensche Waarseggeryen schuldig waren: nochtans en wierd hen nooit daar by verweten / dat sy daar in met den Duivel enige gemeinschap hadden. Wy sullen 't horen. (1.) Jesa. 2:6. geeft God die reden / waarom hy sijn volk verlaten heeft / datse meer dan die van 't Oosten vervuld met sulke dingen / guichelrye pleegden (in 't hebreeuwsch staat עננים *onenijm*, wolkengissers, daghverkiesers waren) gelijk de Filistijnen. Doch van de Onenijm is nu al dikmaal aangewesen watse waren / IV. §. 7. en VII. §. 2. en VIII. §. 7/8. en wat de Filistijnen daar in deden VI. §. 6/7/8. ook getoond. Dat uit de plaatsen die ik daar verhandeld hebbe niet te halen was / dat is hier ook niet in. Want al wat hier besonders word daar by gevoegd / is / datse aan de kinderen der vreemden hun behagen toonden. Onse Oversetters geven ons daar tweederley verklaring af: als / dat het is te seggen / aan der vreemdelingen zeden en manieren; of dat het zy gesproken van de huweliken hunder dochteren aan de vreemde natien; die verboden waren, Deut. 7:1,2,3. En d'anderen en seggender ook niet veel anders toe. Derhalven word ten hoogsten hier gemeinschap met der Heidenen Afgoderye bestraft: so als uitdrukkeliker op het 8. vs gesegd word / dat het land daar af vervuld was / en so de Joden overdadiger daar in dan selfs de Heidenen; gelijk het bleek in desen / datse self de Filistijnen in het plegen der waarseggerye te boven gingen. (2) Met dese plaatse magh men vergelijken / dat sy by Jes. 57:3. voor kinderen der guichelaresse בני עננה *benei onena* staan uitgemaakt / also de redenen geheel deselfde zijn.

§. 15. (3.) Gelijke klaghte van den selfden tijd / en over de tien stammen

in het afgesonderd rijk van Israël / staat by Hoseas dus te lesen. cap. 4: 12. Mijn volk vraagt sijn Hout, en sijn stok sal het hem bekend maken. Onse Oversetters sullen 't ons alleen wel seggen wat by andere schrijvers hier te vinden is. Door 't Hout verstaanse enen houten afgod, (verachtelik hier na de slechtste stoffe so genoemd / waar van men sien magh Jes. 44: 16/17.) dien hy (d'afgodendienaar) meint dat hem sal konnen voorseggen. So ook verstaanse door den Stok, den selven afgod mede: also hy sich daarop als op enen staf verlaat. Maar sommige (dit seggen sy daar verder) verstaan hier door, het hout, daar d'afgod Baal van gemaakt is. (siet Deut. 28: 36.) Andere meinen, dat het siet op de maniere van waarseggingen door enen stok ofte roede. Dat soude dan die *Rabdomantia*, of Stokwiccheling der Ouden zijn / waar van ik het gebruik der oude Duitschen in 't stuk der Lotgissinge l. b. III. §. 10. uit Tacitus heb aangewesen. Doch d'onsen geven mede te verstaan/datmen dit op de genen ook magh passen / die op vogelgeschrey acht geven, dragende een stoxken in de hand. 't Is wel: al lasen wy hier honderd andere boeken van / gelijk'er by Seldenus / Goodwin / Vossius en andere/ noch veel meer andere gevoelens en gebruiken van te lesen staan / gelijk van al 't voorgaande; het soude ons niet wijser maken. Doch dies te meer bevestigen sy mijn gevoelen / dewijlse niemant hunder allen 't allerminste van de werkinge des Duivels / of gemeinschap met de menschen in sulk doen te kennen geven.

§. 16. V. Gelijk dit nu dus verre tot verwijt der afgodisten onder 't volk der Joden strekt: so vindmen ook aan d'andere zijde / daar den gelovigen tot troost gesegd word / dat hen van die heidensche en bygelovige waarseggeryen gantsch geen leed toekomen sal. Maar ik en vinde niet daar by een enig woord / betekende / dat hen God / so doende / voor des Duivels werken sal verlossen of bewaren / als of die daar de hand in hadde. (2.) Het moeste Bileam / door drift van Godes geest / en tegen sijnen sin bekennen / datter geen Toverye (נחש *nachasch*) in of tegen Jakob, noch Waarseggerye (קסם *kesem*: in of tegen Israël en zy. Num. 23: 23. Want op beiderleye wijse word het hebreeusch *be-Jakoov* en *be-Jisrael* verklaard. IN 't ware Israel en moest die niet geleden worden / en TEGEN Israel en hadde die geen kraght. De naastvoorgaande en naastvolgende betuigingen van 's volx volstrekte veiligheid en kraght / door Gods beschermminge en hulpe / betonen dat de woorden in den laatsten sien alhier te neemen zijn. En 't blijkt daar uit/ dat nachasch nochte kesem niet van God is : maar, datse daarom van den Duivel zijn / daar van blijkt niet met al.

§. 17 (2.) Gelijk nu echter by verval van Godsdienst tot Afgodery / die beiderleye en meer ander slagh van Wiccheling onder 't volk van Israël gevonden is; waarom het ook van God ten swaarsten is gestraft: so heeft hy wederom d'opreghten onder hen vertroost / met die belofteniss: Ik sal de Toveryen (*keschafym*) uit uwer hand uitroeijen, en gy sult geene Guichelaars (*me-onenijm*) hebben. Mich. 5: 11. Dewijle nu genoegsaam uit voorgaande ondersoek bekend is / dat die beide namen / nu al dikmaals wederhaald/

die bondgenootschap met den Duivel geensins mede brengen: so moest het hier de draad der rede doen. Doch 't gene voorgaat / dat God ook de peerden, en wagenen, met de steden en vestingen uitroepen en verbreken sal; geeft sulx geensins te kennen: 't en zy men seggen wil / dat peerden / wagenen / steden / vestingen / ook werken van den Duivel zijn. En 't gene volgt zijn de gesnedene en opgerighte beelden, en de bosschen, die God ook met een verdelgen soude: doch niet als werken van den Duivel / maar als een werk van menschen handen; gelijk hy in het 12. vs met uitgedrukte woorden seit / dat gy u niet sult nederbuigen voor de werken UWER HANDEN. Daar in bestond het quaad: dat sy de goddelike eere deeden aan 't gene van henself met eigene handen was gemaakt; gelijk als mede wel te sien is uit Jes. 44. en Hos. 4: 12. so even daar gemeld.

§. 18. (3.) So troostelijk als dit den reghtgeloobigen voor af verkondigd wierde / so vreeselijk was ook de dreiginge voor sulken die sich aan die grouweldaden schuldig wisten. Ik sal (seit God / Mal. 3: 5.) tot u ten oordeel naderen; en sal een snel getuige zijn tegen de Toveraars (*Mecasschefijm*) en tegen de Overspeelders, en tegen de gene die valschelik sweeren, en tegen de genen die den loon des daghloners met geweld inhouden, die de weduwe, en den wese, en den vreemdeling het reght verkeeren, ende my niet en vreesen, seit de HEERE der heirscharen. Indien men nu magh seggen / dat al dit slagh van menschen hier genoemd / besondere gemeinschap / verdragh of verbond met den Duivel heeft; so magh men dat van die Mecasschefijm dan ook verstaan. Maar aangesien de Schrift die sonden altemaal seer dikmaals op het hatelijkste overhaalt; en echter nooit van eene onder allen seit / dat die deselve doen / in sulken maatschappye met den Duivel staan / waar door sy dat so doen: so is het bijster ongerijmd / van eene sulx te seggen / die even eens als d'andere alhier staat uitgedrukt.

§. 19. Wy hebben dus 't geheele oude Testament van voor tot achter doorgesocht; en niets gevonden / waar uit blijken magh / dat enige van al dat veelerhande slagh van Wicchelaars / besondere gemeenschap met den Duivel hadde: in 't Niew en worden die niet eens gedacht / behalven in de plaatsen die voorhenen VII. §. 13–20. al verhandeld zijn. De weinig redenen die ons daarin ontmoeten van de Toveraars / en brengen niets met allen mede dat ons diergelijk iets in gedachten brengen kan. (1.) Dat Paulus de Galateren betoverd noemt / Gal. 3: 1. dat seggen onse Oversetters datmen moet verstaan van een verblindinge der ogen van 't verstand; dat sy de waarheid niet en konden sien; gelijk de guichelaars der menschen uiterlike ogen betoveren, dat sy meinen te sien 't gene sy niet en sien. En dit en schrijven sy geensins den Duivel toe: maar seggen / dat d'Apostel hier de Leeraars by de guichelaars gelijkt, en geeft hen de voornaamste schuld van dese verleidinge, die als bedriegers met schoonspreken en listigheden d'eenvowdige verleiden. En dat is reght. Want hier het woord βασκαίνειν *baskainein* in den text so veel is als 't gesight beguichelen. En d'aardigheid van 't seggen des Apostels brengt my hier Erasmus in den sin / gemerkt het schijnt

schijnt op d'ogen self geseid / also terstond dan volgt / voor welker ogen Christus is geschilderd, onder u gekruist zijnde: als oft hy seide / sien voor ogen is geen guichelspel; of hebt gy mis gesien / wanneer gy Christus saagt gekruist? So niet / het hapert dan aan uw verstand: wie heeft dat dan beguichelt of betoverd; also het gene gy (te weten sommige doe uit Galatien op 't Pascha te Jerusalem geweest) met ogen hebt gesien / of immers klare tekenen / bevestigende 't prediken van den gekruisten Jesus / niet anders wesen kan; en dat gy evenwel met al uw doen bewijst / dat gy het niet gelooft.

§. 20. De volgende vijf plaatsen hebben 't woord van φαρμακεία *farmakeia*, φαρμακεὺς *farmakeus* en φαρμακὸς, *farmakos*; hier voor al eens en andermaal uit griekschen oversettingen des ouden Testaments / IV. §. 6. V. §. 6. VIII. §. 3. in opsight van verscheidene hebreeuwsche woorden aangehaald. En om dat hier de Schrift nu self die woorden spreekt: so komt 't et nu te pas / daar van te seggen / dat het eerste in den oorsprong anders niet dan maar geneesinge van siekten is te seggen. Doch door onkunde of quaadaardigheid der menschen menigmaal misbruikt; so dat men metter tijd door φάρμακον, *farmakon*, so wel vergift als heilsaam geneesmiddel heeft verstaan: so is door *farmakeia* meer vergiftiging betekend dan geneesinge; en door 't woord *farmakeus* of *farmakos* doorgaans niet anders dan vergiftiger gemeend geweest. En nademaal degene die dat doen / doorgaans ook d'andere onvrije konsten oefenden / van welken dus lang onder veelerley benamingen gesproken is: so heeft men desen naam ook wel in 't gros aan alle d'anderen gemeen gemaakt. Dit is de reden / dat de grieksche Oversetters ter naastvoorgemelde plaatse Mal. 3: 5. 't hebreeuwsch *mecasschefijm* vertalen *farmakous*. En 't heeft Calvijn derhalven niet ongevoegelik daar by geseid: *verum quidem est, inter alia superstitionum genera hoc nomen poni : sed quia hic solum legitur, non dubium est quin Propheta complecti voluerit omnes Divinos, Ariolos & Pythonicos, & quicunque tales sunt.* 't Is waar, dat dit de naam van seker slagh van bygelovig misgebruik betekent; maar overmits die hier alleen staat, so heeft het geenen twijfel, of 't is de meininge van den Profeet geweest, daar mede alle Wicchelaars, Waarseggers, Buiksprekers, en al wat sulker meer is, te verstaan.

§. 21. Daar mede heeft het nu te minder swarigheid / so wy de voorverhaalde woorden niet met eenerhande duitsch in onsen Nederduitschen Bijbel vinden; na dat den Oversetters of den Oversienders heeft gedacht / dat op de eene plaats de sin met dit / en elders met een ander woord bequamelijk verduitscht kon worden: hoewel ik niet sie / dat een der onderscheidene vijf plaatsen eischt het grieksch met enig ander duitsch woord te vertalen / dan in de eerste plaats. Doch laatse ons eens alle by malkander stellen. (2.) Gal. 5: 20. telt Paulus onder de verdoemelijke werken van het vleesch, de φαρμακεία, *farmkeia*, venijngevinge. (3.) Openb. 9: 21. word van der menschen onboetvaerdigheid geseid / dat sy sich niet bekeerden / onder anderen / van hunne φαρμακείαι *farmakeiai*, venijngevingen. (4.) Openb. 18: 24.

18:24. word aan 't afgodisch Babylon verweeten/ dat sy de volkeren door hare φαρμακεία *farmakeia* toverye (seggense nu hier) verleid heeft. (5.) Openb. 21:8. daar worden in den poel die steeds van vuur en swevel brand/ benessens anderen geweesen de φαρμακεῖς, *farmakeis* toveraars. En laatstelik word Openb. 22:15. noch geseid/dat daarom ook deselve φαρμακοὶ *farmakoi* toveraars, met d'andere grove sondaars sullen buiten 't nieuw Jerusalem verstoten zijn. Doch geen van dese plaatsen geeft te kennen/ dat dese menschen meer dan andere gemeinschap of verbintenisse met den Duivel hebben: maar word de *farmakeia*, het zy toverye of venijngevinge verduitscht/ daarom verooreeld/ dat het een der werken is van 't vleesch; en so de *farmakoi*, of *farmakeis* (alhier geheten toveraars) ook buiten in den poel geworpen/ om datse 't vleesch niet overwonnen/ maar gehoorsaamd; en Gods geboden niet gedaan/ maar overtreden hebben: gelijk dat uit de vergelijkinge der naastvoorgaande tegenstelling Openb. 21: 7/ 8. en 22: 14/ 15. klaarlik blijkt. Dus veel dan van die plaatsen der Schrifture/ in welken ons de Handelingen/ Wetten/ Spreuken/ nopende de menschen die men met den Duivel oordeelt om te gaan/ voor ogen zijn gesteld.

XI. HOOFDSTUK.

Veel minder vindmen 't minste in de Schrift, ook daar sy van Verbond tot boosheid spreekt, het gene na dat toversch Vloekverbond gelijkt.

§. 1.

Indien de Schrift in al 't voorseide/ so als nu gebleken is/ ons niet het minste te verstaan geeft/ dat de menschen/ diemen noemt Waarseggers/ Duivelskonstenaars en Toveraars/ het minste datse doen door werkinge des Duivels doen/ of meer dan andere verwaten sondaars met hem omgaan of gemeinschap hebben: so is het verre af van een Verbond met hem te hebben/ waar door sy 't al met sijnen bystand doen/ of hy door hen en ook tot hun believen werkt. Doch om op alle wegen uit te sien/ waar door ons iets van desen aart ontmoeten konde: so sal ik noch eens nader soeken/ of ook wel ergens word van een Verbond gesproken/ of enige besondere gemeenschap met den Duivel of vervloekte geesten/ die op dat slagh van volk besonderlik gepast magh worden. Ik sal derhalven alle sulke plaatsen in de Schrift vervolgens gaan besoeken/ daar van iets diergelijk gesproken word; en met voorname taal-en schriftgeleerden overleggen/ wat in deselve magh te vinden zijn het gene verre of naby na enige verbintenis der menschen met den bosen Geest gelijkt.

§. 2. En om hier inne niets voorby te gaan/ so soek in de Concordantien van

van Thronmius / dat onwaardeerlijk boek / met reght voor 't leidsnoer der opregte Schriftgeleerdheid te beroemen ; de plaatsen der Schrifture by malkander / die enigsins van een verdragh / verbintenisse of verbond zijn sprekende : en so bevind ik datter 103. besondere plaatsen zijn in 't Oude Testament / die van verbintenis / verdragh ofte verbond der menschen met malkanderen / en tegen andere menschen spreken ; en 171. die Gods verbond met menschen melden / en der menschen wederom met God ; 't welk daaren boven tweemaal word genaamd een sout verbond, de Schrift 4. maal het Boek van dat Verbond / en ook so veelmaal de Arke (in duitsch de kiste) van dat selve goddelijk Verbond. Sy spreekt ook van verbintenis der menschen / by gelijkenisse ; met de beesten / Job 40: 23. Hos. 2: 17. met de steenen / Job 5: 23. ende met hunne eigene ogen ; al ten goede. So ook in 't Niew Testament : daar word maar 4 maal van een menschelijk verbond / en dat wel driemaal op het huwelijk gesproken ; en dan noch 15 maal van 't goddelijk verbond met sijn gelovig volk vermaand / en tweemaal d'arke des Verbonds genoemd ; al op den selfden sin.

§. 3. Maar dat en is het niet : het moet verbintenis in 't quade zijn / daar wy na soeken/en die wel met den Duivel self ; niet by gelijkenis / maar na de letter te verstaan. Doch sulx en vind ik nergens : de Duivel word in geen verbond / noch letterlijk noch geestelijk in 't minst gedacht ; maar wel Verbond in 't quaad. 't Welk echter noch ten overvloed wat nader ondersocht moet worden : of 't enigsins na dat Verbond des Duivels wat gelijken moghte / daar 't ons om is te doen. Ik vinde dan maar 10 plaatsen / te weten 8. in 't oud / en 2. in 't niewe Testament / die hier op in bedenkinge te nemen zijn. Derselver spreken 6. van een Verbond of tsamenrottinge der menschen tegen God ; dat immers al na by komt / so daar iet diergelijk in wesen moghte ; een / die van een Verbond met den Afgoden meld : twee van alsulke / die sich self ten quade overgaven / en vervloekten ; en eindelik noch een van die so boos zijn / dat sy geen verbond en houden. Is daar de Duivel nu niet in te vinden / so word na sijn Verbond met Toveraars en Toveressen in den ganschen Bybel te vergeefs gesocht. Wy sullen volgens dese onderscheidinge die alle dan vervolgens overgaan.

§. 4. I. Van d'eerste soort beginnende (1) de Koningen der aarde stellen sich op, en de vorsten beraadslagen tsamen, tegen den HEERE en sijnen Gesalfden. Dat doen die koningen en vorsten met malkander ; maar geen van allen met den Duivel. Of gaf hen dat de Duivel in ? dat moest dan eerst bewesen worden : maar dan en soud 'et noch al geen Verbond zijn / daar wy nu nochtans van spreken. So ook niet (2) dat de koningen te samen tegen God en sijne kerk vergaderd, en te samen doorgetogen waren. Psal. 48: 5. want dit gelijkt so weinig na sulk een verbond / dat ik byna beschaamd ben dese plaats alhier te pas te brengen. (3) En van den selfden inhoud is de derde Jesa. 8: 9–12. daar God de vyanden sijns volx doet tarten / over hunne nietige raadpleginge en verbintenissen / tot onderdrukkinge des volx van sijn Verbond. Vergesellet u te samen, gy volkeren ; doch werdet ver-

broken. ens. Beraadslaagt enen raad; doch hy sal te niete worden. ens. Gyen sult ook niet seggen ene verbintenisse, van alles daar dit volk van seit, ene verbintenisse ens. Het is te seggen / dat God het alles sal verydelen; so dat het niet te achten zy.

§. 5. (4.) Maar 't gene hier nu volgt / schijnt wyp wat meer te willen seggen. Indien daar menschen in de Schrift bekend zijn / die ooit verbond self met den Duivel hadden / so zijn de Overheden van Gods volk de eersten daarmen dat af leest. Want dit woord van de Heerschers te Jerusalem geseid: als dat sy sich beroemen / wy hebben een Verbond met den Dood gemaakt, en met de Helle hebben wy een voorsightig verdragh gemaakt ens. Jes. 28: 15. Genoegh / het en behoeft niet verder. Nu / met de Helle, is dat nu niet genoegsaam / met den Duivel? En isser wel voorsightiger verdragh dan 't gene Glanvill en Danæus ons beschrijven / so als de Duivel met sijn volk gewoon is op te righten; in even veel artijkelen bestaande als 't gene God met Israel gemaakt heeft / op dat hy immers ook in het getal Gods aap magh zijn? Maar hier is dienstig eens voor al te weten / dat in den ganschen Bijbel over al de Helle ledig is van Duivelen; maar vol van dode menschen / en wormen die hen 't vleesch van het gebeente knagen: dat is / de Hel is anders niet dan 't graf. Waar tegen niet en strijd dat evenwel de Duivel met sijne Engelen in 't eewig vuur verwesen / dat is op ene geestelike wijse door Gods maght gebonden / en in 't gevoele sijner gramschap brand so als te sijner plaatse is getoond. I. b. IX. § 12 – 15. en XIX. §. 10: 18. Dan hier ter sake; 't hebreeusche woord שאל *Scheool*, dat hier staat helle, word 65. maal / en 't grieksch woord ᾅδης *Haidees*, elf maal gevonden in den Bijbel. *Scheool*, dat hebben onse Oversetters op 28. plaatsen Helle, en 26. malen graf vertaald: *Hadees* altijd Helle; ook op plaatsen daar 't de Hell niet wesen kan / gelijk als Hand. 2: 27 / 31. Het blijkt uit I b. II. §. 17. dat *Hadees* en *Scheool* betekenen de onderaarsche plaats der doden: en daar is niet een eenige plaats in de Schrift / daar het niet beide van het graf verstaan kan worden; en veele daar het so moet zijn verstaan. Van dese laatste soort betoon ik dat de plaats is daar ik nu in besig ben.

§. 6. Want laat my dat eerst met onse eigene vertaalders eens bewijsen; van wien dit volgende hier op de kant staat aangetekend. Op de woorden / met de helle hebben wy ens. No. 49. Of *wy hebben een overlegginge met het Graf; of helle gemaakt.* Dit soudemen seggen op de hedendaagsche maniere van spreken, *wy hebben intelligentie of correspondentie met de Helle*, *of 't Graf.* De weelde en de hoogheid deses weerelds maakt de godlose gemeenlik so verwaand, ende so moedig; dat sy sich laten voorstaan, datse noch dood noch helle hebben te vresen; so dat sy self den Almaghtigen uitdagen ende trotsen Siet Jes. 5: 19. ende Job 5: op vs. 23. Die twee plaatsen alhier aangewesen / zijn van ongelijken inhoud / ende dienen nochtans wel ter sake. D'eerste Jesa. 5: 19. meld de woorden of gedachten van dit selfde slagh van menschen / die uit trotsheid allen ernst der goddelike dreiginge bespotten; als ofse seiden; (dit zijn de woorden onser Oversetters) men dreigt ons elke reise, maar

daar en volgt niet op. Is 't Gode ernst, so laat hem spoeden, wy en vragen na uwe dreigementen niet; laat God vry komen als hy wil: aldus bespottende de lankmoedigheid des Heeren. Hiermede maghmen vergelijken 2. Pet. 3: 3/ 4. Maar dat by Job vertoont in tegendeel 't vertrouwen der gelovigen op God / dat hen verseker en gerust doet sitten tegen allerley gevaar en ongemak. Met de steenen des velds (seit Eliaz) sal uw verbond zijn, en 't gedierte des velds sal met u bevredigd zijn. Dat is / (seggen hier op onse Oversetters) gy sult van alle perijkelen vry zijn, ens. en sy wysen ons daarna tot dese selfde plaats van Jesaias.

§. 7. Na dese opening ons hier van hen gegeven / en alle verdere omstandigheden van den text / so is genoeghsaam te verstaan / dat hier word uitgebeeld / hoe trotselik de menschen in dien tijd henselven lieten voorstaan / datse lichtelik so haast noch geenen nood en hadden van 't menigvuldig onheil dat hen de Profeeten dreigden; en dat het lang noch op geen sterven aanquam. Immers sy en waren door geen dreigen te vervaaren / so verhard als sy doe in de sonde waren: even of sy zegel ende brieven hadden / dat sy wel souden vrygaan van 's lands algemeen bederf; en dat een verwoestenden oorlog/het land als een overvloeyende geessel doortrekkende, hen neffens anderen niet soude treffen. Want datse seggen / wy hebben ons de leugen tot enen toevlught gesteld, en onder de valscheid hebben wy ons verborgen: dat is so veel als datse sich verlieten op de middelen en wegen van finesse en doorstekene bedriegeryen / waarmede sy sich altijd meinden te behelpen / om in den swaren overal in 's vyands handen niet te komen. So zijn het dan geen Toveraars tot welken hier gesproken word; de Toveryen / noch der heidensche gebruiken met verscheidene hebreeuwsche woorden uitgedrukt / en in voorgaanden onderscheidelik verklaard / en word hier niet gedacht: maar der gemeene sonden van het land / en sonderling der trotse onbekeerlikheid en hardigheid des volx.

§. 8. Ten anderen / de Helle (so als wy daar door verstaan) en word in dit kapittel niet gedreigd: maar dat den oorlog der Assyriers / door welken God het Koningrijk van Israel verwoesten wilde / veel dode luiden maken soude. En voor de doden is het Graf; dat stellen onse Oversetters tweemaal in de keur benevens het woord Helle; seggende / de Helle of het graf. Ik neem de keur / en kies het Graf: dat past hier by den dood; en word'er altijd bygevoegd / maar nooit de Hell / in sulken sin / dat daar de plaatse der verdoemden door verstaan moet worden. En desgelijx / daar in ons Duitsch staat met de Helle, daar heeft de Syrische oversettinge / met den kuil, de Chaldeeusche / met den verderver ('t graf verderft en verslind alles / Spreuk. 30: 15/ 16.) Twee Latijnsche Oversettingen van Pagnin en Tremellius / de Fransche / d'Italiaansche / d'Hoogduitsche van Piscator / stellen altemaal het Graf / en niet de Hell: veel weiniger den Duivel / van wiens graf men nergens leest. So is hier dan ook niet een woord van iets dat na 't Verbond der Toveraars en Toveressen met den Duivel sweemt.

§. 9.

§. 9. (5.) By Jeremias word cap. 11:9. wel gesproken van verbintenisse, die onder die van Juda en Jerusalem bevonden was: doch dat was om sich wederom (als of 't met opsett ware) te keeren tot de ongereghtigheden hunder vaderen, na Gods Profeten niet te horen / den afgoden na te gaan / en Gods Verbond alſo te breken: ſo als hy 't ſelf aldaar verklaart. Maar van verbintenisse met den Duivel niet een woord. Geen wonder dat ter ſulke verbintenis ten quade wierd bevonden onder 't volk. De verbintenisse hunner valſche Propheten was in 't midden desſelfs; ſo als de volgende woorden mede brengen / tegen de Wet / en tegen de Profeten die ſich voor de waarheid ſtelden. Ezech. 22:25. So dat het volk was als de leeraars waren; en by gevolge een algemeen verval in Godsdienſt / leer en leven; als of ſe elkanderen geſworen hadden om God af te gaan / en 't heilig heil verbond trowloosſlik te vernietigen. Op deſe kraghtige maniere ſpreken de Profeeten / om 's volx verdorventheid op 't vuilſte en na waarheid af te beelden / en Gods gedreigde ſtraffen des te blijkeliker te reghtveerdigen. Maar wat is daar toch in / dat na ſulk doen gelijkt als van dit Bloeiverbond der Tovereſſen met den Duivel word verteld?

§. 10. II. Maar eene plaatſe is 'er by Hoſeas / de welke ſeit dat Efraim (dat is te ſeggen de 10 ſtammen / of het volk des rijx van Iſrael / dat doe van Juda afgeſcheiden was) ſich vergeſelde met de Afgoden. Hoſ. 4:17. Doch ieder een kan ſien / dat dit in 't minſte niet gelijkt na ſulk Verbond des Duivels met de Toveraars. Want eerſtelik ſo is het vergeſellen aanſtonds geen verbond: of immers niet ſo veel te ſeggen / als met ſijnen bloede te onderſchrijven ſekere artijkelen / van ſulken inhoud als Danæus maakt van dat Verbond. Ten anderen / ſo zijn d'Afgoden ook geen Duivelen. De Duivel is een geeſt / die vleeſch noch been en heeſt: maer d'Afgoden der heidenen zijn ſilver en goud, een werk van menſchen handen. Pſal. 115:4. de Duivel is van menſchen handen niet gemaakt. D'Afgoden hebben monden, maar en ſpreken niet; de Duivel / ſeggenſe / heeft geenen mond / en hy ſpreekt: d'Afgoden hebben ogen, maar en ſien niet; de Duivel ſiet / na hun gevoelen over al / en hy heeft geen ogen: d'afgoden hebben oren, maar ſy horen niet; de Duivel hoort ſeer wel / en ſonder ooren; ſy hebben enen neuſe, maar en rieken niet; maar hy doorſnuffelt alle dingen / ſonder neus: ſy hebben handen, maar en taſten niet; hy daar en tegen taſt het alles ſonder hand of handſchoen aan / ſo dat hy bergen kan verſetten / alſo ongelovig als hy is: ſy hebben voeten, maar ſy gaan niet; hy loopt en draaft de gantſche weereld door / hoewel hy geene voeten heeft; ſy geven door de keele geen geluit; hy geeft geluid / en raaſt en baart op allerleye wijſe / ſonder keel. Daar is dan gansch in den Afgoden niets / daar mede ſich d'afvallige Iſraliten vergeſelden / dat in den Duivel word geſteld te zijn in opſight van 't Verbond der toveraars met hem. En op dat niemant denke / dat ik hier te ſpottelik op deſe wijſe ſpreeke; men tone my maar een plaatſe in 't oude Teſtament / alwaar een Afgod anders iet te ſeggen is dan ſulken beeld / van menſchen handen toegeſteld. Want het komt altijd op die woorden van Ds-

kpas

kpag uit; het waren geene Goden, maar het werk van menschen handen, hout ende steen. Jes. 37: 12. Met d'Afgoden is dan te seggen / met d'Afgodendienaars in den Afgodsdienst gemeenschap hebben.

§. 11. III. (1.) Wy komen tot den stoel der schadelikheden (of elendigheden) die moeite verdicht by (of tegen) de insettingen; en sich met God niet vergeselschappen sal. Psal. 94: 20. De genen die Coccejus volgen / en dese woorden op den stoel der Roomsche Pausen passen / en sullen niet verstaan / dat hier van sulken stoel als men den Duivel sett / in sulken bloedig vloekverbond / gesprohen word. Maar onse Oversetters neemen 't van de bose schadelike Reghters? en ik ook: te weten / onder 't volk waar aan die Psalm gegeven is / 't welk denselven in den Tempel song en speelde / en God klaagde / en om hulpe bad / tegen sulke swaare onderdrukkinge; sich troostende / dat hy 't als een regtveerdig God ook soude doen. Het was dan naauwelix de pijne weerd / dat ik tot desen einde dat wy hier beogen dese plaatse bybraght; maar het is om te betonen / dat ik niets wil overslaan.

§. 12. (2) Siet hier nochtans een vloekverbond. Ruim veertig mannen hadden sich met ene vervloekinge verbonden, om te eeten noch te drinken / voor datse Paulus hadden om de hals gebraght. Hand. 23: 21. Doch alsmen 't wel besiet / die ἀναθεματισμὸς *anathematismos* vloekverbintenisse was met den Duivel niet / maar van die 40 Joden met malkander; niet volgens wetten van den Duivel voorgeschreven / maar op voorwaarden by hen self gesteld: niet om hun lijf en ziel te geven aan den Duivel; maar (so der Joden anathema mede braght) Gods plagen in dit leven over sich beroepende / indien hen dese sake quam te ontstaan. Ja self en salmen niet betonen konnen / dat dit altijd so verre ging; also noch 't grieksche woord *anathema* sulx mede brengt / noch ook 't gebruik der Joden / noopende verscheidene trappen van verbintenis / te lang / onseker / en onnodig om hier te verhalen.

§. 13. IV. Ik sluite dan met noch een slagh van menschen welke Paulus onder d'allersnoodste stelt / en dat van Heidenen: te weten de verbondbrekers (ἀσύνθετοι *asynthetoi* by hem genaamd) Rom. 1: 31. Het zy dat hy verstaat dat sy 't Verbond met God of menschen breken; indien wy 't al op 't ergste neemen / so weet d'Apostel / die verlicht was van Gods Geest / geen snooder menschen / in den staat des Heidendoms en der verdorvene natuur / dan die alleenlik in 't verbond dat sy met God of menschen hadden niet en blijven. Hoe soud hy dan van Kristenen geweten hebben / die sich noch daar en boven in een niew verbond begeven souden met den Duivel / en God verlooghenen / om sich met lijf en ziel aan sijnen vyand / en van alle hope hunder saligheid / ter eewige verdoemenisse souden overgeven? Sie Leser / sulk een vreemde saak is dat Verbond / in alle schriften die van God zijn ingegeven / dat sy genoegh het tegendeel daar van betoonen. En dus veel van besondere schriftturen; nu laat ons haren ganschen draad en algemeenen inhoud eens met dat gevoelen vergelijken.

XII. HOOFDSTUK.

Het kan ook met den draad der leere van de Schrift aangaande Gods Verbond geensins bestaan.

§. 1.

NA dat wy nu de gansche H. Schrifture door en door / op alle sulke plaatsen daar in 't minste maar gerept word van die onbetamelike konsten / welke aan den Duivel toegeschreven worden / als mede daar van een Verbond ten quade word gesproken / ten diepsten hebben ondersoek gedaan; en echter 't alderminste niet gevonden dat na een verbond der bose menschen met den Duivel enigsins gelijkt: so mogen wy nu vrypelik wel een stap verder gaan / en sien of 't wel bestaan kan met de Schrift / en met den draad en grond der leeringe van onse saligheid daar in geopenbaard. Om dit te weten dunkt my best / eerst d'order en 't verbolg der Openbaring na te speuren / daar in de gronden en de reghten van Gods Heilverbond te sien. Sijne huishoudinge daar over met sijn volk word van de Schriftgeleerden in drie termijnen onderscheiden; so verre als 't opsight heeft op 't volk van Israel en 't zaad van Abraham / den Vader der gelovigen: eerst onder de Belostenis / doe onder de bedieninge der Wet / en namaals tot op heden onder 't Euangelium.

§. 2. Voor af is dienstig te bemerken / dat het voorseide Vloekverbond seer breed word opgegeven. Het is niet / dat so hier of daar / so nu en dan man ofte vrouwe in vertwijfeldheid geraakt / sich al te verre bloot geest aan den Duivel; of dat hy ergens enen Judas ofte Ananias in sijn herte vaart: maar 't word gehouden voor een algemeen en ordinaris werk. Daar is nooit Toveraar geweest, (so hebben wy I. b. XXII. §. 9/ 12. onsen eigenen Danæus horen seggen /) die geen verbond gemaakt heeft met den Satan. En so gy noch wat verder leest / so is dit een Verbond dat pleghtelik bezegeld en besworen word; dat ook door Offerhande en wederzijdsche pandwisseling bevestigd word. Daar is dan nauwelijx so veel beslaghs in Gods Verbond te bemerken / als na dit seggen in 't Verbond des Duivels word gemaakt. Nu merk eens / Leser / hoe hier uit moet volgen / dat Gods allerheiligste Verbond / daar so veel goddelike boeken van beschreven zijn / dat so geroemd word in die boeken / insonderheid na dat het is vernieuwd door 't dierbaar Bloed van Gods geliefden Soon / en seer verheerlikt door heilrijke gaven van Gods Geest: dat uit geen noemens noch beroemens waerdig is / in vergelijkinge van dat verbond des Duivels / indien dat is gelijkmen daar van spreekt. Want men moet stellen / dat de Heidenen en ongelovigen / die sich behelpen met des Duivels volk / in dat Verbond begrepen zijn. Dese volkeren horen na Guichelaars en Waarseggers: seide Moses van de Kanaanijten. Deut. 18: 14. En 't eerste Boek heeft ons getoond / hoe aller Heidenen godsdienst door dat volk van ouds af heeft bestaan / en noch bestaat. Sy zijn dan altemaal of in of onder dat verbond.

§. 3. Niet hoger te beginnen dan van Abraham / die ook dan al moet onder

dat Verbond geweest zijn / wanneer hy self noch een Afgodendienaar was; (Jos. 24: 2.) indien te sijnen tijde niemant God en kende dan hy met de sijnen / en dat hy nu geroepen was: wat warender al Toveraars de gansche Weereld door / besett met het afgodisch Heidendom; en volgens dien ook bondgenoten van den Duivel / gelijk Danæus seit dat sy daar alle zijn. Siet daar den Duivel al met sijn Verbond / al diep gewortelt in de Weereld / en ten einden uit verspreid / eer iemant buiten Abraham en sijne huisgenoten daar voor eens bekend was / dat hy stond in een Verbond met God. Wiens bondgenoten groote dingen souden doen / wanneer sy ruim 400 jaren na dien tijd / het land dat tusschen den Jordaan en halve breedte van de middelandsche Zee bepaald is / en dat noch na so veel uitgestane swarigheden en gevaren / erven souden: terwijl de Duivel lang voorheen het volk van sijn Verbond de gansche wijde weereld (wel duisendmaal soo groot als 't land van Israel) ten besten geeft. Maar is dat wel begrijpelijk? Heeft God de weereld dan geschapen voor den Duivel? Heeft hy niet alles om sijns selfs wille gewroght; ook den godlosen tot den dagh des quaads! Spreuk. 16: 4. Hoe kan dit dan met die huishoudinge des groten / wijsen / goeden Gods met sijne Kerk bestaan?

§. 4. Indien men seit / dat ik met een den Heidenen de saligheid toe schrijven moeste / om dese selfde redenen / dat anders veel meer menschen souden in 't verderf dan tot het leven komen: so geeftmen my de naaste reden in den mond / dat God de Heidenen heeft laten wandelen in hunne wegen; Hand. 14: 16. en om derselver ongereghtigheden tot vordere begeerlikheden noch wel overgeeft; Rom. 1: 24/26. maar nergens staat 'er / aan den Duivel. En hier was 't evenwel dat het uitdrukkelik geseid moest zijn / indien daar sulk verbond was met den Duivel: also het byna wat meer was / daar van by gemaakt / dan blotelik slechs van den doolwegh op den reghten wegh bekeerd te zijn. Wel wist ons Paulus dit te seggen: dat wy in 't Heidendom tot stomme Afgoden, maar niet tot enen sprekenden Duivel / die sulke gruwelike wetten spreekt / zijn afgetrokken en geleid geweest. 1. Kor. 12: 2. En soude hy / of soude Moses al in sijnen tijd / en soude God aan Abraham / niet eens betuiginge daar af met woord of teken hebben willen doen; dat sulken sake was / en dat het onderscheid des eersten en des tweeden stands van den verlosten mensche so veel groter en veel klaarder stelt? Of salmen mogen seggen / dat God niet heeft gewild of ook geweten / sijnen volke de alderkraghtigste overtuiginge te doen / hoe seer sy aan hem zijn verplight; en dat op sulke plaatsen / en in sulke reden / die geschikt zijn om de eere sijner eindelose goedheid te vermelden / hoedanige verscheide Psalmen zijn / de lofsangen van Maria en van Zacharias / de Sendbrieven van Paulus aan de Galaters en Efesers; en besondere plaatsen in deselve daar nadrukkelik van sprekende. Niet een van allen meld van dat Verbond des Duivels 't allerminste woord.

§. 5. Maar ik en sie niet / datter een van allen ooit geweest is / die sich eens bedacht heeft / om het met Schrifture te bewijsen. Dit was wel nodig / om den mensch te doen geloven / dat God wijs en goed genoegh is / om hem

uit de sondige verdorventheid te helpen / en door een Verbond op sijns Soons offerhande met sich eewig te versoenen. Nochtans word dat / hoe klaar het is geopenbaard / van 't meerendeel der menschen niet geloofd. Ja self by dat geloof bywijlen noch veel aanstoots by Gods bondgenoten. En dese evenwel / ja self so grote Leraars onder hen / geloven sonder schrift van God of menschen / op 't bloot verklaren van een ongeletterd volk / van menschen / die de minste oefening en onderwinding hebben / so als gemeenlik dese Duivels bondgenoten zijn; dat die vervloekte Geest / die al ten tijde datter maar twee menschen in de wereld waren / voor eewig is van God vervloekt geweest; de maght van eersten af gehad / de gansche weereld voor gebruikt / en tot op deser ure toe behouden heeft / en heden self ook onder 't volk van Gods Verbond / en van de hervormde Kerk; om onder hen geduriglik en overal de menschen af te trekken tot sijn vloekverbond / tot sijnen Dienst / en Doop / en Offerhande : en kondense noch meer bedenken / sy seiden meer. En waarom is dit toch te doen? wat geeft de Duivel / so hy hen al woord houd / by dat God bereid heeft voor de sijnen? Wat winnen sy / voor 't gene sy verliesen? Sy sweeren / seitmen / God eerst af / en volgens dien het einde huns geloofs / de saligheid der zielen / voor altoos. Daar voor genietense / so 't waar word / wat? de Koningrijken deser weereld / met al der selver heerlikheid? Lang niet: maar 't meestendeel blijft alsse waren / gering / en arm / en by de weereld self veracht / en een rampspoedig einde voor het laatst. Belooft hy hen ook veel? Dat sal Danæus u wel seggen: somtijds een Duivels nachtmaal / en de kraght om menschen quaad te doen: die hen in 't een of andere beledigd hebben: daar voor hy hen niet eens bewaard heeft / noch vergoedinge genieten laat ; so dat het maar een arme wraak is / daar sy God om afgaan / en des Duivels eigen worden. Hoe is dat in te schikken by 't Gelove dat ons God in sijne Schriften leert / en de Verbonden ons daar in van sijne zijde voorgesteld?

§. 6. Is 't dan geen schande / sulx als niet alleen ten aansien van den mensch / (waaraf te voren al gesproken is. III. §. 14.) maar ook van God en van sijn Woord / so ongerijmd / so tegenstrijdig / ja onmogelijk is toe te staan; nochtans van so vermaarde mannen / ook in onse Kerk word voorgestaan / en 't domme volk dus buiten de Schrifture / en tegen haren inhoud omgeleid? Of wil ik hen noch self een weinig helpen / om een bewijs te geven uit de Schrift / daar op sy nooit eens zijn bedacht geweest? Het sal dan zijn dat God ons heeft getrokken uit de Maght der duisternisse, en overgeset in 't Koningrijke sijns geliefden Soons, Kol. 1: 13. en dat wy van de magt des Satans zijn bekeerd tot God. Hand. 26: 18. ontwaakt met eenen uit den Strik des Duivels, onder welken wy gevangen waren tot sijnen Wille. 2. Tim. 2: 26. Ook word uitdrukkelik geseid: dat Christus heeft genesen sulke menschen die van den Duivel overweldigd waren, Hand. 10: 38. Ik weet geen kragtiger Schriftuur te vinden / om hen self te helpen dat Verbond bewijsen / dan degene die daar nu staan uitgedrukt. Moest ik voor hun gevoelen strijden; ik soude 't daar uit nemen moeten : of hebbe reden om hen af te

vragen

bragen wat sy beters hebben. Of is het wel van noden wat wy 't doen? Want niemant van hen allen / schoon dese plaatsen van 't geweld verstaande / daar de Duivel alle menschen onder houd ; heeft echter ooit gedacht / deselve op 't Verbond / of op de Toveraars / als Duivel bondgenoten / toe te passen. Of meinen wy / dat al de kristen Kolossensen / of Efesiërs / by wien Timotheus een leeraar was / en voorts ook al die Heidenen / tot welken Paulus wierd gesonden om te prediken / te voren altesamen toveraars geweest zijn? Dat heeft noch niemant van hen ooit geseid / of daar gedachten van getoond. En wat de woorden des Apostels aanbelangt / Hand. 10: 38. van sulke menschen als de Heere genesen hadde : die wilmen van besetenen verstaan / daar hy de bosen geesten uit gedreven heeft ; en heeftse na 't uitgeven van mijn II. Boek ook tegen mijn gevoelen ingebraght / om te bewijsen / dat Dæmon en Diabolos een ding is. So dan besetenen / gelijk betoverde van Toveraars te onderscheiden zijn : so heeft ook niemant de gedachten ooit gevat / om dese plaatse tot bewijs van dat Verbond ooit by te brengen.

§. 7. Nu laat ons evenwel die beide plaatsen van naby besien ; te meer / alsoo ik die in 't II. boek / daar 't pas gaf / niet verhandeld hebbe / en datse my zijn voorgeworpen. 2. Tim. 2: 26. De woorden in haarselven / buiten menschelijk vooroordeel ingesien / zijn eerst in hunnen tsamenhang te sien. D'Apostel hoopte / dat een Leeraar als Timotheus / sachtmoedigheid gebruikende in 't onderwijsen ; van God den segen hebben soude / om hen die tegenstaan te brengen tot erkentenis der waarheid en bekeeringe. 't Welk so veel soude zijn / als een ontwaken uit den strik des Duivels ; en niet dat dit daar eerst op volgen soude : also hy die alreeds bekeerd is / niet meer kan slapen in den strik als onder dien gevangen zijnde. Maar nu ontwaken sy door dien sy sich bekeeren ; waar toe? tot sijnen wille ; niet des genen die hen eerst gevangen hield / maar die hen de genade tot erkentenis der waarheid doet / te weten Gods. Gelijk d'Apostel elders seit / hy volmake u in allen goede werke, op dat gy sijnen wille doet. Hebr. 13: 21. en / op dat gy moogt beproeven sijnen wille. Rom. 12: 2. Dus hadden 't onse Oversetters ook eerst aan de Oversienders opgegeven / en op de kant de woorden tot sijnen wille, N. 93. aldus verklaard. Namelik, Gods wille, om dien te doen. Andere verstaan dit van den wille des Satans, ende voegen het by het woord *gevangen waren*, namelik, om den wille des Satans te doen: Dan het eerste (seggense) komt beter over een met den griekschen text. Het schijnt dan datse van de Oversienders overstemd geweest zijn / om dat het daar nu so niet staat. Nochtans was Beza ook van hun verstand / en Hammond desgelijx ; voortreffelike mannen / en welker eerste 't niew Testament alleen vertaald heeft in 't Latijn / so goed als wy het hebben in het Duitsch. So hangt de rede dus aan een. „Of God hen gave de bekeeringe „tot erkentenis der waarheid / en sy dus uit den strik des Duivels / onder „welken sy gevangen waren / tot sijnen (niet *αὐτῷ autou*, dat soude op

„ den naasten / dat is den Duivel / slaan; maar daar staat ἐκείνου ekeinou, „ dat wijst op den eerstgenoemden / te weten / Gods) goeden en volmaakten wille, ontwaken moghten.

§. 8. Is nu de Duivel hier de helsche geest; en is 't sijn strik, en zijn daar menschen in gevangen; altoos het is tot sijnen wille niet / dat hyse vangt of houd: dat hy so wetten stellen kan / en een verbond oprighten / en sijnen wille door die arme menschen doen. Maar laat ons sien of 't ook sijn strik wel zy; so niet / wie dese Duivel wesen magh. 't Woord παγὶς pagis, strik, word noch tweemalen op de sonde / en tweemaal op de straffe toegepast. Luk. 21:35. en Rom. 11:9. op de straffe / en 1 Tim. 3:7. en 6:9 op de sonde / gelijk de woorden dat daar mede brengen. Hier maghmen 't ook niet anders dan van sonde / waar van de mensch bekeerd sal worden / of ontwaken sal / verstaan; op dat hy niet ontslape in den tweeden dood. Die rijk willen worden / vallen in versoekinge / en in den strik, en in vele dwase en schadelike begeerlikheden. 1. Tim. 6: 9. Siet daar den strik der sonde door begeerlikheid; die ons daar toe versoekt / aftrekt en verlokt. Jak. 1: 14. Daar is ook noch een strik des Lasteraars, τοῦ διαβόλου tou Diabolou, des Duivels staat in 't Duitsch / 1. Tim. 3: 7. Onse Oversetters staan my toe / dat tweemaal 't selfde woord van Duivel daar verduitscht magh worden Lasteraar: en also des Duivels oordeel en sijn strik, geseid zijn oordeel en de strik des lasteraars. Indien dat daar so is / so hier dan ook. Wie is dan dese Duivel / dat is lasteraar / die d'ongelovigen en sondaars als met enen strik ἐζωγρημένους ezogremenoes, gelijk als levendig gevangen houd? want dit is de kraght van het grieksche woord.) Met reden is also te noemen ὁ συλαγωγῶν ho sylagogoon degene die als enen roof vervoert der menschen herten door Filosofie en door ydele verleidinge en overleveringe der menschen. Kol. 2:8. hoedanig aller Heidenen godsdienstigheid bestaat. Want dese Filosofen waren 't meest die 't Euangelium met lasteringe tegenspraken; en over sulx was hunne bose Filosofie ook de strik waarmede sy de menschen deden slapen in de dolinge. Sodanig is het mede 't gene hier de menschen dus doet slapen in 't gelove van sulk een Verbond des Duivels. Dat is dan dese strik niet / maar hy is in den strik die dat grlooft.

§. 9. In de woorden des Apostels Hand. 10: 38. Cornelius / die een Romein was / en daar by een Heiden / en konde door διάβολος diabolos (Duivel staat in 't Duitsch) geene Daimons verstaan; want die nooit also by hen noch by de Grieken zijn genoemd geweest. En heeft hy den Apostel niet verstaan / hoe is hy door desselfs vertoog bewogen tot bekeeringe? En so de Duivel al een Daimoon was; die naam was doe noch by de Heidenen veel meer in 't goede dan ten quade in 't gebruik: so moest het hem geweldig stoten / hoe sy de menschen plaagden / en het een weldaad was van Christus / de selve van hen καταδυναστευομένους katadynasteuomenoes overweldigd te genesen. Altoos het kan op dat Verbond niet passen / dat siet een ieder wel. Men hoorde noch en las te dier tijd in geen boeken van sulk een Verbond / waar van de tien Artijkelen door Danæus opgesteld / eerst lang daar na en in 't vervallen Kristendom versonnen zijn.

§. 10. Het

§. 10. Het zy dan dat d'Apostel in sijne eigene / dat is de joodsche taa gesproken heeft / en dat Cornelius die wel verstond ; so niet / indien hy in 't Latijn gesproken heeft / gelijk hy konde door Gods geest : altoos heeft Lukas / dit in 't Grieksch beschrijvende / door 't woord διάβολος, dat geen van beiden die voornoemde talen eigen is / iets aangewesen / het gene op die wijse daar van Petrus is geseid ; dat het Cornelius verstaan heeft van sulk iets / waar van de Heere Jesus menigen genesen heeft. Nu by d'Apostelen was in 't gebruik diabolos te noemen alls quaad en lasteringe / van den bosen Geest begonnen / in de menschen voortgeteeld ; en alſo voorts de wroegingen der sonde / of beschuldigingen van een boos geweeten over het begangen quaad : gelijk als dat uit het voorschreven. II. b. XVII. §. 3–8. en XVIII. 12. blijkt. Dat boos geweld was hy voornamelik gekomen te genesen : Matt. 9: 6 / 12. en 't is door hem / dat God ook is genesende (in 't grieksch is daar ook 't woord ἰώμενος iomenos) alle krankheden der gelovigen / uitsdien dat hy hen alle ongereghtigheid vergeeft. Psal. 103: 3. En dat was ook de lesse die Cornelius van noden hadde. Daar is dan niets in desen text / en so ook in geen anderen / die noch in lang so groten schijn niet hebben / dat op 't Verbond des Duivels met de Toveraars te passen zy. De leser sie wat ik op dese beide plaatsen in mijne Vierv. Beantw. p. l. 56. 57. 69. 70. geschreven hebbe.

§. 11. Waar gaan we nu na toe ? mijne eerstgestelde order roept my wederom te rugge na den eersten tijd van Gods Verbond / doe 't noch maar op Belostenis bevestigd was ; Daer strijd het kraghtig tegen aan / dat dies tyds al een vloekverbond zy tegen God geweest / door al de weereld heen / met Adams kinderen : als 't volk noch langh daar na eerst soude geboren worden / en 't land geruimd / waarin sy hun Verbond met God beleven souden. God gaf aan Abraham het Teken der Besnijdenis : de Duivel doet noch meer. Want tot verseckeringe, seit Danæus / drukt hy hen een Teken in / het zy onder d'oogleden / het zy tusschen de billen / of aan 't gehemelte. Dat gaat dan de Besnijdenis te boven : die was maar voor de mannen / dit voor mans en vrouwen ; ook wierd de Besnijdenisse van Gods wege door de menschen uitgeright ; maar 't Duivels teken drukt hy self den menschen in. Is hy daar in dan ook Gods aap / so moet ik wel bekennen / *quod sit facile aliquid addere inventis*, dat een die nakomt lichtelik iet naders kan bedenken boven 't gene dat een ander uitgevonden heeft. Altoos / tot meerder sekerheid / daar gaat niets voor den man self.

§. 12. Wy komen tot Gods nadere huishouding in 't Verbond op Sinai gemaakt. Siet welk een onderscheid of overeenkomst dat Verbond des Duivels met 's volks uitgang uit Egypten heeft / en met de pleghtelikheid van Gods Verbond. Heeft God het uitgeleide sijns volx Israel vereerd met wonderdaden / en so de Wett door kraght van tekenen bevestigd : dat was voor eerst. Wanneer nu dat geslaght was uitgestorven / so stond een ander op / dat so den HEERE niet en kende. Rìght. 2: 10. Maar siet de Duivel / om de sekerheid / houd nooit op met mirakelen ; maar doet en

leertse sijn volk alle Sabbaten. Sy zijn ook geensins minder / maar noch groter dan de geenen die God eerst door Moses en Aaron dede. De staven wierden slangen; de slangen staven: maar menschen worden katten / wolven / en ik weet niet al wat meer. Ook was 't maar eens dat die verschepppinge voor Farao gedaan wierd: de Duivel doetse elken Sabbath / en ook al den dagh. God voerde 't volk maar eenmaal door de Roode Zee / en eens door den Jordaan; de Duivel voert de sijnen alle dagen door de lucht; en dat onsightbaar. Maar 't volk Israel ging so verborgen niet: had Farao slechs konnen by hen komen / sy souden sijnen ogen alsoo weinig zijn ontkomen als sijne handen. Tien plagen hebben eerst d'Egyptenaars gedrukt: de Duivel en sijn volk zijn noch gedurig besig die te plagen diese willen. Een vreeslijk onweer eens was een van dese plagen: maar sulx verwekt de Duivel door de kollen dagelijx; doet hen den wind opknopen en verkopen / het gene Moses nooit het herte heeft gehad te onderleggen of te denken: maar 't was God die den oosten en den westen wind dan telkens komen dede. Exod. 10: 13/ 19. en 14: 21.

§. 13. Nu laat ons komen tot dit pleghtelijk bestel van Gods Verbond met Israel. De Duivel hadde sijne Tien geboden al so lang geschreven in het vleesch / en met het bloed van so veel menschen onder alle volkeren / geslachten / talen / natien; eer God de sijne voor dat eene volk in steenen tafelen geschreven hadde. Doe was 't wat groots / dat God beloofde sijnen Tabernakel onder Israel te setten / in 't midden van sijn volk te wandelen / en te wonen. Exod. 29:45. Lev. 26:11. doch dat was na den geest en van sijne genade te verstaan. Maar nu de Duivel roept sijn volkje self op een / en draagtse die niet gaan en konnen; verschijnt daar sightbaarlik; en onderwijst hen ook van mond tot mond / daar God alleenlik de Profeten toe gebruikte. Mijne Sabbaten sult gy houden, sprak de HEERE. Lev. 26: 2. Maar de Duivel komt self Sabbath houden met sijn volk / verschijnt lijfhastig in desselfs vergaderingen / en springt daar lustig met hen om. En schoon God sijn volk Israel self tot een priesterlijk koningrijk en heilig volk had aangenomen: nochtans en moghten sy hem self niet naderen met Offerhande; de Priesters waren daar besonder toe geheiligd / om tot hem te naderen uit den naam des volx. Maar aan den Duivel offeren sy alles self; met ongelijk veel vyver geest / dan die der dienstbaarheid tot vreese was. En 't gene sy dan offeren is niet bepaald door onderscheid van rein en onrein vee; maar al wat sy maar missen willen: en houden sy het beste (dat God eischte) voor henselve slechs; de Duivel is met hond of kat te vreden / als 't maar hun eigen is; waarmede d'armste mensch in Israel niet moght volstaan. Segt niet / dat kat of hond al te geringen schepsel is voor God: want alle schepsel aan sijn selve goed is; en hadde God gewild het selve rein te noemen / het soude rein zijn.

§. 14. Wy komen tot de dagen van het Niewe Testament. Deselve insgelijx bemerkende als die van 't Oude; eerst in derselver opkomst / en bestellinge / daarna in hunne bestieringe: so sienwe dat die tekenen en wonderen en meni-

menigerleye kraghten en bedeelingen des H. Geests, door welken God mede getuigde, dat het Euangelium ons door den Sone toegebraght / de waarheid was / Heb. 2: 4. de wondertekenen die noch de Duivel door sijn volk gedurig doet / so alsmen wil / geensins te boven gaan. Heeft Christus allerhande siekte en qualen onder 't volk genesen: de Heeren senden eerst den menschen allerhande qualen toe / en nemense ook wegh / slechs met een woord te spreken / het welk sy noemen segenen. De kraght is / seggen sy wel / in die woorden niet / maar in den Duivel die sulx alles doet. 't Is wel: als Christus seide / sta op, en wandel; de kraght was ook al in die woorden niet / maar in hem diese sprak. Heeft Christus kreupelen doen wandelen; de Duivel doetse vliegen. Heeft Christus tweemaal duisenden gespijst daar niet genoeg te eten was; de Duivel doet het dagelijx op sijne Sabbatmalen / al is 'er niet met al. En maakte ooit de Heer van water wijn; en die waarschijnelik maar eenerley: de Duivel maakt vast allerhande wijn / en dat uit niet. Segt niet / dat dit het slechte volk alleen gelooft: 't is noch niet lang geleden / dat aan my van sulx een proefstuk / als geloofwaerdig / door een welgeleerd man is verhaald. Ten laatsten / om 'er af te komen; Hoedanig een is dese, seide 't volk / met d'uiterste verwonderinge / dat hem de winden en de zee gehoorsaem zijn? Matt. 8: 7. Waarom en seidense niet / het is de Duivel / of een toveraar / indien doe maar 't gemeene volk / so dwars als heden / self ook wel geleerden / geloofde dat de kollen sulx gemeenlik door den Duivel doen? Insonderheid daar sy doch so gereed met seggen waren; hy heeft den Duivel. Maar kan de Duivel ook der blinden ogen openen? Joh. 10: 20/21. Ja / seggen onse lieden; en ook de ogen so verblinden dat de menschen niet en sien het gene is / en sien het gene niet en is.

§. 15. En waarom / (datwe tot d'Apostelen ook mogen komen) heeft God so groten werk gemaakt van desen Pinxterdagh / als een besonder en uitstekend wonder / dat ongeleerd en ongeoefend volk in alle vreemde talen sprak; en al wat meer is van de Tekenen die onse grote God en Saligmaker by sijnen Hemelvaart aan sijne Apostelen en vordere gelovigen heeft toegeseid? Mar. 16: 17/ 18. Waarom en seiden doe de spotters niet / dat sy den Duivel in hadden / in plaats van vol des soeten wijns te zijn; indien de Duivel vreemde talen spreekt / door sulke die van hem beseten zijn? Dit gaat so verre / dat het een gewisse proeve word geacht te zijn / dat iemant van den bosen geest beseten is: indien hy vreemde talen spreekt. Niets onder alle dese beuselingen is so gemeen als dit: geleerd en ongeleerd neemt dit aan sonder schroom. Gy Israelitesche mannen / wat stond gy op den Pinxter dagh so twijfelmoedig? men hoort noch heden door ingeven van den Duivel / Gods groote daden en verborgentheden door de menschen spreken. Want onder de tekenen van besetenheid stelt Voetius *Disp. sel. p.* I. *pag.* 1031. en dat uit Balduinus / *occultorum futurorum &c. revelationem*, de openbaringe van dingen die noch toekomende en verborgen zijn; en voorts 2. *peregrinarum linguarum &c. nullo studio comparatam scientiam*, de kennisse

van vreemde talen sonder die geleerd te hebben. 't Bedrogh der Papen / of der genen die sich veinsende so gesteld te zijn / behelpt sich al gemeenlik met dit middel / dat sy enige latijnsche woorden meer als van enige andere tale ('t schijnt datmen meest Latijn spreekt in de Hell) van buiten leeren / om te betoonen dat de Duivel door hen spreekt. O salige Apostelen / is dit de meninge van Paulus dan geweest / wanneer hy seide; dat de talen tot een teken zijn niet den gelovigen, maar den ongelovigen? 1. Kor. 14: 20. Segt my / verkondigers van 't Evangelium; hoe sult gy uwe Pinxterpredikatien ten jongsten dage konnen staande houden / wanneer de Duivel / als verklager van de broederen / u dit sal tegen werpen?

§. 16. Van dese eerstelingen tot de vordere werkingen van Gods gesanten voort te gaan: 't is heden weinig dat d'Apostelen de wonderwerken die sy deden ronduit verklaarden / niet te doen / dan maar in Jesus naam. De toveraars doen groter dingen / en dat (ô schrikkelike sake!) in Duivels naam. Want (als geseid) sy hebben God al afgesworen eer sy dat eens bestaan. En of de Apostelen met het opleggen van een neusdoek / ofte gordel / gelijk Paulus; Hand. 19: 12. of door het bloot aanraken / of door 't voorbygaan van de schaduwe / als Petrus / Hand. 5: 15. de siekten deden wech gaan van de menschen: wat helpt dat doch die goede luiden? also de Duivel door den dienst der Toveraars en kollen / segt Danæus / de menschen sonder raken / en van verre wederom bederven kan? Doet hier nu by / dat die godvrughtige en hoogverlichte mannen die wonderwerken doe wel deden: maar dat deselve tsedert hebben opgehouden; so verre dat het als een spreekwoord is geworden / God doet nu geen mirakel meer. Maar dit Verbond des Duivels doet mirakel op mirakel / het is der hexen dagelijx bedrijf / en dat Verbond word elkemaal met niewe tekenen en wonderen bevestigd / so dikmaal als zy by malkander zijn. Op hunne Toversabbathen geeft ieder rekenschap aan sijnen niewen God den Duivel / van 't gene door desselven kraght van hem bedreven is. Dus kraghtig moet de Duivel dan gedurig werken / niet door Gods kraght / maar tegen God; en boven hem: also hy 't werk als nu gedurig by der hand heeft / daar d'Oppermogentheid so lang al uitgescheiden is. O gruwelijk verstand!

§. 17. Waar blijft nu Gods genadig Zoenverbond / gevestigd op het Bloed sijns Soons? waar blijft de roem des Niewen Testaments; van so veel overvloediger genade; van so veel klaarder licht; van so veel treffelijker dienst / van so veel sonen / dochteren / jongelingen / maagden / die alle als van God geleerde profeteeren souden: indien de Duivel dagelix en overal noch menigten van menschen heeft die hem aanbidden / die hem ten dienste staan / die by hem menigmaal ten Nachtmaal gaan / die in sijnen naam gedoopt zijn / die sijn merkteken dragen? (van 't Beest / dat heeft Joannes wel geprofeteert / maar van den Duivel niet.) Wat kraght en wat geweld heeft Christus hem benomen; indien hy werkt met meerder kraght in 't volk van sijn Verbond / dan Christus Geest doet in sijn eigen duurverkre-

gen

gen volk? indien de bose dus noch midden onder 't selve waart / en sijn volk aftrekt door so veel geringer goederen / dan ons van God geschonken zijn? So die drie onbeweegelike banden / Gods hoge heilige heerlikheid / en Christus dierbaar Bloed / en 't onderpand van sijnen Geest / niet vaster houden / als dat de Duivel die so verre breken kan / dat sy God noch verlooghenen en hem sich overgeven: wat is dan 't Euangelium? waar is de sekerheid der leere van de saligheid? waar is de Geest nu / die getuigt als dat die Geest de waarheid is? Wie komt door water ende Bloed? 1. Joh. 5: 6. De Duivel doopt sijn volk met water / en hy doetse onderschrijven met hun bloed / het droevig handschrift tegen God en sijne salige reghtveerdigheid. Dit seit Danæus niet uitdrukkelik: maar 't laatste weet ik wat eerwaardig Predikant het opentlik noch op den predikstoel bevestigd; met seker handschrift van den Duivel wederom gegeven / en heden ook in Vrankrijk / so hy meende / noch te sien.

§. 18. De Leser moet hier mijne taal verschonen; ik kan / ik magh in dit geval niet sachter spreeken. Gods eere eischt geen koeler yver: en dunkt die iemant noch te heet; hy sal dien dies te meer ontsteken / en ik sal seggen dat het is godslasteringe / en diemen door geen uitvlught ooit verschonen sal; mits voor te wenden / (gelijkmen op het uiterste geperst dien toevlught neemt; doch anders denken sy so verre niet) dat God het doet / die sulke dingen door den Duivel werkt. Maar is dat niet wel schoon gemaakt / hem self van 't eene vuil te wentelen in 't ander? Want kanmen God ook swaarder lasteren / dan so te spreken / dat hy de Heren hem versaken / en aan den Duivel sweeren doet? dat hy hen door den Duivel doet godslasteringen spreken? dat hy hen door des Duivels dienst de menschen doet beledigen / die hy gebied te helpen en beminnen? dat hy hen door den Duivel 't onweer doet verwekken / en allerhande wonderen te doen; waarmede hy plagh te bewijsen dat hy God is / en sijn Woord de waarheid is? En dit noch altemaal ten einde datse sullen denken / dat God het niet en doet; alsso sy eerst daar moeten sweeren / als dat sy God versaken / en dat de Duivel self de God is die dat doet? Seit dat Danæus niet uitdrukkelik / en is 'er iemant van hen allen / die van die dingen schrijvende / het selve tegenspreekt?

§. 19. Nu wil ik dan besluiten / dat dit Verbond / waar van de weereld noch so vol is / waarin de menschen sich dus met den Duivel tegen God verbinden souden / en datmen voor den grondslagh van de hedendaagsche Tovery is houdende; in alle deelen onwaarachtig is: als zijnde voor den Duivel en den Mensch onmogelijk / en Gode toe te laten onbetamelijk / der leere van het Euangelium reght uit contrarie; om niet met een te seggen / dat sulx te geloven is ten uitersten bespottelijk. En is 'er iet wat ernstigs in / het is de grondslagh van het Manicheisdom: het stelt de Duivel werksaam tegen God / en daarom sonder God; en dat noch erger dan de Manicheën / boven God. Het stelt ons menschen die door Duivels kraght aldoen (en noch veel meer) wat ooit Profeten of Apostelen (ja Christus self) door Gods kraght deden / en dat tegen God. En daarom seg ik / dat

al wie sulx wel beseffende / en met de Schrift en Reden vergelijkende / nochtans geloost : dat ik niet sie / hoe dat hy kan geloven dat hy Kristen is.

XIII. HOOFDSTUK.

Men dient dan nader te verneemen, wat het voor luiden waren, die in den Bijbel met voorschreven namen, en op al sulken wijse staan vermeld.

§. 1.

Wy hebben dan klaarblijkelik gesien / dat in de Schrift geen taal noch teken is van sulke Toverp / en wat van diergelijken naam is / als degene die men in 't gemeen daar voor is houdende : te weten / daar de Duivel 't werk in doet / en die op een Verbond met hem berust : ja datter self geen plaats voor is / 't en zy Gods eigen Heilverbond met sijn gelovig volk vernietigd werde. Nadien dan evenwel so veelerhande Namen / Daden / Wetten / Spreuken ons daar in te voren komen / waarmede sy betekend worden / die in 't gemeen voor sulx geacht zijn / als wy nu bevinden datse niet en zijn : so wil de reden / datwe nader gaan / en sien / waar voor die menschen dan gehouden waren / so by hun eigen volk / als by Gods echte bondgenoten ; en wat het gene was dat sy bedreven. Hier toe en hebben wy geen schriften meer van node / dan die alreeds in vorigen zijn bygebraght; alleenlik / datwe 't gene dus lang so vervolgens uit vermaarde schrijvers is gemeld / na dat de plaatsen der Schrifture / die ons in handen quamen / dat vereischten ; by desen nu te samen brengen / en elke soort met sulke namen / eigenschappen / handelingen / op al deselve toegepast / beschrijven / door de gansche Schrift verspreid / daar toe te vinden zijn.

§. 2. Laat ons voor eerst dan alle dese namen wederom eens by malkander stellen : so als die in den grondtext / dat is in 't Hebreewsch of Grieksch te lesen staan / met hunne oorspronkelike betekenisse / te voren aangewesen. Want de vertaling onser eigene Oversetters is voor af in 't 4. hoofdstuk aangetekend / waar mede dan de Leser dit eens vergelijken magh. Tot welken einde ik met een de plaatsen der Schrifture / die ik vervolgens daar gewesen hebbe / met de plaatsen daar ik die verhandel in de ses hoofdstukken daar aanvolgende / daar by sal tekenen ; op dat den Leser te gereder zy / om na te sien / hoe dese namen so van saken als persoonen / by d'Uitleggers en Vertalers zijn verstaan. Ik stell eerst de hebreewsche uit het oude / en daar na de grieksche uit het niewe Testament.

Chachaam een Wijse. Gen. 41: 8. Ex. 7: 11/ 12. verklaard in 't V. hoofdstuk / §. 2/ 3/ 4.

Char-

Chartoom Natuurwijse **Ex.** 7: 11/ 12/ 22. V. §. 5. **Exod.** 8: 7/ 18/ 19. V. §. 11/ 12/ 13. 2. **Kron.** 33: 6. **Dan.** 2: 2/ 10. **Dan.** 4: 7/ 9. en 5: 11/ 12. VII. §/ 5/ 6.
Mecasscheef Wicchelaar, of Guichelaar, en *Mecascheefa* Wichelster, **Exod.** 7: 11/ 12. V. §. 6. **Exod.** 22: 18. VIII. §. 2/ 3/ 4. **Jerem.** 27: 9/ 10. X. §. 4. **Mal.** 3: 5. X. §. 18. en *Casschaaf* Wicchelarye, goedergeluksegginge, **Mich.** 5: 11. X. §. 9/ 17.
Koseem, wicchelaar. **Deut.** 18: 11. IX. 7/ 8. **Jos.** 23: 22. VI. §. 2. **Jes.** 3: 2. X. §. 2. **Jer.** 14: 14. X. §. 3. **Jerem.** 27: 9/ 10. en 29: 8. **Ezech.** 13: 6. X. §. 3/ 4. *Kesem, kesoom, miksoom*, Wicchelarye. **Mich.** 3: 5/ 6/ 7. **Ezech.** 12: 24. X. 5/ 6. **Ezech** 21: 21/ 22. XI. §. 12/ 13/ 15.
Oov Ledersak, Buikspreker, buiksprake, 1 **Sam.** 28. 7/ 8. VI. §. 9/ 10. **Lev.** 19: 31: VIII. §. 9/ 10. *Soho-eel oov*, Geestvrager, buikspreker, **Deut.** 18. 11. IX. §. 13. **Jes.** 8: 18. X. §. 11.
Jid-onie, Wittige, Wijshoofd, Weteveel, Wonderkijker, 1 **Sam:** 28: 3. VI. §. 12/ 13. **Levit.** 19: 31. VIII. §. 11/ 12/ 13. **Jes.** 19: 3. en 8: 19. X. §. 7/ 10.
Oneen en *Meo-een*, Wolkengisser, Daghverkieser. 2. **Kron.** 33: 6. VII. §. 2. **Levit.** 19: 26. VIII. §. 7/ 8. **Deut.** 18: 10. IX. §. 9. **Jes.** 2: 6. X. §. 14.
Asschaaf, Kijker, **Dan.** 2: 2/ 10. en 5: 11/ 12. VII. §. 3/ 4/ 6.
Corsrijn Opsnijders, Schifters, **Dan.** 2: 27. en 4: 7/ 9. en 5: 11/ 12. VII. §. 4.
Chasdijm, Chaldeërs, **Dan.** 2: 10. VII. §. 4.
Menacheesch, Welervaren, Ondersoeker. **Lev.** 19: 26. VIII. §. 5. **Deut.** 11, 10. X. §. 10. *nachasch*, ondervindinge, ondersoek. **Num.** 23: 23. X. §. 16.
Choleem, Dromer, **Deut.** 13: 1/ 2. VIII. §. 18.
Choveer, Versamelaar, *Chever*, versamelinge of geselschap, **Deut.** 18: 11: IX. §. 11/ 12. **Jes.** 47: 12/ 13. X. §. 9.
Doreesch el hammeithijm. Die na de doden vraagt. **Deut.** 18: 11. IX. §. 14: 15.
Chosc bacochavijm, Sterrenkijker. **Jes.** 47: 12/ 13. X. §. 9.
Baddijm, Leugenaars (**ik soude seggen** alleensprekers, **gelijk die mompelaars met hunne beswееringen / van** בדד *Badad*,) **Jes.** 44: 25/ 26. X. § 8.
Ittijm, Mompelaars, stilsprekers. **Jes.** 19: 3. X. §. 7.

Dit zijn de hebreeuwsche namen / nu volgen ook de grieksche.

Magos, Geheimwijse. **Matt.** 2: 1. **Hand** 8: 9. en 13: 16. VII. §. 13—16.
Pythoon, Vraaggeest, wicchelaar. **Hand.** 16: 16. VII. §. 17.
Exorkistees, Besweerder, **Han** 19: 13/ 14. VII. §. 19.
Farmakos en *Farmakeus*, Geneesmeester en Vergiftiger, **Openb.** 9: 21. en 18. 22. en 21: 8. en 22: 15. *Farmakeia*, geneesinge, vergiftinge, **Gal.** 5: 20. X. 20/ 21.

By desen quamen ook de *Terafijm*, huisbeelden, **in de wicchelinge te pas.** **Gen.** 31: 30/ 31. 2. **Kon.** 23: 24. VII. 9—12. **Waar mede al dat gene nu** ge-

genoemd is / dat ons in de Schrift van dese menschen en van hun bedrijf ontmoet.

§. 3. Doch dit zijn nu de namen slechs: indienwe desgelijx acht geven op de saken / so sullenwe uit alle die voornoemde plaatsen sien / dat daar seer weinig af te seggen zy. Alleenlick is te merken / dat geen andere alhier beteskend worden / dan die by d'oude Heidenen / met welken 't volk van Israel in en ontrent hun land verkeerde / voor wijs en gaaw en wel ervaaren zijn geacht geweest / en als gemeinschap met de Goden ofte Dæmons hebbende: waar door sy wisten 't gene voor 't gemeen verborgen was: en tot bewijs van hunnen omgang met de Goden / door d'inwendigste Natuurkunde te wege braghten / dingen / die door d'ongewoonte aan de menschen scheenen boven de Natuur te gaan; gelijk in 't 4. hoofdstuk van mijn I. boek dat selve door Agrippa is verklaard. Derhalven wierden sy ook van die Heidenen in tijd van swarigheid / en over duistere en twijfelachtige gevallen aangesocht / en van de sekerheid van den aanstaanden uitslagh hunder saken / en voorts om raad gevraagd. Want alle die exempelen / wetten / spreuken uit het oude Testament / tot hier toe bygebraght / zijn van dien inhoud / dat die menschen / evenveel wat naam sy hadden / over sulke sake zijn gevraaghd geweest: alleenlik uitgesonderd Bileam / en die aan 't hof van Farao / die tegen Moses en Aron stonden / van welken dat niet so uitdrukkelik en word geseid. Want d'eerste Farao / en desgelijx Nebucadnetsar / sochten d'uitlegginge van hunne dromen by die lieden / en Belsasar die van 't schrift aan de wand; Nebucadnetsar wederom / wat wegh hy met sijn heir optrekken soude; de Filistijnsche Priesters / waar sy met de Bondkist henen souden; Saul 't wijf tot Endor / hoe 't met sijne saken soude gaan. Een ieder heidensch volk dat vraagde door die menschen sijnen God. Jes. 8: 19. en hoorden na deselve. Deut. 18: 14.

§ 4. En om de menschen in 't geloof te brengen en te houden als dat sy alles door gemeinschap met de Dæmons wisten: so pleegden sy uitwendige gebeerden / ondermengd met woorden / om de Geesten of de Zielen van de doden uit te halen; gelijk de toveres (also genaamd) tot Endor. 1. Sam. 28. Dat was de doden voor de leevendigen vragen. Jes. 8: 19. Maar wy en lesen niet / dat dese menschen / so verre als 't ons de Schrift beduid / sich ooit vermaten iets te doen / dat de Natuur (so 't scheen) te boven ging: 't en ware om daar mede te bevestigen / dat hunne antwoorden / openbaringen / of voorseggingen sodanig waren / die van de Goden ofte Dæmons / welker dienaars sy gehouden wilden zijn / den oorspronk hadden; en om de menschen tot derselver diensten so met een te overreden. Om dese reden deden Jannes ende Jambres al hun best / Moses en Aarons sending vrughteloos te maken; mitsdien sy mede 't selfde deden / so het scheen / om te bewijsen dat de God of Dæmon der Hebreen / gansch van geen meer vermogen was / dan so veel Dæmons der Egyptenaren: en dat het daarom niet geraden was na die twee wijsen der Hebreen meer te luisteren / om 't volk te laten trekken; dan na so groten aantal wijsen van hun eigen volk / dewelke sulx ontrieden.

rieden. Doch hier van sal in 't naaste hoofdstuk beter passen meer te spreken.

§. 6. Daar zijnder nochtans onder / welker doen in iets te doen bestond: ten minsten waren dat de *Farmakeis* of *Farmakoi* Vergiftigers, hoedanige de *Mecasscheef* en *Mecasscheefa*, in 't Hebreewsch ook meest by d'aangemelde schrijvers zijn verstaan. De *Asschafijm* zijn ook by velen daar voor aangesien; so als het Geijer over Daniel op 't naauwst beduid. Doch dien aangaande sal de Leser in voorgaande taalbedieding en der oversetters merken / dat tweesins het gebruik der woorden metter tijd veranderd is. Want (so als meer geseid) het waren wel verscheidene konsten / maar welker meer dan eene by een persoon gemeenlik te vinden waren / die hier den naam van d'eene konst / en daar van d'andere hadde; waar door dan ook door eenen uit verscheidene te noemen / somtijds ook d'andere zijn te verstaan geweest; gelijk dat uit Calvijn al eens is aangemerkt. X. §. 20. Behoudens dat verstand en konden d'*Asschafijm* als Medicijns noch als Vergiftigers geen plaats ten hove vinden / om 's Konings dromen te verklaren / noch konde de besweeringe in 't Griekisch den naam van *Farmakeia* dragen / gelijk we sien dat V. §. 10. by de Griecken is vertaald geweest.

§. 7. Gelijk ons nu de woorden 't onderscheid niet duidelik vertonen; so is het ook beswaarlik uit so veel vertalingen te halen / als in de vorige kapittelen op ieder woord en plaats zijn aangemeld. Want laat ons nu deselfde namen noch eens na malkander stellen / met die vertalingen als ter gemelde plaatsen daar zijn by gesteld: en siet eens hoe dat alles door malkander loopt.

Chartummijm, ἐξηγηταὶ Uitleggers, gissers, geheimsprekers, mompelaars, (VI. §. 9.) geheimwijse (gelijk 't woord *magos* mijns oordeels altijd beter vertaald magh worden) dodenwicchelaars: V. §. 3. toveraars, besweerders, geheimwijsen, geboortelesers, V. §. 6. sterrengissers. V. §. 9. 13.

Mecasschefijm, Guichelaars, V. §. 5. quaad volk (in 't besonder so genaamd) sterrewijsen, Vergiftigers, besweerders, guichelaars, V. §. 6. VII. §. 4. toveraars VIII. §. 2.

Menacheesch, Waarsegger, slangenwicchelaar, VI. §. 3. VIII. §. 5. die op vogelgeschrei acht geeft. IX. §. 10.

Koseem, Waarsegger, voorsegger, VI. §. 2/5.

Oov, Waarseggende geest, VI. §. 9. waarsegger. §. 10. buikspreker, §. 11. VIII. §. 10.

Jid-oni, Duivelskonstenaar, wicchelaar (VIII. §. 14.) goedergeluksegger. VI. §. 12. *dæmon*, voorkondiger. §. 13. waarsegger, wittige VIII. §. 11. besweerder, §. 17.

Oneen, *Me-oneen*, Guichelaar, wolkengisser VIII. §. 7. 8. droombedieder, vogelschouwer, of vogelwicchelaar, daghverkieser. §. 8. guichelaar. IX. §. 9.

Van de *Chackamijm*, Wijsen, *Casdijm*, Chaldeers, *Baddijm*, dichters, *Ittijm*,

zijm, Mompclaars, en diergelijke / valt buiten het voorseide niet besonders meer te spreken.

§. 8. Maar om dit volk uit de voorschreven namen / so veel mogelijk / noch wat besonderder te onderkennen / so heeftmen hier in acht te neemen / dat die van Chachamijm en Magos algemeen / op allen sonder onderscheid toepasselijk; de Chasdijm, of Chaldeen / by uitneementheid also genoemd zijn: het zy om alle de Chaldeeusche Wysen / of met een ook die van eenerley bedrijf / al waren sy van andere volkeren of landen / navolgens dese wetenschappen by hen eerst gevonden of in 't werk gesteld / daarmede te betekenen. Gelijk VII. §. 17. van enen Python aangemerkt is / dat hy door de buikspraak bo en anderen vermaard / of mogelijk de eerste vinder zijnde; sijn naam van hem op allen / die de selfde konst of diergelijke namaals oefenden / schijnt overerfd te zijn. De Kohanijm, of Priesters / heb ik onder d'anderen niet eens gesteld: om dat die naam soo wel den dienaars van den waren God / (en dat ook met het grootste en het oudste reght) als den Afgodendienaars toegeschreven word; van welker wicchelinge ik te spreken hadde / en niet van ware profetyen. Hoewel het anders wel bekend is / dat alle Priesters de gewoonlikste Profeten zijn: so onder 't volk des waren Gods / dien sy door Urijm en de Tummijm vraagden; als van de Heidenen / gelijkmen in 't besonder VI §. 6 / 7 / 8. aan de Filistijnen heeft bespeurd.

§. 9. De Baddijm van de bygebraghte schrijvers in 't voorbygaan slechs gemeld / wanneer ik op den oorsprong sie van 't woord / soo dunkt my dat daar noch wel iets meer af te seggen valt. Want somen desen naam af leiden wil van 't wortelwoord בדד, 't welk sy vertalen eensaam zijn; sulx de verdubbeling der letter b, in *baddijm*, na d'eigenschap der tale niet oneigen is: soo kan 't op d'eensaamheid der plaatse sien / daar dese wicchelaars sich afgesloten hielden / dat niemant merken konde wat sy by henselven uytselden / so als VI. §. 17. aan 't wijf tot Endor ook te merken was. Maar neemtmen 't van בדא *bada*, 't welk liegen of verdichten is te seggen; waarvan op heden op het joodsch בדאי *baddaj* een leugenaar, en בדוי *biddui*, een leugen heet: so geve ik in bedenken / of dan בדים *Baddijm* misschien geen Dichters of Poëten zijn; also deselve ook by de Romeinen *Vates*, dat is voorseggers zijn genoemd geweest / de voorseggingen der oudste Heidenen in dicht of veerssen was begrepen / en al hun Godsdienst ook in konstelik verdichtte fabelen bestond / gelijkse noch op heden doet? De godspraak der Sibyllen / by den Romeinen eertyds voor een sonderling geheim gehouden / was ook in louter grieksche veerssen; en indiens 'er ooit geweest zijn / ten minsten de geheele inhoud van deselve gansch verdicht. Derhalven dunkt my / dat de Schrift misschien wel in 't besonder op der Heidenen Poëten siet: maar hen op 't grosste / om de valscheid hunder voorgewendde godspraak *baddijm*, dat is / leugenaars, of (so als 't by onse Oversetters na voorseide meining wat gepasteliker is vertaald) liever leugen-dichters noemt.

§. 10. Wat nu de vordere benamingen betreft / het is te merken dat de meesten wel de saken self betekenen / die sy voorwendden of bedreven; doch andere

andere de wijse van bedrijf. Van d'eerste soorte zijn / behalven die nu laatst genoemd zijn / de Gosrijm Chartummijm , de Asschafijm, de Jid-onijm, de Cholemijm , de Kosemijm , Mecasschefijm , Menachaschijm , Meonenijm; of immers na de meeste overeenkomst der vertalingen hier voor in ordre te sien. Tot d'anderen behoren meest de Choverijm , Menachaschijm; en mogelijk tot beiden de Ovooth en Pythones. De Wijse hunder wicchelingen bestond in't gene door de namen lattijm ofte lehattijm , en de nachaschijm en farmakeiai , §. 6/8/9/10/12/14. de mechaschijm en kesamijm, VI. §. 3. de chavarijm IX. §. 11. X. §. 9. betekend wierd. De Middelen daar toe gebruikt de Terafijm. VII. §. 9–12. IX. §. 8. als ook de Pijlen/ Messen/ Stokskens/ die de wicchelaars gebruikten in besondere gevallen. X. §. 12/13/15. D'onsekerheid van alles op die plaatsen aangewesen / door 't groot verschil en d'ongewisheid der vermaardste schrijvers / moet de niewsgierigheid beteugelen/ die ons bevangen moght om meer daar van te weten ; also sy self niet wijser daar in zijn.

§. 11. Doch niettemin is lichtelik te sien / dat daar so veel en veelerhande namen in den Bijbel staan / en menig voorval van 't bedrijf der menschen die also genaamd zijn / ook met verscheidene benamingen betekend / word verhaald : nochtans noch woord noch letter onder allen voorkomt / noch in die uitgedrukte texten van de Schrift / noch in d'uitleggingen van joodsche en kristene vertalers daarmede iets te kennen word gegeven/ het gene na de hedendaagsche Tovery gelijkt / so als men die gelooft. Niets 't allerminste van dat gruwelijk Verbond des Duivels met de Tovenaren / (sulx is in twee kapittelen nu al getoond) niets van alsulk betoveren der menschen / of het beschadigen van vee of zuivel door des Duivels kraght ; niets van zijn lichaam tegen schoot of steek te harden ; niets van ter schoorsteen uit / op kalf of bok te rijden ; niet van in wolven / katten / ratten / padden / of meer ander wild of vuil gedierte / en van die in menschen te veranderen ; niets van den wind te kopen of verkopen / te binden of ontbinden / de lucht of 't water te beroeren : of diergelijke meer / het gene vast gemeenlik by het volk / en voor een deel ook by de Leeraars word geloofd. Hoe komen dan die dingen in den man ? Of is 't in oude tijden so-noch niet geweest ; hoe gaat de Duivel heden onder 't nieuw Verbond so grof / daar hy so merkelik veel minder dan in 't oude moest te seggen hebben ?

§. 12. Noch nader / om degene die alsulke Tovery geloven / met hun eigen redenen te overtuigen : waar komt dat doch by toe / datmen gelooft d'Orakelen met d'opkomst van het Kristendom tot swijgen / en so veel ander Duivels werk te voren nooit gehoord / daar tegen opgebraght te zijn ? Hoe komt dat onder 't Heidendom / in desen tijd so weinig als by ouds / van al die dingen gantsch geen kennis is ; (het moest ons anders uit het 4. 6. 8. 9. 10. 11. hoofdstuk van het I. boek al lang gebleken zijn) dat Joden noch Mahometanen daar ook niet van weten / niet tegenstaande al 't voornaamste hunder toverkund in 't 13. en 14. hoofdstuk is by een gebraght ? Heeft dan de Duivel over 't Kristendom alleen so grote maght ? Dat kristent al te slecht. Of segt gy / dat het buiten ons toch alles voor en met hem is / so

dat hy daar geen ander werk behoeft; en dat hy daarom hier so woelt/ dewijl hem 't Kristendom so tegen is? Wel seker/ heerscht hy buiten 't Kristendom alreeds soo breed/ dat op sijn breedst genomen/ naawlijx 't seste deel des Weerelds is; en doet hy midden onder 't selve noch so groote kraght/ meer dan de Koning Jesus self te werke stelt: so jammert my te meer de staat van 't hemelsch Koningrijk op aarden/ als buiten dat genoegh beswalkt met so veel fabelen/ die voor de waarheid van Gods heilig Woord verstuiven moesten. Maar dan wil ik aan mijne naaste bondgenoten noch wel vragen/ hoe 't komt dat de gereformeerde Kerk/ na mate van so veel te groter licht der waarheid dan in 't Pausdom schijnt/ niet so veel meer dan die van 't Roomsch gelove van den Duivel zijn geplaagd; nadien hy doch in 't midden van dat Babylon/ gelijk de Draak/ so veel te ruimer en geruster heerscht? Nochtans gelooft een ieder Protestant het tegendeel: also hy houd/ dat door het licht des Euangeliums/ de Duivel met sijn werk van duisternisse so niet duren kan.

§. 13. Twee dingen moet ik in 't besonder melden/ daar self geleerden onder ons voor staan: hoewel voor 't eerste onder ons niet veel; by Protestanten evenwel. Van Zanchius/ die een van onse Leeraars in de eerste Reformatie geweest is/ word duidelik geleerd *de oper. Creat. Part.* 1. *lib.* 4. *c.* 116. *th.* 1. dat de Duivel vleeschelike gemeinschap heeft met mans en vrouwen/ ende ook vrucht kan teelen; en Voetius *Disp. part.* I. *pag.* 937. staat toe dat sulke vleeschelike gemeenschap geschieden kan; hoewel hy dat van de teelinge in twijfel trekt. Doch twijfelende/ so spreekt hy het niet tegen; gelijk hy soude moeten doen/ om de allerheiligste geboorte onses Heilands uit de Maagd behoorlik tegen Joodsche lastering te suiveren/ en ons gelove vry van twijfeling te maken. Maar hoe veel beter seggen Reinholt Schot dan en Wierus/ so die vermaarde Godgeleerde self aldaar bekent/ dat dit gevoelen een godloos gevoelen is. En nademaal sy reden van hun seggen geven/ gelijk ik mede doe; so had het hier sijn plight geweest/ die beide mannen/ en noch so vele die het (Gode zy daar voor noch dank geseid) met hem zijn houdende/ te wederleggen. Doch ik en hebbe noch by hem/ noch ook by iemant anders 't allerminste teken van bewijs gevonden: en so ik self wil soeken/ waar sy 't mogelik op souden moeten munten; het soude met wat schijns van schijn te halen zijn/ uit die beroemde Reusen/ die al voor den Zondvloed van Gods sonen met de dochteren der menschen zijn geteeld geweest. Gen. 6: 2/ 4. Dit heb ik in 't 15. hoofdstuk van mijn I. boek getoond een oud gevoelen onder 't Kristendom geweest te zijn: maar aangesien niet een Theologant na 't opgaan van de Reformatie van dat verstand ooit is geweest; so valt het ook van selfs.

§. 14. Het ander is van dat vervoeren/ dat de Duivel na hun seggen aan sijn volk doet door de Lucht. Dit heeft by Voetius den naam van *Strigiportium*, 't welk Hexvervoeringe of Hexendraght te seggen is. En hebbende verscheidene gevoelens over hoop gehaald/ self Roomsgesinde schrijvers die 't ontkennen; en willende niet alles datmen daar van seit bevestigen: so meint

meint hy evenwel / *non esse negandam omnem translationis seu strigiportii veritatem*: datmen die vervoeringe of hexenvaart niet in alles moet ontkennen. *Disput. part. III. pag.* 580. Dewijle wy hier verder niet van dese dingen spreken / dan ons de H. Schrifture meld; so is het noch te vroegh dat ik hem tegenspreke in 't gene hy terstond daar by seit / dat die vervoeringe niet moet onmogelijk geoordeeld worden. Maar is se mogelik / en hedendaags een ding dat dagelix gebeurt: so seg ik wederom / dat dan de mode van de toverye te maken moet veranderd zijn; also het of niet mogelik / of immers geen gebruik te wesen plagh / dat ooit de Duivel onder 't end of in 't begin des nieuwen Testaments de menschen voerde door de lucht. Maar 't wierd voor wat besonders aangemerkt / dat eens een Engel Habbakuk so by de hairen greep en voerde; gelijk men in 't Aanhangsel leest van Daniël: dan soo veel word hem evenwel niet toegeschreven / dat hy hem self ten bok / of kalf / of peerd gemaakt heeft / op welken de Profeet met meer gemak had konnen rijden. Waar uit dan mede volght / dat ook het gene dat de Duivel heden alle dagen aan de sijnen doet / so veel gemakkeliker toegaat / dan 't gene eens een Engel heeft gedaan. Ook was de oorsaak ginder niet so aangenaam: te weten / om niet voor hemself / maar Daniel de spijse self te dragen / doch die den maaijers ondertusschen wierd onthouden / (het gene mede sonder swarigheid niet was) maar dese luiden varen derwaarts ende rijden, maghmen seggen / boven alle hooghten van der aarde; ('t welk van Gods wege eene van de heerlijkste belostenissen voor sijn volk geweest is. *Jes.* 58:14.) sonder ballast / vry en onbeladen / ter plaatsen daar sy voor hen self de tafel vinden toebereid. Hoe veel verscheelt dan niet de hedendaagsche Toverye van d'oude / so veel als die bekend is in Gods Woord?

§. 15. Maar is 't geen wonder / datmen geen bewijs van desen ganschen handel vind / dan by Perkins; daar so veel grote mannen onder ons dat Duivels toverwerk / verbond / vervoeringe / en diergelijk / geloof-lijk / en der Schrifture gelijkmatig stellen? Hy seit nochtans / dat het woord Choverijm alsulx te kennen geeft (de leser sie van de betekenis hier voor §. 2. en 7.) en weet also de woorden *Psal.* 58:6. uit te leggen: dat het die luiden zijn/die so versamelen, of die versamelingen weten te beleggen; 't welk wy in 't Duitsch vertaald sien besweerder, den genen die ervaren is met besweeringen (bestaande / als IX. §. 11. 12. geseid is / in versameling van woorden) om te gaan. Siet so moet hier Gods Woord gewrongen worden / om sulken sin daar uit te perssen alsmen hebben wil. Met sulk vooroordeel komtmen tot de Schrift / en heeftse d'een en d'ander man van name dus verklaard / dat gaat by overleveringe voort. Wee dan den genen die dat niet en volgt / en de Schrifture self in den grond besiende / deselve derf verklaren buiten den gemeenen trant.

§. 16. Daar is noch al iet meer / daar d'oude Toveraars niet af en wisten / en 't gene d'hedendaagsche alle dagen doen. Te weten / nergens lasmen / dat sy andere menschen of hen self onsightbaar maakten / of ook in allerhande beesten konden doen veranderen. Self deden dat d'Egyptische Besweerders niet: maar slechs op 't hoogste / datse scheenen hunne stokken / (die geen

menschen waren / te veranderen in slangen; en datse vorschen / niet by verscheppinge uit andere dieren / of uit menschen / maar na gelijkenis van Moses en Aaron werken maakten. Maar watse waarlik deden / sal ik in 't XV. hoofdstuk tonen. 't Is waar / dat onse Schriftgeleerden die verandering niet weesentlijk geloven te geschieden: maar wel dat d'inbeeldinge so van den Duivel word bedurven en besel / dat sy sich wanen sulke beesten warelik te zijn; en oversulx ook soo dan doen / gelijk die doen. Doch nergens las ik sulx ooit van de Toveraars die in den Bijbel staan gemeld. De Leser heeftet na te sien / al wat daar van te seggen was. Eens heeftet God gedaan aan Nebucadnetsar (gelijk ik 't over den Profeet Daniël §. 281 – 285 heb aangewesen / het gene dese niewe Toveraars (so als men seit) nu alle dagen door den Duivel doen.

§. 17. Het derde stuk is van de vreemde talen / daar sy heden de Besetenheid aan kennen; gelijk in d'eerste kristen Kerk de genen die vervuld geweest zijn van Gods Geest. Men leest in 't geheel oud Testament niet een enig woord van iemant die beseten was; behalven dat van Saul iets diergelijk geseid word / dat een bose geest van den HEERE (niet van den Duivel) hem verschrikte. Dies ook de hovelingen tot hem seiden; Siet doch / een bose Geest Gods verschrikt u: 1. Sam. 16: 14/15. het gene sy hen wel gewacht souden hebben so te seggen / so sy of hy daar door verstonden dat hy was beseten van de Duivel. Men leest ook niet in enigen artijkel van 't versierde Duivels Vloekverbond / dat sulken Duivel door het snarenspel verdreven word / gelijk het ging met desen geest van Saul. Dat soude dan so veel geweest zijn als belesen; en moeste David een uitsteekend toveraar geweest zijn / die best van allen op de harpe speelde: want dat was voor Saul dan ene verademinge, ende het werd beter met hem, en de bose geest week van hem. vs 23. Siet of dan David niet en was een Choveer, een Epaoidos, een Beleeser en Besweerder / van den bosen geest; indien die geest een Duivel was: en dat terwijlen self des HEEREN Geest was veerdig over hem, van dien dagh af dat hy in 't heimelik gesalfd was in de plaats van Saul / eer dit gebeurde / ende ook voortaan vs 13. Behalven dat / so sprak de geest van Saul geen vreemde talen: en zijn ook onse Schriftgeleerden meest al eens / dat het niet anders dan droefgeestigheid geweest is die hem quelde / en dikmaals oprees tot een slagh van dulligheid; waar mede God hem strafte / na dat sijn eerste ypvergeest in hem verkoeld / en hy van 't goede spoor geweken was.

§. 18. In 't niewe Testament / waar in so veel exempelen van bose geesten, na de oude tale der Hebreën / of van Dæmons, na de niewe tale diese tsederd door den omgang met de griekische Heidenen sich hadden aangewend / beschreven staan; en komt ons echter nergens voor / dat iemnant der besetenen ooit vreemde talen sprak. Nochtans derft die vermaarde Voetius dat stellen / wanneer hy voorneemt tekenen te tonen van besetenheid, die sekerst en door de Schriftuur en ondervindinge bevestigd zijn / so als ik flus XII §. 15. aangetekend hebbe. Waar las hy ooit van sulken teken in de Schrift?

Hy

hy wijst ons met d'Exempelen na Balduinus toe/ uit wien hy dese schone tekenen getrokken heeft. Maar wy en sullen die niet meer van noden hebben/ wanneer eens al degene die ik tot het IV. boek beware/ sullen ondersocht zijn/ en bevonden datse niet met al bewijsen. En 't soude wel wat wonders moeten zijn/ dat na de tijden der Apostelen/ aan wien de maght gegeven was om bose Geesten uit te drijven/ een niewe soort van Duivels opgekomen waren/ die vreemde talen spraken; nu niemant hen dat nadoen of verleeren kan: en datter doe geen waren die dat deden/ of ten minsten nabootsten/ om den Apostelen dat voorreght te bedisputeeren; gelijk de Egyptische besweerders alles poogden na te doen/ wat Moses en Aaron deden/ om hun doen vrughteloos te maken. Is 't niet een schoone theologie? Doe was het (als hier voor XII. §. 14/ 18. aangewesen is) een onfeilbaar teken van Gods Geest/ so iemant vreemde talen sprak; nu is dat een onfeilbaar teken van den Duivel: en dat is dan noch uit de Schrift so wel als uit de ondervindinge te tonen/ welke dat op 't netst en sekerste de tekenen zijn van Besetenheid.

XIV. HOOFDSTUK.

Daar uit moet sich dan verder openbaren, wat van 't bedrijf van sulke menschen, die tegen Moses, de Profeten en Apostelen zijn aan geweest, te houden zy.

§. 1.

Ik soude mogen staande houden/ dat ik hiermede nu der sake had genoeg gedaan: bewesen hebbende/ dat niet alleen gansch geen bewijs voor die gemeenelik genaamde Toverp te vinden is; maar dat deselve ook door den geheelen inhoud/ draad en tsamenhang der H. Schrifture wedersproken word. Doch niettemin wil ik/ tot meerder sekerheid en onderright des Lesers/ deselve lieden uit de Schrift noch eens vertonen/ so als die ons daar in voor ogen zijn gesteld: waar door ik meine dat hy alle vooroordeelen sal verlaten/ indien hy noch niet enige belemmerd is; of so hy self daar om verlegen is/ daar van verlost sal worden; en eindelik/ klaar uit syne ogen siende/ ten uitersten verwondert staan/ hoe 't mogelijk geweest is/ dat sulk een gevoelen dus lang in de protestantsche kerken noch geleden is/ als of de Schrift van sulke Toverye sprak/ als onder het gemeen op heden word geloofd. Want ik gelove/ dat elk een van die genaamde Toveraren van Egypten/ Filistijnen en Chaldeen/ niet weiniger verwonderd souden staan/ indien sy heden opsien moghten/ en horen ons van sulke menschen spreken so als men heden Toveraars en Kollen noemt/ en van a sulken Duivel als men hem beschrijft/ en sulken wonderlijk en grouwelijk Verbond/ als 't 't seggen is dat hy met dese menschen heeft. Ik sal dan eens de plaatsen die

in 't

in 't V. VI. VII. hoofdstuk ondersocht zijn / overgaan: te sien wat eigentlik die menschen deden / van welken ons 't verhaal daar in word opgegeven / en wat hun oogmerk en beleid daar in geweest magh zijn. Daarmede sal dit hoofdstuk groot genoeg zijn: en het ander ons vervolgens dienen / om het geen ik hier sal seggen waar te maken / betoonende dat het niet anders zy geweest als dat. Dan sal ik d'andere Schriftuuren / die in het VIII. IX. en X. hoofdstuk Wetten ofte Leeringen vertoonden / ook noch oversien; en ondersoeken wat de reden zy geweest / waarom die menschen en hun doen so seer versoeid zijn in Gods Woord / en by Gods Volk.

§. 2. Het eerste dan / dat hier nu is te doen / vereischt dat wy voor af bedenken 't onderscheid van Godsdienst tusschen 't volk van Israel en d'andere volkeren / van eersten af tot op de tijden der Apostelen. 't Geslaght van Abraham / dat door de linie van Isaak en Jakob tot een volk geworden is / 't welk na den tweeden naam huns Vaders Jakob (in de worstelinge des geloofs verkregen Gen. 32:28. Israël genaamd is; had in dien ganschen tijd alleen de kennis en den Dienst des waren Gods. Maar alle d'andere volkeren / die God so lang liet wandelen in hunne wegen, (Hand. 14:16.) hoewel erkennende een opperst wesen en volslagen oorsaak aller dingen: geloofden echter dat verscheiden Ondergoden / in alle talen met gemeene naam van Goden, besonder in 't hebreeuwsch van Baalijm, in 't grieksch van Daimones, en in 't latijn ook wel van Geny; elk in sijn deel en doen 't bestuur des weerelds hadden: gelijk dat aan de Heidenen in 't algemeen noch tot op heden blijkt; so als in 't I. boek / het II. VII. IX. X. XI. hoofdstuk aangewesen is. Daar by quam / dat d'Israelijten / wel weetende dat God geen steen of hout gelijk, (Hand. 17:29.) noch ook by enig ding te vergelijken is; (Deut 4:15.) so lang als sy sich hielden aan de Wet / geen beelden in den Godsdienst leden noch gebruikten. Maar wat de Heidenen belangt / hoewel de schranderste van d'oppergodheid nooit ook andere gedachten hadden: gelovende nochtans dat hunne Daimones al meest lichamelijk / en sommige van afkomst menschen waren; verstonden daarom / dat men die wel uiterlik verbeelden moght; ja meinden (als noch heden d'afgodsdienaars altemaal) dat het alsoo behoorde / om 't volk de eigenschappen en 't besonderste bewind van hunne Goden / door sinnebeelden te vertoonen.

§. 3. Uit desen rees dan noch een tweede onderscheid: dat Israël en d'andere volkeren / geen eenderley gevoelen van de Godheid hebbende / ook van malkanderen / en van elkanders God of Goden seer verscheiden oordeel hadden. Want Israel vast houdende / dat al wat God heet buiten desen eenen God / geen God en is / en dat een Afgod niets met allen is: (1. Kor. 8:4.) so noemden syse ook na datse weerdig waren / *Elilijm*, Nietigheden; of om de vuiligheden van de diensten die de Heidenen daar aan bewesen / *Gillulijm*, Drekgoden, Stinkgoden; (VII. §. 8.) en daarenboven noch *Sehedijm*, Verwoesters, en *Se-irijm*, Ruighairen, (gelijk voor desen II. & XXVI. §. 1—11. in 't breede is getoond) om der gedaanten wille hunder beel-

beelden daarmede sy die Goden wild en woest in hunne Tempelen vertoonden. En sy en konden om voorseide reden gansch geen andere gedachten van die Goden hebben / noch hen voor Goden houden. Maar dese Heidenen de veelheid en verscheidenheid der Goden houdende / en dat geen land noch volk is sonder God die hun beschermer zy : en konden geensins sulk gevoelen hebben van den God van Israel. Want op hunne eigene gronden moesten sy geloven / dat wel deselve waarlik was een God : maar sulk een als een ander ; dat is als een der Goden / onder d'oppergodheid staande / een ieder over sijn besonder volk en land. Dat saghmen aan de Syriers. 1 Kon. 20:23. en d'Assyriers / 2. Kon. 17:26. hoe elke God de sterkste wierd gehouden in sijn land. En so sy mede meinden / dat d'eene God den anderen in kraght en maght te boven gaat : so achten sy deselven / en insonderheid den God van Israël / niet alle even veel. De Kanaaniten en de Filistijnen hadden van den selven eertijds een besonder groot gevoelen ; als blijkt uit de belijdenis van Rachab. Jos. 2:11. en der Filistijnen selve. 1 Sam. 4:7/ 8. Maar Rabsake de Assyrier / als ook Nebucadnetsar ende Belsasar / chaldeewsche Koningen / die spraken in het eerste van hem seer verachtelik: als meinende dat het hun eigen ofte hunder Goden kraght geweest was / die hen de landen van so vele andere Goden / en wel besonderlik des Gods van Israël / geholpen hadde te overwinnen: so als sy dat elk op sich self te kennen gaven; Jesa. 36:18/ 19. en 37:10: 11. Dan. 3:15. en 5:3/ 4. doch 't gene sy ook alle drie haast anders zijn gewaar geworden / so ons 't vervolg van die geschiedenissen leert.

§. 4. Nu was dan al 't verschil des volx van Israel met alle Heidenen daar sy ooit mede omgang hadden / niet / of Jehova (so men heden desen naam leest in 't hebreewsch / waar voor in onsen Bijbel HEERE staat) ook wel een God was ; want dat stonden sy gesamentlijk bekend : maar of hy meer was dan een van die andere Goden ; en nader / of hy was de Oppergod die 't geheel Al bestiert : en eindelik daar 't meest op aan quam / of hy alleene God was ; en alle d'andere niet met al. Het laatste hielden alle reghtgelovige Israelijten staande / en 't eerste was 't gemeen gevoelen van het Heidendom. Dit is te merken in al die disputen welken de Profeten met d'Afgodendienaars hadden / 1. Kon 18:24. Jes. 37:18/ 19/ 20. en 44:20/ 21. en 46:5/ 6/ 7. Jerem. 10:8. en 11:12. en 14:22. en 16:20/ 21. en verscheidene andere plaatsen meer. Den naam Jehova gaven sy hem niet gelijk de Joden / om sijn volstrekt en eeuwig wesen te betekenen : maar so gelijk sy elken God by sijnen name noemden ; het zy dat die een hunder eigene Goden / of ook van enig ander volk of land moght zijn. Dat blijkt met allen klaar aan den gemelden Rabsake : door dien dat hy den God van Israël noemt HEERE, of Jehova, self daar hy op 't verachtelikste van hem spreekt / en dat het niet in sijn vermogen was / sijn volk uit sijnes Konings hand te redden. Jes. 36:15/ 18.

§. 5. Hier by staat nu noch aan te merken / dat self d'Israelijten / hoewel sy dese kennis hadden / en door de Wet van Moses tot den Dienst des wa-

ren Gods verbonden waren: nochtans niet alle noch al even lang daar by gebleven zijn / maar al van eersten aan / d'een door en d'ander na sich met d'Afgodery der Heidenen besoedeld hebben: gelijk sulx niet alleen de historien des Bijbels / van Josua tot Esra toe: gedurig tonen; maar meest al de Profeten hen daar over aangesproken hebben. En 't is ook d'oorsaak wel voornamelik geweest / waarom eerst de 10. Stammen van de 12 / die t'sedert Salomon een Koningrijke op sich selven hadden / het rijk van Israel genaamd / en eerst vervielen / door d'Assyriers; daar na ook de twee anderen / het Rijk van Juda zijnde / door die van Babel overwonnen wierden: alsoo hen God sulx lang te voren had gedreigd. D'oorsaken hunder afgodsdienstigheden waren meer dan eene. En eerst / dat sy uit eigen aart daar toe genegen waren / als zijnde een hardnekkig volk: Exod. 32: 9. en 33: 3. Deut. 9: 6/ 13. Jes. 48: 4. Hos. 4: 16/ 17. te kennen gevende / dat sy niet wel te leeren of gewennen waren / om sich aan eenen God alleen te houden. Ten anderen / ook in Egypten groot gemaakt / so haddense derselver zeden aangeleerd; een onverstandig en onbandig volk / Psal. 95: 10. Hos. 4: 16/ 17. aan wien geen God noch Godsdienst veel met redenen te leeren was; maar volgden slechs den slender van de weereld / en 't goeddunken van hun herte. Dat wilde daar dan node uit; en quam / 't en zy door hardigheid weerhouden / van self al telkens wederom. Exod. 32: 7/ 8. Psal. 78: 57. en 81: 10/ 13. en 106: 19 - 22. Het derde was / dat sy omringd en ook doormengd met Heidenen / sich lichtelik verleiden lieten tot derselver afgodsdiensten. Right. 2: 10/ 11/ 12. Daar toe hielp kraghtiglik / ten vierden / dat sy tot vleeschelijken wellust seer genegen waren; en lieten sich dus lichtelik verleiden tot de hoererye / of op het best genomen tot verboden huwelijken met die Heidenen: waar door sy eerst verleid zijn tot afgoderye / wanneerse noch maar op de grensen van 't beloofde land waren; Num. 25. daarna in 't land gekomen / in 't gemeen bedorven zijn. Right. 3: 5/ 6/ 7. Daar door zijn ook de Koningen / eerst Salomo / en daarna Achab / tot Afgodery verboerd geweest. 1. Kon. 11: 1—8. en 16: 31/ 32/ 33.

§. 6. Hier uit ontstond dan nu / dat Godsdienst en Afgodery dikmaals so qualik onder hen te scheiden waren; dat beiderleye Priesters en Profeten (gelijk dat aan Elias en de Baals-Priesters bleek / 1. Kon. 18.) ook om de waarheid van den Godsdienst streden: dat Israels Profeten wel van Heidenen geraadvraagd / of om hulp gebeden zijn / gelijk als Naäman de Syrier Elisa dede; 2. Kon. 5. en wederom die van de Heidenen by Joden self zijn aangesocht / gelijk als Ahazia daarom aan den Filistijnschen Afgod sond; 2. Kon. 1: 1/ 2/ 3. schoon van reghtsinnige Israeliten met reght veraghtelik *Baal-zebub*, dat Heer der vliegen seggen wil / genaamd. Die Afgodspriesters dan / of so te seggen dese veelerhande meesters en bedieners van den afgodsdienst; bedenkende dat al wie neering doet sich onder 't volk moet geven / en daar vermoedelik de meestgegadingde te vinden zijn: so vlijden sy sich onder 't volk van Israël / 't zy heimelik of openbaar / na dat de Wetten tegen sulke menschen in 't VIII. en IX. hoofdstuk hier verhandeld / streng of slappelik door d'Overheden

den onderhouden wierden; so als aan Saul / 1 Sam. 28: 3. besonder is te sien. Ja self d'Israelijten / in gevolge hunner koningen meermaals vervallen tot Afgoderp / begaven sich aan dese konsten mede; als in 't besonder aan Manasse was te sien. 2. Kron. 33: 6. en aan so vele klaghten der Profeten. Jes. 8: 19. Jer. 27: 19. VII. §. 2. X. §. 4.

§. 7. Bemerkt nu met mp eens den staat des Joodschen volk in vergelijkinge van ons; en dat sp sich ontrent het Heidendom so droegen / als wp nu nopens 't Pausdom doen; waar van wp ook zijn uitgegaan / dat ons noch veelsins aanhangt / daar menig wederom toe keert / of sich daarmede din of so besmet. Wp hebben tot geburen volkeren die meer dan God alleen aanbidden; wp hebben ook deselven onder ons; en van de onsen woonender in paapsche landen. De twist is over het vermogen niet des Gods / dien wp aanbidden; want daar in zijnse met ons eens: maar over menigte van hunne Dæmons en Heroes, die sp Heiligen / en in 't latijn *Divos*, dat is Goden noemen; die sp aanbidden / en welker groot vermogen / (sonderling der Maagd Maria) sp met menigte van wonderwerken of mirakelen betonen willen. Daar over worden wonderlike kunstjes uit bedacht / en ook te werk gesteld: die Santen, dat is Heiligen / om hulp en antwoord aangelopen. Dat volk vooringenomen met sulk een gevoelen van die Heiligen / geloost al blindelings al watmen voor mirakel opgeeft / sonder nodig ondersoek. So ook de Heidenen bp ouds / en heden noch / met den Mahometanen / even eens. Wanneermen reeds geloost dat iets geschieden kan / en gaerne heeft dat sulx geschiede: so beeldmen sich licht in dat het geschied / wanneer het slechs uitwendig wat daar na gelijkt. Men ondersoekt niet na 't bedrogh: om datmen wil bedrogen zijn; en niet beschaamd staan voor degene die van ons geloof en godsdienst niet en zijn; en tegen welken wp het willen staande houden / om toch den name niet te hebben dat wp dolen. De Papen en de so genaamde Geestelijken / wien meest daar aan gelegen is / het zp dan Heidenen / Mahomenen of Papisten / doen al hun best / om sich door kunst van redeneeren en scherpsinnig herrewarten te verweeren / en daar die te kort komt door mirakelen.

§. 8. Nu / uit dit alles maghmen klaarlik als in enen spiegel sien / al 't gene dat ons van den twist der heilige Profeten en Apostelen met die genaamde Toveraars / dat is de Geestelijken van het Heidendom te voren komt: ook buiten twist / van enige gevallen / waarin deselve in hun stuk te kort gekomen / het aan de Leeraars en de Dienaars van den waren God gewonnen gaven. Sodanig was het eerste met den droom van Farao. Gen. 41. Hp roept bp een de Chachamijm, gelijk in Vrankrijk de Sorbonne over swaare saken van den Godsdienst word gevraagd; hp roept de Chartummijm, het gansch geselschap van de Oratoire. So deden Babels koningen ook bp sich komen hunne Asschafijm, Gofrijm, Mecasschefijm, *l'Academie des sciences*, dat is / de Opperschool der weetenschappen der Chaldeen. Dan. 2: 4 / 5. om hunne kommerlijcke twijfelingen / belangende den staat van hunne koningrijken / in opsight van gevreesde swarigheden op te lossen. Doch daar was doe door kennis van Natuur of kunst niet in te doen: also die Dromen / en dat schrift

voor Belsasar van hoger oorsaak waren. Derhalven hebben sy so wel als hunne Koningen rond uit beleden / dat dit een werk was van Gods geest. Gen. 41: 38. waarom dan Daniel daar voor erkend geweest is / als dat de Geest der heilige goden in hem was, Dan. 4: 9. derwelker wooninge by 't vleesch (dat is by menschen / die uit vleesch en bloed bestaan) niet is; gelijk sy echter van de Dæmons, daar sy in verlegentheid sich op beriepen / meest geloofden. Dan. 2: 11.

§. 9. Laat nu eens sien / wat tusschen tijden in Egypten met de Chachamijm, Mecasschefijm en Chartummijm te doen geweest is / als Aaron ende Moses daar verscheenen. Hier quam het vraagstuk / als in d'andere gevallen / van den Koning niet / maar aan den Koning. Die word versocht door die twee hoofden van 't volk Israël / om hen te laten trekken uit sijn land. Sy hadden last van God / het naaste hem te seggen / maar het allernaaste niet. Want hy en moght niet weten / hoe verre in alles of hoe lang: maar slechs / waartoe / en dat ook noch maar voor een deel; te weten om aan hunnen God te offeren in de woestijne. Sy doen de boodschap op den naam van der Hebreën God / so als d'Israelijten hunder tale halven zijn genaamd geweest. Daar over toont sich dese Koning niet verwonderd: als wel weetende / dat sy 't met sijne Goden niet en hielden; en dat het wel gebeurt / dat volgens uitspraak van de Papen / een God wel eens op sekere besondere plaats gediend wil zijn: dat waren sy so wel gewend. Maar nademaal de Koning wederom den God van Israël niet hoger schatte dan van andere volkeren / en landen: so was 't voor hem bedenkelijk / of hy so veel gehoor moest geven aan de Priesters van den God eens vreemden volks / dat blotelik maar by vergunninge in sijn land woonde; als of een God die voor sijn eigen volk geen land en hadde / so veel in dat van andere Goden moest te seggen hebben. Want het moghte sulken God wel zijn / docht hem / hy souder meer af hebben hooren spreken: maar self de naam Jehova was hem onbekend; gelijk hy seide / Wie is JHVH, wiens stem ik gehoorsamen soude, om Israël te laten trekken: ik en kenne geen JHVH, ende sal ook Israël niet laten trekken. Exod. 5: 2. Dus was 't hem ook niet eens de pijne weerd / den Raad daar over te beleggen.

§. 10. Maar als die twee gebroeders wederquamen; en tot bewijs der grote maght van hunnen God / en dat sy wettelik van hem gesonden waren / mirakel deden; mits dat een staf veranderde in ene drake / en wederom de drake tot een staf: Exod. 7: 10 / 11 / 12. so moest de Mufti, (op sijn Turks gesproken) eerst gevraagd / en de Clerge (Josefus in 't 2. Kap. van sijn VI. boek der Oudheden / noemtse Priesters ende Wijsen) by een geroepen; om eens te sien wie 't winnen soude: Eusebius seit hier / dat Jannes ende Jambres / als ἱερογραμματεῖς, *hierogrammateis*, heiligeschriftgeleerden, daar toe verkoren zijn / *Præp. Euang.* l. 8. c. 8. en dat het beide ἱερεῖς ὑπὲρ Μέμφιν *hiereis hyper Memphin* Priesters over de stad Memfis waren. Het zy de Chachamijm en de Mecasschefijm 't niet doen en konden / al wierdense daar by geroepen; de Chartummijm altoos betoonden dat sy 't stuk verstonden. Want siende dese twe Hebreën hui-

buiten twijfel eerst hunne ogen na den Hemel heffen/of ook nadrukkelike woorden spreken / of by sich biddende (want Christus self heeft so gedaan/ Mark. 7:34. Joh. 11:41/42.) dan in den naam huns Gods den staf ter aarde werpen; en dat die dan een slange wierd: om hier de minste niet te wesen / sy deden ook also *belahatteihem* met hunne mompelingen, diemen noemt besweeringen; op dat sy dus te kennen gaven / dat sy die woorden spraken / om de Dæmons of de Goden uit te halen / en dat sy ook mirakel deden. Sulx doende / en de sake hen so verre ook gelukkende / dat sy den Koning maar by sijn gelove hielden: 't was hen genoeg om ook in hun bewind te blijven / waaraf hun schoorsteen rookte; en daar sy groot gevaar van liepen/ so de Hebreën iets bedreven / dat den Koning dochte een bewijs van groter God te zijn / dan een van hunne Goden was.

§. 11. Maar dus en hadden sy noch geen gewonnen spel. Was Farao aldus te vreden: siet Moses en Aaron toonden/ dat hy niet behoorde so gerust te zijn. Want siet / Aarons staf verslond de staven van die Chartummijm. Hoe ging dat in sijn werk! Het meinen sommige / dat overmits de staven, niet de draken hier genoemd staan: het so veel te seggen zy / als dat Aaron toonde dat het sijne waarlik was een drake; maar dat die van de Chartummijm, nauw ondersocht het niet en waren: en dat also Gods kraght hier in Aaron werkende / de konst en listen van de Chartummijm te niete maakte. Maar ik en sie niet / (schoon my dit wel dienen soude) om wat reden konst of kraght meer door het woord van staven te verstaan zy dan de draken / die daar uit geworden waren. 't Was dan genoegh / dat Moses en Aaron niet alleenlik doe / maar telkenmale namaals noch de meeste waren. Dat Farao nochtans daar door niet te bewegen was / daar hadden sy noch buiten twijfel reden toe; 't geloof misschien op dien tijd al te klein / 't zy van den Koning / of ook van de geesteliken: 't was te herdoen; met een spel noch niet al verloren; of diergelijke vonden meer: gelijk wy sien / dat ook de Papen in het Pausdom / als aan 't mirakel werk iets hapert / het weten goed te maken.

§. 12. Het tweede wonder wisten sy ook na te maken. Exod. 7:22. het water namelik in bloed veranderd: hoewel dit weinig wesen konde / also al 't water der rivier / en dat voorts noch in kreken en in sloten stond / alreeds veranderd was. Sy deden 't selfde met de vorschen ook. Ex. 8:7. dat is / sy deden noch hun best so lang als sy maar konden. Maar 't was met die driemalen ook gedaan; en hebben sy also niet meer dan in de eerste twee landplagen iets in 't werk gesteld; maar met de Luisen hield het op; 't welk siende / wierden sy geperst om te bekennen / dat dit Gods vinger was. vs 18/19. Acht sware plagen/ naderhands gevolgd / van der Hebreën God hen toegesonden/ betuigden klaarlik dat dit waar was; en dede dit de HEERE / om sich te doen kennen / en Farao die woorden af te leeren / ik kenne geenen God van sulken naam: want daar aan (seit hy) sult gy weten dat ik ben JHVH, of de HEERE. Ex. 7:17.

§. 13. Wat listen dese Chachamijm, Mecasschefijm, en Chartummijm, dan voorts gebruikten / om hunnen Koning by sijn stuk te houden / daar van

word niet gemeld: maar 't is te sien / dat hy nochtans doe meer verlegen wierd / also hy voorts in onderhandeling met Moses en Aaron quam; eerst om de plagen telkens af te bidden aan denselfden God die daar af d'oorsaak was. Hy die te voren so verachtelik van hem gesproken hadde / wist nu te seggen / bid Jehova, 8: 8. so wel wist hy nu af te noemen der Hebreen God / en beter dan sijne eigene gekerde Goden: hy deed ook al een bod/op hunnen eisch/ hoewel hy hen geen woord en hield. Dat eerst wel om de vorschen: maar wonder was 't dat hem de luisen niet bewogen / waar aan de Chartummijm, daar hy sich dus lang op verlaten hadde / Gods vinger sagen / en hem daar doe voor sitten lieten. Nochtans kon 't ongedierte so veel doen / (de vierde plage die hem overquam) dat hy tot loven ende bieden quam. 8: 25 — 28. Maar op de vijfde / welke was de Peste / vond hy sich niet eens geraakt. 9: 7. De seste / namelik de sweeren aan de menschen en het vee / gingen hem al mede niet aan 't herte: vs 12. misschien om dat hy door gewoonte harder wierd / indien men verder niet dan op 't natuurlijk siet. Maar 't sevende / te weten dat vervaarlik onweer donder ende blixem / met sulke ongemeene hagelsteenen / selfs in Egypten als 't gemeen is ongemeen; braght hem so verre / dat hy der Hebreen God reghtveerdigde / ende hem self in 't ongelijk stellende / om vergiffenisse bad. vs 27. Doch als het onweer ophield / bleef hy even seer verhard. vs 34 / 35. 't Had evenwel op 't gansche hof so veel gewerkt / dat sy hem rieden 't volk te laten gaan: dies hy so weinig niet en konde doen / of moeste met d'Hebreen noch eens nader in ene onderhandelinge komen; maar blijvende te stijf staan op sijn stuk / moest hy de achtste plage / de Sprinkhanen / noch besuren; vs. 12. die hem het herte wederom wat weeker maakten; vs. 16. Doch wederom verhard als voren / word hem de negende op 't lijf gesonden / bestaande in seer dikke duisternisse / door sijn geheele land / drie dagen lang. vs. 21. die hem de ogen so verre open dede / dat hy wat meer der begon toe te geven. Maar aangesien d'Hebreen bleven by den eersten eisch / daar van sy ook niet wijken moghten: so keerde Farao ook wederom tot vorige gedachten; vs. 27. daar hy vergramd op die twee mannen / daar hy dus van geplaagd wierd / verbood hen 't hof vs 28. Ten laatsten word hy door de tiende plage / welke was de dood der eerstgeborenen door 't gantsche land / nu buiten hope van ontsett en van verlossinge gebraght: so seer dat hy den morgenstond niet eens verwachte; maar 't volk / in plaatse van te laten trekken / uit den lande joegh. 12: 29 / 31.

§. 14. Die wispelturige hardnekkigheid / hoewel door Gods reghtveerdig oordeel sich in desen Koning openbarende; op dat Jehovah sijne kraght aan hem betoonde, en al de weereld weten moghte dat hy God is / van wien de Egyptenaar in 't eerst so smadelik gesproken hadde: 9: 16. nochtans / dewijle dese Koning op sijn Heidens evenwel noch buiten twijfel in dit alles sijne eigene gedachten hadde; wat konde hy nader denken / dan dat hy sich aan sijne Goden mogelik besondigd hebbende / nu van deselve dus gestraft wierd / door hem voor enen tijd dus in de maght eens vreemden Gods te laten komen. Of sijne Geestelijken hebben hem gedurighlik geweten met

die

die hope op te houden / dat dese plagen haast een einde nemen / en hunne Goden wederom ontwaken souden. Daar toe hy buiten twijfel nieuwen moed kreeg / wanneer hem voorquam / dat dit volk / welks God hem dus vervaarlik plaagde / nu uit sijn land vertrokken / 't geleende goud en silver met sich hadden weg gevoerd; en / so als hy 't begreep / daar door betoond / dat sy maar dieven waren / die self in hunnen uittoght geenen voorspoed hebben souden. Dat mogelik hun God niet beter / maar wel een Kakodaimoon, een bose Dæmon was; gelijk gesien is dat de Heidenen so quade als goede Goden stellen. I. B. XI. §. 5. en d'een noch d'ander niet te goed / dat sy hem dienstbaar bleven. Josefus meint / dat hy het gansche werk de boosheid en 't bedrogh van Moses wijten wilde; en dat hy / hem in handen hebbende / voortaan wel ruste in sijn land behouden soude. Dat heeft hem mogelik de Geestelikheid so wijs gemaakt: also hy doch geen filosoof was / maar een politijk; en ook misschien noch jong van jaren / also hy / na der selfden schrijvers seggen / doe onlangs op den troon gekomen / en so te lichter om te setten was.

§. 15. Wy sien dan dat het gantsche werk van die Egyptenaars / gewoonlik Tovenaars genaamd / niet anders is geweest dan een bedrogh van 't heidensch Priesterdom / dat voor de Goden en den Godsdienst der Egyptenaren streed: en Moses met Aaron daar in tegen stond / dat sy den God en Godsdienst der Hebreen / die doe maar vreemdelingen / en slechs ter bede in dat land geleden waren; dus boven hunne eigene Goden wilden stellen / den Koning soekende te overreden / om aan den vreemden God gehoor te geven. Waar toe hy by hemselven weerloos / hen als Godgeleerden en Natuurkundigen te hulpe nam: die sy hem ook (als 't blijkt) na hun vermogen boden; maar quamen aanstonds veel te kort. In 't werk niet meer vermogende / so onderhieldense den Koning buiten twijfel (so den aart van sulken volk is) in dien waan; in voegen als voorschreven is / dat hy het alles noch te boven komen soude / indien hy maar standvastig bleef. En sekerlik / dat quam'er dikmaels seer op aen / als hy sulke harde stoten kreeg; (self sijne Raden hem alsdoen begevende) so verre dat hy eens geheel besweek (ik spreke na 't gevoelen van die menschen) om 't volk te laten trekken: waar van hy echter wederom berouw kreeg / daar sy hem in stijfden / als in 't laatst te sien is / dat se seiden / Wel waarom hebben wy toch dat gedaan? Exod. 14: 5. En so en is daar niet het alderminste van die Tovery / waar af men heden spreekt.

§. 16. Dus verre zijn d'Egyptenaars met die Chaldeën sulken klare spiegel van dit werk / dat wy met d'anderen nu niet veel moeite hebben sullen / om te verklaren wat het was het gene van hen word verhaald. Der Moabijten Koning Balak / en de Midianijten sijne bondgenoten en geburen / verlegen met het volk van Israël / dat in alsulken menigte / veel sterker dan het sijne op sijn land gelegerd was; en sich onmaghtig vindende om hen met wapenen te keeren; na dat hy ook van sulk bestaan den quaden uitslagh aan de beide koningen / die sijne naaste buren waren / en door dat vreemde

volk

volk hun land genoodsaakt waren met verlies huns levens in te ruimen/ vernomen hadde. Num. 21. so vind hy anders geenen raad als middelen van Godsdienst aan te wenden. Vertrowt sich echter op sijne eigene Goden of derselver Priesters niet genoegh; maar nodigt Bileam/ als boven anderen vermaard in desen dienst/ van wien hy sulk een groot gevoelen hadde/ dat hy seide; ik weet, dat wien gy segent, die sal gesegend zijn, en dien gy vervloekt die sal vervloekt zijn, tot hem te komen. Num. 22: 6. Doch aan hem self was die een lose vos/ dien 't maar om 't meeste geld te doen was/ 2. Pet. 2: 15. 't welk hy van desen Koning tot genoegen hadde konnen krijgen/ had hy na sijnen wille mogen hier begaan. Maar God belett hem dat: hem enen Engel op de heenreis tegenstellende/ en door het spreken sijner eselinne overtugende. Mits geeft hem God ook in wat hy sal spreken/ 't welk regelreght het tegendeel behelsde van des Konings ogemerk. Want God verplighte hem het volk te segenen/ in plaats van vloeken; als uit het 23. kapittel klaarlik blijkt.

§. 17. Niet tegenstaande dat hy dus gedrongen duidelik de waarheid sprak/ 't welk God so schikte om door die gelegentheid den roem sijns groten naams noch so veel kraghtiger dus op te setten; en dat Gods geest doe op hem was, waar door hem d'ogen nu ontdekt waren/ sich roemende daar in een hoorder van Gods redenen te zijn/ die des Almaghtigen gesighte sagh, en geheel verrukt was: so was 't hem evenwel geen ernst; gelijk dat uit twee saken klaarlik bleek. Voor eerst/ dat hy niet tegenstaande vorige ontmoetinge op sijnen wegh; noch al sijn beste dede om 't geld aan den Koning te verdienen: hoewel hy voorgaf dat het hem maar om de waarheid was te doen/ 23: 12. en dat hy met geen geld was om te setten/ 22: 18. en 24: 13. Dat hadde hy goed seggen/ wanneer hy sagh dat daar voor hem niet aan te komen was. Hy noemde ook JHVH sijnen God, om dat hy hoopte met desselven goeden wille 't volk te vloeken: dat is met bouwen van altaren/ en 't doen van offerhande/ dan hier dan daar (want dit der Heidenen gevoelen is/ dat by de Goden onderscheid van plaatsen zy/ die sy liefst willen/ of daar sy meest werksaam zijn) 1. Kon. 20: 23. van hem verwerven soude/ dat hyse uyt der Moabyten land vertrekken dede; want ik dat vloeken verder niet versta/ het gene Balak op hem was begeerende. Doch daarin was/ of 't Balak met de Midianyten wist of niet en wist/ na Bileams gevoelen sonder der Hebreën God niet in te doen. Maar mits die hem in 't eerst niet openbaarde/ hoe hy 't voor hadde: so stelt de Wicchelaar de *nechaschijm* of wicchelingen noch te werk: cap. 24: 1. daar in bestaande/ dat hy meint (so 't schijnt) uit die geslaghte offerhanden iets te lesen / dat mogelik voor sijne huurders dienen konde. Want dus vind ik dat by Josefus ook begrepen/ dat des gehuurden Wicchelaars gedurig oogmerk was/ in 't IV. b. der Oudh. 6. c. En wie sal seggen/ wat hy hen niet soude hebben wijs gemaakt/ dat sy liefst horen wilden/ had hem de God van Israël/ door drang van sijn gemoed/ niet telkens daarin overdwerst?

§. 18. Het ander was/ dat hy nu siende/ dat geen nechaschijm hier iets ver-

vermoghten; dat keur van plaats/ altaar of offerhande niet en hielp; deselve doe wel varen liet/ en sprak so als het hem van God wierd ingegeven; Num. 24: 1. maar toonde hoe sijn herte met de Moabijten en Medianijten was; en met een tot hun geld. Want t'huis gekomen/ gaf hy hen noch desen raad/ (Josefus seit ter jongstgemelde plaatsen/ dat hy d'oversten der beide volkeren by sich ontbood) dat sy door vrouwvolk vriendschap met d'Israelijten maken/ en hen tot afval moesten sien te trekken; waar door hun God op hen vergramd/ self dan den vloek daar over brengen soude. Van desen raad heeft Moses achterna noch meldinge gedaan/ Num. 31: 16. die ook ten deele welgelukt is: also die 24000 menschen 't leven koste/ 25: 9. doch eindelik den Midianijten self nogh hunnen ondergangh/ en Bileam sijn leven ook met een. 31: 8. Hier uit is dan te sien/ dat hy niet meer geweest is aan hemselven dan een heidensch Wicchelaar/ als onder Heidenen verkeerende/ en by de Heidenen vermaard/ en met de Heidenen het houdende; en na gedwongen profezye door ene ongewoone inspraak van Gods Geest/ sich weder tot de Heidenen begevende/ met sijnen raad deselve ondersteunende/ tot vloek des volx dat hy gesegend hadde. En 't gene boven alles uitsteekt/ was/ dat hy sich noch als Legerpredikant/ aan 't hoofd des heirs van 't heidensch volk begeest/ dat sich verweerde tegen dat gesegend volk; en in dien staat sijn leven liet.

§. 19. De Filistijnsche Kosemijm en Kohanijm of Priesters/ 1 Sam 6. meer gemeld/ zijn mijns bedunkens VI. §. 6/7/8. al so veel beschreven/ dat van hun bedrijf en oogmerk niet besonders meer te seggen valt. De Vrouwe met den Oov tot Endor 1. Sam. 28. desgelijx. VI. §. 9–17. Ook heb ik van de Magi in 't Niew Testament vermeld/ Matth. 2. Hand. 8. en 13. niet wel so weinig konnen melden/ ter plaatse daar het pas gaf hen te ontdekken/ VII. §. 13–16. of 't is bykans genoegh geweest om ook hun doen en oogmerk teffens daar uit af te meten. Altoos van die Besweerders Hand. 19: 13/14. is daar ter plaatse na mijn oordeel al genoegh geseid. VI. §. 19/ 20/ 21. Doch ondertusschen sal ik noch wat toedoen by dat van de Magi, en de Dienstmaagd tot Filippi/ Hand. 16: 16. VII. §. 17/18. voor de tweede maal ten toon gesteld.

§. 20. Wat dan de Magi (dan eens Wijse/ dan eens Toveraars verduitscht) voor 't laatst betreft: hun onderscheid bestond alleenlik in 't gebruik of misbruik hunder konst en wetenschap/ tot dienst van God en Christus/ of daar tegen aan. Die op het sien de Sterre quamen aangaan uit den Oosten/ welke landstreek was het vaderland van Bileam: men magh met reden wel vermoeden/ dat sijne profezye daar te lande by sijn eigen volk so wel te boek gesteld geweest is als by Moses: die onder anderen daar uit vermeld; dat ene Sterre voortgaan sal uit Jakob, en ook een scepter uit Israel opkomen sal; die noch de palen van de Moabijten eens verslaan, en alle kinderen van Seth verstoten sal. Num. 24: 17. De naam van Sterre daar gevoegd met enen Scepter/ moest hen in bedenken brengen/ dat noch een seer doorluchtig Koning na dat volk eens opstaan soude. En sy die daar benef-

sens kennis der Natuur en Sterren hadden / die 't ook hun werk was daar uit te voorseggen; die konden (self ook sonder enige besondere openbaringe van God / of / so die daar noch by quam / dies te beter) wel bevroeden / dat hen die vreemde Sterre diese sagen / de plaats des opgangs / dat is der geboorte / van dien groten scepterdrager wees; al ware 't dat sy alles niet verstonden / wat syne geestelijke onderdanen en gelijke heerschappy betrof.

§. 21. Sy dan / na d'algemeene Gesightsveranderinge of Parallaxis wel bemerkende / dat dese Sterre niet so diep stond in den Hemel als de andere; maar wel so dichte by der Aarden / dat sy haar de plaats betekende / te weten of de Stad Jerusalem / of immers in 't gemeen het Joodsche land; daar van sy echter dese hoofdstad als de koninglike sitplaats sochten: so gaven sy sich derwaarts op den wegh. En 's daags geen Sterre siende / die evenwel tot in Judæa vast al op of by dien streek des weghs tot aan Jerusalem verbleef / so alsmen denken magh: wanneer sy die des nachts de laatste maal noch hadden konnen sien; also toch Bethlehem maar weinig weghs ter zijden af ligt van die stad: so haddense daar reden om te vragen / waar dat de nieuwgeboren Koning was. Het blijkt met een / dat God die Sterre (so genaamd / want het onmogelik een ware sterre wesen konde) of liever dat licht schijnsel als ene sterre sich vertoonende / ten dienste van die mannen dus besteld heeft en bestierd; en hen ook achterna met naghtgesighten heeft vereerd: op dat sy evenwel (hoe verre sy ook self in hun verstand verlicht / of hunne herten zijn bekeerd geweest) die burgerlike diensten van προσκύνησις proskunesis, aanbiddinge, of wel eerbiedinge aan sijnen Soon bewijsende / en overal daar van vermeldende; wijdlustige getuigen van 't opgaande licht des Euangeliums verstrekken souden.

§. 22. Nu heb ik noch te seggen / volgens 't gene op het einde des 24. hoofdstuks in het II. boek beloofd hebbe / wat verder van die Dienstmaagd zy te seggen / die te Filippi sprak / so 't hiette / door enen waarseggenden geest: Hand. 16:16–19. Wat Geest / en dat het immers niet en moet geoordeeld worden dat dese geest een Duivel was / is daar / so als ik meene / wel getoond; en nu hier VII. §. 17. 18. in gevolge van voorgaande onderrightinge over diergelijken slagh / VI. §. 7–19. voorts aangewesen / waar dat die geest van Python in bestond. Nu soude noch te seggen vallen / wat wy dan van dat vrouwmensch denken sullen / dat sy d'Apostelen so naliep / en hen nariep / derselver lof verkondigde / en sulken loffelijk getuigenisse sprak van 't Euangelium? wat hadde sy daar mede voor? want het so klaarlik niet van haar en blijkt / als wel van d'anderen: het zy van Bileam ten quade; het zy van sijne nasaten / daar wy so effen van gesproken hebben / in het goede. Indien dit vrouwmensch met d'Apostelen heeft willen zijn / hoe wierdse dan van hen bestraft? En was het om hen nadeel toe te brengen / hoe sprakse dan so loffelik van hen / en liep hen so gedurig na? Doch mijns bedunkens heeftmen slechs de omstandigheden aan te merken / door welken sy met haar bedrijf alhier beschreven word: die sullen 't ons van self

dan

dan wel doen sien. Sy heeft 'er hare vryheid door gesocht.

§. 23. Want merkt dat sy in dienst van meer dan eenen Heere was: also de text van hare Heeren spreekt. Doch hoe beswaarlijk 't zy slechts maar twee Heeren te bedienen / dat heeft ons onse eenigste Heer Jesus Matt. 6: 24. Luk. 16: 13. eens voor al geleerd. Daar by quam / datser toch niet rijk by wierd: sy was ene dienstmaagd / en sy bleef 't: en daarom ook te minder om te missen voor de Heeren; voor wien al 't geld was datse won / en 't welk niet weinig was. Want men moet weten / dat het niet in hare eigene maght was / sich aan anderen / den tijd om zijnde / te verhuren / of op haar self te wonen: dan haddese de winst ook self gehad. Maar daar te lande / en vast in die tijden overal / en wist noch weet men heden van geen dienstvolk / dan gekocht / en voor hun leven eigen; of ook aan anderen verkocht / so dikmaals als het geld of dienstvolk iemands gading is. Dit meisken was door hare grote winsten / vermits 't geluk of immers 't woord dat sy veel anderen in die waarseggeryen overtrof / vry duur van geld: (also elk slave geld na dat hy werken ofte winnen kan) en daarom hadden enige der burgers tot Filippi elk enen stuiver by geleid / om dese dienstmaagd / en de winst die daar van quam / gemeen te hebben. Of was sy hen door erfenisse tsamen toegevallen: sy hebbense dus liever in gemeenschap willen houden / dan tegen iets / dat haar niet even waerdig was / verwisselen. Indien sy onder Joodsche heeren had gestaan / sy hadde sich getroosten konnen met de wett Exod. 21: 2. om met de seven jaren vry te zijn: te weten / so sy self ook een Jodinne was. Maar hare heeren seiden self / dat sy Romeinen waren / vs. 21. en konden niet verdragen / dat d'Apostelen / die sy verachtelik ook Joden noemden vs. 20. hen door 't doen swijgen hunder dienstmaagd dese schone winsten uit den neuse stieten.

§. 24. Sy dan / de dienstmaagd selve / nu siende dat d'Apostelen so grote dingen deden / en sulken aanhang kregen; socht dan derselver gunst te verwerven / door so te spreken als haar dochte dat sy gaerne horen souden: in hope dat sy / hebbende haarselven hier door aangenaam gemaakt / van hen moght werden vrygekocht. Dan joodsch geworden / (of misschien was sy het al) so haddese altoos met seven jaren / als geseid is / vry geweest. Misschien was ook d'inbeeldinge noch wel so groot / dat haar d'Apostelen / of goede rijke luiden in de stad hen toegedaan / haar wel om sulk een loffelijk getuigenisse na gedanen koop de vryheid (daar sy buiten twijfel om was suchtende) geschonken hadden. Wie weet wat hope sy in desen wel op Lydia gehad magh hebben / die / na 't uit alle dingen schijnt / een welgestelde vrouwe / en daar by goedaardig schijnt geweest te zijn. Hoe 't zy / dat slagh van volk is loos / en dese moest dat ook niet weinig zijn / also sy so veel gelds met hare wikkeryen wist te winnen. Maar of haar dese vond al wel beslagen is / heeft groot bedenken: altoos sy was dien heeren nu geen gelds meer waerd; also sy niet gewend was anders veel te doen als by de straat te lopen / goeder geluk seggen / en 's avonds enen goeden stuiver t'huis te brengen. Maar nu daar uit gescheiden / so was sy nergens veel toe nut:

wat souden sy dan langer met dat vrouwmensch doen?

§. 25. Ik achte dan (het mijne echter geern om beter gevende) dat Paulus/ door de kraght des Geestes dese Dienstmaagd met so groten ernst in Jesus naam bestraffende/ om dese snode leevenswijse te verlaten/ haar 't herte heeft geraakt: so verre datse heeft bedacht/ dat het wel waar moght wesen/ 't gene sy de Apostelen/ had nageroepen/ schoon doe niet veel daar om bekommerd zijnde/ of 't waar of leugen was. Sy sagh dien ernst en yver deser mannen: en van natuurlijk oordeel geensins misgedeeld (also sy sonder dat tot sulken konste niet bequaam en was) so merkte sy dat sy voortaan sich van dat doen onthoudende/ daar van sy doch niets voor haar selven opstak/ maar eer te langer dienstbaar bleef; best voor haar selven soude doen. En of de heeren sich daar over qualik hielden/ als ook om sulk getuigenisse den Apostelen gegeven/ dat hen nu sulken schade dede: het was geen halssake/ en moeste noch ten besten komen/ het ging dan so als 't ging. Doch ik en wil met mijne gissingen den Leser niet verveelen/ maar ook iet aan hem selven overlaten. Nochtans heb ik so veel daar mede uitgerigt/ so als ik meene/ dat elk een lichtelik sal konnen sien/ hoe saken van dien aart gemakkelik zijn t'huis te brengen by de menschen; veel eer/ dan dat wy daar den Duivel in behalen/ van wien wy geen bewijs ter weereld hebben/ dat hy of deel of maght in menschelike saken heeft.

XV. HOOFDSTUK.

Het is met eenen uit Gods Woord seer wel te weten, dat die genaamde Wicchelaars in waarheid niets en weten noch vermogen.

§. 1.

Nu heb ik mijnen Leser dese plaatsen der Schrifture/ die van Wicchelaars en Toveraars/ also genaamd/ gewagen/ twee en driemalen voorgesteld: om te doen sien/ eerst/ dat die menschen/ 't gene sy voorseiden ofte deden/ niet en seiden ofte deden door den Duivel: daarna/ dat noch veel minder een Verbond des Duivels met die menschen daar in 't minste by te vinden zy; maar dat het tegendeel genoegsaam blijkt/ en eindelik/ wat sy voor luiden waren/ wat hun oogmerk was/ en watse deden. Maar nu is noch de vrage (om niets voorby te gaan) of 't enkel schijn was en bedriegerye: dan of sy waarlik iets van 't gene wisten datmen hen quam vragen; ofte deden sulke wonderlike dingen als hen daar in nagegeven werden. Dat laat ons nu dan sien; eerst van de Wicchelaars/ en 't gene dat die seiden datse wisten; dan van de Toveraars/ en 't gene sy vertoonden datse deden. In beiden sal ik maar behoeven kort te gaan/ om dat de wegh door al 't voorgaande nu al eens geëffend is.

§. 2.

§. 2. De Wijsen van Egypten en de Chartummijm, van Farao om zij-nen droom by een geroepen / en wisten altoos niet met al. Dies gaven 't op / en een hebreeusch gevangen man voldede desen eisch. En die en ma-tigde hemself niet aan / dat hy daar van meer wiste dan een ander; maar dat het God was / die het hem te kennen gaf: 't is buiten my; dan God sal Faraos welstand aanseggen, vs. 16. gelijk te voren tot de twee in de gevanke-nisse / 40: 8. zijn d'uitleggingen niet Godes? Hoewel hy niet ontveinsde / dat hem God die gunst wel dede/en nu in desen/so hy vastelik vertrowde/ ook wel soude doen: waarom hy ook in eenen aassem daar by seide / vertelt my slechs den droom. So hier ook: God sal 't aanseggen. En als hy d'uitlegginge tot veel genoegen van den vorst met goeden raad besloten hadde: verklaarde die ook self / in 't volle hof / (en geen van allen sprak het tegen) dat het niet anders was dan door Gods Geest Gen. 41: 8/ 38.

§. 3. Die aan het hof van Babel wisten daar niet meer af dan d'Egyp-tenaars; so weinig / datse self rond uit beleden / dat noch sy nochte enig mensch op aarden sulks den Koning (daar sy anders meer voor souden doen dan wel voor iemant in de weereld) maghtig was bekend te maken. Daar was ook / seidense/ geen Koning ooit geweest / die sulken sake als Ne-bucadnetsar eischte / van enigen Chartoom, Asschaaf, of Chaldeer had ge-eischt. En wat was doch die sake? Niet wat sijn droom bediedde / maar wat hy had gedroomd: dat eerst / en dan ook de beduidinge daar by. Het laatste namen sy wel aan: maar 't eerste seidense was boven menschen ken-nisse / en niemant die dat weten konde dan de Goden, der welker wooninge by 't vleesch niet is. Dan. 2: 10/ 11. De Goden / Genii, of Daimones, die by het vleesch verkeeren / dat is met menschen omgang hebben / van hen gevraagd / na datse eerst belesen zijn / vermoghten sulx als sy beloosden hen te openbaren: en 't seggen was / dat dese Daimones het alles weten en be-stiuren wat de menschen aanbelangt. So hebben wy in 't II. hoofdstuk van het I. boek §. 11. den groten Plato daar van horen spreken. Maar hier was nu een vond / om sich daar uit te redden: dat quanswijs sulken sake als de Koning eischte / boven alle kennisse van dese Dæmons was; en maar bekend by hoger Goden / die met de menschen geenen omgang hebben. Was dat niet wel bedacht?

§. 4. Maar neen: de Koning is so gek niet / dat hy sich dat in de hand laat steken; alsso hy bleef by 't gene hy te voren al had aangemerkt: dat sy den tijd maar sochten te verlengen / om sich te samen te bedenken / wat sy hem seggen souden / dat of best geleek / of hem het aangenaamste mogh-te zijn; en 't gene sy / het viel dan uit so als het uitviel / dus ofte so dan draaijen konden / om altijd noch op 't woord te blijven / dat sy eerwaardige Profeten waren. De sake self seit ons dat ook. Want wat was lichter / het toekomende te weten of 't verledene? De droom was al geweest; en sy en konden met al hun verstand niet weten watter was gedroomd. De saken door den Droom betekend souden noch eerst wesen / en waren daarom so veel beswaarliker om uit te vinden. 't Is waar / daar moghten tekenen te

 mer-

merken zijn/ waar aan men weten konde wat alsulken droom beduidde / wanneer ons die bekent mogt wesen: gelijk een schrift datmen verklaren kan/ wanneer 't boek voor ons open ligt / en dat men 't leest. Maar so 't gesloten / of de brief verzegeld is: wie sal ons seggen/ hoe de letters zijn te lesen of de woorden te verstaan/ die niemant sien en magh? Jes. 29: 11/ 12/ 13. Doch niettemin / die sich doch daar voor uitgeeft/ als dat hy alles uit de Sterren siet/ of van de Goden leert: hoe komt dat hy so wel niet sien kan / so de Son in 't Oosten noch maar even rijst / dat het niet lang te voren nacht geweest is; of so hy dicht tot aan de kimmen daalt in 't Westen / dat haast de nacht daar wederom op volgen sal: of dat de Dæmons / die ook self de dromen in den mensch verwekken en bestieren / I. b. II. §. 11/ 13. niet so wel weten souden / of te kennen geven het gene van hen is gedaan/ als 't gene sy noch sullen doen?

§. 5. Maar nu eens / om te sien / of 't hen wel ernst was / datse 't schrift (om so te seggen) van des Konings herssenen verklaren souden/ indien hy 't hen eerst had voorgelesen: so laat ons eens bemerken/ hoe sy in desen Belsasar voldeden / wanneer sy 't schrift uitwendig aan de wand voor ogen sagen. Dan. 5. Moest Daniel hier wederom 't geheele werk niet doen / het schrift eerst lesen / en daar na verklaren? Want schoon daar quamen al de *Chachamijm*, en de Asschafijm, sy konden 't schrift niet lesen, of den Koning d'uitlegginge te kennen geven. vs. 8/ 15. Maar hoe dan Daniël? om dat in hem / seit hier de Koninginne self / de geest der heilige Goden was; soo soude die / haars oordeels / d'uitlegginge te kennen geven. vs 11/ 12. En ook so dede hy 't vs 25—28. Was dit geschrift hier aan de wand niet slechs maar onverstaanbaar/ voor den genen die 't maar las / maar ook onleesbaar maakte: daar van geef ik te kennen mijne gissingen / in mijne Uitl. over Daniel §. 338. waar henen ik den Leser wijse.

§. 6. Van d'anderen en heb ik nu niet meer te spreken. Want Bileam bekende selve / dat sulx als hy voorseide; was door Godes geest / en hy verliet de kesamijm en nechaschijm; Num. 24: 1. verklarende dat die de minste kraght niet hadden in of tegen Israël. 23: 23. Maar waarom niet / so toch de Daimones van alles wisten / na hun seggen? Of so de Duivel heden weet so vele dingen die de kristen Kerk betreffen / alsmen seit: 't was wonder dat hy die niet wist doe noch de Kerk so klein / en lichteliker voor te snuiven was / by datse nu is; en ook noch niet so na met God vereend / dat door dien bosen geest so veel te lichter tusschen beiden in te boren was: waarom d'orakelen / (gelijkmen ons uit sekere bekende overleveringen van de eerste Kristenen doch wijs wil maken) na eigene verklaringen ook haast verstomd / en so de wichlary verdweenen is? Van 't Filistijnsche Priesterdom is ter gelegentheid van 't wedersenden der Verbondkiste niet met al voorseid; maar d'uitkomst in 't onseker tusschen beiden heen gesteld. Indien iet anders ware voorgevallen / sy hadden lichtelik wat uitgevonden/ om dat by hunne Heidenen / die doch van hunnen mond afhingen / goed te maken: gelijk een onervaren medecijn / indien het met de siekte anders uitvalt

valt dan hy hadde voorgespeld / sich seer gereed behelpt met desen uitvlught/ dat het is geweest een toeval / die van duisendmaal niet eens gebeurt / en daarom ook niet te verhoeden of vermoeden was. Van 't wijf tot Endor / in so veel als haren geest betrof / die aan haar quansuys / en door haar aan Saul sijn einde heeft voorseid: ik heb in 't XXIV. hoofdstuk van het tweede boek omstandig aangewesen / hoe verre dat dit mis was: en de geest der Dienstmaagd tot Philippi / dat die gansch niet met allen heeft voorseid / dat ieder een niet seggen konde / en so veel menschen wisten en geloofden.

§. 7. Dus kom ik hier nu van de Kennis tot de Kraght; daar toe ik de voornaamste stukken uit Egypten hale. 't Is lang en veel by schriftgeleerden heen en weer betwist / of die Mecasschefijm en Chartummijm die Moses en Aaron tegenstonden / deselve dingen waarlik deden / of in schijn. Wy hebben dien aangaande V. §. 5. de meining onser Oversetters al verstaan / dat sy alleenlik d'ogen van de menschen dus bequichelden, en dat het inderdaad so niet en was. De Duivel word 'er van hen bygevoegd: doch om alleenlik enen schijn te maken / en hadden sy den Duivel niet van doen. Sy deden ook also, gelijk als Moses en Aaron deden / seit de tekst: te weten, so veel als den uiterliken schijn aanging; maar niet in der daad, is daar op 't seggen onser Oversetters / en ook het mijne. Sy deden so, met hunne besweeringe; 't zy datter iet op volgde of ook niet met al. Want lett 'er op: sy deden so met hunne besweeringen; Wat dedense? een ygelijk wierp sijnen staf neder, gelijkse sagen dat Gods twee gesanten deden. Wat volgde doe? en sy wierden draken. Ex. 7: 11/ 12. Daarna als 't water door het gansche land in bloed veranderd was: d'Egyptische *Chartummijm* deden ook also met hunne besweeringen, vs 22. Daar staat niet by / noch watse deden / noch wat 'er ook op volgde. Ten derdemmale / met de vorschen: De *Chartummijm* deden ook also met hunne besweeringen. En wat? Sy deden Vorschen over Egyptenland opkomen. 8: 7. Maar hoort hoe 't vorder ging / doe Moses en Aaron 't stof tot luisen maakten: De *Chartummijm* al wederom / die deden ook also met hunne besweeringen. Wat meinen wy dat sy dan deden? Sy sloegen (seggen onse Oversetters op de kant) tegen d'aarde in het stof, gelijk Aaron gedaan hadde. 't Is wel te denken: en wat hadden sy daar mede voor? ook luisen voort te brengen: doch sy en konden niet. vs 18. Hier stond met hen de konst dan still: laat ons besien wat daar van d'oorsaak zy geweest.

§. 8. By alle schrijvers die ik hier van lese vind ik 't antwoord eenderley: te weten / dat door Gods reghtveerdig oordeel hier de kraght der Toverye / of (seggen sommige) des Duivels (want sy meenen 't doch al even eens) gestuit is. Maar / magh ik het behoudens gunste van so veel geleerde mannen seggen: om sulken antwoord had ik niet van node so veel boeken na te sien. So ik het niet en wiste / een kind van minder dan tien jaren / sou 't my dat konnen seggen. Want eer ik noch so oud was / had ik meer dan eens die les uit onsen Catechismus opgeseid / dat alle schepselen also in Godes hand zijn, datse tegen sijnen wille hen noch roeren noch bewegen konnen; so als in de antwoord op de 28. vrage staat. De Schrift / waar uit het reght bescheid op sulke-

sulke vragen van elk een gehaald moet worden / en geeft ons geen exempel van sulk antwoord / dat ik wete. Want eens gesteld / dat God de eerste en de opperoorsaak aller dingen is; en datter ook geen quaad self van de menschen word gedaan / wanneer sy anderen verdrukken en vertreden / of 't is so veel als Gods bevel: Klaagl. 3: 34—38. so is dat niet genoegh / wanneer men na de reden vraagt / waarom ene onderoorsaak iets kan doen of niet kan doen; te seggen / dat het God alsо belieft. Want dat weet ieder een / en 't maakt den mensch niet wyser dan hy is. Een ieder schepsel werkt na sijnen aart / en na de kraght van God hem ingeschapen / en door sijne altijddurende voorsienigheid altijd en overal deselfde blijvende: besonderlik het redenmaghtig schepsel / so als de Engelen en menschen zijn / die hunnen wille en verkiesing hebben in al 't gene datse doen; doch onder God. Daarom sy ook het gene sy liefst willen doen / ook doen so verre als hun vermogen strekt. So sy 't dan niet en doen / het gene sy wel willen doen: het is om dat de kraght daar toe ontbreekt; of dat een groter hen daar in belett.

§. 9. Nu dese Chartummijm betreffende: hun wille was voorwaar / om luisen uit het stof te doen verschijnen; maar sy en konden niet. Was dat door dien Gods kraght hen daar onmiddelik in tegen stond / of enig ander onderoorsaak in den wege was? Neen: als iet so gelegen is / dan seit de Schrift dat God het heeft belett, verhinderd of niet toegelaten; Genes. 20: 6. Hand. 16: 6/7. ook wel een minder oorsaak onder Gods bestuur. Rom. 1: 13. Thess. 2: 18. Of so van menschen uit alsulken oorsaak word geseid dat sy niet konden, so word er ook de oorsaak by geseid: so dat Moses niet en konde ingaan in de Tente der tsamenkomste, dewijle de wolke daar op bleef. Exod. 40: 35. Want anders miste hy noch sijne kraghten niet / gelijk wanneer hy 40 jaren ouder was / en seide / ik en sal niet meer konnen uit en in gaan. Deut. 3: 31. Hoe wel dat iemant ook op sijne beenen stond / wanneer het was een tijd van plasregen / so kondemen daar buiten op de straat niet staan. Esr. 10: 13. Maar hier staat slechs / sy konden niet; gelijk als enige die sich voor Joden uitgaven geen Joodsch en konden spreken; Nehem. 13: 24. of so als Rabsake sich liet bedunken / dat Israels God niet en soude konnen sijn volk redden; gelijk hy dat met waarheid seide / dat d'andere Goden hunne volkeren niet konden helpen. 2. Kron. 32: 15. 't Ontbrak dan aan hen self; te weten aan de kennis / om hebreewsch te spreken / of aan de kraght / om iemant te verlossen.

§. 10. Nu seg ik dan / de Chartummijm en konden geene luisen maken / om dat het hen aan beiden feilde: sy wisten niet hoe dat te doen moght wesen / noch sy en hadden ook de kraght niet om het uit te werken. Hoe? konden sy dan draken / bloed / en vorschen maken / en geen luisen? Want van al 't ander word geseid / dat sy het deden. Ik magh my self noch mijnen Leser niet vermoeijen / met veel verscheidene gevoelens te verhalen / so als by joodsche en by kristen schrijvers op dit stuk zijn uitgedacht: alsо niet een van allen iets bewijst / dan ieder gist maar so wat heen. Maar waarlik deden sy het minste niet van 't gene Moses en Aaron deden: en nergens word dat ook geseid.

geseid. Want nergens staat *ja-asoe zooth* sy deden dat, maar alleenlik t'elker plaatse *ja-asoe keen*, sy deden so. Hoe dedense? Sy deden so met hunne beſweeringen; dat is / sy deden een bewijs daar na / gelijk als Moses en Aaron deden. Maar ik moet hier eens seggen / hoe my dunkt dat sy maar deden / om Aaron ende Moses slechs in schijn wat na te bootsen; so lang als die drie eerste handelingen duurden / en eer het tot de Luisen quam. Daar uit sal dan wel klaarlik zijn te sien / hoe 't byquam dat sy geene luisen maken konden / noch in waarheid noch in schijn.

§. 11. Wat dan het eerste werk betreft: sy konden seer bequamelik wel slangen / of so kleine draken seer verborgen by sich houden / en die wel geestig / en gelijk als uit den aassak van ten voorschijn brengen; de stokken ondertusschen wederom verbergende. Maar siet / Aarons staf verslondse haast. Daar heb ik in het naaste hoofdstuk §. 11. iets van aangeroerd: hier sal ik seggen / wat 'er mijns bedunkens is geschied. Aaron hadde staf of drake; sy hadden staf en drake: sy lieten eerst het een / en dan het ander sien. Aarons staf veranderde gansch van nature / ende wierd een weesentlike draak: maar hunne staven zijn alleenlik maar van plaats veranderd / gelijk de draken ook. Wanneer Aarons staf verslond de staven van de Chartummijm, so waren die te niete; ende konden sy den schijn niet geven / dat sy de draken wederom tot stokken maakten: die haddense niet meer. Of sy en konden hunne stokken niet in schijn tot staven maken; alsō die van Aaron hunne slangen ofte draken / op de vloer daar liggende / had ingeslokt; doe haddense geen draken meer om voor den dagh te brengen; en so was 't uit met hunne kunst. 't Was met het water en de vorschen even licht te doen. Het water maakten sy tot Bloed; niet over 't gansche land; want het nu overal reeds bloed was wat men sagh: noch 't water in de Rode Zee / daar sy in seven dagen (so langen tijd als 't bloedig water duurde) wel gins en weder komen konden; maar mogelik van daar gehaald / en met het een of 't ander / op 't behendigste daar in geworpen / rood geverfd. Sy deden vorschen opkomen; daar staat niet / datse vorschen maakten. Van Moses en Aaron trouwens mede niet: maar deden ook de Chartummijm de vorschen aanstonds komen / en in sulken menigte / uit de riviere! Sy hadden hier nu overvloed / door 't wonder der Hebreewsche Godsgesanten / om seer behendelik een menigte van vorschen op te rapen / en als 't hen goed docht voor den dagh te brengen.

§. 12. Nu sien we wel / waarom sy geene Luisen konden voortbrengen. Niet dat geen Toveraars / noch ook de Duivel (als de Joden kallen) een kleinder schepsel dan een gerstenkoren kan te wege brengen: (als of hy iets in 't minste scheppen konde) maar waarlik evenwel / om dat die beestjes al te klein zijn / om daar mede te bedriegen. Want om te tonen dat het luisen waren / so moesten sy dicht onder ogen komen. Van verre kunnen slangen / draken / vorschen / bloedig water sien / of daar voor aansien: maar salmen sien of meinen dat men luisen siet / daar moet het oge dichter by. Sy konden met geen luisen uit den naadsak spelen: of enige handelinge so vertonen / als

als of sy die daar komen deden / daar sy te voren niet en waren. En 't is anmerkens weerdig / hoe dat de Chartummijm dit self aldus bekenden / en so genoegsaam 't spel gewonnen gaven / daar sy dus lang den Koning mede onderhouden hadden; en dat het louter ernst was 't gene de Hebreën deden. Sy gaven nu denselven groot gelijk / dat sy die wonderen opgaven tot bewijs dat JHVH God is / en dat hy hen voor seer getrouwe dienaars hield; also hy sulke grote dingen door hen wroght. Dat dit de grond was blijkt noch meer / uit dien dat sy daar voorts ook uitgescheiden zijn / en nooit meer ondernomen ook alsote doen met hunne besweeringen: uit vreese / als men denken magh / dat Moses en Aaron / so sy na sodanige vrywillige bekentenis noch so hardnekkig bleven / om hen na te apen; ook noch wel eens hun snood bedrogh ontdekken moghten: en dan so soude 't met hen zijn gedaan geweest.

§. 13. Nu achter dese zijnder geen in 't oude Testament / van wien wy meer te spreken hebben; in 't Nieuw en is ons niemand voorgekomen / behalven Simon en des Overpriesters sonen Hand. 8:9–24. en 19:13–18. die voorgaven iets te doen. Maar 't gene ontrent den eersten albereids is aangemerkt VII. §. 14/15. geeft niet te kennen / dat hy 't allerminste metter daad heeft uitgewerkt of voortgebraght dat niet natuurlijk was. Met guichelryen / of natuurlike bewegingen die onnatuurlijk schenen / en door besondere kennis van Natuurs verborgentheden / was hy wel maghtig te vertonen of te doen / 't welk den gemeenen volke toescheen / dat niet minder dan Gods grote kraght moest zijn. Maar 't waren gene Chartummijm, of Magi self / die hem so grote eere gaven / gelijk sy Moses en Aaron deden: het blinde volk der halfslaght heidensche Samaritanen / so als hunne afkomst 2. Kon. 17:24–34. word verhaald / was niet bequaam reghtmatig oordeel van sulk doen te geven; derwelker sinnen boven dien door sijnen μαγεῖαι *mageiai* verborgene konsten (onse Oversetters noemen dat nu toveryen) zijn verrukt geweest. Want toveryen is het woord / dat geeft niet; verborgene konsten, of geheimkundige handelingen is de sake / die door 't griekische woord betekend word. Daar is dan in den Bijbel niets / waar uit men 't allerminste magh besluiten / dat dese Simon ietwes metter daad heeft uitgewerkt.

§. 14. Doch aangemerkt / dat hy ook d'eenigste is van allen die daar in staan aangetekend / wiens vorder leven en bedrijf ook in d'historien des eersten Kristendoms beschreven staat: so laat ons dese vryheid nemen / dat wy / self den geleerden te gevalle die so veel staats op die historien zijn makende / so verre eens af treden; en so ook tonen dat wy derven uitkomen / alwaar men voorgeeft dat men ons wel beter leeren sal. 't Is waar / dat by verscheidene / als Episanius / Eusebius en anderen / van desen Simon wonderlike dingen nagelaten zijn / van onbedenkelike ketteryen die hy heeft gesaaid / en onbegrijpelike werken die hy door des Duivels of der Dæmons kraghten heeft gedaan: maar sy en hebben die nooit self van hem gehoord nochte gesien; also 't ontrent drie honderd jaren na den tijd was / dat sy sulx van hem be-

schre-

schreven; nochte sy en noemen niet een boek waar in alsulke ketteryen van hem staan. Maar 't is Justinus / met wiens woorden ons Eusebius in 't boek sijner kerklike historien iets wonderlijk van hem verhaalt: die self ook schoon vast 150. jaren ouder / nochtans ook noch so lang wel na den tijd dat Simon van Filippus wierd gedoopt / dat heeft te boek gesteld. Doch dat is wel van de eere die hem van de Heidenen na sijnen dood zy aangedaan; 't welk tot ons oogmerk niet behoort: maar niet van enig groot of wonderbaarlijk werk / dat hy door sijne Toveryen heeft verright. De volgende vermelden wel van niewen tegenstand / door den voornoemden Simon den Apostel Petrus binnen Romen van den Keiser Nero noch geboden: maar sy en noemen niemant daar sy dat van hebben / ende komen ook in saken noch omstandigheden niet wel over een. Daarom behoeftmen op dat vliegen / 't welk sy seggen dat hy voorgenomen hadde / maar verhinderd door 't gebed van Petrus / hem van boven neder en te bersten dede vallen / niet veel staats te maken.

§. 15. Dat van de seven Overpriesters sonen openbaart sich selven. Want hadde hun besweeren van de minste kraght geweest: die man / wiens geest sy meinden uit te drijven / en soude hen so qualik niet gehavend hebben; so dat sy selve van den bosen geest verdreven wierden / en blijde waren datse 't met hun naakte lijf / hoewel niet met de heele huid / ontquamen. Derhalven is van desen VII. §. 20. al genoegh geseid. Indien sy self al van die meininge geweest zijn / dat de letters of de namen iets vermogen / en daarom 't nu met Jesus naam eens wilden wagen: sy sagen echter nu wel t'hunder schanden ende smerte / dat sy bedrogen waren. En eindelik / al wie gaat lopen / die geeft te kennen dat hy niet derf staan. Maar so gy segt / dat hier de kraght der wonderwerkinge van wegen der Apostelen d'oorsake sulker uitkomst zy geweest: het sal self van d'historie weersproken worden; also d'Apostelen daar in niet met het minste teken zijn genoemd; maar 't was de man die den onreinen geest hadde, self dewelke op hen sprong, hun meester wierd, en d'overhand gekregen hebbende / hen dus te keere ging. Want dulle menschen / door d'opsiedentheid des bloeds / en 't kraghtig drijven van de geesten / altijd sterker zijn dan andere: so dat hier niets gebeurd is dat niet gansch natuurlijk is.

XVI. HOOFDSTUK.

De plaatsen daar de Schrift so spreekt, als of die menschen waarlik noch iet wisten ofte werkten, behoorlik ondersocht, en seggen sulx in 't minste niet.

§. 1.

Wy hebben nu noch desen gang te doen / dat wy besien of ook wel in een van de plaatsen der Schrifture / die dus verre over ende weder ondersocht

socht zijn/ of in enige andere die noch niet zijn aan geraakt/ iets magh te vinden zijn/ waaruit men magh besluiten dat die Wicchelaars en so genaamde Toveraars ooit metter daad iets hebben uitgewerkt/ of maghtig zijn om het te doen. Wy vinden onder alle plaatsen/ die tot hier aan toe gelesen en herlesen zijn/ niet eene die daar enigsins toe dienen kan/ behalven die van Moses/ Deut. 13: 1/2. waaraf in 't VIII. hoofdstuk §. 18/ 19/ 20. al so veel als daar te pas quam/ is geseid. Van andere/ die nu noch eerst te passe komen souden/ sal ik nu in dit hoofdstuk spreken/ na dat ik 't overige daar dit nu eigentlik de plaats toe is/ op die voornoemde Wet van Moses/ hier sal hebben voorgedragen.

§. 2. De woorden daar 't nu eigentlik dan noch op aankomt zijn daar/ dat die Droomer stelt een Teken, en dat Teken komt. Ik sie wel dat wy buiten d'Oversetters niet een Uitlegger van de Schrift in handen komt/ of zijn gemeenelik in dat verstand/ dat God den Duivel somtijds toelaat sijne dienaars met alsulke wonderwerken by te staan/ waar door dan ook de schranderste noodsakelik licht om verleiden zijn. En als 't er evenwel op aankomt/ so ontkennen sy/ dat eigentlik de Duivel ware wonderwerken kan verrighten; en houden staande dat hy alles maar natuurlik doet: also nochtans/ dat hy door dieper kennis der Nature/ door meerder kraght en door geswindigheid des geestelijken wesens/ veel kan doen/ dat boven de Nature schijnt te zijn. Dit al so zijnde/ (het gene ik echter in dat selfde hoofdstuk al genoegsaam meine wederleid te hebben) so moeten evenwel niet de Natuurwijsen alleen; maar ook de beste Godgeleerden (die na hun oordeel geen van beiden so veel weten als de Duivel weet en werken kan) hier bot voor stille staan: also het hen onmogelijk sal zijn/ ooit uit de Tekenen en wonderen te konnen weten/ dat sulken woord is van den waren God. Het strijd ook duidelik met sulx als God hier na met uitgedrukte woorden stelt. So gy dan in uw herte soudt mogen seggen; hoe sullen wy het woord kennen, dat de HEERE niet gesproken heeft? Wanneer die Profeet in den naam des Heeren sal gesproken hebben, ende dat woord en geschied niet, nochte en komt niet; dat is 't woord dat de HEERE niet gesproken heeft. Deut. 18: 21/ 22.

§. 3. Wat sullen wy dan seggen? dat hier Gods Woord so duidelik hemselven tegenspreekt? Zoo niet: laat ons dan op een middel denken/ om 't op de voegelijkste wijse over een te brengen. Doch dat en is daar mede niet te doen/ dat God den Duivel en verleidenden Profeten ook wel sijne eigene kraghten leent/ om sijns volx vastigheid in sijnen Dienst bywijlen op den toets te stellen: dat is/ om hen te tonen/ hoe swak sy aan hen selve zijn/ indiense sich verleiden laten; of hoe opreght sy in 't geloof door Gods genade zijn/ indiense/ dus hard aangesocht/ noch echter by de waarheid blijven. Want na het gene dat ik daar op in 't gemelde hoofdstuk al geantwoord hebbe/ so kan 't niet zijn/ dat eenerleye middelen/ beide goddelijk/ en even kraghtig/ den mensche tot de waarheid en de leugen/ tot de deugd en ondeugd/ tot God en van God af souden leiden. Ik segge eenerleye middelen: so verre als 't beiderzijds Tekenen en Wonderen zijn die tot bevestiginge

ge worden bygebraght / even goddelijk; also het God is die alleen wonderen doet, Psal. 72: 18. en even kraghtig door sich selve / om deselfde reden. Want indien 't Gods wondertekens zijn / die hy den Duivel en desselven dienaars tot bevestiging van valsche leeringe laat doen: so zijnse dan van goddelike kraght / en is den armen Israelijt / so hy geen groter schuld van hardigheid sijns herten / dan selfs de Egyptische toveraars wil dragen / genoodsaakt te geloven en verklaren / dat het Gods vinger is / die sich daar in vertoont.

§. 4. Wat is dat dan voor proeve / die geen sterflijk mensche maken kan? en waarin heeft hy schuld / indien hy nooit kan weten / of 't een teken van God self of van den Duivel zy? Altoos van de verschijningen seit Voetius / Disp. p. I. pag. 1014. *Nunquam certi esse possumus in genere de apparitione spiritus, sit ne Diabolica an divina.* Wy konnen in 't gemein nooit seker zijn van de verschijninge eens geestes, of die zy duivelsch of van God. Ik hadde nooit geloofd / dat een gereformeerd Theologant sulx denken konde / vond ik het daar so niet uitgedrukt staan in sijn boek. Niet in 't gemein, dat is sijn seggen: al even eens als ik ook in 't gemein niet weten kan of hy die my ontmoet en groet / een eerlijk man is of een schelm. So kan sich dan de Satan wel veranderen / niet blotelik in enen Engel des lichts; maar in den Vader der lichten self. Gy kont meinen dat gy God voor hebt / en gy hebt den Duivel voor. Schrikkelike dingen! Wel / of dan Moses ook niet moest getwijfeld hebben / of het God wel was die uit den doornbosch met hem sprak? Of immers als hem van sijn volk moght voorgeworpen worden / de HEERE en is u niet verscheenen? Ging dan 't bewijs wel vast / dat hy een teken dede? Want so God doe sijn volk eens op die wijse had versoeken willen; so hadden ook de Toveraars wel alle die 10. wondertekenen hen konnen nadoen / met hunne besweeringen. Deselfde Voetius geeft mede toe / dat ook de Duivel donder / blixem / regen / wind en aardbevingen verwekken kan. Disp. p. I. p. 969. Wat sekerheid had Israël dan van de Wet op Sinai gegeven / dat die noodsakelik van God moest zijn? Indien alsulke werken als de kraghten der Natuur te boven gaande / en die de Schrift (gelijk deselfde Voetius aldaar bekent) aan God op ene sonderbare wijse eigen maakt / ook van den Duivel of sijn volk wel te verrighten zijn: hoe wisten sy dat God het was die tot hen sprak?

§. 5. Men magh dat geensins nemen op de Wetten self / als door hunne eigene volmaaktheid sich genoegsaam openbarende van God te zijn. Want wat sal ons verstand bemaghtigen om te geloven / dat het vierde van de 10. Geboden moet van God zijn / om dat daar de sevenste / en niet de eerste / of een ander dagh der weke; of juist om de seven en niet om de drie / vier dagen / een tot den dienst van God moet afgesonderd zijn; of dat God ook met rusten word gediend? Het Teken daar de laatste dagh der weke al te voren door bevestigd was / so als men Ex. 16. leest / doe 't Man den sesten dagh wel dubbeld viel / en op den sevenden gansch niet; ook dat het geen op den selven viel / tot 's anderen daags toe duren konde / en anders niet: dat moest den volke

ke strekken tot bewijs / dat dit gebod van God moest zijn. Noch eens: wie soude seggen / dat Gods liefste volk so vele van Gods goede schepselen niet eten moght / en dat de Wet Levit. 11. so veelerhande visch en vleesch verbiedende / van God herkomstig was? Ja dat die God / die aan sijn volk so vetten land beloofde / die beesten die sich 't vetste mesten laten onrein verklaren soude: verbiedende den aal en 't spek? Die wetten / wat bewijs van godlikheid is toch daar van; so 't niet en is / dat Moses / die hen dit so voorschreef / door die Tekenen bewesen hadde / dat hy van God gesteld was om den volke wetten voor te schrijven / en dat de glans van sijn verheerlikt aangesight de goddelike heerlikheid genoegh bewees?

§. 6. Maar so de Duivel al die dingen ook kan doen / als 't hem van God word toegelaten; en God laat hem dat toe: wat sekerheid had dan het volk / of sulk een wett van God of van den Duivel was? Neemt eens God laat den Duivel toe deselfde wonderen te doen (want dan kan hy 't ook doen / seit Voetius) en door den eenen of den anderen profeet / als of 't een tweede Moses ware / te gebieden / dat sy den eersten dagh / ofte tweemaal 's weex van hunnen arbeid rusten sullen / en dat sy alles eeten sullen wat God eetbaar voor den mensch geschapen heeft; of enige andere spijsen rein of onrein achten dan degene die by Moses staan genoemd: Wat dan? Twee boden / beide wetten op Gods naam verkondigende / die geheel verschillen / sulx dat die beide teffens niet en konnen staan; en geen van beider boodschap ook sodanig / dat sy door 't ingeschapen licht den mensche konnen overtuigen / datse so en anders niet noodsakelik van God self moeten afgekomen zijn: so moet een godlik teken desen twijfel eindelik beslechten. Nu / d'eerste heeft door sulke tekenen geloof verkregen / dat hy van God gesonden was; de tweede laat het Manna dubbeld regenen / of op den sevenden / of om den derden dagh / sijn aangesight dat glinstert even eens: wie van die beiden salmen nu geloven moeten? Ik segge / desen laatsten. Want so God iet gebied / dat houd so lang tot dat hy 't wederom verbied / of ietwes anders ordineert / gelijk 't met alle Heeren wetten gaat. En dan so ben ik ongehoorsaam / so ik langer by dat oude blijven wil.

§. 7. 't Is dan plat uit onmogelijk / dat God ooit aan den Duivel toelaat iets te doen van sulke werken / als hy besonderlijk voor sijne werken uitgeeft in sijn Woord. En hier en geld geen seggen / dat het de Duivel niet en doet; maar God het doet / den Duivel (want so moet het wesen) te gevalle; of om alsulken valschen leeraar in de leugen voor te staan: en dat door Gods reghtveerdig oordeel als men seit. Want wy en konnen / seggense / niet weten de redenen van Gods geheimen raad: waaraan sy sekerlik de ronde waarheid seggen / maar niet na waarheid. En komt my desen uitvlught van sodanige Theologanten even eens voor ogen / als der Filosofen van d'*occultæ qualitates*, verborgene hoedanigheden, daar sy sich dan op beroepen als se gansch geen reden weten van hun seggen. Noch so veel te erger / dat men hier van Gods verborgen oordeel spreekt / waar van ons 't tegendeel geopenbaard is in sijn Woord. Dat roept van Genesis af tot

Apo-

Apocalypsis toe / dat God waarheid is / en sijn Woord Waarheid / dat geen leugen in hem is; dat hy de leugensprekers sal verdoen / dat hy sijne eere aan geenen anderen geven sal / daar in bestaande dat hy God is / en geen ander nevens hem: en sal hy dan den Vader van de leugen / sal hy die *Baddijm*, leugendichters, die 't sijn werk is te vernietigen / self noch by staan met sijne almaghtigheid; om self de leugen / tegen sijne waarheid aangekant / met wondertekens te bevestigen / om 't volk te doen geloven dat een ander is de ware God / en dat hy 't niet en is? Is dat verborgen raad? ik seg / het tegendeel is ons geopenbaard.

§. 8. Maar noch eens; dese Dromer of Profeet / die seit / komt, laat ons anderen Goden dienen. Dat is / JHVH is de reghte God niet / wy zijn tot noch toe / in de kennisse des waren Gods verdoold geweest. De God / of Goden / die (als by exempel) door dat kalf / niet na sijn wesen of gedaante / maar ter gedachtenis is afgebeeld; en niet Jehova, is de gene die ons uit Egypten heeft verlost / en so veel wonderen gedaan. Hy stelt een Wonderteken tot bewijs; ik segge een waaragtig wonderteken / dat boven / of ook tegen de Nature gaat; en dat Teken komt: hoe weet die Dromer of Profeet / dat sulk een Teken komen sal; also 't in Duivels of sijn eigen maght niet is? So is 't hem dan van God geopenbaard. Seer wel: een teken te voorseggen dat dan komt / of wel te weten dat het komen sal; dat is 't opreght Gelove der Mirakelen / dat God ook gelijk wel aan Judas / als d'openbaringe van iet geheims aan Bileam gegeven heeft: maar beide tot bevestiging der waarheid / niet der leugen. Was ooit een Koning ofte Vorst op aarden so uitsinnig / dat hy staffet en zegel van sijn Koningrijk aan iemant mede gaf / om 't volk tot oproer of tot afval aan te lokken? Wat maakt men niet dus doende van den groten / wijsen / en op 't hoogst jaloerschen God van sijne eere / en van sijn heilig en onfeilbaar Woord / so dat in 't alderkragtigste bewijs noch feilen kan?

§. 9. Hoe dan dat Teken komt / is wel te denken / als men maar versint / dat menig wonder der Nature aan de Magi of Geheimwijsen wel bekend is / daar het volk niet af en weet. Wat seg ik ook / het volk? Ja self de priesters en gewone leeraars zijn bywijlen sulke slechte Filosofen / datmen hen voor wondertekens sal doen achten 't gene niet dan maar natuurlik so geschied / of uit den algemeenen en standvasten loop voor af bekend is dat geschieden sal? Genomen dan dat quam eens na / het gene sulken dromer heeft voorseid: en sy en weten nu niet beter of dat is alsulken wonder: de Wett was voor 't geheele volk / dat niet bequaam is om te onderscheiden of so ongewonen sake / als ten Teken hen word voorgesteld / natuurlik zy of niet: sy konnen echter lesen; en dat laat hen doen. Tot de Wett en tot het Getuigenisse, sose niet en sullen spreken na dit woord der valsche leeraars / dat geen dageraad (dat is geen licht van waarheid) heeft. Jes. 8: 20. Die Wett was met onwedersprekelike Tekenen bewesen datse was van God: de gansche Weereld wist / dat geen geschapen oorsaak sulke dingen werken kan: de Chartummym, Mecasschefym en Wijsen van Egypten / die wel wisten wat

na-

natuurlijk / wat door konst gemaakt / of boven de Nature was; die hadden self Gods vinger daar in aangemerkt. Ex. 8: 18. De volkeren rondom beleden / dat de God daar dese Wet van quam / een God is boven in den Hemel en beneden op der Aarde. Jos. 2: 11. die Tekenen en konden niet bedriegen: weshalven Moses ook deselve / als onfeilbaar en ten klaarsten overtuigende den volke voorstelt / om hen op het kraghtigste van allen valschen Godsdienst af te schrikken. Deut. 4.

§. 10. Hier uit besluit ik dan / dat nooit een valsch Profeet door Gods of Duivels kraght / tot voorstand of bevordering der valsche leer; of ook de Duivel of de valsche leeraars door toelatinge van God / een eenig werk dat boven de Nature zy / daar sy een deel van zijn / heeft uitgewerkt of voortgebraght: en dat het daarom gruwelijk om seggen is / so iemant meint / dat God iet doet / om 's Duivels bosen wille (tot sijns volx beproevinge quanswys) te volgen / en dat sulx ook met Gods reghtveerdig oordeel kan bestaan. Met een besluit ik ook / dat God sijn volk beproeft / maar niet bespott; so weinig als hy sich bespotten laat; en so als hy ten quade niet en word versocht / dat insgelijx hy niemant ook daar toe versoekt. Jak. 1: 13. De tekenen also genaamd die van de Geesten der Duivelen, dat is der Dæmones (so staat 'er in het Grieksch) van wegen 't Beest en desselfs valschen Profeet / na luid der Profezyen van Joannes / op het hoogst te duchten staan / Openb. 16: 14. en 19: 20. al ware 't datse by manier van spreken self ook vuur uit den Hemel deden komen over d'Aarde. 13: 13. zijn meer niet dan maar tekenen der leugen, dat is valsche tekenen. 2. Thess. 2: 9. niets in waarheid / louter schijn.

§. 11. Het is deshalven al vergeefs gedisputeerd / of en hoe verre ook de Duivel of de valsche leeraars maghtig zijn Mirakelen te doen: dewijle sy het geen van beiden doen; de Duivel of de so genaamde Toveraars niet meer dan enig ander mensche. Ende derf ik seggen / dat alsulk vragen en bepalingen daar in gemaakt / daar so veel boeken van Natuur / als Schrift-geleerden van gestapeld zijn / niet dan verkeerde krakkeelen παραδιατριβαί paradiatribai als oft men seide buitensporigheden, zijn. 1. Tim. 6: 4. Dat buitenspoor dan ook ten einden uit gelopen hebbende / belenden sy ten laatsten aan de scheidpaal van het oogmerk / dat by God en Gods Profeten altijd goed / maar by den Duivel en de sijnen quaad is. En dan so meinense dat dese waarlik wonder werken doen; maar gene geensins ware wonder werken zijn / om dat daar in Gods eere niet en word beoogd. Gelijkerwijse zijn dan ook de wonder werken / die de Heer so wel door Judas als door d'andere Apostelen gedaan heeft / niet voor ware wonderwerken; noch de Profezyen van den valschen Bileam voor Profezyen aan te nemen / om dat noch d'een noch d'ander met dat oogmerk heeft gesproken of gewroght: de vraag is over 't oogmerk noch het einde noch het middel noch de palen niet / maar over 't werk.

§. 12. Wy gaan dan over tot noch andere plaatsen der Schrifture / die noch niet eens verhandeld zijn; waarin het schijnt dat aan die menschen die men noemt besweerders ofte Toveraars iet dadelijks word toegeschreven. Der

selver

selver vind ik maar in alles dese. Psal. 58:6. Pred. 10:11. Jerem. 8:17. Ezech. 21:21/22. Voor af is aan te merken / dat de drie eerste vast van eenerleyen inhoud zijn: als sprekende van Lachaschijm op de eerste / van Chavasijm op de tweede / van Nechaschijm op de derde; woorden / die gelijkelik te kennen geven de Beswerinngen; en van de Kesamijm Waarseggingen: in de vierde plaatse; van welken allen uit verscheiden andere plaatsen nu al meer dan eens gehandeld is. En die Beswerinngen zijn alle eenerley / alsose niet en spreken dan van Slangen: d'eerste plaatse van derselver list om sich te wapenen / dat de beswerinnge geen kraght en hebbe; de tweeden van de kraghteloosheid der beswerinnge / wanneer de slange iemant al gebeten heeft; de derde spreekt van slangen / die te schadeliker bijten / om datse niet besworen zijn. De vierde plaatse heeft in stede van de slangen Terafijm, en dien aangaande is deselve ook al eens verhandeld daar het so te passe quam. X. §. 12/13.

§. 13. Wat d'eerste plaats nu in 't besonder aanbelangt / het is de klaghte daar van David / over d'ongevoeligheid en herdnekkigheid der bosen / datse na geen reden luisteren: waarom hy hen dan vergelijkt by enen adder, die sich doof maakt / mits dat sy haar ore toestopt, op datse niet en hore na de stemme des belcesers, des genen die ervaren is met beswerinngen om te gaan. Psal. 58:5/6. Wat kraght in de beswerinngen zy ofte niet / sal noch hier na verhandeld worden: hier hebben wy alleenlik maar te sien / of dese woorden ook te kennen geven datter Duivels kraght in steekt. Daar van en blijkt het minste niet uit enig woord alhier gebruikt. Ik sal my niet behoeven te behelpen met den stijl van spreken na 't gebruik der menschen; schoon ik wel meine dat het hier ook plaatse heeft: maar segge alleenlik / dat de Schrift hier / na de letter al verstaan / niet meer en seit / dan dat een adder enige natuurlike bequaamheid heeft / om sich te hoeden tegen 't ongemak / gelijk we sien dat sulx in alle beesten is / een iegelijk na sijnen aart. Ten anderen / dat ook de adder horen kan / en dat sulk een geluid als de beswerder maakt / deselve ongemakkelijk moet zijn / dat sy hare oren daar voor stopt. Waar uit dan volgt / dat de Beswerder / ook hoe ervaren hy magh zijn / met alle kraghten sijner konst niet uit en reght / gelijk de beste lessen vrughteloos gesproken tot dat bose volk.

§. 14. Het tweede moet mijn seggen meer bevestigen dan tegenspreken. De wijse Prediker om by gelijkenis te leeren / datmen iemant onderrighten moet / eer hy het quaad bedrijve; en dat het al te late komt wanneer de misdaad is begaan: so seit hy dan: Indien de slange gebeten heeft, eer de beswerringe geschied is, dan is 'er geene nuttigheid voor den alderwelsprekensten beswerder. Pred. 10:11. In 't hebreeuwsch staat לבעל לשון leba-al laschoon voor den spraakmeester; so noemt hy den beswerder. En daar uit blijkt / dat hy geen bloot oplesen ofte mompelen van woorden / dus of so / verstaat: maar konstig tsaamgesteld / en uitgesproken of gesongen; dier voege dat sulk een geluid kan werken op 't gehoor van sulken beest / en het daar door in stilte brengen / en so af houden van den mensche op dat pas te beschadigen.

Waar uit dan volgen moet / dat dit gedaan moet worden / eer de bete zy geschied: also die spraak of sangkonst niet en was om wonden te genesen / maar om slangen af te keeren / datse geen en maakten. Hier is dan wederom het minste niet / waar uit kan blijken / dat ooit door des Duivels kraght iet is gedaan.

§. 15. Ter derde plaatse worden de Chaldeën / welker fellen oorlog God den Joden dreigt in 't land te senden / by de slangen ende basilisken vergeleken / tegen welken geene besweeringe is / die hen bijten souden. Jerem. 8: 17. Dit sietmen klaarlik dat niet meer is dan slechs een gebruik van spreken / by gelijkenisse van dat gene dat in vorigen al eens geseid is. En in waarheid was het so / dat geen besweeringe hier kraght en hadde: het gene voor ons dient / die geensins voor de kraght / maar voor de kraghteloosheid der besweering pleiten. De kraght die sy dan sekerlik hier niet en heeft / die moet men my betonen dat sy elders heeft. Nochtans was Bileam / so 't schijnt / in dat gevoelen / dat ook in sulken val besweeringe te bate komt / om volkeren en heirlegers te vervloeken / waar toe hy by de Moabijten en de Midianijten ook ontboden was; gelijk voor desen is gesien. Maar als God voor sijn volk wil sorgen / so seit hy / dat geen waarseggerye noch beleesinge iets tegen Israel vermogen: en als hy 't volk wil straffen / daar helpt ook geen besweeringe / om hen den vyand af te keeren / wien Gods wraakvoerende gereghtigheid dan tegens hen gewapend heeft.

§. 16. Dus blijft 'er meer niet over / dan ter laatste plaatse / dat Nebucadnetsar dien wegh kiesen soude voor sijn heir / die hem door waarsegginge gewesen wierd. God spreekt daar ook der Joden meininge tegen / die seiden / dat die waarsegginge ydel was: het sal geen ydele waarsegginge zijn. Ezech. 21: 21/22. Maar hoe niet ydel? Het lot word in den schoot geworpen; maar het geheel beleid daar van is van den Heere. Spreuk. 16: 33. Ydel was de waarsegginge aan haar selven / dat is klaar; alleenlik daar uit / (buiten andere reden) dat de Terafijm daar in gevraagd zijn: want de Terafim spreken ydelheid, Zach. 10: 2. Maar 't stond so wel aan God / de Kesamijm of waarseggingen des konings van Babel aan de reghterhand tegen Jerusalem, als aan de slinkerhand tegen Egypten te bestieren. Want op beiden was het aangesien; en stond hy in beraad / op wien hy eerst soude aantrekken: waartoe hy middelen van waarsegginge gebruikte / in haarselven kraghteloos / maar van God also bestierd / dat sijn geheime raad wierd uitgewerkt. Het allerminste komt hier niet in voor / waar uit kan blijken dat de Duivel in die dingen werkt; die komt 'er niet eens in te pas / het is geen sake die hem aangaat / hy weet 'er ook niet af; noch hy en hoort geen tijdingen hoe 't met den oorlog tusschen de Chaldeen en de Joden gaat / noch welken wegh uit dat hy met sijn maghtig heir in aantoght is.

XVII.

XVII. HOOFDSTUK.

Desniettemin is wel te sien, waar in het quaad besta, waarom voorseide konsten en hanteeringen bestraft en ook gestraft zijn in Gods Woord, en door de kristelike Wetten strengelik verboden zijn.

§. 1.

Die blotelik maar hooren/ dat ik 's Duivels kraght en werkinge/ in al dat werk tot dus lang ondersocht en overwogen / blijf ontkennen; zijn seer gereed om te vermoeden/ dat ik den Duivel of sijn volk wil voorstaan. Gelijk het niet alleen Augustus Pfeifertans Pastoor en Superintendent tot Lubek wil bewijsen/ in een boekken dat hy tegen my doet drukken in 't hoogduitsch: maar 't hebben my hier al verscheidene verweten/ van die broeders/ die door kleinheid hunder liefde al te groot zijn van begrijp. Maar die met aandaght en onzijdig al 't voorgaande maar gelesen heeft/ sal dat niet seggen. Want daar uit blijkt genoeghsaam/ dat ik door en door van al dat doen niet anders dan met afkeer spreke: die menschen dan en worden van my niet verschoond. Maar wat den Duivel self betreft; 't is waar dat ik hem niet te laste legge 't gene hy niet doen en kan: maar dat ik hem te meer verkleine/ en den groten God verhoge: 't welk mijn uiterst oogmerk is. Wy zijn 't dan alle seer wel daar in eens/ als dat de Duivel bijster quaad is; maar niet in al het quaad dat hem word toegeschreven: niet of hy 't soude willen doen/ indien hy konde; want daar in meen ik mede dat wy alle sullen seggen/ ja. So ook is 't buiten twijfel/ dat de so genaamde Tovenaars en Waarseggers grote sonde doen; maar alsmen seit/ dat sy sich met den Duivel in verbond begeven/ dat heb ik nu so klaar bewesen als den dagh dat gansch niet waar en is. Het staat ons dan/ tot dies te meer gerustheid voor ons self/ en tot so veel te beter openinge en verstand der Schrift / te ondersoeken/ waar in dan eigentlik het quaad besta/ waarom die konsten en hanteeringen als dus lang 't onderhoud van onse oefeninge zijn geweest/ so seer mispresen zijn. En dat in Gods Woord niet alleen/ maar by de kristen Keisers desgelijks/ in hunne Wetten streng verboden zijn/ ja self by Heidenen gehaat.

§. 2. So veel als dan Gods Woord betreft/ ik meen het is uit alle bygebraghte plaatsen wel te sien geweest/ dat al wat van dien slagh ons daar in voorkomt/ word vast eenparig overal begrepen in d'Afgoderye. En dat is t'elker plaatse wel soo klaar/ dat ik 't herhalen van deselven hier onnodig achte. Sy worden dikmaals by den Afgodsdienst genoemd/ als staaltjes van Afgoderye bygebraght: en alle die beswееringen zijn om den Afgod op die wijse het geheim te vragen/ of in navolginge der afgodsdienstige gewoonten: genoegsaam blijkende het gene ik in 't I. boek XI. §. 12. uit vorige exempelen betoonde / dat alle Toverplegingen der oude en hedendaagsche Heidenen maar enkelik uit hunne afgodsdienstige gevoelens

lens voortgebraght / en 't grootste deel van hunne afgodsdienstigheden zijn. Waarom ook Samuël / den Koning Saul bestraffende om ongehoorsaamheid aan God / en willende hem op het kraghtighste beduiden / hoe groten sonde dat dit zy: so seit hy; wederspannigheid is ene sonde der Toverye, (קסם *kesem*) en wederstreven is Afgodery (און *Aven* eigentlik ydelheid) en beeldendienst (*Terafim*) 1 Sam. 15: 23. 't Is der hebreeuwsche tale eigen in de Schrift / veeltyds tweeledige spreuken voor te stellen; de woorden wel veranderende / maar den selfden sin behoudende: in voegen dat het tweede altijd of tot vergrotinge / of tot verklaringe van 't eerste dient / nooit tot verkleininge. Dese sesse haat de Heere; ja aan sevene heeft sijne ziele enen grouwel. Spreuk. 6:16. Abraham weet van ons niet, ende Israël en kent ons niet. Jes. 63: 18. De Heere is naby allen die hem aanroepen; allen die hem aanroepen in de waarheid. Psal. 145: 18. en so op duisend plaatsen meer. Schoon hier dan in het tweede lid staat *Aven*, ydelheid; 't welk onse Oversetters / Dr. Luther daar in volgende / vertaald hebben afgoderye: het is genoegsaam te verstaan / dat die daar mede ook gemeend word; om datter bystaat *Terafim*, 't welk Luther afgodsdienst, doch d'onse beter (om des selfden woords herhalinge te myden) beeldendienst vertalen. Indien gy dan ten eersten niet en moght verstaan / hoe groten sonde d'ongehoorsaamheid magh zijn; om dat se met de kesem vergeleken word; soo seit het tweede lid noch nader / dat de wederstrevinge is Aven ende Terafim.

§. 3. Het volgt dan / dat gelijk de wederspannigheid en wederstrevenheid maar ene selfde sake zijn; dat ook also de Kesem, en de Aven met de Terafim vast op gelijke hoogte staan. Daarom / gelijk de wederspannigheid is wederstreeven; so is de *Kesem* wicchelinge (Toverye hier in 't duitsch genaamd) ook dan *Aven*, ydelheid (afgoderye) en *Terafim* afgodsbeelden, en also dan Beeldendienst. Want gelijk hier geen andere ydelheid verstaan kan worden / dan degene die gepleegd word in den dienst der Afgodsbeelden / die daar nevens staan genoemd: so is dan ook de Toverye so genaamd / also wel als 't wederstreven met de Wederspannigheid. So dat de sin is: die sich wederspannig draagt ontrent den God van Israël / die kent hem met de daad dan niet voor God; en 't is al evenveel of 't hy sig tot den Afgod voegde. Waarin bestond dan dese wederspannigheid van Saul? Dat hy de godspraak hem door Samuel gedaan niet achtervolgde. Wat sal hem schelen / dat hy sich tot afgodsdienstige waarseggingen niet sal begeven? altoos de eerbiedigheid voor 't gene hem de God van Israël te weten dede / sal hem daar van niet wederhouden; gelijk men namaals heeft gesien / dat hy van God verlaten sich tot sulke middelen begaf. 1. Sam. 28. De HEERE antwoorde hem niet; so ging hy dan om raad en kennisse van saken by ene vrouwe / die geen profetesse was / die God door de Urijm en de Tummijm niet en vraagde; maar die enen waarseggenden geest voorgaf te hebben / en de Dæmons of de doden uitroepen konde om bescheid te geven.

§. 4. Dit selfde word bevestigd met het gene wy X. §. 10. al eens hebben ingesien. Jes. 8: 19/ 20. Het eene tegen 't ander stellende; so seit hy eerst / by

wege

wege van verwijt/ vraagt de *Ovooth*, Waarseggers, en de *Jid-onijm*, Wijshoofden, Duivelskonstenaars: (Wat plaats de Duivel in dit woord heeft/ is te voren meer dan eens geseid) en voorts hen scherpelik bestraffende; sal niet een volk sijnen God vragen? salmen voor de leevendigen de doden vragen? Hier stelt hy eerst/ dat ieder volk sal vragen sijnen God; dien sy daar voor zijn houdende. Daar by vertoont hy d'ydelheid der afgodsdienaars/ datse hunne Goden by de doden soghten/ de geesten der verstorvenen/ of wel de Dæmons/ na bewijs der ingewanden eenes doden lichaams/ vraagden. So was dit dan de sonde van 't volk Israel in desen/ dat sy niet vraagden hunnen eigenen en waren leevendigen God/ sich gevende tot sulke Goden/ dewelke van de Ovoot en de *Jid-onijm*, door hunne nachaschijm en kesamijm of witchelryen uit het midden van de doden uitgeroepen/ of door het middel van de doden aangesproken wierden. Dit is dan van de sotte wijse hunder afgodsdienstigheid geseid/ so veel de saak betreft; het selfde zijnde daar God over klaagde/ als hy seide: mijn volk heeft twee boosheden gedaan: my den sprinkader des leevendigen waters hebbense verlaten; om henselven bakken uit te houwen, gebrokene bakken die geen water houden. Jerem 2: 13.

§ 5. Nu is van lichtelik te sien/ hoe groten sonde die genaamde Toverye en Waarseggerye zy/ al is 't dat sy op geen Verbond berust dat met den Duivel zy gemaakt/ al is 't dat die deselve plegen/ geen besondere gemeinschap met den Duivel hebben/ al is 't dat daar de Duivel niets toe doet/ noch af en weet; al is 't dat sulke menschen God uitdrukkelik niet af en sweeren/ en den Duivel hulde doen; geen grouwelijker sonde evenwel dan dese so genaamde Toverye. Want schoon dit in dien sin als 't woord gebruikt de reghte naam niet is: het sal Afgoderye zijn/ en is het ook. Want hoe kan iemant iet gaan vragen aan sulk volk/ die self verklaren/ datse 't van de so genaamde Goden ofte Dæmons halen; en sich met een niet aan d'Afgoderye schuldig maken? Kan iemant knielen voor een Beeld/ in 't doen van sijn gebed? en evenwel geen beeldendienaar zijn? Is 't hem niet om het Beeld/ het is om den gewaanden God/ of Heilig wien dat Beeld vertoont. So ook de Terafijm en wierden self als Goden niet gevraagd; maar door de selve/ als een middel om bescheid te krijgen van de Goden.

§. 6. Nu moet my niemant hier betwisten/ dat in den ganschen Bijbel ons geen sonde swaarder voorkomt dan d'Afgoderye. 't Is 't eerste van de 10. Geboden; het is het eerste oogmerk van het Euangelium/ de menschen daar van af te trekken: wy verkondigen u, (seit Paulus) dat gy u sult bekeeren van dese ydele dingen (hy verstaat den afgodsdienst) tot den leevendigen God. Hand. 14: 15. Het is het slot des briefs van Jesus lievelings; kinderkens, bewaart u selven van de Afgoden. 1 Joh. 5: 21. Dit sluit op 't gene hy daar effen had geseid dat het verstand des Euangeliums ons is gegeven/ om den Waarachtigen te kennen, en dat de Soon ook die waarachtige God en 't eewig leeven is. Het is 't gewightigste en grootste deel van sijne Profezyen/ d'Afgoderye en de geestelike hoererye van dat geestelike Babel/

van die groote Hoer en van dat sevenhoofdig Beest: en 't is het bijsterste van alle menschelike uitsporigheid / dat sy na d'aldersvaarste geesselinge van Gods plagen / sich niet bekeeren van 't aanbidden der Dæmonia, dat so veel ander grouwelike sonden met sich sleept. Openb. 9:20/21.

§. 7. De woorden / voor mijn aangesighte, zijn in de Wett niet te vergeefs gesteld. Dat sprak God doe tot Israel / na dat sy hem so klaarlik hadden leeren kennen / door hunne uitgeleide in Egypten / hoe goed en groot hy zy; en dat geen ander God en is dan hy alleen: die door genadige gemeinschap by hen woont / en hen als een verkoren volk gestadig onder ogen houd; 't welk so te seggen voor sijn aangesighte woont en wandelt; dat hy gelijk een man sijne echte vrouwe heeft getrowd. Dat sulk een volk na andere Goden om sal sien / dat sulken dienstvolk enen anderen Heere soeken sal / dat sulke kinderen enen anderen Vader noemen sullen; dat sulken Vrouwe met enen anderen man te doen sal hebben / in tegenwoordigheid / en onder d'ogen van alsulken God en heer en vader en getrouwen man: hoe is dat in te schikken? Een lijfeigen knecht begaat geen groter sonde / dan sijnen meester te ontlopen en enen anderen te dienen. Een kind dat van sijne Ouders wech loopt / en sich buiten hun verlof aan vreemden overgeest / vergrijpt sich tegen d'eerste Wet der tweede tafel: En voor eens mans getrowde vrow en is geen groter sonde te begaan dan overspel; waarom ook der Israelijten Afgodsdienst gedurigljik by overspel en hoererye vergeleken word. So als dan dese sonden zijn de grootste die de mensche tegen menschen kan begaan uit oorsaak der bysonderste verplightinge: so kan geen groter ooit bedacht zijn tegen God / aan wien de mensche / en insonderheid sijn eigen volk / op so besonderen maniere op het naawst verbonden is.

§. 8. En dit belangende de eerste soorte van die bose menschen / zijnde Wichelaars: de andere / diemen gemeenlik by den naam van Toveraars verstaat / zijn sulke die de menschen en het vee in 't heimelik beschadigen / farmakoi vergistigers genaamd / als voor verscheide maal is aangewesen. Alsulke menschen op sich selven aangemerkt / in 't gene sy bedrijven / zijn by de straatschenders en moordenaars te stellen / ten aansien van 't verderf dat sy den menschen aanbrengen in goed en bloed. Doch aangemerkt / dat sulke die de Heilige Schrifture meest gedenkt / by 't ander volk op eene mate zijn gesteld: so heeftmen hen te houden voor een selfde slagh van volk; door dien sy sich met den Afgoden vergesellen; als die in allen niet te vreden met de kraghten der Natuur alleen / van hen met konst in 't werk gesteld / noch meinen dat de Goden of de Daimons daar de kraght toe leenen moeten. Dies zijnse mede voor Afgodendienaars aan te sien.

§. 9. Niet weiniger zijn de Beswеerders ook so aan te merken; alsо sy meinen datse goed doen aan de menschen / door hen van bose geesten te verlossen. Maar dat vermeinen sy te doen door seker slagh van kruiden ofte andere saken / welke maghtig souden zijn de geesten te verdrijven / of sulken kraght in 't vragen van de Goden / die noch boven dese Dæmons zijn. 't Is grotelijx Gods groten naam verkleining aangedaan / wanneermen aan de schep-

schepselen de kraghten toeschrijft om de geesten te verdrijven / die hem den Schepper onderworpen zijn. Want overmits de geest des menschen uit het lichaam scheidende / tot God dan weder keert: Pred. 12:7. so laat hy voor den mensche geene kruiden wassen / nochte visschen in het water / nochte beesten op der aarde / die hem souden konnen dienen om deselve sich te onderwerpen. Derhalven hebben dat d'Apostelen ook niet geleden: in welker tegenwoordigheid de seven broederen op hunne wijse 't selve onderneemende / (hoewel het gene sy vermeinden uit te drijven in waarheid niet en was) in d'uiterste verlegentheid gekomen zijn. Hand. 19: 13/ 14. waar af hier voor VII. §. 19/ 20/ 21. so veel des nodig al gesproken is. Dit mijdende vervallen sy tot die Afgoderye / dat sy de Dæmons van de Heidenen op heidensche maniere meinen uit te halen; en ook de bose Dæmons door 't bevel der goeden / de mindere door kraght der meerdere te doen vertrekken: daar wel noch d'een noch d'ander Dæmon is; maar daarom geen te minder sonde / dat sy voor 't gene niet en is verlaten Hem uit wien / door wien en tot wien alle dingen zijn.

§. 10. De wetten van de kristen Kerk / en eerste kristen Keiseren / zijn ook gebouwd op desen grond. In 't Concilie van Ancyra / dat ontrent het jaar 300 was / staan op het einde van het eerste hoofdstuk dese woorden. *Quisquis aliquid credit posse fieri, aut aliquam creaturam in melius aut in deterius immutari, aut transformari in aliam speciem vel similitudinem, nisi ab ipso Creatore, qui omnia fecit, & per quem omnia facta sunt: proculdubiò infidelis est, & pagano deterior.* Al wie gelooft dat iets geschieden kan, of enig schepsel tot beter of tot erger veranderd, of in een andere gedaante of gelijkenis verschapen worden, anders dan van den Schepper self, die alles heeft gemaakt, en door wien alles is gemaakt: die is buiten twijfel ongelovig en erger dan een heiden self. Onthoud dit / Leser / het sal hier na noch eens te passe komen. De grond is hier het Heidendom / al even eens als Jeremias heeft geseid / ontsettet u niet voor de tekenen des Hemels, dewijle sich de Heidenen daar voor ontsetten. Jerem. 10: 2. Een kristen houd sich met den naam van Heiden seer beledigd: so moet die dan genoegh zijn / om hem van sulk gevoelen en bedrijf te doen verscheiden / sonder meer. De Roomschgesinden self zijn hier van overtuigd; alsso die woorden ook in 't *Jus Canonicum*, de Pauselike Reghten staan / Decr. P. II. C. 26. qu. 5. c. 11.

§. 11. De keiserlike wetten nemen 't op de twede reden: als namelik / dat dese konsten zijn tot nadeel van het menschelijk geslaght. De keiser Constantijn de eerste schreef daarvan in den jare 321. aldus. *Eorum est scientia punienda, & severissimis meritò legibus vindicanda, qui magicis accincti artibus; aut contra salutem hominum moliti, pudicos animos ad libidinem deflexisse detegentur.* Men sal de weetenschap dergenen straffen, en billik door de strengste wetten wreken, die bevonden worden, dat sy door middelen van toverye der menschen gesondheid bestaan te krenken, of kuische herten tot dertelheid te verleiden. En daar na in 't jaar 358. schrijft hy / dat al dat volk voor vyanden des menschliken geslagts te houden zy. L. ix. tit. 18. l. 4. & 7. C. de Malef. & Math. Het schijnt of

Constantijn het stuk van 't Heidendom liefst niet heeft willen roeren: om dat het noch so maghtig was: en daarom liever sulken reden stellen / die self van Heidenen niet konde wedersprooken worden: also het misbruik deser konsten al te openbaar was om te konnen loocghenen/ en self het Heidendom daar over klaghtig viel; als blijkt uit dien dat self de keisers Diocletianus en Maximinus / die het kristendom vervolgden / in de 2. wet ter selfde plaatse seggen / *ars mathematica damnabilis est, & interdicta omnino.* De Wiskonst (verstaande 't vuyl bedrijf der genen die sich noemden Mathematici (maar sy en waren de reghte niet) is verdoemelijk, en geheel verboden. Dat heb ik mede in het I. boek. IV. §. 1/7/8. getoond. En 't was ook om deselfde reden/ dat Apollonius gebynaamd Tyanæus / sich voor Tiberius ontschuldigde; dat hy onschuldig met den laster van Magia wierd belast; so als Filostratus dat in 't beschrijven van sijn Leven in 't 8. boek omstandig heeft verhaald. Dus sietmen / welke dat de redenen geweest zijn van 't verbieden deser konsten / sonder datter iet behoefde by te komen van dat gene daar men 't meest op neemt.

XVIII. Hoofdstuk.

Men moet ook niet voorbygaan sulke plaatsen, daar de Schrift verstaan word van sodanige te spreken, die van den Duivel in 't gemoed bestreden, of aan den lichame gepijnigd zijn.

§. 1.

TOt noch toe hebben wy gesproken van degenen diemen daar voor houd / dat sy sich met den Duivel wel verstaan / met hem seer naauw vereenigd en verbonden zijn / en door desselven kraght verwonderlike dingen doen. En 't is bevonden / dat de Schrift van sulke menschen niet en weet: dienvolgens dat de Duivel so veel volk noch sulken maght in deese Weereld niet en heeft. Nochtans is 't dit noch niet alleen / het gene men wil hebben dat hy doet / te weten dat hy so veel menschen af trekt ende houd in sijn bedwang: maar men gelooft/dat hy noch daar en boven de godvrughtigsten van allen dagelijx in 't midden van de kerke komt bestoken / en deselve quellen in hun lichaam en gemoed. Ende dit gevoelen is noch veel gemeender dan het ander; so verre dat ik niet en wete dat het iemant tegenspreekt / maar hore overal de selfde taal. Ik sal het dan nu noch veel quader hebben dan te voren / indien ik hier alleen moet staan / en dit stuk ondersoeken / dat so vast en algemeen is aangenomen / als enig leerstuk wesen kan / dat niet op het register der Geloofsartijkelen en staat.

§. 2. Maar 't vorig ondersoek heeft ons tot hier toe al te veel geleerd/ om nu voortaan so licht iet aan te nemen of voor vast te houden / so lang als wy het self niet ondersocht / en met de Schrift naauwkeurig overlesen hebben:

na dat wy den geheelen Bybel door niet eene letter hebben komen vinden die dat seit. Het moght hier mede ook so gaan het genemen / van de bestrijdingen of de aanvechtingen des Duivels / en van versoekingen desselven spreekt. Alsmede van degenen die hy in hun lichaam quelt / en so besett / dat hyse als besit / waar van sy ook Besetenen genoemd zijn ; doch van welken schier so veel alreeds in 't II. boek gehandeld is / dat hier niet veel meer sal te seggen vallen. Nochtans so hadde 't hier de plaats ook wel geweest ; om dat wy in dit boek van menschen spreken / die gemeenschap / met of tegen hunnen wille / met den Duivel hebben : 't en ware sake / dat ons daar de naam van Daimoon is ontmoet / die ons daartoe so veel te vroeger de gelegentheid in handen gaf ; om dat het al te male Daimons zijn / en geen Diaboloi , of Duivels / na de Schrift / van welken dese menschen zijn gequeld geweest. So laat ons nu dan sien / waar spreekt de Schrift van strijd / aanvechtinge / of versoekinge / dat op den Duivel past?

§. 3. Ik sal my self bepalen binnen 't niewe Testament : om dat het daar uit meest genomen word / en datmen wil / dat doch de Duivel sich daarin veel meer ter weere stelt dan onder 't Oude ; dewijle door de komst des Saligmakers in het vleesch sijn Rijk meer last lijd dan te voren. Een teken dat hem evenwel de nek dan noch so niet gebroken is / als wel beloofd was dat Messias soude doen. Ik sal by een soeken alle sulke plaatsen der Schrifture / waar in van geestelijken Strijd gesproken word ; daar na de gene die ons van Versoekinge vermelden. De eersten zijn dan wederomme tweederley : een deel derselve niet uitdrukkelik den vyand noemende / met welken de gelovigen te strijden hebben / en echter door d'omstandigheden wel te kennen gevende ; en andere waarin de vyand word genoemd. Doch alhoewel de woorden / strijd, strijden, oorloge, met verscheiden griekschen woorden in den text betekend worden ; so sal ik die nochtans niet onderscheiden / om den Leser niet onnodig te beswaren : gemerkt dat in die grieksche woorden geen so sonderling verschil is van betekenisse / dat sulk een onderscheidinge veel nut kan doen.

§. 4. De strijd daar ons de Schrift van spreekt / is somtijds van den yver te verstaan. Men sie daar over dese plaatsen na. Strijd (seit de Heere) om in te gaan door de enge poort, dat is / yveren om prijs. 1 Kor. 9 : 25. Dat is een strijd eens kristens ofte leeraars niet met sijnen vyand ; maar met sijne metgesellen / om den prijs te winnen / met elk op 't seerst te yveren / en malkanderen voorby te lopen : dat is jagen, Fil. 3 : 2. dat is yveren. 1. Kor. 12 : 31. en 14 : 1.

Daar is een strijd , bestaande in gebeden , tot God den grooten vriend en vader der barmhertigheden ; Rom. 15 : 30. Dat is te seggen / sulk een yverig gebed / dat God daar door gelijk als overwonnen word / om ons te helpen / wanneer het scheen dat hy in 't eerste geen gehoor en gaf ; het gene ons de Heere self door de gelijkenisse des onreghtveerdigen Reghters leert. Luk. 18 : 1 -- 8. Dat is gelijk als worstelen met God , en tot hem seggen : Ik en late u niet gaan ten zy dat gy my zegent. Gen. 32 : 26. Dat is hem so lang na

lopen / en naroepen / dat hy eindelik eens omsiet / en ons helpt / gelijk die Kananeische vrouwe / Matt. 15: 22--21.

§. 5. Dit is so veel als 't woord van strijden aanbelangt. Laat ons besien / hoe ons de Schrift de sake self voor ogen stelt? partyen noemt / en hoe sy met malkanderen te werke gaan. Daar is een strijd des menschen met hem self en met de weereld; dat is met de bose menschen in de weereld. Tegen d'eerste wil ons Petrus wapenen met dese ernstige vermaninge; Geliefden, ik vermane u als inwoonders en vreemdelingen, dat gy u onthoud van de vleeschelike begeerlikheden, welke krijgh voeren tegen de ziele. 1. Pet. 2: 11. Want het vleesch (segt Paulus) begeert tegen den Geest, en de Geest tegen het vleesch; ende die twee staan tegen malkanderen, so dat gy niet en doet het gene gy wilt. Gal. 5: 17. Dit had hy aan hemselven so bevonden: te weten gelijk als 't ware so een bose wett in sijne leden, welke streed tegen de wett sijns gemoeds, ende hem gevangen nam onder de wet der sonde, die in sijne leden was. Rom. 7: 23. Dit alles dan in den mensche self zijnde / hem byliggende / ende met hem geboren / en is hem niet van buiten aangekomen van den Duivel; ende word ook altijd van degenen die voor de bestrijdingen des Duivels strijden / daar van wel uitdrukkelik onderscheiden. Dat is dan binnenstrijd / waar in de vleeschelike drifften / genegentheden en bewegingen / den wille hinderen om voor te nemen / en in 't werk te stellen / het gene het verstand / van God verlicht / voor 't beste keurt.

§. 6. De buitenstrijd word ons geheel beschreven / met so veel beduidinge / dat daar de Duivel als een bose geest niet kon verswegen worden / indien hy enigsins daar in begrepen ware. Want wandelende in den vleesche (dat is / gedurende dit leven / terwijle noch de Ziel in 't lichaam is) so voeren wy den krijgh niet na den vleesche. Is dat te seggen / niet met menschen? dan had hy wel geseid / niet met den vleesche / gelijk als niet te rade gaan met vleesch en bloed. Gal. 1: 16. Maar laat ons verder lesen / Paulus sal hemselven wel verklaren: want de wapenen onses krijgs en zijn niet vleeschelijk, maar kraghtig door God. So is het dan in aansien van de wijse en de kraght van desen oorlog te verstaan / dat die niet na den vleesche, ofte vleeschelikken arm / maar na de goddelike kraght is af te meten; de swakste man in 't vleesch / dat is van lichaam / kan hier so de sterkste zijn. Maar tegen wien en waar is eindelik alsulken strijd op aangeleid? Tot nederwerpinge der sterkten? Wat zijn dat doch voor sterkten? dat sullen ons de naaste woorden hier aan volgende wel seggen: dewijle wy de overleggingen ter nederwerpen, (gelijk Petrus die van Simon / Hand. 8: 22.) die overleggingen heeft ieder mensche uit hemself / Rom. 1: 21. Joh. 2: 4. ende alle hoogte, die sich verheft tegen de kennisse van God; (dat zijn de ongelovige Overheden ende maghten deser weereld Ef. 6: 12. die de maght misbruiken in 't vervolgen en verdrukken van de Kerk. Siet II. b. XXXI 2--7.) ende alle gedachte gevangen leiden tot de gehoorsaamheid van Christus. Souden ook de Apostelen de Duivelen bekeeren / datse sich gehoorsaamlik gevangen gaven aan het Euangelium van Christus? Ende gereed staan om te wreken alle onge-

gehoorsaamheid, wanneer uwe gehoorsaamheid vervuld sal zijn. 2 Kor. 10: 3–6. Dese gehoorsaamheid is des Geloofs / Rom. 16:25. en die ongehoorsaamheid des ongeloofs. Joh. 3: 36. die God met vlammenden viere wreken sal. 2. Thess. 1: 8. Siet hier nu de geheele beschrijvinge des geestelijken strijds / so veel als ooit een kristen in dit leven sal verstaan; wel groot en swaar / maar met de bose menschen; van den Duivel niet een woord. Doch so gy by gelijkenisse spreken wilt. Dit is de krijgh tegen den Draak en tegen 't Beest; Openb. 13: 4. te weten / dat de Koningen der aarde hunne heirlegers vergaderen/ om krijg te voeren tegen 't geestelijk heirleger van Gods volk. Openb. 19: 19.

§. 7. Dewijle nu d'Apostelen in desen meest te lijden en te strijden hadden/ so word die strijd ook meer dan eens gepast op de bedieninge des Euangeliums / en dese dus besonderlik een strijd genaamd. Eerst vergeleken met den weereldliken krijg, waar in men dienst neemt op besoldinge: 1 Kor. 9: 7. vermaant daar toe d'Apostel sijnen soon Timotheus / den goeden strijd te strijden in de Profezyen: 1. Tim. 1: 18. ende noch eens / strijd den goeden strijd des Geloofs, 6: 22. gelijk hy van hem self moght spreken; ik hebbe den goeden strijd gestreden, ik hebbe den loop geëindigd, ik heb het gelove behouden. 2 Tim. 4: 7. Dus sprak d'Apostel op die beide plaatsen/ alwaar hy aan Timotheus de goede lessen gaf / om sich als een getrouw en neerstig dienstknecht van den Heere Jesus in 't verkondigen sijns Euangeliums te dragen. Die hier in sijne trouwste Medearbeiders waren / die noemt hy medestrijders, welke eere hy aan Epafroditus en Archippus gaf: Filip. 2: 25. Filem. vs. 2. maar nergens word by den Apostelen gewagh gemaakt van enig voorval daar de Duivel hen bestreed.

§. 8. D'Apostel was geweest in vele verdrukkinge / en vervolginge van bose menschen: van buiten was strijd, van binnen vrese. 2. Kor. 7: 5. Die strijd van buiten met de menschen / en was altoos geen strijd van binnen met den Duivel. Den selfden strijd des lijdens (Hebr. 10: 32.) hadden ook de Filippensen wel vernomen. Fil. 1: 20. En dese strijd is / sich door Gods genade te verharden tegen de vervolginge: mits dapper strijdende voor het Gelove des Euangeliums, op dat gy in geen ding verschrikt en word van degenen die tegenstaan. vs. 27. So dat die strijd bescheidelik met bose menschen/ maar niet met bose geesten is. Dus sprak d'Apostel daar het Euangelium in veel strijds, in aansien van de smaadheid die hy daar voor lijden moeste. 1 Thess. 2: 2. Een goed krijgsknecht van Jesus Christus bestaat daar in / dat hy verdrukkingen lijd. 2. Tim. 2: 3.

Paulus hadde enen groten strijd voor de Kolossensen / tegen de beletselen om by hen te komen / so lang als hy die niet te boven quam. Kol. 2: 1.

In geen van alle dese plaatsen is een enkel woord of letter van den Duivel.

§. 9. Want dat een Engel des Satanas eens vuistslagen aan Paulus gaf / daar over heb ik mijne meening II. b. XXV. §. 21/22/23. al eens geseid. Men sal my ook niet mogen tegenwerpen / dat door den Draak, die Michaël bekrijgt / de Duivel ende Satanas verstaan moet worden: dewijl het Openb.

12:7/9/17. wel uitdrukkelik alsote lesen staat. Want ik al in het XIX hoofdstuk van mijn II. boek §. 2/10. heb aangewesen / hoe dit van bose menschen in 't geheel verstaan moet worden. En somen seit / dat die nochtans / om sulx te doen / inwendig van den Satan worden aangepord: so moet ik na de reden vragen / hoe 't komt / dat dan de Schrift van sulken vreemde sake niet een woord vermeld? Ook dient hy wel te konnen seggen / hoe 't by komt / dat daar ons Gods Woord self niet en leid tot die gedachten; ('t en zy men de aangenomene overlevering van uitlegginge voor Gods Woord wil houden) en ons daarin so breed en hoog van enen swaren strijd der beste kristenen met hun verdorven vleesch beschreven word: nochtans verlegen schijnen / hoe sy al hun leven aanslagh hebben sullen om te vechten / so hun verdorven vleesch den Duivel niet tot hulpe heeft.

§. 10. Wy komen nu tot de Versoekinge of Beproevinge die men den Satan toeschrijft; of liever tot denselven strijd noch eens / met dese namen ook betekend in de Schrift. Doch om elkanderen in desen te verstaan / so sal men geene moeite hebben met die plaatsen der Schrifture / die daar spreken van versoekinge die God den mensche doet / altijd ten goede; noch van versoekinge die bose menschen doen aan God; noch die de eene mensch den anderen doet; noch van beproevinge sijns selfs / of iemant in 't gelove zy: maar van versoekinge die den gelovigen self wedervaart / waar door sy in gevaar geraken huns geloofs en hunder saligheid / of in 't gelove schipbreuk lijden. In sommige word d'oorsaak der versoekinge wel niet genoemd / maar echter door d'omstandigheden wel ontdekt; in anderen word die genoemd; doch so / dat het de Duivel niet en doet. Dan is'er noch een derde slagh / waarin de naam van Duivel ofte Satanas word uitgedrukt. Navolgens dese onderscheidinge laat ons deselve nu met order sien.

§. 11. Ten eersten dan so is de bose, of het bose (want het grieksch woord πονηρȣ̃ *ponerou* betekent so wel 't een als 't ander) Matt. 6:13. en Luk. 11:4. waar tegen ons de Heer belast te bidden / om in geen versoekinge te komen / uit vorige meldinge seer wel te vinden. De predicatie des Heeren Jesus op den berg is in het 5/6/en 7. kapittel van Mattheus achter een begrepen; en dese woorden van 't Gebed met nevensgaande onderrightinge om wel te bidden is een deel daar van. Men heeft geen reden om te denken / dat onse Heer in eene selfde reden meer dan enerleyen sin by sijne woorden heeft. Maar hy en heeft daarin van geene bosen meldinge gedaan / of 't waren menschen. Wederstaat den bosen niet 5:37. God doet sijne Sonne opgaan over bosen ende goeden; vs. 45. en / gy die boos zijt, weet uwe kinderen goede gaven te geven. 7:11. Wie sal my nu bewijsen / dat de bose of het bose, waar uit Jesus seit dan al wat boven ja ofte neen is / sijnen oorsprong heeft / 5:37. ook niet de bose mensch of menschelike boosheid zy? Also ook / by aldien wy daarenboven in de Schrift bevinden konnen / dat d'eene mensch den anderen versoekt / of dat hy in hem self van sijne eigen boosheid ook versocht word: dat een van beiden / of ook beidegaar in dese sesde bede niet en word verstaan.

§. 12.

§. 12. Wat nu de sulke self betreft / somtijds is de versoekinge of beproevinge, dat is een proeve of bewijs van 't gene dat een mensche is / uit sulx als hem geschied is / of als hy geleden heeft.

Sodanig was dan die beproevinge, die Paulus was begeerig te verstaan / hoe verre de gehoorsaamheid der kerke tot Korinthen ging / om sijn voorgaande schrijven na te komen: en daarom gansch niet van dien aart / 2 Kor. 1: 19. om die in 't allerminste tot des Duivels doen te trekken.

So spreekt d'Apostel ook van die beproevinge in welke die van Macedonien door de verdrukkinge gekomen waren. 2 Kor. 8: 2.

De Filippensen wisten de beproevinge van den trouwhertigen Timotheus; te weten / dat hy Paulus / als een kind aan sijnen vader schuldig is / in de bedieninge des Evangeliums geholpen hadde; en so de proeve eens getrouwen Leeraars uitgestaan. Filip. 2: 22.

§. 13. Somwijlen zijn 't versoekingen die tot beproevinge van onse swakheid dienen moeten.

En mijne versoekinge in 't vleesch (dat is in 't lichaam /) en hebt gy niet veracht noch versoeid, schrijft Paulus aan die van Galatien. 4: 14. Maar die versoekinge des Duivels wil men dat op 's menschen ziel is aangesien; van 't lichaam noch hier na. Doch hy seit dat uitdrukkelik van de swakheid des vleesches, of lichamelike swakheid / die hy onderworpen was / wanneer hy de eerste maal aldaar quam prediken / in 't naastvoorgaande vers gemeld. So lang als het verder niet en gaat / so is het noch maar menschlike besoekinge. 1 Kor. 10: 13.

Degene welken Jesus door sijne eigene versoekinge / dat is door ondervindinge sijns lijdens / wil te hulpe komen / zijn sy die in de swakheden des lichaams gedurende dit leven zijn versocht. Hebr. 2: 18. en 4: 15.

§. 14. Wel meest word de vervolginge versoeking genaamd. De tijd der Versoekinge, Luc. 8: 13. in welken tijd gelovigen ten afval komen / is sulken tijd / wanneer verdrukkinge of vervolginge komt, Matt. 13: 8. So was ook die versoekinge seer wel na by te vinden / waar tegen onse Heere sijne Apostelen met dese reden wilde wapenen: waakt ende bid, op dat gy in geen versoekinge en komt. Matt 26: 41. Luc. 22: 40: 46. Want als hy dit de tweede maal noch sprak, siet daar ene schare; den Heere Jesus een gevangen man; en d'Apostelen aan 't vlughten.

De Vaders en Profeten onder 't oude Testament zijn ook versocht geweest: Hebr. 11: 37. te weten / so het onse Oversetters self verklaren / door sware dreigementen ende pijniging. Dus klaagde Paulus van versoekingen, die over hem gekomen waren van de Joden. Hand. 20: 19.

In sulker voegen word Jacobus ook door Petrus best verklaard. Want die versoekinge, waarover d'eerste wil dat wy ons grotelijks verblijden sullen / en die hy noemt beproevinge van ons geloof, Jak. 1: 2 / 3. is sulk ene versoekinge / die iemant moet verdragen: vs. 12. maar die van den Duivel soude hy moeten tegenstaan. Deselfde tale spreekt d'Apostel Petrus ook. Versoekingen daarinnen sich verheugen moet

zijn by hem mede anders niet/ dan maar beproevingen van dat geloof. 1. Pet. 5: 6/ 7. En die versoekinge verklaart hy naderhands/ dat in het lijden van veel smaadheid om den naam van Jesus/ de hitte der verdrukkinge, bestaat. 4: 12/ 13/ 14.

§. 15. Ten laatsten word de mensche noch versocht/ wanneer hy van sijne eigene begeerlikheid afgetrokken en verlokt word. Jak. 1: 14. Siet II. boek XIX. §. 9.

Die rijk willen worden, vallen in versoekinge, ende in den strik, ende vele dwase en schadelike begeerlikheden. 1. Tim. 6: 9. Dit alles is te vinden in den mensch: en word denselven toe gebraght door de begeerlikheid die in de Weereld is: maar niet een woord/ dat hier de Duivel iets toe doet.

Siet op u selven, dat gy ook niet versocht en word, gelijk de gene die door ene misdaad overvallen is. Gal. 6: 1. Sijn eigen misdaad overvalt hem/ maar de Duivel niet. Het quaad dat hem steeds by ligt/ (Rom. 7:) heeft eens/ als hy niet op en paste/ hem verrascht.

§. 16. So vele plaatsen als 'er zijn/ waar in de Duivel word uitdrukkelik genoemd/ dat is daar 't woord διάβολος *diabolos* lasteraar, quaadspreker, achterklapper, vyand, in 't Grieksch te lesen staat: die heb ik al verhandeld in het xix. hoofdstuk van het II. boek/ waar henen ik den Leser wijse. Alleenlik sal ik hier noch by doen/ wien d'Apostel by uitneementheid en in 't besonder den Versoeker noemt/ voor wien hy seer beducht was/ dat hy sijnen arbeid binnen Thessalonika wel moght verydeld hebben. 1. Thess. 3: 5. So wy te rugge sien/ so heeft hy al te voren in het 3. en 4. vs. gesproken van verdrukkingen. Alsó hy dan daar voor by 't 2. vs. geseid heeft/ dat Thimotheus van hem gesonden was geweest/ om hen te vermanen van hun gelove; en daar op aanstonds reden geeft/waarom/ te weten/ dat hy vreesde datse de verdrukkingen niet uitstaan souden; en dat hy daarna wederom hen 't selfde seit op 't 5: so sietmen wel/ dat die versoeker de vervolger en verdrukker is. Hier mede kan d'Apostel wel den ganschen hoop/ of den aanleider der vervolginge betekend hebben. Indien gy segt; neen/ maar den bosen Geest/ die de vervolgers drijft; so segt gy wederom het gene ik bewijse dat noch nooit bewesen is.

§. 17. Dus verre dan van die bestrydingen en die versoekingen des Duivels in 't gemoed: nu met een woord noch van de quellingen die hy den mensche aan sijn lichaam doet. Want daar noch eens uitvoerlik van te spreken/ soude al te overtollig zijn/ na dat ik vijf kapittelen mijns II. boek daar aan verbesigd hebbe. Maar ik en hebbe daar noch niet geseid/ het gene hier nu wel te passe komt/ hoe vreemd het zy/ dat die lichamelike quellingen des Duivels/ somen meint/ veel meer in acht genomen worden by de menschen dan de geestelike; hoewel sy so veel minder zijn te achten als het lichaam minder is. En daar en boven loopt de Ziele meer gevaar/ alsó sy blijft wanneer het lichaam al verlost is door den dood. Nochtans word in het Pausdom noch de naam der Exorcisten of Besweerders als wat heiligs aan besondere persoonen onder hunne geestelikheid geeigend/ die de minste sorge

niet

niet en dragen voor de Ziel / maar dat de Duivel uit het lichaam magh verdreven werden. In onse Kerken heeft dat nu geen plaats; en wil ik d'Exorcismus of Beswering van de Protestanten by den Doop daar onder niet gerekend hebben.

§. 18. Een andere ongerijmdheid is het noch / dat als de Duivel iemants lichaam heeft beseten / hy den selven dan verborgentheden en ook vreemde talen / (maar al meest latijn) doet spreken: ende niet so veel kan werken op de Ziel / dat hy die saken en die talen ook versta / en daar van spreken konne / al en is de Duivel daar dan meer niet by. Want sy sich doch niet en ontsien te seggen / dat ook de Duivel enigsins onmiddelik en reghtsdraads op 't verstand des menschen werken kan: *Diabolus aliqua ratione immediaté & directè agit in mentem.* Voet. Disp. p. 1. pag. 962. Concl. 5: en wijst ons tot bewijs, pag. 963. na Paapsche schryvers / daar enige exempelen by souden na te lesen zijn. Maar ik en vinde niet / dat sy op 't honderste gedeelte na so veel van enige verduisternis / of ook verlichtinge van 't menschelijk verstand / of de geheugenisse melden / als van bederving des lichaams / of desselfs beweeginge tot alle ding. Maar kan de Duivel het verstand doen sien / en de geheugenis indrukken de bevatselen van saken daar de mensche van te voren niets af wist: so is het byster vreemd / dat hy die niet behoud / wanneer de geest is uitgevaren; ten zy deselve ook dat schrift (om so te spreken) of dat indruksel ook dan weder tot sich neemt. Maar so dat is / so is voor sulken mensche groot verlies by het vertrek van sulken geest. Ik sie noch so veel meer wanschiklijkheid in dit gevoelen / dat ik mijn boek te veel vergroten soude / indien ik alles daar van seide dat hier van te seggen is.

XIX. HOOFDSTUK.

Uit al 't voorschreven volgt, wat van 't bewijs voor 't algemeen gevoelen te geloven zy, en hoe de Formulieren dien aangaande moeten zijn verstaan.

§. 1.

Daar is / mijns achtens / al so veel geseid / dat eindelik wel een besluit gemaakt kon worden / van 't gene men belangende dit gansche werk te denken heeft. Te weten / wat de Reden of de Schrift ons daar van leert / het gene na 't gemeen gevoelen aan de Geesten / aan den Duivel / aan de Wichelaars en Toveraars word toegeschreven. 't Is alles buiten reden / tegen Reden / tegen de Schrifture voor een deel / en buiten de Schrifture voor 't geheel. Daar is geen Duivel / Engel nochte Geest door menschelike reden uit te vinden / noch datse sekerlik in wesen zijn; veel minder wat alsulk een kan doen / en allerminst noch / wat hy doet. Die de schrifture

ture nooit gelesen / noch de kristelike leere ooit gehoord en hebben / die weten van den Duivel niet. Wy weten 't uit de Schrift; maar tienmaal minder dan men daar uit weten wil of meint te weten. Men meint dat het de Schrift is die 't ons seit; het gene men geloofd dat in de Schrift staat/om dies wille dat men 't al geloofde eer men wist of 't daar in stond of niet. 't Verbond der Toveraars en Toveressen met den Duivel is maar een verdichtsel/ in Gods Woord in 't allerminste niet bekend; ja strydig/beide tegen Gods Verbond en Woord / plat uit onmogelijk / de ongerijmdste grol die ooit van heidensche Poëten is verdicht geweest. Nochtans van veel voorname Leeraars in de Protestantsche kerken voorgestaan / indien maar ook niet voor een deel bedacht. Want ik en vinde geen Papisten schier/die van den Duivel en de Toveraars meer wonders schrijven dan Danæus / Zanchius en huns gelijken doen. Waar uit men sien magh den beklageliken staat der kerken / binnen welken sulk een bijster monster van gevoelen niet alleen geleden / maar ook noch gekoesterd word.

§. 2. Geleden / seg ik: want wie heeft sich/ schoon hy niet so verre in sijne meining gaat / tot hier aan toe met ernst daar tegen aan geset / dat hem sulx wel bekomen zy? Het Boek van Reinhold Schott (dit seit my Voetius) Disp. p. is over sulx in Engeland verbrand. De Koning selve schreef'er tegen; des hadde hy het quaad te winnen. En waarom toch de Koning? Om dat hem sijne Geesteliken ook so onderwesen hadden: en van wegens ontrow niet aansprakelijk te zijn/ het boek veel liever sagen branden/ dan sich self genoodsaakt om het te weerleggen. Maar nochtans vele vrome kristenen/ en luiden van een gesond verstand / die niet eens wisten of dat Boek verbrand was / zijn daar door verliest geworden / en gewapend tegen bygelovigheid. Dat was mijn oogmerk ook / en d'uitkomst beidersijds ook van gelijke lot. Met even grote reden seg ik / dat ook dit gevoelen noch gekoesterd word. Men heeft met schrijven en met preken sich daar tegen aangesteld. In Engeland/ in Duitsland zijn verscheiden boeken uitgekomen tegen dat van Schott; men heeft hem / en die meer van dat gevoelen waren/ als voorsprekers van de heren uitgemaakt/terwijle men sijn best dede om den Duivel voor te spreken / en in wat order en vervolg? den Bybel te doen spreken na 't begrip/dat sy maar van desselfs verstand en kraghten sonder Bybel hebben opgevatt. Geen overdadiger / so veel als mijne kennis toedraegt/in dat stuk/dan Zanchius en Voetius/ die menigte van oplosselike vragen uit hun hoofd oplossen / en bepalingen daar over maken/so verre dat het eind noch palen heeft. Ik sie dat die geleerde Voetius / ons best bekend / in sijne Disputatien P. I. pag. 917. sich dese negen vragen van de Duivelen voorstelt / om daar antwoord op te geven. 1. Van waar sy uitgevallen zijn? 2. Welke en hoedanige? 3. Hoe veel? 4. In wat order en vervolg? 5. Waar ter plaatse? 6. Wat tijd? 7. Wat sonde 't geweest zy? 8. Hoe groten sonde? 9. En met wat gevolg? Nu is het seker / dat uit den geheelen Bybel geen bescheid op alle dese vragen is te halen: moet ik dat dan noch Theologie noemen? Dan volgen pag. 634. de bepalingen / wat toch de Duivel doen kan of niet doen en kan / die mijnen Leser ophouden en verwerren

werren souden / so ik hem die maar kortelik voor ogen stelde. Van de Spoken / en Besetenen beschrijft hy immer al so veel papiers: van de Tovery in 't III. deel met so veel omslaghs / dat 'er 't einde van wegh is: Alles op dien grond / die in de Schrift niet is te vinden / datter sulk Verbond is met den Duivel / en dat die so wonderlike dingen werken kan. 't Is waar / de laatste is noch de bescheidenste: die al verscheiden dingen weigert toe te stemmen / of in twijfel stelt / daar d'anderen geen been in vinden. En evenwel gaat dese grote Leeraar noch so verre / als wy hier overal nu ende dan eens hebben moeten sien en tegenstaan. Daar door is 't dan dat ons de wegh te swaarder word / om reght uit voort te gaan / en blotelik maar uit de Schrift te halen het gene waarlik in de selve is / en daar op vast te staan.

§. 3. Nu / nademaal dat de Schrifture self also verklaard word / datse dat gemeen gevoelen gunstig zy; so is 't geen wonder / dat de Godgeleerdheid mede so behandeld word. En niet alleenlik in 't gemein; maar ook sal iemants eigen order en beleid / en stellinge dat in 't besonder so vereischen: so verre dat des eenen gansche godgeleerdheid / na den stijl van sijne handelinge; soude moeten vallen; indien hy desen grond verliet / dat de Duivel met sijn volk / verbond / bondzegelen / geheimenissen / wonderwerken in alles sijne plaatse moet behouden. Dat de verborgentheden des Geloofs niet na behoren te verklaren zijn / 't en zy dat die verborgentheid der ongereghtigheid daar nevens sta: dat geen geschiedenissen van de Kerk genoeghsaam te verstaan zijn / so daar niet by getoond kan worden / wat rolle daar de Duivel onder heeft gespeeld. En dit is altemaal / om datmen in de Schrift gewoon is dat te lesen 't gene daar niet in en staat / en enen sin haar toe te schrijven / den welken hare woorden niet te kennen geven; en 't lichaam van de Godgeleerdheid op te maken met vele stukken / die van God niet zijn geleerd / met vragen die niet uit de Schrift zijn op te lossen: en evenwel so hier en daar noch met Schrifture / na den klank der woorden / ende so als die maar vertaald zijn / of 't gebruik daar van is ingeworteld / op te schikken. Somtijds ontmoet ik stapels van schriftuurplaatsen / blotelik aangewesen; sonder verklaringe / of bewijs dat die in sulken sin zijn te verstaan / of enige gemeenschap hebben met de sake diemen met deselve wil bewaren.

§. 4. Hoe soudense sulk een gevoelen / dat niet waar is / met Schrifture doch bevestigen: siet eens hoe sy de waarheid selfs somtijds bewijsen. Te weten / by exempel / datter Duivels zijn; bewijst ons Voetius Disp p. I. pag. 909. aldus I. Uit ontelbare getuigenissen der Schrifture, waar van wy sommige in dese stellingen aantrekken. (Letter wel op / aantrekken, en meer niet.) II. Uit de Spoken; diemen tot geen natuurlike oorsaken brengen kan, (doch sulke zijn my noch nooit voorgekomen) noch ook tot God ofte de goede Engelen, van wegen hunne leugenachtige en bose uitwerkingen. Uit dit bewijs trekken d'oude Heidenen dese waarheid: mitsgaders de hedendaagsche, en andere, buiten 't Kristendom, (*extranei*) gelijk de Mahometanen. Hy seit dan dat wy 't immers al behoren te geloven / dewijle 't de Heidenen en Mahometanen geloven. Dit doet my denken aan sekeren goudsmids gesellen my voor desen

bekend / die eenen ander neven / zijnde doopsgesind / bewijsen willende / dat d'oorlog voor de Kristenen geoorloof zy; hem dese woorden sprak: De Heidenen en Turken voeren wel oorlog: waarom souden 't dan de Kristenen niet mogen doen? Waarop mijn doopsgesinde neef hem antwoordde / om dat het de Heidenen en Turken doen. En wat hier voorts 't bewijs van Voetius belangt: de Heidenen besluiten mede uit de spoken die sy meenen datse sien / hunne Dæmons, Larvas, Lemures, Lares ende Penates; van welken siet in 't II. hoofdstuk van mijn I. boek / wat hun gevoelen was / en in het III. van het IV. boek / hoe dat de grond van dat gevoelen niet en deugt. Ik ga dan voort met Voetius: hy bewijst het verder III. Uit d'Orakelen, die uit de holen der aarde, uit de bomen, uit de beelden wierden voortgebraght. Welk bewijs men met gelijken gevolge als het voorgaande aandringen moet. So houd hy 't dan noch voor een dringend argument. Daar voegt hy by / *Vide disp. de Prophetia*, siet mijne disputatie van de Profezy: en ik / *vide Dalenium de Oraculis Gentilium*, siet van Dale, in sijn boek van de Orakelen der Heidenen, daar ik hope dat haast by sal komen 't sijne van de Profezyen, waar en valsch; alsoo ik het byna volschreven onlangs by sijn E. gesien heb in 't Latijn. IV. Uit hunne werkingen in den mensche, (*ex energematis*) en de Besetenen, door 't selfde gevolg. Daar by wijst hy ons na sijne disp. van de Besetenen / in welke hy al even eens bewijst als hier. V. Uit de uitwerkselen, en toversche mishandelingen, door het selfde gevolg.

§. 5. Siet daar vijf redenen van dien vermaarden Voetius / om te bewijsen datter Duivels zijn / waarvan maar eene goed is / namelik de eerste. Maar die word slechs genoemd / en niet getoond. Hy wijst ons maar in 't wild heen / dat hy enige van die ontelbare schriftturen in dit deel heeft aangehaald / en helpt my so aan 't soeken; de meesten vind ik thesi 1. daar hy 's Duivels namen optelt / te weten *Diabolos* lasteraar. Matt. 4. Hand. 15. II. *Daimonion* en *Daimoon*. Matt. 7: 22. en 8: 31. III. *Poneros* Matt. 6. bose en *pneumatika tees ponerias* het geestelike der boosheid. Efes. 6. IV. Onreine geest. Luc. 4: 39. en geest. Efes. 2: 2. Hand. 23: 8. Luc. 8: 29. en 9: 39. en bose geest. Luc. 7: 21. V. De Overste en de God des weerelds en deser eewe, Joh. 12: 31. 2 Kor. 4: 4. Overheid, maght, geweldhebber der weereld, overste der maght, kraght, Efes. 6: 12. en 2: 2. Rom. 8: 38. Engel, sonder iet daar by Rom 8: 38. 1 Kor. 6: 3. en met byvoeginge Engel des Satans. 2. Kor. 12: 7. Engels des Duivels Matt. 25: 41. VII. Slange 2. Kor. 11: 3. en grote draak, oude slange. Openb. 12: 9. VIII. Sommige doender by uit Openb. 9: 11. de namen van Engel des afgronds, *Apollyoon*, in 't hebreewsch *Abaddoon*. &c. Dit acht die grote man genoegh daar so maar heen te setten; sonder een van alle die getuigenissen eens te openen / om ons voor ogen te doen sien wat daar in word geseid. Dat heb ik nu gedaan; so als mijn Leser in 't XVII. XVIII. XIX. en XXXI. hoofdstuk van mijn II. boek bevinden moet: en aangesien / dat ik die plaatsen in den grond besiende en ontdekkende / betone datter in de meesten sulken sin niet ligt / als mijne meeste medebroeders al-

alsulkerwijs van hunne meesters dat ontvangen hebben / en dat so nageschreven en gepreekt: so seggense dat ik de Schrift verdraaije ; om dat hen het geheel kompas daar door verdraaid is / daar sy eens gesteld zijn na te zeilen.

§. 6. Om te bewijsen de Besetenheid / gebruikt die waarde man al even sulk bewijs als het voorgaande pag. 1020. I Uit getuigenissen der Schrifture. Matt. 4:24. en 8:16,28. en 9:32. en 12:22. en 15:22. Hand. 8:7. en 19: 12,13. Luc. 4:3,41. Siet hier eens wederom Schrifturen aangewesen/ niet verklaard. II. Om dat Christus sijnen leerlingen de maght gegeven heeft die Duivelen (*Dæmonas*) welke de menschen beseten hadden, uit te werpen, en de besetenen te verlossen. Mat. 10. Luk. 9. Mark. 16. Maar dese plaatsen en bewijsen niet dat dese Dæmons waarlik zijn het gene dat wy Duivels noemen. III. Om dat sommige uitwerkingen in de besetenen noodsakelik tot den Duivel (*ad Dæmonem*) daar tegenwoordig ende werksaam gebraght moeten worden. En dese zijn, het spreken in een tale hen te voren onbekend, (Siet of dat ook in een van d'aangetrokkene getuigenissen staat.) het openbaren van alsulke dingen daar men van te voren niet af wist, (Doch geen van alle Dæmons door den Heer of sijne Apostelen uitgedreven en heest dat ooit gedaan) het overvoeren en vervoeren van sware gewighten, en diergelijke dingen, welker geene van maar eenen uit al die besetenen / daar ons de Schrift af meld / op eene van die aangemelde plaatsen is te sien. Hy brengt noch by IV. De algemeene ondervindinge, so oude als ook versche, in alle soorten: die ik behoudens d'achtinge des mans ontkenne / en in mijn IV. boek het tot den grond toe wederlegge. Daar doet hy dan noch by de toestemminge der Vaderen, der Concilien en Godgeleerden onder ons, de Lutheranen en Papisten. etc. die komen achter aan / gelijk ook dit bewijs / dat plat uit paapsch is. Daar op so noemt hy dan verscheidene / en meer dan ik 'er kenne. Doch soder tienmaal minder sulke schrijvers waren / mijn schrijven hadde noch so nodig niet geweest.

§. 7. Van Spoken / na dat hy pag. 985 - 998. deselve op het breedst van hunne oorsaken / onderscheid / en werkinge beschreven heeft / so vraagt hy pag. 999. Offer Spoken zijn? En geeft ten eersten een deel hatelike namen / van niewe Epikureers, Sadduceers, Vrygeesten, David-Joristen, en Luciaansche spotters, aan sulken die dat niet bekend staan / maar voor sotheid houden; als ik doe. Maar in sijn bewijs is dat hy ons maar wijst als voren / getuigenissen der Schrifture. Matt. 14:26. Mark. 6:49. Luk. 24:37,38, 39. met Joh. 6:19,20. 1. Sam. 28. alwaar het spook van Samuël verhaald word. Siet 'er de Uitleggers over (die heb ik al gesien / die seggen 't: maar ik hebbe de getuigenissen der Schrifture self gesien; die seggen 't niet.) Beza (seit hy) doet 'er by Matt. 4, 1, 2, 3. in sijne aantekeningen over Matt. 14. En d'omstandigheden dier versoekinge geven ons genoegsaam te verstaan, dat het ene uitwendige verschijninge des Duivels was. (Die spookte dan by lichten dage / in de wildernisse / in den Tempel / en op den bergh.) II. Uit deselfde reden, met welke wy bewesen hebben datter besetenen zijn. III. Van de gelijk-

lijkmatigheid zijnder bestenen, en insittende Duivels; so zijnder ook spoken, dat is, bystaande en verschijnende Duivels. Dus kan ik ook wel seggen: so der inwonende geesten zijn / in 's menschen lichaam / namelik de Zielen; dat 'er dan ook bystaande zielen moeten zijn; die ons uit het Vagevier / of van elders altemets verschijnen. IV. Soder Toverye en toversche werkingen zijn, so zijnder ook Spoken. etc. V. Soder Duivels (*Dæmons*) zijn / die door de lucht en over de aarde sweeven, en die hier in en ontrent de menschen werken, volgens Efes. 2:6. 1. Pet. 1. etc. so kan immers met geen reden ontkend worden derselver gevoelige (*sensibilis*) verschijninge, dat is Spoken. VI. Uit de historie van Job Cap. 1. en 2. VII. In dien selfs in den staat der onnoselheid enige verschijninge des Duivels is geweest. Gen. 3:1, 2. vergeleken met 2. Kor. 11: 3. wie sal dan looghenen, datter Spoken zijn na den val? VIII. Hy voegt 'er wederom op 't laatste by de ondervindinge; self van Poëten en van Orateuren, en wel tienmaal meer Theologanten onser Kerken dan Apostelen of Profeten. Die in dit III. deel mijns boeks tot hier toe wel gelesen heeft / sal weten wat hy van de IV. reden seggen sal. Deselve sal ook uit het III. des II. boeks wel sien wat van de lucht-duivels te geloven zy / en XXXI. § 13 – 19. hoe die met de Schrift bewesen worden. Daar na van Job en Paulus in het XXV. Capittel. Het XX. sal hem de swarigheid doen sien / om in d'historie van 's menschen val te lesen / dat daar de Duivel heeft gespookt / dat is / sich sichtbaarlik vertoond in 't Paradijs. En over d'achtste reden wil ik d'ondervindinge / als voren / geerne laten aan het ondersoek mijns IV. boeks.

§. 8. De klem nu van 't bewijs / dat ons d'eerwaarde leeraar van de Toverygeest / is eerst te sien / wanneer men weet wat hy daar door verstaat. Te weten / (so als flus geseid is) part. III. 543. pag. ene onbetamelike konste, om iets wonders (door degene die de kraghten der Nature / konst / en 't bedrogh niet weten) te bedrijven (dus verre sta ik 't toe / maar niet het gene volgt) door hulpe van den Duivel. Dit laatste staat hem dan voornamelik hier te bewijsen. Daar toe zijn dan ten eersten ene menigte schriftuurplaatsen op een gestapeld; doch met blote aanwijsinge als voren / sonder enig woord daar van te noemen / ik segge / iets in 't minste te verklaren / en te tonen waar de kraght leit van 't bewijs. Hy geeft ons dan maar dit register / pag. 565. Ex. 7:11. en 8:7, 18. en 22:18. Lev. 19:31. Num 27:1, 2, 3, 4. &c. en 23:24. Deut. 18:10, 11, 12 1. Sam. 28: 8, 13, 14, 15. 2. Kon. 23:24. 2 Kon. 33:6. 1. Kron. 10:13, 14. Psal. 58:6. Jes. 8: 19. en 47:9, 12, 13. en 29: 3, 10, 11. Jer. 27:9. Dan. 2: 2. Mich 5:12. Pred. 10:11. Hand. 8:9, 11. en 13:6 en 16:16. en 19:13, 14. Gal. 5:20. Openb 21:8. en dat de H. Geest Jer. 8: 17. en Gal 3: 1. gelijkenis neemt van de Toverye, en 1. Sam. 15:23. de sonde van weerspannigheid met deselve als de allerswaarste vergelijkt. Laat hen die plaatsen overwegen, en dan vergelijken met alle uitleggers, Oudvaders, so oude als van middelen tijde, en die later zijn geweest; of Papisten, of Protestanten en Gereformeerden, niemand uitgesonderd, dat ik weet. Dat overwegen van die plaatsen alle / en noch meer / is nu van my ge-

geschied: ik hadder alle die uitleggers lang niet toe van node; een kleinder aantal van de beste schrijvers is daar toe genoegh geweest. Nochtans heb ik 'er 14. gansche hoofdstukken van IV. tot XVII. in dit deel aan besteed; dat Voetius in 10. of 12. regelen maar aanwijst. De Leser sie/ of die vermaarde leeraar met bloot wijsen kraghtiger bewijst/ dat sulke Toverye/ als hy beschrijft/ daar in te vinden zy; of ik met alles te ontdekken tone/ dat in Gods Woord van sulx in 't minste niet en word gedacht?

§. 9. Dewijl 'er dan so slechten grond in de Schrifture self word aangewesen/ wat reden sal daar buiten zijn/ die ons van sulke Toverye overtuigen kan? De tweede die ons die eerwaarde man daar geeft/ bestaat in d'ondervindinge: niet van hem self/ (dan soud ik 'er meer staats op maken) maar uit vertellinge van Apollonius Tyanæus, Simon den Toveraar, Johannes Faustus, Christoffer Wagenaar en anderen. Maar sulke noemt d'Apostel dan ongoddelijke en oud wijfsche fabelen, die wy van oude mannen/ in de Schrift ervaren/ niet verwachten willen: en ik ook/ eer ik oud was/ al verworpen hebbe. III. Hy voegt 'er by *Decreta Conciliorum*, de besluiten der kerkelike Vergaderingen; en wijst ons tot Caranza paapschen schrijver/ diese kort by een getrokken heeft. By andere gelegentheid sien wy den heere Voetius ook middelbare dingen tegenspreken en verwerpen/ om datse by het Pausdom aangenomen zijn. Doch my aangaande/ wat die Decreten aanbelangt/ so verre als sy van sulken inhoud zijn/ als die ik XVII. §. 9. eens heb aangehaald; so wil ik die wel plaatse geven: doch dan bewijsen sy dat gene niet dat nu de vrage is. IV. De tsamenstemminge der Vaderen: daar ik 'er meer af hebbe in 't XV. hoofdstuk van mijn I. boek/ dan hy daar noemt: bewijsen die/ so heb ik dat gevoelen eer bewesen/ dan weerleid. V. De tsamenstemminge van alle Godgeleerden, van wat party sy wesen mogen; 't welk hy met menigte van namen dan beweert. VI. De Wetten der Volkeren; daar hy by voegt de Reghtsgeleerden. VII. d'Algemeene ondervindinge: doch die gaat wederom so verre als met de Spoken en Besetenen. VIII. De tsamenstemminge der volkeren van allerleyen godsdienst: daar hy veel meer schrijvers by gaat melden/ dan hy tijd gehad heeft om te lesen. Mitsdien/ verbijsterd in 't getal van so veel redenen/ so stelt hy pag. 569. voor de VII. die wel de IX. moest zijn: te weten/ *Jus Canonicum*, het Pauselike Reght, daar ik XVII. §. 9. het mergh al uitgetrokken hebbe. VIII. dat is X. Alle historien en vertellingen van Toverscholen etc. Doch daarby noemt hy slechs degene die voor desen zijn geweest: maar die noch hedendaags in Lapland zijn/ en meld hy niet; waar af ik echter spreke uit Scheffer I. b. VI. §. 4. en seg 'er IV. b. XIV. §. 2. mijn bedenken op; dat is/ dat uit die scholen geen bewijs voor die versierde Toverkonst te halen is.

§. 10. So als nu de Schrifture self na d'onderstellinge der Leeraars maar so blotelik word aangetrokken/ om enig leerstuk met getuigenissen uit de selve by hen aangenomen te bewijsen; gansch sonder achterdocht of ondersoek/ of ook de sin daar van sodanig zy/ dat het bewijs van 't gene word vereischt daar uit wel volgen kan: so is 't geen wonder/ dat dan ook de For-

mulieren van de Kerk daar toe getrokken en gebogen worden; om die so uit te leggen als de Schrift. Door Formulieren, dat is Uitbeeldselen der leere en gebruiken van de Kerk/ verstaan wy heden onsen Catechismus en Geloofsbelydenisse/ met de bepalingen of Regelen van 't Dortsche nationaal Synode/ dat is van de geheele natie, en niet van eene provincie der vereende Nederlanden/ (dat noemen wy Provinciaal Synode) in 't jaar 18. en 19 gemaakt op het verschil der leere met de Remonstranten. De Catechismus is genoegh bekend by groot en klein: doch de Confessie, dat is Belydenisse/ alhoewel ook achter vele Bybels/ Testamenten en Psalmboeken/ die niet al te klein zijn/ staat gedrukt; word echter weinig van de predikanten self gelesen; (by sommigen van al hun leven niet) om dat sy niet verplight zijn/die gelijk den Catechismus/ook te prediken. De Regelen van Dordrecht leest van honderd predikanten naawelijx een; alsso sy ook maar in de Handelingen der Synode staan/ die maar by weinige te vinden zijn. Nochtans zijn dit de Formulieren daar sy sich by ondertekeninge aan verbinden/ verklarende dat sy se houden over een te komen met Gods Woord. En dit so veel de Leere self betreft: dan zijnder noch de Formulieren van den openbaren Dienst/ van Doop en Avondmaal/ van 't Houwelijk/ van Predikanten/ Ouderlingen en Diakens te bevestigen; genoegh door hun gebruik bekend: ook van Gebeden; maar minst van allen in gebruik. In dese vindmen mede als men 't goed vind dese leere van den Duivel/ en syn volk; waarvan ons ook een weinig staat te seggen.

§. 11. Te weten/ dat het niet kan wesen/ dat deselve Formulieren met Gods Woord overeen komen souden/ indien daar in iets word geleerd dat met het selve strijd: als mede/ dat wy niet en konnen weten noch verklaren/ dat gemelde Formulieren met Gods Woord over een komen/ in het een of 't ander stuk; sonder eerst te weten wat in 't Woord des Heeren van dat stuk geleerd word. Nu hebben wy wel klaar gesien/ wat ons daarin geleerd word van de Tovery/ en al dat werk het gene aan den Duivel toegeschreven word. Dus kan het nu niet wesen/ dat de Formulieren souden leeren sulk gevoelen/ als ik nu al bewesen hebbe dat met de heilige Schrifture strijdig is: en derhalven/ so daar iets in voorkomt dat so schijnt te luiden/ een van beiden onvermijdelik te denken staat; of dat het niet waar is/ dat de Formulieren met Gods heilig Woord in alles t'samenstemmen/ of dat sy in sulke plaatsen in dien sin zijn te verstaan/ als Gods Woord daar self van spreekt. En dit laatste is nu 't gene ik hier kortelik beweeren wil: om so de gereformeerde Kerke/ die men houd na Gods Woord gereformeerd, dat is hervormd te zijn/ wanneer sy ergens af in hare Formulieren spreekt/ niet anders te verstaan/ dan in alsulken sin als in Gods Woord daar af gesproken word/ Ook staat ons immers te besorgen/ dat wy de Formulieren niet het eene tegen 't ander/ nocht enig van deselven tegen haar self doen spreken; en daarom alle strijdigheden/ die daar souden mogen schijnen in de woorden/ soeken wech te nemen.

§. 12. Nu valt my dit gemakkeliker aan te wijsen/ door dien vooreerst

noch

noch Catechismus / noch Belijdenisse / noch Formulieren van bedieninge of van bevestiginge / noch een van alle die Gebeden 't allerminste woord vermelden van dat Duivels vloekverbond der Toveraars; noch van de werken die deselve souden doen door sijne kraght / in de lucht / in 't water of op 't land / aan mensch of vee / in weer of wind; noch ook van 't allerminste dat de menschen door den Duivel souden konnen weten of voorseggen; noch van Besetenen / die vreemde talen en verborgentheden spreken; nocht ook van Spokery of diergelijke. Niets in het alderminste is in die voorschreven Formulieren van alsulke saken te verneemen; so enen iegeliken die deselve leest geblijken moet. En wat belangt de Synodus van Dort / die is met dit geschil niet eens gemoeid geweest: en zijn de Regelen / waaraan / benessens de voorseide Formulieren / sich onse Predikanten / Professoren / proponenten door handtekening verbonden hebben / van geheel anderen inhoud / ende raken dit geschil in 't minste niet.

§. 13. En om te tonen dat ik 't allerminste niet wil overslaan / so heb ik mijnen Leser te gevalle opgesocht en opgeschreven alle woorden / die ik vinde in de Formulieren; so de gene die wy niet als die wy ondertekend hebben: op dat hy sien magh / wat deselve van den Duivel seggen / en al 't gene dat de Tovery betreft.

De CATECHISMUS spreekt ons van den Duivel in den staat van 's menschen vall en van sijne verlossinge. Van sijnen val word op de 9. Vrage geseid / dat sich de mensche door ingeven des Duivels van Gods Beeld beroofd heeft. Soo veel als 't woord belangt / dat is schriftuurlijk: also de Duivel in 't herte van Judas Iscarioth gegeven hadde, dat hy Jesus verraden soude Joh. 13:2. het gene daarom vs 27. so word uitgedrukt / dat de Satan in hem voer; en Lukas 22:3. dat de Satan in sijn herte voer; en namaals meld ons Lucas des Apostels woorden / die tot Ananias seide; waarom heeft de Satanas uw herte vervuld? Hand. 5:3. Ik sla ook geen van dese plaatsen over in 't XVIII. hoofdstuk van mijn II boek: maar ook verklaar ik daar / hoe dit verstaan moet worden van 't quaad dat in den mensche self is / in so verre als het van den Duivel sijnen oorsprong heeft; om dat geen andere uitlegginge met den gemeenen inhoud der Schrifture kan bestaan. En nademaal de Schrift van Adams val so niet en spreekt / dat hem de Duivel sulx heeft ingegeven; noch 't in d'historie des vals Gen. 3. den Duivel noemt: so houd ik my aan 't ondersoek dat ik daar over doe in 't XX. hoofdstuk; en ik gebruike 't woord hier van den Catechismus in alsulken sin / eenvoudig heen / als ons de Schrift dat leert / te weten / dat den oorsprong van de Sonde uit den Duivel is.

§. 14. Nu van den staat der Verlossinge en der Genade seit deselve op de 1. Vrage / dat mijn Saligmaker my van alle geweld des Duivels heeft verlost. Dat is 't altoos niet dat men my sal tegenwerpen: laat sien / wat ik 'er self noch mede doen sal in 't naastvolgende kapittel.

Op de 32. Vrage word geseid / dat ik tegen de Sonde en den Duivel strijden moet / en op de 127. dat onse dood vyanden, de Duivel, de Weereld en ons

eigen

eigen Vleesch niet op houden ons aan te vechten. Moet ik hier door 't woord Duivel hem verstaan / van wiens geweld my Christus heeft verlost; en dat van alle geweld: so kan ik niet begrijpen hoe ik alle dagen noch van hem word aangevochten / en met hem te strijden hebbe; want het buiten alle tegenspreken is/dat hy die strijd/die doet en lijd geweld. Ben ik van hem verlost als den Geweldigen/den kerkermeester of cippier: so is 't een seldsaam ding/daar niemant ooit af hoorde / dat sulk een de gevangens / die van den Reghter daarna van alle kanten gaat bevechten; en dat degene die nu te hunder grote t'hunder blijdschap uit de boeyen zijn ontslagen / daar door nu in een niew gevaar geraakt zijn/om te moeten vechten met den kerkermeester/al even eens als of sy uitgebroken / en niet wettelik ontslagen waren. Ik en gelove niet / so dat hier de cippier eens dede / hy lange in sijne bedieninge blijven soude. Nochtans heeft Christus ons volkomeliker van des Duivels maght verlost/ dan ooit hier iemant van het Hof of Schepenen ontslagen word: also die geen versekeringe doen / dat de gevangen nooit daarna in hechtenis meer komen sal. Ik moest ook weten of sy die alsulken sin aan onsen Catechismus geven / niet en verstaan / dat de vyanden/ daar een Kristen tegen strijden moet/ in hun volle getal genoemd staan / ter plaatse daar ons dese strijd geleerd word? So niet / dan is deselve in sulk een gewightig hoofdstuk seer gebrekelijk. Maar indien ja; hoe komt dan dat op d'eene plaats de Duivel en de Sonde word genoemd / niet de weereld en het Vleesch; op d'andere / de Duivel, 't Vleesch, de Weereld, en de Sonde niet. Of is de Sonde door die beiden te verstaan. De Schrift voegt nergens noch die twee / noch die drie woorden by malkander; maar heeft het eene hier en 't ander daar. Ik doe den Catechismus dan geen ongelijk / wanneer ik dien also versta / als ik de Schrift versta.

§. 15. De Sonde is de sonde die d'Apostel seit dat in my woont. Rom. 7: 17. en dat is die vleeschelike aangeborene geneigdheid tot het quaad; vers 14/ 18. dewelke strijd tegen de wet mijns gemoeds, ende my gevangen neemt onder de wet der Sonde die in mijne leden is. vs 23. Dit Vleesch begeert tegen den Geest, ende die twee staan tegen malkanderen. Gal. 5: 17. Siet daar dan de bestrijdinge van 't Vleesch.

De Duivel is de Lasteraar / die rondom ons henen gaat, en soekt waar hy iet vinden magh om onsen goeden wandel in Christus te lasteren, en qualik van ons spreken; op dat wy souden lijden in den schijn als quaaddoenders; en hy ons so verslinden moghte. So heb ik dese plaatse 1 Pet. 5: 8. neffens anderen hier voor verklaard. II. b. XVII. §. 4. gegrond op redenen die daar te lesen staan.

De Weereld, wat is die nu anders als 't verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid? het gene de gelovigen ontvloden zijn / 2. Pet. 1: 4. doch daar d'onvaste en de ongestadige licht weder ingewikkeld en daar van overwonnen werden / vs 20. Waarom ons ook Johannes waarschuwt / dat we op de Weereld niet verlieven moeten: also die maar bestaat in de begeerlikheid des vleesches, en der oogen, en de grootsheid deses leevens. 1. Joh. 2: 18/ 16.

Daar

Daar zijn dan dese drie. De Duivel, zijnde al dat gene / dat den kristelijken wandel tegenstaat: lasteringe / dreigtnge / vervolginge / verdrukkinge; waar door een kristen hier te lijden heeft: De Weereld, al wat in dit leven 't vleesch verlokken en bekoren kan tot misbruik / overdaad en vertelheid: en 't Vleesch, des menschen onherboren deel / dat overblijfsel van die aangeborene verdorventheid. Gelijk de Sonde noch de Wereld geen personen zijn / also hier ook de Duivel niet.

Dit alles word begreepen in de werken des Duivels, waartegens ons de Catechismus leert bidden op de 123. Vrage; schriftmatig door deselve anders niet verstaande / dan al dat geweld, het welke tegen God en sijne kerke sich verheft.

§. 16. De Toverye en Waarseggingé, gesteld op het register van de sonden tegen 't I. Gebod / in d'antwoord op de 94. Vrage / versta ik in dien sin / als ik heb aangewesen / datse de Schrifture self verstaat: en so ik andere gedachten hadde / ik soude dan niet konnen seggen / dat ik onsen Catechismus houde over een te komen met Gods Woord / gelijk ik echter noch met voller herten doe.

Dat voorts op 't IX. Gebod de 112. Vrage het liegen en bedriegen des Duivels eigene werken noemt; heb ik gemakkelik so aan te nemen / als 't ons de Schrift verklaart. En dat is / dat de leugen van den Duivel eerst begonnen is / Joh. 8: 44. hier voor in 't II. b. XVIII. §. 1 / 12. daar 't de reghte plaatse was / genoegh verklaard. En is dat niet genoegh; so laat ons 't woord van Duivel self dat leeren / 't welk is te seggen Lasteraar, en Leugenaar, Verklikker en Bedrieger; so als gy wilt. Want alle die vertalingen by onderscheidentlike Oversetters op dat woord te vinden zijn.

§. 17. Ik hebbe met den Catechismus nu gedaan: Nu geeft ons de BELYDENISSE werk. Daar komt mijn schrijven in voorgaande boeken mede over een / so verre als sy in den XII. Artijkel van de Duivelen met bygevoegden naam van bose geesten spreekt. Maar nademaal het woord van Duivel afkomt van *Diabolos*, 't welk driemaal slechs in 't grieksch niew Testament gevonden word in 't meergetal / en eens in 't duitsch van onse Oversetters achterklappers, en tweemaal lasteressen, maar nooit duivelen vertaald is: so moetmen seggen / alsmen duitsch wil spreken / dat geen andere Duivelen daar in bekend zijn / dan die menschen zijn. Maar Duivel, als van eenen / (so als sy 't woord *diabolos* vertalen / schoon sy deselfde reden hadden om te stellen lasteraar of achterklapper) so verre men ons wil verplighten om den bosen Geest daar by te verstaan; daar van seit ons de Schrift / dat hy sijne Engelen heeft / daar hy dan 't hoofd van is; gelijk dat ook te sijner plaatse II. b. XII. §. 4 / 5. is getoond. Sy geeft ook wel te kennen / dat sy vyanden van God en al het goede zijn: nadien hen 't eewig vuur bereid is / en de menschen die God en het goede vyand zijn / by hen daar in verwesen worden. Matt. 25: 41. Maar dat deselve in dien staat zijn / datse gelijk moordenaars na hun vermogen loeren op de Kerk, ende een iegelijk lidmaat van dien, om alles te verderven en verwoesten met hunne bedriegerye: dat

staat noch met die woorden / noch ook de sin daar van te lesen in de Schrift. So ook niet datse DAAROM door hunne eigene boosheid zijn veroordeeld tot de eewige verdoemenisse; en datse dagelijks verwachten hunne schrikkelike pijnigingen: gelijk dat beide in den selfden XII. artijkel noch te lesen staat. Maar na 't gemeen verklaren van de Leeraars onse kerke / so zijn de bose Engelen al van 't begin af in de Helle met de ketenen der duisternis bewaard: 2. Pet. 2: 4. ook niet om nu en dan eens los gelaten / so dagelijx de kerke te belagen en bestrijden: alsso het eewige banden zijn / die nooit gesloopt en worden. Jud. vs. 6. Ik heb hier over mijne meininge in 't IX. hoofdstuk van het II. boek al eens geseid.

§. 18. In den XIII. artijkel staat wel / dat de Duivelen onreghtveerdelik handelen; het gene buiten allen twijfel waar is: Maar datse handel ofte wandel met de menschen hebben / dat en staat 'er niet. Ook is in alles wat in 't XII. al op 't breedst geseid was / het geringste niet dat na alsulken omgang van den Duivel met de menschen / of sulke werkingen desselven door en in de menschen / gelijkmen seit van Toveraars en van Besetenen / gelijkt. Daar word wel achterna in den dertienden wederom geseid / dat God de Duivelen in den toom houd, so datse ons sonder sijne toelatinge en wille niet beschadigen konnen: maar dat strek ik wel so verre uit / dat dese toom geen andere kan zijn dan dese selfde ketenen der duisternisse, daar sy voor eewig aan gebonden zijn; want van geen andere betoninge en spreekt de Schrift.

§. 19. In 't gansche KORT BEGRYP der Kristelijke Religie, gesteld voor die sich tot des Heeren heilig Avondmaal begeven willen / 't welk achter de Belijdenisse staat / en word de Duivel / of iet dat hem aangaat / in het allerminste niet genoemd: een vast bewijs / dat onse Nederlandsche kerken niet eens nodig achten / dat een lidmaat van deselve iet twes van den Duivel wete / en dat hy wel kan salig worden sonder hem te kennen. Het is in desen aan te merken / dat gemelde Kort Begrijp al van 't begin af by de Nederlandsche Kerken is gebruikt geweest / en in de nationale Synode tot Dordrecht 1619. in de 177. sittinge / voor de gene die ten Avondmale willen gaan / tot onderright hunder belijdenisse vast gesteld. Daar moest niet weesentlijks uitgelaten worden / indien een lidmaat der gereformeerde kerk de gronden van de saligmakende genade weten moet; want dat staat vast. Het blijkt dan wel / dat die Synode niet gemeind heeft een so nodig en gewightig stuk te maken van den Duivel; so datmen hem van alle predikstoelen dagelijx moet horen / en van blad tot blad in alle boeken lesen. Het hadde dan so veel te meerder reden / dat ik die overtolligheid (al ware 't anders niet) met mijne schriften tegen ginge / om het eenvoudig kristendom niet nodeloos daar mede te beroeren.

§. 20. Nu volgen de GEBEDEN. In 't Gebed na de leere van den Catechismus, word wel gebeden tegen 't Rijk des Satans: maar alsso dat is te seggen tegenstander, so sal dan iemant volgens de Schrifture anders daar niet door verstaan / dan allerhande weereldlijk geweld / dat sich te samen op maakt

maakt tegen den Heere en sijnen Gesalfden. Psal. 2:2. gelijk het even §. 15. ook verklaard is.

Sodanig zijn dan ook d'aanvechtingen des Duivels, dat is Lasteraars en bosen vyands / waar tegen in 't Avondgebed, als mede in het tweede Gebed voor kranke en aangevochtene personen bescherminge van God gebeden word: en ik en bidde heden geen ding meer als dat. Want oft een ander liever seggen wil / het oordeel en de strik des Duivels: onse Oversetters echter sullen my bevrijden / dat ik segge oordeel, en de strik des lasteraars; en dat ik des Apostels meininge niet misse / so ik dat maar van menschen wil verstaan. 1 Tim. 3: 6/7. Wanneer ik dan de Formulieren bidde / so bid ik die in sulken sin / als my de Schrift dat leert.

§. 21. Ik kome tot de FORMULIEREN van den DIENST. In 't Formulier des Bans vind ik die woorden / Merkt aan, hoe listig dat de Satan is. Maar als de Saligmaker Simon Petrus Satan noemde / so sagh hy op dat vleeschelijk verstand / dat tegen 't goddelike redenkavelde. Matt. 16: 23. Want het bedenken / (Τὸ φρόνημα, to fronema de versinninge, de bepeinsinge) des vleesches is vyandschap tegen God. Rom. 8: 7.

In 't Formulier des Huwelijks zijn dese woorden ook te vinden / dat de Satan geen voordeel over u en krijge: navolgende daar inne die van Paulus / dat u de Satan niet versoeke. 1. Kor. 7: 5.

Van dese namen Dood, Duivel, Helle, waarmede alle onse vyanden betekend worden / so als deselve in den Siekentroost genoemd staan / heb ik anders niet te seggen dan alreeds geseid is hier te voren. §. 15.

Maar breedst word daar gesproken van den listigen aanloop des Duivels, en sijn geweld te wederstaan. De woorden des Apostels worden daar toe by gebraght 1. Pet. 5: 8. Dat God door Christus den Duivel onder onse voeten vertreed, in wiens geweld en strikken wy gevangen lagen, dat hy de Prinse deser weereld is, dewelken Christus uitgeworpen heeft; en hebben also de overwinninge verkregen, ende ook deelachtig door ons gelove: Dat hy de oude Slange is / die ons soekt te verslinden; die ook onse eerste ouders verslonden heeft, ende ons ook noch in de versenen bijt; waarom wy tegen sijne listige moorderye neerstig op de wacht zijn moeten. Doch so men enige van dese woorden anders wil verstaan dan die al lang hier voor van my verklaard / by verhandelinge der schriftuurplaatsen daar deselve uit genomen zijn; so sullen sy het eene 't ander kraghtig tegenspreken; so als ik in het naaste hoofdstuk nader tonen sal.

XX. HOOFDSTUK.

't Gemeen gevoelen van de Tovery, en wat daar aan kleeft, kan met de gemeene gronden onser Leere en de Formulieren niet bestaan.

§. 1.

NU sal ik ook eens aan de andere zijde overstappen / en sien of ik niet kan betonen / dat degene die mijn schrijven de gereformeerde Kerk tot nadeel duiden / self niet veel eerder daar aan schuldig zijn : invoegen datse van de Toverye metten aanklebe leeren / 't gene tegen d'aangenomene leere onser Kerken / en besonder onse Formulieren / strijdig is. Dat heb ik hier en daar stukwijse wel getoond daar 't pas gaf / enig deel van dat gemeen gevoelen met den algemeenen stijl der leeringe van onse Kerken vergelijkende : maar sal het nu bestaan / navolgens de voorseide Formulieren eens wat beter door te tasten. Sulx doende sal ik eerst die plaatsen doorgaan / daar uitdrukkelik van sulke saken iet gesproken word / waarmede mijn gevoelen word versterkt ; daarna degene daar wy lessen vinden / waar nevens het gemeen gevoelen niet en kan bestaan.

§. 2. Van d'eerste soort is 't eerste in den Katechismus / in 't gemelde antwoord op de 1. Vrage : met uitgedrukte woorden seggende / dat mijn getrouwe Saligmaker my van alle 't geweld des Duivels heeft verlost. Het selfde word in d'antwoord op de 34. vrage met deselfde woorden wederhaald. Dus leeren wy onse kinderen van jongs op spreken in de Kerk : en leert deselve onder een in tegendeel / den Duivel vreesen als den felsten vyand die sy hebben; en dat gedurig aan / sonder einde / hoe langer hoe erger / en op 't uiterste des leevens noch wel aldermeest. Om 't werk bescheideliker op te nemen / waar van heeft ons de Heer verlost? Op beide plaatsen seit de Catechismus / dat het is van alle 't geweld des Duivels. Maar wat geweld is dat? Is 't heden minder dan het magh geweest zijn in het Paradijs. Hy heeft een Koningrijk / dat heerscht de gansche weereld door: is 't niet een groot geweld? Maar dat is over d'ongelovigen : IK (seit het kristen kind) ben van 't geweld verlost. Was die verlossinge / wanneer hy Eva ingaf, (om ook dat woord nu eens te pas te brengen) te eten van den Boom der kennisse van goed en quaad? Neen sekerlik : dat was de val des menschen self / waar in hy van den Duivel overweldigd is. Maar wie en leest niet doorgaans in de boeken onser leeraars / ende hoort in hunne predicatien / dat ons de Duivel alles ingeeft, wat wy quaads doen. Dit is soo overvloedig kenbaar / dat de moeite my bespaard word / om bewijsen daar van op te soeken. Des ik dan veilig so magh spreken ; dat de Duivel hebbende nooit meer geweld gebruikt dan in den val der eerste menschen ; en dat geweld bestaan hebbende in die ingevinge der sondige gedachten ; en die ingevinge noch alle dagen aan de beste van Gods kinderen geschiedende : so moet dan volgen dese schrikkelike

like en verfoepelike stellinge / dat Christus my van geen geweld des Duivels heeft verlost. Ik geve vryheid enen iegeliken die maar wil / en so veel als hy wil / dit so te rekken / trekken / buigen als sy willen ; ik ben getroost hen over al den wegh te sniten / alwaar sy maar een weinig uitvlught soeken.

§. 3. Ten anderen / wat sullense my seggen / so ik bewijse / dat hy na hun seggen heden meer gewelds doet op Gods lieve kinderen / dan op den eersten mensche in den val ? Waarin heeft hy de vrouw in 't minst verschrikt ; wanneer hy (somen seit) haar door de Slange vriendelik toesprak / om haar met leidigheid en listigheid ten val te brengen ? Men merkt in 't minste aan hare reden niet / dat sy verschrikt was of vervaard. Ja 't breken vele noch hun hoofd daarmede / om ons te seggen / hoe de vrouw so min beschroomd was voor de Slang. Doch naderhand de menschen hunne naaktheid siende / verberghden sich van schrik ; niet voor 't gesighte van den Duivel ; maar voor 't gehoor van 's Heeren donderende stemme in den hof ; wanneer de mensch al beevende (seit onse Belijdenisse in den 17. artykel) voor hem vlood. Maar t'zedert dat God self sich heeft begeven om den mensche wederom te soeken, (als ter selfde plaatse volgt) en 't zaad der vrouwe dese Slang den kop vermorseld heeft : verschrikt de Duivel 't heilig zaad ; in den droom / met fantasyen / al wakende met allerley vervaarlijk spook voor d'ogen / en geraas in d'ooren / en 't gevoel der leden ; en in de ziele met bestrijdende gedachten. En van dat groot geweld en word Gods lieve kind niet eer verlost dan met den dood : derhalven magh het so niet spreken / dat Christus hem verlost heeft van den Duivel / so lang als hem de sprake niet begeven heeft. Is dat niet wel verlost ?

§. 4. Ten derden / Adam nochte Eva waren van den Duivel niet beseten ; de Slange was 'er van beseten / so 't is dat hy door haar gesproken heeft. Maar nu gebeurt 'et dat de Duivel dikmaal ziel en lichaam van den mensch besit / en hem so deerlik plaagt / dat sich een heidensch hert erbarmen moet. Neemt dat het Duivels waren van dewelke Jesus soo veel menschen heeft verlost (waar van ik wel wat anders in mijn II. boek XXVI – XXX. bewesen hebbe) hy hadde doe sijn bloed noch niet gestort / hy hadde doe door sijnen dood noch niet vernietigd het geweld des Duivels. Doch 't komt daar niet op aan : het is maar een bewijs gelijk men 't in de scholen noemt / *ad hominem*, na den mensche, volgens sijn eigene onderstellinge / en tot sijner overtuiginge ; dat hy het een stellende / noodsakelik voor 't andere daar nevens plaats moet maken / also het eene sonder 't ander niet kan zijn. De staat des menschen onder de genade moest immers vryer van den Duivel zijn dan in den val / wanneer die op het erghste was ; dit moet een ieder toestaan : vervolgens dan / so kan in hem / die nu door Christus uit dien val is uitgeholpen / geen meer geweld des Duivels plaatse vinden dan in dien val.

§. 5. Insonderheid indien ik voor waarachtig houde / dat die verlossinge volkomen is : daar uit ontstaande / dat mijn Saligmaker heeft volkomelik

betaald voor alle mijne sonden, so als de Catechismus spreekt; waar door ik van 't geweld des Duivels ben verlost. Want dus voegt ook de Schrift den dood des Saligmakers en 't te niete doen des genen die 't geweld des doods hadde, dat is des Duivels vast aan een. Hebr. 2: 14. En dit en magh so niet gescheiden worden: in aansien dat/eerst de voldoeninge geschied/ en dan ten laatsten na veel strijds verlossinge daar op te volgen staat. Want na bekomen vonnisende quijt brief/magh mijn partye my noch so wat quellen/dat hy noch daar so haast niet af en wil: so als ik desen strijd des vleesches/ als een overblijfsel van des Duivels eerste werk/ voor eerst noch uitstaan moet; so dat ik tijd behoeve te genesen van de wonden / die ik uit de slagen der voorgaande slavernye behouden hebbe. Maar dat hy my noch alle dagen soude slaan / en stoten / slepen / en trappen / na dat nu mijn niewe meester so volkomelik 't rantsoen betaald heeft / aan enen Heer ende Righter so reghtveerdig als mijn God en Vader in den Hemel is: dat moetmen my niet wijs maken; en ik ben ook (God zy geloofd) het alderminste niet daar van gewaar geworden. Gevoel ik welverdiende slagen / die zijn kastijdingen des goeden Gods; de Duivel sal my / of hy wil of niet / wel ongeslagen laten. De Heere mijn Heelmeester / sal self de wonden wederom genesen die hy geeft; maar niet gedogen / dat my een gegeven werde van den Duivel.

§. 6. Ik kome tot de Tovery, gesteld in onsen Catechismus op 't register van de sonden tegen 't eerste gebod / en naast aan d'Afgodery genoemd; daar na de waarseggingе en allerhande superstitie of bygelove; daarna d'aanroepinge der Heiligen of andere schepselen, gelijk sulx alles in het Antwoord op de 94. vrage staat. Waar uit genoegsaam blijkt / dat ik geen ongelijk en hebbe / de Toverye en 't gene van dien aart is onder d'Afgoderye met den aankleve begrijpende; gelijk ik in 't XVII. hoofdstuk klaar bewesen hebbe / dat ook de tale der Schrifturen is. Hier staat de Toverye tegen het gebod / gy sult geen andere goden voor mijn aangesighte hebben. Sy staat hier tusschen d'Afgodery, besonderlik alsoo genoemd / en de Waarseggingе; of dese met de Tovery, tusschen die en het By-gelove met d'aanroepinge der Heiligen, die waarlik ook afgoderye is. So dan / Afgoderye voor / Afgoderye na; de Toverye is anders niet dan Afgodsdienst en Bygelovigheid. Maar by aldien deselve in sulk een Verbond des Duivels met de toveraars bestonde / so soude dese plaats daar veel te klein toe zijn: ten minsten om deselve te beschrijven in 't besonder / als hier na d'Afgoderye op de 95. vrage / wat is afgoderye? met meerder reden seg ik moghter wel gevraagd zijn / wat is Toverye? En dan so moeste 't antwoord ook verbarelikеr luiden: also sy niet en is alleenlik iets het zy neven, het zy in plaats des waren Gods als God te eeren: maar wel den Duivel self reght tegen God aan / met godverloocheninge der genen die God kennen; daar slechs d'Afgodendienaars God niet kennende degenen dienen die geen Goden zijn. Gal. 4: 8. Daarby so dienden nooit de Heidenen den afgod / dan om hunne saligheid; daar die versierde Toveraars sich overgeven ter verdoemenisse. Hoe qualik souden d'onderwijsers sich gequeten hebben / indien sy van de Toverye / deselve voor sodanig houdende

vende/ ten minsten niet twee vragen in 't besonder souden hebben ingevoegd/ so wel als eene van de Afgoderp. Of 't hadde vroeger en bequamer plaats gekregen in de 30. vrage; dewelke met veel groter reden hadde mogen zijn/ dan 't gene daar nu staat: Geloven sy wel aan den eenigen Heiland en Saligmaker Jesus / die (niet by de Heiligen, maar) by den alleronheiligsten Duivel/ (niet hunne saligheid) maar/ hunne verdoemenisse soeken? ende niet alleen soeken; maar met Gode af/ en den Duivel aan te sweeren/ sich daar by hand en tekenen verbinden en verpanden? En soude dese vrage dies te nodiger hier zijn/ om dat alsulke menschen self in onse kerken/ als men meent/ maar de Papisten kennelik daar buiten zijn.

§. 7. Nu sal ik dingtaal spreken/ en seggen dat de gene die 't gemeen gevoelen voorstaan/volgens 't Formulier niet weerd zijn aan het Avondmaal te gaan: also dat woord verboden niet alleenlik aan de Toveraars en Waarseggers, die vee of menschen segenen, maar ook die aan alsulke segening gelove geven. Nu is het openbaar/ dat sy/ van wien ik spreke/ aan die segening gelove geven; of op het minste oorsaak zijn/ dat het gemeene volk in dat gelove blijft. Om 't welk behoorlik te verstaan/ so staat daar op te letten/ dat hier nu de vrage niet en is/ of iemant sulke segening gebruiken magh/ dat is/ den genen die iemen houd dat vee of mensch betoverd heeft/ met dreigen of met slagen daar toe te dwingen/ dat sy door 't spreken van alsulke woorden als sy dan gewoon zijn te gebruiken/ den betoverden wederomme ter gesondheid brengen. So neemt het Voetius Disp. P. III. pag. 625. so als ik uit sijn antwoord merke. Maar wel uitdrukkelik zijn dit de woorden/ die sulke segening gelove geven. Wie geest nu sulke segening gelove/ dan die gelooft dat sulke segeninge kraghtig is? D'een magh geloven dat die kraght in 't spreken van die woorden/en d'ander dat deselve in des Duivels werkinge besta: nochtans geloven sy dan beide sulke segeninge/ het zy de woorden werken 't of de Duivel werkt. Dat nu die segeninge kraghtig zy/ geloofde Voetius wel sekerlik/ wanneer hy schreef Disp. P. III. pag. 578. *Verba, actiones & res illas aliquid posse, docet experientia:* dat die woorden, handelingen en saken iet vermogen, leert ons d'ondervindinge. Sulx stelt hy vast wanneer hy op dien grond de vrage voorstelt/ van waar de kraght van dese middelen dan zy, is 't niet altijd ten minsten dan somtijds. Wat antwoord hy daar op? *Procedit hoc ex arbitrio Diaboli, non ex constanti aliqua mediorum illorum aptitudine.* Dit komt uit het believen van den Duivel, maar niet uit enige volstandige bequaamheid van die middelen. Het selve sullen ook veel andere so seggen. So dat het is 't gevoelen des gemeenen volx/ dat in die middelen die kraght steekt; maar der geleerden en verstandigen/ dat alle kraght maar van den Duivel zy: so datse beide evenwel die segening geloven, datse kraghtig zy/ het zy door eigene of door des Duivels kraght. Waaruit dan volgt/ dat vele die het H. Avondmaal bedienen/ en dese woorden van het Formulier daar self in lesen/ navolgens dese uitgedrukte woorden van het Formulier/ het H. Avondmaal onweerdig zijn.

§. 8. Dit is van self so klaar/ dat het van vele ledematen onse Kerk al-

hier

hier ter stede self den Predikanten voorgeworpen is: die niet begrijpen konden / noch sich te vreden stellen / hoe dat den schrijver van een boek / daar in beweerd word / dat alsulke segening niet te geloven zy / des Heeren Tafel word ontseid / en die nochtans bediend van sulke die aan dese segening gelove geven. Het is my van verscheidene so voorgekomen; maar noch van niemant die op dese swarigheid van sijnen leeraar was voldaan. En waarlik / sy en sien niet / hoe ongerijmd / ja (waarom spreek ik ook niet uit de borst) hoe grouwelijk dat dit gevoelen zy? Tot Christus wierd geseid / spreekt maar het woord, en mijn knecht sal genesen worden. Matt. 8: 8. de meininge was mede niet / dat in dat woord de kraght van die geneesinge bestond: maar in 't believen en de kraght des Heeren Jesus. Dat bleek genoegsaam uit de reden van den hoofdman die daar volgt / genomen van 't gesagh dat hy self over sijne dienaars en soldaten hadde / gereed tot alles op sijn bloot believen. En dat noemt onse Heer gelove; gelijk ook die melaatsche 't werk aan sijn believen stelde / wanneer hy seide / Heere, so gy wilt, gy kunt my reinigen. vs 2/ 3. De kraght was mede na 't gevoelen deses mans niet in de woorden / maar alleenlik in 't believen en den wil des Heeren: die daar de hand op uitstrekkende hem aanraakte, en seide: Ik wil, word gereinigd. Dat was de segening aan welke die melaatsche man gelove gaf: waar van de kraght niet was in dese handeling van dat aanraken / noch in het spreken van die woorden; maar in den wille self en kraght / waar door de man gereinigd wierd. Maar is het niet ten hoogsten onbetamelijk / ja is het niet ten uitersten verfoepelijk / al even eens van Beliäl te spreeken / als van Christus? En is het niet al even eens: ik roepe den voornaamsten Leeraar hier by 't stuk / dat hy my segge welk het onderscheid dan zy.

§. 9. Want datmen sich daar op beroept / dat niet het minste van den Duivel kan geschieden / dan in so verre God hem toelaat; dat is al lang van my beantwoord in mijn II. boek het XXXIV. kapittel §. 18 – 22. en onder anderen getoond / dat Christus self de goddelike kraght niet verder heeft gebruikt dan hem de Vader toeliet. XXXV. §. 10. En somen verder tot verschoning seit / dat het de Duivel noch de Toveraars met sulken insight niet en doen / als de Profeten en Apostelen / om God te verheerliken: maar om den mensche van God af te trekken: ik hebbe in mijne Viervowdige Beantwoording. pag. II. 8 – 14. aangewesen / dat dit de sake noch veel erger maakt: alsoo het Gode niet betamelijk geacht magh worden / den Duivel of sijn volk sijn eigen goddelike kraght te leenen / om met het spreken van een woord / of bloot aanraken iets te doen / dat door de kraghten der nature niet geschieden kan. Sodanig is het / dat op staande voet / een ongeneeselike quale / met dat alleenlik maar een woord of twee gesproken word / ofte enige aanrakinge of handeling geschied / *ex arbitrio Diaboli*, op 't goedvinden van den Duivel (want so spreekt de Vader van so veele onser Leeraars Voetius) de Tovery verdreven werd.

§. 10. Die nu geloven / dat de Toveraars en Heren door des Duivels kraght den wind verknopen en verkopen konnen / en so dat de menschen niet

mooi

mooi weer en goeden wind gesegend worden / *ex arbitrio diaboli*, na 't believen van den Duivel, (want sekerlik het aan 't believen van de windverkopers ook moet staan / of sy 't u voor dien prijs die hen geboden word / verkopen willen) geloven die dan sulke segeninge niet? Nochtans is 't seker / dat dit by een groot gedeelte onser Leeraars word geloofd / en dat het opentlik noch na 't uitkomen mijner twee voorgaande boeken / om my daar in te wederspreken / in de Kerk so is geleerd; dat de Lappen en de Finnen / of ten minsten 't bootsvolk dat de selven heeft bevaren / tot getuigen zijn geroepen; tegen de Profeten en Apostelen / die eenparig leeren / dat de winden en de Zee den Oppergod alleen gehoorsaam zijn. De sulke dan bedienen 't H. Avondmaal; en weeren van des Heeren Tafel degenen die sijne eere voorstaan / die eere daar hy van geswooren heeft dat hyse niemand anders geven sal.

XXI. HOOFDSTUK.

En d'oefeninge der Godsaligheid, word door het selve merkelik gekrenkt.

§. 1.

WY willen nu eens sien / of ook die luiden die alsulke segening gelove geven / op sulken grond / dat sulke werken door des Duivels kraght geschieden / met reden van des Heeren Tafel mogen afgehouden worden / van sulken die dat ook geloven / in dier voegen / als tot hier toe is getoond. Want dit is nu de wegh / om van de waarheid in 't weerleggen van de dolingen / tot de godsaligheid in 't weeren van geveinsdheid en van bygelove voort te gaan. Deselfde order heb ik ook gehouden in mijn II boek / en twee kapittelen / die daar de laatste zijn / daar aan besteed. Dit hoofdstuk sal voornamelik hier nu de tweede plaats vervullen / na dat ik in 't voorgaande 't ander aangewesen hebbe; behalven noch het gene daar te voren / insonderheid in 't XII. en XIX. belangende de suiverheid der leere van Gods Woord / begrepen in de Formulieren / en de gronden van 't Verbond der saligheid / verhandeld is. In desen sal ik dan betonen / dat die leere niet alleenlik groten hinder aan 't godvrughtig leven / maar ook oorsaak tot veel ongereghtigheid en wrevel geeft: daar tegen / dat de mijne na behoren overwogen / van geen klein behulp is ter godsaligheid: In beiden sal ik maar behoeven kort te zijn / om dat de saken hier sleghs aan te wijsen / bewijsen is.

§. 2. Dienvolgens eerst te spreken van 't verkeerd gevoelen / dat ik wederlegge: bemerke toch met my de Leser / of het niet des Allerhooghsten woord en waarheid en genade grotelijx tot hinder strekke / somen die gedachten voedsel geeft. Want in plaatse van de boeken ende predicatien met de Schrifture suiver op te schikken: so word het volk daarin beladen met een deel oudwijfsche fabelen / uit heidensche schriften voor den dagh

gehaald / van dese en gene Orakelen / en wonderwerken / die d'afgodendienaars hebben opgeschreven en uitgegeven / na hunne wijse; van Apollos orakelen / de profezyen der Sibyllen / de toverpen van Circe; en diergelijke. Selfs ook geen konstelik verdichte fabelen betaamt ons na te volgen; nadien wy hebben het Profetisch woord, mitsgaders van de gene die Apostelen des Heeren ende Saligmakers zijn geweest. 2 Pet. 1: 16/ 19. en 3: 2. Men bult de wereld op met boeken vol oudwijfsche fabulen: waar van de jongste zijn van Erasmus Francisci in 't hoogduitsch / en van Simon de Vries in onse tale; so afgrijselik gelogen / dat sich de bescheidenste der oude of der hedendaagsche Heidenen daar over schamen souden. Dat dese der godsaligheid tot groten hinder zijn / blijkt uit de tegenstellinge die ons d'Apostel maakt / wanneer hy seit / verwerpt d'ongoddelike en oudwijfsche fabelen, en oefent u selven tot Godsaligheid 1. Tim. 4: 7. De menschen worden niet alleenlik daar in opgehouden / en afgehouden van 't betraghten der Prophetische en Apostolische Schrifturen: maar ook voozingenomen met gedachten en gevoelens die met Gods orakelen wel strijdig zijn. So komt 'et dan dat dikmaals de Schrifture met vooroordeel ingesien / niet wel verstaan / en sy misbruikt word / om alsulke monsters van gedachten daar uit op te vormen: gelijk als boven XIII. §. 15. aan Perkins te sien is / die geleerd uit sulke fabelboeken / en geloof aan diergelijke grollen geevende / die Chimære van 't Verbond der tovenaren met den Duivel uit de Schrift gepoogd heeft te beweeren.

§. 3. Gods Werken worden immers also seer mishandeld als sijn Woord. Men siet deselve los voorby / wanneer men so veel werken aan den Duivel siet. Men dankt hem niet / soo weer en wind op reyse heeft gediend / wanneer men denkt dat ook des Duivels volk den wind verkoopt. Een Heiden magh met meer gerustheid seggen / so 't wel is / *fortunatum cui militat æther*, gelukkig wien de Hemel gunstig is: maar sulk een Kristen sal beducht staan / *Acheronta moveri*, dat de Hell is opgeborsten, en dat hem dese goede wind en spoed op reise wel uit enen Duivels neusdoek volgt. Ik vrage die so spreken en so preken; indien wy tsamen ergens uit de Noordsche havens t'huiswaart voeren / en wy hadden mede Lappen ofte Finnen binnen boord; de wind goed wordende / en wy in korten en gemakkelik de reise dus volbrengende: wat grond van reden salder zijn / om voor den Heere sijne goedertierentheid te loven? Psal. 107: 31. Want het moght iemant denken / dat een van die Lappen ofte Finnen / als van de kunst zijnde / in 't heimelik maar enen knoop heeft los gemaakt / en also die goede wind maar van den Duivel komt. Sy die doch van de kunst zijn / so men seit / en sullen niet so onvoorsightig zijn / dat sy sich op de reise niet voorsien; en dat van 't nodigste / dat is van goeden wind. Men sal van desen in het IV. boek XIV. §. 3 – 6. een kennelijk exempel sien.

§. 4. Gy die alsulke segening / als flus geseid / gelove geeft / in sulken sin / als daar op 't klaarst bewesen is: waar sult gy God voor danken / als de kranke van betovertheid genesen is / door segening des Toveraars; niet

om

om de kraght der woorden die hy sprak / maar *ex arbitrio diaboli*, maar na't believen van den Duivel, so als wy Voetius flus hoorden spreken? En sullen sy ook seggen / God sond sijn woord uit, ende heeldese? sullen se ook voor den Heere sijne goedertierentheid daar over loven? Psal. 107: 20/ 21. de Duivel heeft / so sy geloven / of bose menschen hebben door des Duivels kraght den mensche eerst betoverd / en wederom met sulke segening gesond gemaakt. En sal men hier niet mogen seggen / gelijk eens een voor desen over 't schrift dat op Paus Adriaans den VI. was gemaakt? *Ultrajectum plantavit, Lovanium rigavit, Cæsar dedit incrementum*, dat is / Utrecht heeft my geplant, (daar was hy geboren) Leuven heeft my nat gemaakt, (daar had hy gestudeerd) de Keiser heeft den wasdom gegeven; want die had hem gevorderd. Want daar op paste die ander / *Ergo hîc Deus nihil fecit*: God heeft hier dan niets toe gedaan. Ofte gelijk ik / siende voor 10. jaren tot Parijs aan't bovenste der boge ener poorte op de kant der Seine / met gulde letteren staan / *Ludovici magni providentiæ*, aan de voorsienigheid van den groten Louis: niet sonder ontroeringe tot mijne reisgenooten seide / Laat ons van hier gaan, dese stad en staat onder Gods voorsienigheid niet meer. Hoe sal hy Gods voorsienigheid en goedheid / en genade dan erkennen / die sich verbeelden kan / dat het de Duivel is / die 's menschen kraghten en gesondheid heeft hersteld?

§. 5. Denk niet / bescheiden Leser / dat ik dit maar op sulke menschen segge / die sich betoverd achten / en door sulke toversegening hersteld: Het raakt hen allen die geloven dat de Duivel dat kan doen. Want geef my toch eens raad: so ik als predikant den sieken / dus genesen / ga besoeken; wat sal ik hem dan seggen? Na dat ik menigmaal God voor hem om gesondheid (so't hem salig moghte zijn) gebeden hadde; is't niet behoorlik dat ik hem nu ook vermane God te naken? Maar sal hy God ook danken voor dat gene dat de Duivel heeft gedaan? Sal Ahazia God ook danken / so hy aan God mistrouwende / gesondheid by Beelzebub versoekt en ook verwerft? Siet 2. Kon. 1. Sal ook een dief God danken / wanneer hem 't steelen wel gelukt? Moet ik alsulken mensche / so ik met hem in dat gevoelen ben / dat hem de segening der toveres / door Duivels hulp genesen heeft; niet ernstig overhalen / met bestraffinge / en seggen / Is't om datter geen God in Israël is, dat gy dus hulpe van den Duivel haalt? Ik sal hem moeten toespreken / bekeert u van dese uwe boosheid, ende bid God, of misschien u dese overlegginge uwes herten vergeven wierde. Hand. 8: 22. Het selfde wil ik tot alsulke lieden seggen / die van dat gevoelen zijn / het welk den Allerhoogsten sijne eere steelt / den mensche wederhoud van sijnen plight / en hem belet van so te spreken als de goede Job: de HEERE heeft gegeven, de HEERE heeft genomen; de naam des HEEREN zy geloofd. Want dese moet wel denken / so hy self al gruwelde sulx uit te seggen / de Satan heeft gegeven, de Satan had genomen: Sal nu de Satan ook daar voor geloofd zijn / denk ik / van den mensche; die al lang van God verbloekt is? Maar wat heeft ook de mensch voor reden om den Duivel hier te vloeken / nadien hy ditmaal van den selven dus gesegend is?

§. 6. Ik sie voor dese menschen geenen raad / om sich hier uit te redden: dan wel dat sy den uitwegh soeken sullen / van Gods Voorsienigheid; en dat de Duivel niets en doet / of God laat hem dat toe. Maar boven 't gene dat nu meermaals al geseid is / Gods Voorsienigheid komt ons te pas / wanneer het is om ons gelove / hope lijdsaamheid te oefenen; maar niet in 't gene dat wy doen. Daar voor is dan de Wett / het voorschrift en de regelen om wel te leven. Komt my dan ramp of onspoed over / ik lijde 't door 't gelove dat ik hebbe / dat het komt van God: Ben ik in twijfel / sorg/ en tusschen hoop en vreese over d'uitkomst mijner saken; ik bidde God / en werp op hem al mijne bekommernisse / met sekerheid / dat hy 't wel maken sal. Psal. 37: 5. Maar wil ik God dan danken voor dat hy 't also gemaakt heeft / als ik wensche: so moet ik dat ook neemen voor de vrught van mijn gebed. Ik riep tot hem met mijnen monde, ende hy wierd verhoogd onder mijne tonge. Had ik na ongeregtigheid met mijn herte gesien, de Heere en soude niet gehoord hebben. Maar seker, de HEERE heeft verhoord, hy heeft gemerkt op de stemme mijns gebeds. Geloofd zy God, die mijn gebed niet en heeft afgewend, nochte sijne goedertierentheid van my. Psal. 66: 17–20. Hoe sal hy dese redenen aan een geschakeld konnen houden / die in de meining is / dat d'uiterste ongeregtigheid hem die geneesinge veroorsaakt heeft? en hoe sal sulk een seggen / dat God ook sijn gebed daar in verhoord heeft / die den Duivel heeft gebeden; is 't niet openbaarlik / 't zy bedekter wijse door alsulke Duivels middelen in 't werk te stellen. So blijft dan / dat die sulk gevoelen van de kraght des Duivels en der Toveryen heeft / God niet kan geven / in het alderswaarst geval / de eere die hem toebehoort.

§. 7. So is het mede nopende de oefeningen des verstands in konst en weetenschappen / en wel voornamelik de Godgeleerdheid / en de kennisse der talen: also dit alles / na voornamer luiden seggen / van den Duivel komen kan. Wy hebben Voetius so horen spreken. XIX. §. 6. en hoe weet de mensch of hy het God of ook den Duivel danken sal / indien hy in geleerdheid toegenomen heeft? Hy meint misschien / dat hy de waarheid heeft / door de verlichtinge van 's Heeren Geest / en dankt er God ook voor: terwijl misschien de Duivel sijne kraght der dolinge aan hem te werke stelt. Want ik en kan my niet verbeelden / nochte sie ook niet / dat andere van sulk gevoelen zijn; dat de voornaamste van de genen diemen ketters noemt self die gedachten hadden / dat sy daarinne van den Duivel onderwesen waren. Want self degene in den welken sulke grote kraght der doling is / dat sy de waarheid onderdrukken en vervolgen / zijn in die meining / dat hun eigen zy de reghte waarheid / en de waarheid doling; en dat sy enen dienst aan God doen / door alsulken tegenstand. Gelijk dan God bekort is in sijne eere / door hem niet te danken voor dat gene datmen van den Duivel meint gewerkt te zijn: al even seer word dan sijn naam ontheiligd / door denselven toe te schrijven / als van hem gekomen / 't welk misschien door sijn geheime oordeel van den Duivel is gewerkt. Waar toe dan mede dient het gene boven XVI. §. 4. in aansien van de Wett Deut. 13: 1/ 2. uit Voetius is bygebraght.

§. 8.

§. 8. Nu vorder / so gy ook gelooft / dat iemant waarlik door des Duivels openbaringe iets te weten is gekomen / of 't verlorene gevonden / of 't gestolen goed ontdekt is: sal hy Gods Voorsienigheid ook voor 't verhoeden / of 't vergoeden sijner schade danken? Sal hy ook den Almaghtigen de eere geven / dat sijn wederspanneling en vloekgevangen hem aan sijn verloren goed geholpen heeft? Wat aangenaamheid sal hy denken dat God aan sulkene offerhande sijnes lofs sal vinden / die gevonden is in ene weldaad hem op sijn versoek bewesen van den Duivel? Indien gy segt / dat alhoewel sulk een die raad of hulpe by den Duivel heeft gesocht / God self niet danken kan: het evenwel tot sijner eere strekt / dat hy den Duivel heeft bestierd door sijne heimelike en altijd kraghtige bestuursaamheid / om so te doen: word sulx daar uit geleerd? So Ahazia hulpe by Beëlzebub gevonden hadde; soude iemant in dien tijd daar uit besloten hebben / dat sulx geschied was door 't bestuur en door de kraght des Gods van Israël? Voorseker nam die 't werk also niet op: maar gaf te kennen / dat het so veel was te seggen / als datter dan geen God moest zijn in Israël, die Ahazia helpen konde. 2. Kon. 1: 3.

§. 9. So hier dan ook: de menschen keeren door gedachten van den Duivel hare herten af van God; en worden noch te meer van hem vervreemd door die ontroeringe van hun gewisse / beschroomd om door opreghte boete sich tot hem te keeren: als te veel verwijderd / ende in verbond getreeden met den Satan / so sy meinen / ende hen navolgende voorseide leeringen word wijs gemaakt. Te weten / dat dit is bedektelik en van ter zijden met den Duivel in verbond te gaan / wanneer men met alsulke menschen opslaat / die men sekerlik gelooft dat in verbintenisse met hem staan. Maar dachten sy dat dese Afgod niets is in de weereld / en al dit werk des Duivels niet meer dan een blote naam: sy souden eerder denken dat de sonde sal vergeven worden / en sich van sulke middelen des bygeloofs / door een opreght gelove / schikken tot den troon van Gods genade / met vrymoedigheid. Doch hoe die doling sulke menschen brengt tot twijfelmoedigheid / heb ik voor desen in mijn II boek het laatste hoofdstuk §. 14 al getoond.

§. 10. Wat lijd des menschen kristelijk Gelove niet al last / wanneer hy door so velerlei gespook / als van den Duivel zijnde / word verbaard gemaakt? Hy siet een voorspook van des eenen dood / hy siet den doden spoken in sijn eigene gedaante / daar in hy leevendig hem is bekend geweest: altoos men meint dat so. Indien de mensch al wel verselkerd ware van 't gesight / hy soude niet so seer bekommerd noch verbaard zijn / so hy dachte dat een goede Engel hem verscheen; hoewel de heiligen dien sonder schrik en vrese nooit en sagen: alswel nu sy geloven dat het van den Duivel is; want dat is hen 't gereedste datse denken. Want boven dien dat sulx den heiligen / so veel men in den Bijbel leest / nooit wedervaren is; soo wierden sy aanstonds / wanneer 't een Engel was / vertroost en weder opgerigt. Maar van den Duivel word dat niet vernomen noch verwacht. Wat wonderlike troebelen en moet het niet in menschen herten maken / dat hy sijn noodlot als in handen van den Duivel siet?

Wat schrik hem niet vervaren en vervoeren / als het nakomt dat hy meint voorsien te hebben? Hoe kan sy sich aan God bevelen / die hem door Urim ende Tummim / (so te spreken) niet en antwoord; om hem hier den wegh te wijsen. Is 't wonder dat die dan so licht na Endor valt? Hier heeft 'et een eenvoudig Roomsgesinde beter dan een Protestant; alsö die noch kan denken (en ook meest so denkt) dat het de zielkens zijn / die uit het Vagevuur verschijnen / en met geld voor missen noch in rust te brengen zijn: veel beter noch dan dat de Duivel uit der Hellen hen komt plagen; waarom hem ook de papen sparen tot den tijd van nood / en sich om den gereedsten penning met de zielverschijninge behelpen.

§. 11. Maar toch; wat lijd de kristelike Liefde niet al last van dit gevoelen / dat een mensch beseten of betoverd is / of door Waarseggers den Duivel vraagt? Men houd hem voor een Leugenaar / en men gelooft hem evenwel in 't quaad dat hy van onsen evenmensche seit. 't Zijn doorgaans vrienden of geburen / die het goed gestolen / of den mensch betoverd hebben; soo die menschen seggen. Indien sy die hen komen vragen niet geloofden dat het hen de Duivel seide / en dat hy seer wel wiste: sy en souden daar so licht niet gaan / noch daar so vast op staan / het gene hen als een orakel van den Duivel voor de waarheid is geseid. Dat baart dan quade nadenkingen / en vervolgens ook veranderinge van gelaat / en ommegang met sulke vrienden en geburen / als sy meinen dat navolgens dit bewijs de oorsaak daar van zijn. D'onschuldige / en evenwel verdachte vriend / of meest vriendinne / bemerkende dat 's anderen gelaat niet is als gisteren en eergisteren, gelijk als Jakob dat aan Laban merkte: Gen. 31: 2. so berst het smeulend vuur van twist ten laatsten uit; met soo veel heeter vlam / als 't gruweliker word geacht des Duivels bondgenoot te zijn / dan of het quaad maar menscheliker wijse / (so als 't is) ware in het werk gesteld. Men viel ook mede niet so licht in 't nabedenken van betoverdheid / indien men niet geloofde / dat de Duivel maghtig is te doen al 't gene dat wy niet begrijpen konnen hoe 't so komt.

§. 13. Wanneer ik nu daar nevens overdenk / hoe groten vlek daar door gelegd word op den kristeliken naam; dat eerlike geslaghten / als met Toverry besmet / daar door geschonden worden; dat ook oneindige verwijderingen / twisten / klaghten / bloedige beschuldigingen / en verwoestingen daar door ontstaan: het gene licht so groten nood niet hadde / indien men dachte dat de Toverry / als die al waar is / tot d'Afgodery behoort / en geen gemeenschap noch verbond daarinne met den Duivel is) so moet ik seggen / dat het my ten uitersten bedroeft / en dikmaals / als ik my met ernst daar op te denken geve / seer ontstelt. Want siet eens / hoe niet maar het een of andere geslaght; maar self het lichaam van de kristen Kerk daar door ontroerd is: dat daar luiden aan des Heeren Tafel gaan / die / schoon niet openbaar bewijslik / nochtans vast in 't gemeen daar van berughtigd zijn / dat sy besondere gemeenschap met den Duivel hebben. Het docht my eens een stuk van grote onvoorsightigheid / of op sijn best van al te grote openhertigheid te zijn / van

enen

enen Monnik / met wien ik over 16 jaren in den Postwagen van Mechelen na Leuven reed: dat hy aan enen mispriester van Brussel in ons aanhoren veel vertellende van sijnen toght door 't Keulsch en Gulicher gebied / vermeldde van verscheiden kloosters / so van mans als vrouwen / die met tovery besmet gevonden waren: 't welk de misprieester niet wel willende geloven / als hy my vast aansagh / vermoedende dat ik niet van hun volk en was; noch dies te meer van hem bevestigd wierd. Wat schoonder lof voor ons / dat onder ons gevonden worden / die met alsulke toverye ommegaan / die nooit by Heidenen noch is bekend geweest.

§. 13. Siet sulken quaad komt ons van dese doling af / en gansch geen goed. Want so wy meinen dat het goed zy / 't volk met fabelen te onderhouden / of met bullebakken te vervaren; om God so veel meer te leeren vresen: so is 't elendig met het kristendom / daar knechtelike vrese een volk tot God sal brengen / die in den aart van God doet vlughte / of hem sonder liefde dienen. Doch hier van is op 't einde van het II boek ook al geseid. Maar heeft ons Christus dan geen slechten dienst gedaan / indien 't die vrese is / waarmede wy God dienen moeten / dat hy ons van die vrese heeft verlost? En zijnse dan wel horens waard / die my beschuldigen / dat ik den Duivel uit de weereld bannende / Gods vrese uit de weereld drijve? En is dat wel te scheiden van godslasteringe / te seggen dat het Atheistery of Gods verloocheninge zy / so iemant dese maght des Duivels niet erkent? Maar siet de bitterheid en bijsterheid van dese menschen / die sich op verscheiden plaatsen / op den predikstoel en door gedrukte schriften tegen de twee eerste deelen deses werx dus hebben uitgelaten; dat het Atheistery is 't gene ik leere: om dat ik niet en wil / dat ons de Duivel hier regeert / en dat de Toveraars al even grote werken en noch groter doen / dan de Profeten of d'Apostelen of Christus self ooit deden dat we lesen. Is dan de Duivel God? Hoe weert men sich so hard / wanneer ik segge dat de Duivel door 't gemeen gevoelen word tot God gemaakt; gelijk te sien is uit mijne Vierv. Beantw. pag. I. 47. II. 5–18. indien dat is van onvermijdelijk gevolg / geen Duivel geen God; en dat het Atheisten zijn / die niet geloven datter sulken Tovery is / als sy seggen dat 'er is? Hoe maakte 't doch de goede God / wanneerder noch de bose Duivel niet en was? De Leser sie eens na / wat ik versoepelike taal daar over in mijne Nodige Bedenkingen pag. 50 / 51. heb aangemerkt: als ook het gene noch in 't IV. boek ons meer dan eens ontmoeten sal. Dat zijn de vrughten van 't gemeen gevoelen / dat de menschen hebben van den Duivel en de Tovery.

§. 14. Maar 't nutt dat hier en tegen uit mijn schrift te lesen is / heeft sich al lang en veel geopenbaard. Ik spreke niet van 't misbruik / dat so wel mijne als de beste schriften der voornaamste mannen onderworpen zijn / en daar self 't allerheiligst godlijk Woord niet vry van blijft: maar van 't gebruik dat een godvrughtig leser daar van maken sal / en daar de leere / die ik voorsta / uit haar self toe is geschikt. Wat schaad het onse saligheid / dat God den Duivel in de Hell geketend houd? In wat verlegentheid breng ik de Kerk / indien sy hem niet vreest; indien hy haar niet quelt? Wanneer sy bid / uw

Ko-

Koningrijke kome, en leid ons doch niet in versoekinge: is dat so dienstig/ daar dan by te doen/ beneem ons toch den Duivel niet/ op dat het ons aan geen versoekinge ontbreke? Verlos ons van den bosen, is dat niet wel te bidden/ indien wy niet geplaagd zijn van de Toveraars? Is 't hinderlijk aan ons verbond met God/ so ook de Duivel geen verbond met bose menschen heeft? Het strijd veel eer so kraghtig tegen een/ dat dit een kristen mensche meer tot reghte oefeninge sijns geloofs verplight: om dat hy sich niet meer vergrijpende aan enen vyand/ die niet meer dan maar een schilderey voor ogen is/ en self genoegsaam verre van ons af om ons meer quaads te doen; te meerder yver tonen om 't verdorven vleesch te teugelen/ en meer en meer te ontvlieden het verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid. Dat ook ons even naaste nooit van onbedenkeliken gruwel meer verdacht; maar so genaamde Toveraars en Duivels volk/ voor Gods geliefde kinderen/ en bondgenoten neffens ons erkend/ in liefde voorgestaan/ en na vermogen met ons tot de saligheid gevorderd werden. Daar toe strekt mijn geschrift/ dat is 't gebruik en ware vrught van mijn gevoelen overal.

XXII. HOOFDSTUK.

Daar uit is eindelik wel af te nemen, wat eigentlik van al 't voorschreven, doen, dat met den naam van Tovery begrepen word, te houden zy.

§. 1.

Nu meen ik al die Tovery met al wat daar aan vast is/ so als die gemeenlik word geloofd/ genoegh ontdekt/ ontbloot/ en gansch tot niet gemaakt te hebben: betonende/ dat in de Schrift niets diergelijk te vinden zy/ noch met de gronden van 't geloof/ of regelen des kristendoms en kan bestaan. Derhalven dat dit gansche werk/ so diep gewortelt/ en so breed verspreid/ niet dan een algemeen verdichtsel is; des sich een kristen schamen magh. Nu sal ik evenwel verklaren/ hoe ik al die dingen self versta: te weten/ boven 't gene dat ik van des Duivels valschelik genaamde weetenschap en kraght en werkinge; als ook van spokery en van besetenheid in 't II. boek verhandeld hebbe; so verre als nu het doen der menschen hier betreft/ die na 't gemeen gevoelen met den Duivel omgang hebben. Want nademaal ik nu heb ondersocht en aangewesen/ uit de Schrift/ dat niets van alle sulke saken/ alsmen Toverye noemt/ daar in te vinden zy; so past het my te seggen/ waar ik dan met dese dingen henen wil/ en hoe ik meine datmen sich daartu gedragen sal/ nadien ik mede daar so even my heb uitgelaten om te seggen/ dat het der Godsaligheid so groten hinder doet/ indiemen dat gemeen gevoelen houd; veel meer/ het selve noch wil voorstaan en bevorderen? Ik

sal dan eerst in dit kapittel mijn gevoelen seggen; en dan in 't laatste 't selve passen op de oefeninge der godsaligheid.

§. 2. Ik sta dan eerst met alle man bekend / gelijk ik mede in 't IX. hoofdstuk van mijn Ondersoek van de Kometen doe / dat verscheide dingen / niet van onveranderlike noodwendigheid / gelijk het licht na 't opgaan / en de duisternis na 't ondergaan der Sonne; maar die dus ofte so gebeuren konnen / en daarom gebeurlijk heten / te voorspellen zijn. En dese acht ik tweederley / die allen menschen / die daar acht op geven willen / even na zijn; en die alleen besondere personen eigen zijn. De eerste zijn / 't voorsien van weer en wind / so uit de tegenwoordige gestalte van de Lucht; (gelijk de roodheid 's avonds ofte 's morgens Matt. 16: 23.) als mede uit het tieren van de beesten / 't vliegen van de vogelen / van sulken aart / of hun geschreeuw / of meer of anders dan gewoon is. Want dat is des Landmans en des Zeemans Almanak / die vaster gaat dan alle sterrengisserey; door algemeene en gedurige ondervindinge beproefd. Dat van de Lucht / en wiens gelijke tekenen ook in de wateren en in de aarde (hoewel so veel niet) door naawkeurige achtsaamheid vernomen worden; heeft sijnen grond in een natureelijk gevolg van werkingen uit hunne oorsaken / door ondervindinge daar voor bekend. Want alhoewel de land- of zeelui geene Filosofen zijn / dat sy den tsamenhang / en de natuurlike gemeenschap van het een als oorsaak met het ander als daar door veroorsaakt reght begrijpen konnen; so is het hen genoegh / dat het of nooit of selden mist / dat op alsulke wateren (gelijk het spreekwoord seit) ook sulke visch gevangen word. Het kome dan hoe 't komt; sy weten dat so 't een gebeurt / het ander ook gebeuren sal. Doch dit en noemde men nooit Toverey noch Duivels konst.

§. 3. Dat van de beesten is also gelegen als 't Ambrosius Paré in 't 25. kap. sijns II. boex bequamelik verklaart. D'oorsake (seit hy) waarom dat de menschen niet so wel gevoelen hebben van des weers veranderinge, is om datse hebben de natuurlike voorsightigheid, door welke datse alle dingen door een seker oordeel onderscheiden konnen. Sy volgen niet de ongesteldheid van de lucht en van het weer, gelijk de beesten doen. Te weten so: de beesten schikken sich in alles na die drijften der natuur / waar af de mensche / also de lucht ook op sijn lichaam werkt / ook wel veranderinge des gemoeds gevoelt / maar niet so veel. En daarom is het (seit hy verder) dat de menschen konnen vrolijk zijn by quaad en bijster weder, ende droevig by seer schoon en lustig weder; alles na datse gemoed ende gesind zijn, na den eisch van hunne gelegentheden. Maar de beesten worden tot blijdschap of tot droefheid beweegd, niet door enig oordeel datse hebben; (als de menschen) maar alleen na gelegenheid van 't weer, dat hen goed of quaad doet; hunne lichamen verslapt (of versterkt) opent ofte sluit: So datse altijd volgen de gesteltenis van 't weer en de lucht, ende ook (natuurliker wijse / sonder verstand) tekenen doen van 't gene datser afgevoelen. Dat gansche II. boek is weerdig dat het over dese stoffe door en door gelesen werde. En overmits 't gevoelen van de beesten in diendeele scherper is dan in de menschen / door Gods besondere

voorsienigheid / om by gebrek van menschelijk verstand / sich selven door ene andere drift der nature tegen 't ongemak te wapenen: so is 't dat sy ook die veranderinge eerder dan de mensch verneemen / terwijl de oorsaak noch in 't werken is / en so ook noch op handen 't weer of onweer dat daar eindelik uit worden sal / en van den mensche / dan eerst als het selve naby is / word voorsien. In welker sommige nochtans meer dan in anderen sulk voor-gevoelen is; dat d'eene dus heeft / d'ander so / meer ofte min. Die met liddoornen gequeld zijn / gevoelen de veranderinge van de lucht eer dan een ander / ook wanneer deselve noch op handen is: welke soorte van *Podomanteia*, dat is voet-wicchelinge (hoewel ik desen naam by d'ouden niet en vinde) ik door ondervindinge getuigen kan dat vaster gaat / dan de *Cheiromanteia* of handkijkerye, die van ouds af noch op heden by de goedergelukseggers word in 't werk gesteld.

§. 4. De mensche dan de lucht beschouwende / den loop en de verandering der wateren / den ongelijken stand des bodems van der aarden ook bemerkende / meer dan een ander; voorts ook op 't lopen van den visch / dan meer in buiten / dan in binnenwateren / de vlught en het geluid van dit of dat gevogelte / meer ofte min / na dat den aart van 't land of van de lucht is daar dat valt; met sonderlingen aandaght lettende / het welk het werk is van een Filosoof: sal vele dingen wonderlik voorseggen konnen / die de gemeene man niet denken kan hoe hyse weet. Insonderheid so sulk een d'oorsaken aller sulke ongewone wisselingen door veel ondervindinge ten netsten naspoort / dat het hem seer selden mist. Dat selfde is 't ook dat hen duchtig maakt om wonderlike dingen self te doen; door dien sy door veelvoudige bevindinge bemerkende / hoe de nature werkt; de selve leeren na te bootsen: en deselve stoffe in het klein gelijkerwijse ook bewerkende / als sy bevonden hebben dat natuurlik sulk een uitkomst heeft; d'uitwerkselen ook so te wege brengen. Dit alles op die wijse als in 't IV. hoofdstuk is getoond. Maar dat dit ook den Duivel al niet raakt / heb ik in mijn Vierv. Beantw. pag. II. 9. 14. mijns dunkens wel getoond. Hy sal daaruit waarschijnlik gissen / van vrughtbare of onvrughtbare jaren / van sterfte / en van diergelijke saken die 't gemeen betreffen; en niet desen of genen mensche / over dit of gene voorval in 't besonder.

§. 5. Doch daar is noch ene andere manier van voorbeduidinge / of seg ik liever aantuiginge; die op besondere personen en derselver saken past: dat iemant door een ongewoon gesigt / gehoor ofte gevoel van iets voor af gewaarschuwd of verwittigd word van 't gene hem aanstaande is / of op dien selfden tijd gebeurd. Dit sta ik mede toe: en sal de reden seggen in het vierde deel / daar meer dan eens de stoffe die verhandeld staat te worden / daar aanleidinge toe geven sal. Hier segge ik anders niet dan om alleenlik te verklaren hoe ik 't meene. Als by exempel: iemant droomt / dat hy of een der sijnen sterven sal; of siet sijne eigene of des anderen gedaante voor hem staan / of in de kist; of hoort datmense toeklopt; voelt iet dat hem als by de hand vatt / of hem op de schouder slaat; en wat noch meer is van dien aart.

Doch

Doch op gelijke hoogte als 't voorgaande/ verder niet; dat is in saken die ons self/ en die ons aangaan / en 't natuurlijk zijn betreffende: niet neffens menschen die met ons gansch geen gemeenschap hebben / of over saken die in alles maar gebeurlijk en toevallig zijn / en aan der menschen willekeuren hangende. So buiten dat iet dikmaals nakomt: het en is niet tegen/ nochte boven/ nochte buiten de Natuur. Want eer alsulken droom komt / heeft misschien de mensche meer dan eens aan sijnen dood / met veel bekommernis gedacht / also de droom uit vele besigheid ontstaat / Pred. en die bekommernis der quale door een deel veroorsaakt / of vermeerderd hebbende / so volgt natuurlijk / onder Gods voorsienigheid / de Dood. Maar 't heeft meer swarigheids / hoe ons dat ook van anderen gebeuren kan; want licht en sal de mensch niet hinken aan eens anders seer. Doch nademaal ik sie dat hier de kenners der Nature tweederhande oorsaak stellen / waar uit de sympathie ofte medeneiginge ontstaat / die kennelik in menschen / beesten / planten / bomen / en meer andere lichamen plaatse vind; waar door deselve in natuur en werkinge malkander paren of malkander vlieden: so vind ik ook geen reden om sodanige verschijninge voor ongelooflijk te verwerpen; maar sal met eenen daar uit ook besluiten / dat zijnde d'oorsaak van nature dus bekend / de Duivel daar geen deel in heeft.

§. 6. Die medeneiginge word nader dus verklaard. Ten eersten dat een ieder lichaam / self niet groter dan dat maar ter nauwer nood gesien kan worden / uit een ontelbare menigte van allerkleinste deeltjes t'saamgesteld; en dese deeltjes op seer ongelijke wijse onder een gevloghten zijn. Dat daarom twee lichamen / welker kleinste deelkens ofte veselkens op gelijke wijse tsaamgevloghten zijn / ook gemeenschap hebben met malkander. Want sy van een en 't selfde voorwerp / of ten minsten van den selfden aart / en ook op eenerleye wijse worden aangedaan. Gelijke lust derhalven / of gelijke spijs en drank sal so den eenen als den anderen of dus of so bekomen / die van gelijke t'samenstellinge der deelen zijn. En overmits deselve t'samenvlechtinge besonder in 't natuurlijk vocht van 's menschen lichaam plaatse vind: so noemt men dat gelijkheid van humeuren, dat is vochtigheden; en na dat dan die deelkens wel of qualik tsaamgepast / gevloghten of geschikt zijn / dat heet des menschen goed of quaad humeur. Doch dit en is het noch niet al. De deelkens dus op een gevloghten / zijn echter vlugge deelkens / die geduriglik uit en in wasemen; waarvan so verr als iets met ogen is te sien / men een bewijs of proeve aan den rook of wasem van het warme bloed magh sien. Want dese waassem anders niet en is dan ene menigte der kleinste deeltjes onder een vermengd / met vlugge en gedurige beweginge. Die deelkens wasemen het eene lichaam uit en 't ander in. Nu heeft in alle dingen plaats / dat over al gelijk soekt sijns gelijk / en paart met sijns gelijk. Wanneer sulx in de menschelike t'samenlevinge niet uiterlijk also gebeurt; het is om dat die paringe niet door noodsakelikheid van nature / maar door beradinge word aangegaan: en niettemin sal daar noch heimelik een oorsaak in de medeneiginge van die naturen zijn / die uiterlik so niet en blijkt.

§. 7. By al 't voorseide komt de kraght der Inbeeldinge / waarvan ons d'ondervindinge verwonderlike dingen leert. Die is / als buiten uiterlike werkinge der sinnen / (om op het platste dus te spreken) de geesten / dat is de voorseide dampingen / en waassemingе van die allerfijnste deeltjes / uit het herte na de herssenen op trekkende; aldaar een diergelijke schildery vertonen / als den gemeenen sin des menschen / door middel van de sinnen / anders maar van buiten worden toegebraght. Na dat de herssenen dan week of harder / of ook vochtiger of droger zijn; of dat de menschen oud of jong / of man of vrow / of siek zijn of gesond: daarna word lichteliker of beswaarlik in de herssenen iets ingeprent; de geesten door het in en uit asemen en wasemen der alderfijnste deeltjes / meer of min gemeenschap met die van een ander sijns gelijke lichaam hebbende. In siekte / en voornamelik in 't sterven is dat aldermeest: van daar komt de besmettinge van lucht en bloed. Dus kan dan ook de vrouwe van den man / 't kind van de moeder / en de moeder van het kind / en broeders ende susters van malkanderen; ja d'eene vriend en makker van den anderen / by siekte / sterven / of een merkelijk gevaar / daar 't bloed en geesten sonderlinge van ontsteld zijn; een kraghtig voor gevoelen hebben: en schoon ook verre van de plaats (alsо die vlugge deelkens sich op vele mijlen verre ook verspreiden ende tot malkander trekken) daarvan als tegenwoordig zijnde worden aangedaan.

§. 8. D'ervarentheid bewijst myn seggen altemaal. De alderfijnste deeltjes en deselver vlugge uit en intrek van 't een lichaam in het ander / doet den zeilsteen 't yser trekken; want dat malkander trekt dat raakt. Die rakinge bevestigt dese vleghtinge der deeltjes in malkander; want dat niet in malkander haakt dat trekt ook niet. En dat sigh die gelijke deeltjes even verren wegh verspreiden / leert ons het hondespoor; waarna dit beest alleenlik door den reuk / daar die beweeginge der fijnste deeltjes in bestaat / tot 50. ja tot 100. mijlen toe 't pad eens gereisd sal wedervinden / door water en door land / by stil weer en by ongestuime lucht. D'inbeeldinge is klaar / door d'ondervindinge der wonderlijkste uitwerkinge in 't swanger gaan der vrouwen op de vrught / der minnemoeder op het kind: om nu van andere exempelen / die noch hier na wel plaatse vinden sullen / niet te spreken.

§. 9. Nu stell ik dan / dat die gemeenschap en beweginge der vlugge deelkens van lichamen der personen / die malkander lief / of seer gelijk van aart / al is 't dan verre af / of seer naby gesteld zijn / dit te wege brengt. Die wonderlike deelgenootschap maakt gelijken indruk op de herssenen / als wy bevinden / (so als flus ook al geseid is) dat het onweer ook voorаf gevoeld word in des menschen leden / en voornamelik der beesten. Ik seg / het maakt alsulken indruk als 'er een of siek is / of de siekte onder leden heeft / of sterft / of op sijn sterven light: het is hem als een droom / hy hoort / hy siet / hy voelt iets; en 't ontstelt hem ook. Wanneer sodanig een gevoel / of droom / of wakende gesight (inbeelding is het evenwel) hem op een ongemeene wijse / dat hem diergelijke nooit op verre na also is aangekomen; of dat hy 't so gewend is / t'elkens als hy ondervonden heeft dat so iets is gevolgd: so magh hy 't voor

een

een teken nemen; maar niet van Duivel ofte geest / maar dat geheel natuurlijk zy. Men magh ook vryelik geloven / dat overmits den ongelyken staat der herssenen / des bloeds ende der geesten in den eenen mensche of den anderen; d'een ook veel meer als d'ander sodanige bejegeningen moet onderhevig zijn. En hier van is 't / dat enigsins met reden wel geseid magh worden / dat d'een mensche kan spook sien meer dan d'anderen.

§. 10. Dus verre zijn 't Voorspellingen / of Aantuigingen (so als ik die op 't best geweten hebbe te benoemen) die op natuurlike oorsaken gegrond / en daarom ook veeltijds al van gevolge zijn. Doch dat deselve evenwel niet altijd vast en gaat / is wel te denken uit gelijkheid met die andere / waar uit men weer en wind / of vrugtbare en onvrugtbare tijden spelt. Want nademaal ene andere oorsaak / die ten tijde der voorspellinge noch niet vernomen word / noch tusschen beiden komen kan: so maghmen daar op niet volkomelik te zeil gaan / om iet vast te stellen. Nochtans is / dunkt my / uit de oorsaken van de laatste slagh wel af te nemen / dat deselve niet so licht en missen als de eerste. Want ook dese werkinge naby of tegenwoordig is; dat is / de sake diemen daaruit spelt of ook voorspelt / werkt self de oorsaak en de reden der voorspellinge. Te weten / als geseid / het gene dat den kranken of den stervenden weervaart / werkt reeds sulk een gevoelen in de sinnen of d'Inbeeldinge des anderen / waaruit hy oorsaak neemt van denken / dat sulk een gevall op handen of wel onder handen is. Ook zijn besondere ontmoetingen en werkingen gewisser van gevolg / dan die so breed zijn in beslagh van tijd of plaats / dat lichtelik iet anders tusschen beiden komt / 't welk dese werkinge verdeekt.

§. 11. Nu isser noch een slagh van voorseggingen / die geen natuurlike maar zedelike dingen raakt. Te weten / vrede of oorlogh; vordering van prinssen / en veranderingen van regeeringe; alsmede d'uitslagh van een ondernomen aanslagh ofte maatschappy / en diergelijke: dat van des menschen wille afhangt / hoewel gedurig onder Gods besturinge / wiens wille ons echter voor den uitslagh niet bekend is: Sulx alles word uit geen natuurlike oorsaken nochte werkingen op onse sinnen ofte inbeeldinge; maar uit langdurige en veelvuldige ondervindinge / door middel van verstand voor af gegist. So dat voorspellingen van desen aart by oude wel ervarene en veel beproefde mannen zijn te soeken. En 't is om dese reden / dat ook d'Ouden by de Voorseggers en Profeten staan genoemd; de Profeet en de Waarsegger tusschen den Righter en den Ouden. Jes. 3: 2. Maar dat 'er anders enige voorsegginge van sulke saken / buiten Gods besondere openbaring te halen zy / daar van heb ik het tegendeel bewesen in mijns Ondersoex van de Kometen het XXII. kapittel: besluitende / dat geen voorsegginge als van Gods wege / of van goddelike of onfeilbare sekerheid / ontrent gebeurlike en onverschillige gevolgen / uit iets dat God in de Natuur gesteld heeft / of mogelijk of ook geoorlofd zy.

§. 12. Dit zijn nu dingen evenwel / die schoon so na als 't my in korte mogelijk geweest is / op 't eenvowdigst voorgesteld; nochtans by den ge-

meenen man of niet bekend / of immers na behoren niet begrepen zijn. Dit heeft den Magi, Priesters / Medezijns en Sterrekijkers van de Heidenen van ouds gelegentheid gegeven / om sich by 't volk geacht te maken: wanneer sy wonderlike dingen uit de wolken / uit de wateren / uit de vogelen / uit de visschen / uit de dromen en verscheidene schijnselen voorseiden / so na als 't mogelijk was om te gissen. Het heeft hen dan voor hunne hooghste achtinge so goed gedacht / dat sy 't gemeene volk niet wijser maakten; noch hen de ware reden openbaarden / daar sy sulx uit wisten. Wanneer sy dan d'onsekerheid van hunne gissingen nochtans voor goddelijk; en volgens dien voor seker en gewis aan groot en klein verkopen wilden: so sprakense met dobbelsinnigheid / en stelden hunne voorgewendde godspraak als een raadsel voor; om d'uitkomst dus of so te duiden / dat sy altijd aan de waarheid bleven / so het scheen. Dat kunstje is men al van ouds gewoon den Duivel toe te schrijven / ten minsten voor een deel; als op den naam van dese Goden door die Priesters sprekende: maar die Van Dale leest / word overtuigd om te bekennen / dat alles maar bedrogh der Papen was; so wel als 't heden onder 't Pausdom is / als hunne Heiligen verschijnen / of ook der selver beelden spreken.

§. 13. Nu is 'er noch te spreken van de Tovery die in het doen bestaat. Ik noeme Toveraars / degene die natuurlik ongemeene werken doen / tot ydelheid en nadeel van het menschelijk geslaght. Ik stelle dat sy self iet doen: en niet de Duivel; door hunne eigen / en niet door sijn vermogen of verstand. En dat het ongemeen is datse doen / bewijst de algemeene verwonderinge der menschen over 't geene datse doen. Ik segge dat sy dat natuurlik doen; also geen schepsel boven / en noch minder tegen de Nature / iets vermagh: ja al wat menschen / geesten ofte beesten doen / moet alsowel door de Nature als binnen de Nature zijn gedaan. Wanneer ik segge dat sy 't doen tot ydelheid, soo geef ik te verstaan / dat ik hen voor geen ware Filosofen houde / die een goed oogmerk hebben / om 't menschelijk geslaghte nutt te doen / waar toe beneden 't hooste oogmerk van Gods eere / de weetenschappen en de konsten zijn geschikt. Maar slechs tot ydelheid / dat is noch 't ergste niet; de eigentlikste en voornaamste Toverye is tot nadeel van het menschelijk geslaght. Dit ongelijke oogmerk / beide quaad / maar niet al even quaad; maakt datter tweederleye Toverye zy: de eene die iets doet in schijn van anders iet dan 't waarlik is / en d'andere die waarlijk iets te wege brengt. De eerste doet het slechs door gaawigheid en oefening; en is sijn eigen name Guichelaar: maar die den naam van Toveraar behoud / word ook besonderlik genaamd Vergiftiger; die door de kraght van heimelijk vergif de menschen / 't vee / het zuivel / 't koorn / en wijn en wateren beschadigt of bederft; het zy dat sulx met enige omstandigheden van woorden / of karakters / of sonder die maar stillekens geschiede.

§. 14. Die van de eerste soort / te weten Guichelaars / staan opentlik met hunne kunst ten toon / ende is hunne kostwinninge; waar door sy maken dat hun doen met reden als onnutt en ydel / ja den menscheliken wandel

scha-

chadelijk / verworpen werd. Want alhoewel het in sich self natuurlik in sijn werk gaat; ende het niet ongeoorlofd / maar in maten ende voegen ook wel dienstig is / de leden en de handelingen van het lichaam te gewennen tot geswindigheid; om so te tonen wat de konst en oefeningh vermagh / ook tot uitspanninge en vermaak der sinnen / onder allen moeyelikken arbeid welken God den mensche in dit leven doet besuren: nochtans daar af sijn werk te maken / sijn leven daar by door te brengen / daar mede sijnen kost te winnen / de menschen door nieuwsgierigheid met hun bedrijf van nutter besigheden af te trekken: dat is niet anders dan maar ongeregeld wandelen, niet arbeidende, maar ydele dingen doende; waar voor degene zijn te prijsen / die in stilheid werkende hun eigen brood eten. 2. Thess. 3: 11/ 12. Behoorden oversulx sodanige landlopers en toneelspeelders in eene welgestelde regeeringe gansch niet geleden / of ten minsten ingetoomd te worden.

§. 15. Maar d'anderen en zijn niet openbaar / noch maken daar mijns wetens ook hun werk niet af: also sy heimelik alsulken schade doen/ uit vyandschap of haat dien sy op iemant hebben; of ook daar toe van anderen gehuurd/ en so om winst. Sy doen het dikmaals ook wel niet uit eigene weetenschap; maar uit eens anders onderright/ of maar door horen seggen hebbende vernomen / dat/ so iets / van sulken naam / en dus of so bereid / van sulke kraght is; sonder datse self de reghte kenners der Nature zijn. Maar aangesien dit misbedrijf al uit den selfden grond van d'oude Magi komt / die enen naam van godlikheid beweerden / om daarmede hunne boosheid te vermommen; waarom sy ook de namen van de Goden en der selver dienstplegingen daar onder mengden: also degene die nu desen grouwel onder 't Kristendom bestaan te plegen / gebruiken daar toe namen en karakters uit den Bybel; sonderlinge alsse ondernemen iemant te belesen om hem te verlossen van betoverdheid / also sy meenen. Niet dat de letters of getallen / of karakters 't allerminste daar toe doen: maar om de menschen slechs daar mede te misleiden / als of 't niet quaads en ware datse doen. Noch erger is 't dat dese Duiveljagers / nu onder ons also genoemd / twee wegen zijn gebruikende om 't volk te trekken / en so neeringe te maken. Het eerste datse ware middelen te werk stellen die natuurlik werken / op dat de menschen metter daad geholpen zijnde / hen voor goede meesters achten. Want so sy anders niet en deden dan die blote woorden en gebeerden / sy souden metter haast gedaan hebben; also die van geen kraght en zijn. Maar om dat hunne kunst nochtans niet verre en reikt / en datse maar quaksalvers en opgelapte meesters zijn: so maken sy sich in aansien by het slechte volk / als iet besonders doende / met so veel omstandigheden / van alsulke briefjes op de borst gehangen / of alsulke tekens op de deur of vensteren geschreven / of alsulken tuig op sulken wijse in alsulken pot / en soo veel tijds gekookt; en so en so daarmede dan gedaan / om 't quaad te weeren / of den dader uit te vinden / en diergelijke beuselingen meer.

§. 16. Besiet nu eens / hoe groot de boosheid deser menschen zy. Gelijk die oude Magi aan het volk de reghte wijse van hun doen niet open-

baar-

vaarden / maar sich hielden van de Goden onderright te zijn / gelijk voorhenen nu al meermaals is getoond. Die dat nu heden onder ons noch willen nadoen / also sy menschen voor hebben die geen Daimons ofte Goden en gelooven; die geven voor / als 't ware uit enkel boertery / of laten 't aan sich leunen / alsse merken dat het volk het daar voor aansiet / datse 't door den Duivel doen. So veel te snoder zijn de kristen toveraars dan die der Heidenen / dat sy voor so veel boser willen gaan / dan sy noch waarlijk zijn; in stede dat die heidensche den naam van heiligheid daar in beoogden. En nademaal de boosheid van alsulke Magi ende Mathematici, die onder 't kleed van heiligheid noch dikwerf doorstak voor het volk / hen door de Wetten strafbaar maakte; so als te sien is uit de oude wet der heidensche Gemeinen / de XII. Tafelen genaamd: hoe magh het onder Kristenen verdragen zijn / dat menschen / de volmaaktheid der Natuur verbergende / en God de eere onthoudende / die hem 't verstand van sijne werken boven anderen gegeven heeft; dat op den naam des Duivels derren stellen / en 't domme volk so in den waan versterken / dat hy so groten meester der Nature is?

§. 17. Doch daar is noch een ander slagh van Tovery / die sich de menschen self aandoen: sich smeerende met Toversalve / daar van so genaamd; om dat deselve is gemaakt van dingen die natuurlik kraghtig zijn de hersenen der menschen en der beesten te beroeren; waar door sy enen tijd lang buiten sinnen / buiten gevoelen / als in enen diepen swaren slaap / ja self als dode zijn; en ondertusschen sware droomen lijden / met so diepen indruk / dat sy wederom ontwaakt / niet anders weten / of de dingen die sy droomden zijn in waarheid so gebeurd. Hier komt d'Inbeeldinge dan rijkelik aan werk / om 't gene dat de mensche meest van al sijn leven / of onlangst en naast om sich heen gehoord heeft of gesien / in sijne hersenen te brengen: waar door hy meint een wolf / een beer of kat te zijn; en daarom sich so aanstelt als die beesten doen. Niet / dat sy waarlik zijn veranderd: maar dat d'Inbeeldinge van sulke kraght is op des menschen leven en bewegingen / en dat die salve sulken kraght heeft op de deelen / daar d'Inbeeldinge door werkt en ook veroorsaakt word. De Schrift geeft ons daar van een seer voornaam exempel in Nebucadnetsar Dan. 4. waar over ik den Leser in mijne Uitlegg. over Dan. §. 282–285. mijn gevoelen segge. Maar van de kraght der wapensalve / waar door des menschen lichaam tegens schoot of steek onquestbaar zy te maken / en heb ik dat gevoelen niet. Ik sal hier van te deser plaatse niet meer spreken; maar by gelegentheid in 't IV. boek / het XXIV. en XVIII. hoofdstuk omstandiger berighten.

§. 18. Van die men noemt Besetenen en heb ik niet met al te seggen / na al dat gene dat van my in 't II. boek XXVI–XXX. met veel omstandigheden is verklaard / en van den grond af uitgehaald; navolgens welken ik alhier belijde niet te weten van de allerminste werkinge des Duivels / op en in en door het Lichaam / also weinig als de Ziele van den mensch. Geen van al die bose geesten waren Duivels; nergens in den ganschen Bybel worden die also genaamd: die bose geesten waren bose quellingen / en ongeneselike qualen

len

len van welken onsen Heere vele menschen met een woord verlost heeft / en d'Apostelen ook daar in bygestaen. Dienvolgens ken ik mede geen sodanige beswеeringe / waardoor de Duivels willens of met voordacht / of door heimelik verdrag der soo genaamde Toveraars / hoedanige de weereld nooit en heeft gesien / in ofte uit de menschen varen. 't Is ydelheid der ydelheden / 't is al ydelheid: ten deele oudwiifsche, en ten deel op 't best noch konstelik verdichte fabelen; of eerst het een geweest / en doe het ander. Dat is: na dat de menschen uit bloot misverstand / en bygelove / en lichtgelovigheid / sodanige verdichtselen voor waarheid hadden aangenomen: so hebben sich geleerden self het hoofd gebroken / om daar de reden van te geven / d' oorsaken der nature na te sporen / en voorts de Schrift ook so te horen spreken / op alle plaatsen daar maar iets was dat daar uiterlijk na klonk. Maar nu is ook genoegsaam grondig en omstandig aangewesen / in 14 kapittelen van dit III. boek / dat de Schrifture sulke Toveraars niet kent / en dan noch in twee andere / dat ook de openbare Leere onser kerken daar van vreemd is; waar uit ik dan vervolgens ook besluite / dat het ons niet past ons selven met die dingen op te houden; die te ontdekken / en te onderscheiden / te bestraffen en te straffen; die doch nergens in de wereeld zijn / die nooit geweest zijn / noch ooit wesen sullen / noch wesen konnen. Derhalven sal ik met het naaste hoofdstuk sluiten / om te tonen / hoe best onse herten en gedachten / afgetrokken van die bijstere chimære / tot godvrughtiger betraghtingen te leiden zijn.

XXIII. HOOFDSTUK.

Al 't voorgaande moet ons dienen tot een velerley gebruik, in 't wel betraghten der Godzaligheid.

§. 1.

GElijk ik nu in 't XXI. hoofdstuk toonde / welken hinder het gemeen gevoelen van de Toverye aan 't Gelove en Godsaligheid heeft toegebraght; so is het reden dat ik dit na mijn vermogen ook te reghte brenge. Daar toe is wel dit gansche werk geschikt: te weten / om door beter onderright de menschen tot verstand te brengen; en door 't verstand alsdan tot beter overleg van woord en wandel. Maar aangemerkt dat nooit de alderbeste schrijvers dat geluk en hadden / dat alle menschen dien het nodig ware hunne boeken lasen / en die lasen sulx met aandacht en met opsett om te leeren deden; of dat ook al zijnde / hun verstand en doen daar ook na vlijden: so moest / d'inbeeldinge mijns herten wonder groot zijn / ik hy aldien dachte / dat ik met mijn eene boek de gansch weereld / die van boeken overladen is / als of sy daar gebrek af hadde / soude aan het lesen helpen / en door 't lesen ook in dat verstand daar ik in ben. Wy sien / dat self het apostolisch en profetisch woord geschreven met onfeilbare en van Godgewijde

wijde pennen / van so vele duisenden die 't kennen niet gelesen word; en de genen die het lesen al te weinig zijn die 't wel bedenken en betrachten. Nadien het dan maar voor een deel is dat mijn schrijven nutt sal zijn: so wil ik my des geerne troosten / willen 't andere niet lesen / willen sy 't gelesene misduiden / willen sy sich geensins laten overtuigen; dat nochtans degene die sich mijnen arbeid welgevallen laten / sich dien ook te nutte maken. Daar toe wil ik hen hier den wegh ook wijsen; also een iedet meester van sijn eigen werk best weten moet waar toe het dienen kan / en hoemen 't nuttelijst gebruiken sal.

§. 2. Het moet ons dan wel dubbeld voordeel doen / dat wy verlost zijn van so snoden dolinge / en beter onderright van dese waarheid / die daar onder al van langer hand bedoven lagh. Doch daar en was niet aan te komen / dan door een neerstig ondersoek der Schrift tot op den grond: het welk ten eersten al so veel gevorderd heeft / dat wy de Schrift niet langer op sijn paapsch verstaan / na den gewonen sin der Kerke / somen spreekt; noch ook de boeken lesen of de predikanten horen op sijn paapsch; gelovende slechs watse seggen; ten minsten 't gene datse alle seggen: nadien wy uit het ondersoek der Schriften in het tweede / en insonderheid nu in dit derde boek / niet hebben konnen missen klaar te sien / hoe lichtelik 't gebeuren kan / dat een gemeen gevoelen ook wel vat op veel voorname leeraars krijgt / dat in de Schrift niet is gegrond / en echter met de Schrift na schijn bevestigd word: ja self de Schrift doorgaans also doet lesen en verstaan / als of sy door en door bykans deselfde tale sprak; die echter nergens van haar word gehoord / maar op verscheide plaatsen wedersproken word. Ja de geheele draad en t'samenhang der heilige Schrifture / en de gestalte van het lichaam onser kristelike Godgeleerdheid strijd daar tegen; so als in 't XII. XX. en XXI. kapittel in 't besonder is getoond. Dit is 'er dan ten minsten mede uitgewonnen / dat wy 't getal der Beroënsen door mijn schrift vermeerderd sien / en verder (hoop ik) noch al meer sien wassen sullen; die geen gemeenen leeraars meer betrouwen dan sy den Apostel self / om na te sporen of die dingen also zijn / gelijk sy ons gemeenelik d'een na den anderen / en uit den anderen / verklaren. Hand. 17:31. Hiermede staan hen ook de ogen en de oren open / om ook eens in een ander boek te lesen / en eeie andere uitlegginge te horen / en niet alleenlik vast te hangen aan 't gene tot den ouden ofte van den ouden is gesegd.

§. 3. Komt ook een kristen die in mijn gevoelen staat iet over / dat hemself of iemant van de sijnen lang doet quijnen; schijnt de quale niet te helpen / geven 't alle meesters op: hy en heeft dan geenen nood van enigsins versocht te worden / door der menschen raad / of door eigene begeerlikheid / om na sulken snoden volk om raad te gaan; als weetende dat die daar af de minste kennis niet en hebben. Sijn slecht gevoelen dat hy van Beelzebub uit dese onderrightinge gekregen heeft / doet hem te vaster houden aan den God van Israel. (2. Kon. 1.) die hem alleen genesen sal. Het ongemak dat hem in dese weereld over komt / dat schrijft hy God als enen lieven Vader

der toe/die sijne kinderen nooit in Beuls handen geeft; maar self so als 't hem goed dunkt met de roede slaat; en dat tot saligheid. Hy spreekt als Job in d'uiterste verlegentheid/ de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen; de Naam des Heeren zy geloofd. Job 1: 21.

§. 4. Ook worden onse Kristenen door geen omwegen langer opgehouden als te voren/ om veelen wonder niews van 's Duivels werken en bedrijf te horen of te lesen; dat latense voorbygaan/ en verwerpen 't als oudwijfsche fabelen. Dies letten sy te meer op 't gene dienen kan tot oefeninge der godsaligheid; 1 Tim. 4: 7. Sy quellen noch vermoeyen sich niet meer met veel gedachten/ met wat konsten dat de Satan twist saait in de Kerk/ de dolingen en ketteryen sticht; 't welk hen niet baten kan te weten/ schoon 't so wesen moghte: alsoo sy doch dien bosen geest niet konnen uit de weereld krijgen/ noch hem tegenstaan; indien hy 't is die overal onsightbaar om ons henen gaat/ so dat wy naawlijx enen voet versetten konnen/ daar hy ons niet gedurig in den wege sta. Maar neen/ sy sien 't gewoel des weerelds aan/ en in de Kerk; en sien bescheidelik dat sulx de menschen doen: doch dat een ander hen dat ingeeft/ of hen daar toe aanport/ dat en sien se niet; sy sien so klaar als iet dat sichtbaar is/ der menschen eigene boosaardigheid/ daar sulx uit spruit. Dit doet dat sy dan ook/ betrachtende wat hier hun plight magh zijn/ die bose menschen sullen traghten te bekeeren/ en God voor hen bidden; 't gene by den Duivel niet te pas komt; daar geen bidden noch vermanen toe en helpt. Of by aldien de menschen sich daar tegen aan verharden; so sal hen een kristen mijden/ en sich van hen scheiden. Want de menschen kannen noch ontgaan: maar/ so als het seggen is/ den Duivel niet. Uit Babel kannen vlieden; maar niet uit de weereld/ diemen wil dat door en door vol Duivels is.

§. 5. Vervolgens sal een kristen mensche veel geruster met de menschen self verkeeren/ als geen gedachten meer op iemant hebbende die met den Duivel omgang heeft/ die hem door heimelike snode toverij in goed of bloed aan lijf of leven hinder doe: de liefde sal dien bosen kreuk niet krijgen/ om quaad te denken daar geen quaad te sien is/ daar geen quaad en is/ daar geen quaad bekend is van dien aart. Het Formulier des Avondmaals dat hoort hy sonder aanstoot lesen/ van menschen die sich van de Tafel sullen houden/ om datse vee of menschen segenen, of sulke segening gelove geven: te weten in so verre als hy wel versekerd is/ dat sulke segening geen kraght en heeft/ noch in sich self noch door den Duivel/ die daar in noch goed noch quaad kan doen. Hy wenscht met een dat niemant/ die dat leest of hoort/ aan dat gelove vast magh wesen/ dat sulke segeningen door den Duivel kraghtig zijn. Hy siet aan 's Heeren Tafel niemant sitten/ noch ontmoet hem in de kerk of op de straat/ van wien hy sulke sondige gedachten heeft/ dat sijn verkeeren met den Duivel is; en dat hy Gods verbond belijdende/ de panden sijner saligheid genietende/ sich ondertusschen aan den Duivel heeft verpand/ ter eeuwiger verdoemenis. Hy sal geen mensche voor so sott en bott of boos meer aansien; veel weiniger hen enig suur of schuins gesighte

geven / ik swijge / enig ongemaklijk woord; om enig quaad dat hem onsightbaar aangekomen is. Maar d'oorsaak sal hy in hem selve soeken / en sonder soeken ook wel vinden: sijne eigen selfs verdorventheid en dagelijksche sonden; niet de sonden sijnes naasten tegen hem / maar sijne eigene sonden / en dat tegen God. Ja liever sal hy denken / dat hy self wel in sijns naasten schuld magh zijn / door veel gebrek van sijnen kristeliken plight / om immers sijnen goeden naam en eere voor te staan / indien die van gevleeschte Duivels / dat is ongeschikte bose menschen / over sulken helschen onbedenkeliken gruwel noch gelasterd word.

§. 6. Een kristen word van jongs op beter onderleid / wanneer men 't kind niet van den duivel / of van spook en hexen meer te voren praat. Die vuile vloeken waren nooit bedacht geweest / noch hadden so de gansche Kristenheid bevlekt gehad / so niet die algemeene doling van des Duivels grote maght en werkinge ontrent den mensche / die had uitgebroed. Die daar niet van gelooft leert sijne kinders beter taal: maar hoe is hen die anders af te leeren / dan gansch te looghenen dat ooit de Duivel maght heeft om den mensch te halen / of hem enig leed te doen? Dat schriklijk vloeken dat men op de straten hoort / heeft geenen nood van voedsel uit de kerk of uit de boeken meer te krijgen; wanneer daar niet gehoord of in gelesen word / dat hen de Duivel in de hell sal halen / en dat die Judas heeft den hals gebroken / of Simon diemmen noemt den Tovenaar / heeft in de Lucht gevoerd / en doe te bersten neergesmeten; dat so de Duivel sal de Joffers by de goude ketens / en de jonkers by de lange hairen in de helle slepen; gelijk de gene plaghten op den stoel te schreewen / die nu de langste hairen / en de zierlikke paruiken dragen. Mijn schrijven stelt sich tegen dat ongodlijk ydel roepen, en strekt tot oefeninge van Godsaligheid, 2. Tim. 1: 16. 1. Tim. 4: 7.

§. 7. Wat geld het / Leser / so men dese leere van den Duivel / daar ik in dit boek voor sta / van alle predikstoelen leerde / en so dan voorts ook in de boeken schreve / tot dat eens dit geslaghte dat nu leest / versturven ware; en de kinderen die na geboren wierden / sulx nooit hoorden ofte lasen / d'Ouders self in dat gevoelen van des Duivels onmaght en afwesentheid van ons wel onderweesen zijnde: soud ook in ernst van iemant soo veel duisend duivelen / so veel quaats van den Duivel / en besonderlik dat hem de Duivel halen moest / aan sijnen vyand worden toegewenscht? Ik seg / in ernst: dat is met toornigen gemoede: want het geen ernst gelijken konde by degenen die geloven / dat de Duivel niets kan doen / noch niet ontrent ons is. Ik segge dan / dat die so vuile / en so lasterlike tale / dat overvloedig en afgrijselijk verduivelen / en vloeken met des Duivels naam / uit dat gevoelen daar ik tegen schrijve sijnen oorsprong heeft; of wel ten minsten grotelijx daar door gevoed word en gestijfd. Laat ons bestraffen dat onheilig misbruik van de tonge / als op 't hoogste strafbaar door het III. en het IX. gebod: wat sal dat helpen komen / indienmen ondertusschen self so preekt en schrijft / dat hen de Duivel halen sal / die sulke of diergelijke souden doen. Want of die selfde

woor-

woorden so niet worden uitgesproken / de sin (gelijk getoond is) komt daar evenwel op uit. Indien wy andere tale spreken dan de Schrift / geen wonder dat wy raken af te dwalen van den regten sin / en kragt en voorbeeld der godsaligheid?

§. 8. Het moet ons ook tot ernstiger en dieper ondersoek van Gods verwonderlike werken brengen / wanneer wy van 't vooroordeel dat de Duivel en de Toverye soo veel kan doen / ontheven zijn. Wat word 'er niet al schoons verwaarloosd en versuimd / daar wy met veel opmerkinge na soeken moesten; indien wy niet en meinden dat het van den Duivel zy? Daar is iets wonderlijks in zee of land / iets dat natuurlijk schijnt onmogelijk te zijn / om dat het ongewoon is. Men spaart de moeite van 't geheim der oorsaak na te speuren / de swarigheid is veel gemakkeliker op te lossen; dat heeft de Duivel slechs gedaan. Een vreemd geluid komt ergens uit een holl der aarde / of een vreemde draai in enen waterstroom: dat heeft de Duivel ook gemaakt. Iets is ons vreemds en wonderlijk bejegend / om dat het alle dagen niet gebeurt; het heeft de Duivel ook al uitgeregt. Daar spookt'et op alsulken plaats / daar wonen niet dan Toveraars en Kollen; 't heeft den naam; en 't is genoegh / om daar dan niet te komen / en 't geheim te ondersoeken. Soo iemant heden vuur in enen braambosch sagh / en dat het bosch niet eens beschadigd wierd; het soude Duivels werk en Toverye zijn? want daar en is by seer voorname Godgeleerden gansch geen twijfel of de Duivel kan dat doen. Maar Moses / en al die van sulke sinnen zijn / gansch geen gedachten van den Duivel hebbende / sal seggen / Ik sal my daar henen wenden, ende sien dat groot gesighte, waarom dat de braambosch niet verbrand. Ex. 3: 3. Gods wonderen in de Natuur dus bemerkende / en sal hy dan niet met verwonderinge roepen: Hoe groot zijn uwe werken ô Heere! gy hebtse alle met wijsheid gemaakt, en de Aarde is vol van uwe goederen. Psal. 104: 24.

§. 9. En niet alleenlijk sal de kennis der Nature / maar ook selfs de Konst door menschen handen uitgewroght / waar mede de Natuur van 't menschelijk verstand word nagebootst / voortijden in het een of ander werkstuk op het geestigste vertoond / en tot verwondering in dese tijden strekkende: word dikmaals daarom niet in acht genomen / om haar na te sporen / na te maken / en door niewe vindingen tot meer volmaaktheids voort te setten; om datmen lichtelik op beuselpraatjes rust / die seggen dat de Duivel dat stuk werk gemaakt heeft / of den meester in het maken bygestaan. En so word aan dien helschen geest de kragt en eere toegeschreven / dat hy Bezaleel / Aholiab en Hiram ook vervult met wijsheid en verstand en weetenschap in alle handwerk, 't welk de Schrift een werk noemt van Gods geest. Exod. 31: 3/6. 1 Kon. 7: 13/14. Maar nu de bottigheid en onbequaamheid van den Duivel tot alsulke dingen / door mijn onderright in acht genomen; so sal God self daar voor geprezen zijn / hy die den mensche weetenschap leert. Psal. 94: 10. Te yveriger sal een konstenaar en handwerxman God bidden om de segeninge / en hem daar voor danken / dat hy hem leert maken 't gene hy

hy den Duivel niet en leert: waar door de mensche self/ en niet de Duivel d'eere heeft ὡς παραποιήσας, (indiennen so sal spreken) Gods aap te zijn/ na-apende door konst de werken der Nature/ dat is Gods. Te groter is de reden dan/ om hier ook van te seggen/ wat is de mensche dat gy hem gedenkt? Gy doet hem heerschen over de werken uwer handen, ook so verre/ dat gy hem een deel daar van leert maken/ uit de stoffe die geen andere handen dan de uwe maken konden. Psal. 8: 5/7.

§. 10. Noch meer: de konst en kennisse der Medecijnen/ en der Reghten/ moet door de Leere die ik voor sta tot Gods meerder heerlikheid gevorderd worden; wanneer die uitvlught hen benomen word/ als dat de sieke van den Duivel is beseten/ of dat hy betoverd is. Sulx nu niet meer gelovende in sulken sin/ als dat gemeenlik word verstaan/ so sal hy neerstiger na d'oorsaak van de quale soeken/ ende middelen te werk stellen: en den kranken/ so door Gods genade wederom geneesende; so sal die voor den Heere sijne goedertierentheid dan loven, ende sijne wonderwerken voor de kinderen der menschen. Psal. 107: 2. De menschen sullen ook de konst der Medecijnen soo veel hooger achten/ als sy verachten sullen dese duiveljagers en quaksalvers; en de ware middelen/ die God in de Nature self geschapen heeft/ in eeren houden/ wanneer sy niet alleen de beuselachtige karakters en gebeerden; maar selfde kraght en maght des Duivels/ volgens mijne leere gansch verachten sullen. En so sal Sprachs raad in acht genomen worden/ welke is/den medezijnmeester t'eeren/ also hem God geschapen heeft. Spr. 38: 1.

§. 11. De Reghters en de Reghtsgeleerden sullen hunne conscientien niet meer beswaren/ met so veel onnosel bloeds te plengen/ als om opgedichtte en verdichte Tovery ter dood gebraght; en niet alleen ter dood/ maar levendig verbrand. De zielbesorgers van sodanige personen in hun uiterste en sullen hunne zielen niet beswaren/ door die arme menschen gansch verkeerdelik van hunnen stervensplight te onderrighten. De Vorsten en de Overheden sullen hunne landen ende steden so van onderdanen niet ontbloten/ en de fondamenten niet doen wankelen/ door aan te stellen/ of ook toe te laten/ sulke ongereghtige reghtsplegingen over so genaamde Toverye. De volkeren sullen vloeken, en de natien sullen gram zijn over den genen die tot den godlosen segt, gy zijt reghtveerdig; en so sal door ons/ de sodanige bestraffende in hunne verkeerde reghtsplegingen/ lieflikheid zijn, en de zegen des Heeren sal op ons komen. Spreuk. 24: 24/25. Dan sal 't de ware Toveraars eerst gelden/ die ik in 't naaste hoofdsiuk §. 12—17. aangewesen hebbe: dan sal de grote Righter door den yver der godvrughtige Overheden de Toveryen uit uwe hand uitroeyen, ende gy sult geen Guichelaars meer hebben. Mich. 5: 11. De sondaars sullen van der aarde verdaan worden, ende de godlose, en sullen niet meer zijn. Loof den HEERE mijne ziele, Halelu-jah? Psal. 104: 35.

Einde des III. Boeks.

R E-

REGISTER
der
HOOFDSTUKKEN
Van het
DERDE DEEL.

XI. Veel

Berigt aan den Boekbinder.

De eerste pag. 55. en 56. moet uitgesneden werden / zijnde 't laatste van de Letter G.

DER BETOVERDE WEERELD,

Het

VIERDE BOEK.

Waar in 't bewijs, dat uit d'Ervarentheid genomen word, ten gronde toe word ondersocht.

In Vier Boeken ondernomen.

Van

BALTHASAR BEKKER. S.T.D.

Predikant tot Amsterdam.

t'AMSTERDAM,

By DANIEL VAN DEN DALEN,

Boekverkoper op 't Rockin/ bezijden de Beurs. 1693.

AAN DEN
LESER.

IK geve eindelik, bescheiden Leser, 't laatste der vier Boeken mijner Betoverde Weereld aan den dagh: en danke God, die my dus lange heeft gespaard en bygestaan, om eens het einde van mijn werk te sien dat my so duur te staan komt, door so veel tegengenstands als ik daar in van de betoverde weereld hebbe moeten lijden, ende noch ben lijdende. Maar 't heeft my onder des vertroost, dat ik in mijn gemoed so wel versekerd was, dat ik de waarheid soeke, en dat sy alle die van 't selfde oogmerk zijn, hun groot verlangen na 't voleinden van mijn werk dus lang betoond hebbende, nu dat genoegen sullen hebben, 't welk ik hen hebbe willen geven; en God ook met my danken, met so veel genegentheids, alsse yver hadden om daar voor te bidden. Ik hebbe tot dit laatste deel niet veel Voorredens meer van node, nadien den inhoud van hetselve is geopend by de *Naakte Uitbeeldinge* des geheelen werks, voortaan te stellen voor het eerste Boek; en voorts de schikkinge van alles, dat sich tsedert het uitgeven der twee eerste Boeken toegedragen, en den voortgang der twee anderen verhinderd heeft, genoegsaam is te sien uit de Voorrede van het derde Boek. Dit moght van 't vierde noch te seggen zijn, dat het wel meest gevaar gelopen heeft, na datmen heeft verstaan, dat nu het derde al was afgedrukt, en dit tot op de helft gebraght: wanneermen sich verbeeldde, dat van geen der beide laatste boeken iet meer worden soude, maar 't gansche werk voortaan wel blijven steken. Dies hebben sich verscheidene bemoeid, om 't laatste kind ter halver draght met het voldragene te smoren, om nooit met die twee eerstgeborenen het licht te sien. Maar 't mangelde die lieden meest aan kraght en aan beleid. Sy hebben echter maar gedaan, dat het so veel te meer verhaast is, en de voorste deelen niet so ongeschikt is over 't hoofd gewassen, als 't sich eerst liet aansien, door so groten menigte exempelen als my daghelix noch toequamen, en waarmede ik nu tegenwoordig

dig noch so groten stuk soude konnen toestellen als dit is. Des kan ik my dan ook versekeren, dat elk door 't lesen van de gene die ik hier verhandeld hebbe, noch andere sal in gedachten krijgen, ende my aan melden; die ik ook niet en soude hebben willen overslaan, had ikse doe geweten of daar aan gedacht, wanneer ik in gelijke stoffe besig was, also mijn oogmerk is geweest, op elke plaatse 't allermerkensweerdigste te stellen dat my ooit is voorgekomen; om gansch geen reden na te laten van bedenken, dat ik my te soeken maakte. Want my en is het niet om schijn van waarheid, maar om waarheid enkelik te doen. Nochtans en denk ik niet, dat eenige exempelen, schoon in den schijn gewightiger dan enige der mijne, besonder ondersoek van noden hebben, na 't gene dat van my in desen is gedaan: also men uit het een seer lichtelik ook van het ander, dat van gelijken aart is, sal konnen oordeelen. En ik en wete niet, dat daar meer soorten zijn sodaniger vertellingen, als tot bewijs van Spokery en Tovery, en wat daar toe behoort, gemeenlik worden bygebraght; daar ik geen staaltjes van en geve in dit boek. Derhalven sal my een bescheiden Leser wel verschonen, dat ik het ook niet groter make, dan het reeds, seer verre boven mijne eerste meininge, geworden is. Ook sullen sulke, die door 't gene nu geschreven is, sich niet en willen laten overtuigen, geensins te overtuigen zijn: weshalven ik vergeesschen arbeid billik sparen magh. God geve sleghs, dat dese den goedwilligen en waarheidlievenden magh strekken tot grootmakinge sijns naams, en vorderinge hunder saligheid, het eenigst oogmerk van mijn schrijven; sulx ik vrymoediglik magh seggen, die so veel smaadheid daar voor lijde, sonder dat ik ergens in beswijke; also het God is die sijne eere voorstaat, ende my de kraght geeft om sulx alles te verdragen, als sijner vaderlike voorsienigheid belieft dat my weervaren sal. Ook heeft Hy, die de nederigen vertroost, my die vertroostinge gegeven, dat hy my genade heeft doen vinden in de ogen van sodanige personen, die mishagen tonen in den ongeregtigen handel van de genen die my tegenstaan: en al siense alles niet voor waarheid aan, nochtans d'opreghtigheid wel sien die in mijn schrijven is; so verre dat ik sekerlik de waarheid soeke, 't zy dat ik die hier gevonden hebbe of gemist. Daar by vind ik my merkelik gesterkt door menigte van grage Leesers mijner boeken; die daghelijx noch wast, en sich ook buiten Nederland van alle kanten openbaart: so verre datmen 't werk in

andere talen ſoekt, en ſekerlik ſal willen brengen, ſchoon ik het ſelf niet doe. Want buiten lands en ſalmen niet veel vragen na de gene die het binnen lands beletten willen; alſo weinig als in Vrankrijk of in Duitſchland heeft verhinderd konnen worden, dat het niet by ons in Nederduitſch is uitgegeven. Daarom zijn dat maar ydele pogingen van menſchen, die geen ander middel weten om bekend te maken voor de weereld, hoe veel liefde ſy tot vordering der kennis en der waarheid hebben, die dus lopen tegen 't drukken en vertalen van een boek datſe niet en willen leſen. Doch word mijn werk van niemand kraghtiger gevorderd dan van deſe: alſo den yver in opreghte leſers dies te meer ontſteken word; dewelke denken dat een boek moet goed zijn, 't gene op geen andere manier weerleid kan worden. Hoewel men ſoude mogen ſeggen dat ſulx wel verre van daar is, nadien dat ſulken menigte van ſchriften tegen 't mijne uitgekomen, en van my ſelfs niet dan ter loops en maar in 't gros beantwoord zijn. Doch daar op is mijn antwoord, dat ik in 't ſelve *Kort Bericht* genoegſaam tone, op hoe ſlechte grond de meeſte ſchrijvers bouwen, en hoe weinig ſommige een antwoord weerdig zijn, van wege hunder onbeſcheidenheid en wanbedrijfs, uit hunne ſchriften blijkende; ſo verre dat ook ſelf de leeſers door 't betuigen van hun ongenoegen wel te kennen geven, dat ſy niet achten my daar in weerleid te zijn. Dat moet noch nader blijken, alsmen ſien ſal, dat de laatſte mijner tegenſchrijvers ſelf van dat oordeel is geweeſt, dat ik van anderen niet wel weerleid ben, of hy hadde ſulken groten arbeid te vergeefs gedaan. Doch deſe ſal door ongeletterde perſonen onderſocht en wederlegd; en 't werk nu reeds voltooid, nu dit is afgedaan, ten eerſten worden opgelegd, om met mijne eigene aanmerkingen daar by gedrukt te worden. Men heeft geſien, dat die twee eerſte deelen ſo veel meer geleſen en van meerder vrught geweeſt zijn, als daar tegen meer geſchreven is. Waaruit ik reden neme om te denken, dat ſy om de laatſte twee niet ſo veel moeite ſullen doen, na datſe ondervonden hebben, dat al hun arbeid achter uit gaat. Of ſo ſy 't echter doen; ik ſal my des niet veel bekommeren; noch my bemoeijen met al 't gene datmen verder ſchrijven ſal. Mijn boek is daar; wien dat behaagt die ſal 't leſen; en die 't niet leſen wil, of, ſchoon geleſen, geen genoegen daar in nemen, hy ſal my geen misnoegen geven. Het leeſen der veel meer, en met veel meer genoegen dan ik ooit had konnen dromen: des God ten hoogſten moet ge-

presen zijn. Wien ik ook bidde, dat sijn werk in my genadelik ten einde brengen, en my bequaam wil maken tot den dienst voor sijnen Naam en voor sijn Woord; op welke wijse 't Hem believen sal: is 't naar sijn wille dat ik magh in vrede zijn, die lang al moede ben van twisten, maer noch niet van lijden, so Hy wil, dat noch het einde niet sal zijn; het sal niet langer duren dan mijn leven, dat niet lang wesen sal: na 't welk ik mijnen Saligmaker wachten wil in onverderflikheid. AMEN.

Den 15. van Herfst-
maand. 1693.

Bekker

VIERDE BOEK,

Waar in 't bewijs, dat uit d' Ervarentheid genomen word, ten gronde toe word ondersocht.

I. HOOFDSTUK.

In desen moetmen eerst wel overwegen, hoedanig een getuigenis van eigene Ondervindinge hier gelden magh. Besonder moet het sonder vooroordeel, schrik en vreese zyn.

§. 1.

NA dat wy in het tweede en derde boek met alle neerstigheid door Reden en Schriftuur gesocht / en alles wat ons voorquam / overwogen hebben; in 't gene dat de Geesten / en besonderlik den Duivel / mitsgaders alle sulke menschen diemen houd dat met hem omgaan / en diemen Toveraars / betoverd of beseten noemt / betreft: so is ten overvloed noch ook behouden/dat eens bescheidelik van d' Ondervindinge gehandeld werde. Want alhoewel wy reden hadden om te denken/dat niemant ooit kan ondervonden hebben het gene nooit geschied is / om dat het niet geschieden kan: nochtans wanneer ons iemant styf en sterk bevestigt / die by ons volle geloof weerdig is / dat hy iet metter daad vernomen heeft / het gene wy op't allerklaarst begrypen dat so niet kan wesen als hy seit; so is't voor hem ten minsten waardig / dat wy ondersoeken wat het anders wesen magh / om hem te reght te helpen; en voor ons self / om ook te tonen dat wy niet herdnekkig zyn. Ik sal my dies te meer hier toe ontledigen / om dat het algemeen geroep is van de Ondervindinge: met dit behulp / wanneermen 't met geen redenen weet goet te maken / dat het verborgen saken zijn; en datmen na geen reden of bewijs magh vragen van 't gene met een algemeen getuygenis van d' oude en nieuwe weereld / van groot en klein / geleerd en ongeleerd / so wel van Kristenen als Heidenen / en onder Protestanten self bevestigd word.

§. 2. Maar somen wel in acht wil nemen het gene van my in het laatste hoofdstuk van myn eerste boek / na inhoud der voorgaanden/ aangewesen

is: so salmen sien dat die eenparigheid/die sich in desen voordoet/geen andere is dan die van't Heidendom; en dat desselfs gemeene dolingen door't Jodendom in't Pausdom voortgeplant/en na de Reformatie noch niet genoegh ontwortteld zijn. Dat ook de Dæmons uit alsulken bodem opgeschoten / die met den grond van 't Kristendom niet over en en quam noch self ook met de licht van goede Reden kon bestaan / II. b. III. insonderheid na dat deselve door het Euangelium gesuiverd is: II B. XXVII. §. 14. so veel in't overplanten metter tijd veranderd zijn; dat al die Geesten maar tot tweederleye slagh betrokken worden / de goede en quade Engelen en menschen Zielen. En nademaal men niet in twijfel trok/ het gene van de beste schryvers / hoewel geslagen Heidenen / van wonderlike voorbeduidingen en werkingen der Goden of der Geesten op sijn heidensch wierd verhaald; al even eens of dat vooroordeel hunder afgodsdienstigheid en bygelovigheid hen nooit van 't reghte spoor der waarheid hadde afgeleid: so heeft men sich wel haast bevonden op den wegh/ om aan de bose Geesten of der menschen Zielen sulke werken toe te schryven. Daarna verscheidene swarigheden siende /om die gevoelens met de Reden of de Schrift te doen bestaan: so heeft men vele dingen uitgedacht / die meest waarschijnlijk scheenen; om evenwel voor waar en seker aan te nemen het gene anders geen waarschijnlikheid en heeft. De meininge derhalven / dat sulke dingen wel geschieden konnen / is oorsaak dat ook de vertellingen daar van te lichter aangenomen/en in 't gemeen verdedigd worden. Maar ik en denke niet / dat dit so grooten baart ooit soude gemaakt hebben / indien degene die alsulke dingen seggen / schryven/geloven en verdadigen/ alle Filosofen of Theologanten waren; of immers (daar het meest op aankomt) sich als sodanige daar neffens droege. Want dit bevind ik aan my selven / en alle die ik op het self de spoor bevinde; dat iets behoorlik ondersocht / (gelijk ik daar toe meer dan eens genegentheid / gelegentheid en neerstigheid gevonden hebbe) in saken van dien aart geheel een andere gestalte krijgt/dan 't sich in't eerst van buiten aansien liet. Is oversulx dat algemeen getuigenisse geen getuigenis by my: en op dat ook een ander dat so licht niet meer daar voor en houde; sal ik hier de redenen / die my eerst deden twyfelen / en vorders door den aanwas myner ondervindingen / ook van de nietigheid sodaniger vertellingen versekerden / getrouwelik voor ieders oghen open leggen.

§. 3. Doch tot dien einde is niet nodig / den Leser hier nu op te houden/ met sulx als my wel self van tijd tot tijd is wedervaren; en tot hoe verre ik telkens daar by in mijn oordeel voortgeholpen ben: also ik des onaangesien noch evenwel de regelen / om ons geloof in sulke dingen te bestieren / in 't besonder soude moeten opstellen / als deselve na de Schrift en reghte Reden zijn gerigt. Derhalven sal ik die hier maar ten eersten open leggen: met die gedachten/dat my niemant lichtelik daar over tegen vallen / maar eerder elk een die de Schrift en Reden volgt gelijk sal geven. Nu zyn deselve tweederley: te weten / sulke die een ieder in sijne eigene ontmoetingen en ondervinugen heeft waar te nemen / alleer hy uit de selve een verhaal aan

anderen voor waarheid gebe; en die hy heeft in acht te nemen/ om uit der anderen verhaal een klaar en seker oordeel op te maken. Het eerste heeft noch tweederley bescheid: hoe hy gesteld moet zijn/ die by ontmoetinge van sulken voorval als tot dit geschil behoort/ het selve na behoren ondersoeken sal; en hoe hy sich daar in dan dragen moet. Na dese order eens gesteld/ beginn ik nu deselve Regels voor te stellen; na welken ik dan tot d' Exempelen sal komen/ om die na eisch der selven te beproeven.

§. 4. Het word dan eerst noodsakelik vereischt/ dat hy geheel moet vry zijn van vooroordeel/ die van een eenig ding/ dat tot der menschen kennisse gebraght werd/ een onbelemmerd oordeel by hem self opmaken sal. Dit heeft Des-cartes voor een hoofdstuk syner filosofische gedachten waargenomen: en self daar in den wegh gewesen/ door syne vindingen den Leser op die wijse in syne schriften voor te stellen/ als of sy nooit in enig filosifisch schrift gelesen hadden of iets gehoord dat van dien inhoud was; so als aan ieder een door 't lesen van deselve blyken magh. Dit is 't ook dat ik rondelik belijde mijn eigen grootste voordeel in dit stuk te zijn/ waar door ik niet alleenlik in 't gemein in andere saken/ maar in 't besonder ook in dese meer gevorderd ben. Want so als ik in 't eerste boek/ met sulk een algemeen betoogh van allerhande volkeren/ van alle tijden her/ en door de gansche weereld heen/ klaarblijkelik bewesen hebbe: dat al de weereld in een diep vooroordeel belangende dit stuk meer dan iets anders in de weereld/ ingedompeld leit; waar van ik ook d'oorsaken in het laatste hoofdstuk aangewesen hebbe: so vindmen luiden/ die in 't ondersoeken ook niet min of meer met een vooringenomen oordeel in dit stuk belemmerd zijn. En dat so zijnde: so is 't ook onvermijdelijk/ dat sy van het gene dat van grond op ondersocht moest worden wel iet overslaan/ waar aan sy geenen twijfel hebben/ en dat nochtans al mee niet so vast en staat. Dit dede dat Maria Magdalene meinde datse sagh den Hovenier/ wanneer se Christus sagh; en so d'Apostelen dat sy een spooksel sagen; wanneer hy 's nachts op 't water tot hen quam. Indien de Heer hem selven aan Maria niet en had ontdekt/ en hy of sy terstond na 't eerst ontmoeten waren uit den hof gegaan: en soude sy niet/ na den hovenier gevraagd/ versekerd hebben dat hy in den hof was/ en sy self met hem gesproken hadde? Dit dede 't vooroordeel/ om dat sy niet en wisten/ dat de Heere van den dooden opstaan moeste. So ook/ indien hy sich met op het water nader aan sijn volk begeven/ en hen self toegesproken hadde; en soudense niet wel gesworen hebben/ dat hen op 't meir een spooksel was ontmoet? 't Vooroordeel dat het 's nachts licht op het water spookt/ en datse al te vleeschelik aangaande den Messias van der jeugd af onderwesen waren; was oorsaak dat sy sich so lichtelik een Spook verbeelden/ daar geen Spook en was.

§. 5. Dit is het dat ik dagelix noch self aan anderen bespeure. Met alle waarheid magh ik seggen/ dat my tot deser ure toe noch niemant is ontmoet die iets van sulke saken als hem self bejegend zijnde/ aan my heeft verteld, al was 't ook met de uiterste versekeringe: of 't is met een gebleken/ dat

hy/schoon ongevoelig met voorvoordeel ingenomen was. En om het ook den Leser te doen sien/ die geen gelegentheid en heeft/ deself de menschen die ik so gesproken hebbe ook te spreken: so sal ik hem nu wijsen tot een boek/ waaraf de schryver noch in 't leven is/ eerst in dit laastvoor-leden jaar te Leipsich in 't hoogduitsch gedrukt; inhoudende een seer omstandige vertellinge van toverische Spokery/ 't jaar daar te voren 1691. tot Anneberg in Meissenland gebeurd. De schryver is de eigenaar van 't huis daarin het voorgevallen is/ de Predikant en Eerstdiaken Enoch Zobel; en die het doe bewoonde sijner vrouwen suster/ de weduwe van Fridrich Kettner onlangs Predikant tot Leipsich in desen aansien beide geloof waardig boven velen. Te meer also ik uit den ganschen draad en stijl van schryven anders niet bemerke of het is een sonderling godvrughtig man/ die sijnen tijd ook in de letteroefening niet heeft versuimd. Maar uit de boeken die hy dikmaals aantrekt is te merken/ dat hy al mede in dat groot gevoelen van de maght en kraght des Duivels staat/en wel besonderlik gelooft/ dat een besonder slagh van hexen spokery te vinden zy: die namelik door kraght van dat Verbond der toveraars en toveressen/ op hun begeeren door den Duivel word gemaakt: 't welk echter in mijn derde boek doorgaans genoegsaam is weerleid. Besonderlik is hy al mede van verstand/ dat het gevaarlijk is/ sich met de Spoken/ al somen meint te sien of horen/ in gesprek te geven: het gene mijns erachtens een der naaste wegen is/ om hen te ontdekken. Geen wonder dan/ dat door so veel en neerstig ondersoeken van dien kristeliken Prediker/ de sake niet behoorlik is ontdekt. Doch van dat gansche werk sal ik hier na in 't XXII. kapittel noch uitvoerlik spreken.

§. 6. Ik voeg hier by het gene ik weete waar te zijn/ door 't mondeling verhaal eens Predikants die noch in 't leven/ en ten vollen geloof weerdig is; alsmede van verscheidene bewoonders van de plaats/ en uit den mond des genen wien het is gebeurd. Hy had een peerd gekoft/ (self echter sich als 't bleek/ op peerden niet verstaande) waar op hy uit de stad na huis toe reed: En op verscheidene plaatsen daar hy door quam/ dese niewe ruiter met sijn peerd bekeken van de boeren: so hoorden hy den eenen na den anderen sijn oordeel melden/ dat het geen onbillijk peerd en was/ indien 't/ gelijk sy sagen/ niet den droes en hadde; ja/ seiden sommigen/ al vry een quaden droes. Hy/ meinende dat dit den Duivel was te seggen/ geloofde metter tijd/ dat hy een peerd bereed dat van den Duivel was beseten; 't welk hem in grote vrese braght. Insonderheid/ wanneer hy op het vallen van den avond sich in doorgraven land bevond/ alwaar de wegh door sloten afgescheiden was/ en 't voetpad op de kant der sloot: also sijn peerd/ dat voetpad soekende/ niet wel was van de sloot te houden wat hy dede. Dies quam hem de bekommering te binnen/ dat de Droes of Duivel/ so hy meinde/ hem in 't water wilde werpen: het bange sweet borst hem van alle kanten uit. Dies hy God dankte in opreghte eenvoudigheid/ wanneer hy sich behouden t' huis bevond met sulken peerd: gelovende dat dit een sonderling bewijs

van Gods Voorsienigheid ten goede van hem was geweest. Daar hoorde hy noch al de selfde taal; maar ook met een den sin daar af: wanneermen hem verklaarde / dat dit woord van droes, gesproken van de peerden / een seker letsel aan die beesten was; en een qua droes quaadaardig en besmettelijk / dat aan het overdadig schuimen van sijn peerd te merken was. Indien nu desen man een ongemak / so als hy vreesde / moght getroffen hebben / (het gene buiten dat gebeuren konde) en hy d' uitlegging van desen droes niet had verstaan: had hy niet vastelik in dat geloove moeten komen / dat hem de Duivel of ook wel een Toveraar dat had gedaan?

§. 7. Nu dat vooroordeel raakt alleen de kennis niet / maar ook de zeden en de liefde: die beide merkelik benadeeld worden / door argwaan dienmen heeft of vatt / op iemant die het woord heeft dat kan toveren / of wienmen andersins ten besten niet genegen is. De Liefde denkt geen quaad: 1 Kor. 13: 5. maar daar die klein is / daar is 't begryp ten quade groot. Het minste dat ons word gemeld / van menschen diemen acht van sulken slagh te zijn / so sy ons zyn te na geweest / dat word terstond geloofd. Ik spreek nu van dat slechte volkje niet / dat aanstonds daar op na de so genaamde Duiveljagers loopt: maar van degenen die verstandig en bescheiden zijn; so als ik houde dat den predikant is van St. Anneberg. Want hy sich gansch niet vreemd en houd van die gedachten / (al derf hy 't niet voor seker stellen /) dat sijn gespenst ein Hexengespenst of Toverspook geweest magh zyn. Want sonder dat hy in 't vervolg iet seit dat na bewijs gelijkt / van tien bewijsen die hy aan malkander knoopt; so drukt hy pag 62. sijnen argwaan uit / das ettwan gottesvergeffene leuthe aus botzheit und verkrackten sinn, ihm und die seinigen zu ängstigen gesuchet, oder auch etwa diebischer und rauberischer weise nach haab und gut getrachtet. Dit is te los en liefdeloos van hem gegist: alsohet met geen menschelijk verstand is goed te maken / dat menschen sich den Duivel souden overgeven / om seven weken lang door hem te spoken in een eenig huis / om daar te stelen; en echter sonder in so langen tijd / en met so veelderley gespook iets op te doen.

§. 8. Maar laat al iemant door geen eigen of gemeen begryp vooringenomen zijn: so sal hem niets meer dan de Vreese hinderen / dat hy tot een volkomen ondersoek niet voort sal gaan. Die lichtelik bevreest is / en heeft geen hert om toe te treden / om na by te sien; veel min om aan te raken of te handelen. Want die dat doen verneemen doorgaans / dat het gene in 't voorbygaan of van verre dat of dat gelijkt te zijn / geheel wat anders is. Die vreese was 't die eertijds ook d' Apostelen beving / met datse Jesus in de nacht op 't water sagen gaan; 't vooroordeel (als geseid) ook daar toe helpende. Want sy wierden ontroerd: seggende, het is een spooksel; en sy schreewden van vreese. Matt. 14: 26. Mar. 6: 49. Joh. 6: 19. En hadde hen de Heere self niet toegesproken / en 't schip genaderd / om sich te klaarder te doen kennen: wie weet / waar sy van schrik gebleven waren? Want ook staat 'er / dat hy wel by 't schip quam; doch niet als om

daar in te zijn: maar stelde sich als ofte hy wilde hen voorbygaan. Dan moghter immers ook geen quaad, al ware 't self geweest het gene dat sy vreesden. Dit doet dan dat de menschen die iets meinen wel so vast te weten, dat sy 't ook wel aan een Koning souden na vertellen, wanneer 't er eens op aankomt niet meer konnen seggen dan Ahimaaz; ik sagh een groot rumoer, maar ik en weet niet wat. 2 Sam. 18: 29. Hy wist et trouwens al te wel: maar dese lieden weten 't waarlik niet: de vrees en schrik heeft hen doen wech gaan, ook wel vlughten, eer sy wisten wat; en achterhouden of doen stil staan, om echter verder ondersoek te doen.

§. 9. Daar blijft et noch niet by: maar dese schrik en vrese neemt dan voorts het oordeel wech, der menschen herssenen ontstellende, en d' inbeeldinge met allerhande vreemde beeltenissen vullende; in voegen dat de menschen meinen kraghtiglik te horen en te sien het gene niet en is, noch hen te voren ooit ook in gedachten quam. Die blote schrik (hoewel van God besonderlik verwekt) braght eertijds 't heir der Syriers van voor Samarien aan 't lopen. 2 Kon. 7: 6. So drukt Josefus 't uit: ἤρχετο τὺς σύρους ἐκφοβεῖν καὶ ταράττειν ὁ θεός. God hadde de Syriërs begonnen te verschrikken en verbasen, καὶ κτύπον ἁρμάτων καὶ ὅπλων ὡς ἐπερχομένης στρατιᾶς ταῖς ἀκοαῖς αὐτῶν ἐνήχει. en een gedruisch van wagenen en wapenen, als van een heir dat op hen aanquam, in hunne ooren doen klinken, in 't IX. Boek der Oudh. 2. hoofdstuk. Al evenveel of dat geluid ook waarlik in de lucht, of blotelik in hunne inbeeldinge geweest magh zijn; (of God op 't een of op het ander werkt, het wonder is al even groot) nochtans de schrik ging voor, so als 't Josefus meld: en onse Martyr leent sijn oor daar toe. De schrik ten minsten hinderde dat sy niet ondersochten, maar elk sijn best aan lopen teeg, so als de text v. 7. seit, om huns leevens wille. Doch 't is niet nodig, van sulx als wy dagelyx bevinden veel exempelen te melden: Erasmus toont ons in de t' samenspraak die hy den naam van 't Spooksel geeft, hoe seker Priester 's nachts, in besigheid om als een man de bose geesten te beswe eren en verdryven; als hy twee swarte peerden sagh, en die daar op geseten waren verborgen vuur ten voorschyn braghten; schoon 't gemaakt spel was, om hem verveerd te maken: hy schielik van te groten schrik bevangen, sich ik en weet niet wat verbeeldde; van twee vervaarlike en swarte Duivels, met gloeyende ooghen, die vuur bliesen vertellende. So weinig weet een mensch die van den schrik bevangen is, wat dat hy hoort of siet.

§. 10. Ik hebbe diergelijk aan eenen predikant in Friesland self ervaren. Hy was de ongeleerdste niet: maar had in sijnen omgang niets, behalven 't swarte kleed, dat na den predikant geleek. In 't aansien en in 't spreken beter iemant die de legers volgt gelykende, had evenwel gansch geen soldatenhert: maar licht oplopende, en also licht verlegen en vertsaagd, wanneer hem 't spits geboden wierd (ik spreek van tong of penn) was boven maten schrikkig en bevreest voor Spokery; so seer als hy gereed was, om ook te geloven wat men ergens sprak van Tovery. Hy woonde op het land,

en in een huis dat bloot stond aan den wegh / waar op de vensters sagen van de keuken daar hy sat / wanneer het volgende gebeurde. Hy hadde doorgaans jongelingen van voorname huisen by sich / om hen in 't latijn en anders / daar hy enig werk af maakten / te onderwysen. By duisteren abond namen dese quanten (welker een 't my self verhaald heeft) enen ruigen waterhont; den selven met gespalkte kaken / en gespannene vier poten / voor de venster houdende / en gings en weer / op en neer verschuivende: 't welk sich aan hem daar binnen bysterbreemd vertoonde; also de hond ook dus belemmerd geen geluid en gaf / of 't was vervalscht / en so te meer bequaam om den vervaarden dies te yselyker te verschrikken. Sy sagen vast door enen hoek der vensteren / hoe hy sich hield; en dat hy in de uiterste verbaastheid raakte. By hem doe binnen komende / bevonden sy hem gantsch besweet van bangigheid: en hoorden hem de wonderlikte dingen seggen / die ooit gebeurd of te bedenken zijn / en die hy seide effen daar gesien te hebben; niet anders weetende of 't was in waarheid so. Noch erger / 't gene ik met anderen hem self ghehoord heb ons verhalen; maar dat by somerdagh geschied / en hem op 't einde noch gebleken was. Met eenen sijner sonen / wien hy in 't boeren leven opbraght / door 't hooi-en zaailand gaande / hoort hy den jongen met verbaastheid roepen op sijn boersch ô! Heite! in Pestdjear; het gene hy meinde over 't gras of koren heen te sien: waar door 't gemeene volk een spokend plaagbeest (so sy meinen dat wel somtijds omgaat) plegen te verstaan. De Vader vragende / waar is 't? so als het hem de jonge wysen sal so rijst met een dat dier om hoog; en hadde / docht hem / een seer lange sneb / en 't onderlijf van eenen mensche onder uit hangende. Des roept hy wederom; ô heite! hy het al in man op. Want hem toescheen / dat dit so langgenebde dier den man also van boven af had ingeswolgen / so datmen meer niet dan de beenen sagh. Niet weinig schrikte dese vader / wanneer hy 't self de quam te sien. Mitsdie dat byster pestdier hoger over end geresen / so saghmen dat het op die beenen stond: en dat die sneb de steert was van een kalf / noch aan den huid vast / dien de man had over 't hoofd geslagen; sich voor de Son misschien te dekken / terwijl hy achter 't staande koorn of lange gras / sich op de kant van ene sloot gesett had om te rusten. Want van na by besien / so bleek aan heite en soon, dat het was de schoenmaker / die dese kalfshuid uit een boerenhuis gehaald had; en dus bekend / noch boven dien bekeven wierd / om dat hy dus onweetende met so veel schriks was voor een Pestdier aangesien. Ik segge / (en 't sal een ieder die verstand heeft met my seggen) dat sulke menschen niet bequaam zijn om te ondersoeken / wat Spook of Tovery is / of iet diergelijk.

II. HOOFDSTUK.

Hy moet ook weten wat de kraghten der Natuur vermoghen, en waar deselve stille staan.

§. 1. BEhalven dese twee gebreken / Voorvoordeel en Bevreestheid / moet hy / die van alsulke saken als wy spreke'reen reghtmatig en bescheiden oordeel geven sal / ook de bequaamheid hebben om van alles reght en wel te konnen oordeelen / so als hem die te voren komen; waar toe hem drie-derleye kennis nodig is: van 't onderscheid der Lichamen en Geesten; van beider kraght / hoe verre die kan gaan / en waar se stil moet staan; en laatstelik wat kraght dat by den mensche self is om iets uit te vinden / of in 't werk te stellen / daar de menschen mede te misleiden zijn. Want daar van geene kennisse te hebben / doet menigte van menschen dolen / om voor gespook / of toverye of besetenheid / of diergelyke Duivels werken aan te sien / het gene anders niet en is dan een uitwerksel der Natuur of menschelike herssenen: en daarom ook wel uit te vinden van sodanigē / die de verborgentheden der Natuur verstaan / of op bedriegeryen afgereght; of menigmaal bedrogen / en daarom niet so licht meer te bedriegen zijn. Dit alles is hier voor genoegsaam aangewesen / in 't I. boek III. hoofdstuk; dat d'oude konste der Magie anders niet dan een van beiden was: en in het III. boek doorgaans / dat het navolgens de Natuur niet anders wesen kan / en al wat self de Schrift van sulx vermeld / of menschen eigen doling of bedrogh van anderen geweest is. Nadien dan dat so overvloedig is getoond / so sal hier niet meer nodig zyn / dan slechs tot nader opening / hoe na 't voorschreven best te werk te gaan / van elx een proefstuk aan te wysen.

§. 2. Van 't eerste heb ik echter niet besonderlyx te seggen: om dat het algemeen is / en dat 'er naawlyx een exempel is te vinden / waar in de menschē niet en tonen / datse 't onderscheid van Geest en Lichaam niet verstaan; gelyk ten deele verder uit so veele proeven als ik in dit boek verhalen sal / noch te verneemen staat. Wat de Natuur vermagh / het gene voor d'onkundigen voor Duivels werk moght worden aangesien / dat sal een neerstig ondersoeker der Nature geheel anders oplossen. Men lese de Magia Naturalis van Baptista Porta / die verscheidene proeven daar van aan de hand geeft. Doch breeder word ons alles van den self den Kasper Schott / uit wiens beschryvingen ik alles / wat in 't Pausdom van de Tovery en Spokery geloofd word / op weinig na in 't XIX. en XX. hoofdstuk van mijn I. boek heb aangehaald / in beide syne werken aldaar XIX. §. 2. genoemd / en van Frommannus in sijn boek *de Fascinatione*, dat is van de Betovering, met menigte van proeven onderscheidentlik getoond. 't Is niet alleen dat vreemde dingen / ons verstand te boven gaande / waarlik door de kraghten der Natuur gebeuren komen: maar ook wel dat men sekerlik sal menen te gebeuren 't

gene

't gene niet en is; des menschen uiterlike sinnen op die wijse zijnde aangeraakt / dat sy 't geluid / de gedaante en de handeling / door hun geheel gesight / gehoor en gevoel / schoon onbedorven en volkomen / also verneemen / als of 't iet anders ware dan het is of wesen kan. 't Welk altemalen dingen zijnde van gemeene ervarentheid / en self d' ervarenste niet alles ondervonden hebbende: so magh die denken / dat het gene hem noch vreemd dunkt by gebrek van ondervindinge / wel also seer natuurlijk wesen kan als 't gene hy nu weet also te zijn; schoon het een ander niet en weet / die so ervaren niet en is als hy. Ik sal dan van die beiderleye saken / die onnatuurlijk schijnen en natuurlijk zijn / en die natuurlik anders schijnen danse zijn / vervolgens enige exempelen vermelden: van d' eerste in dit selfde / en van d' andere in 't naastvolgende kapittel.

§. 3. Wat in de kraghten der Natuur verborgens is / heb ik in 't III. b. XXII. §. 5-9. voor een deel getoond. En so als daar dat weinige slechs tot verklaringe geseid is: so sal dit hier nu daar en boven dienen tot bevestiginge van mijn seggen. Te weten / dat het gene men om der subtijlheid wille meint een werk te zijn van Geesten / door die voorseide aldersijnste en ondeelbare Lichaamtjes veroorsaakt word. De ridder Kenelm Digby in syne Oratie die hy dede in de hoge school tot Montpellier in Vrankrijk / ten tijde syner ballingschap uit Engelland / heeft seer veel wonderen daar van geseid / die hy met veel exempelen bewijst / en insgelijx verklaart. Deselve brengt hy dan tot sekere stellingen / van welken ik alhier de meeste kortelik vermelden sal / ter sake dienende die ik beweeren wil. Hy stelt dan.

,, 1. Dat het gansche rond der Lucht is vervuld met Licht. Dit licht is na Descartes meininge de aldersijnste stoffe die de Natuur ooit maakt / de plaats vullende die tusschen dese deelkens der Lucht / of kleine lichaamtjes waar uit die bestaat / noodsakelik moet zijn.

,, 2. Dat het licht vurig zijnde (dat is volgende Descartes van de allersnelste beweeginge; hoewel hy de nature van het licht door blote persinge / en niet door de beweeginge der allerkleinste bolletjes verklaart) van
,, de lichamen afvoert sulke kleine stofjes ofte deeltjes als men *Atomi*, dat is
,, ondeelbare, noemt: om datse natuurliker wijse niet kleinder gemaakt / ofte verder gedeeld konnen worden; also de Nature (seit Focylides Holwarda *Phys. cap. 5.*) in 't deelen en scheiden der lichamẽ maar tot seker bestek toe voortgaat.

,, 3. Dat volgens dien de Lucht niet anders dan een mengsel van
,, sodanige Atomes is.

,, 4. Dat sommige derselven worden afgetrokken of uitgehaald van de
,, Lichamen / door middel van de warmte die van buiten komt / ontstaan-
,, de door het licht dat op deselve afschampt: maar dat andere daar van
,, uitwasemen / dat is uitgedreven worden / door de natuurlike warmte
,, of beweeginge der allersijnste / en vervolgens aller snelste deeltjes die daar
,, binnen zyn.

,, 5. Dat ook door die beiderleye wyse deselve worden afgevoerd tot ene

,, wonderbare wijdte van de plaats der lichamen af / van welke sy ge-
,, komen zijn.

,, 6. Dat wanneer het Vuur / of enig heet lichaam de Lucht tot sich
,, trekt / en ook dat de gene dat in de Lucht is en daar in zijnde enige Ato-
,, mes die van gelijke Nature zijn als het lichaam dat deselve na sich trekt;
,, d' aantrekkinge van sodanige Atomes kraghteliker geschied / dan of de
,, nature derselven ongelijk ware. Desgelijx dat sich deselve lichteliker /
,, vaster en bestendiger met de deelen des aantrekkenden lichaams vereeni-
,, gen en vermengen. Dit stelt hy dan voornamelik in drie dingen: het ge-
,, wighste / meer of min; de dichtigheid of holligheid / en het fatsoen.

,, 7. Vervolgens acht hy / dat de Lucht alle lichamen des wee-
,, relds aan een schakelt. Laat het maar van dese onder weereld zijn / so lijd
het geen dispuit.

Zijne andere twee stellingen betreffen in 't besonder dat gene daar hy in dat schrift af handelt / en komt derhalven hier niet seer te pas.

§. 4. Het is mijn doen niet / dese stellingen als eigen te beweeren / of ook met reden om te stoten: hoe verre ik daar aantoe ben / heb ik ter gemelde plaatse van het III. boek al te verstaan gegeven. Ik heb alleenlik te betonen / dat die kennisse van d'allerfijnste stofjes / en derselver oversnelle en seer verre henen strekkende veelvuldige beweginge / ons d'ogen opent om te sien / hoe't alles kan natuurlijk zyn / het gene veelmaals aan de Toverp of Duivels werkinge word toegeschreven. Al even veel of alles op deself de wijse ofte ook op ene andere dan die van Digby te begrijpen zy; drie dingen zijn't voornamelik die ik gereed ben toe te staan / en goed te maken: 1. dat die seer fyne deelkens in elk lichaam zyn / 2. dat die gedurighlik ook ieder lichaam uit en in / en doortrekkende, d' oorsaak van allerley veranderinge zyn. 3. dat sy in ene lange reex aan een geschakeld zynde / te wege brengen / dat een lichaam / uit verscheidene deelē tsamengesteld / ook van een ander dat daar verre af is wel word aangedaan; en dat also't een lichaam op het ander / dat daar niet na by ontrent is / werken kan. Van dese stelling sal ik exempelen te berde brengen / die kenbaar / en derhalven in geen twyfeling te trekken zyn.

§. 5. Dat sulke kleine deelkens waarlyk zyn / behoeft men langer niet te twyfelen / na dat in dese eewe noch so veel is uitgevonden / het gene by den oudē noch niet / of ten minstē niet so klaarlik is bekend geweest. 't Vergrootglas doet ons nu voor ogen sien / het gene 't bloot gesight / noch geen der uiterlike sinnen door sich self gewaar kon worden. D' ontdekkinge van vele wonderen door middel van deselve heeft den volneerstigen en weetgragen Delvenaar Antonius van Leeuwenhoek by alle schrandere doorsoekers der Nature seer vermaard gemaakt. Die te verhalen soude ons bestek te buiten gaan: doch sullen weinig staaltjes ons in desen nodige voldoeninge konnen geven. Ik vind in syne Brieven daar af uitgegeven / dat hy in een klein stukken eiken hout / ontrent de anderhalve strobreed lang / en

maar de helfte van een stroobreed in de breedte/(also geen enkel stroobreed in het vierkant zynde) wel ses en dertig duisend deelkens onderscheiden; so als ik uit de prent daar by gevoegd slechs uit den ruwen hebbe konnen rekenen. En dat noch wonderliker is; in 't sap des wynstoks heeft hy deelkens konnen onderscheiden/die een millioen kleinder waren dan een grof sandtje/ ende nochtans ieder met vyf ledekens voorsien; na welke onderbindinge dan ieder sand koren/ in 5. millioenen of 5000000. deelkens soude konnen onderscheiden worden. De Aal of Paling heeft geen schubben/ datmen sien of voelen kan: maar door syne glasen daar na siende/so bevind hy/dat deselve niet alleenlik schubbē heeft;maar dat een van de kleinste noch uit ses of seven duisend deeltjes is bestaande: 't welk alle gemeene verwondering te boven gaat. Om alles niet te seggen: wat kleinder beestje dan een myt/ die in de kaas of in het hout gebonden word? 't moet al syn sand zyn dat kleinder zy. Nochtans is 't een volkomen beestje/ niet alleenlik alle leden/ maar ook noch wel hairkens aan een deel derselve hebbende. Denkt dan eens om syn ingewand/ syn bloed/ en dessefs omloop/in hoe kleine syne deelkens dat dan noch wel moet bestaan. Dit laatste geest sorglides ter aangemelde plaatse tot bewijs.

§. 6. Het ander stuk dat ik van dese Atomi te seggen hadde/ is die gedurige beweeginge derselver/na buiten en na binnen toe der tastelike lichamen/ die uit millioenen duisenden derselver zijn vergaard; en so veel tasteliker als deselve dichter sluiten ofte groter hoop te samen brengen. Een boom of plante/of het lichaam van een beest/ so ook eens menschen lichaam wast en groeit gedurig aan/ so wel van binnen als van buiten/ en door en door. Die wasdom komt van buiten aan/ door 't aantrekken van de fynste deeltjes uit der aarde/ lucht en 't water; daar het vuur en warmte by komt/die deselve deelkens scheid/beweegt en af en aan voert: som en siet dat nooit iets uit der aarde wast/ dan daar die vier hoofdstoffen tsamen komen. Van binnen kan geen aanwas komen/daar niets en is: als by exempel van het eerste korenken of saadtje/daar een plant of boom uit wast/ dat sich geopend hebbende ten eersten maar een teder rijsken uitschiet; het welk nochtans inwendig pit/ wat uiterliker houd/ en buiten bast is/ alsmen siet. Indien nu maar den aanwas van die deeltjes sich daar buiten om settede/ ende geen derselve tot na binnen door trok: so moeste nooit het pitt/ of 't hout/ maar enkelik de bast vermeerderen; waar van men echter gansch het tegendeel bespeurt/ also het binnen also wel als buiten sijnen wasdom heeft. De spijs en drank na binnen ingenomen/ en met so veel veranderinge alsmen weet/ alleenlik door de keel/ de mage en 't gedermte henen trekkende: word weder uitgelaten/ na 't uiterlik bemerken even veel als ingenomen was; wanneer het lichaam na behoren is gesteld/ de fijnste deeltjes door en door trekkende/ en den wasdom makende. Maar so daar ook geen andere uit het lichaam trokken: so soude nooit de wasdom ophouden; veel weiniger in 't tegendeel het lichaam wederom afnemen en uitsterven/ alsmen siet. Waar uit dan blijkt/ dat daar is ene gedurige door-

 stra-

stralinge der deelkens / af en aantoght / so ons 't gevolg en d' uitkomst leert: al is't dat dese deelkens veel te klein zijn om der selver af en aankomst of beweginge te konnen sien.

§. 7. Het derde was die schakeling der Atomi van eenerleyen aart aaneen / waar door het eene lichaam van het ander ook word aangedaan / en vernomen / schoon een goed stuk weegs daar af zynde ; al en is 't niet door 't gehoor noch door 't gesight / dewelke in beweeginge / dat van de lucht / en dit van 't licht bestaan / van 't eene lichaam tot het ander. Want met den reuk is dat geheel wat anders ; hoewel de smaak ook niet is sonder het aanraken van het smaaklijk lichaam. De Reuk is door 't uitwasemen der fijnste deeltjes van het een en 't intrekken tot een ander lichaam / daar sy vast haken aan die deeltjes welke dus geraakt / dievoegen d'andere tot aan de hersseus toe bewegen / dat het begrip daar van sodanig zy als 't wesen moet / het gene word genaamd de Reuk. Dat nu deselve meer dan ene blote beweeginge der lucht zy / geven alle kenners der Nature te verstaan / so oude als niewe. Aristoteles maakt er enen rokigen damp af / die uit het lichaam datmen riekt tot de neusgaten intrekt: de hedendaagsche stellen 't insgelijx in 't raken der uitwasemende fijne deeltjes / des eenen lichaams aan die van het ander / die deselve aan en inhalen. Dit sienwe dat sich verre henen strekt / na dat die deelkens veel of weinig zijn / of kraghtiger bewogen werden / of sterker aangehaald.

§. 8. Het gene ik hier meer af seggen wil / dat sal ik met de woorden van den ridder Digby doen / die daar in sijn *Theatrum sympatheticum*, dat is Schowburg van medeneiginge, aldus van schrijft. Dat het is ene vreemde subtijlheid der Atomes, die uitgaan van de leevende lichamen: door welker middel de honden in Engelland op den reuk sullen volgen, meer als veel mylen, de pisse van een mensch of beest, dat den wegh voorbygegaan sal zyn enige uren van te voren, en daar door den mensche of het beest sullen vinden datmen soekt. Ende niet alleen dat ; maar sy sullen vinden enen groten hoop steenen, die iemant met syne hand geraakt sal hebben. Derhalven kan 't niet anders wesen ; of daar moeten op de aarde ofte op de steenen sich verhouden stoffelike deelkens van het lichaam dat deselve aangeraakt heeft: schoon datselve niet gevoeliglik daar door verminderd is ; niet meer dan 't ambergrijs of spaansch leer; die hunnen reuk wel honderd jaren lang, sonder merkelike minderinge van den hoop of reuk, dien sy behouden, van sich geven. Den Rosemarijn die uit Spanje komt ruikt men seer verre. Ik hebbe gereisd te water langs die kuste, wel drie of vier malen, ende bemerkt dat de bootsgesellen wetē, wanneerse noch 30. of 40. mylen (hy verstaat engelsche / geloof ik / welker drie eene ure gaans uitmaken) van deselve zyn, dat sy die kust genaken, en dat door de leevende reuk van den rosmarijn. Ik hebbe self den Rosmarijn so na geroken, als of ik enen tak in de hand hadde, wel twee of drie dagen te voren eer wy 't land ontdekten. 't Is waar dat wy den wind tegen hadden: (maar dan moest de reuk ook niet so verre gaan / als voor wind af.) D' historien getuigen ons, dat de gieren wel twee of 300 mylen (dit neem ik evenwel so breed niet aan; het

het tiende deel daar af is my genoegh) zyn gekomen op den reuk aan, na de krengen en dode lichamen, die na enen veldslagh op de aarde waren liggende gebleven. 't Is dan noodsakelijk, dat die Atomes van de dode lichamen tot daar toe door de Lucht zyn gevoerd geweest; en dat dese vogels, die lucht eens hebbende gevat, deselve tot haren oorsprong toe vervolgd hebben; alwaar sy veel sterker is, om datse nader is.

§. 9. Noch kleinder deelkens dan degene diemen rieken kan / dat is so klein / dat de reukleden noch te grof zijn om deselve te gevoelen / zijn volgens het voorgaande licht om te begrypen. Want nademaal wy niet en weten/tot hoe verre de Nature ten uitersten kan komen in de deelinge: so heeftmen even seer te denken / dat self de reuk te kort komt om noch kleindere deelkens te verneemen / als het gesight op duisenden van deelen na te kort komt om te sien. Ik segge / so als enige veel duisendmaal te klein zijn voor 't gesight; alsoo ook andere noch so veel fijnder/ veel te klein zijn voor den reuk. Die zijn 't dan ook/ door welken d'aller wonderlixte werkinge van *Sympathie* en *Antipathie*, dat is/ van Medeneiginge en Tegenstrevinge ontstaan / van welken de voorseide Digby in 't gemelde schrift so veele aanmerkelike proeven geeft; met welken hy sijn *Pulvis sympatheticus*, Poeijer dat is / stof van medeneiginge poogt goed te maken. Waar van terstond een weinig sal te meldē staan;:mits dat ik mynē Leser eerst indachtig make/dat hy daar af ook ongetwyfeld wel so veel gehoord sal hebbē en gelesen/ dat niet sal nodig zijn alhier te seggen; hoe d' ouden sonder oorsaak sich beroepen hebben op d'*occultæ qualitates* verborgene hoedanigheden, als oorsaken van toe-en tegenneiginge der lichamen/ ook der dieren en der menschen. Want nu de latere ondersoekers der Nature weten aan te wysen / dat sulx door de ongelijkheid of gelykheid van de alderkleinste deelkens of Atomes / en derselver ongelyke of gelyke drift en veelderley beweeginge / geschied.

§. 10. Dit alles moet nu dienen om te denken / dat seer veel wonderlike werkingen/die wy uiterlik niet maghtig zijn te weten uit wat oorsaak sy ontstaan; en echter aan dien drift / versamelinge of scheidinge der aldersijntjes raseltjes, dus ofte so / zijn toe te schryven. Des heeft sich niemant daarom tot de werkinge der Geesten / en besonderlik des Duivels (als of daar anders ook geen geesten waren / of geen so kraghtig noch so konstig als de Duivel) te begeven: so lang hy niet en weet wat noch lichamelik geschieden kan. En het verwondert my / so dit geschied van sulke die gene swarigheid en maken te geloven / dat men op voorseide gronden self dese wonden kan genesen/door het behandelen van 't reed schap daar die door gemaakt zijn / of een deel des bloeds daar uit aan 't mes of sweerd noch kleevende, al is 'er de gewondde self niet by: gelijk deselve Digby die voorseide Schowburg daar geheelik toe heeft opgeright. Hoe sy ook iets meer aan den Duivel konnen laten/die dit niet ongerijmd en achten/ indien de siekte of besmettinge van d'een in 't ander lichaam kan worden overgesett; van mensch tot mensch / van mensch tot beest / van mensch of beest tot boom of plante; in dier voegen / dat de een daar van verlost / en d' ander met deselve weder-

om bevangen word. Want dus besluit Frommannus de Fascinat. pag. 1021. *Transpantatoriam morborum curam non esse simpliciter è censu rerum naturalium proscribendam*, dat de wyse van de geneesinge der siekten door overplantinge niet enkelik als onnatuurlijk te verwerpen zy. De kraght der Inbeeldinge / in 't XXI. hoofdstuk van het III. boek getoond / is ook hier in gegrond. En so de woorden kraghtig tot beleesinge of tot besweeringe te achten zijn: men sal die kraght dan moeten stellen in 't beroeren van 't gehoor / en daar door d'inbeeldinge: gelijk ook door deselve somtijds siekten te genesen zijn. En waarom niet so wel ook te genesen / als het seker is / dat die daar dikmaals uit ontstaan? Wat meer is / het ontdekken van verborgen goud of silver / ja van moordenaars / op heden wakker leevendig in Vrankrijk / word aan dese self de oorsaak als natuurlijk toegeschreven; so als het verder in het XXIII. hoofdstuk / uit een neerstig ondersoek van verschejde sekere geschiedenissen blyken sal.

§ 11. Nu sullen wy eens sien / of iets ter weereld ooit of ooit gebeurd zy / datmen Spook / of Tovery of diergelijke noemt / het gene niet aan dese Atomi zy toe te schrijven; dewelke veelsins sich beweegende / sich scheidende of tsamenpakkende / sodanigen gesight / gehoor / beweeginge / in en omtrent de menschen werken konnen / als aan de Geesten / en besonderlik den Duivel / toegeschreven worden. D' exempelen / hier na te melden en te ondersoeken / sullen wy eerst aan dien regel der lichamelike deelinge en beweeginge beproevē / eer dat wy aan de Geesten komen. Want buiten twijfel is 't behoorlijk / 't gene wy lichamelik verneemen eerst lichameliker wyse / en in de nature der lichamen te gaan soeken: eer dan sulke Geesten te versinnen / die lichamelik / of immers onbedenkeliker wijse op een lichaam werken; en also dien toevlught in de plaats te stellen van d' *occultæ qualitates* de verborgene hoedanigheden. Want dat is gelijk den Heidenen / wanneer sy d' oorsaak of de wijse van een ding niet maghtig waren te begrijpen / het seggen seer gereed was / dat een Dæmon 't dede; dat heden so de Kristenē in diergelijk geval den Duivel 't werk toeschrijven / of sy seggen / het is Tovery. So veel te erger noch / dat gene wel de helft der Dæmons goed / en ook voor Goden hielden; en onse Kristenen den Duivel voor het hoofd der boosheid en Gods vyand kennen. Ja ook / datmen onkundig wat Nature self vermagh; iets onnatuurlijk achten / en dat evenwel den Duivel eigen maken.

§. 12. Want als dit eenmaal vast staat / dat het schepsel van den Schepper is bepaald / en dat de kraghten der Natuur niet verder gaan / dan aan die palen toe: so moet het nooit by ons in overleg genomen worden / of iets door Tovery of Duivels kraght geschied of niet; wanneer wy voorhands weten / of ten minsten so geloven / dat het natuurlijk niet geschieden kan. Dat heb ik het II. boek in 't 34. hoofdstuk §. 17. al eens geseid. Men sie daar vorder na / wat ik van 's Duivels onvermoghen segge: en heb ik ongelijk / men tone dat hy 't minste boven de Natuur vermagh. So niet; men segge nooit / dat iets door Duivels kraght van menschen is gedaan /

daan / het gene hy door wien sy 't souden doen niet doen en kan. Dit sal ons over al hierna te passe komen / wanneer wy ons tot ondersoek van die vertellingen begeven sullen / waarop de menschen bouwen hunne Onderbindinge van Toverp. En dat sal ons dan tweederleye nuttigheid te wege brengen. Ten eersten dat wy platt uit valsch verklaren/al wat wy weten dat natuurlik niet geschieden kan: also ik mynen sinnen niet en magh betrouwen 't gene door deselve voor sodanig word begrepen / dat het myn gesond verstand of Gods uitdrukkelijk getuigenisse in sijn Woord verklaart onmoghelijk te zijn. Ten anderen / dat wy daar uit ook reden nemen / om self in 't mogelijk veel voor verdacht te houden / dat het misschien so niet en is als 't ons toeschynt: dewyle self 't onmoghelijk den schyn kan hebben van een wesen dat niet wesen kan. Want lichter sal sich iemant door den schyn van iet bedriegen / indien hem geen bekende onmoghelikheid en hindert om 't voor waarheid aan te nemen: en ter andere zyde noodsaakt tot een dieper ondersoek / om toch wel te moghen weten wat het wesen magh / het gene sich so duidelik vertoont voor 't gene dat niet wesen kan.

§. 13. Ik sal dit met exempelen uit Gods onfeilbaar Woord verklaren. Als Moses in den Braambosch sagh een vuur / en dat de braambosch niet en wierd verteerd: so seide hy / ik sal my nu daar henen wenden, besien dat groot gesight; waarom de braambosch niet verbrant. Exod. 3: 2/ 3. Wanneer Nebucadnetsar de drie jongelingen met enen vierden in den brandenden oven sagh: doe ontsettede hy sich, ende hy stond op in der haast, en seide tot syne Raadsheeren: hebben wy niet drie mannen in 't midden des vuurs gebonden zynde, geworpen? Siet ik sie vier mannen los wandelende in het midden des vuurs, en daar en is geen verderf aan hen. enz. So d'een als d'ander beslotē/ dat het gene sy so klaar voor oghen saghen/ meer dan natuurlijk was / so als sy 't sagen. Derhalve wilde Moses nader komen / om te sien of 't so al was gelijk hy sagh; en vraagde der Chaldeën koning sijne Raden / of hy te voren ook al wel gesien moght hebben. Maar Moses hoorde aanstonds aan de stemme uit dat vuur / dat hem niet nut noch nodig was / een nader ondersoek te doen: en so die koning ook al sonder vragen/sagh self dien vierden aan voor meerder dan een sterflijk mensch. Noch Moses / in de wijsheid der Egyptenaren onderwesen, (Hand. 7: 22.) noch sulk een heidensch koning hadden hier het minste achterdenken op de Toverkunst; terstond besluitende (gelijk het van den laatsten klaar staat uitgedrukt) dat dit wat goddelijx moest zijn. Self ook de Toveraars / wanneerse klaarlik sagen / dat de Luisen door den dienst van Moses en Aaron voortgebraght/ in waarheid luisen waren: so wierdense geperst / rond uit te seggen / dat dit Gods vinger was. Exod. 8: 19/ 20. Doch nu ter tijd dat so geen meer Mirakelen geschieden/ so iet gesien word of gehoord/dat wy om redenen geloven moeten geen besonder wonderwerk van God te zijn / op sulken wijse als 't voorseide was / om sijne heiligheid door sulk bewys van sijne mogentheid te openbaren; en 't komt ons al so seer onmogelijk te voren: so moeten wy onse eigene ooren en gesight mistrouwen; en denken dat wy seker-

lik

lik bedrogen zijn. Van desen aart zijn vele saken daar ik in 't verbolg af spreken sal.

III. HOOFDSTUK.

Sulx is ook in die dingen te bespeuren, die niet in wesen, maar in schijn zijn aan te merken.

§. 1. OM dan 't voorseide te verbolgen/ na 't gene dat in 't naaste hoofdstuk §. 2. in 't gemeen voor af is aangemeld: so sietmen niet alleen/ hoe seer sich de Natuur somtijds verbergt/ ontrent het wesen veler dingen; waar door 't bes waarlik is te komen tot de kennis van de reghte oorsaak wonderliker werkingen/ die ons dikmaals te voren komen: maar ook wel menigmaal/ hoe seer sy (so te seggen) met de menschen speelt/ om hun verstand en oordeel op te scherpen. Gelijk een schrander meester somtijds sijnen leerlingen iet verkeerd voorstelt; niet om hem te misleiden/ maar om hun oordeel te beproeven/ en hunne opmerkinge te verwekken. Is nu het kind so dom/ of so onachtsaam/ dat het dese streken niet en merkt; het is sijn eigen schuld. So moet et ons ook gaan; wanneer men niet in acht wil nemen/ hoe somtijds de Natuur ons maar den schijn der saken geest/ die wy verkeerdelik dan voor de saken self begrijpen: het zy dat onse sinnen onbedorven of ook bedorven was. Ik segge dan/ dat lichtelik ons oordeel dolen kan/ om een besluit te maken/ na 't gene sich uitwendiglik aan ons Gesight/ Gehoor/ Gevoel/ vertoont; (het komt hier op de Reuk en op de Smaak so seer niet aan) van 't gene waarlik so niet is. En dit/ om dat ons oordeel dan alleenlik op een van die uiterlike sinnen rust; die daar toe niet genoegsaam is. Ik sal derhalven om niet lang te zijn/ van elx maar een exempel melden.

§. 2. 't Gesight/ het edelste der uiterlike sinnen/ wat geef et niet al schijns/ daar niets dan 't wesen achter sitt? Ik spreek van 't gene niet daar 't in bestaat/ noch ook hoe wonderlijk het maaksel onser ogen zy: also ik dat den ondersoekers der Nature laten moet/ als buiten mijn bestek/ en voor een groot deel boven mijn bereik. Maar 't gene elk een dagelijx ontmoet/ sal ons de sake die wy onder handen hebben/ genoegh voor ogen stellen. Twe dingen zijn 't die ons gesight gedurig oefenen/ de weerstuit en d' afstuitinge der stralen van het Licht. De weerstuit doet/ dat wy ons eigen self in eenen Spiegel sien. Die nooit van spiegels iet geweten hadde/ en soude die niet wonderlik versteld staan/ hy al dus hem selven tweemaal sagh! en noch veel meer/ indien hy sich in 't water nooit gespiegeld hadde! Laat ons hier na sien/ als 't eens op bedrogh van menschen aankomt/ watter menig door dat middel al bedrogen word. Maar heeft wel iemant ooit so grof gedwaald/ (of hy moet sott of noch een kind geweest zijn) dat hy de bomen/ huisen/ menschen/ op de kant eens klaren waters staande;

der-

derselver schijnsel siende in dat water/ abereghts daar tegen aan sal seggen/ dat het waarlik bomen / huisen / menschen zijn? Of so hy ook de Sonn of Maan gelijkerwijse siet; sal hy dan meinen dat hy waarlik noch een andere Sonn of Maan door desen Aartkloot heen / aan d' andere zijde van den Hemel siet? Het heeft hem de Onderbindinge geleerd/ dat dit maar schijnsels zijn. Maar so hem diergelijk iet buiten dat gewoon en daghelijx gesight gansch ongewoon ontmoet: behoort hy niet wel eerst te denken / dat dit so wel natuurlijk wesen kan / als iet van 't gene dat hem al den dagh te voren komt; eer dan hy daar uit oorsaak neme/ om op Spook of kunst des Duivels eens te denken?

§. 3. Gelijk nu dat gewoonelijk gesight is door den weerstenit van de stralen van het licht: so breng ik hier nu by iet dat door't breken en afschampen van deselve stralen word veroorsaakt. Sodanig is/dat niet alleenlik 't maaksel van een lichaam sich aan ons gesight verandert; gelijk wanneer de bodem van een vat vol water veel ondieper schijnt;of dat een riem of kloet in 't water sich vertoont / als of hy omgebogen of gebroken ware: maar dat ook de koleur of verwe wel geheel verandert / en so daar door iet anders aan 't gesight vertoont dan 't waarlik is. So kan de Son door een geschilderd glas / iet daar de stralen steuiten ook de verve geven van dat glas; en aan de Lucht en't water als van bloed/wanneer sy door de dampen straalt/ die 's morgens rusten op de kimmen. Hier past nu nett het gene ons in de H. Schrift met dese woorden word gemeld. Wanneer de Moabyten hoorden dat de koningen (van Juda/Israël en Edom) opgetogen waren om tegen hen te strijden: . . . . ende sy sich 's morgens vroegh opmaakten / en de Sonne over dat water opreês: ('t welk door den wegh van Edom was gekomen) so dat het land dies tijds met water vervuld was: so sagen de Moabyten dat water tegen over rood, gelijk bloed. Dies seidense, dit is bloed: de koningen hebben voorseker sich met den swerde verdorven, ende hebben d' een den anderen verslagen. Nu dan, aan den buit, Moabyten! Welke uitrekening hen qualik bequam; als verder is te sien 2 Kon. 3: 20. Slechthoofden alsse waren: hadden dese Arabiers dan doe niet eenen Magus of Natuurwijsen in hun leger? of wasser niemant die ook buiten dat van self ooit diergelijk ervaren hadde? Veel eer altoos/dan dat sijn leven iemant sulken menschenslaghtinge vernomen hadde/waar van het bloed als waterbeken over d' aarde stroomde; so dat het ook van verre was te sien. So licht geloofmen 't gene men geneigd is te geloven/ en meint de mensch te sien het gene hy wenscht te sien.

§. 4. 't Gehoor is insgelijx die doling onderworpen; wanneer de mensche dat alleen gebruikt / om van een ding dat nader ondersoek vereischt/ voorbarig een besluit te maken. De weerstenit van die dreuninge der Lucht waarin 't gehoor bestaat / doet somtijds wel dat eene selfde bewceginge meermaalen na malkander 't oore treft; en dat alſo een selfde klank eens uitgegeven twee/drie en meermaal word gehoord. Dit word dan weerklank, in 't grieksch *Echo*, klank, en so ook by ons genoemd. Somwijlen word de stem of het geluid in 't voort en omgaan van dien dreum / door perssinge der

C naauw/

naauw rond om beslotenlucht / so merkelik vergroot; dat een gesiffel of geblaas alleen wel tot een sterk geluid gedyen sal: of dat de stemme die van verren komt gehoord word als naby. Van veel exempelen / die boven het gemeen daar af wy daghelijx bevinding hebben / na 't oordeel der verstandigen merkweerdig zijn; sal ik maar weinige vermelden / die meest ter sake dienen: also wy anders wel een boek daar van alleen / so groot als dit is / souden konnen maken.

§. 5. Hieronimus Cardanus / vermaard by luiden van geleerdheid / heeft ons voor 140. jaren / in sijn 18. boek *de subtilitate* van de scherpsinnigheid dit voorval onder anderen beschreven / hem van den genen wien 't gebeurd was self verhaald. ,, Een van des Prinssen raad by nacht alleen sich vinden-
,, dende op 't pad / langs een rivier / en geen ondiepte kennende daar hy
,, moest overgaan / begon te roepen och! Daar op so hoort hy 't self de van
,, andere kant / en meinde dat het was een mensch / dies vraagt hy in 't I-
,, taliaansch (gelijk de spraak van 't land is) *unde debo passa?* waar moet ik o-
,, vergaan? de Echo antwoord hem / *Passa*; dat is / kom over Waar op hy we-
,, derom *qui? qui?* hier? hier? Daar sagh hy dat een draaikolk was / ende 't
,, water boven maten bruisde: des hy verbaard noch eens riep *debo passa qui?*
,, moet ik hier over? Den Echo antwoord / *passa qui*, hier over. Hy vraagt
,, noch meermaals / en hy krijgt al een bescheid. Hy echter siende / dat het
,, water seer onstuimig was / en daarom op die stem sich niet betrouwende:
,, had andere reden om te denken dat geen mensch hem so toeriep: also die
,, soude geseid hebben / *passa*, ga over; ende niet even als hy / *passa*, overgaan.
,, Dies keert hy om de sekerheid / en mits de nare nacht weerom: vertelt na
,, weinig dagen aan Cardanus / wat hem wedervaren was; en hield dat
,, het de Duivel was geweest / die hem aldus om hals had willen helpen.
Maar onsen groten filosoof Cardanus was het weinig konst te raden / dat sijn goede vriend alleenlik van den Echo dus bedrogen was. Hy heeft vervolgens over 't self de stuk noch veel te seggen / het gene de latijnsche Leser kan sien.

§. 6. Doch 't gene ik op het twede voren aangetekend boven noch al vermeldens weerdig achte / vinde ik by Kasper Schott uit Kircher (beide Jesuyten) dus verhaald. ,, By Syracusen / oude stad in 't koningrijk Sicilien /
,, is heden noch een holl getimmer *Carcer dionysii*, dat is / de kerker of 't ge-
,, vangenhuis van dionysius van ouds genaamd. Dat is van dien tyran / (al
,, eer daar koning) sommen houd / met voordacht so gemaakt / dat een gevan-
,, gen niet eens konde asemen / of 't moest gehoord worden. 't Gebouw
,, heeft de gedaante van een Oor / waarin de stelling der Natuur is nage-
,, volgd. Op heden de voornaamste doortoght zijnde toegemuurd / so ie-
,, mand een geluid geeft in de holligheid / die slangswijse is gekronkeld en
,, op 't einde langs hoe naawer toeloopt / so sal het tweederleye werkinge te
,, wege brengen. De eerste / dat het sal de stem vergroten in voegen dat een
,, bloot geraechel als een donderslagh / en eens de vlakke hand geslagen aan

,, den

" den mantel / 't lossen van een grof geschut gelijken sal. Het ander / dat
" ook een geluid verdubbeld word; in voegen dat twee tsamen singende / een
" nett accoord van vier verscheide stemmen sal te horen zyn. Dit heeft
" Kircherus in den jare 1638. selfs ervaren / en Schott acht jaren na hem
" even eens: behalven 't laatste / dat en heeft hy niet vernomen; misschien
" om dat de plaatse wat veranderd was; want hy se niet in alles so bevond
" als Kircher schrijft. Siet daar nu echter / Leser / hoe dat die beide Jesu-
" yten sulk een wonder buiten Tovery bemerken: gemerkt sy beide gaar ook de oorsaak vinden in de konst van dat gebouw / en niet desselfs veranderinge voor den tijd / ook de veranderinge van stemm.

§. 7. Ik vrese maar te lang te vallen; soud anders mede wel wat seldsaams melden / het gene ik self alhier bevonden hebbe in 't gebow der Remonstrantsche kerk; doe ledig / en so holler van geluid / dan ik kan denken dat het is wanneer daar in gepredikt word. Staat d' een daar op de galery aan 't een eind / in de boekkamer / en de deur is open: so hoort hy enen anderen aan gene eind op den predikstoel / stijf spreekende / gelijk van verre so als 't is: maar trekt hy dan de deure toe / so en behoeft hy op den predikstoel maar soetelik te spreken; en d' ander sal dat horen even eens als of dat gene die daar spreekt maar effen buiten aan de deure stond / en sy maar twee voet van malkander waren. So sietmen dat ons ook 't Gehoor / hoewel gesond en wel gebruikt / natuurlik wel bedriegen kan / indien wy op d' omstandigheden die daar by behoren / ook geen acht en geven. Des heeft ook niemant al te seer daar op te bouwen / om Spokery of Tovery te melden / dat hy het self gehoord heeft of gesien. Want kan ons dat ook missen / daar gansch geen oorsaak is van achterdenken; gelijk dat in de Remonstrantsche kerk / daar 't gansch niet vreemd kan heten / so daar waarlik iemant aan de deur quam staan en spreken / als wy binnen zyn: hoe veel te meer / indien wat seldsaams ons van die natuur ontmoet / daar reden is van nabedenken / dat iets besonders achter sulk een voorval schuilen moet?

§. 8. Dus verre hebben wy 't Gesight en het Gehoor in sijn geheel gesien; so dat het niet bedorven was: het werktuig elk sijn voorwerp so ontvangende en ook vertoonende / als 't van nature maghtig is te doen / na die omstandigheden daar het van bepaald is / om ietwes dus of so te horen of te sien. Wy merken / dat een mensch sich daar op altijd niet genoegh betrouwen magh; insonderheid wanneer 't iet ongewoons is 't gene hy siet of hoort. Waar uitmen magh besluiten / dat een mensche van gesond verstand / gesight en gehoor / niet lichtelik uit eigene ondervindinge besluiten kan van 't gene Spokery of Tovery genaamd word: maar dat hy al vry wat meer in acht moet nemen / om vast te gaan. Maar somen nu eens wil bemerken de gebreken onser Sinnen / die so verscheiden en so veel zijn / dat wel een mensche selden sonder 't een of 't ander zy: so sal d' onsekerheid noch groter zijn. De mensch en oordeelt van geen ding ter weereld / het gene door de sinnen te begrypen is / dan door de kraght van Inbeeldinge; die als 't af druksel van dat gene 't welk ons door de Sinnen

word vertoond/ ontvangt en voorstelt aan 't verstand: gelijk de schildery of schets of teikening van iet dat buiten ons Gesight is word vertoond aan 't oog. So nu d' inbeeldinge niet goed en is/ dat is so dese schildery niet deugt; of 't voorwerp niet also vertoont gelijk als 't is; so word het oordeel ook mis- leid. Nu zijnder menigte van saken die d' Inbeeldinge bederven; iets aan 't verstand vertoonende dat anders is/ of ook wel niet en is: gelijk 't den schil- der ofte teikenaar aan reedschap of de reghte stof of verven wel ontbreken kan/ om ietwes na sijn ware wesen af te beelden. Die nu niet weet dat daar iets aan gemangeld heeft/ sal uit die teikening nochtans een oordeel maken van dat gene/ dat hy daar buiten ende uit hem selve niet en kent. So is 't ook met hem/ die iets meint of dus of so te horen of te sien; niet weetende dat aan de teikening daar van in sijne herssenen iet feilt/ of immers niet so verre eens denkende: en so is 't dat hy in sijn oordeel dan bedrogen word. En die bedor- vene fantasie of inbeeldinge word by 't gemeen doorgaans inbeeldinge of fantasij genaamd. Maar so het reghte fantasij of inbeelding is van iets dat wesen heeft: so moet de sake konnen zijn/ die sich de mensch verbeeld/ en ook sodanig als hy sich verbeeld; so verre als 't voorwerp hem van buiten door de sinnen aangekomen is. Doch laat ons eens bemerken/ wat wel 't meest is dat d' inbeeldinge verandert of betreft.

§. 9. Wy sullen ons niet al te ver of diep in de Natuur begeven/ om d' oorsaken in hun eigen aart en werkingen te ondersoeken: maar ons wel houden by dat gene dat ook de gemeene man gewaar word/ en dat hem daarom dies te beter te beduiden is. De slaap is ons altoos gemeen en wel bekend: en 't dromen word een ieder dagelijx gewaar. Wanneer de geesten grover/ en so trager, of ook wel lichter/ en des ook te ongestadiger; of over- daad of last van al te swaare spijs of sterken drank/ of door gebrek van matig koken in de maag; de herssenen beklimmende/ deselve so belemmeren: dat d' inbeeldende kraght/ in 't midden (somen acht) geplaatst/ geen ware beeltenis kan maken; de toegangen door de zenuwen en pesen tot de innerlijke sinnen dan meer dan min beneveld zijnde en gestopt. Gelijker wijse kan een men- sche wakende door heete koorts/ door schrilt/ door miltsiekte of swaarbloe- digheid/ waar uit swaarmoedigheid ontstaat/ so feer in sijne herssenen ont- steld zijn: dat d' inbeeldende kraght hare oefening niet na behoren doet/ en vreemde schilderyen maakt. Ook kan 't gebrek van 't nodig vocht/ waar door de geesten niet doorstralen na behoren/ die schildery verbalschen/ of nevens d' andere indruksels der hersenen wel anders doen gelijken dan de selve souden doen alleen. Gelijk als ook/ terwijl ik dit nu schrijve/ den inkt te dik of te dun/ of te droog; of de spleet der penne al te klein of te groot/ of door dikken inkt daar aan bedroogd zijnde verstopt: seer veel ver- anderings in de letters maakt/ en dikwijls d' eene wel doet lesen voor de an- dere. Of 't maakt een kladde diemen voor een letter neemt; of word een letter uitgelaten/ die te bleek was uitgedrukt: 't welk dikmaals 't woord geheel verandert in den sin. Het scheelt ook veelmaals aan 't papier/ ge- lijkmen weet. Dus kan het brein of 't herssenblies alreeds ontsteld zijn: sulx dat ook wel gesonde vochtigheden/ of wel der selver geesten daar gekomen/

niet

niet behoorlik werken. Het onderscheid van man of vrowspersoon / van jong en oud / doet ook niet weinig tot de sake. Nochtans / mitsdien dat dit gebrek nooit algemeen is; maar slechs die deelen treft / daar de opdampingen der ongematigde vochtigheden na toe trekken en sich setten: so kan een mensche lichtelijk ontrent maar een weinig saken of door ontsteltenis of door droefgeestigheid verbysterd / en buiten dat in alles by volkomenen verstande zijn.

§. 10. Ik achte dit genoegh te zijn / om aan te wijsen / dat ons gesond verstand / so veel 't gemeen gebruik belangt / wel grovelik ontrent iets in 't besonder dolen kan: in voegen datmen daar op sulken vasten staat niet maken magh. Hoe veel en velerhande dingen dit wel in de menschen werken kan / daar sal ik in het VI. hoofdstuk wat beduidliker van spreken. Nu sal ik hier exempelen toepassen / die my de naaste voorgekomen zijn / en daar ik vast op ga. Ik sprak eerst van den slaap van dromen wil ik in 't gemeen niet spreken; maar die van sonderbaren indruk zijn: hoedanig men aan de Nachtwandelaars en Nachtdrukkers of Nachtmerrien bespeuren kan. Van 't eerste heb ik self pas twintig jaren oud de proeve wel gehad: en duidelik gemerkt / dat het onstond uit sekere bekommering / die meer op my gevatt had als ik wist / en my aan 't quijnen hielp; en 't was een stuk dat mijne studien betrof. Terwijl ik droomde ik en weet niet waar te zijn; en enen uitwegh soght na mijns Vaders huis / waar in ik lagh en sliep: so stond ik op ter middernacht / klom slapende van 't bed / en noch vier trappen van de kamer af; ging 't voorhuis deur / en achter om door enen gang / en tot in 't achterhuis; geopend hebbende drie deuren / en daar eene van ontgrendeld; en stond in d' opening der vierde / als ik meinde op de kant van ene sloot te zijn / en daar ik onvermijdelik dacht in te vallen. Dit dede my doe van benaawdheid luidskeels roepen / en gehoord zijnde antwoord krijgen; waar af ik wakker wierd. Den volgenden dagh ader gelaten / bevond mijn bloed seer swart. Des nachts daar aan was ik van 't kamertje / wanneer terstond ontwaakte / en daar aan volgende maar half van 't bedde / sonder meer. Daar mede was 't gedaan. En nooit is my dat meer gebeurd: hoewel veel groter oorsaak van swaarmoedigheid / en meer dan eens ontmoet. Maar 't schijnt dat met de jaren en door ondervinding het oordeel vaster / en d' inbeelding suiverder geworden is; gelijk dat ook so in 't gemeen van de ondersoekers der Natuur bevestigd word. Uit dese reden komt het my niet ongelooflijk voor / wanneer ik van sodanigen iet hoor of lese / dat noch al vry wat verder gaat: die op de daken klimmen / en aan de steile muren kleven / huis en winkels ontsluiten; en en wat dies meer is. *Nam gradus non variat speciem*, want meer of min van 't selfde is daar om niet anders, word by de Redenkundigen voor enen regel waargenomen.

§. 11. De sware spijs of drank kan ook dit wel te wege brengen / dat sware dampen (als ten deele ook al geseid is) dus de herssenen ontroeren. Van spyse magh dit eene wel ten proeve dienen / dat seker kind / my duide-

ik genoemd in wat voor huis hier t'Amsterdam/'s nachts seer onrustig slapende/ en roepende/ dat sulk een leelik man hem dreigde quaad te doen: op dese wijse van dat ijslik spooksel wierd verlost. Het was van iemant aangemerkt/ dat aan dit kind insonderheid des avonds al te veel ten eeten wierd gegeven: het welk daarna verminderd zijnde/ verscheen die leelike man niet meer/en 't sliep gerustelik altoos. En wat den drank betreft: hoe dikmaals siet een dronkaart twee voor een/en schildert sich manneken aan de wand. Het kan ook komen van geleden of bedreven quaad/ dat ons de mensch geduurig in de herssens blijft geprent/ die ons heeft quaad gedaan/ of die 't van ons geleden heeft. Een sondig worgen is in beiden d' oorsaak van een ongerust gemoed. Want of de wraaksucht onderhoud hem in 't herdenken van 't ontvangen leed; dat door een kristelijk betraghten eer vergeten word: of 't is een knagende gewisse/ dat hem de weerwraak so doet vreesen. Wie weet hoe dikmaals dat sulk spook van Kajin wel gesien is? ook selfs by dagh en als hy niet en sliep/ geduurig sich verbeeldende als of hem menschen sagen; en denkende/ gelijk hy seide/ een ieder die my vind die sal my dood slaan. Gen: 4: 14. Het selfde was 't/ na dat de grieksche Dichters melden/ dat ook Orestes braght in raserye/ wanneer hy syne moeder had vermoord.

§. 12. Aangaande het Gesight: dat kan door slaap verbysterd zyn/dat als de mensche versch ontwaakt is/ hy wel iets duidelik vermeent te sien/ dat/na 't vergaan der overige dampen van den vaak/bevonden word gansch niet te zijn/ van 't geen 't eerst geleek. Noch onlangs heeft my iemant self verhaald/ des morgens/ in het krieken van den dagh gemeind te hebben als by klaren dagh te sien twee menschen/ welker een reght op/ en d'ander in sijn nachtgewaad/ voor over na den eersten toe gebogen stond. Dies eerst een weinig door de vreemdigheid ontsteld/ kroop onder 't dek: doch sich bedenkende/ en geensins meinende door spook verbaard te zijn; sagh wederom van 't bed: bevindende alsdoe/ dat het noch niet volkomen licht/ en echter klaar genoegh te sien was/ dat die eene reght op staande de gordijn was van de venster/ aan de eene kant geschoven: en d' ander die voor over stond/ een schuins opgaande trap/ die nevens 't venster in die kamer schiet. Een ander/ onlangs noch in 't leven/ en wel een seer verstandig man/ vertelde my: hoe dat hy insgelyx en op gelijken tijd/ so versch gekomen uit den slaap/ sagh van sijn bedde het rabat of schoorsteen kleed/ reght over hem/ bescheidelik voor enen man aan/ die de hand uitstak om hem te groeten/ als oft hy daar van buiten ingekomen ware. Na dat de damp diep of ondiep in syne herssens sweefde/ so scheen die man hem nader by te komen/ of verder af te treden. En d' indruk was so kraghtig/ dat hy dat schijnsel aansprak; het vragende/ wie zijt gy? en wat wilt gy? Doch met een/ de geesten door die oefeninge door gebroken en gehelderd zijnde/ so sagh hy wat het was.

§. 13. Ik kome tot den mislagh van 't Gehoor/ die mede door den slaap veroorsaakt word. Sulx is my selve menigmaal gebeurd/ dat ik of 's nachts/

nachts/ of 's morgens versch ontwaakt/ de klok meer slagen telde/ dan sy waarlyk gaf; en somtijds drie voor een. Die weerklank of verdubbeling der slagen was dan in de hersenen/ noch van den slaap beneveld zijnde: en so de doorgang hier en daar noch wat verstopt: waar door 't geluid in d' Inbeeldinge gemaakt/ noch eens en andermaal moest wederkeeren. Dit meer dan eens besocht hebbende/ en daar by denkende aan 't gene ik uit Descartes had in acht genomen/ dat de bewegingen eenmaal in 't buigsaam lichaam ingedrukt/ wanneer die door ene andere oorsaak tusschen beiden zijn gesteuit/ van self dan wederkeeren/ so haast als dat belett een einde neemt; gelijk 't papier of laken lichtelik sich wederom in de gewoone plooj of vowde schikt/ daar 't omgeslagen enen tijd lang uit gehouden was: so gaf my dat daarna een veerdig antwoord in den mond wanneer my d' een en ander voorquam die een doodkist hadden horen toekloppen/ of diergelijk. Want ik bevinde dat dit meest den genen wedervaart/ die van dat handwerk/ en so meer dat geluid als andere gewoon zijn; dat sy 't/ schoon wakende/ nochtans altijd by nacht vast hoorden/ wanneermen slapende meest droomt van 't gene door den dagh gebeurd/ of ons gewoone handel is. Ook heb ik se gesproken/ die my verklaarden/ dat nooit iets diergelijk/ of datmen voorspook noemt/ aan hen gebeurd was/ dan van al sulken aart als hunne daghelijksche hanteering mede bragt.

§. 14. Ik voege hier nu by een vreemd gespook dat door lang waken is ontstaan; 't welk ons in de beschrijvinge der Schipbreuke van 't Jaght Ter Schelling word gemeld. Sy waren door gebrek van slaap/ en veel geleden ongemakken so versfwakt/ dat vele weinig wisten warse deden/ of waarse waren: waar af verscheidene proeven daar verhaald hebbende/ so seit de Schrijver van hun 32. man die sich geborgen hadden op een vlott: Nu waren wy wel so na gekomen, dat wy, naar 't scheen, verscheidene visschers vaartuigen aan strand sagen liggen, en de visschers hunne netten over stokjes scheeren om te drogen: en komende noch nader, so hebben wy vele menschen op het land gesien; en meer en meer naderende, konden wy op het selve een deel Hollanders bekennen, die wy voor ons scheepsvolk aansagen: (met een ander vlot te voren van boord gegaan/) ja bekenden hen so na, dat wy sonder verrekyker hun kleeding konden onderscheiden; enige met hoeden op 't hoofd, andere met mutsen en oorlammen. Daar warender in basta en zeildoek gekleed, en sommige met het bovenlijf naakt. De Schipper sagh uit sijnen verrekyker, en hield het voor ons volk van 't aldereerst in zee gedreven vlott: het selfde bevestigden, door 't sien met den verrekyker, de stuurman en barbier: sonder dat iemant van de 32. zielen in twijfel trok, of alles sou na ogenschijn vast en waar zijn. Een weinig vorder/ dan verhaalt hy/ wat hen/ aan land gekomen zijnde/ daar doe verder van bejegend is/ aldus. Op wegh hadden wy enig gesprek van wegen de menschen; eerst van de swarten, en daar na van de Hollanders, die wy gesien hadden; waar sy souden mogen wesen, of waar wy hen souden kunnen vinden: en voorts wat wy meer uit zee aan land gesien hadden. D' een seide, sy souden in de

hui-

huisen zijn, die in 't geboomte stonden, daar wy op aangingen; d' ander, dat sy wis alle by den schipper waren, die voor uit was gegaan; daar wy ons in 't eerst ten deele in gerust stelden. Maar gekomen by 't geboomte, vernamen wy geen betreden noch bereden paden, noch ook huisen of menschen. Wy riepen overluid, om ons hier of daar te doen horen, maar kregen geen bescheid. En dan noch een weinig verder: Wat belangt de vaartuygen en netten, met menigten van Swarten en Hollanders, die wy alle ogenschijnlik gesien hadden, daar van openbaarde sich niets, en alles was voor ons verdwenen. Derhalven viel ons meer en meer in, dat onse ogen verblind waren geweest. Dit word te meer bevestigd uit het gene dat hy van den voorleser schrijft / hoe die in 't laatste geheel simpel wierden wech doolde; en datse sich bevonden op een onbewoond eiland te zijn / dat negen mijlen zeewaarts van het vaste land gelegen was. Nu blijkt genoegsaam / dat den schrijver geen Theologant noch Filosoof geweest zy; en nochtans noch hy / noch iemant van hen allen / schoon gemeen volk / hadden daar gedachten van iet onnatuurlijk / of van Spokery: maar vonden d' oorsaak in hen self / ten aansien van vermoeijinge des lichaams / en gebrek van slaap.

§. 15. Van dus half slapende ga ik nu over tot de wakenden die altijd slapen / dat is dromen / door kraghtige inbeeldinge van swakke herssenen; hoedanige meeest in de kinderen / of overoude luiden / of by die van 't geringste oordeel of verstand zijn. Want daar dat kleinst is / daar is d' inbeeldinge / na der geleerden algemeen getuigenisse / groot. Want so als iemant door de scherpte sijns gesights sal door den nevel heen sien / die den swakken ogen dikmaals allerlei gedaante kan verbeelden: so 't is ook dat een klaar verstand en een geoefend oordeel het beswalkte brein verheldert / en door dien nevel henen siet. Indien maar niet de veelheid der figuren / die ook wel een verstandig man door al te veel bekommeringe of besigheids in 't hoofd vergaderd heeft / hem sijn gesight of sijn gehoor belemmert; en so doet sien of horen 't gene niet te sien en was / noch geluid en gaf. Hier van is 't dat een mensche dikmaals wel hem selfs mistrouwen magh / of hy al wel gesien heeft of gehoord / het gene anderen / daar by en wel opmerkende geweest / eenpariglik verklaren niet gehoord te hebben / noch gesien. So heb ik binnen Franeker gekend een vrijster / van geen groot verstand / (hoewel so groot wel / datse lang de kerk bedrogen heeft) daar by met veel swaarbloedige opdampingen gequeld / sich op haar bedde sittende en etende / en sterk aan sekeren wevers knecht denkende / die haar van over lang in 't hoofd lag; sich vast verbeeldde dat hy oprees aan haar voeteneind (alwaar de schaduwe was van de lamp / die uit de kamer na haar hoofdeinde toe was lichtende) en haar de spijse uit de handen greep. Dies sy vervaarlik / (so sy en de moeder beide seiden) schreewde / en de sleghte moeder ook geloven dede / wat ik ook daar tegen seide / dat het waarlik was gebeurd. En van 't Gehoor: het vond sich t' Oosterlittens een eenvoudig slecht verstand van ene arme weduwvrouw; die seer bekommert was / dat sekere honderd gul-

dens/

dens / hare dochter toebehorende / en op interest staande / niet lichtelik verloren gingen ; om datse schenen veeg te staan. Op enen Sondagh van den predikstoel astredende / terwijl het volk vast uitging / wierd ik van haar in de tegenwoordigheid des kerkenraats / in 't doophuis aangesproken ; of hare dochter nu dan niets met allen van die honderd guldens te verwachten hadde ? Ik vraagde / hoe sy my op sulken tijd en plaatse daar van sprak ? Sy wederom : Hoe! hebje dat niet in de predikatie geseid? Wat daar op nu mijn antwoord was / magh ieder by hem selve denken. Ik meen dat diergelijk wel wijser wedervaart : en wenschte dat de menschen die noch al wat weten willen / of wel daar voor gehouden zijn ; gelijkerwyse hunne fantasyen niet en braghten in de predikatien / waar in sy somtyds horen 't gene niet geseid is ; of in de boeken / om in de selve iets te lesen dat daar gansch niet in en staat.

§. 16. In dese velerley verbijstering van sinnen heeft ook 't Gevoel sijn deel / en dat niet weinig ; 't Gesight met een belemmerd zijnde : so als besonderlik en wel voornamelik in de Nachtdrukkers is te sien. So noemtmen (hoewel seer oneigentlik en onverstandig dien last der Inbeeldinge in den slaap / 't zy heel of half een mensch bevangende / waar door hy meint van iemant op hem liggende gedrukt te wesen / met verstoppinge des aassems : het welk hem grote bangigheid te wege brengt. Na dat nu deses menschen neiginge tot dit of dat in sijn gemoed gesteld / of door voorgaande ontmoetinge of besigheid hem de gedachten wakende geoefend zijn geweest : daar na sal sich dat toeval dus of so aan sijne inbeeldinge des nachts vertoonen. De vleeschelijken neiginge / of andere toeval in den slaap / sal hem doen voorstaan / willig of onwillig / en aangename of gedwongene gemeenschap / en vermenginge van man en vrow. Somwylen sal de mensche meenen / dat hy gestoten of geslagen word ; ja 's morgens ware lijktekenen vernemen / en d' een of d' andere plek sijns lichaams bont en blaaw. Dan meint hy / dat sulx als hy sich heeft ingebeeld / ook so in waarheid zy gebeurd : en denkt niet / dat hy door benaawdheid van sich slaat / sich stoot en roept / so dat een ander daar van wakker word. So hy dan van dat nachtgesight gequetst is of gewond / hy heeftet self gedaan. En is dat door geen uiterlijke kraght geschied : wie twijfelt of d' Inbeelding self dat niet kan doen / die sulken kraght heeft / alsmen aan bevrughte vrouwen siet.

§. 17. Doch om niet al te veel van desen over hoop te halen / het gene dus verr is gemeld / kan ons genoegh zijn om niet op ons self te veel te bouwen ; als medewustig van verscheiden vreemde saken / die wy meinen dat ons self bejegend zijn. Wy sien uit al 't voorseide / hoe dat het ons in saken van dien aart licht missen kan. Wat segg ik echter ? dat men op de Sinnen niet betrouwen magh ? Ja immers : maar niet al te veel : doch so dat men de sinnen wel beproeft / gelijk een reedschap / of 't al wel gesuiverd en gescherpt is om goed werk te maken. Daar na / dat ook deselve wel te werk gesteld / en nett in acht genomen werden / wat saken 't zijn /

op werken / en of 't ook bequame timmerstoffe is die hen onder handen komt: besiet het laken eer gy 't koopt. Het feilt den meester wel / *& quandoque bonus dormitat Homerus*, de wakkere Homerus raakt ook wel eens in slaap. Men moet niet licht geloven / datmen hoort of siet het gene nooit of selden word gesien; want het niet licht gebeurd dat nooit gebeurd is: noch ook het gene men gewoon is alle dagen of te horen of te sien; also men door gewoonte wel de opmerkinge vergeet / en door gelijkheid van gedaante let vermeint te zijn het gene men gewend is te vernemen / en dat nochtans geheel wat anders is. God heeft ons onse Sinnen niet gegeven / om als de beesten blotelik op de gedaanten aan te lopen: maar ook 't verstand daar by / om die daar mede te beproeven en bestieren. Dat laat ons ook in 't volgende te werke stellen.

IV. HOOFDSTUK.

Gelijkerwijse moetmen neerstig letten op het gene dat door Kunst of door Bedrogh geschied.

§. 1. Indien de Kunst / die de Nature volgt / noch de Natuur te hulpe komt; so veel te minder plaats blijft daar over voor de gewaande Tovery. Het is bynа onseggelijk / wat wonderen door middelen der Wiskonst worden uitgeright. De wonderlike Regenboge word door glas en water / de vreeselike donder met den blixem door 't kanon / de wind door windroers / en andere verwonderlike werken door veel andere scherpsinnigheden nagebootst. Al by 2000. jaar geleden wist Archimedes binnen Syracuse / de Romeinsche Scheepsvloot door wiskonstige bedrijven en gereedschap boven 't water in de lucht te heffen; en dan door middel van een glas in brand te steken. Hy meinde / so hy plaats kon vinden buiten desen Aardkloot / om daar sijn nodig reedschap op te planten; dat hy dien wel daar mede soude weten te versetten. Al veel te trotsen roem: of 't is van hem maar by gelijkenis geseid. Dit had hy beter in de maght / dat hy de proef nam van de kroon / die seker goudsmit had vervalscht; uitrekenende hoe veel andere stoffe onder 't goud derselve was gemengd. Dit was nochtans gansch sonder Tovery / wat aangaat dat verbranden van de schepen; en buiten alle konst van wichelary / so veel de kroon betrof. Archytas van Tarenten wist ene houtene duive also toe te stellen / datse vloog: gelijk een ander konstig meester ene rave die van yser was / en voor den Keiser Karel ging. En noch een ander die tot Nurenburg een vlieg also gemaakt had / datse scheen te leven. Die maar de boeken van Cardanus *de Subtilitate*, dat is / van de Scherpsinnigheid, bysonderlik 't 18. boek / gelesen heeft / sal over sulke dingen geen vermoeden hebben / van Duivels werk of Tovery. En so hy diergelijk in Duits vernemen wil / behoeft sich dat niet veel te laten kosten. Hy heeft sich maar te hou-

houden aan het boekken dat Wynand van Westen/met den tijtel Mathematische Vermakelikheden, heeft aan 't licht gegeven; eerst achtmaal in het Fransch/ en 1671. de vijfdemaal in 't Nederduitsch gedrukt en uitverkocht. Die sich den handel niet verstaat/ en voor sijne ogen siet; sal meinen dat de helft ten minsten niet natuurlijk is; en 't is het altemaal.

§. 2. Hier by komt de gesswindigheid en sterke oefening der leden/ die door langen tijd en stevige gewoonte bewegingen doet maken/ daar ieder over moet verwonderd staan. Maar so als in het III. Boek getoond is/ dat alle konsten die men van den Duivel acht te zijn/ of waarlik iets te wege brengen/ of in den schijn: so moet hier van 't Bedrogh met een gesproken worden/ dat noch veel verder gaat; waarom wy ook met den gemeenen naam van Tovery niet anders dan een fijn en loos bedrogh verstaan. Wy hebben daar in 't self de deel verscheide staaltjes af gesien. En voor so veel als hier noch iets te pas kan komen: men sie hoe sich de menschen licht bedriegen laten/ van diemen Waarseggers en Duivelsjagers noemt; hoe seer de Guichelaars en Kamerspeelders 't volk verblinden/ en hoe sich iemant veinst beseten of behext te zijn; wat Spokery somtyds door boevery word aangerigt. Dit moestmen eerst dan ondersoeken/ wanneer iets van dien aart gebeurt/ eer datmen denke dat het quade menschen doen/ of dat het van den Duivel is. Ik wil alleenlik hier nu in 't gemein vermelden hoe se doen; en op wat wijse sich de menschen/ hun bedrogh niet merkende/ of ook niet eens vermoedende/ bedunken laten/ dat al der selver werk of weetenschap meer dan hun eigen is.

§. 3. De Wicchelaars wat doense anders dan den menschen seggen/ het gene sy door heimelijk en neerstig vragen eerst vernomen hebben; so verre 't met de waarheid over een komt: en 't ander daar sy geene nette kennis van bekomen konnen/ of die geheel aan 't blind Geval/ dat is aan Gods Voorsienigheid zijn hangende/ of anders boven 't menschelijk verstand verheven zijn; daar slaanse seer voorsightig na/ en om niet licht te missen/ besluiten dat met dobbelsinnigheid van woorden/ om niet behaald te worden. Het gene in mijn derde boek van Heidensche Orakelen geseid is/ behoeft hier niet verhaald. Maar dese slechte menschen die hen self voor Duiveljagers en Voorwiksters by het volk/ noch slechter dan sy self/ vertonen; die weten wel dat het de gaawste geesten niet en zijn die hunnen dienst of raad versoeken; en die so slecht is dat hy daarom by hen komt/ wel wil bedrogen zijn/ al weet hy 't niet. En seker komen dese niet by sulken volk/ om hen te proeven of te ondersoeken watse weten; dan soudense wat scherper op hen letten/ maar tonen met hun vragen/ dat sy het hen vertrouwen/ of immers dat sy 't wel vermoedelik so denken; en volgens dien bequaam zijn om sich licht wat laten wijs te maken. Dies wordense dan ook na dat verstand beregt: so dat ik nooit vernomen hebbe/ dat iemant by sulk volk om raad geweest was/ of sy quamen t' huis met dat bescheid dat sy betoverd waren; of so daar iet verloren was/ dat sulx wel na by huis (bemerkende dat dese vrager niet seer verre was geweest/ daar

hy 't verloren konde hebben) en onder vrienden of geburen schuilde. Want so het wederom gevonden wierd / dan hadde die van wien 't gestolen was / uit nadenken 't goed in 't heimelijk weerom gebraght. So niet / dan bleef 't gestolen / en den argwaan in het hert van sulken armen vrager op alsulken vriend. Het zijn ook wel niet een de metgesellen van de dieven: die dan goed seggen hebben / om aan te wijsen sulke plaatsen / daar door hunne eigene bestellinge of medeweten het verloren goed versteken is.

§. 4. In geenderhande saken word dit slagh van volk meer aangesocht / dan van verlief de sotten of sottinnen / om na te vorschen 't gene hen de jalousie of minnenijd in 't hoofd brengt / watter omgaan magh: wien haar beminde liever heeft; of wie hem in den wegh is by de juffer die hy vrijt / dat daar geen einde af komt: of / so het tusschen man en vrouw niet wel en gaat / wat toverhex daar van de oorsaak zy. Al scheelt het nu dien menschen niet / by wien sy dus ter biechte komen / of sy het raden of niet raden / so veel de waarheid self betreft: nochtans om hun gewin in acht te nemen / so stellen sy op alle plaatsen wacht; sy houden volk in dienst / die daar voor niet bekend / sich self met koppelen bemoeyen / en so de biecht horen / dat heimelijk overdragen; de huisen zijnder na getimmerd / om somtijds geesten en gesighten te vertonen / die 't hen dan quansuis seggen. Seer aardig is dit alles na het leven afgebeeld / in 't Fransch Spel / genaamd *La Sorciere*, de Toveres: so dat een Leser anders niets behoeft.

§. 5. Hoe voorts de konsten op bedrogh / of tot verwondering gerigt / by diergelijken slagh van volk geoefend worden / sal ik nu uit Cardanus best betonen. Hy geeft ons driederhande reden / waarom dat dese konste niet in achting is: „ voor eerst / om datse op geen ernstige bedrijven aangeleid / ten anderen / van ongeachte menschen word gepleegd; ten derden / van geen achtinge der godlikheid / gelijk in 't Heidendom / word ondersteund. Waar by ook komt / dat sulke konsten als onnut en ydel / ook door de wetten enigsins verboden zijn. Want wat magh 't baten (seit hy voorder) het vuur eerst in te swelgen / en dan uit te blasen; tranen uit d' ogen doen vloeyen alsmen wil / bloed uit het voorhoofd tappen / spijkers met draden uit den mond halen / armen en handen in schijn doorpriemen? ja / gelijk ik gesien hebbe / (seit hy) dat iemant drie ringen los / en elk besonder teffens in de lucht wierp / die wederom nedervallende in een gestrengeld waren? Enen degen op den bloten buik setten / en het punt so tot het hecht toe ombuigen / of in schijn ook daar door henen stoten. Een kind sonder hoofd / en het hoofd wederom sonder 't kind vertonen: alles levendig / en sonder dat het kind ook letsel krijgt. En echter so gy wist hoe sy het doen / het soud u rouwen dat het u maar enen deuit gekost had om te leeren. Het gene sy verbergen in den mond / heeft sijn bescheid in de Natuur. Sy weten dat te bergen achter in de keel / sy swelgen 't en sy spouwen 't weder uit wanneer se willen: geholpen door veelvuldige oefening en langdurige gewoonte. Sy eten ook vergif / te voren overvloedig boter ingenomen hebbende. Daar zijnder die gelijk

„ als

„ als goddelik verrukt in onmaght konnen vallen / en sich seer lang in sul-
„ ken staat als dood onroerlijk houden / ook door gewoonte / en om 't sotte
„ volk en kinders te bedriegen.

§. 6. Nadien dan klaarlik is te sien / dat alles maar natuurlik / schoon behendelik door menschen kraght en list word uitgerighet: so is het maar onweetenheid / of onbedachtsaamheid / om datmen niet begrijpt hoe sulx geschied / daar na vermoeden op te nemen / dat daar de Duivel hand in heeft / of dat het gene dus geschied / door Toverij geschied. Met sulk een voorbarig en lichtveerdig oordeel moet een mensch te schande komen. So ging 't in Friesland iemant / wien ik van sijn beroep niet sal beschrijven / hoewel hy dood is / om hem niet bekend te maken. Hy hadde sich in 't openbaar verluiden laten / dat van de kamerspeelders / die doe daar ter stede kermis hielden / toverij / door Duivels toedoen / wierd gepleegd. Het hadden anderen gesien / en hem alsoo verhaald / dat hy het daar voor houden moest. Daar bleef hy ook noch by / wanneer een seer verstandig heer / doe burgermeester van die stad / en uit wiens mond ik 't hebbe / den Guichelaar liet by sigh komen ; en in de tegenwoordigheid des anderen / de kunsten die hy wist gelijkerwijse doen als voor het volk. Maar als nu dese so genaamde Toveraar / door last des selven Burgermeesters / al die self de dingen langsaam en bescheidelik vertoonde ; gelijk hy sijne proef gedaan had op 't Stadhuis / waar op hy had verlof bekomen om te mogen spelen: verdween terstond dat quaad vermoeden van dien eersten man / bevindende dat al die toverij niet anders dan behendigheid van seer geswinde handeling en was.

§. 7. Maar nu sal ons Cardanus noch al groter dingen melden / die hy verklaart gesien te hebben te Milanen van twee Turken. „ Niet groot /
„ en rank van lichaam / namen ieder enen mensche op de schouders ; en
„ droegen / sonder hulpe van gewight om sich daar mede over eind te hou-
„ den / dien by een touw op / dat gespannen so veel schuinsheid hadde / dat
„ pas de hoogte was de helfte van de lengte. Bonden daar na scherpe de-
„ gens van drie spannen lengde aan de enklauwen ; en klommen so noch
„ eens / elk met dien mensche op de schouders langs dat self de touw ; hou-
„ dende so wijd de beenen van malkander / dat bef waarlik iemant anders
„ so op vlakke grond losbandig soude konnen gaan. Doe ene tafel leg-
„ gende op dat self de touw / sonder enig stennsel ; gingense met rollen onder
„ hunne voeten daar op langs. Noch meer: een touw gespannen aan het
„ top des hogen torens van 't kasteel / so steil dat het benedeneinde maar
„ een derdendeel der hoogte van den toren afstond: klom eerst daar met
„ gewighten so by op ; en doe daar weder af / voor over hellende / gedu-
„ rig of hy viel. Het wierd gemerkt / dat hy de koorde met de groote tee-
„ nen als met enen nijptang klemde. Hy nam noch daarenboven aan / den
„ self den toght te doen met enen man op schouder als te voren: maar nie-
„ mant was so koen dat hy sich liet vekopen tot sulk een gevaar. Ver-
„ scheidene grote vorsten / aldaar gekomen / om dit schowspel aan te sien /

„ beklaagden sich de moeite niet. Maar 't volk geloofde / dat het wer-
„ ken van den Duivel waren; als gaande / so als sy begrepen / boven het
„ vermogen der natuur. Dat is na mijn verstand / so als ik in mijn
II. Boek bewesen hebbe / den Duivel al te veel; en so als in dit IV. reeds
beweesen is / de kraghten der Natuur en Kunst te weinig toegeschreven.
Maar een van dese Turken / seit Cardanus / wierd daar na noch kri-
sten / en liet sich dopen: het welk hem buiten twijfel niet is toegestaan /
of heeft genoeg betoont / dat sijne kunst natuurlijk was. Door welke hy
ook (so als Cardanus verder daar te kennen geeft) noch naderhand ver-
scheidene andere wonderen bedreven heeft. Hy self (so groten filosoof als
hy in waarheid was) betoont genoegsaam / dat hy d' oorsaak en de mid-
delen van dese konsten wel had aangemerkt / en dat het alles maar natuur-
lijk was.

§. 8. Eer ik van dese konsten scheide / moet ik een weinig van der he-
dendaagsche Heidenen so genaamde toverplegingen / of eigentlijk guichela-
ryen melden. En wy behoeven ons in desen op geen boeken te verlaten / de-
wijle 't ons aan levende getuigen / die in der selver landen self geweest zijn /
niet ontbreekt. Ik salder twee of drie ter proeve melden; en 't sal genoegh
zijn om daar uit te mogen gissen / hoe 't met de anderen magh gaan. Dit
lees ik dan in Schoutens Oostindische reise / met opmerkinge gesien /
en so gemerkt / dat al het gene datmen anders hield voor Toverye / geen
toverye was. Ik sal 't verhaal daar af bekorten / om hier niet al te gro-
ten plaats te maken. „ 't Was tot Bengale / dat een hunder kamer-
„ speelders / met vreemd gebaar en seer geswindelik / enen bamboes twin-
„ tig voeten lang / aan 't ondereinde anderhalve spanne dik / en boven
„ dun toelopende / op sijnen gordel stelde. Toen ene dochter van omtrent
„ de tweëntwintig jaren / den man geradelik van achter op de schouder
„ springende: klom palmende langs dien bamboes om hoog: en satter
„ boven op / de beenen kruislinx onder 't lijf gesloten hebbende / en d' op-
„ perleden steeds bewegende / om so 't gewight te houden. Daar na de
„ man voortstappende met wijde schreden / en beide armen los by 't lijf
„ neerhangende: droeg desen stok so met dat vrowmensch boven op / een
„ stuk weegs voort / den buik voor uit stekende tot steunsel / en gedurig
„ opwaart siende / om 't werk in stuur te houden. Dus quam sy eens
„ knaphandig weder af / en na een deel grimmatsen wederom daar op
„ geklommen; so vlyde sy sich met den buik voor over op dien stok / de ar-
„ men ende beenen lustig uit malkander slaande. Daar mede teeg de dra-
„ ger wederom aan 't lopen / so los van handen als te voren; en liet het
„ vrowmensch onbeschadigd weder af. Daar na een stok den self den man
„ op 't hoofd gesteld / niet ondersteunt van handen noch van armen; so
„ klom dese dochter / en noch een swartinnetje van de 15. jaren / d'eene voor
„ en d' andere na / wederom als voren daar by op: so geseten / wierden van
„ hem lopende / en gins en weder buigende / rondom gedragen sonder scha-
„ den. Wie siet niet / dat dit alles door de konst / de oefening en de geswindig-

„ heid;

heid; en so door middel van het lichaam en de leden in't gewight te houden/ gelijk ook den bamboes/ (self na 't gevoelen van den selven schrijver word verright?

§. 9. Uit selvige oorsaken moet ook 't volgende geschied zijn. „ De„ selfde beide dochters gingen op hunne ellebogen/ met de hoofden gansch „ om laag/ en de beenen reght om hoog; bogen hunne achterhoofden met „ den nekke vlak aan tegens 't ruggebeen/ en voorts achter over tegen d' „ aarde: invoegen dat het voorhoofd achter aan de hielen raakte. In desen „ stand gedoogden sy/ dat elk drie messen en twee sabels met de punten te„ gens 't aangesight/ en met de hechten in de aarde wierden vastgesteld; en „ wisten doe veelmalen 't gansche lichaam wonderlijk te keeren en te wen„ den/ terwijl de hoofden tusschen al die degens en die messen bleven „ staan: doch stonden eindelik dus onbeschadigd weder op. Het oordeel van den schrijver/ wel met het mijne tsamenstemmende/ sal ik met sijne eigene woorden seggen. Hoewel de gemelte actie sommigen onder ons scheen ene duivelsche konst, en een gansch onbegrypelijk werk te zijn: so docht my dat die natuurliker wyse dus konde geschieden. Want dese geswinde vrowspersonen, die ongemeen vaardig rad en buigsaam van leden waren, in 't rondom lopen, t'elkens op de handen steunende, met de voeten het draajend lichaam wisten om te keeren; so dat het hoofd op dusdanigen wijse niet alleen still en onbeweeglijk, maar ook self onbeschadigd op sijne gestelde plaatse konde blyven staan. Van diergelyke dingen als ik daar uit Schouten hebbe aangehaald/ heb ik er selfs gehoord uit monde van die daar by zijn geweest; en die daar wel op lettende/ ook hebben aangemerkt/ dat alles maar natuurlijk; doch wel door konst en list also vertoond wierd of verright.

§. 10. En dat sich niemant en verwondere/ hoe menschelijk vernust en konst de leden dus gewennen en gebruiken kan; so heeftmen maar te denken aan 't gemeene woord/ *Consuetudo altera Natura*, dat de Gewoonte is ene tweede Natuur; deselve so veranderende dat sy deselfde niet en schijnt te zijn. Voor eerst wat het postuur belangt: Gewoonte sonder vlyt/ sal maken/ datmen veel menschen aan de gang/ aan 't houden van hun hoofd en gansche lichaam siet/ wat werk sy dagelijx doen/ of van wat handwerk datse zijn. Wat heeft hy niet al arbeids op den hals/ die eerst op enen winkel komt/ om iets te leeren? Hoe schijnen handen ende voeten/ daar sy mede werken/ hem self eerst in den wegh te staan? Wat heeft hy eene letter niet wel dikmaal te besien/ om na te schrijven; of sich wel te bedenken/ om verscheidene by een te stellen: wanneer hy eerstmaal op de lees- of schrijfschool komt? Maar die nu eens volleerd/ en dagelijx geoefend zijn; hoe veerdig gaat hen alles af? Self ook/ indien de mensch het een of ander ontbreekt de dienst die 't aan het lichaam moeste doen/ word door een ander lid volbraght. Dus hebben wy dan ook gesien/ hoe dat een vrowspersoon/ de beide armen missende/ so wel het naaijen dede met de voeten/ als iemant anders wel bedreven metter hand. Ik mijde de wydlopigheid: en ook zijn sulke dingen in 't gemeen so wel bekend/ dat ik niet nodig hebbe meer

meer exempelen daar over op te halen. Nu / dit getuigen ons de reisigers / dat sulke menschen als die wonderlike konsten doen / van jongs op onderwesen worden om de leden te gewennen: daar toe veel middelen gebruikende / van dit of dat te eten / of van vasten / of van salvingen en smeeringen; om 't gansche lijf / insonderheid de zenuwen / te smeediger te maken. En daar toe dient ook die ἐγκράτεια *egkrateia*, onthoudinge, ὑποπιασμὸς, *hypopiasmos*, dat bedwang, en die δουλαγωγία *doulagogia*, dat dienstbaar maken van de lichamen der Grieken / die sich in de vechtspelen oefenden: van welken Paulus een exempel nam / om ons gelijkerwijs / in de oefeningen onses lichaams tot den dienst des Kristendoms / het reghte middel aan te wijsen. 1 Kor. 9: 25/ 26/ 27.

§. 11. Doch somtijds is de konst so groot niet als 't Bedrogh. Gelijk / wanneer een man sich / onder ene mande sittende / van alle kanten met verscheids degens laat doorsteeken; en dat hy niet alleen verbaarlik schreeuwt / maar 't bloed ook tappelings beneden uitloopt: dat echter dese man terstond daar aan / de mande wechgenomen / gansch onbeschadigd wederom ten voorschijn komt. Want wat de mande self betreft men heeft gemerkt / dat die ruim wijd genoeg was / om de steken daar in te ontwijken; waar toe sulk een / gewoon sijn lichaam allesins te keeren en te buigen / wel raad moest weten. Dat schreeuwen / even eens of 't hem so byster seer dee / heeft hy aan hem self. En wat het bloed betreft / hoe licht kan hy (al was hy naakt) of dus of so / of self ook onder d' aarde / daar hy dan de mande plaatst / het bloet van 't een of ander beest in ene blaas verborgen houden; en die dan so doorsteken laten? En so is dit dan maar doorsteken werk. Door sulke konst genas een paap op Scharpenheuvel / als by mirakel / enen onbekenden / daar toe omgekocht / van enen bucchel; door driemaal slechs daar over heen te strijken met de vlakke hand. Want dese quidam hadde onder sijne klederen op sijnen rugge ene blaas vol winds; en dese sijne Priester ene grote spelde tusschen sijne vingeren; daar mede onder 't strijken in die blase steekende. Dus ging de wind dan uit / en wierd sijn rugge plat. So als dan ons Liefvrow (op sijn Brabants) door hare papen sulk mirakel doet / so doet se ook de Duivel door de Toveraars.

§. 12. Ik sal hier by vermelden / het gene van Bernier / die een verstandig en naawkeurig schryver is / in sijne beschrijvinge des koningrijks van Kachemir / in 't noorderdeel der landen onder den Mogol behorende / op desen sin in 't Fransch beschreven is. „ Tot Baramoulay soude men aan
„ hem doen sien een groot mirakel der Mahometaansche Priesters: te weten / enen groten ronden steen / te swaar om van den swaarsten man
„ behoudens grote moeite op te beuren: den welken echter elf aanbidders
„ des Profeets / alleenlik ieder met den tip van enen vinger blotelik aan-
„ rakende / so licht gelijk een veer opheffen souden. Die voegden sich dan
„ dicht aan een gedrongen / daar rondom / met lange rokken aan; die
„ hinderden dat van d' omstanders niet bescheidelik gesien kon worden /
„ hoe se deden. Hun seggen was / dat sy den steen slechs met de tippen

„ hunner

„ hunner vingers raakten / en dat hy hen so licht viel als een pluim. Maar ik, seit Bernier / die d' ogen vry wijd open dede, en dit werk van naby beschowde, vernam genoegsaam: dats'er groot geweld op deden; en docht my dats'er den duim by voegden, dien seer vast aandringende tegen de voorste vinger. Dies hy dan met geld te geven verkreeg / dat hy eens in de plaats van eenen hunner elf moghte staan; sich met een houdende alreeds
„ genoegh verseker van de waarheid des mirakels: Sy meinden wel / so
„ 't schijnt / dat sy wel met hun tienen / sich in 't samendringen daar na
„ schikkende / genoegsaam souden zijn / den steen te houden. Doch von-
„ den sich bedrogen; also de steen / van hem niet onderstemd / dan dat hy
„ slechs het einde synes vingers daar aan hield / geduriglijk na syne zijde
„ oversloegh. Hy dan ten laatsten doende / so hy merkte dat sy deden: so
„ wierd also de steen dan van der aarden/hoewel met moeite opgelicht Hy/
„ dwars daar over aangekeken / en des beducht voor swarigheid / riep
„ mede / *Karamet*, dat is / mirakel, klom op sijn peerd / en maakte sich/
„ eer hy bekend wierd / spoedig wech. Dusdanig waren de mirakelen van dien beroemden held den Pater Marcus d'Aviano: dewelke hebbende eens tot Madrid verscheidene gemaakte sieken / en die men voor geraakt hield / genesen: wanneer op 't laast een browmensch / waarlik so gesteld/ voor hem gebraght wierd / geheel te schanden raakte; en sich van daar maakte / so heimelik en haastig als hy moght. Dit heeft my een voornaam en eerlijk borger deser stad / die self doe daar geweest is / en 't ook gehoord heeft van de genen self dien 't wedervaren was / (hoe blind paapsch datse zijn) met meer omstandigheid verhaald.

§. 13. Maar hoe en souden ons de menschen niet met hunne kunstigheden so misleiden / of wel ten minsten tot verwondering verrukken konnen: alsomen weet / dat self de beesten 't konnen doen? En dat niet sulx alleenlik/ als 't schijnt daar sy door lichaams maaksel / en seker slagh van leersaamheid wel meest toe deugen: maar ook wel 't gene daar sy alderminst bequaam toe zijn. Sodanig is het dat Suetonius van keiser Galba schrijft: *ovum spectaculi genus, elephantos funambulos edidit*: dat hy een niew slagh van een schowspel stichtte; te weten, olifanten die op de koorde dansten. Plinius lib. VIII. c. 2. getuigt daar by ook / dat hen Cæsar Germanicus het schermen dede leeren: hoewel het waren *motus inconditi*, bewegingen wat grof en ongeschikt, so als die beesten selve zijn. Men vindse heden op meer diergelijke dingen afgereght. En / 't gene voor de menschen alderbremdst schijnt; waar uit d' eenvoudigen dien beesten menschelijk verstand toeschrijven / of wel gelooven datter self de Duivel onder speelt / en dat de meester van den olifant een toveraar magh zijn: dat is / dat sy 't verlorene / of 't gene men gestolen acht te zijn / dat beest doen soeken / en onder enen kring van menschen uit derselver sakken halen. Doch daar behoeft een groot verstand toe / om te gissen hoe sy doen. Want heimelik heeft dan de meester of een van de synen / op gaawdieveryen afgereght / den eenen iets uit synen sak genomen; en enen anderen / doch buiten

ten desselfs weten / weder toegesteken. Het heeft op seker woord of teken/ dat d'omstanders niet en weten / afgereght (gelijkmen so de honden vele dingen leert) en dat of horende of siende van den meester / als het is omtrent den mensche dien het toegesteken is: doet dan so als 't geleerd is / en haalt het iemand uit den sak: gelijk een waterhond/ het gene men in 't water / of ook elders heen geworpen heeft / na leidinge van sijn gesight / gehoor / en reuk. Ik spreke van de hedendaagsche kamerspeelders niet/ die in Oostindien de slangen / ratten / muisen / na 't gesang of snarenspel doen danssen: also my een verhaal van alle diergelyke dingen te breed uitlopen soude: en so veel als geseid is genoegh behoort te wesen / om al 't andere te konnen gissen.

§. 14. Ik sluite van dit hoofdstuk / met een woord te melden van dat wonderlijk bedrogh / waar toe somtyds 't geval (om so te spreken) heeft gediend; waar mede sich doorslepene bedriegers verwonderliker wijse wisten te behelpen. De Heer Rocoles heeft ons voor 10. jaren een register sulker 36. in de Fransche tale aan 't licht gesteld; waar van ik maar die twee sal noemen / Arnout du Til / en koning Sebastiaan. Die eerste enen Martin Guerre tot Tholouse op en uit gelijkende: wist sich/ door alles op het fijnste te verneemen/ gedurende 's mans afzijn in den oorlog/ by desselfs vrow te houdē als de reghte man. Dit duurde so drie jaren lang, tot dat de reghte Martin Guerre t' huis gekomen / wanneer 't bedrogh des anderen al was in pleit geraakt: en hy daar door volkomelik in 't ongelijk bevonden / wierd levendig gehangen / en daarna verbrand/ in den jare 1560. Antoine Verdier in sijn vervolg der Lessen van Pieter Messias / beschrijft de historie in 't kort / na Gilbertus Cognatus in 't 24. hoofdstuk van sijn 4. boek. Dienvolgende is dit gebleken een doornaaid bedrogh te zijn; dat nochtans by velen/ doe 't begon aan 't licht te komen/ ook al voor Tovery was aangesien: also de menschen meinden/ dat geen mensche sonder dat alle dingen in 't besonder so naawkeuriglik had konnen weten / om sich so in alles te gedragen / als de eigen man van dese vrouwe. Maar Verdier weerspreekt hemselven / wanneer hy / of Gilbertus ook / (uit wien hy 't heeft) bekend staat / dat dien Arnaut in den oorlog was geweest de eigen makker van Martijn; van wien hy alles listiglik heeft konnen vragen / of in scherpe achting nemen 't gene hy van self verhaalde: en dat hy evenwel vermoeden heeft van Tovery; waar van in 't vonnis van de reghters niet het minste woord gemeld is. Want al wat daar in van de misdaad staat verhaald / is blotelik met dese woorden uitgedrukt; *Pour punition & reparation de l'imposture, fausseté, supposition de nom & de personne, adultere, rapt, sacrilege, plaige, larrecin & autres cas par le dit du Till prisonnier commis*: tot straffe en beteringe van 't bedrogh, de valsche voorgeevinge van naam en persoon; overspel, schakinge, kerk-diefstal, roverye en andere wegen. door den voorseiden du Till begaan. Want het is in 't minste niet te denken/ dat d'allersnoodste misdaad / als te weten Toverye/ niet en soude onder so veel andere uitdrukkelik genoemd geweest; en maar als ene der geringste on=

onder 't woord *autres cas*, dat is andere wegen en gevallen slechs begrepen zijn.

§. 15. De andere van wien ik spreken wil / was noch merkweerdiger persoon: te weten / iemant die sich in den jare 1598. eerst uitgaf voor Sebastiaan / die koning was van Portugaal / en sonder erfgenaam gestorven in den slagh tegen Mulei Maluk / den oom van Mulei Mahomet; dien hy als koning van Marocco en Fez te hulpe quam / twintig jaar te voren. Het was geen eene vrow of enkel huisgesin / of stad / gelijk als met Du Till; maar vele koninglike hoven / die hy met de geloofwaardigste bewysen innam; als dat hy was die koning / dienmen dood geseid / maar tsedert den voorseiden veldslagh levendig noch dood vernomen hadde. Geheel Europa / buiten Spanjen / 't welk sich meester van het koningrijk gemaakt had / was byna gebraght in dat gevoelen; en de Portugijsen / hunnen eigenen koning lievende / noch allermeest. Niet een geheim des konings noch des koningrijx / of dese wist het op te lesen: en wierd ook aan sijn lichaam / wesen / sprake / niets gemerkt / dat niet sodanig was / als menigen van 20. jaren heugde dat Sebastiaan geweest was. Eindelik in hechtenis geraakt te Napels / en gebannen op de galeyen / of na Spanjen versonden / of na Portugal (men weetet naawlijx waar hy eindelik gebleven is) sterf / na 't getuigenis van sommigen / in de gevangenis; voor af beleden hebbende / dat hy het niet en was / waar voor hy sich so stout had uitgegeven. Verscheiden waren van hem de gevoelens van de menschen: *les plus avisez le tinrent pour un impósteur*, *les ignorans pour un magicien*, *les simples pour Roy*: de schranderste van oordeel (seit Boccoles) hielden hem voor een bedrieger, d' onweetenden voor enen tovenaar, d' eenvoudigen voor Koning. Nu is'er nooit een diergelijk bedrogh bespeurd / daar aanmen so veel reden hadde om te seggen / dat sonder Duivels toedoen niet gepleegd kon worden: en evenwel zijn dat onwetende by desen schryver / die het daar voor houden. Doch die wat schrander is / sal reght uit seggen / dat het niet meer dan menschelijk bedrogh geweest magh zijn. Maar komt het dan te pas / dat ongemeene kennis / van maar menschlike geheimenissen / gemeenschap met den Duivel heeft?

V. HOOFDSTUK.

Die lessen al in acht genomen, so sal 't den mensche dikwijls noch ontbreken aan de middelen, of aan gelegentheid, of neerstigheid om alles na behoren te verneemen, so dat hy daar op vast magh gaan.

§. 1. DUs verre heb ik mijnen Leser in bedenkinge gebraght / om niet so lichtelik iet voor wat onnatuurlijx aan te nemen / uit dien dat het gebrek van oordeel aan ons self kan zijn: maar dat en isset noch niet al.

al. Want laat ons al van sulx als nu voorseid is geenen nood meer hebben: so sal het ons aan Middelen of aan Gelegentheid ontbreken konnen / dat alles t'onser kennisse niet komen kan het gene wy wel moesten weten / om voor vast en seker aan te nemen / dat iets van sulken aart is als het gene daar wy in dit boek van spreken. Gy hoort of siet misschien iet vreemds of vreeselyx / gevoelt u wonderlijk gesteld / in alles ongewoon: segt daarom noch niet dat het spookt / of dat gy ook betoverd zijt / of iemand daar gy sulke vreemdigheid aan vind. Het komt somtyds maar aan op enige omstandigheid die u het gantsche werk ontdekt / so sy ontstaat; of so die maar ontbreekt / u voor altoos onseker laat. Ter proeve sal ik enige geringe staaltjes aan den Leser tonen / waar op dan noch wel wat gewightigs volgen sal: en eerst van Spook.

§. 2. Neemt eerst eens / 't gene ik self ervaren hebbe. Ik en mijne huisvrow sien by lichten maneschijn van mijne buurt aan d'andere zijde van de prinssegracht / aan eene van de huisen seer bescheidelik / als of daar ene Juffrow stond in nachtgewaad; en die sich mede enigsins beweegde / offe leefde. Indien 't so ware / moest ik een klein vertrouwen hebben van hare eerbaarheid: also daar in de buurt geen juffrouw woont van sulken draght / en 't daarom scheen dat sy daar iemant wachten moest. Ik nam dan voor / wat nader derwaarts heen te gaan; en so ik 't eerder niet bekennen konde / tot daar aan toe. Maar nauwlijx tien treden voortgegaan / so sagh ik dat het anders niet en was / dan 't schijnsel van de Mane aan den ondergevel van het huis / door seker tusschen schutsel van een leusel / dat sich na de plaats toe daar ik 't eerst sagh dus vertoonde. Indien sich nu dat schijnsel had aan my vertoond ter plaatse die besloten was / daar ik had moeten blijven daar ik stonde: 't gebrek van dese eene omstandigheid had my geduriglik gelaten in onsekerheid; en iemant die wat lichtelik gelooft voorseker doen geloven dat het was het gene 't in den eersten scheen.

§. 3. Dit van gesienen, nu iets van gehoorden Spook. 't Heeft my een seer verstandig koopman hier verhaald / dat seker huis in dese stad van spook berught / (waar toe ook de bewoonder / om so veel te minder huur / niet weinig hielp) na by het huys van enen bakker stond. Die 't my verteld heeft / so veel kleinder van geloof in sulke dingen als hy groter van verstand is / begaf sich met geselschap op de plaats / daar hem geseid wierd datmen 't alle nachten vast ontrent 2. of 3. uren hoorde. Hy hoortet ook. Maar niet so licht verbaard / en des ook ongereed om dat voor Spook te nemen: so vraagt hy wat voor lieden dat daar naast aan woonden, die hy dan dacht dat lichtelik dat spook wel maken moghten. Hy word gewaar / dat 's bakkers huis daar achter om een ander huis dat tusschē beiden staat / reght met het bakhuis neben komt. Sy luisteren te samen nader toe / en merken wel bescheidelik dat al 't geluid / dat sy dus langen tijd voor spook gehoord en nooit getwijfelt hadden / niet anders was / dan 't gene van den bakker in het builen van sijn meel / of 't roeren van den baktrogh wierd gemaakt. En doe was 't uitgespookt. Hoe licht had iemand / die van buiten komende / en

eene nacht maar op die kamer sich verhouden hebbende / niet weetende van de gelegentheid der buurt / en daar op uit de stad vertrekkende: sich selven konnen vestigen in desen waan / dat hy daar spook vernomen hadde? Maar is het sulken menschen te vergeven / die sonder eens te denken dat sy eerst verneemen moesten / of sy de oorsaak vinden konden; terstond so vastelijk geloven dat het spookt? Dit zijnse die ons 't spook meest in de weereld brengen / dat sonder hen wel haast verdwijnen soude.

§. 4. Ik kome van 't gesight en van 't gehoor nu tot iet dadelijx. Een seer geleerd man heeft my eens verteld / wat hem eens self is wedervaren. Hy hadde de gewoonte 's avonds op sijn bedde by de keers te lesen. De beddestede was een ledekant / pavilioens gewyse; en 't vertrek in 't bovenhuys / met ene houten vloer. Hy las (juist of dat wesen wilde) in 't boexken van den Duivel in het predikants huis van Mascon. Doch daar in besig / siet hy de gordijnen van malkanderen halen / en dan wederom toeschieten / verscheide malen achter een. So weinig bygelovig als hy was/ of ook van spook verveerd; verging hem 't lesen evenwel. Opstaande ging hy rondom sijne ontruste rustplaats / en de gantsche kamer door en door; maar vond het minste niet. Hy was genoodsaakt sich doe wederom te leggen / en den slaap te soeken; den welken hy ten laatsten vond. Indien hy 's morgens noch geslapen hadde / wanneer de deur van sijn vertrek geopend wierd / en dat geval niet aan sijn volk verhaald; hy hadde nooit geweten wat het was. Maar nu also hy waakte / wanneer door iemant van het huis de kamer d' eerste maal geopend wierd: so sagh hy dat terstond een katje / dat daar in besloten was geweest / na buiten liep: en daar was nu sijn spook.

§. 5. Nu merkt daar tegen eens/hoe andere menschen / die 't met kraght so hebben willen datter Spook sal zijn/sich hier vergissen. De hoogduitsche schrijver van den Helschen Proteus wil met dit verhaal bewijsen/dat sich de Duivel onder Luchtschijnselen ook wel vermengt: en hy vertelt ons een historie/die ik/om datse niet veel tijds te lesen weerdig is/ verkorten sal. „In
„ scher dorp van Duitsland was een wijf/niet van den besten naam/ licht-
„ veerdig en genegen tot den dronk. Sy sloeg geen kansen af daar wat te
„ smullen viel: en so dan met geselschap/onder welken ook haar man was/
„ na een van de naaste dorpen tot een feest der Joden opgetrokken/vertoef-
„ de vry wat laat / en was niet lichtelik na huis te krijgen. Op't laatst van
„ hare naburinnen aangemaand / in meininge / gelijkmen haar had wijs
„ gemaakt / dat reeds haar man voor uit was: liet sich seggen / en ging
„ t' huiswaart met de vrouwen. Maar onder wegen merkende/dat noch
„ haar man met d' anderen in 't dorp gebleven was: liet sich niet langer
„ houden / maar keerde wederom. Daarop van verren twee dwaallich-
„ ten sich vertoonende: so meinde haar geselschap/dat het d' anderen wa-
„ ren / die om de donkerheid dus met lantaerens quamen; en dat derhal-
„ ven 't wijf den man daar te gemoete ging: waar om sy haar dan ook
„ verlieten / sonder vrese van gevaar. Daar na omsiende sagen sy de

„ lichten doe niet meer: daar uit vermoedende / dat ſich het manvolk met
„ de vrouw weerom in't dorp begeven hadde / om noch eens om te drinken.
„ Waar na een uur of twee de man gevolgd / en vindende ſyn wijf by dat
„ geſelſchap niet; daar by verneemende / dat twee dwaallichten onder aan
„ de Lucht geſien / en korts daar op verdweenen waren: begaf ſich weder-
„ om te rugge / en ſocht ſyn wijf. Doch ſy en was in geen drie maanden
„ weer te vinden. Daar uit ontſtonden allerley gedachten: by ſommi-
„ gen / dat haar dat dwaal-licht / by anderen / dat haar de Duivel had-
„ de wechgevoerd; inſonderheid / om datſe / als 't geſelſchap haar belet-
„ ten wilde wederom te keeren / noch bijſter gevloekt hadde. Nu ſal ik d'
eigene woorden van den ſchrijver hier in't Neerduitſch ſeggen. De tijd gaf eindelijk de ſekerheid: te weten: dat ſy, die verwerde nachtlichten te gemoete yende: deſelve, van den boſen vyand tot ſijn voornemen misbruikt, haar hadden in den naaſten vloed gevoerd, daar ſy verdronken was. Nu volgt daar van 't bewijs / belangende dat dwaallicht en den Duivel tſamen. Want, ſeit hy / na een vierendeel jaars wierd ſy in 't water, aan een krepelboſch, waar aan haar rok was vaſtgehaakt, gevonden.

§. 6. Ei lieve! Leſer / denk toch eens / hoe vaſt dit ga. Voor eerſt / dat het dwallichten / en in waarheid geen latarnen zijn geweeſt: alſo hy ons geſeid moeſt hebben / of daar geen huiſen waren daar ſe ſchenen / en verdweenen; want ſy ſelfs ſagenſe eerſt voor lantaernen aan. Dan / of 't ſtil weer / of windig was / en dat de lichten konden weſen uitgewaaid: enſ. Maar nu / het waren liever ſulke luchtſchijnſelen: wat dan? kon ſonder die geen dronken wijf by nacht in't water lopen; dat menigen gebeurt? of uit ander oorſaak aan 't water neergeſeten / of mistreedende / met hare kleederen ook hechten aan de takken; het gene ſelf den nuchteren / en ook by dage wel gebeuren kan? Doch laat het ook al zijn gelijk hy ſeit: was dan dat dwaallicht niet genoegh / om haar die door den dronk al doolde te doen dolen / dat daar de boſe Vyand ook noch by moeſt komen / en Godes wonderſchepſelen misbruiken / daar hy niet eens gebruik van heeft? Sie toch / beſcheiden Leſer / hoe licht de menſchen / die toch hebben willen dat het ſpoken ſal al ſpookt'et niet / ſich iet bedunken laten dat den minſten grond niet heeft. De vrow was dood / die konde ſelf niet ſeggen hoeſe om den hals gekomen was; en geen getuigen zijnder by geweeſt / die dat verklaren konden: moet daarom nu de boſe Vyand zijn in 't werk geweeſt?

§. 7. Ik ſal dien ſchrijver met ſijne eigene woorden ſlaan / die in dat ſelfde hoofſtuk dus van deſe dingen ſpreekt. Ik houde anders alles niet voor onnatuurlijk noch voor Duivels guichelrye, wanneer ſich menig valſchelik ſo iet verbeeld. Als by exempel, wanneer die dwaallichten ſomtijds berſten en kraken, en een onaangenaam en ſeldſaam geluid van ſich geven, byna als het geween of ſuchten van een menſch: ſo valter menig, overmits de ſchrik den menſche 's nachts eer inneemt dan by dage, en hem belett ſijn oordeel en verſtand behoorlik te gebruiken, waar door de reghte oorſaak niet bekend word; in gedachten, dat al dat ſuchten, ſteenen, kraken, zy des Satans apery, en

't raſen

't rasen van een Spook. Nochtans ontstaat sulx alles uit de aangestekene stoffe; en word wel dikmaals diergelyke aan een hout in't vuur, dat op den heerd ontsteken is, bespeurd. Die sulx bekend staat / (so als 't ook in waarheid is) hoe kan die plaats in sijne herssens vinden voor soodanige gedachten / als even daar verhaald zijn van dat dronken wijf? Want van die twee luchtschijnsselen en heeft hy diergelijk niet eenen toeval aangeweesen / en evenwel den bosen vyand in dat spel gebraght.

§. 8. Hy geeft my dan hier mede niewe stoffe / om ook uit eigene ondervindinge iets te melden; mitsdien dat hy van 't vuur gewagh maakt op den heerd. De Leser laeche met my niet / wanneer hy my van sulken slechte saak sal horen spreken: want diergelijke zijn 't daar 't meest op uit sal komen/ daar menig sulken groot gespook af maakt. 't Was voor een jaar of twee / dat ik des avonds liggende te bedde / bescheidelik beneffens mijne huisvrow hoorde kermen in de wand/ als of het ware tusschen 't naaste huis en 't mijne: al even eens gelijk een beest / doch meest gelijk een hond of kat (dat ook 't gereedste was te denken) die dodelik benaawd was / en 't geluid allenx verminderende stierf. Wy meinden / doe de goot wierd schoon gemaakt / dat een dood beest daar moest gebonden worden; maar het en was er niet. Nu onlangs heeft ons gansche huisgesin geleerd / wat dat geweest magh zijn. Wy saten desen winter 's avonds na den eten tsamen om den heerd, en hoorden alle even eens 't gesucht en kermen van een sterveud beest. Bekommerd / dat het niet te redden soude zijn/ so luisterden elk dies te neerstiger / waar 't wesen moght / en of er by te komen ware. Ik die den muur die na de goot is aan de reghter hand / 't vuur op den heerd voor / en achter my de bedstede hadde: en konde anders niet bemerken / of dat gekerm was al ter reghter zijde achter my / en nevens de bedstede als de reis te voren. 't Geluid begon te minderen / en eindelik / wanneer ik meest op middel dacht / ook op te houden. De kinderen bemerkten eerst / dat het geweest was van den pot met water/ die eerst over 't vuur hing/ en nu afgenomen was. Dies liet ik dien eens wederom daar over hangen; waar op 't geluid als voren op een niew begon; het dexel afgenomen zijnde minderde; en de pot wederom van 't vuur/ geheel te niete ging. Ik soude sonder dese klare ondervindinge nooit hebben konnen denken / dat sulk geluid uit sulken oorsaak was ontstaan.

§. Nu moet ik iet van voorspook seggen / dat my daar even word verteld gebeurd aan ene deugdelike weduwvrow / my wel bekend. Sy sagh/ wanneer se vryster was/ beneffens noch een andere / in hare buurt by avond stond/ bescheidelik/ so 't aan hen beide scheen/ een lijk of doodkist op de bare staan: waar op de andere so meende voort te gaan / beschroomd om nader by te komen: maar wel versekerd by haar selve dat sy dat daar sagh. Doch dese die 't my heeft verteld/ en wilde niet: dan overreedde d' andere ten laatsten / datse moet greep om noch so veel nader aan te treden / datmen 't van naby bekennen / en met handen raken moghte. Doe sagense dat het een geest met vleesch en been was / maar met geen verstand; te weten een

jong

jong koebeest / hokling ofte veerze / dat so mak en stil stond of het spookte. Doch als het d'eerste eenen slagh gaf met de vlakke hand / so ging het voort. So d'andere nu slechs alleen geweest had / of haar geselschap so week hartig als sy self: dat hadde moeten voorspook zijn / en seker soude sy geswooren hebben / datse klaar en duidelik gesien hadde alsse meinde. En so daar iemant naderhand gestorven is / in 't huis daar sy dat voor de deur gesien had; ongetwijfeld soude dit daar af het voorspook zijn geweest. Dit eens also gebeurd / moest naderhands haar dikmaals diergelijk doen sien: en so het bygelove in de menschen komen.

§. 10. Nu sal ik een exempel seggen / van eenen die voorsightiger was in sijn oordeel over spook. Wanneer hy in den schemer avond met geselschap wandelde ontrent een adelijk huis en plantagie; sagh hy seer kennelik / also hem docht / enige van 't volk des huises wandelende langs de laan. Waarop hy eenen van de dienaars / die daar korts op uit quam / vragende / of 't adelijk geselschap al gegeten hadde: tot antwoord kreeg / dat sy so even als hy uit ging / waren aangeseten. Daar uit moest dese man nootsakelik besluiten / dat hy de genen die daar binnen aan de tafel saten ter selfde tijd daar buiten niet gesien had wandelen: en evenwel besloot hy daar uit noch niet / dat het spokery geweest moest zijn; hoewel hy niemant meer en sagh. En ook al niet / schoon hy niet en wist dat iemant op dien tijd op d' andere plaatsen was / also der aan dat dorp verscheidene zijn. Want hy begreep seer wel / dat hy niet al te wel daar op gelet had / of 't al volk was van dat huis / die sy te voren sagen: om dat het hem niet vreemd scheen / so sy 't waren; ja 't naaste was om dat van hen te denken / op hunne eigene plaats. En overmits dat in den tijd dat hy hen was voor by gegaan / hem de knecht ontmoete; so konden sy wel eenen hoek zijn omgegaan / en hem uit d' ogen dus geraakt: also hy hen door dat vooroordeel / dat hy wel wiste wie sy waren / niet had nagekeken. Hy hoedde sich derhalven van te seggen of te denken / dat sijne eigene ogen hadden spook gesien.

§. 11. Maar die voorsightigheid en hadde Grietje Tomas niet / die een geruchte braght door ons dorp / daar ik in mijnen eersten dienst was / dat haar een spook ontmoet was / van gedaante als een seker man daar wonende / die doe wat veel figuren maakte; so dat het scheen dat niet veel aan hem te verbeuren was. De vrouw en was niet leugenachtig / en sy vertelde dat gesight met groten ernst. De man dien 't aanging was te houden noch te vinden / so sy moest horen dat hy leevendig al spookte: en 't waren beide ledematen van de kerk. Het moght niet minder zijn / of sy moest voor den kerkenraad ontboden worden / en geven rekenschap van haar Gesight Om die dan te verstaan / so dient / dat dese vrouw reght achter mijnent woonde; en dat den hof of tuin van desen man naast aan den mijnen paalde; de beider heiningen in een beloop. Sijn huis met stoep en leusel volgde in de selfde roijing aan den tuin; en alle drie aan enen groenen kamp. Dien moeste sy langs mijne schuttinge en de sijne / en dan voorts ook sijn huis ten einde gaan / om aan de buurt te komen. De schuttinge van sijnen tuin lag

dies

dies tijds onder voet / om beter in de plaats te maken: alſo hy een niew huis gebouwd hadde / waar over noch veel ſpooks was met den timmerman / niet weerdig om hier by te melden. Ik vraagde dan de vrow / of sy sulx waarlijk en beſcheidelijk geſien had alsmen ſeide? en dat was / ja. Waar 't ſpook haar was ontmoet? Sy ſeide / aan de zijde van den muur / daar dat ſtaketſel doe ter aarden lagh. Hoe laat het was? ontrent acht uren 's avonds. Waar hy doe bleef? Sy ſeide / dat hy ſchielik was verdweenen; sy en wiſt niet waar. Aan welke kant / na ſijnen tuin toe / of den kamp? Na 't terp toe / ſeideſe; dat was die kamp. Ik vraagde offer ook van was verſchrikt geweeſt? So ſeer / bekendeſe / datſe ſchier van haar ſelven was. En was hy / wiens gedaante u verſcheen / doe ook van huis; ſo dat hy 't ſelf niet weſen konde? Dat wiſtſe niet. Hebt gy dan ook niet aangemerkt / of hy miſſchien / voor by u heen getreden na de buiten zijde / niet achter om u henen weder in den tuin geſtapt is? Daar hadde sy van ſchrik niet op gelett. Doe was het mijne beurt / om haar te ſeggen; dat het geen ſpook was / ſo een man die leeſt des avonds ten 8. uren by ſijn eigen huis geſien word: dat deſe ſchrik in haar geen oorſaak hadde; maar dat die oorſaak was geweeſt / dat sy niet ſagh waar dat hy bleef. Ik vraaght haar 't Spook dus uit haar hoofd: en dede haar beloven over al te ſeggen / datſe beter onderright was; gelijk sy dede. Mitsdien deed ik het mijne by de onruſtige gemeente: nam mijnen text ter proefpredicatie uit 1 Tim. 4. 7. Verwerp d' ongoddelike en oudwyfſche fabelen; en oefent u ſelven tot godſaligheid. Daar mede was het al in ruſt / en Doede Criſpinus (ſo was ſijn naam) en ſpookte naderhand niet meer.

§. 12. Op diergelijke wijſe heb ik hier eens over jaar na twee gelijke ſpookſelen vernomen. Men ſeide my / dat ſeker handwerx man verklaarde ſeer beſcheidelik by nachte voor ſijn bed geſien te hebben enes mans gedaante / die hem duidelik verkondigde / dat hy in 14. dagen ſterven ſoude: en dat die nu op twee na al verlopen waren. Dat ook deſelve man die ſiekte ſeer ter herten nam / om dat ſijn ſwager voor drie jaren 't ſelf de was gebeurd / al even eens als hem; en dat die na verloop van den geſetten tijd geſtorven was. Ik ſocht dien man te ſpreken / en vond hem na veel vragens in ſijn huis: met dat bericht voor af van die hem kenden / hoe dat hy van gelove doops geſind / in ſijne levenswijſe ſig genegen toonde tot den dronk: en onlangs na 't verſterven ſijner eerſte vrow / met achterlatinge van een kind / in d' achtſte week hertrowd aan ſekere Roomſch geſinde dochter / die met ſijn kind / als anders ook met hem niet wel en leefde / of hy met haar; noch meer daar toe vervallen was. Ook haddenſe des daags te voren byſter met malkander over hoop gelegen / wanneer hy dronken t' huis gekomen was. Hy hield ſich ſedert dat geſighte beter t' huis / en by ſijn werk; waar in hy ook / wanneer ik in ſijn huis quam / beſig was. Hy ſeide dan / dat hy des nachts van 't bed affiende in den droom / ſagh iemant ſitten aan den heerd / gekleed als een der ſtads ſoldaten; maar of hy enen degen hadde / daar had hy juiſt niet op gelett. Hy wenkte / ſo hy

meende / sijne huisvrow; haar seggende en toonende wat hy daar sagh. Hy vraagt den man/ hoe komt gy hier? mitsdien sagh hy hem naderen/ en de hand toelangende; doch hy die weigerende/ vraagde wederom/ wat wilt gy? Waar op die ander seide; Ik segge u, dat gy om de veertien dagen sterven sult. Hy doe ontsteld / het is te kort; maar moght het noch drie weken zijn. Op welke woorden sich de ander / eerst stilswijgende / scheen te bedenken: maar doe herhaalde / neen, 14. dagen. Terstond daarna ontwakende/ bevond hy dat het was een Droom. Men hadde 't my voor een Gesight/ den wakenden verschenen / aangegeven.

§. 13. Van my gevraagd na veel omstandigheden; en na de mate sijner kennis onderreght / om van dit voorval (wat ook de oorsaak moghte zijn) een goed gebruik te maken: so vraagd ik hem; of 't waar was 't gene my aangaande sijner susters man daar by verhaald was. Hy seide / even eens; behalven dat den selven eene week meer was gegund geweest. Ik ging dan (sonder hem te melden) aanstonds na de suster toe / welker tweede man 't geweest was/ en die ik vond sitten by den derden. Maar sy verhaalde my d' historie aldus. Haar man/ sich al te seer in sterken drank verlopende geraakte eerst aan 't quijnen / en voorts volkomen siek te bedde: dies liet hy eindelik den Doctor halen; daar hy in 't eerst niet toe te brengen was/ om dat hy sulken man bykans voor enen bode des doods aanmerkte / daar hy niet veel sin aan hadde. Het viel ook even so, den Doctor sijne siekte seer gevaarlijk achtende. Ter laatste dagh versocht hy sijne huisvrow / die om hare koopmanschap ter merkt wilde gaan/ by hem te blijven, also hy in die nacht gedroomd hadde / dat hy dien dagh sterven soude. Dus bleef de vrow dan t' huis/ en op dien dagh so stierf de man. Siet wederom hoe groten onderscheid in die vertellinge van den swager en de vrow.

§. 14. Nu / die begreep de sake even eens als ik. Te weten / dat de man nooit veel bedacht op sterven / en geheel anders leevende; hoe hard hy sich te voren hield / om self den naam ook niet te hebben van 't gene hy niet geerne was: wanneer hy nu bemerkte dat het ernst wierd / daar over seer ontsteld geworden zy. Uit die ontsteltenis onstond die droom / en uit dien droom noch meer ontroerenis van bloed en geesten; wanneer de siekte doch alreeds de overhand genomen hadde: en so was 't eene middel oorsaak van het ander / om menscheliker wijse desen man so veel te eerder in sijn graf te helpen Want God die hem sijn perk op sulken dagh had vast gesteld / heeft ook de middelen also geschikt / dat het niet anders wesen moght. Maar wat den anderen betreft; dat / meen ik / spreekt van self: Hy heeftet maar gedroomd; en meer en is er ook niet af gekomen / also hy nu so lang daar na noch leeft. Het hadde my nochtans een schriftgeleerde voor wat sonderlings in 't eerst gemeld. Gaat dan eens daar op zeil

§. 15. Ik moet hier by noch iet besonderlijk en wonderlijk gedenken / van enen man / wien ik seer oud en blind in mijne kindsheid heb gekend; en met wiens soons soon/ noch in Friesland leevende/ en een man van staat/ ik opgewassen ben. Hy hadde sich verplight / om een volslagen jaar alleen te wonen / op een eiland in de friesche Wadden / oostwaart naast aan Schier-

Schiermonikoog/ het Bosch of Koornzand genaamd / dat met een hoog getijde onder loopt. Daar had hy sich een houten huisje / dat hy voor 't hoog water op kon byzelen/ doen maken; en ook van levens middelen voorsien. Hy hield et uit; maar geenen lust altoos om dat noch eens te wagen/ so byster seide hy dat het daar gespookt had in die eensaamheid. Wy heugen niet seer wel so veel besonderheden / als ik met kindsche ooren daarvan wel heb aangehoord: dan in 't gemeen / dat die seer wonderbaar verteld zijn / en alle geloof weerdigheid te boven gaande. Dus maak ik my mitsdesen sterk / om die van stuk tot stuk te wederleggen. Wy waren doe maar kinderen/en die doe mannen waren zijn nu lang al dood. Wy hebben 't geen van allen uit des ouden vaders eigen mond: of hebben 't met vooroordeel aangehoord. So ook de genen die doe wel van meerder jaren zijn geweest/maar met de algemeene lichtgelovigheid behebt. En wie 't ook zy / hy heeftet maar uit sijn verhaal / die doe alleen geweest is; behalven hem en heeftet niemant iet gesien. Hy self ook in dat algemeen vooroordeel zijnde/ en in die nare eensaamheid; die hem te veel gelegentheid en tyd gaf om te denken / dat hy dus God versocht / en in gevaar sijns leevens was: wat had hy niet al oorsaak / om droef-geestig / in de swaarste fantasyen te vervallen / die ooit mensche heeft gehad? En eindelik / hem was er aangelegen / dat hy de swarigheid voor al niet minder maakte in 't vertellen / dan sy waarlik was geweest.

VI. HOOFDSTUK.

Het selfde salmen aan den genen sien, diemen gemeenlik voor beseten of betoverd houd.

§. 1. INdienmen nu gelijkerwijse met Besetenheid of met Betovertheid te werke gaat; men sal de saken even eens bevinden. Want aangesien dat alle/ die den Duivel dat vermogen op de menschen toestaan / self bekennen / dat daar altijd / of ten minsten doorgaans mede siekten onder lopen / als iemant van den bosen geest beseten is; en dat betovering self siekten in den mensch veroorsaakt / so dat hy siek is om dat hy betoverd is: so kan ik gansch niet sien / hoe sy dan weten konnen / dat sulke quaal of siekte niet geheel natuurlijk zy / en dat de Duivel daar met onder speelt. Het moeten al ervarene en wel geoefende verstanden zijn / die daar hun oordeel over geven sullen. Maar heeft men over al en altijd sulke mannen by der hand? of hebben die altijd wel de gelegentheid / om alles af te sien en by te wonen / daar 't oordeel uit te maken zy? Maar nademaal het meest geringe luiden zijn wien sulx gebeurt / die niet veel ondervindinge en hebben / en over sulx te lichteliker verbeelden / dat ene ongewoone siekte / quellinge of vreemd geval of van den Duivel of van quade menschen zy: so gaan sy ook niet tot d' ervarenste Doctoren; maar tot sodanige gesellen/ die van

alsulke dingen meest vermaard zijn / als sy wanen dat de quaal is. Die helpen hem dan in de mening voort: want alle die by dat volk komen die moeten sekerlik betoverd zijn; sy krijgen anders geen bescheid. Hier door word dan het slechte volk belett / van wijser en oprechter onderright by welervarene Doctoren te gaan halen: ja self met een vooroordeel ingenomen om het niet te doen: also sy dan in hunne sotte inbeeldinge te meer versterkt / d' ervarenste Doctoren self verachten / als hebbende geen doel getroffen / en niet geweten dat de patient betoverd was. Ook neemense daar toe wel oorsaak op / wanneer sy lang vergeefs gemeesterd hebben: mits denkende / *quod*

Non est in Medico semper relevetur ut ager.

De quaal heeft somtijds groter kraght,
Dan konst of meester hulp toebraght.

§. 2. Dus heb ik iemant eens tot Franeker gekend / die lang aan 't quijnen was; en meinende derhalven / dat hy moest betoverd zijn sond hy na Endor (dat was lang te Bergum) tot enen Ba-al Oov of duivel jager; die hem liet weten / volgende de regelen van sijne konst / dat hy wel sekerlik betoverd was. En wetende / dat sulken achterdocht gemeenlik op de genen valt die meest met iemant omgaan / en onder vrienden en geburen d' argwaan allermeest regeert; so dede hy den kloot ook rollen daar hy van self henen wilde; hem doende seggen / dat hy van enen sijner neeringe / niet verre van hem wonende / en dessels wijf / welx ouders ook den naam al hadden; die tsamen sonder kinderen / en warm geseten waren / betoverd was. Dit was ook al 't bewijs / waarom hy sulx volkomelik geloofde; en seker wijf van onbesnoerden mond sich in geselschap liet ontvallen / dat dese lieden daar aan schuldig waren.

§. 3. Hier over kreeg ik eerst / daar na mijn waarde amtgenoot / in de gewone huisbesoekinge / vry veel te doen. Versocht by hem te komen / daar die vier menschen waren: deed ik er 't mijne mede toe / om hen te bevredigen. Die man en vrow sich over 't seggen van dat wijf beledigd houdende: so was haar eerste uitvlught sulx te loochenen. Doch van my aangedrongen / om te seggen / wat se dan gepraat moght hebben; also d' omstandigheden leerden / datter iet van haar geseid moest zijn: verschoonde sich hier mede / dat als van anderen / in dat geselschap daar sy was / sulke praat gerept wierd / sy dat niet eens bevestigd hadde / maar had alleenlik middel aangewesen / om te mogen weten of 't so ware. Dat was / de vrow die men voor schuldig hield / meer dan den man / eens waar te nemen op de botermerkt; en nederbukkende om dit of dat te sien of op te beuren / alsdan een hand vol souts al stillekens van achter op haar lijf te leggen: So sy kon toveren / sy soude dan niet konnen uit de stede gaan. Hier op sprak ik het vonnis overluid / dat die alsulken raad gegeven hadde self de Toveresse was / en d' andere twee luiden vry. Want / seid ik / (hoe vreemd haar dit ook voor quam) het was ontwijfelbaar een toverstuk / te konnen mak n met een hand vol souts / dat iemant ongeschutt en ongebonden vast blijft op de plaatse daar hy staat: die sulx dan weet aan anderen te leeren / dat die kan toveren. Indien gy dan van onser een betoverd zijt / (dit sprak ik tot den sicken) dit is de vrow die u betoverd heeft. Dat wijf

wierd dus de mond gesnoerd / dat paar verlicht / en die sich door betoverd hield beschaamd. Mijn amtgenoot en ik en wierden nooit daar over meer gemoeid: en al de spraak van tovery was uit.

§. 4. Dus heb ik hier een seker dochtertje gevonden/dat eerst van wonderlike swaare stuipen overvallen / doe blind en stom geworden was / daarna de stuipen haar verlatende/en haar gesight ook wederkeerende; so bleef het echter stom. In alles weder frisch van lichaam en verstand/weet niet te seggen wat haar heeft gedeerd. Maar d'Ouders/ en insonderheid de Moeder/ door de vreemdigheid/ de bysterheid en de langdurigheid der quale / ook gekomen in bedenken van betoverdheid / daar almans praat toe hielp: begaven sich na eenen van die onmsweevende Joden, waar van Hand. 19:13. in de modder-molensteeg/die onder 't slechte volk der Joden Docter heet: en voorts tot seker besje in de kattenburger straat / op ene kamer wonende / daar 't jong volk ook om raad komt/of wel om goed geluk te horen. By dese lieden wierdense dan wel versekerd / dat hun kind betoverd was. Ook wierd haar raad gegeven om te weten / wie 't gedaan moght hebben / so spottelijk dat ik het niet verhalen magh. Dit wierd bevestigd door te wonderlik gekranste veeren / uit haar slaapkussen / sose seiden. Ik quam er self een af te sien: en schaamde my bykans / datmen door wonder hield het gene gansch geen wonder was; en by de genen die met beddegoed en veeren handelen / genoegh bekend / dat in den aart van sulke veeren is.

§. 5. Maar seker Predikant / niet van de kerk van Amsterdam / maar daarom echter t'Amsterdam genoegh bekend / had ook geseid / dat hy die dochter voor betoverd hield. Mijn seggen was / so hy dat seker wist / dat hy dan self een Toveraar moest zijn / of niet verstaan waar in de Tovery bestaat. Want aangesien dat Duivel nochte Toveraar iet doen kan boven de Natuur: so moet de quale door sulk een verwekt / hoe vreemd of wonderlijk / nochtans natuurlijk zijn. Doch hoe sal iemant weten / dat de schade aan eens menschen lichaam/natuurlyk zynde / niet uit de eene of andere verdorventheid der deelen zy van self ontstaan; maar hem door mensch of geest van buiten aangebraght? Geen toveraar sal aan den Predikant te kennen geven / dat hy 't veroorsaakt heeft; noch minder dat hy't dede door des Duivels hulp/ waarinmen wil dat alle tovery bestaat. Ook sal de Predikant niet seggen/ dat het de Duivel self hem heeft geopenbaard. Hoe weet hy dan / dat sulk een kind betoverd is?

§. 6. Noch twee heb ik hier by te doen / die niet betoverd / maar beseten waren/ sose seiden: te weten Taedske Isaks tot Franeker en Harmen Evertz tot Amsterdam. Dat vrowmensch heeft de Predikanten vele jaren lang voor haar doen bidden op den predikstoel / als ene dochter die seer qualik gesteld is, of ontrent op sulken sin. En waarlik was sy ook sodanig. Want niet groot van verstand / hadde sy des evenwel so veel / dat sy de gantsche stad so lang bedroogh / door sich te veinsen erger dan sy was. Ik segge/erger: om dat ik wel reden hebbe te gelovē dat haar ietwes scheelde; gelyk ik ook hier boven III. §. 15. van deself de sprekende/ te kennen gaf. Maar sy behielp sich in hare armoede met de kunst van hare elende te ver-

groten na den schijn: en siende datmen haar geloofde / misbruikte sy met vele stoutigheid den dienst der predikanten / en ontheiligde dan telkens het Gebed. Want menigmaal is my dit self gebeurd / dat haar broeder / noch een kleine jonge / als een sterk man aan de deur quam kloppen; gelijk als commandeeren (want beleefdheid had hy niet geleerd) dat ik strak / strax / moest by sijne suster komen. Die vond ik daar dan liggen achter over / met den mond en ogen toe / met de voeten schoppende / maar meest met de beide handen hard op de borst slaande; daar sy niet van ophield / of sy moeste d'eere hebben datter een gebed geschiedde: 't welk so haast niet uit was / of sy quam in stilte / begon te suchten / allenx de ogen te openen / eerst slaawelik / en daarna wat hartiger te spreken.

§. 7. Hoewel my 't werk begon verdacht te worden / om vele redenen / niet nodig te verhalen: soo ben ik echter in vier jaren tijds noch niet geheelik uit den droom geraakt / hoewel het meer was dan ik goed vond om te seggen. Nochtans (als boven ook al eens geseid is) en was ik nooit in dat gevoelen datse van den bosen geest beseten was. Hoe wel ik de gemeene doling doe noch niet verlaten hadde. Na mijn vertrek uit Franeker / bemerkten beide predikanten meer en meer / dat daar bedrogh in stak: en sonderling dat sy in 't kloppen op de borst haar selven nett so wist te mijden / dat sy de beide borsten niet en raakte / maar ter zyden schoof. Waar na al meer en meer gemerkt / en sy daar op noch harder aangesproken zijnde: heeft eindelik bekend / dat sy die quale / om 't melden van de menschen en 't gemak des leevens / voor een groot deel had geveinsd.

§.8. Tot die belydenis quam Harmen Everts niet; een gouddraadtrekker van sijn handwerk / pas twintig jaren oud / arm / en nochtans al van een wijf voorsien. My wierd van hem geseid / dat hy / niet verre van my af / hoewel in myne wyk niet / woonende / beseten was van enen bosen geest. Reght in den tijd / wanneer ik besig was een schrift te maken / om in druk te brengen / waar uit dit boek ontstaan is / en doe al gerught van was. Dies was hem en den buren ook geraden / self van Predikanten / datmen my eens daar van spreken soude. Ik vond hem / daar versocht te komen / in sijn klein huisje van maar een vertrek / in euen hoek by 't vuur sittende; met een somber wesen / en als mymerende: en aanstonds meer en meer sich roerende / als een die 't eubel op sijn lijf kreeg. Na weinig spraax op 't gene ik hem vraagde / met seer slaauwe stemm / en als beschreumd: so stond hy op / en wierp hemselven in den slaapbank / die daar nevens open neergeslagen stond. Mits wierp hy 't lichaam op en neer / stiet met de voeten / sloeg met de handen en het hoofd; en hield de ogen toe. Syne schoon suster vloog op sijn lijf / hield de handen; verscheidene geburen inkomende / hielden ook hun best: sijn wijf van buiten ingekomen moest uit den wege gaan; also de Duivel (seidense) dan boser wierd wanneer sy tegenwoordig was. Daar was meer volx om hem te houden / dan daar toe behoefde: nochtans hield ik al mede / om den pols te voelen / die seer natuurlijk was; behalven dat hy my op 't laatst / door all die kraghtige beweegingen / wat min gematigd docht. Ik merkte nevens dien / dat hy

sijn

sijn hoofd wel wist te wachten / dat hy 't aan de kant des slaapbanks niet en stiet: altijd daar over heen slaande of daar binnen blijvende / na dat hy met de voeten voelen konde / hoe verre hy aan of over 't hoof den einde raakte / en ook na dat hy op of neer gehouden wierd. Hy wist in desen staat niets van hem selven / so men meinde; en als hy namaals onvoorsigtelijk ook aan my self verklaarde. Nochtans had hy gehoord het gene ik ondertusschen seide: dat iemant met hem aan mijn huis moght komen / als 't over soude zijn; op dat ik met hem spreken / en hem voorts na vermogen helpen moght / waar toe ik seide raad te sien. Hy dan bemerkende / dat ik dus wilde henen gaan / wierd aanstonds beter; sich stiller houdende / ende d' ogen open doende: en seide tegens my / dat hy dan soude by my komen. Ik merkte / dat het volk van my verwachtte een gebed te doen: het welk / om swakken niet te ergeren / terwijl ik noch in staat niet was om hen 't bedrogh te tonen / van my gedaan wierd in dier voegen; dat ik my hield aan algemeene uitdrukkingen / om niet met God te spotten / noch 't heilige den honden voor te werpen. Dit was van Harmen Evertsz. de eerste vertooning.

§. 9. Daar na gekomen in mijn huis / en meer van my gevraagd dan hy wel wist dat op alsulke konsten liep / sprak sijnen mond gedurig mis: en als hy om het antwoord eens verlegen was / so sweeg hy still. Maar daar en volgde meer niet op: gelijk daarna wel in sijn eigen huis / dat hy sich telkens dan wel mislijk hield / en met den vinger wees / dat hem de tonge van den Duivel vast gehonde wierd. Want in mijn huis en hadde hy sijn volk niet dat hem helpen konde / wanner hy scheen in ongelegentheid te zijn. Het was hem / seide hy / aangekomen op het schip / wanner hy ongeduldig wierd / dat hem sijne vryster (nu sijn wijf) geen tijding weten liet: en dat hem een der maats daar tegen voorlas enen brief / waarin gemeld wierd dat sy haar oneerlijk droeg; hoewel hy namaals self bevonden hadde dat het leugen was. Daar op dan moedeloos geworden / op enen nacht alleen sich boven op het schip bevindende: had hy sich aan den Duivel overgegeeven / om slechs te weten / hoe de saken met de vryster stonden. Siet om hoe kleinen oorsaak sich de menschen aan den Duivel geven; indien ik desen man geloven moet! Het beste was nochtans / dat hem geen schrift was afgeeischt: waar uit ik hem ook dede hopen / dat hy noch te helpen was. Want ik en hield my noch niet wijser dan hy meinde dat ik was; om hem voor eerst noch uit te halen / en dan te spreken en te doen so als 't behoorde. Nu plaagde hem de Duivel meest / na sijn verhalen / als hy werken moeste; hem van de trappen stotende / of 't werk hem uit de handen rukkende. Die ook wanneer hy met sijne ondertrowde bruid ging op 't Stadhuis / om d' huwelijx geboden aan te geven / hem tot driemalen toe / in 't aansien ende tot verwondering van seer veel menschen / van de trappen wederom te rugge dreef. Versocht om enige van dien te noemen; op dat / so ik er van moght kennen / of verneemen waar se woonden / hen na die saken vragen moghte: so kende hy se self niet eens; en was daar mede van dat antwoord vry.

§. 10. Daarna versocht hy door geburen / 's middaghs aan mijn huis

te komen: 't welk hem van my wel toegestaan / maar van hem niet wierd achtervolgd. Waarop dan self hem komende besoeken / op 't onvoorsien; en vragende / waarom hy niet gekomen was / so kreeg ik geen bescheid. Hy sat / als voren / by den heerd; maar so de slaapbank doe gesloten was / en konde hy so veel beweeginge niet maken / of soude van de stoel gevallen zijn; en ook en wasser doe geen volk / dat houden konde. Alleenlik sat de suster met haar kind op schoot / aan d' andere zijde van den heerd (en ik in 't midden. Hy maakte aanstonds wederom grimatsen daar op stoel / so veel als sittende geschieden konde. Wel / seid ik / doe 't wat over ging / gy schijnt dan nergers af te weten / en doof en blind en buiten uw verstand te zijn / So is 't ook / seide hy: gelovende / dat ik my des te meer verwonderde; en onbedacht / dat hem dat aanstonds voor de schenen soude springen. Ik vraagde / of hy nu sich beter vond? hy seide sachjes / ja. Ik wederom / of dan de Duivel nu vertrokken was? ook ja. Wat wegh dan henen? Doe wees hy in de schoorsteen op / ter zyde daar de suster sat. Opstaande ging ik daar dan staan / en snuffelde / en sagh vast opwaart / seggende; wel Harmen Everts / zijt gy wel versekerd dat hy wech is? Nochtans verneem ik genen viesen reuk: daar dogh gemeenlik / so ik dikmaals hoorde seggen / de Duivel enen stank laat als hy scheid. Hy bleef er by / dat hem die gast dit maal verlaten hadde. Maar waar uit weet gy / dat hy waarlik wech is? op dat ik veilig dan een vry woord met u spreken magh: Hebt gy al wel gesien? Wel soud ik niet? Waar sat hy doe hy by u was? Hy wees op sijnen reghter voet. En hebt gy hem daar dan gesien / wanneer ik u so even in benaawdheid sagh? Hy seit al / ja. Maar so gy uwen voet niet saagt / hoe kond gy sien den Duivel sitten op dien voet? Hoe? soud ik mijnen voet niet sien? Neen: want gy my daar even hebt geseid / dat gy noch hoort noch siet / wanneer gy dus gesteld zijt? hoe nu dan sien uw lighaam / en de schoorsteen / en de plaats waar door de Duivel henen voer? Daarmede hield de bose vyand hem de tong / en seide desgelijx de suster: ja / Domine / so doet die bose geest altijd wanneer hy niet wil lijden / dat hy iets te veel sal seggen. Hy raakte wederom aan 't spreken met seer flaawe stem. Wat schroomt gy / seid ik; so hy wegh is / maar reght uit te spreken? siet dat onnosel kind / daar hy by henen in de schoorsteen opgevaren is / en schrikt noch schroomt niet eens. Maar seg my / heeft de Duivel iets tot u geseid? my dunkt dat ik het heb gemerkt. Ja / seide hy: maar wat was 't? Dat ik (daar noemden hy een van de bruggen daar ontrent) van avond ten half achten daar eens komen soude. Wel aan / seid ik / 't is nu by seven uren: ik blijve hier so lang / en wil daar niet u gaan. Neen / seid hy doe / het is eerst morgen avond. Ik wederom / al wel: ik sal dan morgen avond uit de kerk hier by u komen / om 't samen heen te gaan. Daar sweeg hy op. Maar / (seid ik verder) hebt gy voor daar heen te gaan; en moet gy 't doen? Hy sweeg. Blijf t' huis / en loop den Duivel self niet na; ik sta u voor het ongemak dat daar van komen kan. Doe wees hy wederom de tong / als

zijnde van den Duivel vast gehouden / om hun geheim niet uit te klappen. Waarop ik / my grampsteurig houdende / hem seide : soekt gy my aan / en valt my moepelijk om van den bosen geest verlost te zijn / en loopt gy hem van self noch achterna ? wat heb ik dan met u te doen ? Spot gy met my en goede luiden / of spot gy ook met God ? Ik ging doe henen / en in 't naaste huis ; waar van de vrouw en noch ene andere het meestendeel der redenen / van my met den besetenen verhandeld / buiten hadden aangehoord.

§. 11. Ik vond de schranderste geburen mede in 't gevoelen / dat het een gemaakte Duivel was. Ik vraagde of goedhertige personen geen medelijden toonden door geschenken ? Sy seiden / enigsins : maar hy en woonde daar niet in de ryke buurt. Ik hielp hem ter begeerte van de vrouw en moeder op een oorlogschip : in hope dat die leuje Duivel / die geen werk moght sien / hem op de Zee / daar hy hem aangekomen was / (door 't scheepsvolk meen ik) ook wederom verlaten moght. Maar hy en hadde daar geen duur / en keerde wederom. Daarna verhuisd / so dat ik hem nooit meer en sagh / trof enen niewen Doctor aan ; na dat hem d' eerste sijnen Duivel had ontdekt. En dese hem niet kennende / alsoo hy sich op my beriep ; quam my dan vragen wat hy was. En daar af onderright / verdreef hy desen Duivel : door blote dreiginge van slagen / met seker slagh van rottingen / doe versch uit Sina hergebraght / en daar gebruikelijk / also hy seide / by 't heidensch volk / die sich op 't Duivels werk verstaan ; om op de lendenen gelegd der genen die van sulke geesten zijn gequeld / deselve aanstonds uit te dryven.

§. 12. Indien ik nu sal seggen wat my dunkt : het was een man van dun verstand / en dik van bloed ; seer slordig opgevoed / gelijk ik na vernomen hebbe. En binnen tijds verliefd / eer hy bequaam was tot den kost ; en sijne moeder hem verlof tot trouwen weigerende : is hy door onberadenheid ter Zee geraakt. Daar dan gesopt van 't bootsvolk / so met woorden als gemaakte brieven ; die onder 't mymeren hem 's nachts (als boven is verhaald) wanhopig om den Duivel dede roepen : so heeft de schrik hem namaals doen geloven / dat hy al half verbaren was. De lust tot werken dus niet meerderende / en eetende nu met sijn tweën / door sijne eigene rekeninge / die hy al op sijn best voor eenen niet goed maken konde ; en siende datter quamen die wat gaven / versw aarde hy den uiterliken schijn van 't quaad ; het gene duidelik te speuren was. Maar weinig kennis van den Duivel hebbende / dan uit den dagelijkschen praat van 't slechte volk ; so wist hy dese konst noch minder dan het gouddraadtrekken / en raakte so dan lichtelik daar mede tot een niet.

§. 13. Ik sal hier noch een voorval by doen / dat my eens op reise in het Harlinger veerschip is ontmoet. Een heer van de regeeringe uit den Frieschen Adel was daar mede by. Wy waren meest ten einde onser reise / en in 't gesight der stad / wanneer een van de reisigers in 't ruim verbaasd opvloog / en 't gantsche schip braght in alarm. Sijn eerste woord was / dat hy riep tot enen die naast aan hem lagh : du schelm, wat doest u my ! Daar

op so deed hy klaghte in het openbaar / dat hem die ander enen neep gegeven hadde met de hand aan sijn gemacht / waar door hy heimelik bedorven was. Hy en de ander quamen beide boven: de eerste hield het hevig staande / het gene d'ander niet dan flauwelik ontkende. En 't waren beide luiden van volrijpe jaren; de eerste op het best / en d' ander gaande al na 't einde van sijn leven. Die edel heer en ik bemerkten aan den klager iets / wanneer hy voor op 't schip stond / waar uit wy dachten / dat het so in alles niet en was gelijk hy seide: maar d' ander was daar voor bekend / en droeg daar af ook enen sonderlingen naam / dat hy wel meer sulx dede / als wy ook wel geloven konden dat hy hier gedaan moest hebben. En so genomen / was het geen betovering / maar enkel vuiligheid / des sich een eerlijk man moet schamen te verhalen / ik swijge self te plegen / schoon dese wel seer sijn geleek / en d' ander van geen groot verstand. Daar boven schijnt dat hy geslapen heeft / wanneer hem d' ander desen gluipstreek gaf: en dus daar van ontwaakt te meer onsteld geweest; het quaadst groordeeld en gesproken heeft eer hy bedaarde.

§. 14. Nochtans / het gene niew bedenken gaf van tovery; (sodanig echter als ik I. §. 7. eens voor al geseid heb dat geschieden kan) was / dat ons wierd gemeld van die daar hadden by gestaan / dat dese sijn man stillekens den anderen geseid hadde / hy soude slechts te vreden zijn; also hy hem / aan land gekomen zijnde / herstellen soude. Doch dat kan uit verscheidene redenen van hem geseid zijn. Want mogelik was 't maar te doen / om hem voor eerst te stillen: en sien daarna hoe hy het best ontquam / door iets dat hem het seer versachten moghte / indien 't so hard was aangekomen / daar op te leggen. Men heeft daar tsedert niet meer af gehoord: en so de dader (als geseid) niet velen op het schip bekend / en op dat woord geweest hadde; die ander zijnde daar een vreemdeling / en soude naawelijx meer zijn geloof d geweest. Doch ondertusschen meen ik / dat ons menig proefstuk van gewaande tovery voor seer waarachtig word geveild / daar niet so veel bewijs af is als dit; hoewel het niet met allen is. Want soude iemant / die tot sulx te geloven genegen is / niet seggen konnen / dat hy daar self was by geweest; en 't gantsche schip daar van ontsteld? En soude 't dan niet waar zijn? Maar 't gene hier nu onder zeil van so veel menschen is gehoord / en van niet eenen is gesien / gaat daar eens op te zeil. Ik sal hier na iet van gelijke stoffe stellen / dat voor het Stads Gereght tot Harlingen beleden is / uit autentijke stukken my daar van ter hand gesteld.

VII. HOOFDSTUK.

Iets diergelijk is in 't besonder te beproeven aan alsulken Vogel, als geloofd wierd door des Duivels kraght te spreken als een mensch.

§. 1. OM 't naast voorgaande hoofdstuk niet te lang te maken / en om het onderscheid der stoffe en de waardigheid des schrijvers / die het in sijn

boek heeft ingelijfd; en d' achtinge des Prinssen die alleen hier voor getuige strekt: so sal ik hier affonderlik van sulken voorval spreken / als moghelijk de maat sal stellen / om van veel andere te beter oordeel op te maken. Dus kom ik dan van die betovering der menschen tot een beest / twelk vele dachtē dat beseten was: waar af ik met de woorden van den Ridder Temple spreken sal / die daar in 't II. deel sijner Memorien aldus van schrijft. Wanneer Prins Maurits in den Hage my besocht / schoot my in 't hoofd / hem „ een geringe vraag te doen; begeerig om uit sijnen mond te horen een ver„haal / so dikwijls my van anderen verhaald / van enen ouden Papegaaj / „ dien hy had onderhouden in Brasilien / en die in 't spreken gemeene saken „ vraagde / en op allerhande vragē / als een redenmaghtig schepsel antwoord „ gaf: waarom sijn volk geloofde dat het besetenheid of toverye was; en een „ van syne predikanten wilde naderhand geen Papegaaj meer sien / seggen„de dat hy den Duivel in hadde. Maar moesten alle vogels van dien aart om eenen vogel lyden; en dorf de hy daarna wel menschen sien? also hy buiten twijfel meer van menschen dan van vogels had gehoord / en geloofde / datse van den bosen geest beseten zijn.

§. 2. Nu sal de Prins dan seggen wat het was: te weten; „ dat hy van al„sulken Papegaaj veel horende / en echter niet gelovende / denselven ver„re van daar tot sich hadde laten brengen. Dat dese vogel groot en oud „was; en tot hem in de tegenwoordegheid veler Hollanders gebraht / „ aanstonds van self seide / wat geselschap van witte menschen is dit; Sy „ vraagden hem / op den Prins wijsende / wien hy dacht dat die man was? „ Hy antwoorde / d' een of d' ander Generaal. Dicht by hem gebragt „ vraagde de vorst / van waar komt gy? en 't beest antwoordde / van Ma„rinan. De Prins / wien hoort gy toe? de Papegaaj / enen Portugees. De „ Prins / wat doet gy daar? de Papegaaj / ik bewaar de kiekens. Waar „ op de Prins lacchende / seide / bewaart gy de kiekens? Ja, seide de Pa„pegaaj / en ik kan 't ook wel doen; en maakte vier of vijfmaal ook 't ge„luid waarmede men de kiekens roept. So nu een Geest sprak door dit beest / en 't sprak geen quaad: waarom is dat een quade en geen goede geest geweest / dat daar een predikant vervaard van was? Maar had hy nooit den Pinxtertext gepredikt: waar uit hy weten konde / dat self een mensch geen vreemde taal en spreekt / dan door Gods Geest en kraght? Doch laat ons eens verder horen hoe het ging?

§. 3. „ De Ridder vraagt den Prins / in welke taal die vogel sprak? „ Die antwoord / in 't brasilisch. Doe Temple wederom / of ook de Prins „ die tale wel verstond? Hy seide / Neen: maar dat hy sich voorsien „ had van twee tolken; eenen Hollander die brasilisch sprak / en eenen „ Brasiliaan die 't hollandsch verstond. Dat hy die beiden elk besonder / „ en in 't heimelijk had ondervraagd / en datse in de woorden die de Pape„gaaj gesproken hadde / nett in alles tsamenstemden. Ik ben het met den schryver eens / dat dit de Prins geloofde so te zijn; doch of hy 't self gelooft / dat laat hy sich niet blijken; maar 't oordeel over aan de kenners

 de

der Nature. Ik ook: en daarom de Natuur noch lang niet kennende; besluiten noch de Ridder / noch de Prins / noch ik / dat daarom juist een Geest / en noch een bose geest/moet door dien Papegaaj gesproken hebben. Ja self de konst (als 't waar is 't gene die twee tolken seiden) kon hier genoeg toe doen; den aart van 't spraaksaam beest / en d' ongemeene ouderdom / waar door het langen tijd van leeren hadde / niet weinig mede daar toe helpende; gelijk ik dat nu nader tonen zal.

§. 4. Al wat de mensch een beest sal leeren / dat moet hy blotelik door tekens doen: het zy met roepen of met wijsen / of met dus of so het beest te raken of te leiden. Daar toe dan dus of so gewend; bewegen sy sich/slaan geluid / of gaan en keeren / of doen het een of 't ander / daar sy uit hunnen aart bequaam toe zijn. Dat weet een boerman aan het mennen sijner peerden; dat sietmen aan de honden; dat doense dagheliyx / die aan het singende gevogelte alsulke wijsen leeren alsse willen. So leert een Nachtegaal of Leewerik van self: na dat het dit of dat geluid meest hoort / of daar de luchtstreek tot alsulken klank bequaamst toe is / en ook de ledekens die 't vogelken tot singen heeft / of dus of so daar van zijn aangedaan; en dat het door geduurigheid en menig wederkeer daar toe gewent. De leser sie te rugge na 't gene ik in 't IV. hoofdstuk §. 13. dien aangaande aangetekend hebbe. So kan dit beest van langer hand / en seer dikmalige oefeninge zijn gewend geweest / op sekere stilswijgene beweeginge des monds van sijnen meester/door navolginge derselve/nett alsulke woorden uit te spreken/ als die beweeginge vereischen; met so veel kraght als 't beest gewoon was: schoon dat de meester in deself de beweeginge so veel self niet in 't werk stelde; op dat men geen geluid van hem en hoorde / en so niet merkte dat de Papegaaj aan sijnen mond kon sien wat dat hy seide. Dit dunke niemant vreemd; alsoo ik op drie gronden steune/ die niemant my so licht benemen sal.

§. 5. Ten eersten stemt my ieder mensche toe/dat al het doen der beesten/ die van menschen dus geleerd zijn / maar in nadoen; en hun spreken desgelijx in enkel nagebaaw bestaat. Van sulke vogel is dat klaar;en word aan enen Papegaaj of Aexter alles door hen dikmaal sulken woorden voor te spreken/maar geleerd. Tot dat geluid gewent dan hun gehoor. Nu / overmits het seker is / dat geen geluid / insonderheid van onderscheidelike woorden / kan geslagen worden; ten zy de lippen / tonge / tanden / en gehemelte / daartoe of dus of so / d' een meer en d' ander min / bewogen werden: so is het lichteliker te begrijpen / hoe dat een Papegaaj op 't sien van die beweegingen / deself de volgende / dan ook deself de woorden spreekt; dan dat het blotelik door 't horen sal geschien. En wil ik ook derhalven wel geloven / dat om alsulken beest te leeren / men meest sal vorderen / door dicht daar by / en reght in sijn gesight te staan; om het so teffens door 't gesight en door 't gehoor te leiden tot het gene dat men wil / en daar 't bequaam toe is.

§. 6. 't Gehoor ontbreekende so sal 't gesight alleen dat doen / hoewel beswaarlik in een beest: maar in den mensche / daar 't verstand de leden stiert

stiert / en op eens anders doen bequaam is acht te geven / heeft Doctor Amman/een natuur en taalverstandig man reeds aan verscheidene die doof geboren zijn / dat klaar betoond ; die hy door 't bloot doen sien (het zy dat hy geluid geeft ofte niet) heeft leeren spreken / lesen / schrijven ; en sulx noch heden na by ons tot Haarlem / aan het eenigst dochtertje des heeren Pieter Koolaart seer gelukkiglik en ook roemwaardiglik verright. Zijn boekken *Surdus loquens*, dat is / Sprekende Dove, daar af uitgegeven / verdient in alle schriften / tot veel roem en eere van den vinder en beschrijver deser konste / en doch meest van God / die doven ende spreekenden gemaakt heeft / steeds gedacht te zijn. Ik hebbe self het kind gesproken ; en bemerke / dat hoe ik sachter ende doch bescheideliker sprak/ hoe sy my beter kon verstaan.

§. 7. Dus verre quam nooit beest / om dat het maar een beest is ; maar doch wel so verre als die Papegaaj:om redenen alreeds geseid;en dat ik voor het derde niet en twijfele/ of dese welgeleerde vogel is van sijnen heer so verren wegh niet heen gesonden/of heeft hem sijnen meester toebetrowd; die ongemerkt voor menschen / aan het beest door tekenen / so als voorseid is/ wel bedieden konde/wat dat het seggen moeste. En dit so wel ter eerste aankomst/als op die onvoorsiene vragen van den Prins. Maar waarom niet in 't Duitsch of Fransch/so als hy aangesproken wierd : so hadde de verwondering noch dies te groter moeten zijn. Want aangesien de Papegaaj den Prins in dese talen niet verstond ; so was sijn antwoord ook met geen verstand. Voor al en moest dan ook de Predikant niet meenen/ dat dit spreken van den Duivel was ; indien hy doch geloof de/ (so ik wel kan merken) als de rest/ dat die op alle talen sich verstaat. Of by aldien de Papegaaj 't verstond/ waarom en antwoord hy niet in de selfde taal ? of waarom ook de de Duivel niet/ (vraag ik den Predikant indien hy alle talen spreken kan ? Maar 't sal my mogelik in desen ook ontschieten / indien ik wil dat al dit spreken na 't stil gebaar en wijsen van den meester zy geschied. Want waarom hield die sijnen mond niet na vereisch der duitsche of der fransche woorden/so wel als na het brasiliaansch ? Dat dunkt my echter is niet swaar te raden : also de vogel 't was gewend in dese taal/ en niet in d' andere ; waar na den mond te setten hem so ten eersten niet te leeren was.

§. 8. Noch heb ik meer te seggen. 't Verhaal en seit ons niet / of ook de Prins die vragen uit hem self dat beest heeft voorgesteld:of wel van anderen/ die wisten dat het dese woorden konde spreken / eerst opgegeven ; gelijkmen doorgaans aan de vreemden doet die so inkomen / of voor welken sulken vogel word gebraght. En dan en was het sulken wonder niet; maar slechs een werk van meer volmaaktheids dan men wel gewoon is ; en nochtans gewoon. Maar onder des versta ik niet/hoe dat de Prins kon lacchen om een antwoord dat hy niet verstond : want na den draad van dit verhaal / is dat noch in de tsamenspraak / en niet daar na geschied / wanneer den Prins de woorden van den Papegaaj door die twee tolken zijn vertaald. Het schijnt derhalven / datter meer geweest zijn die 't verstonden ; doch dan en had de

Przins de tolken niet van node. So niet / het zijn die tolken self geweest / die eerst in't openbaar vertaalden wat de vogel sprak: en dus daarna alleen daarover van den Przins gevraagd; niet anders konden seggen / dan sy eerst in 't openbaar gesprooken hadden. Dies komt et eindelik dan meest uit op bedrogh: altoos het blykt / dat hier geen blyk van sulken wonder is / als voorgegeven was; noch immers allerminste van den Duivel niet.

VIII. HOOFDSTUK.

De genen die geloven, datse van den bosen geest bestreden worden, of die van anderen daar voor gehouden zijn, en hebben mede van hun seggen of gevoelen geen bewys.

§. 1. GElijk er menschen zijn / die mejnen datse Geesten sien of horen / en seggen dat het spookt; en andere daar voor gehouden / of sich uitgeevende / dat sy't gevoelen hunder werkingen ook in hun lichaam hebbē / en van den bosen Geest beseten / of wel van bose menschen dus betoverd zijn: so vindmen ook niet weinige / die van hem in de Ziel bestredē en gequeld zijn / sose meenē / en ook daar voor van anderen gehouden worden. Het is gemeen / met dat verstand te bidden / of ten minsten te doen bidden in de kerk: altijd die uit het brieffje van voorbiddinge gelesen worden met die woorden / datse in 't gemoed bestreden zijn. Die woorden zijn dus wel gesteld: en maak ik weinig swarigheid deselve te gebruiken / in sulken sin als die daar luiden; wanneermen die besonderlik niet op den Duivel past / gelijk nochtans gemeenelik geschied. Maar so wy menigmaal de menschen kenden / die dikwijls op die wijse voor sich bidden laten: wy souden ook den vyand beter kennen / van wiense dus bestreden worden. De strijd ter degen en wel dikmaals van naby besien / en d'oorloghslisten wel in acht genomen / de schermeryen in de lucht / en mannekens geschilderd aan de wand: het sal ons haast doen sien / hoe weinig dat het te beduiden heeft; of is het veel / hoe verre dat het af is van alsulken strijd / die van den Duivel zy. Ik sal in desen anders geen exempelen verhalen / dan die ik self ervaren hebbe / en wel so veel en lang en grondig ondersocht / dat ik daar door wel eerst bewogen ben geweest tot achterdocht / en verder ondersoek van alles wat men van die dingen seit.

§. 2. Het komt gemeenelik op dit vooroordeel aan / dat ieder kristen mensche met den Duivel stryden moet; en als hy sich in sijn gemoed niet wel gevoelt / dat sulx de Duivel doet. So sy vertellen de gedachten diese hadden / in alsulken strijd; sy seggen dat de Duivel (en dat somtyds ook wel sightbaar) so tot hen gesprooken heeft / of op het sachst / hen ingegeven: ja self geloven sy / gedacht of ook gedaan te hebben het gene nooit in hun gedachten was te doen. De oorsaak is of in hun Bloed / of in 't Gemoed; so als ik dat verscheidelik bevonden hebbe / en ons de reden leert. Want nademaal dat ons het bloed na dat het is gesteld / de leevendige geesten vlugg of traag; en so de beeltenis der saken luchtiger of dompiger vertoont:

toont: daar na sal ook de mensche lichter of bes waarliker te moede zijn. En wederom / na dat een mensche meer of min sich tot de vrolikste of droevigste gedachten overgeeft / daar na sal menigmaal het bloed sich ook veranderen; het lichaam door goeds moeds zijn luchtiger en frisscher / maar door droefgeestigheid bes waard en vadsig zijn. De eerste sal sich meest de vrolikste en troostelijkxte voorwerpsels kiesen / om daar op te denken / en anderen die voor te stellen: maar d'ander sal de droevigste en schrikkelikste voor ogen nemen en tegens ieder daar van spreken. Is 't dan dat die blygeestige God vreest / en sijne saligheid betraght; hy sal bequamer zijn om troost uit Godes woord te lesen / en te spreken: maar is 't een weereldsch mensch; hy sal te onbekommerder 't genot van 't goed des weerelds nemen / en alle swarigheid licht henen slaan. Daartegen / so droefgeestigheid hem overlastig word; hy (die God vreest) sal altijd sien op 't swaarste van de Wett / den last der sonden / en der straffe na dit leven; ook nu; wat quaads hem over komt / als een bewijs van Gods verlatinge begrijpen. Maar is hy aardsch gesind / hy sal sich over tydelijk verlies en ongemakken quellen / en ieder een te voren praten.

§. 3. Gaat nu die luchtigheid van sinnen verder heen / dat sulk een kristen vol geloof / seer sterk aan God en aan den hemel denkt: hy sal sich Engelen verbeelden konnen / gelijk van Jetske Klaas hier op het Bikkers eiland is gebeurd; waar van hier na noch in 't besonder moet gesproken worden. Maar word hy door droefgeestigheid verVoerd; so dunkt hem staat de Satan tegen over hem / en wat dan quaads hem aan of overkomt / daar is na sijn gevoelen ook de Duivel oorsaak af. Nochtans geeft ons d' ervarentheid veel meer van dit / als van dat ander slagh; ja dagelijksche stof en werk / daar 't ander wonder selden eens gebeurt: uit oorsaak / dat de dampige en swaregeesten veel bequamer zijn tot de verbeeldinge; gelijkmen siet / dat ook de vastigheid van stoffe de stevigheid en duursaamheid der beeltenis daar in gemaakt niet weinig helpt. Maar sal in klep het druksel lang bewaren: maar niet so lang in 't zand / en 't allerminste in 't stof; die haast vervliegt. In 't water salmen enig spoor voor korten tijd sien blyven; maar gansch geen in de Lucht. Derhalven zijn 't doorgaans swaarmoedige en droevige gedachten / waar in de Duivel als een felle vyand word verbeeld: ook uit die reden / dat het denkbeeld van dien bosen geest ons veel meer voor komt dan der goeden / door 't gedurig spreken van den Duivel meer dan van de Engelen; en self ook van God / meer als de menschen door den Duivel plagende / dan door sijne Engelen beschermende / of hen vertroostende door sijnen Geest.

§. 4. Gods Geest merk in ontrent dit alles aan / als werksaam met (om te seggen) en ook tegen stroom. Beliestet God / den mensche neer te slaan; hy doet dan meer aan den blygeestigen / dan dien die door sijns bloeds gematigheid also ver henen is: wil sijne goedheid hem te reghte brengen; hy doet het meeste aan den genen die ten bittersten bedroefd van herten is. Men magh dit alles in den veelerleyen staat van David als in enen spiegel sien.

sien. Was hy bygeestig/en hy vergeleek sich met het volk des weerelds: God heeft meer vreugde in sijn herte gegeven, dan sy wel hadden wanneer hun koorn en most vermenigvuldigd wierd. Psal. 4: 8. Wierd hy verdrukt/ en was hy seer bedroefd: Gods hand was dagh en nacht swaar op hem; en hy bekommerd over sijne sonde. De godlose heeft vele smerten, so 't hem qualik gaat: Psal. 32: 4/ 10. en 38: 19. Dus heeft de mensche, so de quade so de goede/ doch verscheidelik/ enen gedurigen strijd op der aarde: Job. 7: 1. maar sulken strijd als aan den Duivel toegeschreven word/ daar van heeft geen van alle Gods gelovigen een woord gemeld.

§ 5. Gelijk nu de gematigheid van 's menschen lichaam/ bloed en geesten/ hem tot sulx als hy dan strijd noemt meer of min vervoeren kan: so kan ook 't self de wel uit sulken staat ontstaan als daar hy dan in is/ of in 't besonder door ontmoetinge van iet onaangenaams veroorsaakt worden. Ten dage mijner benaawdheid, seit Asaf/ weigerde mijne ziele getroost te worden. Dacht ik aan God, so maakte ik misbaar: peinsd ik, so wierd mijne ziele overstelpt. Hoort nu slechs een deel van syne klaghte. Heeft God vergeten genadig te zijn? heeft hy sijne barmhertigheden door toorne toegesloten? Daar na seide hy/ dit krenkt my: so veel merkte hy wel/ dat hem dit te na ging. Psal. 77: 3/ 4/ 10/ 11. Geheel Zion quam so verre dat sy seyde; de Heere heeft my verlaten, de Heere heeft my vergeten. Jes. 49: 14. Wanneer sodanige gedachten in de menschen komen; so meinense somtijds/ dat dit de Duivel tot hen seit. En een gelovige tot God dus klagende; Gy hebt u met ene wolke bedekt, so datter geen gebed dooren komt: Klaagl. 3: 44. dat meinen onse lieden dat de Duivel doet/ die hen belett van God te bidden. Zijn sy in nare eensaamheid verlaten: wee my! sal David seggen/ dat ik een vreemdeling in Mesech ben; dat ik in Kedars tenten woone Psal. 120: 5. D' een afgrond roept tot den anderen: Daar meinen sy den Duivel dan te sien/ gereed om hen ten helschen afgrond wech te slepen. 't Was een doodsteek in sijne beenderen, als sijne vyanden dagh ende nacht seiden, waar is nu uwe God? Ps. 42: 11. Siet hier de Satans, dat is tegenpartijders/ en de Duivels, dat is lasteraars/ daar David van bestreden wierd: op dat gy niet so lichtelik en segt/ dat sulx de Duivel uit der Hellen is.

§. 6. Dit dan so verre als den waren strijd betreft/ die den gelovigen behalven die van 't Vleesch en van de Weereld overkomt: waar in des Duivels eerste werk noch besig is/ dat is/ de sondige gedachten/ woorden/ werken; daar des Weerelds boosheid d' aangeborene verdorventheid des menschen toe verleid/ en desselfs begeerlijkheid de neigingen der sondige nature toe verlokt. Uit desen is het meest/ dat sich de menschen wanen aangevochten van den Duivel/ in voegen dat hy weten soude/ hoe 't met hen gesteld zy; hen ten quade porren/ dryven/ dwingen; somtijds winnende den strijd/ en somtijds afgeslagen/ so sy meinen. Hy wint na hun gevoelen/ als sy sich verwonnen geven door het vleesch/ en lief de tot de weereld/ om hunne eigene begeerlikheden in te volgen. Maar so sy geen gelegent-

legentheid of stoutigheid genoegh en hebben (door eenen ofte anderen vleeschelijken insight wederhouden) om 't voorgenomen en beminde quaad te doen/ dan is de Duivel van hen ridderlik verslagen. Door desen ingebeelden oorlogh/ en gemaakte schaduw-scherming laat sich de mensch dan noch wel voorstaan/ dat hy een is van de beste kristenen; hoedanige men seit dat van den Duivel meest bestreden worden: en is vol moeds aangaande sijn gelove/ dat hy daar door so groten bosen vyand overwonnen heeft. Die weet dan/ meint hy/ veel van ondervindinge te spreken: beginnende dus by hem selve te betrouwen dat hy regtveerdig is, en d' anderen niet meer te achten: so als de reghte Fariseen plegen. Luk. 18: 19.

§. 7. Van desen of van huns gelijken zijn 't/ aan wien mijn schrijven minst behaagt: om dat ik hen de eere van dien strijd en zege neme/ en hen dien vyand wijse/ diense liefst met vrede laten/ daar hy is/ te weten 't Vleesch; of ook met wiense seer ongaerne breken souden/ dat is de Weereld. 't Behaagt hen niet/ indienmen seit/ dat sy den grootsten vyand binnen hebben/ en met hem vrientschap houden; al is 't ook datse buiten met de Weereld niet veel op en hebben/ maar ingetrokken zijn van leven; niet door afkeerigheid van 't quaad/ maar eigensinnigheid. Jk heb te Franeker gekend ene andere vrijster dan de voorgenoemde/ niet so veel bekend/ maar van boser aart. Zijnde ene wollennaaister/ hield sich wonder teder van gemoede; en bedong/ als sy tot iemant quam te naaien/ op werkedagen in de kerk te gaan/ ontvangende nochtans den vollen loon/ als anders. Dat gadindge niet ieder een: des kreeg sy minder werk/ hield sich bestreden van den Duivel/ en bleef des Sondaghs ook in huis; hoewel gesond van lichaam/ dan (dat was er aan te sien) wel swaar van bloed. Sy liet sich dan dus ledig voederen van haren armen broeder/ noch jongman zijnde; die so gesegglijk/ so neerstig en opreght was/ als sy eigensinnig/ leuj/ en boven al geveinsd. Het was voorwaar een bose geest/ die haar dus quelde en besatt. Wanneerse haren broeder uitgesogen hadde/ liet sy sich mesten in haar bedde; waaruitse alsmen by haar quam/ niet opsien konde, het aangesighte self bedekkende/ en malende so flaawen stem/ als een die op sijn sterben leit. Ter self de tijd kon sy des nachts wel opstaan/ om haren trouwen broeder/ genoodsaakt later 't huis te komen dan haar goed dacht/ de deur van binnen grendelende/ uit te sluiten.

§. 8. Sy hield sich eerst aan seker arme weduwvrouw/ die my seer lang bedrogen heeft/ en andere met my: 't gebed so menigmaal in huis en in de kerk misbruikende. Sy was bestreden van den Duivel/ na haar seggen; en heeft my menig ure doen verliesen. Sy maakte geen ophaal/ als die beseten willen schijnen/ maar lagh te bedde als de geest haar al te swaar bevocht. Jk vond haar in dien staat wanneer ik daar ter stede quam: en sagh haar in 't begin niet anders aan als daar sy sich voor uit gaf; hoewel in alles in 't langwijlig talmen/ daarse my met ophield/ geen behagen hebbende. En 't quam my wonder voor/ wanneer een oud eerwaardig man niet dui-

sterlik te kennen gaf / dat hy er niet veel staats op maakte wat se klaagde. Van doe af nu er op haar beginnende te letten / so merkte ik metter tijd, dat niet so seer wel leuiheid als gemaklikheid/en eigensinnigheid/en neiginge tot uiterliken schijn van heiligheid / de bose geesten waren daar sy van bestreden wierd. Sy miste in geen predicatie noch catechisatie te zijn / en 't hoofd te krommen als een biese / wanneerse niet te bedde lagh. Doch dat gebeurde lichtelik / so sy vernam / dat enig ander arm mensch / dien sy het niet so weerdig of so seer benodigd hield / iet wierd gegeven / en sy misgedeeld. So lief als haar de broeders hadden / so lief besloot sy ook by God te zijn. Dies gaf het haar te swaren strijd / so haar de broeders niet der gave weerdig achteden / haar winterteeringe verkleinden met den Somer / en diergelijke. Want dan beslootse ook by God niet wel te staan in 't geestelijk / nadienmen haar 't lichamelijk niet weerdig kende. Ik wil bekennen / datter somtijds ware swakheid / 't zy van lichaam of gemoed / met onder liep: maar dat en was niet veel. Sy hadde in 't begin te swaren row om haars mans dood gesett / of 't woegde haar met een. Daar by vier kleine kinderen / en eenen soon die simpel was: maar 't eerste moest vergeten worden met de jaren / en voor het ander wierd na haar staat genoegh gesorgd. Daar by ook de gelatenheid haar wesens / en bespraaksaamheid by menschen die met sulke dingen ingenomen zijn / hielp haar een stuk weegs door de weereld heen.

§. 9. Die weduwvrow doet my te rugge denken na ene andere / die ik tot Oosterlittens heb gekend / daar sy ook dikmaals 't huiswerk by my dede. Pas 30. jaren oud / van haren man / die deugdelijk en haar seer lief geweest was / weduwe gelaten / en met drie kinderen dus sonder winste sittende: beswaarde haar de row / en kriegelheid te samen; dat sy den eigen nooddrust missende / van anders gaven moest geholpen worden. 't Is waar / dat sy het dikmaals opgaf / als sy enen tijdlang onderhoud genoten hadde van de kerk; en 't wierd ook met haar erger / indienmen 't haar dan ook niet afgenomen hadde. Des Somers / en ontrent de Mey en Herfst quam haar de quaal met vrolikheid en lacchen aan; daar op dan telkens volgde de droefgeestigheid / die haar des nachts geen rust en 's daags geen lucht en liet; somtijds so hoog gelopen / dat sy den Duivel meinde aan de wand en 't voeten einde van haar bed te sien. Die drong haar / seidese / ons ook te slaan / als iemant wat te na (al was 't op haar versoek) aan 't bedde quam; gelijk my self ook wedervaren is. Doch dese Duivel wierd verdreven door een drankje uit den Apoteek / op mijn berighe haar van den Arts verordineerd. En 't beterde allenx na mate dat de jaren quamen / in welken 't ophield haar te gaan na wijse van de wijven. Gen. 18: 11.

§. 10. Van diergelijke veel exempelen / als anderen ook wel ontmoeten / is te sien / wanneermen maar op alles na behoren lett / wat dikmaals d' oorsaak is van sulken strijd / die so gereed den Duivel toegeschreven word. En 't schijnt dat dese swakke vaten meest voor desen selfstrijd moeten bloot staan; waar van ik eenen nu verhalen sal / van seer groot gewighte / en de naaste oorsaak die my in dit perk geoefend / en de ogen eerst geopend

pend heeft. Ik heb in 't II. boek XXIX. §. 7/8/11. van sekere vrow gemeld die ik tot Franeker in swaren selfstrijd dikmaals hebbe bygestaan. Die isset van dewelke ik nu hier ter reghte plaatse wat omstandiger verhaal sal moeten doen. Niet van de quale self so seer / om dat ik die ter aangemelde plaats genoegh beschreven hebbe: maar hoe sy haar gedroeg / hoe ik my selven daar ontrent geoefend hebbe; wat ik daar door ontdekte / en hoe haar einde is geweest.

§. 11. Sy was in haar gemoed beswaard / en (so die voorgemelde weduwvrow / die dikwijls by haar quam / haar voorts geloven dede / bestreden van den bosen Geest. Doch dit bestond in tweederley gedachten die sy hadde van haar selven: den staat daarinse was / en hoe sy sich daar in te dragen hadde. Van 't eerste hield sy tegen alle reden staande / als gesegd is / dat sy onvergeeflik had gesondigd / en derhalven niet kon salig worden: En 't ander / dat sy dan ook geenen lust tot bidden / tot het lesen en aanhoren van Gods Woord / tot de huishoudinge of iet dat goed en loflijk heten mag; noch liefde of genegentheid tot man of kinderen / die noch seer klein waren / (want sy was een jonge vrow) in haar self vernemen konde. Maar van Gods Woord en sijnen Dienst gevoelde sy sich seer afkeerig / sose seide; en meer genegen hare teere kindertjes te doden dan te onderhouden. Twee vrouwen hielpen en onthielpen haar / wel of qualik te berighten. De eene / die haar nicht / en d' echte vrouwe van den man was sonder ingewand / van wien ik II. b. XXIX. §. 18. by gelegentheid van den man die 't legioen hadde gesproken hebbe; gaf haar goede nutte lessen / en al tot stichtinge. Maar d' andere / hier effen voorgemeld / en dede niet als haar geduirig neer te werpen: t' elkenmale seggende / dat sy ook self al even eens gesteld was / en gedurig met den bosen geest te strijden hadde. Ik ondersocht na mijn vermogen na den reghten grond van dese doling des verstands: en overleide alles met den heer Schotanus mijnen amtgenoot; gebruikten beide de voorseide nichte / die in 't gaan en keeren ook altijd met ons te rade ging. Daar door gebeurde 't dat ons raad en oordeel altijd by haar over een quam / en wanneer se wederom na reden luisterde / by haar te meer gelove vond.

§. 12. De sonde daar sy meinde schuldig aan te zijn / was / seldese / dat sy / by doopsgesinden opgevoed / en sich genegen vindende tot onse kerk; nochtans daar op te rugge was gebleven. En schoon daar na in onse kerk gedoopt / en nu so dikmaals ook ten Avondmaal geweest; gelijk sy ook seer trow met haren man ter kerke plagh te gaan / en self de Catechisatiens oefeningen by te wonen: dat was maar louter huichelry geweest; sy hadde 't niet oprechtelik gemeend. Het soude dit verhaal te seer verlengen / indien ik alles meldde / wat ik met haar redenen verwisseld hebbe: dan 't gene naast ter sake schijnt te dienen / ik vond haar in tweevoudig misverstand; datsy die sonde niet verstond / en 't gene sy verstond niet anders dan door inbeeldinge daar voor en hield. Hare eerste doling was haar eigen schuld niet / maar dat sy neffens anderen niet beter onderwesen was: ge-

lijk ik lang met herten leed hebbe aangemerkt / dat dese sonde so beschreven word / dat nooit een mensch daar in bevonden is / noch ooit in staat kan zijn om die te doen. Maar 't hielp niet / dat ik haar self op den grond van hare dolinge bediedde / en genoegsaam (hadse reden plaats gegeven) overtuigde / dat sy nooit was in dien staat geweest / om sulken sonde te begaan. Ik merkte dan / en seide 't ook aan mijnen W. medebroeder en aan de Nicht / dat haar d' Inbeeldinge bedorven was; en dus met geene andere redenen te helpen scheen / dan die na sulken ingebeeldde meininge te schikken waren. En dit was te vermoedeliker / om datse niet ging quijnen / of so seer als andere wel suchten; of van swaare opdampingen overvallen wierd: maar doorgaans still bleef sitten dutten by haar selven.

§. 13. Dit was het een: en 't ander / dat de sinnen ledig waren / de vrouw haar selven niets met al te doen gevende; om dat sy meinde / dat so godvergeten mensche als sy was gansch geenen lust en hadde tot iets goeds. Mijn amptgenoot haar dan / om die besondere ondervindinge / voortaan aan mijn beleid vertrouwende / op dat het werk op eenerhanden voet moght gaan; so stelde ik my twee regels voor: om haar nu voors belangende die doling ongeroerd te laten; en volgens die haar sulken raad en onderrightte te geven / dat ik se maar voor eerst aan 't werken kreeg / om voor die mijmeringen minder tijd en plaats te laten. Want ik bemerkte klaarlik / dat haar de kraght der dolende Inbeeldinge 't verstand scherpte / (indien men so magh spreken) om redenen door tegenredenen onnutt te maken; en alles watse anders niet gedacht en soude hebben om te seggen / alsdan nochtans te houden staande / wanneer sy sagh dat het haar nodig was / om d' eerstgevatte meninge van haren onverbeteriken staat van sonde en verdoemenisse vast te houden. Indien ik haar ten eersten so geseid hadde / dat sy om haren man en kinderen iet doen of laten moeste: sy soude hebben ingebraght / dat sy den man en kinderen ter dood toe hatede / en alles was genegen om te doen watt hen kon schaden. Indien ik haar het huiswerk maar tot tijdverdrijf geraden hadde: sy soude hebben ingebraght / dat haar de bose geest daar in verhinderde: en datse lust tot alles hadde wat maar uit den quade was / maar groten afkeer van het goed.

§. 14. Derhalven met den man van alles sprekende / waarom ik mijnen streek nu anders hield: begon ik haar te seggen / dat ik moede was van tegen haar gemoed te disputeren; dat sy het buiten twijfel selve beter wist dan ik / hoe sy van binnen was gesteld. Want wie van de menschen (seid ik) weet het gene des menschen is, dan de geest des menschen die in hem is? 1 Kor. 2: 11. Dat ik dan wel om best wille so tegen haar gesproken hadde / als hopende dat het so erg niet wesen moghte alsse seide / en dat het moght te reghte komen. Maar aangemerkt dat dese gruwelike sonde / zijnde lastering tegens 's Heeren Geest / voornamelik in 't herte was: so wilde ik van haar herte niet meer oordeelen / waartoe sy self de naaste was. Soude dan voortaan met haar so handelen (hoewel 't my leed en schrikkelijk te denken was) als eene die reeds in de Helle ligt en brand.

Die taal / waar voor elk ander mensche soude schrikken / geviel haar wonder wel; en maakte my groot aansien in 't vervolg / van alles dat ik haar quam voor te stellen / om te doen of te geloven / en vervolgens ook te hopen.

§. 15. Begon derhalven haar te seggen / dat self de rijke man / wanneer hy lagh te branden in het helsche vuur / nochtans in sulken staat voor sijne vijf broeders noch besorgd was: en gelijk hy Lazarus gaern heen gesonden hadde / om hen voor die plaats der pijniginge / ware 't mogelijk / te hoeden; veel eer die moeite self genomen soude hebben / als die daar toe de naaste was. Ja / seidese / al even eens so ben ik als die rijke man; my dunkt ik lig al in dat vuur. 't Is wel; dat sullen wy terstond dan sien. Daar by seit Paulus ook / dat so iemant de sijne, en voornamelik sijne huisgenoten niet versorgt, die is erger dan een ongelovige. 1 Tim. 5: 8. Want ook de ongelovigen voor hunne eigen huisgesinnen sorge dragen: men vind Heidenen / Joden / Turken / die wel te samen leven als man en wijf; die hunne kinderen opqueeken / soo veel immers als 't lichamelijk en burgerlijk betreft. Reden? om dat dit maar natuurlike en burgerlike deugden zijn / die self de beesten hebben / en daar toe geen besondere genade van Gods Geest van noden is. Derhalven / seid ik / soud ik denken / als gy woud / dat gy dese dingen ook soud konnen doen. Sy soude ongetwijfeld sulx geloochend hebben / indien ik die exempelen niet hadde laten voorgaan: maar nu was 't antwoord/ja. Wel aan dan/ seid ik doe/ ik neemt er by / dat u uw man en kindertjes/die by u zijn/so lief zijn als den rijken man syn eigene vijf broeders waren en overmits uw man door groote moeilikheid gevaar loopt van te worden so als gy: dat gy om hem gerust te stellen eens wederom als voren 't huis op en neer gingt/ en op alles acht gaaft als 't vereischt. So sal uw man sich buiten twijfel laten voorstaan/ dat het met u beter is: en wat behoeft hy 't ergste ook te weten? is 't niet genoegh dat ik het weten moet/ hoe leed het my ook is? Ook raken sijne saken in verloop / en 't valt hem kostelijk so wel als moeyelijk/ dus langer huis te houden. Sy/ die haar eigen tijdelijk belang in desen ook begreep / schoon op den naam haars mans; gaf my gehoor: sy dede so / en beterde van hand op hand.

§. 16. Ik doe voortaan bespeurende / dat nu by haar niet lichtelik verbeuren konde: braght op den self den voet te wege / dat sy de kinderen liet bidden daar se by was / het gene sy te voren meende dat met haren bosen staat niet kon bestaan. 't Quam verder / en sy gunde my voor haar te bidden daar sy in 't eerst met alle kraghten tegen was: maar op dien voet (so alsse seide) gelijk sy 't huiswerk dede; en sonder ernst of yver van haar self. Ik seide: wel / bid gy dan niet/wy bidden;en gaatet u aan 't herte niet/ het gaat ons al aan 't herte. Waarom en soude God ons niet verhoren /wanneer wy bidden dat hy u het bidden leere? En voorts bemerkende / dat sy nu self bedektelik al wenschte datse moght geholpen zijn: so seid ik / dat die onvergeeflikheid wel op die sonde stond / wanneer die was volledig / en geheel volbraght; maar dat ik meer en meer op alles lettende / waar af sy my aan-

aangaande veel omstandigheden had verslagh gedaan; noch niet bespeuren konde / dat sy als noch door alle deelen en tot den hooghsten trap van dese sonde was geweest. En daarom/seid ik/vond ik het in geen auteuren/dat een die verder niet in dese sonde was geweest dan sy/niet soude konnen tot genade komen. 't Was goed: ik en ontkende vast niet meer / dat sy die sonde evenwel bedreven hadde. So moest het wesen: en gelyk ik haar in 't een geloofde / so sy meende / geloofde sy my ook in 't ander. En doe begon de moed haar dagelyx te wassen / en ons met haar.

§. 17. Allenx dan kreeg men haar so verre/dat sy ook aan de borgery en de gemeente wilde dat genoegen geven / 't welk nu haar man en 't huisgesin en vrienden namen / in haar doen en in den staat waarin die dachten datse was. So meende sy/dat anderen misleid van oordeel waren / om dat sy 't was. Sy nam dan voor/het eens te wagen in de kerk te gaan: maar vreesde dat sy door ontsteltenis / als een verworpen mensche / daar beweeginge moght maken/en so tot ergernisse zyn. Doch die te minder sullende te vresen zyn ter onbekende plaats / en onder klein getal van menschen: wierd sy het eens met haren nichte / om tot Jelsum / gelegen by Leewarden / den naasten Sondagh in de kerk te gaan. In 't henen gaan vraagt sy de nicht: of 't na haar dunken met ontsteltenis of sonder sulx / na haar vermoeden wesen soude; wanneer sy / sulken mensch / na sulken lange ongewoonte / eens wederom Gods Woord quam horen. De nicht verlegen om dit wel te raden / en kiesende 't vermoedelyxte / seide / met ontsteltenis. Maar dat viel anders uit. Want sy verklaarde na de predikatie / dat sy gelyk een staak of blok (want hare inbeeldinge was van haar self niet anders) gansch geen beweeginge in haar gemoed bevonden hadde. De nicht was doe op 't schranderste, om 't onvoorsien geval reght om te keeren. Wel/ seidese / so goed en had ik het noch niet gedacht. 't En is dan niet gelyk ik meinde / dat gy als ene siekte / sonder lust eens wederom het eten proevende / daer van onsteld word: maar alleenlik / datter noch de reghte smaak niet is: die / hoop ik / noch wel komen sal. 't Geviel haar wel; sy waagtet achtermiddagh in de stad tot Leewarden noch eens; en houd sich ook voldaan. Wy hielden daar op aan / en kregen haar eerst 's avonds in de week ter kerke binnen Franeker / daarna des morgens in de week; en doe dat ook wel uitviel / ten laatsten op den Sondagh ook.

§. 18. Daarmede moghten wy beginnen van de betering te spreken; die sy bekende aan haar self ook te bespeuren; en so aan my versocht / in tegenwoordigheid van 't huisgesin en vrienden / by haar in huis / met dankseggingen tot God haar voor te gaan / en namaals in de kerk; daar langen tyd al tegen haar begeeren/en buiten hare kennisse voor haar gebeden was. Sy droegh sich van dien tyd in huis en kerk gelyk als voren / wist van dien stryd niet meer: waar van ik my ook hoedde haar te spreken; elk insgelyx het selve biddende/die meest met haar verkeerden; om dat ik wist / dat d'Inbeeldingen genesen zynde lichtelik wederkeeren / en dan wel ongeneeslyk worden. Wat anders haar betrof; sy hadde geen gedachten meer als voren/

maar

maar hield sich selve nu volkomelik hersteld: waar op sy ook dan hare vrienden en geburen tsamen riep / en seide weest blyde met my. Zach. 15: 6. 9. Sy heeft ontrent twee jaren na dien tijd geleefd / en stierf gesond en kraghtig in't gelove / onder mijne en der gelovigen gebeden met de hare. Siet daar nu desen strijd: waar van sy nooit en soude te verlossen zijn geweest / door honderd lessen van de maght en list des Duivels / of van de middelen om desen bosen fellen vyand te bevechten / of te verwinnen. En om den Leser eindelik eens kort bescheid te geven: ik hebbe desen geest in al dien tijd wel nagespeurd / en opgesocht; gelijk ik hem nu hier ook tonen sal.

§. 19. Sy was dan van haar selven zedig / vroom van gemoed / en mild / medogende ontrent den armen. Dit laatste tot haar nadeel: also de voorgenoemde weduwvrouw daar eens te meer op aanging / die telkens olv in dat vuur goot / als geseid is / met geduurig en swaarmoedig talmen. Doch was sy ruimelik in kost en kleedinge opgebraght / en hare vrouwelike sinnelikheid veel keurs gegeven. Dat volgde haar so niet / wanneer sy nu getrowd was: also de man / al wel so deugdelik in ouders huis / maar vry wat suiniger by kleine winsten / en in een talrijk huisgesin was groot gemaakt. Sy hielden vredig huis: maar 't was haar ongewoon / nu meer te moeten sorgen / en daar minder van te trekken. Om 't huisgesin van grond op wel te onderleggen / en haddese geen reden haars mans neerstigheid en suinigheid te laken: nochtans daar by geen voedsel voor den lust / als voren. Dit in te kroppē / en daar by dan noch gestadig te bemerken / dat haar de weereld noch meer aanhing dan 't behoorde: dat braght haar met der tijd ook in bedenken / of sy dan ook der weereld al wel afgestorven / en dus opreght in hare belijdenisse was geweest; of sy de Doopsgesinde kerk ook wel verlaten hadde / om enigsins wat meer uitwendigheid te konnen plegen in de onse. 't Welk nu geheel aan d'andere zijde uitgevallen was.

§. 20. Na dit exempel soud ik noch verscheidene verhalen konnen / uit eigen ondervindinge; maar geen daar ik so weinig van den sondigen suurdeessem in bevonden hebben / als in dit. Doorgaans / ja (magh ik seggen) altijd / wanneer des menschen eigene natuurlike gematigdheid daar af geen oorsaak is / waar af §. 2 / 3 / 4.) sal daar iet schuilen / dat hun gemoed en conscientie bevlekt heeft / en 't gene sy niet seggen willen. Dat legtmen dan op ene aanvechtinge des Duivels: waar op de Predikanten en de vrienden werkende / niet doen dan waterdorschen; met troostelike woorden uit de Schrift daar op te passen / en onderrightingen te geven: die hen niet troosten / om datse niet wel biechtende het reghte seer verbergen; dat dan so veel te meer vervuilt / of wel vereelt / als 't niet geroerd word noch geraakt. Het quam by my eens sekere vryster / (sose hiette) klagen over sulken strijd. Maar ik ontdekte 't seer. De Duivel seide datse niet en konde salig worden / om datse sich in onecht had verlopen. Maar 't haperde daar niet. De mans persoon liet haar vast sitten / en sy hadde liever dat hy weder quam. Rond uit / sy gaf te kennen / dat haar so leed niet was die soude

doe

doe begaan te hebben / als datse die niet meer en moght begaan. Ik gaf haar anderen raad / en sagh haar naderhand niet meer. Doch dese wil ik by de vorige niet vergeleken hebben.

IX. HOOFDSTUK.

Sulx alles word noch meer bevestigd door een sonderling voornaam geval tot Franeker gebeurd.

§. 1. DE draad der reden leid my op de selfde plaats daar 't vorige gebeurd is / en tot een seer voornaam geval: daar Strijd en Spook / Besetenheid / en alles wat schier van den Duivel word geseid / in eenen mensche tsamen komen: en 't gene my wel eerst genoodsaakt heeft / my selven meer te oefenen in die gedachten / tot dat ik metter tijd ben uit den droom geraakt. En niet alleenlik gaf my d' eigene ondervindinge daar toe uit desen dagelijksche stoffe: maar over al waar dat ik quam / ten tijde als 't gerught daar af alomme wierd verbreid / en trof ik geen aansienlijk of geleerd geselschap aan / dat sich niet seer begeerig toonde / om een bescheidelijk verhaal daar af uit mijnen mond te horen: daar elk gelegentheid uit wist te nemen / om sijn gevoelen ook te seggen; en ik alsomet een bequaam / om alles by my selven noch al nader te betraghten. Men sal uit dit verhaal / uit goed geheugen opgesteld / ten klaarsten sien / hoe seer ik reden hadde te bedingen in het V. hoofdstuk van dit deel §. 1. dat geen gelegentheid noch middel moet vergeten worden / op datmen magh versekerd zijn / van 't gene men of self geloven / of anderen voor waarheid wil vertellen / belangende de proeven die wy self daar af genomen hebben. Ik sal hier dan nu eerst d' historie vertellen / en dan daar uit mijn oordeel seggen.

§. 2. Ik spaar den naam des jongelings / die nu al dood / en welkers naaste bloed en maagschap mijne goede vrienden zijn: alleenlik seggende / om des onthoudens wille / dat sijn naam Klaas Klaassen was. Hy was / wanneer dit spel begon in sijn 16. jaar / niet voorbarig in 't opwassen / noch in sijn leeren; ook niet groot van begrijp. Een voornaam man seide my / hoe hem door sijn soontje / dat beneffens Klaas by den Conrector doe ter schole ging / hem verhaald hadde / wat wonderlike dingen d' ander somtijds pleegde by de jongers in de school. Dat hy vreemd gebaar maakte / met draaijinge der ogen / en wringinge sijns lichaams in allerleye boghten: dat hy midden in den winter rijpe kerssen toonde / en den anderen aangeboden hebbende / wederom na sich nam en self op at; met diergelijken. Dat hy ook in de kerk (daar dies tijds de scholieren ene afgescheidene plaats hadden) geld uit de bank haalde; na dat te voren bank en hand beide ledig van geld hadde laten sien. Dat hy sich niet ontsagh te seggen tegen sijne vertrouwelingen / dat hy sulx dede door enen bosen geest / welken hy Serug noemde. Dus heb ik self dan van scholieren sulx gehoord; en dat hy meermalen buiten

ten

ten school/eens uit een huis daar sy te samen waren / en eens uit die plaats van d' Academie na veele vreemde beweegingen sijns lichaams / schielik / daar uit de venster/hier uit de poort was wechgelopen/ en weergekeerd/met grote verbaasdheid : en diergelijke dingen meer.

§. 3. Niet lang daarna door den Rector verkondschapt / en in des Conrectors school gekomen : so vond ik op de vloer een rond met krijt getekend/ met enige karacters daar binnen : het een gelijkende niet qualik enen hanekop / en enige cijfer getallen 1/2/3/4. enz. Aan 't middelpunt of daar ontrent (want het rond was uit den ruwen maar getrokken) was na d' een zijde toe een kromme streek/als een hand vatsel ener handmeulen : en dit altemaal half uitgewreven ; het welk de jongers seiden op hun inkomen gedaan te zijn / also sy hem alleen daar op belopen hadden. Daar was ook een gat in de scheidmuur/tusschen die en de naaste school; van allen (ook van den Contrector self) veel te klein geoordeeld / om sijne hand daar door te steken : 't welk hy echter gedaan hadde ; en daarna niet konnende de hand wederom te rugge trekken / gelijkse daartoe / na 't eenparig oordeel van hen allen veel te groot was / enen steen uit den muur mede uitgetrokken hadde. Doch dit niet veel achtende/so vraagde ik hem in aller tegenwoordigheid / wat doch dat uitgewreven rond met die karacters te bedieden hadde. Hy stonde still en stom/ al pinkoogende : en ten laatsten hard gedrongen om te seggen wat het was ; so seide hy (enen anderen toeknikkende die sijne geheimen wist) *dic tu*, segt gy 't. Dese dan begon wel iets te seggen : maar also ik 't van hem self wilde horen ; so quam het eindelik / met stukken ende brokken al mompelende/en gins en weer kijkende/ hier op uit. Dat hy dien cirkel daar getrokken hadde / om met Hem te spelen : dat die streek/ als geseid/ na een handvatsel gelijkende / onder 't spelen dat gebruik ook hadde / en sich draaide ; en so veel als het getal bedroegh daar 't op staan bleef / so veel gelds trok dan een hunder beiden / op wiens aanraken sich dat ding gedraaid hadde. Ik vraagde / hoe hy aan de kerssen en aan 't geld quam? En 't antwoord was/dat Hy 't hem gaf. Gevraagd/wien hy daar door verstond : so seide hy/ al pinkogende/en voor sich henen siende als beschroomd ; Beelzebub. Daar op ik met ene ernstige lesse van hem scheidende / begeerde dat hy soude by my komen.

§. 4. Sulx doende was het ergste / dat hy ten scherpsten van my ondervraagd / het stuk bleef staande houden : verklarende dat hem de Duivel menigmaal verscheen ; dan in aangename gedaante ener juffrow / wanneer hy wat goeds met hem voor hadde / dan in een onaangename gestalte van bok of kalf / ook wel eens mans : maar dat hy altijd eenen voet hadde die mismaakt was . Dit laatste was my / als een gemeen loopje / meest verdacht. Hy schroomden ook niet my te seggen / dat hy een handschrift aan den Duivel had gegeven ; hoe wel op 't selfde nader ondervraagd / niet biechten wilde (om dat hy niet en konde) hoe dat was toegegaan / of hoe 't daar mede stond. Gevraagd hoe sy malkanderen gevonden hadden : so seide hy / dat hy tot Leeuwarden / alwaar hy met sijne Ouderen een jaar,

of wat geleden had gewoond / en spelens gesind / met gebrek van geld; dat hem seer speet / om dat hy sagh dat sijns gelijke knapen des altijd genoeg hadden / daar hy dan by te kort quam: sich had ontvallen laten enig onbehoorlik woord; waarop hy iemant van ter zijden hoorde spreken / sonder sien / ik sal u wel van geld voorsien. 't Sightbaar verschijnen was daar op gevolgd / en al so voorts. Ik vraagde hem / of 't hem niet rouwde / sulx gedaan te hebben? en of hy niet en soude wenschen wederom van die verbintenisse vry te wesen? Hy seide / ja: maar met seer weinig ernst. Daar op begon ik hem ten hardsten aan te trygen / dat hy geen waarheid sprak; also sijn seggen ongeloofsijk en sulk doen onmogelijk was. Dit laatste was om 't ander uit hem des te beter uit te halen: want anders scheen my dat doe so onmogelijk niet toe als nu. Nochtans hy bleef er by. Doe was 't dat ik hem toonde welk een grouwel dat het was / also te doen; en so 't niet waar was / sulx te verdichten / om slechs enen naam te hebben by de menschen / al even veel of 't eere of schande ware. Dat hy sijne Ouderen bedroefde / sijn geslaghte schond / de stad beroerde / de gemeente ergerde / en sijne Ziel ter Hellen overgaf. Dat evenwel / so veel als dat verdragh en handschrift aanging / 't selve / so hy sich van herten slechs tot God bekeerde / geen kraght en hadde: also hy minderjarig was / en over eigen lijf noch ziele gantsch geen reght en hadde / om aan den Duivel te verpanden; also sy beide Godes zijn. Des niettemin hy bleef er noch al by / dat het so was; en schroomen soude sulke dingen my te seggen / so 't anders ware: ten laatsten evenwel wat meer berouw betonende / en sich met my op mijn vermaan ook ten gebede vlyende. Doch daar in sagh ik mede weinig aandacht / of gansch geen.

§. 5. Het oordeel van den Rector en Conrector was als 't mijne: dat dit de Ouders weten / en de jonge metten eersten van de school moest / om de anderen niet te bederven. Ik verschoonde eerst de Moeder / en sprak alleen den Vader: die het eerste grimlacchende aanhoorde / gelijk het waarlik om te lacchen was. Maar als ik quam tot Hem en tot Beelzebub, veranderde sijn aangesicht / en hy bedankte my: verklarende nooit iets aan 't kind gesien of van hem iet gehoord te hebben / dat na sulk doen geleek / maar wel / dat boven anderen wat speelsiek was. De Moeder quam het naderhand te weten / doe 't nodig scheen; die 't self de seide: en sy wierden 't lichtelik te samen eens / datse hem t' huis hielden en door ene trouwe dienstmaagd op hem lieten passen / waar hy ging of stond. Desgelijken sliep hy 's nachts by sijnen broeder / die een volslagen student was / en bequaam om op hem toe te sien. Nu sal ik dan vervolgens seggen hoe ik met hem voer / en wat my na als voor van d' anderen gemeld is.

§. 6. Men hield hem meest in huis; en so hy uitging / was het altijd met die meid: die niet en miste t' elker predicatie met hem in de kerk te zijn; daar voor hem elkemaal gebeden wierd / en sy hem altijd aan de zijde sat; reght achter den predikstoel / en tegen over den predikant die niet en predikte: om hem in 't oog te hebben. Daar konden hem ook d' onderlingen van

ter

ter zijden in het aangesighte sien / alsmede enige voorname luiden / die daar by besondere gestoelten hadden. Hy sat daar still; maar pinkoogde dikmaals; en sagh vast om sich heen / en somtijds na den predikstoel. Doch menichmaal satt hy te lillen en te beven / ook in den somer; als oft hy koud hadde geweest: maar meest wel gelijkende na stuipen / of vlagen / alsmen dat in Friesland noemt / van de termijnen. De medecijns noemen 't *convulsiones epilepticas*, of zenuwtrekkingen als der vallende siekte. Doch sy quamen hem nooit over in de kerk / so swaar dat hy aan 't vallen raakte. Hy seide eens tot my / dat Hy hem dikmaals in de oren sprak; en eens of andermaal geseid hadde / wanneer ik op den predikstoel stond / wil ik er hem eens af gaan stoten? doch dat hy 't had belett. Ik vraagde / of ook mijn Collega niet wel was in dat gevaar geweest? Hy seide / neen. Dus gelove ik / dat hy my heeft willen bleyen; om my wijs te maken / dat ik sulken man was / die so qualik met den Duivel stonde. De koster stelde eerst op 't briefje van voorbiddinge / enen jongeling die van den Duivel of Satan gequeld word: doch dat veranderden wy namaals / stellende in plaats van Duivel, enen bosen Geest; om dat die betekenis veel algemeener is / en andere uitlegginge verdragen kan.

§. 7. De heer die my in 't allereerst het stuk gemeld hadde / dede enen man opsoeken / tot Leewarden woonachtig / van wien het seggen was / dat hy ook langen tijd seer swaarlik van den Duivel was geplaagd geweest. Dien hieldmen enen tijd lang by den jongeling / om hem de lagen van den bosen vyand te ontdekken / en op de swaarste stormen af te reghten en by te staan. Maar ik besagh dien goeden man / en hoorde hem met veel opmerkinge: 't welk so veel dede / dat my 't werk noch meer verdacht wierd dan het van te voren was. Het was aan sijn gelaat te merken / dat hy het noch niet vast en hadde: en sijne reden bevond ik so verwerd; dat ik noch eer van hem dan van dien jongeling begon te twijfelen / of 't gansche werk geen fantasy en was. Gelijk hy ook daarna vertrok / gansch sonder enige de minste vrught aan mijnen patient (so magh ik dien Klaas Klaasz billik noemen) gedaan te hebben: ja eerder was hy nutt geweest / gelijk die weduwe by de andere vrouw / waar van VIII. §. 8. om 't quaad / so verre daar d' inbeeldinge plaats in hadde / noch meer te ergeren.

§. 8. De dienstmeagd seide van hem vele dingen / die maar op haar geloof berusten moesten / alsoo sy 't maar alleen gesien had of gehoord. De Vader was er selden by; also die / d' eensaamheid beminnende / sich meest alleen op sijne kamer hield. De Moeder met haar lichaams swakheid seer beladen / was ook niet wel bequaam om voor en achter op te passen; maar anders wel verstandig en opmerkende: en wist alleen te spreken van het gene dat ontrent die plaats gebeurde daar sy sich verhield. Sijn ander broeder / die student was / en hy / als geseid is / sliepen tsamen; en dat gaf dan gelegentheid om noch wel iet gewaar te worden daar aan gelegen was. Eens heb ik self wel iet besonders bygeweest; en daar ook d' andere by tegenwoordig waren; waar uit ik grotelix verlicht wierd / om veel andere omstandigheden

na te speuren en te overwegen. Ik sagh dan wel / dat hier met bloot aansien of horen niets te doen was; maar dat ik alles ondersoeken moest.

§. 9. Doch ondertusschen was te merken / dat hy beschroomd was / op mijn ernstige lessen in 't begin aan hem gegeven / my reght uit de borst te spreken. Dies ik van taal veranderde / gelijk hy van de sijne; na dat ik hem so ernstelik bekeven hadde / ook die man van Leewarden noch meer / hy sich gelatende berouw te hebben / en wel begeerig om verlost te zijn: so sprak ik tsedert met hem seer gemeensaam / als met enen die niet meer so groten sonde dede / om dat hy van den Duivel leed / (gelijk hy seide dat hem somtijds wedervoer) maar wel te voren swaar gesondigd hebbende / daar nu berouw van toonde. Eens nam ik hem / met beider Ouders wille en weten / met my uit de stad; om 't samen wat te wandelen: waar by ik en hem met enige versnaperinge voor den mond versagh / daar ik wel sagh dat hy seer mede was te winnen. En 't was te doen, om hem / so veel als doenlijk / na mijne eigene sinlikheid ten aldernaauwsten uit te vragen; of ik also te weten moghte komen / waar 't hem lagh. Ik leidde hem de noorder poort uit / by somerdagh / en ganschelik het dorp Wynaldum door / tot aan de Zee; en voorts den dijk langs tot aan Harlingen / en so den trekwegh om na Francker / het west einde in / en t' huis. Doe heb ik 't meeste met hem uitgerighť / en sal derhalven hier verhalen wat ik niet alleenlik doe / maar ook tot andere tijden voor en na met hem gesproken hebbe. Daar by daarna dan vergeleken 't gene t' huis is voorgevallen; so sal d' historie daar mede dan ten einde zijn.

§. 10. Het gene ik self uit sijnen mond bekomen hebbe / was dat hem sijn Duivel Serug noch geduriglik verselde / en ook onsightbaar met hem sprak. doch dat hy sich ook menigmaal aan hem vertoonde / in verscheidene gedaanten. Dat gaf te kennen / dat het noch met hem so klaar niet was / als hy voorhenen had betuigd / dat hy des Duivels maatschappy verlaten wilde: also hy hem / om niet gequeld te zijn / noch menigmaal / so als hy voorgaf / in het quaad te wille was. Te meer / also hy seide / dat hem altijd de Duivel wilde van de menschen af na buiten leiden; om daar dan iets te doen tot sijn begeeren: waar toe hy geenen lust hebbende / dikmaals onwillig en beschroomd was met hem uit te gaan. Doch dat hy in den tyd van volle maatschap tot verscheidē tijden wel van hem onthaald was / op besondere plaatsē / en die hy ook volstandig noemde twee te zijn: het huisjen by de galg tot Leewarden / dat dan in ene grote schone zaal veranderde; en dicht aan Franeker in 't eerste stuk weidland / liggende aan de stads graft en de noord zijde van den wegh. Doch sekere kuil in dat stuk lands / die buiten heete somerdroogten meesten tijd met water is / wierd schielik opgedroogd / en vlamde dan vol vuur. Hy sagh verscheide Duivels daar door henen vliegen; die hem ook seiden / dat wel sulken vuur als dit was in de Hell; maar dat sy daar een middel tegen hadden / gelijk hy daar voor ogen sagh / dat alle kraght van 't vuur verhinderde; so dat sy onbeschadigd bleven. In dat geselschap / 't welk uit mannen en de vrouwen / en met een ook Duivelen bestond /

wierd

wierd heerlik opgeschaft en neffens allerhande keur van spijs en drank / ook allerley musijk met danssen/spelen/en al wat hen lusten moght. De spraak was daar Hebreewsch: die hy dan mede neffens anderen verstond en sprak/so wel als hy sich dan op dat musijk verstond: maar buiten die vergaderinge niet met al. Hy noemde ook geselschap dat bekend was; en onder anderen sekere vrow tot Leewarden / daar doe de spraak van ging / dat sy van 't volk was dat sich somtijds mede by den kattendans / als mede lidmaat van de feeste vinden liet.

§. 11. Gevraagd / op welke wijse sy daar quamen / en hoe datse scheidden; op welken tyd en door wat wegh: so seide hy / so veel als hem betrof / dat hem sijn geest des nachts / na dat hy wat geslapen hadde (dat vraagd ik hem uitdrukkelik / of 't ook wel was eer dat hy sliep) deed opstaan / en langs ene niewe hoge baan daar henen leidde; die hy by dage nooit en sagh. Eens had hy hem na den zeedijk / een weinig voorby Harlingen / ontrent den steenen man, (so noemtmen dien gedenkpilaar die ter gedachtenis van Kasper Robles daar staat opgereght) gevoerd; en op den wegh twee mannen doen doorsteken / met enen degen dien hy hem daar toe in handen gaf. Ik seide / dat het wonder was / hoe sulks geschied kon zijn; nadien dat van geen moord in lange was gehoord / noch enig dode of verslagene ontrent of rond om heen gevonden was: Doch hy versekerde des niet te min / dat hy het waarlik had gedaan.

§. 12. Maar om hem soetjes uit te halen / eer ik noch verder ging / om hem door eigene bekentenis te overtuigen: so seide ik hem / dat hy voor sulk een grote saak / als 't was sich met den Duivel te versellen / wyp groter voordeel moeste sien te doen / dan ik bemerkte dat hy dus lang was genietende. Hebreeusch te konnen spreken / seid ik / en musijk te singen en te spelen / terwijlmen daar by malkander is / en anders niet; was niet met al: hy moest den Duivel vergen / hem dat so te leeren / dat hy 't altijd wist. Want / seid ik / wat soud u dat baten / lang by den Conrector school te gaan; om so Latijn te leeren / dat gy 't in de school verstaan en spreken kondet; en buiten / en by andere menschen niet een woord? Des gaf ik hem eens te vermoeden/of mogelik de Duivel hem ook wel bedroogh/ dat het in waarheid geen Hebreewsch en was/ het gene hy meinde dat sy daar te samen spraken. Ik vraagde verder / of hy niet een eenig woord onthouden hadde? ja / seide hy / so veel wel / dat als ik hem roepen wil / dat ik dan segge/*allay*. Ik seide/dat dit geen Hebreewsch en was/ maar wel quaad Fransch: en so 't *allez* geweest hadde / niet en was te seggen komt, maar gaat: waar uit ik dan besloot / dat hy het qualik moest onthouden hebben/ of van den Duivel / als geseid / bedrogen zijn. Of (om het noch op 't best te overleggen) 't moght zijn / dat nademaal de Duivel van 't begin af is geweest / dat hy dat oud Hebreeusch noch hadde / dat na 't gevoelen sommigen geleerden voor 't hedendaags bekende in gebruik geweest was. Voorts toond ik my ten uitersten begeerig/ om door hem daar af de waarheid te vernemen; so soud ik een seer groot verschil der taal-en Godgeleerden konnen effenen / en hy daar af de eere hebben. Versocht derhalven / dat hy

doch so haast het wederom te pas quam / twee / drie woorden achter een / die eenen vosten sin uitmaakten / wel onthouden / en my dan verhalen soude: Om van gelijken / so 't Hebreeusch der bose geesten anders ware / dan wy heden in de boeken hebben, dat dan sijn Duivel seer vermoedelik het onse niet en soude konnen spreken noch verstaan. Derhalven schreef ik op een dubbeltje met inkt / סור ממני שטן *Soer mimmenni*, *Satan*; 't welk te seggen is / wyk van my, Satan: en gaf hem dat / om de betekenis van dese woorden / die ik hem niet seide / den Duivel af te vragen / wanneer die toch komen moght van selfs; maar dat hy hem niet roepen moest.

§. 13. Aangaande 't geld dat hem de Duivel gaf / so vraagd ik hem hoe veel 't wel op sijn hoogst bedroegh? twee of drie schellingen / was 't antwoord. Meer niet? seid ik / en dat noch meesten tijd op lange na so veel niet / noch gereed; maar somtijds enen dagh / twee / drie daarna: also hy seide. Maar / vraagd ik / was 't altyd goed gangbaar geld? Neen 't / seide hy: maar so ik 't niet haast uit en gaf / veranderde 't in peerdevygen. Des heb ik tsedert / de voorsightigheid gehad / dat ik het aanstonds uitgaf; en dan was het goed. Maar so degenen die 't van u ontvingen naderhand bevonden / dat uw geld maar drek was; hoe ging dat dan? Wel (seid hy) sy en wisten nooit of dat mijn geld of iemants anders was; also sy alles watse voor en na ontvingen / maar in 't laadtje schoven: altoos hem was daar over nooit iets voorgekomen. Wel / seid ik verder / waart gy van den Duivel gaarn ontslagen / so gy segt: so maak het hem so suur / dat hem de lust verga / u meermaals aan te pakken. Eisch van hem / als hy weder by u komt en geld wil geven / enen dubbelden Ungerschen dukaat: dien laat dan aanstonds uwe Moeder sien / en wel bewaren / so hy 't geeft. Maar mijns vermoedens sal hy dat niet konnen doen: en wil ik wel eens weten / of ook de Duivel goud en silver geld kan smeden: dan of hy 't steelt / waar toe hem tyd en plaats en de gelegentheid ook dienen moet. Maar lang te borgen / en dat om een weinig klein geld / past u so veel minder / als gy weet / dat uwe goede Ouders sulk een groot verdriet in uwen omgang met den Duivel hebben. Ik sta daar voor / dat sy u ongelijk meer geven sullen / indien sy maar verseekerd zijn / dat gy den Duivel afgegaan / en wederom tot God bekeerd sult zijn. En overmits desselfs oneindige barmhertigheid opreght boetveerdige nooit en verwerpt / vrees niet / dat sich de Duivel aan u ooit sal konnen wreken / also gy dan in Gods bewaringe sult zijn.

§. 14. Gedurende dit alles vraagd ik hem verscheide malen / of ook de Duivel by ons ware: op dat ik moght verseekerd zijn / dat wy een vry woord tsamen spreken konden. Hy seide telkens / neen; en dat de Duivel niet licht nader komen soude / so lang ik by hem was. Nochtans sagh ik hem somtijds sulke minen maken / en pinkogen / dat ik reden vond om hem te vragen: want het scheen dan dat hy mymerde. Somwijlen sagh hy sterk op in de lucht. Gevraagd / of sich de Duivel ergens openbaarde / so sweeg hy stil; of seide dan daarna / dat hy vertrokken was. Ik

wederom / dat hy my niet en moest bedriegen ; en ik in dien gevalle ook den Duivel niet en vreesde / al hoorde hy schoon dat wy 't samen spraken. Dus voegd ik my op allerleye wyse na 't voordeel en begrijp van mijnen patient. Wy keerden dus dan t'huiswaart / daar ik aan sijne Ouderen verhaalde wat van ons verhandeld was ; met bede / om op alles acht te geven.

§. 15. Belangende den uitslagh deser laatste handeling van 't geld en van 't hebreeusch : hy seide naderhand / dat hy den Duivel 't dubbeltje met die hebreeusche woorden had getoond / en na den sin gevraagd ; dat die hem had geseid / het ware maar so veel als dat hy soude van hem gaan ; en ondertusschen 't geld met sich genomen / en hem daarna geweigerd wederom te geven. Dit seide ons Klaas also maar koeltjes heen / en als onwillig, en den uitwegh soekende ; 't welk my braght in bedenken dat hy 't dubbeltje versnoept moest hebben. En van den dubbelden dukaat; dien hadde hem de Duivel willen geven / so hy maar hadde willen met hem gaan / na buiten toe. Maar dat niet komende / also hy 't huis bewaard wierd; en ook niet willende/ so als hy seide / maar eerst het geld in handen hebben: so waren sy 't niet eens geworden/ en so en was er meer niet op gevolgd. Dies seid ik hem / of hy nu niet en sagh / dat hem de Duivel maar bedroogh / dat hy geen geld en hadde / noch maken konde / of hem altoos met gunde ; also hy desen uitvlught maakte. Dat / seide hy / docht hem dan ook.

§. 16. Dit waren nu maar dingen die hy van hem selven seide / op mijne ondervragingen : nu sal ik seggen wat ik self aan hem bevonden hebbe. Sijne Ouders hadden my geseid / dat hy verscheiden malen wel in onmaght viel ; waar van bekomen hy dan seide / dat hy hier en daar geweest was / en dies meer : waarom ik hen versocht / my aanstonds kennisse daar van te geven / wanneer 't gebeurde / op dat ik 't self eens moghte sien. Op enen tijd als een aansienlijk heer by my aan tafel satt / wierd ik versocht by Klaas te komen/ om hem te sien in sulken staat als nu geseid is. Ik quam/ en vond hem plat ter aarden neergeslagen / sich wentelende / en d' ogen dan eens toe / dan eens stijf open houdende ; het lichaam meest in een gekrompen en met hestige bewegingen daar na ontsloten/ en allenxkens in 't geheel weerom bekomende. Waar op hy slaawelik begon te spreken/ maar gaf niet veel bescheids / dan dat hy beter was. Ik vraagde / of de bose Geest hem dus gequeld / en nu verlaten hadde ? hy sagh / pinkogende / ter zijden om / en seide niets. Ik haastede my wederom na huis / van waar die heer / self mede haastig / al vertrokken was. Doch naderhand heeft Klaas ik weet niet wat al dingen aan sijn volk verhaald ; die hem de Duivel / als hy in voorseiden staat was / of gedaan had of geseid.

§. 17. Sijn broeder heeft my dit verhaald. Het was in 't langst der somerdagen / wanneer hy 's morgens vroegh ontwakende / sagh hoe dat Klaas / die nevens hem op 't self de bedde sliep / sich in den slaap met toegeslotene ogen / met allerley bewegingen des lichaams / en van mond en handen / in

dier voegen droeg/als een die seer begeerlik eet en drinkt. Dat hy ook sprak; van Serug/ dan eens enen anderen duivel noemende; en dit of dat/ van desen ofte genen boom begeerende: daar op sich aanstellende/ als een die iets ontvangt/ en daar in bijt; dat prijsende of lakende/ als van verscheiden smaak. Op't laast/ als't ware uit groot ongenoegen/ om iets dat hem gansch niet en smaakte/ bekeef hy heftig sijnen duivel/ en dat ontrent met dese woorden: al wederom bedriegt gy my, my geavende het gene gy wel weet dat ik niet hebben wil. Mitsdien so sloegh hy kraghtig met de vlakke hand/in meininge dat hy den Duivel sloegh; so seer dat eingsins een teken daar van was te merken in de muur/ dat my de broeder wees; waartegen aangeslagen/ de hand gevoeliger dan dien hy meinde dus te raken/ hem halvelings ontwaken dede. Want eerst/ als uit de maaltijd van den lusthof scheidende/ so maakte hy bescheidelik in alles de gebeerden/als ofthy sijne klederen uittrok/die hy als een van dat geselschap neffens anderen aldaar ontvangen hadde/ en gedurende dat Feest daar mede was versierd geweest; en die hy daar nu laten moest/ om met sijne eigene klederen/ so als hy daar gekomem was/ ook wederomme t' huis te gaan. Daar op geheel ontwaakt/ en sijne ogen open doende/ stond op/ en kleedde sich gelijk 't behoort. Daar na op sijne knieën nederliggende/ so dede hy met uiterlijk bewijs van yver sijn gebed. De broeder/ die sich dus lang still gehouden hadde/ vraagde eindelik: Ik heb u desen nacht gemist; seg my nu/ waar gy zijt geweest. In 't eerste ontkende hy't. Maar als de broeder daar by bleef: so seide hy hem als in groot vertrouwen/ en met bedingst van swijgen/ dat hy was geweest op sulken plaats/ in sullken schonen hof/ vol allerhande smakelike vrught/met sulk geselschap; en dat so al voorts ten einden uit. Daar op sijn broeder eindelik dan seide: hoe seer dat hy daar in bedrogen was; also hy waarlik niet van 't bedde was geweest maar kraghtelik gedroomd moest hebben/ mitsdien hy sulx als nu voorseid is/aan hem/doe nevens sijne zijde liggende/gesien had en gehoord: en dat het daarom anders niet dan fantasyen waren/ die hy dus lang voor waarheid had verteld. Maar Klaas en was dat geensins wijs te maken: die daar by bleef/ dat hy in waarheid so te gaste was geweest: maar dat sijn broeder selve van den Duivel dus bedrogen was/ dewelke sijnen schijn in plaatse van hem selfs in't bedde had gelegd/gelijk hy sijnen gasten was gewoon te doen/ op dat hun af zyn niet gemerkt en wierde.

§. 18. Eens wierd ik daar gehaald wanneer het gansche huisgesin ontsteld was/ over seker voorval daar men geen begryp af maken konde. Hy was in enen omsien/ dat de meid/ die altijd by hem was/ den rugge eens had gewend/ ontkomen/ op de straat: alwaar gesocht/ alsomen hem in huis noch hof niet vond/ so wierd hy van de meid ontmoet in 't wederkeeren van een koekebakker/ alwaar hy iets gekocht had en betaald; hoewel de meid versekerde dat hy geen geld en hadde. Twee deuren/ beide aan de straat/ d'eene voor en d' andere achter aan een afgescheiden

loots/

loots / waren beide binnen toegegrendeld ; en d' achterdeur by na ook toegeroest / also daar door geen gang in lange was gemaakt. Door was hy niet geweest / dat wistmen wel : noch achter door den hof gegaan / daar hadde 't gantsche huisgesin hem konnen sien. Maar hy was sekerlik alleen maar in de loots geweest / en niemant anders ; sulx ieder een van hen betuigde / en ook sijn *alibi* aan my betoonde. Hoe was hy daar dan uitgekomen ? also de grendel op de deur / gelijk geseid is / was beroest ? De meid verklaarde / dat sy self de leer of ladder / staande op het binnenplaatsje van die loots / had sien versetten sonder handen. Hy self gevraagd / en wilde niemant ietwes seggen / voor dat ik daar quam. Mitsdien wees hy twee pannen dieder misten in het dak : doch onder ene sparre / die d' openinge in tweëen deelde : so dat sijn lichaam maar door 't gat van eene pan aan d'eene of d' ander zijde van de spar geboord moest zijn. En dit was evenwel / also hy seide / d' openinge / waar hem de Duivel door geboerd had / en van boven neergelaten op de straat. En hy bedieddе 't my op syne wijse seer bescheidelik / met krijt en houtkool almen seit.

§. 19. Daar was een kelder onder ene bedstee van het achterhuis / dewelke sonder bed of stro / met losse planken was beleid / waar op twee of drie waschtobben lagen. Klaas lang vermist / en overal gesocht / wierd eindelik gevonden in die kelder / daar niets in te doen was : de deur van buiten zijnde toegegrendeld / en liggende de vaten so alsse gelegen hadden. Dit docht de moeder self seer vreemd / die wist dat dit so was ; en hem ook in de kelder vond ; doch uit hem niet en wist te krijgen / hoe hy er in gekomen was. Dan hy en maakte geene swarigheid van telkens maar te mompelen / dat hem de Duivel so van d' eene in d' andere plaats vervoerde. Dat die hem ook wel riep : gelijk hy my verklaarde dat het was geweest / wanneer hy in de keuken nevens sijne moeder staande / sterk na de venster keek / met draapinge der ogen : (so als sy my ook heeft verhaald) en dat hy enen swarten vogel in den hof sagh / onder wiens gedaante doe sijn geest sich daar vertoonde / hem pogende na buiten uit te lokken ; en van der menschen opsight af te trekken / of te versteeken.

§. 10. Dit werk met Klaas bleef duiren tot in 't ander jaar / wanneer ik 1674. door mijn beroep tot Loenen uit die stad vertrok : doch met dit onderscheid / dat hy niet meer van omgang met den Duivel sprak / maar dat hy van hem wierd geplaagd ; dat nu de vriendschap uit was / hy sich tot God bekeerd / en daarom van den Duivel veel te lyden hadde ; en so vast heen. De tijdingen na mijn vertrek my toegekomen bevestigden den schijn van die bekeeringe ; en dat hy sich verklaarde nu geheelik van den bosen geest verlaten en bevrijd / sich begaf aan 't prediken en catechiseeren / hier en daar in de huisen ; daar de godsdienstighsten te samen quamen / ook luiden van aansien en verstand / my self daar voor bekend. Maar aangesien dat door de predikanten sijn vader wierd versocht hem daar van af te houden : (de moeder lang al overleden zijnde) so ging hy by de Labadisten / begeerende in hun geselschap te zyn aangenomen / met belijdenisse sijner sonden.

den. Alsdoen verklaarde hy dat alles van hem was versierd geweest / dat hy nooit Duivel gehoord noch gesien hadde; en diergelijke dingen meer. Maar aangemerkt dat hy geen penningen tot meer versekeringe / dat die bekeeringe opreght was / en der vergadering tot voordeel strekken konde / medebraght / so wesen sy hem af.

§. 21. Hy quam by my tot Weesp / in 't derde jaar na mijn vertrek van Franeker: (so lang duurt noch d' historie) eerst klagende / dat hem de predikanten hinderden in syhnen yver / om Gods woord en wonderen te melden; (hy was nu meer dan 20. jaren oud) en vraagde of my docht dat sy behoorlijk deden? Ik seide / datter order in de kerk moest wesen; dat ik de predikanten beter kende / dan dat sy hem in 't goede souden hinderen / wanneer 't met order wierd gedaan: maar dat ik / om er grondig af te spreken / eerst self eens horen moest / hoe dat hy dede. Hy toonde sich daar seer genegen toe; en hadde self al enige goeluiden d' oren jeukerig gemaakt / om ook daar by te zijn. Doch ik en liet hem dat niet toe: maar wilde dat hy d' eerste proef voor my en mijne huisvrow maar alleen doen soude. Ik leide hem den groten Bybel voor; maar hy en sagh er niet eens in: neep meest de ogen toe / en maakte sulken misselijken en belacchelijk gebaar; dat self mijn soon / doe noch een suigeling / en op de armen syhner moeder / eerst lang en vreemd op desen predikant gekeken hebbende / op 't lest na my en syhne moeder siende lachte; en ons / die 't quaad genoegh van selven hadden / te swaarder maakte ons daar over in te houden. De saken die hy seide waren sonder schik of slot / en nergens minder na gelijkende dan 't gene word vereischt / indien het prediken genoemd sal worden. Ik seide / om hem niet voor 't hoofd te slaan / dat ik wel groten yver in hem sagh; maar dat hy oefening van noden hadde / en dat de geesten der profeten den profeten moeten onderworpen zijn. Derhalven soude hy sich slechs voor eerst noch houden aan de predikanten / die ook Gods geest en gaven hadden; en sich wat grondiger van hen in 't Woord des Heeren onderwijsen laten; en dat hy uit den Bybel / en niet sonder Bybel preken moeste. Maar hy en toonde in die lesse niet veel smaak.

§. 22. Dit was / eer hy noch by de Labadisten was geweest; of immers eer ik 't wist. Maar naderhand by my gekomen / gaf ik hem harder les / dan my wel heugt dat ik aan iemant ooit gegeven hebbe / voor ofte na. Ik seide hem / op sijne gronden bouwende / dat ik noch nooit van mensche las of hoorde so boos en goddeloos als hy. Dat hy den Duivel self in boosheid noch te boven ging: daar van ik dese reden gaf. De Duivel wil nooit boser schijnen / maar wel beter dan hy is; waarom hy sich ook wel verandert in enen Engel des lichts: maar hy nooit Duivel hebbende gesien nochte gehoord / navolgens als hy aan de Labadisten had geseid; had sich nochtans voor sulk een uitgegeven die God verloghend / en sich met den Duivel tot godloosheid self verbonden heeft. Dat hy ses jaren lang in 't openbaar gespott heeft met Gods Woord / en Naam en Kerk; 't gebed der heiligen misbruikt; sijne ouderen so groten oneer / hertenleed en moeite

moeite en kosten aangedaan; de gansche weereld / die hy van sich heeft doen spreken / door een opsettelijk bedrogh misleid; hem selven tot een spot en haat en afschuw van elk een ten toon gesteld. En 't ergste was / dat ik hem seide / niet te konnen vinden in de Schrift / dat voor sulk een genade zy by God; also sy nergens sulke menschen meld: en daarom wel moest toesien / dat hy tydig / ernstig / yverig sich daar toe schikte met boetvaardige gebeden: maar dat hy / eer ik sulx aan hem bespeurde / niet onder mijne ogen komen moest: en nu ook henen gaan; also ik vreesde / dat mijn huis / door tegenwoordigheid van so godlosen mensche wel van God met enig ongeval gestraft moghte worden. Dit ging my doe wel boven 't herte af: maar 't was om te beproeven / of hem het sijne week te maken ware; daar ik noch niet veel blijx van sagh. Want hy al meest stil swijgens voor sich henen sagh en toonde sich voorts niet beweegd.

§. 23. Twee of drie jaren na dien tijd / wierd ik hier in dit huis tot Amsterdam gesproken / van twee drukkers knechts: die seiden dat Klaas Klaassen met hen op de selfde winkel werkte; maar dat hy hen bywijlen in hun eigen werk verhinderde / door in het sijne stil te staan wanneer hy misselike minen maakte / en seide dat een bose geest hem quelde: sich noch op my beroepende / also die wel wiste hoe ik hem voor desen had gekend. Dat sy om dese reden noch gelaten hadden / het middel dat sy hadden uitbedacht in 't werk te stellen / so lang als ik niet eerst van hen gesproken was: 't welk anders soude zijn geweest een stok of rotting / om dien geest der leuiheid of der boevery daar uit te slaan; also 't hen toescheen / dat hy van dien aart moest zijn. Ik seide / dat sy desen geest gansch niet te schromen hadden: maar hem alleen verschonen moesten / dat sy sich niet door haast of hevigheid te buiten gingen. Sy gingen heen: ik hoorde naderhand niet meer van sijnen geest; maar wel van hem / dat hy noch naar Oostindien / en daar eerlang ook aan syn einde quam.

§. 24. Dat is d' historie / Leser: nu laat ons tsamen sien / wat ons daar van te denken staat. Voor eerst was sijn verstand niet groot het welk my in 't begin heeft doen geloven / dat hy niet gaaw genoegh was / om het alles te verdichten. Doch zedert dat men van een dertienjarig kind / van welk het naaste hoofdstuk spreken sal / so veel bedroghs aan een gekoppeld heeft gesien: so laat ik die gedachten varen; en soude 't louter guiterye noemen / indien ik niet wat anders daar benevens had bespeurd. Het blijkt seer klaar / na alles wat §. 16 / 17. uit mijne en sijns broeders onderbindinge verhaald is / dat hy swaarbloedig en den stuipen onderworpen / geduirig vol van fantasyen was; dat die melankolijke dampingen hem 's nachts de hersenen bekropen / en die figuren maakten / waartoe hem 't gemeen oordeel en 't gedurig seggen van de menschen kraghtig hielp. Sijn klein verstand dee d' inbeeldinge te groter zijn / also 't gemeenlik gaat / 't welk door gesonder oordeel had gebeterd konnen worden. Dat die indrukselen doorgaans vast eenderleye waren en was geen wonder: also de regels der beweeginge dat mede brengen / dat eene self de lichteliker wederkeert / en so

so veel lichter als het meer gebeurt; dan dat ene andere die volgen en verdryven sonde / of moeste sterker zijn. So sien wy / dat gewoonte ons van self bewegingen van hoofd of handen of van mond en ogen doet vertonen / die ons mistaan; en die wy laten souden indien wy daar voor af op dachten. Nochtans is sulk een sonderling gebaar altijd maar eenerley / des eenen dit des anderen dat / na't gene dat hy sich heeft aangewend. So speelden Klaas ook altyd meest dat hexen gastmaal in gedachten; en wat hem inviel docht hem dat de geest hem ingaf; eu al wat hy ook wilde of begeerde / dat hem de geest daar toe dan porde / drong en dreef.

§. 25. Doch dit en isset noch niet al. Het blijkt met een uit al de omstandigheden van 't verhaal / dat kindsche schoolsiekte / en die allenx met eersucht ook bekropen / daar met onder speelde. Hy hadde 't dus gemakkelyk / en ging vast niet ter schole; en men verschoonde sijne herssens / als te swak / om hem met geene lessen te beswaren. Van sulken quaden naam als 't was / gemeensaam met den Duivel om te gaan / had hy 't gevoelen niet seer scherp: en ook / mitsdien dat hy in d'eerste weinig maanden sich al hield des Duivels vriend niet meer te zijn / en metter tijd geheel in vyandschap en strijd met hem te staan; so moght dat quade woord hem niet meer uagaan / en medogentheid de plaats bekleeden. Dat saghmen wel / wanneer hy naderhands na d'eere stond van een geoefend prediker; als die den strijd had uitgestaan / met sulken fellen / losen / bosen vyand als de Duivel is; daarmede hy nu ook den Bybel self voorby sagh / (als voorseid §. 21.) als een die sprak door d'inspraak van Gods eigen Geest. Syn leven op de drukkery bewees ook / dat langdurige ongewoonte hem de lust tot werken en tot besigheid had doen vergaan. En dat hy sich doe noch op my beriep / daar saghmen sijne burgerlike wijsheid aan / wanneer hy al ten minsten 24 jaren oud moest zijn.

§. 26. Belangende de kunsten die hy dede / die zijn nu voorts wel op te lossen. De minen en gebeerden die hy maakte / die waren door nabootsinge van anderen / aan wien hy dit gesien moght hebben / en door veelmalige oefeninge wel te doen. Dat van de kerssen in de winter §. 2. is veel te gemeen / of daar af werk te maken; het stuk verraad sich self. Sy waren of van glas of was / en in den mond wel enen tijdlang te verbergen; en hy en gaf se niemant in de hand. 't Geld uit de bank of platte muur gehaald / is onder 't A. B. C. van 't guichelspel. Dat kryt-karacter-spel in school had hy alsulken naam te geven als 't hem goed docht; en 't gat daar hy syne hand door in de muur stak / die daar doe lichter / met de vingers puntwys t'samen voorwaarts in / dan met de vuist voor aan te rug te trekken was; verklaart sich self. De hebreeuwsche woorden van my op het geld geschreven heeft hy licht geraden / of het is hem half geseid: hy had misschien / schoon buiten sonder meid niet by de menschen komende / in huis noch wel gelegentheid daar toe.

§. 27. Dit zijn dan maar gemeene dingen; maar twee besondere verrightingen van hem verhaald / die schynen al wat meer te zijn. Hoe hy /

na

na 't gene §. 18. is verhaald / doe uit den huise zy gekomen / is niet te weten; indienmen vast houd / dat hy noch de meid niet anders dan de waarheid spraken. Sy konde / sonder hem te sien / de ladder sien bewegen / door de venster; en hy / terstond sich in de loots verschuilende / sich houden of hy nergens van en wist. Een panne meer slechs uit het dak genomen / had hy er met sijn ranke lijf / wel doorgekomen; en daar op neergegleden / so had hy maar een muurtje van pas acht voet (is 't so veel maar) af te springen. So dat op straat van niemant is gesien / dat was geen wonder; want daar 't huis staat / dikmaal geen drie menschen in een uur voorby gaan. Dat het gat doe hy 't nu wees te klein was: kan wel zijn / dat hy / te huis gekomē / ras een van de pannen wederom heeft toegeleid; al seit de dienstmaagd dat sy niet is van hem af geweest. So als hy in het keldertje besloten was: mijns oordeels waren noch de losse planken wel van onderen so verre toe te halen / dat hy de vaten / eerst daar af na d'eene kant geschoven / door eenige openinge slechs maar tot wat ruimte voor sijne eene hand / kon na sich trekken. En so deselve tobben niet voornamelik op die planke rusten moesten / so hinderde dan ook derselver swaarte niet / om die daar na ook door deselve rete weder toe te leggen.

§. 28. Al wat hy my van 't geld verhaald heeft / dat het hem op sijnen vloek in 't spelen van den Duivel aangeboden / en te lang bewaard (daar had hy echter niet veel nood af) dan in drek veranderd wierd; als ook dat hem de Duivel so veel gaf / en d'uitvlught dien hy maakte om geen goud te geven: die acht ik altemaal van hem versierd te zijn. Gelijk ook buitē fantasyē / dat hem de geest dan dus dan so verscheen / of ook toesprak en in de oren luisterde: dat toont sich nu wel meest van achteren als op die wijse maar bedacht / als 't hem meest lustte sijne poppen te beschilderen of te bekleeden; welk schilderwerk door grovigheid van sijn verstand ook wel wat grof ten voorschijn quam. Hy hadde 't by de kinderen en sijns gelijken aangevangen; en 't was al veel / dat hy 't by ons die mannen waren / en by noch so veel wijse mannen / noch sulken langen tijd kon staande houden.

X. HOOFDSTUK.

Noch onlangs is tot Kampen diergelyk exempel van Betoverdheid ontdekt.

UIt Friesland sal ik / om nabyheid so van tijd als plaats / in Overyssel / en van Franeker na Kampen overgaan. 't Is qualik met den anderen aldaar gedaan geweest / of is met desen hier noch erger aangevangen. D'historie heeft ook al veel geruchts gemaakt / maar niet so lang geduurd: het werk begon ten eersten al te sterk / en dede hinder aan eens anders goeden naam / daar oproer uit ontstond / en den onschuldigen vervolginge geschiedde: al 't welke in 't beleid der vorige geschiedenis geen plaats en hadde. Ook lieten sich geleerde luiden daar ontrent gelegen zijn / om te doorsoeken door wat middel dat een kind sulk ene gansche stad bedroogh: alsoo sy het be-

bedrogh ganſch buiten twijffel ſtelden: wel wetende / dat ſulx als van dien jongen wierd geſeid / niet mogelijk en was / en daarom ook niet waar kon zijn. Van ſulken is my dit geſchrift ter hand gekomen / op mijn verſoek by een geſteld / en van twee tſamen overſien; gelijk ik dat hier onveranderd / van woord tot woord aan mijnen Leſer overgeve.

IN de maand November, of 't begin van December des Jaars 1685, heeft zeeker jongen out omtrent 13. jaaren, kleen van poſtuir en tanger, ſoon van zeker Leydekker of Pompmaker in de St. Jacobs ſteeg tot Campen, beginnen te klagen over pijn in verſcheide plaatſen van zyn lichaam, die hy zeide, dat van tijd tot tijd heviger wierde, en (zoo 't ſcheen) met groote zenuwtrekkingen quam. Deze gemaakte pijn wierd op 't hevigſte vertoont, als hy zijn water zoude maken, in 't welk nu en dan mede eenige ſpelden wierden bevonden; 't welk 't gerugte veroorſaakte, en 't geloove onder ieder een, dat die voorſz. jongen betoovert was. Hy wierd dan afgevraagt, van wie hy betoovert was? en antwoorde, dat zeeker groenwijf hem eenige tijd geleden op ſtraate zekere wortel hadde gegeven, die hy opgegeten hadde; en dat hy zig 't zedert qualijk hadde beginnen te gevoelen: waar op aanſtonts die onnozele vrow voor een toovereſſe wierd uitgekreten; welk gerugte zig hoe langs hoe meer verſpreidende, terwijle de jongen continueerde in 't gemaakte wateren van ſpelden en naalden, zoo groote als kleine, tot paknaalden ſelve; zoo quam het graauw op de beenen, en begeerde, dat de gemeinde toovereſſe mogt geſtraft worden; gelijk het zelve, zonder forme van regt af te wagten, op haar huis aanviel, de glaſen inſloeg, en de deure tragteden op te breken: dat ook zoude zijn geſchied buiten twijfel met een opgevolgde jammerlijke mishandelinge der onnoſele vrouw; indien de Magiſtraat om den oploop te ſtillen, niet had geſonden haare dienaars met Soldaten vergeſelſchapt, om de vrouw haare woede t'ontnemen, en op haar Stadshuis te brengen.

Daar isze eenige dagen vaſt gehouden, en ondervraagt: dog niets heeft er tegens haar konnen ingebragt worden tot beſwaarenis; en overmits haar de magiſtraat niet veilig in de ſtad oordeelde te zijn; zoo is ſy op den 30. Dec. des ſelven jaars uit de ſtad gelaten, en zulx late na 't ſluiten van de poorte, dewijl anders 't gepeupel (gelyker albereids een menigte jongens op wagteden) haar in den Yſſel, ter preuve, om te ſien ofze dreef, zoude geworpen hebben.

De vrienden der bewuſte vrouwe merkende, dat het nog niet klaar naar regte kon blyken, dat zy onſchuldig was; hadden niet graag datze uit de ſtad zou werden gelaten voor en al eer haare zaake bepleit was, en niet konnende haar dienen, van wegen de raſerny van 't volk, van een Advocaat van die ſtad, die zulx niet graag zou hebbben ondernomen; hebbenze zig moeten dienen van een van Zwolle, die den zelven avond of 30. Dec. na Campen is gereiſt; maar bevonden heeft, dat zy al uitgelaten was; zoo dat hy by requeſte Atteſtatie van haare onſchuld heeft moeten verſoeken; op dat zijne principalen voor alle laſter zeker mogten zijn; waar op geapoſtilleert is, dat de

vrouwe aan geen toovery schuldig bevonden is. En zijn 'er nog andre requesten naderhand gevolgt. Dog om tot de jongen weder te keeren, die voer daaglijx met zijn tooveryen voort, en waterde nog al spelden en naalden, en twee tamelijke groote spykers, dewijle de gewaande tooveres op 't Stadhuys ondersocht wierde, 't welk de Magistraat bewogen heeft; om haare dienaars naukeurig te doen oppassen, dat er geen bedrog gepleegt en wierde; die egter, gelijk d'andere, zijn bedrogen geworden, alzooze terwylen hy waterde, met haare oogen gekeert wierden na zijn hooft-verdraejingen en seer pynelyk-gemaakte gebeerden, daar door hy zig veinsde ten uiterften geplaagt te zijn. Zy evenwel meinende datze genoeg hadden gewaakt en opgepast, hebben de fleskens, daar in de jongen had gewatert, met 't stads zegel verzegelt en zoo overgegeven; waar in somwijlen geene, somwijlen een, twee, of weinige spelden in gevonden zijn: Dus waaren de dienaars bedrogen.

De broeders predikanten zijn mede met groote compassie, en haare vrouwen met liefde werken omtrent de gewaande betooverde ingenoomen; waar toe zijn Vader niet weinig gedaan heeft door zijne versoeken en klagten. Men hoorde dan op de predikstoel met grooten yver voor zijne verlossinge bidden: 't welk des te meer aangedreven is van veelen, alzoo de Vader en stijfmoeder van de jongen by 't gemeen voor seer fijne en godvreesende luiden gehouden wierden. Somma 't ging zoo verre, dat of er al hier en daar yemand was, die dit werk dieper en redelyker inzag hy dorste zig niet uiten, of wierd voor een Atheist aangezien, of mede van toovery verdagt. 't Quaad nam dan d'overhand, en wierd met verscheide historytjes opgepronkt; want men zeide, dat de spelden in de flesjes door Duivels kraght vermeerderden; dat yemand een van de gewaterde spykers met een tange in 't vyer houdende, de tange door den Duivel zoo kragtig wierd omgedrayt, dat hy ze niet langer vast houden konde: dat zeker predikant een kattekop in 's jongens lichaam zou gevoelt hebben, ter plaatze daar hy de grootste pijne gevoelde, en diergelijke beuselingen meer.

Terwijle 't gemeen soo onverstandig gedreven wierd; wiert 'er van zommige nader tot ontdekkinge gearbeyt, daar van wy alles niet konnen ophalen; mitsgaders 't gene ter gelegentheid van de Gedeputeerde der Staten van de Provintie binnen Campen doe vergadert, aangemerkt is van zommige verder ziende, en gediscoureert. 't Is bekent, dat twee persoonen van kennisse en sonder vooroordeel 's nagts by de jongen wakende, alles wel naukeurig ondersogten, waar door bedrog zou konnen werden veroorsaakt, en dus te wege gebragt hebben, dat 'er geen spellen in 't flesje zijn geweest; hoewel de jongen (die te voren veinsde niet te konnen wateren) na lange persuasie sterk en veel gewatert hadde, Zoo is de twijfelinge by zommige gekomen, die eerst met de gemeene stroom afdreven van de waarheid; en daar zijn allengskens meer en meer redenen van agterdogt, met gedurige onderrigtingen van andere te voorschijn gekomen, dat alles niet weinig tot ontdekkinge geholpen heeft.

Na 't vertrek van de gewaande toveres heeft de jongen al verder zijne konsten

ſten en bedriegeryen te voorſchijn willen brengen; en heeft geduirende de maand Januarij 1686. daar en boven door de ſtoelgang en braken ſpelden, naalden, potſcherven, hair, vlas en andere dingen uitgegeven; en men heeft uitgeſtrooit, dat 'er verſcheide katten by nagte in huis quamen, die een groot geraas maakten, waar door 'er al meer perſonen, en zelfs luiden van fatzoen aan toovery ſchuldig gehouden wierden van 't gemeene volk.

Dit heeft de magiſtraat, al menigmaalen aangeſet van anderen, ten laatſten met alle ernſt doen na de bedriegery vorſchen, en alle mogelijke middelen by der hand nemen, tot voorkominge van ſwaarder onheil; en heeft de jongen ſelfs op 't raadhuys doen halen, en in een van hare kameren opſluiten, by hem altijd latende een van haare dienaars by beurte; om op hem ernſtig te paſſen. Daar zijnde heeft hy nog verſcheide maalen in tegenwoordigheid van de dienaars potſcherven, hairvlegten netjes met een lint omwonden, en nu dit, dan dat gebraakt; en dat kortswijlig is, zeker *Thema* van een latijnſche ſchoolganger met de hand des meeſters gecorrigeert, beyde handen genoeg kenbaar zijnde, mede uitgeſpogen. Deze uitwerpzels in de vergaderinge van de magiſtraat getoont zijnde, hebben haar dienaars verklaart, zeer wel te hebben gezien, dat zy van de jongen gebraakt waren; gelijkze te voren van 't ſpelde wateren mede betuigden.

De jongen na dezen is verſcheiden maalen voor de magiſtraat gebragt, en hy gevraagt zijnde, heeft niet het minſte van 't bedrog willen bekenne; maar bleef volſtandig by die verklaaringe, dat hy die dingen met groote pijne quijt wierde; maar heeft daar, hoewel verſcheiden maal verſogt, niets willen braken; voorgevende, dat hy 't niet kon doen als hy wilde, maar hy daar toe geperſt wierde van ſelfs.

Als ten laatſten zijn voorraad uitgebraakt was, dat hem op 't Stadhuys komende niet was afgenomen, en hy van buiten niets meer bekomen kon, nam 't gepretendeerde braken een einde; waar op volgde, dat zeker Borgermeeſter, zig van de gantze ſaake, ſoo veel mogelijk was, geinformeert hebbende, alleen by hem gegaan is; en heeft hem eerſt met goede woorden en beloften tragten te bewegen tot bekentenis van bedrog; daar na, zulx vergeefs zijnde, hardelijk gedreigt; zeggende van alles wel te wezen onderrigt; waar op ten laatſten de jongen tot bekenteniſſe gekomen is: en beleden heeft, dat hem in 't minſte niets en deerde; maar dat hy het gedaan had, om dat yder met medelijden over hem ingenomen wierd, en hy veele lekkernyen ontfing, en van dagelijx na de winkel te gaan werken ontſlagen wierd. Deze bekenteniſſe heeft hy daar na voor de volle magiſtraat herhaalt, en daar by getoont met wat behendigheid hy ſpelden en ſpykers gedurende het wateren in de fleſjes wiſt te laten vallen, terwylen hy met ſijn pijnlyke gebeerden, 't gezigte der omſtanders aftrok; mitsgaders hoe hy 't geen uitbraken wilde, in zijn mond verbergde; of, indien 't daar toe te groot was, en d'omſtanders plomp genoeg waren, met zijn hand by het uitbraakzel in de pot werpen konde.

Als hy vorders is ondervraagt; of hy die konſten van zijne ouders of van ye-

yemand anders hadde geleert; zeide hy, dat zeker Heyden hem zulx had onderwezen: en wat hy van de Ouders zeide, daar van kan ik; om redenen, niet meer zeggen; de zake my ook ten deele onbekent zijnde. De Vader en stiefmoeder wierden gehaalt, en dit bedrog haar voorgehouden zijnde, ontkenden daar in eenig deel te hebben, en zeyden het onmogelijk te oordeelen, dat de jongen zelfs zoodanigen werk had konnen doen: geloovende daarom nog niet, dat het waarheid kon zijn, dat de jongen zulx hadde beleden. De jongen werd derhalven wederom boven gehaalt, en aan d' ouders werd gelast, zig buiten de raadkamer stil te houden, en door zekere openinge alles aan te sien, wat de jongen doen zoude. Hy dan vangt wederom aan te toonen hoedanig hy hem kon veinsen, als of hy swaarlijk gepijnigt wierde, en op wat manieren hy de menschen bedroog; 't welk de Vader en stiefmoeder aldus gedwongen zijn in weerwil, om te geloven. Dog zy wierpen voor; om te willen vroedmaken, dat de jongen egter betoovert was, en niet alles konde doen wat'er van hem verhaalt wierd; dat het, te wetē, onmogelijk was, dat hy zoo nette hair vlegjes konde maken, als hy hadde uitgebraakt: waar op dan de jongen in haar bywezen toonde, hoe net hy dit alles konde vlegten en uitwerken, &c. Zoo dat zy zijn genootsaakt geworden, om daar te belijden, dat alles bedrog moeste wezen.

Dewijle nu de Vader en Stiefmoeder niet overtuigt zijn geworden, datze aan dit bedrog, daar de Politie, Kerke en gantze samenlevinge door bespot en verongelijkt is geworden, en deelagtig waren: zoo heeft men haar laten gaan; en de jongen om zijne jonkheid mede vry gelaten, na dat hy op ordre der Magistraat van zijn Vader dapper gegeesselt was.

't Zedert die tijd heeftmen niets van die jongen vernomen; als dat zig wel draagt, zoo veel men uiterlijk bespeurt: dog de Vader is weynige maanden daar na overleden, en zoo veele meinen van hartseer. Zoo is gelukkiglijk ontdekt een gemaakte toovery, die, indienmen die niet zoo streng had ondersogt, en ten laasten ondervonden, magtig genoeg van gevolgen zou zijn geweest; om niet alleen die stad; maar vervolgens andre plaatzen: ja 't land geheel in te nemen; de menschen mogelijk tot onbarmhertig pijnigen te brengen, en veele onnosele tot de dood, en 't grauw aanleydinge ten minsten te geven tot velerley quaad en plunderinge van huisen; gelijk als te Wilsum een uir van Campen het huis van de suster der beschuldigde overvallen is, en niet zonder schade. God geve, dat de hervorminge, die veele bedriegeryen en Duiveleryen heeft uitgebannen, al meer mag aanwassen; op dat Christus Koninkrijk, nog verder van veele overblijfzelen van bygeloovigheid gesuivert, kragtiger mag doorbreken, en men op God alleen soodanigh betrouwen mag, dat men die liefde hem toedrage die alle vreeze buiten sluit, d' eenige oorzake van de bygeloovigheid.

§. 2. In dit omstandig en opreght verhaal vind ik nu ruime stoffe / om mijn voorgaande seggen waar te maken. Want wie en siet niet / welke geloofweerdige getuigenissen en bedriegelike ondervindingen de menschen kon-

komen doen geloven dingen / die sy met maar half gemeen verstand behoorden te begrijpen / dat niet waar en zijn. Indien geen diep vooroordeel / door de kraght van bygelovigheid geholpen / hen vermeesterd hadde: hoe was het mogelijk/dat sulk een kind van 13. jaren / van laage opkomst en verkeeringe en van gemeen verstand / door oefening der scholen of door hoofschen omgang onbeslepen / sulk ene gansche stad so sterk betoverd heeft. Want waarlik was die jonge self de toveraar/en niet betoverd. Hy was een reghte Cartoom van Egypten / of Mecassoscheef, (dit slagh van volk is ons al dikmaal voorgekomen / in 't III. boek V. §. 2/ 12. en VII. §. 4.) en dat in 't midden van het kristen Israël. Hy dede ook also met sijne beswêeringen/ dat is met sijne babbeleguichjes en grimatsen die hy maakte/ om der omstanders ogen af te trekken / dat sy niet souden sien wat dat hy dede: op dat hy spelden / naalden / spijkers / potscherven / vlas en hairvlechten; ja ook latijnsche woorden / niet door hem gesprooken / maar van anderen geschreven / voort braghte.

§. 3. Siet mede wat d' inbeeldinge niet al vermagh; en hoe selfs de geloofweerdigsten in desen weinig te geloven zijn; die sweeren souden / dat sy self met ogen gesien en met oren gehoord / en met handen getast hebben het gene nooit en was: de dienaars / dat de jongen waarlik spelden waterde / d' omstanders dat de tang hen in de hand wierd omgedraaid. Daar quamen doe geen katten meer ontrent/ of 't moesten toveressen zijn; en schoon men sagh geen kattē/evenwel het was genoegh om te geloven dat ser quamen,en dat self ook een predikant geseid moest hebbē/dat hy een kats hoofd in des jongen lichaam voelde: en diergelijke wonderlike dingen meer. Sy sagē niet alleen de spellē door het watermakē van den jongē in het flesch je vallen/ sose meinden; (sy vielen trouwens / maar sy vielen op die wyse niet) maar ook vermeederen de gene die sy niet en sagen; en dat door Duivels kraght. Siet dan met een / hoe seer gereed den mensch de Duivel in gedachten is: sy sagen hem al doen het gene niet gedaan en wierd. Sy wisten d' oorsaak van sodanige vermeerderinge al te vinden / daar geen uitwerksel in de daad vernomen wierd. Sy sochten / ja sy stelden self voor vast de wesentlikste oorsaak van iet dat geen wesen heeft.

§. 4. Noch erger: siet my eens/hoe gansch onmogelijke dingen aan den Duivel worden toegeschreven: en d' allerwonderlikste wonderwerken/ sonder nuttigheid. Nooit dede God de olie of 't meel of 't brood vermenigvuldigen / ten ware dat het iemant voordeel dede; ja duisenden zijn meer dan eens door die vermeerdering gevoed. Laat nu den Duivel even veel ten quade doen: sy sagen dan door sijne kraght de spelden in de flessche so vermeerderen; maar tot wat einde doch? Want was 't den Duivel doch te doen om quaad te doen / waarom vermeerderde hy dan de spellen in des jongens lichaam niet? also hem die geen pijne konden aandoen in de fles. Speelt dan de Duivel maar so met mirakelen / en heeft hy daar so lichten hand van / dat hy die so maar te grabbel werpt. 't Is by hem dan te Kampen maar een kleinigheid/een kattenhoofd/in eens menschen lijf te

brengen: of liever ene gansche katte / die de man kon voelen aan het hoofd. Maar wat soude doch die katte? was die dan de toveres / of was 't de Duivel self? of was het ene weesentlike katte? wat hebben sy toch voor gedachten / die so spreken en also gevoelen! Hoe was dat beest in 's jongens lyf gekomen; of was 't er in gegroeid? Want welk van beiden datmen kiest / so heeft de Duivel tegen de Natuur gewerkt / een lichaam door een lichaam heen doen dringen / daar opening noch scheiding was / om tot den doorgang plaats te maken: of boven de Natuur / om in eens menschē lichaam sulken beest te scheppen. Indien sulx dan gesEid is van een Predikant; foey! schande: doch so niet; wie van de predikanten heeft so grouweliken dolinge bestraft.

§. 5. Ik wil een duidelijk bewijs tot wederlegginge der algemeene doling uit dit self de voorval trekken. Want het en past niet / dat de Duivel self / en door de Toverssen sulke grote dingen kan verrighten / als nu so menigmaal tot walgens toe gemeld is: en dat in het betoveren / het altijd uit komt op wat spelden / naalden / spijkers of wel klonters hair of vlas / met veters / of met garen dus en so doorwroght; gelijk wy noch bescheideliker sullen sien / in 't nett beschrijven op de maat van de ontdekte Tovery in 't west van Engeland / hier na in 't XXVIII kapittel te verhalen. 't Is 't gemeen praatje: en daarom moest die jonge sich in dese kunstjes oefenen / om 't volk te doen geloven / dat hy sekerlik betoverd was. Maar had hy goudene en silvere speldē / naaldē / spykers / peerlē / diamantē / uitgewaterd of gespogē; hy hadde meer verwondering verdiend. En waarom echter meer? also 't den Duivel / als den grootsten Alchimist en Filosoof toch even eens moet zijn / of hy in goud of silver of in koper of in yser werkt. En hy die over al so by kan komen / kan hy so wel niet de waterduikers d'alderbeste peerlen uit de diepten halen / of ook kostelixte steenen in de aarde vinden. Nochtans moet hier wat haperen / also dit arme groenwijf haast de rijkste van gansch Kampen moeste zijn geweest / indien sy sulke kostelike stoffen hadde konnen toveren. Veellicht en hadde dan die jonge geenen nood gehad; de vrouw had sulke kostelike spelden / naalden / spijkers of ook stukken / niet van aarden maar van goudene potten / liever voor haar self behouden / dan den pompemaker toegetoverd: of de jonge soude sich / so qualik over pijn in 't wateren en braken niet gehouden hebben / noch so veel geruchts daar van gemaakt. Want ook so saghmen hier / gelijkmen over al bevind / so haast als dat gerucht van Tovery (altijd beginnende by 't armste volk) de rijken en vermogenden begint te treffen / so houd het op; so dat er by den Duivel niet als armoede te verbesten is.

§. 6. En het verwondert my noch ook / hoe 't hier altijd met katten is te doen: somtijds ook wolven / bokken; (men soude meinen / dat de laatsten / zijnde naast gelijkende de Sehirym, meest onder desen handel spelen moesten) doch meest al katten / en die en zijnder nooit gebrek waar toverye word geacht te zijn.

Ik moght met reden dan wel vragen / wat doch die beesten boven anderen misdreven hebben / dat sy in dienst en tot behulp der menschen zijnde / om 't huis van ongedierte schoon te houden / so veel gemeenschap met den Duivel hebben. Indien de Farmakoi zijn sulke Toveraars die met den Duivel omgang hebben / daar voegt de Schrift de honden by en niet de katten/ die in den ganschen Bybel niet genoemd staan/maar wel de honden menigmaal/en dat ook met de toveraars. Want buiten sullen zijn de Honden en de Toveraars. Openb. 22: 15. Siet so schriftuurlijk zijn die dingen / welkemen so vast en algemeen gelooft / en die van schriftgeleerden worden voorgestaan. Waarom en brengtmen alle katten niet om hals; en worden dese beesten noch geleden onder 't Kristendom / indien sy sulke dageliksche en gemeene instrumenten van den Duivel zijn. My komt hier wederom by in den sin / het gene boven VII. §. 2. gemeld is van dien predikant / die geenen papegaaj meer dulden wilde / wanneer hy maar van eenen hoorde en geloofde dat betoverd was. Indien de menschen alle dan so vies en keurig waren/wie soude ooit meer katten willen lijden? te meer also deselve niet gehouden worden voor beseten of betoverd; maar 't gene noch veel erger is/ self voor de Toveraars en Duivels die het doen.

§. 7. Besiet my ook de boosheid van het volk. Waar is de liefde / die geen quaad en denkt / daar op het seggen van maar een boosaardig kind / terstond de gansche menigte een arme vrouw veroordeelt / die een lidmaat der gereformeerde kerk is / en een medelid van 't meerder deel in die gemeinschap van 't geloof en liefdemaal des groten Gods en Saligmakers. Siet de voorstanders in den Heere die haar self / (gelijk my een derselven doe verhaald heeft) van des Heeren Tafel hebben afgehouden / om aan 't geraas der menigte den toom te vieren. Self moest de suster harenthalve lyden; so veel bescheidenheid is by de luiden die van dit geloven zijn. Wy hebben eens tot Franeker een wijf dat ook enen ander dus berugtigd hadde / voor den vollen Kerkenraad doen schuldbekennen en herroepen; haar datmaal van de Tafel afgehouden / en d' andere toegelaten. Maar dese / wat vertroostinge is haar geschied? Daar tegen heeft men d' ouders van alsulken kind / dat so boosaardig en herdnekkig stad en kerk bedrogen / en dat veelvuldig misbruik van Gods Naam in so veel kerkgebeden ook veroorsaakt hadde; op hun bloot seggen slechs geloofd dat sy onschuldig waren: 't welk echter 't arme groenwijf niet moght helpen / niet tegenstaande sy als 't waar geweest hadde / niet meer dan desen eenen jongen soude hebben leed gedaan / die self so swaarlik tegen God en duisenden van menschen door sijn boos bedrogh gesondigd hadde. Wat billikheid is in de wetten en plakkaten / die d' Ouders doen beslaan in boete voor de misdaad hunder kinderen; indien het niet en is / om dat altijd bedenken valt / dat quaad exempel of gebrek van goede onderrightinge / die d' Ouders aan de kinderen verschuldigd zijn / daar deel in heeft?

§. 8. Veel beter heeft de Magistraat gedaan / die voor de veiligheid van gesorgd / en tot ontdekkinge van 't snood bedrogh gyverd heeft. Wat pre-

dikant

dikant heeft sich alsoo gequeten? Sy hebbē liever 't blinde volk tot onderdruk-kinge van die onnosele arme vrouw noch in de dolinge gestijfd; en sich ook niet gebeterd / na dat dit boos bedrogh was uitgeborsten; dan zijn daarna verhard gebleven / als hebbende noch na verloop van seven jaren sich opentlijk gewapend tot verdoemen van mijn boek / waar in ik 't gruwelijk gevoelen dat sy nopende dat werk des Duivels hebben / tegen spreke. Dat hebben sy doen blijken in de Synodus 't voorleden jaar gehouden binnen Kampen: en 't was hen leed genoegh / dat d' andere drie Classen / en wel met name dat van Swolle / niet en wilden reghters wesen over een persoon of sake die tot hunne kennisse niet en behoorde. Ik sal derhalven dese broeders niet verongelijken / so ik hen met de Apostelen hier vergelijke / en hen die woorden onses Opperleeraars toe te passen. Mark. 8: 17/ 18/ 19. En bemerkt gy noch niet, noch en verstaat gy niet? Hebt gy noch uw verhard herte? Ogen hebbende en siet gy niet, ende oren hebbende en hoort gy niet. Ende en gedenkt gy niet, hoe schandelik gy onlangs van een kind bedrogen zijt geweest! Leest nu dit boek eens door / en oordeelt tegen uwe gewoonte / wanneer gy 't sult gelesen hebben; of ik geen reden hebbe my te stellen tegen dese bose sotheid / die so groten hinder aan het menschelijk welleeven / en betrachtinge der waarheid tot godsaligheid veroorsaakt heeft.

XI. HOOFDSTUK.

So blykt ook het bedrogh van Toverye en Besetenheid uit die merkwaardige Historie der Urselynen tot Lodun.

§. 1. D' Historie die ik hier nu doe volgen is over 50. jaar gebeurd in Vrankrijk tot Lodun / door welgeachten borger van die stad / uit oorsaak der vervolgingen van daar ontvlught / met mijnen raad hier in de fransche tale aan 't licht gegeven; en 't sederd aanstonds ook in Duitsch gebraght. Waar uit genoegsaam blijkt / dat andere so wel als ik dat werk geoordeeld hebben als boven allen waardig om van ieder een te zijn gelesen; tot onweerspreekelijk bewijs van al 't bedrogh des Papendoms en der genaamde Toverye. Want dese schrijver heeft sijn boek uit d' autentijke stukken der reghtsplegingen daar over voorgevallen tsaamgesteld / en met een onderscheidentlijk verhaal van seer besondere omstandigheden so bevestigd / datmen aan niet eenen letter van de waarheid heeft te twijfelen. En soud ik wel eens willen sien sulk een verhaal / maar met de helft van so veel sekerheid en ook opreghtigheid by een gesteld / dat ons betonen konde sulk een ongeveinsde en waarachtige betoveringe of besetenheid / als dese valsch is en versierd. Ik doe daarby noch desen eisch / dat my getoond sal werden enige andere geschiedenisse / die meer der schijn sal hebben van bewijs dat sulke dingen van den Duivel zijn / dan dese heeft; waar van het blijkt

dat alles maar bedrogh van menschen is. So lang als my de fransche schrijver van de Bibliotheque universelle & historique hier in niet voldoet/ so neem ik syne waarschouwinge ook niet ter herten die ik op heden lese in sijn Tome 24. pag. 224. daar hy 't kort begrijp van dit verhaal beginnende my seit: dat sy die alle Duivels werkingen (te weten op der aarde ende aan de menschen) looghenen, en stoutelik met eene staande houden, datter geen Toveraars en zyn, uit dit verhaal geen voordeel konnen trekken; om dat nooit een besonder werk van desen aart ten algemeenen regel dienen kan. Nu hoort hy/ dat ik segge/ ja; als ook de reden van mijn seggen: behalven noch/ dat hy dit vierde boek alleen doorleesende wel sien sal/ dat het op sulk een exempel niet eens aan en komt; en dat hy my niet een daar tegen aan sal tonen konnen/ waarom hy noch so stoutelik (*hardiment*) met anderen blijft houden staande alsulken werkinge des Duivels en der Tovery.

§. 2. Ik sal nochtans mijn werk niet seer vergroten/ door te wijdlustigen verhaal des inhouds van gemelde boek/ daar niet een woord vergeefs in staat/ en daarom qualik te bekorten is. Veel beter sal de Leser doen/ dat hy 't geheel doorleese/ en sich hier maar te vreden houde met uitreksels/ die ten proefstuk dienen konnen; en met name van 't bewijs dat ik beoge: waar van de kraght voornamelik sal zijn tot overtuiginge van ons door 't Pausdom self/ dat door gansch Vrankrijk moet bekend staan dit godloos bedrogh; en sich daarover schamende/ belett heeft onse Protestanten door gevreesde ongemakken/ om 't selve voor de weereld dus ten toon te stellen; gelyk nu door dien heer/ alhier in vryheid zynde/ is geschied. Daar by komt noch 't beschreven oordeel self der paapsche Meesters/ so als hier na te lesen staat. Het een en 't ander heeft die doorgeleerde Arts Patin/ in syner brieven die na sijnen dood zijn uitgegeven de 37. na meldinge der moord den 6. Decemb. 1651. tot Parijs gebeurd/ aldus in 't kort by een gesteld. Men heeft vernomen (seit hy van den genen die vermoord was) dat het was geweest van enen meester der Requesten, geheten Laubardemont: die in 't jaar 1633. den armen Urbain Grandier, Pastoor tot Lodum ter dood verwees, en leevendig verbranden dede; voorwendende dat hy den Duivel in het lichaam van de geestelike dochters tot Lodum gesonden hadde, die men leerde dansen, om den gekken wijs te maken, dat sy beseten waren. Is daar niet in te sien een goddlijk oordeel over 't huis van dien rampsaligen regter, tot soen op eniger hande wyse van dien wreeden en onbarmhertigen dood des armen priesters, wiens bloed om wrake roept?

§. 3. Nu wil ik eerst hier stellen den voornaamsten inhoud van 't verhaal/ daarin den schryver der Bibliotheque maar vertalende; daarna een van de wightigste en klaarste proeven des bedroghs/ uit onsen schryver self; en eindelik het oordeel van de Universiteit tot Mompellier/ belangende de hoofdbewysen/ welken de bedriegers hebben voorgewend/ om te betonen/ dat die menschen waarlik van Grandier betoverd/ ende van den Duivel zijn gequeld geweest. Die was wel/ so de schryver der Bibliotheque seit/ wat

wat te hoogdravende en trots van ommegang; en die sich na den swier wel wist te schikken: maar ook in waarheid eerliker en van geoefender verstand dan 't gros der geestelikken van Lodun: die hem daarom te meer benydden/ dat hy/ als zijnde daar een vreemdeling/ door sijne hoedanigheden en gedragh/ noch een inkomen boven sijn pastoorschap hadde/ daar sy verstonden nader toe te zijn; voornamelik Mignon/ die de biechtvader van de Urselynen was. Nu sal ik voorts den laatstgenoemden schryver volgen.

„ §. 4. In 't jaar 1626. wierd tot Lodun een klooster van geestelike „ dochters van St. Ursula gesticht. Die hadden 't in 't begin seer armelijk; „ en konden hen de andere kloosters van die self de order/ als zijnde alte samē „ onlangs eerst gesticht/ ende alsoo den slagh noch niet om den arm hebben„ de/ niets bysetten. De jongste deser dochters vroliker van geest dan d'an„ dere/ en soekende niet anders dan maar aanslagh om den tijd te korten; „ bequamen door 't versterven hunS Bestierders ook gelegentheid daar toe: „ alsoo geloofd wierd/ dat in hunne woninge verschenen Geesten/ die de „ jonge kostkinderen verbaarden/ welke sy tot steun van hunne kostwin„ ninge waren houdende. Enigen self ook van d'oudste en eenvoudigste der „ geestelike/ die van 't geheim niet wisten/ was die vrese waarlik ernst/ „ en moedigde degenen aan die de spil draaide/ ende maakten duisend „ potsen binnens huis/ bedenkende daar by noch allerhande wegen om „ d'onkundige 't verschynen van de Geesten des te beter wijs te maken.

„ §. 5. Nu/ die Mignon geloofde dat hy een onfeilbaar middel uitgevon„ den hadde/ om sich te wreken van Grandier. Hier overreedde sommige „ van dese geestelike dochters/ die al in de gewoonte waren voor spook „ te spelen/ sich aan te stellen als beseten: waar toe hy hen ook leerde dui„ send draijngē en keeringen des lichaams/ gelykende na sulke diemen voor „ sodanig houd; hen doende wel verstaan/ dat dit de reghte wegh was „ om d' inkomsten van hun klooster te vergroten. Hy trok verscheiden „ andere moniken en priesters/ Grandiers gesworen vyanden/ met sich „ in die maatschappy. Men quam dan tot besweeringen: waarop de „ Duivel niet en miste door den monde der Besetenen 't bescheid te geven/ „ dat Grandier was de Toveraar/ die door verbintenisse met den Duivel „ al dit quaad te wege braght. Sy dreven dese neering enen ruimen tijd. „ Grandier voorsagh sich eindelik: en hadde sich misschien noch wel daar „ uit gered; indien sy niet en hadden het geheim gevonden/ den Cardinaal „ van Richelieu in 't spel te brengen/ hem seggende/ hoe dat Grandier op „ hem een schimpschrift had gemaakt.

„ §. 6. Dit was genoegh om sulken man aan 't snoer te krygen/ die al „ sijn leven lang vermaak nam in de wraak. Hy gaf dan last Laubarde„ mont/ een van des Konings raden/ en sijn eigen creature/ die ook al „ was geweest aldaar ter stede/ om de vesting van 't kasteel te sleghten/ „ en alles met de vyanden van Grandier had overleid; om dese saak te on„ dersoeken/ en daar in te wysen/ so hy dat verstond. Die quam daar dan/ „ met volle maght: en hadde weinig moeite om ten eersten te besluiten/

„ hem

„ hem in hechtenis te nemen. Waar tegen hy / schoon des verstendigd / „ also hy sich onschuldig kende / niet te soeken maakte : des wierd hy vast „ gesett / en ondervraagd / gepynigd / sonder 't minste te bekennen; „ nochtans voor Toveraar gedoemd te vure / en verbrand.

„ §. 6. Met sijnen dood hield echter de Besetenheid niet op. Want „ eensdeels soude anders het bedrogh als al te plomp dus aanstonds door- „ gescheenen hebben; en anderdeels so waren nu die Nonnen in den smaak / „ van goede winst / getrokken uit dien vond; also men geen devote Catho- „ lijken sagh / die niet wat aan hun klooster schonken / om d'arme dochters „ die beseten waren te onderstennen / en met een de kosten der Beswerin- „ gen daar uit te vinden. Dus duurde die Besetenheid noch al wat jaren „ na dien tijd / tot spot van al het gene dat de Roomsche kerk op 't meest „ voor heilig en voor heerlijk acht. Doch eindelik het klooster rijk genoeg / „ en dus de Nonnen ook al uitgesloofd van 't lastig spel / om dus gedurig de „ besetenen te maken / de Maghten mede geen belang meer hebbende als „ voren in dat werk; en 't gene noch het meeste daar toe dede / het onder- „ houd der Exorcisten of Besweerders metter tijd verdwynende: so liep „ dat gansche werk / dat schier het gansche koningrijk plagh na Lodun „ te trekken / geheel tot niet.

§. 7. De konst van 't gansche spel bestond in 't veinsen van seer swaare pijnen / in 't maken van seer vreemde en erbarmelike minen / in 't vertellen van ver- vaarlike gesighten ; in 't spreken van latijnsche woorden nu en dan ; of so die niet gereed en waren in 't beantwoorden al was 't in 't fransch / om te betonen / dat de Duivel het verstond. Daar dede men op volgen een eenstem- mig seggen / dat sulk lyden niet natuurlijk was ; het moest de Duivel zijn die dese Nonnen quelde / en die besworē wesen / om te seggen wat of wie hem had bewogen dit te doen ? Daarop was 't antwoord dan besteld ; dat hem Grandier aldaar gesonden hadde / also die was een Toveraar ; dat was 't getuigenis des Duivels datse sochten / om hem daar op van kant te helpen. Men noemde ook de Duivels die 't hen deden : altoos de Overstinne deser Nonnen hadd' er seven / om geen minder roem te konnen dragen dan Ma- ria Magdalena ; en die met namen Asmodi, Haman, Gresil, Leviatan, Behemot, Balaam en Isaacarum ; die ook de eene voor en d'ander na door kraght der heilige Beswerringen zijn uitgeworpen ; met ongelijk veel moeite / na datse sterk of schrander of hardnekkig waren.

§. 8. Die kunst om dit also te doen gelukte niet altijd. Want som- tijds en verstonden de Besetenen de meinig huns Beswerders niet ge- noegh / of hadden 't lesje niet wel vast. Barre een hunner eigene Be- sweerders / die ook van de konst was / seide eens *adoro Deum Creatorem tuum*, aanbid God uwen schepper ; waar op hem de besetene tot antwoord gaf / *Adoro te*, ik aanbid u : om dat sy 't qualik had onthouden / uit de woorden die sy geleerd had om te seggen / *Adoro te Jesu Christe*, ik aanbid u, Jesus Chri- stus. Hy haar dan vragende op d' eerste woorden / *Quem adoras ?* wien aanbid gy ? gaf sy tot antwoord J. Christus ; daarna 't latijn in dit geval geseid moest

worden Jesum Christum, soude't goed Latijn zijn. Barre om dat dan goed te maken / vraagt haar op die manier dat na de wetten der latijnsche tale daar op paste so te seggen / *Jesus Christus: Quis est ipse quem adoras?* Wie is hy dien gy aanbid? Maar 't antwoord was uit haar onthoud na 't eerste lesje / *Jesu Christe.* Verhalven konde Daniel Drouin bysitter der proosdy sich niet onthouden van te seggen overluid / die Duivel spreekt geen goed latijn. 't Latijn der papen die de Duivels kenden verstonden sy veel beter dan der genen die van buiten quamen. Den eenen gaven sy dan antwoord / dien sy wisten wat hen vragen soude / en de hen't bescheid dat daar op paste met veel moeiten had geleerd. Wanneer een ander sprak / so wierden de besetenen op en neergesmeten / en verstomden; of 't antwoord was / dat sulx nu niet gelegen quam / of diergelijke.

§. 9. Om hun gewoon bedrogh dan toe te dekken / behielpen sy sich met verscheiden andere vonden. Sy wisten ook den dagh van huis te stellen / met seggen / dat de kranke niet in staat van aanspraak / of nu beter was: de schuld op d' ongelovigheid te werpen van den eenen of den anderen daar tegenwoordig; waar door dan de besweeringe geen kraght en hadde: als ook 't gereght / dat met veel klaarder ogē sagh / en daar Grandier sich op beriep / niet allerhande uitvlught af te weeren. Wanneer d' Eerstbisschop daar ontrent was / hielden sich de Duivels still / om dat die onpartijdig was; maar voor den Bisschop warense gansch niet verveerd; en als die quam so ging het spel den ouden gang; om dat Grandiers partyen dien op hunne zijde hadden / en op het laast (gelijk geseid is) ook den Kardinaal: en dat heeft hem den dood gedaan.

§. 10. Dit zy allеenlik tot een staaltje van dit papenwerk: de gansche sake sal de Leser in d' history vinden; die ik so nutt en nodig achte over dese stoffe te doorleesen als mijn eigen werk. Nu sal ik hier het oordeel stellen / dat over diergelijk geval gevraagd is van Santerre priester ende promoteur / also geseid / des bisdoms van Nimes / aan de Universiteit van Monpellier; derwelker de Professoren so niet alle / immers op het minste voor de helft Papisten waren. Men kan bemerken uit de vragen / welke de voornaamste konsten deser nagemaakte Duivels waren / waar uit sy willen doen geloven / dat die geestelike dochters waarlik van deselve zijn gequeld geweest; want het bescheid / door de voorseide Universiteit daar op gesteld geeft sulx genoegsaam te verstaan. Dat was dan so als volgt.

I *Vr.* Of de wringingen en bewegingen des lichaams, so dat het hoofd dikwyls den bal des voets is rakende, met andere verdraajingen en vreemde schikkingen des lichaams een bequaam kenteken van besetenheid zyn?

Antw. De guichelaars en koordedanssers maken wel sulke vreemde bewegingen, buigen en verbuigen sich in so veellerhande fatsoen; datmen moet geloven datter generhande postuur is, waar toe mans en vrouwen, door neerstige oefeninge niet bequaam konnen worden om het te maken, konnende

nende ſelfs maken extraordinaire uitſtrekkingen en rekkingen der beenen, der heupen; en andre deelen des lichaams; teroorſake van het rekken der ſenuwen musculen en ſpieren door langdurige oefeninge en gewoonheid. En ſo verre geſchieden ſulke werkingen ſleghs door natuurlike kraght.

II. *Vr.* Of de ſnelligheid der beweeginge van 't hoofd, van voren en van achteren ſlaande tegen den rugge en de borſt, een onfeilbaar teken van beſetenheid zy?

Antw. Deſe beweeginge is ſo natuurlijk, datmen geene redenen heeft by te doen tot de gene die geſeid zijn van de beweginge van de deelen des lichaams.

III. *Vr.* Of de ſchielike ontſtekinge of opſwellinge der tonge, der keele en des aangeſights, en de haaſtige verandering van verwe, onfeilbare tekenen van beſetenheid zijn?

Antw. Het oplichten en bewegen van de borſt by poſen, zijn uitwerkſelen van de uitademinge of inademinge, gewoonlike werkingen der ademhalinge. Waaruit geenerhande Beſetenheid is te beſluiten. D'ontſtekinge der keele kan ontſtaan uit het weerhouden van den aaſſem; en die van d' andere deelen uit de ſwaarbloedige dampen, diemen dikmaals ſiet ſweven door alle de deelen des lichaams. Waar uit volgt dat dit teken van Beſetenheid niet aanneemelijk is.

IV. *Vr.* Of het verdoven des gevoelens, of d'ongevoeligheid, ſo verre datmen ſich laat prikkelen en ſteken, ſonder geluid te geven, ſonder ſich te reppen, en ſelf ook ſonder coleur te verſchieten, gewiſſe kentekenen van Beſetenheid zijn?

Antw. Die jonge Lacedæmonier, die ſich de lever liet knagen door enen vos dien hy geſtolen hadde, ſonder ſich te laten blijken dat hy er gevoelen af hadde; en de genen die ſich lieten ſtokſlagen geven voor den autaar van Diane ter dood toe, ſonder hunne wenkbrauwen te froniſſen; tonen dat een opſettelijk voornemen iemant wel kan doen verdragen de ſtekingen der ſpellen, ſonder ſchreewen; zijnde buiten dat ſeker dat in 's menſchen lichaam by ſommige perſonen gevonden worden ſekere kleine vleeſchene deelen die ſonder gevoelen zyn, ſchoon dat de andere deelen rondom gevoelig zyn; 't welk dikmaals bykomt by ſekere voorgaande ſiekte. Dienvolgens is ſulke uitwerkinge niet om te bewijſen dat iemant beſeten is.

V. *Vr.* Of d'onbeweeglikheid des ganſchen Lichaams, in de gene diemen acht beſeten te zijn, door 't bevel hunder Beſweerders, gedurende, en midden in derſelver ſterkſte bewegingen, een levendig teken zy van den Duivel beſeten te zyn?

Antw. Gemerkt dat de beweeginge van de deelen des Lichaams vrywillig is: ſo is het ook natuurlyk voor luiden die welgeſteld van lichaam zyn, ſich te bewegen of niet te bewegen, ſo als ſe willen. Volgens dien komt ſulk ene uitwerkinge of ophoudinge van bewegen niet in bedenkinge, om daar uit te beſluiten, dat iemant van den Duivel beſeten zy, by aldien by die onbeweeglikheid niet en komt ene geheele onthoudinge (beroeringe van gevoelen.

VI. *Vr.*

VI. *Vr.* Of de blaffinge of geroep als het blaffen van een hond, 't welk meer geschied in de borst dan in de keele, een teken van Besetenheid zy?

Ant. De menschelike schranderheid is so handelbaar om allerhande redeningen na te bootsen, datmen alle dagen menschen siet, geschikt om volkomelijk uit te drukken de redening, 't geluid en 't gesang van allerhande dieren, en om deselve na te bootsen sonder de lippen te bewegen, of so weinig datmen 't niet en merke. Selfs salmen verscheidene vinden, die woorden en stemmen, in de borst konnen maken, die veel eer van elders schijnen te komen, dan van den genen die deselve alsso maakt. En dese menschen worden Buikspre-kers genaamd. Oversulx is sulk een uitwerksel natuurlijk, gelyk Paquier aanmerkt cap. 38. van sijne Ondersoekingen, uit het exempel van sekeren boeve genaamd Constantyn.

VII. *Vr.* Of een stijf gesight op enig voorwerp, sonder 't oog ergens heen te bewegen, een goed bewijs is van Besetenheid?

Antw. De beweeginge van 't oog is vrywillig, gelyk van d' andere deelen des lichaams; ende is natuurlijk, 't selve te bewegen of stil te houden. Oversulx steekt daar niet besonders in.

VIII. *Vr.* Of d' antwoorden van de genen die sich seggen beseten te zijn, in 't Fransch, op enige vragen die hen voorgesteld zijn in 't Latijn, een bewijs zyn van Besetenheid?

Antw. Wy seggen, dat het seker is, dat het verstaan en spreken van talen diemen niet geleerd heeft boven natuurlike dingen zijn; en die iemant konnen doen geloven, dat sulx door des Duivels dienst of door enige andere hogere oorsaak geschieden kan. Maar alleenlik op sekere vragen te antwoorden, dat is t' eenemaal verdacht: alsso ene lange oefening, of personen met welken men in goed verstand is, veel konnen doen tot sulke antwoorden: blykende meteen, dat het dromery is te geloven, dat de Duivels de vragen diemen hen in 't Latijn voorstelt verstaan, en datse altijd antwoorden in 't Fransch, en in de moedertale van den genen dienmen wil doen houden voor Beseten. Waar uit blykt, dat sulk een uitwerksel niet en kan bewijsen dat al sulken mensche enen Duivel in moet hebben: insonderheid by aldien dat de vragen in niet veel woorden of redenen bestaan.

IX. *Vr.* Of het een bewijs is van Besetenheid; so iemant in 't braken alles so uitwerpt, als hy 't ingenomen heeft?

Antw. Delrio, Bodin en andere schryvers seggen, dan de toveraars door betovering somtyds doen uitbraken spykers, spelden, en andere vreemde dingen door de werkinge des Duivels; ende alsso deselve in de genen die waarlik beseten zyn het selfde kan te wege brengen. Maar iet so weder uit te braken als men 't ingenomen heeft dat is natuurlijk: alsomen luiden vind die ene swakke mage hebben, en die vele uren lang behouden 't gene sy hebben ingenomen, en daar na so als sy hadden ingenomen wederom lossen; en de mildsiekte het voedsel wederom onder doet uitgaan, so als het boven ingekomen was.

X. *Vr.* Of (ongevoelige) stekingen van ene vlym of lancette over verschelde deelen des lichaams een seker teken zijn van Besetenheid?

Antw. Sulx moetmen toeschrijven aan de gesteldheid van een melankolyk humeur, waaraf het bloed so grof is, dat het door kleine wonden of openingen niet uit lopen kan. En uit dese reden is 't dat vele menschen gesteken (of geprikt) zynde in hunne aderen, en natuurlike vaten door een lancette, van den Chirurgien, niet eenen droppel bloeds laten: gelykmen siet door ondervindinge. Volgens dien steekt daar niets in dat niet natuurlyk is.

Uit dese vragen en 't berigt der Universiteit daar op gesteld, is wel te merken, welke konsten in den toestel deser Toveryen zijn te werk gesteld, en wat men tot bewijs genomen heeft so van Betovering als van Besetenheid: dat dese Professoren en Doctoren, so niet alle, immers op het minste voor de helft self Roomschgesind, al dat bewijs verwerpen, waar op nochtans d' onschuldige so ongenadig is verbrand. Men hadde ander antwoord van die Universiteit verwacht, om die besetenheid der Urselynen tot Lodun door dese noch wat meer te stijven. Maar boven dien wierd door verbod van hoger hand dit werk gestuit: en doe men geenen Duivel meer besweeren moght, so wasser niemant meer te vinden die van hem beseten was; en hadden Belzebub, Barrabas, Guilmon en Carmin 4. Duivels die dat spel daar maakten, niet meer te doen.

XII. HOOFDSTUK.

Uit desen allen is dan af te nemen, op welke wyse men sich heeft te dragen in het ondersoek van sulke dingen, alsmen acht dat van den Duivel of door Tovery onstaan; alsmede nopende sodanige Vertellingen, als ons van anderen daar af ter handen komen.

§. 1. NA sulk een klaar bewijs tot hier toe duidelik getoond, van so veel redenen en ook so veel exempelen, van onkunde, van vooroordeel, van bedrogh en bygelovigheid; behoorde niemant meer te blijven of te komen in gedachten van alsulke Duivels werken, Spokeryen, Toveryen, of Besetenheid, als men siet dat by de gansche weereld is. Nochtans om dat sich dit gevoelen noch so vast gewortelt heeft: wy sullen noch wat dieper graven, om dies te naakter te doen sien, dat onder niet dan sandgrond leit. Want nademaal dat tot een grondig en volkomen ondersoek van sulke saken, niet alleen meer dan gemeen verstand, ervarentheid, voorsightigheid en neerstigheid van noden is; maar ook een herte dat met geen vooroordeel ingenomen, noch ook door bygelovigheid, of schrik en vreese overmeesterd is: so word er wonderlik veel toe vereischt, om vast te stellen, dat iets niet natuurlijk, of door bedrogh van menschen is geschied, of so vertoond. Nochtans en isser meer niet dan die tweederleye

leye wegh / om ons in desen te verseekeren: selfs ondervindinge / of geloofweerdige vertellinge van anderen / die 't ondervonden hebben. Maar ik en hebbe self niet d' allerminste ondervindinge: dan wel dat alles wat my ooit of ooit is voorgekomen natuurlijk was / of menschelike swakheid of bedrogh. Nochtans heb ik so veel met sulke saken wel te doen gehad, en alles wel so neerstig ondersocht / dat ik niet nodig hebbe / om na anderen om meer te gaan. De Leser sal dat hebben konnen sien / uit alles wat hier voor uit eigen ondervindinge van my is aangetekend. So ik het nu van anderen moet hebben / laat sien wie zijnse die ik daar dan in geloven magh?

§. 2. Ik sprak daar even van Vertellingen / die iemant doet uit eigen ondervindinge; om uit te sluiten 't gene hy van anderen gehoord of in een boek gelesen heeft: want dit en komt hier niet te pas. De reden is / om dat coppe van copy in reghten niet en geld: en datmen sich op geen getuigen magh verlaten / die self geen kennisse van saken hebben: Het spreekwoord seit / van horen seggen liegt men veel. Maar laat my dit nochtans wat nader onderscheiden en verklaren. Want somen anders niet geloven magh dan 't gene ons of self gebeurd / af van de genen dien het self gebeurd is word verhaald; so schynt er weinig sekerheid te zijn / besonderlik in kennis van historien / waarvan een die maar tamelik belesen is / het duisendste niet self gesien heeft; ja self de gene die het schrijft bywijlen niet met al. Indien ik ook niet magh verseekerd zijn / dan van dat gene daar ik self ben by geweest: so mag ik 't duisendste niet eens geloven noch vertellen / van al het gene dat hier om gaat in de stad waar in ik wone / en nochtans de waarheid is. Doch dit zijn dingen van gemeenen staat; die ieder een verstaat / daar al te veel personen kennisse van dragen / om daar in twijfeling te stellen. Maar 't gene daar wy nu van spreken is dat ons begrijp te boven gaat / dat onnatuurlijk is; dat d' eene hoort en siet en d' ander niet / al staanser beide by: daar boven dat noch groot vooroordeel onder speelt; daar 't bygelove lichtgelovigheid veroorsaakt of onkunde / schrik of vrese 't oordeel en 't verstand / ja self ook de geheugenis belemmerd heeft.

§. 3. Ja self en zijn wy dikmaals niet bequaam / om 't gene ons met genoegsame verseekering verteld is te vertellen. Want op het best genomen: het was uw eigen Vader wien dat is gebeurd; maar gy / wanneer hy 't u verteld / waart een kind. Had gy doe oordeels en verstands genoegh / om op dat gene wel te letten daar 't op aankomt; om er spokery of tovery / of diergelijke af te maken? Waart gy niet mede dikmaals van de min / of meid / of andere kinderen verbaerd gemaakt / en lagh u dat niet in uw hoofd? Hoort wat my self eens wedervaren is. In myn opwassen / doch in 't minst na mijn onthouden 14. jaren oud / was ik by wintertijd met mijn vader van Warfhusen / daar hy predikant was / op wegh na Groningen; vernachtende by enen vriend tot Winsum in de Ommelanden. Daar 's avonds by den vure sittende / vertelde ons die vriend seer veel van spook / dat

dat hy gewaar wierd in syn huis. Mijn Vader sat doe met den rugge na de deure van de kamer/ die open stond; ik in den hoek daar tegen over; de man van 't huis in 't ander hoekje van den heerd/ aan welke zyde ook de deure was. Maar ik/ als opgetrokken door de wonderen die hy vertelde/ sagh hem aandachtig in syn aangesighte. Mits even opsiende/ word ik daar enen gewaar van vreemden uitsight/ doch gemeene kleedinge/ daar staande echter mijnen vader ende my/ in 't midden van 't vertrek. Ik had hem niet sien komen/ noch en hoorde hem niet spreken ene wijl. Dies wierd ik als voor spook/ te malen seer ontsteld. De huisweerd hem ook siende/ sprak hem aan/ en vraagde hem van waar hy quam? Van Kollum, seide hy/ met een seer diep en hol geluid/ en straf gesight. Mijn Vader vragende den hospes/ wie dat was/ so seide die hem soetelijk/ dat dese man 't niet al te vast en hadde; en wel gewoon was/ meer also in huis te komen uit vrypostigheid/ die dikmaals groot is by een klein verstand. Ik was van 't eerste praat van spokery/ en 't schielijk sien van 't snaaks postuur so seer ontsteld: dat ik dit laatste horende/ noch langsaam by my self verseekerd worden konde/ dat dit gesprek ook mogelik geen spokerye was: also ik doe al meer dan eens had horen seggen/ dat 's menschen sinnen van den Duivel en lichtelik betoverd worden. So waart gy mogelik doe ook gesteld/ wanneer uw vaartje of uw bestevaartje uw vertelde 't gene daar gy nu so vast op gaat.

§. 4. 't Verhaalde my eens een geleerd man in mijn huis/ hoe hy uit eigenen monde van twee anderen/ ook gestudeerde luiden/ daar ik den eenen ook van kende/ gehoord hadde 't gene aan hen self gebeurd was/ in een huis dat op den naam was van met spokery gequeld te zijn. Sy hadden dan met eigene ogen self gesië/ de kanne en glasen op de tafel setté en versetten; sonder datter menschen hand ontrent was/ of iet sightbaars dat deselve roerde. Ik vraagde of dat was gebeurd terwijle sy in die aansienlike bedieninge/ of noch studenten waren? Hy seide/ studenten. Seer wel/ seid ik; en die te voren ook al in gedachten waren/ uit de geruchten/ dat het daar ten huise spookte: dat voorordeel lagh nu al gereed. Nu/ daar men kan en glasen op de tafel sagh/ men had'er mogelik al eens gedronken. Ik weet wel/ wat gy seggen wilt/ sprak die voorseide vriend; en merke wel/ dat gy dus alles wel in twijfel trekken soud. Ja/ seid ik/ by gebrek van meerder sekerheid. Dus heb ik meer dan eens/ aan 't gene my verhaald wierd van de genen die het self gesien ofte gehoord hadden/ hen self doen twijfelen: wanneer ik hen op meer omstandigheden ondervraagde dan sy gedacht hadden dat daar by moesten waargenomen worden. Ja noch niet lang geleden/ heeft my een seer verstandig en belesen man verklaard/ dat hy sich naderhand op mijne ondervraginge bedenkende/ nu klaarlik sagh/ dat hy bedrogen was geweest/ in 't gene hy so langen tyd geloofd/ en menigmaal ook voor de waarheid had verteld.

§. 5. Het gene ons dan nu ter oren komt/ of wat wy ergens in de boeken

ken lesen / na dat wy tot volkomen rijpighied van oordeel zijn gekomen; so verre wy dan ook met geen vooroordeel meer beladen zijn: laat ons besien / wat word er toe vereischt / dat wy volkomelijk geloven mogen / het gene ons by monde of in schriften dien aangaande word verhaald. So als na alle Reghten in Getuigen word vereischt / waar op men reght sal doen: dat sy volkomen kennisse van saken hebben / en datse aan hen selven geloofweerdig / en ook in aansien van persoon en sake onpartijdig zijn. Om't eerste te bekomen / so moet hun oordeel ook vol komē rijp / en hun verstand genoegsaam op dat stuk geoefend en beslepen zijn / daar toe ook alles in het ondersoek der sake wel in acht genomen / so veel als tot de volle kennisse van noden is. Aangaande 't eerste magh in desē 't self de onderright in acht genomē worden / ontrent anderen in 't gene sy vertellen / dat wy hier voor in de vijf eerste hoofdstukken voor ons self in acht genomen hebben. Want wy en mogen anderen niet meer geloven dan ons selven: so moesten wy dan ook verseкerd zijn / dat sy so onbelemmerd en so wel opmerkende geweest zijn / nopens 't gene wy op hun getuigenisse voor waarachtig houden willen; als wy ons selve hebben voorgeschreven / om by ons selven van de waarheid onser eigene ondervindinge overtuigd te zijn.

§. 6. De geloofweerdigheid hangt hier aan voor een deel: maar in 't besonder word daar by verstaan / dat de getuige zy een eerlijk man; van wienmen anders niet vertrouwen magh / dan dat hy waarheid voor heeft / dat hy 't seit in ernst / dat hy sich niet vermaakt in snuivery op wonderlike ondervindingen / of vreemde gesighten / en besondere openbaringen; met welke soort van ydelheid ook wel aansienlike en andersins verstandige en ook godvrughtige personen konnen ingenomen zijn. Sy souden gaarne / moghtet hen gebeuren / tot gesighten ende openbaringen des Heeren willen komen, 2. Kor. 12:1. ende in alles willen stout zijn daar d' Apostel stout in was / of andersins van grote ondervindingen sich nevens hem beroemen.
14:21. Hier meen ik seilde 't Jetske Klaas / weduwvrow / voor 16. jaren hebbende op 't Prinssen Eiland hier gewoond: die seide dat een Engel haar verschenen was; wanneer sy schielik / en nochtans niet met den eersten in 't geheel / door ene sinkinge die sy gevoelde / wierd hersteld van hare lammigheid / die sy al 14 jaren lang hadde. Sy was wel (so my van haar veel berigt is) ene deugdelike vrow; maar van geen groter oeseninge haars verstands dan haar geringe staat gelegentheid gegeven hadde: sy en verhaalde 't altijd op deselfde wijse niet / sy vond sich voor een wonder aangesien van velen die haar quamen sien; en daar was voordeel by. Derhalven 't gene haar gebeurd was moetmen houden voor wat ongemeens / also het selden te gebeuren plagh; ende nochtans wel meer te gebeuren. Noch onlangs / van die sake sprekende met seer besonderen getrouwen vriend / hier in mijn huis / verklaarde die / dat hem dat selfde was gebeurd / waar in voorseide Jetske sulk mirakel stelde. Dat van den Engel blijkt dat maar een droom geweest is / uit seer sterkē indruk op de hersenen onstaan; door die gedachten die se hadde van de quale en de hope der

ver-

verlossinge. En konde wederom die droom wel mede helpen tot verandering des lichaams/ daar de deelen al toe aan 't bewegen waren; gelijk dat menigmaal gebeurt.

§. 7. Maar tot het derde: laat getuigen so verstandig en opreght zijn als se willen; so sy met eenen ook niet onpartydig zijn/ so word het alles overdwerst. 't Verstand is altijd veel meer vatsaam aan die kant daar het na toe helt/ dan daar 't enigsins weerhouden word. Ik weet geen kraghtiger exempel dan de sake die wy onderhanden hebben in 't besonder raakt/ dan 't oordeel van een seker predikant aangaande dat geval van Jetske Klaas/ en noch een ander van de vrow tot Abbekerk/ waar af in 't XXV. hoofdstuk sal gesproken worden. Want zijnde aan de eene kant in het gemeen gevoelen van des Duivels wonderlike grote kraght/ en aan de andere nochtans niet lichtelik verschijningen van Engelen of andersins mirakelen gelovende: so hadde hy dat wijf van Abbekerk verschoond/ door te versinnen/ dat het wel des Duivels werk geweest moght zijn het gene haar onschuldig toegeschreven wierd; maar Jetske Klaas ging hy vermanen/ datse toch niet al te breed moest spreken van dien Engel die haar was verschenen om so den Pausgesinden niet den mond te openen tot seggen/ dat wy ons mede met mirakelen behelpen. Het eerste is bekend uit seker schrift/ daar in hy doe sijn oordeel over dat voorseide wijf begrepen hadde/ en 't ander heugt my van hem self gehoord te hebben. Het bloot vooroordeel braght hem tot dat eerste/ daar noch de Reghtsgeleerden/ noch Reghters/ noch de Predikanten onder dat gereght van Toverye iet gewagen/ maar slehts 't gemeene volk geruch van maakte. Het laatste desgelijx 't vooroordeel/ dat hy/ zijnde predikant in onse kerken/ tegen de Mirakelen moest zijn: om datter de Papisten voor zijn: die hy niet alleen moest tegen spreken/ maar ook niet eenen duimbreed ruimte geven/ om op onsen bodem voet te setten. Maar buiten dat/ wat stond ons eerder te geloven/ dat wel een goede Engel aan een van Gods kinderen verschijnt; of dat de bose Duivel eene van deselven plaagt/ en daar en boven in den haat en spot brengt van 't gemeen; ja kerken en Geregt in in repp en roere stelt; gelijk wy sullen sien/ dat met die vrow tot Abbekerk sich toegedragen heeft.

§. 8. Nu is de grootste swarigheid noch niet/ aangaande die getuigen die wy spreken: al so wy hen self kennen/ of bevragen konnen wie sy zijn/ en daar uit weten hoe veel staats op hun getuigenis te maken zy. Maar van de boeken die men leest zijn ons de schrijvers meest van aart en omgang onbekend/ of lang al dood eer wy geboren waren: en die daar 't meest op aan komt/ en daar sich geleerden self meest op beroepen/ zijn Heidenen geweest; en volgens dien niet een seer snood vooroordeel ingenomen. Of 't waren van die kristen leeraars/ welke sich met heidensche of joodsche meiningen behelpen/ om Heidenen en Joden/ so sy meinden/ des te beter in te winnen of te overtuigen. Doch 't gene hier van meer ter sake dient/ dat sal de Leser vinden in het laatste hoofdstuk van mijn I. boek. Men dient sich dan met veel omsightigheid eerst op de schrijvers te bevragen;

gen; of so gelegentheid daar toe ontbreekt / deselve self op 't naawste te door-soeken / om hun gevoelen en manier van schrijven te verstaan / alsmede wat bewijs van waarheid of van sekerheid sy ons te kennen geven. So niet / dan is het best / dat wy het laten staan voor 't gene dat het is.

§. 9. Nu / aangesien dat het al meest historischrijvers zijn / uit welken wy so veel vertellingen gewoon zijn te verneemen / der wonderlike dingen van de Spokery en Tovery / en diergelijke werken aan den Duivel toegeschreven: so is 't voor al hoognodig / dat wy ondersoeken / met wat kennisse van saken of beoginge sy schreven / en ook wat stijl sy zijn gebruikende; also dat merkelik verschil kan baren nopende 't begrip der saken die sy ons daar in verhalen. Want so sy maar historien verstaan / en daar benessens geen Theologanten nochte Filosofen zijn: so sullen sy niet keurig vallen in 't vergaderen van sulke saken; die sy blotelik maar op 't geloof van anderen ter neder stellen / gelyk ik dat in 't 28. hoofdstuk mijns Ondersoeks van de Kometen met voordacht breeder aangewesen hebbe. Hun oogmerk is misschien ook maar geweest / om niet als wonderen by een te stellen: gelijk Sebastiaan Frank / Simon Goulart / en andere; die sonder onderscheid dan uit verscheidene schrijvers opsoeken het gene vreemd is luidende / en aan den Leser laten 't oordeel van geloof of ongelooflikheid. Indien sy dat dan doen met enen stijl van leersaamheid / gelijk Philippus Camerarius / Petrus Messias / en Antoine Verdier; so heeft er een verstandig leser geen gevaar af uit te staan. Maar so sy swetsers of Poëten zijn / of volgen die in hunne vreemdigheden met een swier van woorden op te schikken; men magh er dies te minder staat op maken. En als het al geseid is / het zijn doch meest Poëten die van sulke saken schrijven / en welker doen niet is dan ποίησις, *poiesis*, makinge, so hebben sy ook die geschiedenissen niet so seer verteld als self met hunne herssenen gemaakt.

§. 10. Dit laatste meen ik datmen boven al behoort in acht te nemen. Want sekerlijk zijn de voornaamste stukken / diemen tot bewijs van 's Duivels maght en werk en weetenschap pleeg by te brengen / van sulke stoffe opgeleid. Danæus / onse grootste toverschrijver / bewijst de nesteling der Toveraren uit Virgilius / Ecloga 8. *Necte tribus nodis* enz. Bodijn beroept sich in sijn 1. boek 1. hoofdstuk op de grieksche versen van Apollo / versierden God / en dies te meer versierde vers. Daarna lib. II. cap. 6. bewijst hy de verscheppinge uit Homerus / Virgilius / Ovidius / in 't gene die van Circe schrijven. Delrio desgelijx lib. II. qu. 13. uit Silius Italicus. En op de vrage / of de besweeringe ook op de beesten kraghtig zy? *De serpentibus* (seit hy) *id non poetæ tantum, sed & Christiani credidere* van de slangen hebben niet alleenlik de Poëten, maar ook de Kristenen dat wel geloofd: waarmede hy dan ettelike veerssen uit denselven Silius / Manilius / en Seneca te berde brengt. Gelijkerwijse wijst ook Voetius disp. p. I. pag. 102. uit Persius / Homerus / Plautus / Seneca / Virgilius / verscheidene plaatsen aan / daar hy benessens andere van seit / *quod suo modo apparitiones Deorum, hoc est, Spectrorum comprobat*, het gene op sijne wijse de verschijninge der Goden (daar

door verstaat hy van de Duivelen) dat is der Spoken, bewijst. Adam Osiander betoont thesi 139. op sijne wijse uit Virgilius / dat de Duivel geheimenissen aan de afgods priesters openbaarde.

§. 11. Maar al dit werk van die Poeten / eerst van de oudsten toegesteld/in den tijd dienmen noemde μυθικὸν *mythikon* der geheimspraken of verdichtselen; en tsederd sieraads halven en uit achtinge der oudheid by de latere dichters nagevolgd/ dat was in waarheid anders niet/ dan maar ter leeringe so by verbeeldinge gesteld; geensins te kennen gevende / dat sulks alsso als uiterlike letter medebrengt geschied zy of van hen verstaan. Dat hebben latere schrijvers wel gesien: en staan sy alle doch bekend / dat wel d' historie van Troojen waar zy / maar niet in die omstandigheden / met welke haar Homerus heeft bekleed. Hesiodus / in sijne Goden-afkomst/ schrijst ook niet veel anders; Virgilius heeft lang daar na in sijne Æneas dat gevolgd : en heeft Ovidius in sijne boeken der Verscheppinge niet meer geloofd dat sulx als hy daar schrijst in waarheid zy gebeurd; dan self Esopus of sijn oversetter Phædrus / dat de beesten spraken / ofte deden't gene in sulke fabelen den selven toegeschreven word. Doch so als die op elk verdichtsel de beduidenisse passen : so heeft Natalis Comes / een so bondig als diepsinnig schrijver / alle de verdichtselen der Heidenen gansch naakt ontkleed / en tot historien gemaakt. Uit welken allen dit hier sonderling te passe komt / dat al wat by Hesiodus of by Ovidius van de toveresse Circe word vermeld/ dat sy Ulysses metgesellen altemaal in beesten door betovering veranderd hadde; dat duid hy op d' ontuchtigheid / waar toe sy met haar hoersch beleid deselve had geweten te verlokken; dat sy gelijk de redenlose beesten hunner wellust volgden; en so gelijk d' Apostel seit / het gene sy natuurlik als d'onredelike dieren weten, sich daar in quamē te verderven. Jud. v. 10. En't gene die voorseide dichters daar by seggē van Ulysses/ dat de god Mercurius hem van den hemel raad gaf tegen Circes toverpen: dat is te seggē / dat een wijs man hemelse genade tot bestuur van sijne sinnē nodig heeft/om sich voor de verleidingen der lichte vrouwen te bewaren / dit self de leert ons Salomo met duidelike woorden/dat God de HEER geeft de wijsheid, om onder anderen ook te redden van de vreemde vrouwe, van de onbekende die met hare redenen vleyt. Spreuk 2:6/16. Hoe slechten dienst gebruiken dan de Kristenen van heidensche Poëten / dat sy uit hunne letteren bewijs ontleenen van de kraght der Geesten en der Tovery!

§. 12. Noch een stuk isser dat waarschouwinge van noden heeft. Te weten / datmen sich niet op de veelheid der getuigen of getuigenissen moet beroepen: also de eene 't dikwijls uitschrijft uit den anderen; en nagespeurd dikmaals bevonden word niet meer dan op maar eenen uit te komen / die self niet eens en wist of 't waar was / of hy heeft 'et slechs gemeend. Dus toont de oudheid-kundinge Van Dale / in sijn boek van d' Orakelen der Heidenen / dat die orakelen daar afmen so veel wesens maakt / als of de Duivel op Appollos naam beleden hadde / dat de geboorte van 't kind Jesus hem nu dede swygen ; als mede van den dood des groten

Pans /

Pans / waar mede Christus ook betekend zy; voorts van Apollo op de Alpes tot believen van Gregorius of stom of sprekende gemaakt / en van 't orakel woord aan den Koning Thulius van Egypten: dat alle dese dingen anders niet dan maar loutere verdichtsels zijn; pag. in 't duitsch 17/23/32/39. Daar nevens toont de netste schrijver der historien in 't Fransch *Le Sueur*, dat die vertellingen van Simon by ons genaamd de toveraar, van een altaar ter eeren van hem opgereght / ontstaan is uit den misslagh van Justinus / en dat het anderen so van hem hebben na verteld. Daar derf ik noch wel by doen / dat al wat noch al meer by d'oude kerkelike schrijvers van desen selven Simon word gemeld / 't gene d'een so desgelijx maar uit den anderen heeft nageschreven; met reden als onwaar of onwaarschijnelijk / of immers gansch onwis / verworpen word.

XIII. HOOFDSTUK.

Vervolgens word de eerste proeve dan gemaakt op sulke stukken als in 't eerste Boek so hier en daar zijn aangetrokken; en eerst so veel als d' Oude Heidenen betreft.

§. 1. Dewijle ik nu van 't algemeen tot het besonder overga; dat is / na so veel onderright / belangende dat gene daar in 't ondersoek der waarheid van gebeurde dingen op te letten staat / tot enige exempelen sal overgaan / die voor de waarheid van die Duivels konsten worden ingebraght: so moeten sulke als ik self so hier en daar heb aangehaald / eerst overwogen worden; op dat niet in mijn eigen werk iets magh te vinden zijn / dat schijn van waarheid hebbe tegen mijn gevoelen / of voor dat gene dat ik tegenspreke. Nu zijn der sulke vierderhande in mijn eerste Boek slechs by gelegentheid en tot verklaringe gemeld; der oude en hedendaagsche Heidenen / der Joden en Mahometanen / ende der Papisten: die ik in orde so vervolgens alsse van my aangetekend zijn herlesen en oplossen sal; en eerst die van de oude Heidenen zijn bygebraght. Doch merke daar by aan / dat de getuigenissen niet van even groot gelove zijn; alsso ons die vertellingen belangende de oude Heidenen zijn nagelaten van de genen die self mede Heidens / en so met dat vooroordeel ook beladen waren / dat sulke dingen waarlijk so geschieden konnen. Maar d'anderē zijn meest al van de kristenē beschreven / die van 't gevoelen niet en waren; maar ook niet van het mijne. Dit moet ons aanstonds hier te passe komen.

§. 2. Want eer ik ondersoek doe na de wijse of d' oorsaken van sulk een bedrijf en uitkomst / als de Wikkeryen en de Toveryen van die oude Heidenen vertoonden: so begeer ik datmen denke / of die schrijvers wel genoegsaam te geloven waren. Want ik stelle een van beiden vast: dat wy die oude Heidenen gelovende / in 't vertellen der Orakelen en Mirakelen van hunne Goden; ook de hedendaagsche Roomschgesinden / in 't gene sy

van de verschijningen en wonderwerken hunner heiligen verhalen / sal ge-geloven moeten : of dat wy 't een en 't ander even seer verwerpen of in twyfel stellen. Dit is het daar ik in het laatste hoofdstuk van mijn eerste boek §. 16/17. al af gesproken hebbe / en getoond hoe 't by komt dat wy hier so ongelijk in gaan : Nu wil ik noch wel seggen / dat wy (als 'er onderscheid sal wesen) de Papisten eerder hebben te geloven dan de Heidenen. Want voor eerst so zijn daar onder die noch leven / en bekend voor luiden die (behoudens hunne bygelovigheid) van eerliken gemoede zijn / hoedanige niet willens liegen sullen : maar alle dese Heidenen zijn so veele eeuwen dood geweest / met wien wy geenen omgang hebben konden. Of so d' afkeerigheid die wy van 't Pausdom hebben ons hen minder doet geloven : so moesten wy betonen / dat wy 't Heidendom voor al niet meer genegen zijn ; en daarom ook te meer verwerpen 't gene sy van hunne eigene saken / die by alle Kristenen verworpen worden / in hunne schriften hebben willen seggen.

§. 3. Daar komt noch by / dat alsmen wel ter degen 't stuk in achte wil nemen : so kanmen geen getuigenissen van de Heidenen doen dienen tot bevestiginge van de maght en kraght en wetenschap des Duivels, na dien sy nergens iet van hem verhalen / noch hem kennen / maar alles aan de Daimones en Ondergoden eigen maken. Nu is 't by ons een onbetwistelike sake / gelijk dat ook in 't III. hoofdstuk van mijn II. boek bewesen is / datter geene Daimones en zijn : waar uitmen dan besluiten moet / dat sy ook niet met allen weten nochte doen. Indienmen seit / de Duivel doet et evenwel het gene sy geloven dat de Dæmons doen : dat is nochtans in hun getuigenisse niet gegrond ; des moeten wy van elders weten dat de Duivel sulke dingen doen kan en ook doet. Maar noch de Reden noch de Schrift / (gelijk nu klaarlik is gesien) en leert ons sulke grote dingen van den Duivel : so moetmen dan niet seggen dat de Duivel doet al wat sy meinen dat hy doet. Maar komen sy daar in bedrogen zijn : waarom wy ook niet ; om te denken dat het menschen zijn die doen het gene wy geloven dat de Duivel doet ? Maar neen / de kraght en het verstand der menschen gaat so verre niet ; alfso het dingen zijn die de Natuur te boven gaan. Doch dit is wederom *petitio principii*, 't geschil genomen tot bewijs : alfso by my gedurig word ontkend / dat self de Duivel / zijnde mede / als een schepsel / onder de Natuur begrepen / iet boven de Nature weten ofte werken kan. Want so gy my dan wederom met Gods toelatinge bescheid wild doen : so vraag ik / als 't met toelatinge te doen is / waarom het God dan niet so wel kan aan die bose menschen als aan bose geesten toegelaten hebben. Dus volgt dan / dat uit sulker Heidenen getuigenis niet meer gehaald kan worden / dan dat alsulke dingen zijn geschied ; maar niet dat sulx de Duivel heeft gedaan.

§. 4. Laat nu eens sien / of 't ook / wanneer 't er nu op aankomt / wel so veel eens te beduiden heeft / het gene uit de Heidenen is aangetekend. De dingen in het III. hoofdstuk van het I. boek verhaald / zijn / van den Ae-

ceend /.

rend/ die Augustus / zijnde noch een kind/ het brood uit synehand rukte ; en van de kiekens/ 't eten weigerende/en uit de kow gevlogen §. 7. van't lot by de koten in de bron Aponus/ §. 8. van de lotgissinge der oude Duitschen §. 10. van eenen uit den doden opgewekt / §. 12. van ene vlamme bovẽ 't hoofd van Servius. §. 13. Van enen yserregen in Lucanien/en van steenen onder de Piceners/ §. 14. 't beeld van Mercurius gesien op't water/ § 15. en eindelik de swavelpoel tot dempinge der peste toegestopt. §. 16. Van alle dese dingen heb ik in 't gemeen te seggen/ datter geen bewijs genoegh van is dat die gebeurd zijn/en dat het gebeurde of natuurlijk of toevallig is geweest ; en datter dingen onder zijn/die van sich self vervallen/ en waar af d'omstandigheden van 't verhaal genoegh betonen / datse niet / of so niet gebeurd en zijn. Dit sal ik nu wat nader in 't besonder tonen.

§. 5. Van 't eerste seg ik daar al / so 't maar waar is 't gene ons Suetonius daar van verhaalt. Want hy en is er sekerlik niet by geweest / also doe noch in lange niet geboren was : so dat dit was by overleeveringe / die hy niet vergeten moest te melden / also men van de prinssen doch gewoon is niet dan wonderen te spreken. Want anders / lieve / wat mirakel stak daar in ? Een weerloos kind laat sich het brood uit handen rukken door enen roof-vogel; misschien getemd/en gewend daar op de plaats om te gaan daar 't kind met hem was speelende. En als het tot de voorbeduidinge sal komen / so kanmen daar af maken watmen wil : en soud ik eerder hebben voorgespeld / dat hem de Roomsche Staat door kraght en geweld uit synen staat rukken / en syne amten, zijnde syne kostwinninge/beneemen soude. Want dat noemtmen iemant het brood uit den mond nemen / het gene hier den Arend na de letter dede. Of het is te seggen/ dat hy eerst wel hoog verheven / maar daarna allenxkens wederom vernederd worden soude; 't welk laatste echter aan Augustus niet en is gebeurd.

§. 6. Dat van de hoenders uit de kow gevlogen / en eten weigerende / wanneer Hostilius Mancinus by Numantia verslagen wierd / acht ik niet beter dan een grol. Wanneer de menschen doch tot wikkery genegen zijn / verschilt hen niet waar sy 't op nemen / al luid het noch so mal. Want wat gemeenschap hebben toch de hoenderkuikens met den oorlogh / en het eten met het vechten ? Want is dat sulken wonder / 't gene by Valerius Maximus daar van te lesen staat / om daar van te seggen / *in Hispaniam ituro hæc prodigia acciderunt :* als hy na Spanjen soude gaan / zijn hem dese voortekens gebeurd ; te weten/ dat juist *cum Laviniy sacrificium facere vellet*, als hy tot Lavinien wilde offerhande doen , de kiekens uit de kow gelaten, (*emissi*, niet van self ontvlogẽ) in het naaste bosch te soek geraakt zijn/ en nooit wederom gevonden. 't Is waar / de hoenders / en besonderlik noch kiekens/ vliegen nooit so verre. Maar weten wy/ of ook dat bosch wel vry van dieven was ? en waar was 't veiliger te schuilen om te stelen / en de kiekens te verbergen / dan in 't bosch ? Maar alsmen offerhande dede / so moest op alles watter omging seer naawkeurig acht genomen worden/en 't minste datter dan gebeurde was voor de bygelovigheid genoegh/ om voorspellingen daar uit te maken.

 §. 7. Maar

§. 7. Maar dit gelykt vry wonderliker 't gene daar Valerius noch byvoegt: dat als deselve Hostilius te schepe ging/ hy ene stemme heeft gehoord/ *nullo auctore*, daar niemant was die sprak, *Mancine mane*, Mancinus, blyf thuis. Maar dese stemme kan sodanig wel geweest zijn/ als over 40. jaren binnen Franeker in waarheid is gehoord van een student/ die in de Reghten voorgenomen hadde te studeeren: seggende/ J..... J..... gy moet Theologiæ studeeren, en sult een licht van Friesland worden. Hy dede 't ook/ veranderde terstond/ en wierd ook predikant; dat is/ hy wierd wel een lantaren/ maar gaf niet veel licht. Ik hebbe hem gekend: de predikant die daar nu staat heeft meerder licht/ maar d' ander gaf meer schijn. Hy meende ook dat hy die stemme hoorde *nullo auctore*, of stelde dat een Engel daar d' auteur af was: en hy vertelde 't 's anderen daaghs/ onwetende/aan den auteur (my ook niet onbekend geweest) en anderen. 't Was een van sijn geselschap daar hy 's avonds onder hadde sitten swetsen/ als van hoger optoght zijnde dan om predikant te worde͂: maar nu hebbende die hope van so groten licht te worden/ so was 't hem noch de pijne weerd. D' auteur van dese stemme wist sich 's nachts ontrent het dak van 't huis te voegen/ ter plaatse daar dit licht in 't donker lagh en sliep/ en door die stemme wakker wierd. Nu dunkt my dat de stemme die den Roomschen burgermeester in de ooren quam/ genoeghsaam is verklaard. Hy ging te sorgeliken oorlog aan; de Numantijnen waren leewen/ die 14. jaren lang/ so Florus schrijft/ een heir van 40. duisend mannen/ met hun vier duisend sonder vest of wallen hebben derven tegen staan; en welker weergalose dapperheid deselfde Hostilius tot sijner onuitwisschelike schande wel ervaren heeft. Geen wonder dan/ dat hy van 't al te stout bestaan niet af te raden/ en met de achtbaarheid van burgermeester doorgedrongen; wel hoenderkuikens quyt geraakt/ en sulken stemme van hem is gehoord/ of ook (gelijk 'er Maximus noch by vertelt) een grote slange heeft gesien/ die aanstonds wederom verdween. Want in den staat van Romen was aan schrandere verstanden geen gebrek/ die sulke wonderen bestellen konden/ in hope hem daar door van sijn hardnekkig opsett te versetten. En als het al geseid is/ misschien behoeve ik my so niet te weeren; de schrijvers geven niet te kennen/ hoe sy weten dat het alles so gebeurd is; en dan is het uit.

§. 8. Dat van Tiberius word wel so van Suetonius verhaald; maar was wel honderd jaar geleden wanneer hy dat schreef. Of hy de koten in de bron gesien heeft/ seit hy niet/ maar datmense daar noch kan sien: veel minder heeft hy dan gesien/ so langen tijd te voren eer hy eens geboren was/ wie dat s'er in geworpen heeft. Het is daar mede als het heden met de heiligdommen der Papisten gaat. Ik hebbe self tot St. Denys gesien/ vermaarde grafplaats van het Fransche hof/ een van de nagels daar de Heere Jesus mede aan het kruis gespijkerd is geweest: maar by het kruis en heb ik niet gestaan/ noch ook de monnik die ons dus te voren swetste. Ik sagh daar mede den lantaren/ die in handen van 't geselschap/ dat met

Judas onsen Heere quam te vangen / was geweest: maar hebbe dien in hunne handen niet gesien. Doch die lantaren / die nu 1660. jaren oud moest zijn / quam ons veel niewer voor dan dien wy tot Westmunster sagen / noch geen een honderd jaren oud / geweest by dat geselschap dat den eersten koning Jakob met sijn Parlement vermeinde door verborgen buskruid teffens te doen springen in de Lucht. Geloofliker nochtans dat die lantaren wel de rechte is / dan dat het ook de steen zy welken Jakob / vader van de Israeliten / eens voor sijne hoof dpeuluwe gebruikt heeft / die nu leit voor des Konings leunstoel in d'abdye van West-munster / en hem ten voetbank dient terwijl hy word gekroond. Dat word daar evenwel den vreemdeling also geseid / voor geld / wanneer hy daar komt om te sien. Ik achte meer die goudene koten van Aponus niet; en was 't maar by geval (so na den mensche maar te spreken) dat Tiberius 't daarmede trof het hoogst getal. Hy moght eens tienmaal so aan een geworpen hebben / te sien / of dat nooit anders vallen soude. Suetonius vermeld ter selfde plaatse noch al meer voorspellingen: sijn boek en soude niet volmaakt geweest zijn; hadde hy die daar uit gelaten; en 't nageslaghte van Tiberius hadde 't mogen nemen voor verkleininge / indien hy de beschrijvinge sijns leevens niet so wel als der anderen met een deel wonderen hadde opgeschikt. Want dat is hy gewoon. Doch een derselve dus besien / kan ons vertonen / wat van d'anderen te houden zy.

§. 9. Dat loten onser heidensche voorouderen §. 10. uit Tacitus beschreven / gelijk dat in sijn boek van de Zeden der Duitschen niet seer verre van 't begin af is te lesen; verklaart sich self genoegsaam / dat het was ten eersten byster hacchelijk / daar so veel over waar te nemen was. En als daar by ten anderen bedacht word / dat de Priesters allenthalven by de werken waren: so hadden sy geduirig 't lot in handen / of immers de verklaringe / so als sy 't hebben wilden. Sy die gehouden wierden *conscii deorum* medewittig of als naaste kennis met de goden houdende; gelijk hy schrijft; en hadden maar te seggen / dus of so verstaan 't de Goden / of dit willense betekenen door sulken lot. De Duitsche vorsten dan *ministri deorum* dienaars van de goden zijnde / hadden 't herte immers niet / om sich van d'uitspraak hunder heeren ende meesters te vervreemden. Hy heeft ter selfde plaatse noch meer andere manieren van lot-gissinge der Duitschen; die niet meer in hebben dan 't voorseide / ende met al even weinig moeite op te lossen zijn.

§. 10. Ik wil my niet begeven om uit Polydorus op te soeken en te ondersoeken die exempelen der sesderleye wicchelinge daar / §. 11. genoemd; om my niet op te houden: de leser maghse nasien / en beproeven / of hy self daar dan geen raad toe weten sal. Lucanus heeft in 't 6. boek deselve meest al by malkanderen gevoegd; en daar dan aangehecht het gene ik §. 11. desselfden hoofdstuks van den doden spreke / hoe dat de wicchelster Erichto eenen onder de verslagenen in 't leven hielp / so langen tijd als hy behoefde om dat gene te voorseggen / dat den uitslagh van dien swaren oorlog medebraght.

Maar

Maar zijnde een der Baddym ofte Dichters / so en is ook op de waarheid van het gene hy verdicht heeft gansch geen staat te maken. De dichters / als geseid is / neemen dese vryheid / datse de gebeurde saken met sodanige versierselen bekleeden.

§. 11. Ik melde verder § 13. van Tanaquil / van de welke Titus Livius getuigt / dat sy was *perita cœlestium prodigiorum mulier*, ene vrow in hemelsche voortekenen ervaren, aan welke plaatse hy ook andere voorspellingen van haar vermeld. libr. 1. cap. 34. Maar dit / daar van my aangetrokken / word wel omstandig van hem by gebraght: cap. 59. maar over ene sake die so lang voor sijnen tijd verleden was / en daar hy geen bewys af hadde dan 't gemeene seggen; *ferunt*, seit hy / sy seggen 't, dat het geschied zy *in multorum conspectu* in 't aansien van veelen; maar waar is er een van allen die 't hem heeft verteld? Indien ik dan wil seggen dat het valsch is / wie sal my de waarheid daar van tonen? En wat dwaasheid soud ik niet begaan / so ik mijn hoofd dan noch daar mede woude breken / om 't raadsel op te lossen; dat niettemin wel soude konnen waar zijn / om dat ik er niet in vinde / daar geen oorsaak in 't natuurlijk wesen van te gissen soude zijn. Maar / als geseid is / waartoe die moeite / daarmen van de waarheid niet versekerd is? En ik soude Livius misschien de grootste eere geven die hy waardig is / indien ik seide / dat al waar is wat hy schrijft / op dat na 't gene hy van sulke dingen schrijft; also hy sijne boeken daar so vol af heeft / dat het waarlijk overweegt. Geen bygeloviger dan hy.

§. 12. In 't volgende §. 14. geloof ik Plinius veel liever / in so verre als de sake self betreft; te weten dat het wel eens yser en ook steenen uit de lucht geregend heeft. De kraght der optrekkinge somtijds van 't water / kan ook wel met het selve stukkens yser / steen / of andere stoffe / hoewel niet groot / mede opwaarts voeren / door sulk suiginge der lucht / gelijkmen in de water holen siet. In Karnthen lees ik dat het wel by wijlen melk en bloed kan regenen; en hier te lande is het wel gebeurd / dat in enen swaren plasregē menigte van kleine kikvorschē mede nederstortte / die eerst met sulken storm uit water ende poelen opgetogē waren. Ja self en is het der Nature niet oneigen / dat sulke harde stoffen ofte diergelijke in de Lucht geteeld / en door de stremminge der mengelstoffen / ontstaande uit den strijd van hitte en koude / (om op het grofst te spreken) konnen groeijen. Daar uit nu voorseggingen te maken / heeft geenen grond: also 't natuurlijk niet gebeurlijk kan voorspellen; dewijle 't geen noodsakelike tsamenstemminge heeft van oorsaak en gewroght / en d'oorlog door den regen noch door steen of yser ooit veroorsaakt word. Het soude door Gods instelling en openbaringe wel konnen zijn; gelijk de Regenboge voor altoos Gen. 9: 13-17. en de Donder ende Regen in den tarwen oogst een teken was op sulken tijd. 1. Sam. 12. 17. maar dat en is hier niet; en daarom alles niet met al.

§. 13. 't Verhaal uit Varro / §. 15. is tweeledig; en 't eene lid vry ge-

geloofweerdiger als het ander. Want dat een jonge 't beeld van Mercurius in't water heeft gesien/dat konde alsowel gebeurd zijn/indien daar een maar op de kant van 't water stond / als dat hy self daar staande sijn eigen hadde konnen sien. Maar heeft hy 't sonder dat gesien/en niet gedroomd, so moght ons Varro dat wel wat omstandiger beschreven hebben. So mede / hoe dat was met dese 150. veersen die dat beeld uit het water sprak. Heeft hem dat / na gedane uitspraak / die in schrift gegeven / dat hyse namaals by hemselven tellen konde; of heeft hy die so onder 't horen al geteld? Dan moet het wel een gauwe jongen zijn geweest / die sulke veersen horen en verstaan / en noch niet eenen tellen konde: en moet hy in 't begin al hebben konnen merken / uit den ophef / dat die reden lang soude vallen; en de niewsgierigheid gehad / om sich aan't tellen te begeven. En wist die jonge dat de verssen van den oorlog tegen Mitridates spraken: 't was veel voor hem. 't Moet ook een onvertsaagde gast geweest zijn/die niet verschrikte voor so vreemden spook; en noch wel so hardvochtig was / dat hy de verssen van het eerste tot het laatste telde. Want menig soude aanstonds van verbaastheid zijn beswveken / of van benaawdheid wech gelopen / niet wetende waar heen.

§. 14. Maar 't was te sleghten overleg voor desen god Mercurius / na dat hy sulken langen tijd der Goden bode was geweest / dat hy so wightige ene bootschap ener sulk ener lange bestudeerde rede aan so eenen jonge/dede: die/al had hy ook een man geweest / maar een getuige was. Nu sullen onse Kristenen/die sulken grol der Heidenē gelove geven/wel seggen/dat hier de Duivel onder desen naam en't beeld des Afgods heeft gespeeld. Doch dan komt al mijn smalen op den Duivel aan. Kan hy so veersen maken / en weet hy so omstandig sulken swaren oorlog te voorspellen; so is hy meer dan dubbeld wijs: maar schud hy al dat groot verstand voor eenen jongen uit / so is hy dubbeld sot. Doch 't blijkt uit Augustijn/dat Numa tweede koning der stad Romen / een seer schijnheilig huichelaar om de regeeringe/ het konstje wist om sulke beelden op het water te vertonen. Dat was voor jongers die niet bequaam zijn naauw te ondersoeken / en seer bequaam om sich wat wijs te laten maken / dat dan by allen te vertellen / en daar hardnekkig by te blijven, en dan het volk/om kinderē veel meer dan oude lieden te geloven. Dus komt de leugen aan de man.

§. 15. De pestige damp te Romen/ uit enen opgeborsten plek der Aarde voorkomende §. 16 was buitē twijfel seer natuurlyk/sulx geen natuurkundige ontkennen sal. Het kan ook zijn / dat enige overige holligheid/ door d' aangedragen aarde noch niet toegestopt / gevuld is door dien ruiter met sijn paard / en so de swavelput gedempt. Maar wat de Wicchelaars betreft / die zijn geen geld weerd / datse 't werk ten halven brengen / en dan daar by laten. Want sy moesten niet alleen geseid hebben / dat de meeste kraght des Roomschen volx den poel moest stoppen; maar ook / waar in dat die bestond. Maar om de sekerheid so houden sy de achterdeur noch open. Indien de dulle Marcus Kurtius sijn leven ende dapperheid ver=

geefs gespild hadde; de pest niet opgehouden na dat hy in den kuil gesprongen was: sy hadden 't niet te verantwoorden / sy hadden self den text also niet uitgeleid / het was sijn eigen raad geweest. Doch als 't er al op aan komt / so ben ik noch niet seker dat het waar is; en Livius en weet het mede niet: hy noemt ons gene boeken daar hy 't in gelesen heeft / en Marcus Curtius was al 400. jaren dood geweest / doe hy dat schreef.

§. 16. Het swaarste dat in d' oude boeken voorkomt is van Apollonius Tyaneus/dien ik in 't IV. hoofstuk §. 1. melde: also hem niet alleenlijk van Filostratus die honderd jaren na sijn dood sijn leven heeft beschreven / ende self een heiden was; maar ook van dien vermaarden leeraar van de kristen kerk Justinus/ontrent den selfden tijd in de 24. vrage worden nagegeven. Want wy sien, schreef Justinus vry al wonderlike dingen / dat sijne werken 't geweld der zee, de kraght der winden, en den aanloop der muisen en der wilde beesten, keeren. En Lactantius / ruim honderd jaren later / in 't 3. hoofdstuk van sijn V. boek / doet mede meldinge van 't gene by Filostratus van hem verhaald was/dat deself de Apollonius/verschenen voor den Keiser Domitiaan / die hem wilde straffen / schielik is verdweenen / sonder datter mensche was die wiste waar hy bleef. Maar van Filostratus / die self een heiden was / is weinig na te seggen;en 't zijn de wijste kristenē die 't minst daar van gelovē.Lactantius en stemt die ook niet toe;maar seit tot sijnen Filosoof/wiens boeken tegē 't kristendom hy wederleid/ *ut describis*,dat is/so als gy 't beschrijft;te kennen geevende/dat hy het self niet vast en stelt. Doch 't eerst verhaalde blijkt uit d'eigene woorden van Justinus dat hy het heeft geloofd / om dat hy daar van seit ὡς ὁρῶμεν *hoos horomen* gelijk we sien. Maar heeft hy dat gesien / wat salmen seggen / so dat waar is 't gene hy daar seit?

§. 17. 't Is waar hy seit / ὁρῶμεν, wy sien 't; maar niet te weten dat hy 't self daarom gesien heeft: men spreekt so wel van 't gene men alleenlik maar geloofd in sijnen tyd by anderen gesien te zijn. Want sekerlik en heeft Justinus/ die dit schreef ontrent de 100. jaren na den dood van Apollonius / den selven nooit gesien. Maar so hy spreekt van sijne nagelatene ἀποτελέσματα *apotelesmata* (dat is sijn woord) gewroghten of uitgewerkte stukken, daar door verstaande sijne leeringen of werktuigen of middelen / by hem uitgevonden en nagelaten: so zijnder noch geweest in tijden van Justinus en Filostratus / die sulke wonderen te werke stelden. Maar dan is 't wonder dat Filostratus daar self niet eens van meld; het gene echter tot vergrotinge des lofs van Apollonius / den welken hy in sijn geschrift so seer bevoogt / hem sonderlinge had gediend. En wat Justijn belangt: het blijkt alleenlik / dat hy in dit stuk te licht gelovig is geweest / niet tegenspreekende 't gene hem van Kristenen in dese vrage voorgeworpen was. Hy geeft op het einde van sijn antwoord ook te kennen / dat hy geloofde dat een Dæmon/in het beeld van Apollonius geseten/ den menschen antwoord gaf. Doch 't komt er niet op aan / wat hy geloofde / maar wat wy behoren te geloven. Wat anders sijn gevoelen van de Daimons

mons was/heb ik uit sijne schriften in't gemeen I. b. XV. §. 6. by een gesteld.

§. 18. Doch ondertusschen laat hy ons ter self de plaatse nopende de werkingen van Apollonius en sijnen Dæmon niet verlegen. Want van den eersten seit hy / dat hy deselve/ zijnde kundig van de kraghten der Nature, en van de strijdigheid en over eenkomst der naturelike dingen; door sulke weetenschap, en niet door goddelike kraght die werkingen te wege braght. Waarom hy ook in alle werkingen van noden hadde, dat hy daar toe bequame stoffe nam, die hem behulpsaam ware om 't gene dat hy dede te volbrengen. Siet hoe hy geene verdere werkingen van hem erkent / dan die natuurlijk waren : en dat noch meer is/ niet betwist wat ook de Duivel dede / maar of een Dæmon / dat is op sijn heidens enig minder God / so veel te wege braght. Want anders moest hy niet geseid hebben, οὐ κατὰ τὴν θείαν αὐθεντίαν, ou katà teen theian authentian, niet door de goddelike maght; maar niet door des Duivels maght. De vraag en is hier dan niet eens van 't gene dat de Duivel kan of magh; als zijnde by de Heidenen / en voorts by Apollonius/ niet eens bekend geweest; maar wat een Dæmon of een heidensch God vermoght. En wat belangt het spreken van den Dæmon uit dat Beeld: het blijkt wel dat die spraak so ging maar ook dat sulx in tijde van Justijn niet is gebeurd; om dat hy schrijft / dat God dien Dæmon ἐφίμωσε efimose heeft doen swijgen. Alleenlik schijnt als voren / dat Justinus aan 't gerught / als of dat beeld te voren mooght gesproken hebben gelove gaf.

§. 19. Het is also gemakkelik te sien / wat van de werken van dien Apollonius te houden zy. Te weten dat hy was een schrander Filosoof / en sonderling in d' oude weetenschap en konsten der Magia; een tweede Simon van meerder kraght en aansien en vermaardheid overal. Want Simon vindmen by de heidensche auteuren niet gemeld; en al wat van de kristenen op sijne rekening verhaald word / buiten 't gene ons de Schrift van hem getuigt / dat hebben wy in 't III. boek XV. §. 13-14, 15 al gesien hoe gansch onseker 't zy. Maar van dien Apollonius bevinden wy / gelijk geseid is/ sijn geheele leven en bedrijf beschreven door Filostratus / uit de aantekeningen van eenen Damis die met hem geleef d en verkeerd heeft: waar uit blijkt/ dat hy geweest is een uitstekend Filosoof/ meest na de gronden van Pythagoras / besonder en van levens wyse en van kleedinge / nuchteren en matig in sijne teeringe / bereisd op vreemde landen / door Europa / Asien en Africa / bekend met Koningen en Keisers / en nochtans geen hoveling / vrymoedig in sijn spreken / en in anderen hun gebreken te seggen / vele menschen hulp en raad gevende: daar over van 't gemeen van boven anderen geacht / en door afgunstigen met eenen quaden naam beklad / gevangen en ontslagen. Sijne verantwoordinge in 't 8. boek by Filostratus gemeld / bewijst genoegh dat hy een vyand was van Tovery; en nergens minder schuldig aan / dan goddelike achtinge voor sich te soeken. Men heeft / mijns oordeels / meer geloofs te geven aan sulk ene ordentlike en omstandige beschrijvinge sijns leevens / dan aan enige besonderheden /

heden / uit gemeene praatjes / sonder tsamen-hang of bystel van omstandigheden tot verstand der sake nodig / hier en daar gemeld. Dus komt het hier op uit / dat daar geen blijk is van de minste toverp / die door den selven Apollonius bedreven zp.

XIV. HOOFDSTUK.

Die van de hedendaagsche Heidenen zijn mede seer wel op te lossen.

§. 1. DE proeven die men opgeest van de hedendaagsche werkingen der Geesten en gewone Toverplegingen der Heidenen zijn so veel te gemakkeliker op te lossen / als gereeder te bevragen. De weereld wordende nu alle dagen / en dat van geen volk meer dan van ons eigen / door en door bereisd; so heeft men geen gebrek van leevende getuigē. Minst echter van het gene ons naast is / en daar af men meest vertelt. Want wat is onder ons gemeender / dan te seggen dat de Lappen en de Finnen / in ons eigen Kristenrijk en de Noorder deelen van Europe / seer gemeensaam met den Duivel ommegaan / en d'aller wonderlijxte dingen doen? Nochtans heb ik tot noch toe niemant konnen vinden / die my wat sekers van die volkeren bescheiden konde; also Olaus Magnus al te wel bekend is dat hy dikmaals de geloofbaarheid te buiten gaat: dan't naaste is het gene Scheffer / een naauwkeurig schrijver / ons van't Sweedsche Lapland schrijft. Daar word ook noch wel't meeste van gepraat / en zijn de selve mede naast aan dese Finnē grensende daar 't elk so drok af heeft: dienvolgens maghmen dan wel rekening maken / wat by de anderen / en verder heen te halen zy. Laat ons van Scheffer dan beginnen; en so al voortgaan / door al 't Heidendom der gansche weereld heen.

§. 2. Het gene ik VI. §. 4. uit desen schrijver van der Lappen Toverscholen melde / geld by my niet meer / dan om dat volk te houden voor seer bygelovig; en dat sy daar te lande doorgaans van sulk maaksel zijn als sommige by ons / die geen ding meer geloven dan dat minst geloofslijk is. Des laat sich de arme Lappen inbeelden, dat hen die Toverplegingen hoog nodig zijn; 't sal ook maar inbeeldinge zyn. Het blijkt wel uit de wijsen by hen in gebruik / §. 5. en 6. dat sy sich maghtig uitsloven / om met de Kannus, met de Tyre, en verscheiden andere gereedschap en gebeerden veel op hunnen vyand aan te leggen: maar het en blijkt niet / dat daar over iemant ooit sijn hoofd heeft seer gedaan. Het enigste dat ergens na gelijkt / is van den wind in enen doek te knopen / §. 6. en 't ergste dat sulx ook noch van een predikant uit eigen ondervindinge bevestigd word. §. 10.

§. 3. Sijne eigene beschrijvinge luid uit het Latijn vertaald aldus. (na dat hy verhaald hadde by wat gelegentheid de Deensche schepen hem ontvaren, en hy genoodsaakt was, op een van Lissebon sich te begeven.)

Daar

Daar was een ſeker Dienaar genaamd Jonas, die my voor mynen afſcheid vriendelik begroette; alſo ik in den tijd dat ik in Yſland was, beſondere kenniſſe met hem gehouden hadde, en wien ik daar ook myne boeken liet. Die maakte dan op mijn vertrek uit vriendſchap drie knopen in enen neusdoek, en ſeide dat ik voor den wind ſoude hebben; ik ſoude maar die knopen los doen ſo de wind my tegen liep, en hem daar by dan eens gedenken. Dus dan gevaren hebbende tot den 20. September toe, tot op de kuſt van Spanjen, ſo wierd het dood ſtil, drie dagen lang. In deſe ſtilte quam my mijns vriends toeſegginge te binnen, en luſtte 't my daar af de proeve nu te nemen. Ik make los den eerſten knoop: terſtond ontrent een ure daar na ontſtond een ſchoone voor-wind, met een labberige koelte. Ik make los den tweeden en den derden; mitsdien begon het meer en meer op te waaijen, ſo dat wy de rivier van Liſſabon in twee dagen quamen te beſeilen.

§. 4. Maar deſen Ditmar Bleſken ſoude ik wel eens willen vragen/ of hy/ van ſijnen Koning na dat volk geſonden/ om hen te brengen tot het kriſtendom/ ſelf doe wel kriſten bleef: of hoe hy dien Yſlandſchen profeet Jonas/ die hem den neusdoek met de knopen gaf/ niet liever zedert dien tijd voor den Chriſtus hield/ en ſeide/ hoedanig een is deſe, dat hem de winden en de zee gehoorſaam zy? Matt. 8:27. Of hoe ſy beide voor d' Yſlandſche volkeren dat Euangely op den 4. Sondagh poſt Epiphania verklaarden; ſonder aan te wijſen/ wanneer de Duivel onſen groten Meeſter Jeſus heeft voor by geleerd: dat hy nu by hem niet meer is dan gemeene koopmanſchap/ het gene 't volk maar eens aan Jeſus ſiende ſulken wonder daar van maakte/ gelijk het waarlik was? So lang als ſulke leeraars na dat land geſonden worden/ die ſelf van hunne leerlingen beſtaan te leeren 't gene ſy geſonden zijn hen af te leeren: ſo ſal van die bekeeringe niet veel te wachten zijn. Hoe qualik word de ſtoel der waarheid toebetrowd den genen die ſo meeſterlijk in 't liegen zyn? Hoe heeft Ditmarus/ varende dus over zee/ hem ſelf den wilden baren van de Zee gelijk gemaakt/ voor ſijne eigene ſchande op te ſchuimen? Jud. vs 13. Hy liegt ook die dat gene ſeit dat waar is/ wanneer hy 't ſeit op ſulken wijſe/ dat het voor een leugen aangenomen word. Maar anders wil ik noch wel tonen/ hoe 't kan gebeurd zijn 't gene Bleſken van den neusdoek ſchrijft.

§. 5. Want ſeg my toch eens Leſer/ wat in dit gantſch verhaal ſteekt/ dat niet ſeer gewoon is; of dat enige noodſakelike verbinteniſſe met die knopē in den neusdoek heeft? Was dat ſo groten wonder/ dat na drie geheele dagē ſtilte het eens wederom begon te waaijen? En dat het eerſt een ure na 't losmaken van den knoop ontſtond/ geeft my bewijs/ dat dan die wind ook uit den knoop niet quam/ of dat ontknopen daar van d' oorſaak was. En ſchoon hy die twee andere knopen ſo gelaten hadde/ dewijle ik van hem hore/ dat de wind allenxkens wakkerde; ik denke 't ſoude evenwel gebeurd zijn 't gene hy ſchrijft. Want ook en ſeit hy niet/ hoe lang het tuſſchen beiden leed/ dat hy de knopen achter een ontknoopte: dan 't

schijnt bijna/ als of hy die twee laatsten teffens had ontknoopt. Dus doet hy anders niet dan ons nu maar verbijsteren/ om na't vervolg van dese knopen op den wind te rekenen. Wat steekter dan meer in/ dan 't gene dagelijx gebeurt? 't Was 40. jaar geleden wanneer hy dese reise dus beschreef. So lang heb ik ontrent de mijne ook onthouden; veel korter/ dan noch wel so wonderlijk als de syne/ indien dat wonder is. Ik voer eens in Augustus met het sluiten van de boom van hier op Harlingen. Door stilte dreven wy tot middernacht toe schier noch voor de palen. In 't kricken van den dage seilden wy voorby Enkhuisen/ onder Sonnen opgang Staveren voorby/ en voor 8. uren 's morgens al tot Harlingen. Nochtans en wasser niemant die den wind uit synen neusdoek liet.

6. Indienmen alles na behoren ondersocht/ men hoorde noch geloofde sulke maren niet so veel. En die op d' eere van Gods maght/ en wonderē hem alleen eigen achtsaam is, sal so gereed niet zijn om sulke spottelike dingen te verhalen; maar eer behoedsaamheid gebruiken/ om niet het kraghtigste bewijs van Christus Godheid op alsulken wijse te verkraghten. Die voor de waarheid meer dan voor syne eigene achtinge besorgd is; sal niet hardnekkig staande houden/ het gene hy eens of meermaal heeft geleerd; wanneer hy syne doling siet: noch sich so spottelik niet makē/ dat hy de menschen na de Lappen en de Finnen wijse/ of 't bootsvolk dat daar henen is geweest/ om hun getuigenis tot voorstand van des Duivels grote maght/ in plaatse van Schrifture of Reden by te brengen; gelijk dat echter noch niet lang geleden is geschied. Maar als het aan het bootsvolk komt/ getuigen die dat wel? Ik hebbe nooit verstandige en besadigde matrosen van dat werk gesproken/ of sy houden 't voor bespottelijk; en seggen dat sy ook in sulke havens daar van sprekende/ nooit iemant vonden die daar iet af wist; maar wel die daarom lachten/ als een ding dat lacchensweerdig is. Doch so als alle fabelen van ergens hunnē oorsprong hebbē/ so heeft my een verstandig zeeman eens dit raadsel dus ontknoopt. Mitsdien de gansche kust na 't noorden om seer klippig is, so gaat er wind en stroom dan dus dan so. Dus zijn de lootsen daar op afgereght/ dat sy de schepen landwaart brengende/ so weten om de klippen heen/ of tusschen deur te leiden/ dat wind en stroom hen minst kan hinderen/ of meest kan vorderen: in voegen dat sy maken altijd schier voor wind en stroom te varen: uit jok derhalven wel eens seggende/ zijt maar gerust op ons/ wy hebben winds genoegh/ in enen neusdoek opgeknoopt; wanneer wy om dien hoek zijn/ sullen wy een van de knopen los doen/ enz. Siet daar/ hoe dat de gene die van 't wind verknopen en verkopen spreken/ maar wind verkopen!

§. 7. Het gene verder in dat VI. hoofdstuk van mijn I. boek aangaande andere volkeren van hunne toverplegingen is aangetekend/ heeft geen aanmerkinge van noden: also het anders niet en seit/ dan wat die menschen doen na't gene sy geloven/ doch geene swarigheid en laten om te denken/ dat sy iet weesentlijx daar door te wege brengē. De gene die ik in het VIII hoofdstuk

stuk uit de zeden van de Heidenen in Asien vermelde / en geven ook niet anders te verstaan. Ja 't blijkt uit sulx als ik §. 3. uit Carolijn verhale / dat hun voorzoordeel door de bygelovigheid gestijft word/om de kraght der Wiechelrye te geloven / al ist dat d' ondervindinge daar tegen strijd. Dat van de Malabaren / daar ik §. 6. uit D'Aviti van vermelde / heeft mede weinig te beduiden: dat is / 't zijn geen exempelen die ons in enige bekommeringe konnen brengen / over d' al te grote kraght der Wiechelrye. Want waarlik / sich so blindeling door kinderen in d' Afgods tempelen te laten leiden / en is niet beter dan maar kinderspel: also die leiders self seer wel te leiden en misleiden zijn. Het gene van de Filippijnsche wiechelaarsters §.8. uit D'Aviti word verhaald / is mede anders niet / dan dat Mendoza / daar hy dat uit heeft / het so geloofde: maar de sake self maar eens van buiten aangesien/toont klaarlijk dat het maar bedrogh der selve priesterinnen is.

§. 8. Alleen dat van den Malabaarschen Slangendans §. 10. verdient wel dat wy dien wat blijven staan besien. Dat sy de slangen waarlik door gewoonte en door kraght van speelgeluid doen danssen / geeft nu de nadere sekerheid van 't gene ik over twee besondere spreuken der Schrifture in mijn III. boek XVI. §. 13/14. van de ware kraght der Chever of Besweeringe te kennen gaf; doch die niet van den Duivel maar van Nature zy. Wy sien dat hier ook wel de honden doen; daar toe gewend / en na de vedel der landlopers danssende/in 't aansien veler menschen op de straat. Dat in het minder eens gebleken is / magh in het meerder van den selfden aart niet ongeloofliik zijn geacht. Want (segge ik wederom) *magis aut minus non variat speciem*, meer of minder verandert den aart niet, is een vaste regel in de Logica. 't Is dan so vreemd in alles niet / dat van Orfeus of van iemant onder desen naam by d' oude dichters word gemeld / dat hy door sijne stem de bosschen en rivieren tot sich trok (dat gaat te grof / of 't moeste van de menschen / die hem uit de bosschen / of langs de beken volgden/te verstaan zijn) en dat hy ook de beesten dede danssen/door de kraght der lieflikheid van sijne overkonstige musijke.

§. 9. Maar dat die Heidenen / van welke wy nu spreken / de slangen tot bewijs doen dienen van meineedigheid: dat acht ik louter bygelovigheid of wel bedriegery te zijn. Want so der geen bedrogh in steekt / als iemant sijne hand steekt in den pott waar in de slange ligt: so sal die wel doen sien wie ongelukkig of gelukkig zy/te weten die gebeten word of niet gebeten: maar niet wie wel gesworen heeft. 't Geluk of ongeluk / hoe 't valt / is dubbeld: gebeten en dan noch als een meineedige gestraft; of vry van dese beet / en van de straf met een. Doch ik vermoede / dat hy buiten nood van bijten is / die wel met den Besweerder staat / of met den genen (wie hy wesen magh) die 't beest behandeld / en so in den pot besloten heeft. Maar wee hem die in 't oog is by sulk volk: al heeft hy noch so eerlik en so trow gesworen / hy sal meineedig moeten zijn. Want hunne list om dese beesten hun vergif te nemen of te laten / of door een tegengift/of door gesang of spel te teugelen/ sal daar genoeg toe zijn. §. 10. Be-

§. 10. Gelijkerwijse kan het wel zijn / dat in 't rijk van Zendero / na 't gene ik IX. §. 5. van de Afrikaansche toverplegingen uit Ludolf melde / de niewgekosen Koning 't wild gedierte tot sich trekt. Want eerst gesteld / gelijk hy seit / dat daar die konst in hoogster weerden is: so sullen sy niet lichtelik ten koning kiesen dan sulk eenen die huns oordeels als een *ba-al lascboon* meester der besweeringen, (gelijk III. B. XVI. §. 14. op Pred. 10: 11. is aangemerkt) sich allerbest daar op verstaat. Dit blijkt besonderlik uit dien / dat sy dit voor een proefstuk sijner konste nemen / en dat de keure wel is uitgevallen: gelijk het ook voor redenen van staat magh strekken / dat sy tot de regeeringe des volx bequaam en waardig achten den genen die sich maghtigh toont de wilde beesten te bestieren; 't welk buiten twijfel vorsteliker is dan die te jagen en te vangen. En so sy dit alleenlik door natuurlike konstoefeningen doen / en geene bygelovigheid van kraght of hulpe hunder Goden daarin mengen: (waar over ik met reden grotelijx in twijfel ben) so komt dit met des menschen voorreght / na den eisch van 't beeld des Opperkonings aller koningrijken / over een. Gen. 1: 26 / 28. en 9: 2. Psalm. 8: 7 / 8 / 9. Daar kan een indruk in die menschen / voor so verre als hen God heeft reght gemaakt, behouden zijn; en echter dese ydelheid der menschelike vonden van hen self daar by gesocht. Pred. 7: 29.

§. 11. Dat die van Guinea op 't besweeren hunder bomen met verscheiden grillen / om de visschery of om geld voor den koning by de Goden te bevragen / ene stemme horen / die hen antwoord geve; dunkt my geen grote kunst. Want die Fetissero of Priester is daar wel so loos / dat hy licht raad weet / om door 't een of 't ander middel ene stemme te doen horen; en sijn volk dan doen geloven / dat het de stemme van dien God zy / die also belesen is. Dewijle sulken Afgodsdienst doorgaans in bosschen word gepleegd: en konnen dese boeven niet alsulke plaatse kiesen / daar de beste weerklank is? Men ga hier slechs vernemen / hoe dat is / na 't gene ik in dit IV. boek III. §. 5 / 6 / 7. daar van gedenke. Maar ook en sie ik niet / dat waarlik dese stemme word gehoord / maar dat hy 't seit: so dat het dan aan hem staat / om sijn eigen goedbedunken aan den Koning te doen horen / sonder achterdenken van besonder insight voor hem selven. En dat met so veel meerder kraght / om dat het heeft den naam en achtinge ener goddelike stemme / aan welke het volk niet derf bestaan gehoorsaamheid te weigeren; indien de geldmiddelen door sulken stemme aangewesen / wat te seer op hem aankomen moghten. Want daar en moghten geene koopmanschappen met de schepen in lange te verwachten zijn. En so is dat de beste vond / om den Koning aan geld te helpen / die bedacht kan worden.

§. 12. Dat van de visschery en meld niet / of op die besweeringen iet volgt; maar wel dat sy se doen. Dat somtijds sich een honds gedaante daar by sien laat / stel ik mede by de konsten die ik selve niet versta / noch leeren wil: tot sulken masquerade zijn de Papen wel bequaam. De stemme die se horen / immers so se meinen / van den Stier of Sterrenreiger alsse

reisen

reisen sullen §. 9. stell ik by deselsde rekeninge. Willen dan de Papen iemant gaerne slyten; dese konst komt hen te bate / om denselven dese stemme te doen horen / die waar schijnelik wel aan den klank te kennen is. Sy doen misschien ook desen dienst wel aan de vrouwen / die hunne mannen gaerne eens op reise sagen gaan; of mogelik de Papen self ook wel / om ondertusschen veilig met de vrouwen huis te houden. Hier is in al dit werk niet anders dan maar papen guiterij en bygelovigheid des volx.

§. 13. Nu overgaande na Amerika / ontmoeten wy ten eersten I. b. p. §. 4. de Caraibes der Toutinambers / voorseggende / dat is (gelijk ik het gelove) vooraf wat gissende en radende / en ook altijd niet mis / indien sy goede kenners der Nature zijn / van vrughtbare of onvrughtbare tijden / en wat meer. Wat zijn sy anders dan die oude Magi: alsô sy ook de artseny hanteeren / en daar by echter priesters hunder Goden zijn? Doch ik en weet niet / of alsulke siekten ofte pijnen / die dus op staande voet door singen of door blasen te genesen zyn / ook hier te lande plaatse vinden. Maar datter sulke wonden konnen zijn / door een vergiftig dier gebeten / en door het een of ander kruid aanstonds te helpen of versachten: magh ons niet ongeloofslijk dunken / wien de geheimenissen van de vreemde landen / en der selver konsten / lang noch alle niet bekend en zijn. Daartoe behoeft dan mede 's Duivels hulpe niet: noch wy en zijn so klaar noch niet versekerd / dat sulke menschen waarlik doen het gene van hen word geseid: also daar naawlijx anders iet van blijkt / dan dat sy selve seggen so te doen.

§. 14. Maar hier word ik gemaand / de schuld nu af te leggen / daar door belofte §. 5. van mij opgeleid / om op te lossen sekere vertellinge te lesen by Montanus: die ik met sijne woorden ook verhalen sal; maar telker plaatse daar wat op te seggen valt / de mijne daar in tusschen voegen / om so d' oplossinge bescheidelijx te doen. Waarlik (seit hy) men moet bekennen, datse dikwyls te voren bekend maken, 't gene boven de menschelike reden gaat, om te konnen weten; en 't gene sy derhalven raden / somtijds wis / en somtijds mis. Hier af kan ten bewijs dienen 't geen de Vriesche ritmeester Sape Amama by ervarentheid bevonden heeft: te weten / tot bewijs van mijne woorden / even daar gesproken; niet de sijne. Hy had voor Konjahu de wacht met een bende ruiters tegen d' uitvallen der Portugeesen. In sijn dienst waren ettelike Tapuyers: welke voorseiden, hoe des anderen daaghs de luitenant van Amama, met een ruiter, souden sneuvelen aan een kogel uit grof geschut. 't Seggen wierd belpott. Daar was geen spotten mede / so veel als het gevaar betrof: want die op sulken wacht gaat / heeft ook sulken weder'varen wel te duchten. Maar wat de sekerheid belangt / het was wel spottens weerd. Want so self de gemeene man door Duivels openbaren / by dat volk de minste omstandigheden dus voorseggen kan: so weet hy seker veel. Daar wist dan niet een Engel af; of wager geen ontrent de kristenen / die hen hun eigen noodlot kon voorseggen / om sich tot sterven te bereiden: maar wel een Duivel ofte meer / die hen

dat door de Heidenenen te weten dede. Sy zijn dan wijser / hebbende de ogen in hun hoofd / maar wy zijn sotten / wandelende steeds in duisternisse. Pred. 2: 14. Gy die geduriglik wanneer gy raad en redenen ten einde zijt / op Gods verborgen oordeel u beroept / maakt dat eens goed met sijn geopenbaarde woord / dat sijne verborgentheid is voor de genen die hem vresen; ende sijn verbond, om hen die bekend te maken. Psal. 25: 14.

§. 15. Doch seit Montanus voor het laatste daar noch by / dat d'uitkomste bewaarheidde 't seggen, en datter dagelijx noch diergelijke staaltjes meer gebeurden. Ik achte dat die dagelijksche staaltjes niet veel van belangen zijn geweest; dan slechs voor luiden die van self genegen zijn om saken van dien aart met meer verwonderinge dan 't behoorde aan te merken: dat is / die bygelovig zijn. Wat d' uitkomst deser voorsegginge in het besonder dan belangt: *qui benè conjiciet, hunc vatem dixeris*, die best gist, sal de beste profeet zijn, seide Cicero; dat is / die daar naast aan raad. Het hadde anders konnen uitvallen; dan hadden die Tapuijers wederom wel iet bedacht / om hunne voorseggingen goed te maken: in eene bende ruiters hadde lichtelik de Lieutenant / moetende voor aan stappen / en meesten nood van sneuvelen; en die soldaat / niet eens genoemd / heeft so wel d' een als d' ander konnen zijn. En eindelik / wie weet / wat deel dat self de wichelaars in desen uitval hadden / en wat beleid van saken daar in heimelik gebruikt magh zijn? Maar so sy niet maar eenen dagh / maar wel een jaar te voren hadden konnen profeteeren / en self dan honderd mijlen van de plaats gebleven waren: ik soude meerder stoffe tot verwondering in dese profezye sien.

§. 16. Het gene by den self den schrijver achter dit verhaal met veel omstandigheid van Arrissewski word verteld / ontdekt sich self. De Duivel was in sijne tegenwoordigheid geroepen ter vergaderinge der Tapuijers / uit een krepelbosch op 't open veld; die op het derde roepen van den Priester antwoord gaf / en sightbaarlijk verscheen. Maar voor een duitsch soldaat / die God in geen tien jaren eens gebeden hadde / op 't sien van den verduivelden Tapuier / gewraegd in sijn gemoed / door vrese dat de Duivel hem quam halen / sich heimelik wech pakte. Montanus paster op het gene der Vossius af seide; te weten / dat men wel moght ondersoeken of de voornoemde waarlik wel de Duivel zy geweest: en 't schijnt hem toe / dat niet alleen een duivelsch, maar ook menschelijk bedrogh onder desen ganschen handel heeft geschuild. Als ik het seggen sal / so was het enkel menschelijk bedrogh; gemaakte stem / gemaakte Duivel: en de betuiginge der valsche heidenen ongeloof weerdig / die seiden (so hy ook daar by verhaalt) dat waarlik dese quant aldaar geroepen en verschenen / de Duivel was. Het blijkt uit dien / dat de Tapuyers voor d' aankomste van de Kristenen / schoon goede en quade Goden gelovende / nooit van den Duivel konden weten; also die buiten de Schrifture niet bekend is. Maar nu bemerkende dat onse Kristenen doorgaans so schrikkelik verbaard zijn voor den Duivel / en dien geloofden der Tapuyers God te zijn: so was dit dan hun

hun menschelijk bedrogh / om sich daarmede van de Kristenen / die hen hun ondanks overheden te doen vresen.

§. 17. Maar dat de Peruaansche Wicchelaars van afgelegene plaatsen konnen spreken / wat toeval / 't zy van enen veldslagh of wat anders / op den self den dagh gebeurd zy; als by exempel / in de Nederlanden / daar sy 1000. mylen af zijn / gelijk §. 10. gemeld word; dat en maakt Montanus my niet wijs. Indien hy enige vertellinge / bekleed met nodige omstandigheden / daar hadde bygevoegd: ik soude hebben mogen sien / hoe ik de sake redden moghte. So weinig acht ik ook het gene ik §. 15. daar van de Caraïbes uit Richard Bloem vermelde: als dat de bose geesten souden innemen de lichamen der vrouwen, uit welken sy bescheidelik antwoorden op 't gene hen gevraagd word. Maar dat sy geesten veinsen in te hebben / en antwoord geven / dus of so; met vele dobbelsinnigheid / also sy van de saken niets met alle weten: dat wil ik hen so wel betrouwen / als den priesters of priesterinnen van Diana of Apollo / en den snoodsten pape van de Roomsche kerk.

§. 18. Van daar tot §. 24. toe is niets dat van de werkingen der Toveryen of der Wichlaryen ietwes seit; maar slechs van hunne handelingen en manieren van waarsegginge / of goddelike werkingen also sy meenen. Van sulken aart is ook de fabel van den doden / die gevaar gelopen hadde van in popogusso, dat is in de plaatse der verdoemden te geraken; en diergelijken / na den dood gesproken zijnde van de Goden. Ik stelle ook op deself de hoogte / 't gene een der Virginianen van alsulke saken eens in Engeland verteld magh hebben; waar af ik §. 26. dan de woorden stelle met welken Thomas Gage dat verhaalt. Nu blijft er niets van 't gene uit het hedendaagsche Heidendom in 't VI. VIII. IX. en X. hoofdstuk van my tot verklaringe aangetrokken is; waar over iets meer te bedenken valt; dies willen wy ons tot de Joden en Mahometanen keeren.

XV. HOOFDSTUK.

So ook die van de Joden en Mahometanen.

§. 1. DE Joden en Mahometanen / alhoewel sich stipt aan d' eenigheid der Godheid houdende; en laten daarom niet groot deel te nemen aan de bygelovigheden van de Heidenen: waar af de oorsaak uit het gene ik in 't XIII. en XIV. hoofdstuk van het I. boek daar over schrijve / al genoegsaam blijkt. Met een is daar in ook te sien / wat sy daar door bedrijven / uit enige exempelen van my aldaar verhaald. De Joden aanbelangende / derselver Bat-Kool of profetische weerklank aldaar XIII. §. 3. gemeld / was door de konste en 't bedrogh der menschen wel te maken. Want daar en zijn gansch geen omstandigheden in 't verhaal / waarinnen

swarigheid behoeft te maken. De gene die den jongen dede lesen Samuël is gestorven, kon heimelik de tijdinge wel hebben / dat Rabbi Samuël gestorven was. En 't gene R. Jona en R. Josa op den wegh bejegende geeft niet niet al: der beide vrouwen / die sy hoorden spreken / konde d' eene wel so uit haar selven / door genegentheid en achtinge voor R. Acha / seggen; datter niet veel aan gelegen was / al ging de keers eens uit / wanneer maar sulken licht van kennis en godsaligheid als dese Rabbi was / hen noch so haast niet quam te begeven? also sy mogelijk wel wiste / dat hy al op sijn sterven lagh. Het gene ik verder §. 4 / en 5. segge / raakt slechs hun gevoelen / en de middelen van bygelovigheid; maar ganschgeen saken die sy hebben uitgereght.

§. 2. 't Exempel §. 6. uit Tobias bygebraght is van dien aart / dat onse Oversetters reden hadden om daar van te seggen / alsse doen in hunne voorrede op de Apokryfe Boeken der Schriftuure / dat het niet weinig smaakt na de versierselen van talmudische fabelen. Want daar uit blijkt / dat die dit schreef de Geesten als lichamelijk heeft aangemerkt / die reuk en smaak deelachtig zijn. Daar by komt / dat mitsdien de Joden dese bose geesten hielden voor de nagebleevene zielen der verstorvene bose menschen; gelijk dat uit Josefus VII. b. der Oorl. 25. kap. blijkt: sy niet en dachten / hoe de ziele / die in 't lichaam zijnde voor haar selve niet en riekt; nu buiten 't lichaam so veel sterker soude ruiken / dat sy door reuke van den lever enes visches / misschien wel noch by leevenden lijve zijnde dikmaal smakelik gegeten / nu verdreven soude werden. De schrijver heeft ook d' ongerymdheid niet gesien / die daar in steekt / dat sulken geest / die 't riekend lichaam self / het zy van mensch of visch of vee / van d' eene plaats tot d' andere vervoeren kan; den reuk van 't lichaam niet en soude konnen weeren. Want was 't een Duivel: wat kon hem beletten / na 't gemeen gevoelen / dat hy niet den visch of van de rooster weerde; of dien met rooster / vuur en alles / in den vloed Eufrates smeet / waar uit de visch gevangen was? Ook soude 't jammer zijn / indien de lever is van sulken kraght / dat ons de visch niet word genoemd; om wel te weten / dat de lever diemen tot so groten werk gebruiken sal de reghte zy.

§. 3. Dat binden van dien Duivel ofte Dæmon / in de boven deelen van Egypten, moet ook wel seldsaam in sijn werk gegaan zijn / so ik 't begrijpe. Want moet het plaatselik verstaan zijn / so de woorden medebrengen: so komt et met de eigenschappen van een geest niet over een: gelijk dat even als 't voorseide in het I. hoofdstuk van het II. boek en vorders is getoond. Maar so de sin is / dat hem Gods reghtveerdig oordeel en voorsienigheid bedwong / gelijk als enen die gebonden is / om aan Tobias of aan Sara Raguels geen quaad te doen: wat doet er dan Egypten toe? Al had hem d' Engel daar in Meden maar gebonden / daar sy waren: wanneer dat binden was / geen ding te konnen doen; wat had hy konnen doen? Noch nader: nademaal dat binden van de geesten is te seggen / hen bedwingen en bepalen in hun doen en werkinge: so kan de plaats daar in benoemd

niets

niets anders mede brengen; als dat hy is bepaald/ om op die plaatse niets te konnen doen. Maar 't moght Tobias weinig helpen/ of de Duivel Asmodi of sijns gelijken in Egypten al weerhouden wierd van iets te doen; indien hy elders dese vryheid hield. Want by gelijkenis/ van iemants maght te spreken: so seitmen wel/ dat hem de handen daar gebonden zijn/ te welker plaatse sijne maght bepaald is: niet/ dat hy daarom sijn vermogen niet in 't werk kan stellen ter plaatse daar hem sulke palen niet en zijn gesteld. So datmen moet besluiten/ dat die vertellinge van desen Duivel Asmodi met reden/ als geseid/ voor een der joodsche fabelen te houden zy.

§. 4. Dat van Josesus grenst nu naast hier aan/ het gene hy in 't 2. hoofdstuk van sijn VIII. boek der oudheid dus vertelt. Ik hebbe eenen van mijn volk genaamd Eleasar gesien, in tegenwoordigheid van Vespasiaan en sijne sonen met de andere oversten en krygsluiden, veel besetenen genesen. De wijse van geneesinge was dese. Hy hield den besetenen enen ring onder den neuse, onder welx zegel een slagh van wortel by Salomon aangewesen ingesloten was. Met den reuke daar van wierd de Dæmon uitgehaald: en de mensche aanstonds ter aarden vallende, so beswoer hy den geest, om niet weder te komen; met eene Salomons naam vermeldende, en de besweeringen opleesende die van hem zijn uitgevonden. Daarna deselfde Eleazar, willende den genen die daar by waren de kraght van sijne konste tonen, stelde niet verre van daar ene schale of bekken met water; en gebood den Dæmon, dat hy uit den mensche gaande dat soude omstoten, ten teken dat hy hem verlaten hadde. Sulx geschied, so hield sich ieder een versekerd van de grote weetenschap en wijsheid die in Salomo geweest moet zijn. Want om deselve te bewijsen/ heeft hy die vertellinge daar in gelapt. En is die dan niet waar? Hy heeft et self gesien; en de keiser/ en de prinssen en de oversten/ en de soldaten hebben 't altemaal gesien. Maar wat was dat doch? Het gene dese joodsche toveraar dede; maar niet/ dat de Dæmons dese menschē queldē: den ring; maar niet den wortel die daar in bewerkt was: het vat met water/ dat niet verre van daar wierd omgesmeten; 't welk lichtelik van iemant uit de menigte die daar om heen stond/ indiē 't niet verre van daar was/ en met wien Eleazar wel kennis hadde/ met enen heimeliken stoot geschieden konde. En desgelijx geloof ik/ dat deselve alle de besetenen veel beter kende dan de Dæmones die van hem zijn uitgedreven. Josesus een bygelovige Jode/ de keiser met sijn volk afgodische Heidenen/ gewoon sich dus te laten soppen/ namen het so effen niet/ om wel te ondersoeken/ of die menschen ooit wel eens beseten zijn geweest; maar meinden lichtelik te sien voor ogen/ het gene sy te voren al geloofden eer sy 't sagen.

§. 5. Wat gelove dese joodsche schrijver in alsulke saken weerdig zy/ magh een bescheiden leser by hem self besluiten uit het gene ons deselve in het 25. kap. van sijn VII. boek der joodsche oorlogen vertelt. De stad Macherus (welker belegering hy daar beschrijft) heeft aan het noorden seker dal, genaamd *Baaras*, alwaar een wortel van den selfden name wast, vlammig

mig van koleur, die om den avond enen glans van sich geeft. So iemant dan daar by komt, laat sich niet licht uit trekken: maar wijkt altyd af, ende houd geen stand, voor datmen vrouwen water of van hare krankheid daar op giete. Doch die deselve dan noch raakt, moet sterven; ten zy dat hy van deselfde wortel in de hand houde. Word echter ook sonder gevaar noch op dese wijse uitgetrokken. Sy omgravense geheel, so verre dat maar een kort endeken daar van in de aarde blyft: daar bindense enen hond aan, en gaan henen. De hond alsdan volgende, trekt de wortel so gemakkelik met eenen uit: maar het beest self sterft aanstonds, als 't ware in de plaats des genen die hem aangebonden heeft; also de wortel voorts dan van een ieder veilig magh gehandeld worden. Josefus / die so lichtgelovig is in 't gene dat hy self voor ogen siende niet behoorlijk ondersoekt; heeft dit noch maar van horen seggen / uit de praatjes die daar ommegingen: also hy met het allerminste niet te kennen geeft / dat hy daar self is by geweest / of ooit die wortel heeft gesien. Maar laat ons hem eens verder horen: want het voornaamste is noch niet geseid.

§. 6. Al heeftet sulken groot gevaar die wortel uit te trekken; het is nochtans de pijne weerd. Want de *Dæmonia* also genaamd, de geesten zijnde van de bose menschen, de leevenden aandoende, en doodende de genen die niet haast geholpen worden, aanstonds door dese wortel, onder den neus gehouden, te verdrijven zijn. Dit sal 't dan wesen / dat hy van Eleazar self heeft sien doen; en dit de wortel daar hy flus van sprak. Maar ik en meine niet / dat hier wat anders op behoeft geseid te worden / dan reeds geseid is van den reuk der lever van dien visch / en dat het een en 't ander even kragtig is geweest om bose geesten uit te drijven. So dan / is ons Tobias apokryf / Josefus is niet kanonijk. Die sulke grollen kan geloven / die kan ook wel sien en horē 't gene niet en is. Hy moght een goed schrijver zijn / maar hy was een slecht Filosoof: gelijk dat mede blijkt uit den komeet, die een geheel jaar na sijn seggen / boven de stad Jerusalem stond / gedurende de laatste belegering. Waar van de Leser sien kan wat ik segge in mijn Ondersoek van de kometen. Ik pas daar op het seggen van Coccejus over Amos 1:1 Josefus heeft sich van de fabelen sijns volx niet wel gewacht.

§. 7. Al 't gene dat ik verder in dat selfde hoofdstuk van de Joden schrijve / is wederom maar van der selver bygelovige gebruiken; daar sy selve wel groot werk van maken / maar in der daad gansch geen verhaal op is. My zijn ook geen exempelē ontmoet / waar uit het schijnen moghte dat hun doen in desē kraghtig zy. Ik sal alleenlik iets hier by doen van 't gene daar ik niet aan dachte / wanneer ik met dat hoofdstuk besig was. Nochtans is 't wel een stuk / waar af de duitsche Joden bry wat wesens maken: te weten / dat sy door de kraght der Kabbata, waar af ik daar §. 9 / en 10. ook melde / de *Malca Schevo* dat is koninginne van Scheba, die Salomo om sijner wijsheid wille quam besoeken / konnen doen ten voorschijn komen / sose meinen alsse willen. Het heeft my dan ontrent een jaar geleden een geleerd en seer be-

bescheiden man verhaald / gehoord te hebben uit den mond van seker Jode: dat des selven vader / een groot kabbalist / tot ene proeve sijner konste binnen Frankfurt aan den Main / in de Joden strate / voor drie inwoonende en drie vreemde Joden / in een besloten kamer hadde doen komen de voorschreve *Malca Schevo'*, die in lange niet wech wilde. Sy moesten niet spreken / nocht iemant onder de 14. of 16. jaren daar by tegenwoordig zijn. Seker jongen dan / heimelik daar in gekomen / en sich onder de tafel verborgen hebbende / wierd ten einde van 't gesighte dood bevonden.

§. 8. Hier van te seggen mijne reghte meininge; so weet ik eerst niet / of in desen seven Joden wel voor eenen getuige mogen strekken: behalven noch dat die geleerde man / uit wiens mond ik het hebbe / en dien ik meer dan al die seven tsaamen wil geloven / het maar gehoord heeft van den soon des genen die de meester van dat werk geweest is / ende self daar niet is by geweest. Nu laat ik hem schoon geloofweerdig zijn / en ook de ses getuigen; so hy 't maar slechs van sijnen Vader niet en heeft gehoord / en d' anderen misschien niet eens gesien: hoe veel verandert dikmaal een verhaal niet onder 't navertellen / waar af wy alle dagelikshe proeven hebben? Maar neemt eens / dat my die ses toesienders het eenstemmiglik verkondigd hadden: soud ik geen reden hebben om te denken / dat hun vooroordeel hen bedrogen hadde; en dat sy nader op verscheidene omstandigheden ondervraagd / self souden moeten twijfelen of 't so wel ware / als sy wel in eenvoudigheid vertelden self gesien te hebben? Want sy noch ik niet zijnde van die kunste; so had ik reden om hen veel te vragen / maar sy geen bequaamheid om op alles klaar bescheid te geven; als die buiten twijfel op seer veel omstandigheden daar de sake mogelik wel meest aan hing / geen acht geslagen hadden; in voegen als ik in 't begin des boex met reden aangewesen hebbe. Dus lopen doorgaans alle sulke saken op het lest tot niet / wanneermen die ter degen ondersoekt.

§. 9. Maar ook wat isser doch gebeurd? Daar moghte niemant spreken; alsulke wetten heeft dat slagh van menschen steeds en overal: men magh noch lacchen noch spreken noch omsien / wanneer sy u iets wonderlyx vertonen sullen. Daarmede raken aanstonds dan de menschen in den dut / vol anxt en vrese; en daar door d' inbeeldinge aan werk geholpen / verstrekt hun half voor een gesight. Daar by hunne oge stijf op eene plaatse houdende en dat doorgaans op ene spiegel; (geen voegeliker werktuig van bedrogh) so sien se niet wat daar meer omgaat / en wat van ene andere kant in 't werk gesteld word om hen die vertoninge te doen. Sy laten daarom gaarne toe / dat iemant schrijve wat hy siet; op dat sijne ogen op 't papier en schrift gevest / te minder af d' walen / waar door hy anders dese potsen merken moghte. En wat den jongen aangaat; dunkt het my geen wonder / so hy / heimelik daar in geslopen / en vol vrese van gesien en swaar gestraft te worden; daar by ook siende sulk een vreemd gesighte; ('t was dan hoe 't was) en met dat kinderlijk vooroordeel / daar gekomen om wat byster vreemds te sien; misschien ook sijnen aassem ingehouden hebbende / om geen geluid te geven: dus van benaawdheid en van schrik gestorven zy.

§. 10.

§. 10. Nu laat ons d' aangetekende staaltjes der Mahometanen sien. Het gene ik in 't XIV. hoofdstuk §. 15. uit Marmol verhale / brengt genoegh mede daar 't bedrogh wel aan te kennen is. Want somen dese Motalcimi vraagde / wat toch die olie in de flessche met dat water doet; souden sy het derren seggen? Dan voorts / waarom het kinderen / en geen volwassene personẽ / die rijp van oordeel zijn / moetẽ wesen / die de Duivels in dat water sien. Want al hoewel sy mogelik wel iets gereed sullen hebben / om daar over voor te wendẽ: nochtans die enigsins verstand heeft en gebruikt moet daar van denken / dat het is / om dat de kinders lichteliker te bedriegen zijn. En zijn 't niet wel seer geloofwaardige voorseggingen / die op 't gelove van de kinderen berusten? Daar by komt / dat sodanige nochtans bequaam zijn om bedrogh te plegen / so seer als sy het zijn om sich te laten bedriegen. Want sy laten sich gemakkeliker overreden; en door weiniger ervarentheid / so wagen sy het eerder dan een langervaren en voorsightig man. De vrese van ontdekt te wordẽ en wederhoud hen niet so sterk; en d'eersucht / om den naam te hebben van iets meer te weten of te konnen dan een ander / die moedigt hen noch sterker aan. Niet meer dan die twee jongens / d' een tot Franeker / en d'ander tot Kampen / waar van in 't IX. en X. hoofdstuk deses boex / bewysen klaar genoegh het gene ik segge.

§. 11. De stemveranderinge van de vrouwen / op deselfde plaatse uit Marmol vermeld / bewijst dat sy buikspreeksters zijn. De damp en rook van swavel kan daar ook toe doen; besonderlik om dies te lichter aan de genen die hen komen vragen het gesighte te verbysteren / en so te doen geloven 't gene sy dan seggen datse sien. De Bumicili sietmen wel in handelinge en beweeginge van vechten: maar van spiegelvechten; also d'omstanders geene Duivels sien / waartegen sy sich schijnen te verweeren. 't Is ene kunst / om sich voor heilig te doen aansien boven anderen; en door dat middel so veel meer geloofs te vinden / om den volke wys te maken watse willen. So is ook aan de Muhacimi wel te sien / dat al 't geheim van hunne Duiveljacht maar op hun eigen seggen rust / 't welk door hun misselijk gebaar dat aansien by de menschen vind. Want daar en is in die beschrijvinge niet weesentlijx / waarop het nodig zy iets verder aan te merken.

§. 12. Indien wy voor een fabel houden het gene §. 17. van Mevelava en Harazé uit d' aanteckeninge van Rykaut verhaald is; wie sal bewijsen dat het waarheid zy? Met sulke quakjes word het volk eerst ingenomen / en dan bedrogen om te sien het gene sy niet sien / en om te horen 't gene niemant hoort. De tovery van enen Dervi, met welken Busbeek in Turkyen kennisse gehouden hadde / was / dat hy onder anderen, sonder sich te quetsen sich seer fel op sijne borst sloeg met een steen, groot genoegh om enen os neder te werpen, en 't gebeente van enen reuse te vermorselen: dat maghmen wel geloven dat also van Busbeek is gesien. Want daar is niet in / 't gene niet natuurlik door de konst en oeseninge so geschieden kan. Belangende dat slaan met sulken swaren steen / en dat so fel op sijne borst / daar kon voor eerst bedrogh in steken; also hy 't self was die sich sloegh / en

niet

niet een ander. Een borger deser stad hier zijnde in mijn huis / sloeg / so my dochte dat ik klaarlik sagh / sijn voorhoofd tegen de kant van de kamerdeur / die open stond / en die hy vast hield; dat er die af dreunde / ende een gekraak gaf / anders niet dan of 't een smid met sijnen hamer daar op sloege / also hard als wen hy op sijn aanbeeld slaat. Doch eer hy wech ging toonde hy my dese streek; waar na ik 't self (hoewel op verre na niet so volmaaktelik als hy / also 't sijn eerste niet en was) beproevende / de genen die het sagen dede schrikken. So kan door eene hand greep een opmerkend oge noch bedrogen worden. Maar echter sonder dat / het gene bijwat meer is: is 't ons niet onbekend / dat luiden die 't land doortrekken / en hun geld met sulke konsten winnen / sich self een ambeeld op de borst doen setten / en daar op slaan / al even hard als of het op der aarden stonde. 't Postuur waar in sy 't lichaam houden / geeft dit gemak: en diergelijke dingen zijnder veel.

§. 13. Van Busbeek seit hy verder: dat hy den self den Dervi een stuk gloeiend yser in sijnen mond heeft sien houden, sonder sich te branden of ongemak aan te doen, schoon men 't speeksel daar op sagh komen, en dat hy 't vast hield, sonder dat de hitte hem quetste. Dit schijnt noch wel so wonderlijk: also het seer na by komt / uiterlik / by 't groot mirakel der drie jongelingē in het vuur: dat self den heidenschē Nebucadnetsar so verbaasde / en de belijdenis afperste / dat die sulx dede / buiten twijfel was de levendige God. Dan. 3. Wat sullen we dan seggen / dat d' ongelovige Dervi ook de kraght des vuurs heeft uitgebluscht; 't welk in Gods Woord als een onfeilbaar teken van 't gelove word geroemd? Heb. 11: 34. Dat zy verre: gelijk veelmaals de schijn seer verre van het wesen is. Busbeek en hadde niet so veel versekeringe dat het yser waarlik gloeide / als Nebucadnetsar van den oven hadde / die door sijn bevel ten heetsten was gestookt / en ysl ik vlamde en verbrande de Chaldeen / dat hy 't sagh. Daar by so hadde maar de Dervi gloiend yser in den mond; maar de drie mannen waren rondom met hun gansche lichaam in de vlam. Een vierde die hen noch daarin geselschap hield / was een getuige dat Gods kraght hier besig was: maar dese turkische paap en toonde daar van geen bewijs. Nu sien we sijne kunst op de stellaadjen ook vertonen; door seker tegen middel / dat hen 't vuur en ook 't vergift voor korten tijd onschadelijk doet zijn. Maar diergelijken hadden die drie jongelingen niet gebruikt; en sose 't al genomen hadden / het duurde veel te lang / en was de gloed ook veel te heet om daar in kraght te doen. 't Vuur brand daar 't raakt al wat verbrandelijk magh zijn: maar so dat door iets onverbrandelijx dat tusschen beiden komt word afgeschutt / so word de kraght daar van gestuit. Die middelen en stoffen zijn aan ieder niet bekend; doch die se weet / dien is het maar een handgreep / daar een ander om verbaast moet staan. Het heugt my dat ik eens gelesen hebbe / dat een voornaamste wichchelaar der Hottentots sich overgaf / wanneer hy sagh dat een Hollander brandewijn / eerst aangestoken in de schaal / so brandende gansch sonder letsel indronk; het gene by ons geen verwondering en baart / om

dat wy 't weten. Maar dese Hottentots nooit anders drinkende dan water/ waartegens niets meer stryd dan 't vuur: geloofden dat het een mirakel was/ te sien dat iemant vuur kon drinken/ onbeseerd.

§. 11. 't Gaat op gelijke wijse met de slangen toe/ dat hen de Dervis onbeschadigd handelen/ gelijk ik in dat hoofdstuk §. 18. verder uit Rykaut verhale. Sy weten middel om hen hun vergif te nemen. Ik hebbe so wel adders gelijk alen sien hanteeren/ van enen quaksalver/ die 't smout daar van verkopen ging. Door sekere maniere van beleesinge of van musijk de slangen te doen stille staan/ en is geen groter kunst dan die op allerhande wijse te doen danssen. In 't III. b. XVI. §. 14. heb ik dat toegestaan/ en in dit IV. b. XII. §. 8. ook getoond hoe het geschieden kan. Maar aangemerkt/ dat het gemeenlik niet bekend is; neemen sy de stoutigheid om voor te geven/ dat sulx te doen een seer besonder voorreght/ en also de luister zy van hun geslaght; of datse tot so groten sake door Gods gunst en kraght verheven zijn; op dat een ieder van hen d' eere hebbe van

digito monstrarier & dicier hic est,
Een man daar elk op wijst,
En hem ten hoogsten prijst.

Of gelijk de blinde Samaritanen van dien beslepen bedrieger Simon seiden: dese is Gods grote kraght: Hand. 8: 10.

Dus vele van de exempelen die ik in 't I. boek van Heidensche/ Joodsche/ Mahometaansche Toverplegingen so hier en daar had ingelascht: nu sal ik tot die van het Pausdom overgaan.

XVI. HOOFDSTUK.

Verscheidene proeven paapscher Bygelovigheid in voorgewende Spokery en Tovery, behoorlik ondersocht, zijn openbaar.

§. 1. HEt ware schade/ so de paapsche geestelikheid den Joden of Mahometanen/ ja selfs den Heidenen in Toverkunde wijken soude; of hunne boeken ofte mondelinge overleveringen niet meer stoffe daar van leveren/ dan die drie te samen. En 't sal ons Kasper Schott de Jesuwijt/ so kraghtig en so overvloedig met bekraghtigde getuigenissen willen doen geloven als het Reinholt Schot den Engelsman voor valsch/ onmogelijk en ongeloofelijk hond. Het eerste dat hier opmerkinge vereischt/ van saken die ik in het I. boek uit sijne schriften aangetekend hebbe/ is 't gene ik in 't XIX. hoofdstuk §. 18. van de glas- en Ring-duivels melde. En aangesien dat hy my daar ter plaatse van my aangetrokken tot Wierus: wijst so vind ik by denselven dit gemak/ dat ik niet meer dan sijne woorden slechs behoeve te vertalen/ sonder meer aanmerkinge van 't mijne noch daar by te doen. Wierus schrijft dan in sijn VI. boek 1. §. 3. 4. van de Glas- en Ring duivels

op desen sin. Men moet ook niet vergetē de genen die den armen duivel met sich dragen, verwonnen en bedwongen door beroken en omstandige gebeerdē, en so door enen konstigen subtijlen goudsmid wel gekerkerd in een ring. Ook die hem gaan vertonen in een hard kristal, dat niet en breekt (gelijkmen weet) of in een glas, ('t is wonder, overmits de Duivel vast gedurig uit er hellen kome gevlogen, dat het van die hitte niet en smelt) so naaw en stijf geketend houden; dat hy hen nu als sijnen heeren, in staat van een gevangen knecht en slave, met wicchelen, en het verholenste te openbaren, wel yverig ten dienste sta. Dus eischt de wederzijdsche order van nature, so als de heer is heere van den knecht, dat ook de knecht de knecht zy van den heer. Ik acht dat hy heeft willen seggen: so als de heer eens knecht is van den knecht, dat so de knecht ook heer zy van den heer.

§. 2. Daar op vertelt hy ons/hoe sulk versoepelijk bedrogh in 't jaar 1548. aan enen Joost Rosa van Kortrijk/by vonnisse des hofs van Gelderland/ontdekt is en gestraft. Hy droeg dan enen ring, waarin hy meinde dat hy enen Duivel door besweeringe besloten hielde; den welken hy vast om den vijfden dagh op't minst eens toe te sprekē, en na wat niews of watter anders was te vragen hadde, so hy seide. Hy had ook toverboekē van allerhande ongoddelike besweeringen; waarmede hy de toversiekten aan den mensch en beesten niet alleenlik wilde onderkennen, maar ook genesen. Weshalven dese held ten einde sijner gevangenisse by wettig vonnisse genoodsaakt wierd, op d' openbare merkt voor 't hof, omringd van menigten aanschouwers, des Duivels toegemaakten kerker, te weten sijnen ring, op enen post of balk gelegd (*posti impositum*) met enen hamer te openen, en op te breken, en den gevangen sijne vryheid schenken, ten ware iemant denken moghte, dat de Duivel met den hamer dus te pletteren geslagen was indien hy van gevoelen is, dat hy door stevigheid van enen ring beschanst kon worden. Hy moest ook sijne boeken self in 't vuur werpen. en daar by staan, tot datse verbrand waren; en voorts gedoemd tot ballingschap, en in de kosten van 't proces. Siet daar hoe 't Hof van Aarnhem raad wist om den Duivel te verdrijven/ sonder Reliquien/ sonder kruis/ sonder wywater/ sonder Agnus Dei, sonder name van Maria; middelen by Schott voor goed gekeurd/ in sijns II. boek de Mag. Univ. het 41. kap.

§. 3. Ik sal verscheidene vertellingtjes/ by hem so daar als elders met veel neerstigheid by een gehaald/ en voor een deel ook van my aangetrokken/ hier niet ondersoeken; alsoo ik 't selve doende maar alleenlik paapsche dolingen ontdekken soude. Doch aangemerkt dat diergelijke ook noch onder ons geleden worden/ 't welk my so veel als ik kan weeren niet te lijden staat: so sal ik sulke staaltjes sparen/ tot so lange dat ik tot de Protestantsche kerken wederkeere; het gene nu in 't naaste hoofdstuk te beginnen staat. Sodanig is dat van de Huis geesten/ Kaboutermannekens/ Bergduiveltjes/ witte wijven/ XIX. §. 19/ 20/ 21. en diergelijke meer. Ja sal ik ook noch met voorname godgeleerden onder ons over die Ringduivels moeten twisten/ laat ons maar drie kapittels verder zijn. Ik sal nochtans

Q 2

tans belangende de Roomsgesinden een weinig van 't voornaamste moeten seggen / waarin my buiten twijfel alle Protestanten sullen mede stemmen; en daar uit sal ik hen dan stoffe geven / om te denken / of niet de selfde redenen en gronden / waarmede ik de paapsche fabelen weerlegge / hen dienen moeten / om de gene te verwerpen die sy self nochtans geloven / juist daar om / datse geen gemeenschap in 't besonder met het Pausdom hebben.

§. 4. Dat gene dan voor eerst / daar onse Jesuwijt so hoog van opheft / (ik sprееk er in mijn I. boek het XX. §. 5. met weinig woorden af) vind ik beschreven by Del Rio in sijn II. boek 26. §. 5. van hem getrokken uit de brieven des jaars 1590. van Peru. Het is te langen schrift / om woordelik hier te verhalen; 't komt op den inhoud aan / en op 't bewijs dat hy daar uit meint vast te maken. Den inhoud is / ,, dat sekere Indiaansche
,, dienstmaagd / by den paap gedoopt en Katarijn genaamd / sich los en
,, ongebonden droeg / en nochtans dagelijx ter biechte ging: waar in
,, sy hare lichtste feiten seide / en de grooste sweeg / om voor geen hoer
,, bekend te zijn. Eens krank geworden ontbood sy enen priester / en dede
,, hem als voren maar geveinsde biechte / wel tot tienmaal toe; daarmede
,, spottende / so haast de priester maar vertrokken was. Gevergd van
,, hare vrow de reden van haar doen te seggen; so sprakse / dat een
,, swart man als een Moor sich telkens aan haar slinker zijde hadde laten
,, sien / en haar geraden so te doen: maar dat Maria Magdalena haar
,, ter reghterhand verschenen / haar daar en tegen porde om reght uit te
,, biechten. Waarop de pater wederom ontboden / wel meinde dat sy beter
,, biechten soude: maar 't was maar noch te erger; sy wilde self den
,, name Jesus niet meer noemen. Het heilig Crucifix haar voorgehouden
,, verwierp sy smadelijk / en sprak van hare vuiligheden dies te meer / die
,, sy bedreven hadde / voor elk een. Na ettelike dagen word sy evenwel
,, benaauwd / en sy beklaagde die ontheiliging der biechte: besturf met
,, een / als dood; so datmen al begon te spreken van begraven. Maar
,, wederomme tot haar self gekomẽ / betoonde haar so hard als voren. Drie
,, uren noch voor haren dood / vermaand om Jesus aan te roepen / so
,, riepse / wie is Jesus? en sich na 't einde van de bedstede strekkende / so
,, hoordemense spreken met iemant die men niet en sagh. Ene dienst-
,, maagd / mede in die kamer sich liggende / moest men in ene andere ver-
,, bedden / om al den last der swarte spoken die sy seide daar te sien. Het
,, stonk er so door 't gansche huis / des nachts wanneer dat Katarina stierf /
,, datmen haar lijk moest buiten dragen in een opene plaats. De broeder
,, harer vrouwe wierd by enen arm getrokken uit den huise / en ene dienst-
,, maagd als met hielen aan de schouder hard gestoten. Een mak paard
,, sloeg achter uit aan de muur / en liep de gansche nacht als dull; de hon-
,, den liepẽ om / en huilden. Veel meer sulk vreemd gespook word daar noch
by verhaald. Daar na begon de dode self te spoken / en elk een verbaard
,, te maken. De vrouwe self betrowde sich niet langer in haar huis / haar
,, jon-

„ jongetje van vier jaren kreet uit / dat Katrijn hem wilde worgen. Doch
„ zijnde hem de heilige Reliquien om den hals gehangen / so ging het over.
„ En d'eene dienstmaagd drie maal van dat spook geroepen / en daar op
„ beswelken / neemt op raad der anderen een waskeers / en raakt weder-
„ om te reght: so seer als 't helsche spook verklaarde dat het daar door
„ wierd benaawd.. Met een quamen uit alle gewrighten harer leden
„ vlammen / met ongelovelijken stank. Hoofd en voeten waren branden-
„ de. Een vierige sleuijer 8. of 10. duimen breed / hing van haren mid-
„ del af tot op de aarde. De dienstmaagd van dit gesight ontsteld / te
„ meer also van dese Katrijn ook self wierd aangesproken; wierd aan de
„ andere zijde wederom versterkt / door 't schijnsel van een schoon jongsken
„ met witte kleederen / haar moed inspreekende / met vermaan om alles
„ op te schrijven en bekend te maken; daar na te biechten. Ik ben, sprak
„ Katarijn / gedoemd ter Hellen, om valsche biecht; Leer dan wel biech-
„ ten en geen misbedrijf verswijgen. Dit ben ik u belast te seggen. Mits
„ word de klokke ter lief vrouwen kerke geluid / waar op de overledene in
„ enen hoek geweken / terstond verdween.

§. 5. Siet daar d'historie / also waarachtig als die is gebeurd. Dunkt iemant onder ons / dat het de pijne waardig is deselve enigsins te nemen in bedenkingen: 't sal zijn om datter Schot / en sonderling Del Rio so veel staats op maken / als dese in 't besonder na 't verhaal te kennen geeft; wiens woorden ik derhalven hier sal stellen / en met mijne aantekeningen verrijken. Ik vond geraden dit verhaal de laatste plaats te geven (want verscheidene andere zijn daar voor gegaan) om dat het so volkomenen bewijs van waarheid heeft. en alle soorten van verschijningen daar in begrepen zijn. Engelen, de heilige Maria Magdalena, de Duivel in gedaante van een Moor, de ziel der overledene in een aangenomen lichaam; niet haar eigen, na mijn oordeel, maar uit de lucht na de gelijkenis haars lichaams t'saamgesteld. Doch de volkomenheid van sijn bewijs wil sich wel anders openbaren in 't vervolg. Waarmede sal hy ons bewijsen / dat het Maria Magdalena was; wie heeft haar ooit gekend? Alsmede dat het lichaam van die snode Trijn niet van de levenden was nageboots? Maar toch hier hebben d' Ongodisten (seit hy) wat te lacchen. Neen / die God vresen stof te weenen om de boosheid der bedriegers; en tot lacchen om de dwaasheid van het volk. Maar datse nu niet lacchen / (wil hy seggen) om de straffen van de Helle en d'onsterflikheid der zielen. Dat sullense voorseker doen / indien sy anders geen bewijs en horen / dan hen dese fabel geeft. Wat sullen nu de Calvinisten seggen van de gewijde waskeerssen? Antw. dat het bedrogh is; van de opreghtigheid en noodsakelikheid der Oorbiechte? Antw. dat die de bron en grond van dit verdichtsel is. Kan dat ook van de Jesuyten verdicht zijn? Och neen! geen dommer volk dan sy / om so scherpsinnig iets te dichtē; of te fijn van conscientie om so grof te liegen. En 't soude van alle menschen in die plaatsen wederleid worden, so 't verdicht ware. Willense 't niet geloven, laatser na toe gaan, ho-

ren en sien. De man seit wel: want de kortste wegh daar na toe / over water en land / soude maar om een groot anderhalf duisend mijlen te doen zijn. Wijven praat, sullense seggen. Siet gy wel waar hy voor vreest? want wat mannen zijnder by geweest / so 't al waar moghte zijn? Ik gelove, wel te weten, dat ticchelsteenen, dakpannen van verre daarna toe gesmeten, en verstrooid, en van 't gansche volk gesien, sullen uitwerkselen van blote inbeeldinge zijn? Waarom niet? want wie heeft iemant van dat gansche volk gesien of te gesproken? Mannen uit hun bedde gerukt, ene vrow in 't aansien van andere ter aarde gesmeten, en langs de vloer gesleept, vaten tegen de muur gesmakt en in duisend stukken verbrijseld; zijn dat dromen? Ant. Op 't best; maar op 't snoodste leugenen. Maar laat volwassene luiden al bequaam geweest zijn om die dingen te versierẽ en uit te stroyen: wat sal 't onnosel kind van vier jaren daar toe doen? Die teere jaren zijn tot geen bedrogh bequaam; dat het soude seggen voor 't omhangen der Reliquien, dat het van ene dode ende naawelijx bekende wierd geworgd, indien 't niet waar en was. En soude 't veinsen wederom gerust te zijn, so haast als hem 't Reliqui omgehangen was? Die teere jaren zijn so veel te lichter te bedriegen. Wy nemen geen getuigh aan in reghte / van alsulke Ninniten / die geen onderscheid en weten tusschen reghts en slinx. Hoe licht kon d' een of d' ander sielt de klederen der overledene omhangen / en 't kind de handen op de keele setten: daar na / als kax voor de Reliquien verbaard, sich heimelik verpakken. Dat kind en hoorde anders niet dan van dat spoken van die Katarijn: des hadde 't licht te denken dat het Katarijn ook dede / so hem ongemak geschiedde. Hoe vrees ik noch dat sy het selfde lot met Katarijn besuren sullen, die hare misdaad prijsen ende volgen; de heilige verborgentheid der Biechte guichelrye en geveinsdheid, en de helsche straffen voor verdichtselen houden! Voor 't laatste wil ons God behoeden! aangaande 't ander danken wy den selven / dat wy geene konstelik verdichte fabelen en volgen, om te geloven de toekomst onses Heeren Jesus Christus / om te oordeelen leevenden en doden. 2. Pet. 1: 16. Ik sluite dan / dat al dit werk ten deele mogelik door konst en door bedrogh alsso geschied / ten deele breeder uitgemeten in den brief / dus beide is versierd geweest / om d' Indiaansche Heidenen door vreese meer tot onderdanigheid te brengen. Waar toe de Biechte 't kraghtighst middel is / dat ooit tot sterkinge der paapsche heerschappye over de conscientien der menschen is bedacht geweest.

§. 6. Genoegh van dese grol: nu sal ik Schott in 't navertellen van noch vijf verdichtselen / daarmede hy de kraght der overblijfsels of Reliquien der Heiligen bewijst / kort op de hielen volgen. Het eerste haalt hy uit Theodoretus voor den dagh, wiens woorden nopende iet dat hem self gebeurd is / in 't Duitsch alsdus zijn luidende. De vervloekte Marcio saaide vele doornen van godloosheid in de landstreek der Stad Cyprus. Dus ik willende deselve met den wortel uitroeyen, so quam 's nachts een vervaarlike Duivel, roepende in 't Syrisch. „ Wat wilt gy Marcion bevechten? Wat „ heeft

„ heeft hy u misdaan? Hond op van oorlog, houd op van die quaadwillig-
„ heid, of men sal u leeren ondervinden hoewel dat hy daar aan is die rusten
„ magh. Gy moet weten, dat ik u lang doorsteken hadde, so ik geen gesel-
„ schap had gesien van Martelaren, en Jacobus, u bewaren. Dit hoorde ik, (**hy seit niet dat hy iets gesien heeft**) ende sprak tot eenen mijner vrienden die doe by my sliep, „hoort gy die woorden? Ja, seit hy, altemale: Als
„ ik wilde opstaan om te sien en om te weten, wie daar so sprak; so bleef ik
„ echter noch om uwen 't wille liggen, om dat ik meinde dat gy sliept. Waarom wy beide gaar opstaande sagen om, maar sagen niemant sich bewegen noch en hoorden niemant spreken. Nochtans hadden andere lieden, met ons wonende, het selfde ook gehoord. Waar uit ik dan begreep, dat hy door *'t geselschap der martelaren* verstond ene flessche met olie, van vele Martelaren by een vergaderd, en also te meerder segen hebbenbe, die in mijne bedstede hing. En onder mijn hoofd had ik een oud kleed van St. Jacob den ouden, dat my meerder deugd dede, dan het beste damasten dek. Dit is 't verhaal eens Oudvaders / so men de leeraars van de Kristen kerk gewoonlijk noemt / die in de oude tijden waren: want dese in 't begin der vijfde eewe na des Heeren geboorte heeft geleefd. Het gene met de meeste sekerheid uit die vertellinge wel magh besloten worden / is / dat doe al so vroegh de bygelovigheid self in voorname leeraars plaats gevonden hadde: also de man ons praat van olie der martelaren / waar voor de Duivel so verbaard geweest zy / sonder dat hy ooit die martelaren self ontsien heeft; en dan noch een oud versleten kleed van dien Apostel / dat nooit sulk mirakel dede by sijn leven / daar men iet af leest. Het is ook wel te denken / dat sijne erfgenamen ofte vrienden dese lappen van Jerusalem / daar hy in den jare 42. door Herodes Agrippa wierd onthoofd (Hand. 12.) gebraght zy / ontrent 150. mijlen verre / over zee en land na Cyprus / daar dese schrijver bisschop was / om noch 400. jaren lang bewaard te worden / den Duivel hem van 't lijf te keeren; en dat sy dese vryheid hadden van de dienaars / aan de welke doe ook daar te lande d' uitgetrokkene klederen der misdadigen vervielen; gelijk die van den Saligmaker self aan de krijgsknechten zijn tot buit geweest.

§. 6. Hoewel dit nu voor ons genoegh is / om de waarheid der vertellinge verdacht te houden; om dat dat nochtans de Roomschgesinden aan 't voordeel van de kraght der overblijfsels hunder Heiligen onderworpen zijn; so sal ik slechs daar by noch seggen / dat evenwel 't verhaal niet vast en gaat. Het is Theodoretus self gebeurd; dat schrijft hy daar. Maar op wat tijd? By nacht. Hy heeft dan mogelijk geslapen of gedroomd / hoe hy dien Marcion / daar 't hoofd hem vol of was / ter keere soude gaan. Daar docht hem soude sich de Duivel tegen stellen / om sulken ketter voor te staan. Maar so als dromen onder anderen daar aan te kennen zijn / dat sy in 't redeneeren licht verbijsteren / en 't eene met het ander niet wel tsamenhangt: so was 't hier van den Duivel ook niet wel bedacht / den man van sijn genomen opsett af te raden / door sulken reden die hem on ver-

mijde-

mijdelijk meer moeds moest geven; te weten dat hy met de tsaamgesmeerde olie/uit so veel klikjes/hier van desen daar van genen martelaar/bewaard/ en met dat oude kleed so wel gewapend was. Hoe wist de Duivel dat hy 't hadde / en van wien het was; of dat die olie was van de martelaren daar vergaderd? Maar of hy dat al wist: hoe merkte hy dat hem die tegenstand van boven uit die olieflesche en van onder uit dat kleed ontstond?

§. 7. Maar noch en is hier mede niet de swaarste knoop ontdaan. Hoe droomde dan sijn metgesell / droomden alle huisgenoten ook? Nu seg ik / neen: Sy hebben / seit hy / altemaal die stem alsoo gehoord. Maar niemant heeft behalven hem den bosen Duivel self gesien. Dat sien kan dromen zijn geweest; d' inbeeldinge van dat gesight ook op't gehoor gewerkt hebben; om dat met eenen te verbysteren; en beide hem al slapende en dromende den mond te openen/om self alsoo te spreken/als hy sich doe ten kraghtigsten verbeeldde dat de Duivel sprak; niet anders wetende of hy vertelde 't synen medebroeder. Want was't een ware Duivel / en had hy hier wat mede in den sin - nu was het tyd sich op die wijse te vertonen / om synen woorden dies te meerder kraght te geven; of anders hadden sy te samen reden om te seggen / *loquere ut te videam*; spreek dat ik u kan sien. Doch kleine swarigheid / indien die goede Theodoretus op diergelyken wyse sulken bosen geest gesien heeft en gehoord / hem van het goede af te manen; als die ander enen goeden om hem aan te manen / die sich ook doe niet sien liet / schoon hy sightbaar was; van welken ik hier voor XIII. §. 7. 't geheim geopend hebbe.

§. 8. Op 't ander middel om de Spoken wech te jagen / te weten / door het teken van het kruis; laat ons het kraghtigste ten voorschijn brengen / daar Schott de Calvinisten self doet spreken / so hy roemt / uit Lavaterus, wien hy *omnium Ecclesiæ Catholicæ rituum hostem & irrisorem*, dat is enen vyand en bespotter aller zeden van de Katolyke Kerk is noemende: die in het 9. kapittel van het III. deel sijns boek van de Spoken verhaalt / hoe sich de kristenen in d' oude kerke droegen by ontmoetinge van Spoken? 't Was, seit hy / een gebruikelike wyse, sich alsdan te wapenen met het kruis. Hy noemt daarin Tertullianus / Hieronymus / Origines / Epifanius / Chrysostomus / Augustinus / Athanasius / Lactantius. De laatste seit uitdrukkelik / dat de Duivel niemant naderen kan, noch quetsen, die sijn voorhoofd met het kruis getekend heeft, *Inst. lib.* IV. *cap.* 26, 27. 't Is jammer dat dit waar is / dat de kristenen so vroeg al met die bygelovigheden ingenomē / en van hunne grootste leeraars daar toe zijn verleid geweest: doch daar uit blykt met een / wat staat wy heden op 't getuigenis van sulke vaders maken mogen. Doch laat ons ook iet horen van de sekerheid der ondervindinge. Niet een van alle heeft die aan hem self gehad. Maar keiser Juliaan d'afvallige verdreef de Dæmons die hy uitgeroepen hadde / wederom / wanneer hy wilde door het kruis; dat seit Gregorius van Nazianzen: maar niet, dat hy het self gesien heeft / noch ook gehoord van sulke die 't met ogen hadden aangesien. Derhalven ook dan niet met al. §. 9. De

§. 9. De kraght van 't wywater tot verdryvinge des Duivels moet ook uit Theodoretus / indien mogelik / bewesen zijn. Bisschop Marcellus besig met de kerk van Jupiter tot Apamene te verstoren, sagh enen swarten Duivel de kraght der vlammen tegen houden (siet wederom dan hier de goddelike kraght des Duivels / indiemmen desen schryver nessens Daniel geloven magh) dies hy daar tegen water met het teken des kruisses wapende, dat is, segende, en dat dede sprengen op de vlamme. Die bose, dat niet konnende verdragen, trok van daar; en 't vuur door 't selve water als door olie ontsteken, verteerde de voorseide kerk in enen ogenblik. Maar so Theodoretus kan bedrogen worden in 't gene hem self wedervaart; gelijk terstond gesien is: wat kanmen sich verlaten op het gene dat hy niet en heeft gesien? Hy was noch niet geboren als Marcellus leefde; so dat hy / uit hem self in sulke saken licht gelovig / sich dit so van anderen heeeft in de handen laten steken. De goede vriend Johannes David / die ons 't wywater net beschryft / hoedanig 't wesen moet; indien 't den bosen Geest verdryven sal / (gelijk ik I. b. I. §. 3. sijne woorden daar van melde) en toont niet een exempel van sijne eigene ondervindinge; noch Schott sijn weerga ook niet: wonder dat een man die so wel weet hoe het behoort te zijn wanneer het werken sal / niet eens bevonden heeft hoe dat het werkte; en dat een die so veel exempelen gelesen heeft / (als Schott) niet een exempel heeft gesien.

§. 10. Nu volgt het *Agnus Dei*, ofte Lam Gods, gelijk sy noemen een stuk was met beeltenis eens lams gedrukt / en pauselik gewyd. Maar hier en brengt ons Schott niet eene proeve uit d' Oudvaders voor den dagh. Hoe so? om dat het *Agnus Dei* van veel later datum is / eerst in de tijden - - - - - - - in 't gebruik gekomen: so dat de Duivel 't langs so quader krijgt / terwijlemẽ van tijd tot tijd meer niewe wapening tegen hem weet uit te vinden. Dies kan ik my ook niet genoegh verwonderen / hoe hy noch so veel spoor in 't Pausdom maakt / daar 't *Agnus Dei* met so vele fraaye dingen tegen hem gewapend zijn / en dat hy onder ons op lange na so veel niet woelt; daar anders niet als dat onnosel bloed is van 't Lam Gods / waarmede men tot onsent raad weet hem te keeren. Voor my / ik hebbe 't altijd / overal / en ook in allerley gelegentheid van sulken kraght bevonden; dat ik den Duivel nooit op duisend mijlen na by my vernomen hebbe; ik swijge / dat ik ooit in sorge of arbeid was hem te verdrijven.

§. 11. De naam van Jesus, daar sich alle knie voor moet buigen / is buiten twijfel onder alle namen van de grootste weerdigheid. Maar so 't de Duivel was die een onreine geest genoemd word / welke Christus te gemoete riep / Jesus Nazarener, wat hebben wy met u te doen? so blijkt genoegsaam / dat de Duivel self dien name luidkeels noemende / daar voor in 't minste niet verbaard en was. Of so deselve naam die kraght eerst heeft gekregen na des Heeren Hemelvaart: hoe voeren dan die joodsche Duivelsjagers dese seven overpriesters sonen / met enen naam so slecht / wanneer se seiden / wy besweeren u by Jesus, welken Paulus predikt? Hand. 19: 13.

De naam van Jesus is een woord: maar doch bestaat sijn koningrijk niet in woorden, maar in kraght. 1. Kor. 4: 20. So is de kraght dan geensins in de woorden / die so klaarlik van de woorden onderscheiden word. Voorts alhoewel de Jesuwijt den naam van Jesus voor dien van Maria noemt: so maakt hy echter al sijn werk hier van Maria / om met fabelen uit paapsche leugen schrijvers aan te wijsen / hoe kraghtig dese naam van 's Heeren Moeder zy / te weten om den Duivel af te keeren of wech te jagen. Maar so dat waar is / wonder datter ooit een Duivel / of besetene / of spook of tovenaar in 't Pausdom meer te vinden is; alsoo de goede Katolijken beide dese namen Jesus en Maria honderdmaal op eenen dagh so teffens noemen / op de minste verwondering: waar door men seggen soude / dat de Duivels dus geduriglik van alle kanten uit twee lagen schuts gebombardeerd / aan flarden bersten of uit de weereld springen moesten.

XVII. HOOFDSTUK.

Noch verder staan te ondersoeken sekere gemeene stukken, diemen self ook onder Protestanten van gewone ende als bekende Spokery gelooft.

§. 1. Ik hebbe van 't begin af alle mogelike sorge willen dragen / dat ik d' afgodendienstige / so heidensche als paapsche bygelovigheden tot laste mijner Protestanten niet en stelde: en daarom in het 23. hoofdstuk van het eerste boek mijn werk gemaakt / om wel te onderscheiden 't gene daar sy in te samen stemmen / en daar in sy wederom verschillen. Doch dat quam meest al daar op uit / dat niet alleenlik by 't gemeen volk onder ons / maar ook wel by geleerden alles aangenomen of ten minsten noch geleden word / wat maar 't geschil dat wy met Heidenen en met Papisten hebben aan hunne zijde niet versterkt. So dat daar op niet word gesien / wat met de gronden onser leere kan bestaan / en of iet word geloofd waar door een ofte meer om verre word gesmeten; als 't maar de paapsche gronden niet versterkt: alsoo wy eens voor al met hen in oorlog zijn. Nadië we dan het Vagevuur / so paapsch als heidensch / eens verworpen hebben; so hebben wy niet mogē toestaan / dat de zielen die voor desen zijn gewoon geweest met lichamen vereend te zijn / lichamelik verschijnen: maar latende ons nu bedunken / dat wy 't op den Duivel konnen passen / dat die alsulken schijn heeft aangenomen; so nemen wy de sotste fabelen ook wel voor waarheid aan. Wy sullen ook voor al geen Heiligen of Goden van de Heidenen geloven te verschijnen; op datmen ons toch niet voor paapsch of heidensch houde: maar daarom looghenen wy so terstond de waarheid van de fabel niet; alsoo wy eens voor al den Duivel met so vele wonderen omhangen hebben / dat die de meester van alsulke ongelovelike dingen wesen kan. 't Is hier van / dat op heden noch so veele sotte dingen by ons worden aangenomen / die

die sonder dat van ieder een bespott/ en als onweerdig lang verworpē souden zijn geweest.

§. 2. Sodanig zijn verscheidene vertellingen / van dingen diemen seit dat of by ouds gewoonlik so gebeurd zijn / of noch hedendaags gebeuren: als van de so genaamde Witte Wijven / Kabowtermannekens / in 't algemeen / en dan besonderlik de Witte Vrow van Rosenberg / den wonderliken Bloxberg / en wat diergelijke Spokeryen meer zijn. En wat de Toverey betreft; van Huisduivels / van menschen die sich weten hard te maken / van Weerwolven die seer vele schade doen / en noch al ander meer sulk slagh: ik merke / datmen onder ons al meer daar van glooft / dan anders wel te denken was van Protestanten / of gelijk wy heten de gereformeerde kerk. Ik sal dan sulke dingen / so verre als gemeen hier eerst verhandelen; en dan besondere en seer voorname stukken / tot bewijs van oordeel over anderen / gaan ondersoeken. En wat dan wederom de eersten aangaat: ik sal in dit hoofdstuk van dat gene spreken / dat meest tot de Spokery behoort; en in het volgende van sulke dingen die meer aan de Toverye eigen zijn. Van die gewoone en voorname Spokery zijn ons de Witte wijven aldernaast / als d' oudste van de genen die ook hier te lande t' huis behoren: waarvan ik echter nu niet nodig hebbe met mijne eigene woorden iets te seggen / na dat my een geleerd arbeidsaam schrijver (wien ik niet wete of als noch genoemd wil zijn) dit volgende van sijnen arbeid schriftelik heeft willen mededeelen / terwijl ik met den druk van dese deelen besig ben. Het is getrokken uit een groter werk; waar na ik hertelik verlange dat eerlang het licht magh sien. Hy schrijft van woord tot woord aldus.

Witten, d'Witten, of de Witten, worden verhaald, vrouwen te sijn geweest, die van ouds af, altoos noch ten tyde van Keizer Lotterich (soo *Kempius* schrijft) bekend waaren in swee te weezen, en in veel bedrijf: verhowdende haar in het woud, in kleine heuveltjes; daarze haare onder-aartse hoolen hadden; ook in de gewesten van Friesland, (soo in 't breede geseid, by onze verhaal schryvers; eigentlijk van Drente; te verstaan.) Alwaar, noch heeden 's daachs, die heuveltjes in meenichte gesien worden, sijnde booven ingevallen: gelijk ook van Pikard verhaald, en in prent afgebeeld wort, in sijn Owtheeden in Owd Friesland (die hy noemt Beschryvinge van eenige Vergeetene en Verburgene *Antiquiteten*, van de *Provincien* en Landen, ensf.

Van haar staat en bedrijf, schijnen veele telletjes te sijn geweest; soo al om in deeze Westfaalse kreits, en de omgrenzende gewesten: veel kennelijk, soo uit de praatjes van ons volk; als uit et geene de geleerde daar van hebben aangeteekend.

Welken wy niet weeten, of wy eerst verhaalen moeten, of den grond van die dingetjes, tot haar recht verstand brengen. Altoos wordenze gemeenlijx in die sin genoemd, datse deurgaans in de wandelinge, de *Witte Wyven*

 heeten,

heeten, van haare vertooninge in witte kleeren; als of men seide *Blanke Vrouwen:* En soo neemen de schryvers het ook op: by welkeze in 't Latijn al genoemd worden; *Albæ Nymphæ*, gelyk onze Dokkumer *Cornel: Kempius* (*lib. 3. c. 31. De Origine, Situ, Qualitate, Quantitate Frisiæ*) en *Albæ Mulieres*, als *Kippingius*, (*in Antiquitatib. Roman.* By *Wierus* en ook andere, *Sibyllæ Albæ* (*De Præstigijs Dæmonum, l. 1. c. 16.*) Daar van *Alven* en *Alveryje* (*apud Kilian: ex Becano*) maschien in laatere tyden overgenomen.

Haar werk is geweest, waarseggery te pleegen: daar van sy by Latijnsche schryvers *Sibyllæ* heeten, (van Ζιος βυλη) dat is, Jupiters raatsluy: dat ons volk in onduyts *Prophetessen* noemt.

Sy waaren dan, om in de owde duystere daagen, veele dingen te seggen, die het volk van de ruwe tyden, niet anders begrypen konde; of moest door meer als menschen vermoogen geschieden: als, waar omze met kwaade geesten ge-oordeeld sijn om te gaan. En seedert van de Roomegesinde, en nuw van ons volk ge-acht, selfs spooken en duyvelen geweest te sijn.

Het geene wy licht souden toe kunnen staan; indienze 't Verhaal niet al te bot hadden gemaakt: en de inval, die wy uyt opmerkinge der naamspooringe, van 't woord WITTEN, bekwaamen; ons in verdacht brachte, dattet maschien niet alles, den duyvel sow moeten toegeschreeven worden: om dat wy elders wel meer dingen van dien aard, uyt onkunde alleen van taal misduid, ontdekt hebben.

Want *Kempius* seyt, recht uyt, en ruimborstig, dat die heuveltjes, sonder menschen toedoen, door duivels konstenaary, opgeworpen zijn, (die men uyt Pikard, met meer bescheyd, tot de begraafplaatsen, die de owd-Roomse daar gemaakt hebben, sow brengen) datse de reyzigers by nacht lastig vielen: de veehoeders wech voerden; en de kraamvrouwen, mette kinders, in haare hoolen sleepten.

Pikard, daar teegen, melt, datse den kraamvrouwen seer behulpig waaren, ook in de allerverleegenste nood.

Uyt duyzend diergelyke dingen, hebben die ruwe menschen, aan die selve Godsdienstige eere aangedaan: 't Geene wy, te minder vreemd, hoeven te neemen, soo wy het eens, met een beeter ooge insien.

Te weeten, dat WITTEN hier niet is, in de beteykeninge van BLANCK. Maar WIT (*confer omninò Kilianum.*) is, als of men seyde, WEET, voor weetenschap, gelijk in de gemeene taal: DE WEET DOEN: HY HEEFT DAAR DE WEET VAN. Dit heb ik van myne Hindeloopers geleerd, die seggen; HY HET NIN WIT, dat is, hy heeft geen verstand: EN WITTYG BORN; is een welweetende, of verstandig kind, en in gelyken sin, beezigen de Latynen, het woord *perscitus*: WITLYK seggen sy weer, en is my de plaatse van *Terentius* altyt in 't sin: *perscitus puer natus est Pamphilo*, soo vaak ik haar hoor seggen: EN WITLYK BORN: 't geene ik niet weet, dat naader kan vertaald worden, als, daar *Scire* en WEETEN, in gelyken sin de grond is. Nu vind ik, dattet ook in 't Engels, of owd Saksisch is, WIT, WITY, voor, weetende, kundig, WIT, wijsheyt, verstand. En in de naamrolle van heel ver-

owderde

owderde Duytse woorden, by *Lipsius* opgesteld (*in Epist: 44. cent. 3. ad Belgas*) is WITTI verstandighejt, *prudentia*, en WITUT een wet, als maschien met verstand ingeset: Hier is weer een woord, by ons in gebruyk, al van 't selvde deeg: dat voor een woord van verwachtinge wort opgenoomen: doch wy sullen 't hier uitet graf ophaalen, en eerlijk maaken: 't Is een WITJE, een dienaar van de scherprechters: de WITJES in 't meervowd: Dat sow dan meenen de bedienaars en uytvoerders van de wet.

Dit hebben wy soo diep moeten uyttrekken: om onze naamspooringe uyt gebruyklyke taalwoorden te doen bestaan: Daar by noch seggende: Dat de WITTE WYVEN soo niet by owds: maar enckelijk, WITTEN wierden genoemd. Soo waaren dan de WITTE WYVEN, weetende wyven, buyten allen twyvel bedienden (*Priester*-innen) van de goodendienst der ruwe volkeren, van de haares, uyt onsachlijkheyt, de WITTEN genoemd. Gelijk onze verhaalschryvers meenigmaal, in 't Latijn vermelden van sulke bedienden, dieze *sapientes* noemen, als *Hajo Sapiens*, *Dodo Sapiens*: en wie weet, of die niet by owds, in onze taal ook de WITTEN sijn genoemd. Altoos was een WYZE DRUJT seekerlyk haar naam: daar WYZE, maschien by vertaalinge uytet Fries in 't Neerduyts, voor WITTE; gelijk DRUJT nuw de GEWYDE sow heeten: als WITTE DRUYT, nuw een verstandige gewyde.

Of anders kan WITTE ook wel sijn als WYDE, voor gewyde daar sommige den naam *Druides*, dat is DRUJTEN der Kelten van aflejden; in meer betejkening, als van 't Griex δρῦς: als D'R WYTEN (u en w wierden by owds niet onderscheiden.)

Altoos is 't seekerder, dat haare achtinge, uyt haare toegedujde kennisse; en weetenschap; booven anderen; ontstaan is; by ongehaavende volkeren: Want de menschen, hoe minder in kennisse, hoe eerder sy, die in weetenschap booven haar sijn, tot booven menschelijk bereik sullen verheffen; selfs tot eenige Gothejt; en bysonderlijk den genen, die de hoovden van haare goodendienst sijn: Het welke de Kristenen, siende dattet de waare God niet was, meenden niets te misdoen, soozer den duyvel van maakten.

Daar van sijn de WITTEN sulke swarte duyvelen, by Pikard, in al te onnoozelen eenvoudighejt uytgemaakt (in de 9, *distinctie*, soo als hy spreekt) ook by *Kempius*. En met wat meer schijn voor nachtgeesten by *Wierus* (*dicto loco*) Daarze maar enckelijk overgeloovige menschen sullen geweest sijn. En of sy met de duyvel omgingen; kan uyt al die verhaalen maar verdacht sijn; dieze ujte bloote naam, averechts verstaan sijnde, wel in 't WIT kunnen kleeden; en daar dan geesten van maaken: met dujzent telletjes: als, die met WIT laaken voor 't bed van de kraamvrow hangende, versoend worden; om daar geen kwaad te doen; gelijk veele eenvoudige noch waanen. ens. Van haare verschyningen; haare vergaderingen mette toverессen, in reijen en brasseryjen; noch eeven voor de herstellinge der kristelyke Godsdienst: in Westfaalen, en verschejdene plaatsen van Duytsland, gepleegd: soo uyt *Wierus* en *Kippingius* (*l. 1. c. 1. §. 7.* kan opgemaakt worden.

§. 3. Ik weet niet wie van my iets meer tot openinge deser saken soude
willen hebben / nochte wat hy soude willen hebben: also ik meine dat daar
alles is getoond / wat dienen kan tot een bewijs van louter misverstand /
en ongebruik der oude woorden / zeden en gevoelens; en volgens dien dat
dese Witte wijven, priesterinnen / en met eene waarseghsters als de *Jid-
onym*, (of wittigen van welken in het III. b. VI. §. 12/13. en de vordere
plaatsen daar by aangewesen gesproken is) of ook Vroedvrouwen (*des sa-
ges femmes*, vroede of wyse vrouwen) of alle beide zijn geweest. Dat eni=
ge omstandigheden niet wel te verklaren zijn / behoortmen aan de fabel=
dichters van den ouden tijd / en aan lichtgelovigheid der menschen toe te
schrijven; die geen ontrouwigheid noch dieste wil begaan / om iet van 't
wonderlijkste der vertellinge daar af te laten / maar meer genegen is daar
noch wat by te doen.

§. 4. Nu brengt my gelijkluidentheid tot desen naam der so vermaarde
Rosenbergsche Witte vrow; die gy by na door 't gantsche duitschland soud
geloven moeten / of den gemeenen haat van 't volk / ja self van grote lie=
den onderworpen zijn. Ik sal dan seggen / watmen van deselve seit / en
dan belijden wat ik self daar van gelove. Het eerste moet ik uit dien heden=
daagschen wonderschrijver Erasmus Francisci so vertellen als hy 't ons
beschrijft: niet door een verhaal der gansche reden achter een / het welk
ons veel te lang soude vallen; maar de voornaamste stukken die hy van
haar seit. ,, In ons Duitschland (seit hy eerst) is by na het ruchtbaarste
,, datmen hoort de so genaamde Witte vrow, die sich sien laat wanneer de
,, dood aan de grote en beroemde vorstelike palleisen aankloppen wil.
,, Niet alleen in Duitschland evenwel; maar ook verscheidene voorname
,, huisen van Bohemen. Ook soude dit gespenst eerst in Bohemen in de
,, meeste heeren huisen van Neuhaus en Rosenberg verscheenen zijn / ende
,, heden noch verschijnen. pag. 61. Wilhelm Slavata desselven rijx kantse=
,, lier verklaart daar by / dat dese witte Vrow niet uit het Vagevuur ver=
,, lost kan worden / so lang het slot tot Niewenhuis voornoemd niet neder=
,, stort. pag. 63/64. Doch niet alleen verschijntse als daar iemant sterven sal;
,, maar ook wanneer een huwelijk of kinderbed aanstaande is: met onder=
,, scheid / dat sy met swarte handschoen aangedaan / den dood voorspelt;
,, maar vrolikheid voor af bediedende / geheel in 't wit verschijnt. pag. 64/65.
,, Gerlachius nochtans getuigt uit monde des vryheeren van Ungenaden /
,, gesant des Keisers aan het Turksche hof / dat dese witte vrow altijd ge=
,, heel in 't swart verschijnt / wanneer sy in Bohemen iemants dood in 't
,, Rosenbergsch geslaght voorspelt. Heer Willem van Rosenberg aan vier
,, vorstelike huisen / Brunswijk / Brandenburg / Baden en Pernstein / na
,, malkander getrowd geweest / en daar over ongemeene grote kosten
,, (voornamelik aan de Brandenburgsche bruiloft) gedaan hebbende: so
,, is daar na de witte Vrow gemeen geworden / niet alleenlik aan de vier /
,, maar ook aan enige der andere hoogvorstelike huisen / die sich aan dese
,, vier vermaagschapt hebben. pag. 68/69.

§. 5. Be-

§. 5. Belangende de wijse van haar doen; somtijds treed sy geswind
„ als een die veel te doen heeft / van kamer tot kamer / met enen bundel
„ sleutels aan den gordel / de kamers op en toesluitende / so wel by lichten da-
„ ge als by nachte. Ontmoet haar iemant die haar groet: sy doet so we-
„ derom / (indien men haar sleghs laat begaan) met ene weduwlike stem-
„ migheid en adelike statigheid; buigt haar hoofd eerbiedig / met een eer-
„ baar aansien / en gaat heen. pag. 65. 66. Nooit geeft sy ook aan ie-
„ mant enig onbertogen woord / maar siet de menschen aan met alle eerba-
„ re zedigheid. Dikmaals heeft sy sich wel vergramd getoond; ja ook
„ wel steenen self geworpen op de genen die sy onbetamelike redenen / so te-
„ gen God als sijne diensten / hoorde spreken. Sy toont sich seer goed
„ arms: als hebbende den soeten Bry eerst ingesteld / van welken ik ter-
„ stond uit desen self den schrijver ook berigt sal doen: daar tegen stelt sy
„ sich seer ongestuimig aan / wanneer men niet na haren sin den armen
„ wat te goede doet. Suix dede sy eens kraghtig blijken / wanneer de
„ Sweden 't slot bemaghtigd hebbende het gastmaal van de soete Bry ver-
„ geten hadden. Sy spookte dies tyds so verbaarlik / datse sich de solda-
„ ten wachten niet en wisten waar te bergen. Self d' Oversten en waren
„ niet verschoond van lastig ongemak; tot dat een hunder allen d' anderen
„ indaghtig maakte / dat de pot met bry te vuur moest: 't welk gedaan / en
„ 't gastmaal aan den armen na behoor gegeven zijnde / so was het alles
„ wederom in rust. pag. 71.

§. 6. Hy meld ook d' eene en andere proeve haars bedrijfs. Als eerst eens
„ dit: dat sekere Vorstin eens in de spiegel siende / aan hare kamenier daar
„ neven staande vraagde / hoe laat is 't? waar op aanstonds de witte Vrow /
„ van achter de tapyten ten voorschijn tredende tot antwoord gaf: 't Is tien
„ uren, uw lievē. Waar op dan de vorstin ten uitersten verschrikt / na weinig
„ dagen krank te bedde / en na weinig weken dood ten grave raakte:
„ doch voor de waarheid van dit laatste wil de schrijver self geen borge
zijn. pag. 73. Dit van voorspellinge des doods: het volgende bestond
in voorbereidinge. „ Als in den jare 1604. heer Joachim / de laatste uit
„ den huise van Newhaus / in doods node lagh / en niemant echter enen
„ priester haalde / quam de witte Vrouwe sachjes kloppen aan de deure van
„ de Jesuijten: seggende den Rector Nicolaas Pistorius / dat sich plig
„ tot den kranken met het H. Sacrament begeven moest; also heer Jo-
„ achim niet meer dan eene ure meer te leven hadde. Of onse schrijver /
„ Lutersch zijnde / ook voor dit laatste wel sal willen borge zijn / dat stell
„ ik aan syne eigene bescheidenheid.

§. 7. Iets van die soete Bry tot verdere narightinge van dese witte
Vrouwe te bescheiden / so seit Erasmus in het volgende kapittel: dat dese
geest of dit gespook is de gedaante (so heeft hy het liefst) of liever self de
ziele van vrow Perchta / anders Berka / ofte Brechta / die het adelyke
slot tot Neuhaus / door den onvermoeiden trouwen arbeid harer ondersaten
hebbende gesticht; doemaals aan hen gegeven / en voorts jaarlijx heeft
be-

beloofd alsulken gastmaal / daar het hoofdgereght was soete bry / deselve breeder (so als hy doet) hier te beschryven / is my so veel niet weerd. Alleen is't waardig aan te tekenen / dat dese maaltijd noch van jaar tot jaar op witten donderdagh voor Paaschen / als 't de daar tyd is van des Heeren Avondmaal / so onderhouden word; en wel 8000. armen sich van alle kanten daar by vinden laten. Dit hebben dan de leevenden daar van; en om te leven / in dien het armen zijn: de rijken en de groten trekken dese gunst van haar in 't sterven; en word ook voor iets gunstigs by hen aangenomen / in aansien van personen en van plaatsen / daar dese witte Vrow den dood voorspelt.

§. 8. Daar staatse nu / na't leven afgeschilderd: nu soud ik ook eens seggen wat er my van dunkt. En dien aangaande kan ik uit dat laatste nu wel merken / dat ik niet lichtelik gelove vinden sal / indien ik my in desen ongelovig tone. Want rekent sich de Duitsche Adel sulx tot eere / dat dit voornaam gespenst in hunne sloten en palleisen sich vertoont; en word het voor bewijs van hemels gunsten opgenomen / dus voor den dood van sijnen dood voor af verstendigd zijn: so sal het in den man niet willen / indien ik iets ter bane brenge / dat dese witte Vrow verdrijven moghte. Nochtans dunkt my dat ik het seggen moet / en dat de Leser self sal seggen / als ik 't hem tonen sal / dat sich dit beeld van self ontbloot: al is't dat Pater Bohuslaw Balbinus Jesuwijt sich op het naawste van de reghte waarheid vergewisd / en menigte van menschen self gesproken heeft / (so als Erasmus uit denselven schrijver daar vermeld) die sulx eenstemmiglik bevestigen. En dit en waren geene vreemde luiden; maar huisgenoten van het slot / ja self de amtman van het bygelegē landschap; als ook de Pater Jesuwijt Georg Muller die haar op den middagh heeft sien staan uit de venster kijken van een ouden onbeklimmeliken toren / geheel in 't wit / seer statig aan te sien: doch sterk door 't volk dat op de straat was aangekeken / allenx om laag gescheenen neer te sakken en verdweenen.

§. 9. Het zijn twee dingen die my dunkt dat my dese witte Vrouwe swart maken; d'ongeloofweerdigheid der sake aan sich self / en 't slecht bewijs dat van de waarheid der geschiedenis gegeven word. Want op het eerste heb ik in te brengen / dat so die witte vrow een geest is / dat de Jesuwijt gelijk heeft haar te noemen enen goeden geest: want immers doen haar alle daden en omstandigheden diemen seit meer daar na gelijken / dan na enen quaden. Maar ik en vinde geene texten in den Bybel / die my seggen / dat God sijne Engelen ooit so gebruikt heeft / om aan seker huisgesin of sonderling geslaght gedurig achter een te verkondigen / derselvers huwelijx- en stervens- en gebooorte lot; insonderheid na dat sich die geslaghten door verscheidene huweliken komen te verspreiden: noch ook / dat God nu in het niewe Testament besonderlik betonen willende / dat by hem gansch geen onderscheid is van personen / groot of klein / rijk ofte arm; sich soude binden aan sodanige geslaghten / die sich self uit eigene verkiesinge in huwelijk verbonden hebben. Ten anderen so en verscheenen nooit de Engelen / of sy spraken 't gene sy te seggen hadden. De witte Vrow en spreekt niet / als eens datse

spraak dat gene daar niet aan gelegen was/ en't gene haar ook niet gevraagd wierd / ende maar diende om verbaard te maken; wanneer sy antwoord gaf / hoe laat het was. Ten derden so is ook self hare wijse van verschijninge gansch niet eenparig / om iet sekers te betekenen: alsо de schrijvers het niet eens en zijn / of sy den dood verkondigende sich geheel in't swart; of wel in't witt/maar slechs met swarte handschoenen vertoont. Ook heb ik redenen om te twyfelen/of iemant haar so na wel komt / dat hy haar dus op 't naawst besiet / wat sy om handen heeft.

§. 10. Indienmen echter wil / dat dese Witte Vrow een bose geest/ de Duivel / of een sijner Engelen magh zijn: so komt het my noch ongelovelyker voor. Want dat God nu / daar de besondere besendingen van Gods Profeten en Apostelen / en voorts van sijne Engelen ophouden onder 't Niew Verbond; als nu genoegsaam klaarlik onderright door 't Euangelium / den Duivel of den helschen geesten soude openbaren de geheimenissen van sijn raadslag / nopende des menschen leevens perk en sterbens tyd; het gene self door Engelen nooit iemant is bekend gemaakt / so veel als ons de Schrift vermeld: dat dunkt my moet in geen gedachten komen by degenen/die eerbiedigheid tot Gods geheimenissen en achtinge voor 't heilig Euangeli hebben. Nochtans indienmen die vertellingen van dese Witte Vrow geloven sal: so moet deselve tegen eens of andermaal / dat God den naderenden sterfdagh door Profeten aan de koningen van Juda voorverkondigd heest/denselvē dikmaals aan die vorstelike huisen door dat spook te weten doen. Hy dede Amazija door Elias / en Hiskija door Jesaias den dood aanseggen; also dat hy den laatsten evenwel noch uitstel gaf. 2 Kon. 1:6. en 20:1/6. Maar dit gespeust doet dit gewoonlijk / en na 't seggen is het aan die plaatsen en personen seer gemeen. So ook 't voorspellen der geboorten en der huwelijken:maar van deselven vindmē niets met allen in de Schrift; en 't ander is aangaande Isaak en Simson in het oude / Joannes ende Christus self in 't Niewe Testament geschied / Gen. 18:10. Right.13:7. Luk. 1: 13/31. door dat de moeders swanger wierden. Wie van di e duitsche Vorsten of Vorstinnen/wien dese Witte Vrow sulx voorspelt door verschyninge/sal achten dat den menscheliken geslaghte of de Kerk so veel aan hun trouwen/sterven of geboortendagh gelegē zy/ als wel aan die voornoemde mannen /of aan den Saligmaker self? So moest de Duivel dan veel breeder en ook veel besonderder van sulx te weten komen/of te weten doen / dan Gods geheiligde gesanten. Want van voornamer luiden noodlot maaktmen wel voorspellingen; maar so gemeen en is dat niet; noch van de gens daarmen in historien niets van gedenkē wil; gelijk de sonderlinge daden van de meesten daar in nietvermeld zijn; van welken echter dese Witte Vrow /so 't seggen gaat / die voorverkondiging door haar verschyning doet. Het bygelovig leggen van Slabara nopende het Vagevuur/§.4. maakt ook den ganschen handel seer verdacht.

§. 11. Behalven dese onwaarschynlikheid so heeft ook de vertellinge gansch geen bewijs. De schryver noemt ons geen getuigen dan die beide Jesuwyten Muller en Bullinus §. 8. welker ene seit eens self 't gesien te

S heb-

hebben / en d'ander slechs van anderen gehoord. Hy seit van menigten: maar geeft ons noch 't getal noch ook de name der getuigen op; die ik self soude moeten spreken / soud ik 't geloven. En ik ben versekerd / dat ik hen op alles ondervragende / niet eenen vinden soude die 't stuk vast kon houden / of op alles na behoren gelett hadde; uit oorsaken in de vijf eerste hoofdstukken deses IV. boex verklaard. Self en gelooft de schryver niet ten vollen 't gene §. 6 in 't besonder met omstandigheden word verhaald: wat souden wy dan 't gene maar in 't gros gemeld word / dat het is gesien / en verder niet? De menschen willen sulke dingen seggen en geloven. Noch onlangs seide my tot Emmerik een seer verstandig man / die ook niet bygelovig is / dat daar het seggen seer gemeen was / dat tot Kleef / 't welk maar twee uurkens gaans van daar is / de Witte Vrow ook menigmaal aan 't Hof verschynt. Maar self daar komende / bevond ik datmen aan dat Hof daar niets af wist. Noch nader word my nu verteld / dat seker gestudeerd persoon tot Wesel daar so vast op stond / dat hy sich grotelijx vergramde op den genen die het tegensprak; als of 't hardnekkigheid te noemen ware / te looghenen het gene so bekend was over al / en daghelijx bespeurd wierd aan het Kleefsche Hof. Sy quamen dan te Kleef / en vraagden eerst den Weerd; die 't als belacchelijk verwierp: daarna den Kastelein / die dertig jaren aan dat Hof verkeerd / en nooit het minste van de Witte Vrow vernomen hadde.

§. 12. 't Is waar / ik lese by Beemannus in syne Doctrina Moralis pag. 129. 't gene de heer Bergius in syne lijkrede over Johan Sigismond Markgrave van Brandenburg verhaalt; ,, dat voor desselven dood / en enen
,, tijd lang daar te voren / terwylen God het huis van Brandenburg met
,, menigte van dodē achter een besocht / sulk een gesighte van de Witte Vrow
,, verscheidē maal op het keurvorstelijk Hof / aan allerhande stands personē /
,, self ook Vorstelike / doch sonder schrik of ongemak verscheenen zy: beken-
,, nende nochtans / dat van 't gemeene volk veel daar toe zy verdicht geweest;
Maar 't doet my wonder / dat hy van so veel verschyningen der Witte Vrow gansch geen getuigen noemt! so dat dit seggen meer niet geld / dan 't gene even daar verhaald is / dat tot Kleef so veel gebeurde / en als 't nagevorscht wierd niet met allen was. Noch vreemder dat alsulken doods voorbode aan den Markgraaf selve niet verscheen; also hy Bergius (so als die daar beneven meld) self vraagde / of ook de Witte Vrow dien dagh van iemant was gesien? Want sal het als een goddelijk vermaan den stervenden verstrekken / na sijn seggen: so moet het aan den selven / ende niet aan anderen gebeuren. Insonderheid vermoght de Prediker dat voor hem niet te swygen / gelijk hy echter seit gedaan te hebben / om hem door sulken dodelike boodschap geen onsteltenisse aan te brengen.

§. 13. Het heeft my onlangs / als 't begin van dit kapittel al gedrukt was / een Magister Artium uit Duitschland komende verhaald; hoe dat sijn oom / tot Frankfurt aan den Oder staande aan den voorsten lessenaar der Boekzaal van de hoge School / aldaar de Witte Vrow gesien heeft

aan

aan het achter einde/seer bescheidelyk; en dat hy 't van hem self also gehoord heeft. Waar op ik hem tot antwoord gaf/ dat die lengde der boekzale groot genoegh was om 't gesicht in 't een of 't ander te bedriegen; en niets daar af te seggen viel/ also sijn oom niet van de plaats geweken was/ also hy seide/ om nader ondersoek te doen. Maar hebbende 't vooroordeel van de Spokeryen in 't gemeen/ waarin dat groot en klein word opgewiegd; daarby dat algemeen gerughte van de Witte Vrow; en dan noch sich bevindende op sulken plaatse die daar van berught is/ of als aan een van die vorstelike huisen/ daarmen meint dat sy verschijnt/ behoorende: so was 't voor hem gereed genoegh/ sich dat so in te beelden/ wanneer iets ongewoons hem dus voor ogen quam: te wetē dat hy sagh het gene in 't gemeen geloofd word dat daar is te sien. De Leser brenge hier te pas het gene van 't Gesight of onbedorven of bedorven III. §. 2/ 3/ 12/ 14 is geseid.

§. 14. My komt noch onder 't schryven voor/ dat diergelyke bygelovigheid van doods voorspellinge te Lubek onder de Kanoniken regeert; Kabonje, seggen se/ gemeenlik so genaamd/ (doch eigentlik Habondus, dat is Habond/ lees ik desen naam by Merian) gehouden voor den stichter van de Domkerk; hoortmen telkens kloppen aan de deure daar een Domheer sterven sal. Dus word het my verteld: of/ so als ik 't daarna gelesen hebbe; men hoort dat kloppen onder aan den steen van 't graf/ daar in hy ligt/ reght achter 't groot altaar. Dit word van ieder een geloofd/ schoon niemant ooit sulx ondervonden heeft: en 't is 't gemeene volk alleen niet/ maar self de geleerden en de geestelikheid/ daar dese dolinge voor onweersprekelike waarheid word geacht; in voegen dat het niet wel veilig is te laten blyken/ datmen aan deselve geen gelove geeft. Wat salmen sulken menschen doen/ die met geen reden zijn te onderreghten/ noch tot het minste ondersoek te brengen: om datse 't so geloven willen/ of ook doen geloven/ ten einde datmen sich verwonderen/ of sy wat wonders seggen mogen; 't welk na behoren ondersocht gansch niet met allen soude zijn: dit had ik dan te seggen van de Witte Wyven/ en van de Witte Vrow van Rosenberg/ en diergelyken slagh.

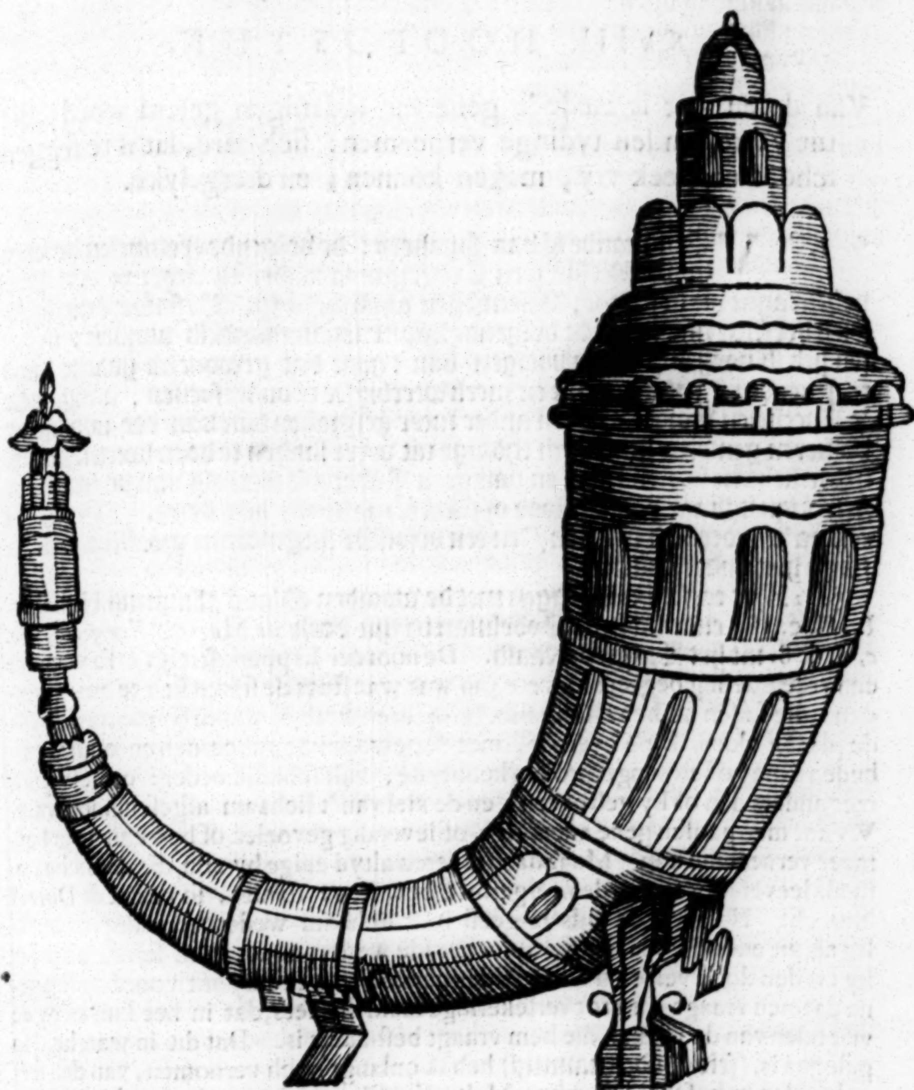
§. 15. Hier moet ik noch iet by doen van een fabel/ die ik self so verr ik konde ondersocht hebbe: ende is dat wyd en lang beroemde Hoorn tot Oldenborg; van 't welk de vertellinge so breed word uitgemeten/ en also weinig te beduiden heeft. Men seit/ dat seker Grave van dat land/ in ouden tyden uitgereden op de jaght/ door groten dorst/ daar niets te drinken was/ in onbehoorlyk vloeken uitgeborsten; als of 't hem evenveel zijn soude/ so iemant hem maar wat te drinken gave: daar op de Duivel hem verscheenen zy/ in de gedaante van schone jongvrow/ die hem drinken bood/ en gaf/ in een seer kostelyk en konstig hoorn; van onbekende stoffe/ meest na goud gelykende/ en echter geen gelyke hebbende onder 't hedendaagsche goud. Ook was het maaksel/ seggense/ sodanig/ dat het d'aldergrootste konstenaar niet na kan maken/ noch ook seggen hoe 't gemaakt zy. De Grave sich bedenkende en dronk het niet/ maar goot het uit; waar van iet ach-

ter op sijn peerd stortende / 't hair aanstonds dede uitvallen. Doch hy behield het Hoorns dat heden noch in wesen is / en van verscheidene gesien: die 't my ook wel verhaald hebben / en self bevestigd 't gene van de vreemdigheid der stoffe en des maaksels is geseid.

§. 16. Maar ik bevinde in desen ook / dat sien voor seggen gaat. Niet dat ik 't Hoorn self hebbe konnen sien; also 't een jaar te voren eer ik quam tot Oldenburg / dat nu twee jaren is / door last des Graven / welke is de koning van Denemarken / na Koppenhaven was verhoerd. Maar 't hangt daar uitgeschilderd in de grooste herberg / daar ik in quam / niet wel op het netste; maar nochtans so wel gelykende als of men 't hoorn voor ogen sagh; so alsmen my daar eenpariglik van ieder een versekerd wierd. Het heeft ontrent de lengte van anderhalf voet / de kromte mede langs gemeten zijnde / na mijn best onthoud. Ik tekende het uit / so als ik het geschilderd vond / en hadde gaerne 't maaksel wat bescheideliker willen verbeelden / so van den voet als anders; maar 't was niet netter onderscheiden in de schildery. Ik hebbe 't dus doen snyden na deself de teikeninge; met het onderstaande schrift / so als hier tegen over is te sien.

Hier is ten eersten uit te sien / dat altoos valsch is 't gene van de stoffe deses Hoorns geseid word / als of die onkenbaar ware: also hier duidelik te lesen staat / dat het silver-verguld zy. En wat het maaksel aanbelangt; wat wonder / so geen goud of silver smid daar veel van weet / het gene 750. jaar geleden is; in welken tijd de konst en het fatsoen te merkelik veranderd zijn? Daar zijn op heden vele konsten uit de weereld / welker werken noch voor handen zijn; ende word daar tegen dagelijx wat uitgevonden / dat by den Ouden onbekend geweest is; waarvan d'exempelen so overvloedig en so wel bekend zijn / dat ik niet nodig vinde die te melden.

§. 17. Wat nu d' historie betreft / indien die is gebeurd in voegen als daar onder 't schildery te lesen staat: so maghmen denken / dat die jongvrouw niet de Duivel / maar wel ene toveresse zy geweest. Niet datse met den Duivel omging maar wel met vergift: en daar gekomen is om desen Grave te vergeven. Daar staat niet by / hoe sy daar quam; noch wat redenen van haar geboerd zijn / eer hy 't van haar aannam. Ook niet of doe een huis stond aan den Ossenberg: en sy daar wonende / hem dus voor deur in 't voorby rijden te drinken bood. En of hy reden hebbende van hare vriendschap niet veel goeds te denken; sich voor het drinken heeft bedacht: en iets uit den vollen beker / door 't hossen of opspringen van het peerd in 't overneemen daar uitscholperende / daar 't haar af veranderde: 't verraad bemerkt heeft / en 't hoorn als tot buit mede neemende / zy wech gereden. Altoos 't is lang genoeg geleden / om die historie al metter tijd wat op te schikken: also men doorgaans ruim so veel daar by doet alsmen door den tijd vergeten heeft. En is 't wat wonderlijk / so moet de Duivel voort daar hand in hebben / als een die doch op alle konsten afgereght moet zijn: en in 't besonder niet alleen 't goudsmeden / maar 't goud maken wel verstaan; sodanig dat men heden desgelijk van 't gene God maakt / in geen mijnen vind.

Im jahre nach Christi geburt 939. hat eine wolgezietre jungfrau, so aus den Offenberg kommen, graff Otten von Oldenburg auf der jacht, da ihme dürstet, ein ubergüldetes volgeschenktes silbernes Horn dagereicht, Als ers aber gesehen was es gewesen, hat er sich darfur entsetzet, und nicht trinken wollen. Dar auf der graff von der jungfrauen a Go bald geritten, das horn hinterwarts ausgeschüttet, war von den pferde die haare ausgangen.

XVIII. HOOFDSTUK.

Van desen aart is mede 't gene van sodanigen geseid word, die uit verre landen tydinge verneemen: sich hard, dat is te seggen schoot en steek vry, maken konnen; en diergelyke.

§. 1. 't VOorgaande is van Spokery: de volgende exempelen behoren tot de Wichlery en Tovery; waaronder ik begrype alle Duivels kraght die in en door de menschen werksaam zy. Besondere uitwerksels derselve moeten in de volgende kapittelen verhandeld worden: in desen heb ik noch/ als in den vorigen/ van 't gene dat gewonelik geacht word te geheuren/ het gemeenst en merkweerdigste te ondersoeken; aangaande 't Wichelen word van geen ander meer gesproken dan van der noordscher volkeren gemeene kunst/ om tijdinge uit verre landen te doen komen/ in onbedenkelijken korten tyd; en van geen Tovery so seer/ als van de kunst om sich onquetsbaar voor het lood of staal te maken in den krijg. Ik sal het een na 't ander in 't gemeen/ en een besonder uitgenomen proefstuk van elk slagh hier ondersoeken.

§. 2. Het eerste sal ik seggen met de woorden Olaus Magnus Hist. sept. l. III. c. 18. ende uit hem Godelman in sijn boek *de Magis & Veneficis*, *lib.* c, 6. §. 8. uit het Latijn vertaald. De noorder Lappen, seit hy/ so wanneer een vreemdeling begeert te weten, in wat wat staat de sijnen sich te huis bevinden: die sullen maken dat hy sulx in 24. uren wete, al waren sy 300. mylen van de plaats; aldus. De Toveraar, met de gewoonlike gebeerden en omstandigheden sijne goden aangesproken hebbende, valt schielik neder: en beswymt, niet anders dan of hy gestorven, en de ziel van 't lichaam afgescheiden ware. VVant men gansch gene ademinge, of levendig gevoelen of beweginge in hem meer verneemen kan. Maar daar moeten altyd enige by zijn, die dat lichaam, so als leevenloos ter aarde neergestort, bewaren: so niet, so neemt de Duivel 't wech. Na 24. uren tyds de geest in 't lichaam wederkeerende: so komt hy als uit enen diepen slaap, al suchtende wederom tot hem selve, als of 't hy uit den dood verresen ware. Aldus hersteld, so geeft hy antwoord op het gene datmen vraagt; en tot versekeringe meld hy iets, dat in het huis of by de vrienden van den genen die hem vraagt besonders is. Dat dit in waarheid so gelegen is, (seit Godelmannus) heb ik onlangs noch vernomen, van den seer geleerden en bescheidenen heer M. Jan Korfijn, voornamen borger binnen Rostok; die met den edelen heere Kristiaan Friese koningliken Deenschen Stedehouder over Norwegen, enen tydlang in die noordsche landen heeft verkeerd. Ik konde uit Olaus Magnus meer verhalen/ maar met geen meerder geloofweerdigheid: derhalven laat ons dit slechs overleggen/ wat daar af te maken zy.

§. 3. Dat swymelen en nedervallen van die menschen even eens als doden/

den / kan natuurlik en door konst alſo geſchieden ; gelijk te ſien is uit het antwoord der geleerden van de hoge ſchool tot Montpellier, op de 4. en 5. vrage in 't XI. hoofdſtuk van dit IV. boek verhaald. De tijd van effen 24. uren denk ik niet dat altijd effen uit komt / of het is ten naaſten by alſo. De woorden der beleſing en zijn maar doekjes voor het bloeden / ende hebben aan hen ſelven geene kraght. Maar dat die menſchen waarlik iets verneemen in dien ſtaat / als of de ziele uit het lichaam en op reiſe ware / na de plaats van waar die tijdinge gehaald moet worden : is 't gene ik plat uit ontkenne / als volſtrekt onmogelijk en met eenen ongerijmd. Onmogelijk : alſo de Ziele ſonder lichaam geen lichamelike dingen aandoen noch gewaar kan worden ; noch enig denkbeeld hebben van iets dat haar nooit te voren door het lichaam was vertoond / of in de herſens de gedaante daar van ingedrukt. Indienſe dan iet ſeggen dat bevonden word alſo te zijn ; te weten dit of dat van 't huis of huisgeſin / of van 't geſlaght des genen die hem vraagt : dat hebben ſy veel licht (ſo als de konſt van deſe menſchen is) en ongemerkt voorafvernomen / eer hy deſe boodſchap op ſich nam. De tijdingē die ſy verhalen / verſchillen hen niet of ſe waar of valſch / dat is van hen waarſchijnelik verſonnen zy : als ſy hun geld vaſt krijgen / en eer 't bedrogh niet aan den dagh komt voor de man zy t' huis gekomen die van hem bedrogen is ; en volgens dien de wegh te verre om hen na te lopen of voor reght te roepen.

§. 4. Het is ook ongerijmd / dat 's menſchen ziel / om iet lichamelijx gewaar te wordē ſich van haar lichaam ſcheid / dat ſy daar toe van nodē heeft. Of is 't om ſo veel ſpoediger te konnen reiſen : wat zijn 't voor geeſten / deſe zielen / datſe ſich van plaats tot plaats begeven ; daar de plaats een eigenſchap des lichaams is ? So dat geſchied / om ſich daar te vereenigen met ſulken lichaam / als ſy dan gebruiken om de vereiſchte tijdinge gewaar te worden : ſo vraag ik waar den Duivel ſulke grote maght en kraght van daan gekomen zy / die nooit van God den Schepper ſelf gebruikt is / voor ſo veel als wy of uit de Schrift of door de onderbindinge verneemen konnen. En dus is deſe ongerijmdheid ook onmogelikheid met een. Gelijk het mede d' ongerijmdheid ſelf is / dat de Duivel 't lichaam wech ſal halen / ſo 't niet bewaard en word ; en de ziele ondertuſſchen uit het lichaam wechvoert daar hy wil : of dat hem ook der menſchen tegenwoordigheid kan hinderen van iets te doen / terwijl hy doet al wat hy wil met deſen menſche die daar ligt voor dood. Als of hy 't hem ook niet en ſoude konnen ſeggen / dat is / ingeven ; ſo wel als ſijne ziel verVoeren / om ter afgelegene plaatſe te vernemen wat daar omgaat. Hy voert doch dagelijx / alſo men ſeit / de hexen door de lucht : wat hindert hem / dat hy 't in deſen ook niet doet ?

§. 5. Belangende 't bewijs uit het getuigenis van dien Roſtokker borger : 't is voor my al te groten ſake / om op 't ſeggen van maar een getuige aan te nemen / ende weet ook ſulk een Reghtsgeleerde als deſelve Godelmannus is / ſo wel als enig Godgeleerde / dat alle waarheid op den mond van twee

of drie getuigen rust / op 't minst: en datter saken zijn veel kleinder van belang dan dese / daar na den eisch der Reghten van verscheidene landen een veel groter aantal word vereischt; gelijk in Friesland seven tot een Testament; om te verseekeren / dat de testateur by goed gebruik van sinnen en verstande was. Hoe veel te meer daar men getuigt/dat iemant t' eenemaal beroofd van sinnen en gevoelen / nochtans verstaat ende verneemt wat 300. mijlen van daar gebeurt? Ook seit die borger niet / of hy het self gesien en so bevonden heeft: maar al 't bewijs is / dat hy enen tijdlang in die landen heeft verkeerd. Of dat was met des Konings stedehouder / of met iemant anders: sulx doet ter sake niet; die konde sich so licht bedriegen laten als een ander. Maar soude hy 't niet seggen / so hy 't self gesien en ondervonden hadde? Ik achte datmen sulx wel buiten twijfel stellen magh: derhalven om dat hy het niet en seit / so moet ik denken dat hy 't self niet heeft gesien.

§. 6. Olaus Magnus / welbekende historyschrijver van de noordsche volkeren/besteed sijn derde boek geheel aan diergelijke vertellingen; dewelke wel in acht genomen niet anders en bewijsen / dan dat hy self seer lichtgelovig en met eene bygelovig is geweest: also hy meest vertelt het gene lang voorleden is/en daar hy self geen ondervindinge van heeft; maar geeft het blotelik op als 't in die landē word geloofd. Doch hoe gereed die menschē zijn om al wat wonders en besonders in 't natuurlijk word bespeurd/de Toverye toe te schrijvē/dat maghmen onder anderen uit dit exempel sien. In Oostergotland (seit hy in het 19. hoofdst.) is een groot meir van versch water, genaamd Veten; daarin leit een lustig en langwerpig eiland, met twee kerken: onder welker eene is een hol, door ene lange kromte in te gaan, van onmetelike diepte. Geen andere menschen dan die door ene ydele niewsgierigheid en roem gedreven worden, begeven sich daar in; met brandende lanteernen, en een kluwen garen, om 't pad wederom te vinden daar sy in gekomen zijn. Dus verre magh het waar zijn; maar nu gaat de fabel aan. Want dit is al te doen, om enen Tovenaar, die Gilbert heette, daar te sien; door tovery, (waar uit sijn ongeluk ontstaan is) daar van oude tijden af verwonnen en gebonden van Katyllus, sijnen eigenen leermeester, wanneer hy tegen hem den baas begon te spelen. Dit soude dus te werk gesteld zyn, dat een klein stoxken met sekere Russische en Gottischs letteren of teikenen besneden, hem van den meester toegeworpen, en door den selven Gilbert opgenomen wierd: waarop hy aanstonds vast en onbeweeglijk bleef: in voegen dat hy 't stoxken met de tanden niet los krygen konde, als offe met de allertaaiste lym vast kleefden, nocht enen voet versetten konde, so vast als hy door meesters loosheid daar gehouden wierd. Al is 't nu datter menigte van reukelose geesten met veel verwonderinge henen gaan, om dit te sien: so dervense nochtans, vermits den stank en schadelike dampen van het hol, so na niet komen, om door verstoppinge des adems en toesluitinge der mage niet verstikt te worden. Indien daar niemant ooit gekomen is / wie is er dan van daan gekomen / die desen wonderlik gevangenen gesien heeft / en 't voorschrevene

daar

daar af verteld? Maar siet / hoe dom en graag het volk is / om al 't gene minst geloofl ijk is self met gevaar huns leevens te geloven. Waarom sy ook met redenen daar niet zijn af te brengen; maar met geweld van wetten en van straffen wederhouden worden / om niet hen self door bygelovige niewsgierigheid dus om den hals te brengen. Sy worden, seit hy/door dijken en dammen der inwoonders gekeerd, als dulle menschen, die moedwillens in 't gevaar lopen, en daar sy nooit weder uit souden raken. Ook is er straffe op gesteld, als op sodanige die sich self om 't leven brengen; so iemant die dit weet, d' onkundigen verlokt of verleid, om die vertoninge te sien.

§. 7. Die Tovery dewelke in het doen bestaat / om ietwes uit te werken / word meest beroemd in 't stuk der Wapensalve / en der Passawsche konst / also genaamd /, om datse daar geseid word eerst ontstaan te zijn / waar door de menschen seggen datse hard of vast zijn / en onquetsbaar tegen allerley geweer. Doch tusschen 't een en 't ander is groot onderscheid. Want van de Wapensalve soud ik konnen toestaan datse waarlik iet kan doen; maar van 't hard maken niet met al. Maar 't gene ik segge dat die salve mogelik wel iets kan doen / dat strek ik niet so verre alsmen wil / noch tot den Duivel uit: sy doet / mijns oordeels niet al watmen daar van seit; en 't gene sy dan waarlik doet / dat moet natuurlijk zyn.

§. 8. Doch van die Salve heb ik tweederley te seggen: so als voornamelik van Paracelsus word geleerd / en so als Digby daar van spreekt. Dat van den eersten word van Porta in sijn boek genaamd Magia naturalis *lib. VIII. cap.* 12. also beschreven / datse van den selven aan den Keiser Maximiliaan vereerd is; diese ook besocht, en al sijn leven lang in grote achtinge gehouden heeft: ende is my, seit Porta / door enen edelman van 't hof medegedeeld. Indien 't geweer dat iemant gequetst heeft, of een hout genet in 't bloed des gequetsten by de hand is; so sal de sieke, schoon verre van daar zijnde, evenwel genesen. De stoffen en bereidinge deser salve beschrijft hy daar aldus. Neemt van 't mosch gegroeid in een doodshoofd, en van menschen vett, elx 2. onssen; mommie en menschen bloed elx ene halve onsse; lyn-olye, terpentyn en armenische aarde, elx eene onsse. Stampt het tsamen in een mortier; bewaart het in een eng en langwerpig aarden vat: doopt het geweer in dese salve, en laat het so. De gequetste wassche 's morgens de wonde met sijn eigen water, sonder iets meer daar op te doen; en verbinde so deselve: dewelke sonder enige pyne dus toeheelen sal. Noch meer heeft er Sennertus / door Jonktijs vertaald / uit Crollius en andere schrijvers bygevoegd; en segt er na derselver meininge verder af / dat het drie dingen zyn, dewelke door die salve sulken wonderlike uitkomst voortbrengen. Voor eerst de neiginge der Nature; ten anderen d' invloeijinge der hemelsche lichamen, hunne werkingen door de Elementen voltooijende; ten derden de balsem, die met ene heelende kraght begaafd zynde, enen iegeliken mensche natuurliker wyse is ingestort. Door middel deser salve worden alle wonden genesen, met wat geweer, slagh, worp, of aan wien ook ge-

geven: (alfo nochtans, dat de zenuwen, flaghaderen, en de drie hoofdingewanden moeten onbefchadigd zyn) fo flechs 't geweer kan bekomen worden; al ware 't ook dat de gequetste vele mylen van ons moghte afgefcheiden zyn. enf.

§. 8. Ik laat de geneeskundigen betwisten / wat kraght natuurlijk in die salve zy / dus toegesteld en dus gebruikt: gelovende alleenlik dat verscheidene dingen daar in niet geheelik te verwerpen / en nochtans alle niet aanneemelijk en zijn. Doch daar en komt het niet op aan: maar of 't vermoeden van bedrogh of werkinge des Duivels hier ook plaats magh hebben. Want sommige der genen die dit middel tegenspreken / als natuurlik werkende / en nochtans die werkinge gelovende / besluiten dat hier dat verbond des Duivels onder speelt; daar ik in 't III. boek van aangewesen hebbe / hoe het tegen alle reden / en ook buiten ende tegen de Schrifture strydig is. Gelijk ook / dat de Duivel doch die maght noch kraght niet heeft. En schoon hy haddese; so konden alle dese menschen / die alsulke middelen gebruiken ofte voorschrijven / in geen verbond zijn met den Duivel; daar sy geen gedachten van en hebben: also sy steunen op natuurlike oorsaken / daar af sy reden geven / en op de ondervindinge / de beste meesterschе der Artsenyen. So die 't bevestigt / so maghmen wel besluiten dat het in de kraghten der Nature zy sulx uit te werken / al weten wy niet hoe: gemerkt ons menigte van dingen tot op heden onbekend zijn / ende word noch dagelijx ontdekt het gene lang verborgen was. Die d' eerste zijn geweest / geneesmiddelen te werk te stellen / die hadden 't uit de ondervindinge; en sochten naderhand de reden / om na mate van derselver aart en werkinge ook diergelijke meer te vinden en te openbaren

§ 9. Doch laat ons den heer Digby horen / die met veel minder omslagh heeft genesen d' alderswaarste wonden / sonder die te raken of daar by te zijn. Sekeren heer Houwel waren in het scheiden van twee sijner vrienden die te samen vochten / alle zenuwen / aderen / spieren in 't binnenste sijner hand doorsneeden. Deselve wierd door Digby dus genesen. Ik verfocht (seit hy) enige ftof of lynwaad, aan 't welk enig bloed van fijne wonde moghte zijn. So ftond hy doe om den band van d' eerfte verbindinge: en onderwylen eifchte ik een bekken met water, als of ik myne handen woude waffchen; en neemende een hand vol poeder van Vitriool, 't welk ik in een koffertje hield, dede dat aanftonds in het water fmelten; en de band my gebraght zynde, ftak dien bebloed daar in. De heer Houwel ondertuffchen praat houdende met enen edelman, in enen hoek van myne kamer, fonder op myn doen gelett te hebben, wierd grotelijx ontfteld: dies ik hem vraagde wat hem over quam? Ik weet niet; feit hy: maar 't is als of een natt en koud fervett om myne hand geflagen ware, 't welk my heeft benomen alle d' ontftekinge die ik gevoelde. Dewyle U E. dan, feide ik wederom, alreeds ene goede werkinge van myne geneesmiddelen gevoelt: fo foude ik u raden, alle de plaafteren te laten afdoen, en de wonde alleenlik fuiver, en in middelmatigen ftaat van hitte en koude te bewaren. Dit wierd aanftonds den hertoge

van Bukkingam geboodschapt, en korts daar na den Koning: (dese was Karel de I.) dewelke beide seer niewsgierig waren om te weten het gevolg van saken. Na den middagh trok ik den band uit het water, en sette dien te drogen voor een groot vuur. Nauwelijx was die droog tot welken einde het noodsakelijk was dat deselve seer heet wierd) of de dienaar van den heer Houwel quam my seggen, dat sijn heer tsedert enigen tijd meer pijne gevoelde dan ooit, ende noch groter; met so grote ontsteekinge, als of sijne hand op gloeyende kolen lage. Ik antwoordde, dat hoewel sulx nu also gebeurden, dat hy echter moed moest houden: dat ik d'oorsaak van de pyn wel wiste, en daar in wel soude voorsien; in voegen dat sijn heer van die pyne soude verlost zijn, eer hy by hem wesen soude. Maar indien het anders ware, dat hy 't my moest komen seggen. Daar op stak ik den band wederom in 't vitriool-water: waar op de pyne overging, en hy in 5. of 6. dagen genesen was.

§. 10 Dit van den selven Digby opentlik also verhaald in sijne Oratie aan d' universiteit van Montpellier / als aan het hof des konings van Engelland gebeurd / ende also onloochenbaar: beneffens noch veel andere proeven / als bekend: so staat insonderheid te letten op de redenen die hy daar geeft / en die niet anders dan natuurlijk zijn. En om in 't kort te seggen ('t zijn wederom de woorden van den Ridder) waar uit dit wonder voortkomt; en daar af redenen te geven na mijn vermogen: so staat te weten, eerstelik de verdere omstandigheden deser maniere van geneesinge, en ten tweden de natuurlike eigenschappen van het bloed, het water, vitriool en vuur. 't Verhaal daar van is al te lang om hier nu in te voegen: dan hy seit daar na: men sal buiten twijfel dese wyse van geneesinge onmogelijk achten, dewijl men de reden niet en kan verstaan, hoe aan de wonde gevoeld kan worden het gene aan het bloed buiten de wonde, door middel van het Vitriool, geschied. Nochtans de ervarentheid geeft ons meer waarheid dan de reden: die ons doet sien, en volgens dien verplight ook te bekennen, al moest de Reden daar voor stille staan, dat de magneetsteen onder ene tafel ofte bank bewogen of gedraaid, ook doet bewegen ende draayen 't vylsel van het yser datmen op deselve tafel heeft gelegd. Hebt in uwe hand of mond een stuk gouds; ende raakt met uwe andere hand, of toon van uwen voet aan quiksilver: so sal het goud daar van wit worden. Hier heeft de Leser nu maar na te sien het II. hoofdstuk van dit boek / in welken so uit Digby als uit andere betraghtingen de reden van 't geheim in de Nature is ontdekt / waar onder Digby ook besonderlik word aangehaald. So zijn dit altemaal dan dingen die natuurlik sonder d' allerminste toverye so geschieden konnen: al is 't dat ook geleerde mannen die de kraghten der Nature al te weinig / en den Duivel na gewoonte al te veel (ja alles / daar sy anders geenen raad toe sien) gewoon zijn toe te schryven: sich hier behelpē met dien uitvlught van gewaande Toverye; en al so voorname heeren / ja selfs Koningen en Vorsten daar aan schuldig maken.

§. 11. Dus verre spreek ik van geneesingen die waarlik worden uitgewerkt;

werkt; ten minsten alle niet en zijn te looghenen: nu volgt een middel dat natuurlik niet geschieden kan / en daarom ook (so als nu menigmaal getoond is) van den Duivel niet. Sodanig is 't datmen van menschen spreekt / die schoot en steek vry zijn. Daar van is het gemeen gevoelen / dat sich een mensche tegen allen aanstoot van swaarden en diergelijke wapenen (seit Sennertus) bevryden kan; alsmede tegen buskogels; invoegen dat sodanigen geweer, hunne huid in 't minste niet door boren kan: maar datse evenwel door stokken en kanonkogels verseerd, ja gedood konnen worden; ja seggen, datter enige deelen zijn, die niet onquetsbaar konnen gemaakt worden, en insonderheid de ogen. Daar beneffens word geseid, dat sommige niet alleen henselve, maar ook anderen also konnen borstweeren, en schootvry maken; datse door geene soorten van wapenen verseerd konnen worden: ja dat enige te wege konnen brengen, dat de boter door geen mes noch swaard noch byle kan doorsneden worden. Ten derden word ook noch geseid, dat iemant onweetende van enen anderen schootvry gemaakt kan worden.

§. 12. Belangende de wijse van hun doen en middelen die sy gebruiken; 't is onder anderen genoegh bekend, datter (als Sennertus verder seit) beeldekens en omhangselkens onder den man zijn, met verscheidene afbeeldsels en karacters betekend; ook, gelyk Apulejus schrijft, *ignorabiliter literata*, onkenbaarlik beschreven: dewelke van de soldaten om den hals gehangen, en aan 't lichaam gebonden worden, om sich onquetsbaar voor de wapenen te maken. Sommige schryven maar sodanige karacters op 't papier; 't welk sy aan 't lichaam hangen. Ik kenne enen man, dewelke verhaalde, hoe hy aan den hals van enen hond sodanig briefken hebbende gehangen, denselven door ene geladene handbusse, van naby afgeschoten zynde, met den kogel wel getroffen, maar in 't minste niet beschadigd hadde. Daar zynder die sodanige briefkens inslikken. Daarna beschrijft hy 't maken van die dingen wat besonderliker / in deser voegen. Op middernacht van 's Heeren geboorte worden dese letteren, J. N. R. J. (dat is Jesus Nazarener, *Rex Judaeorum*, Koning der Joden) geschreven in maagdeperkement: sodanig blad in ballekens, gemaakt uit enen klomp terwendeeg, besloten, en heimelik op het autaar versteken; daar over op verscheidene tyden dan drie Missen zyn te doen. Een deser ballekens, met sekere gebedekens des morgens doorgeslikt, sal op dien dagh den mensche die dat heeft gedaan onquetsbaar maken. Een tweede middel vind hy dus beschreven. Des Vrydaghs voor der Sonnen opgang, van 't bekkeneel eens opgehangenen, of die door 't rad gedood is, het mosch afgeschrapt, met sekere gebedekens daar by, en so in 't kleed versteken, en onder sijnen slinkeren arm gedragen: dat sal den mensch onquetsbaar maken. Nu noch een derde. Daar zynder die hunne huid opsnyden, en sulke briefjes of iet anders in de wonde verbergen; die sy daarna toeheelen. En buiten twyfel zyn den krijgsluiden verscheidene sodanige manieren overal bekend, die 't my niet lust naawkeuriglik te ondersoeken.

§. 13. Den

§. 13. Den oorsprong deser konste segt hy uit het heirleger geweest te zijn/dat om Patsaw vergaderd/in't jaar 1611 gevalle in Boheme/de hoofdstad Praga ingenomen heeft; waar van sy de Passawsche konste zy genaamd. Maar als hy komt tot ondersoek der redenen / waar door deselve werksaam zy: so, seit hy/ stellense voor eerst d'ervarentheid; en brengen self ook grote mannen, prinssen ende helden by, die door hunne eigene ondervindinge bewaarheid hebben, dat iemant sich in sulker voegen voor alle soort van wapenen onquetsbaar maken kan. Ten anderen so trekken sommige de kraght en oorsaak uit de Sterren: waarom sy ook bevelen, datmen sulke tekentjes en omhangseltjes op sekeren tsamenloop derselven maken sal. Maar sekerlik, wat ons belangt, (hier volgt sijn eigen oordeel nu met een) wy willen niet ontkennen, dat die dingen so in 't werk gesteld, en selfs van grote mannen ook bedreven worden. Maar ons geschil is nu, of sulx natuurlik in sijn werk magh gaan; en of het godlijk en geoorloofd zy, dat sich een Kristen op die wijse sal onquetsbaar maken: dan of al 't gene in desen word gepleegd, spruit uit ene duivelsche toverkraght, en een verbond met hem; en om dies wille ongeoorloofd zy?

§. 14. Men heeft sich niet seer te verwonderen / hoe hy de vrage dus komt voor te stellen: nadien dat in mijn I. boek XXII. §. 14/ of 16. is getoond / hoe hy in dat gemeen gevoelen van dat sinneloos versiersel is des Duivelschen Verbonds; 't welk hy so duidelik beschrijft / als of hy self daar over mede hadde gestaan. Dat dan vervallen zijnde door de Reden en de Schrift/ als voren II. III. XI. XII. is getoond: so is die vrage platt uit nodeloos/en daar en boven ongerijmd. Met reden gaat hy evenwel voorby het gene andersins voor ene vrage konde strekken: te weten / of alsulke kraght in die karakters zy; en in de vordere omstandigheden / van dagh of uur / of invloed van de sterren / of diergelijke. Want sulke dingen niet dan beuselingen zijn / en in 't gemeen by Kristenen verworpen waren; gelijk dat van het voter en de Misse by de Protestanten. Maar 't gene moest gevraagd zijn / slaat hy over: ja stemt met duidelike woorden toe het gene ik rond uit ontkenne; te weten / dat die dingen waarlik so geschieden / daar doch ter weereld geen bewijs van is. Daar hy ook self geen af heeft bygebraght/ waarop hy steunen magh: also de man van wien hy meld dat hy den hond onquetsbaar had geschoten / hem slechs dat so verteld heeft; maar hy 't selve niet gesien.

§. 15. Ik segge dan / dat ik van tweederhande blijk magh spreken der valscheid van dit so gemeen gevoelen: d'onmogelikheid en tegenstrijdigheid der sake so als die beschreven word / en vaste proeven van de valscheid of 't bedrogh. Het eerste meen ik dat elk een die sijn verstand gebruikt behoort te sien: also 't onmogelijk geacht moet worden/dat's menschen leden week en buigsaam blijvende / en so bewogen in de gansche handeling als van nature; nochtans onquetsbaar wesen souden. Sy moesten waarlik hard / en gansch onbuigsaam zijn / indiense niet te quetsen zijn: en oversulx dan mede onbequaam om sich in 't werk des oorlogs / in het vechten/

gaan en keeren / en behandelen van hun geweer in 't minste te bewegen. De natuur moet sich veranderen / van vleesch en been/van senuwen / van aderen en spieren / van bloed en leevendige geesten; die alle t' samen tot de beweeginge van noden zijn: of so die blijft / so is 't onmogelijk / dat ieder van deselve ook niet gelykerwijse/van een ieder lichaam dat daar aan komt/ aangedaan sal worden. 't Is God alleen die het natuurlijk werken afkeeren of te rugge houden kan; die ook alleen de meester is van de beweeginge dewelke in een ieder lichaam van de weereld is.

§. 16. Ten anderen so kan ook 't onderscheid der leden/die onquetsbaar worden en die quetsbaar blijven / noch van 't gereedschap dat hen quetsen of niet quetsen kan / geensins bestaan. Het eerste niet / om redenen / dat ieder lid uit een of meer van sulken stof of deelen is bestaande als geseid is: en derhalven / schoon daar reden zy / waarom 't een lid veel lichter dan het ander word gequetst; sy moeten echter alle / om deselfde reden / quetsbaar zijn; dewijle sy de oorsaak van de quetsbaarheid ontwyfelik ook in henselve hebben. En 't ander is ook lichtelik te merken uit die reden / dat de kraghtigste beweeginge de meeste quetsinge moet maken: en dat die van het scherp en van 't geschutt genoegsaam voor de kraghtigste in desen deele in 't gemeen bekend is; en derhalven in den oorlog als sodanig word gebruikt. Dat iemants lichaam dan door enen vall of stoot beschadigd worden/en voor het vuur en staal onquetsbaar wesen sal/is sulken sinneloosen vond / dat ik verwonderd sta / hoe by geleerde mannen daar op niet en is gedacht. Met reght is echter van Sennertus ook verworpen/ 't gene word gesegd / dat iemant een van die voorschreven middelen gebruikende / daarmede enen anderen die daar van geen gebruik heeft/soude konnen voordeel doen. Niet om die reden evenwel/ dat de Natuur hare kraght niet op een ander lichaam soude konnen overbrengen; waar op verscheidene bedenkingen te maken zijn: maar om dat dese kraght geheelik in haar selven niets met allen / dan maar een herssenloos verdichtsel is.

§. 17. Het word vervolgens redenmatig / ende echter nodeloos van hem betwist / dat dese kraght of in de letteren en tekenen / of in den tsamenloop en invloed van de sterren soude konnen zijn: also het eerst moest blijken dat het ooit geschied zy 't gene aan die kraght word toegeschreven. Want al is 't dat dese konst by vele lichtgelovigen en bygelovigen so vast als Evangely word geloofd / so sal de man noch eerst geboren worden die daar van blijk sal tonen. 't Ontbreekt aan geen gemeenen roep noch ernstige versekeringe van velen / die sich beroemen het te konnen doen of; ten minsten andere te kennen die het konnen / en die waarlik so gesteld zijn. Maar daar en komt niet een ten voorschijn die de proef kan houden/of bestaan ders klaar en onweersprekelik te tonen dat hy hard is; immers niet in sulker voegen / dat het geen bedrogh en zy. Want wat aangaat de maniere van sich tegen enen koegel te voorsien; so gy hen toelaat self het roer te laden / so sal 't gebeuren konnen datse 't doen. Te weten / 't is bekend / dat een muskett of pistool wel met twee koegels is te laden in dier voegen / dat de voor-

voorste niet hard aan komt / om het weinig kruit dat tusschen beiden is; en d' achterste de kraght verliest / om los te gaan; en daarom van den anderen niet eens vernomen word. Maar laad gy self het schietgeweer / so als 't behoort; en siet als 't op een schieten aankomt / of die man / die sich beroemt wel hard of vast te zijn / u vast sal staan. Of laat hem bloot staan met die deelen van sijn lijf / die alsmen seit onquetsbaar zijn te maken; dat gy de keur hebt om hem 't mes te setten daar gy wilt: voorseker sal 't hem gaan gelijk 't hier onlangs is gebeurd. Want seker hoogduitsch officier / na weddinge dat hy betonen soude hard te zijn / sijne vlakke hand op de tafel leggende / daar d' ander 't punt van 't mes op sette tusschen twee vingeren; terwijl hy mogelijk bedacht was door behendigheid 't mes te doen schampen: so hoedde hy sich voor den tweeden niet / die hem van achteren / so haast het mes de hand maar raakte / met enen hamer daar op klopte / en so de hand gequetst en bloedende aan de tafel vast nagelde. Des hy behalven sijne schade door 't verwedden van syn geld / dat beiderzijds voorasf betaald was / noch te schande raakte; schoon sijne makkers hem in 't eerste hadden helpen sweeren / dat hy vast was; geensins vermoedende dat hunne woorden in dien sin noch waar te maken waren. Want doe men sijne hand so met dat mes gespijkerd hadde aan de tafel / doe was hy vast.

XIX. HOOFDSTUK.

Den uitgang van de kinderen tot Hamelen, en de geest van Zacharias poolschen vryer, staan op eenerleye hoogte van geloofweerdigheid.

§. 1. Nu wil ik komen tot besondere vertellingen / of liever konstiglik verdichte fabelen: van welken eertijds of ook onlangs noch veel werk gemaakt is / als of 't seer kraghtige bewysen waren van de maght des Duivels / die ik na mijn vermogen wil te niete doen. De eerste sullen zyn van Spokery; en twee daar van de plaats van dit kapittel vullen. Het eerste plagh voor desen groot gerught te maken / maar word op heden weinig meer geloofd: het ander is wel niet so seer bekend / maar echter verscher van geheugen; en ook bevestigd niet van paapsche schryvers als het eerste / maar van protestantsche. 't Welk wel een klaar bewijs is / ginder van d'onsekerheid om iets te bouwē op een algemeen gerught / het welk door oudheid metter tyd verdwijnt; en hier van grote swakheid somtyds onser eigene geleerden / die so lichtgelovig zijn dat sy onmogelike dingen voor waarachtig houden. Maar dese twee exempelen zijn wonder strydig 't eene tegen 't ander: twee Duivels / d'een den meester speelende / en menigte van kinderen in ballingschap vervoerende; en d' ander self gevangen / uitgebroken / en hervangen / somen het geloven magh. Ik sal dan die vertellingen de eene na de andere verhalen en verhandelen.

§. 2. In

§. 2. In d'eerste sal mijn oude meester Schokius mijn leidsman zijn/ so wel in 't ondersoek als in 't vertellen van d'historie / indiense desen naam verdient. In sijn latijnsch boexken/dat hy noemt Fabula Hamelensis, verhaalt hy 't ons eerst uit Wierus; daarna breeder uit Erichius / op desen sin. Iets wonders boven wonder is gebeurd tot Hamelen, in Nedersaxen, aan den Weser; waarvan de historie dusdanig is. Wanneer d' inwoonders in dat jaar ('t Was 1284) met menigten van muisen en ratten gequeld waren, tot so verre, dat byna geen vrught of koren onbeschadigd bleef; en oversulx verscheidene op allerleye wijse bedacht waren om dese plage wech te nemen: so quam onderwijlen schielik een vreemd man van vervaarlike grootte ten voorschijn; die voor een stuk gelds, so alsmen met hem verdragen soude, aannam, alle muisen in die gansche streek aanstonds wech te nemen. So geseid, so gedaan: het loon bedongen zijnde, haalt de voorseide man uit sijne tassche, die hy op de zijde hadde, ene fleuit; en daar op speelende, so quamen alle muisen uit alle hoeken van de huisen, daken, leusels, vloeren, met geheele benden voor den dagh, en volgden desen ongewonen fleuitspeelder tot aan de Weser toe; alwaar hy sijne klederen opschortende inging, en de muisen, hem gelijkelik volgende, verdronken. De saken dus besteld hebbende, so komt de man om sijn bedongen geld; maar vond de de borgers ongenegen om het hem te tellen. Des hy aan 't kyven hen bestond te dreigen, dat hy hem self veel duurder lonen soude, sose niet betaalden. Sy lachten hem wat uit. Dies hy des anderen daags op den middagh als een jager wederom verschenen, met vervaarlike gedaante, ende enen purperen hoed van vreemd fatsoen: speelde op ene andere fleuit, seer veel verscheiden van de eerste: waarop hem t'eener stond gevolgd zijn alle kinderen der gansche stad van vier tot 12, jaren oud. Nu is daar buiten seker hol in enen berg; daar braght die jager alle dese kinders in. Ende is na desen geen van allen wederom verschenen; noch ooit vernomen, hoe 't met de kinderen gegaan zy, of waar datse gebleven zijn. Om dit wonderlijk voorval heeftmen tsedert door de gansche stad, dies tijds van hare kinderen aldus beroofd, tot desen dagh toe het gebruik, de jaren so te schrijven; *na onser kinderen uitgang*. Ik ben self ook in die stad geweest: hebbe den berg gesien, en d'historie in 't klein geschilderd daar in de kerk met grote verwondering gesien. De vraag is, wat kraghtiger fleuitspel dit geweest magh zijn? Ik antwoorde, dat het buiten twyfel een Duivel zy geweest, die onder Gods verborgen oordeel de kinderen aldus betoverd, ende na een ander land vervoerd heeft. Want de Sevenbergsche Tydboeken melden, dat ontrent dien tyd enige kinderen van onbekende tale schielik aldaar aangekomen zyn; ende sich daar nedersettende, deselve tale hebben voortgeteeld; sulx dat op heden anders niet dan Saxisch Hoogduitsch in dat land gesproken word.

§. 3. 't Bewijs van waarheid is dan eerst dat glas daar in de kerk/ daar die histori in geschilderd is/ met dese overgeblevene letters daar onder staande.

AM

AM DAGE JOHANNES VARIE UNDE
UND PA-LI DORCH
SINT BINNEN ALLDRLEI GE
HAMMELEN GE DEN KOPPEN
BAREN THOK Anno 1571.

Koppen is de name van den berg daar de kinders ingingen. Het tweede / dat ook aan de niewe poorte / so genaamd / hoewel nu over honderd jaren oud na 't seggen van den self den Erich dese verssen staan.

Centum ter denos cum magus ab urbe puellos
Duxerat ante annos CCLXXII. condita porta fuit.

'tWas tweemaal honderd jaar, noch twee, en tienmaal seven,
Wanneermen dese poort heeft d' eerstemaal verheven;
Na dat een toveraar onse ouders had geloerd,
En teffens dertienmaal tien kinderen ontvoerd.

Het derde steunsel geven hem de volgende latijnsche rymversen die in het klooster van St. Bonifacius / so als hy seit / te lesen staan.

Post duo CC. mille, post octuginta quaterque
Annus hic est ille, quo languet sexus uterque,
Orbantis pueros centum triginta, Johannis
Et Pauli caros Hamelenses, non sine damnis.
Fatur ut omnis, eos vivos Calvaria sorpsit.
Christe tuere tuos, ne tam mala res quibus obsit.

Twaalf honderd tachtentig, en noch vier jaren meer,
Lagh mans en vrouwen hier de moed geheel ter neer:
Vermits hun kinderen wel dertig boven honderd,
Ten dage van Sint Jan en Paul, ('t gene elk verwondert)
Hen zyn ontroofd, en in den Koppenberg vergaan.
Heer Christus, hoed uw volk, dat niemant dit magh schaan!

Dit zijn dan de bewijsen deser historie / die wy nu gaan overwegen.

§. 4. Ik late voor den Leser 't ondersoek en oordeel van de redenen / die de voorseide heer Martinus Schokius daar tegen inbrengt: achtende alhier genoegh te zijn / dat geen vertellinge voor waar is aan te nemen dan op bewijs. Hoedanig dat moet zijn / is hier de plaats ook niet om uit te leggen; maar wel om aan te wijsen / dat het bewijs niet goed is 't gene voor dit stuk is by gebraght. Want om van achteren eens op te nemen / so als de order hier best vallen wil; so 't waar is dat daar in een klooster sulk te lesen staat / bewijst dat slechs / dat het ten tijde als dat schrift gemaakt wierd by de monniken geloofd wierd / die de grootste fabel dichters zijn geweest (en sonderlinge in die tijden voor de Reformatie) daar ooit de Weereld van beladen was. Daar staat ook niet by aangeteekend / hoe oud dat kloosterschrift magh zijn. 't Veers van twee regelen is aan die poort gesteld / gelijk de eigene woorden mede brengen 272. jaren na den tijd dat het gebeurd zijn soude; doch geen bewijs daar by / dat het in waarheid zo gebeurd. Die oude letters in 't gebroken glasschrift gesteld 1571. betoonen

mede dat d'historie doe al 288. jaar verleden was. Derhalven geeft dit alles anders geen bewijs / dan dat de menschen doe in dat gelove waren / wanneer die schriften in dat glas / en aan die poort en in dat klooster zijn gesteld geweest. Aleven eens als die twee bekkens met het schrift daar onder tot Loosduinen / tot bewijs dat 1276. (en also 8. jaren slechs voor dit bedrijf tot Hamelen) 365. kinderen van eender draght daar in gedoopt geweest zijn. Welke fabel door den waarheidlievenden Simon van Leewen in sijn Oud Batavien genoegsaam is ontdekt en wederleid. De koster seit / dat d'eene bekken is gestolen / en een ander in de plaats.

§. 5. 't Is daar en tegen seer bedenkelijk / dat geen historischrijver van dien tijd het allerminste daar van rept; niet tegenstaande dat sy sich niet eens ontsien de grofste fabelen te schrijven / en over saken van gansch geen belang, daar dit sulk een merkweerdig stuk geweest zijn soude als ergens in historien te lesen is. De Kolmarsche Kronijk / dewelke strekt tot op het jaar 1302. en also 18. jaren na dien tijd van 't Hamels voorgegeven wonder / schrijft daar van niet een woord: en meld nochtans / dat doe by Laufenberg so groten haan was / datter ene henne onder deur konde gaan; dat 1277 enige kamerhoeren binnē Gultz van de hoeren in het bosch verdreven wierdē dat 1283. (effen een jaar voor der kinderen gewaanden uitgang) in der Elsaz op den 1. der maand Junius rijpe aardbesien / kerssen en erten verkocht; op 't jaar 1289. dat koning Rudolf te Basel ene kouw voor sijnen Papegaaj liet maken; en noch dat ergens de hennen eyeren met twee dopers legden. Wat dunkt u Leser / zijn 't geen seldsame wonderen? En souden sulke schrijvers wel verswegen hebben / so sulken grote sake ter selver tijd / en so naby gebeurd moghte zijn? Het boek genaamd *Fasciculus temporum*, dat is Bundelken der tyden, dat op het jaar 1464. uitloopt / en waarvan de schrijver Werner Roelvink van Laar na by Hamelen gewoond heeft, de grote Nederlandsche Kronijk in 't latijn eindigende 1474. Johan van Trittenheim abt van Spanheim / wiens eene Kronyk van Hirsgaw eindigt 1370 / en d'andere 1502. Johannes Nauclerus in sijne historien tot op 't jaar 1500. / Albert Krantz in sijne historie van Neder-Saxen / (daar Hamelen ook in begrepen is) vervolgd tot op het jaar 1510. niet een van allen / alhoewel volneerstige historischryvers / maakt van dat werk tot Hamelen het allerminst gewagh: noch Paulus Langius / noch ook Joannes Aventinus / noch Munsterus / niemant heeft er taal noch teken van. Uit desen dan bewijst deselve Schokius / dat de vertellinge onder de Legenden een gebroedsel van dien tijd / met reght gerekend word.

§. 5. Want ook so heeft deselve geenen schijn van waarheid; ja so weinig schijn / dat daar geen mogelikheid in is te sien. Ik wil niet seggen / dat my ongeloofelijk dunkt / so ene stad eens ongemeender wijse moght met muisen of met ander voos gedierte zijn geplaagd geweest / of ook sodanig een verdragh gemaakt konden hebben ('t en ware sijn verbaarlijk wesen hem verdacht moest maken) noch ook indien veellicht 't gepiep der fluite door 't gehoor 't gedierte kon verlokken; en daar na de kinderen met een

maar 't komt my achterna te lam en kreupel voor. Want so de kinderkens van 4. tot 12. jaren oud in sulk een stedeken 't getal van 130. uitmaakten/ en so het al te samen knechtjes waren gelyk 't latynsch woord *pueri* in die verhaalde schriften seggen wil: so is het vreemd/ hoe het die bysterc kaerel met de fleuit so passen konde, dat effen alle dese kleine knapē vry geweest zyn om op straat te lopen: dat niemant hen/ insonderheid ten minsten elk de sijnen/heeft in huis gehouden; dat gansch geen tegenstand gedaan is/ noch de poort gesloten. Of so de vrese dese borgers wederhouden heeft; hoe heeft deselve hen dan niet veel eer bewogen om den man sijn geld te geven? te meer also hy hen gewaarschoud hadde; en die hen dreiginge wel leerē konde/ wanneer sy alle hunne kinderkens hem dus sagen achter na lopen/ waar het heen soude willen. Of men sal mogen seggen/ dat sy altesamen dus betoverd zyn geweest: dan heb ik uit; want sulx geduurig voor te wenden/ sal geen einde hebben.

§. 6. Doch wil ik dan noch wel eens vragen/ hoe dit zy toegegaan/ dat dese kinderen twee honderd mylen verre onder d' aarde door/na Sevenbergen zyn geleid geweest: en datmen nooit so langen overdekten wegh vernomen heeft; noch enig schryver ooit gemeld/ dat die daarna door enige aardbevinge zy toegevallen en verstopt/ also deselve nergens meer te vinden is. Of heeft die toveraar/ dat is de Duivel door desselven dienst/ den wegh na by geopend/en hen op de aarde langs/ of door de lucht geboerd: hoe heeftse niemant dan gesien? Want dat de Duivel sightbaar lichaam kan onsightbaar maken/ is boven III. b. III. §. 16. al getoond. 't Is waar/dat Saxen seven steden ofte burghten/ met hunne onderhorige dorpē/in het land van Sevenburgen ook bewonē; waar van het desen name draagt: maar niet bekend wanneer sy daar gekomen zyn; al seit het Mr. Erich om dien tyd van Hamels kinderen uitgang ook gebeurd te zyn. Heeft hy dat self gelesen in des selvē lands kronyk: so heeft hy mede wel daar in gesien/dat Sevenburgē van drie volkeren bewoond is/Hungerschen/ Sikelers en Saxen; en dat also meer dan hoogduits in dat land gesprokē word. Maar datmer my toch segge/ hoe die kinders in dat vreemde land aan kost en onderhoud gekomen zyn; en hoe sy noch so jong/ de sprake van hun land behouden hebben; en wat al swarigheden meer in desen al te vinden zyn.

§. 7. 't Is daar en boven wel een niew artykel des Geloofs/ den Duivel tot Gods dienaar in 't vervoeren van de volkeren te maken; en dat in kristen tyd/ daar onder 't Heidendom ten tijde der gemeene volkverdeelinge/by Moses so sorgvuldig aangetekend Gen. 10. geen diergelijke word gemerkt. God voerde 't Joodsche volk door menschen hunner eigene afkomst; hy geleidese als ene kudde door de hand van Mose en Aaron na hun land: Psal. 77: 21. En soude hy de kristenen dus door den Duivel laten leiden? De Joden boven d' aarde langs/ door Zeen en Rivieren; en de kristenen dus onder d' aarde/ als door der hellen heen? Het volk van Israël bestond uit mannen/ vrouwen/ kinderen; de laatsten hadden steunsel aan hunne eigene ouders/ die hen in de wetten welke sy op wegh ontvingen/ onder-

wysen konden. Maar dese arme kinderen en hadden niemant van den Duivel: waar wil dit heen? Ten laatsten / siet wat meester Erich / zynde self een leeraar by de Protestanten / den protestantschen volkeren in Sevenburgen (want sodanig zijn de Neder-Saxen) dese vuile vlekk aanwijst/ dat sy een Duivels volk zijn/ so dat waar is/ dat sy van den Duivel derwaart zijn gevoerd: 't welk seer bequaame stoffe voor het Pausdom is.

§. 8. Van brieven die uit Hamelen na 't jaar van hunner kinderen uitgang gedaghtekend zijn/ heugt my gehoord te hebben mijnen vader seggen/ dat hy sulk enen eens in handen mijns grootvaders heeft gesien. Maar dat bewijst my de gewoonte niet: also het iemant/ dese fabel voor waarachtig houdende/ gedaan kan hebben voor hem selven; en heden / so als myne vrienden derwaarts henen woonende / altoos sodanigen gewoonte niet bekend is / noch dese wonderlike uitgang hunder kinderen voor hoger dan een fabel meer gerekend word. So veel heeft dan Magister Erich met sijn schryven uitgewerkt: en ons daar door bevestigd in 't gevoelen/ sulke die bygelovigheid ten grooten deele metter tyd verslijten soude / indiense van de kerkeliken self geen steunsel meer ontving. Hoewel het blijkt / dat dit seer swak moet zijn / also na 't boek van desen schryver / gemaakt om dese fabel voor opreghte waarheid uit te venten / deselve minder word geloofd dan daar te voren / en/ so ik achte / in korten voorts geheel verdwynen sal.

§. 9. Doch ik en kan my niet onthouden van te klagen / dat onse eigene/ en self vermaarde leeraars/ ons oudwijfsche fabelen vertellen/ van welke sich verstandige Papisten / ja self Heidenen/ wel souden schamen: gelijk dat is van Adrianus Regenvolscius; in sijn boek genaamd *Systema Historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum*, dat is Tsamenstellinge der historikronijk van de Slavoensche Kerken, gedrukt tot Utrecht 1652. pag. 95.

By die beletselen van de gereformeerde Kerk in klein Polen, welke wy tot noch toe verhaald hebben; te weten, eensdeels de lasterlyke scheuringe der Antitrinitarisen, en anderdeels de reukelose en oplopende verschillen der Luiterschen: moet dit noch by komen , dat omtrent het jaar 1597. tot versoekinge der gelovigen, door Gods bestieringe , seker Geest (of hy wit of swart was wist men in 't begin niet) is bekend geworden, en velen lieden tot afval gestrekt heeft. Daar was sekere dochter met name Bietka, dewelke van enen jongman Zacharias geheten gevrijd wierd, beide tot Wielam geboren en opgevoed. Dese jongman dan, niet tegenstaande dat hy een geestelijk persoon was, en na 't Priesteramt stond; liet evenwel niet na, haar op trow-beloften aan te staan. Maar sijn voornemen hem van sijnen Vader afgeslagen, en om sijne geestelikheid ook ontraden zynde; en hy derhalven sijn doelwit niet kunnende bereiken: so heeft hy, in melancolye vervallende , de handen aan sich self geslagen , sich worgende aan enen strop. Niet lang na sijnen dood quam by dit voornoemde meisje een Geest , dewelk sich veinsde te zijn de ziele van die Zacharias die sich dus verhangen hadde: en seide van God gesonde te zijn om berow te tonen; op dat hy , nademaal sy de voorname oorsake sijns doods geweest was, sich nu ook met haar vervoegen soude, om de vol-

doe-

doeninge uit te staan. Door dese soete praatjes met beloften van haarte verrykẽ, dede haar die gemaakte geest geloven dat hy 't was; so datse sich aan hem verloofde. 't Gerught aangaande Bietka met Zacharias van dagh tot dagh meer en meer sich door heel Polen verspreidende; trok het niewsgierig volk schielijk van alle kantẽ na hen toe. Vele edelluiden gaven acht op de woordẽ van dien Geest, en schiktẽ sich na hem; ja dat meer is, haaldẽ hem ook in huis. Waar door Bietka seer veel gelds verkreeg: te meer om dat die Geest geen bescheid geven, geen samenspraak met iemand voeren wilde, en geen voorseggingen doen, dan met haar toestemmen. Hy woonde mede een geheel jaar ten huise van den ed. heer Trepka, lands-reghter tot Kracow: van daar van d'eene plaats op d'andere swervende, is eindelijk gaan woonen by sekere edele juffrouwe, weduwe, Wlodkow geheeten; alwaar sy wel omtrent twee jaren blyvende, haar geest al sijne kunsjes en bedriegeryen in 't werk stelde; van welke dit de voornaamste waren. Van voorledene en tegenwoordige saken de luiden sekerheid te geven; den roomschen Godsdienst met enen aardigen toestel van woorden te verheffen: en ten laatsten op de Euangelischen te schelden, en derselver verdoemenisse te versekeren: van welken hy niet wilde dat iemand tot hem soude naderen, als deselve sijne samenspraken onweerdig achtende. Behalven de genen, van welken hy versekerd was, dat sich niet so seer op den Godsdienst uitleiden, en die de ooren jeukten na wat niews: waar door hy ook vele heeft in 't net gekregen, en tot het Pausdom verlokt. Tot noch toe was het niemand bekend geweest, dat dese Geest de Satan was: en soude ook niet openbaar geworden zijn, ten ware sekere Polen, in 't Jubeljaar 1600. door Italien reisende, veel van de ziel van Zacharias onder 't volk verspreid hadden. 't Welk sekeren Italiaan, die sijn werk van de swarte kunst maakte, ter ooren gekomen zijnde, en wien dese geest (hoedanigen sy gemeenlik *besloten* noemen) voor vijf jaren ontsnapt was, so begaf die sich na dese juffrow Wlodkow toe, begeerende dat dese uitgebroken Duivel, met grote ontsettinge van d'omstanders, hem wederom gegeven wierde. Sulx hem van de juffrow toegestaan zijnde; nam hy op niew desen bosen Geest gevangen; sloot hem in enen ring, en voerde hem dus mede in Italien. Welke Duivel, by achterlatinge van sulks veel belagelike rampen (volgens seggen van dien Italiaan) in Polen soude hebben uitgevoerd.

§. 10. Ik wil den Leser eerst hier te bedenken geven/ dat dese schryver is een Protestant/ die dit hier so verhaalt als iet dat hy volkomelik gelooft alsoo geschied te zijn. En 't gene meer is/ dat hem onse Voetius/ die dit boek t' Utrecht 1652. heeft in 't licht gegeven/ in sijne Voorrede daar voor gesteld den lof nageeft/ dat hy daarin alles *fidelissimè, non tamen sine magna prudentiâ, moderatione ac circumspectione chartis mandaverit*, seer getrouwelik, ende echter met grote voorlightigheid, gematigdheid en omsightigheid heeft op 't papier gebraght. En dat gy niet soud meenen/ dat deselve Voetius in desen onvoorsightig spreekt/ het boek so maar ter loops gelesen/ en op dit verhaal geen acht geslagen hebbende: so is te weten/ dat hy noch op 't einde seit/ *profiteor candidè, nihil hîc meum esse ne unicam*

eam quidam periodum aut comma; sed solummodò opus fidei meæ commissum, typograpo traditum, ET AD PROELUM CORRECTUM FUISSE. Ik verklare opreghtelik dat hier niets van't myne is, self niet een eenig redenslot of woorden stelle: maar dat my 't werk slechs toebetrowd is, van my den drukker overhandigd, EN TER PERSSE GECORRIGEERD. So heeft hy 't dan van woord tot woord gelesen / dewijle 't sonder dat niet was te corrigeeren, als een ieder weet die boeken uitgeeft. Derhalven heeft hy die vertellinge van Zacharias ook gelesen / en geloofd; of tegen alle reden van dit boek geseid / dat het met veel voorsightigheid en omsightigheid geschreven is. Hy was / gelijk we weten / anders wel gewoon ander lieden boeken te beschaven / en so uit te geven; gelijk aan Tomas van Kempen en Baily's Oefeninge der Godsaligheid beneffens anderen gebleken is. Maar in dit boek heeft hy niet eene periode noch een deel daar van veranderd / of tot verbeteringe bygevoegd. Ik wil dan denken dat ik hier met Voetius ook spreke / ons meer bekend dan Regenvosscius; en daarom ook veel meer in acht te nemen wanneermen van 't gevoelen van vermaarde Leeraars onser kerken spreekt.

§. 11. Nu laat ons dan besien / wat van d' historie te houden zy / die d' een alhier vertelt / en d' ander ook gelooft. Wat schoonder leeringen en zijn daar uit niet waar te nemen? Voor eerst / dat de Duivel geen groter nadeel aan de gereformeerde kerke doet / dan wanneer hy om een paapsch meisjen uit vrypen gaat. Want dese vrypery van Zacharias braght groten hinder aan den voortgang der Reformatie segt Regenvolscius. Ten anderen / dat ook een Duivel kan in enen ring besloten worden: welk gevoelen ik I. b. XIX. §. 18. alleenlik op de rekeninge van de Roomsche kerke hebben willen laten: maar sie nu wel dat dese schryver der Slavoensche Reformatie / en Voetius / Corrector van sijn boek / die dit so prijst / en dit niet heeft gecorrigeerd; het mede t' onsen laste overnemen; waar tegen ik nochtans met alle middelen van reghte protesteere; dat ik er niet het minst deel aan hebben wil. Ten derden / dat die schelmen / wanneermen daar niet wel op past / licht uitbreken / en enen tijdlang door de weereld waren konnen: en datse al seer qualik in den band te houden moeten zijn; om dat die Italiaansche Duivelmeester / hoe slim hy ook op dese swarte konst was afgereght / den duivel Zacharias niet so naaw heeft konnen sluiten / of hy heeft geweten wech te raken. Ten vierden staat voornamelik wel aan te merken / dat seker slagh van Toveraars seer nut zy voor de protestantsche kerk: also sy sulke bose Duivels dus in enen ring besluitende / daarmede 't quaad beletten dat sy anders aan deselve souden doen. Want duivel Zacharias / in vijf jaren dat hy los was / menigte van menschen weder aftrok tot het Pausdom; en so hem sijn meester niet weerom gevangen hadde / soude na dessels verklaren (als een eerlijk toveraar) noch seer veel quaads gebrouwen hebben. Daar doe ik noch by voor een Corollarium of toegift / dat een Duivel veel meer quaads kan doen aan 't Euangelium / dan vele Euangelische Pastoren daar in

vo

vorderen: alsose sy met al hunnen arbeid maar te rugge gingen / in die vijf jaren dat de geest van Bietka met haar toehield. En dat noch al / niet tegenstaande dat hy in drie jaren tijds sich maar in twee verscheiden huisen heeft verhouden: terwijl de Predikanten op so vele plaatsen preekten. Wat soude dese bose Duivel niet al groter achterdeel veroorsaakt hebben / indien hy den geheelen tijd van sijnen vrydom / en met enen vrperp / gedurriglik van d' eene plaats tot d' andere gesworven hadde? Het schijnt dan mede / dat die bose geesten op het vrowvolk wel so seer verlieven konnen / dat sy vergeten hunnen wreeden aart / rondom te gaan om te verslinden; want dese was van sijne Bietka niet te scheiden; sulx hy dan allerwegen haar verselde / en haar by bleef daar se bleef.

§. 12. Maar nu en ben ik dus noch niet genoegh geleerd dan soude desen schrijver / of wel den Corrector van sijn boek noch moeten vragen / of dese helsche vryer in al desen tyd niet heeft gegeten noch gedronken? gelijk het schijnt / dat hy gedaan heeft / om dat so vele menschen niet en wisten dat die geest de Satan was. Indien 't dan Engelen geweest zijn / die met Abraham gegeten hebben: so hebben die te weinig wonders uitgereght / met eens te doen / het gene een Duivel wel vijf jaren achter een gepleegd heeft. Of hielden sy hem voor de Ziel van Zacharias: en de gene die hem daar voor hielden waren mede van de Protestantsche Kerk: (want anders kondense daar van niet afgetrokken worden tot het Pausdom) so is dan doe 't geloof ook by de Protestanten noch geweest / dat iemant uit den doden wel kan opstaan / en in plaats van Moses en Profeten tot de de menschen spreken. Dan vraag ik noch / hoe wist de meester toveraar / dat dit sijn eigen Duivel was? Of had hy dese nukken in Italien ook al getoond? of was hy sonder weerga in dat stuk / dat so een Duivel ergens ging uit vryen / deselve sijn ringduivel moeste zijn? Maar toch / hoe voer hy doe met sijnen meester / als hy wederom gevangen wierd? moest hy voor 't wechlopen geen straffe lijden? Of so de meester dese maght niet hadde: was daar geen reght voor hem te krijgen by Beelzebul; om anderen tot een exempel die inbreuke des verbonds te straffen / volgens 't welk hy sonder oorlof van den meester niet moght uitgaan; ik geswijge hem ontlopen? Want de Duivel / seggense is in 't besonder trow in na te komen alle deelen sijns verbonds; om so de menschen dies te vaster aan sijn lijntje te behouden. Siet / dese en meer diergelijke dingen zijn 't / die noch ontbreken aan d' historie / om die vol te maken.

§. 13. Doch wy behoeven meer niet / om te gissen wat de waarheid der geschiedenisse zy. Te weten / dat een paapsche sielt / en wel waarschijnelijxt een geestelike / sich onder sulken dexel by het meisken heeft gevoegd / om haar tot sijnen wille te verleiden: daar toe gebruikende nu die gelegentheid van dien verstorvenen Zacharias; also 't op oud ys lichtelik weer vriesen wil. Die boeve / op alles afgereght / bespiedde iegelijx gelegentheid; en wist also elk sijn geheim te seggen / gelijk de handkykers en waarseggers doen. Want daar is op te letten / dat hy na 't getuigenisse van den

schry-

schryver niet van toekomende / (daar hoedde hy sich voor) maar van voorledene en tegenwoordige dingen sprak / die hy door voorschreven middelen wel konde weten. Ten laatsten 't spel te hoog lopende / en te veel geruchts makende / heeft sich quanswys laten vangen / om sich wech te maken. Of liever uit een klooster in Italien ontlopen / en door Poolsche pelgrims daar verspied: heeft hem een sijner makkers door bevel des oversten van sijn Convent dus wederom gehaald; om in geen lyden te geraken / alsó elk doch verveerd is voor den Duivel / en wel blyde toe / so hy maar vredig henen gaat. Ook so en konde dese naam van Toveraar en Duivel geen van dese beiden hinder doen; als onbekend / en nooit daar na te kennen in hun land / dat sy in Polen sulke potsen hadden uitgeregt.

XX. HOOFDSTUK.

Het gene onlangs met den Metselaaar tot Bolsward is gebeurd, is mede niet beswaarlik op te lossen.

§. 1. Ik kome nu uit Polen t' huis / om na te speuren ene wonderlike historie / twaalf jaren nu geleden / en gebeurd tot Bolswerd: welke dies tyds veel geruchts gemaakt heeft / eensdeels door de bysterheid en vreemdigheid der sake / so als die nade waarheid word verhaald; en anderdeels door alles wat in 't navertellen door niewsgierigheid der menschen daar is by gedaan / dat of niet waar / of immers onbewysslijk is. Doch so als ik het hier verhalen sal / magh iegelyk wel denken dat het waar sal zyn: alsó ik dat sal doen uit d' eigene Informatien, van den heer Procureur generaal van Friesland / aan my vergund en self ter hand gesteld. Niet dat ik die sal stellen in 't geheel; het welk te lang soude vallen; en ook niet nodig zyn / alsó verscheidene getuigen het self deseggen; derwelker woorden wel na stijl van Reghten op eens ieders naam hebben moeten gesteld zyn: doch ons met eens te lesen vergenoegen sullen; mits dat ik daar by sal te kennen geven / wie dit of dat besonderlik getuigd heeft / of waarin dat twee of drie te samen stemmen.

Preparatoire Informatien, nopens het verbranden van Douwe Sijtses *burger bopman ende* Metselaar *tot* Bolswart.

Rjuurd Ypes Wygersma Hospes tot Bolsward, geciteerd, geëedigd en geëxamineerd, verklaarde dat Douwe Sydses op Vrydagh den 24. Juny 1681. ontrent 4. of 5. uren aan sijn huis was gekomen, zijnde seer beschonken. Wes niet tegenstaande hy aldaar noch aan N. N. (den naam in een gedrukt boek te verschonen) drie mingelen wyn (160 gaander in een ton) hadde ten besten gegeven; die sy te samen benessens den deposant ontrent hebben opgedronken.

dronken. Waarna ſy ontrent half elfven te ſamen beneffens het ſtiefdochtertje van Douwe, 't welk hem was gekomen halen, na huis zyn gegaan. Perſiſteerde na prælectie.

Nu volgt ſijne eigene verklaringe.

§. 3. DOUWE SYDSES &c. verklaarde, dat hy dien avond beſchonken t' huis komende, daarom, en om dat hy enige daghen wat oneenig met ſijn vrow was geweeſt, in de keuken op kuſſens was gegaan ſlapen. In ſulx doende was hem in den droom ingeſchoten ſekere geſchiedeniſſe, die hy voormaals by Simon de Vries hadde geleſen, van enige perſonen die een maſquerade ſullende danſſen, malkanderen met de brandende flambauwen, die ſy in haar handen hadden, in de brand ſtaken. Waar op hy wakker zijnde geworden, en opſtaande, om op de plaats ſijn water te gaan ſtorten: ſo bevond hy ſich ſchielik aan alle kanten in een lichte vlamme, waar door hy aan ſijn lichaam en kleederen ſo jammerlik is beledigd als tegenwoordig ogenſienlijk is: hebbende hy in 't opſtaan niets vernomen; dan was eerſt in den brand geſteken terwyl hy over de vloer ſtonde, ſonder dat hy iets anders als de voorſz. vlamme geſien, gehoord, of anderſins vernomen hadde. Gedurende deſen brand hadde hy wel om hulpe geſchreewd; doch was niemant hem bygekomen: ſo dat hy eindelik begon te beſwyken, wanneer hy uitriep, *o God! zyt my armen ſondaar genadig*: ſo was niet alleen de vlamme; maar ook alle glandigheid van ſijne kleederen in een ogenblik verdweenen. Doch als hy hoe langer hoe flaawer wierd, was hy eindelik met het hoofd op een kuſſen liggen gegaan; alwaar na enig vertoef ſijne huiswrow hem bygekomen, ende ſo miſerabel gevonden heeft.

Laat ons dan horen wat ſy boven dien getuigt.

§ .4. *Goik Aukes* huisvrouwe van vorige getuige &c. verklaarde, dat haar man al naaſt langen tyd ſich betoond hadde ſeer genegen tot Brandewyn en andere ſterken drank. Waartegen of hy ook wel van voorneemen was geweeſt ſulx na te laten, ook ſodanig dat hy ſich meermalen hadde verſworen, dat de Satan hem van lid tot lid moghte verſcheuren, ſo hy ſich daar aan weder vol ſoop: ſo hadde ſulx echter geen voortgang gehad. Specialik was hy in de voorleden week enige dagen weder aan den drank geweeſt, wanneer eindelik op voorleden vrydagh avond gebeurd was, dat hy dronken t' huis komende, als ſy al na bedde was, ſo hadde ſy hem in de achterkeuken door hare dochter op kuſſens laten nederleggen. Ende was des tyds de haard wel toegerekend, en anderſins geen materie daar ontrent die brand konde verwekken. Des nachts om twee uren de depoſante wakker wordende, ſo was ſy na achteren gegaan, om door de glaſen te ſien hoe hy al voer. Maar alſo het daar toe noch te donker was, ſo was ſy in de keuken gegaan, alwaar ſy in 't midden op de vloer iets onder de voeten gevoelde, 't welk ſy des tyds niet ſien konde wat het was; doch naderhand gebleken is aſch en verbrande lappen van haar mans kleederen te zyn. Toetredende en haar man by den arm ſullende krygen, ſo hielde ſy een gedeelte van de mouwe in de hand, waar aan ſy bevond, dat de kleederen gebrand waren. Waar op als ſy uitriep,

O Heer! Douwe, du biste immers so tebrand; so antwoordde hy daar op, *dan heeft de Duivel my ingevoerd.* Sy hier van te meer verschrikkende, so was sy uitgelopen, om de geburen aan te spreken, wanneer haar in't inkomen haar man in de gang ontmoette, seggende, *ik wil my vermoorden.* Waar op sy met hem in de voorkamer gaande, so hadde, sy eene der geburen, (Sjowk genaamd) die middelerwyle quam, uitgesonden, om Mr. Salvius den Chirurgijn te halen.&c.

Desselfs getuigenisse volgt dan hier / ende komt met de vordere verklaringe van de vrouw over een.

§. 5. Mr. *Salvius Rolwagen* Chirurgijn tot Bolsward &c. verklaarde, dat hy op voorleden Saterdagh, 's morgens ontrent 3. uren is gehaald by Douwe Sydses, dien hy gevonden heeft sittende in de voorkamer; zynde seer beschadigd door brand, so aan sijn aangesighte, (**de vrouw seit dat ook** het hair ten merendeele van het hoofd gesengd was) als rug, buik, handen en beenen, en voorts het heele lichaam, exempt onder de beenen en voeten. Zynde voorts bevonden, dat het hemd op de rug geheel was, exempt een klein gat aan de eene zyde; en echter de geheele rug van brand beschadigd. Ook was de reghter scheen boven gebrand; niet tegenstaande de hoos geheel (behalven een klein gatje aan het kuit, **seit de vrouw**) en boven gebonden was. Van gelyken was het met den arm en de mow gelegen. Verklaarde vorders dat hy aan den Patient (die noch naawlijx nuchteren was) hadde gevraagd, hoe sulx was bygekomen? Waar op hy hadde geantwoord &c. **Dit komt over een met het gene daar van staat in sijne eigene verklaringe.** Waarop als de deposant repliceerde, dat sulx geen goed en natuurlijk vuur moeste geweest hebben: so voegde de Patient daar op, *dat is 't buiten twyfel niet geweest.* Waar na de deposant in de keuken daar de saak gepasseerd was, zynde gegaan, hadde bevonden het vuur in de heerddobbe wel toegerekend. Voorts de kussens in den hoek liggen, in welx eene een gat was gebrand. Ook lagh daar tin van de gesmoltene knopen, en enige lappen van de verbrandde klederen, en enige rode asch (**na 't seggen van de vrouw** niet overeenkomstig met de asch in de heerddobbe liggende) Doch van het boven rokje en de messingen knopen daaraan was niets bevonden. **De vrouw seit**/dat de tinnen knopen van den hemdrok waren ten deele gesmolten, ende lagen alsso op de vloer, Ook was in't midden van de vloer een swarte plek, als was er vier of buspoeder, gebrand; ende konde de deposant niet sien, dat er enig ander goed in de keuken beschadigd was.

Aldus gedaan ende geinformeerd binnen Bolsward den 28. en 29 Juny 1681. in kennisse van my Procureur Generaal. J. Beuker.

§. 6. Op huiden den 29. Juny 1681. verklaarde aan my Procureur Generaal DOUWE SYDSES voorsz. hoe dat hy voor een jaar of twee beneffens N.N. van Hichtum na Bolsward sullende gaan, zynde een weinig beschonken: sy beide seer waren geslagen, gestoten, en door sloten en vaarten gevoerd, sonder dat sy iemant sagen die haar sulx dede. Eindelik waren sy van malkanderen afgeraakt: en was de Comparant, meinende by Bolswart te zyn, by

by Burgwerder Kerk gekomen, van waar hy weder na Bolſwerd keerde. (De ſtad Bolſwarde / en de dorpen Burgwerd en Pichtum / liggen op eenen driehoek / een halve ure gaans / meer ofte min / van malkanderen; en de wegh van Pichtum na Burgwerd gaat van Bolſwerd af.)

Verklaarde ſijne huiſvrouwe mede, dat haar man haar des tyds in ſodanigen ſtaat was t'huis gekomen; zynde natt en vuil, in 't aangeſight bloedig en modderig; ſo dat ſy hem naawlix kende: en hadde hy doe ſijn wedervaren, in voegen voorſz. verhaald. Act. ut. in kenniſſe van my Procureur Generaal. J. BEUKER.

§. 7. Om nu te overleggen wat van dit geval te ſeggen zy / ſo is ten eerſten openbaar / dat deſe man een reukeloos en godloos leven heeft gevoerd; en dies te meer / om dat hy / daar van by ſich ſelven overtuigd / niet blotelik meermalen beterſchap beloofd / maar ook hem ſelf op 't allerbyſterſte vervloeckt heeft / in gevalle hy ſijn woord niet na en quam. Sulx echter geenſins doende / heeft dat vergeleken met dit ſeldſaam vuur / hem ſelf en anderen gebraght in dat gevoelen / dat dit laatſte geen natuurlijk werk / maar van den Duivel was. Te meer / alſo d' ontmoetinge op wegh met ſijnen makker / tuſſchen Pichtum en Burgwerd / een jaar of twee te voren wel een teken ſcheen te zijn / van dat de Duivel op hem paſte; ſo dat ſlaan en ſtoten van den Duivel was / alwaar ik merke dat het henen wil: maar nu is te beſien / wat eigentlik de ſake weſen magh.

§. 8. Daar over ſtaan ons de getuigeniſſen nu te onderſoeken / ſo wel in opſight der getuigen als der ſaken die ſy ſeggen. Getuigen zijnder vier: de waerd / de man ſelf / de vrow / en de meeſter. De eerſte getuigt niet verder dan de dronkenſchap; de brand beruſt derhalven maar op drie. Doch dat getuigenis is wederomme tweederley; hoe die gekomen zy / en wat die heeft gewerkt. Het eerſte ſtaat op 's mans verklaringe alleen / ſo als hy aan de vrow / den meeſter / beide doe op ſtaande voet; en namaals aan den Procureur generaal ſelf heeft gedaan. Dit laatſte kan maar voor verklaringe verſtrekken / alſo het eerſte en twede in die van de vrow en meeſter Salvius begrepen zijn; die ſeggen dat hy 't heeft geſeid. Het andere beruſt op 't ſeggen der twee laatſten; want de weerd noch de man ſelf in hun getuigenis daar niet af melden.

§. 9. Het blijkt uit het getuigeniſſe van den weerd / dat hy ſmoordronken is na huis gegaan / als zijnde dronken in de herberge gekomen / en hebbende daar doe noch ſo veel toe gedronken. Sijn nederliggen achter in de keuken op de vloer bewijſt dat mede; en de meeſter ſeit; dat hy na enige uren ſlapens / en d' ontſtelteniſſe van dien brand / noch niet geheel ontnuchterd was. So is dit dan eens eenigen / en dronkenen mans getuigeniſſe / en dat noch in ſijne eigene ſake. Hy heeft er nuchteren niet anders van getuigen konnen als hy daar van onthouden hadde / ſo als hy 't in die roes begreep / na ſijn ontwaken; en wiſte niets te ſeggen / hoe 't in 't eerſt gekomen was / wanneer hy ſliep. Derhalven is op ſijn getuigeniſſe niet veel ſtaats te maken. En des te minder noch / om dat hy ſich ſo onbeſten-

dig toonde in dat self de voorval en verhaal. Want eerst had hy geroepen/ *O God, zyt my armen sondaar genadig.* Waarop terstond de brand geblusсht was/ waar door hy dan ook Gods genade had beproefd; en daar op seit hy tot sijn wijf/ *ik wil my vermoorden;* tot een bewijs van reukelose en onbestendige herssenen/ die sijn getuigenisse seer verslappen.

§. 10. Belangende de sake self: daar is geen oorsaak van verdachtheid in den meester/ waarom sijn getuigenis niet gelden soude; dat hy 't also gevonden heeft/ gelijk hy seit. Dan op de vrow behoeftmen niet so vast te gaan: alsomen niet en weet wat sy gedaan magh hebben; eensdeels eer de man in brand raakte/ en anderdeels na dat hy al verbrand was; sijne hersenen noch van den dronk beneveld/ en ook het licht des dageraads alsdoe noch niet genoegsaam zijnde (also 't noch naawelix drie uren was) dat hy het soude hebben sien al wat sy dede. Hoewel ik echter niet kan sien/ of alles wat sy seit; hangt wel te samen/ en wy na reghten schuldig zijn/ den anderen op goede trouwe te geloven/ so langer geene reden van ongeloofweerdigheid sich openbaart. Doch is daar tegen wederom te denken/ dat dese vrow partye was van haren man/ in 't stuk daar wy van spreken: en dat een sterk gerughte gaat/ dat sy/ (niet lang na hem gestorven zijnde) op haar doodbedde heeft verklaard/ hoe sy/ om haren man van 't dronken drinken af te brengen/ hem in den slaap met brandewijn begoten heeft. Nochtans heb ik er beide Predikanten na gevraagd: die my verklaarden/ sulx uit haren monde niet gehoord te hebben/ dan wel dat die gerughten gingen.

§. 11. Nu laat het alles op die wijse zijn geschied als die getuigen dat verklaren: Wat is daar in dat niet natuurlik zy/ als is het (want dit moet elk een bekennen) ongemeen? De man van sterken drank/ en sonderling van Brandewijn/ dus overladen/ so loopt hem die ten neus en monde uit in slaap: een glimmende tabaxpijp kan dien wel hebben aangesteken. In 't smeulen/ namelik/ eer dat de swavel was geraakt/ de herssenen/ beswalkt zijnde van den rook: so krijgt d' inbeeldinge den indruk van die fransche masquerade/ aleer van hem gelesen in De Vries. Mits opgestaan/ word door 't bewegen ook die stoffe gaande waarin meest de swavel was; en aangesteken/ brengt hem aanstonds in de lichte vlam. Dat op de woorden/ *zyt my armen sondaar genadig,* (een dronkemans godsdienstigheid/ die wel haast overging wanneer hy seide/ *nu wil ik my self vermoorden*) de brand een einde nam/ was geen mirakel; also die doch ten einde was; de swavelachtige stoffe schielik opgevlogen ende haast verteerd zijnde. Dat hier het kleed/ en niet het vleesch; en daar het vleesch en niet het kleed gebrand/ de tinnen knopen voor een deel/ maar de messingen in 't geheel versmolten zijn: dat is/ door dien de swavelachtige en waterige stoffe van den Brandewijn niet evendraghtig zijn verspreid geweest. Want daar het lichaam of de kleedinge nat was/ daar heeft de vochtigheid den brand gekeerd. Maar daar die de waterachtigheid niet door 't kleet heen tot op 't vel doorgedrongẽ was/ daar heeft 't

swa-

swavelachtige in brand geraakt / het lichaam self beseerd. Die kennis hebben van den aart / en kraght van allerley gebrandde wateren / die sullen toestaan / dat het so geschied. Maar laat er al geen smeulenden tabak / noch vuur van den heerd (gelijk de vrow dit laatste wel versekert) ontrent hem zijn geweest: so leert ons de natuur en d' ondervindinge / dat door den groten brand in 't lichaam / eerst veroorsaakt door den wijn / deselve van sich self is aangesteken. Of weet het landvolk self niet / dat een hooiberg door 't hard broeyen in den brand kan komen / en huis en schuur met een tot assche maken? De Blixem brand ook op die wyse als in desen is geschied.

§. 12. Hier by moet ik te passe brengen het gene dat de schryver der Siamsche Reise des Gesands van Vrankrijk door wat aardigs en merkwaardigs (als het waarlik is) heeft aangetekend. Het was hen / seit hy / aan de Kaap van goede hoop verhaald / hoe eens de Gouverneur / sich met een deel des volx na 't noorden toe begevende / ook enige van de inwoonders / by ons Hottentots genoemd / voor tolken en weghwysers met sich nam. Een stuk weegs voortgereisd word hy van enen troep ontmoet / by welken was een wicchelaar / die door den grootsten wierd geacht / van alle wicchelaars rondom bekend. Derhalven rieden sijne tolken / wederom te keeren / of dat hy onvermijdelik verloren was. Maar d' edelmoedige en schrandere Gouverneur liet desen groten Hottentotschen Toveraar versoeken / om hem by te komen / en toe te sien op 't gene hy bestond te doen. Daarop beval hy water aan te brengen in een kom; gelijk geschiedde / so de Hottentots niet anders wisten: dan het was brandewyn / by hen toen malen onbekend. Wits stak de Gouverneur dat in den brand / en sulx gedaan so dronk hy 't op. Op 't sien van 't eerste raakten dese menschen in de uiterste verwondering / en op het ander by na van henselven. Aanstonds gaf 't hem dese grote Wicchelaar gewonnen / en viel voor hem ter aarden; met verklaren / dat dit godlijk was / en alle menschelike verstand en kraght te boven ging; het water te doen branden / en het vuur te drinken / sonder 't allerminste leed daar uit ontstaan.

§. 13. Siet hier met een het onvermogen van de Toverye: want d' allergrootste toveraar / bekent / dat hy geen water kan doen branden / noch vuur kan drinken; maar dat sulx de Natuur te boven gaat. So sullen dat de Hottentos / dat is de allerheidenste der Heidenen / der gener righters zijn / die aan den Duivel en des selfs gewaande bondgenoten gemeenlik noch veel groter dingen meenen toe te schrijven / en dat voor dagelijx werk. Wie weet ook / wat bedrogh ontrent dien Metselaar gepleegd kan zijn; also hy self bekend heeft / dat hy enige dagen lang tot op dien tyd toe in oneenigheid geweest was met sijn wijf: hoewel my flus daar op niet eens beroepen hebbe / noch ook niet nodig vinde te beroepen. Altoos daar is de minste reden niet / om daar een werk des Duivels in te sien: al is 't dat hy en ook de meester over sulken vreemden brand te samen sprekende / geloofden dat die niet natuurlijk, noch goed, (dat was te seggen

 van

van den bosen Duivel) was. Ik segge al wederom / dat so het niet natuurlijk was / het ook niet van den Duivel was. Hy en de vrouwe echter geven diergelijk te kennen / door 't verhalen van dat voorval des voorgaanden jaars: als of se beide wouden seggen / dat hy al voor dien tijd gelyk als onder Duivels maght geweest / en daar van in dat ongemak gekomen was. Maar ons en raakt niet / wat die menschen / met het algemeen vooroordeel ingenomen / by sich self geloofden; maar wat sy hier getuigden self gehoord te hebben en gesien. En dat is 't gene dat wy nu vernomen hebben.

14. Wat anders die verklaringe belangt / van 't gene aan den man en sijnen metgeselle op den wegh van Hichtum / na Bolsward toe bejegend zy; daar staat niet by / of 't by nacht of dage / zy geweest. Het eerste staat voor 't naaste te vermoeden; te meer alsosy beide dronken waren / na d' eigene bekentenisse / van de vrow / op 't sunigste geseid / een weinig beschonken; misschien om daar van vry veel in sloten en vaarten die sy doorwaad hadden was vergaan. Daar by so is dit maar het seggen van de vrow / uit horen seggen van den man; die lichtelijk sijn lang uitblijven en mismaakten toestel door sulk een verhaal gepoogd heeft te verschonen. Sy hebben niet gesien / wie hen so stiet en sloeg. Geen wonder: want de wyn (die 't na mijn gissen self gedaan heeft) hen in de herssens opgeslagen / was achter hunne ogen; en also niet wel te sien. Doch anderen hem siende in dien staat / so daar misschien ontrent geweest zijn moghten / hadden seer wel konnen sien / aan hunnen tredt / en hun gebaar / dat het een bose geest was die hen stiet en sloegh; en van malkanderen dede dolen / of malkander stoten en verdrijven: bemerkende dit als het doen van enen Dæmon by de Joden Kordicus genaamd; waar door sy dese kraght des wijns verstaan; so als in 't II. b. XXVII. §. 14. uit Lichtfoot is getoond.

§. 15. Doch ondertusschen moet een ieder die dit wel bemerkt / Gods hand in desen sien / die den verlopen Metselaar voor sijns gelijken ten exempel heeft gestraft: aan wien men daar uit reden heeft te seggen / indien gy u niet en bekeert, so sult gy alle desgelijx vergaan. Luk 13: 3/ 5. Maar God en waarschout altyd op die wijse niet: maar het zy dronkaarts / of hoereerders / of die anders na den vleesche leven; sy hebben Moses ende Profeten, laatse die horen. De Duivel / in de Hel geworpen om daar self te branden komt uit de Hel niet hier op aarden om den menschen te verbranden. Daar heeft de grote Schepper en Righter van de gansche weereld middelen genoegh toe sonder Duivel. Sijne oordelen zijn veel te heilig om die door den onheiligsten van allen uit te voeren. Door goede Engelen of door Profeten heeft hy altijd sulx verright / wanneer hy besonders en opmerkelijx heeft willen doen. Dit heb ik op verscheide plaatsen van mijn tweede boek genoegsaam aangewesen. Daarop beriep sich desen somer ook een seker man woonachtig in de Rijp / doch my van name onbekend / berispende met enen brief dien hy my aan mijn huis quam tonen / de onvoorsigtigheid van enen predikant (doch niet den sijnen; die is wijser:

maar

maar staande op een ander dorp) dewelke niewlinx dit exempel van dien Metselaar tot Bolsward op den predikstoel aan 't volk had voorgedragen; niet alleen om sonden die daar niet eens by te pas en quamen daar uit te bestraffen / maar om my met eene te weerleggen. Want hy beweeg uit een geval daar af hy self het reght bescheid niet hadde / hoe veel de Duivel op den mensch vermagh; op datse wetende den schrik des Duivels / (maar het moeste zijn des Heeren) bewogen souden worden tot bekeeringe.

XXI. HOOFDSTUK.

De Duivel van Mascon en die te Tedworth hebben boven alle Spoken d' eerste plaats.

§. 1. VAn dese twee exempelen in de twee naaste hoofdstukken ondersocht / die geenen eigentliken naam en hebben / of twyfelachtig onder Spokery of Tovery te benoemen zijn; sal ik nu twee paar anderen ter handen nemen / die tot de Spokery behoren / en daar toe dese twee kapittelen besteden. In dit sal ik het eerste paar te samen voegen / dat seer wel by malkander past; hoewel vry veel verscheiden zijnde in tyd en plaats / het een voor 70. jaren in 't oost van Vrankrijk / en het ander effen 30. jaar geleden in het zuid van Engelland. Edoch so zijn / als gesegd / die Fransche of Borgoensche Duivel malkanderen in velen seer gelijk: door de geloofwaerdigheid der schrijvers van hun beider historien; de oorsaken hunder spokeryen / so als men daar af vermoedde; en den aart van de grillen die sy hebben uitgereght. Doch aangesien dat de historien te lang zijn om die van woord tot woord hier in te lasschen: so sal de Leser moeten vergenoegd zijn / met een uittreksel der voornaamste stukken en bekortten inhoud van 't geheel alhier te sien; of sich de moeiten en de kosten troosten van het eene na te lesen achter Dæmonologia van Fr. Perreaud / den predikant dien dat self wedervaren is / van dien Quelduivel tot Mascon; en 't ander in 't Aanhangsel van den Duivel tot Tedword, achter 't boek van Koelman / 't welk hy noemt de Wederlegginge van Bekkers Betoverde Weereld, het I. deel.

§. 2. Dat van Mascon komt hier op uit. Dat van den 14. Sept. tot den 22. Decemb. 1612. ende also 14. weken lang gedurende by dagh en by nacht / doch met enige tusschenposingen / in 't huis van den voorsz. Predikant gehoord is / nooit gesien / een seker spook; verstaanbare redenen sprekende; van voorledene / tegenwoordige / toekomende / en meest verborgene dingen voor de genen die het hoorden / op dien tyd. Niet alleenlik uit hem selven, maar ook op het gene van de menschen wierd gesproken het sijne seggende: waar uit dan volgt / dat hy ook hoorde ofte wist wat binnens huis gesproken wierd. Dat hy ook vele dingen dede diemen sagh; met velerley beweeginge te maken / en in den huise over hoop te werpen / so by dage

als by nachte. Dat echter mensch noch beest in 't allerminst beschadigd is geweest / self ook het huisraad niet : maar blotelik wat potsen so met woord als daad zijn aangereght. Uit alle 't welke de Pastoor en al het volk geloofden / dat dit van den Duivel was.

§. 3. Om ons dat ook te doen geloven / so moet op 't minst het swaarste dat in sijn verhaal te voren komt / so veel gewights hebben / dat het ons daar toe overhale. Dat laat ons nu dan sien. Ik sal om mijnen Leser nergens mis te leiden / van blad tot blad gaan / navolgens d' oversettinge van Gillis van Breen / gedrukt 1665. by Jaques Boursse t' Amsterdam.

Pag. 165. en 166. 't Begin was als hy self van huis was / vijf dagen lang / en dat de dienstmaagd by de Juffrow op een ander bedde in deselfde kamer sliep ; dat aan de gordijnen van haar bedde wierd getrokken. Dit konde de meid self wel doen : gelijk ook het ter aarde werpen van het huisraad / en 't toe houden van de deure / pag. 167. vermeld ; al veinsde sy dat den jongen die op de voorkamer sliep / daar toe van noden hadde. De Predikant bekent dus verre self pag. 168. dat sulx wel door de listigheid van sekeren booswight konde geschied zijn.

Pag. 168 / 169. Hy 't huis gekomen / hoort veel gerammels als van een stuk houts / dat aan de zijde van de kemien wierd gerold / het kloppen aan het eiken schutsel in de keuken / 't neerwerpen van veel huisraad / 't geraas met enen koperen teems. Van dien tyd af begon de man te merken, so hy seit pag. 169. dat dit niet konde gedaan worden door enen bosen geest. Maar hier uit is veel eer te merken / dat hy te lichtgelovig was / gelijk op 't laast wel nader blijken sal ; en sonder dat van die verbaasdheid, die hem hier uit over quam / licht geenen nood gehad soude hebben.

§. 3. Dus verre moetmen hem alleen geloven : maar nu voortaan versekert hy sich van getuigen / van wege des Gereghts en Kerkenraads. Dat deden die van Kampen ook : en lieten sich nochtans door enen jongen so bedriegen / als in het X. hoofdstuk is gesien. Den eersten avond, seit hy pag. 170. dat hem dese bose geest onthielde van gerught te maken : om reden / denk ik / dat hy tijd behoefde / om 't geselschap versterkt siende het tooneel tot andere vertoningen toe te stellen. Maar op 't laatste den 25. November 's avonds ten 9. uren (doe was 't altoos duister genoegh) maakte hy sich opentlik bekend voor den genen die hy was. So is hy dan 10. volle weken lang / van den 14. Sept. of niet opentlik bekend geweest. Maar door wat wonderlike werken maakte hy sich doch bekend ? Met fleuiten, met singen, en met ene onderscheidene en verstandiglike stemme. So is dat dan geen menschen werk ? Ja maar / hy seide al singende / Twee en twintig penningen, twee en twintig penningen. Die Brasilaansche Papegaai / in 't VII. hoofdstuk beschreven en soude dat niet beter hebben konnen maken. Nochtans seit hy self / dat de stem een weinig heesch was ; en gelijk de vogelen die in ene kow zyn. Hy verhaalde ook meermaal al dese worden / Predikant , Predikant. So dit geen Duivel geweest hadde ; hoe

soude

soude hy geweten hebben dat daar een Predikant in 't huis was? Maar de stemme was so na by als offe maar drie of vier treden van hen geweest hadde. Hoe licht kan dat door konst geschieden / en besonder door een spreek-trompett. Of was er mogelik een in het huis / die ene valsche stemme maken konde? De goede Predikant / sich meer godvruchtig dan verstandig in dit stuk betonende / geloofde dat de Duivel hem uit spijt so toesprak; en roemde daarom / dat hy was een dienaar van den levendigen God.

§. 4. Mitsdien verandert sich noch eens de schowburg. De Duivel schijnt sich te veranderen in enen Engel des lichts: pag. 171. 't Onse Vader en 't Geloof ende 10. Geboden op te seggen / Psalmen te singen; en enige dingen te seggen / die waar konden wesen, en een mensch ook lichtelik vernemen konde. Was dan die Duivel niet een groot Theologant?

Pag. 171. 172. Hy dede hem ook ene groetenis van sijnen oudsten broeder uit het land van Vaux, en den Predikant Dupan; welke laatste naderhand ook heeft geseid / dat om dien tijd een man rijdende op een mager peerd (hoedanige ik gelove dat aldaar te lande wel meer zijn / alſo wel als hier) met den neus na de aarde, ('t gene door het lang rijden lichter op een mager dan op een vett peerd sal gebeuren / insonderheid indien 't van zadel is ontbloot) hen beiden was ontmoet / en sulke redenen met hen gehouden hadde. Wat wonders steekt hier in?

Zijn ander broeder was van enen storm op 't meir van Geneve belopen geweest. Dat seide dese Duivel dat hy gedaan hadde: en om dat dese Predikant niet anders wist of 't was een Duivel die dit seide / so wilde hy het ook geloven. Want aan Job / seit hy pag. 172. 173. heeft hy 't ook gedaan. Wat hy aan Job gedaan heeft / laat ik mijnen Leser oordelen uit het gene dat ik in XXV. hoofdstuk van mijn II. boek daar van geschreven hebbe.

§. 5. De volgende vertellingtjes zijn van gelijken slagh. Daar hadde iemant aan twee blekers / Repay en Guillermin, elk in 't besonder enen pots gespeeld / en 't lijnwaad op de blekerpen over hoop gesmeten. Dat seit die Geest nu ook dat hy 't gedaan heeft. Daar om is het waar. pag. 173. 174.

Hy wist ook d' oorsake / waar om de broeder van den laatsten niet gekomen was / den Predikant besoeken; was dat geen wonderlijk mysterie / het gene self een kind wel soude hebben konnen weten? Als mede van 't verschil dat tusschen Berard en Dumont geweest was / dat was geen geheim; noch ook / al seide hy noch vele dingen waar van men nooit en hoorde spreken. Want ieder mensche weet wel vele dingen daar geen spraak van is; en hoe was nu te weten / of de gewaande Duivel nopende die dingen waarheid sprak? Chiquard was onvoorsiens gequetst door een musket / niet weetende van wien: nu seit de Geest wie dat geweest is; het welke ook wel waarachtig konde zijn, seit onse man. pag. 175. Maar of het evenwel so niet en ware; het seggen hadde dese Geest voor niet.

So mede / pag. 175. dat Guilliaume Blank vermoord hadde haren man

Philibert Masson; 't welk by velen geloofd wierd, seit de Predikant: des hadde dat de Geest ook licht te seggen.

Pag. 176. Hy seide iemant van 't geselschap seer besondere en geheime dingen, die hy nooit, so hy seide, (letter op/ so hy seide) aan iemant geopenbaard hadde. Maar de Pastoor self oordeelt dat hy bedrogen is in sijne meininge/ dat dese Duivel daarom sijne gedachten wist.

§. 6. Hy quam daarna tot lasteren en spotten met God en alle Religien: als seggende *Gloria Patri &c.* met andere afgrijselike en daarom onnoemelike woorden: wilde biechten aan den Paap en van hem besworen zijn. So was dan dese Duivel paapsch. Wat steekt daarin/ dat geen boosaardig mensche seggen kan.

Dat ook de hond niet blafte, konde uit natuurlike oorsaak/ of van den bedrieger wel door konst bestèken zijn. Sijn spotten met het kruis, sijn sotte praat van het bestormen van Geneve, en van de toverboeyens in het land van Vaux, is al van 't self de slagh. pag. 177.

Sodanig was ook al dat boerten met de meid/ Bressande, en dat nabootsen harer sprake. Wat wonder so sy 't self misschien geweest is die het dede? En of alsulken buikspreekster ook de andere stemmen wist te maken/ en al even-eens te spreken als de moeder van Michiel Repay: pag. 178. was dat so groten wonder/ om te moeten zijn het werk van enen Geest?

Dat gekscheeren van sijn Testament te willen maken, pag. 178. 179. is niet eens waerdig om hier by te melden.

§. 7. Maar nu begint de Geest sich als een ander geest te melden/ dan die dus lang het spel bedreven hadde: p. 179. 181 en hadde seker wel gelijk/ te lacchen met dien Meissonnier, die alle hoeken doorsocht/ daar de stemme scheen van daan te komen ende een klein fleschje voor den dagh haalde. pag. 180.

Het spotten met den goudsmid en den bleker heeft ook niet met allen om het lijf. pag. 181.

Het gene onse predikant verklaart van goeder hand te hebben belangende den Geest tot Chambery; bewijst maar dat hy lichtgelovig is/ en noch veel kraghtiger het gene hy doorgaans in dit verhaal te kennen geeft.

Want siet met een hoe kraghtigen bewijs/ dat dit een Duivel was: hy kan/ gelijk de jagers/ roepen sa, sa, sa, sa, sa, sa. pag. 182.

't Is seer eenvoudig/ dat sich dese goede man op sijne conscientie beroept/ pag. 183. als die sich van den Duivel door geen geld bekoren liet.

Alsmede dat hy desen Geest in geenderlei gedaante wilde sien: dewelke dat ook by hem self wel denkende/ hem lichtelik so veelerhande bieden konde.

Niet beter/ dat sich dese Duivel tegens hem en anderen verstoord betoont/ of spreekt in voegen als een Zielken uit het vagevuur; of dit of dat verwyt dede met diergelijken. pag. 184. 185.

§. 8. Hier na begint de Geest te profeteeren: maar op sulken wijse/ dat

dat het ieder een so wel kan doen als hy; so van de Hugenoten als van de swangere vrow des Predikants. Het was eenvoudige godvrughtigheid/ dat hy haar wilde elders henen senden/ en ook sodanige kloekmoedigheid/ dat sy 't hert hadde in haar huis te blijven. pag. 185. 186. Want siet hoe sijne Profezye heeft gemist in hem/ dat hy onfeilbaar in drie jaren sterven soude: pag. 186. alsoo hy 40. jaren na dien tijd noch heeft geleefd/ als blijkt uit het getuigenis van de Synode pag. 215. in 't jaar 1651. noch by sijn leven opgesteld.

Hy heeft ontwijfelik gespott/ wanneer hy seide pag. 187. dat hy op hen niet soude winnen; om dies wille, dat sy den naam des Heeren te seer aanriepen.

En dat hy na den 25. November niet meer en heeft gesprooken: 't kan zijn dat hy 't al moede was/ of de gelegentheid niet meer en hadde om de konst in 't werk te stellen.

§. 9. Maar nu verhaalt ons dese Predikant de stomme spokeryen van denselven Geest: 't vervoeren van een stuk lynwaad, menigmaal; den kandelaar de dienstmaagd uit de hand te rukken; de rokken haar te nemen/ en daar mede potsen uit te reghten: onlosbare knopen eerst gemaakt/ en dan ontknoopt pag. 188. 't verbergen van de leersen, en het tsamenknopen van radysen; pag. 189. zijn diergelijke kunstjes als de gene daar Klaas Klaassen sijne Duivelerye mede begon/ als in het IX. hoofdstuk is te sien geweest.

't Schijnt iets te wesen 't gene pag. 189. word verhaald/ van 't bedde, eerst door de dienstmaagd opgemaakt, en wederom in enen ogenblik ontmaakt; in tegenwoordigheid van desen schrijver self en sijnen vriend. Doch in dat ogenblik, terwijle sy nochtans wat gingen wandelen, heeft lichtelik de dienstmaagd self het bedde handig konnen afwerpen/ veel rasscher dan sy 't hadde opgemaakt. Want hy en seit niet/ dat sy middelerwijle uit de kamer was gegaan. Indien ja: so kan wel een boeve (self met medeweten van de meid) sich onder de bedstede/ of achter 't ledekant verborgen hebben.

§. 10. Dit laatste komt my te waarschijnelijker voor/ wanneer ik volgens pag. 190. van den stalknecht lese; die sich misschien met dese dienstmaagd wel verstond: en konde een van beiden den sandloper wel ter aarden werpen sonder dien te breken; als ook de boeken; of ook nabootsen of te wege brengen het geluid van een muskett. De schrijver moest ons wel verseekerd hebben/ dat noch d' een noch d' ander daar ontrent geweest was/ die hem dese potsen spelen konde. Maar hy bewijst sich kennelik in desen so gelovig als een seker Predikant/noch leevende/en ook by ons van name sonderling bekend. Het heeft my een verstandig borger deser stad verhaald/ hoe hy denselven onbekend in een geselschap vindende: wanneer men quam op 't stuk van mijn gevoelen, deselve tegen 't selve inbraght een bewijs/ dat na sijn oordeel onweerleggelijk scheen. Want dit waren by en by sijne woorden. Men wil seggen datter geene toverye soude zyn; waar van wy

evenwel een versch en leevendig exempel hebben binnen onse stad. Want een van mijne Collegen vond sijne boeken op sijne studeerkamer met de planken 't onderste boven gekeerd. Maar sulke spokery plegt ons het vrouwvolk al ten minsten eens in 't jaar.

Het gene verder dese van meer diergelijke dingen op het selfde blad vermeld / heeft niet van node dat ik daar iets meer van segge. Of 't moeste zijn die wondere behendigheid van dese dienstmaagd; die haar eene muil knaphandig achter haar hoofd-peuluwe verbergde; op dat de Duivel / die doe met de schoenen rammelde / haar die niet nemen soude. Al even eens / ofte hy daar toe geen raad en wist / so wel als om 't geheele bedde neer te werpen / in eenen ogenblik. Hier uit besluit ik dan te nader / dat dese Geest / en dese geestige Bressande goede kennis tsamen hadden.

§. 11. Dat Duivels klokkenspel, so hy gelooft dat het geweest zy / luid in 't eerst wat wonderlijk. Te weten dat twee kleine kloxkens die hy in huis hadde / wierden midden uit sijn yserwerk wech genomen; daarna gehoord op vele plaatsen daarmen die niet sagh. Maar by aldien deselve waren blijven hangende op hunne plaats / en evenwel op so veel andere gehoord; dat soude groter wonder zijn geweest. Wat was er voor geselschap op den wegh / als sy ter kerke gingen / en die klokskens hoorden luiden / so hy schrijft: op dat wy weten mogen of iemant van deselve dese klorkens heimelik by sich verborgen hadde. Of wat voor huisen of beslotene plaatsen daar sich d' een of ander boeve onbekend verhield / en dit geluid of van deselfde of gelijke klorkens den voorby gaanden horen liete?

Of meester Luther de silversmid ook van dese kunst was / die den verloren ring als uit de solder konde doen vallen; of dat hy mede so gelovig was als Perreaud de Predikant: altoos het hacchelijk verliesen van een ding / en 't wedervinden alsmen 't niet en soekt / waaraf hy pag. 192. het een en 't ander meld / is so gemeen / dat my self sulke tovery noch dagelijx gebeurt.

Hy meld pag. 193. iet van gehoorden / en iet anders van gesienen spook; dat niet met al om 't lijf heeft / hem slechs van anderen verhaald is / en lichtelik is op te lossen uit mijne eigene ondervindinge hier voor verhaald. V. §. 8. en 21.

§. 12. Het quam op 't laatst tot daden. pag. 193, 194. Want dese Duivel / gelijk anderen / sich alder boost betonende wanneer hy scheidē moest / also hy 't niet veel langer gaande houden konde: (siet die gemeene bygelovigheid hing desen schrijver mede aan) wierp sonder ophouden steenen, twaalf dagen lang, van den morgen tot den avond, met grote menigte, in alle plaatsen van het huis: en daar waren der onder / die meer dan twee of drie pond wogen. Hy schijnt te seggen / dat hy dit self gesien en gehoord heeft: maar sal my naawlijx doen geloven / dat hy tien of twaalf dagen achter een gedurigklik in huis geweest is; ende moght ook op sulk een gering getal / en over sulken groten sake wel wat netter aangetekend hebben / of het 10. of 12. dagen zijn geweest. Het is ook van die sterke Duivels geen geweest /

die Oudhoofs toren also licht versetten konnen/ als ik mijne hand verlegge; indien de grootste stenen zijn geweest van twee of drie pond swaar. Die had hy mogelik ook wel gemakkelik geteld/ misschien/ so veel niet als de dagen dat het heeft geduurd. Hier t' Amsterdam is my bekend een koopman/ die in sijne eerste kindscheid sulken duivel heeft ontdekt; die op deselfde wijse enen tijd lang spookte door het huis: so seer/ dat ook een predikant gehaald wierd/ uit verlegentheid. Die sagh ook menigte van steenen werpen; als van boven komende/ en sonder iemant die het dede te verneemen. Hy twijfelde nochtans/ of geen bedrogh daar onder schuilde: tot dat het uitquam door het kind; dat tegen over sat/ daar de oude lieden achterwaarts na toegekeerd/ niet sien en konden/ en sich de geest niet hoede voor het kind. 't Welk siende 't spook/ seide/ dat doet Marritje. Doch sonder dat de meid het hoorde, die aanstonds haar om een boodschap uitgesonden; en 't kind in haar afwesen ondervraagd, verklaarde/ dat sy dese steenen uit den naadsak hadde sien halen; en opwaarts na de solder werpē. Sy weder om gekomen/ word ondervraagd/ en ondersocht; en so bevonden/ dat sy dese steentjes by sich hadde. Waarop gekomen tot bekentenisse/ dat sy het was die al die spokery had aangereght: so was 't daarmede ook gedaan. Dit is my van de huisgenoten self also verhaald.

§. 13. Het einde der historie sal my terstond van noch een ander spook/ hier t' Amsterdam bekend/ doen spreken: niet tegenstaande dat dit schijnt notariaal te zijn/ bevestigd door de eigene ondervindinge van den heer Tornus, koningliken Notaris en Procureur ter selfde stede van Mascon. Te weten/ dat de Duivel konde fleuiten so als hy. Maar 't ergste was/ dat van den laatsten steen/ gelegd aan dit gebow van Spokery; 't welk ik van woord tot woord verhalen sal so als hy 't schrijft. De Duivel (seit hy) wierp enen steen voor sijne voeten, sonder hem te quetsen. Dat was bescheiden. Denselven nam de voorgemelde heer Tornus, tekende hem met een houtkool van den heerd genomen, en wierp hem in het achterste van 't huis, 't welk aan de muren van de stad gelegen is, (aan welken mogelik/ als oud en vervallen/ vele losse steenen lagen) dicht aan de riviere de Saone. Wat helpt er dit toe/ dan dat de vloed den muur afspoelende/ te meer steenen los maakte? Dewelke seer licht was om te kennen door 't geseide merkteken: en ook licht om wederom te werpen/ so wel als eerst/ door enen achter den muur sich verschuilende, gelijk de dienstmaagd/ als voorseid. Of hy konde enen anderen gelijkerwijse teikenen; want die vermonde Geest op alles afgereght/ kan also wel van hout kool zijn voorsien als Tornus was. Maar die nam desen steen in sijne hand, (een stout bestaan!) en seide dat hy seer heet was. Seide hy dat? Beproef den 't dan d' anderen ook niet? of was er niemant so hartig/ dat hy den steen aanraken derfde? Misschien beducht om 't gene de heer Tornus daar van seide, dat hy geloofde, dat hy hem uit de Helle gehaald hadde. Maar was hy dan van sijne papen onderwesen/ dat in de Hell is een lichamelijk vuur/ dat geesten braad? (also hy yverig Roomsch Katolyk was pag. 167.) of heeft hem een gereformeerd

meerd Predikant / in wiens huis en gesight dit gebeurd is / ook niet beter onderreght! Of / laat er in de Helle sulk vuur zijn; was op den 22. December in geheel Mascon geen vuur / om enen steen daar mede heet te maken? misschien genoegh om self der kinderen of kranken voeten te verwarmen. Is dit niet een elendig praat van enen Predikant?

§. 14. Hier heeft voor weinig jaren noch ene andere dienstmaagd op den Haarlemmer dijk gewoond / by oude luiden / die winkel neering deden. Des nachts / na dat sy beiden en de meid te bed gegaan / en sy ook self somtijds al ene wijl geslapen hadden: verscheen een spook voor 't bed / ging wandelende door de kamer / geheel in 't witt / gelijk een geeest; en rukte de gordynen open / en de dekens van het bed: sloeg somtijds ook de glasen in / die in de scheidmuir tusschen 't voorhuis en de kamer waren. De steenen of de Porceleine schotels wierden in den gang eens teffens van de wand en op de vloer gesmeten en gebroken; het rak gebleven zijnde als het was / en de latten / daar de schotels voor aan steunen / hecht en vast. Verscheiden mannen van de buurt en van de vrienden / aan den heerd sittende; so sagen sy de steenen vallen uit de schoorsteen: en veel andere diergelijke dingen meer. Een ysere bout die de slaghvensters sluit / voor aan de straat / geraakte wegh; gelijk ook d'andere die in de plaats gemaakt was: en gevonden in de woonkelder onder 't huis. Het meisje (want sy weinig meer dan 17. jaren was) quam dikmaals lopen van de solder / daar se sliep / met veel verbaasdheid klagende / dat sy 't er langer niet kon harden / so seer als het daar boven spookte / en dat een daar langs ging wandelen in 't witt. De onderburen uit de kelder quamen boven kijven / ende wilden uit het huis: alsos sy mede deel aan 't Spook hadden / door de bout van 't venster tweemaal in der selver woning neergevallen / en ook warm. Doch siet / hoe alles eindelik ontdekt wierd; so als ik 't hebbe uit den mond des overbuurmans dies tijds / die al het voorschreven self heeft bygewoond / en ook d'ontdekker is geweest.

§. 15. Hy sagh op enen avond uit sijn stoep by donker / dat het meisje nederhukte voor een venster van de kelder / daar een ruit was uit het glas; en hoorde op dat ogenblik ook ietwes nedervallen. Waarop de luiden uit de kelder komende daar boven kyven / als geseid; en daar in seggende / dat de voorseide bout so even by hen ende nevens 't selve glas was neergevallen: so ging hy over / stillen dat gekijf: mits hen versekerende / dat hy 't spook had uitgevonde. Daarna de dienstmaagd stillekens by sich doende komen / so overtuigde hy haar duidelik / (hoewel in 't eerst ontkennende) en dede haar bekennen / dat sy self al dat gespook had aangereght. Voorts dede hy 't haar ook belyden voor haar volk en d'andere getuigen; en dat aldus. Sy was de geest / die in haar hemd bloots voets van boven komende / sich vertoonde in de kamer; de glasen insloeg / de steenen / staande om den hock der deure / over 't volk heen in de schoorsteen smeet; en sulx gedaan aanstonds na boven toe ontsloop. Het rak / aan 't eene eind gevatt / had sy gemeend met eenen hort so af te scheuren: maar so het ander

der einde al te vast was hechtende: so waren wel / terwyle sy 't voorste einde met kraght af haalde / de schotelen achter de latten / aan de blote muur afgeschoten; maar het rak self weder toegeslagen als te voren. D' ysere bout hadde sy van 's morgens datse 't huis ontsloot / in haren sak gedragen; en so was 't eigen bloed van dese meid het helsche vuur geweest / daar 't yser warm van was. Geen andere oorsaak / dan de dertele niewsgierigheid had haar tot die baldadigheid bewogē / so se seide: 't welk ook / door goedertierentheid der oude luidē / niet so swaar beklaagd wierd noch gestraft van het Gereght als sy verdiende.

§. 16. Laat ons nu verder horen / of sich dese Duivel van Mascon niet op gelyke wyse self ontdekt. Des anderen daags (na dien 22. December) wierd ene grote Slang gevonden, die uit ons huis quam, en, seit hy, gevangē aan de deur door de spykermakers, onse nageburen, met hunne lange tangen, en op sulken wijse door de stad gedragen: roepende, *Siet hier den Duivel die uit het huis van den Predikant gegaan is.* Daarna gavense dese slange aan eenen Apteker: en men bevond, dat het ene waarachtige en natuurlike slange was; ene sake selden om sien in dese landen. Nochtans dan wel gehoord. Nu / 't was ene waarachtige en natuurlike slange: so was het dan de Duivel niet. Wat dan? Wil hy daarmede seggen / dat de Duivel alles door de Slang gedaan heeft? hoe komt dan / dat ene waarachtige en natuurlike Slang in die 14. weken niet eens in dat huis vernomen is? Word daar selden ene slange gesien / sy word nochtans wel ooit gesien: dat selden gebeurt / dat gebeurt nochtans. Maar hoe was dese Slange nu de Duivel die gespookt hadde? Had hy dan al dat werk dien ganschen tyd door middel van dat beest gedaan? Was 't de slang diese hoorden? was 't de slang diese sagen? so menigmaal / en op so menigerleye wijse? Hoewel was dit bedacht / dat ene slange / lang verborgen / en nu voor den dagh quam / als de spookbestellers geenen raad meer sagen / of misschien ook moede wierden / dit spel langer gaande te houden? Dies wierden ook de kloxkens wederom gehangen / ter plaatse daar se wechgenomen waren. Maar wie de reghte slange was / daar al dit quaad van quam / sal ons de schryver self ontdekken.

§. 17. Hem self / aanmerkende d'omstandigheid van tyd, plaats en persoon, waarmede hy doemaals te doen hadde; dunkt, dat er vele oorsaken zyn die daar in tsamen komen. pag. 198. Ten eersten wierd in dien tyd veel van Spokery en Tovery gesproken daar ontrent: en dies te lichter wierd het dan geloofd / het gene in des Predikants huis wierd vernomen; en voor Tovery gehouden / 't gene enigsins daarna geleek. De toverstukken die hy dan verhaalt zyn so belacchelijk en ongerijmd / dat hy hem self daarmede alle geloofwaardigheid beneemt / belangende het gene hy van hem self verhaalde: ten minsten / dat hy door een diep vooroordeel en onmetelike bygelovigheid / sich verbeeld heeft veel te horen en te sien / dat niet en was / of voor wat anders aan te sien dan 't was. Ik late mijnen Leser self die grollen nasien / van gevleeschte Duivels / die gemeenschap

niet

met de vrouwen / of als vrouwen met de mannen hadden; en de dode kregen van den mishoop of de galge tot een leevendig misbruik van vleeschelijken wellust deden dienen: so als hy pag 199/ 200/ 201. sich niet ontsiet voor waarheid op te geven. So mede van verscheidene andere grollen/ en die hy maar van horen seggen heeft. pag. 202/ 203. Hoe slecht besluit de man uit dese staatjes / pag. 203. dat de Duivel dies tyds in sijn huis gelyk geketend was?

§. 18. Ik stemme hem ondertusschen geerne toe / het gene hy als tweede oorsaak van 't gespook vermeld: dat hem sijn yver voor den opbow ener niewe kerk, dat spook van wege der Masconsche Geestelikheid wel magh beraden hebben. pag. 203/ 204. Want dit zijn maar gewone kunstjes van dat volk. Maar boven al so heeft hy reden om Bressande sijne dienstmaagd/ als de derde en voornaamste oorsaak van dit spel verdacht te houden / als de voornaamste meesteresse van dat spel pag. 205/206. Niet datse daarom met den Duivel omging; maar wel des Duivels naam misbruikte/ na 't gemeen gevoelen en gerught / om haar bedrogh op hem te schuiven. Syn vierde reden pag. 206. is een niew bewijs van bygelovigheid; minst passende voor enen predikant van onse kerk: te weten / dat in 't huis 't welk hy bewoonde onlangs ene moord begaan was; als of sich sulke geesten in alsulke huisen sonderling vertoonden. De vijfde en laatste reden/ die hy pag. 207/ 208. aan den dagh brengt / heeft veel beter schijn. De vrow die 't huis te voren bewoond hadde / om sijnen 't wille daar uit moetende verhuisen: had sich ontvallen laten/ dat sy sich aan hem wreken soude. En op den self den dagh wanneer het vonnis van bedreiginge/ op sijne klaghte/ tegens haar by den Gereghte uitgesproken was / te weten op den 22. December/ verliet hem 't Spook. Siet daar nu dit vergramde wijf / de boosaardige meid / met de Paapsche geestlikheid; elk in 't besonder / en voornamelik die drie te samen / zijn volle maghtig (insonderheid indien de knecht van 't huis daar by komt) om alsulke spokerpen te verwekken.

§. 19. Dus veel dan van dien so vermaarden Duivel van Mascon; aan welken die van Tedworth lichtelik te kennen is / wanneermen hem eerst by hemselven wel besiet / en dan met dien voorgaanden vergelijkt. Dit is d' historie. „ Een edelman tot Tedworth in het graafschap Wilt /
„ genaamd Johannes Monpesson / had in 't midden van Meert 1661.
„ enen trommelslager / die de buurt met trommelen ontstelde / sonder blijk
„ van last; daarin belet gedaan. De Burgermeester sond een maand
„ daarna de trommel aan het huis van Monpesson / daar die ook bleef.
„ Daar op volgt in sijn afzijn aanstonds / en vervolgt by sijne wederkom-
„ ste / 's nachts een geklop aan de deur / en 't geluid des trommelslaghs /
„ aan de zijden van het huis / met hout beschoten / en daar boven in de
„ Lucht. Een maand later quam 't geluid in huis / ter plaatse daar de
„ trommel lagh / twee maanden lang; doch met verposingh van twee /
„ drie nachten / tegens vijf. De vrow van 't huis quam in de kraam /
„ en 't was drie weken stil. Daarna veel hestiger opstuivende begon de

kin-

,, kinders op het bedde te ontrusten / de bedstede doende dreunen / en daar
,, onder schrapende gelijk een hond. De kinderen/verplaatst op ene ka-
,, mer die tot daar toe vry geweest was/leden 't selfde. Twee planken in die
,, kamer sich bewegende / saghmen den knecht wel twintig maal toeschui-
,, ven/en van hem wederom te rugge: en dit by dage ten aanschouwen van
,, veel volk. Doe volgde een swavelachtige vuile stank. De Predikant
,, quam bidden onder groot geraas van 't spook. Na dat gebed saghmen
,, de stoelen sonder iemants raken langs de kamer gaan / den kinderen de
,, schoenen over 't hoofd gesmeten: en ene bedstok na den Predikant ge-
,, worpen / die so sacht aanquam als een bosje wolle. De Vader bragt
,, de kleinste kinderen in een buren huis / daar sy vry waren; dan hield het
,, oudste by sich in de kamer daar doe 't trommelen aanging / en drie we-
,, ken aanhield. De onsienlike tamboer sloegh alle slagen die men eischte.
,, De kleinen / door gebrek van plaats in 't ander huis / weerom gehaald;
,, zijn 's nachts by 't hair en kleederen getrokken / sonder meer. Geen
,, hond en liet sich horen onder 't grootst geraas van desen Geest. Het dienst-
,, volk wierd somtyds wel met de bedden opgelicht / en somtyds een ge-
,, wight gelegd op hunne voeten.

Daarna begonder geld te klinken / waar op het grof geraas een
,, einde nam / en 't Spook verscheiden potsen maakte. De knecht een
,, deugdsaam jongeling wierd 's nachts gequeld / met hem het dek van 't
,, lijf te halen. Mits dat een knecht van den heer Bennet / in wiens werk
,, de tamboer geweest was / sich aldaar vertoond hadde / leed die van Mon-
,, pesson meer ongemak. Daar wierd in 't einde van 't jaar 1662. somtyds
,, licht en veel geraas van volk vernomen / so het dienstvolk seide; maar
,, diergelijk heeft Mompesson maar eens gehoord. In 't kloppen seide se-
,, ker heer; indien u de tamboer te werk stelt, geeft drie kloppen. Het
,, gaf drie kloppen: daarna eens sonder antwoord blijvende; gaf / dies ver-
,, socht / vijf kloppen / sonder meer. Het trommelde daar wederom op
,, aan / ter zijden van het huis: het speelde / naast de plaats daar vreemde
,, jonkers lagen slapen. De hoefsmid sliep by Jan den knecht: en even-
,, wel so hoordemen een peerd beslaan. De man van 't huis vroeg in de
,, weer / om eens van huis te gaan / hoort een geraas / en roept *a witch*,
,, *a witch*, dat is / een toveraar, een toveraar; maar met een pistool in de
,, hand / waar op het al verdween. 't Ging naderhands van 't een na 't
,, ander bed / en lichte eene sijner dochters op: maar het ontweek de steken
,, van den degen telkenmaal. Een stok om het te slaan / wierd weghge-
,, rukt: en volk gekomen zijnde op de kamer / wierd die vervuld met vui-
,, len stank; en daar by grote hitte / schoon het winter was / en koud.
,, Het gaf de kamer door sulk een geluid / als of het ene keten sleepte / twee
,, of drie nachten achter een.

,, Nu volgt wat wonders en wat vreemds. De Bybel van de vrouw word
,, in de asch gevonden / met de bladeren om laag: dewelke opgenomen
,, van den man / so sagh hy / datse open lagh ter plaatse Mark. 3. alwaar

 ,, ge-

,, gesproken woord van 't nedervallen der onreine geesten voor den Salig-
,, maker / en sijne maght gegeven aan de twaalf / om Duivelen uit te
,, werpen / en van de lastering der Schriftgeleerden / dat hy het dede door
,, Beelzebul. Des avonds assche op de vloer gestrooid / so vondmen 's
,, morgens teikenen daar in van onverstaanbare letters / en van eene
,, grote klaauw.

§. 19. Dus verre is d'inhoud van 't verhaal van Glanvil / uit berigt
van Mompesson. Nu sal hy seggen wat hy self bevonden heeft. ,, Op 't
,, breed gerucht sich derwaarts hebbende begeven / vernam hy op den eer-
,, sten avond sulk geschraap als voren / achter 't hoofd der kinderen op 't
,, bedde: die echter daar niet af verschrikten / door gewoonte. Hy schraap-
,, te vyf / seven / en tienmaal; en 't spook dede hem dat telkens na. Hy
,, en sijn vriend met hem aldaar gekomen / doorsochten alles op het naauw-
,, ste / maar sy vonden niets. Waar uit hy doe (dit zijn sijne eigene woor-
,, den) in waarheid overreed was, dat het geluid door enen geest of Duivel
,, was gemaakt. Hy voelde onder 't midden van het bedde / dat het tegen
,, de hand opquam / en maakte een geswoeg gelijk een hond: so kraghtig
,, dat het self de kamer dede schudden: nochtans vernam hy hond noch katt.
,, Mitsdien so meinde hy een muis of ratt in enen sak te sien / als sich bewe-
,, gende / maar vonder niet met allen in. De sak hing aan ene andere bed-
,, stede / daar niemant ontrent was. Hy en sijn vriend des morgens vroeg
,, van 't bedde geklopt / verstonden van den heer des huises / dat daar nie-
,, mant van de sijnen was ontrent geweest: maar seide Mompesson / dat
,, dikmaal 't spook ter middernacht vertrekkende des morgens vroeg plag
,, wederom te komen.

,, Het peerd van Glanvill wierd op enen nacht onsacht gehandeld / en
,, sweette seer benaauwd / schoon wel gehavend en gevoed. Daarna met
,, een half uurtje rydens lam geworden / was in twee of drie dagen dood.

§. 20. Hy seit ons noch van enige besonderheden / door Mompesson aan
hem verhaald. ,, Op enen morgen quam er licht in der kinderen kamer /
,, en wierd ten minsten 100. maal geroepen / een toveres, een toveres. By
,, dage sagh hy in de schoorsteen sich een hout bewegen: schoot er een pistool
,, in los: waar op enige droppelen bloeds gevonden wierden op den heerd /
,, en op de trappen. Twee of drie nachten na dien tyd vervolgde 't spook een
,, kind dat eerst gespeend was: nam de keers daar by staande telkens wech /
,, op in de schoorsteen / en wierpse onder 't bed: sprong op het kind (in wat
,, gedaante / dat en seit hy niet) so dat men 't met de anderen verplaatsen
,, moeste.

,, De naaste nacht daar aan quam iets de trappen op / dat voor den
,, knecht in sijne kamer aan 't voet einde van sijn bed verscheen. De nette
gedaante en proportie konde hy niet wel bemerken; maar hy segt, dat hy
een groot lichaam sagh, met twee rode, en als brandende ogen, die enen
tydlang stijf op hem geslagen waren, en eindelik verdweenen.

,, Het maauwde eens gelijk een katt / en nam de kinderdekens op van 't

,, bed-

„ bedde / dan van 't eene dan van 't andere/die ses mannen niet en konden
„ tegenhouden. Het stiet der kinderenbeenen aan het voetschutt / goot de
„ waterpotten uit in 't bed / en strooiden er asch op: alles in 't bysijn van
„ vreemde menschen / die der naaw op pasten.

„ In 't bedde van Mompesson wierd een lang scherp yser / en in dat van
„ sijne moeder een bloot mes over einde gesteld; de schotels menigmaal ver-
„ vuld met assche / en alles overhoop geworpen / makende den ganschen
„ dagh een groot geraas.

„ Sekeren Edelman / in 't huis slapende / wierd sijn geld swart in sij-
„ ne beurs.

„ Het peerd van Mompesson wierd 's morgens liggende gebonden / met
„ een der achterste beenen so vast gesloten in den mond / dat het aan vele
„ mannen werk gaf het met enen handboom los te maken.

„ Dit schreef hy noch aan Glanvil: dat naderhand sijn huis verscheide
„ nachten lang met 7. of 8. personen besett was / in menschen gedaante; dewelke, so ras als een musket wierd afgeschoten, sich al te samen wech pakten op enen boom. Nu is het spook ten einde/maar de historie noch niet.

§. 21. De sekerheid nu der geschiedenis bewijst hy door de reghtsplegin-ge te Sarum: alwaar die is besworen van den Predikant der plaatse, en verscheiden andere van de verstandigste en bestgegoedigde inwoonders, die oog en oorgetuigen geweest hadden. Doch wy en hebben die be-eedigde verklaringen self niet gesien / noch ook den Predikant/noch d'andere getuigen ooit gekend / wat geloofweerdigheid hen toe te schryven zy: ook uit de reghten niet geleerd / dat meer of min begoed te zijn / de menschen meer of minder geloofweerdig maakt. Glanvil spreekt veel tot lof van Mompesson / als enen edelman dienmen geloven magh: maar die en heeft het tiende deel self niet gesien. Hy die 't beschrijft / te weten Glanvil / heeft self wel een goed deel bygewoond: maar was een man / die sich seer licht in saken van dien aart bedriegen liet / ten uitersten genegen om die te geloven; so als uit sijne redeneeringen voorhenen ondersocht III. b. II. §. 2/ 15. en III. §. 7-13. en volgende exempelen hierna in 't XXIX. hoofdstuk noch te melden / klaarlijk blijkt. En 't heeft my een voornaam geleerd man / die hem seer wel heeft gekend / van desen Somer in mijn huis verseker'd / dat die man en Henrik Morus beide wonder bygelovig waren; hoewel beide (in 't besonder Morus) welgeleerde mannen. Dat sy hun verstand misbruikten / om verdichte praatjes op 't waarschijnlijkt voor te staan; en dat Glanvil dingen heeft te boek gebraght / die bevonden waren valsch te zijn / en by 't gemeen daar voor gehouden eer hy schreef. Ook seide my die Heer / dat om den Geest van Tedworth by verstandigen gelacchen word / en niemant voor verstandig aangesien die dat verhaal gelooft.

§. 22. Men overwege slechs op sulke wijse als dat van Mascon / dien ganschen kraam: wat doet sich daar in op / dat niet door 't volk in huis en daar ontrent kan zijn gepractiseerd geweest; daar so veel dienst volk

was; indien maar een jong meisje (gelijk hier op den Dijk / als flus verhaald is) alleen so veel heeft konnen doen. Indien gy vraagt / wat dien daar toe bewogen soude hebben? Ik soude om 't antwoord mogelik niet seer verlegen staan / so ikse kende / en de verdere omstandigheden wist / die tot volkomene kennisse der sake nodig zijn. Maar wat bewoog die twee Dienstmaagden flus gemeld? De moedwil en de dertelheid / te samenstemmende om een bedrogh aan een te naaien / sonder d'allerminste oorsaak van misnoeginge / of opsett tot wrake / die de schryver meent dat dien tamboer daar toe bewogen hadde.

§ 23. Want na sijn oordeel is het blijkelijk dat het een Duivels werk geweest is / om dat dien tamboer bewesen is / geseid te hebbē / ik heb hem (dat is Mompesson) geplaagd: (of diergelijke woordē) en nooit sal hy rutte hebben, voor dat hy my satisfactie sal gegeven hebben, wegens het wechneemen van mijn trommel. Hoort nu 't gevolg. Doe wierd die gast veroordeeld, om na d'eilanden vervoerd te worden; en ook vervolgens wech gesonden. Maar ik en weet niet hoe (men segt, het was door stormen te verwekken, en 't bootsvolk te verschrikken) hy maakte dat hy wederom te rugge quam. En 't is opmerkelijk, dat het huis al den tyd dat hy was afgesloten, gerust was; maar so ras en quam hy niet in vryheid, of door trustinge quam weder met het spook. So weinig woorden kan de man niet schryven sonder blijk van sijne bygelovigheid. Men segt, het was door stormen te verwekken. Glanvil / een filosoof / een kristen / en een schriftgeleerde / gelooft dan dat de Duivel stormen kan verwekken; en 't is hem ook genoegh / dat men dat segt. Die lichtgelovigheid en bygelovigheid van sulken man maakt my sijn gansch verhaal verdacht. Maar is 't geloofsijk / dat die trommelslager so in ernst gesproken heeft? Kon hy so veele dingen door de kraght des Duivels doen / dat al 't gespook in 't huis van Mompesson door hem is uitgewerkt; en kon hy storm op zee verwekken: die niet so veel en konde / dat hy sonder ooghluikinge des onderschouts uit de gevangenis ontquam? Was dan de Duivel ook so licht te sluiten / dat die geen spokery in 't huis verwekken konde / wanneer sijn meester de tamboer in boeyens sat? En konde die hem ook niet aan de Trommel helpen / die sonder trommelen dobbe dobbe doo kon spelen in de Lucht? Siet hoe dit hangt noch kleeft.

§. 24. Bemerkt ook wat dit voor een geest of Duivel zy geweest / die door pistool / musket / of stok of degen te verdryven was. Die ook (gelijk de schryver achteraan noch seit) voor 's Konings dienaars / als die 't huis besochten, en so lang als sy daar waren / sich verpakte. Het is te sien uit so veel als ik l. b. XXI. §. 2. uit Schott den Jesuwijt vermeld hebbe / dat seifs de Roomschgesinden hier in wyser zijn dan dese Protestantsche leeraars / Morus / Glanvil / Koelman sich betonen. Het hebben ook de genen die dit lasen als het Koelman uitgaf / sich al lacchende verwonderd / hoe die Duivel so bescheiden was / dat hy de kraamvrow niet ontrusten wilde / en echter so quaad kinds was / dat hy die onnosele schapen so veel quelde. Als 't al geseid is / die vertellinge van Tedworth is een groll /

on-

onwaerdig om te losen / of daar af te spreken / sulx ik ook niet soude ondernomen hebben / so 't niet en ware / om te tonen dat het anders niet en is. En wat behoeft men meer bewijs / om dien tamboer voor meester van dat spel te achten / dat d' eigene bekentenisse van den schryver dat daar geen spook was in so langen tyd als de tamboer gevangen was?

§. 25. Ik geve op den hoop noch toe den Brief van Morus aan den self den Glanvil / waar uit ik slechs dat gene daar 't op aan komt hier verhalen sal. In 't jaar 1632. seker man by Chester / genaamd Graham /
„ 's nachts op sijne vulmeulen zijnde / sagh een vrowmensch met het hair
„ neerhangende / geheel bloedigh / met vyf grote wonden in haar hoofd.
„ Hy seer verschrikt / begon sich self te segenen / en haar te vragen / wat er
„ was. Waar op sy seide: ik ben de geest van sulken vrow, die by Walker
„ (enen ryk landman daar ontrent) heb gewoond en van hem beswangerd
„ zijnde, so beloofde hy my te senden t' eener plaatse, daar ik wel opgepast
„ soude worden; tot dat ik in de kraam, en wederom gesond soude zijn;
„ en dan soud ik weder komen, sijn huis op te houden. Navolgens wierd ik
„ op eenen avond laat wech gesonden, met enen Marcus Schrap, die my
„ op een moeras (sekere plaats noemende die de meulenaar kende) met
„ enen pikhamer sloegh, (sodanig als waarmede sy de smidskool uitgraven) ende my dese vyf wonden gaf. Daarna wierp hy mijn lichaam in
„ enen koolput daar naby, den pikhamer bergende onder enen hoop zands.
„ Ende also sijne schoenen en koussen bebloed waren, so wachtede hy die te
„ wasschen, maar siende dat het bloed niet konde uitgewasschen worden, so
„ verbergde hy se daar. Verder seide hem de geest, dat hy de gene zijn moest /
„ die het openbaarde / of anders geen rust hebben soude. So ging
„ het ook; 't Spook liet hem nimmer ende nergens ongequeld. Dies openbaarde hy 't an aan 't Gereght / waarop die beiden / Walker ende Scharp
„ door vonnis van 't Gerighte zijn ter dood gebraght. Maar (seit de schryver self) nooit kond ik horen, dat sy 't feit beleden hebben. Maar als deselve Walker voor de vierschaar stond / so sagh een der gesworens van de dertig / (waarom d' anderen ook niet also hen even veel daar aan gelegen was?) de gelijkenis van een klein kind op sijne schouder staan; bewijs dat hy de vader van het kind was / en de vader van de moord.

§. 26. Hier over moet ik seggen / siet hier nu drie papiste leeraars in de protestansche Kerk / Koeman / Morus / Glanvil / die alsulken Spook geloven / dat volslagen paapsch en joodsch en heidensch is; en daarom / als van self genoegsaam openbaar / geen verder ondersoek behoeft. Siet daar benevens sulke Reghters / die op het seggen van dien enen man / en op sulk leugenachtigh seggen / twee mannen hebben doen sterven / sonder dat se self het feit beleden hebben. Sulx is gebruikelyk in Engeland / wanneer op de getuigen niet te seggen valt. Maar wie is so beroofd van een gesond verstand / dat hy niet sien kan / hoe die eene jurij of gesworen / met dien Grahan / welke seide dat hem sulk een spook verscheenen was / uit heimeliken haat dit tegen Walker wel getuigen konden, en met

een verdichten? Of Graham heeft het feit geweten/ en om veiliger te openbaren/ die verschyninge daar by versierd. Of ook een ander die het wist/ en self niet derve seggen/ heeft desen man door dit gemaakte spook daar toe gebraght.

XXII. HOOFDSTUK.

Het Hexenspook, also genaamd, tot Annenberg, en noch een ander by Losanne, komen op het selfde uit.

§. 1. NA dat die twee beroemde Geesten/ van Tedworth en Mascon aldus van boven tot beneden/ en van achteren en voren zijn besien: so sal 't noch om een paar te doen zijn/ dat van verscher geheugenisse is/ en welker eerste ook wijdlopig en omstandig is gedrukt. Ik heb er in het V. hoofdstuk §. 5/7. af gesproken van ter zijden: om hier in dese plaats het gantsche stuk uitvoerlik te verhandelen. Niet om 't belang der saken/ dat niet groter is dan der voorgaande: maar aangesien dat dese schryver daar so groten werk af maakt. Want hy niet blotelik vertelt het gene in syn huis geschied is: maar maakt daar over ook seer veel bedenkingen/ so als de tytel aanwijst; tot lof der goddelike wonderlike goedheid, tot nadenken voor verstandige kristenen, tot leere van godsalige herten, tot troost van aangevochtene personen. De schryver is hier ook een predikant/ en eigenaar van 't huis/ daar dit gebeurd is/ en twee maanden heeft geduurd: ter selfde stede daar de schryver woonde/ aan ene weduwe eens predikants/ die syne schoonsuster was; van hem op 't allernaauwst in acht genomen/ meer dan die twee tot Tedworth en Mascon. 't Is effen maar twee jaren dat het is geschied/ en dies tijds herwaarts ook uit Dresden al geschreven/ en in de leidsche Courant bekend gemaakt. Ik sal den kortsten inhoud stellen van 't verhaal/ daarna syne bedenkingen kortelik opneemen/ en eindelik de myne te seggen.

§. 2. Tot Anneberg/ in Meissen op de grensen van Bohemen/ had Elias Zobel predikant aldaar een huis gekocht/ dat van 't begin af altijd van godvrughtige personen was bewoond geweest. Syner huisvrouwen suster/ weduwe van Frederik Ketner predikant tot Leipsich/ aan wie hy 't verhuurde trok daar in te wonen/ met twee kinderen en een dienstmaagd/ en noch een paar volk in 't achterhuis/ in Julius 1690. Jaar en dagh dus gewoond hebbende/ met rust en vrede/ trok dese weduwe met hare kinderen den 18. Jul. 1691. van huis om hare vrienden te besoeken. De man in 't achterhuis ter selfde tijd van huis zijnde; so wierd ene andere vrow by de dienstmaagd/ ende noch een borger met synen jonge 's nachts daar in besteld. Alsdoen begonde onraad te ontstaan/ maar quam noch niet aan 't lichte. Maar in den tijd dat d'eigenaar ook eens van huis was/ den 10-13. Aug. so begon 't sich meer te openbaren. Hy hier op 't huis gekomen/ gaat in 't huis/ en ondervraagt en onderright het volk; beginnende met

een van doe af alles aan te tekenen / wat hy bespeurde.

§. 3. Dat quam van hier op uit. ,, Den eersten Aug. waren de hoenderen
,, ontsteld. Den 3. hadde buurvrow / die 's nachts de meid geselschap hield /
,, de ene vrouwe bovē uit de venster op de straat kykende gesien. Den 8. hoor-
,, den dese beide evig kleppen aan de deurē. Den 9. hoorden se de deuren meer
,, bewegen / boven door 't huis wandelē / en de trappen op en neer. 's Nachts
,, voor den 13. gebeurde diergelyk ontrent de vrow in 't achterhuis. 's Mor-
,, gens ten 9 ure was 't ofte een kloot rolde; 's middaghs wierd een steen by
,, de meid aan de hof deur neergeworpen / 't venster van de achterwoning
,, opgeschoven / van de vrow te voren in 't aansien van anderen wel toege-
,, sloten. Een gebedeboek in haar afzyn van de tafel op den oven verplaatst.

Na dit verhaald te hebben seit hy: een kristen hert magh denken, hoe ons hier door te moede wierd.

En dit uit horen seggen van de meid en van de vrow. ,, Self hoorde hy
,, dien dagh niets / tot 6. uren 's avonds toe. Maar mits dat hy wech is /
,, gaat het spel wederom aan. Den 14. vroegh wierd de meid by haren
,, naam geroepen; daar op gelacchen / en twee steenen by haar neerge-
,, worpen.

,, §. 4. Dien middagh quam de weduwe wederom: en wierd een uur daar
,, na in 't huys / en 's avonds in den hof met steenen geworpen. Dan we-
,, derom so lang als hy daar by / en in 't gebed was / bleef het stil.

,, Den 15. nam 't werpen met steenen / 't rollen en rasen met de deuren
,, noch meer toe. 's Namiddaghs sagh de achterbuurvrow enen naakten
,, menschen arm iets van boven neder werpen; en hoewel anders tot hier
,, toe vertsaagd; wierd nu vol moeds / om 't spook van boven neer te jagen /
,, dan van het ander volk weerhouden. De dienstmaagd siet de huisgenoot
,, of achter buurvrouw / so se meenit / van boven sien / niet een mes in de han-
,, den / dewelke op dat ogenblik van achter uit de keuken quam.

,, De huisgenote van den schryver ondersocht / blyft by haar stuk / en
,, seit dat sy 't spook door gewoonte nu niet meer en vreest; en om het met
,, de daad te tonen / gaat dikmaals door het huis alleen. Terwyl hy voor
,, met sommige personen spreekt / begint de meid te schreewen in de keuken /
,, valt neder / 't siddert en beeft; seit dat een koude hand haar in het aan-
,, gesight gegrepen / en achterover heeft gehaald. Men dede se liggen
,, sweeten: waarop sy als van ene vallende siekte aangetast / den ande-
,, ren dagh echter wederom bequam. De huisheer dede voorts achtbare et-
,, telike burgers 't huis bewaken; dewelke op den eersten avond twee stee-
,, nen hoorden vallen / en in die gansche nacht niets meer.

,, 't Gesight van desen Bulder geest had niemant dan de dienstmaagd en
,, die andere vrow in 't huis: beschryvende desselfs gedaante als ene don-
,, kergrauwe voortschietende schaduwe / daar niets van te bekennen was /
,, dan een oud rimpelig vrouwenaangesight; gelykende na eene die gestor-
,, ven / en van godsaliger gedachtenisse was.

§. 5. Het volgende bestaat in dagelyksche plegingen van desen bulder-
geest.

geest. ,, Den 16 was 't wederom met steenen te werpen. De dienstmaagd voelt wat kouds op de voet vallen / en 't was een kopere duit. De sleutel van den hof word enigen die daar wat om wandelden voor de voeten geworpen.

,, Den 17. word / na 't seggen van de meid / met enen steen een blikken schutsel aan den heerd staande neer geworpen / dat het twee mannen sagen; maar niet verneemende waar de worp van quam.

,, Den 18. en 19. sagh de meid een licht branden / ende was 't voort in de nacht stil.

,, Den 20. wierde de huisgenote seer verschrikt door het gesighte van den Geest; maar de gedaante / en wat anders meer word niet verhaald.

,, Den 21. 's morgens viel nevens enen man die by de meid hield (want sy lieten van doe af niemant alleen gaan nochte blyven) een koperen penning als een rijxdaler groot; op d'eene zijde maar gemunt: welke aan de vrow gelangd / en op de tafel onder 't kleed gelegd; na een half uur wederom wech was / en het tafelkleed afgehaald.

,, 's Nachts van den 23. hoorden de bewaarders van het huis / Michiel / die hunder een was / so hem dochte / roepen; als of 't was eener vrouwen stemme / boven uit den huise na de straat.

,, Den 25. hoordemen in de bovenkamer wandelen: wierd een steen van de trappen geworpen; en ene yseren kiste aan den hof toegeslagen / datter de wervel af sprong. Na den middagh / de Vrow van 't huis geselschap by sich hebbende / hoortmen aan de deur kloppen. Sy schielik open doende; vind er niemant ontrent: dies 't gansch geselschap daar van schrikte.

,, Den 26. sloeg het / na enige worpen / hard tegen de deur. Den 27 wierden lepē eerst in 't huis geworpē; daarna wedergehaald / die de huisgenote met drie kruissen getekend hadde. By stilte vielen dikmaals de hardste vloersteenen aan stukken. 's Morgens ratelde ene blikken schrijflade / die op de tafel stonde. Mits dien quam het werpen met steenen op te houden.

,, Den 28. stak het groen woudrys boven op de huisdeure / dat in den stal gelegen hadde.

,, Den 29. vroeg / so haast als de wakende borgers vertrokken waren / sloeg het op de beide deuren der vertrekken / daar de vrow en de dienstmaagd sliepen; dat het de man achter in 't huis (nu wederomgekomen) met syne vrouwe beide hoorden: stiet 's achtermiddaghs tweemaal de deure open / die aan stond / van de voorkamer / daar volk in was. De meid sagh / terwyle sy stond en schuurde / het spook in den spiegel (de gedaante word niet geseid) en het selve een groen rijsken onder en boven aan steken; 't welk / eer de huisheere daar by quam / afgenomen en verbrand was.

,, Een goede bekende met de huisgenote 't huis op en neder gaande; hoorden beide iet om hen henen ruischenen / eindelik met een groot gebulder by sich nedervallen. Hy / anders onvertsaagd genoegh / verschrikt

,, daar

,, daar af niet weinig; soekt alle hoeken door/ maar vind het minste niet.
,, Den 30. hoordemen het achter in het tuinhuis werken/ gelijk de berg-
,, luiden; en anders niet.
,, Den 31. wierd de dienstmaagd op verscheide plaatsen aan hare klede-
,, ren/ voor en na met een taxken besteken; en eindelik de messingen kan-
,, delaar/ in de kamer hangende. Die in 't huis waren sagen dien bewe-
,, gen/ maar het aansteken van het taxken sagense niet. Een kloot in
,, den hof liggende wierd de trap af in 't huis gerold/ twee harde steenen in
,, den hof aan stukken gesmeten; en der dienstmaagd oude onderrok in de
,, keuken tsamengerold/ over de hofdeur uitgehangen;
,, Den 2. Sept. wierd wederom een steen in den hof geworpen; ende viel
,, iets tweemaal op de solder/ dat er 't huis af schuddede. Ettelike mannen
,, daar doe binnen zijnde sochten na de oorsaak: maar vergeefs; en hoor-
,, den echter noch niet kleine steentjes rammelen/ sonder iets te sien.
,, Den 3/4/en 5. bedreef het diergelijke potsen als met den ouden pels
,, van de meid; wierp steenen/ dede vallen en kloppen/ als voren.
,, §. 6. Mitsdien begint sich 't Spook wat meer verdacht te maken.
,, Want op den 5. Sept. willende de dienstmaagd laten gaan; so wierd de
,, andere die in de plaats komen soude/ aanstonds een taxken aan de muts
,, gesteken/ en een steenken sachtjes aan de wang geworpen: weshalven
,, die ook haren afscheid nam.
,, Daar op begint het harder aan te spoken. Want den 6. Sept. 's
,, morgens ten 8 uren wil het de huisgenote 't bedde wech nemen; die
,, wekt daar over haren man/ welke het met geweld wederom tot sich
,, haalt. Na 't opstaan uit de kamer gegaan/ en weder ingekomen/ siet
,, sy 't dekbedde liggen voor de deur.
,, Den 7. 's nachts bleven twee burgers binnen de Stove/ daar sy 't
,, water in den oven-bak hoorden scholperen; doch daar by komen-
,, de vonden dien droog. Ten 3. ure 's morgens een der selven sich op het
,, rustbedde nederleggende/ met de beenen over de vloer; viel iets tusschen
,, sijne beenen als een gevulde sak/ doch aan te sien als een ruige bruine
,, beer. Mits dat hy tot den anderen/ op enen stoel daar neven sittende/
,, daar over sprak/ so was het wech.
,, Den 8. 's morgens ten 6. uren die burgers in den tuin gaande/ sich te
,, wasschen: so sagh de eene een lang en gerimpeld aangesight ter ven-
,, ster van de stall uitkykende: maar mits dat hy 't den anderen seide/
,, trok het hoofd in. Aanstonds siet het de huisgenote uit de middel-
,, kamer in den hof kyken; met een oude tronie/ en swarte huive
,, op het hoofd.
,, §. 7. Dit al van anderen/ en so uit horen seggen van den schryver
,, aangetekend zijnde; so hoort nu wat hem self ook wedervaren is. Dit
sal ik met sijne eigene woorden dan verhalen. Namiddagh ten 4 uren quam een lieve vriend tot my, wien ik daarna uitlatende, hy buiten en ik binnen de deure staande; so viel een vloersteen quakkende achter in 't huis neder, dat etlike stukken daar af sprongen: welke wy, derhalven weder te rugge kee-

rende, opnamen, en boven op de zale gingen; maar vernamen niets. Behalven dat nochtans, wanneer ik na beneden geroepen, mijne huisvrow met gedachten vriend daar boven liet: so viel het tweemaal dichte by hen neder. En die gemelde worp is de eenigste geweest, (Gode zy hertelik dank) dien ik self gehoord hebbe. Hier op gelieve doch den Leser wel te letten.

„ §. 8. Den 9. brak het Spook enen niewen kop; en wierp de meid/ „ de scherven oprapende / iets achterna. „ 't Was tweemaal of haar ene „ katte om de beenen liep: dies sy met den voet schoppende sprak / wech du „ garstig aas. Mits krygt sy so een stuk houts aan de beenen / en hoort ach- „ ter den heerd lacchen/gelijk des daags te voren. 't Vuur wierd in den oven „ geroerd / datse 't binnen hoorden.

„ Den 10. blafte de hond geweldig: de huisgenote siet iets meermaal voor „ by de venster henen stryken: met haren man uitgeweest / vind in de kamer „ alles over hoop geworpen; ene brandende keerse met een hoofdkussen „ onder de trappen van de solder. Ettelike takkebosschen op de trappen „ van de zale / ene keers onaangesteken uit de keuken in het binnenhuis „ gebraght / niewe potten uit de andere kamer wech genomen / ene kist „ binnen voor de kamerdeur geschoven / takken aan de deur gesteken. „ Gemelde brandende keers had ook in de kamer van de huisgenote ge- „ staan / doch uitgebluscht. In de onderkeuken hadde men gemerkt dat „ iemant aan het vuur gepeuterd hadde; anders was 't vuur in de beide „ ovens uitgegaan.

Dit alles over hoop gelaten quam de schryver self besien: de welke voor- gemelde spelinge met vuur en licht hier mede vergelykende en also voor brand beducht: de sake braght tot kennis van den Magistraat.

§. 9. Noch ging het spook al vorder aan. „ Des nachts tusschen 10 en „ 11. wierd een geween in 't achterhuis/ en harde slagen af te werpen in de „ kamer nevens hen/ gehoord.

„ Den 11. sagh de huisgenote 't Spook in vorige gestalte op de trappen „ staan; maar als de man quam / so verdween 't. Daar na gaf 't haar e- „ nen onvoorsienen harden kinnebakslagh/ datmen 's anderen daags noch „ konde sien/ hoe seer het haar getroffen hadde.

„ Den 12. het ruischte rondom enen burger/die hertshaftig om sich henen „ sloegh: en sagh 't de huisgenote over sijne beenen staan; maar self en sagh „ hy 't niet. Een ovengaffel / oude koussen / oude draagbanden/muts en „ andere dingen/ wierden wechgenomen / uitgehange; en verwisseld; en „ so heen. De broeder van de dienstmaagd/ die enigen tijd ook in 't huis „ bleef / had hy 't eens als een hondeken over 't huis sien lopen / en eens „ onder de bedstede kruipen.

„ Den 13. was 't wederom te doen met een en ander goed in 't huis te verset- „ ten daar af iets naderhand gevonden wierd ter plaatse daar het al te voren „ was gesocht / en 't was 'er niet. Het socht de meid het bedde te ontrukken: „ stak ene keers aan; die gehangen aan de wand / denselven ook bescheide- „ delik bewasemde. De keers door 't volk wechgenomen; wierd wederom

aan-

„aangestoken / en op den kandelaar gesteld. 't Hing aan den kandelaar „verscheidene prullen / die te lacchen waren; en welke men so liet / tot dat „de schryver self daar in quam en het sagh. Een pot wierd aan stukken gesmeten / en twee deuren met groene taxkens besteken.

§. 10. Nu komt et eindelik tot dien gevreesden brand. „'t Voorgaande „was des Sondags morgens / eer de vroegpreek uit was / al gebeurd. Daarna begon de brand eerst in den oven / de kolen op den herd daar toe ontstoken zijnde. De huisgenote meinde na den noene en des avonds enig glimmen / als van een vermuilemd hout te sien: daarna gelijk een beer sich wentelen door hare kamer. Dus was de grootste vrese voor den brand van „huis en stad

„ Het openbaar gebed ging op den 13. Sept. aan: waarin ook dit gespook „als van den Duivel zijnde wierd gesteld; en God gebeden om den selven te „verdryven / huis en stad / met die daarinne wonen / te beschermen en bewaren.

„ §. 11. Daarmede hield nochtans het Spook niet op: maar op den 14. „Sept. braght het een en 't ander wederom als voren van de plaats. Het „lachte telkens als 't so iet bedreven hadde, waaraanmen dikmaals eerst gewaar wierd / dat het iets gedaan moest hebben. En somen seide: wel genomen dat het dit of dat eens dede! so is het menigmaal ook so gebeurd. De „meid hoorde wederom lacchen: en wierd daar op gewaar / dat haar een „wortel met het kruid achter aan den schortelband gesteken was. De schryver sagh haar self in komẽ / dat een boschjen peterselie op haren rugge stak; „en korts daarna een struikjen uit aan haren halsdoek / en twee strengetjes „met moepte / so het scheen daar in bewerkt. 't Verbergde wederom verscheidene dingen die daarna gevonden wierden / daarmen eerst gesocht en „niet gevonden hadde. Het nam de spyse wech / verbergdese / en lachte „daar dan om.

„ Den 15. braght het allerhande goed in 't huis te soek. De sleutel „van de keukendeur / lang vermist / bevondmen dat de dienstmaagd op den „rugge stak. Deselve hebbende eens iemant by haar in de keuken / „hoort ietwes by haar om snorren: waar op sy sich verkloekende (echter „tegen de lesse haar gegeven van den schryver) sich nederbukt / en seit: „gekskap als gy sijt, wat wiltge? kom voor den dagh, kan ik u helpen? Wat meent gy Leser / dat de meid hier mede ving? Een hand vol vliegen? Neen: maar ene grote brommende vliege quam voor den dagh, waar voor sy beide gingen lopen / so wel de meester als de meid.

„ Den 16. braght het op niew veel huisraad over stuur. De huisgenote „sagh sich iets wentelen / opstaan / en voortsluipen. Stoven en keuken „beide gesloten / en sleutels te soek gebraght; hoordense hard kloppen met „enen yseren kraaws die in 't huis op de gangdeur / daar de meid in was / „en uit de venster om hulpe riep. De deur met ene andere sleutel geopend / „so vindense daar binnen alles over hoop. Vonden achter na de sleutels / „daar de huisheer by was / in het huis koorn door dakvenster uitgeworpen

 zijnde /

,, zijnde/ en sy gaande om daar na te sien: hoorden sy het boven fleuiten/ en
,, de meid hadde 't dien dagh horen suchten. De huisgenote had het uit de ven-
,, ster in vorige gestaltenisse ook gesien.

,, Den 17. rammelde 't geweldig in den houtstal: speelde met den
,, mangelstok en 't-bord/ verstak wederom de sleutels; wierp ene handschoe
,, in den ovenbak. De huisgenote sagh haar bedde nemen/ sonder iemant
,, die het dede: liep toe met groot geschreew/ dat sy 't alle hoorde; en de huis-
,, heer ook. Liet sich 's avonds merken op verscheidene plaatsen/ taste de
,, dienstmaagd onder de rokken/ datse schreewde/ en 't volk van achteren in
,, het huis tot hulpe riep.

§. 12. Siet nu hoe 't Spook van self begint bekend te worden. Den 18. quam een godvrughtig borger der stad Boekholt hem besoeken: en vertelde/ dat sijn wijf/ over vijf weken 's middags de straat doorgaande;
,, een browmensch met enen bruinen rok/ swart mantelken en huive langs
,, de huise snellik lopē aan de deure van dit huis/ daar sy enen steen in wierp/
,, datmen 't achter over de vloer horen konde. Daarop was dit wijf wech-
,, gelopen; doch niemant uit het huis gekomen/ om te sien wie dat het
,, dede.

,, Ten self den dage had een metselaar/ daar komende te werken/ iet als
,, ene schaduwe om 't huis sien sweven. 't Had hem ettelike malen sachte-
,, lik met kleine steentjes geworpen; maar eens ook dapper aangetast.
,, Anders had het ook in den hof gewoeld/ en binnen 't huis veel dingen uit
,, de plaats/ en over hoop gehaald.

,, Des avonds quam een vriend van Sneewberg op 't geruchte van dat
,, spook; ging met des schrijvers vrouw en ene andere vriendinne na het ka-
,, mertje/ daar sich het selve meest verhield. Mits quam het viermaal sterk
daar binnen springen: doch sightbaar of onsightbaar/ dat en seit hy niet.

,, Den 19. Sept. braght het vele dingen binnen 't huis te soek. Enen
,, goeden vriend/ die van Leipsich quam/ vloog het om sijn lijf; in de selfde/
,, doch wat helderder gedaante als te voren: hield hem van achteren met
,, ene koude bleke hand de ogen toe.

,, Den 20. sagh het de dienstmaagd/ en den 21. de vriend van Leipsich:
,, 't smeet steenen/ en het sprong om de menschen/ die daar quamen en
,, gingen/ dikmaals heen.

,, §. 13. Maar op den 20/21/en 22. droeg sich een seldsamen handel toe.
,, Een suikerbakkers knecht van Spier/ voor een half jaar tot Anneberg
,, gewerkt hebbende/ en tsedert tot Marienberg: quam op de tydinge van
,, dit gespook/ en gaf sich aan; eerst by de dienstmaagd/ die hem af weeg;
,, doe by den huisheer/ die hem met veel bekommering te woorde stond.
,, Hy seide lang van spook gequeld te zijn geweest/ en dat hy 't altyd kon-
,, de sien. Naast enigen tyd/ by sonderlinge gelegentheid versterkt als in
,, gesighte/ dat hy geen spook ooit meer te vresen hadde: so was hy nu
,, gekomen/ om dit spook te sien/ te ondersoeken/ en den predikant te
,, dienen na vermogen: die vol bekommerdheid het stuk aan sijne mede-

,, broede-

,, broederen te kennen gaf: en dese aan den Magistraat. Door beiden veel en
,, ernstig ondervraagd / bleef by sijn stuk: vertellende / als tot bewijs / ver=
,, scheidene ontmoetingen die seer na 't Pausdom sweemden / als verschy=
,, ningen der zielen van verledene menschen; hoewel hy hertelik betuigde
,, protestantsch te zijn. Met liet hem eindelik dan toe / met noch vier
,, mannen door het huis te gaan: 't welk eens twee uren / en daarna noch
,, een ure lang geschied; so sagh hy niet met al. Dan achter hem wierd
,, eens als met de hand geslagen op de ketel / die daar stond; en eens ook
,, neffens hem een worp gedaan; doch wierd geen steen gesien. Hier uit
,, besloot de man na sijn verstand / dat dit geen spokery maar hexery moest
,, zijn; die konde hy niet sien.

,, §. 14. Maar als die man vertrokken was / hield wederom het spook
,, Mey-avond als te voren, niets bleef schier op de plaats. 't Wierp steent=
,, jes / stukjes hout / blik / en eindelik ene latte van drie ellen lengte door
,, het huis; en greep de dienstmaagd in het uitgaan by haar been.

,, Den 23. ging 't bykans even eens te werk. Doch middeler tijd dat
,, enige vleeschhouwers ettelike uren lang met hunne honden t' huis dik=
,, maals doorstoven / so was er niets tē doen; noch ook die gantsche
,, nacht.

,, Dan op den 24. eerst op den avond deed het ettelike werpen in den hof;
,, ging door de zaal / maar 's nachts niet meer.

,, Den 25. hoorden het de huisgenoten eigentlik omwandelen / opstaan
,, en voortruischen. Daarna wierd wederom veel goeds verplaatst; beson=
,, derlik het linnen uit de wasch: maar nooit als voren wederom gevonden;
,, 'twas wegh en 't bleef wegh: behalven een paar mouwen en eene huive op
,, de muur van den hof. Het braght noch veel meer andere dingē over stuur;
,, men sagh het somtyds 't een en 't ander nemen en versetten / sonder iemant
,, die het dede. Niets bleef by na op sijne plaats. Het wierp dan eens de huis=
,, genote / dan de dienstmaagd achterna; sy hoorde 't lacchen en de handen
,, klappen / in den stal; daar na gelijk een hommel gonsen in de keuken.

,, Dit alles voor den middag; daarna was 't tot den avond stille. Doe
,, maakte 't wederomme wat beweginge / riep ettelike malen ook de meid by
,, haren naam; maar hield sich stil die gansche nacht.

,, §. 15. Den 26. van Herfstmaand was de schrik op 't hoogste / en met
,, een op 't end. Vroeg haddemen 't gehoord sich reppen in de kamer van
,, de huisgenote: daarna de deure van de stove / wanneer sy met anderen
,, daar binnen was / wijd open gesett; doe in de houtschuur rollende / en
,, voorts een jong paar duiven uit het kott genomen / en by den oven in de
,, badstove wech gesteken. Doe hield het ettelike uren op.

,, Maar na 12. uren 's middaghs / als de weduwe Kerners met de kin=
,, deren aan tafel sat: quam seker borger in / om 't huis (gelijk wel meer)
,, eens deur te gaan. Sulx doende riekt hy brand: komt in de houtschuur /
,, en ontmoet daar niet als damp. De huisgenote komt voor in gegaan /
,, en de dienstmaagd uit de stove / om te sien wie daar door 't huis ging:

,, roken beide vuur en sagen ook den damp / voorts in de houtschuur ko-
,, mende bevonden 't hout in lichter vlamme staan. De burger loopt
,, daar op benessens anderen na 't water / om te lesschen : en word de brand
,, volkomelik geblust. De schryver voegt er veel omstandigheden by / die anders niet dan sijne en der anderen bekommering te kennen geven : maar wat de sake self belangt / dit was het al. Hy meint uit alles wat hem met dit huis in desen wedervaarͤ is met reden wel te mogen spreken so als David : ik ben velen tot een wonder ; Psal. 71 : 7. en om al dat gespook / dat hy den Duivel toeschrijft te seggen ; gelooft zy de Heere, die alleen wonderen doet. Psal. 72 : 18.

§. 16. D'historie / schoon merkelik bekort / door 't uitlaten van besonderheden / diergelijke meermaals voorquamen / en omstandigheden die tot versekeringe of tot verklaringe van het verhaal niet veel en doen : so is deselve echter langer uitgelopen dan ik wilde / om plaats genoegh te houden tot bedenkingen hier over / so des schryvers als de myne. Ik sal derhalven ook so kort daar in te werke gaan als doenlijk wesen sal. Hy heeft er eerst wel twaalf Aanmerkingen op neer gesteld / en uit verscheidene Auteuren breed verklaard ; daarna verhandelt hy de Middelen / so de lichamelike als geestelike / die tegen sulke spokeryen te gebruiken zijn. Doch sullen in sijne Aanmerkingen so veel wel vinden aan te merken / dat wy niet eens van noden hebben op sijne Middelen bedacht te zijn. De man betoont wel veel godvrughtigheids en yvers ; maar met sulk een verstand / dat met vooroordeel overladen is. Voor eerst gelooft hy al te licht : en voorts het gene te geloven is / dat schrijft hy te gereed den Duivel toe. Hy wil sich niet bemoeyen met een ondersoek belangende de Spoken in 't gemeen ; waar over hy wel 14 vragen opstelt / en d'auteuren aanwijst / daar d' oplossinge derselver by te vinden is : maar houd sich slechs aan dit besonder voorval van sijn eigen huis. Beginnen wy dan sijne Aanmerkingen slechs aan te merken

,, §. 17. I. Hy maakt eerst gissing / dat dese geest tot ontucht moet genegen
,, zijn geweest / om dat hy potsen maakte met de meid. En ik gelove dat deselve dienstmaagd beter wist wie dese geest was dan de schryver self.

,, Maar sonderling gelooft hy dat het zy geweest een hexenspook : dat
,, is / niet uit eigene beweeginge ; maar door den wille van een hex of to-
,, veraar / uit kraght van dat vermaard verbond / te werk gesteld. In
,, voegen dat godvergetene menschen uit opsettelike boosheid hem en de sij-
,, nen hebben willen beangstigen / en ook beroven. Dat gist hy daar uit /
,, dat het meest by dage spookte : daar de Duivel anders meest sijn werk
,, by duister doet. Want dese menschen hadden sulken langen tijd des nachts niet sonder slapen konnen zijn. Dat heest hy wel : en merkt daar by ook aan / als dat het was of 't spook sich overnacht in 't huis verhouden hadde ; den dagh verwachtende / om 's morgens vroeg de menschen te verschrikken en te plagen. Hy gist het ook uit dien bespeurden bloten menschen arm, als ook die sachte en koude hand ; het gestolen lijnwaad / malle potsen /

sen /

sen/en meer diergelyke. Hy self geloost derhalvẽ dat het menschẽ zijn geweest; maar hoe de Duivel dan daar in begrepen zy/ sal hy ons nader moeten tonen. Hy seit wel / dat den vorigen bewoonders van het huis in de twee laatste jaren ook wat spokery of diergelyks wedervaren zy; maar wil daar op niet vast gaan. Ik noch minder.

§. 18. II. Het Spook scheen schuw van menschen, en besonderlik van manvolk te zijn: om dat het begon/als de vrouw met de kinderen / en de man achter woonende van huis waren. En 't kraghtigste bewijs neemt hy seer wel uit dien / dat hy self van 't begin af tot den einde toe/dagh op dagh ten minsten eens / en dat op allerhande tyden van den dagh / wel ruim een ure lang in 't huis geweest / en 't selve op en neer zy doorgegaan: nooit evenwel het minste heeft gesien ofte gehoord; dan eens maar enen steen vallen/ achter hem in 't huis / daar hy voor uit maar op de strate sagh. Niet tegenstaande anderen self onder het gebed / het welk hy dede/ wel iets gemeind hadden te horen; en hy so haast niet uit het huis gegaan was / of het gespook ging telkens weder aan. Dat heeft dan ook gemeend dat hy al wech was/als 't den voorseidẽ steen ter neder wierp wanneer hy in de deure stond / en met het aangesighte na de straat gewend. Maar om dat hy daar nevens noch al meend dat sich een bose geest daar onder mengde; so wil hy sich so groots niet inbeelden / dat sijn persoon den selven so verschrikkelijk geweest zy; maar schrijft dat Gods genadige schikkinge toe. Siet so kan ook een mensch by inbeeldinge godsalig zijn. Een geest en soude voor hem niet geschroomd / maar om sijner tegenwoordigheid wille dies te meer geraasd hebben. Want so 't hem te doen was om ontsteltenis te maken: (en anders was het niet) so moest ook de beweeginge daar toe so veel groter zijn als de man groter was.

§. 19. III. 't Spook (seit hy) moght wel dikmaals onsightbaar allernaast zijn, niet alleenlik by, maar ook buiten de verrightinge van sijnen handel. Dat meent hy bleek wel / als / wanneer maar iemant seide / dat nu eens 't bose ding dit of dat dede; het selve terstond daar op wel is geschied; en diergelijke meer. Dit acht ik dat (den Duivel aan een kant gesteld) seer wel is aangemerkt. Want die vermaarde Dienstmaagd/die alleen meer hoorde en sagh dan tien andere tsamen / en naast haar de huisgenote / waren immers daar by tegenwoordig; en die waren dan ook d'eerste die iet hoorden ofte sagen / als men van het bose ding also gesproken hadde. De val der steenen was veeltijds wel swaarder (so hy hadde horen seggen / want hy self en hadde 't niet vernomen) dan de hoogte van de plaats gedragen konde. Dat dunkt hem kon de geestelikheid van 's Duivels wesen doen; dat is / so ik iet wel begrijpe / door sijne geestelikheid kon hy lichameliker werken / dan 't gene dat lichamelijk is. Hy magh dan ook wel seggen / dat een lichaam geesteliker werkt dan selfs een geest.

§. 20. IV. 't Kan zijn, dat het Spook de gedaante van een persoon, die in sijn leven godsalig geweest is, aangenomen hebbe. Want de gedaante ener godsalige vrouw/ daar voor in haar leven bekend geweest/ wiens

eigen

eigen huis het was geweest / was eens en andermaal gesien. Dit mein hy komt met Paulus over een: die seit / dat sich de Satan kan veranderen in enen Engel des lichts. 2. Kor. 11: 14. Hy neemt noch ruimer veld dan hy wel meent dat Paulus hem hier geeft; en neemt de konstiglik verdichte fabelen te baat / die Paulus ons verbied: verhalende ons uit Sulpicius Severus van Sint Marten/ dat de Duivel hem in Christus eigene gedaante self verscheuen zy. Dus houd hy mede vast / dat Samuëls gedaante van den Duivel aangenomen zy. 1. Sam. 28. en voegt daar by de verdere ervarentheid die hy uit meergedachten fabelschrijver Erasmus Francisci van bewijst. Dus weest hy door malkanderen twee schriftuurplaatsen / qualik uitgelegd; met tweederhande fabelen / noch erger daar op toegepast. Want toch wat sekerheid van 't gene die twee schrijvers seggen / meer dan van dat gesighte der gedaante van die vrouw? hy heeftet immers maar van horen seggen / en dat van een wijf. Is dat dan ondervindinge / waar mede men verklaringen der heiliger schrifturen sal bevestigen? Dus los is al dat werk.

§. 21. V. 't Is onkristelijk, wanneermen sulke en diergelijke Spokery verlangt te sien en te horen. Die stellinge rust op 't voorordeel / dat die spokeryen van den Duivel zijn. Maar aardig is het / dat hy seit / dat vele menschen gingen in sijn huis / met voordacht en verlangen / om daar spook te sien; en dat te mogen na vertellen. So ging 't hen dan gelijk de gene die ter merkt gaan om te kopen; en daar hunne gadinge niet vindende / iet anders by den wegh opneemen / om niet ledig van de merkt te komen. Die luiden moesten daar iets van de spokery vernomen hebben / so veel als 't was; die met dat voorordeel quamen / en met dat voornemen gingen / om wat wonders en wat niews te seggen / en te horen.

§. 22. VI. Ook is 't in aller manieren gevaarlijk, sich met sulk of ander Spook in gesprek te begeven. Dit rust op 't self de voorordeel van den Duivel / in voorgaanden overvloedig wederleid. Maar komt sich hier de schrijver merkelik bloot te geven / wanneer hy seggen wil / hoe qualik het de meid bekomen zy / 't Spook aan te spreken: also daar op sich ene vliege aan haar heeft vertoond / als boven gemeld is Want aanstonds stoot hy dit bewijs om verre / wanneer hy seit / dat hy niet wil geloven dat deselve vliege juist iet quaads of iets van 't Spook afkomende of het Spook selve geweest zy. Want in ene keuken (seit hy) of anderen oord daarmen met spijsen omgaat, kan sich om dien tyd des jaars, een of meer natuurlike grote smeervliegen verhouden, en aan 't brommen raken, wanneer de plaats alwaar sy sich bevinden word geopend of beroerd. Dit weet ik voor my selven niet bequameliker uit te seggen / dan heer Tobel met die woorden tegen hem selven doet. Want waar toe dan nu tweemaal met opmerkinge daar van gesproken / als of dat een bewijs ware / dat dit spook wel van Beelzebul den god der vliegen moest gekomen zijn?

§. 23. VII. Wonder seldsaam was 't apenspel en de geswindigheid van 't Spook. Daar heeft hy wel gelijk aan: also 't van honderd of van duisent

fend en meer huisen in niet een gebeurt. Maar echter houd hy van dat apenspel niet veel/gelovende dat het den Duivel ernst is/ om ons daarmede te misleiden of verbaard te maken. Meint ook dat daarom met den Duivel/ dat is met de spoken/ niet en is te gekken. Maar dese menschen/zynse lacchens of beweenens waerdig / die sulken groten omslagh maken over louter apespel en menschelike guitery en gaauwigheid; daar in den Duivel konnen sien; daar uit so vele lessen nemen; daar op so veele vragen bouwen; daarover sulk een menigte van boeken lesen / aantrekken en self in de weereld brengen / als of die der oudwyfsche fabelen te weinig hadde? Ik sluite dan dus hier mee met des schryvers eigene woorden/ wonder seldsaam (en nochtans niet over seldsaam) was dat apenspel.

§. 24. VIII. Het soude konnen zijn, dat dit Spook t' eniger tijd den aart van Nachtmerrie aangenomen hadde. Dit neemt hy op het gene boven op den 7. Sept. van die twee burgers is verhaald; en verklaart dit voort met de kraght der inbeeldinge / bevestigende met noch meer exempelen / het gene ik III. en IV. self geschreven hebbe. Ik sta hem dit dan toe: maar geensins / 't gene hy daar noch by hebben wil; IX. als/dat de Satan door alsulke Spokery ook onder anderen gesocht heeft, de menschen door leugenen te verdwasen. Want boven dien dat hier de Satan nodeloos word bygevoegd: so komt ook niet te pas / dat iemant die geschiedenisse niet na waarheid / maar so als 't gerughte ging / aan sijne vrienden had overgeschreven, gelijk 't ons ook vast op deselfde wijse als die brief luid/(te lang om te verhalen/en ook/ om datse valsch is/ hier niet nodig) in de Leidsche Courante dies tijds voorgekomen is. Die niet wil hebben datmen van hem liege/ moet niet met allen doen of spreke;en dan is't noch al quaad genoegh. So iemant van den Duivel moght beloge hebbe: wie seit dat daarom het de Duivel heeft gedaan/om dat hy wil belogen zijn? En so als in dien brief staat/ hadde 't beter na een Duivels werk geleken / dan so als ons de waarheid van den schryver is verhaald.

§. 25. De drie overige Aanmerkingen zijn slechs te melden / sonder veel daar op te seggen. X. De kerkendienaars mogen ook in sulken huis wel gaan te bidden, daar hunne zielen-kinderen van Spoken aangevochten, en onderright en troost benodigd zijn. Het bidden en het nevensgaande onderright/zy slechs/dat God hen wyser make; dan sullen sy hen self wel konnen trooste/het spook ontdekken:en sonder Duivels hulp het werk dan ook licht te verdryven zijn. XI. Het bleek aan vele stukken, dat Gods gehengenis dit Spook wel toegelaten; maar echter ook genadiglik bepaald heeft en gebonden sijn geweld. Ja sekerlik / het bleek aan alle stukken / dat God der menschen boosheid veel heeft toegelaten / om dit bedrogh te spelen: maar ook bepaald in hunne kraghten der nature / die alles niet vermagh / en door omstandigheden die hen boven dien verhinderden nu meer te doen. XII. De Duivel heeft voortyden,en op andere plaatsen, ook wel diergelyke spokeryen aangereght. Van diergelyke spokeryen sta ik hem wel toe: onnodig eens te melden/die hy dan self by menigte daar by verhaalt / en die ik

minder wil geloven dan de sijne / om datse niet so nett noch so oorspronkelik zijn aangetekend. Maar dat de Duivel daar in hand gehad heeft / sulx gelove ik daarom van die andere te minder ; om dat ik hem niet magh geloven / hoewel hy met veel groter schijn van waarheid schrijft.

§. 26. Nu heb ik met de Middelen ook niets te doen/die dese man in twee hoofdstukken seer wijdlopig uitmeet en beweert. Want die zijn alle maar bedacht op desen valschen grond / dat het de Duivel doet : het gene of van menschen word gedaan ; of by de menschen word geloofd also te zijn geschied / het gene slechs in schijn / of by inbeeldinge geschied magh zijn. Dit is dan mijn gevoelen ook van dit gewaande Hexenspook tot Anneberg: de saak ontdekt sich self ; en of dat niet genoegh en ware / de schryver geeft die bloot door eigene bekentenis/in sijne Aanmerkingen daar op gesteld. Had hem 't vooroordeel niet misleid : hoe soude hy van 't spoor dat hy self opent/van natuurlike oorsaken en menschelik bedrogh / so licht zijn afgegaan ; om aan den Duivel toe te schryven 't gene geen gemeinschap met den Duivel heeft? Maar boven alle Middelen van hem wijdlopig aangewesen / had ik hem slechs geraden / die Dienstmaagd in 't begin te laten gaan ; daarna ook 't volk in 't achterhuis / met hunnen aanhang : voorts self in't huis te gaan/en daar te blyven; want als hy daar was/so en spookte 't niet. So doende had hy al dien kommer en die moeite / voor hem self/voor sijne medebroeders/ en de gansche stad bespaard; en sijne kennis in de goddelike en menschelike schriften / beneffens sijnen goeden yver en godvruchtigheid/op nutter dingen toegepast.

§. 27. Hoe kort ik hebbe willen zijn in dit werk uit te pluisen : so vind ik echter dat ik al te lang ben opgehouden / om na vereisch te spreken van een Spook/dat in dit jaar sich by Losanne/ op een dorp/in't huis van enen predikant heeft laten vinden ; my echter uit desselven eigenhandig schrift/ door enen oog-getuige van dat spel getoond. Van Franeker quam een student hier door / die seide dat hy was van Bern : en dat hy hebbende verteld aan den professor vander Waepen het gene was gebeurd / en daar hy self ook voor een deel was by geweest ; daar op versocht was van dien heer / om voor hem te bekomen een verhaal in schrift van dien pastoor / by wien de sake in sijn huis gebeurd was/self gesteld. Sulx hadde die student verright/ en ook een afschrift van den Brief des Predikants aan den Professor toegelaten : het eigenhandige behoudende ; 't welk hy my toonde / en geheel voorlas ; ende was geschreven in't hoogduitsch/ so by de Swytsers daar is in t gebruik. De naam des predikers was Jakob Liogea, en die den brief aan my vertoonde / Walter : den naam der plaats en heb ik niet seer wel verstaan / alleen hy seide dat de selve niet seer verre van Losanna was; en onder het gebied van Bern. De brief was van een vel papiers / aan alle de vier zyden dicht beschreven : dies was het my onmogelijk/den ganschen inhoud uit dat eenmaal horen lesen te bevatten / veel weiniger noch te onthouden ; maar 't gene daar het meest op aankomt / sal ik daar uit of wel uit Walters seggen noch onthouden hebben / ende quam vast hier op uit.

§. 28.

§. 28. Het gaf sich seker knecht aan by den predikant/ om sijnen landbouw in de schure te verarbeiden: welken hy ook aannam / en behield / den tyd uit dat het werk op 't nodigst was. Maar dat gedaan zijnde liet hy hem gaan; niet willende enen man meer op de kost houden dan hy nodig hadde; also hy met een huis vol kinderen beladen was/ en van inkomsten te dier plaatse schaars voorsien. De knecht/die liever by hem hadde willen blyven / ging misnoegd van daar. Het was daarna/ dat het in 't huis des predikants begon te spoken;en dat meer en meer:in sonderheid de kinderē geplaagd/en dikmaals 't huis in groot gevaar van brand;'t welk eindelik met goed en have in de vlam/en meest aan kolen raakte. De predikant hier door in argwaan komende / dat wel de knecht een toveraar moght zijn; die sich dus hadde willen wreken / om dat hy hem so haast had laten gaan: ging na hem soeken. En in het henen gaan na Bern/ om hem daar aan te klagē/ bevind sich overvallen met een wonderlijkgevoelen/en besetheid van sijn lichaam/ik en weet niet hoe:'t welk hem vermoedē dede/dat hem deselve knecht nu ook betoverde/om sijnen aanslagh te belettē. Doch daar en quam hy niet te reght/also hem goed bewijs ontbrak: maar onder des wel aan gelegentheid om sijne schade weder in te halen. also het God so schikte / dat hy op ene andere plaats beroepen wierd / daar meerder inkomst was.

§. 29. Wat nu dien predikant betreft: het was te slechten overleg / dat hem geen ongewone ongevallen/dan van dien knecht uit sulken oorsaak/komē kondē. Wel/had hy niemant anders/of ook geen meerder quaad gedaan dan aan dien knecht: so heeft hy veel volmaakter dan ooit enig mensch / en ook al veel gelukkiger so lang geleef d / die geen meer vyanden hadde. Was 't wonder / dat hy op den wegh ontsteld wierd / die behalven dat hy t'allen tyden ende plaatsen konde siek worden / en ook sterven; in desen toght met sulk een ongerust gemoed beswangerd was / die op so lossen grond / den knecht om sulke sware saken ging verklagē? So't werk doch van den Duivel was/waarom en konde daar de knecht niet vry van zijn? Doch wetē wy/ dat alle quaad/ so wel als 't goed/ ook uit den mond des Allerhoogsten komt. Men sie dan dus onseker op de menschen niet / maar om de sekerheid altyd op God.

§.30. Deselve Walter seide / dat hy beneffens anderen uit Losanne/(daar hy doe studeerde) na de plaats gegaan / en enen tyd lang self was by dat spook geweest. Van wonderlike dingen/die hy self verklaarde daar gesien te hebben / heugt my dit eene: dat den kinderen de koussen / geheel niew / en sonder iemants raken/van boven tot beneden gescheurd wierden/als offe met een mes also doorsneden waren. Ook had hy dingen sien versetten sonder handen. Dat siense trouwens altemaal die spook sien; so als noch uit het volgende wel sal te merken zijn. Wie weet wat pots in 't heimelik van iemant zy gespeeld / om klederen en koussen so te ternen / dat de rete niet en was te merken / dan op sulken tyd wanneer hy 't hebben wilde die daar van de meester was. En van die andere beweegingen / daar is alreeds so veel af aangemerkt / dat meer niet nodig is.

§. 31. Na desen Walter quam noch een Magister Artium uit Duitschland: die my seide self gesien te hebben in eens predikants huis in Pomeren / daar het kraghtig spookte / dat de Duivel self de leuning van de leer of ladder wech nam / terwijle daar een jongen opklom; die daar over dan ter aarden viel. Ik vraagde / of te voren ook een stok (hy seide so / *baculus*) voor leuning aan de trap geweest was? hy seide neen: de Duivel hadde dien daar aan gemaakt. Doe verder / of hy self de trap met / en ook sonder stok daar aan / gesien hadde? Hy seide / met den stok; maar dat hy sonder dien geweest was / dat had hy slechs gehoord. Hoe hy dan wist / dat dese dien hy daar nu sagh / eer dat de jongen opklom / van den Duivel was gemaakt? Dat had hy niet gesien: maar wie doch anders soude 't hebben konnen doen? Ik vraagde / of die jonge des predikants eigen kind was? Hy seide neen; maar die hem diende. Nu / hy en had er den stok niet sien aanmaken; hoe raakte die daar af? Met dat er de jonge de hand aan sloeg / so wierd de stok afgenomen / en men sagh niet wie dat dede. Maar was die jonge niet een stoute bengel / dat hy de trappen op gaan en de hand aan sulken leuning derde slaan / die elk een wist dat van den Duivel om hem enen trek te spelen was gemaakt. Moest niet de predikant den jongen dat verboden hebben? Siet wat een volk dat is. Ik vraagde / om de sekerheid / hoe lang 't geleden ware? Acht jaren / seide de Magister. Doe verder / hoe veel jaren hy nu hadde? Vijfentwintig. Hy was dan doe maar seventien geweest: dus jong / met dat vooroordeel daar gekomen / nieuwsgierig om wat vreemds te sien / en dan te seggen.

XXIII. HOOFDSTUK.

Het gene meest na Tovery gelijkt, en echter minst daar aan gemeinschap heeft, is 't vinden van den oorsprong der wateren, van goud en silvermynen, en 't opsoeken van de moordenaars en dieven, door het middel van een rijsken in de hand; en wel besonderlik dat van den boer, alsnoch in wesen, by Lyons.

§. 1. Men heeft al lang door ondervindinge geloofd / dat de bergwerken en verholene mijnen / en de waterwellen / in den oorsprong zijn ontdekt; door menschen / die niet anders dan een tweesprankeld rijsken van den haselaar / voorts ook van andere bomen / op sekere wijse in de hand houdende / over wegh gaan. Daar zijn der die daar toe beleesingen gebruiken / met omstandigheden / die sy meinen dat daar toe iet helpen komen: waar uit / en ook om de vreemdigheid der sake / by velen het vermoeden is ontstaan / dat sulx door Duivelskonste moest geschieden; te meer wanneer daar by komt dat door allerhande hout / hoedanig het ook zy (hoewel geen beter dan den haselaar) de moordenaars en dieven ook te achterhalen zijn. Het welk de allergrootste Wiechelarye

schijnt

schijnt te zijn die ooit geweest is. En overmits wy nu / de Spokery verlatende / tot dese overgaan : so sal ons dit exempel hier voor allen dienen ; en allermeest dat nu een jaar lang weereldkundig is / en veel geleerde herssenen geoefend heeft. Te weten/dat aan enen boer in Vrankrijk / en verbolgens ook aan anderen bevonden is. Ik sal ons dit verhaal te nutte maken / so als het door den Abt De la Garde eerst is opgesteld en van den medecijn Garnier in sijn geschrift daar over uit gegeven ingevoegd ; voorts door den Priester en Theologant Vallemont by een gebraght / en ondersocht : waar uit het oordeel wel sal op te maken zijn.

„ §. 2. De sake word aldus verhaald. Een wijnkoper en sijn wijf waren beide in hunne eigene kelder tot Lyons vermoord / den 5. Jul. 1692. „ Een rijke boer/Jakob Aimar/ word uit het land ontboden / bekend „ van eigenschap die by hem was / om dieven ende moordenaars navolgens hunne treden op te soeken. Men braght hem by den Procureur des „ Konings van die stad ; en hy nam aan / de schuldigen op 't spoor te volgen en te vinden ; mits dat hy van de plaats alwaar de moord begaan „ was moest beginnen / om daar den indruk af te krygen. Die van 't „ Gereght staan hem dat toe : dies gaat hy derwaarts met een rijsken in „ de hand / gelijk hy was gewoon daar toe te nemen ; van evenveel wat „ hout of boom / of op wat tijd van 't jaar gekapt. Gekomen in de kelder / bevond hy sich ontroerd : sijn pols verhief sich / als in felle koorts ; „ en 't rijsken draaide snellik na de beide zyden / daar de man en vrow „ vermoord gevonden waren. Door 't selfs de rijsken als geseid / en door „ d' inwendige beroeringe die hy gevoelde / ging hy verbolgens door de „ straten / langs welken dese moorders waren uitgegaan / ter stad uit „ langs de Rone ; geleid van drie personen die 't Gereght hem mede gaf. „ Dus quam hy in eens tuinmans huis : en vond door 't gene hy gevoelde / „ dat de misdaders aan sekere tafel daar geseten hadden / die hy tekende ; „ alsmede dat se van drie flesschen die in de kamer waren eene hadden geproeft : het gene van twee kinderen bevestigd wierd / die alleen waren t' huis geweest / wanneer de moorders daar gekomen waren. Doe „ op de kant der Rone voortgegaan / wierd van hem uit voetstappen in „ het zand gemerkt / dat sy daar waren t' scheep gegaan. Hy volgt hen „ nettekens te water met sijn rijsken / aanleggende over al daar sy aan „ land getreden waren ; geduriglik reght aan voortgaande tot de plaats „ daar sy gepleisterd hadden : en tekende de bedden daar sy op gelegen / de „ tafels daar sy aan gegeten / en de vaten die sy overal gehandeld hadden. „ Gekomen tot de plaats genaamd Camp de Sablon, bevond hy sich „ noch meer beroerd;gelovende daar door dat hy de moorders sagh : hoewel „ hy de gewisse proeve met dat rijsken niet en derf de onderneemẽ / uit vrese „ dat hy daar 't krygsvolk aan den hals moght krygen;maar keerde weder „ na Lyons. Van waar te rugge keerende met brieven van geloof / bevond „ dat de misdadigen vertrokken waren ; die hy verbolgde tot Beaucaire „ toe / (wel 45. uren van Lyons) gelijker wijse als te voren. Aldaar

,, gekomen/bleef hy staan ontrent de deur van een gevangen huis / en seide
,, met versekerdheid dat daar een moeste binnen zijn. Men doet hem
,, open : en onder twaalf of vijftien die daar in de boeyen saten / ontdekt
,, hy enen Bossu / die om ene kleine dievery daar voor ene uur was in ge-
,, braght. Men soekt ook d' anderen : maar word bevonden / datse
,, langs een voetpad op den wegh na Nimes waren aangegaan. Bossu
,, ontkent eerst alles / ja self ooit tot Lyons geweest te zijn. Maar als
,, hy derwaarts wierd gevoerd / was hy terstond bekend / ter plaatsen
,, daar hy eerst was aan geweest. Dies eindelijk gekomen tot beken-
,, tenis / en self met meldinge van die omstandigheden / waar op de boer
,, Aimar ook sijn gemerk genomen hadde : so is hy om die misdaad met
,, de dood gestraft. Aimar wierd noch gesonden om de anderen te soeken :
,, (die dese had bekend noch twee te zijn) en hy vervolgt den selven noch veel
,, verder als in 't eerste / tot Toulon. Alwaar verstaande dat sy
,, sich op zee begeven hadden / so volgt hy hen te scheep : bevind dat sy
,, van tijd tot tijd aan land getreden waren op de Fransche kust ; en
,, volgt hen dagh op daghreis aan de laatste grensen van het Rijk / al-
,, waar hy 't op moest geven.

,, §. 3. Hier voegt gemelde schryver by het gene hy self gesien heeft van
,, Aymar/in tegenwoordigheid des Reghters en verscheiden andere geloof-
,, waardige personen. Hy sneed van enen besem/so naast by de hand was/
,, een tweespaltig rijsken : 't welk hy de beide einden tusschen beide han-
,, den vattende / dede drie silvere kronen of rijxdaalders leggen onder sijnen
,, reghter voet. Terstond so draaide 't rijskē,en meerder stux daar by gelegd/
,, noch meer. Men vlyde op de tafel een deel hoeden/en onder sommigen der-
,, selven enig geld. Na dese draaide 't rijsken/en na d'andere niet. Maar
,, om het te doen draajen/moest Aymar sijn eene been op tafel leggen / of
,, 't ging niet aan. Men dede noch meer proeven van dien aart / met al-
,, le nettigheid die te bedenken was ; om na te speuren of er geen bedrogh in
,, schuilde:doch daar en was niet aan te doen. Men wond wat gelds in enen
,, doek:om eens te sien/of ook het rijskē draajē soude;om dat Aimar geseid
,, hadde/dat het stoxken niet en hadde willen draaien na het howmes/waar
,, mede dese moord gedaan was / wanneer deselve op gelyke wyse omwon-
,, den was : nochtans het draaide hier als anders. Een dienaar hadde sy-
,, nen heer / acht maanden voe geleden /ontstolen by de vijf en twintig pa-
,, takons. Aymar ontdekte het vertrek en 't laadje/daar het geld was uit
,, genomen : vervolgde alle plaatsen / daar de dienaar na die daad was
,, door gegaan / het bed en plaats van 't bedde daar hy op gelegen hadde.
,, Gekomen op het spoor van desen dief / daar 't rijsken draaide / so dede-
,, men de dienaars van het huis te samē komen. Hy sette synē voet op hun-
,, ne voeten : en 't rijsken dat te voren draaide / terwyle 't noch op 't spoor
,, was/bleef doe staan;om dat'er niemant van hen schuld aan hadde.. Men
,, wilde weten of Aymar wel ene dievery ontdekken konde/die van de vrouw
,, des koninglijken Righters selve was gepleegd. Hy nam de beurs van
,,eenen

„ eenen die daar bystond; maar 't rijsken hield sich still. Men seit hem /
„ datter evenwel een dief in dat geselschap was. Waar op hy koeltjes ant-
„ woord / dat het dan den dief geen ernst moest wesen / maar slechs uit
„ boertery gedaan; gelijk het was.

§. 4. Tot vorder onderright gaf hy te kennen / hoe 't in alles nopende dit doen met hem gelegen was. „ Hy seide dan / dat also wel sijn rijsken op
„ het water draaide als op 't land. Dat hy in 't achtervolgen van de die-
„ ven / silver ende goud / gansch geene ontsteltenis of pijn gevoelde: maar dat
„ hy kraghtige beweegingen gewaar wierd / in 't volgen van de Moorde-
„ naars. Dat hy geen onderschied en konde merken tusschen 't goud en 't
„ silver: also sijn rijsken also wel op 't een was draaijende als op het ander.
„ Om enen Dief te soeken / seide dat hy sijn spoor niet volgen konde / of
„ hy moest eerst op de plaats geweest zyn daar de diefstal was begaan. Dat
„ hem het selfde ook te pas quam / so in 't vervolgen van het spoor eens
„ moordenaars / hy quam te treffen dat van enen tweeden: also hy op de
„ plaats der laatste moord noch niet geweest zijnde / ook geenerhande ont-
„ roerenis gevoelen konde / om 't spoor des daders op te soeken. Wat
„ meer is / dat hy mede onderscheid van moorden wist te maken / door de
„ verscheidene beweegingen die hy daar af gevoelde. Dat het wel meest /
„ maar niet altijd gebeurde / dat hem sijn rijsken niet en draaide / wan-
„ neer de moorder tot bekentenis gekomen was. Dat ook de tijd / hoe
„ lang geleden hy de moord ontdekken konde / niet seker was: doch dat de
„ eerste / die dus van hem was aan 't licht gebracht / al meer dan twin-
„ tig jaren daar te voren was geschied. Dat ook sijn rijsken niet en
„ draait ontrent een lichaam dat begraven / en sijn eigen dood gestorven is.
„ Dat self de bisschop van St. Jan de Morienne heeft deselfde eigenschap
„ als hy. En laatstelik hy seit / dat hy 't getal der moorders weten kan:
„ indiense maar niet alle zijn gegaan in eene lijn; het gene naawlix immer-
„ meer gebeurt. Van diergelijke proeven door den selfden man getoond ontrent Parijs / komt het berigt niet over een. Want sommige bevestigen 't voorgaande / wel maar andere die stoten alles om.

§. 5. Verscheidene stukken gouds / met voordacht onder de aarde verborgen; twee silvere kandelaars / die voor drie jaren al gestolen waren / de tafel daar sy afgenomen waren / den goudsmid diese had gekocht; en silveren tafelbord / dat langen tijd gelegen hadde in den misthoop. Dit alles hy met sijn stokken daar ondekt. Self ook de scheidsteenen / in den tuin van Luxemburg / die tsedert 20. jaren als die tusschen de van Orleans en Guise wierd verdeeld / daarin gelegd / en onder d' aarde zijn begroeid geweest.

§. 6. Doch elders lees ik wederom het tegendeel. Een brief geschreven uit dat hof / waar van 't uittreksel is te sien in den Mercure Historique der maand may deses jaars / daar meld / dat het hem eerst miste in eene kamer / daar op verscheidene plaatsen silver stond: maar dat was / seide hy / door dien de kamer aan verscheidene oorden blonk van goud. Men maak-

te

te dan vijf kuilen in den hof; daar in goud / silver / goud en silver / koper / steenen / altesamen toegedekt. Sijn storken draaide maar eens op de steenen / en eens daar niet met allen was. In 't hof van Guise draaide 't wel op een buffet / van wegen 't silver; maar niet op ene mande die daar vol of was / doch toegedekt. Het draaide op de stoelen / daar onder aan iet verguld was; maar niet in ene kamer daar de stoelen altemaal verguld waren edoch / met kleden overdekt. Ook niet / wanneer hy stond / dat hy niet wiste / onder enen silveren kandelaar. Van dievery / vijf jaar geleden al gepleegd tot Chantilly / betichtigde hy met sijn storken enen jongen / die noch maar een jaar daar geweest was.

§. 7. Een andere brief van enen procureur Robert / aan sijnen oom den pater Chevignij / seit dat het op gelijke wijse daar gemist heeft in 't ontdekken van de moordenaars. Hy self was met den Prins gegaan ter plaatse daar een van de wacht met vijftien steken was gedood: maar 't storken roerde sich niet eens. Hy seide / dat het niet gebeurde / dan op moorden / die met opsett en uit wreedheid waren aangegaan: niet op de gene / die by ongeluk of haastigheid veroorsaakt waren, als mede / niet wanneer de schuldigen het feit beleden hadden. Maar 't ging hem even eens / wanneer hy wierd gebraght ter plaatse daar een dief betrapt was op de daad / en aanstonds ook in hechtenis gebraght; het storken draaide niet met al.

§. 8. Indien we nu niet van de daad versekerd zijn / so is 't vergeefs dat wy de oorsaak soeken op te lossen. Want in sulk doen is menig groot verstand beschaamd gemaakt / door ondervindinge van valscheid eniger vertelingen / daar van men d' oorsaak d' een dus / d' ander so gemeend heeft uit te vinden. Het vischjen dat de ouden noemden Remora, de schepen; in 't kruid genaamd Lunaria, de peerden vast houdende; en vele dingen noch by Plinius te lesen / zijn van desen aart. Wat heeftmen tsedert 100. jaren niet geschreven en getwist om enen gouden tand / dewelke in den mond eens kinds van seven jaren by verwisseling was opgekomen / tot Weildorst in Bohemen: en eindelik is uitgekomen op bedrogh? Horstius en Rusландus / gaven / sose meinden / reden en bewijs van sulken wonder der nature; Ingastetter moght daar toe geen neen seggen; Libavius beschreef 't dispuit: en die geleerde schrijvers waren alle in de kap; tot dat Christophorus Rhumbaumius / die best geloof de 't gene hy sagh / 't bedrogh ontdekte / en de man met sijnen jongen / en de winst van dese goudene tand / voortaan verdween. Dat moest hier so niet gaan: hoewel de schrijver der Mercure historique, den abt Nicaise liefst geloovende / het schijnt te houden voor bedrogh; of so daar waarheid aan is / voor een werk van Tovery.

§. 9. Doch dus beschuldigt hy voorname mannen dan met een: Galet den bisschop van St. Jan de Morienne / die een groot sterrekundig is; Grimaut bestierder der douanen; enen jongen procureur / die niet genoemd word / tot Lions: en tot Parijs eens apotekers knecht genaamd Connelier. Van d' eerste twee lees ik uit enen brief geschreven aan den abt Bignon / in 't boek van Vallemont vermeld / pag. 14. Amsterdamschen

schen briux in 't Fransch / en van den derden in de Merc. hist. dat hy daar van proeven gaf aan 't Hof. Nu moet het dan ten minsten voor waarschijnelijk gehouden worden / het gene elders so veel honderd menschen nu byna 200 jaren aan de mynen en fonteinen al bevonden hebben; dat ook den ouden niet geheel verborgen is geweest; waar door ook meer dan 150. mynen voor en na alleen in Vrankryk zijn ontdekt / die Vallemont op een register noemt; en eindelik daar so veel menschen tegenwoordig leven / die betonen dat sy 't self de aan sich hebben / ook in dese stad. Ik hebbe self noch sekeren seer goeden vriend / man van seer vele oefeninge / goed van oordeel / en opreght; die buiten Holland wonende / my en noch enen anderen getrouwen vriend veleed / wanneer ik desen somer by hem was / verklaarde / dat hy die eigenschap / van goud en silver door het draaien van dat rijsken op te soeken / aan sich hadde. Dit was hy eens in sijne jeugd gewaar geworden / door seker toeval 't welk hy ons verhaalde; en daar by / hoe dat hy eens enen schat / begraven onder de aarde / door dat middel had ontdekt; maar op de plaats gelaten / ook geen meldinge daar van gedaan; om niet voor enen tovenaar te moeten gaan / indien men sulx van hem te weten quam. Want daar om henen 't volk doch seer tot dese bygelovigheid genegen is. Om desen schat voor sich te nemen / daar toe was sijne opreghtigheid te groot. Maar niet by enen anderen / die neffens hem alleen de kennis hadde van 't begraven geld: also sijn huisgesin eerlange schielik opquam / en sich breeder uitgaf / tot elk eens verwonderinge / waar die veranderinge uit quam.

§. 10. Vermoeden van bedrogh heeft ook in desen genen grond. De saak is al te neerstig en veelvuldig ondersocht / so als d' omstandigheden tonen van 't verhaal / dan dat hier in bedrogh kan zijn. En wat belangt dat hem de proeve tot Parijs en daar ontrent niet altijd is gelukt; daar af kan 't een of ander dat noch niet is ondersocht wel oorsaak zijn. Men magh niet looghenen dat in sich selven iet op die of gene wijse werksaam is / als is dat niet altijd; noch ook de waarheid van het gene dat voor desen elders klaar gebleken is ontkennen / om dat het hier op sulken tijd ook niet gebeurt. De Teiksten werkt ook niet altijd / noch even eens. De man is self niet altyd even eens gesteld. De jongen die noch maar een jaar tot Chantilly gewoond en hadde / kon daarom wel de dief geweest sijn dien men socht: of 't moeste vast gaan / dat het altijd onse buren zijn die ons bestelen. De reden die hy gaf / waarom hy miste 't goud of 't silver aan te treffen / daar rondom henen 't een en 't ander door de kamer blonk / sal mogelik een kenner der Nature niet verwerpen; en daar hy sich in desen heeft vergist; het is dat hy geen filosoof en is / en in het gissen van de reden missen kan. So dan sijn oordeel mist in 't gene dat hem wedervaart; nochtans mist de Nature niet in hem; die weet wat hem gebeurt / al is 't dat hy de reden niet en weet.

§. 11. Wat nu de selve in 't gemein betreft / verscheidene geleerde mannen / en onder d' onsen die bekende en beroemde namen / Melanchton in sijn boek *de Sympathia* van de Medeneiginge Peucerus *de Divinatione*, van de

Wiechelarye *lib. 3. c. 10.* Keckermannus *in Systemate Physico l. 7. c. 8.* Camerarius *Hor. subs. lib. c. 73.* Neuhusius *Fatid. sacr. lib. 2. cap. 21.* en verscheidene andere meer bevestigen de sake / ende zijn daar in eenstemmig / dat het van Nature / en in geenen deele van den Duivel is ; niet tegenstaande dat sy anders ook al mede in 't gemeen gevoelen van de kraght des Duivels zijn / en dat Peucerus daar voornamelijk syn werk af maakt. So klaar is dan de saak. Sy / die so diep niet gingen in de fijnste stoffen en der selver deelkens na te speuren / als wel in 't II. hoofdstuk is getoond / bekenden echter hier de kraght der medeneiginge / en braghten self ook het bewijs uit dit exempel by. Ik en behoeve dan voor eerst niet meer ; het zy dat het bewijst of niet bewijst : also daar uit genoegsaam blijkt / dat sy genoeg in de Nature vinden / daar sy veel op maken / ende noch niet eens ten einde zijn / om buiten ofte boven de Natuur te gaan / gelijkse meenen datmen doet / wanneermen tot den Duivel komt. Nu sal ik nader tonen / hoe al dit werk indien 't so is / natuurlijk zy ; en dat het van den Duivel niet kan zijn.

§. 12. Om 't eerste duideliker te begrijpen / stell ik vervolgens nu den inhoud van dat oordeel des geleerden mans / uit wiens geschrift ik dit verhaal getrokken hebbe. „ Hy stelt de regels der beweeginge op den voet van Des-
„ cartes / beneffens enige andere van sijne gronden ; en boven al van d'aller-
„ fijnste stof. En volgens dien is sijn gevoelen so als volgt. I. Hy stelt /
„ dat over al daar dese moordenaars zijn doorgegaan / een groot deel van
„ die fijnste deelkens / uit der selver lichamen uitgewasemd / zijn geble-
„ ven. II. Dat dese deelkens in de vorm en schikkinge verscheiden zijn
„ van 't gene datse waren voor het plegen van de moord : also die niet met
„ koelen bloede word gedaan ; maar die beweeginge den toestand van het
„ bloed / de geesten / en het gansche lichaam nu veranderd heeft. III. Dat
„ ook die deelkens uitgewasemd uit alsulken lichaam / bequaam zijn om
„ 't geweef der huid van desen boer te doen bewegen / en ene heete gistinge
„ te maken in sijn bloed ; 't welk echter niet geschied aan iemant anders /
„ wiens lichaam niet gelijk het sijne in opsight van die uitwasemende fijne
„ deelkens is gesteld. Daarby vereischt hy / dat deselve so van maaksel
„ zijn / dat sy den vryen doortoght laten voor de fijnste stoffe in de gaatjes
„ van het rijsken ; daar sy dan intrekkende / deselve stoffe 't wederuit-
„ gaan komen te belemmeren / en haar door enig deelken tot kruiswyse
„ beweeginge bepalen. IV. Dat door dit dreunen van 't geweef der huid
„ en dese gistinge des bloeds / de veselkens der zenuwen ook worden
„ tsaamgetrokken / en enige der levendige geesten so verstrooid : waar uit
„ die flaauten en die stuipen / die dese boer gevoelde / zyn ontstaan. V. Dat
„ door die ongemeene gistinge der vochtigheden meer doorstralinge dan
„ wel gemeen veroorsaakt word : so datmen die ringswijse draajinge
„ van 't rijsken moet halen uit die deelkens / die met hopen trekken door
„ het lichaam van Aimar / en die den vryen ingang maken voor de fyne
„ stoffe ; doch ondertusschen voor alsdan ook enigsins den uitgang weder-
„ om beletten.

§. 13. Uit

§. 13. Uit dese gronden weet de schrijver alle die besonderheden / die in dit wonderlijk geval sich openbaren / op te lossen. „Te weten: so gy vraagt /
„ hoe dese boer na so veel jaren noch het spoor des moordenaars opsoeken
„ kan; also een weinig tijds den hond de lucht van ene hase doet verliesen?
„ Hy sal u seggen / dat dit onderscheid alleen in 't lichaam van den hond en
„ sulken mensch bestaat: niet daarin / dat die kleine deelkens in so korten
„ tijd verbliegen zijn. De hond heeft dese werkinge alleenlik in den neuse:
„ Maar is door sijn gansche lichaam so gesteld: des moet 'er vry wat meer
„ veranderinge zijn / al eer hem 't selve kan ontgaan. II. Ymmar kan ook
„ de moordenaars noch dieven niet op 't spoor belopen / indien hy niet be-
„ gint van d'eigene plaats alwaar de misdaad is gepleegd: om dat het met
„ hem is gelijk een mes / dat nooit het yser tot sich trekt / wanneer het van
„ te voren met den zeilsteen niet gestreken is. III. Door 't self de kannen
„ ook betonen / waarom het rijs ken sich niet meer en draait / wanneer hy
„ sijnen voet sett op den voet van eenen die geen schuld en heeft: also deselfs-
„ de reden doet / dat ook een mes gestreken aan den zeilsteen dese kraght
„ verliest / wanneer men 't van het ander end daar over strijkt. IV. Dat
„ ook het rijs ken sich niet meer beweegt of slapper draait / na dat de moor-
„ denaar het feit beleden heeft; daar van is oorsaak / dat nu syn gemoed /
„ en so ook de doorstralinge der geeste / niet meer sodanig is als daar te vore.
„ V. Beweegt sich 't rijs ke niet op 't moordmes / als 't in enen doek bewon-
„ den is; niet tegenstaande dat sulx wel geschied aan 't geld: 't sal zijn /
„ om dat de gaatjes van het doek wel van sulk maaksel zijn / dat daar de
„ deelkens van het goud of silver doortoght vinden; maar niet die van het
„ moordmes / welx stoffe van een ander maaksel is.

§. 14. Ik geve die verklaringe niet voor myne eigene op; het gene ik niet en soude konnen doen / noch ook niet nodig achte. Ik soude dat niet konnen doen / om dat ik 't van my selven niet en hebbe; maar dus een naasten by getrokken uit het Fransch / so als men 't uit gemelde boexken heeft by een gesteld dans te tome 13. de la Bibliotheque universelle: als mede dat ik denke hoe alsulke wonderwerken der Nature meer dan enerleye oorsaak hebben konnẽ, gelijk dat mede uit den Brief van M. Chauvin / ook Medecyn tot Lyons / aan de Marquise van Senozan / daar by gevoegd / wel is te sien. Hoewel hy in 't gemeen deselfde gronden houd / so dunkt hem echter: „ I. Dat die beweeginge niet door
„ d'uitwazemende deelkens van des moorders lichaam / of des boers / veroor-
„ saakt word: also het niet en schynt / dat dese deelkens van sulk maaksel
„ zijn / dat sy de gaatjes van al evenveel wat hout passeeren konnen. Hoe-
„ wel die van den Zeilsteen (so ons d' ondervindinge geleerd heeft) door
„ alle tafels / van wat hout deselve wesen moghen / henen stralen: uit oor-
„ saak ongetwijfeld / dat de fijnste gaatjes van het dichtste hout altyd noch
„ so veel grover zijn dan dese deelkens / dat het op derselver maaksel niet
„ eens aan en komt. Hy meent nochtans / dat d' oorsake deser draajinge is
„ in de spieren / die de vingeren doen buigen des genen die het rijs ken houd /

" gevoegd niet sulk een maaksel van het selve / en de wyse om het dus te
" houden / als bequaam tot sulke kringsgewyse beweeginge: en dat elk een
" die hem een weinig helpen wil / het selve op gelyke wyse sal doen draajen.
Of dat so lukken sal en denk ik niet dat hy noch ondervonden heeft.

§. 15. Doch 't gene vry noch wat besonders is / dat raakt de reden die hy geeft / hoe 't komt dat dese deelkens in de Lucht en ook op 't water sweevende / so langen tijd door harden wind en sterken stroom niet wech gevoerd / noch verstrooid en worden? Want dat het niet geschied / (kan ik wel tusschen beiden seggen) blijkt klaarlijk uit den hond; die niet sal missen 't pad dat hy voor enen tijd gelopen heeft / op 't spoor derselve deelkens / want daar en is geen andere oorsaak te bedenken) weer sal vinden; al heeftet tusschen beide hard gewaaid / en so de wateren / die hy misschien moet overswemmen / ook zijn ontsteld geweest. Chauvin die geefter dese reden af / waar toe sich ook Garnier gedraagt: om dat de holligheden van de Lucht / dat is de ruimten tusschen die lichaamtjes daar sy uit bestaat / in opsight van die kleine deelkens daar wy nu van spreken wel so groot zijn / dat deselve lichteliken sonder raken daar door henen trekken: en dat ook deselve wel so sacht en buigsaam zijn / en dese deelkens wederom so klein en vast; dat sy in 't minste niet en stoten / en so maar blyven daar se zyn.

§. 16. Na dien dan so veel redenen natuurlyk van dit stuk te geven zijn / schoon daar ook andere wesen moghtē: wat reden om te seggen / dat er toverye onder loopt? Van niemant is dat meerder wonder dan van Malebranche / sulken groten Filosoof / en voorstander van Descartes; welke schryft / gelijk ik dat by Vallemont sie aangetekend; dat dese boer dat niet kan doen, 't en zy geholpen door de daad ener redenmaghtige oorsaak; en dat dese oorsaak anders niet kan wesen dan de Duivel. Ik segge met verlof van sulken man: dat niemant minder oorsaak van dit werk kan wesen dan de Duivel; en so hy dat al konde zyn / nochtans de naaste niet en soude wesen buiten de Natuur. De Duivel kan 't niet zyn / om sonder lichaam dus te werken / of door 't lichaam. Niet sonder lichaam / dat is overvloediglik bewesen: en so niet / altoos niet beter sonder 't selve / dat is sonder middel / dan door middel van beweeginge. En so dan by 't lichamelyk noch een verstandig wesen word vereischt: daar is des menschen ziele self / die de gematigdheid en de beweeginge des lichaams dat sijn eigen is veel beter weet en stuurt / dan sulk een geest die self geen lichaam heeft. Doch moet het evenwel een geest zyn / 't magh dan een Engel zyn; wien 't beter past / het Reght in dat ontdekken van quaaddoenders by te staan / daar God hun meester tegenwoordig is: want God is in 't gerighte. 2. Kron. 19:6. Psal. 82: 1. Maar 't is meer eigen voor den Duivel / sulk volk te verbergen / om hen langer veilig in de boosheid te onderhouden.

XXIV. HOOFDSTUK.

Het Onderſoek der Toverreghters geeft gansch geen bewijs van Tovery.

§. 1. HEt gene in 't voorgaande hoofdstuk is verhandeld / raakte eigentlik de Wicchelary / dat is ontdekkinge van 't gene dat verborgen is: nu gaan wy over tot de eigentlik alſo genaamde Tovery / daar door verſtaande 't quaad bedrijf der menſchen / diemen acht dat met den Duivel omgaan / en door hem te wege brengen 't gene word genaamd betoveringe en betoverdheid. D' Exempelen die dat na 't algemeen gevoelen klaarſt bewijſen / zijn meeſt de gene die genomen worden van 't Gereght / het onderſoek / de ſtraffen en de eigene bekenteniſſen van die menſchen; alſo sy ſonder dat niet lichtelik ter dood veroordeeld worden. Want ſo dat iemant van de waarheid ſulker daden niet en overtuigt / dat ſulke menſchen van den Reghter over 't ſelve zijn geſtraft / en ſelf de misdaad ook beleden hebben: ſo moetmen ſeggen dat hy ook niet overtuigd wil zijn. Neemt dat ik nooit de dieven ſelf ſie ſtelen / oft iemant doodſlagh ofte overſpel begaan: ſal my dat niet genoegh zijn / dat ik ſulke menſchen op 't ſchavot ſie ſtaan / hun vonnis ſelf heb horen leſen / en by 't uitvoeren tegenwoordig ben; om te geloven / dat er dieffſtal / overſpel of doodſlagh zy begaan? Op deſen grond behoeftmen ſlechs uit Nederland; en ſonderling in Duitſchland / en wel meeſt daar 't paapſch is / ſlechs te gaan en volgens dien de rekeninge maken / dat dieven / overſpelers / doodſlagers / tſamen geen ſo groot getall uitmaken als de Heren en de Toveraars alleen.

§. 2. Ik ſtemme geerne toe het gene van die andere misdaden is geſeid; die weet ik elk watſe zijn: maar geenſins van de Tovery / die niemant weet; de Reghter niet / noch de getuige / noch de beſchuldigde; noch die daar byſtaan / en daar na verklaren / dat sy der hebben ſien om tovery verbranden / en dat er daarom ſekerlik ook ſulke zijn. Men ſal uit volgende beſondere exempelen wel klaarlik ſien / dat Reghters en getuigen dien menſchen opleggen / en sy ſelf bekennen 't gene t' eenemaal onmogelijk / of immers tegen allen ſchijn van reden is; of namaals ook bevonden word niet waar te zijn. Onmogelijk: als vleeſchelijken ontucht met den boſen geeſt / verandering hunſ ſelfs in wolven / of in katten / het vliegen of het rijden door de lucht op kalf of bok / en diergelijk. Of immers ongerijmd: de handelingen en verkeeringen op die verſierde Duivels Sabbatmalen meergemeld / de ſlaverny waarin sy ſich gewillig geven by den Duivel / de nietige beloningen van ſulken ſchendig misbedrijf / 't onmenſchelijk vermaak dat sy daar nemen / en het meerendeel maar laſtig en verdrietig is; gelijk hier na noch uit beſondere bekenteniſſen blijken ſal. En eindelik is menigmaal bevonden / dat niet waar was 't gene sy beleden

self gedaan te hebben, van menschen diese seiden dat van hen gedood waren/ en daarna noch leef den; van huis of have/ als van hen vernield/ en die namaals noch in wesen waren.

§. 3. Twee dingen zijn 't voornamelik / die ik den Leser in bedenken geve: hoe die Reghtsplegingen gehouden werden / en sulke menschen tot bekentenis gebraght; en wat men buiten die reghtsplegingen van sulker eigene bekentenis geloven magh. Op d'eerste wyse zijn se af gedrongen: op de tweede echter gansch vrywillig / daarmen dan volkomen staat op maken moest / so 't hier mede als met ander misbedrijf gelegen ware: 't welk so niet en is. Want d'inbeeldinge / door siekte of vooroordeel dikmaals al te veel gekrenkt / doet menigen belyden daar hy gansch geen schuld aan heeft; of ook doen / het gene daar hy by gesonden doene self voor schrikken soude. Het komt dan daar op aan: hoe sich de Reghters hier in dragen / en hoe de menschen self gesteld zijn die sulk doen belyden. Van 't eerste sal ik spreken uit een seker boexken met den naam van Waarborg om geen quaad hals gereght te doen, I, b. XXI. §. 9. noch eens gemeld; en van 't ander na den inhoud der uitlegginge van geleerde schryvers / die self mede in 't gevoelen zijn / dat alsulke Toverye alsmen meest gelooft niet geheelik te verwerpen zy: gelijk de Waarborg self van enen roomschgesinden schryver in 't Latijn gesteld geweest is / door N. B. A. vertaald / en by Jan Hendrix en Jan Rieuwertsz. 1657. alhier gedrukt. Een boexken weerdig dat van alle man gelesen werde.

§. 4. Van 51. Vragen / in welker antwoord sijn geheele werk bestaat / is dit de laatste. Welke de korte inhoud, maniere en ordre is van de processen tegen de Toveressen, die hedendaags by velen in 't gebruik is; waardig datse sijne keiserlike Majesteit versta, en Duitschland overwege. Het antwoord is in 46 stellingen begrepen / die ik tot 15 wil betrekken / en dan noch bekorten; dat gene over slaande dat geheel paapsch is / so veel die reghtsplegingen belangt / en wel besonderlik dat tot de Inquisitie behoort.

1. 't Begin is dan / ene ongelooflike bygelovigheid van 't gemeen *volk in* Duitschland: daar ik wel by magh seggen/ dat die niet weinig door de Geestliken word gevoed; niet alleen des Pausdoms / maar ook sekerlik der Protestanten. „ Alle straffen / welke God ons in de H. Schriften dreigt
„ komen na 't gemeene seggen van de Toveraars.
„ 2. Dies worden de Gereghten in de vorstelike hoven aangelopen /
„ maal op maal / met een gemeen geroep / om ondersoek te doen.
„ 3. Om d'eerste toveres te vinden / dat sal de gene zijn / die in gerin-
„ gen staat / by desen ende genen wat in 't oog is / of ook ('t zy met schuld
„ of onschuld) ergens over in geen goed geruchte staat.
„ 4. Want men maakt dusdanig ene sluitreden met twee hoornen. Is
„ sy van geen goed leven geweest / d' argwaan is wel gegrond; indien ja /
„ dat zijnse / die 't wolfs herte onder lammervliesen dekken.
„ 5. Noch eens: word sy beticht / en sy ontstelt sich niet; 't is een be-
„ wijs van duivelsche verhardinge; maar indien ja / so heeftse schuld.

„ Ver-

,, Vertrekt se vredershalven uit de kunst / of om de quellinge t' ontgaan:
,, flux is het word / die loopt heeft schuld.

,, 6. Die haar nu niet ten beste wil / vind lichtelik iet in haar leven /
,, worden/daden/dat van't beste niet en was; (want wie leeft sonder faut)
,, dat dient dan mede tot voedsel van 't vermoeden harer tovery.

,, 7. Men spoedigt ook het ondersoek / somtyds ten self den dage der
,, beschuldiginge; en laat haar selden Advocaten toe / die ook tot sulks
,, niet seer genegen zijn.

,, 8. Op d'eerste ondervraginge / 't zy datse iet of niet belijd; so wordse
,, opgesloten: en by haren onschuld blyvende / hoe beter sy dat weet te seg-
,, gen / hoe meer de Duivel word geloofd haar dese les te geven; so niet /
,, die sich niet weet te suiveren / heeft schuld.

§. 5. Dan gaatmen verder: want men wil dat sy bekennen sal.

,, 9. Men dreigt haar met den pijnbank / kleed se naakt uit / en bescheert-
,, se over 't gantsche lichaam / om quansuis geen tovertuig / ook hoe ge-
,, ring het zy / by sich verholen te behouden. Dit word self ook van mans
,, aan vrouwen / en met dertelheid gepleegd.

,, 10. Indiense door den drang der pyniginge tot bekentenisse komt:
,, so is de saak gedaan; sy heeft de tovery bekend / en moet na 't vuur.

,, 11. Maar sose niet bekent; het is herdnekkigheid: sy moet er beter
,, aan / so lang / tot datse eindelik bekent. Herroeptse / na't bedaren van
,, de smert; dat is al wederom herdnekkigheid: bekennen word geloofd /
,, maar geen ontkennen.

,, 12. Zietse rondom / 't is na den Duivel / haren boel. Slaat sy de o-
,, gen neder; of ligtse swymen door de pijn: siet daar de hex noch slapen;
,, want de Duivel haar dus ongevoelig maakt.

,, 13. Indien de swakke vrow 't besterft; de Duivel heeft haar van den
,, hals gebroken; en 't lichaam word begraven onder de galg / het is niet
,, beter waard.

,, 14. Kan haar de pijnbank niet doen sterven / noch tot bekentenis-
,, se brengen / so moet langdurige gevangenis dat doen.

,, 15. De geestelike brengen haar dan ook noch op den pijnbank des ge-
,, moeds / hen tot bekentenisse dringende / door vrese datse anders niet en
,, sullen salig worden.

§. 6. Dit is in 't kort / belangende degene die ten eersten op een bloot gerughte en betichtinge gepynigd werden; dan is het noch te doen om andere als medeplightig te beklappen. En in de swaarste pyniging verklarende dat sy er geen en weten: werd hen de een of andere genoemd / of die niet mede van hun volk zy / en op de toversabbaten van haar gesien? de pijne perst haar eindelik te seggen / ja. Daarna ene andere genoemd / en desgelijx gevraagd / of die 'er ook niet onder zy? so sy geen ja en seggen; de schroef word dichter aan gesett / en 't ja ter keelen uitgeperst. Eens dat geseid / so helpt daar na dan geen ontkennen meer: die so beklapt is word voor toveres gevangen / en gepynigd als de eerste / tot dat sy 't door onge-

duld /

duld / ook wel door ydelhoofdigheid van die ondragelike pyniging / het self de tot hun eigen nadeel ook bekennen / al is 't dat sy d' onschuldigste ter weereld zijn. Dit seit de schryver / pag. 152/153. dat hem self door enen van de Reghters is gemeld; die meer bekommerd voor een goed gewisse dan de meesten / sich daarom van dat werk onttrokken hadde.

§. 7. Van verder / dat de pijniging voor d'allerhardste mannen (ik geswijge vrouwen) niet is uit te harden. Sulx maghmen denken uit dat gene dat sy noemen buiten pyniginge: de Reghters 't selve so gewoon zijnde / dat sy daar voor niet en houden 't gene niet ten uitersten sodanig is. Want seggende (gelijk de schryver pag. 147/148. meld) dat enige beleden hebben sonder pynigen: so hadde hy bevonden / dat sy wel gepynigd waren; doch met ene breede yseren schroef, welx voorste blad met scherpe groeven uitgehold zijnde, wanneer die om de scheenen, daarmen 't scherpste gevoelen heeft, dapper hard geprangd wierd; en 't vleesch, terwijl er van alle kanten 't bloed uitspatte, so platt als een pannekoek geparst: noodsakelik sulk een pyne verwekte, welke self de allersterkste mannen seggen dat hen onverdragelijk toeschijnt. En dit heet dan noch buiten pyne: wat sal by desen dan de pijnbank selve zijn? Het is niet om te seggen / wat al verschoningen en blaauwe uitvlughten by de toverreghters worden voorgewend; nochtans te sien uit so veel vragen als d'auteur van 't self de boexken daarin heeft beantwoord en verklaard. Waarom ik nochmaals segge / dat die Waarschouwinge om geen quaad halsgereght te doen, behoort in alle talen van Europa nagedrukt / en voorts van alle stands personen wel betracht te worden.

§. 8 So is op die bekenteniſſe dan geen staat te maken: doch also weinig die misschien hier ofte daar een ydelhoofdig / of kranksinnig / of swaarbloedig en met een swaarmoedig mensch van self belijd of meld. Want boven eigene ondervindinge II. b. XXIX. §. 7/8/11/18. en IV. b. VI. §. 12. en VIII. §. 9. besonder aan Klaas Klaasz. IX. §. 10/16. so heb ik veel exempelen ontmoet by goede schryvers aangetekend / van menschen die also gesteld / op sulke wyse van hen selve spraken. Besonderlik verhaalt de medecijn Borel Cent. 1. Observ. 51. van sekere dienstmaagd / welke met opstoppinge der maandelike ontlastinge / en overbloed van swaare gal beladen; aan ene koorts geraakt / in het rasen steeds den Duivel sagh / die met haar sprak: maar door natuurlike geneesmiddelen verlost van dese siekte / so en wist sy van den Duivel ook niet meer. Van diergelyke siekte was het buiten twijfel dat Barber Dorrenbers bevangen was; waar van Sennertus in sijn VI. hoofdstuk van de Toversiekten schrijft / dat sy in 't jaar 1624. tot Kofwigh voor 't Gereght beleden hadde / dat sy bevrught geweest was van den Duivel; en doorgaans na eene maand dragens twee beesjes gelijk muisen hadde voortgebraght / van dikte als een worm / met swarte hoofdekens; en datse die of om te beschuldigen / onder 't volk gesonden / of onder enen Vlierboom begraven hadde. In 't jaar 1630. hadde Hedwig Nabekin voor Reghteren bekend / dat sy wel d' eerste maal / wanneer se van

van den Duivel wierd beslapen/niet beswangerd was; maar naderhands 4/5/6/7/en 8. weken lang gedragen hebbende/ ten laatsten byna sonder pyne had gebaard; nu een/ dan twee beestjes gelijk vliegen/ ruigh; en die sy onder enen vlierboom ook begraven hadde. Hoewel ik sie dat het de schryver self gelooft; so sal mijn Leser echter/ uit al't gene dat voorhenen is geseid/ wel konnen merken/ dat dit niet dan fantasyen zijn.

§. 9. Maar 't gene diergelyke misgestalte in het bloed en leevendige geesten niet te wege brengt/ kan menigmaal door middelen van konst veroorsaakt worden. Sodanig moet de Toversalve zijn/ van welke so veel seggens is/ dat sich de heren met deselve smeeren; hoewel die nergens duidelik beschreven is te vinden/ dat ik wete. Dan by verscheidene schryvers (mogelik om dat het d'eene uit den anderen heeft) heugt my gesien te hebben/ het gene door den raadsheer Heemskerk in sijn boek Batavische Arcadia pag. 53-60. op het breedst beschreven is: hoewel met geen bewijs van tijd of plaats; of name van personen/ datmen van de waarheid der geschiedenisse overtuigd kan zijn. 't Is waar dat by Bodin in't 1. hoofdstuk van sijn V. boek het self de word verhaald/in't jaar 1571. tot Bordeaux geschied te zijn/ en hem verhaald door enen ridder die daar by geweest is: maar dat hy ook ter selfde plaatse/uit Olaus Magnus als ook andere/daar dan aan voegt dingen/ die uit voorgewesene vaste gronden niet mogelijk en zijn. Derhalven wil ik my selven geen belet doen/door vertellingen die gansch onseker zijn/ en niet sonder reden enigsins verdacht. Want waar toch vind dat slechte volk de toebereidsels van die tover salve? wie heeft hen die geleerd? De Duivel geeftse hen/ is hier 't gemeene seggen; van degenen mede/ die ontkennen dat die menschen waarlik van hem door de lucht gevoerd/en so gehandeld worden: maar seggen/dat hy/ onderwijle dat sy door de kraght van dese salve liggen slapen/ en alsulke dingen dromen/ dat gene doet aan mensch of vee/ het gene sy dan dromen dat hy doet.

§. 10. Die so veel aan den Duivel toestaan/ ik en weet niet waarom sy hem al het overige ook niet mede geven. Want kan hy so met menschen omgaan/ dat hy hen de salve geeft/ of leert te maken; kan hy terwyle sy daarvan in diepen slaap zijn/ menschen/ beesten/ gras en koren schepen op de Zee vernielen/ die sy willen; en dan effen ook die menschen dat doen dromen/ of sy 't selve deden 't gene hy dan doet: ik segge/ dat de Duivel/ kan hy dit so doen/ so kan hy alles doen. Derhalven stell ik desen Ridder/die dat aan Bodijn verteld heeft/nevens dien Magister en Student. XXII. §. 30/31. die beide niet aan iemant die dat schrijft/ maar aan my self verklaren/ het gesien te hebben 't gene sy vertelden. En wat haddense gesien? Hoe veel nu verder op de eigene belydenis der Toveraars te bouwen zy/ dat meen ik is voor den verstandigen genoegh te sien. Ik spreke van de Proeven niet met al; door water/ heet of koud/ door vuur/ door 't wegen op de schaal: also het licht/ dat in al het verhandelde tot hier toe sulk een klaar gesight van alles geeft/ en in meer volgende exempelen ontdekken sal/ ons moeste rood doen worden/ over sulke ydelheid.

XXV. HOOFDSTUK.

Het gene t'Amsterdam en Hoorn in 't Weeshuis, en tot Ryssel in een armen-kinderhuis word verhaald gebeurd te zyn, geeft geen bewijs van Tovery.

Men kan uit al 't voorseide lichtelik bevroeden / wat van de volgende bewysen sal te seggen zijn: op welke zijn gegrond geweest so vele vonnissen van allerley Gerighten / in den uitheemsche: tot doemenisse en ter dood van menigte personen/die men hield voor toveraars en kollen / en die self dat ook beleden hebben. Wy moeten echter 't gene by voorname luiden voor waaraachtig en reghtmatig is geacht / so niet voorbygaan; sonder op het minste opening te geven van de redenen die in 't besonder zijn in acht te nemen / op sulke onderscheidene gewijsden met de reghtelike ondervragingen en bekentenissen / die meest boven andere beroemd / en voor onwedersprekelijk gehouden zijn. Want om voor geenen uitvlught opening te laten / so heb ik de voornaamste voorgenomen; der welker nietigheid tot op den bodem toe ontdekt / met een sal tonen datter niets van allen is dat houden kan. Doch sal ons hier bequamelik den wegh toe banen het gene wel geen vonnis of reghtpleginge heeft ondergaan; maar niettemin den Overigheden werk gemaakt / en stoffe aan vermaarde schryvers nagelaten / om den gedenkschriften in te lyven. 't Zijn drie vertellingen / van eenerleyen inhoud / doch in tijd en plaats verscheiden; uitgesonderd dat de hoedanigheden der personen / en der plaats / in alles of ten naasten by deselfde zijn; twee Weeshuisen / dat van Amsterdam en Hoorn; en noch een armen-kinderhuis tot Rijssel opgerigt.

§. 2 Het eerste schrijft de Nederlandsche Tacitus P. C. Hooft in sijn III. boek op 't jaar 1566. aldus. Gelyk ik der deftigheid mijns aangevangen werks te naa zoude achten, alle straatmaaren en ydelen klap, tot aas der ooren, die veel al naar vreemdigheit jooken, te boek te slaan; alzo kan niet ledigh staan te melden, 't geen my verscheide geloofwaardighe ooghgetuigen, Roomsche, Onroomsche, hoewel het wonder, overaardigh, en onzen vernufte onbegrypelijk is, vertelt hebben. Naamelijk, hoe, ontrent deezen tijdt, de arme weezen alhier met zoo naar en byster een quaale bezocht zyn geweest, dat een mensche 't haair te berghe staat, van daar aan te denken. Want een groot deel kinderen bezeeten met booze geesten, werd niet alleen, in veelerley wyze, geplaaght en gepynight; zulx dat het hun noch na de verlossing, al hun leeven, aanhing; maar zy klauterden, als katten, by wanten en daaken op, gaaven gezighten zo helsch en averechtsch, dat de manlijkste harten van die neep scheenen te quynen; wisten uitheemsche taalen te spreeken, en van 't geen op 't selfde ooghenblik elders, zelfs in de Vroedschap geschiedde. Veel heilloos gebaars bedreevenze aan de deuren van

van zeekere vrouwen, die, daarover voor tooveresse uitgekreeten, van my om de eere der naakoomelingen verzweegen worden. Maar zy hadden't booven al gelaaden op den Schout, dien zy scholden voor een Deventer koek, om dat hy van wanstallighe lengte was, en meenende hun met diergelyke kinderkost den mond te stoppen, dien oopen brak.

Doctor Dapper in sijne beschryvinge van Amsterdam / hoewel de sake met omstandigheden breeder uitmeetende: segt nochtans op't einde seer wel / dat dese en diergelyke meer andere vreemdheden in de Natuur geschiedden: daar door te kennen gevende / dat hy 't alles / hoewel vreemd / nochtans niet meer dan voor natuurlyk houd. In Brands Hist. der Ref. VI. boek / vind in't verhaal noch meer uit de Memorien van Laurens Reaal bezrykt. Laat ons nu sien / wat daar in van den Duivel zy.

§. 3. Ik sal hier myne aantekeningen op maken; om te bescheideliker aan te wysen / waar my dunkt dat het hapert.

Verscheiden ooghgetuigen dien wil ik wel geloven / in't gene dat van met eigene oog is gesien / en hier verhaald. Doch dat heeft alles door ontsteldheid van de herssenen / natuurlik so geschieden konnen; na 't gene dat ik voor III. §. 10. heb aangetekend.

Roomsche, onroomsche) 't Gegeele Weeshuis was doe noch aan't Roomsche vast; gelijk de gansche stads regeeringe: also die eerst / en teffens ook de kerken onroomsch zijn geworden twaalf jaren na dien tijd; so als aan 't koor in d'Oude Kerke staat.

't Misbruik in Godes kerk allenxkens ingebraght,
Is hier weer afgedaan in 't jaar tseventig acht.

So hebben dan de Roomsche hier het meeste / en d'Onroomschen echter noch door roomsche brillen 't werk gesien. Wy zijn tot hier toe nu al veelerley gesight ontmoet / daar niet veel af te seggen is.

Een groot deel kinderen) knechtkens en meiskens, wel tot 70. toe; schrijft Laurens Reaal. Dit neem ik so / dat sommige waarlik / andere uit vertelheid / d'elendige nabootsende (gelijk dat gaat met kinderen) sich dus vreemd (doch niet alle op het allervreemdste) hebben aangesteld: daar magh er ses of seven zijn geweest. En schoon daar waren meer; de kleinste kinders by malkander slapende / en alle met malkanderen etende en verkeerende: so konde 't een van 't ander besmett worden; gelijk de medecijns my lichtelik dat geven sullen; en de natuurkundigen het self de uit de voorgestelde gronden / II. §. 3 / 9 / 10. noch bevestigen.

Bose geesten, dit sta ik mede toe / in sulken sin als ik in't II. b. XXVII. aangewesen en bevestigd hebbe. Doch laat ons nu besien / wat dese bose geesten, dat is / ongeregelde hertstoghten en siekten des gemoeds en bloeds te wege braghten.

§. 4. Datse uitheemsche talen spraken / bederft het gantsche werk; d'onmogelikheid om sulx te doen / door Duivels kraght so ontweer sprekelik bewesen zijnde; dat dit alleen genoegh is om ons het geheel verhaal verdacht te maken. Vraagt eens wat waren dat voor talen? Het staat er niet.

Wie warense die hen so hoorden spreken? De weesvader en moeder/ denk ik; of d'andere kinderen: of anders moeste dat gehoord zijn van degene die self vreemde talen wisten. Maar doch/ hoe ging dat spreken toe? met lilpende tongen, seit Reaal. Daar hoor ik dese vreemde talen. De siekte hen de spraak belemmerd hebbende/ so datmense niet wel verstond/ al was het duitsch: so hieldmen dat voor vreemde taal/ om datmen doch reeds het vooroordeel hadde van besetenheid. So dan het minste letsel maar aan de uitspraak wierd bespeurd: dat moest dan vreemde tale zijn. Ik merk het selfde aan Frans Kuiper/ uit sijn boekken van de Duivelen: waarin hy seit/ dat seker Jakob Symonsz. hier ter stede gehouden voor beseten/ ook vreemde tale sprak. Dan kenne ik twee Doctoren die daar beide by geweest zijn: waar van de eene seit/ dat hy den man Latijn en Grieksch heeft horē sprekē; maar de ander dat ontkennende/ heeft nooit van hem vernemen konnen/ wat latijnsche of grieksche woorden 't waren/ die hy van den man gehoord heeft/ en hy selve niet. Doch laat ons horen/ hoe die kinders wisten watter buiten 't Weeshuis omging.

§. 5. Op dat zelfde ogenblik, en dat self in de Vroedschap. Daar van verhaalt Reaal een sonderling geval/ belangende Jan Klaasz, medelid van 't Vroedschap/ en soon van Trijn Gerrits de Weesmoeder self. Een van de kinderen (niet groot altoos/ also 't de weesmoeder alleen in de benaawdheid vast hield,) wist haar te seggen/ onderwylen dat de heeren noch vergaderd waren/ als dat haar soon Jan Klaasz. na den Hage soude gaan. Het wierd bevonden/ dat het so besloten was; de Raad ontsteld/ en anders sich beradende; so bleef Jan Klaasz. t'huis. Hier heeft altoos de Duivel niet geprofeteerd; also de profecy door die verandering van 't Raadsbesluit/ niet na en quam. Maar was het wonder/ so Trijn Gerrits wel van haren soon geseid moght zijn/ wat datter gaande was; en dat hy staat kon maken/ dat hy navolgens d'order van de Vroedschap/ na den Haag moest gaan. Dat kan het kind wel hebben aangehoord: het zy in 't seggen van Jan Klaasz. aan de moeder/ het zy in 't navertellen: dat veeltyds wel geschied met yver/ als in 't heimelik; onaangemerkt dat kinderen daar by zijn/ niet denkende dat kleine pottjes mede ooren hebben. Dan is 't ene eigenschap der koortsige en dulle menschen/ in die verheffinge al uit te seggen watse anders swygen. Heilloos gebaar bedryven aan de deuren van onnosele vrouwen/ en so den Schout wat nit te schelden; is een gebrek dat al van ouden tyden af in kinderen bespeurd is/ die niet wel opgevoed/ of door gemeenschap van malkanderen bedorven waren. Sodanig warense tot Bethel die den profeet Elisa achterna riepen; 2 Kon. 2: 23. maar nooit en las ik dat die kinderen betoverd waren.

§. 6. Siet daar nu die vermaarde Tovery in 't Weeshuis t'Amsterdam/ daar 126. jaren van geroepen is; die d'Atheisten (seit Frans Kuiper/ daar door verstaande menschen die voor vast geloven dat er is een God/ die sonder Duivel kan bestaan) wel behoort te overtuigen, also daar in alle die dingen

gen

gen plaats hebben, die onderstelt of bewesen zyn (onderstelt maar niet bewesen) dat in een duivelsche werkinge moeten gevonden worden. Dat hebben wy daar nu gesien / en volgens ook wat by die luiden voor bewijs van dese Duivels werkinge gehouden word. Indien daar anders dan geen is/ so is er geen. Laat ons besien / of dat van Hoorn wel vaster gaat; hier komt hy met Notarisen en Getuigen/ welke seggen. Dat in den Jare 1670. of daer ontrent, een zeer groot getal der Wees-kinderen, in 't voorschreven Wees-huys, en dat soo wel Knechtjens als Meysjens, ouden als jongen, doch niet beneden de twaalf jaaren, en meest alle van de onzeedighste soorte, eenige maanden langh bevangen zijn geweest met een zeer zwaare passie, daar over verscheyden Doctooren ende Medicijns gehaald zijn, die altemaal raadeloos scheenen te staan, niet zeeker weetende wat zy'er af maaken zouden; bestaande deselve passie hier in, dat dito Kinderen, onvoorsiens en plotselijk ter aarden in onmaght needervielen, terstond van haar zelf waaren, en zoo krachtigh getrokken en gescheurd wierden, schoppende met de beenen, slaande met armen, en met het hooft tegen de aarde, gillende, huilende, ende blaffende als honden, dat het niet was om te sien of te hooren; en van de sommige gingh de buijck zoo geweldigh op ende needer, dat het was als of 'er een leevendigh schepsel in zat, datze beweeghde, ja als of 'er een tonnetjen in haar buyck omgewenteld wierd, zoo datmense met drie, vier, vijf, en somtijds wel met ses menschen moest helpen, daar af de eene het hooft, twee anderen de handen moesten vast houden, en een op de beenen gaan sitten, gelijk ook somtijds wel een op de buyk sitten moest, om die needer te houden, en alsze stil laagen, waarenze zoo stijf als houten, zoo dat menze slegts by 't hooft en de voeten neemende, draagen konde waar men wilde, zonder beweeginge; 't welk dikwils, uyren lang aan een duyrde, ook wel in de nacht tot elf, twaalf, een, twee, en drie uyren toe; gelijk ook op een tijd zeekere Vrijster, genaamt Tryn Lucas dochter, zijnde een van de oudste meysjes in 't Huys, deeze passie gekregen heeft des morgens ten acht uyren, als wanneer de schel begon te klinken voor de kinderen, om haar ontbijten te haalen, en duyrde zonder eenigen verpoosinge, tot des naamiddags ten vier uyren, als wanneer de schel weder klonk, om te ondermetten, meenende deese patient, alsdoen eerst bedaarende, dat zy maar een weynig tijds in die passie gelegen hadde, om dat zy de schel hoorde, en verklaarde in meeninghe te zijn, dat het gebedt van 't ondermetten noch was van 't ontbijten, des morgens toen zy neederviel.

Deeze passien kregen de kinderen meest alsze malkander daar in zaagen liggen, en ook alsze yemand in die passie liggende, maar hoorden gillen, huylen of blaffen: waarom eenigen het dikwils ondernaamen, om terstond te ontloopen, dogh meest te vergeefs, ten waare zy zoo veel tijds hadden, datze dicht by de poort van 't Wees-huys zijnde, buyten 't Wees-huys konden koomen, en dan scheenen zy zo veel nood niet te hebben; zoo datter door dat hooren ende zien dikmaals zoo veel konden needervallen datter naauwelijx gezonden genoeg waaren, omze te helpen: ten anderen, kreegen zy 't ook zeer dikwils,

wils, en schier altijd, in Godsdienstige oeffeninge, als in de Kerk onder de Predikatien (daar zy derhalven moesten uytgehouden worden) en in de Catechisatien, die'er door een Predikant, en door de voornoemde Binnevader, doch op verscheyden tijden, in't Weeshuys voorsz gedaen worden, maar wel aldermeest onder de gebeden; gemerkt ten dien eynde by de suppoosten van 't voorschreve Wees-huys, in 't byweezen der gesamentlijke Wees-kinderen, bede-stonden gehoudē, en stemmelijke gebeeden gedaan wierdē. En hoe de gebeeden ernstiger en vieriger waaren, en meer gebeeden wierd, dat God des Satans macht wilde beteugelē, hoe de kinderen het quaader hadden, en meer inde passie vielen: maar inde vasten avonds-daagen, duurende bynaa een gantsche week, waaren deeze gemelde kinderen, die de voorschreve passien hadden, de alderongebondenste en baldadighste; jaa zoo uytgelaaten, als ofze vol vier waaren, en gants niet te betemmen: zonder dat'er in al die tijd een was, die yets vande voorschreve passie deerde. En verklaaren vorders, dat'er geen middel gevonden is, tot hulp van deeze kinderen, als eerstelijk het gebed, 't welk op 't verzoek vande Heeren Voogden en Buyten-moeders van 't voorschreven Huys voor haar gedaan wierd, continueel in alle Kerken en vergaaderingen, van alle gesintheeden, behalven de Papisten; en vorders dat men dezelve kinderen, buyten 't Wees-huys by andere Borgers ging bestellen met der woon, alwaar zy zijnde, het terstond beeter kreegen, de quaale allenskens begon te verminderen, zoo datze alle, doch de een wel wat rasser als de anderen, daar af verlost zijn, behalven twee Vrouwluyden, die het somtijds noch wel krijgen.

§. 7. De waarheid der geschiedenis wil ik hier niet in twyfel trekken; maar ook geensins gehouden zijn, om op te lossen welke d' oorsaak sulker vreemde werkingen geweest magh zijn; alsoo dat tot de Natuur en Geneeskunde behoort. De vrage is alleenlik, of hier iet in is dat bewijs geeft van een werk des Duivels of betoverdheid. Dat is er mijns bedunkens, so verre af: dat, somen een van beiden sal besluiten, sich meer omstandigheden opdoen voor 't neen, als voor het ja. Want daar word eerst geseid, dat dese kinderen geweest zijn van d'onzedigste soort. Waar uit wel af te nemen is, dat moedwill ende dertelheid de toevallen en de uitwerkselen van dese wonderlike siekte merkelik vermeerderd hebben. Daarna, dat hen die passien meest overquamen, wanneerse daar malkanderen in sagen liggen: sulx geeft te kennen dat die quale was besmettelik; 't welk noch te meer daar door versterkt word, datse buiten in de lucht verlichtinge gevoelden, so datse buiten 't Weeshuis so veel nood niet hadden. Kan ook wel zijn, dat het de een den anderen na dede, als een de stoutigheid maar hadde om 't begin te maken.

§. 8. En overmits dat sy sich best bevonden in de ruime lucht: so is het ook geen wonder, datse 't kregen in de kerk, daar 't door de menigte van menschen noch benaauwder was dan self in 't Weeshuis. Daarby quam, dat sy zijnde meest, gelijk geseid is, van d'onzedigste soorte; en daarom liever op de straat dan in de kerk: sich daar veel erger houden aanstellen dan sy waren; om

om uit de kerk te mogen blyven, gelijk ook de Verklaringe seit dat derhalven is geschied. Noch meer word dit bevestigd door het gene word geseid / dat sy gedurende den vasten-avond, (hoewel doe de passie niet hebbende) d' allerbaldadigst / en als uitgelaten waren. Waar uitmen reden soude mogen nemen om te twyfelen / of 't meer sickte of dronkenheid geweest zy / die de kinders quelde.

§. 9. 't Is wat besonders 't gene verder word geseid. Dat / hoe de gebeden ernstiger en vuriger waren, dat God des Satans maght woude beteugelen hoe de kinderen 't quader hadden &c. Want daar uit blijkt veel eer dat het des Satans werk niet was / dan dat hy daar in wroght. Want so gy bid en niet ontvangt: het is om dat gy qualik bid. Jak. 4: 3. Doch 't volgende schijnt tegen het voorseide aan te lopen / dat het gebed tot hulp van dese kinderen gestrekt heeft: 't welk niet kan zijn / indien hun lyden onder 't bidden erger wirrd. Of hebbense daarna op andere manier gebeden / en niet meer tegen 't werk des Satans / als te voren? Doch hier in doet sich 't onderscheid van self op / dat eerst de kinderen / daar by geweest zijn in de kerk; maar nu deselve buiten kerk en weeshuis; in verscheide huisen verdeeld. De Lucht dan ook verdeeld / en sy elk op sich self geen weerga vindende noch makker / als te voren / die d' een d'anderen voorgingen: so saghmen 't werk allenx vervallen: en voor so veel als daar iet weesentlijx met onderliep / so hebben die twee vrow-luiden noch een weinig daar van konnen overhouden. Misschien zijn die ook wel de eenigste geweest dien waarlik iets gedeerd heeft: en d' anderen / als van de onzedigste soort in dertelheid als uitgelaten, so boos en loos geweest / dat sy maar nabootsten 't gene sy in d' eerste sagen. Want geen beweegingen so swaar verhaald zijn / die kinderen meer dan twaalf jaren oud / niet buiten sickte souden konnen maken: en waren beter vast te houden van drie menschen dan van ses; die alle geen bequame plaats en hebben / om ieder so veel kraghts in 't houden als een van de drie in 't werk te stellen.

§. 10. Nu moet ik noch iet seggen 't gene Antoinette Bourignon verhaalt Niet dat de saak of sy die daar van schrijft dat weerdig zijn: maar om dat ik geleerde of ook anders ins verstandige personen kenne / die dat vrowmensch vry wat achten; hoewel sy uit haar doen en schriften heeft doen blyke / dat sy maar ene bose sottinne was. Ik seg onbeschroomd / sottinne, om de sotte inbeeldingē die sy van haar self betoont te hebben / en die alle mate van bekende sotheid overtreffen: en boos; om datse alle menschen lastert / voor beseten of betoverd uitmaakt / die hare dweeperyen niet en achten / of in hare grootsche inbeeldingen en gevaarlike ondernemingen tegen staan. Sodanig worden ook degene / die de schriften en drijften van dit vrowmensch volgen; sich aanstellende als de geestelike mensch die alle anderen oordeelt / en van niemant wil geoordeeld zijn. Merk / Leser / het getuigenis eens mans die naam heeft van geleerdheid / en de weereld dagelijx met sijne boeken dient: het gene hy in d' historie haars Leevens cap. 34. §. met dese woorden van haar geest; dat sy was / *la plus divinisée & la plus*

plus pure ame, qui ait esté sur la terre depuis Jesus Christ, de meest vergoodde en de suiverste ziele, die daar ooit op aarden is geweest na Jesus Christus. Wat dunkt u / heilige Apostelen / die door Gods Geest gedreven zijt geweest / van dese paapsche Profetesse? Op waart so niet vergodet noch gesuiverd als sy is geweest. Denkt of die lof-trompetter u geloven sal / indien ik wil bestaan te tonen / dat die toverwerkingen van haar gemeld met uwe leere strydig zijn. Want dese ziele / so veel suiverder en Gode nader dan de uwe / versekert hem het tegendeel. Haar woord sal daarom moeten gelden: en dat so veel te meer / als sulke menschen doch genegen zijn / den Duivel overal in 't spel te brengen; om van heldhaftigheid beroemd te worden; door so veel strijds / als sy veel meer dan anderen / die niet so suiver noch so goddelijk van ziele zijn als sy / met hem gehad / en so veel kampen als sy op hem wel gewonnen hebben. Nu laat ons sien / wat seit die suivere en vergoodde ziel. Ik lese dat in haar geschrifte 't welk sy noemt *la Parole de Dieu*, dat is / Gods woord; om dat gy immers soud geloven dat het waar is / §. 100-131. en d' inhoud komt meest hier op uit.

§. 11. Tot Rysel hadde sy een armen kinderhuis / met hulp van rijke en weldadige personen / opgereght. Sy kreeg er metter tijd tot 50. toe. Die lieten sich behoorlik van haar leiden / en na uiterliken schijn gewennen tot alsulke oefeningen als haar godsdienst medebraght. Ten laatsten word sy eerst van een / daarna van twee / drie andere / gewaar / dat sy gemeinschap hadden met den Duivel: en voorts dat weinige van al den hoop daar vry af waren; en eindelik / datse met hem in verbond / door d' ouders self van eerst af al verpand waren / en in dien staat in 't niew gestichte Godshuis ook gebraght; om meer te leeren veinsen / en door dat middel de verdorventheid meer in de weereld voort te planten. De Pastoor / seitse / (§. 119 / 120.) van St. Sauveur schreef hunne bekentenis; en sy verklaarden duidelik / datse dagelijx vleeschlike gemeinschap hadden met den Duivel; datse op den Sabbat gingen, daarmen at en dronk, en danste; met meer andere ontuchtigheden en vleeschelijk bedrijf. Elk vrowmensch hadde haren Duivel in mans gedaante; en de mans hadden insgelijx elk sijnen Duivel in gedaante ener vrouwe. En datter sulk een groot getal van menschen was in dese nacht-vergaderingen; daar elke Duivel, dagh op dagh sijnen minnaar of beminde medebraght: dat nooit vergadering van menschen so talrijk in de stad vernomen wierd. Dat op die Sabbaten allerhande stands personen quamen, jong en oud, rijk en arm, edel en onedel: en boven al van allerhande slagh der geestelikheid, van Priestere en Prelaten: en dan een iegelijk daar in die orden wierd gesteld als hun plaats in de weereld mede brengt. Datmen daar een Beest aan bad, en met het selve schandelike dingen dede: en dat het dan daarna verbrand wierd, elk van die assche nam, en door deselve dede quynen en ook sterven mensch en vee. Het kluchtigste van allen dunkt my noch te zijn / het gene sy verhaalt *dans sa Vie exterieure*, in haar Uiterlijk Leeven, §. 82. van 't gene een deser dochters haar beleden hadde / dat sy van jongs op enen Duivel gehad hadde, die met haar opwies, en dagh en nacht

nacht met haar boeleerde, na dat hy met haar groot geworden was. Voorwaar een niew slagh van Duivels daar de weereld nooit te voren af en wist.

§. 12. Wat dunkt den Leser van so schone vertellingen. Is hem ooit sotter grol in enig fabelschrift ontmoet: sal ik de moeite neemen van die sotte dingen te weerleggen / die sich self verraden / en door al 't voorgaande rijkelik van ieder een zijn op te lossen? Dit vrowmensch heeft die kinderen so sott gebroed als sy self was; gelovende dat alle Duivels uit der Hellen tegen hare heiligheid gelykelijk in opstand waren. Want daar toe hadde sy genoegh / door 't bloot verhalen van een deser kinderen; (van d'oudsten evenwel / so als se seit / maar niet hoe oud sy was) als dat de Duivel wel drie nachten achter een vergadering gehouden hadde met wel vijfentwintig menschen, die sy kende, om middel uit te vinden haar te doen sterven. Daar toe dan haddense besloten, sekere salve uit verscheidene stoffen wel doormengd, te maken, daar sy nooit af soude konnen ontkomen. ens. §. 128. Voorseker was dat wel een heilig mensch / daar voor den Duivel so veel om te doen was / om haar leed te doen; also dat anders / met gemeene te doen hebbende / gansch geen werk voor hem is. Hy moet van ouderdom ook in de twede kindscheid zijn gekomen / die nu met kinderen te rade gaat / om maar een vrowmensch om den hals te helpen. Want het wel blijkt / dat dese dochter een van den raad der 25. is geweest. Nu heb ik al genoegh in desen drek geroerd / dies wil ik slechs nu tot wat anders overgaan.

§. 13. Indien ik tot den paapschen tijd te rugge ga / so vind ik stoffe binnen dese stad; alwaar in 't jaar 1555. een byster quaad gerughte was van sekere vermaarde Toveresse Meins Kornelis van Purmerend; die volgens blijk der Reghtsplegingen daar van gehouden / de walgelikste fabelen beleden heeft / die te bedenken zijn. 't Een streed tegen 't ander / en 't een ontdekte 't ander. Sy hadde enen vryer uit der hellen / die hiet Roeltje, en geseid hadde dat hy was deselfde die Christus verraden hadde. Sy toverde 't gras wech / en de koeyen / door de woorden / schurius, inturius, tierius, fugita; seer wel begreep het Dr. Dapper / doe hy die historie beschreef / pag. 150 / 151. syner Beschryvinge van Amsterdam / dat het wel sware gedachten en inbeeldingen geweest konne zijn / die dese Meints dusdanige beuselingen (so noemt hy die met reghte) van haar self deden seggen; en dat nochtans de wethouderen van Amsterdam in dien tijd daar geloof aan gaven. Want sy daar over is verbrand; en noch drie andere in 't selfde jaar / Anne Jans poortresse deser stede met beide hare dochteren, Lijsbet en Jannetje Pieters, ter selfde straffe gedoemd. Hy voegt er noch ter selfde plaatse by een wonderbaarlijk guichelspel van sekere dochter, diemen voor betoverd hield; 't welk echter na gemerkt van alle vreemdigheden die se dede ende die haar wedervoeren / anders niet en was / dat sy in de kunst den jongen toverling tot Kampen noch te boven ging. De Leser magh er 't boek op nasien; ik magh daarmede 't myne niet vergroten.

XXVI. HOOFDSTUK.

De wonderlike kraam van 't wijf tot Abbekerk bestond ook in geen Tovery.

§. 1. TErwijl ik dese dingen onderhanden hadde / quam my te voren seker wonderlijk geval / voor weinig jaren hier in 't land gebeurd / daar seer veel af te seggen is geweest. De vrow die d'inhoud en de stichter der histori is / heeft kerklike / en weereldliken werk gemaakt / beroerten in haar dorp en rondom heen veroorsaakt / en aan alle man den mond geopend / om daar van te spreken elk na sijn verstand ; geen Reghters nochte Reghtsgeleerden / noch Predikanten / welker oordeel over dit geval gevraagd is ; maar alleen van het gemeene volk / en echter noch een predikant die ik niet en merke dat daar over is gevraagd geweest / vermoedden / dat de Duivel hier ook was te werk geweest : nochtans met so veel onderscheid / dat by het volk de vrow van tovery beschuldigd / maar by desen predikant C. D. daar van ontschuldigd wierd / en 't werk by hem so ingesien / dat haar de Duivel wel mishandeld konde hebben / en alles wat daar scheen gebeurd te zijn / door sijne wonderkonstige natuurkunde uitgewerkt. 't Was by verstandigen alleenlik in bedenken / of wel de vrow / van welke ik nu spreken sal / hare eigene vrught verdaan moght hebben. Doch laat my eerst d'historie verhalen / so als die ons door Jakob Landman / die de Secretaris van 't Gereght was / en de sake self heeft bygewoond / in druk is nagelaten : dit sal ik met sijne eigene woorden doen / deselve echter so veel mogelijk bekortende / ende is aldus gelegen.

§. 2. In 't Zuyd-eynde van de Weeren, een buurte hoorende onder 't gereght van Abbekerk, ruym een ure gaans van de stad Medenblik, Woonden twee echte luyden, elk omtrent de veertig jaren oud : de man *Claas Nyszoon*, van Nieudorp, en 't wijf *Aagt Germonts Dochter*, af komstig van Zydekerspel : Beyde, zoo veel my tot hier toe van haar bekent is geweest, (en ik heb 'er enige jaren wel kennis aan gehad) goe eerlyke en burgerlijk weldragende luyden ; van geen overgrote middelen, doch op zijn huysmans, na hare hand-nering wel kunnende leven, en met dat leven 't Roomsch gelove omhelsende : gene kindere bekend in leven hebbende. 't Is nu ontrent vier jaren, dat dese vrow d'eerstemaal (behalven een mis-vrught) bevrught was : en hebbende wel twee maanden over de gewone wyse swanger gegaan, gevoelde haar barens-stonde naken. Waarom de man eerst om de naaste buur-vrouwen, en toen om de Vroe-vrow van Lambertschagen, een half ure van daar gelegen, gegaan is. Twee buur-vrouwen komen 'er ondertussche in huys, en vonden de Vrow wel over de vloer gaan ; maar, zo 't scheen, de voorzeyde nood als op den halse hebbende. Gelijkse dan ook kort daar aan

tegens

tegens deselve wyven seyde: dat haar 't barens wee aanquam; datse haar moesten bystaan, en met dese eygen woorden: *repje, spoedje, het komt al.* Daar op de wyven verbaast, en gelijk een Zeeman op Zee van een nootweer belopen, hem zoekt te redden: ook haar beste poogden te doen, om in die nood de Vrow by te staan en te helpen. Van welke eene dan tegen over 't voorzeyde Wyf, haar ter neer vlijdde; die, zonder nawlyx een ommesien vertoeven, de vrucht, immers dat de vrucht hiete te zyn, van onder 't wijfs-klederen, tot van de vloer opgreep, en terstond dat d'andere Vrouwe vertoonde. Deselve Wyven sagen dat voor een dood mis-schepsel aan: immers, so sy nu getuyght hebben, hadde het geen gelyk van een kind: gemerkt het was sonder hooft, sonder beenen, ja sonder enige uiterlyke leden: alleenlyk een langwerpige klomp synde, met een velleken over-togen; en so eene der Vrouwen meent gesien te hebben, daar in vast genayt of bespeld wesende. Dan echter weten de gemelde Vrouwen niet te seggen of de verhaalde klomp warm of kout was: ook niet dat die eenigermate besmet of bebloed sou geweest sijn. Maar wel dat'er als doen sulks op en over de vloer niet gesien en is geweest, als men gemeenlyk in sulken gevalle siet, uitgesonderd enig water alleen. Eene der wyven was middelerwijl voor de kraam-vrow, om de nageboorte waar te nemen, geseten; en onlangh daar op komt de Man met het Lambertschager Vroed-wyf t'huys. Het buurwyf stond op, en maakte de Vroed-vrow plaats; dan 't was te vergeefs. Want of wel het selve Vroed-wijf, na de regels van haar kennis, en volgens den loop van de natuur, verstond dat'er yets na de geboorte noodsakelijk moest volgen; is'er tot verwondering in't minste niets nagekomen: alleen het Kraam-wijf deed dat niet vreemd; nadiense doen selfs tegens de wyven seyde: *datze meend dat'er na de geboorte niet volgen zou.* Zy wierd' dan van de Vrouwen als een ander Kraam-wijf te bed geholpen; ende voorseyde Klomp, die van yder die'er in huys quam, moght gesien werden, daags daar aan, onder den naam van een dode vrught, met de gewoonlyke Lijk-stati begraven. Dit is 't geen namaals opgegraven sijnde, bevonden is, de gedaante van een Verkens-reusel te sijn. Doch niemant der andere wyven, dien dit bekent was, so veel gebleeken is, wist des anders, dan dat'er een wonderlijk wan-schepsel ter weereld gekomen was: en't is dierhalven met swygen doorgegean.

§. 3. Twee jaaren ontrent na ditte, was dese Vrow wederom swanger; en sose na haar bekentenis, (ik sal hier in meest haar seggen, en wyders 't verhaal van de buren volgen) wel vier, boven de negen Maanden bevrught was geweest, is, als haer Man op het velt, aan 't arbeyden, en zy met des selfs Zuster, een oude en gebrekkelijke Meyt, alleen in huys was, daar by haar gekomen een onbekent Wijf: die haar te kennen gaf dat ze van haar *Land-Heer Wybrandt Jansz Maris*, woonende tot Hoogkarspel, ontrent de vier uuren gaans van daar, aan haar gezonden was; en dat ze quam, om haar van 'er Vrught te verlossen: als zijnde een Vroedwijf, en op de Ooster Swaag-dijk woonende: mede vast zoo verre van daar gelegen. Dit Wijf was'er een weynigh tijdts geweest, en in 't korte overviel dese Vrouwe de barens stonde:

dat ook zoo veirdigh voortgingh, dat zy spoedighlijk, zonder enige buurinnen daar by te zijn, van hare Vrught, die dat Vroedwijf zeyde, dood te zijn, verlost is geworden. Zoo haast had dat Wijf de vrught niet ontfangen, of sy keerd' haar op de stoel zittende, met het aangezight vande Vrow af, en heeft, al mede in kleynen tijdt, de vrught, in doeken, die zy, uyt een houten doos, daar op een bank staande, nam, van top tot teen, dight toegewindelt, en vast bespelt. Zulx dat die noch van de Moeder is gezien, noch van andere Vrouwen, zonder los-windingh, kon bezien worden. Leggende dat gewindelde Popjen doen, in een houten mowde, of een langwerpige bak, ter ne'er: en tegens 't Kraam-wijf zeggende: dat zy terstont, door haaste, vertrekken moeste; maar dat haar Schoon-Zuster, (die aghter was) de buren ter hulpe zou roepen. Terstont vertrekt dit Wijf; zonder van yemand der buren gezien te zijn; de Schoon-Zuster roept om bure hulp, en terstont komt'er eene d' aghter deure in: tegens welke (dit heb ik uyt der zelver mondelingh verhaal;) de Kraam-vrow van uyt de middelkamer roept, datze haastigh de bure wijven zou halen. Zoo doetze; en komt in 't korte wederom. De Man komt middelerwijl mede uyt den velde; en vondt, gelijk de buur-vrouwen, (waar van hy ook enige haastelijk haalde) zijn Wijf, zeer kout, met weynigh vuur op de haardt, daar alleen, op de vloer en van de vrught verlost. Elk, als te denken is, was ontstelt. Dan yder dee zijn beste om haar te helpen. De vrught lagh als doodt, met een wit kleedtje over-dekt; daar aan was niet te doen: derhalven wierd' het Kraam-wijf, na datse enig vyer aangesteeken hadde, in een warm bedde geholpen; en als een waarlijke Kraam-vrouw, gehandeld. De gewoonelijke geboorte tekenen lagen hier, ten grooten deele uyt water, maar ook uyt bloed bestaande, op de haertsteenen, en over vloer Die wiert opgeklaart, en alles vorder dat'er te doen was, beschikt. Maar dat toe-gewindelde maaksel heeft niemandt van allen, los gedaan noch besien: Om dat, na 't seggen van 't Kraam-wijf, doen daar af niet gesproken, en na 't verhaal van de Vrouwen, haar dat door verbod vande Kraam-vrouw, belet is geworde. Zulx dan, dat het verhaalde maaksel, 't welk na d'uiterlike gedaante wel een kleyn kind geleek; maar, na 't oordeel van eene der Wijven, lighter was als een kind behoort te sijn, gelijk het eerste, plegtelijk ter aarde gebraght is. Dan naderhand dit Kisjen opgegraven zijnde, is hier in bevonden 't Kintje van oude Lappen toegestelt. Of nu de Vrouwe deze-maal zeekerlijk enige vrucht ter weerelt gebracht heeft, of, niet, laat ik een ander oordeelen. Immers dat buur-wijf dat eerst daar geweest is, verhaalt, dat uyt de blijkbare tekenen, dieze in de haard-stee, daar in de nageboorte, by 't Vroed-wijf, zoo de Kraam-vrow verhaalde, zou geleyt zijn geweest, als andere kenbaarheden zy vastelijk verstond datze waarlijk gebaard hadde. In dien tijde is de vreemdigheyt dier zake wel eniger mate onder 't volk rughtbaar geweest: maar met de begravingh van 't kind is alles begraven gebleven, tot dat nu, 't een en 't ander te gelyk ten toone gekomen is.

§. 4. Voor de derdemaal dan is sy wederom swanger, gelijk andere Vrouwen, grof van Lighaam, naa d'uyterlijke gedaante, geworden; ook

haar

haar reekening (ſo ſpreeken de Wijven) ontrent de midden van de Zomer vervuld ſijnde; is ſy, gelijk d'eerſte en andere malen, ſonder te baren ſwaar gebleven. Zoo ook den geheelen Zomer uit voortgaande. Middelerwijl in de Herfſt, (ik volgh wederom de bekentenis vande Vrouwe) is dit voorgemelde Swaaghdijker Wijf by haar, (de Man alwederom niet by huys zijnde) t'haren huyſe gekomen, om te zien hoe dat'et met haar was. En verſtaande dat zy zoo lang ſwaar gegaan hadde, heeftze de Vrow, aan haar Lighaam, zoo verre onderzocht, dat zy daar uyt zeyde te verſtaan datze bevrught was: maar al liep'et wat langer als de gewoone wijſe aan, datze echter hoopte dat 'et wel gaan ſou: Vertrekkende daar op ten huize uit. Den 19. Nov. 1658. quam dit Wijf wederom; afgeſondē van *Wybrant Janſz. Maris*, om haar van de vrught, dienſe droeg, ſoſe voorgaf, te verloſſen. Zy ging by haar, aan de haartſtee zitten, (de Man was doen tot Abbekerk om enig hout te kopen) en z'hebben met malkander ('t moet voor de middagh geweeſt ſijn) een ſtukjen ontbeten. Doen gaf haar dit Vroed-wijf enig droog goet, om 's avondts met enig nat by haar ingenomen te werden: gelijkſe dat (na die belydenis) ook ſou gedaan hebben. En ſou het Vroedwijf op haar vertrek geſeyt hebben, datſe hoopte dat'et haar wat helpen ſou; maar dat ſy doen na Eerſwoud (een kleyne ure gaans van daar) gingh; en datſe 's daags daar aan 's morgens ſou wederom komen: belaſtende ook deſe Kraam-vrow, tegens die ſtonde, haar Moeder, die tot Zybekerſpel woonde, door haar Man te doen halen. Vertrekkende daar op, eer noch de Man in quam, van daar. Zulx dat al wederom, gelijk mede daags daar aan, gemerkt de Man doen na Zybekerſpel was, 't ſelve Vroedwijf van de Man niet geſien is geworden. Immers, ſo haar belydeniſſe wyders luyt, is haar Man, vroeg in de Morgen-ſtont, daar aan (dat was woenſdagh den 20. van Slaght-maant) om ſijn Schoon-moeder met een Schuytje gereyſt; dan eer die noch t'huys was, quam het Vroedwijf wederom daar ten huyſe; die een weinig daar geweeſt was, wanneer de Vrow de barens noot dier mate aan quam: dat ſy, door hulpe van dat ingekomen Vroedwijf, ſonderling ſpoedig en gelukkig, van hare vrught, en byſonder van de *Nageboorte*, en alles dat'er aan hoorde, na aller wyven wyſe, verloſt is geworden. Terſtont daar aan, keerd het Vroedwijf, die de vrught ontfangen hadde, de Kraam-vrow den rugge toe. Zulx dat ſy de vrught, die d'ander op ſchoot had', niet ſien kon, noch oyt ook geſien heeft. Wel verſogte ſy terſtond, eens ende andermaal, ſeer ernſtig om haare vrught te ſien; maar 't Vroedwijf, met ſeggen dat 't beſien der ſelver haar niet goed was, weygerd'et t'elkens. Verbiedende datſe 't ſoude ſien, als ook dat'et van anderen ſoude beſien werden. Middelerwijl was ſy beſigh, om de vrught te bewinden; en had daarom de voor-aangetogene houten doos, daar in de Kraam-vrow haar kinder goedje had' liggen, by haar genomen. Sy nam daar uyt 't geen 'er aanſtond, bewond daar in de vrught, van boven tot beneden dight toe, en leyd' die ſo onſightbaar gemaakt, niet verr' van haar in een houten bak: blyvende ſy Aaght Germonts hier-en-tuſſchen, ſonder enige hulp, (want daar was niemant meer) in deerlyken ſtaat ſitten. Nawlyx had het Vroedwijf al-

les aan de vrught beschikt, of sy wilde door haaste, diese seyde te hebben, vertrekken. De Vrow begeerd' op haar datse vertoeven sou tot de komste van 'er Man en Moeder. Sy weygerd 'et; seggende niet langer te mogen blyven; en aangaande de betaalinge voor haar dienst, en kruyden, seidese als voren, dat Wybrand Janszoon haar te vreede sou stellen. Daar op vertrektse: zonder dat de Kraam-vrow, in 't gaan en komen gesien heeft dat dit wijf enig pakjen meê gebraght, veel min met 'er genomen heeft. Weinig daar na komt haar Moeder en Man t' huys: die vinden 'et daar so gestelt. De Man keert terstont en haalt de bure-wyven: die komen en vinden de Kraam-vrow verlost, sittende by den haard, koud en seer bevende: Alle gewoonlyke saken sagen de burinnen, over de vloer verspreid liggen, en de vrught niet verre van daar, toegewindeld en overdekt in een houte bakje; 't welk al wederom een dood' misschepsel hiete te sijn. De Vrouwen keeren haar derhalven na de Kraamvrow, alles dat'er dan gemeenelijk te doen is beschikken. Eene der wyven, keerd' haar ondertusschen na 't kind, om te sien, of 'er ook yets aan te doen was: dan de Moeder veerdighde haar af; met seggen: *Wat wil-je daar aan doen? dat is besteld.* So keerden 't meestendeel der wyven t' huyswaart. Dan drie der selver, na verloop van enige uren misschien van d' een en d'ander van haar Huis-genooten aangeport, overdenkende dat lightelijk hier over yets te seggen soude kunnen vallen, datse niet besien hadden wat vrught dat 'er ter weerelt gekomen was, keeren wederom na 't Kraam-huys: spreken den man aan, om 't kind te sien: die verwilligt 'et: maar mits dat hy sijn wijf daar over sou vragen. Sulx doet hy; en komt daar op de wyven seggen, dat sy 't niet toe-laten wilde: doch datse selfs sijn wijf daar over vryelijk moghten aanspreken. Soo doense; maar worden wederom afgewesen, met seggen eens en andermaal, sy had 'er geen sin aan, en wild'et niet besien hebben. Soo keerden doenmaals de Vrouwen onverrichter sake. 's Daags daar aan, waren de bure kinderen ('t is so de gewone wyse) genodight, met de buren 't Kint ter aarde te brengen. De buren in huys komende, verstonden twee vrouwen, (die het toegewindelde kind vonden sodanig, en op de selfste plaats als sy het des daags te voren hadden gelaten) datse 't selve, eer sy het in 't Kistje leyden, sonder vragen, om niet geweigerd te werden, wilden besightigen. Dan, als se het aan 't hooft-eynde begonnen los te spelden, wierd 'er dat door de Kraam-vrow belet: Want sy dat siende (so getuygen de wyven) van 't bedde af, steld' haar so euvel aan, en beerde so byster, dat de wyven, mits sy haar daar by te kennen gaf, datse 't besien niet lyden wilde, genootsaakt waren van haar voornemen af te staan. De zelfste Vrouwen nemen dan, sonder bezichtigen, het toegewindelde Popjen, leggen 't in 't Kistjen.

§. 5. Naulijx was dit leste Popjen begraven, of de vreemdigheid van het verhaalde baren, quam ruchtbaar onder 't gemeene volk. Elk een verstond dat 'er yets vreemds moest onder schuylen; maar niemant wist watte: enigen zeiden dat hier Toverye onderschuylde; dat, om zulx te verduisteren de man Claas Nijszoon heymelijk by nachte zou komen en graven 't begravene

kind op; en dat daar in voorsien behoorde te werden. De gemeene praat groeyt aan, als een omgewentelde sneew-bal; hoewel 't waren losse praatjes; op vermoeden sonder sekerheid gegront. Dan door dezelve zijn enige uit den Gereghte van Zybekarspel bewogen geweest om te bezien wat 'er in was, het kistje op te delven. So dedense, in 't by zyn van veelen van 't gemeene volk: Des Zondags den 24. van Slaghtmaant na dat 'et Donderdaghs begraven was. 't Kistje braghtense (want het was in den avont, en 't geschiede, by kaars-licht) in de Kerk: 't wierd' geopent; en, 't Kind dat'er in lagh, los gespelt zijnde, ('t was zo dicht en vast toegemaakt, met zulken menigte van spelden, dat 'et te verwonderen was) bevond' men dat het Lighaam van Stok-visch, de staart daar af gespleten, en als twee voetjes om-gekromt, de armen van twee met gort gevulde bloed beulinghtjes, en het hoofs van een rode kool, t' samen toe-gemaakt was. Dat was doen een ander wonder-stuk in 's menschen oogen.

Hier op volgde vangenisse/ pijniging; en ten laatsten schavotteringe/ volgens vonnis op den 9/ en 17. April 1659.

§ 6. De Vrow hier over nu door 't Gereght betrokken/en na lang en veel gehoudene Reghtsplegingen, in staat om op den pijnbank te geraken/ so hadde/ schijnt wel/ de voorseide predikant C. D. dat medelijden/ dat hy sijn oordeel gaf ter haarer verontschuldiginge; gelovende/ dat sy wel een subject kon zijn geweest, waarmede de Duivel sijn personagie gespeeld heeft; haar so opgeblasen makende, als of se swanger was, en so met haar werkende als of se een kraamvrow was, ende gebaard hadde. Want (seit hy daarna) daar kan wel een schijnbaringe zijn, so dat sy en andere konden bedrogen worden. Want dit kan de Satan wel doen. En dit bewijst hy met Matt. 4: 9. Act 8: 9. en Gal 3: 1. en wijst ons na den uitleg van de niewe Oversettinge over dese plaatse. Daar toe brengt hy dan by Hyperius *Meth. Thos. l. 1. p.* 304. 305. Voetius/ *Part.* I. *Disp. pag.* 559. en Timplerus *Metaph. l.* 4. *c.* 4. *Probl.* 34. dewelke seggen/ dat de Duivel op die wyse kan betoveren de sinnen van de menschen. Doch wy geloven langer niet dat sy ons seggen van dat gene daar sy nooit zijn by geweest; maar 't gene ons door de Schrifture self/ of door de Reden/ of ten minsten door de ondervindinge gebleken is. In geen van allen hebben of dese schryvers noch de Predikant dat ooit gesien.

§. 7. Doch siet eens/ hoe gereed de menschen met den Duivel zijn. Die self de predikant heeft namaals konnen weten door een welbekende sekere geschiedenis hier in de stad; hoe dat besondere begeerte ener vrouwe na een kind/ so sy er geen en krijgt/ te meer daar in ontsteken/ self den naam daar van ten diersten kan doen kopen. Het veinst sich ene ryke burgers vrowe swanger/ koopt een ongeboren kind van ene andere die waarlik swanger was; gaat op dien tyd te bedde liggen als de tijd met dese was vervuld; laat sich dat kind so heimelik toebrengen/ dat de man self anders niet en weet of 't is sijn eigen vleesch en been. 't Zy de verkoopster van haar kind/ of de bestelster van het werk/ niet na verwachtinge beloond/ ont-

dek-

dekten namaals het bedrogh. Nu de boerin, begeerig na een kind, of immers na den naam, doch niet so dik van geld om een te kopen, maakt-se self; het een van reusel, het ander lappen, en het derde stokvisch met twee beulingen, gereede waren altemaal in huis, en sonder iemants medeweten toe te stellen. Dat van 't Swaagdyker vroedwijf is haar eigen seggen, waar in sy voor de Reghters ook self niet bestendig was. De toestel op de vloer met andere omstandigheden als ener kraamvrow, was haar weinig kunst te maken. Dat seggen, datse telkens over haren tijd ging, was maar om de miskraam schijn te geven. Doch vraagtmen hoe de vrow dan so veel smaadheids daar om lijden wilde: sy hadde 't werk begost, en dacht niet dat het haar dus byster opkomen soude. Nu moest sy daar by blyven, om al haar leven lang, geen algemeene spot te zijn, gelijkse enen tijdlang was geweest.

XXVII. HOOFDSTUK.

De Reghtsplegingen gehouden op 't begin der Reformatie in de Nederlanden over Toverye, zyn na reght en reden niet geweest.

§. 1. HOewel de Nederlanden tsedert het afstellen des Pausdoms, niet en zijn gesuiverd van de dolingen desselfs belangende de Toverye; nochtans verneemtmen tsedert dat verbranden van genaamde Toveressen so niet meer. Self ook dat deel dat paasch is, schijnt het afgeleerd te hebben tsedert die versoepelike menschen-moord gepleegd aan de belyders van de waarheid diemen doe Vaudoisen noemde; op voorgeven datse waren toveraars, tot Atrecht in de jaren 1459, 1460, 1461. waar van de historie te lesen is achter 't boek van Reinhold Schotc. Want dertig jaren na dien tijd de vonnissen, der Toverreghters en Inquisiteurs by 't Parlement van Parys vernietigd zijn, en d'overleevende Reghters ook gestraft. Men vind nochtans noch overblijfselen des Pausdoms dien aangaande tot den jare 1595. betonende dat niet alleen gemeene Reghtbanken, maar self de Hoven van Justitie van Holland en 't Sticht Utrecht met desen suurdeessem zijn besmett geweest: hoewel by vonnis van den Hogen Rade 1593. is gebleken, datmen daar met meer omsightigheid begon te werk te gaan. Ik sal tot blyk van 't een en ander hier vertonen seker vonnis over Toverye tot Schoonhoven uitgesproken, den 18. Dec. 1591. daarna den inhoud der Reghtspleegingen tot Utrecht 1595. en ten laatsten 's Hofs sententie vernietigd by den Hogen Rade in Holland 1593. dogh ik en wil niet meer dan 't nodigste daar uit trekken, om hier in niets te lang te zijn; so veel nochtans, als tot een leevendig getuigenis kan strekken der overgrote dwaasheid van dien tijd.

§. 2. In 't vonnis van 't gereght tot Schoonhoven vind ik dese hoofdbeschuldigingen, die sekere Marritjen Adriaans oud 70. jaren buiten banden

,, van

,, van ysere beleden heeft / dat haar de Duivel God heeft doen versaken /
,, een stuk gouds in schijn / dat naderhand in kinderdreck veranderde / als
,, 't ware op trow gegeven / haar vleeschelik bekend / een pottje met to-
,, versalve gegeven / verscheidene menschen betoverd hadde ?
,, Dat haar de vyand t' Utrecht 's nachts uit den slaap opgenomen / en
,, na Vianen vervoerd hadde / daar sekere Adriaan Leenerts te betoveren;
,, en doe haar wederom na Utrecht voerde.

Dat sy noch ses anderen betoverd heeft / so met die salve / als met andere dingen. Onder desen zijnder twee daar sy niets toe gedaan heeft; maar sleghs gelooft / dat op haar spreken of aanraden / de Duivel 't werk verright heeft: hier over is de vrow veroordeeld / om geworgd / en dan verbrand te worden / den 18. December. 1591. Die stukken dus maar blotelik verhaald / behoren ons genoegh te zijn / om uit ons selve te begrypen / dat veel eer dit besje van 70. jaren heeft gedroomd en gesust het gene sy daar in beleden heeft; dan dat wy die oudwyfsche fabelen geloven souden / so kinderachtig en so sott / dat sich een wijs man 't lesen schamen moet.

§. 3. Want overlegt eens kristenen / wat schijn van waarheid / dat een vrowmensch nooit te voren gehoord geweest (so sy ook onder anderen verklaart) sich in den ouderdom van 70. jaren noch aan den Duivel sal verhangen; van wiense dreck voor goud ontving ? De waarde van sulk enen trowpenning hadde sy by menschen noch wel konnen gelden: ten minsten by Michiel den kuiper wel / met welken sy beleed / datse een maand lang onecht huisgehouden hadde. Besonder is bedenkelik / dat onder anderen van haar geseid is / dat sy ten tyde als se gevangen wierde, enen jongen by haar staande / blotelik aanroerende seide / gaat gy henen; waarna staat gy en luistert ? en MEENT dan, dat de vyand doe denselven jongen door haar heeft betoverd gehad. Dus heeftse dan ook maar gemeend, of sy heeftet wel gedroomd / (want sy sliep) dat haar deselve Vyand 's nachts van Utrecht na Vianen / en weerom / vervoerde. Hare eigene meeninge / en die van de Reghters / heeft haar dus den dood gedaan.

§. 4. Voor al niet beter maakten 't die van Utrecht met het doden van vier menschen / en dat binnen de vier jaren na dien tijd, derwelker reghtelike Informatien en Sententien te lesen staan by Simon van Leewen / in sijne Batavia Illustrata pag. 295---306. ende in alles hier op uitkomen / dat enen Volkert Dirxen op 't getuigenisse van sijne eigene kinderen van 16 / 14 / en 13. jaren tweemaal gepijnigd / ende niets beleden hebbende; daarna op 't water geworpen (ô blinde Reghters!) daar hy somtijds dreef / en somtijds onderging; noch blyvende by sijn ontkennen: ten laatsten enige sustenyen / voor al niet beter dan 't Schoonhover besje / heeft beleden; als onder anderen / dat hy in eene wolf veranderd / andere luiden beesten dood gebeten hadde. Al 't overige is van den self den slagh. Ende staat wel aan te merken / dat dese menschen alle in gedaante van wolven 't vee gebeeten hebben / ontrent Amersfoort ende aan de Veluwe / daar geen wolven gebrek zijn; maar niet een is beschuldigd / sulx aan dese zyde her-

waarts aan / daar se niet en zijn gedaan te hebben. Wat sinnelose sotheid/ daar in 't wolvenland eens peerd of koe van enen wolf gebeten is / dat het ontmenschte beesten / en geen ware wolven zijn geweest.

§ 5. Nochtans en heeftmen niet alleen bejaarde menschen maar ook kinderen om tovery gestraft. Want dit zijn d'aantekeningen des gemelden schryvers / pag. 306.

Folkert Dirxen geëxecuteerd met den viere den 1 Aug. 1595.

Hessel Folkers (des selven soon) oud ontrent 14 jaren, insight genomen hebbende op sijne jonkheid, is gecondemneerd, dat hy gevangen gebraght sal worden ter plaatse daar Hendrikje Folkers sijn suster en Marge Barten met vyere gestraft sullen werden: het welke gedaan zynde, dat hy gevangen daarna strengelik gegeesseld sal werden, sulx dat bloed daar na volge, en 't selve gedaan, gevankelyk gesteld sal werden in Fiole op den huise van Hasenberg; ende aldaar blyven, ter tyd en wyle anders by den Hove geordineerd sal werdē.

" *Hendrikje Folkers* dochter / oud 17 jaren geëxecuteerd met den viere.

Dirk Folkerts (oud 8. jaren / pag. 303.) deselfde sententie als sijn broeder Hessel voorschreven.

Den 26. Jul. 1595 *Antoni Bulk*, oud ontrent 28. jaren, geëxecuteerd met den viere.

Den 1 Aug. 1595. *Gysbert Folkerts* (sijn ouderdom is niet aangetekend) deselfde sententie als Hessel en Dirk sijne broeders.

Marge Barten, huisvrow van Antoni Bulk geexecuteerd met den viere.

Siet daar twee paren 't eene man en vrow / en 't ander vader en dochter om genaamde Tovery verbrand / en drie onnosele boeren jongens/daar oneen is van 8. jaren / tot bloedens toe gegeesseld / en dan noch gevangen; na dat sy eerst noch hare eigene suster / een jong bloemtje van pas 17. jaren hebben moeten sien verbranden voor hunne ogen. Dat was genade daar de bygelovigheid noch meester was.

§. 6. Veel beter en reghtsinniger (seg ik hier met van Leeuwens eigen woorden) was 't gewijsde van den Hogen Rade in Holland, van den 8. Juny 1593. waar by seker vrowspersoon van Schiedam in cas van purge, jegens betightinge van Tovery by den Hove van Holland ter torture gecondemneerd zijnde, uit de hechtenis is omgeslagen, de sententie van den Hove van Holland is te niete gedaan, en de Bailluw gecondemneerd in de kosten. 't Voornaamste dat ik in hare beschuldigingen lese/ is/ dat aangemerkt was, dat sy op sekeren tijd met een rijsjen in 't water gespeeld hadde, aan 't schip van enen Kornelis Kornelisz: waarna 't voorschreven schip 't zeil gegaan zijnde, was in zee gebleven en vergaan. Is 't niet een kraghtig gevolg: die goede vrow tot haren ongelukke op 't quade woord geraakt van Tovery/ heeft met een rijsken aan dat schip gespeeld / aan land; so is sy d'oorsaak van dat het verging op Zee. Noch schoonder; dese vrow had eens met noch drie andere in een geselschap met hare respective vryers, (wesende Duivels in menschen schijn) hand aan hand gedanst; d'eene d'andere siende, maar voor andere personen onsightbaar zijnde: door kraght van seker kruid

(hoedanig in de weereld niet en is) 't welk sy van den Satan ontvangen hadden. Wat dunkt u / Leser / had de Hoge Raad geen reden / dese arme vrouwe van den pijnbank af te houden / die dus beschuldigd was van dingen die so mal verdicht / plat uit onmogelijk en tegen de Nature zijn? Nochtans niet weet / of haar de pijnbank niet had uitgeperst het self noch te belijden / en dus door nusmoedigheid haar self aan sulken schandeliken en schrikkeliken dood te helpen. Want in d' uitbreidinge van 't vonnis vind ik tekenen van enige swaarmoedigheid / die haar bywijlen dede seggen / datse was in groten strijd / indien dan hare swakke sinnen meer geforceerd wierden / licht komense tot inbeeldinge vervallen / van iet gedaan te hebben dat nimmer van haar was bedacht.

XXVIII. HOOFDSTUK.

Voor tachtig jaren wierd in Denemarken als ongemeene sware tovery gestraft, waar van 't bewijs, na de reden ondersocht ook niet en deugt.

§. 1. AL is dat in de Nederlanden het licht der Reformatie den nevel der verouder dolingen van Tovery van de Reghtbanken opgeheven heeft; nochtans in Denemarken / Sweden / Duitschland / Engeland / kleeft die den Protestanten noch al aan; meer ofte min / na dat er menschen zijn die 't werk noch drijven / ende d'een den anderen gaande maken. En alhoewel ik nu van Reghtsgedingen spreke / die voor en na gehouden zijn; so magh ik daarom niet verswijgen / dat my van aansienelike mannen uit voorseide landen meer dan eens geklaagd is / hoe de geesteliken 't volk in desen dommen waan versterken; sonder 't welke de reghtsplegingen over toverye lichtelik te slijten waren. Het sal ook blyken / uit al 't gene dat ik in dit en de twee naastvolgende kapittelen vermelden wil / van diergelyke handelingen in voorseide landen voorgevallen, dat het de Pastoren zijn geweest / die sich boven anderen in de saken mengden; en de menschen hielpen in het vuur. Ik sal hier in dit hoofdstuk sulx in Denemarken tonen / en 't naaste Sweeden ende Pomeren besien / en dan ten laatsten Engeland.

§. 2. De Deensche historie heeft een Deensch heer / die my den inhoud had verteld / uit sijne land taal in 't Latijn doen oversetten / so als deselve by Van Dalen is gedrukt / met desen tytel: *Energumeni Coagienses, sive admirabilis Historia de horrenda Cacodemonis tentatione*, dat is / de Beseteenen van Köge, ofte wonderlike Historie van de schrikkelike versoekinge des Duivels. ens. Deselve sijnde eerst beschreven van Johannes Brunsman, Rector der schole tot Herlow, den Leser aangeprezen word / door de verklaringe van Janus Birkerode, den eersten Professor der Theologie tot Kopenhagen 1674. die seit / dat hy daar niets in vind het gene met de goddelike

 schrif-

schriften strydig zy; maar eer, dat alles wat daar inne van den Duivel en desselven bose werken word geleerd, door dese en andere exempelen bevestigd word. En dat dient (seit hy) tot vermaninge den ongelovigen, dat sy de sekere en veylige omstandigheden sulker historien wel overwegen; en bemerken, datse self ook door schijnbare ondervindinge tot die waarheid geleid worden, die in de heilige Schrifture ons word voorgesteld. Wy sullen nu haast sien / of dat so is. Die veilige sekerheid, also genoemd van den Professor / bestaat in een verhaal van eene vrowspersoon, in welker huis de saken zijn gebeurd; en voorts in ene verdere verklaringe daar af door den voorseiden Brunsman uit de stukken op 't Stadhuis berustende by een gesteld: van welken een getuigenis der magistraat des jaars 1674. voor aan staat / verklarende dat dese stukken waarlik uit hun protokol getrokken zijn. 't Verhaal is veel te lang om hier geheel te stellen: wy sullen dan den inhoud slechs besien van 't gene door de Vrow van 't huis uit eigene ondervindinge is opgesteld: daar na dat van den Rector uit het Protocol.

§. 3. Tot Köge / stedeken op Zeeland / aan de zee / ontrent vier uren gaans van Kopenhaven / waren in de jaren 1601. en 1602. twee of drie vrouwen over herery verbrand / en andere noch op dat woord. Dewelke in 't jaar 1607. of 1608. het self de werk met onderlingen raadslagh pleegden in het huis van enen Joannes Barscher / koopman: eerst aan syne kinderen / doe aan hem self; en eindelik noch wederom aan sijne kinderen: in deser voegen / als ik tot besondere hoofdstukken der kortheid halven nu betrekken sal.

,, Wat lichte spokery ging met de kinderen / de dienstmaagd / en de vrow ,, voor af; sy een afgryselike padde sagh; die op 't aanlopen van haar volk ,, in huis verdween.

,, Een dochtertje ontrent 8. jaren oud / wierd door een nachtgesight verschrikt / en raakt elendig aan het quynen; doch haast hersteld. Daar ,, op ging Barscher syns handels wille eens na Duitschland toe.

,, Doe in sijn afzijn wierd sijn susters soon / by hem woonachtig / een ,, jongeling van 16. jaren / hard betoverd: sulx hy behalven selle onge,, wone en verbaarlike bewegingen sijns lichaams en der leden twee ellen ,, hoog wierd van der aarde opgeheven / en dus aan de solder hangende / ,, was met geen kraght om laag te trekken.

,, Men hoort den Duivel met hem spreken / na sijn seggen: een vuur ,, seer haast ontsteken / seit hy dat de vyand hem heeft uit den hals ge,, haald.

,, Dit seide hy / moest hy nu lyden / om dat de Duivel wierd belett van ,, Barscher self te plagen.

,, Dewelke t' huis gekomen zijnde / so wierd in alle kerken / in en ron,, dom Köge en in huis gebeden: en ook gevast van mensch en vee.

,, De Duivel spookt vast in verscheidene gedaanten; van raven / gan,, sen / menschen / en van twee Pastoren / die noch leefden: doe als een ,, koopman; anderen gelijk een hond of swijn.

„ Hy word verlicht; voorseit sijne aanstaande verlossinge: en steld sich „ tusschen beiden noch elendig aan. Ten laatsten seit hy nu geheel ver- „ lost te zijn / bekijft den Duivel / en geeft hem sijn afscheid: reikt de „ hand wel tweemaal enen Engel toe / denselven dankende; hoewel van „ niemand Duivel nochte Engel wierd gesien.

„ §. 4. Doe ging met Barscher self het lyden aan. Van elf tot twee „ uren was hy nachts en daaghs in d'grootste bangigheid, die hy verklaar- „ de dat hem van den Duivel quam; ende lagh hem als een sak met koren „ op sijn lijf.

„ De dienstmaagd siet een monster als een aap; en d' jonste dochter „ komt seer ontsteld gelopen / door 't gesighte / so het seide eens verVaar- „ liken mans / die haar nasette.

„ De vrouw laat pleghtige gebeden doen / schrijft daarom brieven aan „ verscheidene pastoren / daar ontrent: reist self daar om na Norderup / „ met enen wagen / die op de wederom reise niet voort wilde. Was elf u- „ ren onder wege / hoorde ruischen in de boomen / sagh iets als enen toren „ rijsen / en met eene rasen: quam t' huis tot een uur in de nacht.

„ Die nacht bijt haar op 't bed ene ratte / so als 't scheen / in enen vin- „ ger / sonder quetsen maar was ene maand lang niet te roeren noch te be- „ wegen. Des nachts daar aan was 't op het bedde ondraaglik heet; „ en 't onderlaken dicht met rotten keutelen bedekt.

„ Den dagh daarna de man gelegd tot slapen; word uit het bed en ka- „ mer lang vermist; en eindelik in een klein kamerken gebonden / deer- „ lik kermende.

„ De vierde nacht daar aan springt een verVaarlike ratte (dat was de „ Duivel / seit de vrouw) by hen op 't bedde / en beet een stuk uit d'onder- „ peuluwe / dat de veeren door de kamer stoven. Wech vervloekte geest „ ens. seide Barscher; en de Duivel quam daarna niet meer.

„ §. 5. Hier over God in de kerken zijnde gedankt; ontstond een bo- „ ser quaad. Een soontje in sijn negende jaar wierd van ene ongemeene „ quellinge bevangen: waarover sekere meesteresse raad gevraagd / ver- „ klaarde dat het kind beseten was; en dat het buiten vurig bidden niet te „ helpen was.

„ 't Wierd met sijn bed ontrent twee ellen hoog en op en neer geboerd; „ daar af gesett / op sijn hoofd staande; voorts op de solder / op den hout- „ hoop / en over 't tusschenschutsel in des buurmans huis gesmeten.

„ De Duivel liep in schijn van een klein verken over 't kind / trok sijne „ leden byster tsamen; knorde als een verken / kraaide als een haan / en „ blafte als een hond.

„ Eens had hy als de moeder in de kerk was / in schijn van de moeder; „ 't kind met sijne eigene schoenen jammerlik geslagen. Sprak naderhand „ uit hem / en seide dat hy 't had gedaan.

„ Hy brieschte onder 't singen van den 46. Psalm / gelijk een peerd; spoog

,, sijnen Vader in het aangesight; en sette sijne moeder blote messen op de
,, borst; die op het noemen van den name Jesus vielen.
,, Hy sprak verscheidene dingen / sich houdende / als of hy tegen sijnen
,, wille door de hexen in dit kind gesonden ware / die eerst gestraft moesten
,, zijn / eer hy daar uit kon varen; niet weetende nochtans wanneer.
,, Hier op sterft Barsscher; doch de vrow en schrijft niet aan / wat siekte /
,, noch hoe lang van duur.
,, §. 6. Sy dus dan weduwe / laat sich door enen brouwer Erik met
,, den wagen eens na Haarlof voeren / den Priester of Pastoor der plaats
,, om schuld te manen. Sy word op wegh so misllijk / datse van de wagen
,, moet. Wil na een half vierendeel van ene ure wederom op den wagen /
,, maar en sagh dien niet. Komt aan een watertje / en wil daar door gaan /
,, God hare kinderen beveelende; mits sietse / na haar dunken / twee
,, kraayen komen vliegen; maar nader by / sagh dat het beide peerden wa-
,, ren met den wagen. De voerman had haar ook gesocht / dies mein-
,, den se dat beide van den Satan dus bedrogen waren. Sy peilden 't wa-
,, tertje met enen stok / maar vonden geenen grond. So had haar Je-
,, sus (seitse) dan bewaard.
,, De bose geest had eer sy 't huis gekomen waren / door 't kind gespro-
,, ken / dat hy de moeder sulken schrik had aangejaagd: en maar belett
,, was van dien groten man. (God so gewoonlik noemende) dat hyse niet
,, in 't water hadde doen verdrinken.
,, Een andere toght na Kopenhagen / met den voorseiden brouwer / viel /
,, na voorgaande dreiginge des Duivels / al so swaar / de peerden schuim-
,, bekten / en de wagen liep rondom / al wat daar op was / stortte daaraf
,, en de hoenders vlogen over 't veld. De voerman miste sijnen haversak:
,, die weergevonden hem so swaar om dragen viel / dat hy geloofde daar
,, den Duivel in te hebben. (Dat moest geen lichte Duivel / of den haver
,, daar te lande lichter dan de Duivel zijn. Dien wederhalende / droeg
,, dien so swaar. Sy waren wel 10. uren onder wege / dat anders maar
,, vier mijlen is.
,, §. 7. Dus wierd de vrow twee jaren na 's mans dood geplaagd: in
,, welker staat haar een der predikanten veel besocht. De Duivel / spre-
,, kende door 't kind / beklaagde sich daar over tegen hem / en tegen de ge-
,, beden die hy dede. Ik sat van dage, (seide hy) in den naad van uwen man-
,, tel: maar doe gy voor dit kind begon te bidden, viel ik te schandelijk, ge-
,, lijk een Duivel, als ik ben. De goede Priester hier door moedig / spreekt
,, hem toe / en wil dat hy van daar sal gaan. Hy seit, ik sal, wanneer 't
,, dien groten man belieft. Maar als de prediker begon Latijn te spreken /
,, so seide dese Deensche Duivel / dat hy sijn hoofd en sijn verstand met geen
,, Latijn wilde breken. Hy wilde by den Predikant te gast / en wist dat hy
,, gebraad aan 't vuur hadde / en so voorts.
,, Doch daar viel van dat gastmaal niet: sy waren wel te scheiden. En
,, eindelik verliet de Duivel 't kind / en 't gansche huis was wederom so
,, vry

„ vry van spook als 't ooit te voren was geweest.

§. 8. De vrouw roept God ten voorsten / en dan noch seven of acht predikanten tot getuigen / dat het alles waar is. Dat weet God: maar dese menschen weten meer niet dan dat sy voor 't kind en 't gansche huis gebeden hebben / en dat sy daar toe van haar zijn versocht geweest; also sy seide dat het in haar huis so toe ging. Alleenlik heeft de voorgemelde Priester 't kind ses maanden / seitse / in sijn huis gehad: wanneer hy buiten twysel wel gesien heeft dat het siek was; maar sy meld niet / dat hy self iets van die spokery vernomen heeft. Al wat sy dan vertelt / is na best verstand also geschied; maar dat het niet op 't best gesteld was / en sy / ingenomen met vooroordeel van behext te zijn / als uit den aanvang § 3. en 4. te merken is; verbeelde sich de saken erger dan sy waren; niet anders weetende nochtans of 't was also. De Leser sie het I. hoofdstuk deses boex §. 3/ 7/ 10. Het gene sy §. 6. van die twee toghten met den wagen schrijft / geeft klaar genoegh te kennen / dat de goede vrouw geen goed gebruik van hare sinnen hadde: die door een water wilde gaan alwaar de wegh voor by lagh; dat meinende noch te doorwaden / waar toe sy hare kleederen schortte; en echter te verdrinken / hare kinderen als hopeloos van die ooit meer te sien / aan God beveelende: die peerden daarse self na omsagh / noch voor kraapen aansagh / daar se niet na sagh. En so de vrouwer meende dat de Duivel was in sijnen sak / het was om dat hy hem doch in de herssens sat.

§. 9. Stelt nu hier hier nevens / dit lieve neefje daar in huis de konst van Kampen kende / of Lodun; waar van de proeve in 't X. en XI. hoofdstuk is gesien: eilieve! seg my toch / wat heeft hy wonderlijx geleden / dat hy niet en konde doen? Indien 't de Duivel was / die met of door hem sprak, dat was sijn seggen so: doch eigentlik / wie sagh daar anderen Duivel dan hem self? Maar 't kind van negen jaren / was nochtans onrijp tot suik bedrogh. 't Is waar: maar d' ander konde van naby of ook van verre dat geluid wel slaan: het welk (als meer getoond) de konst en handel der buikspre-kers is. Wy hebben hier in der Diakenen Oud-vrouwen huis een degelijk oud besje noch voorleden jaar gehad; die sprak met enen dien sy Jochem noemde in haar bed / en 't was onmogelik te horen dat sy self die verderleye stemmen maakte. Dat door de oefening / daar de besondere gesteldheid van de borst en keelen veel toe helpt. Ik hebbe enen predikant gekend / die in de stuipen of termynen doe hy klein was niet alleen verkreupeld / maar ook so van uitspraak was geworden: dat hy wel enen hogen Diseant sloeg / maar schielik viel op enen lagen bas; gansch sonder tusschen maat. En 't heeft my doe een jongeling noch zynde / meer dan eens verschrikt; al even eens / of iemant tusschen beiden sprak die niet en wierd gesien. 't Is ook te merken / dat de quant den goeden Priester heeft gesopt / wanneer hy sich quanswijs so qualik hield / dat hy so kraghtig bad.

§. 10. Van Barscher self en word niet sonderlings gemeld / waar uit bedenken van een Duivels handwerk vallen kan: alleen dat hy het so be-

greep/

greep / en in de plaats van blotelik op God te sien / sijn leed aan menschen socht te wreken / en dat onnosel vrowvolk te doen sterven. Dat sy onnosel waren / blijkt uit alles wat de Rector uit de Protocollen schrijft : misdaden hen door Reghters en getuigen opgelegd / ontschuldigen hen eerst / en hunne eigene bekentenisse spreekt hen noch dies te klaarder vry. Want die betoont aan alle kanten / dat sy noch ruim so weinig als de reghters of getuigen of beschuldigers verstonden wat de Toverye was. Ik sal den Leser dit doen sien / door weinig saken uit te trekken / van de gene die de schryver tot bewijs van kennelike toverye uit de stads registers meld.

§. 11. Neemt dit dan eerst: dat sekere Helena, op den 24. van oogstmaand 1601. met ene andere vrow in een bosch gegaan, noten op te lesen; enen storm stilde, die hen in 't opsamelen hinderde. Siet daar om welken lichte oorsaak God den Duivel toe laat / dese goddelike maght om te gebieden over weer en wind; om met hen beiden maar wat neuten op te samelen. Maar sal Gods eigen Soon so ietwes doen / so moet het eerst op 't leven aankomen: want so riepen sijne Apostelen. Heere, behoed ons, wy vergaan. Matt. 8: 25.

§. 12 Hoort nu hoe kraghtigen getuigenis van Jan Schytte / tot bewijs dat Katarijn de dosemaakster sekerlik kan toveren. Wanneer hy boven / en sy onder hem gevangen sat : so hoorde hy by nacht verscheidene menschen met haar spreken / sijn en grof van stemme ; die hy door muren / solders en verwelfsels henen niet verstond.

Sy heeft ook self bekend / dat sy God afgesworen hadde, en met den Duivel *Haffe* (want so was sijn naam) geboeleerd. „ En op dat blijke / dat „ hy vry wat liefs was / so verscheen hy somtijds als een jongeling / som„ wijlen als een jong kattje / en somwylen wonder byster en verbaarlijk. In 't byliggen was hy eerst seer koud / en daarna dan brandig heet. Weet sulken vrowmensch wat se seit ?

§. 13. Jutsche Mary bekende self / dat ene andere hex Maria Rinsberg „ haar den mond hadde toegehouden; dat se niet bekennen soude. Siet daar „ de eene hexe meester van de andere.

„ Sy seide verder / dat deselve enen Duivel had besteld / die tusschen „ beiden liep twisten saaien / tusschen Jakob Kuiper en sijn wijf. Siet „ daar hoe dat de Duivels op der menschen herten werken / en de alle saken so in handen hebben / dat se die bestieren tot dat einde als sy of de hexen willen. Die wel bedenkt wat daar al werk aan vast is / sal sich lang beraden / eer hy dat den Duivel toebetrouwe.

§. 14. Nu komt de eigentlike Tovaresse van Jan Barscher voor den dagh Janne Thomas Dr. Daar van staat dit getuigenis te boek. Ook, dat Johanne Tomas dr. den Duivel by Jan Koopmans (dit was meest in de wandeling Jan Barschers naam) in sijn huis gebraght hadde, en dat daarom, dat Jan Koopman haar was voorgekomen in den koop van 't huis daar sy self gading aan gehad hadde.

Noch meer in seker afschrift des verhaals van Barschers vrow / stond ook

„ ook noch hoe dat de Satan uit den mond van 't siek kind gesproken hadde / maakte dat myne vrow (of meesteresse) Johanne Tomas dr. verbrand werde. Is 't niet wel te geloven / dat de Duivel haast heeft om sijn volk dus quijt te maken / daar hy so veel moeite heeft om aan te komen?

Nochmeer. Dat Anne Symons aan de deure der gevangenisse staande luisteren / deselve Janne hoorde spreken. Gy hebt my in 't verderf gebroght; gy hebt my van mijn goed en winst berooft, en in dit byster gat gesmeten. Wech, ik en wil niet meer met u te doen hebben. Meester Laurens (die was predikant tot Köge /) sal my wel beschermen. Dit kon dese na Anne Symons meininge / tot niemant anders seggen / dan den Duivel. Misschien ook wel / om datse merkte dat er iemant aan de deure stond. Altoos het is / maar een getuige / die in reghten niet bestaat.

„ §. 15. In al den tijd van hare vangenisse hadde sy gegeten noch gedronken / sose seide. Want op haar segge komt het aan / om dat haar „ dagelijkse spijs en drank wierd toegebraght. Maar 't hadde haar de „ Duivel so geraden / om datmen haar dan voor onschuldig houden soude. Merkt hier eerst / d'onbestendigheid des Duivels; die 't sieke kind doet seggen; maakt dat Janne Tomas verbrand werde, en nu se hier sitt om verbrand te werden / haar voor onschuldig wil doen houden. Ten anderen so moet hy meenen dat de luiden niet en weten / dat hy also wel de hexen sonder kost en drank kan onderhouden / als God aan Moses en Elias heeft gedaan: derhalven denkende / dat so Johanne waarlik niet en at of dronk / sy dan wel een Gods heilige moest zijn. Want so de Duivel dat ook kan te wege brengen; so moet het eer tot hare meerdere beswarenis / dan tot onschuldiginge strekken; als hebbende gemeenschap met den Duivel / die haar besorgde dat sy sonder hinder vasten konde.

§. 16. So kaal en flaauw / ja sott zijn de voornaamste dingen die tot laste van die arme Janne worden ingebraght: nu sal 't noch schoonder komen / also noch de beschuldiginge self bewijs van haren onschuld geven moet. siet pag. 61/65. Haar man versocht tot viermaal toe 't getuigenis der borgery van haren onschuld; doch niemant (hy en seit niet wilde maar) durfde iets tot haar voordeel seggen; alleen om dat het soude wesen tegen 't vonnis van den reghter. So lagh er 't vonnisse dan al / eer alles wat behoorde tot verantwoordinge van haar gedaan was; of men sagh ten minsten wel waar 't heen wilde; die tegen 't vrowmensch waren moghten spreken / die voor haar waren moesten swygen. Dat blijkt te meer / also de sestien reghters voor 't hoger Gerighte door den man verdaghvaart zijnde / des ongemerkt desselven vrouwe haar voor oorsaak van Jan Barschers rampen / en also voor toveres verklaarden. Noch meer is't / dat medra Banghors, ook om tovery verbrand / haar vry verklaarde; welk getuigenisse al so wel behoorde voor de vrow gedienđ te hebben / als dat van d'anderen daar tegen; schoon weder zijds voor toveresse aangesien. Want zijn deselve geloofweerdig in 't beklippen / waar omdan ook niet in 't verschonen.

schonen. En 't gene boven al het werk te schande maakt / is dat self d'Advokaat daar uit gescheiden is / denselven Barscher weigerende meer te dienen.

§. 17. Des heeft de Magistraat de overige vrouwen doen verklagen. Wat schuld sy hadden is uit desen wel te sien: dat Jan de pottebakker sekere Walburg oorsaak van het bersten syner potten in den oven noemde; als ook der krankheid van sijn wijf. Siet hier beschuldigen dan gelden voor bewijs. Deselfde Walburg en hare dienstmaagd hadden enen goudsmids gesel boven de toppen van der bomen in de Lucht gevoerd: dat had hy anderen / der welker een 't getuigde / so verhaald. Is 't niet een schoon bewys? Doch self heeft sy bekend / hoe datse met drie woorden kan de kraght des vuurs bedwingen; en dat uit reden / dat se op enen Sondagh was geboren / en dat geene Duivels konste was. Waar blyft d'Apostel nu met sijn Gelove / daar hy als wat besonders van getuigt / dat het de kraght des vuurs heeft uitgebluscht? Heb. 11: wat magh hy seggen / dat d'een dagh is als de ander, Rom. 14: indien de Sondagh so veel meer vermagh?

§. 18. Sie daar dan Leser / een Verhaal en teffens een Bewijs van saken / dat sich self in alle deelen tegenspreekt. Sodanig soud ik ook ontrent een ander hebben aangewesen / dat nu dit jaar in Denemarken is gebeurd / waar door der vier ten vure zijn gedoemd; indien ik 't hadde konnen maghtig werden. Maar hoe veel moeite seker heer daar om gedaan heeft / so en heeft hy 't echter niet bekomen: so als mede niet van seker meisken / dat het gansche koningrijk beroerd heeft met beschuldiging van toverye / die sy namaals heeft herroepen / en met geesseling geboett. De boosheid van dit kind; die hare stiefmoeder met vergif hadden gepoogd te doden / en dat mislukkende / de schuld daar van met veel omstandigheden op ene oude vrouw geworpen / met veel bystere verdichtselen van toversche bedryven en verschyningen; heeft so veel ingang konnen vinden by het licht gelovig volk. De Kerkeliken deden al hun best / om 't bygelove te versterken; so seer dat self de koning / schoon genegen om voorseide lieden die van Tovery beschuldigd waren / te verschonen; dat niet bewerken konde; om dat desen mensche self so veel was wijs gemaakt / dat sy 't bekenden. Doch wat van sulk bekennen zy / is uit het XXIV. hoofdstuk / en verdere exempelen tot hier aan toe verhandeld / wel te sien: so niet / wy sullen eens na Sweden gaan.

XXIX. HOOFD-

XXIX. HOOFDSTUK.

'*t Bewys getrokken uit het Sweedsche Verhaal, van seer vermaarde Toveryen in den Jaren 1670. en daar ontrent gebeurd, met diergelyken, werd door sich selve wederleid.*

§. 1. Men heeft voor twee of drie en twintig jaren wonder veel gerughts gemaakt van ongehoorde Toveryen in Sweden, 't landschap Elf dalen, en besonder in 't dorp Mohra: daar de Toveressen menigte van kinderen vervoerden, na ene onbekende plaatse die se noemde Blocula. 't Gerught en klaghte liep daar van so hoogh, dat self de koning gevolmaghtigden daar henen sond, die met de Reghters en Pastoren van de plaats te samen daar de vierschaar maakten, en wel over 70. als Toveressen 't vonnis wesen, met noch 15. kinderen, die daar in betrokken wierden, behalven 56. die men sachter heeft gestraft, en 47. die tot nader ondersoek gelaten zijn. De meergemelde Engelsman, te weten, Joseph Glanvill, maakt veel staats op 't selve werk, so verre dat hy een uittreksel uit des konings Protocol gesteld heeft, achter sijnen Sadducismus triumphatus; als een onweersprekelijk bewijs, so als hy meint van ware Duivels Tovery; doch so als ik wil tonen van de nietigheid der selver en de openbare valsheid der bekentenissen, somen seit, waar op die arme mensche zijn verbrand. Men heeft in 't self de jaar een diergelijk verhaal daar van in 's Gravenhage in Duits gedrukt: daar ik 't derhalven hier op nemen sal. Doch aangemerkt dat het geheel te stellen, en daar dan myne aanmerkingen noch by te stellen hier te lang soude vallen, so sal ik maar alleenlik den voornaamsten inhoud stellen, en dan uit besondere plaatsen des verhaals met d'eigene woorden tonen, dat het gansche werk bedrogh, dat de beschuldigers, de toveraars, de Reghters self betoverd zijn geweest.

§. 2. Den inhoud van 't Verhaal is dan, dat daar is sekere plaatse genaamd Blokula, den Toveressen alleen bekend, daar hen de Duivel henen voert; dewelke nevens sekeren kuil driemaal geroepen, met de woorden, Antesser, kom, voer ons na Blokula, hen dan verschijnt in velerley gedaante; maar wel meest met enen grauwen rok, roden broek en blauwe kousen; hebbende enen roden baard, hogen hoed, met veel kakelbonte linten rondom, en lange linten aan den broek. Hy voert hen dan door de Lucht; mits datse van hun eigen of ook andere lieden kinderen, by nacht gestolen, mede nemen; nu meer dan wel voor desen, tot 15/16. toe, en dat alle nachten als se daar verschynen. Sy varen henen rydende op allerhande vee, besonder geiten: ook wel menschen, stokken, spiessen, so als 't hen te passe komen magh. Te Blokula gekomen, gaanse alle daar te gast: de toveresse sittende aan tafel, maar de kinders staande aan de muur.

§. 3. Hoort nu eens d'eigene woorden van 't Verhaal. Het eerste datse in Blokula moeten doen, is, datse alles moeten versaken, en sich met lijf en ziele aan den Duivel overgeven, 't selve met eede bekraghtigende, (by wat God ofse dan sweeren / denk ik) en beloven den Duivel, welken sy Loeita noemen, (flus was 't Antesser) te dienen. Waar op sy dan haar self in de vinger snyden, schryvende met hun bloed hunne namen in sijn boek. Hy doet haar ook door enen Priester, welken de Toveressen daar besteld hebben, dopen. Wat dit voorslagh van Duivelpriesters zijn / die van de toveressen sich bestellen laten; is beswaarlik om te raden: maar wel lichtelik te sien / hoe dit gantsche werk leutert. Hy bevestigt hunnen Doop met veel gruwelike Eeden en besweeringen. Daar na geeft hen de Duivel elk een beursje, waar in het schrappsel van klokken is, met enen steen daar aan gebonden, welken sy dan in 't water werpen met dese grouwelike woorden: gelyk als dit schrapsel nimmermeer weder tot de klokken sal komen; so kome ook nimmermeer myne ziele in den Hemel; daar by voegende noch een deel grouwelike Godslasteringen, met vloeken en sweeren.

§. 4. En om te weten / wat besonder groot vermaak sy daar genieten / dat hen kan bewegen om so pleghtelik God en den Hemel af te staan; sy konnen hier veel beter doen. Want merkt doch eens hoe heerlik hen de Duivel daar onthaalt. De spyse welke daar gegeten word is koolsop met spek, haverpap, boter, melk en kaas. Niet anders? ja / maar dit sal alles buiten twyfel beter zijn dan sy het self in hunne huisen hadden. Hoort watse seggen: dat dit somtijds wel, en somtijd qualik smaakt. 't Vermaak dat daar op volgt is mogelijk so veel te groter. Ja: want na de maaltijd werd er gedanst, met grouwelijk vloeken en sweeren; waar na sy malkanderen dan reghtschapen afslaan. Maar hoe vermaakt sich toch de Duivel self. Als hy wil vrolijk zijn, so doet hyse alle op spiessen om ryden; daarna neemt hy de spiessen, en slaatse daar mede bont en blaau; daar over gaat hy dan staan lacchen dat het helpen magh. Wat dunkt u / Leser / is dat niet wel waardig / voor de genen die daar eens op dese wyse zijn te gast geweest / dan dagelijx al wederom aan 't gat te staan en roepen / Antesser, kom voer ons na Blocula.

§. 5. Vraagt gy nu Leser / hoe de Duivel aan so veelerhande eten komt? Hy geeft aan hen een dier, 't welk sy noemen Weghdrager, gelykende wel ene jonge katt; ook enen vogel die so groot is als een rave, zynde wit. Dese konnen sy op alle plaatsen senden; van waar sy sulke waren nemen als se vinden, ende hen toe brengen. Dat de vogel neemt mogen se self behouden: maar wat de weghdrager brengt, moeten se bewaren voor den Duivel; die hen daar van dan geeft het gene hy wil. Is 't niet een schoon gastmaal / daar de gasten 't eten beschikken / en het beste aan den gastweerd laten moeten?

§. 6. Voor al dit helsch vermaak / denk eens wat grote diensten dat sy aan den Duivel doen: alfo sy hem beloven moeten al te doen wat quaad is.

De Duivel leert hen melken: (merkt / om welke konsten sy ter hellen varen) in dier voegen datse een mes in de muur steken, en daar enen veler aan hangen; dien sy trekken: en so lang als dat duurt, worden de menschen seer geplaagd, en de dieren gemolken, selfter dood toe, so sy willen. Met een „ houten mes dodense verscheidene menschen; sonder iemant ooid genoemd „ te hebben / die van hen gedood was. De kinderen van hen vervoerd / „ krygen ook veel stoten en slagen / datse raken aan het quynen / somen „ meinde aan verscheiden te konnen sien.

§. 7. Of 't niet genoegh ware / uit gemelde staaltjes af te nemen / dat dit gansche werk van Blocula niet meer dan bose sotheid is: so zy de Leser maar opmerkende in 't gene volgt.

Die van Erfdalen hebben bekend (weten dese menschen wel wat sy bekennen) dat de Duivel self voor haar op de harp speelt. Daar na gaat hy, met die hem meest gevallen in de kamer, (een teken dat er noch enige eerbaarheid by den Duivel is) hebbende met haar aldaar vleeschelike gemeenschap: welke sy ook ALLE bekennen met hem gehad te hebben. Dat mist nooit / het is er altyd by: de Duivel moet te lydig op oude besjes (want sodanige waren 't meest) verslingerd zyn. Nu sullen ons de selve op den hoogsten trap der overnatuurkunde voeren / en ons den aart der geesten op 't subtijlste door hunne ondervindinge te kennen geven. Want de Duivel seggense / heeft ook sonen en dochteren, die hy tsamen doet trouwen, en by een liggen: en in plaats van kinderen so komen daar niet als padden en slangen van. Hy word ook wel eens siek; en laat sich van de Toveressen koppen. Hier van is 't mogelik dat de kopsters 't woord hebben / van iets meer te weten als een ander. Is 't noch niet grof genoegh gelogen of gedroomd? Al voort dan. Hy is ook al eens dood geweest: waar over in Blokula grote droefheid ontstond. Geen wonder: want wie soude hen meer spek / boter en kaas met koolsop en haverpap te eeten gegeven hebben? Doch hy wierd haast weder leevendigh. Indien dit binnen de drie dagen was / so ging hy Christus noch te boven: soet godslasteringe! Maar ô sterfelike geest. Wie sal my nu versekeren / dat hy daarna niet wederom gestorven is / en nooit weer opgestaan? Dan is de Duivel dood / en blyft hy dood. Bewyst my nu eens / koninglike Sweedsche Reghters / en voorname Geestteliken / dat er heden noch een Duivel is.

§. 8. Vereischt gy meer bewys der nietigheid van dit verhaal? Hoort wat al grillen. Wanneer de hexen op geiten na Blokula reden, en vele kinders met sich hadden, so stakense ene spies achter in de geit, daar op sy alle plaats hadden om te sitten. De voorseide weghdragers vaten sich somwylen self so voll, van 't gene sy droegen, datse 't onderwegen uitspuwden; welk uitspuwsel in de kooltuinen gevonden word, hebbende ene aurora verwe, ende word daar ordinaris Hexboter genaamd. Hoe is het in te schikken / dat koninglike Reghters / en ook kerkelike Leeraars aan alsulke dromeryen noch gelove geven?

§. 9. Wanneermen acht geeft op 't bewijs / dat sy op het getuigenis van twee oude mannen (weinig wetende wat Toverey of Duivel is) en op der menschen eigene bekentenisse bowden : so is dat wonder slecht. Want sonder pynigen ontkenden sy 't meest alle, met ene grote herdnekkigheid, (so noemen sy standvastigheid) en dat (lett hier eens op) niet tegenstaande datse hen daar toe dwongen. Men heeft dan willen hebben / datse 't stuk bekennen soude / ende lietse eerder niet in rust. Dit is het dat ik boven XXIV. §. 4/ 5. uit het boexken Waarborg ook heb aangetekend. Daar waren ook weinige, welke bekennen wilden datse enige menschen beschadigd hadden : en so wanneer se 't al bekenden ; so was het (als gy daar nu hoort) door louter dwang. De kinderen bekenden wel ; en dat eenparig : uitgenomen enige der kleinsten, welke niet en wisten alle de omstandigheden ; dat is / sy waren so bequaam niet / om het lesje op te seggen / datmen hen had ingegeven. Want merkt eens op de jaren der vervoerde kinders van vier tot sestien oud ; in sulk een bygelovig land / en by het slechtste volk / en dat in tijde daar een dikke nevel van geruchten sulker tovery het gansche land had overdekt.

§. 10. Want hoort eens nader / offe wisten wat se seiden. Dien van het dorp Mohra wierd gevraagd / of sy versekerd waren, datse persoonlik weghgevoerd wierden, en offe dan wakker waren. Waar op sy alle geantwoord hebben ja ; doch dat de Duivel ook wel iets in hunne plaatse legde, 't welk volkomelik hunne gedaante hadde. Siet welk een konstig schilder dat de Duivel zy / die allerley gedaante na kan bootsen. Noch was er eene die bekende / dat hem deDuivel somtijds maar de kraghten afnam, blyvende als dan het lichaam liggen So hebben dan de blote kraghten al dat spek met kool en lekkeren haverpap gegeten ; en so voorts. Noch maller : alsmen vraagde, hoe sy door de schoorsteenen en vensterruiten met hun lichaam konde komen ? so seidense / dat de Duivel eerst alles uit den wegh dede, wat hen hinderlik konde zijn. Hoe / dede hy dan de schoorsteenen wech / als sy door de schoorsteenen uitvaren souden ? Of hadde hy niet lichter deuren ende vensters konnen open setten / als alles wech doen ? Of ook / wanneer die al wech dede / waar bleven dan de ruiten daar sy door vlogen ? Is dit dan geen baarblykelike tegenstrydigheid / so weet ik 't niet.

§. 11. Hier nu besluit ik / dat die arme menschen valschlik beschuldigd / tot bekentenis gedwongen / ende in hun eigen oordeel zijn misleid geweest ; dat ongewone siekten in de kinderen / den toveressen zijn te last gelegd ; en dat daar van beschuldigd zijn de gene daarmen enen wrok op hadde : dit onder 't slechtste volk begonnen / en allenx tot hoger stands personen opgeklommen / wierd haast gestuit / en hield het toverbranden op ; so die als meest wel in den jare 1675. waar van seer kraghtige bewysen uit eigene ondervindinge / my door omstandige berighten toegekomen zijn / terwijl ik besig was met dit te schryven ; de tijd en plaatse van 't papier nu voorts te klein zijnde om hier by te stellen : waar toe ons echter ene andere gelegentheid hier na eens dienen sal.

§. 12. Een

§. 12. Een duidelijk proefstuk sal hier echter noch bequame plaatse vinden / 't welk my een ooghgetuige nu met dese woorden schrijft

Een oude, (en na my bericht is) deugdsame, doch arme vrow, had questie met een van haar geburen: die uit wraak wist hare dochter, oud ontrent 18. of 19. jaren, te disponeeren (my is voor waarheid gesegt, voor drie ses daalders kopere platen, zynde na de cours van 't Sweeds koper tegenwoordig ontrent negen guldens hollands) datse sich mede als verrukt soude tonen, en haar moeder van tovery beschuldigen, so geaccordeerd en gedaan; (ô grouwel!) d' oude vrow gevangen en gepynigd, bekent het gene ik gelove sy niet wist wat dat het was; en wierd daar op elendig verbrand. Op den houtstapel staande, wanneer haar de sententie voorgelesen wierd, was er de dochter present: die gevraagd of 't niet waar was, waarmede sy haar moeder had beschuldigd, antwoordde, ja. De moeder haar bedroefd aansiende, wierp haar de muil of schoen diese aan hadde, na 't hoofd, met dese woorden *Guüd no dy dien slugo*, God zy u vuilaardige genadig: en' hier mede gaffe sich ten slaghtoffer. De dochter enigen tijd hier na over dese, en licht andere begane fauten in hechtenis genomen; bekende haar onmenschelike daad, en hoese door 't voornoemde buurwijf daar toe was omgekocht, die ontquam 't met de vlught. Maar de meid heb ik selve (na dat de toverye en vervoeringe vry veel gestild was) nevens twee andere vrowluiden, over diergelyk misdrijf tot Stokholm op de hooimarkt met de byl sien onthalsen.

§. 13. Deselfde heeft met sijne reisgenoten uit Polen herwaarts reisende tot Golnaw in Pomeren dit volgende vonnisse sien uitvoeren: 't welk ik in sijn eigen tale laten wil.

Bekantnis der Anna Steens sonsten die Stavenhagensche genand.

DIe Stavenhagische hat bekandt und zugestanden, das sie zauberen könne; welches sie mit der gelegenheit gelernt, das sie von Anna Bartholtz in Maisendersk, so daselbst leinwandt gewebet, zwey bluhmen bekommen.

Zum anderen hat sie bekandt, das auss solche bluhmen 2 Ratzen geworden.

Drittens hat sie die Ratzen Götter genandt; die geheissen *Paus* und *Klaus* * welchen sie so viel nicht als dieselben gewolt zu fressen geben können; wesfalss sie betteleen gehen mussen.

Fer-

(* De Leser sie hier by eens na het gene in II. b. §. is aangemeld / of dese Paus de gene niet en zy / dewelke van den boom riep dat hy nu sijn broeder Klaus het visscher schuitje daar op hadde gesett.)

Ferner und zum 4 hat Stavenhagische bekand, das sie vom Teufel umbgetauffet, und Engel genandt; Dabey Gott verleugnet und entsaget, und sich zum Teufel gewand; met den selben gebuhlet und unmenschliche unzucht getrieben.

Fünstens. Hat sie durch solche teufel Martin Müllers Ehefrauw und kinder krank gemacht, daher das sie nicht guht drimper bekommen Peter Hardrahts sohn, Gottfried, hinkend gemacher, daher das er ihr das flachs verdorben, und.

Martin Kast und Michel Jahns mit lausen beschuttet; daher das der eine ihr nichts wolte geben, und der ander nicht beherbergen wollen.

Sechstens. Hat sie bekandt, das sie beij Regina Grumbergens umbtauffe nebenst anderen mehr gewesen, und gesehen, das dieselbe der Grumbergischen ein brief, welchen sie mit blut geschrieben, gegeben.

Wir Burgermeistern Richt und Raht der stad Golnow erkennen unb sprechen nach eingeholeten Raht der Reghtgelährten tur Recht: das Anna Steins, sonst die Stavenhagensche genandt, wegen der, mit den bosen teinde gehabten gemeinschaft, und verübere unmenschliche unzuchr auch begangene zaubereij; mit dem fewer vom leben zum tode zu bestraffen; wie wir sie dan dazu condemniren und urtheilen und R. S. Publ. dem 18. July 1678.

Ik acht gansch onnodig / enige aanmerkinge hier op te seggen; also de sake door hare eigene al te bystere plompigheid van selve spreekt. Dan 't heeft my die 't gesien heeft mondeling verhaald: dat het een oud arm besje was / die na het vuur toe gaande / tot de Reghters seide / God wille 't u alle vergeben. Dat haar de Predikant met enen graauw / gansch sonder enige vertroostinge ter dood bereidde / en dat sy daar op is verbrand. God wille sulke Reghteren en Siel-sorgeren genadig zijn!

XXX. HOOFD-

XXX. HOOFDSTUK.

D'*ontdekte Toverye*, so men meint, onlangs in 't West van Engelland, wel ondersocht, ontdekt sich al te bloot.

§. 1.

NA dat ik in November 1689. meer dans eens / 't gemeen gevoelen van de Toverp in 't openbaar op stoel weersprooken hadde; zijnde doe met eene besig / om mijn werk over die stof / dat nu dus breed uitloopt / maar kort in schrift begrepen ter persse te schikken: so quam my 't volgende verhaal in handen / zijnde in die week met de jongste brieven uit Engeland overgekomen / so als het daar als wat besonders in druk uitgegeven was. 't Welk bevindende van sulken inhoud te zijn / dat het nadrukken des selfs in onse tale / vermits de niewsgierigheid der menschen / eerlang onvermijdelik te verwachten stond; ende mijn gevoelen echter regelreght strijdig zijnde met het gene daar in word geacht bewesen te zijn: so sag ik te gemoete / dat lichtelijk daar door enig vooroordeel tegen mijne gedachten / noch so versch ter preke verklaard / en so vrypostig uitgesproken / daar uit soude gevat worden; met onvermogen / om de kraght van 't bewijs / dat sich in dit werk scheen op te doen / te wederstaan. Dus wierd ik dan te rade / het liever self in onse tale aan 't licht te brengen / eer het een ander dede: mits daar by voegende enige mijne aanmerkingen / dienstig om den Leser de ogen te openen; waar mede hy alle diergelijke vertellingen ten gronde toe beschouwende / geenen nood meer hebben soude / om daar door in de gemeene dolinge versterkt te worden. Dat selfde berigt doe voor af uitgegeven / vind hier nu sijne plaats; gelijk het doe met algemeen genoegen van elk een gelesen is.

§. 2. Siet dit was 't Opschrift van 't Verhaal.

Groot Niews uit het westen van Engelland: zijnde een waarachtig verhaal van twee jonge Lieden, onlangs betoverd tot Bekkington in 't hertogdom van Somersetħ: gebleken uit den bedroefden staat daarin sy waren, mits het uitbraken van ene menigte spelden, spykers, spiauter, koper, lood, yser en tin; tot grote verwondering van alle aanschouwers. En hoe d'oude Toveresse tot verscheidene tijden gedragen is geweest na ene grote riviere, en met samengebondene beenen driemaal daarin gesmeten; doch t'elkens als kork op 't water gedreven heeft. Waarna deselve door ordre van een Vredereghter door besworen Vrouwen ondersogt zijnde, sodanige tekenen en merken aan haar gevonden zijn, dat *positivè* tegen haar

gesworen, en sy tot de naaste sitdagen van 't Gereght in gevangenis opgesloten is.

Laat mi eens sien / wat word ons hier geseid.

Groot Niews) Sulke vertellingen is de weereld al van ouds gewoon; ende zijn deselve by de verstandigen luttel weerd: verre van daar datse voor wat groots te achten zijn.

Een waarachtig verhaal) dit versta ik na de beste kennis van den Schrijver / en na ogenschijn: verder niet / om redenen die ik vervolgens seggen sal.

Onlangs betoverd) Set in de plaats / onlangs, ende als noch betoverende; en 't sal na waarheid gesteld zijn.

Gebleken door het uitbraken) Maar is dat uitbraken selve wel gebleken? Hier af moest men eerst verseherd zijn: waar aan nochtans met reden grotelix getwijfeld word. Doch al moest ik dat geloben; so en blijkt my echter noch de Toverye niet / sonder welke iemand wel iet vreemds heeft uitgebraakt; of ook wel een gantsch mes / gelijk de boer in Pruissen / ingeslokt.

D'owde Toverelle) Arme oude vrow! mogelik godvrughtiger dan de meeste der aanschouwers / schoon ons alle even onbekend. Beklagelijken ouderdom / die so veracht word / sonderlinge in de vrow / dat swakke vat; waar uit het gemeene scheldwoord spruit / ene oude Hex.

Een grote Riviere) De Froom, denk ik / die daar voorby / en ontrent Bradfort in de Avon sich ontlast / welke door Bristol in de Severne loopt. Dese rivier magh daar wijd en diep genoeg zijn / om een oud wijf te doen drijven of drenken: maar is anders maar een riviertje; en boven dat ontrent Belkington niet boven drie uren van haren oorsprong af: dies te kleinder moet se daar dan zijn. Doch dit schijnt hier tot vergrotinge der sake / en tot meerdere beswaarnis van de oude vrow geseid / als osse om haar toverye wel op een Zee van water drijven soude.

Door ordre van een Vredereghter) 't welk een soort van Schouten daar te lande is. Doch beter had hem dese naam gepast / so hy liever den vrede tusschen d'owde vrow en die twee jonge lieden gemaakt hadde: in plaatse van de boosaardige beschuldiginge (so ik hier na wel tonen sal) der dertele jonkheid / tegen den onnoselen ouderdom aan te nemen.

Door besworene vrouwen) volgens den stijl der Engelsche reghtplegingen. Dit schijnt vry wat te wesen / 't gene een deel vrouwen op haren eed verklaren: so se maar weten watse sweeren. Laat sien waar in dat bestaat: het gene sy self bevonden hebben.

Merktekenen en Merken van Toverye) Maar 't moeten by my my al seer geleerde vrouwen zijn / die my seggen konnen wat Toverye is: ik swijge noch dat se my de tekenen daar af souden konnen aanwijssen. Siet doch eens de Philosophie deser beëedigde Vrouwen en Reghters: dat kunstig en kunsteloos / geleerd en ongeleerd / deugdsaam en ondeugende / enig onderscheid in de gestalte van der menschen lichamen maakt. Want dat het sulke Tekenen zijn / waar uit sy 't oud wijf aan Toverye schuldig hielden / sal hier na uit d'omstandigheden te vernemen zijn.

§. 3. 't Ver-

§. 3. 't Verhaal begint met ene Voorrede / aldus.

IK weet datter menschen in de weereld gevonden worden, die niet geloven willen datter Tovenaars, dat is sodanige personen zijn, die door een Verbond met den Duivel gemaakt, den selven de lichamen der kinderen en anderen doen innemen, besitten en quellen. Doch die dit volgend Verhaal lesen sal; so hy in sijn hert en bedrijf geen Atheist en is, sal lichtelik van de waarheid in desen te overtuigen zijn, om sich vast aan God te houden, door 't volstandig volbrengen van sijnen plight: ten einde dat God ook vast aan hem, door dageliksche bewaring en bescherming, houden magh.

Dit dient om op het kraghtigste den Leser op te wekken: doch seit ons

Datter menschen in de weereld gevonden worden) Van sulke menschen als hy meent / dat ik 'er een ben. Niet dat ik alle Toverye lochene; maar sulke Toverye als in dit verhaal word voorgegeven; en so als het de Schrijver hier verklaart. Men lese mijne eigen verklaringe III. b. 1. §. 7.

Door een Verbond met den Duivel) Dit is 't gene ik plat uit lochene / en III. b. III. XI. XII bewijse niet alleen onbewijselijk / maar ook onmogelijk te zijn: al is 't dat eens iemand selfs tegen my beleden (dat is / so namaals bleek) gelogen) heeft / dat hy sulk een Verbond met den Duivel hadde: wiens gantsche historie in dit boek / IX. te lesen staat. Maar dese vrouwe self en heeft dat (so ik denke) niet beleden: so veel te verder is dan ook 't bewijs.

So hy in sijn hert en bedrijf geen Atheist is) Het komt my bijster voor / dat het Atheisterye wesen soude / so iemand den Duivel geen groter wonderwerken toeschrijven wil dan God self ooit heeft gedaan: gelijk ik vervolgens tonen sal dat hier geschied.

§. 4. Maar laat ons komen tot d'historie / die dus begint.

In de stad Bekkington, omtrent 2 mylen van Froom, en 7 van Bath, in Somersetshiere, woont enen *Willem Spicer* een jongman van ontrent 18 jaren. So als hy gewoonlik voorby 't Aelmoessenierhuis ging, alwaar ene oude vrouw woonde van 80. jaren; so noemde hy haar Toveresse; verhalende met een hare bose stukken: 't welk haar so vergramde, datse hem met een Warrant dreigde, en vervolgens van de naaste plaats enen Vredereghter halen dede; waardoor hy so bevreesd wierd, dat hy sich voor haar vernederde, en beloofde haar nooit meer so te noemen. Binnen weinig dagen daar na viel dese jongman in so vreemde stuipen, als ooit van sterflijke ogen is gesien; ende beving hem, bywylen, ontrent 14 dagen lang. Wanneer hy dese quaal op 't lijf hadde, seide hy dikmaals; dat hy 't oud wijf sagh tegen de wand van 't huis daar hy was, en datse somtijds met de vuist na hem sloeg, somtijds op de tanden knerste, en somtijds met hem lachte in sijn quaad. Hy was so sterk, dat drie of vier man hem qualik houden konden: en wanneer hy riep om dun bier te drinken, so was hy versekerd enige kromme spelden op te geven, waar af 't getal voor en na boven de 30 was.

Dit is de eerste van twee menschen die betoverd waren van ene oude Vrow) Waarom en word sy mede niet / so als de jongman en dochter / met naam en

 toenaam

toenaam hier genoemd? Was het de her niet weerdig? of isset tot verschoninge haars ouderdoms? Doch tot dit laatste schijnt de stijl van dit verhaal gansch niet geschikt.

Willem Spicer; en daer na/ Mary Hill.) Het is ook niet genoeg dat dese twee hier slegts genoemd worden/ en geseid hoe oud sy zijn. Want men diende wel te weten/ van wat inborst/ opvoedinge/ ommegang en manier van leven dese menschen zijn; so d'oude als de jongen. Mitsgaders wat vriendschap of vyandschap sy onder malkanderen gehad/ hoe en hoe lang onderhouden hebben: en verscheidene diergelijke omstandigheden meer/ die ons een volkomen licht geven moesten om van alles na behoren te mogen oordelen. Het Besjen blijkt wel arm te zijn. Maar wie weet nu of die twee speldenspijkerspuwers dat yser/ koper/ tin en lood ook uitgespogen hebben/ om der omstanders goud en silver in te swelgen. Daar heeft de weereld al van overlange sulk een rijke ondervinding af/ dat het wonder is/ hoe sy noch niet wijser word. Doch laat ons nu dese drie/ so als se ons voorkomen/ vervolgens wat nader beschouwen.

Een jongeling van omtrent 18 jaren) Besiet my nu de tweede daar by; en eerst waar se woonde.

In 't Aalmoessseniershuis) dat is geen paleis voor rijke luiden/ maar een gunsthuis voor den armen. Die daar nu mede woonde/ en voor Toveres gescholden wierd/ was

Een oude Vrouw van 80. jaren) Doet hier noch by/ wat haar wedervoer/ en dat van dien 18. jarigen jongeling/ als die daar voorbyging.

Hy noemde haar Toveresse) Maar hy was so oud noch so ervaren niet/ dat hy wist wat een Toveresse was: dan had al mede dat van horen saggen. Maar waarom noemde hy haar so? Hadse hem betoverd? doe noch niet. Had se 't anderen gedaan? Het schijnt soo; want hy verhaalde met een hare stukken. Had hy die gesien? Neen/ denk ik wel: of indien ja; hoe en schroomde hy dan niet het besje te tergen/ dat het hare stukken ook aan hem eens ook wel betonen moght; gelijk hy korts daar na seide datse gedaan hadde. Want met den Duivel is geen gekken. Hy toont ten minsten door alle omstandigheden/ al en toonde 't sijne jongheid niet/ dat hy los en onberaden sprak: behalven dat hy geensins kristelik en dede. Want gy sult het aangesighte des ouden vereeren, heeft de Wet den Joden al voor lange geleerd Levit. 19: 32. En al hadde dese jongman self een leeraar geweest/ en daar by reden gehad om dese vrouw te bestraffen/ so hadde hy 't haar/ na des Apostels lesse/ niet so hardelik (op 't sachtste hier geseid) maar als aan ene moeder moeten doen. 1 Timoth. 5: 1, 2.

§. 5. Maar besiet doch eens hoedanigen Aalmoessseniershuis dat tot Bekkenton is/ daar men heren onderhoud. Sal men Duivels volk om Gods wille wat geven? en teikenen dese opsienders der armen hunne namen onder sulk een schrift/ dat d' ontrouwigheid hunner bedieninge aan den dagh moet brengen: door dien sy selve bekennen/ datse ene Toveresse in hun Godshuis onderhielden. Maar dat was hen doe noch niet bekend. Wasset niet; hoe kon die jongeling dan hare toverdaden verhalen. Want een van beiden: 't was waar

waar of niet waar 't gene hy haar verweet? Indien ja; so heb ik in mijn seggen groot gelijk. Indien niet: wat reden heeft 'et dan / dat men sich op 't getuigenis van sulken quant versept / die nu seit dat hem 't besje betoverd heeft / na dat hy haar soo rouwelik getergd hadde; na dien hy te voren / sonder datter dese reden was / buiten alle reden haar voor Toveres had uitgeroepen?

§. 6. Noch eens / siet toch het Besjen aan / dat toveren kan / en daar mede noch niet meer gewonnen heeft tot haar 10. jaar toe / dan datse in 't Aalmoesseniershuis onderhouden word. Bestaat hare toverye dan in sulk een verbond met den Duivel gemaakt; so moet het wel een arme duivel zijn / so hy haar niet meer geven kan; of seer boos (dat toch duivels aart is) so hy niet en wil. Want mitsdien dat alle menschen sich dien bosen geest als ten hoogsten quaad verbeelden: so moet het nochtans in hare gedachten komen konnen / dat hy den genen die hem dienen met so veel goeds beloont als hy magtig is te wege te brengen. Is 't niet uit genegentheid; (die nochtans bose menschen hebben tot de genen die hen weldoen) ten minsten om sijns selfs wille / op dat se hem te vaster mogen staan in al 't gene daar hy sijn volk toe gebruiken wil. Daarom kan ik my ook niet inbeelden / dat so dit arm Besje boos genoeg geweest is / om met den Duivel een verdragh te maken: (ik schrikke van 't seggen!) sy nochtans so eenvoudig geweest zy / dats'er meer niet by bedongen heeft / als om al haar leven lang in 't Armen huis te blijven. En heeftse beter bedingst gemaakt; en de Duivel haar geen woord gehouden; so is 't Verbond by hem gebroken / en sy derhalve vry van sijnen vorderen dienst. Waar uit ik / na 't gevoelen van de genen die sulk Verbond geloven / besluiten moet / dat dit oud wijf buiten reden voor toveres gehouden of gescholden is.

Immers bleek 't uit hare bose stukken nooit / die de jongman / tot sijn schelden / haar verweet. Want sy waren kennelijk of niet. Indien ja / en wel sodanig datter tovery uit bleek; so behoefde 't bewijs van 't speld- en spykerbraken / noch van 't seggen der betoverden / (so sy heten willen) noch ook van 't dryven op het water niet gehaald te worden: die stukken welke haar die jonge quant verweet / waren dan bewijs genoeg. Maar so het andere daden waren / of hem sleghs van horen seggen / (so ik vastelik gelove) voorgekomen: so blijkt wederom / dat hy haar met groot onreght so gescholden heeft. Hoort derhalven of het besje sich al qualik droeg.

§. 7. Sy wierd so vergramd) Is dat wonder? Ene oude vrouw van 80. jaren / in haar eigen huis niet met vrede gelaten: en dat van enen minderjarigen jongeling / die slechs voorbygaat / en haar (so 't schijnt) sonder woord of weerwoord / alleenlik om dat sy op dat woord was / niet blotelik scheld; maar voor Toveres / 't onlydelijkst van allen / uitmaakt. Dat soude wel enen Moses / den sachtmoedigsten die daar leefde / vergrammen: want sulk schelden is ene soort van onderdrukkinge / die wel enen wysen dul maken soude. Pred. 7: 7.

Datse hem met een Warrant dreigde &c.) So moestse doen / soude se vrede hebben / so der reght in 't land was. De boosheid of gramschap / en dat beide on-

onreghtmatig / liet die wrevelige jongman door dat bitter schelden blijken: maar d' oude vrouw haar vry gemoed / door diense niet alleenlik sich op 't reght beriep; maar sich ook daar mede behielp. En dat niet sonder vrught.

Waar door hy so bevreesd wierd) Na goede vermaningen had hy toch niet geluisterd; die alle eerbiedigheid tot den hogen ouderdom so verre verlochend hadde / dat hy sulken vrouw so bysterschelden dorst. Had hy daar toe reden gehad / of bewijs in de daden die hy van haar verhaalde: waarom was hy voor den reghter so bevreesd? De Maght is tot straffe, niet den goeden maar den quaden. Wilt gy dan de Maght niet vresen, doet wel. Rom. 13: ende scheld so licht geen oude vrouwen voor toveressen uit.

Dat hy sich voor haar vernederde) Voor een oude Her? foei! so gy een eerlijk mans kind zijt. Maar wat soud hy vast doen / so hy 't misschien met bewijsen konde? Niet anders dan hy dede. Maar wat had hy dan beter te voren gedaan? Geswegen.

En beloofde haar nooit meer so te noemen) Te weten Toveresse. Maar die belofte / vrees ik / ging hem niet van 't herte: 't welk niet wraaklust ingenomen / voor dat sy hem door dwang van reghten tot schuld-bekentenis en beloste van eewig swygen braght; socht haar niet meer so, maar op ene andere wijse te noemen / hoewel met den selfden naam / gelijk als uit het volgende wel blijken sal.

§. 8. Het moet een onversoenlijk besje zijn geweest: dat sy 't gedreigde quaad aan desen jongman heeft in 't werk gesteld / daar hy haar om vergiffenis gebeden hadde; en ook beterschap beloofd. Of hy en heeft geen woord gehouden. Sie wat dese quant aanreght.

Binnen weinig dagen daarna) Lang wachten kon sijn heet jong bloed / dat met dien pot te vuur aan 't koken was geraakt / geensins verdragen. Daar is een slagh van boosheid / die / tegen 't reght opgewassen / te verwoedeliker voortslaat / als men haar met reght bespringt. Dat bleek aan Willem Spicer wel.

Hy viel in so heftigen quaal) Na menschen ogen; gelijk sich de schrijver ook daar op beroept. Want gelijk niemant en hinkt aan eens anders seer: so en kan hy ook na 't oog niet oordelen / of de gene die seit dat hy pijn heeft / waarlik pijn gevoelt; also dikmaal krankheid heet dat maar schijn van krankheid is. Doch hier behoordemen te seggen / waar in toch de bysterheid deser ongewone quaal bestond. Was dat in 't braken gelegen / van alsulke vodderpen als hier na genoemd zijn? Meer dan duisendmaal / en in duisend plaatsen buiten Bekkington is die ongesiene quaal gesien.

§. 9. Ontrent 14. dagen] Indien hy dit gedaan (ik segge niet / geleden) heeft / eer Mary mede / op hare manier / betoverd wierd; so heeft sy schoon voorspel gemaakt. D' andere hadde 't van daar na so veel te lichter / de wegh voor haar gebaand zijnde / om de menschen / door dit vooroordeel ingenomen / des te lichter te bedriegen. Maar isset daar na geschied / waarom word het eerst verhaald? Of indien ter selfde tijd: so diende men 't begin en 't einde van die beide wel bescheideliker te weten; om te komen gissen / of 't opgestemd

werk /

werk / of alleen een lesje was / dat de jongman aan de vrijster heeft geleerd. Dit zijnde / so blijkt hierna dat de leerling haren meester overtreft.

Hy seide dat hy 't oud wijf sagh) 't Sien van die erbarmelikke stuipen was hier niet genoegh : men moest uit den mond eens betoverden self 't orakel horen / dat in den text van dit verhaal met andere letteren / als vry wat besonders gesteld is.

Dat hy 't oud wijf sagh &c.] Ik en derve dien jongen booswight hier van dwaasheid niet beschuldigen / schoonse my klaarlik blijkt : dewyle so veel wyse luiden / over sulke woorden / sulk een averechts gevoelen hatten. Die voor weinig dagen self den naam van Toveresse niet verdroeg / toont nu met de daad self datse 't is : die den genen die haar schold / door 't reght tot swygen dwong / doet hem nu self spreken / en dat voor veele getuigen. Is 't mogelijk datmen menschen vind die sulks konnen gelooven? Dat kan 't voor-oordeel doen. Hadden d'omstanders selve gesien / 't gene hy voorgaf dat hy sagh / so hadmen meer getuigen niet van node. En sy mosten 't gesien hebben / hadder 't oud wijf selve geweest. Een waar lichaam is voor 't een goed oge niet meer sightbaar dan voor 't ander. Maar so sy 't self geweest is / hoe quamse daar in huis? wie heeft haar ingelaten? Hoe stond of satse tegen de wand? of was haar lichaam door de muur heen gedrongen? Christus onse Heere / die de duivelen uitwierp / heeft nooit self sulk een mirakel gedaan. Maar neen / het was haar schijn. Wiens werk dan? Met eenen monde / dunkt my / hoor ik dese aanschouwers seggen / dat sulk schijnsel van den Duivel was. Die dan wel een onberaden (ontrow / soude niet oneigen zijn) verrader van dit Besjen is / sijn bondgenoot so 't heet ; die haar hier so afgeschildert / datse voor de Toveres bekend moet zijn. So d'een Satanas tegen den anderen / of de Duivel tegen sijn eigen volk is / hoe kan sijn rijk bestaan? Matt. 12:26.

§. 10. Hy was so sterk] Souden die allegaar betoverd zijn / die door hevige ontsteltenisse des lichaams drie of vier mannen te sterk zijn : so is de weereld vol toverye / waar dat men komt. 't Ware genoeg / so nooit de Medezijnkonst of d'ervarentheid den menschen geleerd hadde / datter natuurlike siekten zijn / die so sterke stuipen veroorsaken / dat self een verswakt lichaam / gedurende deselve / van sterke mannen / twee / drie / of meer / nauwelix te houden is. Maar ik wil den Leser wel verseekeren / dat so maar een van die drie of vier mannen sich alleen ter weere gesteld hadde / met een goede rotting in de vuist : hy soude die toveresse wel van de wand af gekregen hebben ; en den betoverden tot een twede peccavi gedrongen / met beloste niet alleenlik van 't goed oud wijf nooit meer so te noemen / maar ook van haar nooit meer so te sien. En so hadde men konnen ondervinden / datter een geslaghte van bose geesten is / dat wel uitvaart sonder bidden en vasten. En sodanig is de geest van desen quant.

§. 11. Wanneer hy klein bier eischte) Te weten / dan bleek 't eerst dat hy reght betoverd was. Maar om reght te spreken / dan bleek 't dat hy alle d'aanschouwers betoverd had. Want hy had het oude en gemeene toverkunsje /

dat

dat is het speldebraken, al mede geleerd. En om de sekerheid / dat hy sich niet so licht en beseerde / met d'eerste proeven sijner kunste voor te brengen; so had hyse krom gebogen. Dat hadde niemant gesien; maar hem wel / diese uitspoog. Daarom was hem de schuld veel eer te geven dan 't oud wijf / om dat haar niemant sagh. So komt dan dese eerste toverp / na so veel spoor / eindelik op enige dertig kromme spelden uit. En die quamen uit sijnen mond / dat sag men mede: maar ook uit sijne keele; dat heeft niemant gesien. Noch minder uit sijne mage; 't welk nochtans niet onmogelik hadde geweest / indien hy se eerst had ingeswolgen. Eens hadde dat konnen gebeuren / by 't innemen van spijse of drank / daar onverhoeds een speld in ware. Maar dikmaals achter een / en dat tot dertig toe en meer / is buiten twijfel voorbedacht geschied. Ik segge voorbedacht; want men wil niet dat het van nature was: gelijk het ook niet wesen kan / geuerkt dat nooit in 's menschen lichaam groeide 't gene door konst gemaakt is / maar wel de stoffe daar men die af maakt. Wel steen / maar geen steenen gereedschap: misschien (hoewel ik geen exempel weet) messing of koper / of dat daar na gelijkt / maar geen spelden. Een van beiden moet dan waar zijn: of dat dese jong knecht de spelden in den mond genomen heeft / om die uit te spuwen; of datse hem de toveres door duivels hulp in 't lijf gebraght / en daar door sulken sware plaag veroorsaakt heeft. Heeft se hem dan ooit wat ingegeven? dat en lees ik niet in dit verhaal. So 't niet door sijnen mond is ingekomen 't gene daar uit quam; door wat wegh is het dan geschied? (de Leser vergeve my 't seggen) warense van onderen in sijn lijf gesteken: hoe raaktense door de dermen dan na boven / (dat is / tegen de nature) in de maag? Ook zijn geen sweetgaten ooit so ruim / datter spelden doorschieten mogen: en genomen / sy raakten al door den huid; hoe dan door d'andere deelen / om in de maag te komen? Maar de Duivel / seitmen / kan spelden en meer sulk goed in 's menschen lichaam maken: als 't hem God toelaat / trouwens; dat voegt men daar by / om God quanswijs boven al te laten zyn. Doch wie heeft den menschen geleerd / dat God den Duivel toelaat / om een speldemakers winkel in 's menschen lichaam op te setten? Wat begrip hebbense toch van onlichamelike geesten / die hen lichamelike handwerken toeschrijven? wat gedachten van God self / die nooit door Apostel noch Profeet sulken groten wonder wroght? Onse Heere Jesus heeft in sijnen tijd op aarde menigen mensche van den bosen geest verlost; maar noit quam hem iemant voor die spelden braakte. Noch veel min die by dit vrouwmensch te passe quam / daar wy nu af spreken sullen. Het vry desen speldenbraker by den kamper speldepisser; in het X. Hoofstuk aan den Leser duidelijk vertoond. Hoort nu 't ander deel deser historie.

§. 12. In 't selfde steedje woont ene *Mary Hill*, ontrent even oud als de jongman: welke dit oud wijf ontmoetende, den ring weerom eischte dien se van haar geleend hadde; en kreeg hem door onbeschoft aanhouden wederom, met dese bedreiging; *dat het veel beter geweest ware, so sy den selven haar langer te bewaren gelaten hadde*. Ontrent ene week te voren dat gemelde Mary betoverd wierd, ontmoette sy dit oud wijf op de straat: welke haar by de hand nemende,

Ver-

versocht met haar na Froom te gaan, om na enig spinwerk te sien; also niemand in het dorp lyden wilde datse iet hadde. De voorseide Mary bevreesd zijnde weigerde met haar te gaan Ontrent vier dagen daarna ontmoette sy 't oud wijf noch eens, die haar om enen appel bad, also sy niewlings enige gekocht hadde: welke sy haar weigerde te geven.

Maria Hill.] So is haar naam: haar ouderdom met Willem Spicer gelijk; en sy in 't selfde dorp woonachtig. So dat dit reght een paar is / dat malkander schijnt gevonden te hebben. Spicer konde sich so veel beter wreken van 't oud wijf / door dien hy sulken hulp aan sijne zijde kreeg / die sijn voorgeven by den lichtgelovigen te geloofweerdiger maakte. Maar hoe wierd sy toch betoverd?

Sy vraagde haar om den ring &c.] So warense dus verre goede vriendinnen / daar af d'eene d'andere enen ring afleent / of te bewaren geeft. Dit laatste vermoed ik uit die reden / dat anders d'oude vrouwe schijnen moeste den ring geleend te hebben om daar mede quaad te doen / en 't meisje dien weerom geëischt om datse 't vreesde. Maar dan warense beide averechts gekeerd / in 't weer-eisschen en in 't weigeren van den ring. Want so lang als 't besje dien hadde / konde 't d'andere minst leed doen; dewijle 't reedschap of het middel der betovering / so de ring dat was / aan de gene moest besteed worden die men daar mede quaad doen wilde. Volgens dien komt het weinig te pas 't gene volgt.

Met dese bedreiginge] Wat bedreiginge? Hoe word alles ten ergsten geduid wat van 't oud wijf af komt: de jonge luiden konnen niet misdoen. Waarom was dat so qualik geseid; dat de ring beter by dese oude sorg bewaard geweest hadde / dan datter 't jong dier mede ging pronken / met gevaar van verliesen?

§. 13. Ontrent een weck] So is dan de betoveringe meer dan acht dagen na 't wedergeven van den ring geschied: want volgens d'order van dit verhaal sulx al volbraght was / eer dese reis na Froom onderleid is; welke nochtans / so als hier na geseid word / noch acht dagen te voren geweest is / eer 't meisje betoverd wierd. Maar waarom mogen wy mede niet weten / hoe lange te voren dat werk van den ring gebeurd zy; wanneer 't besje dien ontfangen / hoe lang behouden / en wanneerse dien weerom gegeven heeft? Want indiender toverp met den ring gepleegd is / so was dit nodig om te weten.

Nam haar by de hand] De voorseide bedreiginge moet niet seer hevig geweest zijn / soder namaals noch so veel vriendschap tusschen beide bleef / dat het besje dat meisje by de hand nam om met haar te gaan. Maar dit konde bedrogh zijn / om 't jong vrouwmensch door schijn van vriendschap te misleiden. Het was nochtans geen kind / dat achtien jaren oud was / om soo eenvoudig medegeleid of versocht te worden; soder geen gemeensame vriendschap tusschen beiden geweest is. Waar komt nu dan de vyandschap van daan?

Om na enig spinwerk te sien] 't Arm besje / seg ik noch eens / al 80 jaren

 oud!

oud / en noch niet rijker / schoon sy de woning voor niet heeft; dan datse noch spinnen moet om de kost / so 't schijnt: want so 't voor tijdverdrijf was; die self geld had om vlas te kopen / behoefde by de huisen niet te vragen. Daar by wasse noch so ongelukkig / dat het haar niemand geven wilde: moetende derhalven / sose niet wil ledig sitten / daarom na een ander dorp toe gaan / of stad / om te sien / offe daar beter aanraken konde.

De voorseide Mary bevreesd) Waar door? Wat had haar 't besje gedaan? Haren ring bewaard / en weerom gegeven. Maar sy vreesde van haar behext te worden; also sy / gelijkmen denken magh / op een quaad woord was.

Ontrent vier dagen hier na] Ende also drie of vier voor de gewaande betovering. Wat gebeurde hier aanmerkenswaerdig? Anders niet dan dat het meisje hare onbeleefdheid aan het besje toonde; haar enen appel weigerende / daar sy haar / als 't eene kind het ander / om gebeden hadde. *Senes enim bis pueri.* Want oude luiden komen in haar twede kindscheid. Misschien was het hier ook so: immers dat blijkt my beter dan de minste toverp.

§. 14. Den volgenden Sondag klaagde sy van stekinge in de maag: doch Maandagh 's middags over tafel sittende, quam iets in hare keel op, waar aan sy scheen te sullen stikken: en viel op den selfden tijd in heftige stuipen, welke tot 9. of 10. uren in de nacht toe duurden. Dese trekkinge was so sterk en geweldig, dat vier of vijf menschen haar nawlix houden konden: en in 't midden der selve verhaalde sy, hoe se 't oud wijf tegen de wand aan sagh, haar toegrynsende, en na haar slaande; waarom sy besyden week, om de slagen te ontgaan. Den dagh daarna wierdse met gelyke quale bevangen, en verhaalde, hoe sy haar sagh als voren, en dat sy de gene was die haar betoverd hadde.

Den volgenden Sondagh] De stekinge in de mage / haar op desen dagh aangekomen / kondese sonder toverpe wel gevoelen: misschien hadse te veel appelen gesnoept / bewijlse niet een daar af voor d'oude vrouw te missen hadde. De sikten van 't jong volk komen hen meest over / door dien datse hunne sterke magen al te veel vergen.

Maar Maandagh 's middags over tafel sittende &c.] Hier al wederom de mage veellicht over vorige stekinge niet genoeg verschoond; so dat een brok al te gulsig ingeslokt hare keele te veel benauwde / en daar door den wegh na de maag toe stopte / die daags te voren al genoeg beset was. De sterke quaal, of / trekkinge, die haar hiermede over quam / kan daar door ook wel veroorsaakt zijn: en dat besonderlik in ene jonge dochter van dien tijd. Self konde haar maagdelike staat alleen bequaam zijn / buiten ander gebrek / om hare keel te benauwen / en voorts sulke stuipen te verwekken. Dat sullen my alle Medezijns toestaan / en ik self weet daaraf exempelen genoegh. So dat al het gene dat dus verre verhaald is / niets met allen bewijst datter toverpe was. Maar die moester evenwel op volgen: dit voorspel was maar te doen / om sulk spel daar uit te maken.

Ter selfde tijd: &c, tot 9 of 10 uren in de nacht] 't Volk was door Willem Spijkers werk al wat ingenomen / en d'ogen in gewoonte gebraght om sijne

sijne handgrepen voor uitwerkselen van Toverye aan te sien. Daarom moght dese Mary d'omstaanders te gemakkeliker met veel en lang toekijken vermoeijen / en tot in den nacht ophouden; also de donkerheid dienstig is / om de misselikste vertoninge wonderliker dan by lichten dage te doen schijnen.

§. 15. In 't midden der selve verhaalde sy &c.] Hoort hier de tweede getuige / dat Besje toveren kan: want Mary siet haar also klaar aan de wand / als William Spicer heeft gedaan. Het een is so waar als 't ander. Maar hoe is de oude vrouw niet wijser / datse eens verraden zijnde / sich de tweede maal van den Duivel ter leur / en voor 't volk ten toon doet stellen? Wat seg ik / voor 't volk? Neen / eerst voor Willem / en nu voor Mary: want die beiden zijn 't maar / en niemant meer / die Besje aan de wand sien / so se seggen. Hoe soudemen anders weten wie 't was die haar betoverd heeft? Dus kan men klaarlik sien / dat dit gemaakt spel na 't gemeen gevoelen geschikt is: also sulke toveryen altijd met gesighten daarby plegen verhaald te worden; waar uit de schuldige bekend word. Want ook de duiveljagers / somense noemt / en wiksters gemeenelik enigen raad aan 't volk geven / watse doen moeten / om gewaar te worden wie 't is die 't haar doet. Die moeite is hier bespaard: misschien uit gebrek van sulken Duivels profeet of profetesse: mitsdien dese beide betoverden 't geluk hebben / dat hen de toveresse self in een gesighte verschijnt. Haddese dat ook aan d'omstanders willen doen: so had de moeite te sparen geweest van dat pijnlik braken van allerhande vreemde dingen / en van die water-proef; om elk een te doen sien dat het toverye was.

§. 16. Den volgenden Woensdag begonse kromme spelden te braken, en dat duurde so den tijd van 14 dagen. Daarna gafse over spykers en spelden, en hield doe voorts op den tijd van acht dagen: waarna sy wederom spykers braakte, en lepelstelen, so van speauter als koper; onderscheidelike stukken yser, lood en tin met verscheide klonters van kromme spelden, sommige met garen omwonden, en sommige met draad; ook veel bloeds tusschen wijlen. En dus bleef sy doe enigen geruimen tijd: hebbende in alles overgegeven boven de 200 kromme spelden, behalven noch verscheidene klonters van kromme spelden, 16. of 17 in een klonter; seven stukken speauter, vier stukken koper, zijnde lepelstelen; ses stukken, waar af sommige lepelstelen waren, en sommige 't lood van een venster glas; buiten noch een dicht stuk lood, volle twe oncen wegende; ses lange stukken blik, met yserdraad daar aanbehoorende; vijf stukken yser, waar onder een dat rond, maar hol en vry dik was: noch twee en twintig spykers, waarin sommige schotspijkers waren, lang by de vierdehalf duim.

Den volgenden woensdagh] Siet hier d'eerste vertoninge / die 14 dagen duurt; effen so lang als Willem ook met speldemaken doende was: doch wien sy echter in de konst verre overtreft. Want ten einde van dien eersten leertijd dede sy met een hare proef van 't spijkermakers handwerk. Doe half so lang gerust / en daar na 't werk met meerderen yver by de hand genomen hebbende / quam het langer op geen dertigh kromme spelden aan. Haren mond saghmen enen geruimen tijd lang / niet anders als ene opene mijne van

allerhande bergwerk: goud en silver uitgesonderd; waar uit te sien is / dat de fijnste Alchimisterp in de toverkunst niet begrepen is. Daarom moetmen so licht niet seggen / dat iets toverp is / 't gene ons wonderlijk toeschijnt; gemerkt dat d'Alchimist den Toveraar in konst te boven gaat. Want hadde dese Duivel de handeling so wel van goud en silver / als van pser / koper tin en lood gehad; hp soude in al dien tijd wel iets daaraf voortgebraght hebben. En dan soude 't een vermakelike toverpe geweest zijn; waar door de betoverde sich in korten rijk gespogen / of de toesienders rijk gekeken hadden. Die mp dus hoort spreken / sal seggen dat ik met dit werk spotte: en so doe ik ook. Die dat qualik neemt / die toont sich onbehoorlik voor d'eere der Duivelen / of der booste menschen ingenomen; welke ik / dus met hen spottende / op 't allerernstigste verkleinen wil. Niemant sal mp weigeren hier in bp te staan / die maar eens met aandacht / en sonder vooroordeel / op den volgenden Inventaris van des duivels uitbraaksel en letten wil.

§. 17. Hebbende in alles overgegeven boven de 200. kromme spelden; verscheidene klonters van kromme spelden, 16. of 17. in een; 7. stukken spiauter; 4. stukken koper, zijnde lepelstelen; 6. stukken lood, waaraf sommige lepelstelen, en sommige 't lood van een glasvenster waren. Noch een dicht stuk lood, 2. onsen swaar, 6. lange stukken blik, met yserdraden daar aan; 5 stukken yser, het eene rond, hol, en vry dik; 22. spykers, waar onder schotspykers van 3. en een 4. deel duimen ruim. Siet daar de verscheide stoffen / met hun maaksel / en getal: laat ons die wat uit malkander schiften / om het te besien / uit wat ware die geheele toverkraam bestaat. Enige zijn ongevormd; de 7 stukken spiauter, dat een stuk lood van twe oncen / en 4. van de 5 stukken yser. D'andere zijn gewerkt: so in 't geheel als in 't gebroken / om so te spreken: te weten / volkomen zijn de 200. spelden, dat eene stuk yser, rond en uitgehold; en de 22. spykers. Behalven dese zijnder t'saamgestelde en opgemaakte werken van 16. of 17. spelden aan een met draad omwoeld / en met bloed doormengd. En dan noch drie deelen konstwerk / doch gebroken: gelijk de kopere en lodene lepelstelen, 't vensterlood, en stukken blik met yserdraden; alle sodanig / dat het ergens toe gemaakt geweest en afgebroken is. Meint nu iemant mp so blind te maken / dat ik hier geen openbaar bedrogh in sie? Want ik vrage wederom: heeft de Duivel al dien drek in 't meisjes lichaam gemaakt / of van buiten daar in gebraght? Het eerste maghmen niet eens denken / sonder den Almachtigen grotelix te lasteren: die alleen het pser / koper / tin of lood / of diergelijke scheppen kan; maar die nochtans nooit lepel / speld / of spijker schiep. Self in sijn eigen werk tot den heiligen dienst geschikt / heeft hp nooit Engelen gebruikt; (die in allen gevalle noch ongelijk meer bequaamheid dan de Duivels hebben moeten / en daar toe seer wel gepast hadden) maar alles door menschen handen / als Bezaleël / Aholiab / Hiram / en andere / verright. In tegendeel sietmen / dat de hexerp doorgaans met gemaakt werk van spykers en spelden te doen is; gelijk sulx te voren al geseid is. Het ander is daarbp ook aangemerkt: en heeft hier noch veel groter reden / uit dien dat spellen maar kleine lichamen zijn / bp schotspykers en lepelstelen / en die swa-

re

te stukken lood / blik en yser. Maar denkt toch / lieve Leser / op de reden eens / waarom 't vrouwmensch niet so wel geheele lepels als blotelik de stelen spoog? Was het daarom / dat de Duivel in haar lichaam geen lepelbladen smeden konde? Waarom die so wel niet als de stelen? Of om dat de bladen te breed zijn om door 't keelgat te drijven? daar moest hy mede raad toe weten / so hy tot al 't ander weet. Neen: want om een vast lichaam door een ander te doen doorgaan / sonder ruimte te maken so veel als dat lichaam beslaat; dat is tegen de nature / en door Gods almaghtigheid noch nooit geschied: derhalve schrijftmen dat godslasterlijk den Duivel toe. Maar dit vrouwmensch wist met de breedte der bladen so wel geen raad als met de stelen / en 't ander tuig / om in haar bakhuis te verbergen; ter tijd toe datse 't een na 't ander ingenomen / 't een na 't ander / ten mirakel der verblinde kykers / wederom ten monde uitspoog.

§. 18. Doch misschien seg ik hier noch wel te veel: alsoo het niet en blijkt / dat de een of d'ander der bystanders (ik late staan alle) bescheidelijk gesien hebben / dat alle die stukken uit den mond van 't meisje quamen. Maar 't vrouwvolk heeft noch betere gelegentheid om iets tusschen hare klederen wegh te sommelen / dan de mannen doen: daar toe aan beiden die stuipen een groot behulp aanbrengen; buiten welken (let daar doch eens op!) sulk braken van dat allerhande tuig nooit geschied. Terwijl de gewaande toversieke van 3 / 4 / of 5. man gehouden word / so worden de genen die verder afstaan van 't naaste gesight afgesloten: en die haar houden / hebben werk genoeg om duimen uit de hand / de knien neerwaarts (besonder om de eerbaarheid / so 't een vrouwmensch is) en 't hoofd opwaarts te houden; sonder datse in die eenvoudige verbaasdheid so net sien konnen wat de betoverde sommelt / watse ondertusschen in den mond brengt of daar uit. Dus verre 't eerste bewijs / dat ons de omstanders als oogtuigen geven konnen / van die gebootste Tovery: buiten 't gene sy met oren hoorden / van 't gene Mary seide datse sagh. Nu volgt het twede.

§. 19. De luiden van het dorp siende den bedroefden en beklagelyken staat van de voorseide Mary, ende seer met haar bewogen zijnde; deden so veel, dat dit oud wijf gebraght wierd in 't huis daar de gemelde Mary woonde, sonder datse 't wist. En zijnde meer dan honderd menschen by een vergaderd; wierd deselve Mary gebraght in de opene lucht: daar sy aanstonds in sulke sterke stuipen viel, dat haar twee of drie man qualik houden moghten. En gebraght zijnde op den berg by de kerk, en d'oude vrow by haar gebraght: (niet tegenstaande datter vier mannen waren, om de geseide Mary in enen stoel vast te houden, so rees sy op over hunne hoofden heen in de lucht. Waar tegen de mannen, en andere daar by staande, haar de beenen vast hielden, en so wederom neerwaarts trokken.

De luiden van het dorp . . . . seer met haar bewogen zijnde] Blinde medogentheid! Want waar door toch so bewogen? door 't sien van haren bedroefden staat. Maar sy sagen mis. 't Lichaam was so droevig niet gesteld als 't scheen: maar de siel in so bedroefden staat als ooit mensche op aarde was. Dat hert en toont sich niet opreght: noch voor de menschen / die het bedriegt;

noch voor God / die sich niet bedriegen laat. Wee haar / indien sy haar niet en bekeert / van dese bittere galle en t'samenknopinge van ongereghtigheid. Sy dwaalt grotelix dieder so vele doet dwalen. God en laat sich niet bespotten: want so wat de mensche saait dat sal hy ook maaijen. Gal. 6: 7.

Zijnde by een vergaderd meer dan 100 menschen] Getuigen genoeg: maar wat hebben die gesien? So haast als 't oud wijf gebraght was in 't huis van Mary / sonder dat sy 't wist, (te weten / Mary en wist niet dat het oud wijf in haar huis was; so salmen 't verstaan moeten / om 't bewijs den meesten klem te geven) en sy selve buiten in d'opene lucht: siet so krijgtse aanstonds sulke swate stuipen / datter genoegh aan haar te houden is. Dat dede dan de tegenwoordigheid der toveres in 't huis van de betoverde; niet tegenstaande dat dese niet en wist / dat haar 't oud wijf so na was. Want men moet denken / dat het volk wel verseekerd was / dat Mary dat niet en wist. Maar hoe kreegse dan de stuipen noch? So siet men immers wel / dat het geen gemaakt werk en was. Neen toch / trouwen! souden meer als 100 menschen niet een schone gemeente maken / om het tooneel voor haar toe te stellen / en 't spel aan den gang te helpen; al was 'er 't besje self niet by?

§. 20. Op den berg by de Kerk] So magh men dan wel seggen / dat dese Protestanten den Duivel een kapelle stichten / by de kerk / aleer van Papisten / (so 't geen niewe kerk is) tot den Godsdienst gebowd.

En d'oude vrow by haar gebraght] Het deert my om die arme oude sloof / die dus onweerdig heen en weer gesleept word / om ten schowspel van de wereld te dienen. Dat Mary hier so veel babbelguighjes maakte / en vier of vijf sterke karels werk gaf om haren geest des afgronds neer te perssen / dat hy niet al te hoog in de lucht opreës: sulx en geeft my gantsch geen wonder. Want was sy so ontsteld geweest als men gesien heeft / wanneerse sleghs de gedaante aan de wand sagh; so paste 't haar noch veel meer geweld te maken / wanneer sy 't lichaam self in d'ogen kreeg. Maar ik verneeme niet / dat het besje (terwijle sy van elk een gesien wierd / en de quale der betoverde op 't allerbreeslikste was) hier in 't minste met de vuisten dreigde of grijnsde / gelijk Mary te voren seide dat sy haar sagh doen. Wonder dan / dat de schaduwe werksamer geweest is dan het lichaam was: of de gewaande Toveresse stil daar by staande / veel hestiger en vervaarliker stuipen te wege braght / dan doese sloeg en stiet / so dat de betoverde geduriglik uit vrees ter zijde week. Nu volgt het derde bewijs.

§. 21. Dit wijf wierd uit last van een Vrederegter by beëedigde Vrouwen ondersocht: die aan haar vonden verscheidene purpervlekken; welke met ene scherpe naalde gesteken zijnde, haar echter geene pijn gevoelen deden. Sy hadde noch andere merken en tekens van een Toveresse, waaraf de Vrouwen onder eede verklaringe gaven aan 't gereght; en sommige swoeren *positive* tegens haar Dus wierdse gesonden na de Graaflikheids gevangenis, alwaarse blijft om in de naaste sittingen ondersocht te worden.

Dit wijf wierd uit last &c.] Hier doet de Reghter sijn ampt / en word het Besje door eedplichtige Vrouwen ondersocht. Toverye te ondersoeken / meen ik

dat

dat geen vrouwen werk is: maar wel / tovery te maken / so als Mary: noch den Eed en maakt niemant wijs; en dat in sulken sake / daar al de weereld sot in is. Dan sien wy hier noch / dat de Reghter self niet wijser is / of hy meint / dat het een vrowmensch aan 't ander sien kan datse een hex is. En weet je waar aan?

§. 22. Verscheidene Purpervlekken] Zijn purperverwige / of enige andere vlekken aan 's menschen huid / en die so oud is / tekenen van Tovery: wat vlekken zijn 't dan of wat voor tekenen / waar aan men kent den genen die betoverd is? Want het komt my wonderlik voor / dat een die geslagen of gestoten word / geen wonden ofte vlekken daar af krijgt; maar wel de gene die dat doet. Na desen regel / sie ik wel / sal men niet aan iemants lichaam sien of hy vergeven is; maar wel of hy de gene is die den anderen 't vergift heeft ingegeven. Wie hoorde ooit ongerijmder taal? Maar noch vreemder is 't / dat de vlekken der siele sich aan 't lichaam openbaren souden: so dat / indien iemant een dief is / of een gierigaart / of afgodendienaar; daar af sal men tekens aan sijn lichaam sien konnen / indienmen daar aan sien kan dat hy een toveraar is. De toverye is eene van de sonden welke buiten 't lichaam zijn: gelijk het Paulus noemt 1 Cor. 6: 18. alleen die hoererye bedrijft, die sondigt tegen sijn eigen lichaam. Sett daar nu den dronkaart by; na Salomons verklaringe. Spreuk. 23: 29/ 30. Die beide doen iet aan hun eigen lichaam / wanneerse sulke sonden doen: maar wat doet de Toveresse aan haar selven? Nu / so verre als de Tovery mede een kunst is / al isse quaad: so moetmen denken / dat de konst of wetenschap niemants lichaam anders maakt dan het is: gevolgelik kan ook de Toverkunst geen vlekken aan het lichaam maken.

§. 23. Misschien sal men seggen / dat het niet natuurliker wijse / maar door Duivels verdragh also geschied/dat hy sijn volk met sulke vlekken tekent. Is 't waar? tot wat einde doet hy dat? Omse self te kennen? maar hy kentse trouwens van te voren al / eer hy hen die tekens geeft? hoe soud hy anders weten wie hy tekenen moest? Isset om van anderen gekend te worden? dat denk ik immers niet: sonde die lose geest so los en onvoorsightig zijn / dat hy sijn volk niet geheim en hielde; of so ontrouw (seg ik noch eens) dat hy sijn eigen volk verried? Wat quaad kan hy met de hexen doen / wanneer de menschen weten konnen datse 't zijn? Een bekende vyand is minst te vresen. Noch meer. Soder nu alsulke Tekenen wesen konden; wie leert ons welke en hoedanig datse zijn? Hebben die besworene vrouwen by den Duivel of sijn volk ter schole gegaan / daarse dese Tekens leeren konden; en van hem een briesje getoond / datse daar in volleerd zijn?

§. 24. 't Schijnt dat dit mede tot de kunst behoort / dat d'ongevoeligheid deser vlekken / met ene scherpe naald gesteken zijnde, voor vast bewijst dat iemant toveren kan. Ik gelove dat een opreght degelijk besje verscheide vlekken aan haar lijf kan hebben / immers so seer als andere menschen; en dat die plekken sonder gevoelen wesen konnen. Wat steekt daar quaads of onnatuurlix in / 't gene so gemeen is? Menig eerlik man of vrouwe leeft gesond / die enig deel of lid aan 't lichaam heeft / daar 't gevoelen uit is / en dat im-

mers

mers voor enigen tijd. Dat hebben ons die van de hoge school van Mompellier XI. §. 10. op de 10. Vrage al eens geseid. Men moest dan die vlekken nader beschrijven / om ons te doen begrijpen / uit wat oorsake sy moghten ontstaan zijn. Immers uit geen toverye / dat weet ik wel.

§. 25. Sy hadde noch andere merken) Daar seg ik 't selfde van: en ben dies te meer voor die vrouwen bekommerd / die daar af onder eede verklaarden voor 't Gereght, dat het tekenen van een Toveresse waren: Ja sy swoeren *positive* tegen haar. Waarlik een sleght positijf / van seer quaden klank. Hoe licht sweert een mensche 't gene hy meent te weten / en hy weter niet. Want ik wil ten besten van dit vrouwvolk geloven / datse uit geen quaadaardigheid: maar na hun beste weten also gesworen hebben. Maar wat is dit voor een positiven eed? Ik versta daaruit / dat dese vrouwen vast stellen / dat d'oude vrow niet alleen aan de tekenen van Toveresse / maar aan de daad selve vast is. Dat gaat daar so op heen: Nu dan / vry met de Her na 't water toe; en sien eens of se dryven sal.

Na de gevangenisse.) Daer moestmen Willem en Mary gebraght hebben; en d'oude vrow in 't Aalmoessseniers-huis met vrede gelaten / tot dat haar de dood / nu so na-by / geheel ontbonden hadde van de strikken sulker bose menschen. Maar die twee gelijken aan de tekenen en merken van een valsch getuigenisse ondersocht / souden van die toverye haast ontslagen zijn geweest.

§. 26. Dese oude Vrouwe wierd aan een grote riviere na by de stad gevoerd, om te sien of se onder water sinken konde. Hare beenen gebonden zijnde, so wierdser ingelaten: en terwyle sy hare uiterste pogingen te werk stelde, met hare handen, om onder water te raken, so kondese echter niet; maar ging op haren rugge liggen, en dreef als een stuk kork. Boven de twintig personen waren tegenwoordig, om de waarheid hier af te getuigen; doch konden geen gelove vinden in de gevoelens van het volk. Dies wierdse andermaal aan 't water gebraght; en daar in gesteken, dreef sy als voren: zijnde als doen tegenwoordig meer dan 200. menschen, om dese vertoninge te sien; echter warender noch al veele die het niet en geloofden. Daar wierd ter selfder tijd ook een kloek jong vrowmensch in 't water gesmeten, die aanstond sonk; en soude verdronken hebben, had al wat helpen kon niet toegelopen. Om de weereld te voldoen, en geene plaats aan verdere twyfeling te laten, so heeft men 't oud wijf ten derdenmale aan 't water gebraght, en als voren daar in gelaten; wanneerse wederom stil bleef drijven. Ende was 'er ditmaal sulk een toeloop van volk uit het dorp en 't omliggende land, en daar onder veele van aansien, dat het niet te tellen is: so datter nu nauwelix een is die aan de waarheid deser sake twijfel heeft.

Om te sien of se onder water sinken soude) Tot hier toe hebben wy drie bewysen van dese Toverye gehad; het eigen sien en seggen der betoverden / 't sien van de omstanders / ende positive verklaringe der beëedigde vrouwen. Nu komt het vierde / en dat houd driemaal proef. Dat was op die groote rivier, daar in 't begin af geseid is. De Zee is noch veel groter; sose daarin geworpen wierde / sy soude op die wyse / (door de soutigheid des waters) noch wel

wel lichter gedreven hebben.

Hare beenen gebonden zijnde) So d'oude vrow de konst van swemmen kende / so haddese armen en beenen daartoe van node. Maar anders soudese dus klootswijse saamgebonden beter dryven dan losbandig: daar de rokken ook toe helpen.

Terwyle sy hare uiterste pooginge te werk stelde) Dat kan ik seer wel inschikken / dat sy geen Toveres zijnde / ook daar voor niet wilde gehouden zijn: ende daarom / weetende datse dryvende daar voor gehouden worden soude / ook haar best deed om te sinken. Want het moest haar / na den mensche te spreken / liever wesen / hadmense niet gesocht te bergen / dus te verdrinken; die nu toch al ten einde 't grootste perk van 't menschen leven was: dan dus oud / en eerlijk van herte / als Toveres te moeten sterven.

Maar ging op haren rugge liggen dryven) So dreef sy lichter dan voorwaarts over: dat sal ons de natuur en ondervindinge leeren. Als een stuk kork: dat word 'er tot vergrotinge der sake by gedaan / gelijk de grote riviere. Doch sullen ons de Natuurkundigen seggen / dat de vrouwen meer van de nature des korks hebben dan de mannen: en misschien had dit Besje daar noch meer af dan andere vrouwen / gelijk de naturen niet alle evenmatig zijn.

Konde geen gelove vinden) Nu prys ik noch de lieden van Bekkington / datse niet al te lichtgelovig zijn. Doch wat kondense niet geloven? dat het Besje dreef? maar dat hadden boven de 20 menschen gesien. Dan mogelijk geloofden d'anderen niet / dat dese wel gesien hadden. Ik ook so: in sulke saken soude ik met geen 20 paar vreemde ogen willen sien / of mijn eigen moester by zijn. Of is 't dat sy hier uit echter niet geloofden / dat het wijf toveren kon? So ben ik noch veel nader met hen eens.

§. 27. Dies wierdse andermaal in 't water gebraght) Hoe lange na d'eerste maal? dat hadder behoord by te staan / om bescheidelijker te konnen oordelen. Maar sy dreef als voren. En dit sagen meer dan 200. menschen; dat is 10. man tegen te voren een. Nu wenschte ik wel eens te Bekkingtown geweest / en de plaats besien te hebben daar dit geschied is: om te weten of daar 200. menschen kunnen by komen / om bescheidelik te sien / hoe dat Besjen op 't water dreef. Kend ik dan maar een van die 200 ik soude hem vragen / waar hy gestaan hadde / daar hy so wel sien kon / 't gene daar so veel toe vereischt werd om het wel te sien. Men magh my geen schuld geven / dat ik hier in so ongelovig ben; alsoder selfs noch vele waren daar omtrent / die het niet en geloofden. So die onder de 200 mede behoren; en volgens dien ongelovige toesienders geweest zijn; gemerkt het een waar woord is / dat sien voor seggen gaat: so magh ik ten minsten een ongelovig toehoorder zijn.

Een klock jong vroumensch) Was dat Mary Hill selfs ook? Ik denk wel neen. Men had evenwel den naam behoord te weten / om wel versekerd te zijn dat hier geen bedrogh in was. Want anders moest een jong vrowmensch lichter dryven dan een oud; om redenen die de Natuurschryvers weten; waar af ik in het XXIV. hoofdstuk breder spreken sal. Wederom konden de lichamen van

dese twee so gesteld zijn / dat d'oudste de lichtste was; of so toegemaakt / dat de jongste eerder sonk. Maar die moest ook al wat lusten / so sich vrywillig in dat water gaf / indienser niet toe bekost is; want dwingen kondemen haar met reden niet.

§. 28. Om de weereld te voldoen] daar behoeft men selden veel werx toe / wanneer 't op sulken bygelovig misbruik aan komt als dit is: also de weereld van self maar al te veel daar toe genegen is. Derhalven brengt my dese derde proef in noch verder nabedenken / dat d'onnoselheid der oude vrouw / of de schalkheid van de jonge dochter by velen noch te klaar heeft doorgeschenen / om de proef voor goed te keuren. Dit was dan nu de derde maal. Een drievoudig snoer en word niet haast gebroken Pred. 4: 12. De derde streng houd vast. Onder een ontelbare schare / ditmaal tot dit schouwspel toegelopen / waren verscheidene luiden van aansien. Ik geloof het wel / maar weinig van insien. *Persons of quality*, staat in 't Engelsch. Maar d'eigenschappen en hoedanigheden van een persoon / hoe groot en ongemeen / zijn niet alle eenerley: en derhalven blijktet noch niet / dat dese luiden van qualiteit, de hoedanigheid hadden / om van sulken saak als dese is bequamelik te oordeelen. En dan blijft ook de vrage noch / offe alle ter bequame plaats gestaan hebben / om dit werk bescheidelik te konnen sien.

§. 29. So dat 'er nu naawliks een is &c.] Sodер noch meer door dit verhaal in dat gelove gebraght zijn; die dese aanmerkingen lesen / sullender / hoop ik / wederom afraken / of ten minsten grotelijks aan twijfelen: al ware 't ook datse onder desen tallelosen hoop der toesienderen mede geweest waren; sonderlinge indiense persons of quality, of luiden van aansien zijn; welker sinnen (magh men hier ook wel af seggen) door de gewoonheid tot onderscheidinge van goed of quaad geoefend zijn. Heb. 5: 13. In 't I. hoofdstuk heb ik nodige bedenkingen daar over voorgesteld. Dit sal ik hier slegts met de woorden eens groten protestanschen leeraars sluiten. 't Is ene grove dolinge, dat men de waarseggers en toveressen voor waterdristig houd: dewijlse niet eens onsengbaar zijn, en 't water den Duivel niet meer tegen is dan 't vuur. Vaart een Hex over Zee, en 't schip verongelukt: sy sal so wel verdrinken als een ander. Boven dit so word God door sulk een waterproef versocht, en Gods eigene maght, ter proeve gesteld; buiten nood, en sonder dat het God belast, of verhooringe daar op beloofd heeft. Dus spreekt Moulin in sijn boek *De Vate*, *lib.* 3. *cap.* 23.

§.30. Het is volle tien weken geleden (door de ondertekening) dat dit jong vrowmensch allereerst met dit schrikkelijk euvel bevangen wierd; en besocht zijnde door een Predikant van die plaatse, die somtijds tweemaal 's daags met haar bad; en van een Nonconformist prediker in de selfde wijk woonende, die tweemaal gelijken dienst verrightte: so blijftse noch dikmaals met schrikkelijk wee, bevangen te worden, en spykers met lepelstelen te braken; blijvende aldus een voorwerp van groot medelijden, en om dagelijx gedacht te worden voor den troon der genade.

Het is volle 10. weken geleden] Dit is so verre wel / dat wy iets van den

den tijd weten mogen / wanneer en hoe lang. Maar de saak hadde wel vereischt / dat het begin en 't einde van beide betoverden / met dagh en ure; (gelijk nu en dan gedaan is) met namen der voornaamste oog- en oorgetuigen / waren aangetekend geweest: om alle vermoeden van bedrogh werch te nemen.

Een predikant in die plaats en een Nonconformiste prediker.) Ik hoor wel / 't gaat nu den Predikanten tot Bekkingtowm / gelijk 't ons tot Franeker / niet enige weken / maar jaren lang gegaan is: daar ons insgelijx een jongeling van sijne 16. en ene dochter van hare 20. jaren af / aan werk hielpen / om in kerk en huis voor hen te bidden; en namaals beide beleeden / datse nooit duivel noch toverp vernomen hadden: gelijk te sien geweest is in 't verhaal daar af door mp gedaan VI. §. 6/7. en IX. Dus / denk ik / sal het ook dat brownensch / daarmen so tweemaal 's daags voor bid / niet altijd uitharden: gelijk het schijnt / dattet Willem Pricer al moede is / om datmen meer van hem in dit verhaal niet leest. Dan sullen die beide Predikanten / Conformist en Nonconformist / ons en malkanderen conform, dat is gelijk van gevoelen zijn: om voor onweerspreekelijk te houden / dat alsulken Toverpe / den Duivel toegeschreven / niet anders dan bedrogh van menschen is.

Ondertusschen komt mp tweesins droevig voor / dat de Protestanten / om sulk ding als Nonconformistery verdeeld / en in sulke onverschonelike doling eenig zijn. Datmen om uiterlike kerkseden / in Gods woord verboden noch belast / van malkanderen scheurt; en ontrent bygelovige toverpzoeven over een draagt. Dat meer is / dat men elkander / om verschill over onsekere en onnodige leerstukken verkettert: en nochtans in dat meer dan afgodisch gevoelen duld / welk den Duivel hoger stelt dan God; en by sekeren gevolge / de gronden van den kristeliken Godsdienst t'eenemaal ter neder werpt.

De waarheid hier van getuigen wy ondergeschreven.

May Hill, Rector (dat is Pastoor of Predikant) van Bekkenton.
Frans Jesse, *Pollidoor Mos*, } Kerkmeesters of Ouderlingen.
Christoffel Brouwer, *Frans Frank*, } Opsienders der armen.
Willem Mintern, *Wilem Cowherd*, } Constapels.

Op de ondergeschrevene getuigen wil ik niet seggen / also ik hen niet kenne; ook niet en weet / of dese Regeerders der kerk of school tot Bekkingtowm dese Maria Hill ook in bloede bestaan; om datse eenen name dragen: gelijk mp de naam van Pricer doet gedenken aan dien Pricer uit deselfde plaats / die in Kromwels tijd sich voor den Messias uitgaf; en daar over al sijn leven in 't rasphuis gebannen is geweest. Hoe 't eindelik met dese twee noch afgelopen zp / heb ik tot noch toe niet vernomen; hoewel daarover meer dan eens geschreven is.

Doch ondertusschen jammert my die goede vrouw / die boven haren armen staat en hogen ouderdom / nu noch gevaar van 't leven loopt / door ene overschandelike dood. Terwijle de predikanten daar voor de jongen bidden; sal ik het voor de oude doen: om so verre sy noch leven magh / te mogen sterven den dood des opreghten; en voor de jongen / datse sich bekeeren.

XXXI. HOOFDSTUK.

Gereghtelike Informatien, genomen over toverplegingen tot Harlingen, en elders, bewijsen mede de gewaande Toverye niet.

§. 1.

Nu wy tot reghtelike pleegingen gekomen zijn / vereischt de order dat wy daar by blyven / so lang als van de selfde stoffe meer aanmerkens waerdig ons te voren komt: mits dat de veranderinge van exempelen ons reden gebe om van 't eene tot het ander voort te gaan. In deser voegen sullen wy uit Engeland na Friesland overschepen; alwaar tot Harlingen voor 25. jaren 't een en 't ander is gebeurd / daar ondersoek op is gedaan / eerst by 't Gereght der stad / en volgens ook by 't Hof van Friesland: welker beider Informatien ik hebbe / my door den heere Procureur Generaal / beneffens dat van Bolswerd / in het XX. hoofdstuk reeds verhandeld / schriftelijk ter hand gesteld. Den inhoud is van sekere Trijn Hendrix van Dokkum / gaande door 't land bedelen / en met eene so wat waarseggen; doch waar in sy leugenachtig was bevonden / so als twee getuigen dat verklaarden. Deselve soude sekeren soldaat betoverd hebben / dat hem sijn gemaght geheel was ingekrompen / en na bloedige slagen haar gegeven aan hem hersteld. Ik sal de Informatien, vermits de veelheid der getuigen / niet geheel uitschryven / alsō sy meest al 't selfde seggen: maar het voornaamste stellen; daar by op ieder stuk vermelden / door wat Getuigen het bevestigd zy.

§. 2. Tryn Hendrix dan / die hier voor Toveresse speelt / hadde volgens de getuigenissen tweemaal deselfde Toverye / in een en 't selfde huis gepleegd: eerst aan enen Kristiaan Wolters, soldaat / op den 26 Decemb. 1667. en daar na aan enen Nikolaas Reide, anders genaamd kromme Nikkel, oud 63 jaren / huishoudende met Klaaske Gerrits, oud 26 jaren / sijne ondertrowde / maar noch niet getrowde huisvrow; in wiens huis 't eerste ook is voorgevallen: waaraf de eigene belijdenisse der genaamde Toveresse voor 't Gereght tot Harlingen aldus is luidende.

Informatien ex officio by de Magistraat der Stadt Harlingen, tegens eene TRYN HENDRICKS, *althans gevangene, invoegen soo volght genomen.*

TRYN HENDRIKS voornoemt, geboortig (so sy verklaard) van Doccum, verhoort ende geexamineerd zijnde, seit ende confiteert, dat sy

op

op jongsleden Donderdagh acht dagen geleden, in haar slaap-plaats tot kromme Nickels, binnen deser Stede, by 't vuur sittende, dronken en in slaap geraakt zijnde, aldaar by haar is gekomen enen *Christiaan*, Soldaat, haar de kleeren voor op lichtende, ende met een asschop in 't rondom slaande, daar na bier en asch te samen gemenght, en besmeet haar daar mede. Om welke affront te wreeken, sy doen gesworen heeft op dese manier: *Soo waar als ik hier ben, daar geef ik den Duivel lijf en ziel op, by verscheure my van lid tot lid, soo ik hem niet weer een schelmstuk ben schuldig*: waar op volgde, dat sy Gevangene gesocht hadde gelegentheit om hem Soldaat) met reverentie geschreven) sijn manlijkheid gelijk als quijt te maken: 't selve ook in 't werk stellende op dese manier, datse ten huise van den Apotekar in de witte Roos, alhier heeft gekoght voor een *bottjen* (**dat is halven stuiver**) vrouwen-poeder, en het selve hem ingegeven met een blanks kannetje Genever-water, en spreekende dese woorden, (sonder gebruik [misschien sal 't zijn *misbruik*] van Gods alderheiligste name geschreven) *in de name des Vaders, des Soons, en des Heiligen Geestes, Amen. Zyt gegroet Maria vol van Gratie, Amen Lieve Jesus!* waar door de Soldaat het gebruik van sijn manlijkheid hadde verloren. Zeit dese konst geleert te hebben van haar gewesene Broodvrouw Anna Margriet, in leven wonende tot Leuwarden, doch dat sy Gevangen het ooit niet aan iemand heeft gepleegd. Verklaart voorts, dat voorsz. Soldaat bemerkende, dat sy hem dit gedaan hadde, haar deerlijk met behulp van anderen heeft geslagen, sodanigh datse gaan noch staan kan. En gevraaght zijnde op wat manier de Soldaat van dit gebrek wederom waar geholpen: seght dat het van selfs verteerde, en na verloop van een wijle tijds weder quam; dan was het een gave Gods Doch bekent na enige bewimpelinge, dat sy tot wedergevinge van des Soldaats gesontheid, mede hadde gesprooken de voorverhaalde woorden van *Ave Maria* &c. uit groote benautheit door dwangh van 't slaan boven verhaalt. Dit haar voorgelesen zijnde, verklaart het selve in waarheid te bestaan, en heeft sy Tryn dit † voor haar merk gestelt.

Doch over die bekentenis is aan te merken / het gene my de heere Procureur generaal by 't oversenden van die Informatien schreef / dat dese Trijn Hendrix 't selve naderhand voor 't Hof herroepen heeft.

§. 3. **Het gene echter andere daar van getuigden / dat word op 't klaarste en omstandigste bevonden in de volgende verklaringe van den beledigden / van woord tot woord aldus beschreven: behalven 't gene dat met duitsche letters staat.**

Informatie genomen ordinaris by my ondergesz. Commissaris, ten versoecke van de Hr. Pr. Gral, deser Landschappe, Clager, op en tegens TRYN HENDRIKS *van Dockum, Gevangene en Beklaagde, binnen Harlingen den* 11. *Martii* 1668.

CHRISTIAAN WOLTERS geboortigh van Lennigh, doch laatst gewoont hebbende tot Sittart, beide in den lande van Guligh, tegenwoordigh

digh Soldaat onder de Compagnie van de Sergeant Majoor Karry, guarnisoen houdende binnen Harlingen, oud 24 jaren, geciteert, geëdt. en geext. op de Artikelen van de Heer Clager, volgens biljet: mitsgaders op de Interrogatorien by des Gevangens Advocaat daar tegens gesteld, getuigd op de 14 en 15. Art. Dat de Gevangen op St. Stevens dagh (den 26. Dec.) laastleden hem getuige, als hy des avonds ontrent 9 uuren van de wacht quam, ten huise van Niclaas Reide, alwaar hy Getuige doen ter tijd, beneffens de Gevangene sijn slaapstee hadde, heeft gelanght een blanks kannetje met Genever-water, seggende, *ik heb de gantsche dag gedronken, drinkt gy dat uit in Godts name.* 't Welk by hem Getuige gedronken, en hy daar na wederom na de wacht gegaan zijnde, hadde den selven nacht, tusschen twaalf en een uur, beginnen te gevoelen groote pijne in sijn gemaght / als iemand die met koude pisse is gequelt. Welke pijne geduurig vermeerderende, hadde hy Getuige den volgenden dagh, zijnde geweest een Vrydagh 's avonds, begonnen te gevoelen, dat sijn gemaght begon te krimpen, en was des Saturdaghs 's morgens gewaar geworden, dat het selve byna geheel was ingetrokken. Op den 16, 17 en 18 Artikel, seide dat hy getuige door het opkrimpen voorsz. sodanigh is geïncommodeert geweest, dat hy van des Vrydaghs avonds af sijn water niet heeft konnen lossen: 't welk tot des Sondaghs avond heeft geduurd, met onverdragelijke pijne, waar door hy Getuige soo was opgeswollen, dat sijn lederen wambays beneden aan het bovenste van de buik, op een spanne na niet konde aan malkander gevoeght worden. Ende op de Interrogaten seide, het gene voorsz. is aan de drie mede getuigen Barent Gerrits, Jan Kerkhof en Jan Huisman gebleeken te zijn, dewelke 't selve ten tyde der voorsz. krimpinge gesien en gevoelt hebben. Op den 19. als mede op het interrogaat van dien, seide, dat de gevangen met een bootsgesel Jacob genaamt, dewelke een getrouwt Man was, doch sich voor een vrygesel uitgaf, ten huise van Niclaas voorsz. hadde geboeleert: en dat hy Getuige sulx gewaar geworden zijnde, de Gevangene daar mede hadde gequelt: waar over de Gevangene toornigh geworden zijnde, geswooren hadde; *dat sy Gevangen hem Getuige daar voor een pots soude speelen of de Duivel soude haar van lit tot lit verscheuren.* Waaromme ende om de ongemeenheid van het accident hem Getuige overgekomen, hy vermoeden gekregen hadde, dat de gevangene het geene voorsz. is hadde te wege gebraght: sulx dat hy al des Saturdags avonds hadde gedreigd haar de bek te sullen opsnijden, by aldien sy hem niet herstelde. En des Sondaghs sich beraden hebbende met de Vaandrigh van de Compagnie, dewelke hem Getuige in voorsz. vermoeden bevestigde, hadde hy Getuige met slagen, sonder dat de Gevangen anders bloed kwijt geworden is als door de neuse, gedwongen hem sijn verloren gesondheid wederom te restitueeren. Op den 20. Artikel seide, dat de Gevangen door het voorsz. slaan genoodsaakt zijnde, aangenomen heeft de vereischte restitutie te doen, binnen twee uuren. En op het Interrogaat seide, sulx geschied te zijn in præsentie van een gantsche kamer vol volks: daar onder hy Getuige noemde de mede-getuigen, Jan Huisman, Pieter Juriens, Cornelis Riemans, Laurens Lefer, alle Soldaten, mitsgaders

gaders verscheidene Burgers en Buur-vrouwen, wiens namen by Getuige niet kende, doch seide dat de mede getuige Klaaske Gerrits deselve wel sal kennen. Op den 21. Artikel seide, dat na de voorsz. aanneminge, hy Getuige in een ander kamer gegaan zijnde, binnen anderhalf uur begonnen was hersteld te worden: hebbende ondertusschen de Gevangene in 't aansien van alle de omstanders, met beide handen onder haar rok geseten, sonder dat hy Getuige wist wat sy daar mede hadde gedaan. Seide voorts, dat soo dra als hy Getuige sijn gesontheid bekomen hadde, de voorsz. Soldaten en anderen by hem Getuige gekomen zijn, vragende of hy hersteld ware? en seggende dat de Gevangene in de ander kamer zijnde, sulx tegen de præsente persoonen hadde geseght. En eindelijk seide, dat de Gevangene des Maandaghs tegen vier Vrouwen, van de gene die by 't gene voorsz. is mede hadden tegenwoordigh geweest, bekent hadde, dat by aldien hy Getuige den voorgaanden avond niet hersteld geweest hadde, hy noit tot gesondheid soude gekomen hebben: als mede dat de slagen niet alleen by haar Gevangene, maar ook by de Duivel waren ontfangen: 't welk sy Getuige, ('t sal moeten zijn/ Gevangene) mede, soo 's avonds als 's Maandaghs morgens ten aanhoren van hem Getuige verklaart heeft, waar door hy Getuige geloofde, dat de voorsz. restitutie door de Gevangene sonder enige medicamenten was ge-effectuëert &c. Onderstonden. H. KRYT, I. BEUKER.

§. 4. De andere Getuigen/ die dit bevestigen/ so veel als 't werk van die Trijn Hendrix in het betoveren en 't wederom onttoveren betreft/ zijn drie soldaten geweest: met namen Barend Gerritsz. oud 25. jaren/ van Nederelten; Jan Huisman, desselfden ouderdoms/ van Kranenborg; twee paapsche plaatsen in het land van Kleve; Jan Kerkhof, ouder niet dan 21. van Reklinghuisen, onder 't Keulsch gebied; en deselfde Klaaske Gerrits, ook niet ouder/ die verloosd was en huishoudende met kromme Nikkel, of eigentlik geheten Nikolaas Reide, man van 63 jaren. Dese hebben hunne verklaringen eerst voor den Magistraat/ en daar na voor 't Hof gedaan/ ontrent den tijd van 9. weken tusschen beiden verlopen zijnde. Doch daar is reden van vermoeden/ dat die drie soldaten paapsch geweest zijn; of ten minsten in die landen hunder afkomst opgevoed in die gemeene dolingen van toverp: gelijk sulx ook blijkt uit het slaan/ en d'oorsaak die sp seggen/ dat hen daar toe heeft bewogen. Daar by verkeerende met huns gelijken/ daar sulke dingen meer zijn aan dan af te leeren; en noch so jong van jaren/ met so weinig onderwindinge: so konden sp sich lichtelijker iet verbeelden/ dan sp met der daad gewaar wierden/ of de betoverde ook aan hem self bevond. Dewelke ook een Gulikker/ van geenen anderen omgang van der jeugd aan was geweest/ dan sijne makkers waren: een land/ een volk. Want dese zijn 't ook/ daar 't verhaal belangende de proef der Toverpen op de Waag tot Oudewater af vermeld/ 1. b. XXI. §. 9/ 10. dat sp deselve tot dien einde meest gebruiken: een werk dat echter hier te lande meest voor fabelachtig word geacht.

§. 5. Noch nader is dat enigsins te merken uit het gene dat den ouden krom-

krommen Nikkel, na sijn seggen / van dat selfde vrouwmensch wedervaren is / den selfden maandagh als voornoemde Kristiaan hersteld was. In welke verklaringe deselve Nikolaas Reide en sijne ondertrouwde huishoudster Klaaske Gerrits van woord tot woord daar in te samen stemmen. Te weten / dat hy sich bevindende dus ingekrompen ter voorschrevene plaatse van sijn lichaam; met eenen grote pijn in't wateren gevoelde. En so als hy geloosde / dat Trijn Hendriks dat veroorsaakt hadde: so wierd deselve van sijne ondertrouwde huisvrouw daar op aangesproken; met twee slagen aan de wang / daar af de neus aan't bloeden raakte. Trijn Hendrix dus geslagen / seit / sla my niet meer, hy sal het weder hebben; set my de muts weer op: en wierd daar op de man terstond hersteld. Sulx was van haar gedaan / sittende op enen kruiwagen / daar mist mede gevoerd word; op welkense geworpen van de jongers / wanneerse ging bedelen / voor kromme Nikkels deure was gebraght. En moeste / seidense / dat slaan geschieden: also de daderschе self had verklaard / dat sonder sulx hem sijne gesondheid niet hadde konnen herstellen. Hadden echter geene toverboeken by haar konnen vinden. Dit zijnde maar 't getuigenisse der beledigde personen / als des ouden mans voor hem self / en der jonge vrouw in opsight van den man; daar boven van een paar dat dus te samen leeft / en van geringe neering / so als 't blijkt / dat weinig omgang met gehavend volk en met geoefende verstanden heeft; kan niet veel wegen / om daar uit iet als seker van sodanige gevallen te besluiten.

§. 6. Nochtans is daar de eigene verklaringe van 't vrouwmensch self / doch *in propria turpitudine*, over hare eigene schande; derhalven ook na Reghten niet ten vollen geloofweerdig; gelijk de wilde baren der Zee hare eigene schande opschuimende. Deselve Kristiaan Wolters, na haar seggen ook een ruwe quant / indien hy haar in dronkenschap en slaap also gehandeld heeft: invoegen dat op sulk getuigenis niet veel te bouwen is. Ene bedelster / ene handkijkster / ene hoere; wat staat is op sulk volk te maken? Het komt ook niet wel over een / dat sy segt / in den dronk van Kristiaan te zijn mishandeld; en dese / dat hy is vergramd geworden door 't verwijt van hoerdom met dien bootsgeselle. Daar by so overlegt eens / die verstand hebt / 't gene Kristiaan verklaart van Trijn gesegd te zijn / dat hy nooit tot gesondheid soude hebben konnen komen, so hy dien avond die niet wederom gekregen hadde. Wat reden steekt daar in? maar allermeest dat self de Duivel dese slagen voelde die sy leed: een klaar bewijs / dat dese vodde niet en wiste wat de Duivel is / noch watse seide.

§. 7. Wat staat ons eindelik hier af dan te geloven? Ik segge / meer niet dan men mogelijk / en ook met onwaarschijnelijk mag achten / dat hier gebeurd kan zijn. 1. Dat vrouwmensch / self niet weetende wat Toverye of een werk des Duivels zy; (als daar uit mede blijkt / dat sy gesegd heeft / na 't getugenis van Klaaske Gerrits / niet te konnen tjoenen (dat is toveren) maar wel Duivels konsten wist) dan wel gehoord of ook bevonden hebbende / wat kraght het vrouwenpoeder, so genaamd / magh hebben; en door gramschap aangedreven: heeft waarlik dien soldaat iet ingegeven / daar hy van be-

ledigd

ledigd is. De kraght van dien gemengden drank heeft dat gedaan; maar niet die toverwoorden diese sprak / dewelke ſelf geen ſchrander Roomſchgeſinde toeſtaan ſal. Want immers is wel te begrijpen / indien de kraght in ſulke woorden is / dat dan deſelfde woorden niet en konden dienen tot geneſinge / die tot berovinge van 's mans geſondheid zijn gebruikt geweeſt. Maar boven dit ſo is 't een grouwel / te geloven / dat in Gods allerheiligſten Name iemant ſal verbloekt / en dus door Duivels hulp beledigd worden: waar door de Duivel moeſt geacht zijn in Gods Naam te doen het gene hy doet.

§. 8. Te ſeggen / datſe moeſt geſlagen worden, indienſe den bedorvenen man geneſen ſoude; was maar een praat / als ſulken dronkene vodde paſte. En 't ſlaan en dede daar niet toe: dan datſe onder 't ſlaan bekende / en tuſſchen deſe ſlagen wederom ontkende / (ſo de Getuigen ſeggen) dat ſy het was die Kriſtiaan bedorven hadde; en wederom beloofde hem te doen bekomen. Haar ſitten met de beide handen onder hare rokken / in 't midden van de kamer vol van volk / ſo borgers als ſoldaten / terwijle de betoverde in d'andere kamer / na verloop van anderhalve ure wederom bequam; en 't gene ſy daar onder ſeide / dat hy was herſteld: dat toont haar ongeſchikt fatſoen; maar geeft niet om te denken / dat ſy iet daar toe gedaan heeft of gewroght. Dan 't is wel eerder te geloven / dat het wel ſuiverlik ſo was gelijk ſy ſelf met ene onſuivere mond beleed / ene gave Gods. Want dat ſy tot herſtellinge des mans twe uren tijds begeerde / was meer niet dan een doekje voor het bloeden / om tijd te winnen / en vorder ſlagen te ontgaan: gelijkſe dan bekent / dat ook die laatſte ſegening van haar geſproken is uit grote benaawdheid, door den dwang van 't ſlaan.

§. 9. Voor 't ſlot van alles magh hier dienen 't gene een aanſienlijk Heer daar over aan my ſchreef / belangende de ſtraffe / 't vrowmenſch door 's Hofs vonnis opgelegd. Dat luid aldus.

Maar boven dat ik 'er ſelf maar om lagte, beelde ik my niet in dat de Heeren van den Hove veel eſtime of crediet voor ſulke vertellingen hadden. En dede my ſulx te meer geloven, door dien ik ſag dat 't Hof de bewuſte Tryn Hendrix, waar af laaſt de eere hadde van U E. te ſpreken, met een geeſſelinge hadden voortgeſtuurd. 't Welk die hoer door haar verſweringen, ende 't leed dat ſy aan den mans perſoon, al was 't ſonder toverye, aangedaan hadde, wel verdient hadde. Maar een Tovereſſe op die wyſe te bejegenen; ſoude te veel voor een regter gerelacheert zijn. Egter moet bekennen dat in de herſtellinge van den man, op dien tijd, ende de aparte kamer, ſonder middelen ende aanraken, iets is dat ik niet beſeffen kan: ten ſy men ſeggen wille, ſulx by gekomen te ſijn, om dat juiſt op dien tyd het medikament ſijn werkinge gedaan hadde. 't Welk gelijk my met de omſtandigheden ſchijnt te ſtryden; ſo wenſchte wel dat in 't nemen der informatien den beledigden gevraagt was, of hy op die tyd ook geen tegen middelen, van andere voorgeſchreven gebruikt hadde. Gelijk alſo (ſo my van een oog-getuige verhaalt is) ſeker Student tot Groningen, op gelijke manier ende met gelijk gevolg, door een hoer bejegent ſijnde, wel haaſt door hulp van den medicyn is gereſtitueert.

Nu heb ik my gequeten van die stukken op te geven / die ik op 't einde van het VI. Hoofdstuk had beloofd.

§. 10. Waar boven moet ik noch verhalen van iet dat my self hier t'Amsterdam nu onlangs voorgekomen is / en by 't voorgaande past. Een seker handwerksman / al in de 40. jaren oud / en nooit gehuwd / quam onlangs aan mijn huys / my van te voren onbekend: was eerbaar / zedig en bedachtsaam in sijn spreken / van godsdienst Lutersch / so hy seide. Hy quam my klagen / en met eene raad soeken / over grote ongelegentheid waar in hy seide dat hy was. Want werkende by sekeren baas / enige jaren lang / sonder by hem te wonen: so hadde hy gemerkt / dat die genegen was hem sijne dochter toe te vrygen / maar 22. jaren oud / en voor hem veel te jong. Sy hadde enen vryer van gelijke jaren / die noch aanhield; maar de vader / so het scheen / den wilde niet haar aan den selven uit te geven; om dat misschien de staat en dragt des jongmans meerder / maar de winsten minder moghten zijn. De dochter / seit hy / woont by haren vader niet / maar by hare moeye; hare moeder overleden zijnde / en de vader andermaal getrowd. Derhalven gaat hy dagelix met haar niet om. Doch eens in den voorleden somer hem te drinken geevende / wanneer hy seer besweet was; en dat hy maar een weinig nam: versochte sy hem / om doch wat hartelijker dronk te doen. Doch hy en wilde niet / voor vrese van sich wederom de koorts op 't lijf te drinken / gelijk hem eens gebeurd was / daar hy 15. maanden lang aan ging. Met eenen settede hy 't glas daar heen. Dit was in 't voor-huis. De vader doe van binnen komende / ging achter om hem henen tusschen beiden staan / de dochter iets inluisterende: mitsdien so waren beider ogen / vaders ende dochters / na dat glas gekeerd. Sy gingen daar op t'samen binnen; en de knecht alleen gelaten / sijnes weegs. Hy trok het sich niet aan / te weinig denkende dat dit glas bier op hem gemunt was; dat hem ook niet en misnaakte. Doch hy bevond sich t'sedert op de dochter gansch verliefd / so seer dat hy haar dikmaal sochte te sien; en selx hem tusschen tijde missende; also hy buiten werkende / t'huis van den baas ook dies te weiniger betrad / so nam hy haar voor ogen in de kerk.

§. 11. Maar 't bleef niet by dien eersten drank. Op den 17. December 's avonds / hebbende den baas op sijn versoek in iets geholpen binnen 't huis: so wilde die hem na gedane werk beschenken met versch Rotterdammer bier; daar hy te voren al eens af gesproken hadde / dat hy wilde inleggen / en dan hem daar de proef af geven. Hy doe niet dorstig / weigerde 't in 't eerst. De meester echter / als of 't dan ten minsten voor hem selven ware / ging in de kelder / so 't scheen / om te tappen. En als of hy voor het vat gedronken hadde: so quam hy met het bierglas in de hand / daar omtrent noch een mutsjen in was; hem dat aanbiedende om voort uit te drinken. Hy dede 't dan / om geen misnoegen aan den baas te geven: doch 't smaakte niet als ander Rotterdammer bier; maar malsoet / en walgelijk / in voegen dat hy nimmer bier van sulken smaak gedronken hadde. Hier op versochte de meester / dat hy met hem ginge / sijne huisvrouwe / die een goed stuk weegs van daar by vrienden

den was / na huis te halen: het welk hy uit beleefdheid niet en weigerde. In 't henen gaan begon hy seer ontsteld te worden door sijn gansche lichaam heen; en hadde dikmaals op de tong den baas te seggen / dat hem sijn bier so misselik gesmaakt hadde / ende nu niet wel bequam. Maar hy verbrak sich noch / en stond dien swaren toght stilswijgens door. Wanneer hy t'huiswaart keerde / so schoot het hem gelijk koud water langs den rugge na 't gedermte toe / met felle perssinge / die hem te wonder benaawde. So haast en quam hy t'sedert niet ontrent de dochter / of hy gevoelde bijsterder ontsteltenisse; so verre dat hy nu en dan wel 't haarwaart scheen te neigen / maar noch veel meer afkeerig wierd. Self komt de baas in 't werkhuis niet wat meer ontrent hem / of sijn lichaam word daar door ontroerd; niet sijn gemoed: so dat hy hard betuigt / dat geen inbeeldinge hem quelt. Des daags in 't werken zijnde / so gevoelt hy minst: maar 's nachts word hy by vlagen wonderlijk benaawt; de quale telkens van boven af na beneden schietende / met seer gevoelige trekkingen / waar op de natuur (anders buiten die toevallen krachteloos) gedrongen en gedreven word / meer dan de eerbaarheid veroorlost om te melden. Dit hadde dus tot in de laatste week van Junius geduurd: daar na ontrent ene gansche maand lang opgehouden; en t'sedert tot de laatste weke in Augustus / wijl ik dit nu schrijve / wederom als voren aangehouden.

§. 12. Hy seyde vorder / dat hy twee Doctoren na malkanderen de saak ontdekt / en hunnen raad gebruikt hadde. Dat sy 't vermoeden van betovering / dat by hem was / verworpen hadden; en hy by 't een en ander middel wel verlichtinge gevonden / maar geen verandering van 't quaad. Iets dat de mage seer versterkte / en den eetlust onderhield / was 't beste dat hy noch gebruikt hadde / en dat hem op de beenen hield; daar anders hem de lust tot eten door de quale merkelik verging / en met een de kraght. Het bidden / seide hy / hadde hem dikmaals in de heftigste benaawdheid seer verlicht. Nooit hadde hy so seer als nu bevonden / dat een yverig gebed so veel kon doen. Dat was dan tegen Satans kraghten / die hy dachte dat hem sulk geweld aan deden; om dat hy niet begrijpen konde / dat dit natuurlijk was. En dat is mogelik de reden / waarom hy ook den raad noch niet gevolgd is van besondere vrienden: die van oordeel waren / so hy seide / dat hy sich van hier moest geven / en elders verre van die menschen wonen; der welker tegenwoordigheid / hoe nader by / hoe meer hem ook ontstelde. Want sijn bedenken valt / so veel ik merken kan / daar tegen / dat de Duivel 't elders al so wel kan doen als hier: en ook / om dat hy 's nachts / van vader ende dochter af zijnde / allermeest gequeld is.

§. 13. Ik hebbe desen man tweemaal op 't naauwste ondervraagd: eerst doe hy van self by my quam; ende nu noch eens / dat ik hem opsocht / om te weten / hoe hy sich voortaan bevond. De beide Medecyns ook in 't besonder aangesproken; die niet van eenerley gevoelen waren. Want schoon sy beide daar in t'samen stemden / dat het inbeeldingen waren die hem quelden: verschilden echter in so verre / dat d'een anders niet als dat daar van geloofde; maar d'ander toestond / dat iets werkelijk hem in den drank gemengd kon

zijn/ en d'inbeelding of genegentheid hem tot die dochter/ als 't besonder of voornaamste voorwerp sijner gedachten/ bepaald hadde. Daar wil ik ook liefst heen: maar meerder opening van saken hebbende bekomen/ dan ik merke dat hy aan de twe Doctoren heeft gegeven: so schijnt my toe/ na alles wat ik hem gevraagd/ en daar op nu als voren/ eendraghtig en bestendig van hem tot beright bekomen hebbe; dat alles in der waarheid so geschied is/ als hier voor verhaald. En dat hy noch so blijft/ en is geen wonder: gemerkt het quaad al diep geworteld was/ eer hy om raad ging; en de raad der beide Medezyns alleenlik heeft gediend/ gelijk sy my verklaren/ om d'inbeeldende kraght te verlichten; doch sonder iets te doen/ dat enig wesentlijk gebrek verbeteren/ en so hem met der daad herstellen konde. Dat hy by wijlen heeft verlichtinge gevoeld na sijn gebed/ is kristelijk van hem geoordeeld; nadien wy weten/ dat God alles doet. En aangesien Gods hulpe en de werkinge van de Nature t'samen gaan/ waar door hy helpt: so kan dien yver des gebeds/ ontsteken door de bangigheid waarin hy was/ 't gemoed ook wederom verlicht; en door het selve het gevoelen van de smerte voor dien tijd verminderd hebben/ en noch dagelijx so doen.

§. 14. 't Gevoelen dat hem noch wat aanhangt/ dat de Duivel in hem werkt/ vind meesten heul aan d'ongeoefendheid van sijn verstand/ van 't algemeen vooroordeel ook besett: en 't moet een beter filosoof zijn dan een handwerxman/ wien dat sal te beduiden zijn/ hoe sulx natuurlijk wesen kan. Geen wonder/ aangesien dat de geleerden self een deel gereeder zijn/ in ongemeene saken sich op 's Duivels kraght/ dien sy geheel niet kennen/ te beroepen; dan daar uit oorsake te nemen/ de Nature/ daar sy ten minsten wel een deel van kennen/ hare vordere geheimen te ondersoeken. Wanneer de Leser acht geeft/ eerst op die gemeene lessen of aanmerkingen in 't II. hoofdstuk/ en daarna op dat besonder werk van 't rysken/ in 't XXIII. hoofdstuk verklaard: so sal 't voor hem niet vreemd zijn te geloven/ dat wel iet diergelijx hier plaats kan hebben. Te weten/ 't komt daar niet op aan/ dat hem iet ingegeven zy/ dat hem ontstelt; in voegen als hy dat volstandig seit: maar dat hy op de dochter/ door het gene sy hem gaf/ verliefd wierd; en daarna door 't gene hem de vader gaf/ door hare tegenwoordigheid/ en ook de sijne) dus ontroerd. Iets dat gemeenschap met het lichaam of de geesten van de dochter hadde/ gebraght in 't lichaam van dien man: moest/ matig maar gemengd en ook gedronken/ (gelijk dan 't eerste kan geweest zijn) die genegentheid; maar al te kraghtig toegemaakt (gelijk misschien daarna de vader dede/ als siende dat het eerste geen gevolg en hadde als hy beoogde) aan d'andere zijde overweegende/ hem dus ontstellen. De tegenwoordigheid des vaders/ als eens bloeds zijnde met de dochter/ ende mitsdien ook op d'inbeelding werkende/ door weersigheid/ kon dat ook voor een deel te wege brengen. Dat hy des nachts wel meest te lijden heeft: is lichtelik door dien hy 's daags/ door de beweeginge des bloeds ende der geesten onder 't swaar werk/ niet so veel noods heeft van die ongewone drift derselve/ uit voorseide oorsaak ontstaande/ ende nu in 't bloed en de geesten zijnde; dewelke

van

van elders niet beweegd / dus in hem selve wederom gaande worden. Dit alles maar by gissinge; vooronderstellende dat my de man opreghte biechte heeft gedaan: het welk in alle diergelijke saken ook word aangenomen / wanneermen sich op d'eigene vertellingen / der genen die het ondervonden hebben / beroepen wil.

XXXII. HOOFDSTUK.

Op al 't voorgaande is noch toe te geven een kind in Friesland, 't welk men seide dat betoverd was.

§. 1.

D'Exempelen tot hier toe ondersocht / en so ik meine klaar ontdekt / dat daar geen Duivels Tovery in steekt; zijn veel aanmerkeliker dan dat hier nu volgen sal: en echter niet so dienstig voor d'eenvoudige gemeente; die meest door sulke dingen in 't gemeen gevoelen onderhouden word. Nochtans en souden de twee laatste / die in 't naaste hoofdstuk staan / ook van geen meerder waerde zijn; 't en ware de Gereghten / so van 't Hof als van de Stad / door 't ondersoek daar op gedaan deselve waerdiger gemaakt; en ons / in dese besigheid met saken van dien aart / verplight hadden / om daar meer als anders op te letten. Het volgende is tusschen de ouders en de vrienden van het kind / daar dit kapittel nu af spreken sal / en my / door wisseling van brieven ondersocht; hoewel door mondelinge sprake met den vader en na-vrienden eerstmaal aangeleid. Ik noeme niemant / ook de plaats niet daar 't gebeurd is; om dat ik niet wete / of 't dengenen wien dit aangaat aangenaam magh zijn. Ben ook grotelix in twijfel / of d'oplossinge die ik hier geve hen voldoen sal: gemerkt den diepen indruk welken d'ouders toonden dat sy hadden van betoverdheid. En geen wonder: want indien geleerde mannen / so als Morus ende Glanvill / die de kraghten der Natuur doorkropen / en de sinnen door veelvowdige ondervindinge geoefend hebben; sich noch so seer genegen tonen om de ongerijmde dingen te geloven; en 't gene dat sy weten of niet waar / of menschelijk bedrogh te zijn / nochtans tot een bewijs van waarheid derven venten / gelijk in 't XXI. hoofdstuk §. 21. is getoond: wat schuld is dan te geven aan gemeen verstand / nadien sy ietwets op die wijse lichtst begrijpen / als 't gemeen vooroordeel / daar sy mede opgewiegd zijn / en noch dagelijx rondom van den gemeenen hoop besett / dat mede brengt?

§. 2. Ik stelle dan voor af 't verhaal / so als het door de moeder van het kind / op mijn begeeren / self is opgesteld: na dat my was geseid / dat die betoverdheid begonnen was / wanneer een seker wijf het kind een peer gegeven hadde; op datmen weten magh / dat dese tovery van sulken oorsprong is als die van Kampen X. §. 1. en van Bekkington; XXX. §. 12 13. Daar op heb ik een ondersoek gemaakt / door vragen / daar my van der Ouders wegen

gen op geantwoord is: en na dat antwoord mijne wedervragen; en laatstelijk mijn verder oordeel tot oplossinge / so verre als uit dat ondersoek te maken was. De Leser late sich doch niet verveelen / die geringe hasseling eens tot den einde aan te sien: ik meene dat het noch wel goed sal doen / op dagelijkschen voorval diergelijker dingen / die ons wel meest in de gemeene wandeling ontmoeten. Want somen alles telkens op die wijse ondersocht; ik meine dat sulk toverpraat wel haast verdwijnen soude. Dit onderscheid is echter tusschen dit en die betovering tot Kampen en tot Bekkington; dat die betoverden bedriegers waren; maar dit maar een onnosel kind / tot sulke valscheid onbequaam. Derhalven was dit slekte / en dat ander was bedrogh.

§. 3. De brief der Moeder luid aldus:

(1) Ten eersten is het begin geweest (2) in de maand van September 1688. als wanneer hy geheel siek wierd; doch moghte geweldigh eeten, so dat wy daar over moeijelijk waren: ende wierd daar by so mager, dat het bedroefd was om aan te sien; so dat het daar by noch verwies, en al degenen die het sagen seiden, dat het eenen bocchel kreeg. Daar by wierd het so bedroefd daar aan, dat het niet gaan konde: en als 't al gaan soude, so was het rond gebogen, en ging met sijne handen op sijne knien. So dat de luiden die hem sagen seiden, is dat uw kind? wat is'er dat bedroefd aan! wy waren seer verlegen; niet weetende wat wy doen souden: So dat wy (3) alle middelen by de hand namen, ende God baden om sijne vorige gesondheid. Doch het beliefde God noch niet: so dat hy van pyne noch al slimmer wierd. Aldus enen tyd wesende, wierden wy daar over van sommige lieden bepraat, dat wy ons best niet by het kind deden. Waar over wy verslagen waren, ende zyn na sommige toegegaan, die daar van geseid hadden: en hebben haar geseid, dat wy ons best al deden, en daar ook geen kosten aan spaarden. So seiden sy dan, dat wy moesten andere middelen by der hand nemen: want haar vertrouwen was, dat het quade menschen waren die het dat kind deden: also daar ook een was die seide, dat sy wel (4) gesien had, dat sodanige verbrand waren. So gaven sy ons dan raad, dat wy souden nemen drie roode geërfde bloedkralen, in roode stiksyde; en doen die 't kind om den hals. Maar die moesten als een klaverblad geknoopt zijn: en daar moesten drie knopen op zyn: ende moesten in den name Gods daar op zyn (gedaan.) So daar geen uit quamen, dat het dan ook so niet ware: maar was 't dat daar uit quamen, so was het so. Wy hebben hem die (5) van een ander om den hals doen laten: En sy zynder op gedaan des (6) Donderdags; en hebben gehangen tot den Dingsdagh 's morgens toe. Doe warense daar (7) alle drie uit: waarom wy verslagen waren. So hebben wy daar verscheidene by gehaald, die dat mede ondervonden hadden, die ook mede verbaasd waren; ende hebben ons geseid, dat uit de hare quamen wel twee; en daar was'er een, die seide, dat uit de hare quam een. So moesten wy al wederom raad soeken: hebben daarom sijn water eens (8) op een plaats gestuurd. Die heeft ons laten weten, dat het kind daar bedroefd aan was; maar met Gods hulpe soude

gene-

genesen worden: maar dat het (9) quade menschen deden; en ook (10) meer als twee; en het was ook alleen op dese plaats niet. So (11) hebben, wy goed gekregen, daar wy groote beterschap by vonden. Want God de Heere segende het so, dat het (12) binnen twee of drie weken ontrent genesen was: behalven dat hy des nachts noch niet konde rusten, (13) om den grooten hoest dien hy noch hadde. So hebben wy (14) sijn kussen, daar hy met sijn hoofd op lagh te slapen, geopend, en hebben daar uit gekregen (15) drie kranssen met allerhande geern; rood, wit, swart, ja bindgeern: so dat wy daar over ontsteld waren. Ja so mooj warense met allerhande veeren gemaakt; en hadden twee de grootte van een hand: en een so groot als het midden van een tafelbord: en de pylken waren allegaar na malkanderen toe; en de veeren waren so glad, dat daar sulk niet een veer in het kussen was die der na geleken. (16) Ontrent een week daar na hebben wy daar twee heele en ontrent drie halve uitgekregen: so dat God gaf, dat het doe voort beterde, (17) tot verwonderinge van alle menschen, die het kind so onnosel hadden gesien. Wat meer van de saak is, weten wy niet; so dat hy om St. Jakob beterde. 1689.

§. 4. **Nu volgen mijne vragen en aanmerkingen met het antwoord van der Ouders wegen, dus gesteld.**

(1) **Hoe oud is 't kind?**

Antw. By de ses jaren.

(2) **Wat was 't voor een wijf geweest, 't welk den kinde te voren enen peer gegeven hadde? (want dit was my in 't eerste geseid) en hoe lange was dat geleden wanneer het siek wierd?**

A. Om reden so salse niemant konnen noemen, wie het geweest is. Het is ontrent een week na de gegeven peeren geweest: daar van het kind en de vader gegeten heeft. **Waarom dan ook de Ouders niet betoverd?**

(3) Alle middelen. **Vr. Wat meesters en wat middelen zijn daar toe gebruikt?**

A De Doctoren en meesters in de stad. De middelen zijn dranken en pleisters en smeeringen geweest. **Goede middelen; maar die gansch geen kraght hebben tegen Toverp: alsoo de Duivel alle dranken en smeeringen krachteloos en kraghtig maakt, wanneer hy wil; so als men dat van hem geloost.**

(4) Gesien dat sodanige berbrand waren.) **Vr. Dat geloof ik seer wel. Maar had sy ook gesien, of 't bewijs daar af, dat sy 't quaad deden, waarom datse verbrand zijn?**

A. Daar waren dan enige gevangens, welke beschuldigd wierden van toverye; die dan door 't pynigen sulx beleden hebben. Doch zijn noch eerst op 't water geworpen, van een hoge brug; en dreven op 't water, als offe in geen water waren. En wanneerse daar uit quamen, warense droog. Dit heeftse met haar eigen ogen gesien. **Maar tot Bekkington warender 200 die 't sagen. Siet dat na XXX. §. 26, 27. enz.**

(5) Van een ander.) **Vr. Waarom van een ander? Of hadde die 't meer gedaan, datse wist hoe sulke knopen moesten gemaakt zijn? En hoe warense dan gemaakt? Als wevers of als schippers knopen? hebt gy daar niet op gelett?**

A. Het-

A. Het was haar van een ander gefeid, en ook had ſy 't anderen wel gedaan; ende ook haar eigen dochter. 't Was geen wevers knoop, (maar) gelijk men de meeste knopen maak'.

(6.) Donderdagh, Dingsdagh.) Zijt gy wel verſekerd/ datter in dien tijd niemant alleen by 't kind geweeſt is?

A. Sekerlijk ja: want het lagh te bedde. Die reden gaat niet door.

(7) Alle drie. Doet ook ſo eens met een ander kind/ dat geſond is; of doet noch eens het ſelfde met uw eigen/ nu 't wederom geneſen is. Te weten/ maakt de knopen even eens met deſelfde bloedkralen en ſtikſyden draad; en laatſe even lang hangen aan ſijnen hals. Doet het verſcheide malen/ en beſiet watter dan uit worden ſal. Doch doet het ſelf: ſo weet gy hoe 't gedaan is.

A. Het is van deſelfde Vrow, na dat het kind beter was geworden, noch eens gedaan, op deſelfde wijſe. Doch zijnſe daar in gebleven, en hebben wel drie weken gehangen. Niet deſelfde vrow; maar de moeder moeſt het gedaan hebben. Die vrow konde de knopen maken ſo als ſe ſelf wilde.

(8) Op een plaats. Wat plaats was dat? Bergum? na dat Baal-Ekron plaghmen al voor 50. jaren om ſulken raad te gaan. Siet 2. Kon. 1. en het gene voor gemeld is VI. §. 2.

A. Het was den Ouwer by de Jouwer: een man die veel ſulke menſchen geneeſt, en uit het water ſagh, dat het een kind was: ſagh ook wat hem ſcheelde, te weten dat de milt en de longe aan een wieſſen: (Dit ſeggen komt met de Doctoren over een) en dat hy 't door gegeven goed gekregen had; en ſeit, dat hy hem met Gods hulpe wel geneſen ſoude. Hy ſagh miſſchien wel dat de quale te geneſen was: waarom hy ook geen andere middelen gebruikte/ dan die natuurlijk waren. Te weten/ ſo als het berigt hier verder luid; het was door terpentijn-olie en doorgaande ſalve, waarmede hy geſmeerd wierd. De eene drank was half water en half brandewijn: daar in tweederleye ongedroogde wortelen gedaan wierden; waar van hy 's morgens, middaghs ende avonds een lepel vol gebruikte. De andere was bier met groene kruiden, die verſch geplukt waren, en tot de helft gekookt: daar ook een lepel vol van gebruikt, een uur na het voorgaande. Maar ik en ſie hier onder ganſch geen middelen/ om te verhoeden dat de Duivel/ ſo 't een werk van quade menſchen was/ de kraght derſelven niet verhinderde: 't welk hem ſo licht moeſt vallen als die van 's kinds geſonde lichaam te bederven.

(9) Quade menſchen. Vr. Waaruit ſagh hy dat het quade menſchen deden? Ook uit het water? Of was 't hem eerſt geſeid van de knopen/ en van de peeren? want ſulke menſchen weten alles uit te vragen; en dan hebbenſe goed ſeggen/ om 't volk te bereghten/ na dat ſy bemerken datſe meeſt genegen zijn.

A. Dit ſagh hy uit het water: de knopen waren doe noch in den ſijden draad. O lichtgelovige! De Duivel ſelf ſal uit het water ja niet ſien/ het gene daar niet in en is: maar die oude Klaas ſagh deſe knopen met de kralen in den ſijden draad; en daar in ſagh hy voort wat volk hy voor hadde/ en hoe hy hen berighten moeſte/ om hen voort te helpen.

(10) Meer

(10.) Meer als twee. Vr. Wel / waaruit magh die Oude dat geweten hebben? uit de drie knoopen wederom. En hebben dan wel anderen / by wien maar twee knoopen / of maar een uitgegaan zijn / ook sulk bescheid gekregen; dat d'eene van twee / en d'ander van eenen slechs zijn betoverd geweest? Daar dient gy na te vernemen; want daar veel aan gelegen is.

A. Hy moet het gesien hebben uit het water. Want heeft het kind nooit gesien, en doen hingen de drie kralen noch om 't halsjen. Maar s'anderen daags, wanneerse het goed ontvangen hadden, en na de eerste smeeringe, so waren de drie kralen buiten de knopen. De toverkunst was even groot of hy dat uit water of uit de koralen sagh. 't Is mogelijk geweest / gelijk de Doctor / die na Beverwijk verhalen / uit het water moeste seggen / hoe veel trappen hoog de man gevallen was. Wat salmen sulke menschen doen / die geen verstand gebruiken? Nu nademaal de kralen eerst ontknoopt geweest zijn 's daags daar na; so hebben sy den Toverdoctor al gevraagd / eer sy noch door 't los worden van de knopen wisten dat het toverye was. Een klaar bewijs / dat sy 't so wilden hebben / dat het moeste Toverye zijn. Sy hebben het geloofd / eer dat het hen gebleken was: indien het uit de kralen blijken moeste.

De vriend schrijft verder. Schrander voorval heeft dese Klaas de Oude gesegd: dat'er twee quade menschen waren, die sulx in een ander huis gedaan hadden. En na sijn seggen so waren ook twee kralen uit den sijden draad geraakt. De vrow heeft gesegd, welke de kralen om dit kinds hals gehangen heeft, datse nooit gesien heeft, datse alle drie uit de knopen zijn gekomen, niet tegenstaande dat wel meer dan 50. om den hals gehangen heeft; maar wel een of twee. Die oude Klaas al wederom / so als ik sie / helpt sulke luiden voort. De kralenknoopster (want het schijnt dat dit ook al een handwerk is) heeft het mogelik ditmaal niet al te wis genomen / dat alle drie de knopen los geraakten / 't welk sy seide haar in 50 maal niet eens gebeurd te zijn. Sy meende (schijnt wel /) eenen ofte twee derselven eenen draaj te meer gegeven / en daar door wel vast gemaakt te hebben; maar heeft hier in de handgreep eens gemist. Nu dat so is / so moet het tot vergrotinge van 't wonder strekken: als drie kralen uit de knopen; ongehoorde toverye!

Die oude heeft dit dan uit list geseid / of 't haperde / dat d'oorsprong of verbolg der quale met den tijd van 't ingegeven goed / gelijk de peeren / niet wel over een te brengen ware: so hadde 't meer dan een gedaan; d'een wat / en d'ander wat. Ook konde hy dus best verhoeden / dat op een persoon geen vast vermoeden hechten / daar uit beschuldiging ontstaan; de sake van den beschuldigen op hem verhaald worden; maar latende het werk onseker / so bleef hy seker buiten schoots.

(11.) Goed gekregen. Van wien kreeg gy dat goed? van dien man op de plaats daar gy van seit. En weet gy ook niet wat het was? hebt gy 't aan geen Doctor of Apteker laten sien? Of was 't geen Doctors of Aptekers goed? Dat sal des kinds vader / die (so ik niet beter wete) self een apteker is / wel konnen weten.

A. Dit is al geseid voor hem. Waar is dit dan geseid?

(12.) Binnen twee of drie weken. Vr. Was 't kind te voren niet al wat aan 't beteren?

A. Neen. So is de quale doe dan juist ἐν πείρει, dat is / op het hoogste geweest: of laat ik 't oordeel aan de Medecijns / wat kragt gemelde smeeringen en dranken hadden / om 's kinds quale te genesen. Sulk een als dese Klaas kan wel iets beters in dit stuk gehad hebben / dan den Doctoren / ofte meesters in 't gemeen bekend is. Ook had ik wel eens mogen vragen / of 't kind te voren met geen koorts beladen zy geweest: de welke ontrent desen tijd ophoudende / de werkinge der geneesmiddelen niet meer hinderde; so dat die oude klaas de goede ure kan getroffen hebben. Indien een meester dat geluk heeft / so heeft hy de eere; en d'andere den ondank / al is 't dat sy sich metter daad gequeten hebben na behoren.

(13.) Om den groten hoest. Vr. Bleef 'er na die twee of drie weken niet anders over als die hoest?

A. Neen. Dat is dan wel: maar geen bewijs van toverp.

(14.) Sijn kussen. Vr. Had hy gedurende sijne siekte altijd op dat kussen gelegen?

A. Ja. Laat ons dan horen.

(15.) Drie kranssen. Zijnder die drie kransjes so lang in geweest als sijn siekte duurde? Nu / dat en kont gy niet weten: want gy hebt 'er eer niet na gesien. Nochtans moest gy dat weten. Want so die kransjes in dat kussen gekomen zijn / na dat het kind siek geworden was; so is de siekte daar van niet ontstaan. Maar hebt gy wel meer kussens geopent / om te besien of daar ook geen sulke kransjes in te vinden waren? Dat moet geschieden. Ternt alle kussens los die gy hebt / laat anderen ook enigen van hunne eigene openen: en siet wat gy dan vinden sult.

A. Alle kussens zijn te gelijk met de twede maal van 's kinds kussen geopend: en niet bevonden dan in 't kinds kussen. Indien ik dit geloven moet / so zijn de kussens in dat huis meer vry dan andere / in welker vele sulke kransjes / als men die wil noemen / zijn te vinden; sonder dat degenen die op sulke kussens leggen / in het allerminst betoverd zijn. Ende is het menscheliker wijse so by toeval maar geweest / dat sulke kransjes in 's kinds kussen maar geweest zijn. En dat effen drie gelijk drie knopen. Want / na 't spreekwoord / seer gemeen by alleman / alle goe dingen zijn drie, so moest hier 't een en 't ander ook in drie bestaan. Maar dit waren drie quade dingen / van qua menschen daar gewrocht / of om quader menschen doen daar by te weten.

Vr. Voorts vraagd ik dus. Hebt gy die kransjes niet bewaard? Ik wenschte wel maar een daar af te sien; met sekerheid / dat het een van deselfden is daar gy van schrijft.

A. De kransjes zijn verbrand. Waarom verbrand? Want soudemen alsulke wonderlike dingen niet bewaren? Of heeft dat ook gevaar dat door de selve ook wel andere betoverd moghten worden? Is dan de toverende kraght niet in de peeren of in 't ingegeven goed geweest? of is die in de veeren eerst ge-

getrokken / en van de veeren in het kind? Dat is dan / uit het kind / het ingegeven goed, reeds in hebbende / in de veeren; en wederom dan uit de veeren in het kind. Dat loopt als ene rosmeulen in 't ronde. Maar is 't door tovering / dat dese veeren dus doornaaid zijn en gekranst / so is het quaad noch in de veeren: anders moesten daar de kransjes uitgaan / met dat dese kraght in 't kind getrokken was. En beterde doe 't kind / na dat de laatste kransjes uitgenomen waren; gelijk daar na gesegd werd: so en beterde 't niet van de smeeringen en dranken / die d'oude Klaas daar toe gegeven hadde / nochtans is daar te voren al geseid / dat God die so gesegend heeft / dat binnen twe / drie weken 't kind door 't gebruik van dese middelen genesen is.

§. 5. Nu volgt het verder antwoord op deselfde vrage: Waar op twee vrowspersonen in het huis verscheenen, eer datse noch verbrand waren, van wien men quade gedachten hadde, en d'eene tsedert nooit, en d'andere eenmaal in 't huis geweest is: daarse van te voren dikwijls verscheenen, doe het kind so elendig was.

Twee vrouwen; waarom quamender geen drie? also de oude na 't getal der knopen met de kralen hen verseekerd hadde / dat het meer als twee waren die het deden? En doch waar toe was 't datse daar doe quamen? Altoos niet om het kind te zegenen / en eerst / om sulx te moeten doen sich blaauw en bloedig te doen slaan: also dit kind door smeeringen en dranken is hersteld? Wat oorsaak hadden sy gegeven tot die quade gedachten / die men van hen hadde? Was 't meer dan slechs de naam? Wien haddense beledigd of betoverd / dat men wist / om ook in desen sulx van haar te denken / sonder liefde. Want die denkt geen quaad 1 Kor. 13: maar uit uw eigen boos en bygelovig herte komen voort quade nadenkingen, daar geen quaad en is. Matt. 12. Verscheenense te voren dikwijls, doe 't kind noch elendig was / en niet of eens wanneer het beter was; so dedense gelijk 't behoorde / en so als men doet. Betoningen van kristelijk of menschelijk medogen / dat vrienden en geburen dikmaals ons besoeken / in den tijd van swarigheid / 't welk niet behoeft wanneer die over is: sal dat u een bewijs verstrekken van so gruwelijken quaad? Blijft / kristenen / van sulke menschen af / wanneer het qualik gaat: sy souden meenen dat gy hen betoverd had. So voer een eerlijk Predikant in Friesland / my aleer in mijne jeugd bekend: wanneer hy na gewoonte in een huis quam / daar een pot te vuur was / na den raad van sulke menschen als dien ouden Klaas. Want onder 't koken soude daar de hex of toveraar dan moeten komen; en so daar aan te kennen zijn. De goede Predikant / die na gewoonte quam als vriend / van gantsch geen quaad bewust; wierd tegen de gewoonte van dat huis als vyand aangesien; en voorts ene andere pot daar door te vuur gebraght / daar ik den uitslagh niet van weet. So de eene 't kind niet sagh, so vraagdese altijd daar na (was dat niet kristelijk?) En de koopmanschap van de eene (was dat deselfde?) daarse om quam, die salse noch halen: om dat de moeder met het kleinste kind besig was, so seidese datse wel wederom soude komen. Heeft sy haar tsederd anders bedacht / of mogelik dese koopmanschap ook wel elders bekomen? Wat quaad heeft sy

het kind gedaan / sose niet eens wederquam? Is komen en niet kornen beide een bewijs van Toverp? Hoe sal ik dit verstaan?

§. 6. Ik vraagde noch al verder van de kransjes: indien ik de gelegentheid niet hebben magh om die te sien; so ben ik wel begeerig om te weeten; van wat aart van vogels dat de veeren zijn?

A. De veeren waren ontrent dus lang. ————————————
de kleur was half wit; het bovenste daar van was met swarte en schiete (dat is bruingrauwe) plekken, de grootte van een speldshoofd. Het was een pluimkussen, so datmen wel geloven soude dat het ganseveeren zijn geweest. Dubbeld ganseveeren / daar de gansen self met al so veel verstand van souden konnen redeneeren als de menschen; so men moet geloven / dat daar toverp in steekt. Die omstandige beschrijvinge der kransjes in den brief / vertoont deselve even konstiglik gewroght / als my hier in de stad van diergelijke wierd gesegd. Ik vraagde dies tijds mede / of s'er geen bewaard en hadden. Maar ook niet: dan misschien was by den huisheer noch wel een te vinden / want die had 'er af mee genomen: Ik ging 'er / en ik vond 'er een; maar moest my seer verwonderen / waar doch dat konstig maaksel in bestond; 't geleek meer na een klonter dan een krans. 't Is waar / dat het nu wat verlegen was: maar seide my die heer nochtans / dat het in 't eerste ook niet veel anders was geweest. Degenen die in veeren doen / getuigen dat dit seer gemeen is / en huishoudende vrouwen hebben daar van ondervindinge. Het is een aart van sulke veeren sich door een te vlechten; ook word wel in 't naaijen 't een of ander draad of naald / of speld daar in vergeten / dat sich te samen wind.

§. 7. (16.) Ontrent een week daar na. Vr. Die laatste twee heele en drie halve kransjes / waren die binnen eene week ontrent in dat kussen gekomen / of had gyse te voren over 't hoofd gesien? Warense ook van 't selfde slagh van veeren / en ook van sulk maaksel als de andere?

A. Neen. Alles was wel besien: so datse in dien tijd daar in gekomen zijn. De veeren waren gelijk de voorgaande. Maar het komt voornamelik *op* 't maaksel aan / daar hoor ik meer niet af. Gaf God doe (als de Brief seit) dat het beterde, wanneer die laatste kransjes uitgenomen waren; so moet de toverkraght daar in geweest zijn / en niet in de veeren of het ingegeven goed.

(17) Tot verwonderinge., Vr. Waren dan de menschen so verwonderd / om dat het kind van den hoest beterde in den tijd van acht dagen? Want gy segt daar te voren / dat voor 't eerste openen van 't slaapkussen / en 't uitneemen van de drie eerste kransjens / niet meer dan de hoest overgebleven was / die 't kind belette te slapen.

A. Sy verwonderden haar over de schielike verandering van 't kind, wegens sijn gang, gelijk van te voren gemeld is; gelijk ook de helderheid in 't bewegen. Niet wegens den hoest: die beterde na de tweede opening van 't kussen, om dat hy beter konde slapen. Waar uit dan te besluiten is dat ook de hoest / van toverye komen kan; also die beterden / wanneer het kussen van de toverkransjes

jes gansch ontledigd was. Derhalven maghmen denken / als den mensche 't eene of 't ander scheelt / al is 't geen ongewone vreemde siekte / daar geen doctors nochte meesters raad toe weten ; dat hy wel magh betoverd zijn. Wie weet hoe menigmaal wy dan niet wel betoverd zijn geweest / en wisten 't niet. Nu dan / wanneer ons namaals 't een of 't ander schelen magh / de kussens opgesneden / de toverkranssen uitgehaald ; en 't sal wel beteren : al is 't 8 dagen na den tijd / het komt daar evenwel van daan.

§. (18) Om St. Jakob. Vr. Was 't kind volkomelik genesen om St. Jakob ? of begon het doe te beteren ? En so de beterschap doe eerst begon ; hoe lang was 't noch eer hy volkomelik genesen was ? Of segt my doch / wat dagh / of wel ontrent hoe lang het voor of na St. Jakob was ? I. Dat gy de kralen met de knopen om 's kinds halsjen hingt ? II. Dat gy met het water gingt na die andere plaats. III. Dat gy d'eerste maal 't kussen open sneed. Hier aan is gelegen. IV. Als mede / hoe lange gy 't goed van die plaats gebruikt hebt ?

A. Voor St. Jakob was hy gesond ; had dan alleen enigen hoest behouden, daar hy nog, wanneer hy enige appelen gegeten heeft, wel gebrek van heeft ; doch anders niet. Ontrent 5 weken voor St. Jakob, na ons best onthoud, zijn de kralen om 't kinds halsje gehangen, en 14 dagen voor St. Jakob was hy genesen. De openinge van de kussens was de eerste maal ontrent 8 dagen voor St. Jakob, de twede ontrent op St. Jakob. Alles was voor St. Jakob bestuurd. Het goed heeft hy ontrent derde half week gebruikt : te weten de twee dranken ; maar de smeeringe die gebruikt hy noch, die van den bestevader toegemaakt word ; so datse maar eenmaal van Klaas den Ouden sijn goed gehad hebben. Nu maak ik rekening. Van September 1688. tot half Junius 1689 / wanneer 't vijf weken voor St. Jakob was / is 't kind siek geweest / eer men die tovermiddelen begonnen heeft in 't werk te stellen. Het eerste daar van was de proeve met drie rode kralen in den zijden draad geknoopt : welke aan 's kinds hals gehangen op den Donderdagh ; so ismen na den Ouwer gegaan Klaas den Ouden raad te vragen / des Maandaghs na gissinge ; alsoo de kralen Dingsdaghs uit de knopen zijn gegaan / en dat was daaghs daar aan na datse by hem geweest hadden ; op dien dagh namelik als sy 't goed van hem ontvangen / en d'eerste smeeringe gedaan hadden. Nu wistmen dan dat het toverye was / meindense : want de knopen waren alle drie / (dat van 50. maal / seide 't wijf niet eens gebeurt) los / en de kralen daar uit gegaan ; maar dat losgaan van die knopen was geen onttoveringe ; dan moeste 't kind betoverd zijn geweest / door 't omhangen van die kralen ; dat was de meeninge niet. Daar konde ook geen toverye in de kransjes wesen / diemen tweemaal in de kussens vond. Niet in de eerste ; want hy veertien dagen voor St. Jakob al genesen was / en dese opening der kussens was maar acht dagen voor St. Jakob. So zijn dan d'eerste kransjes in de kussens gebleven acht dagen na de geneesinge / sonder hinder aan het kind te doen. En wat hebbense te voren meer gedaan ? De laatste noch veel minder : want die zijnder noch niet in geweest wanneer 't kind al genesen was ; dat wistense seer

 wel /

wel / also sy (als te voren is verstaan) alles wel besien hadden: So datse in dien tijd (dat moet nu zijn in de tweede 8 dagen na de geneesinge) daar eerst ingekomen zijn. Is dit niet wel een schoon bewijs van Toverp?

§. 9. Daar hebt gy / Leser het Verhaal van 's kinds siekte door de moeder self gesteld; mijne Vragen daar op aan de Ouders door een van de vrienden voorgesteld / en derselver Antwoord op deselve / my in dien tijd toegesonden; met mijne aanmerkingen op ieder antwoord nu versch daar achter aangevoegd. Oordeelt nu van de gansche saken: hoe licht gelooft het volk de Toverye. De siekten van een kind duurt wat te lang / om geen betovertheid te zijn. De raad en baat niet veel; het kind blijft siek en quijnt. Wat scheelt het kind? gewis het moet betoverd zijn; en men bepraat de Ouders / dat sy hun best niet doen; om dat het praatsiek volk niet en verstaat dat milt en lever wel aan een kan groeijen, sonder toverye / dat sulx de quaal is / dat segt Klaas de Oude self / en dat seggen komt met de Doctoren overeen. Maar die en seiden niet / gelijk als Klaas / dat dit van quade menschen quam. God is het die gesond en krank maakt door wat middelen het hem belieft. Maar souden d'ouders hun best doen / so moestense / na deser menschen seggen andere middelen by de hand nemen: en dat waren dese schone middelen / van de kralen om den hals / en de kransjes uit de kussens / en by Klaas den Ouden raad te halen; van welken ik noch tot besluit een weinig seggen moet.

§. 10. De werkinge van sijne smeeringen en dranken heeft bewesen / dat de middelen natuurlik ende goed geweest zijn. Doch dat hy dese lieden wijs maakte dat het kind betoverd was: daar in betoonde hy wie dat hy was; te weten sulk een Magus ofte Toveraar als ik bewesen hebbe dat het misbruik van de konst heeft voortgebragt III. b. XXII. §. 16. Dit doen die menschen om maar neeringe te maken: also sy weten / dat het meeste volk met desen waan van toverp is ingenomen / en dat geschikte Medezijns en Meesters met alsulke beuselingen niet te doen en hebben. Dies krijgen sy dan volk van alle kanten in hun kraam; en mitsdien dat sy doorgaans vreemd zijn / so is 't al gerede betalinge / so van raad als medezijnen / die sy hen voor enen kleinen penning geven / en voor noch veel kleinder konnen tuigen. Siet eens hoe dese Klaas de Oude selfs de watersucht tot toverp kan maken uit enen brief / my door den oud-oom van het kind gesonden / en aan hem geschreven van den Predikant / die sijne streken had ontdekt.

Op den uwen...... dient, dat ik verscheidenmaal de huisvrow van Wigle Nannes in haar watersuchtige siekte heb besocht; en mijn plight nevens haar heb gedaan, en nooit vernomen, dat sy bevangen soude geweest hebben met die quale; waaraf UE. schrijft (te weten Toverye / so als uit het vervolg nu blijken sal) als eens doen ik by haar vonde dien vermaarden Duyvel en Toverbander &c. Maar doen ik bedreiginge aan hem deede, om sijn seggen aan de polityke macht te openbaren, doen is noyt in 't licht gekomen; dat hy (so my Wigle Nannes seyde) gesegt hadde, dat ook dien nacht van haar zoude gelost worden (te weten / spelden / naalden / lepelstelen / hair / vlas / en sulk tuig meer / gelijkmen denken magh: want dat is doch 't gemeen kenteken

van

van betoverdheid) dit is my wel bewust, en anders is'er geen tovery ontrent haar gepleegd: hoewel daar groot gerught af was gemaakt. Siet dan/ so licht is dese toverp te helpen/ of ook voor te komen/ met een woord. Och dat God doch eens gave dat de menschen wijser wierden!

XXXIII. HOOFDSTUK.

Uit al 't voorseide blijkt dan eindelik, dat sulke Spokerije, Wichlerije, Toverije, alsmen voorgeeft, in de weereld niet en is.

§. 1.

Indien ik echter al d'exempelen by een had moeten halen/ niet die der zijn/ maar die mp maar alleen door handen zijn; daar soude eind noch maat af wesen; so menigvuldig zijnse en by ieder een gereed. Maar hebbende de keur genomen van sodanige die meest bekend zijn of beroemd; alsmede die naby/ onlangs geleden/ en so alderbest ook te bevragen zijn: so dunkt mp dat het ook behoort genoegh te wesen/ om onpartijdigen en waarheidlievenden te overtuigen. Te weten/ datter gansch geen ondervindinge en zp van sulke Toverije of wat naam het hebben magh/ die door de hulpe en werkinge des Duivels/ of ook uit kraght van een verbond met hem/ geschied: nocht ook van enige de minste werkinge der bose Geesten op den mensche/ of iet daar van hy kennis heeft. Niet een van alle voorverhandelde exempelen/ daar 't niet aan d'eene of andere voorname omstandigheid ontbreekt/ die nodig was te weten/ somen iet daar van besluiten soude; niet een of 't hapert aan de sekerheid/ en goed bewijs; niet een of daar is reden van vermoeden dat het door bedrogh bestoken was. Seer veel is maar by inbeeldinge geschied/ of door vooroordeel breeder uitgemeten dan het was. En buiten dit is 't al natuurlik wat'er is/ maar ongemeen/ en d'oorsaak by de meeste niet bekend. Geen Toverp derhalven dan/ maar in de meeninge der menschen; geen Spook/ geen Waarseggin̄ge noch geen Besetenheid die van den Duivel zp.

§. 2. Dit seggende bepaal ik mijn verklaren/ tot uitsluitinge des Duivels; sonder alle Toverp/ indien men die so noemen wil/ daarom te looghenen. Want overmits al 't gene dat verhaald is/ niet geheel verdicht/ of by inbeeldinge so opgenomen; maar een groot deel daar van in waarheid is gebeurd: so moetmen seggen/ leert ons d'ondervindinge/ datter waarlik Toverpe zp; en dat meer menschen zijn betoverd dan men meent. Also te weten/ datse of door listigheid der menschen zijn bedrogen/ of door boosheid heimelik beledigd/ of beidegaar. Die van Mascon/ van Tedworth/ van St. Annebergh/ van Kampen en van Bekkington/ die waren sekerlik betoverd/ dat is/ jammerlik bedrogen. By de twee laatsten waren sp de Toveraars en Toveressen die men meinde dat betoverd waren. Na d'anderen is niet vermo-

nomen als 't behoorde; om dat men meinde (of hy seide 't self) dat het de Duivel was. De Papen en de Nonnen tot Lodun bestelden self de Tovery/ waarom Grandier onschuldig is verbrand. En elders zijn de Toverreghters self de Toveraars geweest. De Duivels/ die sich lieten sien of horen/ waren in der menschen herssenen/ of buiten dees vleesch en been. Die ringduivel Zacharias was een grote Toveraar/ die so veel menschen heeft de kap gevuld/ so langen tijd. En als het op de daad komt/ so was die Trijn tot Harlingen in 't XXXI. een Toveres; ook kan de handwerxman op 't einde daar gemeld in desen sin betoverd zijn geweest. En d'Abbekerker poppemaakster was maar een arme Toveres voor niet met al.

§. 3. Maar die sich aan 't gemeen gevoelen houden/ behelpen sich met desen uitvlught/ dat sy niet ontkennen/ vele dingen diemen aan den Duivel toeschrijft na den eigenen/ hoewel verborgene loop der Nature/ of door bedrogh van menschen te geschieden; maar dat daar uit niet volght/ datse altemaal sodanig zijn. Want by aldienmen toegeeft/ meenen sy (om ook toegeevende te schijnen) datter maar van 100. diemen houd voor tovery/ de 99. sodanig niet en zijn: so volgt niet/ dat het daarom wel de honderdste niet wesen kan. Maar ik wil my niet min toegeeven te geloven dan sy self: en daarom seggen dat so een van honderd stuksch/ diemen Toverije noemt/ bewesen word geen tovery te zijn; men sal betonen moeten/ waarom de 99. het wesen moeten/ daar niet een onder is/ dat met minder moeite kan natuurlik worden opgelost/ dan dat van honderd een? Ben ik op een na 't einde van honderd; so kom ik lichtelik geheel daar door; of my moest wonder veel daar in den weg staan. Nu laat my dese luiden een van 100 tonen: 't welk so geheelik boven de gewone kraghten der Natuur zy/ dat het niet anders dan van sulken Geest kan zijn.

§. 4. En als dat al bewesen wierde/ so zijnder soo wel Engelen als Duivels die iets konnen doen; en die meer konnen doen; die niet gevallen; en daar door in kraght verminderd zijn; die niet gevangen/ dat is ingeteugeld/ zijn; die wel wat weten door Gods openbaringe/ dat *nooit* den Duivel word bekend gemaakt; die veel verrighten door verleende kragt van God/ tot dit of dat besonder werk/ dat andersins hun werk niet is/ 't welk aan den Duivel nooit geschied. Sulx alles is hier voor/ daar 't diende/ duidelik genoegh getoond. En dan ook/ so 't al werk van Geesten is/ wanneer ons iet gebeurd of voren komt/ dat de Natuur door eigene beweeginge niet geven kan: moet het de Duivel zijn/ die ons den oorspronk der wateren/ tot groten nutte van het menschelijk geslaght; die ons de quaaddoenders op 't spoor daar op soeken/ tot steun van 't Reght/ daar God als Reghter over sitt? gelijk van sulken wonderlijk geheim in 't XXIII. hoofdstuk is geseid? Of soude dat niet beter passen voor de heilige Engelen/ die self Gods woord doen en den mensch tot hulp en hoede zijn? Of seggen wy niet liever/ dat den Schepper al 't lichamelijk den mensche self in de Natuur te nutte maakt; de kragt en beweeginge aan haar gegeven hebbende/ waar door sy in haar self/ en sonder hulp van geesten wel te vinden zy.

§. 5. Daar is geen sinneloser slagh van redeneeringe/ dan datmen ongewoone werkingen aan onbekende oorsaken; en voorts aan dese sulke eigenschappen toeschrijft / alsmen wil: goed te maken/ dat deselve de bequaamheid en 't vermogen hebben/ om alsulke dingen uit te werken. Waarom niet liever/ ja alleen maar dieper in de kennis der Natuur getreden / om lichamelijke dingen met lichamelike tsaam te voegen? Want by aldien my daar in iets ontmoet/ dat buiten vorige onderbinding is/ en echter van gelijken aart: wat reden heb ik om daar ander oorsaak af te denken dan ik aan al het ander ondervonden hebbe? Neemt eens/ ik sie een niew en nett fatsoen van schoenen/ diergelijk ik nooit in enige schoenmakers winkel/ noch aan iemants voeten/ sagh: magh ik daar uit besluiten/ dat geen schoemakers knecht noch baas/ maar wel een bakker of een molenaar die heeft gemaakt? Nochtans is dat so vreemd niet/ soo een molenaar of bakker een paar schoenen maakt/ die daar toe handen ende voeten heeft gelijk de ander; als dat een Geest lichamelik/ of ('t gene even veel verschilt) een lichaam geestlike dingen doet. 't Is maar dat ik in alle winkels noch niet ben geweest/ of dat ook wel een oud fatsoen vernieuwd magh zijn/ dat ouden lieden niet so vreemd en dunkt als my. So heb ik mede de Natuur so niet doorkropen; dat ik wete wat sy meer kan doen; noch alle boeken so doorleesen/ of soude mogelik noch wel wat vinden/ dat by ouds al voor natuurlijk is bekend geweest/ en nu voor toverye gehouden werd.

§. 6. Doch nu is 't dat ik noch maar spreke van dat gene dat na waarheid so gebeurt; hoe veel te groter ydelheid sal 't zijn/ indien ik d'oorsaak van het gene niet en is ook buiten de Nature soeken wil. Want so 't gewroghte nooit geweest is/ so en is 'er ook geen oorsaak van. Nu hebben wy in alle voorverhandelde exempelen gesien/ dat al de meeste dingen door bedrogh geschied/ of door gebrek van kennis/ of by misverstand/ of door inbeeldinge zijn aangesien voor 't gene datse niet en zijn. Wat slagh van wijsheid of 't dan wesen magh/ sijn hoofd te breken met oneindig vragen / wat de Duivel weet of niet en weet/ en wat hy kan of niet en kan? Noch verder gaat de inbeeldelijke godgeleerdheid/ so wanneer men met die vragen ergens in te kort komt/ by een voorval dat in oude exempelen geen weerga vind; gelijk als dat van 't wijf tot Abbekerk: men neemt het aanstonds op den Duivel/ en men soekt de boeken der Theologanten en der Filosofen door; of so het daar niet in staat/ men bedenkt van self wat/ om den Duivel dat noch toe te schrijven; immers dat hy 't sonde konnen doen. En siende dan/ hoe dat men werk heeft/ om sulx met de wetten van de godlike Voorsienigheid/ tot so verre als ons die bekend zijn/ goed te maken: so bedenktmen dit of dat/ of men behelpt sich met den eenen of den anderen schrijver/ die 't so heeft bedocht/ of men buigt 'er d'een of andere Schriftuurplaats na; al om aan 't werk den schijn te geven van Gods toelatinge/ of geheime oordeelen/ dus of so.

§. 7. Hoe ware 't anders mogelijk/ dat sulke vragen ooit ter bane souden zijn gebraght geweest/ als onse Voetius Pan. 1. disp. pag. 944–971. beschrijft?

Ik sal dan hier maar sommige ter neder stellen / waar aan men dan de anderen wel proeven magh.

Of de Duivel in de gedaante van gelovige en heilige menschen, het zy leevenden of doden, wel verschijnen kan? pag. 944.

Of hy wel bergen tot dalen, en eilanden tot vast land; en so wederom by ommekeer maken kan? pag. 945.

Of hy niet en kan verschijnen in de gedaante van een lam of duive, of ook eens menschen, sonder kennelijk gebrek of mismaaktheid? pag. 946.

Of ook de Duivel onmiddelik op de verstandsame geheugenisse werken kan? &c. pag. 965.

Of sijne werkinge sich ook uitstrekt tot den innerliken sin (*ad mentem*) niet alleen der wakenden maar ook der slapenden? pag. 965. 966.

Of 'er geen quade gedachten zijn, sonder naaste en tegenwoordige ingeevinge des Duivels? pag. 966.

Of hy op iets dat van hem afstaat werken kan, door enige kraght die van hem uitgaat? en diergelijke vragen meer die daar aan vast zijn / en daar volgen. pag. 967.

Of hy de hoofdstoffen meer kan doen vloeyen of te samen stremmen, harder of weeker maken?

Of hy de hoofdstoffen weesentlik kan doen voortkomen, of te niete gaan, als te weten, lucht tot water maken, en so wederom? pag. 968.

Of hy waarlik eten kan, of dat sulx maar door beguicheling geschied? pag. 970.

§. 8. Noch eene vrage van een groot getal die daar noch volgen; dan scheid ik 'er af. Hy vraagt / hoe dat de Duivel met een aangenomen lichaam tot beslotene plaatsen inkomen kan? pag. 971. Op d'anderen dacht my der moeite niet wel waerdig sijn antwoord (als te lang) daar by te stellen: maar hier moet ik het doen. Is 't om dat somtijds die lichamen so subtijl zijn, datse lichtelik soo als de lucht door reten ende luchtgaatjes (*per poros*) doordringen? Of dat hy in der stond de lichamen in de kamer uit de lucht, of andere stoffe die daar dan magh wesen, toestelt? Of eindelik, indiense grover ende vaster zijn, de deuren ende vensters ongemerkt op en toe doet; of een deel of steenen of latten van den muur of houten schutsel weghneemt, en dan weder toeset? Wat dunkt u / Leser / van sulk antwoord / dat in drie / vier vragen meer bestaat; en sou de swarigheid / in plaats van wegh te nemen / noch vergroot? En om te seggen so als 't is / hy vraagt noch niet genoegh. Want ik dan vragen moet / hoe 't lichaam word gesien / wanneer 't verschijnt; indien het is noch sijnder dan de lucht / die door de fijnte niet en is te sien? Ten anderen; wie groter kraght en wijsheid heeft betoond; God / als hy Adams lichaam maakte uit sichtbare en handtastelike stoffe / of sijn vervloekte schepsel / so het ooit uit allerhande stoffe die het vind / een sichtbaar lichaam heeft gemaakt? En eindelik siet my eens dese helsche Bouwkunst aan / die sonder tusschen tijd / en sonder dat het iemant siet of hoort / de deuren / vensters / pannen / latten / steenen uit en in kan neemen / maken / breken / als 't hem lust.

§. 9.

§. 9. So verre raaktmen henen / alsmen boven de Natuur / en buiten de Schrifture gaat. Want waar leert ons de Reden iet van dese dingen ? of wat Schrifture schrijft een Duivel sulk werken toe ? Wat doet den mensche dan geloven 't gene daar van word geseid ? 't Vooroordeel / dikmaals aangewesen / maakt hem so lichtgelovig ; en word die lichtgelovigheid door bygelovigheid versterkt. Deselve word veroorsaakt door dat roepen 't gene men gedurig hoort / dien trant van preken en van schryven / daar de Duivel onophoudelik in voor houd / als gedurig over al in 't werk ; de onkunde en onervarentheid in de verborgentheden der Nature / niewsgierigheid om veel geleerdheid te betonen / meer in onbekende dan bekende saken. Doch boven al so word de mensch gedrongen / om so haast hy iet in de Natuur ontmoet daar sijn verstand voor staan blijft ; aanstonds dat te werpen op den Duivel. Dat magh hy veilig doen / en buiten nood van daarom eenigsins voor sot of bott / voor boos of goddeloos geacht te zijn. Maar trekt hy dat in twijfel / en noch meer / ontkent hy dat de Duivel dat vermagh : hy is terstond een Atheist ; om dat hy enen Godt te minder stelt / en sich aan eenen houd / die alle dingen geschapen heeft / noch dagelijx regeert en onderhoud. Wat reden heeft 'et anders / dat die menschen die exempelen van Spokerye / Toverye en Besetenheid inbrengen / tot weerlegginge der Atheisten ? of datter gansch geen God moet zijn / so niet de Duivel alles op de menschen werkt ? Kan God niet werken / of hy moet het door den Duivel doen ? So ja ; waarom en werkt hy door geen Engelen / so 't niet natuurlijk wesen kan ; of anders door de kraghten der Nature / die self de mensch in 't duysendste noch niet verstaat ?

§. 10. Hier zijnder dan / die daar sy de Natuur te klaarlik sien / om hare werkingen in ongemeene dingen niet volmondig te bekennen : nochtans den Duivel daar noch onder mengen / of met de Nature parten willen ; op dat hy immers werk magh hebben / en wy stoffe om van hem te spreken. De Duivel moghte anders met der tijd vergeten worden ; maar wat nood ? Sy hebben in dat stuk geen ongelijk / also hy minst gedacht word of genoemd / daar meeste kennis van de werken der Naturen is. Dat blijkt aan al 't voorgaande / daar alsulke werken ondersocht en overwogen zijn ; als onder anderen II. III. V. VI. VII. XI. §. 10. XIII. §. 7, 12, 15-19. XIV. §. 5, 8, 9, 10, 13. XV. §. 9, 11, 12, 13, 14. en diergelijke meer. Dies had ik wel te wenschen / dat so doende maar de Duivel metter tijd geheel vergeten wierde ; gelijk de Toveryen so veel weiniger op 't woord zijn / als de menschen meer verlicht zijn in de kennis der Nature en Schrifture / suiver ingesien en nagespeurd.

§. 11. Nadien dan dat ik de voornaamste exempelen in dit boek hebbe voortgebraght / die my ooit voorgekomen zijn ; so oude so niewe / maar meest niewe ; van verren en na by ; maar meest naby ; op dat wy reght elkander onder ogen souden sien / en ik betonen moghte / dat ik voet by stek wil setten : wat salder meer te doen zijn / om van sulke Duivels werken als door ondervindinge bewijs te doen ? Dus doe ik tweederleyen eisch op desen grond. Men tone

my / dat mijne oplossinge niet goed is die ik geve / of brenge voor den dagh voornamer proeven / dan degene die ik hier heb ondersocht. So sy het eerste doen / so hebben sy te horen / wat ik meer te seggen hebbe: het ander en verwacht ik niet; alsoo de stukken die ik in dit boek verhandeld hebbe / van henself als de voornaamste opgegeven en ook van sommigen geheele boeken in 't besonder uitgegeven zijn. Dat van Mascon / van Tedworth / Anneberg / en Köge komen met dat kleed van godsgeleerder oordeel en toestemminge ten toon. De reghtelike handelingen / vonnissen / en eigene bekentenissen / voor Gereghten en voorname Hoven / self der Koningen heb ik geopend / en getoond / dat daar niets van den Duivel is. Wat salder meer te doen zijn / so by desen niets meer is te doen?

XXXIV. HOOFDSTUK.

Derhalven staat het aan de genen die 't bestier van Kerken, Scholen en Gereghten hebben, dat blind gevoelen en onkristelijk gebruik te wederstaan.

§. 1.

HEt is dan wel te sien / dat wyp veel werx te doen is / daar so veel noch over hoop leid / om de Protestantsche Kristenheid voorts op te schonen / en na 't suiver opstel van Gods woord en d'eerste gronden der hervormde kerkbelijdenissen te beschaven. Ik sal de reden seggen / waarom dit wel behoort gedaan te zijn; en wie hier 't meeste toe verplight zijn / en het meeste vermogen hebben. Om het te doen behoorde maar alleen genoegh te zijn / dat wy dat Duivels werk / of liever het gelove daar van / niet van noden hebben; want hoe past ons iets te geloven / en dan noch so sterk te drijven / daar 't Gelove van de saligheid geen nut van trekt; noch de Godsaligheid de minste rekening by vind? Maar 't sal noch sterker binden / so wy sien dat ons Gelove en Godsaligheid daar beide last by lijden / en deselve grotelijks te kort geschied. Hier toe sal my de Reden nu niet dienen / als voor desen II. b. XXXV. XXXVI. en III. b. XX. XXI. maar d'Ervarentheid van ouds en noch op heden / van verre en van naby.

§. 2. Dat wy 't gevoelen van de Tovery met den aanklever seer wel missen konnen / blijkt klaarlik uit onse eigene ondervindinge; also sy nergens meer gevonden word / dan daar men die gelooft te zijn. Gelooftse dan niet meer / en sy en salder niet meer zijn. In 't Pausdom heeftmen dagelijx beswerringen te doen / hier nimmermeer. So veel besetenen zijn daar van meer dan hier. Want siet / sy zijn daar nodig om den geesteliken stoffe tot mirakelen te geven / en om te tonen / welke kraght hun okus bokus op den Duivel heeft. Daar rookt hun schoorsteen van. By ons en kend men niet ligt iemand voor betoverd / indien daar geen handlijksters / of waarseggsters / noch so genaamde Duiveljagers zijn / gelijk als Klaas de Oude / en

sulk-

sulk volk. Al die daar komen/ zijn betoverd/ so als hier ook by den Jode in de moddermeulensteeg/ en seker krengel besje/ wel bekend op Kattenburg. Maar komen dese luiden by Doctoren/ die en weten van geen toverye/ dat wierd Harmen Everts wel gewaar/ van welken nevens d'anderen dat uit d'omstandigheden wel gebleken is. VI. §. 3/4/11.

§. 3. Dus sietmen mede dat by ons/ daar by geen Reghters meer word ondersoek gedaan op Toverye; ook niemant lichtelik van Toverye beschuldigd werd. Men siet hier nooit of peerd/ of koe of kalf/ of schaap op stal/ of in de weide/ dat van enen weerwolf dood gebeten zy. So't gras of koren niet wel voortslaat/ dat en wijtmen nooit den toveraors. Nooit hoortmen hier te lande meer van schip op Zee door Toverye vergaan/ of huis of schuur door kollen in den brand gestoken/ of diergelijk. Maar elders daar het hexenbranden plaats heeft/ sal geen ongeluk gebeurd zijn/ of men wijt het aan de Toverye. Ook sietmen/ dat alwaar de hexenbranderye op stapel is/ nooit ook gebrek van stof is om te branden: dat d'eene de andere verklikt/ dat is/ uit haat of nijd/ of om des voordeels wille/ onschuldig aanklaagt: maar dat sulx een einde neemt/ wanneer dat vuur niet meer en brand/ de vierschaar ophoud/ en de Reghters wijser worden; gelijk dat ook voor 20 jaar in Sweden is gesien.

§. 4. Men siet dan klaarlik/ dat daar gantsch geen Toverye soude zijn/ indienmen niet geloofde dats'er is. Derhalven is't geen Atheisterye die te looghenen: also't van God niet afgaat datmen van den Duivel iet ontkent. So't Atheisten zijn die sulke Duivels dingen niet geloven/ so zijn't de Heidenen/ en naast hen de Papisten minst: meest daar en tegen die ten suiversten gereformeerd zijn/ en minst weten van de Toverye. Indien het ons Geloof en Godsdienst hindert/ somen geene Spokerye gelooft; en is't geloven van de Spokerye godvrugtigheid: waarom dan langer hier gedraald? en keeren wy niet metten eersten wederom na't Pausdom toe? Daar spookt'et dagelijx uit Hell en Vagevuur; ja selfs verschijnen daar de Zielen uit den Hemel wel/ van Jesus/ en Maria/ van d'Apostelen en Martelaren. Als't hier eens spookt/ so moet het altemaal de Duivel doen. Gelijk in't I. boek XV. XVI. getoond is/ dat in sulke tijden en by sulke Leeraars meest van toverye/ besetenheid/ verschijninge en besweeringe van Geesten gesproken is/ daar meest van't heidensch bygelove plaats behouden hadde: so sietmen heden/ dat daar meest van't Pausdom over is/ daar spreekt men meest van Toverye.

§. 5. So kan men dan de waarheid van het Kristelijk Gelove voorstaan/ en nochtans so veel te verder afzijn van't geloof der Toverye: so kanmen God en Christus nader kennen/ als men minder van den Duivel meint te weten/ behalven't gene dat 'er ons de Schrift afleert. Dat maar te weten/ is genoegh te weten/ en alles wat daar buiten is maar sotternye. Het seggen self voorname Godgeleerden/ dat wy den ganschen Duivel souden konnen missen/ en niettmin volkomelik ter saligheid wel onderwesen zijn; indien de Schrift ons niet en leerde datter so een Duivel met sijn Engelen zy. Het is my on-

der 't schrijven deser boeken tot verscheidemalen voorgekomen / van degene die met kraght en yver tegen mijn gevoelen waren / en bestond daar in wel meest het einde hunder tegenspraak.

§. 6. Indien dit nu word toegestaan / wat blijfter over voor dat dagelijx geroep van 't werk des Duivels / dat sich over al moet laten sien? Bestaat het Kristelijk Gelove sonder dese Toverye? bestaat het sonder spokerye? bestaat het sonder waarsegginge? bestaat het sonder die Besetenheid? wat heeft de Duivel dan noch meer so drok in onse boeken / predikatien / en openbare kerk-gebeden ook te doen? Indien wy hem in 't eene missen konnen / waarom ook in het ander niet? Leestmen so veel in boeken wel / of hoortmen in de Predikatien van 't gene hy door hexen en toveraars verrigt / als wel van 't gene hy dagelijx onmiddelbaar op allerhander menschen herten werkt? Waarom het klein verworpen / en het groot nu noch voorgestaan? so 't eerste maar een doling is / het ander is het dies te meer. Wat seg ik dan? Dat onse Leeraars al so wijs zijn / dat sy niet geloven / by aldien men seit / dat ergens enig huis verbrand / of schip gesonken of gestrand / of mensch of beest geplaagd / is door de kraght des Duivels / en 't bewind der toveraars: en echter self staan preken / schrijven / disputeeren / van geheele landen die verwoest / van bergen en eilanden die versett zijn / door de kraght des selven Duivels; en geheele volkeren door hem zijn aangevoerd / om oorlogs vlammen aan te buren? Ik hoorde noojt / en las niet veel van toverscholen / die de Duivel aanhoud / om sijn volk tot toverye te queken; maar dagelijx byna niet anders wat my voorkomt / van de gansche weereld door hem opgevuld met dolingen en ketteryen / so menig als 'er ooit of ooit ontstond.

§. 7. Hoe klaar is dan niet wel te sien / dat al dit baren van den Duivel niet en is dan ydel roepen / dat geen nut en doet. Want hoe? sal daarom iemant niet geloven / dat dolingen zijn dolingen / en ketteryen ketteryen; indien hy niet gelooft dat die de Duivel heeft verwekt? En sal de landman of de hovenier geen kruid voor onkruid kennen / of hy moet eerst weten wie dat in den akker heeft gesaaid? De dienaars kenden 't al van self in 't Euangelium / en vraagden hoe den heer / van waar dit onkruid? Matt. 13: 27. En om te weten dat het oorlog is / en dat den oorlog quaad is / en dat verwoestinge van land en luiden / die God daar doet wonen / ene grouwelike sonde is voor God: sal ik dat niet begrijpen konnen / somen my niet wijs maakt dat de Duivel daar af oorsaak is.

§. 8. Of sal ik ook d'historien niet meer geloven in al 't gene sy van ketterye en dolingen / van krijg en onrust in voorgaande tijden schrijven / van voor so verre sy my niet betonen / hoe de Duivel alles heeft verwekt? So moeten heidensche / so grieksche als latijnsche schrijvers van ten eersten voort / die van den Duivel niet met al gewagen / om dat sy van hem niet en wisten; en evenwel verklaren dat de saken zijn geschied. Alleenlik de Poeten sullen wy wat meer geloven mogen / om dat die verdichten 't gene sommige by ons gelovig maar te zijn. De Paapsche grollen en Romans van Amedis van Gaule / van den Ridder Malegijs / van Valentijn en Ourson / van Fortunatus en

sulk

sulk slagh van quakken meer/ die op het breedste van den Duivel schrijven: uit desen sal dan ook de meeste stoffe zijn te halen / om nu de menschen van de waarheid te verseekeren/ en van de boosheid af te keeren. Maar wil dit eindelik noch heen?

§. 9. Hier uit is dan wel klaarlik te besgeuren / dat de Duivel meer niet op den predikstoel / of in de boeken der geleerden heeft te doen / dan om maar tijd en plaats te vullen. En och of 't anders niet en ware dan dat maar alleen! hy neemt ons so veel tijds en plaats / daar Gods en sijner heilige Engelen en gunstgenoten namen konden staan; of immers daar de bose menschen / daar wy dagelijks met omgaan / mochten aangewesen worden; of immers onse boosheid die ons aanhangt / en ten quade neigt: maar doch / wat nood / indien wy maar Schrifture spraken / en door de woorden anders niet te kennen gaven / dan 't gene dat daar door betekend word! Men neemt het woord van Duivel, Satan, toveraar en toverye in sulken sin / als nergens in de Schrift te vinden is; hoe naauw dat ook van ons is ondersocht. Men roept / de Schrift spreekt van den Duivel so en so; en maakt de menschen wijs / of laat hen in 't verstand / dat daar niet anders dan een bose geest door word verstaan / schoon dat men beter weet. Dus is 't ook met de Toverp: men seit / de Schrift self meld van toveraars / en souder dan geen Toverpe zijn? Doch dat en is de vrage niet / maar wat de Schrift door Toverp verstaat. Dat heb ik in het derde boek getoond.

§. 10. Maar hoe gemakkelik / en ook hoe nuttelik en soudemen dit niet so schikken konnen / dat alle misverstand verhoed / en daar het plaats gevatt heeft / ook geweerd mogt worden? Wilt gy eens / Leser / dat ik 't segge? In desen Somer is 't my gebeurd / in ene vreemde stad / dat een oud Leeraar by my quam / en onder anderen verklaarde / hoe hy sijne leerlingen / en self ook kinderen / daar toe naast enigen tijd gewent heeft / dat sy in 't lesen der Schrifture / so dikmaals hen 't woord Satan voorkomt / lesen tegenpartye, en dat van Duivel, lasteraar. Dus wierden sy ten eersten van 't vooroordeel / dat de klank der andere twee namen door 't gebruik verwekt / ontlast; en voorts dat vry bewaard / om in den text te soeken / of 't geest of mensch magh zijn / die daar of Satan of diabolos geheeten word. Want dit was lichtelik den onbekenden in die beide talen te beduiden / dat alle die derselver kundig zijn / 't zy anders voor of tegen het gemeen gevoelen staande; eenstemmelik verklaren dat dit woord Satan is te seggen tegenstander, en dat van Duivel, lasteraar. Indien men dus de Toverye ook verklaarde / dat die in de Schrifture anders niet en is dan afgodsdienstige of bygelovige begutchelinge; hoe souden volk en kinderen dan denken aan alsulke menschen / die in een verbond zijn met den Duivel / die 's nachts uit kolrijden gaan / die storm en onweer maken? en wat dies noch veel meer is / daar de Schrift geen enkel woord van spreekt / so sy 't niet tegenspreekt.

§. 11. By sulke onderwijsinge des volx / en wel insonderheid der jeugd / soud ik de kerkelike middelen te werke stellen; niet tegen sulke die beschuldigd worden van gewaande toverp; maar tegens de beschuldigers. Ook niet na

maate

maake van de misdaad / so als die na waarheid is / of wesen kan; als hunne lijk vergiftigen en diergelijk; maar na vereisch van sulke boosheid als de klager daar by self verstaat; want die iets acht onrein te zijn, dien is het onrein. Rom. 14: 14. De herkelike opsight raakt des menschen conscientie; niet om deselve te beheerschen / of bedwingen; maar te onderrighten / en na Jesus wetten te bestieren. So moest men hen van eerst voor ogen stellen / hoe sy na hunne eigene gronden sich ten uiterste vergrijpen / die so swaare en so swarte sonden dus tot laste hunder naaste stellen; sonder datse daar het minst bewijs af hebben; en dan voorts hen d'ogen openen / om klaar te sien / dat sulke sonde niet begaan kan worden / so weinig als Gods Engelen te doden / of God uit den troon te stoten; 't welk de Duivel self / hoe boos en loos hy is / niet doen en kan; en daarom ook niet heeft gedaan. Ik hebbe in mijnen dienst dien stijl gevolgd / so menigmaal als my iets van dien aart is voorgekomen; self ook wanneer ik noch so verre in dit stuk niet was verlicht / als nu; waar voor ik God nu danke / en so vele sijner heiligen met my.

§. 12. So d'Overheden en de Reghters met so groten ernst de genen strafen die den anderen van hetery beschuldigen / als sommige gereed zijn tot de gene die beschuldigd worden; diese daar op aanstonds in de boeyen smijten; en d'aanklagers half so veel maar pijnigden / om de beschuldigingen te bewijsen / als d'anderen om te bekennen: ik ben wel seker dat sy niet veel houts daarom verbranden souden. Want of sy't al in 't eerst wat drokker hadden / eer dan die nieuwe wijse van bepleiten t'hunder kennis moght gekomen zijn; dat soude echter wel haast overgaan / wanneerse sagen / dat beschuldigen hen schuldig maakte tot bewijsen / of om self de straffe van de schuld te dragen / so die niet bewesen wierd. Want seker salmen tot dus lange mogen seggen van degenen die noch dit gebruik van toverpleiten volgen / *siquidem accusasse hic sufficit, quis insons habebitur?* Nadien dat hier beschuldigen genoegh is; wie sal dan vry gehouden worden? Aan 't werk van Blokela en tot Stokholm in 't XXIX. kapittel is dat genoegsaam openbaar.

XXXV. HOOFDSTUK.

Van al het gene dat tot hier toe is geleerd, is het einde van de sake;
Verwerpt d'ongoddelike en oudwijfsche fabelen; en oefent uselven tot Godsaligheid. 1 Tim. 4: 7.

§. 1.

VAn alles dat gehoord is (seit de Predikker / 12: 13.) is het einde van de sake: Vrees God, en houd sijne geboden; want dat betaamt alle menschen. Dus lees ik in den Nederduitschen Bybel: of anders na de kragt en eigenschap van het Hebreeuwsch / dat is de geheele mensch. Want wie kan ontkennen / dat Gods vreese en de onderhoudinge sijner geboden allen menschen

schen betaamt; en dat het noch veel kraghtiger gesteid is / dat sulx te doen of te betraghten niet minder is dan de geheele mensch? Want nademaal uit God, en door God, en tot God alle dingen zijn: (Rom. 11: 36.) so is de mensche meer niet dan hy is in God. En ook so is hem datgenoegh: want wy zijn in hem volmaakt. Kol. 2: 10. Die in God is / die komt nergens in te kort / en heeft by hemselven die gerustheid / dat sijne werken in Gode gedaan zijn. Joh. 3: 21. Siet nu betuig ik dan voor God, die leevenden en doden oordeelen sal, in sijne verschijninge en in sijn Koningrijke, (2. Tim. 4: 1.) dat ik in dit geheele werk niet anders dan de waarheid / en daar in 't vergroten sijner eers hebben door gehad. Indien ik dat niet wel getroffen hebbe; so is 't my nooit van al mijn leven meer gemist dan nu; so mist my mijn verstand; so weet ik langer niet waar dat ik ben of wat ik doe. So lees ik dan ook met het gene ik lese in de lessen des Apostels / verwerpt d'ongoddelike en oudwijfsche fabelen, en oefent uselven tot godsaligheid 1 Tim: 4: 7. Nochtans wil ik daar mede 't gansche werk besluiten / en so betonen waar het noch toe dienen moet.

§. 2. Ik sie dat hier d'Apostel 't een verwerpt en 't ander stelt: het eerste zijn d'ongoddelike en oudwijfsche fabelen, en 't ander eigene oefeninge ter godsaligheid. Dat geeft genoegh te kennen / dat geen fabelen met de godsaligheid bestaan. Van desen sin is 't gene Petrus seit / dat wy geen konstelikverdichtte fabelen, maar het Profetisch woord, dat vaster is, zyn nagevolgd. 2 Pet. 1: 16/ 19. De Godsdienst was in 't Heidendom (gelijkse heden is) doorgaans op fabelen gegrond; so als in 't I. boek II. – XI. uit allerhande staaltjes is getoond. Al humne wichlerpen / toverpen / en besweeringen / bestonden op dien voet. So was het ook tot Efesen / daar Paulus desen brief na toe schreef / aan Timotheus / opsiender dies tijds van de kristen kerke die daar was. Maar anders hadde die beroemde stad so veel als 't stapelreght der Afgodsdiensten van gansch Asien / door haren overkostteliken tempel van Diana / en haar beeld als van den Hemel afgedaald / waar op sy kraghtig stoften / boven al Hand. 19: 27/ 34/ 35. Die geheele Diana / en so ook haar beeld / waren niet dan fabelen. De Joden waren mede dies tijds niet geheel van fabelen onbesmet / als uit Josefus / en desselven tijds meer joodsche schrijvers is te sien. Timotheus / van moeders wege en ook door besnijdenis een Jode / en van griekschen vader; als van hem getuigd word Hand. 16: 1/ 2/ 3. Hy hadde dan te meer van noden dese lesse; om niet alleen op anderen / maar op hemselven toe te sien; dat niet de een of ander fabel hem beletten moght in d'oefeninge der godsaligheid.

§. 3. Dat is ook uit den tsamenhang te sien: gemerkt dat dese les / onmiddelik hier volgt / gelijk een middel dat hy toepast / op de naastvoorgaande / die hem leerde 't onderscheid van spijsen aan de broeders voor te stellen / vs 6. Het gene echter in de leeringe der Duivel begrepen was. Διδασκαλία δαιμονίων *Didaskalia daimonioon* leere der daimonia, op het 1. vs. dat is van die versierde geesten / goden en godinnen / daar Diana een af was: gelijk βαπτισμῶν διδαχῆ *baptismoon didachee*, leere der dopen, Heb. 6: 2. dat is lee-

re van de dopen; Want gelijk daar de Doop de leermeester niet en is; also hier ook niet de Dæmonia: maar ginder zijn de dopen, en hier de Dæmonia den inhoud en het voorwerp van de leeringe: Doch so als daar de leere van de dopen is uit God; so is hier dese leeringe van de Dæmonia uit menschen herssenen verdicht om welke reden sy van ook vs 1/2. verleidende geesten en geveinsde leugensprekers zijn genaamd.

§. 4. Die leeringen van waren op het best genoemd/ maar μῦθοι mythoi, fabelen; so veel als eigentlik te seggen finspreuken, of geheimspreuken: also de Priesteren den dienst der Goden/ met verdichtte geschiedenissen/ van derselver afkomst/ opkomst/ daden ende wetten plaghten te omwinden/ en derselver uitleggingen voor sich te houden; Daar van aan 't volk te kennen geevende sulx en so veel als hen beliefde; gelijk noch heden in het heidendom geschied. 't Was mede/ om door een verdichtsel van verschijningen en aanspraak hunder Goden/ en van hunne wonderwerken/ 't volk in den blinden yver tot ontsagh en dienst derselven aan te sterken. Der Joden Talmud en den Alkoran der Turken dienen tot een diergelijk gebruik. Bescheideliker sietmen/ dat in 't Pausdom ende dienen de Legenden/ en versierde wonderwerken hunder Heiligen/ om 't blinde volk maar om te leiden/ en hen de ogen toe te houden: op dat een klaar gesigt der waarheid hen niet van die koopmanschap afkeerig make/ daar hunne Geestelikheid het vets van groeit. Met reght noemt Petrus dit van konstiglijk verdichtte fabelen σεσοφισμένοις μύθοις sesofisenous mythous, als of men seide loosbedachte verdichtselen; ten aansien van derselver oorsprong/ oogmerk en beleid. Doch Paulus geeft hen hier noch so veel eere niet/ als hy die ongoddelijk noemt en oudwijffch; derwelker woorden elk een sonderling bedenken heeft.

§. 5. Ongoddelijk, βέβηλος, bebelos, is eigentlik waar toe de deur voor elk een open staat; waar tegen 't heiligdom der Goden altijd afgesloten was. In welker voegen ook het Allerheiligste des Tempels te Jerusalem voor niemant/ dan den Opperpriester eenmaal 's jaars; (Hebr. 9: 7.) maar de voorhof der Heidenen voor alle volkeren tot allen tijden open stond. So is dan bebelos onheilig en gemeen; niet afgesonderd/ noch der Godheid toegeeigend. Sodanig acht d' Apostel dese Heidensche verdichtselen/ al was 't schoon dat de dienaars van de Daimones deselve voor waarachtig en wat heiligs hielden. Maar in Gods huis, of over sijnen drempel magh dat niet/ het welk is de gemeinte van den leevendigen God, pilaar en vastigheid der waarheid, daar gansch geen leugen plaats by heeft. 1 Tim. 3: 15. Hoe heilig dese Dæmonologia, of verdichte leere van de Dæmons by de Heidenen geschatt moght zijn: een Kristen sal met reden mogen seggen

——— *Procul, ô procul este, profani.*
Staat af, onheilig rott, van Gods gewijden drempel,
Ik sie geen heiligheid in uwen afgodstempel.

§. 6. Oudwijffche fabelen noemt hy met reght degene die te mal verdicht zijn/ en sonder schik of schijn van geloofweerdigheid; behalven by eenvoudige oude besjes/ die gelijk als in de tweede kindscheid zijnde/ sich lichtelik wat laten wijs maken/ of ook inbeelden/ door de swakheid hunder herssenen/

nen/en dat den kinderen vertellen. Sodanig zijn de meeste dingen die den Alkoran / ja selfs den Talmud / opschikken; en wel besonderlik die in de Paapsche Leugenschriften staan. Doch heeft daar iemant wel oudwijsscher grollen in gebonden / dan die men d'oude besjes uit den halse pijnigd; wanneer men hen om Toverp gevangen houd; en met hen na het vuur toe wil? Indien de Duivel van Mascon / van Tedworth / van St. Anneberg / indien de witte vrow / indien de Poolsche Zacharias; indien al die verdichtselen van sulken slagh noch al te jeugdig zijn: wat is oudwijsscher dan die sufferp van Antoinette / of dat werk van Paus en Klaus, dat herenspel van Blokula, en diergelijke grollen meer? Wat heb ik die te noemen / so de Leser doch deselve in voorgaande stukken heeft gesien?

§. 7. Dit is de vrught van dese Leere der Dæmonia, so alsmen die met kraght verschonen / ook verdadigen / en noch versterken wil; tot groten hinder van de waarheid en godsaligheid. Heeft dan de Apostel ook geen reden / om Timotheus te seggen / παραιτȣ, paraitou, verwerp alsulke fabelen? 't welk is geseid; met sulken kraght en yver sich te weeren/ datmen die als afbid, even eens als biddende om Gods will (alsmen spreekt) den genen die ons sulke dingen soude willen aanplanten/ dat hy ons met vreden late; als ten uiterften afkeerig van alsulke dingen / die so kraghtig strijden tegen de Godsaligheid. Die moet den reghtgelovigen so seer ter herten gaan/ dat hy ontvliede wat daar tegen is / 2. Tim. 2: 20. 2. Pet. 1: 4. en 2: 20. En so hem dat noch achter na sett/ heeft hy sich dan om te keeren/en in staat van tegenweer te stellen tegen dat ongodlijk roepen, waartoe sich enige verboeren laten. 2 Tim. 2: 19.

§. 8. 't Is de Godsaligheid die Paulus wil dat een opreght verkondiger des Euangeliums betraghten sal; Εὐσέβεια eusebeia, het welk oorspronkelik so veel als weleerbiedigheid, en θεοσέβεια Theosebeia, Godeerbewijsing te seggen is. Der Heidenen gewaande heyligdommen benaamde Paulus wel σεβάσματα sebasmata, eerbiedelingen, Hand. 17: 23. maar dat na hun gevoelen en gebruik; 't is weleerbiedigheid wanneermen God de eere bied die geenen anderen behoort: Dat eerbewijs bestaat in 't uiterlike niet so seer/ als in 't inwendig; voor so veel als God niet anders is dan geest / en in den geest wil aangebeden zijn. Joh. 4: 24. Dat geeft d'Apostel ook te kennen als hy seit / op 't 8. vs / dat de lichamelike oefening tot weinig nutt is; maar de godsaligheid tot alle dingen nutt. Het is dan die Godsaligheid / die in lichamelike oefeninge niet bestaat. So dat het daar op aan komt; wat de mensche in sijn herte heeft / met wat gevoelen dat hy tot God komt / en hem goddelike eere geeft. Dat gaf de Heere selfs te kennen / als hy Israël bestrafte: niet daarom datse hem niet offerden of baden / of hem niet alleen en hielden voor den waren en aanbiddeliken God; maar datse 't reght gevoelen van hem niet en hadden; hem te weinig achteden / en daarom niet genoegh en eerden. Gy meint dat ik t'eenemaal ben gelijk gy. Psal. 50: 21.

§. 9. Van dese schuld en sullen sy sich nimmer suiveren / al wieschen sy sich ook met zeepe / die sich God verbeelden als een die den Duivel so veel toelaat; sulken maghtig rijk / dat eeuwdurende en ongelijk veel maghtiger en kraghtiger / en verder uitgestrekt is dan dat van Gods eigen Soon; (II. b. XXXIV.

sulken kraght van volk / van Toveraars en Toveressen; sulken streng verbond met hen; sulken grote en wijduitgestrekte kraght van werkinge / so door hem selven als door sulken volk; geen van de werken uitgesonderd / daarmede God sijne onbepaalbare almogentheid / de waarheid van 't inwendig en uitwendig Woord betoont; en sulks de hoofdpilaren van 't gebouw des Tempels / buiten welken geene saligheid en is. Dat ook den Duivel als Gods beul / (daar voor hy nergens in de heilige Schriftuur bekend is) vreesen / is godzaligheid; en volgens dien dat Duivelvreesentheid (om so te spreken) ook Godvreesentheid te noemen zy; gelijk dat nu een onser welbekende schriftgeleerden / uitdrukkelik beweert. Voor my ik kenne geen godzaligheid / die Godsverlocheninge vreest / daar God geloofd word so genoegsaam van hem self te zijn / dat hy den Duivel niet behoeft.

§. 10. Wat oefeninge is het dan / wat γυμνασία *gymnasia* naakte worstelinge eigentlik / (waar mede men al eer in Grieken openbare spelen hielde) daar sulk geweer en wapentuig word tot behulp genomen; waar door de naakte waarheid weerloos word geacht? Naakt is de waarheid / en doet ons verwerpen die bedekselen van schande. (2 Kor. 4: 2.) hoedanig die ongoddelike en oudwijfsche fabelen zijn. Al worstelende word Gods volk geoefend in godsaligheid / niet met den Duivel; dan so verre noch de sonde word geacht sijn werk te zijn / en 't groot verderf dat in de weereld is door de begeerlikheid. 2. Pet. 1: 4. Al worstelende dat ontvlieden / sijn vleesch tot dienstbaarheid te brengen; den ouden mensche uit te jagen / te kruissen en te doden / dat is de oefeninge van Godsaligheid, die 't ware kristendom vereischt. Dus buiten vreese / vry en onbelemmerd / en met geen andere wapeninge dan God en de Schriftuur ons gegeven heeft / is onse oefening / te worstelen in 't strijdperk der godsaligheid.

§. 11. Maar 't heet hier / oefent gy uselven; wat dekselen van bygelove en oudwijfsche fabelen men u te voren spint; vergaapt u selven niet aan schijn of schuim; aan spook of nachtgesighte / aan her of kol / aan wiechelaar of duiveljager. Lees self den Bijbel na; siet of daar telkens als de Satan of de Duivel word genoemd / bewijs by is / dat daar een geest en niet een mensche door betekend word. Bemerkt / wanneer daar staat van toveraars, of daar de Schrift ook seit / dat sy het quaad / dat sy bedrijven / door den Duivel doen / of dat sy in verbond staan met den Duivel / en wat dies al meer geseid en noit bewesen word. Vraagt uwe Leeraars / die Hebreewsch en Grieksch verstaan / wanneer gy leest van Duivelskonstenaars, of daar een woord staat in 't Hebreewsch dat Duivel heet. Leest self den ganschen Bijbel door / en siet of daar van toveraars en toveressen iets te vinden is / die doen het gene heden van hen word geseid. So niet / verwerpt, als of gy 't niet en hoorde / dat onheilig ydel roepen, uit een deel onheilige en oudwijfsche fabelen, en niet uit het Profetische en Apostolisch woord. Gy komt 'er so niet / kristenen; maar oefent gy uselven tot godsaligheid.

§. 12. Daar dese oefeninge in swange gaat / daar is al 't roepen van den Duivel / maar vergeefs. Maar wacht u voor den Duivel / die gelijk een leeuw rondom u gaat; den lasteraar / den achterklapper / dat u de bose niet en vatte /

noch

noch in woorden noch in werken. Zijt nuchteren en waakt. 1 Pet. 5: 8. Sy soeken u te fiften als de terwe: bid God/ dat u geloove dan niet op en houde: Luk. 22: 31/ 32. God heeft geen Duivelen tot beuls van doen; vreest gy den beul/ so vreest een wroegende gewisse. Dat laat godlose menschen nooit met vrede; maar knaagt en plaagt geduriglik. Jes. 48: 22. en 57: 21. Vreest gy de Helle! vreest daarom ook al den Duivel niet; hy is het niet/ maar God die ziel en lichaam in de helle werpt/ Matt. 10: 28. Daarom/ indien ons herte ons veroordeelt; God is meerder dan ons herte; ende hy kent alle dingen. Wat sal de Duivel hier nu doen? Maar indien ons herte ons niet veroordeelt, so hebben wy vrymoedigheid tot God. 1. Joh. 3: 20/ 21. Die dan so vry is van gemoed/ als wy in desen zijn/ die zy besorgd/ dat hy bewaare de verborgentheid des geloofs en der godzaligheid in ene reine conscientie, 1 Tim. 3: 9/ 16. Wy dan/ dus verre nu gevorderd in de kennisse der waarheid ter godzaligheid/ dat wy/ niet meer beneveld met den overigen rook des Afgronds/ uit onse ogen sien: verwachten met een onversetbaar opsett de verschijninge des Heeren Jesus Christus in de onverderflikheid. Ja kom, Heer Jesus! AMEN.

REGISTER
der
HOOFT-STUKKEN
van het VIERDE BOEK.

om

XXII.

REGISTER

Der Boeken, gemaakt door Balthasar Bekker. S. T. D. *Predikant tot Amsterdam, en die by* Daniel vanden Dalen *te bekomen zijn.*

In Quarto.

1. DE Friesche Godgeleerdheid, begrijpende alle desselfs Werken in Friesland uitgegeven, en 't gene daar af geoordeeld, en daar over voorgevallen is.
2. Uitlegginge over den Prophect Daniel.
3. Tractaat over de Kometen.
4. De Betoverde Wereld in 4. Boeken Compleet.

Byschriften rakende de Betoverde Wereld.

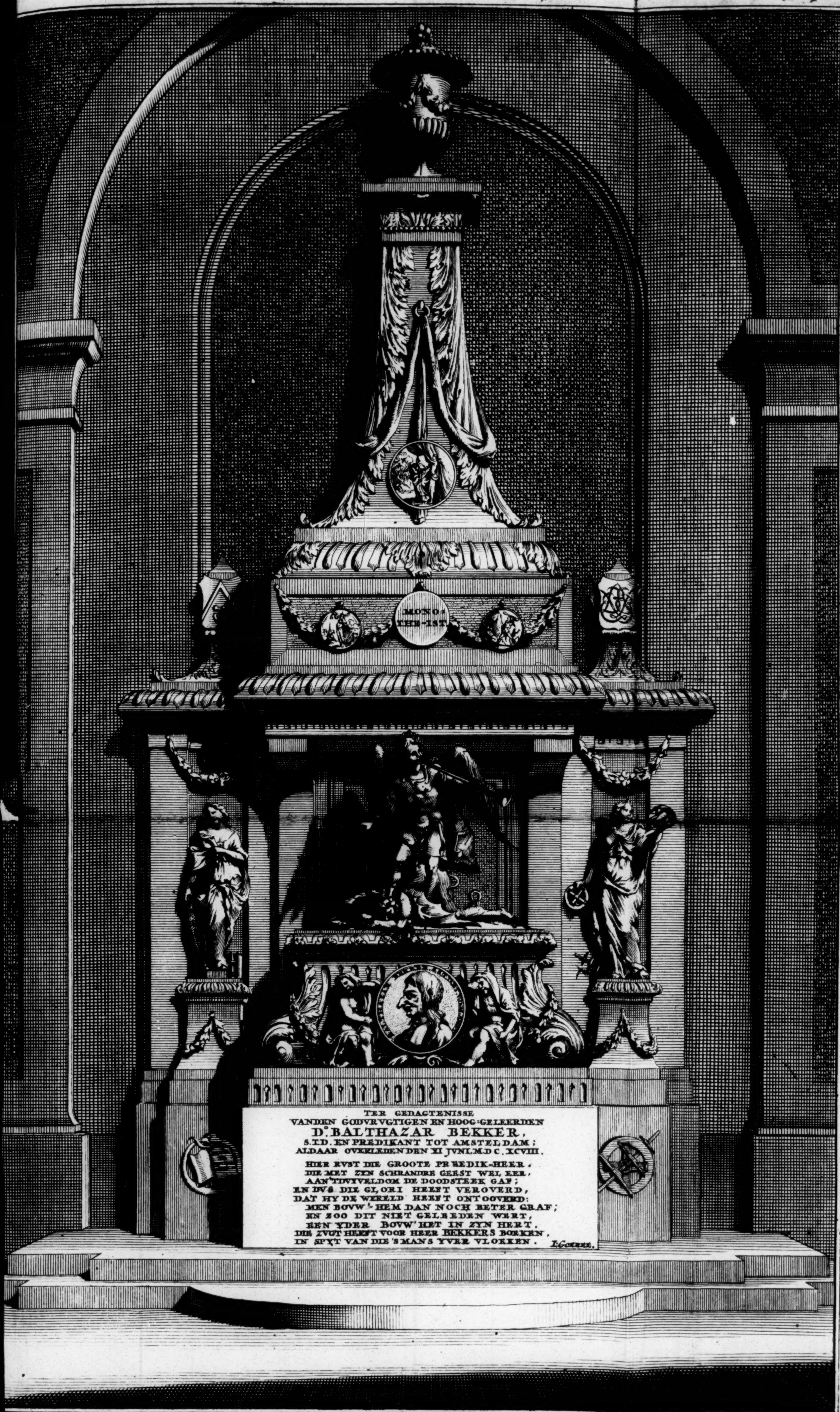
5. Engelsch Verhaal van ontdekte Tovery.
6. Articulen tot satisfactie van de Eerw. Classis van Amsterdam, overgeleverd den 22 January 1692.
7. 2 Brieven aan Everhardus vander Hoogt, Predikant tot Nieuwendam.
8. Nodige Bedenkinge op de Niewe beweegingen der Circulaire Brief-schrijvers, en andere.
9. Kort Berigt aangaande alle de schriften, welke over 't Boek de Betoverde Wereld, enen tijd lang heen en weder verwisseld zijn.
10. Drie Resolutien des Classis van Amsterdam.
11. Remonstrantie overgelevert in 't Synode van Alkmaar den 5 Aug. 1692.
12. Kort en Waaragtig Verhaal van 't gebeurde tsederd den 31 Mey 1691. tot den 21 Augusti 1692.
13. Viervoudige Beantwoordinge van beswaernisse, voorgesteld over 't Boek de Betoverde Weereld.
14. Aanmerkinge op de handelingen der twee laatste Noord Hollandsche Synoden.
15. Naakt Verhaal van alle de Kerkelike Handelingen, na vervolg des tijds uit de eigene Acten t'saamgesteld, met aanteekeninge des Autheurs.
16. Ondersoek en Antwoord op 't Request, ingegeven aan de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Holland en Westvriesland, tegen de Betoverde Wereld.
17. Omstandig Berigt van Particuliere Onderhandelinge met D. L. Homma, beneffens d'Ontdekte Lagen van Everhardus van der Hoogt, en J. Lansman.
18. Brief aan D°. J. Aaltzius en D°. Paulus Steenwinkel, over der selver Zedige Aanmerkinge.
19. Drie Brieven. De eerste aan de Vorst van Friesland, de tweede aan drie Ouder Stad Amsterdam, en de derde aan den Professor vander Waayen, wegens sijn Boek tegen de Betoverde Wereld uitgegeven.

In Octavo.

20. Voedsel tot Geesteliken Wasdom voor de eerste Jonkheid der Gereformeerde Nederlandsche Kerke, bestaande in 52 Vraagjes voor de kleinste Kindertjes, Kindermelk en Gesneden Brood, seer bequaam om in de Scholen der Gereformeerde, en alle Christelijke Huishoudingen gebruikt te werden.

In Twaalve.

21. De Philosophia Cartesiana Admonitio.

Men vindse te koop
'T AMSTELDAM by ANDRIES van DAMME Boekverkoper op't Rokkin bezyden de Beurs.

I: Goeree fec: